ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

Науковий журнал

Журнал заснований у 2004 році з ініціативи генерал-лейтенанта міліції ВІТАЛІЯ ФЕДОРОВИЧА ЗАХАРОВА, заслуженого діяча науки і техніки України, кандидата юридичних наук, професора

Свідоцтво про державну реєстрацію – серія КВ № 11724-595 ПР від 12.09.2006

Офіційний сайт: www.pravoisuspilstvo.org.ua

Виходить 6 разів на рік

Адреса редакції: вул. Єрмолової 35а, 49033, м. Дніпро, Україна. Тел +38 (056) 767-35-24

ISSN 2078-3736

У номері

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ЦИВІЛІСТИКА

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

2
2024

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО

2 • 2024

Науковий журнал

Науковий журнал. Заснований у 2004 році. Засновники: ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», Фонд юридичної науки Академіка права В.В. Сташиса, Національна академія внутрішніх справ. Видавець – ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет». На підставі Наказу Міністерства освіти і науки України № 6143 від 28.12.2019 р. (додаток 4) журнал внесений до Переліку наукових фахових видань України (категорія «Б») у галузі юридичних наук (081 – Право, 293 – Міжнародне право, 262 – Правоохоронна діяльність).

Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Головний редактор **М.В. Корнієнко**

Редакційна колегія не завжди поділяє позицію автора

За точність викладеного матеріалу відповідальність покладається на авторів

Зміни до тексту та скорочення, що не впливають на зміст матеріалів, а також їх перейменування вносяться редакцією без узгодження з автором

Статті у виданні перевірені на наявність плагіату за допомогою програмного забезпечення StrikePlagiarism.com від польської компанії Plagiat.pl.

Ухвалено до друку та поширення через мережу Internet Вченою радою Дніпровського гуманітарного університету (протокол № 10 від 27.06.2024)

Агарков О.А. – доктор політичних наук, професор;
Алфьорова Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Бандурка О.М. – доктор юридичних наук, професор, академік Національної академії правових наук України;
Батюк О.В. – кандидат юридичних наук, доцент, член-кореспондент Національної академії наук вищої освіти України;
Бігняк О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Грабовська Сабіна – доктор хабілітований (Жешув, Польща);
Давидюк В.М. – доктор юридичних наук, заслужений юрист України;
Дубов С.М. – кандидат юридичних наук;
Ємець Л.О. – доктор юридичних наук, професор;
Ірха Ю.Б. – кандидат юридичних наук, заслужений юрист України;
Кайназарова Д.Б. – кандидат юридичних наук (Астана, Казахстан);
Калюжний Р.А. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Кириченко Ю.В. – доктор юридичних наук, професор;
Козін С.М. – кандидат юридичних наук;
Корнута Л.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Легка О.В. – доктор юридичних наук, професор;
Лежнєва Т.М. – кандидат юридичних наук, доцент;
Монаєнко А.О. – доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України;
Негодченко В.О. – доктор юридичних наук, професор;
Пеньков С.В. – доктор юридичних наук;
Петруненко Я.В. – кандидат юридичних наук, доцент;
Самойленко О.С. – кандидат юридичних наук;
Самойлов О.Є. – доктор психологічних наук, доцент;
Торяник В.М. – доктор політичних наук, професор;
Чернєй В.В. – доктор юридичних наук, професор;
Черноп'ятов С.В. – кандидат юридичних наук;
Шамара О.В. – кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник.

© ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет», 2024
© Всеукраїнський фонд юридичної науки академіка права В.В. Сташиса, 2024
© Національна академія внутрішніх справ, 2024

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА:
ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ГАНЖА О. Г.,
аспірант кафедри історії і теорії держави та права
(Запорізький національний університет),
науковий консультант судді
(*Конституційний Суд України*)

УДК 340.113.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.1

ЛАТИНІЗАЦІЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

Стаття присвячена дослідженню такого новітнього правового явища, як використання латинської мови в судовій практиці, яке автор пропонує позначати терміном «латинізація судових рішень».

Дослідження судової практики, а також позицій зарубіжних і українських науковців дозволяє автору стверджувати про неоднорідність юридичних латинізмів, які можуть бути зведені до трьох основних груп: мовні кліше, юридичні терміни та вислови.

Латинські кліше є стандартними елементами правового письма, а їх присутність в юридичних текстах загалом не викликає серйозних нарікань і часто не супроводжується перекладом. За змістом латинські кліше умовно можна поділити на загальноприйняті та спеціально-юридичні.

Латинська юридична термінологія дуже різноманітна та охоплює низку правових явищ: принципи, процедури, колізійні правила, доктрини, формули прикріплення в міжнародному приватному праві, загальноприйняті терміни міжнародного права, термінологію юридичної аргументації тощо.

Для розрізнення латинських висловів, які судді активно використовують на практиці, автор пропонує підійти окремо зі сторони лінгвістики та юриспруденції. З точки зору лінгвістики існують семантичні розрізнення між такими найменуваннями, як афоризм, крилатий вислів, сентенція, максима. З точки зору юриспруденції латинські вислови за їх функціональною роллю в правовому регулюванні суспільних відносин можуть бути класифіковані на принципи права, правові аксіоми, презумпції, фікції. При цьому номінація латинізму згідно з лінгвістичним підходом не виключає його юридичну кваліфікацію. Окрім власне правових явищ, у судовій практиці можна зустріти чимало прикладів інших латинізованих форм висловів: логічні правила; цитати з Дигестів Юстиніана; вирази античних мислителів; інші крилаті вислови, дотичні до сфери права.

Ключові слова: *латинська мова, судове рішення, римське право, принципи права, мова права.*

Hanzha O. H. Latinization of court decisions in Ukraine: concepts and features

The article is devoted to the study of such a recent legal phenomenon as the use of the Latin language in judicial practice, which the author proposes to denote by the term «latinization of court decisions».

The study of judicial practice, positions of foreign and Ukrainian scientists, allows the author to assert the heterogeneity of legal Latinisms, which can be reduced to three main groups: linguistic clichés, legal terms and expressions.

Latin clichés are standard elements of legal writing, and their presence in legal texts generally does not cause serious complaints and often they are not accompanied by a translation. According to the content, Latin clichés can be conventionally divided into generally accepted and special legal ones.

Latin legal terminology is very diverse and covers a number of legal phenomena: principles, procedures, conflict of law rules, doctrines, formulas of attachment in international private law, generally accepted terms of international law, terminology of legal argumentation, etc.

To distinguish Latin expressions that judges actively use in practice, the author proposes to approach separately from the side of linguistics and jurisprudence. From the point of view of linguistics, there are semantic distinctions between such names as aphorism, proverb, maxim. From the point of view of jurisprudence, Latin expressions can be classified according to their functional role in the legal regulation of social relations into principles of law, legal axioms, presumptions, and fictions. At the same time, the nomination of Latinism according to the linguistic approach does not exclude its legal qualification. In addition to actual legal phenomena, in judicial practice you can find many examples of other Latinized forms of expressions: logical rules; quotes from Justinian's Digests; expressions of ancient thinkers; other catchphrases related to the field of law.

Key words: *the Latin, court decision, Roman law, legal principles, legal language.*

Вступ. Латинська мова, попри постійне її називання «мертвою», продовжує показувати ознаки життя в різних суспільних сферах. Ретроспективний погляд на європейську юриспруденцію лише підтверджує, що вона ніколи не була байдужою до латини як мови римського права – джерела всіх сучасних юридичних знань. Водночас латина демонструє не класичний життєвий цикл, а радше циклічний, переживаючи в різні історичні періоди сплески та падіння своєї слави. І останнім часом у Європі ми можемо спостерігати саме «рух за відродження й активне використання латинської мови» [1, с. 333], зокрема, як удало помітила естонська дослідниця М. Рістіківі, значне зростання вживання латинських термінів і висловів у юридичній літературі мов, якими користуються європейські юристи [2, с. 201].

Використання латинської мови в судових рішеннях, зокрема в Україні, як новітнє правове явище вже давно переросло з ряду випадковостей у закономірності. Однак цьому процесу ані в Україні, ані закордоном досі не надано правову характеристику чи бодай найменування, хоча ігнорувати таку очевидну для людського ока тенденцію в судовій практиці й надалі не можна. Тому спробуємо взяти на себе відповідальність за наукове обґрунтування цієї проблематики та окреслити, як ми бачимо сучасну тенденцію використання латинської мови в судовій практиці, яку йменуємо латинізацією судових рішень.

Результати дослідження. Дослідження мови права, невід'ємною ознакою якої є використання латинської мови, неминуче пов'язане з питанням про сутність та історію права [3, с. 50]. Польська дослідниця Й. Ковальчик влучно зазначає, що багато правових систем сучасного світу були побудовані на засадах цивілізаційних досягнень Стародавньої Греції та Стародавнього Риму: по-перше, римське право імпліцитно присутнє в сучасних правових системах, незалежно від їх належності до континентального чи англосаксонського права

та конституційної основи; по-друге, давньоримський світ залишив свій відбиток у лінгвістичному сенсі, закоренивши в юридичній термінології та фразеології величезну кількість латинізмів [4, с. 1951].

Отже, за допомогою латини європейські народи знайомилися з римською правовою спадщиною шляхом рецепції римського права, що мало вплив на становлення не тільки інтернаціональної професійної лексики та фразеології, але й універсальних поглядів в межах європейського правового простору. Навіть сьогодні в юридичному світі латинізми широко використовують у наукових суперечках, залах суду та аргументації судових рішень, причому як у перекладі, так і у своїй оригінальній формі [4, с. 1951].

М. Любченко вживає термін «латинізм» у значенні термінопоняття, запозиченого з римського права, яке «набуло досить високого рівня розвитку і було чудовим взірцем для наслідування» [5, с. 230]. У сучасному мовознавстві латинізми (від лат. *Latinus* – латинський, римський) розглядаються як слова або вислови, запозичені з латинської мови або утворені за її зразком, які переважно усвідомлюються мовцями як чужорідний елемент і зберігають ознаки свого походження [6, с. 292]. При цьому окремі з них на письмі можуть передаватися латинськими літерами [7, с. 82].

Відповідно латинізація в сучасних тлумачних словниках української мови визначається як процес запровадження латинської мови і латинської культури [8, с. 73]. Т. Шманько під латинізацією розуміє «комплекс явищ, які з'явилися внаслідок впливів і запозичень з латинського обряду» [9, с. 340]. На думку О. В. Недавньої, латинізація – у широкому розумінні – процес і результат впливу латинської культури, західної християнської традиції на східнохристиянську, зокрема на слов'янські народи [10].

На нашу думку, латинізація судових рішень – це процес і результат використання у судових рішеннях слів, словосполучень та висловів латинською мовою. Тобто сучасне явище латинізації в судовій практиці пов'язане виключно з тими мовними одиницями та конструкціями, що передаються на письмі мовою оригіналу – латиною. Сама ж латинізація судових рішень є свідченням «органічної єдності й тісного взаємозв'язку мови і права» [11, с. 476], позаяк латинізми є невід'ємним елементом римської та, внаслідок рецепції римського права, європейської правової культури.

Неоднорідність латинізмів у мові судового правозастосування. Дослідження судової практики дозволяє стверджувати про неоднорідність латинізмів (під цим терміном надалі ми будемо розуміти виключно слова, словосполучення та речення, які передаються на письмі латиницею), які з позиції звичайного громадянина хоча й можуть сприйматися як чужорідні елементи [7, с. 82], проте є однією з ознак мови права, зокрема мови судового правозастосування.

Так, індійський професор К. С. Тушар диференціює латину, що використовується в юридичних документах, на латинські терміни або фрази та латинські юридичні максими [12, с. 142–143]. Г. Г. Мунске розрізняє такі підгрупи серед латинізмів: 1) фразеологічні терміни – номінативні одиниці з двох або більше слів (*res judicata, ratio legis*); 2) фрази – одиниці, що функціонують як частини речення та не становлять самостійного цілого за змістом (*erga omnes, contra legem*); 3) паремії та сентенції – одиниці сентенційного характеру, що становлять смислово-інтонаційне ціле (*in dubio pro reo, pacta sunt servanda, ignorantia iuris nocet*) [13, с. 73–74].

Естонська дослідниця М. Рістіківі заявляє, що більше 600 латинських термінів і висловів є частиною активного словникового запасу естонських і фінських юристів, які використовують їх в риториці для ілюстративних цілей або як нормативні аргументи з конкретною юридичною інформацією. Так, найчастіше зустрічаються такі латинізми в мові права: 1) слова, які є основними елементами права: *lex* (закон), *ius* (право), *corpus* (тіло), *forum* (суд), *culpa* (помилка, недбалість), *ratio* (причина), *res* (річ, предмет), *factum* (факт, учинок), *poena* (покарання), *crimen* (злочин), *vis* (сила або насильство), *pactum* (угода); 2) юридичні терміни та фрази: *corpus iuris* (звід законів), *lex mercatoria* (торгове право), *de lege ferenda* (з погляду закону, в якому є потреба), *culpa in contrahendo* (вада в укладанні договору), *lex fori*

(закон суду), *de facto* (фактично), *de lege lata* (з погляду чинного закону), *pacta sunt servanda* (договорів слід додержувати), *lex specialis derogat generali* (закон спеціальний має перевагу над загальним), *nullum crimen, nulla poena sine lege* (немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари), *in dubio pro reo* (при оцінюванні доказів усі сумніви щодо вини особи тлумачаться на користь її невинуватості), *ne bis in idem* (не двічі за те саме, тобто людина не повинна бути притягнута до юридичної відповідальності двічі за одне й те саме правопорушення); 3) загальновживані латинські терміни та скорочення: *op. cit.* для *opus citatum* або *opere citato* (цитована книга, в цитованій книзі), *expressis verbis* (точно, категорично), *ca.* для *circa* (приблизно, навколо), *sui generis* (своєрідний), *ib.* або *ibid.* для *ibidem* (там же), *ad hoc* (для цього, для цієї спеціальної мети), *a priori* (первісно), *supra* (вище, на верх), *prima facie* (на перший погляд) [2, с. 201].

Відчутний внесок у дослідження латинізмів, що використовуються в правових актах, зробили польські вчені. Так, Ю. Возняк поділяє такі латинізми на дві групи: 1) паремії (*rebus sic stantibus, in dubio pro reo, pacta sunt servanda, superficies solo cedit* тощо) і 2) терміни та словосполучення (*culpa in cotrahendo, de lege ferenda, erga omnes, ex tunc, in rem, lex specialis, ratio legis, res iudicata* тощо) [13, с. 79]. Й. Ковальчик класифікує латинізми на «асимільовані» (або «одомашнені»), які також уживаються в рідній мові (*sensu stricto, de facto, status quo*), та «елітарні», що характеризуються високим ступенем складності та використовуються спеціалізованими професійними групами (*a priori, a posteriori, ex tunc, ex nunc*) [4, с. 1961]. Ґрунтовне дослідження провели К. Галушкіна та Ю. Сич-Опонь, які вважають, що латинська мова з'являється в сучасному правовому дискурсі у вигляді максим, коротких фраз і термінів [14, с. 9]. На їх думку, максими можна визначити як самостійні речення, які виражають традиційні юридичні принципи (наприклад, *ignorantia juris non excusat*); фрази коротші за формою, ніж максими, і багато з них мають еквівалент рідною мовою, тому вони виконують переважно стилістичну функцію (наприклад, *a contrario, a priori, ad hoc, bona fide, de facto, sensu stricto*); латинські терміни передають точне юридичне значення правових явищ, яке не може бути виражене інакше в деяких національних мовах [14, с. 14–15].

Український науковці також залишили слід у питанні класифікації латинізмів. Зокрема, Р. В. Миленкова й А. В. Різниченко, досліджуючи сучасну юридичну терміносистему латинської етимології, виділяють латинську юридичну фразеологію, процесуальні юридичні вислови, загально-ділову лексику в юриспруденції, інтернаціоналізми в юриспруденції, а також крилаті вислови юридичної тематики [15]. О. М. Ситько вирізняє латинські терміни, формули та сентенції в галузі юриспруденції [16, с. 9]. З. М. Хоміцька серед зразків творчості римських юристів називає «юридичні правила та афоризми, короткі юридичні терміни, що складаються в основному з одного або двох слів» [17, с. 3].

Одну з найбільш деталізованих класифікацій латинізмів (за генетичними і за функціональними ознаками) представили А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова. Так, за генетичними ознаками латинізмів вчені виділяють:

1) запозичені латинізми, які розуміють без перекладу: *de facto* – фактично; *de jure* – згідно з законом; *persona non grata* – небажана особа;

2) фразеологічні кальки або напівкальки: *scientia potentia est* – знання – це сила; *dura lex, sed lex* – закон суровий, але такий закон; *alea iacta est* – жереб кинуто; *tertium non datur* – третього не дано [18, с. 68].

За функціональними ознаками А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова поділяють латинізми на:

1) образно-виразні стійкі словосполучення, до яких належать тропи (метафори, сталі порівняння, гіперболи, тавтології): *tabula rasa* – чиста дошка; *hereditas jacens* – лежачий спадок (у володіння не вступив ніхто зі спадкоємців);

2) еліптичні – сполучення слів: *dictum factum* – сказано – зроблено;

3) термінологічні фразеологізми (складені терміни різних галузей знань): *quod erat demonstrandum* – те, що треба було довести;

4) афористичні фразеологізми, що виражають умовисновки: *qui tacet consentit* – хто мовчить – погоджується; *scientia potentia est* – знання – це сила;

5) контекстологічні словосполучення: *casus improvisus* – непередбачений випадок; *actio directa* – прямий позов;

6) ідіоми, що тотожні фразеологічним зрощенням: *lex talionis* – закон рівної помсти (зуб за зуб); *tempus consilium dabit* – час покаже [18, с. 68].

Уважаємо, що з практичної точки зору всі латинізми, які судді використовують у судових рішеннях, за їх функціональними ознаками та закінченістю вираження думки можуть бути зведені до трьох основних груп: мовні кліше, юридичні терміни та вислови.

1. Латинські мовні кліше. Правники багатьох країн у судових рішеннях і юридичних процесуальних документах використовують чимало коротких латинізмів, які стали настільки стандартними елементами правового письма, що їх присутність у текстах загалом не викликає серйозних нарікань [14, с. 14] і навіть не супроводжується перекладом. Фактично такі латинізми набули ознак юридичного кліше, стали «основним будівельним матеріалом» [19, с. 226] мови права.

Так, в українській судовій практиці відчутний слід таких латинських кліше: *a fortiori, a posteriori, a priori, ab initio, ad hoc, ad referendum, de eadem re, de facto, de jure (iure), eo ipso, et cetera, ex lege, ex nunc, ex officio, ex parte, ex tunc, inter alia, inter partes, intra vires, ipso facto, ipso jure (iure), per se, post factum, prima facie, pro futuro, pro rata, ratione valoris, restitutio in integrum, sine qua non, status quo, stricto sensu, ultra vires* тощо. Більшість із них прийшли до нашої правової системи, найімовірніше, завдяки практиці ЄСПЛ, юрисдикція якого поширюється на весь простір Ради Європи, і сьогодні використовуються в контексті цитування його рішень: *a contrario, ibidem, in abstracto, in concreto, mutatis mutandis, ratione materiae, ratione personae*. Зі свого боку, аналіз рішень ЄСПЛ дозволяє О. В. Мінченковій також зробити висновок про «періодичне використання цією інституцією таких латинських виразів, як *ad hoc, argumentum ex contrario, consensus omnium, contra legem, de facto, de iure, ipso facto* та ін.» [20, с. 174].

За змістом латинські мовні кліше, що використовуються в судових рішеннях, умовно можна поділити на:

– загальноприйняті (*a priori, et cetera, ibidem, pro et contra, tabula rasa* тощо), які, втім, можуть набувати специфічного юридичного відтінку;

– спеціально-юридичні (*de jure, ex lege, ipso jure, ultra vires* тощо).

Уважається, що іноді за допомогою латинської мови на письмі можна передати точне юридичне значення окремих словосполучень, яке складно було б виразити іншим чином деякими національними мовами (наприклад, англійською *prima facie, ex parte, quorum, subpoena* або французькою *intuitu personae, accipiens*) [14, с. 15]. Проте в переважній більшості випадків латинізми мають еквіваленти національними мовами, тож їх використання в тексті найчастіше продиктоване індивідуальними вподобаннями автора [13, с. 78] та переважно виконує лише стилістичну функцію [14, с. 14].

Саме тому латинізми, які постійно виступають у текстах судових рішень як мовні прикраси, ще називають «одомашненими» (*sensu stricto, de facto, status quo* тощо), позаяк вони були прийняті в сучасну національну мову і тепер є її постійною незмінною частиною, а отже – природними та зрозумілими для її носіїв (чи хоча б професійного прошарку правників). Ученим видається, що використання такого роду латинізмів є цілком виправданим і принаймні нейтрально впливає на якість аргументації, оскільки не спотворює повідомлення. В якості юридичного кліше вони можуть навіть надавати судовому аргументу дещо ерудованого характеру [4, с. 1958].

2. Латинські юридичні терміни. Латинська юридична термінологія не спочиває у статусі давно забутої мови-донора, а надає можливість розуміння сучасних процесуальних виразів (*actio intenditur* – висувається позов, *causam dicere* – захищатися на суді, *libellus appelationis* – апеляційна скарга тощо) та принципів, за якими працювали юристи [21, с. 31]. І щороку все більше вчених, зокрема А. В. Ляшук, спостерігають тенденцію повернення до

багатьох правових конструкцій, відомих з часів римського права: «Уникнути використання іноземних слів в українській мові неможливо. Дуже часто при складанні юридичного документа важко обійтися без іноземного терміна» [22, с. 159].

Дійсно, незважаючи на те, що латинські терміни зазвичай мають еквіваленти в національних мовах, щодо деяких з них суб'єкти правозастосування досі віддають перевагу латинським попередникам (наприклад, *lex specialis* – спеціальний закон) [13, с. 77]. Тож їх використання в мові права сприяє універсалізації понять, уніфікації юридичної термінології в межах європейського та міжнародного правового простору (*erga omnes, jus cogens, lex mercatoria* тощо).

Отже, тісний зв'язок мови права з латинською мовою не лише проявляється у відчутному впливі на національну юридичну терміносистему мови-донора, але й подекуди виражається у використанні юридичних термінів на письмі латиною: *dolus directus* (прямий умисел), *dolus indirectus* або *dolus eventualis* (непрямий умисел), *dolus specialis* (спеціальний намір); *actio rei vindicatio* (віндикаційний позов), *actio negatoria* (негаторний позов), *actio popularis* (позов в «інтересах правопорядку» чи «в інтересах суспільства»), *actio Pauliana* (непрямий позов).

Так, багато латинізмів, якими активно послуговуються українські судді, є термінами римського права та їх легко відшукати безпосередньо в Дигестах Юстиніана: *casus* (випадок) і *culpa* (вина), *ab initio sine causa* (відсутній з самого початку) (Ульпіан, 12.7.1.2), *culpa lata* (груба необережність) (Ульпіан, 50.16.213.2), *ius naturale* (природне право) (Ульпіан, 1.1.1.3), *vis major* (непереборна сила) (Ульпіан, 13.7.13.1) тощо.

У судовій практиці одним із поширених є римське поняття «*legem*» (закон); так, лише в одному рішенні суд згадує одразу чотири різні словосполуки з ним: «*ЦК України визнає звичаї на доповнення закону (secundum legem), звичаї окрім закону (praeter legem) та заперечує існування звичаїв проти закону (contra legem). <...> Суд наполягає на застосуванні принципу справедливості (ст. 2 ГПК України) замість закону (praeter legem) і всупереч закону (adversus legem)*» [23].

Віддаючи належне римському праву в становленні юридичної термінології правових систем романо-германської правової сім'ї, тим не менш не всі латинські терміни, що використовуються в судовій практиці, мають стосунок до джерел римського права: по-перше, деякі латинізми сягають доби середньовіччя, коли юридична наука отримала потужний розвиток завдяки роботі глосаторів і постглосаторів з джерелами римського права, а також Нового і навіть Новітнього часу; по-друге, окремі латинізми виражають правові явища (зокрема принципи та доктрини), що належать до англо-американської правової традиції (*amicus curiae, Habeas corpus, nolle prosequi, obiter dictum, per incuriam, ratio decidendi, stare decisis*).

Латинська юридична термінологія, яка використовується в судових рішеннях, вельми різноманітна та охоплює низку правових явищ:

– принципи (*res judicata, ne bis in idem, stare decisis* тощо);

– процедури (*ex parte, habeas corpus* тощо);

– колізійні правила (*lex posterior, lex specialis, lex superior*);

– доктрини (*contra proferentem, favor contractus, fraus creditorum, per incuriam* тощо);

– формули прикріплення в міжнародному приватному праві (*lex patrie, lex domicilii, lex voluntatis, lex fori, lex societatis, lex loci contractus, lex flagi, lex arbitri* тощо);

– загальноприйняті терміни міжнародного права (*animus belligerendi, erga omnes, jus cogens, jus contra bellum, jus in bello* тощо);

– термінологію юридичної аргументації (*a fortiori, ad hominem, argumentum a contrario, argumentum ad infinitum, in abstracto, in concreto, interpretatio abrogans, numerus apertus, numerus clausus, reductio ad absurdum* тощо);

– інші правові явища (*amicus curiae, obiter dictum, ratio decidendi* тощо).

Польська дослідниця Й. Ковальчик висловлює думку, згідно з якою латинські слова та фрази в судових рішеннях також можуть використовуватися для опису предметів або явищ, які вважаються неелегантними, незручними [наприклад, пов'язані з недотриманням

особистої гігієни: *fetor ex ore* (неприємний запах з рота)] або які можна віднести до так званих «табуйованих» тем [4, с. 1960]. У вітчизняній судовій практиці використання латини для опису тем інтимного характеру є радше винятком, аніж загальним правилом. Завуальованими під латинські слова можна побачити позначення або статевих органів (*penis* чи *vagina*), або способів учинення дій сексуального характеру [статевий зв'язок/зносини *per os* (*coitus per os*) або *per anum* (*coitus per anum*)].

Отже, як бачимо, специфіка юридичної латини полягає в тому, що функціональною одиницею даної термінологічної області переважно є не слово, а словосполучення [наприклад, *bene placito, consilium fraudandi, delictium privatum, fumus bonis iuris, locus standi, modus operandi, nolle prosequi, numerus clausus, periculum in mora, quia exceptio, uberrima fides, ultima ratio, verum iustitia*], а тому такі латинські сполуки, згідно з загальноприйнятою класифікацією правових термінів за мовною структурою [24, с. 22], є складеними термінами (термінологічними сполученнями).

3. Латинські вислови. В юридичній літературі, а в судовій практиці й поготів, відсутнє єдине позначення щодо всіх правових явищ, виражених латинською мовою, що стисло та інколи образно виражають закінчену думку, утворюючи в такий спосіб нерозривну смислову єдність [25, с. 21]. Наприклад, А. М. Варинська та Н. М. Корнодудова зауважують, що у працях дослідників до терміна «латинські вислови» використовують терміни «формули», «сентенції», «крилаті вислови», «фразеологізми» [18, с. 67].

У судових рішеннях латинські вислови (саме цей термін ми обрали в якості узагальнювального) також називають по-різному: нормами, принципами, правилами, максимами, формулами, фразами, постулатами, презумпціями, аксіомами, доктринами, афоризмами, сентенціями тощо. Проте всі ці поняття не є синонімічними, і для їх розрізнення доцільно підійти окремо зі сторони лінгвістики та юриспруденції.

З точки зору лінгвістики існують семантичні розрізнення між малими текстовими формами узагальнюючого характеру, такими як афоризм, крилатий вислів, сентенція, максима [26, с. 26-40]. З цієї позиції ключовим для номінації певного правового явища є зіставлення схожих і відмінних стильових рис, які характеризують відповідний жанрово-стильовий архетип [26, с. 70]. Водночас так звані юридичні прислів'я, приказки, максими, афоризми, сентенції, крилаті вислови тощо, тобто вся сукупність стійких сполучень слів, властивих мові, є предметом фразеології як розділу мовознавства [7, с. 194]. Тому всі вони вважаються фразеологічними одиницями – лексично неподільними, усталеними, стійкими у своєму складі, цілісними за значенням сполученнями слів, що відтворюються в мові [27, с. 546] та мають форму закінчених речень [7, с. 194]. Причому більшість з них має моральне підґрунтя [28, с. 83].

Натомість з точки зору юриспруденції латинські вислови за їх функціональною роллю в правовому регулюванні суспільних відносин можуть бути класифіковані на принципи права, правові аксіоми, презумпції, фікції. Ці правові явища не завжди чітко розмежовані, і в деяких випадках їхнє значення може перетинатися. У вітчизняній судовій практиці це особливо проявляється щодо аксіом і принципів права: «*Однією із правових аксіом у судочинстві є принцип nemo esse debet judex in propria causa ("ніхто не може бути суддею у своїй власній справі"), який сповідує повну неупередженість, безсторонність із боку суддів під час відправлення судочинства*» [29]. А латинський вислів «*jura novit curia*» (суд знає право) іменують у судовій практиці і принципом, і аксіомою, і презумпцією.

Подібна неоднозначність частково зумовлена тим, що в науковому середовищі досі відсутній консенсус щодо чіткого розмежування цих суміжних понять. Так, Н. М. Пархоменко вважає, що «принципи створювались у вигляді правових аксіом і постулатів» [30, с. 87]. С. Д. Гринько стверджує, що принципи, на противагу аксіомам, відображають сутність права певної епохи, певної правової системи [31, с. 39]. На думку Т. М. Супрун, відмінність між правовими презумпціями, аксіомами та фікціями полягає в характері утворення істинності закріплюваних цими правовими явищами положень [32, с. 131]. Натомість І. П. Зеленко висловлює такі міркування щодо співвідношення понять «аксіома», «презумпція» та «принцип»: «аксіоми у праві – це очевидні істини, зрозумілі для більшості людей,

в той час як презумпції є більш складними правовими категоріями, зміст яких вимагає роз'яснення»; аксіоми «знаходяться у тісному зв'язку з презумпціями, а під впливом певних чинників <…> аксіоми та презумпції можуть заміняти одне одного»; «аксіоми є підґрунтям для формулювання принципів»; «складні взаємозв'язки принципів і аксіом відбиваються в їхній діалектичній єдності, здатності переходити із одного в друге, і розкриття одного явища через інше» [33, с. 8–11].

Ураховуючи, що ми досліджуємо дві відносно самостійні групи, номінація латинізму згідно з лінгвістичним підходом не виключає його юридичну кваліфікацію. Підтвердження цього твердження простежується при аналізі юридичної літератури. Так, Т. М. Супрун стверджує, що в римському праві презумпції «створювалися і активно використовувались у вигляді формул – припущень, крилатих висловів» [32, с. 126]. А вітчизняні теоретики права переконують, що «принципи часто формулюються як максими або навіть крилаті вислови (наприклад, "*nemo est iudex in propria causa*" (ніхто не є суддею у власній справі), "*ignorantia legis neminem excusat*" (незнання закону не може служити виправданням) та ін.)» [34, с. 190].

Проте оскільки судове рішення – юридичний документ офіційно-ділового стилю, то латинізм має розглядатися передусім як правове явище з відповідною номінативною кваліфікацією (як принципу права, правової аксіоми, презумпції, фікції тощо). Водночас його лінгвістична характеристика не є принципово важливою для юридичної практики та може бути перспективним предметом радше наукового осмислення.

Принципи права, виражені латинською мовою. Одне з найпоширеніших правових явищ, яке все частіше постає в судовій практиці на латині – принципи права. Причому деякі принципи виражаються як у своїй повній формі [«*res judicata pro veritate habetur*» («судове рішення визнається за істину»), «*verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*» (слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав)], так і в усіченій (відповідно «*res judicata*», «*contra proferentem*»).

Для дії принципу права у правовій системі його закріплення у законодавстві не є обов'язковим, позаяк з точки зору формальної визначеності принципи мають самодостатній характер [35, с. 31]. Подібну думку обстоює, зокрема, Н. М. Пархоменко: «Принципи права можуть існувати не тільки завдяки правотворчості й функціонуванню нормативно-правових актів. Вони, насамперед, існують у людській свідомості у вигляді найзагальніших уявлень про добро та зло, справедливість і несправедливість, порядність і непорядність тощо. <…> У подальшому принципи права можуть матеріалізуватися не тільки у вигляді норм у нормативно-правових актах, але й закріплюватись у вигляді правових звичаїв, виражатися у судовій чи адміністративній практиці» [30, с. 88]. Отже, деякі з принципів права «приймають форму сентенцій і виражаються на латині» й попри те, що формально не відображені в законодавчих актах, судовим шляхом можуть діставати своє визнання [34, с. 192].

У літературі доволі поширеним є уявлення про походження всіх латинських висловів із римського права, хоча насправді це не так. В одних випадках, дійсно, такі вислови сягають часів Стародавнього Риму, і в судовій практиці навіть зустрічається посилання на їх першоджерело – Дигести Юстиніана: 1) «*impossibilium nulla obligatio est*» («неможливе не є предметом зобов'язання») (Цельс, 50.17.185); 2) «*iura sanguinis nullo iure civili dirimi possunt*» (жодні встановлення цивільного права не можуть скасувати права, що випливають із кровної спорідненості) (Помпоній, 50.17.8); 3) «*nemo plus iuris ad alium transferre potest, quam ipse haberet*» («ніхто не може передати більше прав, ніж має сам») (Ульпіан, 50.17.54); 4) «*in omnibus quidem, maxime tamen in iure aequitas spectanda est*» («у всіх справах, а найбільшою мірою у праві, необхідно керуватися справедливістю») (Павел, 50.17.90) тощо.

Зміст же інших принципів хоча й базується на положеннях римського права, однак сформульовані в латинській словесній формі вони були в пізніший, аніж античність, період: 1) «*nullum crimen, nulla poena sine lege*» («немає закону – немає злочину, немає закону – немає кари»); 2) «*lex retro non agit*» («закон не має зворотної сили»); 3) «*venire contra factum proprium*» (правило заборони суперечливої поведінки); 4) «*verba chartarum fortius accipiuntur contra proferentem*» (правило, згідно з яким слова договору повинні тлумачитися проти того, хто їх написав) тощо.

Правові аксіоми, виражені латинською мовою. У декількох судових рішеннях висловлено таке бачення правових аксіом: «*Правові аксіоми визначають як загальні положення, які сприймаються як самоочевидні істини, не потребують доведення та відображають загальнолюдський зміст права. Серед правових аксіом у судочинстві називають, зокрема, "Установлення фактів та знання судом законів може оспорюватися у вищестоящому суді" (Hoc tribunal, et invenit cognitio legum impugnari potest in superiori atrio); "Суд має справу з тими доказами, які перед ним" (Atrium habet se intromittere indicia prae se); "Загальновизнані обставини (явні істини) не підлягають доказуванню у суді" (Nota quippe (Verum patet) in iudicio non est argumentum); "Ніхто не може бути суддею у власній справі" (Nemo judex in re sua); "Рішення суду не повинні стосуватися тих, хто не брав участі у справі" (Iudicium iudicium non pertineat, qui non participabat); "У всіх юридичних справах правосуддя й справедливість мають перевагу перед строгим розумінням права" (Placuit in omnibus rebus praecipuum esse iustitiae). Правові аксіоми можуть застосовуватися при вирішенні судових справ при застосуванні норм матеріального права та процесуального права відповідно до різних обставин справи. Важливість аксіом в судочинстві визначається їх покликанням забезпечувати єдність судової практики та справедливість правосуддя*» [36; 37].

Окрім наведених, у національних судових рішеннях судді згадують такі латинські вислови, які, на їх думку, виражають правові аксіоми: 1) «*aequum et bonum est lex legum*» (справедливість і благо є закон законів); 2) «*atrium habet se intromittere indicia prae se*» (суд має справу з тими доказами, які перед ним); 3) «*nemo est supra leges*» (ніхто не стоїть вище законів); 4) «*ubi emolumentum, ibi onus*» [де користь, там і тягар (права потребують обов'язків)].

Правові презумпції, виражені латинською мовою. Одна з найпопулярніших у судовій практиці правових презумпцій – презумпція знання законодавства – втілена у вислові «*ignorantia juris non excusat*» (незнання закону не вибачається) і означає, що кожен вважається таким, що знає закони: «*З цього положення і випливає загальновідома формула: незнання законів не звільняє від юридичної відповідальності, яка і міститься в частині другій статті 68 Конституції України. <…> Суть цієї презумпції полягає в тому, що ніхто не може посилатись на незнання закону, якщо він був опублікований у встановленому законом порядку*» [38]. Також в ЄДРСР зустрічаються такі варіації цієї презумпції: «*ignorantia legis neminem excusat*» (незнання закону не є виправданням); «*ignorantia legis non excusat*» [незнання закону не є виправданням (ні для кого)]; «*ignorantia juris [iuris] nocet*» (незнання закону шкодить); «*nemo censetur ignorare legem*» (ніхто не розглядається, як такий, що не знає закон); «*ignorantia non est argumentum*» (незнання не звільняє від відповідальності).

Презумпція шлюбного батьківства була зафіксована ще в Дигестах Юстиніана (Павел, 2.4.5): «*Pater vero is est, quem nuptiae demonstrant*». Під час розгляду цивільної справи про визнання батьківства суд послався на презумпцію «*pater is est quem nuptiae demonstrant*» (батьком дитини вважається той, хто перебуває у шлюбі з матір'ю), вказавши, що вона сформульована ще римськими юристами та «заснована на повазі до дружини як жінки і є законодавчим відбитком моральності її поведінки у шлюбі як морально-етичного стандарту» [39].

В якості презумпції добросовісності судді в одному судовому рішенні згадується римська сентенція «*bona fides simper praesumitur, nisi malam fidem adesse probetur*» (суддя вважається безстороннім, якщо відсутні докази, які б свідчили про протилежне) [40].

Інші приклади латинських висловів. Окрім власне правових явищ, у судовій практиці можна зустріти чимало прикладів інших латинських висловів, які не вписуються в жодну з правових категорій:

– логічні правила: наприклад, «*expressio unius est exclusion alterius*» (висловлення про одне є виключенням всього іншого) [41], «*tertium non datur*» (третього варіанту не існує) [42];

– цитати з Дигестів Юстиніана: наприклад, «*Contra legem facit, qui id facit, quod lex prohibet; in fraudem vero, qui salvis verbis legis sententiam eius circumvenit*» (Той, хто чинить дії, заборонені законом, порушує закон; той, хто оминає закон, дотримуючись його букви, порушує дух закону) (Павло, 1.3.29) [43];

– вирази античних мислителів: наприклад, «*summum jus, summa injuria*» (занадто точне виконання норм права породжує найвищу несправедливість) [44] – цей афоризм належить оратору та політику Цицерону та зафіксований у морально-етичному творі «Про обов'язки» («De officiis», I, 10, 33) [45, с. 277];

– інші крилаті вислови, дотичні до сфери права: наприклад, «*fiat justitia et pereat mundus*» («нехай здійсниться правосуддя, хоч би загинув світ») [46] – уважається, що ця фраза з'явилася на світ в якості гасла Фердинанда I лише в XVI столітті, що задокументовано німецьким хроністом Іоганном Манліусом у книзі «Loci communes» («Спільні місця», 1563 р.) [47, с. 85].

При цьому, незалежно від джерела їх утворення [жива розмовна (вульгарна) мова, зокрема приказки, прислів'я; професійна юридична діяльність; загально-наукова діяльність; вислови Біблійного походження, або ті, авторство яких посилається на Біблію; антична література; цитати відомих діячів права [21, с. 32-33] тощо], багато латинських висловів отримали так званий «юридичний поворот» – їх було перекладено та адаптовано саме для використання у праві [28, с. 83] [наприклад, походженню принципу «*pacta sunt servanda*» (договорів слід додержувати) учені завдячують середньовічним каноністам [48, с. 182]].

Висновки. Французькому письменнику А. де Ріваролю приписують таку фразу: «Тільки зробившись мертвими, мови стають безсмертними». Сучасні дослідження використання латинської мови в національних правопорядках переконують зарубіжних дослідників, що ця мова не лише не згасла, але й зберігає стійку позицію в юридичних текстах і термінології [2, с. 201]. І всі ті приклади латинізмів, які наведені в цій статті (а це лише частина з арсеналу латинської мови, який використовують українські судді) – спроба показати сучасну тенденцію латинізації судових рішень за індуктивним методом, а також об'єктивізації цього явища в юридичній науці.

У наступних дослідженнях спробуємо познайомити читачів з кожною групою латинізмів (мовні кліше, юридичні терміни та вислови) більш детально, а також окреслити авторське бачення на доцільне та коректне їх використання в судових рішеннях.

Список використаних джерел:

1. Синявська О. Є. Сучасна латинська мова. Інноваційні тенденції підготовки фахівців в умовах полікультурного та мультилінгвального глобалізованого світу : збірник тез доповідей VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Київ, 11 квітня 2023 року) / за заг. ред. Я. В. Абсалямової, І. С. Пшеничної. Київ : КНУТД, 2023. С. 332-335.

2. Ristikivi M. Latin: The Common Legal Language of Europe?. Juridica International. 2005. X. P. 199-202.

3. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., переробл. та допов. Харків : Право, 2015. 336 с.

4. Kowalczyk J. The Infuence of Latinisms on the Quality of the Judgments of Polish Courts. *International Journal for the Semiotics of Law.* 2022. Vol. 35. P. 1951-1963.

5. Клочко М. Джерела походження та способи творення юридичних термінів України. *Вісник Академії правових наук України*. Харків : Право, 2009. № 4(59). С. 223–231.

6. Українська мова: Енциклопедія / НАН України, Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні, Інститут української мови. 2-ге вид., випр. і доп. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. 824 с.

7. Українська мова. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів / за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Либідь, 2001. 221 с.

8. Словник української мови у 20 т. Том 8. Л – Мішурний / Наук. кер. проєкту В. А. Широков. Київ : Наукова думка, 2017. 994 с.

9. Шманько Т. Латинізація та окциденталізація: прояви і наслідки. Берестейська унія (1596) в історії та історіографії: спроба підсумку. Львів, 2008. С. 340-352.

10. Недавня О. В. Латинізація. Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Латинізація.

11. Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. Т. 2 : *Філософія права* / Нац. акад. прав. наук України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького НАН України ; Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. Харків : Право, 2017. 1128 с.

12. Tushar K. S. Textbook on Legal Methods, Legal Systems & Research. New Delhi : Universal Law Publishing Co. Pvt. Ltd., 2010. 243 p.

13. Woźniak J. Latynizmy w tekstach prawnych i prawniczych – ujęcie kontrastywne polsko-niemieckie. Comparative Legilinguistics. 2017. vol. 31. P. 69–88.

14. Gałuskina K., Sycz-Opoń J. Latin maxims and phrases in the Polish, English and French legal systems – The comparative study. Studies in Logic. 2013. № 34(47). P. 9–26.

15. Миленкова Р. В., Різниченко А. В. Латинська фразеологія для майбутніх юристів : навчальний посібник для організації практичних занять і самостійного вивчення дисципліни «Латинська мова» / Державний вищий навчальний заклад «Українська академія банківської справи Національного банку України». Суми : ДВНЗ «УАБС НБУ», 2015. 76 с.

16. Ситько О. М. Латинська мова для юристів : навчальний посібник. Одеса : ОДУВС, 2012. 242 с.

17. Хоміцька З. М. Словник латинських юридичних висловів. Харків : Право, 2005. 272 с.

18. Варинська А. М., Корнодудова Н. М. Використання латинських висловів у науковому стилі (на матеріалі юридичної термінології). *Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки».* 2019. Вип. № 4. С. 67–71.

19. Савчин Т. О. Мовні кліше і мовні штампи в українській мові. Збірник тез доповідей VII Міжнародної науково-технічної конференції молодих учених та студентів «Актуальні задачі сучасних технологій», 28-29 листопада 2018 року. Тернопіль : ФОП Паляниця В. А., 2018. Том 3. С. 226-227.

20. Мінченко О. В. Юридико-лінгвістична теорія правознавства : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.01 / Національна академія внутрішніх справ Міністерства внутрішніх справ України. Київ, 2020. 452 с.

21. Миленкова Р. В. Юридична фразеологія латинської етимології в терміносистемі сучасної правової науки. *Правовий вісник Української академії банківської справи.* 2015. № 2(13). С. 30–34.

22. Ляшук А. В. Мова як засіб вираження права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Приватний вищий навчальний заклад «Університет Короля Данила». Івано-Франківськ, 2021. 191 с.

23. Рішення Господарського суду Харківської області від 1 грудня 2020 року у справі № 922/2274/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93533906.

24. Рабінович П. М., Дудаш Т. І. Правнича мова: основні складники (загальнотеоретична характеристика). *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1. С. 17–29.

25. Ганжа О. Г. Нарис правил коректного цитування латинських висловів як відповідь на їх сумбурне поширення в судовій практиці. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 20-26.

26. Анастасьєва О. А. Англомовний афоризм: прагмастилістичний та когнітивний аспекти : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.04 / Запорізький національний університет. Запоріжжя, 2017. 237 с.

27. Літературознавча енциклопедія: У двох томах. Т. 2 / авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.

28. McQuade Dr. J. S. Ancient Legal Maxims and Modern Human Rights. Campbell Law Review. 1996. Vol. 18. P. 75–120.

29. Рішення Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 16 липня 2019 року у справі № 9901/111/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83196929.

30. Пархоменко Н. М. Джерела права: проблеми теорії та методології : монографія. Київ : ТОВ «Видавництво “Юридична думка”», 2008. 336 с.

31. Гринько С. Д. Принципи як базис формування ідеологічного значення римського права. Римське право у світлі сучасної методології гуманітарного знання : збірник тез Міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Хмельницький, 29 травня 2020 року). Хмельницький : Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова, 2020. С. 36-41.

32. Супрун Т. М. Правові презумпції та суміжні поняття. *Бюлетень Міністерства юстиції України.* 2013. № 2. С. 125–132.

33. Зеленко І. П. Правові аксіоми: підходи до розуміння. *Наукові записки. Серія: Право*. 2020. № 9. С. 8–12.

34. Загальна теорія права : підручник / за ред. О. В. Петришина. Харків : Право, 2020. 568 с.

35. Погребняк С. Закріплення основоположних принципів права в Конституції України. *Вісник Академії правових наук України.* 2009. № 4(59). С. 31-39.

36. Ухвала Господарського суду Львівської області від 24 лютого 2021 року у справі № 914/4160/14. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/95202666.

37. Рішення Приморського районного суду міста Одеси від 12 липня 2019 року у справі № 522/17790/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/83229106.

38. Ухвала Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 20 грудня 2021 року у справі № 760/8719/17. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/102050831.

39. Ухвала Апеляційного суду Харківської області від 12 березня 2013 року у справі № 2-2349/11. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/29881857.

40. Ухвала Господарського суду Харківської області від 7 грудня 2020 року у справі № 5023/5383/12 (922/2782/20). URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/93329736.

41. Рішення Дніпропетровського окружного адміністративного суду від 20 листопада 2023 року у справі № 160/23505/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115171987.

42. Рішення Господарського суду Чернівецької області від 7 квітня 2016 року у справі № 926/239/16. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/57064787.

43. Рішення Борзнянського районного суду Чернігівської області від 28 серпня 2023 року у справі № 740/3967/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113058278.

44. Рішення Тернопільського міськрайонного суду Тернопільської області від 11 грудня 2018 року у справі № 607/9070/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/78658315.

45. Осипов П. І. Латинська фразеологія : Словник-довідник. Київ : Академвидав, 2009. 344 с.

46. Постанова Личаківського районного суду міста Львова від 7 травня 2020 року у справі № 463/3580/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/89145335.

47. Лучканин С. М. Латинські сентенції (крилаті латинські вислови) з історико-літературним коментарем : навчальний посібник із вивчення латинських афоризмів для студентів Інституту філології та історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Київ : *Науковий* світ, 2009. 136 с.

48. Богатчук Д. П. Нормативне закріплення принципу добросовісного виконання міжнародних зобов'язань та його співвідношення з нормою «pacta sunt servanda». *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2016. Вип. 36(2). С. 179–182.

КІРІН Р. С.,
доктор юридичних наук, доцент,
провідний науковий співробітник
(Державна установа «Інститут
економіко-правових досліджень
імені В. К. Мамутова
Національної академії наук України»)

УДК 35.075:342
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.2

ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ЗАСАД МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДКРИТОСТІ МІСТА

Дослідження присвячено аналізу та оцінці етапів становлення стратегічних засад механізму забезпечення відкритості міста. В основу періодизації покладено критерій наявності (прийняття) нормативно-правового акту стратегічного або концептуального характеру, яким визначався зміст та сфери регулювання певних видів відносин чи їх сукупності щодо розвитку відкритості громадянського та інформаційного суспільства, місцевого (міського) самоврядування та місцевої демократії.

Розроблено періодизацію розвитку концептуальних і стратегічних правових засад механізму забезпечення відкритості міста наступного виду: підготовчий етап – 1992–1998 рр. (прийняття закону про об'єднання громадян, визнання та гарантування Конституцією України місцевого самоврядування); І-й етап – 1998–2004 рр. (Концепція та перша Національна програма інформатизації); ІІ-й етап – 2004–2007 рр. (президентський указ, прийнятий з метою зміцнення гарантій реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами); ІІІ-й етап – 2007–2012 рр. (Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні; IV-й етап – 2012–2016 рр. (Стратегія державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні); V-й етап – 2016–2021 рр. (Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні); VI-й етап – 2021 – до тепер.

Наголошено на тому, що сучасний шостий етап розпочався із затвердженням нової Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні і базується на нових положеннях Стратегії забезпечення державної безпеки та другої Національної програми інформатизації.

Зроблено висновок, що політика відкритості міста та міського врядування має базуватися на таких засадничих принципах: – відкритість залучення та відкритість участі мешканців міста; – відкритість діяльності, звітування та комунікації міської влади; – відкритість забезпечення і можливості володіння та користування каналами та інфраструктурою комунікації; – відкритість інформації, послуг та інструментів їх надання і отримання; – відкритість зворотного зв'язку.

Ключові слова: *відкрите місто, стратегічні засади, етапи становлення, правове забезпечення, місцева демократія, міське врядування.*

Kirin R. S. Stages of formation of the strategic foundations of the mechanism for ensuring the openness of the city

The study is devoted to the analysis and evaluation of the stages of formation of the strategic foundations of the mechanism for ensuring openness of a city. The periodization is based on the criterion of availability (adoption) of a legal act of a strategic or conceptual nature which determines the content and scope of regulation of certain types of relations or their combination regarding the development of openness of civil and information society, local (city) self-government and local democracy.

The author has developed a periodization of the development of the conceptual and strategic legal framework of the mechanism for ensuring the openness of the city as follows: preparatory stage – 1992–1998 (adoption of the law on citizens' associations, recognition and guarantee of local self-government by the Constitution of Ukraine); I stage – 1998–2004 (the Concept and the first National Informatization Program); II stage – 2004–2007 (presidential decree adopted to strengthen the guarantees of citizens' constitutional right to participate in the management of public affairs); III stage – 2007–2012 (Basic Principles for the Development of Information Society in Ukraine; IV stage – 2012–2016 (Strategy of State Policy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine); V stage – 2016–2021 (National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine); VI stage – 2021 – to date.

It is emphasized that the current sixth stage began with the approval of the new National Strategy for Promoting the Development of Civil Society in Ukraine and is based on the new provisions of the State Security Strategy and the second National Informatization Program.

It is concluded that the policy of openness of the city and city governance should be based on the following fundamental principles: – openness of involvement and openness of participation of city residents; – openness of activities, reporting and communication of city authorities; – openness of provision and possibility of ownership and use of communication channels and infrastructure; – openness of information, services and tools for their provision and receipt; – openness of feedback.

Key words: *open city, strategic principles, stages of formation, legal support, local democracy, urban governance.*

Вступ. Європейська Комісія у своєму повідомленні до Європейського Парламенту, Ради, Європейського економічного і соціального комітету та Комітету регіонів щодо політики розширення ЄС до 2023 р. «Звіт Україна 2023» зазначила, що незважаючи на повномасштабне вторгнення Росії в лютому 2022 р. та триваючу агресивну війну, Україна продовжує досягати прогресу в демократичних реформах та реформах у сфері верховенства права. Надання Україні статусу кандидата на вступ до ЄС у червні 2022 р. призвело до подальшого прискорення реформ.

Щодо законодавчої бази за напрямом «Громадянське суспільство» (далі – ГС) Комісія відзначила існування багаторічної стратегії розвитку ГС, яка передбачає більш значущу взаємодію з ГС і вплив повної імплементації якої ще належить оцінити. При цьому уряду та парламенту надані наступні рекомендації: – розглянути можливість адаптації стратегії до умов війни, що триває, та передбачуваної післявоєнної відбудови; – розширювати програми державного фінансування організацій ГС та працювати над покращенням діалогу і консультацій з ними; – ухвалити законопроєкт про публічні консультації; – розглянути випадки тиску та погроз на адресу громадських активістів та їх розслідування тощо [1, с. 14].

Розвиток ГС передбачає створення незалежних від держави інституцій, об'єднань та організацій, діяльність яких спрямовується на виявлення та здійснення громадських ініціатив, задоволення суспільних потреб та обстоювання колективних інтересів на державному, регіональному та місцевому рівнях. На останньому важливу роль відіграють проєкти,

пов'язані із різними аспектами відкритості міст, як складової громадянського урядування, європейських цінностей демократії, прав людини, свободи, рівності, поваги до людської гідності та верховенства права. Механізми їх формування та реалізації багато в чому залежать від правового забезпечення, у тому числі, від концептуальних і стратегічних положень, покликаних врегулювати певну сукупність міських правовідносин, актуальність яких обумовлена неухильним курсом України на європейську інтеграцію.

Незважаючи на достатньо великий обсяг публікацій, пов'язаних із обраною проблематикою представниками таких галузей знань і спеціальностей як публічне управління та адміністрування, екологія, архітектура та містобудування, інформаційні технології, право тощо, питання правових засад механізму забезпечення відкритості міста залишаються актуальними для подальших досліджень. У попередніх публікація було розглянуто поняття та правові засади категорії «відкрите місто» [2], а також актуальні проблеми, пов'язані із термінологією, інструментами та цифровізацією в процесі правового регулювання відповідних відносин [3].

Постановка завдання. Метою дослідження є огляд і аналіз етапів становлення, розвитку та сучасного стану концептуальних і стратегічних правових засад механізму забезпечення відкритості міста.

Результати дослідження. Періодизацію історико-правових етапів формування місцевої демократії слід розпочати з підготовчого етапу (1992-1998 рр.), коли на законодавчому рівні був покладений прийняттям Закону України «Про об'єднання громадян» від 16.06.1992 р. № 2460-XII (втратив чинність). Визнання та гарантування Конституцією України місцевого самоврядування, а також надання права громадянам брати участь в управлінні державними справами, стало відправною точкою формування не тільки джерел муніципального права, а й окремих приписів та нормативно-правових актів (далі – НПА) міського законодавства.

У Законі України «Про місцеве самоврядування в Україні» [4], в аспекті відкритості, такими приписами є наступні:

1) місцеве самоврядування здійснюється територіальними громадами міст (далі – ТГМ) як безпосередньо, так і через міські ради та їх виконавчі органи, які представляють спільні інтереси ТГМ (ч. 2 ст. 2);

2) місцева ініціатива, внесена на розгляд ради у встановленому порядку, підлягає обов'язковому розгляду на відкритому засіданні ради за участю членів ініціативної групи з питань місцевої ініціативи (ч. 3 ст. 9);

3) міський голова не рідше одного разу на рік звітує про свою роботу перед ТГМ на відкритій зустрічі з громадянами (ч. 7 ст. 42);

4) протоколи сесії міської ради, а також висновки і рекомендації постійної комісії міської ради, протоколи її засідань є відкритими та оприлюднюються і надаються на запит відповідно до Закону України «Про доступ до публічної інформації» (ч. 17 ст. 46, ч. 10 ст. 47);

5) заслуховування звіту старости перед жителями старостинського округу відбувається на відкритій зустрічі, у спосіб, що дає можливість жителям старостинського округу поставити запитання, висловити зауваження та внести пропозиції (ч. 6 ст. 54).

Не менш важливими, за обраним напрямом, слід розглядати й норми Закону України «Про звернення громадян», яким громадянам України забезпечуються можливості для участі в управлінні державними і громадськими справами, для впливу на поліпшення роботи ТГМ, міської ради, міського голови, виконавчих органів міської ради для відстоювання своїх прав і законних інтересів та відновлення їх у разі порушення [5].

Завершення підготовчого етапу пов'язане із прийняттям Концепції технічного захисту інформації в Україні, напрями розвитку якого обумовлені необхідністю своєчасного вжиття заходів, адекватних масштабам загроз для інформації, і ґрунтуються на засадах правової демократичної держави відповідно до прав суб'єктів інформаційних відносин на доступ до інформації та її захист [6].

З 1998 р., коли законом України була схвалена Концепція Національної програми інформатизації (далі – НПІ) [7] та власне НПІ (Закон України від 04.02.1998 р. № 74/98-ВР,

втратив чинність), розпочався перший етап концептуально-стратегічного формування законодавства про відкритість міста та міського самоврядування (1998–2004 рр.). Її важливим завданням було визначено, що державна політика інформатизації повинна спрямовуватися на всебічну демократизацію процесів створення та споживання інформації, загальнодоступність інформаційних ресурсів та послуг, захист прав особи від інформаційного вторгнення тощо.

Зазначу, що на той момент такі програмні документи як Стратегія та Концепція не мали чітко визначеного правового порядку прийняття та змісту, які в подальшому були врегульовані відповідною урядовою постановою. Їх головні відмінності полягають у наступному [8, пар. 57, 58]: а) Стратегія визначає курс формування та реалізації політики у відповідних сферах на середньостроковий або довгостроковий період; б) Концепції державної політики розробляються лише у випадку, якщо їх розроблення безпосередньо передбачено законами України або указами Президента України, у тому числі про введення в дію рішень Ради національної безпеки і оборони України.

Наприклад, Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу була затверджена Указом Президента України від 11.06.1998 р. 615/9 (втратив чинність) так само як і Концепція адміністративної реформи в Україні [9], організаційний аспект якої включає, серед іншого, впровадження на основі статутів ТГМ нових форм участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, які б стимулювали розвиток місцевої демократії.

Натомість Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні була схвалена постановою Центральної виборчої комісії та передбачала, що у комплексі прав і свобод громадян України, закріплених у Конституції України, особлива роль належить політичним правам, серед яких важливе значення має право громадян брати участь в управлінні державними справами, у формуванні органів державної влади (далі – ОДВ) та органів місцевого самоврядування (далі – ОМС) через участь у виборах, всеукраїнському та місцевих референдумах [10]. В подальшому ця Концепція була розвинута вже на рівні указу Президента України [11]. Також указом Президента була затверджена й Концепція державної регіональної політики [12]. Крім того, у законодавстві того часу можна зустріти указ під назвою «Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України».

Слід відмітити, що на цей етап припадає й прийняття Закон України від 11.07.2001 р. № 2625-III «Про органи самоорганізації населення». Зокрема, у місті орган самоорганізації населення є однією з форм участі членів ТГМ у вирішенні окремих питань місцевого значення.

Новий поштовх у розвитку, а з ним і новий, другий етап становлення інституту місцевої демократії (2004–2007 рр.) пов'язаний із президентським указом, який був прийнятий з метою зміцнення гарантій реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, утвердження в Україні народовладдя, розвитку ГС [13]. Під час цього етапу було прийнято низка урядових постанов (наразі втратили чинність), якими врегульовувалися наступні види відносин: – деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики (від 15.10.2004 р. № 1378); – додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами (від 18.05.2005 р. № 356); – питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики (від 01.03.2006 р. № 215).

Закінчення цього етапу та початок нового, на мій погляд, слід пов'язувати із прийняттям Основних засад розвитку інформаційного суспільства (далі – ІС) в Україні на 2007–2015 рр. [14], досягнення цілей яких дасть змогу сприяти становленню відкритого демократичного суспільства, яке гарантуватиме дотримання конституційних прав громадян щодо участі у суспільному житті, прийнятті відповідних рішень ОДВ та ОМС.

У 2007 р. уряд своїм розпорядженням (від 21.11.2007 р. № 1035-р, втратило чинність) схвалив Концепцію сприяння органами виконавчої влади розвитку ГС, а згодом і плани заходів щодо її реалізації на 2008 р. [15] та подальші роки.

Третій етап (2007–2012 рр.) супроводжувався прийняттям й інших НПА різної юридичної сили, в яких у більшій чи меншій мірі знайшли врегулювання відносини міського врядування та міської демократії: – проведення електронних консультацій (далі – е-) з громадськістю на веб-сайті «Громадянське суспільство і влада» [16]; – забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики [17]; – Концепція розвитку е-урядування в Україні [18] та план заходів щодо її реалізації [19]; – доступ до публічної інформації [20];

Початок четвертого етапу розвитку стратегічних засад механізму забезпечення відкритості міста (2012–2016 рр.) припадає на затвердження Стратегії державної політики сприяння розвитку ГС в Україні та першочергові заходи щодо її реалізації (указ Президента України від 24.03.2012 р. № 212/2012, втратив чинність).

Саме в цей етап втратив чинність Закон України «Про об'єднання громадян» (від 16.06.1992 р. № 2460-XII) із прийняттям закону про громадські об'єднання [21]. Натомість була схвалена Стратегія розвитку ІС в Україні [22], правовою основою розроблення та реалізації якої став вже згаданий закон про Основні засади розвитку ІС в Україні на 2007–2015 рр., інші НПА, відповідно до яких держава створює умови для розбудови ІС в Україні. Наприкінці цього етапу Президент України схвалив Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» [23] та Стратегію національної безпеки України (указ Президента від 26.05.2015 р. № 287/2015, втратила чинність), а уряд – Стратегію реформування державної служби та служби в ОМС в Україні на період до 2017 р. та затвердив план заходів щодо її реалізації (розпорядження від 18.03.2015 р. № 227-р, втратило чинність).

Під час п'ятого етапу (2016–2021 рр.) була затверджена нова Національна стратегія сприяння розвитку ГС в Україні на 2016–2020 рр. (указ Президента України від 26.02.2016 р. № 68/2016, втратив чинність), яку супроводжували розпорядження уряду щодо планів її реалізації впродовж 2016–2019 рр. Крім того, в цей же етап було прийнято низку інших, надзвичайно важливих актів, спрямованих на регулювання міських та муніципальних правовідносин:

1) Концепція розвитку е-урядування в Україні [24] та план заходів з її реалізації [25];
2) Концепція розвитку е-демократії в Україні та план заходів щодо її реалізації [26];
3) Концепція розвитку громадянської освіти в Україні [27];
4) Концепція розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018–2020 рр. та план заходів щодо її реалізації [28];
5) Цілі сталого розвитку України на період до 2030 р. [29];
6) Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр. [30];
7) Концепція розвитку цифрових компетентностей та план заходів з її реалізації [31];
8) Національна стратегія у сфері прав людини [32].

Із затвердженням Національної стратегії сприяння розвитку ГС в Україні на 2021–2026 рр. [33], згодом і плану заходів до 2024 р. щодо її реалізації [34], почав відлік сучасний, шостий етап становлення стратегічних засад механізму забезпечення відкритості міста.

В аспекті правового забезпечення він безумовно має безпосередній зв'язок із попереднім етапом, який наразі є найбільш представницьким, але в той же час, базується на нових стратегічних підходах сприяння розвитку ГС, а також на положеннях нової Стратегії забезпечення державної безпеки [35]. Серед основних завдань державної політики у сфері забезпечення державної безпеки виділено упровадження дієвих механізмів взаємодії суб'єктів забезпечення державної безпеки із ГС, зміцнення демократичного цивільного контролю і нагляду за діяльністю суб'єктів забезпечення державної безпеки.

Заслуговує на увагу також і прийняття закону, що визначає основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності (далі – УНГІ) [36]. Зокрема, йдеться про таке важливе для міського населення поняття як «громадянська компетентність», а саме: 1) громадянська компетентність – це здатність особи: 1.1) реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина; 1.2) відповідально

ставитися до обов'язків громадянина; 1.3) брати активну участь у суспільному житті; 1.4) підтримувати розвиток демократичного суспільства та утверджувати верховенство права; 2) ця здатність особи виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, пов'язаних з ідеями демократії та верховенства права, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей.

Положення цього закону конкретизовано та розвинуто на підзаконному рівні урядовими актами, якими схвалено: – Стратегію утвердження УНГІ на період до 2030 р. та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023–2025 рр. [37]; – Концепцію Державної цільової соціальної програми з утвердження УНГІ на період до 2028 р. [38].

Законодавчим актом стратегічного рівня є й друга НПІ, визначає особливості реалізації державної політики у сфері інформатизації для забезпечення потреб та розвитку ІС, впровадження інформаційно-комунікаційних та цифрових технологій [39].

Надзвичайно важливою подією сучасного етапу є затвердження урядом Дорожньої карти децентралізації [40], якою, серед іншого, визначено подальші кроки для реалізації реформи місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні на 2024–2027 рр. Зокрема, Планом заходів визначено ключові кроки для становлення спроможних ТГМ: – законодавчі – зміна законодавства (законопроєкти щодо удосконалення регулювання механізму затвердження територій ТГМ; про особливості відновлення публічної влади на деокупованих територіях; про розмежування повноважень між ОМС і ОДВ; щодо удосконалення законодавчих інструментів консультацій ОДВ з асоціаціями ОМС; про місцеву статистику тощо); – інституційно-фінансові – підвищення інституційної та фінансової спроможності ОМС; – демократичні – розбудова місцевої демократії та широке залучення жителів до прийняття управлінських рішень на місцях.

Раніше вже було запропоновано врахувати рекомендації Європейського парламенту щодо впровадження нових інструментів цифрової комунікації та відкритих і спільних платформ, а також досвіду окремих європейських міст у сфері реалізації е-урядування [41].

Нарешті слід відмітити законопроєкт [42], спрямований 27.02.2024 р. на підпис Президенту України, в якому пропонується внести зміни до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», спрямовані на вдосконалення реалізації прав громадян на участь в місцевому самоврядуванні. Ці зміни покликані збільшити рівень залученості громадян до місцевого самоврядування та підвищити довіру громадян до місцевих рад.

Отже, можна стверджувати, що політика відкритості міста та міського врядування має базуватися на таких засадничих принципах: 1) відкритість залучення та відкритість участі мешканців у формуванні та реалізації міської політики, управлінні містом; 2) відкритість діяльності, звітування та комунікації територіальної громади міста, міської ради, виконавчих органів міської ради, міського голови та окружних старост; 3) відкритість забезпечення і можливості володіння та користування каналами та інфраструктурою комунікації; 4) відкритість генерації, передачі та використання потрібної інформації, а також інформації про наявні послуги та інструменти їх надання і отримання; 5) відкритість зворотного зв'язку.

Висновки. Таким чином, за підсумками проведеного дослідження етапів становлення, розвитку та сучасного стану концептуальних і стратегічних правових засад механізму забезпечення відкритості міста, можна сформулювати наступні узагальнення.

1. Розроблено періодизацію розвитку концептуальних і стратегічних правових засад механізму забезпечення відкритості міста наступного виду: підготовчий етап – 1992–1998 рр.; І-й етап – 1998–2004 рр.; ІІ-й етап – 2004–2007 рр.; ІІІ-й етап – 2007–2012 рр.; ІV-й етап – 2012–2016 рр.; V-й етап – 2016–2021 рр.; VI-й етап – 2021 – до тепер. В основу періодизації покладено критерій наявності (прийняття) нормативно-правового акту стратегічного або концептуального характеру, яким визначався зміст та сфери регулювання певних видів відносин чи їх сукупності щодо розвитку відкритості громадянського та інформаційного суспільства, місцевого (міського) самоврядування та місцевої демократії.

2. Запропоновано пов'язувати підготовчий етап (1992–1998 рр.) із прийняттям закону про об'єднання громадян, а також визнанням та гарантуванням Конституцією України місцевого самоврядування, наданням права громадянам брати участь в управлінні державними справами, що стало відправною точкою формування не тільки джерел муніципального права, а й окремих приписів та нормативно-правових актів міського законодавства. Останні мстилися в законах України про місцеве самоврядування в Україні, звернення громадян та Концепції технічного захисту інформації в Україні.

3. Обґрунтовано, що початок першого етапу (1998–2004 рр.) обумовлений схваленням законом Концепції та прийняттям закону про першу Національну програму інформатизації. Під час цього етапу окремі програмні документи не мали чітко визначеного правового порядку прийняття та змісту, але відігравали вагому роль у запровадженні нових форм участі громадян у здійсненні місцевого самоврядування, стимулюванні розвитку місцевої демократії, як то – Стратегія інтеграції України до Європейського Союзу Концепція адміністративної реформи в Україні, Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні, Концепція державної регіональної політики, Концептуальні засади стратегії економічного та соціального розвитку України. Закон про органи самоорганізації населення також сприяв вирішенню окремих питань місцевого значення мешканцями міста.

4. З'ясовано, що новий поштовх у розвитку інституту місцевої демократії припав на другий етап (2004–2007 рр.), пов'язаний із президентським указом, який був прийнятий з метою зміцнення гарантій реалізації громадянами конституційного права на участь в управлінні державними справами, утвердження в Україні народовладдя, розвитку громадянського суспільства. Під час цього етапу була прийнято низка урядових постанов, якими врегульовувалися наступні види відносин: – деякі питання щодо забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики; – додаткові заходи щодо залучення громадян до участі в управлінні державними справами; – питання забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики.

5. Запропоновано пов'язувати третій етап (2007–2012 рр.) із прийняттям Основних засад розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007–2015 рр., досягнення цілей яких дасть змогу, в тому числі, сприяти становленню відкритого демократичного суспільства. Цей етап супроводжувався прийняттям й інших нормативно-правових актів різної юридичної сили, в яких у більшій чи меншій мірі знайшли врегулювання відносини міського врядування та міської демократії: – закон доступ до публічної інформації; – Концепція сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства, Концепція розвитку е-урядування в Україні, забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики, проведення е-консультацій з громадськістю на веб-сайті «Громадянське суспільство і влада».

6. Встановлено, що початок четвертого етапу (2012–2016 рр.) припадає на затвердження Стратегії державної політики сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Актами стратегічних засад механізму забезпечення відкритості міста слід вважати: закон про громадські об'єднання, Стратегію розвитку інформаційного суспільства в Україні, Стратегію сталого розвитку «Україна-2020, Стратегію національної безпеки України, Стратегію реформування державної служби та служби в органах місцевого самоврядування в Україні.

7. Виявлено особливості п'ятого етапу (2016–2021 рр.), під час якого була затверджена нова Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні. Крім того, в цей же етап було прийнято низку інших, надзвичайно важливих актів, спрямованих на регулювання міських та муніципальних правовідносин, а саме: – Концепції розвитку: а) е-урядування в Україні; б) е-демократії в Україні; в) громадянської освіти в Україні; г) цифрової економіки та суспільства України; д) цифрових компетентностей; – Цілі сталого розвитку України; – Державна стратегія регіонального розвитку; – Національна стратегія у сфері прав людини.

8. Розкрито основні напрями правового регулювання на шостому етапі, що розпочався із затвердженням Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні та має безпосередній зв'язок із попереднім етапом, який наразі є найбільш представницьким, але в той же час, базується на нових положеннях Стратегії забезпечення державної безпеки та другої Національної програми інформатизації. Важливими нормативно-правовими актами сучасного етапу також є: – закон, що визначає основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності і який конкретизовано та розвинуто на підзаконному рівні у Стратегії та Концепції; – Дорожня карта децентралізації, а також законопроєкт, спрямований на вдосконалення реалізації прав громадян на участь в місцевому самоврядуванні.

9. Аргументовано, що політика відкритості міста та міського врядування має базуватися на таких засадничих принципах: – відкритість залучення та відкритість участі мешканців у формуванні та реалізації міської політики, управлінні містом; – відкритість діяльності, звітування та комунікації територіальної громади міста, міської ради, виконавчих органів міської ради, міського голови та окружних старост; – відкритість забезпечення і можливості володіння та користування каналами та інфраструктурою комунікації; – відкритість генерації, передачі та використання потрібної інформації, а також інформації про наявні послуги та інструменти їх надання і отримання; – відкритість зворотного зв'язку.

Список використаних джерел:

1. Ukraine 2023 Report. Communication from the Commission to the European Parliament, the CUkraine 2023 Report. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a0f3eaa6-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en (дата звернення: 28.03.2024)

2. Кірін Р., Шеховцов В. «Відкрите місто»: поняття та правові засади. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences,* 2022, № 2. С. 96–103. DOI https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-2-16

3. Кірін Р., Шеховцов В. Актуальні проблеми регулювання процесів і відносин у сфері відкритості міст: термінологія, інструменти, цифровізація. *Knowledge, Education, Law, Management.* 2022, № 6 (50). С. 190-200. DOI https://doi.org/10.51647/kelm.2022.6.30

4. Про місцеве самоврядування в Україні : Закон України від 21.05.1997 р. № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.03.2024)

5. Про звернення громадян : Закон України від 2 жовтня 1996 р. № 393/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/393/96-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 28.03.2024)

6. Про затвердження Концепції технічного захисту інформації в Україні : постанова Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 1997 р. № 1126. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-97-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.03.2024)

7. Про Концепцію Національної програми інформатизації : Закон України від 04.02.1998 р. № 75/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/75/98-%D0%B2%D1%80#Text (дата звернення: 29.03.2024)

8. Про затвердження Регламенту Кабінету Міністрів України : постанова Кабінету Міністрів України від 18.07.2007 р. № 950 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 09.11.2011 р. № 1156). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/950-2007-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.03.2024)

9. Про заходи щодо впровадження Концепції адміністративної реформи в Україні : Указ Президента України від 22.07.1998 р. № 810/98. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/810/98#Text (дата звернення: 29.03.2024)

10. Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні : постанова Центральної виборчої комісії від 08.10.1999 р. № 336. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0336359-99#Text (дата звернення: 29.03.2024)

11. Про Концепцію підвищення правової культури учасників виборчого процесу та референдумів в Україні : Указ Президента України від 08.12.2000 р. № 1322/2000. *Офіційний вісник України*. 2000. № 50, ст. 2151.

12. Про Концепцію державної регіональної політики : Указ Президента України від 25 травня 2001 р. № 341/2001. *Офіційний вісник України*. 2001. № 22, ст. 983.

13. Про забезпечення умов для більш широкої участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : Указ Президента України від 31 липня 2004 р. № 854/2004. *Урядовий кур'єр.* 2004. № 146.

14. Про Основні засади розвитку інформаційного суспільства в Україні на 2007-2015 роки : Закон України від 9 січня 2007 р.№ 537-V. *Офіційний вісник України.* 2007. № 8, ст. 273.

15. Про затвердження плану заходів щодо реалізації у 2008 році Концепції сприяння органами виконавчої влади розвитку громадянського суспільства : розпорядження Кабінету Міністрів України від 28.05.2008 р. № 784-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/784-2008-%D1%80#Text (дата звернення: 29.03.2024)

16. Про проведення електронних консультацій з громадськістю на веб-сайті «Громадянське суспільство і влада» : наказ Міністерства економіки України від 01.04.2009 р. № 296. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0296665-09#Text (дата звернення: 29.03.2024)

17. Про забезпечення участі громадськості у формуванні та реалізації державної політики : постанова Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-2010-%D0%BF#Text (дата звернення: 29.03.2024)

18. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 13.12.2010 р. № 2250-р. *Офіційний вісник України.* 2017. № 78, ст. 2402.

19. Про затвердження плану заходів щодо реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 26.09.2011 р. № 1014-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-2018-%D1%80#Text (дата звернення: 29.03.2024)

20. Про доступ до публічної інформації : Закон України від 13.01.2011 р. № 2939-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2939-17#Text (дата звернення: 29.03.2024)

21. Про громадські об'єднання : Закон України від 22.03.2012 р. № 4572-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text (дата звернення: 29.03.2024)

22. Про схвалення Стратегії розвитку інформаційного суспільства в Україні розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 травня 2013 р. № 386-р. *Офіційний вісник України.* 2013. № 44, ст. 1581.

23. Про Стратегію сталого розвитку «Україна-2020» : Указ Президента України від 12.01.2015 р. № 5. *Офіційний вісник України.* 2015. № 4, ст. 67.

24. Про схвалення Концепції розвитку електронного урядування в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 20 вересня 2017 р. № 649-р. *Офіційний вісник України.* 2017. № 78, ст. 2402.

25. Про затвердження плану заходів з реалізації Концепції розвитку електронного урядування в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.08.2018 № 617-р. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/617-2018-%D1%80#Text(датазвернення:29.03.2024)

26. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 08.11.2017 р. № 797-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80#Text (дата звернення: 29.03.2024)

27. Про схвалення Концепції розвитку громадянської освіти в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 893-р). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text (дата звернення: 29.03.2024)

28. Про схвалення Концепції розвитку цифрової економіки та суспільства України на 2018-2020 роки та затвердження плану заходів щодо її реалізації : розпорядження Кабі-

нету Міністрів України від 17 січня 2018 р. № 67-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/67-2018-%D1%80#Text (дата звернення: 29.03.2024)

29. Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року : Указ Президента України від 30.09.2019 р. № 722/2019. *Офіційний вісник України.* 2019. № 79, ст. 2712.

30. Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на 2021-2027 роки : постанова Кабінету Міністрів України від 05.08.2020 р. № 695. *Офіційний вісник України.* 2020. № 67, ст. 2155.

31. Про схвалення Концепції розвитку цифрових компетентностей та затвердження плану заходів з її реалізації : розпорядження Кабінету Міністрів України від 03.03.2021 № 167-р. *Офіційний вісник України.* 2021. № 21, ст. 955.

32. Про Національну стратегію у сфері прав людини : Указ Президента України від 24.03.2021 р. № 119/2021. *Офіційний вісник України.* 2021. № 26, ст. 1257.

33. Про Національну стратегію сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : Указ Президента України від 27 вересня 2021 р. № 487/2021. *Офіційний вісник України.* 2021. № 79, ст. 4994.

34. Про затвердження плану заходів до 2024 року щодо реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2021-2026 роки : розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.02.2023 № 160-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160-2023-%D1%80#Text (дата звернення: 29.03.2024)

35. Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 30 грудня 2021 року «Про Стратегію забезпечення державної безпеки» : Указ Президента України від 16 лютого 2022 р. № 56/2022. *Офіційний вісник України.* 2022 р., № 17, ст. 911.

36. Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності : Закон України від 13.12.2022 р. № 2834-IX. *Офіційний вісник України.* 2023. № 3, ст. 199.

37. Про схвалення Стратегії утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2023-2025 роках : постанова Кабінету Міністрів України від 15.12.2023 р. № 1322. *Офіційний вісник України*. 2024. № 8, ст. 386.

38. Про схвалення Концепції Державної цільової соціальної програми з утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2028 року : розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 лютого 2024 р. № 141-р. *Офіційний вісник України.* 2024. № 22, ст. 1446.

39. Про Національну програму інформатизації : Закон України від 1 грудня 2022 р. № 2807-IX. *Офіційний вісник України.* 2023 р., № 2, ст. 86.

40. Уряд України затвердив Дорожню карту децентралізації (26.03.2024 р.). URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukrainy-zatverdyv-dorozhniu-kartu-detsentralizatsii (дата звернення: 29.03.2024)

41. Kirin, R., Shekhovtsov, V. (2023) Vector of Transformation of Relations in the Sphere of City Openness: National Problems and European Experience. *Knowledge, Education, Law, Management.* № 2 (54). pp. 131–142. DOI: https://doi.org/10.51647/kelm.2023.2.19

42. Проект Закону про внесення змін до Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» щодо забезпечення прозорості місцевого самоврядування № 6401 від 07.12.2021 р. URL: https://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=73380 (дата звернення: 29.03.2024) Ukraine 2023 Report. Communication from the Commission to the European Parliament, the Council, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions 2023 Communication on EU Enlargement policy. URL: https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/a0f3eaa6-7eee-11ee-99ba-01aa75ed71a1/language-en (дата звернення: 28.03.2024)

КОТЕНКО М. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
докторант
*(Навчально-науковий інститут права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка)*

УДК 340.114:167.4
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.3

ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАРОДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ В ПРАВОВИХ ВЧЕННЯХ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ

Автором в роботі розкрито актуальність історико-правового дослідження розвитку уявлень про інтелектуальну власність. Відзначено, що в науковому плані важливе значення має виокремлення та характеристика тих закономірностей, які детермінують сприйняття інтелектуальної власності не лише як соціокультурного феномену, але і наукового, правового, політичного тощо. Ця робота націлена на аналіз закономірностей зародження і розвитку уявлень, які були в подальшому закладені в основу виокремлення інтелектуальної власності як пізнавального ціннісно вимірного феномену. Наголошено на важливості посилення і наукового вектору дослідження інтелектуальної власності, основу якого становитиме саме світоглядний (філософський) рівень її сприйняття та розуміння, який закладається саме у правових вченнях мислителів Стародавньої Греції. Його аналіз та узагальнення посилять методологічну основу сучасного пізнання інтелектуальної власності в цілому.

Здійснено аналіз стану наукового опрацювання теми у вітчизняній юридичній науці. Відзначено, що окремі аспекти зародження уявлень про інтелектуальну власність в правових вченнях античності досліджувались епізодично в роботах деяких теоретиків права та в працях окремих представників галузевих юридичних наук. Проте, на сьогодні, досі цілісних наукових праць, які б стосувались зародження правових уявлень про інтелектуальну власність, представлено в юридичній науці не було.

Аналіз світоглядних уявлень про інтелектуальну власність, які зароджуються в поглядах мислителів Античної Греції, дозволив прийти до висновку про те, що їх перші світоглядні уявлення в подальшому визначили світоглядний базис для виокремлення інтелектуальної власності та її сприйняття як важливої і невід'ємної складової життєдіяльності суспільства. Зокрема мова іде про: 1) розмежування матеріального і нематеріального світу; 2) визнання розуму як важливого і безальтернативного чинника розвитку суспільства та індивіда; 3) розмежування фізичної та інтелектуальної праці, яка ставиться в один ряд в системі активної людської діяльності.

Ключові слова: *право, власність, інтелектуальна власність, право інтелектуальної власності.*

Kotenko M. V. Historical and legal aspects of the emergence of ideas about intellectual property in the legal teachings of Ancient Greece

In the work, the author revealed the relevance of the historical and legal study of the development of ideas about intellectual property. It is noted that in scientific terms, it is important to distinguish and characterize those laws that determine

the perception of intellectual property not only as a socio-cultural phenomenon, but also scientific, legal, political, etc. This work is aimed at the analysis of the patterns of emergence and development of ideas, which were later laid in the basis of distinguishing intellectual property as a cognitive value-measurable phenomenon. The importance of strengthening the scientific vector of intellectual property research is emphasized, the basis of which will be precisely the worldview (philosophical) level of its perception and understanding, which is laid precisely in the legal teachings of the thinkers of Ancient Greece. Its analysis and generalization will strengthen the methodological basis of modern knowledge of intellectual property as a whole.

An analysis of the state of scientific development of the topic in domestic legal science was carried out. It was noted that certain aspects of the emergence of ideas about intellectual property in the legal doctrines of antiquity were studied episodically in the works of some legal theorists and in the works of individual representatives of branch legal sciences. However, to date, there have been no complete scientific works related to the emergence of legal ideas about intellectual property presented in legal science.

The analysis of worldviews about intellectual property, which originate in the views of the thinkers of Ancient Greece, allowed us to come to the conclusion that their first worldviews subsequently determined the worldview basis for distinguishing intellectual property and its perception as an important and integral component of the life of society. In particular, we are talking about: 1) distinguishing the material and immaterial world; 2) recognition of reason as an important and irreplaceable factor in the development of society and the individual; 3) distinction between physical and intellectual work, which is placed in the same row in the system of active human activity.

Key words: *law, property, intellectual property, intellectual property law.*

Вступ. Результати інтелектуальної діяльності як прототип інтелектуальної власності в сучасному її розумінні, з'являються фактично одночасно із появою перших розумних істот – пралюдей. Ще понад 10 тисячоліть назад наші пращури, використовуючи свій наявний інтелектуальний потенціал, залишали на стінах своїх печер різноманітні символічні малюнки та написи, винаходили унікальну зброю для ефективного полювання на великого та малого звіра, виготовляли спеціальний одяг, що захищав їх у люті морози тощо. Із поширенням перших релігійних вірувань прадавні люди лише посилили використання свого інтелекту, оскільки розумова діяльність вже спрямовувалась не лише на задоволення потреб фізіологічного характеру, але і на духовно-культурні потреби усього соціального середовища. За результатами своєї інтелектуальної роботи люди почали виробляти різноманітні амулети, предмети, які в подальшому ставали об'єктом їхнього поклоніння, складали специфічні заклинання та пісні, що супроводжували їхні релігійні обряди, та продовжували спрямовувати свою інтелектуальну діяльність по іншим різноманітним напрямкам життєдіяльності.

В науковому плані важливе значення має виокремлення та характеристика тих закономірностей, які детермінують сприйняття інтелектуальної власності не лише як соціокультурного феномену, але і наукового, правового, політичного тощо, тим самим визнаючи її значимість та корисність. Вказаним, насамперед і визначається актуальність тематики цієї наукової роботи, що націлена на аналіз закономірностей зародження і розвитку уявлень, які були в подальшому закладені в основу виокремлення інтелектуальної власності як пізнавального ціннісно вимірного феномену. Також актуальність тематики цієї наукової праці визначається важливістю посилення і наукового вектору дослідження інтелектуальної власності, основу якого становитиме саме світоглядний (філософський) рівень її сприйняття та розуміння, який закладається саме у правових вченнях мислителів Стародавньої Греції. Його аналіз та узагальнення посилять методологічну основу сучасного пізнання інтелектуальної власності в цілому.

Стан опрацювання теми наукової роботи. У вітчизняній юридичній науці окремі аспекти зародження уявлень про інтелектуальну власність в правових вченнях античності досліджувались у роботах деяких теоретиків права (В. Вірченко, Г. Демиденко, А. Козловського та ін.), так і в роботах представників галузевих юридичних наук (А. О. Кодинця, О. О. Кулініч, О. П. Орлюк та ін.). Проте, на сьогодні, досі цілісних наукових праць, які б стосувались зародження правових уявлень про інтелектуальну власність, представлено в юридичній науці не було.

Постановка завдання. Аналіз світоглядних уявлень про інтелектуальну власність, які зароджуються в поглядах мислителів Античної Греції, їх узагальнення та встановлення передумов для подальшого вивчення інтелектуальної власності.

Результати дослідження. Інтелектуальна власність є особливим соціокультурним феноменом, соціальне значення та цінність якого насамперед залежить від її визнання та сприйняття в суспільстві. Тому справедливо відзначити, що саме з Античним Світом пов'язується створення найбільш відомих об'єктів мистецтва, медичних та технічних досягнень. В свою чергу це стало певним детермінантом для зародження перших світоглядних уявлень про природу, значення, роль інтелектуальної діяльності, а з нею і інтелектуальної власності, її важливості для розбудови античних держав, необхідності її належного правового забезпечення. Відомо, що Стародавня Греція славилась талановитими митцями та славетними науковцями, що користувались неабиякою повагою у суспільстві, а їхні твори – великим попитом серед тогочасної політичної та культурної еліти грецьких полісів. Саме у цей час можемо засвідчити перші спроби регламентації прав автора певного твору. Як приклад, можемо навести надання у VI ст. до н.е. у грецькій колонії Сибаріс кухарю виключного права на використання свого авторського рецепту та отримання економічної вигоди від розпорядження цим результатом своєї інтелектуальної діяльності. Крім того, у даному рішенні було передбачено, що після спливу 1 року рецепт страви виходив з абсолютної власності кухара і ставав надбанням усього суспільства відповідного полісу [1, с. 10]. Фактично, такий приклад засвідчує те, що суспільство грецької держави на той час досягло такого розвитку, коли сама інтелектуальна діяльність та її результати визначались не менш важливими за об'єкти матеріального світу. А самі результати інтелектуальної діяльності набували вже не лише суспільного та державного визнання, але і правового забезпечення, з метою недопущення порушення авторства, інтересів самого суб'єкта – творця тощо. Крім того, визнавалось за результатами інтелектуальної діяльності і їх суспільно корисний характер, які по суті прирівнювались до надбань суспільства, оскільки після спливу відповідного проміжку часу рецепт набував статусу – загальносуспільного надбання.

З часом в Стародавній Греції окремі об'єкти інтелектуальної власності (в сучасному її розумінні, оскільки в період античності інтелектуальна власність як юридичне поняття ще не було виокремлене. – *Прим. авт.*) вже отримують правове визначення не лише крізь призму їх приналежності автору, але і шляхом закріплення механізмів захисту прав на них. Талановиті митці та винахідники не просто мали шану в суспільстві, але і користувались різноманітними привілеями та вигодами від використання своїх творінь. Водночас вже на той час існувала практика звернення окремих осіб недобросовісних та несправедливих засобів, що супроводжувались плагіатом, крадіжками чужих ідей або копіювання та розповсюдження творів без отримання згоди на це їх справжнього автора. Зокрема такі приклади наводить у своїй монографії В.В. Вірченко стверджуючи про наявність вже в часи античності суперечок з приводу інтелектуальної власності. Зокрема вчений вказує на факти звинувачень на адресу Софокла щодо запозичень з праць Еврипіда, а також з праць інших авторів. Крім того варто відзначити і той факт, що в Стародавній Греції ще задовго до нашої ери було утворено публічні бібліотечні установи, при чому їх призначенням було не лише збереження літературних творів, але і запобігання порушенням прав автора, забезпечення оригінальності творів, перешкоджання їх протиправному копіюванню та розповсюдженню. Саме публічні бібліотеки, які здійснювали зберігання та облік літературних творів, покликані були мінімізувати ризики суперечностей з приводу використання та розповсюдження

результатів літературної діяльності людини. Крім того на бібліотеки покладалась функція визначення відповідності театральної постановки драматичному твору, на якому вона ґрунтується. В таких бібліотеках зберігали свої твори Платон, Еврипід, Софокл та ін. [1, с. 10].

Варто звернути увагу і на те, що правова система також зазнала відповідних нововведень, зокрема у Стародавній Греції ще до нашої ери на законодавчому рівні закріплювалось право на захист твору мистецтва, встановлювалась заборона третім особам на внесення змін до твору, його перекручення, використання (зокрема в театральних постановках) без згоди автора та без посилання на його авторство. В юридичній літературі згадується ще й такий приклад, який засвідчує наявність відповідних санкцій за незаконне запозичення творів інших авторів. Зокрема в Олександрії проводився конкурс серед авторів творів. Граматик Аристофан, який виступав суддею в цьому конкурсі виявив учасників змагання, які подали для участі у конкурсі точні копії з творів інших авторів. Їх не лише було виключено зі складу учасників конкурсу, але і було вигнано з Олександрії, що за наслідками прирівнювалось до смертельної загрози та високої вірогідності загибелі таких осіб [2, с. 12].

Якщо перші світоглядні уявлення мали зовнішнє спрямування і стосувались об'єктів навколишнього світу (сил природи, тварин, рослинного світу тощо), то поява софістської думки здійснила цілковитий переворот у стародавній філософії: акцент уваги перейшов із зовнішньої оболонки до внутрішнього світу самої людини. Представників софістської філософії стародавньої Греції цікавила насамперед людина як єдина істота, яка наділена розумом, яка здатна самостійно аналізувати та мислити і усвідомлювати процес свого мислення. Розум стає центральним феноменом дослідження софістів. Але софісти були впевнені, що скільки людей – стільки і «розумів» (думок). Природа розумової діяльності та її результатів має суб'єктивний характер, вони вважали, що все що людина сприймає, відтворює є результатом її особистого раціонального сприйняття, її власної інтелектуальної роботи. Софісти одні із перших прийшли до висновку, що розум не є чимось примарним, неясним або «даром Божим». Розум та розумова діяльність – це так само, як і фізична робота, людська діяльність, що спрямовується і контролюється самою людиною. Отже, сама ідея цільового «втручання» в побудову картини універсуму заслуговує на увагу, бо «має бути такий початок, сутність якого – розумова діяльність» [3] як причина того, що відбувається. А що стосується здібності, то першість, на думку Аристотеля, належить діяльності, яка передує здібності [3]. Фактично можемо звернути увагу на те, що вже на філософському рівні сприйняття оточуючої дійсності у поглядах представників софізму Стародавньої Греції зароджуються перші уявлення про розум, як виключно людську властивість, який спроможний генерувати нематеріальний продукт, який має власну цінність як для самої людини – автора цього продукту розумової діяльності, так і для суспільства, як такого, що розвивається раціонально та акумулює результати розумової діяльності.

В межах світоглядних уявлень періоду античності, котрі мають важливе значення для зародження уявлень про інтелектуальну власність, важливо акцентувати увагу на поглядах Платона та його моделі ідейного (або ідеального) світу. Зокрема в діалозі «Гіппій Більший», філософ переконаний, що саме в розумі зберігається істина. Вирішенням проблеми істинного мислення за Платоном було, очевидно, й спостереження за тим, як окремі об'єкти матеріального світу з'являються і припиняють своє існування, а за новими зберігається та ж сама назва. Наприклад, одяг внаслідок носіння людиною зношується і фактично припиняє існувати (його викидають, спалюють тощо), але виробляючи новий ідентичний елемент одягу (сукню, брюки тощо), ми присвоюємо йому аналогічну назву, яку мав вже знищений одяг [4, с. 353–358]. Виходячи із цього, Платон намагається нас наштовхнути на важливий висновок, пов'язаний із феноменом інтелектуальної власності в сучасному її доктринальному розумінні. Виходячи із наведеної ситуації, вже у період розвитку Античності людина певним чином відділяла назву чогось, від того, що вона позначає (чого стосується). Назва та те, що назвою позначається, є окремими автономними феноменами, проте взаємопов'язаними між собою. У цьому контексті Платон приходить до наступного не менш важливого висновку: найменування зможе «народитись» та бути сприйнятим людьми лише після

її зовнішнього вираження у адекватній формі (тобто «сукня» як слово буде більш ціннісним, якщо воно не існуватимемо у вигляді реальної сукні, проте це зовсім не означає, що назва не може існувати без свого матеріального «прототипу»). Крім того, філософ задає архіважливе питання: якщо назви предметів є відокремленими від матеріального світу, тоді де вони перебувають та функціонують. Відповідь наступна: імена зосереджують в інтелекті, адже до предметів, як було зазначено вище, вони не «прив'язані» нерозривно [4, с. 353–358]. Варто відзначити, що ідеалістичне сприйняття Платоном світу істотно трансформувало як саме світосприйняття в цілому, так і створило певну основу для вивчення не лише явищ і процесів матеріального світу, але і для виокремлення та подальшого аналізу явищ і процесів нематеріального світу, які сприймаються як такі, що мають ідейне наповнення, існують в думках, уявленнях, сприйняттях людини. Вважаємо, що ці напрацювання мислителя стали певною передумовою для подальшого виокремлення результатів інтелектуальної діяльності як особливого інтелектуального, нематеріалізованого продукту, який згодом набуватиме не лише світоглядного (філософського) визнання, але і правового забезпечення.

Важливе значення для становлення світоглядного підґрунтя сприйняття та вивчення інтелектуальної власності мають погляди давньогрецького мислителя Аристотеля. Філософ на відміну від Платона акцентував увагу на такому феномені як знання (мудрість), що є природною потребою людини у їх генеруванні та подальшому використанні у своєму житті. Хоча філософ і критикував ідеалістичний підхід до світосприйняття Платона, Аристотель звернув увагу на питання науки, пізнання природи та закономірностей людського життя, які мають бути усвідомлені та за допомогою права збережені і закріплені. Варто відзначити і важливий внесок Аристотеля у становлення світоглядних уявлень про право власності. В межах загального сприйняття і пізнання природи людини, філософ відзначав, що саме власність формує самостійність людини в соціумі, індивідуалізує її як політичну істоту, становить об'єкт захисту зі сторони держави. Не заглиблюючись в деталі та усі особливості аристотелівського бачення природного права, зазначимо про те, що власність є вихідним і основоположним феноменом, що становить для людини цінність, оскільки за словами філософа «люди піклуються всього більше про те, що належить особисто їм; менш піклуються вони про те, що є загальним» [5, с. 82]. «Природним для всіх людей є прагнення наживати статки з усяких рослин і тварин» [6, с. 17], а отже реалізовувати своє внутрішнє, природне бажання бути власником свого, мати зиск з того, що створено людиною, в тому числі і відповідними результатами інтелектуальної діяльності. Крім того, найважливішим природним правом людини Аристотель вважав право на розумову діяльність, яка є вільною, здійснюється кожною людиною індивідуально і має відповідний нематеріальний результат.

Суттєвий внесок у зародження перших уявлень про феномен інтелектуальної власності зробили стоїки, які насамперед акцентували увагу на уявленнях про людський розум. Стоїки запевняли, що розум є основою основ усього життя, джерелом природи та існування людини. Для тварин «жити в ладу з природою — значить жити за природною спонукою. А для розумних істот жити в злагоді з природою означає жити за розумом» [7]. Належними вчинками стоїки вважають ті, на які спонукає нас розум: наприклад, шанувати батьків, братів, вітчизну, любити друзів. Неналежні вчинки — це такі, що суперечать розуму: не шанувати батьків, не піклуватися про братів, не спілкуватися з друзями, зневажати вітчизну тощо [7]. Саме життя відповідно до розуму є безальтернативним варіантом людського життя, оскільки кожна людина наділена розумовими здібностями від природи. Тому розумова діяльність вже визнається як така, що існує і функціонує поруч із фізичної діяльністю, при чому саме розумова діяльність має пріоритетний характер, впливаючи як на людське життя, так і на розвиток всього соціуму.

Особливої уваги в дослідженні системи світоглядних уявлень про інтелектуальну власність заслуговує вчення Піфагора. Зокрема у своєму трактаті «Душа» філософ приходить до висновку, що душевне начало людини є постійною боротьбою почуттів та розуму людини. Для нас цікавим є визначення природи саме розуму як складової частини души. На думку Піфагора, інтелект людини все ж таки має божественне походження, що

підтверджується достатньо цікавими аргументами, які філософ черпає з математичних напрацювань. Зокрема, Піфагор звертає свою увагу на те, що в математичній науці існують ідеальні об'єкти (ідеальне коло, квадрат тощо), які в реальному матеріальному світі не існують. Проте навіть незважаючи на відсутність цих ідеальних предметів у дійсності, людина здатна у своїй свідомості за допомогою процесу логіко-розумової діяльності їх відтворити в уяві та успішно вписати у навколишнє середовище, тобто накласти такі ідеальні предмети на природну (матеріальну) «матрицю». Крім того, в процесі такого відтворення ідеальних образів людиною в межах матеріалізованого світу відбувається активна інтелектуальна діяльність людини, що полягає у видозміні, комбінуванні цих «ідеалів» тощо. Отже, на думку Піфагора розум та інтелектуальна діяльність є особливим феноменом, а результати інтелектуальної роботи набувають особливої цінності та значення, існують поза межами матеріальної площини, проте, як правило, такі результати активно використовуються людиною у відтворенні матеріальних об'єктів. Саме завдяки таким математичним «паралелям» мислитель доводить існування Творця усього сущого та виділяє саме людину серед великої кількості живих істот, оскільки саме людина обдаровано розумом і здатністю не тільки раціонально розмірковувати, але й творити, використовуючи свій інтелектуальний потенціал.

Вивчаючи світоглядні уявлення про інтелектуальну діяльність, не можна залишити поза увагою вчення Сократа. Поважаючи надзвичайно великий багаж знань, залишений Сократом для нас у багатьох творах своїх учнів, важливо, насамперед, зосередитись на творі Платона «Федон», присвяченому у свою чергу Сократу [4]. У цьому творі автор посилається на слова Сократа щодо структури та призначення розуму. Зокрема вказує на те, що людині не потрібно досліджувати ні в собі, ні в навколишньому нічого іншого, крім самого кращого і найдосконалішого. Для Сократа найбільш досконалим в людині є її інтелект. Крім того, Сократ розвиває і вдосконалює концепцію діючого (практичного) розуму, ціль якого є створення блага, організація природнього реального життя; таким чином розум стає причиною всього у світі, оскільки є началом усього сущого. Вдосконалюючи концепцію практичного розуму, започатковану ще Анаксагором, Сократ підкреслює, що у Анаксагора розум «залишається без будь-якого застосування і що порядок речей взагалі не зводиться до жодних причин, але приписується – абсолютно безглуздо – повітрю, ефіру, воді і багато чому іншому» [4]. Тобто у Сократа розум є «будівником», що має силу упорядкувати навколишній світ, а отже розум фактично сприймається як засіб досягнення визначеної цілі, по суті він виконує цілеспрямовану позитивну роль. Проте вчення Сократа про розум не обмежується дослідженням виключно його діяльнісного аспекту, оскільки ми зустрічаємо в його працях концепцію теоретичного (спостерігаючого) розуму, який часто є передумовою практичного інтелекту. Виходячи із цього, інтелектуальна діяльність за Сократам завжди являє собою поєднання двох модусів людського буття – теоретичного та практичного розуму. Їх єдність полягає перш за все в тому, що «споглядаючий» розум визначає цілі практичного.

Висновки. Враховуючи проведений аналіз особливостей зародження феномену інтелектуальної власності, її світоглядного осмислення, що було представлено працях мислителів Стародавньої Греції, приходимо до висновку, що саме в період античності зароджуються перші світоглядні уявлення, які в подальшому визначили світоглядний базис для виокремлення інтелектуальної власності та її сприйняття як важливої і невід'ємної складової життєдіяльності суспільства. Зокрема мова іде про:

1) розмежування матеріального і нематеріального світу, об'єкти якого відзначаються ціннісним виміром, забезпечуючи як життєдіяльність суспільства, так і інтереси суб'єктів (тобто загальносоціальний та індивідуальний інтерес);

2) визнання розуму як важливого і безальтернативного чинника розвитку суспільства та індивіда, що спроможний генерувати ідеї, тим самим створюючи інтелектуальний продукт, спроможний розвивати як соціум, так і окремих індивідів відповідно до законів логіки, засновуючись на раціональних засадах. Саме розум є таким, що має силу упорядкувати навколишній світ, а отже він фактично сприймається як засіб досягнення визначеної цілі;

3) розмежування фізичної та інтелектуальної праці, яка ставиться в один ряд в системі активної людської діяльності, при чому спільним у них є виключно людська спроможність до здійснення, націленість на результат, взаємозв'язок, що визначається їх спроможністю посилити одна одну.

Список використаних джерел:

1. Вірченко В.В. Інтелектуальна власність: теоретичні витоки та економічні імперативи розвитку : монографія. Київ : Видавництво Ліра-К, 2018. 488 с.

2. Петренко І. Питання виявлення плагіату літературного твору. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2009. № 4. С. 11–17.

3. Арістотель Метафізика. Перекл. з лат. О. Юдін. Харків: Фоліо, 2023. 300 с. URL : https://www.yakaboo.ua/ua/metafizika-2217188.html

4. Платон Діалоги / Пер. з давньогр. Київ : Основи, 1999. 395 с.

5. Яцюк М. В. Історія світової політичної думки : конспект лекцій для очної і заочної форм навчання освітньо-наукової програми підготовки доктора філософії, галузь знань 03 – Гуманітарні науки, спеціальність 032 – Історія та археологія) / М. В. Яцюк ; Харків. нац. ун-т міськ. госп-ва ім. О. М. Бекетова. Харків : ХНУМГ ім. О. М. Бекетова, 2018. – 321 с. URL : http://eprints.kname.edu.ua/49955/1/2018%20195%D0%9B%206.%20%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BF%D0%B5%D0%BA%D1%82%20%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%86%D1%96%D0%B9%20%D0%86%D0%A1%D0%9F%D0%94.pdf.

6. Арістотель. Політика / пер. з давньогр. О.Кислюка. Київ: Основи, 2000. 239 с.

7. Діоген Лаертський. Про життя, навчаннях і висловах знаменитих філософів. Хрестоматія з філософії. Антична філософія. URL : https://stud.com.ua/42198/filosofiya/antichna_filosofiya.

КОТЕРЛІН І. Б.,
старша викладачка кафедри
суспільних наук
(Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу)

УДК 347.23
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.4

ПРИНЦИПИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У контексті законодавства України висвітлюється важливість забезпечення захисту прав громадян та їхньої власності. Стаття аналізує вплив та обмеження державного втручання у реалізацію права власності громадян під час кризових ситуацій. Результати дослідження підкреслюють, що таке урядове втручання можливе і в критичних ситуаціях важливе або необхідне, оскільки від нього може залежати безпека держави в цілому або в певних аспектах. Однак навіть обумовлені надзвичайною потребою втручання повинні відповідати законодавчим та процедурним нормам, навіть у кризових умовах. У статті визначаються правові принципи, на основі яких в демократичній державі вибудовуються правовідносини з суб'єктами права власності, зокрема, принцип правового захисту громадян і їхньої власності. Забезпечення належного захисту прав та власності громадян є фундаментальним принципом, що покладений в основу законодавства. Право власності є не лише економічною, але й соціальною та політичною категорією, яка визначає взаємовідносини між особою, суспільством та державою. Регулювання можливості урядового впливу у надзвичайних ситуаціях повинно ґрунтуватися на забезпеченні національної безпеки та вирішенні стратегічних завдань держави. Принцип законності, процедурності та прозорості. Урядовий вплив у надзвичайних ситуаціях має здійснюватися відповідно до чітко визначених законодавчих норм та процедур, що передбачаються законом, і повинен супроводжуватися відкритими та прозорими процесами. Обмеження права власності повинні також бути пропорційними та обумовлені ситуацією. Урядовий вплив має бути обмеженим лише необхідними заходами, які пропорційно відповідають викликам національної безпеки і мають чітко визначені цілі. Принцип гарантії прав та свобод означає, що вжиті урядові заходи повинні забезпечуватися гарантіями збереження та захисту прав та свобод громадян навіть у надзвичайних обставинах, забезпечувати відновлення нормального функціонування правової держави після завершення кризової ситуації і можливості судового захисту. Такий підхід сприяє збереженню засад демократичної держави та гарантує стабільність демократичних засад, сприятливих для розуміння суспільства в умовах кризових викликів.

Ключові слова: *власність, воєнний стан, правовий режим, національна безпека, загроза безпеці, обмеження прав громадян, державний контроль, демократичні засади, захист власників, обмеження впливу влади.*

Koterlin I. B. Principles of property rights limitation in times of martial law

In the context of Ukrainian legislation, the importance of protecting the rights of citizens and their property is highlighted. The article analyzes the impact and limitations of state intervention in the realization of citizens' property rights during crisis situations. The research results emphasize that such government intervention is possible and important or necessary in critical situations, as it may affect the security of the state as a whole or in certain aspects. However, even interventions justified by an extraordinary need must comply with legislative and procedural norms, even in crisis conditions. The article defines the legal principles based on which legal relations with property rights subjects are built in a democratic state, including the principle of legal protection of citizens and their property. Ensuring proper protection of citizens' rights and property is a fundamental principle underlying legislation. The right to property is not only an economic but also a social and political category that defines the relationship between the individual, society, and the state. Regulation of government influence in emergencies should be based on ensuring national security and addressing the strategic tasks of the state. The principles of legality, procedural fairness, and transparency. Government influence in emergencies should be exercised in accordance with clearly defined legislative norms and procedures prescribed by law, and should be accompanied by open and transparent processes. Limitations on property rights should also be proportionate and situation-specific. Government influence should be limited only to necessary measures that proportionately respond to national security challenges and have clearly defined objectives. The principle of guaranteeing rights and freedoms means that government measures taken must be accompanied by guarantees of preserving and protecting the rights and freedoms of citizens even in extraordinary circumstances, ensuring the restoration of the normal functioning of the rule of law after the end of the crisis situation, and the possibility of judicial protection. Such an approach contributes to the preservation of the principles of a democratic state and ensures the stability of democratic principles conducive to societal understanding in times of crisis.

Key words: *property, martial law, legal regime, national security, security threat, citizen rights limitations, state control, democratic principles, owner protection, power restriction.*

Вступ. Право власності в мирний час гарантується системою принципів і законів. Право власності – це один із видів свобод, яка дає можливість власникам користуватися, або навіть розпоряджатися своїм майном на власний розсуд, без неправомірного втручання з боку інших осіб чи владних структур. Право власності виступає гарантом індивідуальної автономії та самовизначення особи, яку вона може вільно вирішувати, як використовувати свої ресурси відповідно до своїх потреб, інтересів і цінностей. Таким чином, право власності є не лише економічною, але й соціальною та політичною категорією, яка визначає взаємовідносини між особою суспільством та державою. Тоталітарні режими здійснюють вплив на своїх громадян, відбираючи у них власність, або здійснюючи над нею тотальний контроль, відповідно – відбираючи у суб'єкта свободу. Такий контроль за власністю є інструментом політичного тиску і засобом здійснення політичних маніпуляцій з боку держави чи інших владних структур. Тому для убезпечення демократичних засад суспільства важливо законодавчо обмежити вплив влади щодо втручання у реалізацію права власності з гарантованою можливістю судового захисту і оспорювання будь-якого втручання.

Стан дослідження. Проблематику захисту права власності висвітлено зокрема О. Антонюк у розгляді змісту принципу непорушності права власності [1]. Особливість обмеження прав людини в умовах воєнного стану вивчалася А. Славко [2], аспектами захисту права власності в умовах воєнного стану О. Франков [3]. Беручи до уваги можливості

обмеження права власності в критичні для держави моменти, ціллю нашої статті є окреслити принципи, на основі яких це повинно відбуватися.

Принцип з правової точки зору – це базове правило або основний принцип, який визначається в рамках правової системи або конкретного правового відношення. Він відображає основні норми, цінності та вимоги, що лежать в основі правового порядку. При цьому враховується не лише сам факт встановлення правил, але й їх справедливість, обґрунтованість та забезпечення збалансованості інтересів усіх сторін.

Конституція України ст. 41 визначає непорушність права власності і заборону протиправного позбавлення права власності. Це ж саме встановлюється п. 2 ч. 1 ст. 3 Цивільного кодексу. Ст. 321 ЦК України закріплює як заборону позбавлення права власності, так і обмеження в його здійсненні. У ч. 6 ст. 319 ЦК України державі заборонено втручатися в здійснення права власності (У ч. 6 ст. 319 ЦК України).

Однак, паралельно із зазначеними, одним із загально правових принципів у здійсненні права власності є принцип обмеження свободи індивіда інтересами суспільства (ст. 13 Конституції України, ч. 5, 7 ст. 319 ЦК України). У змісті останнього закладено, що власність не повинна використовуватися на шкоду людині і суспільству; власник не може використовувати право власності на шкоду правам, свободам та гідності громадян, інтересам суспільства, погіршувати екологічну ситуацію та природні якості землі. Відповідно, у законодавчо передбачених випадках діяльність власника може бути обмежена чи припинена, або власника можна зобов'язати допустити до користування його майном інших осіб. Таким чином на рівні правових принципів уможливлюється обмеження у реалізації права власності.

Міжнародні норми та конвенції які покликані захищати права людини і у тому числі право власності, не виключають можливості його обмеження. Зокрема, у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод визначено, що «кожна фізична або юридична особа має право мирно володіти своїм майном. Ніхто не може бути позбавлений своєї власності інакше як в інтересах суспільства і на умовах, передбачених законом і загальними принципами міжнародного права. Проте попередні положення жодним чином не обмежують право держави вводити в дію такі закони, які вона вважає за необхідне, щоб здійснювати контроль за користуванням майном відповідно до загальних інтересів або для забезпечення сплати податків чи інших зборів або штрафів» [4].

Таким чином, як зокрема відзначив А. Славко, «основними правами і свободами, які мають бути гарантованими державою, є право на життя і тілесну недоторканість, право на справедливий суд та принцип презумпції невинуватості, рівність громадян перед законом та право не зазнавати дискримінації. Обмеження решти прав і свобод у тому чи іншому вигляді допускається законодавством і це відповідає світовій практиці [2, с. 78].

Обмеження права власності демократичним суспільстві має окреслений (точковий) характер. Наприклад, майно може бути конфісковано або на накладене обмеження на його використання через екологічні чи інші соціальні причини. Однак у демократичних суспільствах ці обмеження можливі в межах закону, з урахуванням принципів законності, пропорційності та справедливості. Такі обмеження спрямовані на забезпечення балансу між індивідуальними правами та загальними інтересами суспільства, зберігаючи при цьому основні принципи приватної власності. Впливи на нього з боку держави врівноважені широкими можливостями протидії суб'єкта правовідносин через суд. Однак в умовах воєнного стану для потреб національної безпеки та оборони, можливості втручання держави щодо реалізації права власності набувають широкого і навіть глобального характеру. Визначити принципи, на яких може обмежуватися здійснення права власності, є метою цієї статті.

24 лютого 2022 року через повномасштабне вторгнення в Україну на всю її територію було введено умови воєнного стану. Статтею 41 Конституції України встановлено, що ніхто не може бути незаконно позбавлений права власності, а право приватної власності є непорушним [1]. Однак, у зв'язку із введенням в Україні воєнного стану, тимчасово можливі обмеження конституційних прав і свобод громадян, визначених статтями 30–34, 38, 39, 41–44, 53 Конституції України [1]. Також передбачено тимчасові обмеження прав і законних

інтересів юридичних осіб для забезпечення впровадження заходів правового режиму воєнного стану, визначених частиною першою статті 8 Закону України «Про правовий режим воєнного стану» [6].

Під час воєнного стану держава може вживати різноманітні заходи для забезпечення ефективного контролю та використання майна на території країни. Права власників можуть бути тимчасово обмежені чи перервані, і власники можуть бути зобов'язані співпрацювати з владою щодо використання їхнього майна для потреб оборони. В умовах серйозної загрози державній безпеці виникає потреба мобілізації ресурсів для захисту країни. Це може включати реквізицію майна для потреб оборони, обмеження використання певних ресурсів або регулювання діяльності підприємств з метою забезпечення національної безпеки.

Воєнний стан може викликати суттєві зміни в управлінні підприємствами та майном з метою оптимального використання ресурсів для оборони. Це може охоплювати тимчасове призначення в управління деякими підприємствами державними органами, зміни в процесах виробництва, а також прийняття спеціальних економічних та фінансових заходів.

Порядок примусового відчуження та вилучення майна в умовах військового стану визначається законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану» від 17.05.2012 року № 4765-VI. Також, порядок розгляду заяв та проведення виплат для наступної повної компенсації за майно, примусово відчужене в умовах воєнного чи надзвичайного стану, регулюється постановою Кабінету Міністрів України від 31 жовтня 2012 року №998 [7].

Законом України «Про основні засади примусового вилучення в Україні об'єктів права власності Російської Федерації та її резидентів» від 03.03.2022 № 2116-IX передбачена процедура вилучення майна резидентів РФ [8].

Важливо розрізняти поняття відчуження та вилучення майна. Згідно із Законом України «Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану», примусове відчуження майна передбачає позбавлення власника права власності на індивідуально визначене майно, що переходить у власність держави, з наступним повним відшкодуванням його вартості. З іншого боку, вилучення майна передбачає позбавлення державних підприємств, державних господарських об'єднань права господарського відання або оперативного управління індивідуально визначеним державним майном з метою його передачі для потреб держави в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану, без відшкодування вартості такого майна [7, ст. 1].

Процедура примусового відчуження або вилучення майна обумовлює необхідність документування цього процесу. Акт щодо примусового відчуження або вилучення майна виписується відповідно до встановленого зразка, який схвалений Кабінетом Міністрів України. У випадку відсутності особи, у якої майно відчужується або вилучається, або її законного представника під час складання акта про примусове відчуження або вилучення майна, такий акт складається без її участі.

Здійснення права власності і його обмеження в кризових ситуаціях небезпідставно пов'язують в аспекті володіння майном. Інші складові його змісту, такі як користування та розпорядження, стають другорядними у стані загрози загалом його втратити. Однак саме ці елементи є одними з найпоширеніших видів обмеження права власності в кризових ситуаціях. Наприклад, п. 3 Закону визначено можливість використовувати потужності та трудові ресурси підприємств, установ і організацій усіх форм власності для потреб оборони [6, ст. 8]. Сюди також можна віднести заборони торгівлі (заборона торгівлі алкоголем в умовах воєнного стану, що приймалася на рівні воєнних адміністрацій в Україні, заборона торгівлі з державою-агресором). Важливо відзначити, що Закон України «Про правовий режим воєнного стану» не містить правил або прямих заборон щодо заборони імпорту або експорту на період воєнного стану, відсутні вимоги щодо запровадження ембарго на торгівлю з країною-агресором або навіть країною-окупантом. Такі обмеження можливі у нас в країні відповідно абзацу 9 статті 9 ЗУ «Про зовнішньоекономічну діяльність»: прийняття рішень про застосування заходів у відповідь на дискримінаційні та/або недружні дії інших держав,

митних союзів або економічних угруповань шляхом встановлення повної/часткової заборони (повного/часткового ембарго) на торгівлю, крім випадків, визначених цим Законом; позбавлення режиму найбільшого сприяння або пільгового спеціального режиму.

Торгове ембарго з РФ в Україні було введено постановою КМУ № 426 від 09.04.2022 «Про застосування заборони ввезення товарів з Російської Федерації» [9] та заборонено імпорт на митну територію України товарів з Російської Федерації. Фактично було накладено заборону на будь-які торговельні операції з РФ. Заборонено виконання будь-яких зобов'язань перед кредиторами з РФ (у тому числі експорт товарів). Постановою КМУ «Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації» [10, ст. 1] від 03.03.2022 № 187 було заборонено виконання будь-яких зобов'язань (поставка товару, сплата за поставлений товар чи послуги, позика та інші правочини) та відчуження нерухомого майна, цінних паперів тощо на користь осіб, пов'язаних з державою-агресором чи відчуження нерухомого майна, цінних паперів тощо такими особами.

П. 4, статті 111-1 ККУ визначено як кримінальне правопорушення колабораційну діяльність, до якої зокрема відносять провадження господарської діяльності у взаємодії з державою-агресором, незаконними органами влади, створеними на тимчасово окупованій території, у тому числі окупаційною адміністрацією держави-агресора.

В розпорядженні Кабміну від 19 січня 2024 р. № 39-р. є внесення кабміном на розгляд Ради національної безпеки і оборони пропозиції щодо застосування строком на 50 років таких секторальних спеціальних економічних санкцій, як заборона на 50 років будь-якого транспортного сполучення з Росією – автомобільного, залізничного, авіаційного та суднохідного.

Висновки. Таким чином, основні права і свободи, які повинні бути гарантовані державою, включають право на життя і недоторканість тіла, право на справедливий суд, дотримання принципу презумпції невинуватості, рівності громадян перед законом і заборону дискримінації. Однак законодавство може обмежувати інші права і свободи у відповідності з міжнародною практикою та у передбачених законами випадках. Для демократичного правового режиму реалізація права власності повинна здійснюватися на принципах, що випливають із законодавства та політики забезпечення безпеки держави. До останніх можна віднести:

– принцип правового захисту громадян і їхньої власності. Забезпечення належного захисту прав та власності громадян є фундаментальним принципом, що покладений в основу законодавства;

– принцип національної безпеки. Регулювання можливості урядового впливу у надзвичайних ситуаціях повинно ґрунтуватися на забезпеченні національної безпеки та вирішенні стратегічних завдань держави;

– принцип законності, процедурності та прозорості. Урядовий вплив у надзвичайних ситуаціях має здійснюватися відповідно до чітко визначених законодавчих норм та процедур, що передбачаються законом, і повинен бути супроводжуваний відкритими та прозорими процесами;

– принцип пропорційності та обумовленості. Урядовий вплив має бути обмеженим лише необхідними заходами, які пропорційно відповідають викликам національної безпеки і мають чітко визначені цілі;

– принцип гарантії відновлення прав та свобод. Вжиті урядові заходи повинні направлятися на максимальне збереження та захист прав та свобод громадян навіть у надзвичайних обставинах, а у разі неможливості – гарантувати і забезпечувати їх відновлення після завершення кризової ситуації.

Керівництво держави зобов'язане стратегічно оцінювати ситуацію і ризики, розробляти і дотримуватись передбаченої процедури, проводити інформаційну політику метою, якої є забезпечення національної безпеки в інтересах захисту держави і суспільства та людини. Практика введення воєнного стану в Україні демонструє, що у надзвичайній ситуації громадяни готові добровільно поступитися своїми правами на користь державі, якщо

розуміють реальність загрози, цілі, які покладені в основу таких заходів, їх тимчасовий характер і можливість поновлення своїх прав.

Список використаних джерел:

1. Антонюк О. Зміст принципу непорушності права власності. *Підприємництво, господарство, право.* 2017. № 5. С. 5–9.

2. Славко А. Обмеження прав і свобод людини і громадянина за умов дії режиму воєнного стану: порівняльно-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* 2016. *Серія ПРАВО.* Випуск 41. Том 2. С. 74–78

3. Франков О. Захист права власності в умовах воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права. Серія економічна. Серія юридична*. Випуск 34/2022. С. 77–83.

4. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: Протокол Ради Європи від 20.03.1952 р. : станом на 17 лип. 1997 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_535#Text (дата звернення: 30.04.2024).

5. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 30.04.2024).

6. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12.05.2015 р. № 389-VIII : станом на 19 квіт. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19#Text (дата звернення: 30.04.2024).

7. Про передачу, примусове відчуження або вилучення майна в умовах правового режиму воєнного чи надзвичайного стану : Закон України від 17.05.2012 р. № 4765-VI : станом на 29 верес. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4765-17#Text (дата звернення: 30.04.2024).

8. Про основні засади примусового вилучення в Україні об’єктів права власності Російської Федерації та її резидентів : Закон України від 03.03.2022 р. № 2116-IX : станом на 1 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2116-20#Text (дата звернення: 30.04.2024).

9. Про застосування заборони ввезення товарів з Російської Федерації : Постанова Каб. Міністрів України від 09.04.2022 р. № 426 : станом на 17 черв. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/426-2022-п#Text (дата звернення: 30.04.2024).

10. Про забезпечення захисту національних інтересів за майбутніми позовами держави Україна у зв’язку з військовою агресією Російської Федерації : Постанова Каб. Міністрів України від 03.03.2022 р. № 187 : станом на 27 берез. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/187-2022-п#Text (дата звернення: 30.04.2024).

ОМАРОВА А. А.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
стипендіатка Британської Академії
(Уорікський університет),
доцентка кафедри історії держави
і права Україні і зарубіжних країн
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 340.15:[341.231.14-053.2:341.24](477)“1989”
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.5

ПІДГОТОВКА КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ДИТИНИ ТА УЧАСТЬ У НІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ

У статті розглянуто процес підготовки тексту Конвенції ООН про права дитини, який тривав з 1979 р. по 1989 р. Встановлено, що робота над проєктом Конвенції розпочалася зі звернення постійного представника Польщі при відділенні ООН у Женеві на ім’я голови відділу прав людини ООН з пропозицією створити конвенцію, присвячену правам дитини. Польський проєкт був взятий за основу, проте кінцевий варіант Конвенції суттєво відрізняється від нього. До підготовки проєкту Конвенції були запрошені держави – члени ООН і компетентні спеціалізовані установи, регіональні міжурядові й неурядові організації. Докладно вивчити процес розробки Конвенції дозволив аналіз звітів засідань робочих груп за кожен із цих 10 років, оскільки вони містять перелік членів засідань робочих груп, хронологічну дискусію обговорюваних положень проєкту Конвенції, зауваження і пропозиції всіх учасників засідань. Ретельне дослідження кожного зі звітів окремо дало можливість побачити, які саме положення Конвенції були дискусійними на етапі обговорення, зрозуміти логіку учасників засідань робочих груп при внесенні певних зауважень або пропозицій. Крім аналізу загальної дискусії щодо положень проєкту Конвенції, проаналізовано внесок делегації Української РСР у формування положень Конвенції. Вивчення за звітами робочих груп учасників засідань сприяло виокремленню тих засідань, в яких брала участь делегація Української РСР. Зроблено висновок, що найбільшу активність делегація Української РСР проявляла під час обговорення положень щодо турботи батьків, нерозлучення дитини з батьками, захисту дитини від зловживання з боку тих, кому доручено піклування про неї, та вищої освіти. Одночасно з діяльністю делегації Української РСР на засіданнях робочої групи з підготовки тексту проєкту Конвенції проаналізовано її участь на засіданнях комісії ООН з прав людини при розгляді проєкту Конвенції.

Ключові слова: *міжнародна діяльність Української РСР, комісія ООН зправ людини, міжнародно-правові стандарти захисту прав дитини, процес розробки Конвенції ООН про права дитини, робоча група.*

Omarova A. A. Preparation of the UN Convention on the Rights of the Child and the participation of the Ukrainian delegation in it

The article examines the process of preparing the text of the UN Convention on the Rights of the Child, which lasted from 1979 to 1989. It has been established that work on the draft Convention began with an appeal by the permanent representative

of Poland at the UN branch in Geneva to the head of the UN human rights department with a proposal to create a convention dedicated to children's rights. The Polish project was taken as a basis, but the final version of the Convention differs significantly from it. UN member states and competent specialized institutions, regional intergovernmental and non-governmental organizations were invited to prepare the draft Convention. The analysis of the working group meetings' reports for each of these 10 years made it possible to study in detail the process of developing the Convention, as they contain a list of members of working group meetings, a chronological discussion of the discussed provisions of the draft Convention, comments and suggestions of all meeting participants. A careful study of each of the reports separately made it possible to see which provisions of the Convention were debatable at the discussion stage, to understand the logic of the participants of the working group meetings when making certain comments or suggestions. In addition to the analysis of the general discussion regarding the provisions of the draft Convention, the contribution of the delegation of the Ukrainian SSR to the formation of the provisions of the Convention was analysed. The study of the working groups' reports of the meeting participants contributed to the identification of those meetings in which the delegation of the Ukrainian SSR participated. It was concluded that the delegation of the Ukrainian SSR showed the greatest activity during the discussion of the provisions on parental care, non-separation of the child from the parents, protection of the child from abuse by those who are entrusted with taking care of it, and higher education. Simultaneously with the activities of the delegation of the Ukrainian SSR at the meetings of the working group on the preparation of the text of the draft Convention, its participation in the meetings of the UN Commission on Human Rights during the consideration of the draft Convention was analysed.

Key words: *international activity of the Ukrainian SSR, the UN Commission on Human Rights, international legal standards for the protection of children's rights, the process of developing the UN Convention on the Rights of the Child, the working group.*

Вступ. Нині Україна перебуває на етапі реформування свого законодавства, у тому числі того, що стосується прав дитини. На сьогодні вчиняються певні кроки з імплементації міжнародно-правових стандартів захисту прав дитини, більшість яких закріплена в Конвенції ООН про права дитини. Як відомо, цей надважливий документ прийнято у 1989 р., тобто відзначається тридцять п'ята річниця. Виходячи з цього, вважаємо за необхідне звернутися до процесу прийняття цього міжнародного акта про захист дітей та участі у цьому процесі України.

Різними аспектами прав дитини займалися такі вітчизняні науковці, як О. І. Анатольєва, Б. І. Андрусишин, О. І. Вінгловська, І. В. Волошина, А. М. Гуз, Н. М. Крестовська, О. М. Кудрявцева, Я. П. Мальована, Л. Р. Наливайко, Н. М. Опольська, Н. В. Ортинська, К. В. Степаненко, О. В. Темченко, І. В. Цибуліна, О. В. Шевченко-Бітенська та ін.

Серед зарубіжних вчених слід згадати С. Ф. М. Аренд (S. M. F. Arend), А. Бен-Арие (A. Ben-Arieh), Р. Бехбудова (R. Behbudov), Л. Бланчфилд (L. Blanchfield), Дж. Ван Бюрен (G. Van Bueren), Є. Верхеллен (Eugeen Verhellen), Х. Кошер (H. Kosher), Л. Ліндквіст (L. Lindkvist), П.С. Фасс (P. S. Fass), Й. Хендельсмана (Y. Hendelsman) та ін.

Однак на цей час, на жаль, відсутні комплексні історико-правові дослідження процесу прийняття Конвенції ООН про права дитини, а також участі України у ньому.

Постановка завдання. Метою статті є вивчення процесу прийняття Конвенції ООН про права дитини, а також з'ясування ролі України і її внеску.

Результати дослідження. У середині 70-х рр. XX ст. міжнародне співтовариство усвідомило, що, незважаючи на всі зусилля, занадто багато дітей, особливо в країнах, що

розвиваються, недоїдають, не мають доступу до належних медичних послуг, не отримують базової освітньої підготовки і позбавлені елементарних зручностей життя. З огляду на це в 1976 р. Генеральною Асамблеєю ООН було прийнято рішення проголосити 1979 р. Міжнародним роком дитини, присвятивши це двадцятій річниці Декларації прав дитини (1959) [3]. Своєю резолюцією ГА ООН закликала уряди посилити їх зусилля на державному й суспільному рівнях, щоб забезпечити стійке покращення добробуту дітей, приділяючи особливу увагу тим, хто перебуває в найбільш вразливих та особливо неблагополучних групах.

Зокрема, постійний представник Польщі при відділенні ООН в Женеві А. Лопатка 17 січня 1978 р. звернувся з листом на ім'я голови відділу прав людини ООН з пропозицією розроблення конвенції прав дитини [6, с. 31]. Як уже відзначалося, саме він 7 лютого 1978 р. вніс проєкт Конвенції про права дитини на розгляд до комісії ООН з прав людини. Принагідно додати, що польський варіант Конвенції складався з 18 статей і був достатньо прогресивним. На підтвердження вкажемо, що деякі його приписи увійшли в майбутній текст Конвенції прав дитини 1989 р. Однак варто наголосити на тому, що, по-перше, певні його положення були ідентичні нормам Декларації прав дитини 1959 р., по-друге, він не містив деякі, на нашу думку, надважливі приписи. Йдеться передусім про визначення поняття «дитина» (наприклад, вік, з якого та до досягнення якого людина вважається дитиною).

Продовжуючи висвітлення питання, додамо, що під час тридцять п'ятої сесії Комісії з прав людини, присвяченої у тому числі й підготовці проєкту Конвенції, за пропозицією уряду Польщі створена робоча група відкритого складу, до якої входили і представники Української РСР. Увесь процес опрацювання тексту Конвенції розтягнувся на 10 років, а саме з 1979 р. по 1989 р. Перші дві щорічні доповіді робочої групи не містили переліку учасників групи. Крім того, у 1979 р. [8] робоча група без особливих дискусій прийняла перші три абзаци преамбули проєкту конвенції.

У 1980 р. у ході загальної дискусії на зустрічі робочої групи [7] обговорювалися абзаци преамбули, питання визначення поняття «дитина» і вікові межі цього поняття. Достатньо цікавими слід визнати зауваження країн [20] щодо ст. 1, а саме визначення поняття дитина. Так, представники Австрії, Мадагаскару й Малаві висловилися за чітке визначення віку, з якого і до досягнення якого людина вважається дитиною. У свою чергу, представник Барбадосу поставив важливі питання: чи вважається за певних обставин дитиною плід або ембріон, чи може бути здійснене переривання ембріону без вчинення правопорушення і чи був ембріон людським життям?

Нагадаємо, що в польському проєкті у визначенні поняття «дитина» були відсутні вікові межі. З огляду на це вказане питання було підняте на засіданні робочої групи у 1980 р. Якщо стосовно моменту, з якого починається дитинство, вдалося досягти консенсусу, то щодо віку, до якого людина вважається дитиною, робоча група на своїх засіданнях у 1980 р. не змогла дійти згоди. Зрештою, робоча група у 1980 р. прийняла ч. 4–9 преамбули, а також ст. 1 (дитина, її вік) і ст. 2 (право на ім'я і громадянство).

У 1981 р. робота над проєктом документа була продовжена. Учасниками цієї робочої групи [9] були представники Аргентини, Австралії, Бразилії, Болгарії, Білоруської РСР, Данії, Єгипту, Заїру, Індії, Ірландії, Італії, Канади, Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, Куби, Нідерландів, Норвегії, Пакистану, Польщі, Португалії, Святого Престолу, СРСР, США, Туреччини, Франції, ФРГ, Філіппін, Югославії, а також міжнародних і неурядових організацій.

На сесіях робочої групи у 1981 р. обговорювалися питання відповідальності батьків за виховання дітей, а також поняття «найкращі інтереси дитини», право дитини висловлювати свою думку, права й обов'язки батьків, шкідливий вплив мас-медіа на психіку й моральний розвиток дитини.

Найбільш дискутувалися інтереси дитини й право на висловлення дитиною своєї думки. На переконання У. Кілкеллі [4, с. 219], дана стаття має ключове значення для прийняття рішень у сфері охорони здоров'я щодо дітей у двох аспектах: перший стосується участі дитини в прийнятті рішень щодо її індивідуального лікування, а другий вимагає

врахування поглядів дітей у політиці охорони здоров'я й плануванні, наданні і вдосконаленні медичних послуг.

Згідно із звітом робочої групи у 1981 р. були прийняті абз. 2 ст. 2 (право на ім'я і громадянство), а також ст. 3–8 (найкраще забезпечення інтересів дитини, недискримінація, забезпечення державами реалізації визнаних прав, турбота батьків і нерозлучення дитини з батьками, право висловлювати свою думку, відповідальність батьків й опікунів за виховання дитини).

Плідними були засідання робочої групи й у 1982 р. [10] У засіданнях робочої групи взяли участь представники Австралії, Аргентини, Білоруської РСР, Болгарії, Бразилії, Данії, Індії, Італії, Канади, Китаю, Колумбії, Куби, НДР, Норвегії, Нідерландів, Польщі, Святого Престолу, Сенегалу, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Філіппін, Франції, ФРГ, Швейцарії, Швеції, Японії та Югославії, а також міжнародних і неурядових організацій. Обговорювалися питання розмежування дітей за віком, впливу мас-медіа на психіку і моральний розвиток дитини, жорстокого поводження з дітьми, становища дітей, які перебувають під патронатним вихованням, міждержавного усиновлення й проблеми дітей-біженців. Найбільша дискусія точилася навколо питання впливу мас-медіа на психіку й моральний розвиток дитини (ст. 9).

Результатом дискусій на засіданнях робочої групи з підготовки проєкту Конвенції прав дитини у 1982 р. стало прийняття ч. 2 ст.6 (турбота батьків, не розлучення дитини з батьками), ст. 10 (особливий захист дітей, що не мають батьків), ст. 11 (усиновлення), ч. 1 ст. 12 (неповноцінна дитина).

На засіданнях робочої групи з підготовки проекту конвенції прав дитини у 1983 р. [11] брали участь представники Австралії, Алжиру, Аргентини, Бангладешу, Бельгії, Бразилії, Венесуели, Данії, Ісламської Республіки Іран, Італії, Індії, Канади, Китаю, Коста-Ріки, Куби, Марокко, Нідерландів, Нікарагуа, Норвегії, Пакистану, Перу, Польщі, Святого Престолу, Сенегалу, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Української РСР, Фінляндії, Франції, ФРГ, Швейцарії, Швеції, Югославії, Японії, а також міжнародних і неурядових організацій. Згідно з наявною інформацією упродовж 1983 р. обговорювалися питання розлучення/возз'єднання членів сім'ї, незаконного викрадення дітей, прав дитини на свободу думки, совісті й релігії, на доступ до релігійної освіти, а також засоби забезпечення реалізації права дитини-інваліда на повноцінне життя.

Принагідно додати, що найбільш жваве обговорення викликали статті 6 і 7. Наприклад, під час дискусії щодо ч. 4 ст. 6 (турбота батьків, нерозлучення дитини з батьками) представник Української РСР запропонував, якщо конкретна згадка про права, уже охоплені Міжнародним пактом про громадянські та політичні права, не була вилучена з пропозиції представника США, включити як пункт ст. 6 наступний текст: «Вищезгадані права не підлягають жодним обмеженням, крім тих, які передбачені законом, необхідним для захисту національної безпеки, громадського порядку, охорони здоров'я чи моралі або прав і свободи інших осіб». При обговоренні було зазначено, що формулювання цього пункту ідентичне тексту Міжнародного пакту про громадянські та політичні права.

Після тривалих диспутів на засіданнях робочої групи у 1983 р. були прийняті ч. 3–4 ст. 6 (турбота батьків/нерозлучення дитини з батьками), частину ст. 6-біс (возз'єднання сім'ї/контакти з батьками), ст. 6-тер (незаконне переміщення та неповернення дітей) і ч. 2–4 ст. 12 (неповноцінна дитина) проєкту Конвенції.

У 1984 р. [12] на засіданнях робочої групи взяли участь представники Австралії, Аргентини, Болгарії, Бразилії, Венесуели, Греції, Данії, Індії, Ісламської Республіки Іран, Іспанії, Італії, Канади, Кіпру, Китаю, Куби, Лівану, Марокко, НДР, Нідерландів, Норвегії, Перу, Польщі, Святого Престолу, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Української РСР, Фінляндії, Франції, ФРН, Швейцарії, Швеції, Японії, а також міжнародних і неурядових організацій. Учасники розглядали статті, що стосувалися свободи думки, совісті й релігії, захисту дитини від зловживання з боку тих, кому доручено піклування про неї, і соціального забезпечення.

Бурхливу дискусію викликала ст. 8-біс (захист дитини від зловживання з боку тих, кому доручено піклування про неї). Зокрема, представниця США запропонувала ч. 2 статті 8-біс, що стосувалася процедур боротьби із жорстоким поводженням із дітьми, які держави могли б прийняти як захисні заходи (до речі, текст розроблено на основі її пропозиції 1983 р.), і заявила, що її делегація зацікавлена у встановленні співпраці судових та інших відповідних посадових осіб при вжитті заходів, спрямованих на протидію жорстокому поводженню з дітьми. Представник Української РСР, у свою чергу, не підтримав пропозицію США щодо зосередження уваги переважно на судових процедурах і каральних заходах. Він зазначив, що у разі невідкликання її українська делегація внесе поправку щодо захисних заходів, які мають передбачати ефективні процедури реалізації соціальних програм по догляду за дітьми, які потребують допомоги. Проте представниця США зазначила, що її пропозиція стосується не тільки судових і каральних заходів, оскільки вона включає всі запобіжні заходи, які запропонували представники неурядових організацій; вона також зазначила, що в її пропозиції нічого не передбачено або не сказано стосовно покарання, тобто це не той випадок, коли у процедурах запобігання жорстокому поводженню з дітьми у США перевага надавалася каральним або кримінальним заходам. Дискусія щодо ст. 8-біс зайшла в глухий кут. Щоправда, згодом проблема була вирішена шляхом неофіційних консультацій між Українською РСР, СРСР і США, в ході яких компромісна пропозиція була узгоджена і презентована групі представником Української РСР.

Як результат, робоча група у 1984 р. прийняла ст. 7-біс (свобода совісті, думки та релігії), 8-біс (захист дитини від зловживання з боку тих, кому доручено піклування про неї), 9 (ЗМІ) і 13 (соціальне забезпечення). Зокрема, під час дискусії в комісії ООН з прав людини [18] 8 березня 1984 р. представник Української РСР І. Хміль, презентуючи проєкт резолюції Комітету з прав людини E/CN.4/1984/L.68 «Питання про конвенцію про права дитини», зазначив, що робоча група провела велику роботу і досягла значних успіхів у підготовці важливого документа, який встановив би міжнародні стандарти, покликані сприяти благополуччю дитини. Проблема, на яку був спрямований проєкт резолюції E/CN.4/1984/L.68, полягала в тому, щоб прискорити завершення роботи над документом. Він висловив сподівання, що проєкт резолюції буде прийнятий консенсусом.

У 1985 р. [13] представники Австралії, Австрії, Алжиру, Аргентини, Бангладешу, Бельгії, Болівії, Болгарії, Бразилії, Габону, Гаїті, Гвінеї, Данії, Єгипту, Індії, Іраку, Іспанії, Італії, Канади, Китаю, Куби, Ліберії, Марокко, Мексики, НДР, Нідерландів, Нікарагуа, Нової Зеландії, Норвегії, Пакистану, Панами, Перу, Польщі, Святого Престолу, Сенегалу, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Туреччини, Української РСР, Фінляндії, Франції, ФРН, Швейцарії, Швеції, Шрі-Ланки, Японії та міжнародних і неурядових організацій взяли участь у засіданнях робочої групи, на яких розглядалися питання прав дітей з інвалідністю, охорони здоров'я і доступу до послуг системи охорони здоров'я, рівня життя, освіти, цілей освіти, відпочинку, дозвілля, участі в культурному житті і заняття мистецтвом, а також захисту від економічної експлуатації.

Наріжним каменем дискусії у 1985 р. було питання освіти (ст. 15) та її безкоштовності. У даному випадку викликає інтерес міркування І. В. Волошиної [1, с. 160–161] щодо невідповідності сучасного українського законодавства у сфері освіти положенням Конвенції. Йдеться про відсутність зобов'язання держави вжити всіх необхідних заходів для: 1) забезпечення шкільної дисципліни методами, заснованими на повазі людської гідності дитини, і такими, які узгоджуються з положеннями Конвенції; 2) сприяння регулярному відвідуванню шкіл і зниженню кількості учнів, які залишили школу; 3) заохочення і розвитку міжнародного співробітництва з питань освіти, законодавчого визначення мети освіти, а саме її спрямування на виховання поваги до прав людини і принципів Статуту ООН, та принципу врахування думки дитини. Повністю погоджуємося з цією думкою і вважаємо за необхідне привести внутрішнє законодавство України у відповідність до положень Конвенції.

Наступною була дискусія щодо вищої освіти. Хоча деякі делегації висловилися проти будь-якого посилання на вищу освіту на тій підставі, що Конвенція стосується переважно

прав дитини, інші делегації наголошували на тому, що доступність дитини до вищої освіти також слід враховувати в Конвенції. У ході обговорення п. (c) ч. 1 ст. 15 представниця Канади, яку підтримала Австралія, наголосила на тому, що вона вважає за краще формулювати норму, спираючись на статтю 13, 2 (c) Міжнародного пакту про економічні, соціальні та культурні права, таким чином: «Зробити вищу освіту однаково доступною для всіх на основі можливостей усіма відповідними засобами». Представник Української РСР запропонував додати до цієї пропозиції слова «і, зокрема, шляхом поступового запровадження безкоштовної освіти» або «наприклад, поступове запровадження безкоштовної освіти». Також жваве обговорення викликали положення щодо методів забезпечення дисципліни. Так, представник Української РСР за підтримки представника СРСР зазначив, що в багатьох країнах принизливі й жорстокі методи дисципліни все ще застосовуються до дітей. Представник Швеції наголосив, що це питання не обмежується лише школами, а також актуальне і в інших ситуаціях, про які йдеться в деяких статтях.

За результатами засідань робочої групи у 1985 р. були прийняті ст. 12-біс (охорона здоров'я і доступу до послуг системи охорони здоров'я), ст. 14–17 (рівень життя, освіта, цілі освіти, відпочинок, дозвілля, участь у культурному житті та заняття мистецтвом, захист від економічної експлуатації). Аналізуючи діяльність української делегації на засіданнях робочої групи у 1985 р., можна зробити висновок про достатньо активну її участь в обговоренні статей, внесення поправок і пропозицій.

Під час засідань комісії ООН з прав людини 12–14 березня 1985 р. [19] представник Української РСР Г. Лебакін зауважив, що як й інші перевірки з питання, представленого Комісії на її попередніх сесіях, проєкт резолюції, що розглядається, мав переважно процедурний характер. Це стосувалося тижневого засідання робочої групи відкритого типу до сорок другої сесії Комісії з метою завершення роботи над проектом конвенції про права дитини. Це завдання було суттєвим, оскільки через 25 років після прийняття Декларації прав дитини становище дітей у багатьох частинах світу все ще залишалося далеким від задовільного, а міжнародна конвенція зробить важливий внесок у справу реального покращення становища дітей у всьому світі. Численні уряди та міжнародні, міжурядові й неурядові організації виявляли підвищений інтерес до такої конвенції. Також Г. Лебакін додав, що його делегація хотіла наголосити, що під час підготовки проєкту резолюції спонсори врахували певні процедурні й організаційні пропозиції, зроблені іншими делегаціями, головним чином щодо тривалості засідання робочої групи у 1986 р., але не вважали за необхідне зберегти пропозиції, що стосуються істотних питань, а саме становища дітей у всьому світі, оскільки вони змінили б суто процедурний характер тексту й ускладнили б прийняття рішення.

У засіданнях робочої групи у 1986 р. [14] взяли участь представники Австралії, Австрії, Алжиру, Аргентину, Бангладеш, Бельгії, Білоруської РСР, Болгарії, Бразилії, Венесуели, Данії, Ефіопії, Індії, Іраку, Канади, Китаю, Кіпру, Куби, Марокко, Мексики, НДР, Нідерландів, Нової Зеландії, Норвегії, Перу, Польщі, Святого Престолу, Сенегалу, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Фінляндії, Франції, Швейцарії, Швеції, Шрі-Ланки, Японії та міжнародних й неурядових організацій.

На сесіях робочої групи у 1986 р. обговорювалися статті, присвячені позашлюбним дітям, возз'єднанню сім'ї та контактам із батьками, збереженню індивідуальності, неповноцінним дітям, охороні здоров'я й доступу до послуг системи охорони здоров'я, періодичному контролю стану дітей, над якими встановлено опіку, культурним, релігійним та мовним правам, захисту від економічної експлуатації, а також наркотичних і психотропних речовин, праву дитини на свободу спілкування з іншими, на мирні зібрання і захист законом від довільного і протиправного втручання в її особисте й сімейне життя, вторгнення в її житло або порушення таємниці листування, правам дитини, притягнутої до кримінальної відповідальності, становищу дітей під час збройних конфліктів, іншим положення у законодавстві, які стосуються реалізації прав дитини.

Результатом тривалих дискусій у 1986 р. стало прийняття робочою групою ст. 9-біс (збереження індивідуальності), ст. 12-тер (періодичний контроль стану дітей, над якими

встановлено опіку), ст. 18 (захист від економічної експлуатації), ст. 18-біс (захист від наркотичних і психотропних речовин), ст. 19 (права дитини, притягнутої до кримінальної відповідальності), ст. 20 (становище дітей під час збройних конфліктів) та ст. 21 (інші положення у законодавстві, які стосуються реалізації прав дитини).

У 1987 р. [15] у засіданнях робочої групи взяли участь представники Австралії, Австрії, Алжиру, Аргентини, Бангладеш, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Венесуели, Данії, Єменської Арабської Республіки, Індії, Іраку, Ісламської Республіки Іран, Італії, Канади, Китаю, Кіпру, Колумбії, НДР, Нідерландів, Нової Зеландії, Норвегії, Марокко, Мексики, Пакистану, Перу, Польщі, Святого Престолу, Сенегалу, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Фінляндії, Франції, ФРН, Швейцарії, Швеції, Югославії, Японії та міжнародних і неурядових організацій. На них обговорювалися питання возз'єднання сім'ї й контакту з батьками, ЗМІ, особливого захисту дітей, що не мають батьків, охорони здоров'я й доступу до системи охорони здоров'я, цілей освіти, культурних, релігійних та мовних прав, захисту від сексуальної експлуатації, запобігання торгівлі дітьми та їх контрабанді, широкого інформування про принципи і положення Конвенції, обов'язків держав-учасниць охороняти сім'ю, яка є природним й основним осередком суспільства, свободи асоціацій та мирних зібрань, рівня життя, інших положень у законодавстві, спрямованих на покращення і забезпечення реалізації прав дитини, утворення комітету, доповідей держав-учасниць, захисту дітей під час збройних конфліктів.

Унаслідок тривалих дискусій на засіданнях робочої групи у 1987 р. прийнято ст. 6-біс – возз'єднання сім'ї та контакт з батьками (додаткові речення у ч. 1 та 2), п. (с) ст. 9 – ЗМІ, ст. 10 – особливий захист дітей, які не мають батьків (додаткове речення у ч. 2), ч. 3 ст. 12-біс – охорона здоров'я і доступ до системи охорони здоров'я, п. (с) ч. 1 ст. 16 – цілі освіти, 16-біс – культурні, мовні та релігійні права, 18-тер – захист від сексуальної експлуатації, 18-кватер – запобігання викраданню дітей, торгівлі дітьми та їх контрабанди, 18-квінто – захист від всіх інших форм експлуатації, 21-тер – широке інформування про принципи й положення Конвенції.

На сесії робочої групи у 1988 р. [16] взяли участь представники Австралії, Австрії, Алжиру, Аргентини, Бангладеш, Бельгії, Болгарії, Бразилії, Венесуели, Данії, Єгипту, Ємену, Зімбабве, Індії, Іраку, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Кенії, Китаю, Кіпру, Колумбії, Куби, Марокко, Мексики, НДР, Нігерії, Нідерландів, Нової Зеландії, Норвегії, Пакистану, Перу, Польщі, Португалії, Святого Престолу, Сенегалу, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Фінляндії, Філіппін, Франції, ФРН, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції, Югославії, Японії, а також представники міжнародних і неурядових організацій.

Упродовж 1988 р. обговорювалися положення преамбули і статті, присвячені прав дитини на життя, виживання і розвиток, управлінню й керівництву дитиною з боку батьків, громадянським і політичним правам, свободі совісті, думки й релігії, праву дитини на особисте, сімейне життя, недоторканність житла й таємницю кореспонденції, охороні здоров'я й доступу до системи охорони здоров'я, рівню життя, фізичному й психологічному відновленню, соціальній реінтеграції, захисту дітей під час збройних конфліктів, створенню комітету, доповідям держав-учасниць, методам роботи комітету, підписанню, ратифікації Конвенції, внесенню поправок, набрання законної сили, застереженням, денонсації, повідомленню на ім'я Генерального секретаря, автентичності текстів.

У 1988 р. знову відбулися дискусії з приводу утворення комітету для контролю за виконанням Конвенції, його складу й фінансування. Після тривалого обговорення члени групи погодилися з необхідністю створення Комітету з прав дитини, який складався б з 10 осіб. Учасники в цілому підтримали обрання членів комітету на строк 4 роки і продовження повноважень половини обраних членів через 2 роки. Щодо фінансування діяльності Комітету консенсусу досягнуто не було. Тому залишили обидва варіанти фінансування до перегляду на наступних стадіях: за рахунок бюджету ООН і фінансування діяльності комітету державами-учасниками.

Варто наголосити, що О. В. Темченко [2, с. 104], аналізуючи діяльність Комітету ООН з прав дитини, наголошує, що, навіть зважаючи на всі очевидні недоліки такого контролю, який не охоплює примусового компонента, слід високо оцінити контрольну діяльність Комітету, логічним продовженням і підсумком якої є формулювання зауважень і рекомендацій державі, яка подала звіт, для подальшого виконання Конвенції та протоколів до неї. І це дійсно так, адже всі країни – учасниці Конвенції, у тому числі й Україна, надають звіти щодо вжитих заходів для імплементації положень Конвенції, що у підсумку призводить до змін національних законодавств і їх узгодження з положеннями Конвенції.

Отже, на сесії робочої групи у 1988 р. були прийняті нова частина преамбули, ст. 1-біс (право на життя, виживання та розвиток дитини), 5-біс (управління й керівництво дитиною з боку батьків), 7-а (свобода висловлювати свої думки та свобода щодо інформації), 7-тер (свобода асоціації та мирних зібрань), 7-кватер (особисте життя, честь та репутація), 12-біс – охорона здоров'я та доступ до системи охорони здоров'я (переглянутий варіант), ч. 4 ст. 14 (рівень життя), ст. 18-сикст (фізичне та психологічне відновлення, соціальна реінтеграція), додаткове речення у ч. 2 ст. 20 (захист дітей під час збройних конфліктів), ст. 22–31 (створення Комітету, доповіді держав-учасниць, методи роботи Комітету, підписання, ратифікація, внесення поправок, набрання сили, застереження, денонсація, повідомлення на ім'я Генерального секретаря, автентичність текстів). Саме на цій сесії перше читання проєкту Конвенції було завершене та за підписом голови А. Лопатки робоча група направила лист на ім'я Генерального Секретаря з проханням зробити технічний огляд проєкту до 31 серпня 1988 р.

На сесії робочої групи у 1989 р. [17] взяли участь представники Австралії, Австрії, Алжиру, Анголи, Аргентини, Бангладешу, Бахрейну, Болгарії, Бразилії, Бельгії, Бутану, Венесуели, Гондурасу, Данії, Ефіопії, Єгипту, Ємену, Індії, Іраку, Ірландії, Іспанії, Італії, Йорданії, Канади, Китаю, Кіпру, Колумбії, Куби, Кувейту, Лівану, Лівійської Арабської Джамахірії, Мальти, Марокко, Мексики, Мозамбіку, НДР, Непалу, Нідерландів, Нікарагуа, Нової Зеландії, Норвегії, Оману, Пакистану, Панами, Перу, Польщі, Португалії, Румунії, Святого Престолу, Сенегалу, Сполучене Королівство Великої Британії та Північної Ірландії, СРСР, США, Тунісу, Туреччини, Української РСР, Філіппін, Фінляндії, Франції, ФРН, Чехословаччини, Швейцарії, Швеції, Югославії, Японії, а також представники міжнародних і неурядових організацій.

Упродовж цього року відбулося друге читання проєкту Конвенції, а також змінено нумерацію статей проєкту за представленою делегацією Норвегії пропозицією. Додамо, що одним з дискусійних питань на сесіях робочої групи знову став вік дитини, з якого її можна залучати до військових дій. Деякі члени робочої групи наполягали на категоричній забороні залучення дітей молодше 15-річного віку до військових дій, незалежно від того, чи досягли вони повноліття, чи ні. Ці делегації також наголошували, що держави-учасниці повинні принаймні прагнути не допускати прямої участі в них осіб віком від 15 до 18 років. Це питання й сьогодні є нагальним і одним з широко обговорюваних у наукових колах. Наприклад, Н. М. Крестовська [5, с. 271] зазначає наступне: треба визнати, що особливий захист дітей міжнародним правом робить вербування дітей і використання їх у різного роду військових діях дуже привабливими для незаконних збройних формувань. Таким чином, вони можуть використовувати дітей у військових цілях за своїм бажанням через меншу відповідальність дітей-солдат у справах про полон і кримінальне провадження. Крім того, це ставить таких дітей у більшу небезпеку, ніж дорослих. До того ж існує певна прогалина в регулюванні відповідальності за злочини проти дітей за міжнародним кримінальним правом. Усі люди віком до 18 років мають право на захист від негативних наслідків збройного конфлікту, але вербування дітей у віці від 15 до 18 років і використання їх в активних бойових діях не кваліфікуються як військові злочини згідно з Римським статутом.

Висновки. Таким чином, процес розробки та прийняття Конвенції був тривалим та непростим. Майже щодо кожної статті вдбувалися дебати, проте були певні питання, які ставали предметом палких дискусій не на одній сесії робочої групи. Дебати щодо деяких питань виникали не через незгоду із пропонованими концепціями, а саме через наявність

обмежених ресурсів у деяких країн для надання відповідних послуг безкоштовно (наприклад, це стосується освіти і прав дітей-інвалідів). І якщо деякі дискусійні питання вирішувалися завдяки віднайдення компромісу (зокрема, право на відпочинок), то окремі – шляхом замовчування дискусійного моменту в самому тексті Конвенції (наприклад, визначення нижньої межі, коли людина вважається дитиною). Як ми зазначили раніше [21, с. 124] дебати показали, що розбіжності між пропозиціями, висловленими різними націями, в кінцевому підсумку вирішувалися такими способами: використання неімперативної мови, щоб дозволити державам досягти балансу між бажаністю та доцільністю введення положень статей у свої правові системи, погодження з деякими пропозиціями в дусі компромісу і найрадикальніший шлях – залишення за собою право країни робити застереження щодо цих статей.

Що стосується участі делегації Української РСР у процесі розробки й прийняття Конвенції, то вона є своєрідною. З одного боку, бачимо участь представників делегації Української РСР у дискусіях, наведення аргументів на користь або заперечення обговорюваних положень, надання пропозиції із внесення певних поправок/доповнень до проєкту Конвенції тощо. Проте, з іншого, беручи до уваги певну несамостійність делегації Української РСР не тільки під час обговорення проєкту Конвенції, а й в цілому на міжнародній арені через залежність її діяльності від СРСР, – стверджувати про повноцінний самостійний внесок Української РСР у формування тексту Конвенції не вбачається за можливе.

Список використаних джерел:

1. Волошина І.В Конституційно-правовий статус дитини в Україні : дис. … канд. юр. наук : 12.00.02. Київ, 2016. 237 с.

2. Темченко О.В. Соціальна функція української держави з забезпечення прав дітей : дис. … канд. юр. наук: 12.00.01. Одеса, 2013. 247 с.

3. International year of the child A/RES/31/169 URL: https://undocs.org/en/A/RES/31/169 (дата звернення: 28.04.2024).

4. Kilkelly U. Health and children's rights. *Routledge International Handbook of Children's Rights Studies*/ Ed. W. Vandenhole, E. Desmet, D. Reynaert, S. Lembrechts. London: Routledge, 2015. P. 216-233.

5. Krestovska N. Children and the Armed Conflict in Eastern Ukraine. *The Use of Force against Ukraine and International Law*/ Ed. S. Sayapin, E. Tsybulenko. Hague: T.M.S. Asser Press, 2018. P. 261–276. https://doi.org/10.1007/978-94-6265-222-4_12.

6. Legislative history of the Convention on the Rights of the Child: in 2 vol. /OHCHR, The Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights, Save the Children Sweden, 2007. Vol. I. 493 p. c. 31.

7. Report of the Working Group E/CN.4/L.1542 URL: https://digitallibrary.un.org/record/12887?ln=en (дата звернення: 28.04.2024).

8. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/L.1468 URL: https://undocs.org/E/CN.4/L.1468 (дата звернення: 28.04.2024).

9. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/L.1575 URL: https://undocs.org/E/CN.4/L.1575 (дата звернення: 28.04.2024).

10. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1982/L.41 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1982/L.41 (дата звернення: 28.04.2024).

11. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1983/62 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1983/62 (дата звернення: 28.04.2024).

12. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1984/71 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1984/71 (дата звернення: 28.04.2024).

13. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1985/64 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1985/64 (дата звернення: 28.04.2024).

14. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1986/39 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1986/39 (дата звернення: 28.04.2024).

15. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1987/25 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1987/25 (дата звернення: 28.04.2024).

16. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1988/28 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1988/28 (дата звернення: 28.04.2024).

17. Report of the working group on a draft convention the rights of the child E/CN.4/1989/48 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1989/48 (дата звернення: 28.04.2024).

18. Summary records of the 46-th meeting E/CN.4/1984/SR.46 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1984/SR.46 (дата звернення: 28.04.2024).

19. Summary records of the 57-th meeting E/CN.4/1985/SR.57 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1985/SR.57 (дата звернення: 28.04.2024).

20. Question of a convention on the rights of the child E/CN.4/1324 URL: https://undocs.org/E/CN.4/1324 (дата звернення: 28.04.2024).

21. Omarova A., Vlasenko S. International Standards of Juvenile Justice: Its Creation and Impact on Ukrainian Legislation. Access to Justice in Eastern Europe. 2022. Vol. 1(13). PP. 116–126. DOI: https://doi.org/10.33327/AJEE-18-5.1-n000101

ONISHCHENKO N. M.,
Doctor of Law, Professor, Honored Lawyer of Ukraine, Academician of the National Academy of Sciences of Ukraine, Deputy Director for Scientific Work
(Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine)

SUNIEHIN S. O.,
Candidate of Law,
Senior Researcher at the Department of Theory of the State and Law
(Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine)

KLESCHENKO N. O.,
Candidate of Law,
Researcher at the Department of Theory of the State and Law
(Institute of State and Law named after V. M. Koretsky National Academy of Sciences of Ukraine)

UDC 340.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.6

THE LEVEL OF LEGAL AWARENESS IN THE RUSSIA IN THE CONTEXT OF THE VIEWS OF REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN SCIENCE

The article is devoted to researching the level of legal awareness in the Russian Federation in the context of the views of Ukrainian scientists. It is stated that legal awareness is views, ideas, reasoning, convictions, value orientations of people, which express knowledge, understanding and awareness of the need to establish and operate a certain legal order in society, attitude to human needs, manifested in the form of active actions in the sphere of social relations, both regulated by law and those that require such regulation. Legal awareness, as the most important component of human consciousness, is generally included in the system of regulation of the direct behavior of people in the legal sphere, and acts as an ideological and socio-psychological factor in the functioning of the entire system of legal regulation.

It is noted that law, as an institution of social reality, in the Russian Federation is an exclusively formal phenomenon, because the systematic violation of the principles of international public and international humanitarian law cannot fail to affect the general level of legal awareness of both society as a whole and individual ordinary people, and is a means of destructive impact on consciousness. In addition, the decline of morality in Russian society, a decrease in the level of legal, moral, civic education, citizenship, a decrease in the level of integrity and conscientiousness of representatives, state institutions and structures, as well as the level of morality, as an important area of civilized development, necessarily leads to state in society that we can easily observe today. This gives grounds for asserting a global ideological

crisis, no less profound degradation of Russian society, in the context of various forms and manifestations of racism.

Considerable attention is paid to the analytical review of the functions of legal consciousness in relation to the society of the Russian Federation, and it is emphasized that none of them is implemented either in terms of meaningful purpose or scope, and the forecasts of their development are disappointing. There is a general decline of scientific thought and science in the Russian Federation as a whole, since the representatives of ideological social development in the modern Russian Federation are propagandists, not scientists. After all, the place of political scientists, lawyers, and philosophers in the Russian Federation was taken by propagandist «slogan» pseudo-patriots who are far from any understanding of doctrinal approaches and scientific findings.

Key words: *legal consciousness, structure of legal consciousness, law, legal psychology, legal ideology, morality, civil society, legal culture.*

Оніщенко Н. М., Сунєгін С. О., Клещенко Н. О. Рівень правової свідомості в рф у контексті поглядів представників української науки

Стаття присвячена дослідженню рівня правової свідомості в рф у контексті поглядів українських вчених. Констатується, що правосвідомість – це погляди, ідеї, міркування, переконання, ціннісні орієнтації людей, які виражають знання, розуміння та усвідомлення необхідності встановлення і функціонування певного правопорядку в суспільстві, ставлення до потреб людини, що проявляються у формі активних вчинків у сфері суспільних відносин, як врегульованих нормами права, так і тих, що потребують такого регулювання. Правосвідомість як найважливіша складова частина людської свідомості загалом входить у систему регулювання безпосередньої поведінки людей у правовій сфері, та виступає як ідеологічний і соціально-психологічний фактор функціонування всієї системи правового регулювання.

Зазначається, що право, як інститут соціальної дійсності, в рф є виключно формальним явищем, адже систематичне порушення принципів міжнародного публічного та міжнародного гуманітарного права не може не позначатися на загальному рівні правосвідомості як суспільства в цілому, так і окремої пересічної людини, та є засобом деструктивного впливу на свідомість. Крім того, занепад моралі в російському суспільстві, зниження рівня, правового, морального, громадянського виховання, громадянськості, зниження рівня доброчесності і добросовісності представників, державницьких інституцій та структур, а також рівня моралі, як важливої сфери цивілізованого розвитку, обов'язково призводить до того стану в суспільстві, який ми легко можемо спостерігати сьогодні. Це дає підстави стверджувати про глобальну ідеологічну кризу, не менш глибоку деградацію російського суспільства, в контексті різних форм і проявів рашизму.

Значна увага приділяється аналітичному огляду функцій правосвідомості щодо суспільства рф, та акцентується, що жодна з них не реалізується ні за змістовним призначенням, ні за обсягом, а прогнози їх розвитку є невтішними. Констатується загальний занепад в рф наукової думки та науки вцілому, оскільки представниками репрезентаторами ідеологічного суспільного розвитку в сучасній рф є пропагандисти, а не вчені. Адже місце політологів, правників, філософів в рф зайняли пропагандистські «лозунгові» псевдопатріоти, далекі від будь-якого розуміння доктринальних підходів та наукових констатацій.

Ключові слова: *правова свідомість, структура правосвідомості, право, правова психологія, правова ідеологія, мораль, громадянське суспільство, правова культура.*

Introduction. The analysis of legal awareness, its development and specifics shows the functioning of law in society, including how society as a whole and individual citizens perceive law, treat it, recognize or not recognize the values, norms, and principles enshrined in it, ideas, etc. Starting to consider the nature, role and effects of legal consciousness as a phenomenon of social reality on society in the Russian Federation, we immediately note that such a phenomenon with the content that is and has been invested in it by the world legal community does not currently exist in the mentioned state entity. As for society itself in the Russian Federation, its reactions and assessments of the events taking place today in Ukraine and the world, the answer to this question is quite rhetorical.

For more detailed characteristics, we will immediately focus attention on the fact that we will analyze not so much legal awareness in the Russian Federation as «non-legal awareness», that is, the awareness that there is nothing to do with law, not legal culture, but the phenomenon that takes its place in the given region.

Analysis of recent research and publications. The theoretical and methodological basis of the study of interaction, interdependence and mutual influence of law and legal consciousness are the works of famous scientists, including: S. Bobrovnyk, D. Zabulyak, A. Kolodiy, V. Kopeichikov, O. Petryshyn, P. Rabinovych, and others. However, after the beginning of the full-scale invasion of the Russian Federation into Ukraine and the processes connected with it, there is a need to investigate the level of legal consciousness in Russia in view of the socio-political realities that are happening today.

Setting the task. The purpose of the article is to analyze the level of legal consciousness in the modern Russian Federation, its interaction, interdependence and mutual influence with law in the context of the views of representatives of Ukrainian science.

Research results. Let's start with the proper, familiar from student study, analytical processing of the category «legal consciousness» for the sake of a more complete understanding of those ideological processes taking place in the Russian Federation.

Let's emphasize once again, since a person lives in a socio-cultural space, the legal reality cannot be formed outside of it, without bearing the imprint of culture, law, and sociality. As a social phenomenon, in its objective form, law exists in legal relations and social institutions, in its subjective form – in legal consciousness, which serves and determines legal life [1, p. 43–59]. The development of civil society denotes law as a tool (method, means) of progressive development.

So, it is clear that law acts, on the one hand, as an object of reformation, the constructive effectiveness of the reforms carried out in society and the state depends on its perfection, effectiveness and efficiency, and, on the other hand, law is a factor, a means of reformation social relations and reflection of the achieved results of the development of society and the state, as well as their normalization and appropriate consolidation. In this way, the law should reflect the challenges of the times and the demands of civil society today, and most importantly, implement those changes that are needed by the world legal order, civil society, and the average person. All these approaches and requirements are ignored in modern Russia.

Let's once again return to the study of law as an object of reform. It is clear that law is not a constant, unchanging category, it «reacts» to the needs of society, human activities, the state's ability to be a «social arbiter».

In these conditions, the effectiveness of the law becomes especially important, which is manifested in the feeling of protection for everyone, in the guarantee of the rights and legitimate interests of citizens, in the opposition to arbitrariness in the process of regulating social relations, in the undoubted action of the relevant mechanisms for the implementation of the legal order in all spheres of social life, in guaranteeing and ensuring the space of «freedom, security and justice», and is always connected with a specific social activity, especially that which carries a potential threat to the vital interests of the individual, society and the state (primarily regarding guaranteeing and ensuring the right to life). This is far from a complete list of our civil expectations from modern law. After all, in many ways, the success of democratic transformations depends on the extent to which law in society is supported and respected by various social institutions and each individual in particular.

The vocation, «mission» of law in general and its «constructive» burden in particular, in the current world crisis realities, is primarily the achievement of peace and social stability in the world. It is this legal category that is most closely related to the implementation of social development tasks, reflects the state and conditions of functioning of modern society as a whole [2, p. 167–192].

Therefore, the law is connected with the deep needs and interests of people regarding the ordering of public and private life in accordance with their general will. It should contain guarantees of individual rights and freedoms, humanism, social justice, historical flavor, stability of social processes, education of nations in the spirit of peace and respect for the rules of coexistence.

In this context, it is necessary to emphasize some documents of an international legal nature, namely: the Declaration on the spread among young people of the ideals of peace, mutual respect and mutual understanding between peoples (resolution 2037 (XX) of the UN General Assembly of December 7, 1965), the Declaration on the use of scientific and technological progress in the interests of the world and for the benefit of humanity (UNGA Resolution 3384 (XXX) of November 10, 1975), Declaration on the Education of Peoples in the Spirit of Peace (UNGA Resolution 33/73 of December 15, 1978), Declaration of the Right peoples for peace (Resolution 39/11 of the UN General Assembly of November 12, 1984), etc. The main idea from this documentary review is the provision of the human right to peace. At the same time, we would like to note that it is very important to discuss this right in the architecture of the entire system of rights and freedoms human rights at conferences, round tables, symposia, including regarding the need to create and ensure appropriate legal and other guarantees. After all, in conditions where the provisions of international public and humanitarian law are subject to severe criticism, it is the guarantees of the human right to peace that become the «point of departure». which can and should resist aggressive manifestations on the part of the Russian Federation or any other states.

It is clear that the proper performance by a democratic state of the role of social arbiter, «arranger of the affairs of many», its ability to relieve social tension, prevent the emergence of acute social conflicts, etc., will certainly depend on the effective introduction and realization of the guidelines of «constructive» law [3, p. 43]. If the law does not fulfill these tasks, does not «cope» with this mission, its guidelines are subject to rethinking and revision.

The law ensures the proper balance of the state and civil society, protects the rights, freedoms and legitimate interests of a person. Law performs these functions together with other social regulators: morality, ethics, canonical norms, customary norms, etc. Therefore, the law is an effective regulator of social relations and one of the main elements of normative tactics within the relevant temporal and spatial coordinates.

Unfortunately, law as an institution of social reality is not appreciated in the modern Russian Federation, neither in the context of the organization of the internal life of Russian society, nor in relation to the external paradigm of building relations with other states. This thesis follows, in particular, from the following:

– firstly, the authorities in the Russian Federation violate all possible guidelines of international public and humanitarian law, which cannot help but affect the general level of legal awareness of both society and the average person;

– secondly, the right that «allows» to interfere in sovereignty, to violate the independence of sovereign states, is a means of destructive influence on consciousness in any society (only one illustration related to the inclusion of the territories of four regions of Ukraine and the ARC in the constitutional equal to the composition of the Russian Federation).

The problem of legal consciousness, its nature and functions, its social «load», its use as a source of law is sufficiently elaborated in modern scientific works, but again, it is not about the Russian Federation. The same conclusions can be drawn regarding the issues related to legal nihilism. The nature of non-acceptance of law, legal nihilism is tangential to the previous problem. The origin, spread and functioning of modern right-wing nihilism in the Russian Federation is ten times higher than the highest historical threshold reached by this phenomenon in this country within the limits of a certain temporal analysis.

In order to achieve the goal of this study, we will try to work out the structural levels of legal consciousness, which, as is known, includes the following elements:

a) legal psychology (emotional assessment of legal phenomena, feelings, emotions, moods, experiences, etc.);

b) legal ideology (legal doctrines and teachings, concepts and principles, level of development of legal science as a whole).

So, for example, legal ideology is characterized by purposeful scientific understanding of the phenomenon of law and various aspects of its valuable nature, penetration into the essence of legal phenomena, identification of existing laws and connections between them, and the formation of legal dogmas based on them. Legal ideology, along with legal psychology, is a structural element of legal awareness. At the same time, legal psychology and legal ideology cannot exist in isolation, one without the other, they closely interact. The ability to manage one's emotions and moods, the perception of a certain state-legal theory, concept, doctrine, including established criteria for the ability of peoples to «live in peace» and to be brought up in the «spirit of peace» depends on the ratio of psychological and ideological components in the consciousness of a person or a collective.

Legal ideology acts as a systematized scientific expression of legal views, principles, requirements and interests of society as a whole or of individual social groups, although a specific legal theory or concept is always formulated directly by an individual scientist or scientific school. The basis of the development of any state and even a regional union of states is a certain ideology. The political and legal ideology of developed states is reflected primarily in their constitutions as models of reflected national and international legal systems.

Another caveat demonstrated by encyclopedic publications is the emphasis on the monistic character of legal ideology, which significantly distinguishes it from political ideology, as a pluralistic phenomenon. Justifying the importance of legal ideology in terms of the implementation of legal policy, one cannot fail to emphasize the fact that any state cannot fail to carry out its ideological function, the tasks of which are, first of all, the moral, legal and value consolidation of society, the mobilization of its potential to achieve certain, first of all, constitutionally defined goals, to relieve social tension in society, to legitimize state power [4, p. 27]. It is clear that each of these theses is subject to total non-recognition and violation in Russia.

The current state of crisis in the politics of the Russian Federation and its manifestations give rise to persistent social and legal pessimism, which today is transformed from the plane of emotions, feelings, sensations, experiences (legal psychology) into the plane of beliefs, attitudes, ideas, stereotypes (legal ideology). This, unfortunately, determines the behavior that Russian society demonstrates, which is undesirable for world development.

The specificity of legal consciousness lies in the fact that it perceives and then reproduces the realities of life through the prism of correct, righteous, honest, fair. Subjects, as bearers of legal consciousness, need to establish universally binding norms of behavior, legal means to ensure human rights, freedoms and legitimate interests. In the light of the modern realities of the development of the Russian Federation, it does not seem possible to imagine such a meaningful load of legal consciousness, which, not least, is connected with the painfully progressive cult of the first person of the Russian Federation.

As you know, the following types of legal awareness are traditionally distinguished in scientific literature:

1) everyday legal awareness – the legal awareness of an average person who is guided by his life experience, does not have a legal education, orients himself in everyday relations, including legal ones, with the help of ordinary logic, common sense, the meaning of life and his own life experience.

In everyday consciousness, in turn, a rational sphere is distinguished, which represents the results of a person's personal life and individual experience (for example, a person is aware of his intentions and the actions that must be taken to draw up a business plan; a person understands what the punishments for violations may be public order, or what it means to commit an offense, etc.). That is, in this rational sphere, a person accumulates the appropriate amount of knowledge

about legal validity, which is necessary for him in his everyday life. In this regard, its emotional component plays a major role in everyday legal awareness, which includes the internal psychological attitude of a person to the facts of the surrounding legal reality, and is manifested in emotions, mental experiences, instructions regarding certain legal facts.

It should also be noted that everyday consciousness has a rather limited character, since its source is individual experience based on experiences, excitement, emotional outbursts, etc. Unfortunately, quite often the acceptance or non-acceptance of the guidelines of modern law is based on such personal experience, which does not always correspond to real reality. It is clear that in the Russian Federation, the experience of fighting dissent exists at all social levels and has a long historical tradition: from government offices to mass media and other means of communication (remember Twitter, Facebook, YouTube, etc.);

2) professional legal awareness is the legal awareness of lawyers who have received a legal education, which involves systematized professional knowledge in the legal field, necessary for their further practical application in the social environment.

Therefore, professional legal awareness is characteristic of professional lawyers, as it is formed as a result of receiving special (legal) training, as well as during work in the legal field (in law enforcement agencies, courts, advocacy, notary, etc.). Holders of professional legal awareness, as a rule, possess not only specialized, concrete knowledge of current legislation, but also the ability and skills of its practical application [5, p. 539]. It is clear that «professional legal awareness» as a phenomenon known to us from textbooks does not exist in Russia as such;

3) finally, theoretical (scientific) legal awareness, which is formed with the application of universal legal generalizations, knowledge and regularities in the socio-legal sphere. A characteristic feature of theoretical legal consciousness is that when reflecting legal reality, scientific methodology is actively used, which finds its manifestation in notions, terms, ideas, concepts that reflect legal phenomena at a deeper level.

Legal awareness, as an element of the legal system, in the civilized world today has the following functions: epistemological or cognitive, the function of modeling, regulation, educational influence, etc. Along with this, you can also distinguish:

1) the law-making function of legal consciousness as a permanent, broad and relatively independent sphere of law-making practice and active manifestation in this sphere of legal consciousness;

2) the regulatory function of legal consciousness, resulting from its ability to act as a regulator of human behavior in accordance with the existing system of law and public legal consciousness. Human behavior is a conscious volitional manifestation, thus different from other actions that have, for example, an instinctive or reflexive nature. The operation of law is impossible without the active creative role of legal consciousness. Along with such elements of legal regulation as legal norms, legal relations, acts of implementation of legal rights and obligations, legal consciousness inevitably functions at each stage of the mechanism of legal regulation, therefore this function allows regulating the behavior of people in the legal sphere;

3) the legal educational function, which already contains elements of the regulatory function, since the process of creating law is nothing more than the awareness and understanding with the help of legal awareness of the need to ensure effective legal regulation of social relations;

4) the function of the development of legal science as a means of improving the scientific management of society, the need for theoretical and practical development of topical issues of law, legal culture, etc.;

5) ideological function, the meaning of which is that the objects of reflection of legal consciousness, that is, the state and law, are social phenomena in which deep, universally significant social processes find expression in a concentrated form.

Thus, legal awareness, as one of the most important components of human consciousness, is included in the system of regulation of the direct behavior of people in the legal sphere, acting as an ideological and socio-psychological factor in the functioning of the entire system of legal regulation, from where its regulatory function derives. The influence of legal consciousness on social

and legal reality is not limited to the fact that, reaching a certain degree of generalization, it acts as an ideological source of legal norms. It is based on this that it can be concluded that legal consciousness has a modeling function, the result of which is the formation of certain models (rules) of behavior that are evaluated by legal consciousness as appropriate and socially necessary for the development of social relations in the state.

Since legal consciousness «takes part» in determining the need to regulate certain social processes and social relations by law, in determining the range of rights and obligations of participants in legal relations, in choosing a method of legal regulation, etc., and acts as an ideological source of law, it also carries out its characteristic normative and prognostic function

Attention should also be paid to the fact that legal awareness is the views, ideas, reasoning, beliefs, value orientations of people that express knowledge, understanding and awareness of the need to establish and operate a certain legal order in society, attitude to human needs, manifested in the form of active actions in the field of social relations, both regulated by legal norms and those that require such regulation.

A brief analytical review of the functions of legal consciousness and their analysis in the context of the development of modern society in the Russian Federation is also quite sensitive and «disappointing», since none of them is implemented either according to the meaningful purpose or according to the defined scope, although this mostly concerns the ideological function. At the same time, it should be noted that the individual legal awareness of a citizen of the Russian Federation is to a certain extent always mediated by the social and group legal awareness of Russian society, on the basis of which ordinary citizens form their false ideas about rights and obligations, legality and illegality, lawfulness and law and order, crime and punishment, etc.

Social existence as a subject of reflection and an object of influence of group and individual legal consciousness represents the intersection and interaction of various relationships. The totality of these relations is reflected only in public legal consciousness. However, the latter reflects only the general, which corresponds to the interests of the entire nation as a whole, and not only to its individual representatives. Individual and group legal awareness is formed differently. They reflect certain aspects of social life, those social relations that are included in the sphere of personal life. Social legal consciousness as a result of mental activity of the whole people is included in individual and group legal consciousness only partially. Therefore, the content of individual and group legal awareness, in comparison with social awareness, is limited in scope. At the same time, the volume and depth of legal knowledge and ideas contained in individual, group and public legal consciousness are significantly different.

Since social legal consciousness is a reflection of social existence, it performs a special function – it helps the consciousness of a person to transform the material and the ideal, to understand the legal nature of those phenomena that occur in the life of society.

Social development in the field of law is impossible outside the consciousness and activity of a person, and therefore the study of legal consciousness and, first of all, the nature and direction of a person's behavior and activity, their actions in the legal sphere, etc., is the study of people's legal consciousness.

In the process of researching legal awareness, it is necessary to distinguish the actions of people in two forms: actions that have already been committed and actions that are planned to be implemented, that is, those that have a so-called prognostic character. It is not difficult to understand what the Russian pro-government stratum achieves, constantly «taking care» of prognostic «throwbacks» at the level of legal awareness, for example, regarding the transformation of the atomic threat into a potential near reality.

The key importance in the understanding of legal consciousness also belongs to morality, because as repeatedly emphasized by modern scientists, the decline of morality cannot but affect the appearance of dysfunctions of legal development in certain space-time dimensions. It is the stability of moral norms, the moral «conviction» of society, respect for established universal canons of behavior, that leads to the perception of legal guidelines, respect for it, and an increase in its authority as one of the most effective social phenomena [6, p. 93].

Law and morality are regulators of social relations, which have never been characterized by inevitable obstacles or insurmountable «thickets» between them. The edges between them, on the contrary, are quite mobile. Law is a form of implementation of morality prevailing in society, and morality, at the same time, recognizes illegal behavior as antisocial, immoral. Moral norms are important both for law-making activity and for the implementation of law: first of all, for the process of realizing the rights, freedoms and legitimate interests of a person. Without law and a properly developed legal awareness, the possibility of relying on moral norms is impossible in a civilized society, which, in such a case, lose their objective foundations and absolute origins, turning into distorted internal guidelines of an essentially immoral kind, which are only «covered» by certain moral ideologues like this, unfortunately, take place in the modern Russian Federation.

Morality, along with law, is also one of the most important social institutions; it is a set of principles, views, assessments, beliefs that have developed historically and continue to develop, and norms of behavior based on them, which determine and regulate the attitude of people to each other, to society, the state, the family, the team, and the surrounding reality. The main thing in morality is the idea of good and evil. It is the decline of morals in society, the decrease in the level of legal, moral, civic education, citizenship, the decrease in the level of integrity and conscientiousness of representatives of state-authority institutions and structures, that necessarily leads to the state of society that we can observe today in the Russian Federation.

The content and nature of the attitude to law depends on the level of legal culture and is expressed by the nature of behavior in the field of law. The nature of the attitude towards the requirements of specific norms is manifested in actions that testify to acquired knowledge regarding the purpose of specific norms of law. The level of this knowledge depends on the level of development and perfection of the entire system of regulatory and legal acts, which reflect the socio-legal situation of the state. On the basis of these legal acts, it is possible to judge the level of development of the legal culture of the entire society, since the legal acts reflect the atmosphere prevailing in one or another social system, social relations.

The origin, logic of development and content of the entire legal reality indisputably indicates that legal norms and the legal system as a whole are in one way or another the result of the activity of the subjects of legal awareness and law-making, their solving social problems or overcoming certain contradictions, or identifying the needs of social practice. As a matter of fact, one of the most important manifestations of this objective process is the constant development and changes of legal concepts, the corresponding universally binding rules of conduct, and historically specific legal systems. And, apparently, only in this context, all legal, juridical phenomena can be understood as a manifestation of legal necessity and social regularity, as an objectively conditioned attribute of social development.

The peculiarity of the legal assimilation of reality lies in the consciously volitional, subjective nature of mediation of its content. In the legal consciousness and in the legal development of any society, the socio-subjective, subjective-valuable and at the same time always concrete-historical approach cannot be overcome. This fact is indisputable, regardless of which specific society, state and which historical stage of their existence we are talking about. Recognition of this fact is of fundamental importance, especially when deciding the possible content of legal norms and their development.

Therefore, the explanation of the partial or complete «invalidity» of legislative norms, support of illegal actions of pro-government subjects on the part of Russian citizens, should be sought, among other things, in the emotional and volitional sphere of their development and life activities.

Conclusions. Thus, we can draw the following conclusions:

1. Law as an institution of social reality in the Russian Federation is an exclusively formal phenomenon, because the systematic violation of the principles of international public and humanitarian law cannot but affect the general level of legal awareness of both society and the average person, and is a means of destructive influence on individual human consciousness. This gives grounds for asserting a global ideological crisis, no less profound degradation of Russian society in the context of various forms and manifestations of racism.

2. Legal awareness is one of the most important components of the system of regulation of people's behavior in the legal sphere and acts as an ideological and socio-psychological factor in the functioning of the entire system of legal regulation. The influence of legal consciousness on social and legal reality is not limited to the fact that, reaching a certain degree of generalization, it acts as an ideological source of legal norms.

3. Considering the scientific community of the Russian Federation as a certain segment of society, it is possible to ascertain both the general decline of legal scientific thought and socio-humanitarian science as a whole, since in modern realities the representatives of ideological social development in the Russian Federation are propagandists, not scientists. Other opinions and positions of Russian citizens that contradict the official pro-government assessment of the political, legal and socio-cultural reality, given the successful experience of fighting dissent in modern Russia, may exist at least in the «shadows» or at the private level.

References:

1. Правова доктрина і державність: вектор взаємозв'язку: монографія / за заг.ред. Н.М. Оніщенко. Київ : Наукова думка, 2022. 432 с.

2. Правотворення і правотворчість в умовах воєнного стану та миробудівництва: монографія / за заг.ред. Н.М. Пархоменко. Київ : Парламентське видавництво, 2023. 312 с.

3. Методологія проведення галузевих досліджень: монографія / за заг. ред. О.О. Кота, А.Б. Гриняка, М.М. Хоменка. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 240 с.

4. Трансформація правової ідеології у контексті сучасних викликів: монографія / за заг. ред. Н.М. Оніщенко. Вінниця : ТОВ «Нілан - ЛТД», 2016. 472 с.

5. Загальна теорія держави і права: підручник / за заг. ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.

6. Остапенко Г. З. Принцип правової визначеності: теоретико-прикладні засади: монографія. Київ : Парл. вид-во, 2023. 458 с.

ПІКУЛЯ Т. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри теоретичної
юриспруденції
*(Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана)*

УДК 340
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.7

ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідницьким підходам до формування міждисциплінарного концепту системи національної безпеки України. Зокрема, розглянуті доктринальні підходи до розуміння поняття «національна безпека» беручи за основу: по-перше, особливості поставлених завдань у межах конкретного наукового дослідження; по-друге, конкретні методи, способи, прийоми методології наукового дослідження; по-третє, предмет вивчення або предмет правового регулювання науки та навчальної дисципліни.

Акцентовано увагу на тому, що одні учені, розкриваючи сутність національної безпеки, приділяють увагу філософсько-правовим аспектам національної безпеки, інші – адміністративно-правовим особливостям, управлінським та цивільно-правовим рисам, ще інші – політико-правовим вимірам. Тобто, авторська робота може бути присвячена окремим проблемам національної безпеки, виходячи із особливостей поставлених завдань у межах конкретного наукового дослідження, специфіки предмета вивчення або предмет правового регулювання науки та навчальної дисципліни. Є наукові праці автори яких, окрім вищезазначених критеріїв, покладають в основу твору методологію наукового дослідження, наприклад системний підхід та структурно-функціональний аналіз.

Сьогодні теорія національної безпеки проходить етап активного формування та динамічного розвитку. Систему національної безпеки утворюють національні інтереси, які виражаються в діяльності органів публічної влади шляхом цілеспрямованого втручання в діяльність суб'єктів, що зацікавлені в порушені стабільного розвитку держави і суспільства.

Організаційна-функціональна побудова системи національної безпеки включає: по-перше, пасивну складову, а саме: а) нормативно-правові акти, що приймаються для забезпечення національної безпеки; б) органи публічної влади, що забезпечують реалізацію прийнятих рішень; в) національні інтереси та національна ідея. По-друге, активну складову, що включає систему скоординованих дій юридичного характеру з реалізації наданих повноважень органами публічної влади по забезпеченню стабільності розвитку суспільства і держави по прогнозуванню та нейтралізації загроз національній безпеці внутрішнього і зовнішнього характеру.

Ключові слова: *система національної безпеки, доктринальний аналіз, органи публічної влади.*

Pikulia T. O. Doctrinal analysis of the national security system of Ukraine

The article is devoted to research approaches to the formation of an interdisciplinary concept of the national security system of Ukraine. In particular, the doctrinal approaches to the understanding of the concept of "national security" are considered, taking as a basis: first, the specifics of the assigned tasks within the scope of a specific scientific study; secondly, specific methods, ways, methods of scientific research methodology; thirdly, the subject of study or the subject of legal regulation of science and educational discipline.

Attention is focused on the fact that some scientists, revealing the essence of national security, pay attention to the philosophical and legal aspects of national security, others to administrative and legal features, management and civil law features, and still others to political and legal dimensions. That is, the author's work can be devoted to separate problems of national security, based on the specifics of the tasks within the scope of a specific scientific study, the specifics of the subject of study or the subject of legal regulation of science and educational discipline.

There are scientific works whose authors, in addition to the above-mentioned criteria, base the work on the methodology of scientific research, for example, a systemic approach and structural-functional analysis.

Today, the theory of national security is undergoing a stage of active formation and dynamic development. The system of national security is formed by national interests, which are expressed in the activities of public authorities through purposeful intervention in the activities of subjects interested in disrupting the stable development of the state and society.

The organizational and functional structure of the national security system includes: first, the passive component, namely: a) regulatory and legal acts adopted to ensure national security; b) public authorities that ensure the implementation of the adopted decisions; c) national interests and national idea. Secondly, the active component, which includes a system of coordinated actions of a legal nature for the implementation of the powers granted by public authorities to ensure the stability of the development of society and the state by forecasting and neutralizing threats to national security of an internal and external nature.

Key words: *national security system, doctrinal analysis, public authorities.*

Вступ. Передумови виникнення безпекового дискурсу в політико-правовій доктрині є сукупністю соціальних і гносеологічних умов, що послужили основою формування першопочаткових раціональних уявлень про співвідношення безпеки й небезпеки в житті людини, їх походження, засоби забезпечення безпеки й суб'єктів, здатних її забезпечити, задля подальшого розвитку цих уявлень у розвиткові політико-правових учень (доктрин) наступних історичних періодів. Вважаємо, що дослідження проблем національної безпеки в ідеальному (інтелектуальному) вимірі має ряд переваг, зокрема, з цієї точки зору, набувають осмислення онтологічні, методологічні, функціональні та аксіологічні підстави відповідного феномену, залежно від конкретного періоду часу й своєрідності відповідних суспільних потреб.

Постановка завдання. Мета дослідження – здійснити доктринальний аналіз системи національної безпеки України. Інтелектуальне осмислення цієї проблематики впливає на розвиток державно-правових підходів до закріплення питань національної безпеки на рівні нормативно-правових актів, судовій практиці, а також, сприяє кристалізації відповідних правових поглядів на рівні правової доктрини.

Результати дослідження. В Україні на законодавчому рівні поняття «національна безпека» визначене в Законі України «Про національну безпеку України», де в п. 9 ст. 1 встановлено, що національна безпека України – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу та інших національних інтересів України від реальних та потенційних загроз [1].

У доктринальних першоджерелах визначення поняття «національна безпека» пропонується різними авторами, залежно від поставлених завдань у межах конкретного наукового дослідження, або ж методології наукового дослідження, а також враховуючи особливості предмета вивчення або предмета правового регулювання науки (навчальної дисципліни), фахівцями якої є автори твору.

В Україні, філософсько-правовим аспектам національної безпеки присвячені праці О. Г. Данильяна та О. П. Дзьобаня. У співавторстві відповідні науковці запропонували поняття національної безпеки, як стану захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави, людства в цілому від внутрішніх і зовнішніх загроз [2, с. 9].

Г. О. Аксьонова, у контексті управлінського та цивільно-правового аспекту, розглядає категорію «національна безпека», як захищеність життєвоважливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам [3, с. 72].

О. С. Власюк, висвітлюючи еволюцію проблем внутрішньої політики держави, визначає національну безпеку, як систему державно-правових і суспільних гарантій стабільності життєдіяльності та розвитку українського народу загалом та кожного громадянина зокрема, захист їхніх базових цінностей і законних інтересів, джерел духовного та матеріального розвитку від можливих реальних і потенційних, внутрішніх та зовнішніх загроз. При цьому вчений виходить із широкого розуміння національної безпеки України як способу самозбереження українського народу, який досяг рівня організації у формі незалежної держави, способу, що уможливлює його вільне існування і саморозвиток, надійний захист від зовнішніх та внутрішніх загроз [4, с. 25].

У політико-правовому вимірі, В. А. Ліпкан під національною безпекою розуміє «стан, в якому народ, як єдине джерело державної влади може суверенно, без втручання і тиску ззовні, визначати шляхи і форми свого розвитку [5, с. 5].

В. О. Антонов, беручи за основу структурно-функціональний аналіз, науковці визначають національну безпеку як багаторівневе утворення, що виражає ієрархічну побудову дійсності, складну систему опосередкованих залежностей різного роду й порядку, що перебувають на різних рівнях сприйняття цього явища [6, с. 25].

З позицій організаційно-структурного підходу, наприклад, Т. Ю. Ткачук розглядає національну безпеку – як систему, що характеризується подільністю, відкритістю, адаптивністю та наявністю структури, мети й пріоритетів оптимальної взаємодії елементів (об'єкти, рушійні сили (національні цінності, інтереси, цілі), сфери національної безпеки тощо), та з позицій функціонально-діяльнісного підходу – як динамічну й відкриту систему, що перебуває у тісному зв'язку із середовищем та потребами людини, суспільства й держави, а забезпечення національної безпеки орієнтується не лише на боротьбу із зовнішніми загрозами, але й, власне, на безпеку як важливу соціальну цінність [7, с. 70, 72].

Встановлення адміністративно-правових особливостях вирішення завдань державності й національної безпеки дозволило М. П. Стрельбицькому зробити висновок, що поняття національної безпеки є комплексним і багатоплановим, визначається сукупністю державно-правових і суспільних гарантій, котрі забезпечують захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз, стійкість до несприятливих впливів ззовні, забезпечення таких внутрішніх і зовнішніх умов існування держави, які гарантують їй можливість стабільного всебічного прогресу [8, с. 22–23].

Наповнюючи теоретичну модель національної безпеки реальним змістом, В. Ф. Смолянюк виокремив такі її складові: суб'єкти забезпечення національної безпеки (органи державної влади і місцевого самоврядування, окремих громадян та ЗМІ); об'єкти національної безпеки (національні матеріальні й духовні цінності, інтереси громадян, суспільства, держави); сукупність інструментів влади (політичних, економічних, воєнних, інформаційних), що можуть бути використані для захисту національних інтересів (збройні сили, спецслужби, підприємства оборонно-промислового комплексу, дипломатичні установи, державні та

мобілізаційні ресурси); чинне законодавство, яке визначає пріоритети державної політики національної безпеки, офіційні погляди державних органів стосовно підходів, принципів та механізмів захисту національних інтересів; суб'єкти (фізичні та юридичні особи), які загрожують реалізації національних інтересів; зовнішні чинники впливу на національну безпеку (насамперед міжнародні безпекові організації) та наслідки їхньої діяльності тощо. Усю сукупність перелічених елементів вчений класифікує за певними критеріями. Так, залежно від завдань, які потребують вирішення у процесі забезпечення національної безпеки, він виокремлює формальну (органи державної влади, сили і засоби забезпечення безпеки тощо) та неформальну (інститути громадянського суспільства, громадян, ЗМІ тощо) частини. Залежно від того, який суб'єкт відіграє провідну роль при аналізі факторів національної безпеки та при ухваленні відповідного управлінського рішення – національну, державну та суспільну підсистеми, які взаємно доповнюють і певним чином контролюють одна одну. Виокремлює він і відносно статичні (суб'єкти та об'єкти) та динамічні (виклики й загрози) складові [9, с. 113].

Професор Л. Т. Рябовол вважає, що системний підхід дозволяє розглянути національну безпеку та її забезпечення як систему – цілісність, єдність компонентів, серед яких: мета, завдання, принципи та функції відповідної діяльності; суб'єкти (державні й недержавні) забезпечення національної безпеки, їх повноваження і компетенції, взаємоузгоджена діяльність (взаємодія); об'єкт, на забезпечення безпеки якого, й спрямована система, а саме – національні інтереси й цінності, для охорони від певних загроз і небезпек яких створюються уповноважені на те суб'єкти, а охорона цих об'єктів і становить сутність діяльності із забезпечення національної безпеки; зміст такої діяльності як сукупність правових, організаційно-управлінських, інших заходів, засобів, форм, методів, технологій її здійснення, інструментів і механізмів забезпечення національної безпеки. Системоутворюючою складовою цієї системи є мета її функціонування, в якій мають збалансовано відображатися інтереси особистості, суспільства й держави. Найбільш суттєвою ознакою цієї системи є безпосередньо безпека, а забезпечення безпеки досягається, якщо відповідна система зберігає достатню стійкість (стабільність) під впливом різних чинників (внутрішніх / зовнішніх, об'єктивних / суб'єктивних, конструктивних / деструктивних), підтримуються взаємозв'язки між її компонентами і вона здатна ефективно функціонувати й розвиватися та досягати мети, з якою вона й була створена [10, с. 30].

У монографії «Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики», О. С. Власюк зазначає, що «у широкому розумінні національна безпека України – це спосіб самозбереження українського народу, який досяг рівня організації у формі незалежної держави. Цей спосіб уможливлює його вільне існування і саморозвиток, надійний захист від зовнішніх та внутрішніх загроз. Національну безпеку України можна визначити як систему державно-правових і суспільних гарантій стабільності життєдіяльності та розвитку українського народу загалом та кожного громадянина зокрема, захист їхніх базових цінностей і законних інтересів, джерел духовного та матеріального розвитку від можливих реальних і потенційних, внутрішніх та зовнішніх загроз» [11].

Вважаємо, що система національної безпеки представляє собою сукупність національних інтересів, які виражаються в діяльності органів публічної влади шляхом цілеспрямованого втручання в діяльність суб'єктів, що зацікавлені в порушені стабільного розвитку держави і суспільства. Балансом в даному аспекті виступає стабільність функціонування всіх органів державної влади які направлені на стійкий розвиток суспільства на всіх рівнях суспільної ієрархії.

Організаційна-функціональна побудова системи національної безпеки є поєднанням двох складових: активної та пасивної.

Пасивна складова системи національної безпеки передбачає наявність таких складових національної безпеки як:

а) нормативно-правові акти, що приймаються для забезпечення національної безпеки;

б) органи публічної влади, що забезпечують реалізацію прийнятих рішень;

в) національні інтереси та національна ідея.

Остання складова виступає основним об'єктом захисту системи національної безпеки.

Система національної безпеки в правовому аспекті як активна категорія передбачає систему скоординованих дій юридичного характеру з реалізації наданих повноважень органами публічної влади по забезпеченню стабільності розвитку суспільства і держави по прогнозуванню та нейтралізації загроз національній безпеці внутрішнього і зовнішнього характеру.

Законодавчу базу діяльності органів виконавчої влади в сфері забезпечення державної безпеки України доцільно розділити на групи. Основою поділу може виступати рівень впливу окремого нормативно-правового акту на діяльність, що пов'язана із забезпеченням стану національної безпеки України.

До першої групи слід віднести законодавчі акти, які безпосередньо регулюють діяльність в галузі національної безпеки, а саме: Конституцію України [12] (яка є основою для побудови суспільного устрою, функціонування всієї правової системи); Закон України «Про національну безпеку країни» від 31.03.2023 року [13] (який визначає цілі та пріоритети держави в галузі забезпечення стану національної безпеки, визначає правову основу національної безпеки, регулює інші важливі питання національної безпеки); Закон України «Про боротьбу із тероризмом» від 20 березня 2003 року [14] (окреслює пріоритети в боротьбі із головною зовнішньою загрозою терористичними групами); Закон України «Про контррозвідувальну діяльність» від 26 грудня 2002 року [15] (визначає напрями протидії зовнішнім загрозам – шпигунству, диверсійним актам та іншим загрозам національній безпеці) та деякі інші.

До другої групи належать нормативні акти, які впливають на стабільний стан системи національної безпеки України всередині країни, фактично визначають напрями боротьби із внутрішніми загрозами, до них належать: Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби із організованою злочинністю» від 30 червня 1993 року [16] (визначає основні засади боротьби із основною внутрішньою загрозою національній безпеці – організованою злочинністю); Закон України «Про державну таємницю» від 21 січня 1994 року [17] (передбачає обмеження інформації, яка пов'язана із діяльністю в галузі національної безпеки); Закон України «Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб» від 4 березня 1998 року [18] (передбачає персональну охорону посадових осіб, які пов'язані з забезпеченням національної безпеки).

До третьої групи належать нормативні акти, які передбачають надання компетенції органам державної виконавчої влади, що безпосередньо здійснюють охорону національної безпеки від зовнішніх та внутрішніх загроз, до них слід віднести: Закони України: «Про службу безпеки України» [19], «Про прокуратуру» [20], «Про державну прикордонну службу України» [21].

Четверта група нормативних актів регулює діяльність всіх інших державних органів виконавчої влади та нормативні акти, в нормах яких йдеться про національну безпеку України та діяльність, що пов'язана з забезпечення стану стабільності та стійкості функціонування елементів системи національної безпеки, до цих актів можна віднести, наприклад «Про антимонопольний комітет України» [22; 23, с. 246–247].

Висновки. Доктринальний аналіз системи національної безпеки засвідчує, що питання національної безпека вивчалися, як у межах соціально-гуманітарних наук, так й на міждисциплінарному рівні: у філософському, соціологічному, політологічному аспектах. В юридичних науках предметом досліджень були питання правового регулювання забезпечення національної безпеки та галузевих особливостей її розуміння, співвідношення з іншими поняттями юридичної науки. Поняття національної безпеки формулюються науковцями в залежності від поставлених завдань у межах конкретного наукового дослідження, або/і методології наукового дослідження, враховуючи особливості предмета вивчення або предмета правового регулювання науки, фахівцями якої є автори твору.

Вважаємо, що система національної безпеки представляє собою сукупність національних інтересів, які виражаються в діяльності органів публічної влади шляхом цілеспрямованого втручання в діяльність суб'єктів, що зацікавлені в порушені стабільного розвитку держави і суспільства.

Список використаних джерел:

1. Про національну безпеку України : Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19.

2. Данільян О. Г., Дзьобань О. П., Панов М. І. Національна безпека України: структура та напрямки реалізації : навч. посібник. Харків : Фоліо, 2002. 285 с.

3. Попередження, розкриття та ліквідація наслідків терористичних актів на території підрозділу ОВС (управлінський та цивільно-правовий аспекти) : навч. посібник / Г. О. Аксьонов [та ін.]; заг. ред. В. М. Співак; Національна академія внутрішніх справ України. Навчально-науковий ін-т управління. Київ : КНТ, 2005. 88 с.

4. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики: Вибрані наукові праці. Київ: НІСД, 2016. 528 с.

5. Управління системою національної безпеки України. Київський національний ун-т внутрішніх справ. Кафедра міжнародних відносин та національної безпеки. Київ : КНТ, 2006. 68 с.

6. Антонов В. О. Конституційно-правові засади національної оборони України: монографія / наук. ред. Ю.С. Шемшученко. Київ : ТАЛКОМ, 2017. 576 с.

7. Ткачук Т. Ю. Правове забезпечення інформаційної безпеки в умовах євроінтеграції України : дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.07 / ДВНЗ «Ужгородський національний університет». Ужгород, 2019. 487 с

8. Державна виконавча влада в Україні: формування та функціонування : зб. наук. пр. / кол. авт. ; наук. кер. Н. Р. Нижник. Київ : Вид-во УАДУ, 2000. 312 с.

9. Смолянюк В. Ф. Системні засади національної безпеки України. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого».* 2018. № 2 (37). С. 107–126.

10. Рябовол Л. Т. Національна безпека України: структурно-функціональний аналіз. *Вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «ПРАВО»*. 2020. № 1 (1). С. 25–30.

11. Власюк О. С. Національна безпека України: еволюція проблем внутрішньої політики : Вибр. наук. праці. Київ : НІСД, 2016. 528 с.

12. Конституція України : Закон від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

13. Про боротьбу з тероризмом : Закон України від 20.03.2003 № 638-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/638-15#Text.

14. Про контррозвідувальну діяльність : Закон України від 26.12.2002 № 374-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/374-15#Text.

15. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : Закон України від 30.06.1993 № 3341-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text.

16. Про державну таємницю : Закон України від 21.01.1994 № 3855-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12#Text.

17. Про державну охорону органів державної влади України та посадових осіб : Закон України від 04.03.1998 № 160/98-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/160/98-%D0%B2%D1%80#Text.

18. Про Службу безпеки України : Закон України від 25.03.1992 № 2229-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-12#Text.

19. Про прокуратуру : Закон України від 14.10.2014 № 1697-VII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text.

20. Про Державну прикордонну службу України : Закон України від 03.04.2003 № 661-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/661-15#Text.

21. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26.11.1993 № 3659-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3659-12#Text.

22. Беззубов Д. О. Правова структура та принципи побудови системи національної безпеки в Україні *Держава і право*. Випуск 51. С. 244–249. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/33067/39-Bezzubov.pdf.

ПРОДИВУС С. В.,
аспірантка кафедри конституційного права
(Львівський національний університет імені Івана Франка)

УДК 342.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.8

ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ЯК КОНСТИТУЦІЙНИЙ КРИТЕРІЙ ПРАВОМІРНОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ: СТАН РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

У статті здійснено аналіз сучасного стану дослідження принципу пропорційності українськими науковцями. Аргументовано розуміння пропорційності як конституційного принципу в умовах відсутності прямого закріплення в тексті Основного Закону України. Визначено основні підходи до розуміння принципу пропорційності, його змісту та складових елементів у вітчизняній правовій доктрині. Узагальнено, що в правовій науці України в основному дотримуються трактування принципу пропорційності, яке відповідає його німецькій концепції, та виділяють три основні його елементи («підпринципи»): доречність (англ. – «adequacy», альтернативні терміни – належність, придатність), необхідність (англ. – «necessity») та пропорційність у вузькому розумінні (англ. – «proportionality sctricto sensu, альтернативний термін – сумірність).

Проаналізовано та співставлено розуміння науковцями кожного з наведених понять, висвітлено ключові спільні та відмінні риси у доктринальних підходах. Досліджено особливості розуміння та застосування принципу пропорційності Європейським судом з прав людини та Конституційним Судом України, виокремлено основні недоліки та проблемні питання впровадження аналізованого принципу у практику органу конституційного судочинства.

Виокремлено аспекти принципу пропорційності, які є найменш дослідженими в правовій доктрині та потребують подальшого наукового розроблення: співвідношення принципу пропорційності з ідеєю верховенства права, концепцією правової держави, поняттям справедливості; уніфікація понятєво-категорійного апарату, зокрема підходів до розуміння елементів принципу верховенства права.

Наголошено на необхідності подальшого аналізу практики Конституційного Суду України щодо застосування принципу пропорційності у справах, що стосуються обмеження конституційних прав та свобод. Враховуючи актуальність теми, дослідження може слугувати джерелом для подальших наукових розробок з питань пропорційності обмежень прав та свобод людини та громадянина.

Ключові слова: *пропорційність, права та свободи людини і громадянина, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина, доречність обмеження, необхідність, пропорційність у вузькому розумінні, трискладовий тест.*

Prodyvus S. V. Proportionality as a constitutional criterion for the legality of restrictions on human rights and freedoms: the state of development of the problem in Ukrainian jurisprudence

The article analyzes the current state of research of the principle of proportionality by Ukrainian scholars. The author substantiates the understanding of proportionality as a constitutional principle in the absence of its direct enshrining in the text of the Constitution of Ukraine. The author identifies the main approaches to understanding the principle of proportionality, its content and constituent elements in the national legal doctrine. It is summarized that the legal science of Ukraine mainly adheres to the interpretation of the principle of proportionality which corresponds to its German concept, and three main elements ("sub-principles") are distinguished – adequacy (appropriateness, suitability), necessity and proportionality in the narrow sense (proportionality sctricto sensu).

The author analyzes and compares scholars' understanding of each of these concepts, and highlights the key common and distinctive features of doctrinal approaches. The author examines the peculiarities of understanding and application of the principle of proportionality by the European Court of Human Rights and the Constitutional Court of Ukraine, and highlights the main shortcomings and problematic issues of implementation of the analyzed principle in the practice of constitutional justice.

The author highlights the aspects of the principle of proportionality which are the least studied in legal doctrine and require further scientific elaboration: the correlation of the principle of proportionality with the idea of the rule of law, the concept of the law-governed state, and the concept of justice; unification of the conceptual and categorical apparatus, in particular, approaches to understanding the elements of the rule of law.

The author emphasizes the need for further analysis of the case law of the Constitutional Court of Ukraine on the application of the principle of proportionality in cases involving restrictions on constitutional rights and freedoms. Given the relevance of the topic, the study may serve as a source for further scientific developments on the issues of proportionality of restrictions on human and civil rights and freedoms.

Key words: *proportionality, human and civil rights and freedoms, restriction of constitutional rights and freedoms, appropriateness of restriction, necessity, proportionality in the narrow sense, three-step test.*

Вступ. Права і свободи людини і громадянина є фундаментальними цінностями, які покликана захищати та гарантувати держава, однак очевидно, що правова держава та демократичне суспільство не можуть існувати в умовах вседозволеності та абсолютизації таких прав. В сучасних умовах політичної, соціальної, економічної нестабільності значної ваги набувають питання дотримання балансу між публічними та приватними інтересами, питання допустимих меж обмеження прав та свобод людини, оскільки свавільне втручання в такі права та свободи, їх необґрунтоване обмеження призводить до хаосу, дисбалансу в суспільстві, недотримання справедливості та порушення принципу верховенства права.

Важливість обраної теми підтверджується значною кількістю наукових праць, що стосуються принципу пропорційності та обмежень прав та свобод людини. Так, питання пропорційності досліджували вітчизняні науковці: у конституційному праві – С. П. Головатий, Ю. О. Євтошук, М. І. Козюбра, С. П. Рабінович; у теорії держави і права – С. П. Погребняк, П. М. Рабінович, М. В. Савчин, Т. М. Фуфалько; у адміністративному праві – Я. О. Берназюк, А. А. Грінь, М. М. Лученко.

Постановка завдання. Не применшуючи значимості проаналізованих наукових розробок, варто зазначити, що сьогодні дослідження принципу пропорційності в загальній теорії права загалом досить фрагментарні. Вітчизняні науковці вивчають його здебільшого

в контексті інших комплексних питань (верховенства права, правової держави, захисту прав людини та ін.). Окремі «точкові» дослідження здійснюються в межах окремих галузей права, зокрема, конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального права, а також порівняльного правознавства. З урахуванням цього **метою статті** є системна характеристика сучасного стану розробки в українському правознавстві питання пропорційності обмеження права на свободу пересування та виокремлення загальнотеоретичних та конституційно-правових проблем, які потребують подальшого вивчення.

Результати дослідження. Попри те, що принцип пропорційності прямо не закріплений у Конституції України, однак зі змісту її положень вбачається, що більшість прав і свободи людини не є абсолютними. Стаття 64 Основного Закону нашої держави нашої держави передбачає, що права і свободи людини не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених самою Конституцією. Принцип пропорційності втілено в її Розділі ІІ, який регламентує права, свободи та обов'язки людини і громадянина. Зокрема, передбачено, які з конституційних прав можуть підлягати обмеженням та закріплено, що такі обмеження допускаються лише тією мірою, якою це необхідно для досягнення конституційно визначених суспільно значимих цілей (наприклад з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для врятуванням життя людей та майна, в інтересах національної безпеки, при потребі запобігти злочинові чи його перепинити і т.д.). Понад це, Конституційний Суд України у своїх актах неодноразово зазначав, що: «одним із елементів верховенства права є принцип пропорційності, який у сфері соціального захисту означає, зокрема, що заходи, передбачені в нормативно-правових актах, повинні спрямовуватися на досягнення легітимної мети та мають бути співмірними з нею» [1]. У рішеннях КСУ підтверджується, що принцип пропорційності є складовою принципу верховенства права, пропорційність співвідноситься із категорією справедливості, критеріями правомірності обмежень прав людини, та напрацьовується практика застосування цього принципу.

Необхідність постійного звернення до останнього випливає також і з міжнародно-правових зобов'язань України. Ратифікувавши Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод, Україна зобов'язалась застосовувати Конвенцію і практику Європейського суду з прав людини як джерело права. Своєю чергою, принцип пропорційності є неодмінною складовою практики ЄСПЛ. Тому європейські правозахисні стандарти та розуміння принципу верховенства права, що просувається ЄСПЛ, повинні неодмінно враховуватися Україною.

Таким чином, принцип пропорційності є невід'ємною складовою правової системи України, з огляду на що його слід розглядати його як елемент принципу верховенства права, конституційний принцип правомірного обмеження прав та свобод людини та громадянина та одну з міжнародно-правових засад-критеріїв правомірності такого обмеження.

Усі проаналізовані дослідження принципу пропорційності можуть бути об'єднані в кілька груп.

Загальнотеоретичні аспекти аналізу проблематики принципу пропорційності. С. П. Погребняк розглядає принцип пропорційності як один з найважливіших елементів основоположного принципу права – верховенства права. Науковець досліджує походження принципу пропорційності, його структуру та зміст тесту на пропорційність. Дослідник визначає принцип пропорційності так: «основоположний принцип права, спрямований на забезпечення у правовому регулюванні розумного балансу приватних і публічних інтересів, відповідно до якого цілі обмежень прав повинні бути істотними, а засоби їх досягнення – обґрунтованими і мінімально обтяжливими для осіб, чиї права обмежуються» [2, с. 42].

С. П. Рабінович та О. З. Панкевич зверталися до принципу пропорційності у зв'язку із засадами верховенства права і недискримінації, оскільки, на думку цих науковців, під час застосування вимог верховенства права неодмінно відбувається процес балансування значимостей різних соціальних благ для тих чи інших суб'єктів, а саме – для задоволення потреб та інтересів останніх, також висвітлювали проблему зв'язків принципів рівності та пропорційності [3, с. 18].

Т. М. Фуфалько вивчала питання місця принципу пропорційності в системі принципів права, його зв'язок з принципами справедливості, рівності, свободи, гуманізму. Зокрема, авторка зазначає, що принцип пропорційності створює умови для реалізації цих засад у суспільстві. Також науковця стверджує, що принцип пропорційності має безпосередній зв'язок з принципом рівності, оскільки передбачає збалансоване застосування юридичних засобів залежно від статусу суб'єктів та особливостей ситуації. Цікавою видається позиція щодо співвідношення принципу гуманізму та принципу пропорційності, зокрема, авторка стверджує, що вони мають безпосередній зв'язок, оскільки принцип пропорційності сприяє блокуванню аморального підходу «мета виправдовує засоби» [4].

С. В. Шевченко аналізує співвідношення принципу пропорційності з іншими ідеями, концепціями та принципами (верховенства права, справедливості, правової держави). Науковиця також виділяє причини плюралізму підходів до тлумачення поняття принципу пропорційності, аналізує підходи до визначення змісту принципу пропорційності, або ж його елементів (субпринципів) [5].

Нормативний зміст та елементи принципу пропорційності. С. П. Погребняк, дотримуючись позицій, викладених у рішеннях ЄСПЛ та зарубіжній науковій доктрині, розглядає принцип пропорційності у широкому та вузькому розумінні. Автор вказує, що усюди, де вводиться тест на пропорційність, він має одну і ту ж основну двоетапну структуру. На першому етапі слід встановити, що владними діями виявилося обмежене певне право. На другому етапі влада повинна показати, що вона переслідувала певну легітимну мету і що обмеження було пропорційне цій меті. Тест на пропорційність включає в себе три критерії: доречність, необхідність, пропорційність у вузькому сенсі [6].

М. В. Савчин, ґрунтуючись на підходах зарубіжних вчених Р. Алексі та О. Пферсмана, інтерпретує принцип пропорційності у двох аспектах: у широкому розумінні – як трискладовий тест, згідно з яким запровадження обмежень прав людини має здійснюватися на основі закону, бути необхідними у демократичному суспільстві, заходи мають відповідати легітимній меті; у вузькому розумінні – як балансування між цінностями, зокрема між правами людини та національною безпекою, правами конкретного індивіда та правами інших осіб тощо [7, с. 116–117].

С. П. Рабінович, поділяючи погляди С. П. Погребняка, також виділяє вимоги, які складають зміст принципу пропорційності, у «широкому» розумінні: 1) вимога «передбаченості законом»; 2) вимога «легітимної мети»; 3) пропорційність у вузькому сенсі, а саме: а) зміст рішень (дій), яким обмежуються права особи. Йдеться про принципову придатність прийнятих/вчинених рішень (дій) для досягнення саме поставленої мети; б) обсяг обмеження прав особи повинен відповідати конкретним обставинам справи. Характерною особливістю позиції цього дослідника є використання понять змісту і обсягу для характеристики обмежень прав людини [8, с. 59–60].

Т. М. Фуфалько, розглядаючи зміст принципу пропорційності у вузькому сенсі, вважає, що: «принцип пропорційності включає такі вимоги: *можливість*, *необхідність*, *доцільність* та *мінімальність державно-правового впливу* [9, с. 65–66].

Ю. О. Євтошук, дотримуючись німецької концепції принципу пропорційності виділяє три вимоги принципу пропорційності: придатність, необхідність, сумірність у вузькому розумінні, при цьому науковиця виділяє складові елементи (субпринципи) кожної з цих вимог [10].

С. В. Шевченко зазначає, що існують суперечності в підходах до визначення змісту принципу пропорційності, або ж його елементів. Незважаючи на те, що науковці одностайні в тому, що принцип пропорційності, розглядуваний у вузькому розумінні, має три складові частини, однак кожен автор дає їм свої назви – «придатність», «доречність», «обов'язковість», «необхідність», «співмірність», «адекватність». Відповідно, існує потреба уніфікації застосовної термінології (табл. 1) [5].

Таблиця 1

Автор	Складові елементи алгоритму принципу пропорційності в українській юридичній доктрині			
С. П. Погребняк	**доречність**		**необхідність**	**пропорційність у вузькому сенсі (балансування)**
	засіб, призначений для досягнення мети влади, повинен ***підходити*** для досягнення цієї мети		з усіх підходящих має бути обрано той засіб, який у ***найменшій мірі обмежує*** право приватної особи	***збиток*** приватній особі від обмеження її права повинен ***бути пропорційний вигоді*** уряду щодо досягнення поставленої мети
К. О. Трихліб	доречність		**необхідність**	**пропорційність у вузькому розумінні**
	відповідність засобу, призначеному для досягнення мети, такій ***меті*** (неможливість застосування заборонених засобів, наприклад, катувань; оцінка легітимності мети застосування засобу, яка має випливати з конституції і законів; належна ***обґрунтованість*** відповідного засобу та його ***необхідність*** для досягнення мети)		застосування саме такого засобу, який ***найменше обмежує*** право приватної особи	***пропорційність шкоди,*** завданої особі в результаті обмеження її права ***та вигоди*** від досягнення поставленої мети – ***принцип балансування***
Ю. О. Євтошук	придатність		**необхідність**	**сумірність у вузькому сенсі**
	захід насамперед має ***бути придатним*** для досягнення поставленої мети		публічна влада має обирати серед декількох придатних заходів саме той, який ***найменше впливає*** на окрему особу та на загал	захід не повинен здійснюватися, якщо очікувані у зв'язку із ним ***негативні наслідки виходять за межі прийнятності у порівнянні з очікуваним успіхом***
Т. М. Фуфалько	**можливість**	**«необхідність»**	**мінімальність державно-правового впливу**	**доцільність**
	реальність досягнення поставленої мети саме цими обраними засобами	аналіз можливих альтернатив та вибір тієї, що є ***найбільш підходящою*** у конкретному випадку. Також необхідність означає, що, коли певні засоби передбачають обмеження прав, свобод та законних інтересів суб'єктів права, необхідно визначити, чи справді ***необхідним та неминучим*** є таке обмеження чи втручання.	засоби не повинні становити непомірний тягар для суб'єктів права, а мають бути якнайменш обтяжливими»	перевірка ефективності обраних засобів, доведення їх ***відповідності обраній меті.*** Перевірка доцільності будь-якого засобу вимагає врахування, з одного боку, розміру та інтенсивності втручання в основне право, і з другого – значимості мети.

Проведений аналіз дозволяє зробити висновок, що у вітчизняній правовій науці в основному дотримуються розуміння принципу пропорційності, яке відповідає німецькій концепції цього принципу, та виділяють три основні його елементи («підпринципи»): *доречність* (*англ.* – «adequacy», альтернативні терміни – належність, придатність), *необхідність (англ.* – «necessity») та *пропорційність у вузькому розумінні (англ. – «proportionality sctricto sensu,* альтернативний термін – сумірність). Різноманіття термінів для позначення цих елементів зумовлене насамперед особливостями перекладу, однак змістовне наповнення цих термінів збігається. Водночас, варто зазначити, що, наприклад Т. М. Фуфалько, виокремлює чотири елементи (можливість, необхідність, мінімальність державного-правового впливу), які за назвою та змістовним наповненням дещо відрізняються від аналізованих позицій інших авторів. Видається, що такий підхід є не зовсім виправданим з точки зору загальноприйнятого розуміння елементів принципу пропорційності. Також варто звернути увагу, що відрізняється розуміння елементу «доречність» у підході К. О. Трихліб, оскільки дослідниця включає до цього елементу також обґрунтованість відповідного засобу та його необхідність для досягнення мети, що надалі становлять окремі елементи.

Розуміння та застосування принципу пропорційності у практиці Європейського суду з прав людини.

Незважаючи на те, що принцип пропорційності текстуально не закріплено у Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – «Конвенція»), він часто використовується в практиці Європейського суду з прав людини (далі – «ЄСПЛ» або «Суд»). У справі «**Handyside v. the United Kingdom»** (1976), що стосувалася обмеження свободи вираження поглядів, Суд вперше сформулював доктрину дискреційних повноважень органів державної влади, та у цьому аспекті вдався до застосування принципу пропорційності. У рішенні Суд наголошує, що «національна свобода розсуду йде пліч-о-пліч з європейським наглядом. Такий нагляд стосується як мети оскаржуваного заходу, так і його «необхідності». Суд вказує, що «кожна «формальність», «умова», «обмеження» або «покарання», що накладаються в цій сфері, повинні бути пропорційними законній меті, що переслідується. «Суд з'ясовує, чи сприяли «обмеження» або «покарання» «захисту моралі», що робить їх «необхідними» в «демократичному суспільстві». Суд повинен вирішити на основі різних даних, наявних у нього, чи є причини, наведені національними органами влади для виправдання фактичних заходів «втручання», які вони вживають, доречними і достатніми відповідно до пункту 2 статті 10» [11].

Надалі у справі «**The Sunday Times v. the United Kingdom»** (1979), у якій також розглядалось питання обмеження свободи вираження поглядів, Суд вказав, що «будь-яке обмеження прав і свобод, що допускається згідно з Конвенцією, є виправданим і правомірним тільки в тому випадку, якщо воно було «передбачено законом»; переслідувало легітимну мету, зазначену в Конвенції; було «необхідним у демократичному суспільстві» для досягнення поставленої мети; було пропорційним переслідуваній меті». Встановлюючи наявність втручання у свободу вираження поглядів, Суд наголосив, що необхідно почергово проаналізувати дотримання вищевказаних вимог [12].

У вітчизняній правовій науці значна кількість науковців вивчали практику ЄСПЛ з питань застосування принципу пропорційності, зокрема, у галузі адміністративного права – Я. О. Берназюк, в загальній теорії держави і права – С. П. Погребняк, К. О. Трихліб, в галузі цивільного права – В. А. Кройтор, С. С. Осадчук.

Варто зазначити, що С. П. Погребняк на основі практики ЄСПЛ виокремлює та деталізує вимоги, що складають зміст принципу пропорційності. Серед них він виділяє наступні: 1) мета встановлення певних правових обмежень повинна бути легітимною й істотною; 2) закон, яким запроваджуються певні обмеження, повинен давати змогу визначити мету їх встановлення; 3) обмеження, що переслідують істотну мету, мають бути *об'єктивно виправданими, обґрунтованими – тобто розмірними* (при цьому науковець вважає, що окремим випадком необґрунтованості обмежень є положення нормативно-правових актів, що покладають обов'язки, які неможливо виконати); 4) якщо існують менш обтяжливі шляхи

досягнення цих цілей, вони мають бути використані; 5) розмір (обсяг) самого публічно-правового обмеження має бути диференційований залежно від конкретних обставин. Науковець вважає, що шляхом дотримання перелічених вище вимог під час введення обмежень забезпечується розумний баланс інтересів. Також автор акцентує увагу на правилі, виробленому ЄСПЛ згідно з яким сутність змісту основного права в жодному разі не може бути порушена. Так, ЄСПЛ неодноразово наголошував на тому, що обмеження прав і свобод людини і громадянина визнаються допустимими, якщо вони здійснені згідно з чинним законодавством і відповідають правилу «збереження основного змісту прав і свобод» [6].

Так, наприклад, Я. О. Берназюк вважає, що одним з важливих критеріїв дотримання принципу пропорційності є те, що втручання суб'єкта владних повноважень у приватне право особи є виправданим лише за умови, коли це є *надзвичайно* необхідним для захисту суспільних (публічних) інтересів [13].

К. О. Трихліб звертає увагу на те, що перевірка пропорційності передбачає порівняння інтенсивності втручання з метою, яка переслідується, при цьому беруться до уваги правові і *моральні* цінності суспільства, зважуються права, інтереси і цілі сторін. Також науковиця стверджує, що ЄСПЛ оцінює такі фактори, як важливість конкуруючих інтересів; об'єктивність даного обмеження; наявність консенсусу між державами-членами Ради Європи щодо розглядуваного питання [14, с. 9].

Варто зазначити, що українські науковці погоджуються із підходами ЄСПЛ щодо розуміння та застосування принципу пропорційності. У своїх наукових розробках вони детально аналізують практику Суду, здійснюють її узагальнення, формулюють рекомендації для більш ефективного застосування розглядуваного принципу у вітчизняній практиці.

Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України.

Зазначене питання було предметом аналізу таких науковців як І. Е. Берестова, Я. О. Берназюк (в розрізі питання захисту суспільного (публічного) як критерію обмеження конституційних прав та свобод особи у практиці КСУ), Ю. О. Євтошук, О. З. Панкевич, С. П. Погребняк, С. П. Рабінович (в контексті проблем, пов'язаних із застосуванням принципу пропорційності в конституційному правосудді України).

Так, зокрема, С. П. Погребняк досліджував питання, пов'язані із застосуванням принципу пропорційності Конституційним Судом України, зокрема, аналізуючи кожну з основних вимог, що складають зміст принципу пропорційності та співставляючи підходи КСУ до їх тлумачення та розуміння із підходами Європейського суду з прав людини. Автор зазначає, що незважаючи на відсутність прямого закріплення принципу пропорційності в Конституції України, він був сприйнятий національною правовою системою, що підтверджується практикою Конституційного Суду України (в актах Суду є прямі та непрямі посилання на цей принцип). Як видається, на основі проведеного науковцем аналізу, в основному Конституційний Суд України дотримується розуміння та підходів до застосування принципу пропорційності, які використовує ЄСПЛ (зокрема, щодо мети встановлення обмежень, заборони надмірності застосованих заходів, збереження основного змісту прав і свобод) [6].

Найбільш ґрунтовна розвідка з цього питання виконана Ю. О. Євтошук, якою проаналізовано практику застосування КСУ принципу пропорційності, виявлено недоліки у практиці вітчизняного конституційного судочинства. Зокрема, авторка виділяє такі проблеми, пов'язані із застосуванням принципу пропорційності Конституційним Судом України: не завжди повною мірою досліджено виконання усіх вимог принципу пропорційності; немає послідовної, єдиної техніки застосування тесту на пропорційність при розгляді оспорюваних положень, зокрема тих, що нечіткі з юридичного погляду (в подібних правових ситуаціях Конституційний Суд України веде себе по-різному – може усунути нечіткість законодавчого регулювання шляхом офіційного тлумачення, користуючись принципом пропорційності, може її визнати неконституційною). Однак, при цьому зазначається, що Конституційний Суд України на основі принципу пропорційності формулює свої правові позиції щодо розуміння вимог цього принципу з урахуванням міжнародних стандартів у сфері прав людини [15].

С. П. Рабінович та О. З. Панкевич, висвітлюючи проблеми застосування принципу рівності у практиці Конституційного Суду України, зробили висновок, що без застосування тесту на пропорційність оцінка конституційності законодавчих актів на предмет дотримання у них засад рівності й недискримінації видається неможливою. Контроль за конституційністю встановлених у таких актах обмежень прав людини неодмінно охоплює перевірку дотримання при цьому засади пропорційності, а отже, прямо чи опосередковано – також і засади правової рівності [16].

Варто зазначити, що аналізовані роботи стосуються практики Конституційного Суду України за період до 2015 року. Водночас справедливо додати, що за період 2016–2023 років в актах КСУ спостерігається тенденція до більш послідовного та детального аналізу цілей, підстав встановлення певних законодавчих обмежень, їх необхідності, доречності та пропорційності у вузькому розумінні. У практиці Конституційного Суду України за 2016–2020 роки можна прослідкувати підходи до застосування принципу пропорційності, які відповідають доктринальним напрацюванням, міжнародно-правовим актам та практиці ЄСПЛ (наприклад, Рішення КСУ від 6 червня 2019 року № 3-р/2019, Рішення від 17 березня 2020 року № 5-р/2020). Більше того, запровадження інституту конституційної скарги дало поштовх для активного застосування принципу пропорційності при проведенні аналізу правомірності втручання держави у гарантовані Конституцією права та свободи людини. Однак, досі не вироблено єдиної методології застосування принципу пропорційності, не сформована єдина та послідовна схема, алгоритм перевірки законодавчих положень на пропорційність як невід'ємний змістовий аспект їх конституційності.

Висновки. Обмеження прав і свобод людини є невід'ємною характеристикою будь-якої сучасної держави, однак такі обмеження повинні здійснюватися виключно на підставі закону, відповідати легітимній меті та бути необхідними у демократичному суспільстві. Лише у такому разі можна говорити про дотримання верховенства права, невід'ємним елементом якого є пропорційність.

Аналіз позицій вітчизняних науковців демонструє плюралізм підходів до розуміння поняття та змісту принципу пропорційності. Узагальнивши різні погляди, можна стверджувати, що принцип пропорційності у конституційному праві – це фундаментальний принцип права, елемент принципу верховенства права, покликаний забезпечувати розумний і справедливий баланс між заходами державного втручання та конституційними правами і свободами людини, який водночас слугує інструментом для визначення правомірності обмежень цих прав.

Відмінності підходів до розуміння поняття та змісту принципу пропорційності в доктрині зумовлені багатогранністю цього поняття.

Аналіз позицій вітчизняних науковців щодо розуміння змісту принципу пропорційності демонструє, що здебільшого вони дотримуються німецької концепції розуміння принципу пропорційності та виділяють три складові елементи цього принципу: доречність, необхідність та пропорційність у вузькому розумінні. *Доречність* передбачає, що обмежувальний захід повинен бути придатний, тобто підходити для досягнення поставленої мети. *Необхідність* передбачає, що з усіх придатних заходів обраний повинен бути той, що найменше обтяжує, найменше обмежує, найменше впливає на права особи. *Пропорційність у вузькому розумінні* передбачає, що завдана шкода, негативні наслідки повинні бути пропорційні вигоді від досягнення поставленої мети (принцип балансування). Такого підходу дотримується більшість вчених, вони вкладають однаковий зміст у складові елементи принципу пропорційності, хоча назви цих елементів відрізняються, що зумовлено в основному особливостями перекладу зарубіжної літератури. Вітчизняні науковці виокремлюють критерій «придатності» як складовий елемент (критерій, субпринцип) принципу пропорційності. Такий елемент прямо не простежується в практиці ЄСПЛ та КСУ, однак відповідає доктринальним підходам у зарубіжній літературі та прослідковується в практиці судових органів. Авторською специфікою відрізняється підхід Т.М.Фуфалько, оскільки виділено

чотири елементи принципу пропорційності три з яких за змістом відповідають іншим уже зазначеним вище, однак критерій необхідності наділений іншим значенням – аналіз можливих альтернатив та вибір тієї, що є найбільш підходящою у конкретному випадку. Такий підхід видається не зовсім виправданим з точки зору загальноприйнятого розуміння елементів принципу пропорційності.

На підставі проведеного дослідження вважаємо, що подальших розробок потребують такі питання: співвідношення принципу пропорційності з ідеєю верховенства права, концепцією правової держави, поняттям справедливості; уніфікація понятєво-категорійного апарату, зокрема підходів до розуміння елементів принципу верховенства права. Одним з фундаментальних і малодосліджених питань є аналіз практики Конституційного Суду з прав людини на предмет застосування принципу пропорційності у рішення, що стосуються обмежень прав та свобод людини після 2015 року.

Список використаних джерел:

1. Рішення Конституційного Суду України від 25 січня 2012 року № 3-рп/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 11. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-12#Text

2. Погребняк С. Принцип пропорційності як загальний принцип права. *Право України*. 2017. № 7. С. 39–45.

3. Рабінович П. М., Рабінович С. П., Панкевич О. З. Пошук верховенства права як балансування соціальних інтересів. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2022. т. 29. №3. С. 15–35.

4. Фуфалько Т. М. Місце принципу пропорційності в системі принципів права. *Право і Безпека*. 2012. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2012_1_12.

5. Шевченко С. В. Принцип пропорційності у вітчизняній доктрині права: дискусійні та малодосліджені аспекти. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського*. Серія : *Юридичні науки*. 2019. т. 30(69). № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/UZTNU_law_2019_30(69)_1_20.

6. Погребняк С.П. Принцип пропорційності в українській юридичній практиці та практиці ЄСПЛ. *Правове забезпечення ефективного виконання рішень і застосування практики Європейського суду з прав людини*: зб.наук.ст. Міжнар.наук.-пркт.конф. 15 вересня 2012 р. Одеса: Фенікс, 2012. С.294-310.

7. Савчин М.В. Порівняльне конституційне право: навчальний посібник. Київ: Юрінком Інтер, 2019. 328 с.

8. Рабінович С. П. Забезпечення прав і свобод людини і громадянина в діяльності органів місцевого самоврядування в Україні: конспект лекцій. Юридичний факультет Львівського національного університету імені Івана Франка. Львів : Малий видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка. 2015. 184 с.

9. Фуфалько Т. М. Поняття та зміст принципу пропорційності, його проявів основних правових формах діяльності держави. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ.* 2011. № 2. URL: http://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/visnyky/nvsy/02_2011 /11ftmfdd.pdf .

10. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності як необхідна складова верховенства права : дис… канд. юр. наук : 12.00.01. Київ, 2015. 214 с.

11. Рішення Європейського суду з прав людини від 7 грудня 1976 року у справі «Handyside v. the United Kingdom» (Application no. 5493/72). URL: http://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf/?library=ECHR&id=001-57499&filename=001-.

12. Рішення Європейського суду з прав людини від 26 квітня 1979 року у справі «The Sunday Times v. United Kingdom» (Application no.6538/74). URL: https://hudoc.echr.coe.int/app/conversion/pdf?library=ECHR&id=001-94270&filename=CASE%20OF%20THE%20SUNDAY%20TIMES%20v.%20THE%20UNITED%20KINGDOM%20(No.%201)%20-%20[Russian%20Translation].pdf.

13. Берназюк, Я. О. Принцип пропорційності у практиці Європейського суду з прав людини. *Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2021. № 6(18). URL: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2021-6(18)-197-214

14. Трихліб К. О. Принцип пропорційності у практиці Європейського суду з прав людини. *Юридична осінь 2017 року*: зб. тез доповідей та наук. повідомл. учасників всеукр. наук. конф. молодих вчених та студентів. Харків: Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого. 2017. URL: https://dspace.nlu.edu.ua/bitstream/123456789/14947/1/Trykhlib_5-9.pdf.

15. Євтошук Ю. О. Принцип пропорційності у практиці Конституційного Суду України. *Вісник Конституційного Суду України*. № 1/2011. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?C21COM=2&I21DBN=UJRN&P21DBN=UJRN&IMAGE_FILE_DOWNLOAD=1&Image_file_name=PDF/Vksu_2011_1_15.pdf

16. Рабінович С.П. Принцип рівності прав людини у практиці Конституційного Суду України: проблеми методики застосування. *Вісник Конституційного Суду України*. 2015. № 5. С. 97–111.

17. Рішення Конституційного Суду України від 06 червня 2019 року № 3-р/2019. *Офіційний вісник України*. 2019. № 51. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v003p710-19#Text

18. Рішення Конституційного Суду України від 17 березня 2020 року № 5-р/2020. *Офіційний вісник України*. 2020. № 30. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-20#Text

ЦИВІЛІСТИКА

БЕЛЬО Л. Ю.,
старший викладач кафедри
загальноправових дисциплін
(Національний університет
«Одеська морська академія»)

УДК 347.79(477)-047.44(045)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.9

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В СФЕРІ МОРСЬКОЇ БЕЗПЕКИ

У статті досліджено одне з найважливіших питань безпеки, що турбує кожного в Україні через призму окреслених національних інтересів в галузі морської безпеки. Оскільки стан напруженості та розгубленості тільки посилює відчуття загрози та небезпеки, здійснення цивільно-правового аналізу національних інтересів України в сфері морської безпеки дасть відчуття визначеності, переконання наявності та функціонування реальних безпекових механізмів та правових інструментів національного та міжнародного характеру.

Нормативно-правове регулювання – це система законів, правил, норм, стандартів і положень, які встановлюються державою чи міжнародними інституціями для регулювання поведінки людей, діяльності інших учасників: організацій, територіальних громад…, взаємин між ними та відносин з іншими суб'єктами права. Одночасно держава є як гарантом забезпечення безпеки, перебуваючи в публічно-правовому статусі, так і тим суб'єктом, що потребує такої безпеки як учасник приватно-правових відносин. Питання пріоритетності безпеки держави чи людини не стоїть, бо навіть в умовах агресії та війни в Україні фокус уваги безпеки і держави і людини не в протиставленні, а в доповненні.

Розвиток правової політики морської безпеки в Україні включає в себе різноманітні приватно-правові аспекти, які охоплюють управління морськими ресурсами, регулювання морських перевезень, забезпечення безпеки портового руху…

Застосування цивільно-правового підходу дозволяє забезпечити вирішення конфліктів між різними суб'єктами, управління ресурсами моря, а також забезпечити безпеку мореплавства та екологічну стабільність. А застосування цивільно-правових норм у регулюванні морських відносин має сприяти забезпеченню стабільності та прозорості в цій сфері, а також захисту прав та інтересів учасників морського господарства.

Ключові слова: *інтерес, суспільні інтереси, національні інтереси, національна безпека, морська безпека.*

Belo L. Yu. Civil-legal analysis of national interests of Ukraine in the sphere of maritime security

The article explores one of the most crucial security issues of concern in Ukraine through the lens of outlined national interests in the field of maritime security. As the state of tension and uncertainty only intensifies the sense of threat and danger, conducting a civil-legal analysis of Ukraine's national interests in maritime security

will provide a sense of determination, assurance of the existence, and functioning of real security mechanisms and legal instruments of both national and international character. National security is a system of relationships and interactions among individuals, social groups, society, state, and nation capable of anticipating threats and ensuring their normal existence, life needs, and aspirations for self-development.

Normative-legal regulation is a system of laws, rules, norms, standards, and provisions established by the state or international institutions to regulate the behavior of people, activities of other participants: organizations, territorial communities..., their relations with each other, and relations with other legal entities. Simultaneously, the state acts as both the guarantor of security, being in a public-law status, and as the subject requiring such security as a participant in private-law relations. The question of the priority of state or individual security does not arise because even in conditions of aggression and war in Ukraine, the focus of attention on the security of both the state and the individual is not in opposition but in complementarity.

The development of legal policy on maritime security in Ukraine encompasses various private-law aspects, including the management of marine resources, regulation of maritime transport, ensuring port traffic safety...

The application of a civil-legal approach allows for conflict resolution between different subjects, management of marine resources, as well as ensuring maritime safety and environmental stability. The application of civil-legal norms in regulating maritime relations should contribute to ensuring stability and transparency in this sphere, as well as protecting the rights and interests of participants in maritime economy.

Key words: *interest, public interests, national interests, national security, maritime security.*

Вступ. Цивільно-правовий аналіз національних інтересів України в сфері морської безпеки є надзвичайно затребуваним та важливим. Низка факторів, таких як геополітичне положення України, її протяжне узбережжя на Чорному та Азовському морях, активна торгівля, а також проблеми безпеки, пов'язані з агресією рф в Чорноморському регіоні, роблять цю тему особливо гострою.

З точки зору цивільного права, розгляд національних інтересів у сфері морської безпеки передбачає аналіз законодавства, міжнародних договорів, прав та обов'язків громадян та юридичних осіб, які пов'язані з використанням морського простору, регулюванням морської діяльності, захистом екологічних інтересів тощо. Застосування цивільно-правового підходу дозволяє забезпечити вирішення конфліктів між різними суб'єктами, управління ресурсами моря, а також забезпечити безпеку мореплавства та екологічну стабільність.

Особлива увага також приділяється проблемам морської безпеки в контексті військових дій та конфліктів. Враховуючи активність російської федерації в Чорноморському регіоні, аналіз національних інтересів стосовно морської безпеки має також стратегічне значення для забезпечення суверенітету та територіальної цілісності України.

Постановка завдання. В контексті сучасних викликів і загроз, цивільно-правовий аналіз національних інтересів України в сфері морської безпеки є необхідним для розробки ефективних стратегій та законодавчих актів для забезпечення безпеки та стабільності в морській сфері.

Результати дослідження. Перед усім необхідно почати дослідження із визначення основних термінів, таких як «національний інтерес», «національна безпека» та «морська безпека», які формують основу досліджуваного питання.

Розглядаючи поняття «інтерес», можна припустити, що це стан психічної або емоційної зацікавленості чимось або кимось, свого роду прагнення, жадання, визначена

необхідність чи потреба. Має широке коло характерних ознак за суб'єктом, об'єктом, сферою чи галуззю, територією…, а, відтак, може класифікуватися на види, набувати характеру соціального, політичного, економічного чи правового, що і обумовлює вивчення його різними науками: соціологією, філософією, політологією, економікою, юриспруденцією…. Що ж до національного інтересу, то ним, згідно із п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про національну безпеку України» [1] є життєво важливий інтерес людини, суспільства і держави, реалізація котрого забезпечує державний суверенітет України, її прогресивний демократичний розвиток, а також безпечні умови життєдіяльності та добробут її громадян. Тобто розуміння національного інтересу тісно пов'язується із особою.

В свою чергу національна безпека – це захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу і інших національних інтересів України від реальних і потенційних загроз (п. 9 ч. 1 ст. 1 вказаного вище Закону). У Конституції України [2] визначається, що держава гарантує екологічну безпеку (ст. 16), економічну безпеку (ст. 17), інформаційну безпеку (ст. 17), державну безпеку (ст. 17). З цього випливає, що національна безпека є загальним поняттям, яке поєднує в собі різноманітні сфери, котрі підлягають захисту та охороні.

Одним із різновидів національної безпеки є морська. Відповідно до розділу ІІ Типового положення про загін охорони морського порту [3], морська безпека – це постійно підтримуваний стан захищеності морського транспорту України від загроз піратства, тероризму та актів незаконного втручання. Окрім того, морська безпека – це комплекс заходів, спрямованих на забезпечення безпеки судноплавства, морських перевезень та всіх інших видів діяльності на морі. Це включає в себе різноманітні аспекти, такі як запобігання аваріям, рятування людей та майна у випадку нещасних випадків, боротьба з морською забрудненістю, забезпечення дотримання міжнародних стандартів та правил безпеки на морі, контроль за морськими кордонами та боротьба з незаконною морською діяльністю. Забезпечення морської безпеки є важливим для захисту життя людей, збереження морського середовища та забезпечення стабільності у морському просторі.

Таким чином, національні інтереси в сфері морської безпеки – це життєво важливі інтереси людини, суспільства і держави, реалізація котрих забезпечує захищеність державного суверенітету, територіальної цілісності, демократичного конституційного ладу і інших національних інтересів держави від реальних і потенційних загроз, а саме від загроз піратства, тероризму та актів незаконного втручання, а також від аварій, забруднень морських територій, незаконної морської діяльності тощо.

Розуміючи сутність національних інтересів в сфері морської безпеки, перейдемо до здійснення цивільно-правового аналізу. Відповідно ч. 1 ст. 282 Цивільного кодексу України [4], фізична особа має право вимагати усунення небезпеки, створеної у результаті підприємницької чи іншої діяльності, котра загрожує життю і здоров'ю. Це вказує на те, що на рівні цивільного права фізичній особі гарантується безпека її життю і здоров'ю. Безперечно, це стосується і сфери морської безпеки. Таким чином, особи, які перебувають в морі, мають право на захист свого життя і здоров'я від можливих небезпечних ситуацій та подій.

В цьому контексті варто зазначити, що, згідно ст. 75 Кодексу торговельного мореплавства України [5], державний нагляд за безпекою мореплавства в морському порту, на підходах до нього і у суміжних акваторіях реалізовується капітаном морського порту, а у морських терміналах, котрі розташовані у межах територій і акваторій, які відокремлені від основної території і акваторії відповідного морського порту, – окремий підрозділ служби капітана морського порту. На нашу думку, такий підхід забезпечує системність та ефективність контролю за дотриманням норм безпеки мореплавства в навколишніх водах та на території портової інфраструктури.

Б. М. Устименко зазначає, що національна безпека України у сфері морської діяльності – це система, котра складається із наступних взаємопов'язаних елементів:

1) торговельне мореплавство;

2) морський транспорт;

3) суднобудування;
4) військово-морська діяльність;
5) використання водних біоресурсів і інших ресурсів моря;
6) туристична і рекреаційна діяльність;
7) діяльність в сфері науки;
8) діяльність в сфері освіти;
9) діяльність в сфері екології;
10) діяльність в сфері захисту моря [6].

Якщо брати до уваги твердження Б. М. Устименко, то можна прийти до висновку, що цивільний аспект у питанні національних інтересів в сфері морської безпеки проявляється у тому, що учасником відносин в морській сфері виступає фізична особа, якій державою гарантується безпека при здійсненні вказаної вище діяльності.

Переходячи безпосередньо до національних інтересів України в сфері морської безпеки, варто взяти до уваги Морську доктрину України на період до 2035 року [7], де виокремлено ряд національних інтересів на морі. Так, до пріоритетних національних інтересів на морі належать задоволення потреб суспільства, економіки та держави у використанні ресурсів моря, посилення позиції України серед провідних морських держав, а також забезпечення безпеки шляхом:

– підтримки свободи відкритого моря;

– захисту державного суверенітету у внутрішніх морських водах, територіальному морі, повітряному просторі над ними, на морському дні і надрах в їхніх межах;

– захисту суверенних прав та юрисдикції України у її виключній (морській) економічній зоні, а також в стратегічно важливих для держави районах моря;

– захисту національних інтересів у Світовому океані;

– забезпечення в територіальному морі і внутрішніх морських водах режиму судноплавства, котрий передбачений Конвенцією ООН по морському праву [8], і іншими міжнародними документами;

– охорони людського життя на морі та рятування людей, майна і суден;

– запобігання забрудненню морського середовища, здійснення ефективного екологічного моніторингу;

– досягнення стану морського природного середовища в територіальних водах і у винятковій морській економічній зоні України, котре відповідає поняттю «добрий екологічний стан» в розумінні Рамкової Директиви Європейського Союзу про морську стратегію [9], і підтримання такого стану у довготривалій перспективі;

– забезпечення контролю за функціонуванням життєво важливих морських комунікацій (такими комунікаціями є територіальне море, Керч-Єнікальський канал, підходи до морських портів, гирл річок Південний Буг, Дніпро і інші райони інтенсивного судноплавства);

– провадження господарської діяльності в морі з:

a) розвитку торговельного мореплавства, морського та внутрішнього водного транспорту у загальному;

b) створення і розвитку національних судноплавних компаній та національного торговельного флоту;

c) відродження суднобудування та судноремонту;

d) розвитку, підвищення ефективності і забезпечення конкурентоспроможності морських портів України;

e) розвитку інфраструктури внутрішніх водних шляхів, річкових портів і терміналів;

f) вивчення, розвідки, видобування, використання, збереження невідновних і відтворення відновних ресурсів, котрі не відносяться до водних біоресурсів і мінімізації шкоди навколишньому природному середовищу в процесі експлуатації ресурсів моря;

g) вивчення, збереження, невиснажливе видобування і стале відтворення рибних і інших водних біоресурсів;

h) проведення морських наукових досліджень;

і) підготовки і перепідготовки моряків, науковців і інших фахівців, зайнятих морською діяльністю;

j) забезпечення збалансованого розвитку приморських регіонів.

На наш погляд, у Морській доктрині України на період до 2035 року намічено широкий спектр національних інтересів на морі. Серед них пріоритетними є задоволення потреб суспільства, економіки та держави у використанні ресурсів моря, посилення позиції України серед провідних морських держав, а також забезпечення безпеки.

У цьому контексті важливо підтримувати свободу відкритого моря, захищати державний суверенітет у внутрішніх морських водах та інших територіальних морських зонах, а також забезпечувати безпеку на морі через регулювання судноплавства та запобігання забрудненню морського середовища. Крім того, важливими напрямками є розвиток морської інфраструктури, в тому числі портів і торговельного флоту, а також проведення наукових досліджень та підготовка фахівців для морської діяльності.

Загалом, цільові орієнтири Морської доктрини України визначаються стратегічними завданнями забезпечення безпеки, економічного розвитку та сталого використання морських ресурсів з метою забезпечення національних інтересів.

Оцінюючи розглянуті положення Морської доктрини України на період до 2035 року в цивільно-правовому контексті, можна стверджувати, що Доктриною визначено вектор розвитку національних інтересів України в сфері морської безпеки завдяки пункту щодо забезпечення безпеки шляхом провадження господарської діяльності в морі. Варто взяти до уваги, що господарська діяльність хоч і регламентується господарським законодавством, її основи, в більшій мірі, визначають саме цивільно-правові норми. Причиною того є тісний взаємозв'язок двох вказаних галузей права, який обумовлює досить великий обсяг у господарському законодавстві бланкетних норм.

Таким чином, розвиток торговельного мореплавства, функціонування національних судноплавних організацій, покращення процесу суднобудування, підвищення конкурентоспроможності морських портів, розвиток морської інфраструктури, покращення стану морських біоресурсів, здійснення наукових досліджень в морській сфері, а також покращення вмінь фахівців, котрі працюють в сфері морської діяльності, – це той «пакет» необхідних дій, який визначає основу розвитку національних інтересів України в сфері морської безпеки.

Протягом останніх двадцяти років морський комплекс України пройшов суттєві трансформації, а кризові виклики в усіх морських галузях серйозно підірвали позиції країни в Чорноморсько-Азовському басейні та інших частинах світового океану. Ці події призвели до втрати Україною позицій у міжнародному морському секторі, зокрема в транспорті, рибальстві, туризмі та відпочинку.

Українське Причорномор'я відіграє суттєву роль у втіленні національних інтересів України, яке за своїми розмірами, економічним і науково-технічним потенціалом є одним із ключових регіонів країни. Україна успадкувала розвинуту морську інфраструктуру, що включає морський і річковий транспорт, суднобудівну та судноремонтну галузі, машинобудування, газову і нафтову промисловості, морський туризм, рибальство та інші сфери.

Національні інтереси України включають раціональне використання природних ресурсів Чорного, Азовського та інших регіонів світового океану з метою створення ефективної та безпечної морської економіки та сприяння економічному зростанню.

Крім того, національні інтереси України в економічній сфері передбачають подальшу інтеграцію Українського Причорноморського регіону в міжрегіональні економічні системи та участь у програмах, таких як Організація Чорноморського економічного співробітництва (ОЧЕС), Організація демократії та економічного розвитку (ГУАМ), Транспортний коридор Європа – Кавказ – Азія (TRACECA), а також зміцнення економічних відносин з Європейським Союзом. З. В. Гбур зазначає, що геополітичний вимір національних інтересів України в Чорноморсько-Азовському басейнах включає:

– захист територіальної цілісності;

– створення системи сталого стратегічного, політичного та економічного співробітництва;

– вирішення енергетичних проблем у Чорноморському регіоні;

– активізація співпраці з Організацією Чорноморського економічного співробітництва та європейська інтеграція України [10, с. 66].

Висновки. Таким чином, національні інтереси України у Чорноморському регіоні вимагають цілісного підходу, який враховує економічні, політичні та геополітичні аспекти та сприяє зміцненню міжнародного співробітництва з метою забезпечення стабільності та розвитку регіону. Ми вважаємо, що проведений вище аналіз показує, що цивільно-правовий аспект національних інтересів України у сфері морської безпеки має комплексний характер і включає в себе ряд ключових аспектів.

По-перше, законодавча база, котра регулює морську діяльність, включає в себе різноманітні питання, такі як визначення правового режиму морських вод, особливостей морської безпеки, правового статусу осіб, які покликані забезпечувати таку безпеку, правового режиму морських територій, що належать до суверенітету чи юрисдикції України. Ці закони та міжнародні угоди визначають права та обов'язки України в морському просторі та забезпечують основи для розвитку національної політики у цій сфері.

По-друге, важливою складовою є система контролю за дотриманням законодавства та забезпеченням безпеки в морській діяльності. Це включає в себе роботу правоохоронних органів, контроль за морськими кордонами, боротьбу з незаконною морською діяльністю, в тому числі контрабандою, незаконним рибальством та іншими злочинами.

По-третє, морська безпека також включає в себе заходи щодо збереження та раціонального використання морських ресурсів, зокрема рибних запасів та мінеральних багатств. Це передбачає розроблення спеціальних правил та нормативів, спрямованих на збалансоване використання цих ресурсів з урахуванням екологічних та економічних аспектів.

Отже, науковий аналіз підтверджує, що ефективне забезпечення національних інтересів України в сфері морської безпеки потребує комплексного підходу, який базується на сучасних наукових дослідженнях, правових нормах та практичному досвіді. Тільки такий підхід може забезпечити стабільність та безпеку в морському просторі, що є важливою складовою національного розвитку та безпеки.

Список використаних джерел:

1. Про національну безпеку України: Закон України від 21.06.2018 р. № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada. gov.ua/laws/show/2469-19#Text (дата звернення: 09.04.2024).

2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 09.04.2024).

3. Типове положення про загін охорони морського порту: наказ Міністерства інфраструктури України від 15.04.2013 р. № 220. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0922-13#Text(дата звернення: 09.04.2024).

4. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 09.04.2024).

5. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995 р. № 176/95-ВР. URL: https://zakon.rada.gov. ua/laws/show/176/95-вр (дата звернення: 09.04.2024).

6. Устименко Б. М. Сутність та поняття національної безпеки України у сфері морської діяльності. Knowledge, Education, Law, Management. 2021. № 2 (38). С. 188.

7. Морська доктрина України на період до 2035 року: постанова Кабінету Міністрів України від 07.10.2009 р. № 1307. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-п#Text (дата звернення: 09.04.2024).

8. United Nations Convention on the Law of the Sea, December 10, 1982. URL: https://www.un.org/depts/los/convention_agreements/convention_overview_convention.htm (дата звернення: 09.04.2024).

9. Directive 2008/56/EC of the European Parliament and of the Council of establishing a framework for community action in the field of marine environmental policy (Marine Strategy Framework Directive), June 17, 2008. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32008L0056(дата звернення: 09.04.2024).

10. Гбур З. В. Виклики та загрози в морській безпеці України. *Інвестиції: практика та досвід*. 2022. № 3. С. 66–71.

БІЛОУСОВ О. І.,
аспірант кафедри цивільного права
та процесу
*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 347.4
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.10

ЕЛЕКТРОННИЙ ДОГОВІР – ДІЄВИЙ РЕГУЛЯТОР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН

У статті проаналізовано питання щодо актуальності застосування для правового регулювання суспільних відносин електронних договорів. Дання тематика присвячена електронному документообігу. перевагам та недолікам їх застосування. Період пандемії, що з'явився на території України, потім військовий стан, стали визначальним фактором для поширення такого способу укладання договорів як електронний цифровий підпис. Ризики, що виникають при зазначеному способі укладання договору, продовжують існувати, однак у зв'язку з цифровими тенденціями, що відбуваються у світі, варто очікувати подальшого правового розвитку питання, що розглядається.

З набранням чинності ЦК України 2003 року, основне призначення договору як юридичного факту поступилося місцем призначенню договору насамперед як регулятора цивільних відносин, який відсуває на другий план інше його застосування. Договір оцінюється нарівні з іншими джерелами права.

Важливим моментом для українського ринку інтернет-торгівлі стало прийняття Верховною Радою Закону України «Про електронну комерцію», який набув чинності 30.09.2015 р. [7]. Цей закон врегулював низку аспектів, пов'язаних з договорами у сфері онлайн торгівлі, деталізувавши, окрім іншого, процес підписання електронних договорів.

З року в рік суди демонструють різні підходи щодо тлумачення договірних відносин. Незважаючи на великий обсяг судової практики, деякі питання і досі викликають дискусії.

Безумовно, умови для онлайн-бізнесу, створені Законом «Про електронну комерцію», орієнтиром для якого стала Директива №2000/31/ЄС «Про деякі правові аспекти інформаційних послуг, зокрема електронної комерції, на внутрішньому ринку» від 08.06.2000 р., стали доволі комфортними, але є відповідні протиріччя щодо положень в Законі «Про електронну комерцію» та інших нормативно-правових актах. Закон про електронну комерцію вирішив проблеми в частині форми електронних договорів. Проте українське законодавство є не досить уніфікованим для того, щоб усі положення Закону про електронну комерцію могли ефективно працювати.

Ключові слова: *правове регулювання, чинне законодавство, електронна комерція, електронний договір.*

Bilousov A. I. An electronic contract is an effective regulator of social relations

The article analyzes the relevance of the use of electronic contracts for the legal regulation of social relations. This topic is devoted to electronic document circulation. advantages and disadvantages of their use. The period of the pandemic that appeared on the territory of Ukraine, then the martial law, became a determining factor for the spread of such a method of concluding contracts as an electronic digital signature.

The risks arising from the specified method of conclusion of the contract continue to exist, however, in connection with the digital trends occurring in the world, we should expect further legal development of the issue under consideration.

With the entry into force of the Central Committee of Ukraine in 2003, the main purpose of the contract as a legal fact gave way to the purpose of the contract primarily as a regulator of civil relations, which relegates its other application to the background. The contract is evaluated on a par with other sources of law.

An important moment for the Ukrainian internet trade market was the adoption by the Verkhovna Rada of the Law of Ukraine "On Electronic Commerce", which entered into force on September 30, 2015 [7]. This law regulated a number of aspects related to contracts in the field of online commerce, detailing, among other things, the process of signing electronic contracts.

From year to year, courts demonstrate different approaches to the interpretation of contractual relations. Despite the large volume of court practice, some issues still cause debate.

Undoubtedly, the conditions for online business created by the Law "On Electronic Commerce", the reference point for which was Directive No. 2000/31/EU "On some legal aspects of information services, in particular electronic commerce, in the domestic market" dated June 8, 2000, have become quite comfortable, but there are relevant contradictions regarding the provisions of the Law "On Electronic Commerce" and other normative legal acts. The Law on Electronic Commerce solved the problems regarding the form of electronic contracts. However, Ukrainian legislation is not sufficiently unified for all provisions of the Law on Electronic Commerce to work effectively.

Key words: *legal regulation, current legislation, electronic commerce, electronic contract.*

Вступ. Останнім часом дуже популярним різновидом бізнесу стає – електронний бізнес, або – електронна комерція. Електронна комерція як вид діяльності – це відповідна професійна діяльність по формуванню товару, та формуванню договірних зав'язків. Відбувається процес трансформації договірних відносин між суб'єктами підприємництва. Що свою чергу вимагає модернізації правового регулювання з урахуванням потреб та вимог часу. Потреби зростають, але Україна не є передовою країною у цьому напрямку.

Науковці ведуть жваві дискусії з приводу дієвості впровадження електронної форми договору, як особливої письмової форми договору.

Так К.В. Єфремова вказує, «оскільки використання можливостей мережі Інтернет як під час укладання, так і виконання договорів впливає на різні аспекти договірних відносин, що «обтяжуються» одним або декількома «електронними елементами» [1].

Актуальність електронного документообігу на даний момент обумовлена карантинними обмеженнями, воєнним станом, коли зустрічі з контрагентами, у тому числі для підписання угод віч-на-віч утруднені, а паузи в роботі призводять до втрати прибутку. Електронний документообіг дозволяє швидко узгоджувати, підписувати та передавати один одному документи (договори, акти приймання-передачі робіт/послуг). Такі електронні документи мають юридичну силу та вважаються оригіналами, гарантуючи при цьому їх достовірність та цілісність.

Постановка завдання. Метою статті є аналіз сучасного стану законодавства та перспективи розвитку впровадження електронного договору як дієвого регулятора суспільних відносин.

Результати дослідження. Щодня електронні документи витісняють паперові, спрощуючи бізнес-процеси. Важливим елементом електронної комерції, який полягає в основу будь-якої діяльності, є документи, зокрема договори, декларації, акти та будь-який інший

документ, який несе в собі інформацію. І сьогодні такий документ набуває електронної форми, яка еквівалентна письмовій формі.

Проблемою є відсутність правових механізмів перевірки цифрової ідентифікації фізичної, або юридичної особи, надійності та достовірності національного цифрового підпису, а також іноземних цифрових підписів в Україні, а наявні локальні технічні механізми не легалізовані законодавчо. Визначені в Законі загальні принципи визнання як іноземних цифрових підписів є недосконалими й недієвими.

Електронні послуги в Україні сьогодні розвиваються ситуативно за відсутності чіткого планування та обліку самих державних послугю. На сьогодні в Україні більшість електронних послуг надається органами державної влади та місцевого самоврядування, тобто за участі держслужбовців. Запроваджується система електронного документообігу державного значення із застосуванням електронних підписів, на важливості якої наголошував К.О. Линьов [2].

Для запровадження електронних послуг органи державної влади та місцевого самоврядування розроблюють власні програми розвитку цифрових послуг, залучають розробників, які використовують різні технології, технічні підходи, візуалізацію сервісів, інтуїтивні інтерфейси користувача, доступність цільової аудиторії тощо. Одним із елементів надійності та достовірності електронного підпису є його сертифікат, який містить необхідні ідентифікаційні відомості про підписувача, надавача послуг електронного підпису та необхідні технічні дані.

Вважається, що Закон «Про електронну комерцію», врегулював процес укладення електронних договорів на принципово новому рівні. У Цивільному кодексу України, закон використовує концепції оферти та акцепту, оскільки електронний договір, насамперед, є договором. Відповідно до закону України «Про електронну комерцію», «електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у визначеному цим законом порядку, вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі (п. 12 ст. 11 закону)». Відповідно до абз. другий ч. 2 ст. 639 ЦК України передбачає, що «договір, який укладений за допомогою інформаційно-телекомунікаційних систем, «вважається укладеним у письмовій формі». У ст. 10–11 Закону сказано «про порядок укладення електронних договорів у сфері електронної комерції» [7].

Першою стадією укладення договору – є оферта, яка обов'язково містить істотні умови договору та виражає намір особи, яка зробила пропозицію укласти електронний договір (надалі – оферент) вважати себе зобов'язаним у разі її прийняття.

Законодавство України передбачає можливість укладання договорів в усній та письмовій формах. Письмова форма поділяється на: просту та нотаріальну. При цьому сторони повинні досягти згоди на істотні умови договору, зокрема – є предмет, ціна та строк договору. Нововведенням щодо письмової форми договору є укладення договору в електронній формі.

Законодавством України передбачено можливість укладання договорів і в електронній формі. Так, згідно з пунктом 5 частини 1 статті 3 Закону України «Про електронну комерцію» електронний договір – «це угода двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків та оформлену в електронній формі». Також правове регулювання електронних договірних відносин сьогодні забезпечується такими нормативно-правовими актами як Закон України «Про електронні документи та електронний документообіг» [3] від 22.05.2003 р. № 851, Закон України «Про електронний цифровий підпис» [4] від 22.05.2003 р. № 852, що визначають поняття електронного документа та електронного документообігу, електронного цифрового підпису, закріплюють світові тенденції щодо визнання юридичної сили електронного документа, права та обов'язки суб'єктів електронного документообігу.

Згідно частини 2 абзац 2 статті 639 Цивільного кодексу України [5]**,** договір, укладений за допомогою інформаційно-комунікаційних систем за згодою обох сторін вважається укладеним в письмовій формі. Якщо взяти до уваги положення частини 1 статті 181

Господарського кодексу України [6] очевидно, що договір укладається в порядку, встановленому Цивільним кодексом України, з урахуванням особливостей, передбачених Господарським кодексом України.

Електронний договір – це домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків і оформлена в електронній формі (пункт 5 частини 1 статті 3 Закону України «Про електронну комерцію. Електронний договір, крім визначених Цивільним кодексом України [5] істотних умов для відповідного виду договору, може містити додаткову інформацію про порядок (технологію) укладення договору, можливість та порядок внесення змін до умов договору, спосіб та порядок прийняття пропозиції укласти електронний договір (акцепту) та інші відомості. Електронний договір, укладений шляхом обміну електронними повідомленнями, підписаний у порядку, визначеному статтею 12 Закону України «Про електронну комерцію» [7], вважається таким, що за правовими наслідками прирівнюється до договору, укладеного у письмовій формі [4].

Договір укладається шляхом надання пропозиції іншій стороні (оферти) однією стороною та її прийняття (акцепту) другою стороною. Це може бути надсилання у відповідь електронного повідомлення. Також можливий варіант заповнення формуляра заяви (форми) про прийняття такої пропозиції в електронній формі.

Згідно зі ст. 12 Закону України «Про електронну комерцію» правочин може бути підписаний шляхом накладення [7].

– електронного підпису або електронного цифрового підпису відповідно до Закону України «Про електронний цифровий підпис», за умови використання засобу електронного цифрового підпису усіма сторонами електронного правочину;

– електронного підпису одноразовим ідентифікатором (дані в електронній формі у вигляді алфавітно-цифрової послідовності, що додаються до інших електронних даних особою, яка прийняла пропозицію (оферту) укласти електронний договір, та надсилаються іншій стороні цього договору);

– аналога власноручного підпису (факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, іншого аналога власноручного підпису) за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідних аналогів власноручних підписів [4].

Якщо вищевказані вимоги не виконуються, то договір вважається укладеним в усній формі.

Поняття «електронний підпис» не слід ототожнювати з «електронним цифровим підписом» (ЕЦП), оскільки перше поняття є значно ширшим, а друге, у свою чергу, є лише одним з різновидів електронного підпису.

Сьогодні криптографія та електронний цифровий підпис, далі (ЕЦП) широко використовуються підприємствами різних галузей економіки та сфери державного управління для надання електронним документам незаперечної юридичної значущості.

Тобто ЕЦП має всі основні властивості власноручного підпису: засвідчує те, що отриманий документ надійшов від особи, яка її підписала; гарантує цілісність та захист від спотворення та внесення поправок до підписаного документа; не дає можливості особі, яка підписала документ, відмовитися від зобов'язань, які вона взяла на себе, підписуючи цей документ.

Згідно із закону України «Про електронні документи та електронний документообіг», оригіналом електронного документа вважається його електронна версія з обов'язковими реквізитами, у тому числі з електронним підписом автора або підписом, прирівняним до власноручного підпису.

Безпека використання ЕЦП гарантується тим, що кошти, що використовуються для роботи з ЕЦП, проходять експертизу у відповідній державній установі країни. Основна проблема – це забезпечення довіри при застосуванні ІКТ в будь-яких суспільних відносинах. Побудова довіри в онлайн-середовищі є ключовим завданням для економічного та соціального розвитку. Проблема довіри в суспільних відносинах у сфері цифрових підписів загалом полягає в такому.

Сфера дії Закону України «Про електронні довірчі послуги», визначена в Розділі І [8], полягає в регулюванні відносин, що виникають між юридичними, фізичними особами, суб'єктами владних повноважень у процесі надання, отримання електронних довірчих послуг, процедури надання цих послуг, нагляду (контролю) за дотриманням вимог законодавства у сфері електронних довірчих послуг, а також у визначенні основних організаційно-правових засад електронної ідентифікації. Цим Розділом запроваджується оновлений правовий понятійно-категорійний апарат, який частково складається з понять, що визначені в Регламенті (ЄС) № 910/2014 Європейського парламенту [9] та Ради щодо електронної ідентифікації та трастових сервісів для електронних операцій на внутрішньому ринку та скасування Директиви 1999/93/ЄС (далі – Регламент) [10]. Водночас Законом сформовано низку нових понять, які носять технічний або юридичний характер, вони описують специфічні процедури чи умови. Деякі правові дефініції мають декларативний характер, тобто позбавлені юридичної визначеності.

«Електронні документи (повідомлення), пов'язані з електронним правочином, можуть бути подані як докази сторонами та іншими особами, які беруть участь у судовому розгляді справи. Докази, подані в електронній формі та/або у формі паперових копій електронних повідомлень, вважаються письмовими доказами згідно із статтею 64 Цивільного процесуального кодексу України» [11], статтею 36 Господарського процесуального кодексу України [6] та статтею 79 Кодексу адміністративного судочинства України.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що особливістю укладання електронних договорів є те, що: оферта, і акцепт направляються сторонами електронного договору в електронній формі. Електронний договір вважається укладеним з моменту одержання особою, яка направила пропозицію укласти такий договір, відповіді про прийняття цієї пропозиції (акцепту) в порядку, визначеному пунктом шостим ст. 11 Закон [7].

На сьогодні немає єдиного підходу у різних країнах світу, щодо його укладення, тому є нагальна потреба в удосконаленні чинного законодавства в зазначеній сфері з урахуванням сучасних тенденцій та міжнародного досвіду.

Форма електронного договору набуває розповсюдження та, на наш погляд замінить паперовий.

Список використаних джерел:

1. Правове регулювання відносин у мережі Інтернет: монографія.За ред. С. В. Глібка, К. В. Єфремової. Х. : Право, 2016. 360 с

2. Електронний документообіг у державному управлінні: навч. посіб. / І. В. Клименко, К. О. Линьов, І. Д. Горбенко, В. В. Онопрієнко ; Нац. акад. держ. упр. при Президентові України. Київ : Форт, 2009. 227 с.

3. Про електронні документи та електронний документообіг: Закон України від 22.05.2003 / Верховна Рада україни. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 275.

4. Про електронний цифровий підпис: Закон України від 22.05.2003./ *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2003. № 36. Ст. 276

5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV/ *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40-44. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15

6. Господарський кодекс України: Закон України № 436-IV від 16.01.2003 р. / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України* . 2003. №18-22. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/436-15

7. Про електронну комерцію: Закон України від 03.09.2015 / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 45. Ст. 410:

8. Про електронну ідентифікацію та електронні довірчі послуги: Закону України від 01.08.2022 / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2022, № 45, ст. 400.

9. Регламент (ЄС) № 910/2014 Європейського Парламенту та Ради від 23 липня 2014 року про електронну ідентифікацію та довірчі послуги для електронних транзакцій в межах внутрішнього ринку та про скасування Директиви 1999/93/ЄС.

10. Директиви 1999/93/ЄС. 2. Закон України «Про електронні довірчі послуги» № 2155-VIII від 5 жовтня 2017 року.

11. Цивільний процесуальний кодекс України (зі змінами та доповненнями) № 1618-IV від 18.03.2004 року / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 40-41, 42. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1618-15

12. Кодекс адміністративного судочинства України : (зі змінами та доповненнями станом на 22.02.2024) / Верховна рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2005, № 35–36, № 37, ст. 446.

КИРПАНЬ Б. В.,
аспірант кафедри цивільного, трудового
та господарського права
*(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара)*

УДК 347.72
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.11

ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

Стаття присвячена дослідженню форм реорганізації підприємницьких товариств за законодавством Європейського Союзу.

Автором проаналізовано законодавчі акти Європейського Союзу, які закріплюють норми щодо форм реорганізації підприємницьких товариств.

Констатується, що законодавство Європейського Союзу не виокремлює приєднання як самостійну форму реорганізації підприємницького товариства, натомість приєднання уявляється формою злиття, оскільки за своїм економічним змістом обидві процедури тотожні, адже в обох випадках кількість економічних агентів зменшується до одного.

Відзначено, що європейський законодавець в нормативно-правових актах Європейського Союзу виділяє декілька видів поділу: «повний поділ», який цілком відповідає «поділу товариств» за вітчизняним законодавством, модель «часткового поділу» відповідає такій формі реорганізації суб'єкта господарювання як «виділ», хоча з певними особливостями у визначенні балансу прав та обов'язків частково виділеного суб'єкта господарювання, «поділ шляхом відокремлення» поєднує риси інститутів поділу та приєднання, закріплених в національному праві.

Звернуто увагу на тому, що законодавство Європейського Союзу визначає злиття як засіб поглинання, що врегульовує цей процес через відповідну систему договорів, які передують злиттю, та якими воно фактично оформлюється. Тобто, законодавство Європейського Союзу визначає злиття як сукупність договірних відносин, окрему форму корпоративної діяльності, метою якої є не припинення товариств, а набуття більшої економічної спроможності окремим суб'єктом господарювання.

Запропоновано ввести в національний законодавчий обіг категорію «поглинання», що дасть змогу одночасно уніфікувати вітчизняне законодавство із законодавством Європейського Союзу, а також надасть нового правового змісту відносинам поглинання, виділивши їх в більш монолітну модель господарсько-правової поведінки суб'єктів господарювання.

Ключові слова: *припинення, злиття, приєднання, поділ, виділ, поглинання, реорганізація, підприємницьке товариство.*

Kyrpan B. V. To the question of the forms of reorganization of business partnerships under the legislation of the European Union

The article is devoted to the study of the forms of reorganization of business partnerships under the legislation of the European Union.

The author analyzes the legislative acts of the European Union which establish the rules on the forms of reorganization of business partnerships.

It is stated that the legislation of the European Union does not distinguish an acquisition as an independent form of reorganization of a business partnership, instead acquisition is considered a form of merger, since in their economic content both procedures are identical, since in both cases the number of economic agents is reduced to one.

It is noted that the European legislator in the EU regulations distinguishes several types of division: "complete division", which fully corresponds to the "division of partnerships" under national law, the "partial division" model corresponds to such a form of reorganization of a business entity as "spin-off", although with certain peculiarities in determining the balance of rights and obligations of a partially spun-off business entity, "division by separation" combines the features of the institutions of division and joining enshrined in national law.

The author emphasizes that European Union legislation defines a merger as a means of takeover which regulates this process through the relevant system of agreements that precede the merger and which actually formalize it. In other words, EU law defines a merger as a set of contractual relations, a separate form of corporate activity, which aims not to terminate the companies but to gain the greater economic capacity of a separate business entity.

It is proposed to introduce the category of "takeover" into the national legislative circulation, which will simultaneously unify national legislation with the legislation of the European Union, and will also give new legal content to the takeover relations, allocating them to a more monolithic model of economic and legal behavior of business entities.

Key words: *winding up, merger, acquisition, division, spin-off, takeover, reorganization, business partnership.*

Вступ. За умови інтеграції України в європейський правовий простір доречним постає визначення ключових особливостей існуючих форм реорганізації підприємницьких товариств за законодавством Європейського Союзу (далі – ЄС) для того, щоб, аналізуючи відповідні правові норми ЄС, поставити питання про доцільність заміни вітчизняних правових конструкцій та моделей відповідних правовідносин на європейські.

При цьому не кожна норма права ЄС повинна бути імплементована у національне законодавство, а лише ті, які дійсно доповнюють його та підвищують регуляторну ефективність в господарських процесах. Це важлива умова, яка детермінує процес наукового пізнання та аналізу якості сучасного стану правового регулювання припинення підприємницьких товариств.

Окремі аспекти правового регулювання існуючих форм реорганізації підприємницьких товариств за законодавством ЄС досліджувалися у своїх працях такими науковцями як: О. Р. Кібенко, В. М. Саветчук, Ю. М. Юркевич, О. М. Загребельний, Є. П. Коломієць-Людвіг, О. М. Зубатенко та ін.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження різних форм реорганізації підприємницьких товариств за законодавством ЄС.

Результати дослідження. Аналізуючи законодавче забезпечення процесу реорганізації підприємницьких товариств за законодавством ЄС, необхідно виходити з того, що основний пізнавальний інтерес спрямовується на правовий базис. Так, одна із форм реорганізації підприємницьких товариств – злиття, в законодавстві ЄС детально регулюється одразу декількома Директивами Ради Європи (далі – РЄ). Відповідно до ст. 119 Директиви РЄ № 2017/1132 від 14.06.2017 року «Щодо деяких аспектів корпоративного права (кодифікація)» злиттям називаються наступні форми кооперації та операції між суб'єктами господарювання:

– одна чи більше компаній після їх припинення без процедури ліквідації передають усі свої активи та зобов'язання іншій компанії, що існує, тобто компанії, що придбаває, в обмін

на випуск їхнім учасникам цінних паперів або акцій, що представляють капітал такої іншої компанії, та, у відповідних випадках, грошову виплату в розмірі не більше 10% номінальної вартості або, в разі відсутності номінальної вартості, облікової номінальної вартості таких цінних паперів або акцій; або;

– дві чи більше компаній після їх припинення без процедури ліквідації передають усі свої активи та зобов'язання заснованій ними компанії, тобто новій компанії, в обмін на випуск їхнім учасникам цінних паперів або акцій, що представляють капітал такої нової компанії, та, у відповідних випадках, грошову виплату в розмірі не більше 10% номінальної вартості або, в разі відсутності номінальної вартості, облікової номінальної вартості таких цінних паперів або акцій; або;

– компанія після її припинення без процедури ліквідації передає всі свої активи та зобов'язання компанії, що володіє всіма цінними паперами або акціями, що представляють її капітал; або;

– одна чи більше компаній після їх припинення без процедури ліквідації передають усі свої активи та зобов'язання іншій компанії, що існує, тобто компанії, що придбаває, без випуску будь-яких нових акцій компанією, що придбаває, за умови, що одна особа прямо чи опосередковано володіє всіма акціями компаній, що беруть участь у злитті, або учасники компаній, що зливаються, володіють однаковими частками цінних паперів та акцій у всіх компаніях, що беруть участь у злитті [1].

Аналізуючи наведену вище норму, вбачається, що доктрина права ЄС відрізняється від вітчизняної цивілістичної доктрини та господарсько-правової науки. Головна відмінність полягає в тому, що законодавець ЄС фактично ототожнює злиття та приєднання, водночас вітчизняне законодавство навпаки відокремлює ці дві форми реорганізації підприємницьких товариств. Дане питання є дискусійним, оскільки в умовах євроінтеграційних процесів національне законодавство повинно бути переглянуто з урахуванням вимог та потреб загальноєвропейського.

Для ЄС приєднання уявляється формою злиття, оскільки за своїм економічним змістом обидві процедури тотожні, адже в обох випадках кількість економічних агентів зменшується до одного. Вітчизняний законодавець надає значно більше уваги саме приєднанню, виділяючи його не як окрему форму злиття, що було б логічно для економічних відносин, а як форму правової узгодженості між різними суб'єктами господарювання в процесі припинення одного або декількох з них.

Ю. М. Юркевич наводить ще одну важливу рису злиття – в ньому можуть брати участь необмежена кількість юридичних осіб [2, с. 64]. В. М. Саветчук відзначає, що у широкому розумінні злиття – це процес, результатом якого є формальний чи неформальний перехід контролю над компанією (компаніями) від однієї особи (групи осіб) до іншої особи (групи осіб) [3, с. 108–109]. У вузькому розумінні злиття – це завжди форма реорганізації підприємницьких товариств. Виникає питання: чому доктрина права ЄС немає чіткої диференціації притаманних вітчизняному праву категорій «злиття» та «приєднання»? Відповідь на це питання знаходимо під час більш детального аналізу положень Директиви РЄ № 2017/1132 від 14.06.2017 року.

Європейський законодавець використовує категорію «mergers», яка дослівно перекладається «злиття», але насправді має значно ширше семантичне позначення, оскільки цей термін прийшов у європейське право із англосаксонського і характеризує процес посилення ринкових позицій одного із суб'єктів шляхом акумуляції в нього більшої кількості активів. Так, О. М. Загребельний з цього приводу зауважує, що приєднання, як форма саме припинення підприємницьких товариств, в європейському праві визначається феноменом «поглинання», оскільки економічний зміст по відношенню до суб'єкта, який залишається на ринку полягає саме в тому, що він продовжує свою економічну активність, а суб'єкт, який приєднався – ні. Це класична модель поглинання на ринку цінних паперів, коли акціонерні товариства шляхом придбання часток у капіталі інших суб'єктів домагаються повного контролю над ними, що найбільш ефективно вдається саме через поглинання або злиття

[4, с. 465–467]. Слушний висновок в цьому контексті робить В. В. Рябота, зазначаючи, що у вітчизняному господарському праві категорії «злиття» та «приєднання» набувають рис самостійних процесів, оскільки відсутній зв'язок між економічним та правовим підходами до визначення цих процесів. На думку вченого, вітчизняні правники спробували «надати економічному поняттю «поглинання» юридичного змісту, чітко відокремивши поняття реорганізації у правовому контексті (як способу створення/припинення юридичної особи) від процесів придбання активів чи капіталу господарських організацій» [5, с. 80]. Зазначена точка зору має певне логічне обґрунтування, однак, воно полягає дещо в іншому.

Так, вітчизняна доктрина господарського права, зокрема, цивільного, відокремлюють «приєднання» від «злиття» шляхом зміщення акцентів на волевиявлення суб'єктів господарювання. Під час приєднання акцентується увага на волевиявленні того підприємницького товариства, яке прийняло рішення приєднатися. Волевиявлення його власників є первинним, а товариства до якого воно приєднується – вторинним. Власне останнє може й відмовити у приєднанні і тоді пошук того суб'єкту, до якого захоче приєднатися товариство продовжується. Натомість злиття характеризується активністю та волевиявленням декількох суб'єктів, які намагаються акумулювати власні зусилля задля отримання максимального ефекту від об'єднання потенціалів. Проте, в обох випадках кінцевий результат є однаковим – зникають окремі суб'єкти господарювання шляхом передачі активів, прав та обов'язків або новоствореному одному суб'єкту, або вже існуючому (у випадку приєднання).

Доречно відзначити, що Закон України «Про акціонерні товариства» не містить диференціації категорій «приєднання» та «злиття», хоча саме цей нормативний акт повинен більш регуляторного впливу приділяти цим питанням, ніж Закон України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю». Слушною є точка зору С. В. Вербова, який вказує, що приєднання та злиття означають різні форми набуття контролю суб'єктами господарювання за ринком, що притаманно якраз акціонерним товариствам [6, с. 153–155]. За таких обставин обидві аналізовані форми реорганізації підприємницьких товариств уявляються процесом конкурентної боротьби, що потребує також регулювання нормами конкурсного права, а не тільки доктриною цивілістики.

У свою чергу, Ю. В. Тюленєва пропонує об'єднати ці категорії в одну – «поглинання», що характеризуватиме такий стан ринку, за якого відбувається скорочення кількості господарюючих суб'єктів без зменшення його економічного виразу (капіталізації, активів тощо) [7, с. 51]. Слушність цієї позиції вбачається в правовому змісті приєднання та злиття – передача прав та обов'язків від одного/декількох осіб новоствореній або існуючій, але одній особі, яка додає їх до власної правосуб'єктності. Слід погодитися із тим, що принциповою, суто правовою різницею між процесами приєднання та злиття є правовий статус підприємницького товариства, яке продовжує свою діяльність. Або воно новостворене (злиття), або воно існуюче (приєднання), а отже, додає до власної історії, правового статусу, правосуб'єктності, той обсяг активів, зобов'язань та прав, які йому передають товариства, що припиняються.

Подібна дискусія підтримується Є. П. Коломієць-Людвіг, яка зазначає, що злиття та припинення це суть поглинання, а отже, проявляється через сукупність відносин: господарсько-виробничих (спрямовані на підвищення продуктивності господарської діяльності); організаційно-господарських (пов'язані з упорядкуванням та приведенням у відповідність до вимог чинного законодавства можливостей більш ефективного використання матеріальних та нематеріальних ресурсів); внутрішньогосподарських (охоплюють внутрішню трансформацію учасників процесів) [8, с. 15–17]. Дослідниця лише деталізує та екстраполює на правовий базис економічний зміст злиття, яке як операція регламентується Директивою РЄ № 2009/65/ЄС від 13.07.2009 року «Про узгодження законів, підзаконних нормативно-правових актів і адміністративних положень щодо компаній колективного інвестування в переказні цінні папери (UCITS)» [9]. Визначаючи в даній Директиві злиття як засіб поглинання, європейський законодавець регулює цей процес через відповідну систему договорів, які передують злиттю, та якими воно фактично оформлюється. Іншими словами, законодавство

ЄС визначає злиття як сукупність договірних відносин, окрему форму корпоративної діяльності, метою якої є не припинення товариств, а набуття більшої економічної спроможності окремим суб'єктом господарювання.

Якщо розглядати процеси злиття та приєднання саме в такий спосіб, то вбачається цілком логічним та доцільним не лише відмовитись від диференціації у національному законодавстві категорій «приєднання» та «злиття», але і ввести в законодавчий обіг категорію «поглинання». Це дасть змогу одночасно уніфікувати вітчизняне законодавство із законодавством ЄС, а також надасть нового правового змісту відносинам поглинання, виділивши їх в більш монолітну модель господарсько-правової поведінки суб'єктів господарювання.

Подібної точки зору, але більш орієнтованої на потреби економічної науки, дотримується в своїх дослідженнях О. І. Бочарова, яка пропонує поглинання, визнавати формою набуття особою (особами, що діють спільно) контролю над незалежним від неї (ними) акціонерним товариством без інкорпорування його у свою структуру з метою економічної концентрації [10, с. 14]. Слід не погодитися із таким економічним змістом, оскільки під час поглинання відповідно до Директиви РЄ № 2017/1132 від 14.06.2017 року відбувається не лише концентрація активів, але і перехід правомочностей в управлінні ними від одного чи декількох суб'єктів господарювання до одного єдиного, в склад якого входять ці активи, а також організаційно доєднуються в тій чи іншій конфігурації об'єкти поглинання.

Детальний аналіз положень Закону України «Про акціонерні товариства» демонструє, що злиття та приєднання акціонерних товариств за своєю правовою формою повністю укладаються в модель «злиття», яка регулюється кодифікованою Директивою РЄ № 2017/1132 від 14.06.2017 року. Так, ст. 117 та ст. 119 вказаного вище Закону розмежовують злиття та приєднання способом подальшого визначення часток учасників у новоствореному акціонерному товаристві. Причому є очевидним, що законодавець надає більше можливостей для учасників саме того товариства, до якого приєднуються інші, а не в процесі їх обопільного злиття. Тобто, даний концепт повністю відповідає «духу» регулювання відносин поглинання в праві ЄС.

Те ж саме вбачається і під час аналізу положень ст. 118, 120 та 121 Закону України «Про акціонерні товариства», які регламентують основні етапи злиття та приєднання акціонерних товариств, а також визначають особливості приєднання акціонерного товариства, домінуючий контрольний пакет акцій якого належить іншому акціонерному товариству. Положення ст. 123 зазначеного Закону регламентує порядок розгляду проєкту умов злиття, приєднання акціонерного товариства експертними групами і він також є тотожним в обох випадках [11]. Це означає, що як злиття, так і поглинання є перманентним процесом, притаманним господарському обігу та економічному циклу, а також окремою формою діяльності суб'єктів господарювання в першу чергу організаційного характеру. За рахунок такої діяльності забезпечується та супроводжується вся господарсько-правова діяльність суб'єкта поглинання чи суб'єкта, який виступає центром тяжіння процесів злиття, до якого переходять активи, права та обов'язки підприємницьких товариств, що припиняються. Доцільно навіть розглядати процес поглинання як способом оздоровлення того чи іншого сегменту економіки країни, оскільки в такий спосіб зникають найслабкіші суб'єкти господарювання із найвищим рівнем чутливості до економічних ризиків.

Подібну точку зору займає в своїх дослідженнях і Є. В. Петров, який вказує на те, що припинення товариств шляхом злиття та приєднання утворює більш стійкі суб'єкти господарювання із більшим колом можливостей, що позитивним чином впливає на економічну ситуацію в цілому та на їх господарсько-правову діяльність зокрема [12, с. 84]. Доцільно погодитись із такою позицією, визначивши на доктринальному рівні, що однією із функцій інституту припинення підприємницьких товариств є захист економічної стабільності. Хоча виникає питання щодо такого ж результату у випадку припинення товариств шляхом їх поділу.

Так, відповідно до ст. 51 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» поділом є «припинення товариства з переданням всього його майна, всіх прав та обов'язків двом чи декільком новим товариствам – правонаступникам згідно з розподільним балансом» [13].

Відповідно до Директиви РЄ № 2017/1132 від 14.06.2017 року «поділ» означає операцію, внаслідок якої:

«– поділювана компанія після її припинення без процедури ліквідації передає всі свої активи та зобов'язання двом чи більше компаніям-одержувачам в обмін на випуск учасникам поділюваної компанії цінних паперів або акцій компаній-одержувачів та, у відповідних випадках, грошову виплату в розмірі не більше 10% номінальної вартості або, в разі відсутності номінальної вартості, грошову виплату в розмірі не більше 10% облікової номінальної вартості таких цінних паперів або акцій (повний поділ);

– поділювана компанія передає частину своїх активів та зобов'язань одній чи більше компаніям-одержувачам в обмін на випуск учасникам поділюваної компанії цінних паперів або акцій компаній-одержувачів, поділюваної компанії або як компаній-одержувачів, так і поділюваної компанії та, у відповідних випадках, грошову виплату в розмірі не більше 10% номінальної вартості або, в разі відсутності номінальної вартості, грошову виплату в розмірі не більше 10% облікової номінальної вартості таких цінних паперів або акцій (частковий поділ); або

– поділювана компанія передає частину своїх активів та зобов'язань одній чи більше компаніям-одержувачам в обмін на випуск поділюваній компанії цінних паперів або акцій компаній-одержувачів (поділ шляхом відокремлення)» [14].

Звертаючись до вказаної норми, вбачається, що європейський законодавець розмежовує декілька видів поділу, зокрема, і так званий «поділ шляхом відокремлення», що вітчизняна доктрина цивільного та господарського права визначає як виділ підприємницького товариства. Право ЄС загалом тяжіє до спрощеного правового регулювання, надаючи в правових нормах відображення сутності та змісту тих економічних процесів, які відбуваються в межах ЄС [15, с. 38–40]. Так, історичний процес регулювання процесу припинення підприємницьких товариств в ЄС мав вигляд екстраполяції національних традицій на загальноєвропейський рівень. Причому, говорячи про Третю Директиву Ради ЄС 78/855/ЄЕС від 09.10.1978 року та Шосту Директиву Ради ЄС 82/891/ЄЕС від 17.12.1982 року, які стосувалась припинення акціонерних товариств, то вони були прийняті для цілей національного регулювання, тобто регулювання діяльності нетранснаціональних чи не транскордонних акціонерних товариств. Згодом обидві Директиви втратили свою чинність у зв'язку із кодифікацією законодавства ЄС в сфері припинення товариств шляхом прийняття Директиви Ради ЄС № 2017/1132 від 14.06.2017 року.

Причому остання Директива містить не тільки норми, якими регулюються процеси за участі суто національних товариств в межах однієї країни, але і процеси притаманні транскордонному припиненню особливо акціонерних товариств.

Аналізуючи положення вказаної Директиви, можна дійти висновку, що така модель як «повний поділ» цілком відповідає «поділу товариств» за вітчизняним законодавством. Натомість модель «часткового поділу» відповідає такій формі реорганізації суб'єкта господарювання як «виділ», хоча з певними особливостями у визначенні балансу прав та обов'язків частково виділеного суб'єкта господарювання. Водночас «поділ шляхом відокремлення», який здавалося б більшою мірою повинен відображати вітчизняну правову конструкцію «виділення» поєднує риси інститутів поділу та приєднання, закріплених в національному праві.

Доцільно зауважити на тому, що законодавство ЄС не є монолітним, і навіть не дивлячись на кодифікацію процедур реорганізації товариств в Директиві Ради ЄС № 2017/1132 від 14.06.2017 року, ці ж процеси регулюються нормами Регламенту Ради ЄС № 2157/2001 від 08.10.2001 року про Статут Європейського акціонерного товариства та Регламенту Ради ЄС № 1435/2003 від 22.07.2003 року про Статут Європейського кооперативного товариства.

Щоправда, О. М. Зубатенко зазначає, що детальний семантичний аналіз вказаних Регламентів свідчить про те, що поділ це не форма припинення, а форма створення товариств [16, с. 187–188]. Це є важливим аспектом у розумінні правового осмислення та виразу економічних процесів в ЄС та відмінності доктрини вітчизняного господарського права й економічного права ЄС.

Так, вітчизняний Закон України «Про акціонерні товариства» також розглядає «виділ», як форму утворення товариства, зокрема, у постанові Верховного Суду від 23.12.2019 у справі № 910/15101/18 судом зроблено висновок про те, що «виділ не є різновидом припинення юридичної особи, це один із способів створення юридичної особи. Основною відмінністю виділу є те, що в результаті виділу створюється нова юридична особа, яка наділяється існуючою юридичною особою певним майном. При цьому стара юридична особа не припиняється» [17]. Водночас поділ вищевказаний Закон визначає як форму припинення. Хоча суто економічний зміст під час перерозподілу часток у статутному капіталі в обох випадках зводиться до оптимізації процесу господарювання, створення більш сприятливих умов для новоствореного акціонерного товариства. Аналіз положень ст. 125 та ст. 127 вказаного Закону демонструє, що правове осмислення законодавством процесів «поділу» та «виділу» є фактично віддзеркаленням двох модусів поведінки в одній моделі [11]. Окремо необхідно зазначити, що вітчизняне законодавство є більш послідовним навіть за законодавство ЄС, зокрема, за кодифіковану Директиву Ради ЄС № 2017/1132 від 14.06.2017 року, оскільки передбачає договірні засади припинення товариств, щоправда, у формі поділу. Проте, сама наявність такого феномену свідчить про можливість узагальнюючого тренду на моделювання відносин з приводу припинення підприємницьких товариств та виразу їх в окремий вид правочинів – установчого характеру по відношенню до суб'єктів господарювання, в яких самі суб'єкти господарювання можуть і не брати прямої участі, виступаючи продуктом (у випадку їх створення) або об'єктом відносин (у випадку їх припинення).

Висновки. Враховуючи викладене вище, вважаємо за доцільне запропонувати змінити формулювання ст. ст. 104–107 Цивільного кодексу України шляхом заміни словосполучення «злиття, приєднання» категорією «злиття». У такий спосіб об'єднуються обидві категорії, що сприяє уніфікації вітчизняного законодавства до вимог законодавства ЄС.

Зокрема, доцільно уніфікувати дані категорії і в Законі України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» шляхом об'єднання положень ст. 49 та ст. 50, в наступний спосіб:

«Стаття 49. Злиття товариств

1. Злиттям є сукупність відносин між суб'єктами господарювання, органами його управління та/або його власниками внаслідок чого відбувається або створення нового господарського товариства – правонаступника з переданням йому всього майна, всіх прав та обов'язків декількох товариств, що припиняються внаслідок цього; або припинення одного або декількох товариств з переданням ним (ними) згідно з передавальним актом усього свого майна, всіх прав та обов'язків іншому господарському товариству – правонаступнику».

При цьому ч. 2 ст. 50 Закону України «Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю» залишається в тому ж вигляді, але стає ч. 2 ст. 49, статтю ж 50 пропонуємо виключити. Водночас в Закон України «Про акціонерні товариства» пропонуємо ввести категорію «поглинання», яке визначити як особливу форму злиття акціонерних товариств. Причому правовий вираз, тобто змістовне наповнення дефініції поглинання відрізнятиметься від запропонованої у вказаному вище Законі тим, що у будь-якому випадку залишається одне акціонерне товариство, яке виступає суб'єктом поглинання, тобто правовий статус якого доповнюється за рахунок обсягу правосуб'єктності товариств, що виступають об'єктами поглинання.

Список використаних джерел:

1. Щодо деяких аспектів корпоративного права (кодифікація): Директива Ради ЄС № 2017/1132 від 14.06.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_014-17/ed20170614#n1055 (дата звернення: 24.04.2024 р.).

2. Юркевич Ю. М. Припинення юридичних осіб з правонаступництвом : дис. … канд. юрид. наук; 12.00.03. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка. 2009. 209 с.

3. Саветчук В. М. Поняття та сутність злиття та приєднання: законодавчий та доктринальний аспекти. Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України. 2016. Вип. 40. С. 104–113.

4. Загребельний О. М. Актуальні проблеми адаптації правового регулювання злиття та поглинання компаній в Україні до права ЄС. *Теорія та практика державного управління*. 2012. Вип. 3 (38). С. 464–469.

5. Рябота В. В. Захист прав акціонерів при злитті та поглинанні акціонерних товариств в Україні: монографія. К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2007. 159 с.

6. Вербов С. В. Правове регулювання «M&A» в праві західних держав. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2011. Вип. 101. (Ч І). С. 152-156.

7. Тюленєва Ю. В. Нормативно-правова база регулювання процесів злиття та поглинання підприємств в Україні. Бізнес інформ. 2013. № 13. С. 49–54.

8. Коломієць-Людвіг Є. П. Правове регулювання злиття та поглинання суб'єктів господарювання в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04. К.: КНЕУ ім.. В. Гетьмана. 2014. 21 с.

9. Про узгодження законів, підзаконних нормативно-правових актів і адміністративних положень щодо компаній колективного інвестування в переказні цінні папери (UCITS) : Директива РЄ № 2009/65/ЄС від 13.07.2009 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_038-09/ed20210802#n52 (дата звернення: 24.04.2024 р.).

10. Бочарова О. І. Правові аспекти поглинання акціонерних товариств : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.04. Д. : Донецький національний університет, 2012. 20 с.

11. Про акціонерні товариства: Закон України від 27.07.2022 № 2465-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2465-20#Text (дата звернення: 24.04.2024 р.).

12. Петров Є. В. До питання про форми реорганізації господарських товариств. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. 2014. Вип. 24. Т. 2. С. 82–88.

13. Про товариства з обмеженою та додатковою відповідальністю Закон України від 06.02.2018 № 2275-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2275-19#n345 (дата звернення: 24.04.2024 р.).

14. Щодо деяких аспектів корпоративного права (кодифікація): Директива Ради ЄС № 2017/1132 від 14.06.2017. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_014-17/ed20170614#n1055 (дата звернення: 24.04.2024 р.).

15. Кирпань Б. В. Еволюція правового регулювання припинення підприємницьких товариств та господарських об'єднань за законодавством Європейського Союзу. *Збірник наукових праць науково-практичної конференції* (м. Рівне, 1-2 грудня 2023 р.). Рівне. 2023. С. 36–41.

16. Зубатенко О. М. Щодо запозичення зарубіжного досвіду правового регулювання припинення суб'єктів господарювання. *Форум права*. 2009. № 2. С. 185–191.

17. Постанова Верховного Суду від 23.12.2019 р. у справі № 910/15101/18. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/86570211 (дата звернення: 24.04.2024 р.).

РЯБКО Є. О.,
аспірант кафедри цивільного права
та процесу
(Державний податковий університет)

УДК 347.921
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.12

ҐЕНЕЗА МЕДІАЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ

Стаття присвячена розкриттю ґенези медіації у цивільному судочинстві, визначенню концептуальних засад подальшого дослідження цього явища у національному правовому полі. Протягом історичного періоду розвитку України мало місце усвідомлення усіма прошарками суспільства переваги мирного вирішення спорів над судовим як способу забезпечення суспільного порядку. Визначено, що на території сучасної України мирне врегулювання спорів у всі часи співіснувало та взаємодіяло із судовою владою. Недостатня ефективність судової влади спонукала учасників цивільного обігу до більш активного використання позасудового мирного врегулювання спорів. Водночас, позасудове мирне врегулювання спорів активно застосовувалось лише у певних сферах суспільних відносин: торгівля; врегулювання відносин, пов'язаних із кровною образою у випадках, зумовлених звичаями. В інших випадках сторони звертались за вирішенням спору до владних суб'єктів (суд чи інші суб'єкти влади). Визначено періодизацію розвитку медіації у взаємозв'язку із цивільним судочинством на території як сучасної України, так і держав романо-германської правової сім'ї. Перший етап: стародавні суспільства (до виникнення поняття легісакційного процесу у римському приватному праві). Другий етап: давньоримська держава. Третій етап: середньовіччя. Четвертий етап: новий час (від Великої Французької революції до Великої жовтневої революції). П'ятий етап: радянський період (до набуття Україною незалежності). Шостий етап: незалежна Україна. Повсюдність застосування медіації, як за територією України, так і за сферами виникнення спорів. Активні процеси інтеграції медіації у цивільне судочинство. Євроінтеграційні процеси у медіації. Визначено, що дві останні позиції варто розглядати як основні перспективи подальшого розвитку медіації, а також як методологічні засади подальшого дослідження цього явища у взаємодії із цивільним судочинством.

Ключові слова: *медіація, цивільне судочинство, примирення, альтернативні способи вирішення спорів, цивільний процес, суд.*

Riabko Ye. O. The genesis of mediation in civil proceedings

The article is devoted to revealing the genesis of mediation in civil proceedings, defining the conceptual foundations of further research of this phenomenon in the national legal field. During the historical period of Ukraine's development, all strata of society realized the superiority of peaceful dispute resolution over court as a way of ensuring social order. It was determined that on the territory of modern Ukraine, the peaceful settlement of disputes has always coexisted and interacted with the judiciary. Insufficient efficiency of the judiciary prompted participants in the civil circulation to more actively use out-of-court peaceful settlement of disputes. At the same time, out-of-court peaceful settlement of disputes was actively used only in certain spheres of social relations: trade; settlement of relations related to blood feud in cases

determined by customs. In other cases, the parties turned to the authorities (the court or other authorities) to resolve the dispute. The periodization of the development of mediation in relation to civil proceedings on the territory of both modern Ukraine and the states of the Romano-Germanic legal family is determined. The first stage: ancient societies (before the emergence of the concept of the legislative process in Roman private law). The second stage: the ancient Roman state. The third stage: the Middle Ages. The fourth stage: the new time (from the Great French Revolution to the Great October Revolution). The fifth stage: the Soviet period (before Ukraine gained independence). The sixth stage: independent Ukraine. The ubiquity of the use of mediation, both in the territory of Ukraine and in the spheres of disputes. Active processes of integration of mediation into civil proceedings. European integration processes in mediation. It was determined that the last two positions should be considered as the main prospects for the further development of mediation, as well as the methodological basis for further research of this phenomenon in interaction with civil justice.

Key words: *mediation, civil proceedings, reconciliation, alternative methods of dispute resolution, civil process, court.*

Вступ. Актуальні тенденції реформування інституту медіації свідчать про докорінні зміни, що відбуваються у цій сфері. Так, чинний Закон України «Про медіацію» від 16.11.2021 р. № 1875-IX (далі – Закон «Про медіацію) [1] виділяє такі засади медіації, як: добровільність, конфіденційність, нейтральність, неупередженість та незалежність медіатора, рівності прав та самовизначення сторін медіації (ст. 4), чим досягається інституційна цілісність правового регулювання. Втім, окремі проблемні аспекти потребують вирішення. Так, відповідно до ст. 21 вказаного Закону, завершення процедури медіації оформлюється угодою за результатами медіації. Водночас, відповідно до ч. 1 ст. 207 Цивільного процесуального кодексу України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (далі – ЦПК України) [2], з метою врегулювання свого спору на основі взаємних поступок сторони можуть укласти мирову угоду. При цьому, відповідно до ч. 2 ст. 208 ЦПК України, об'єктом затвердження судом є саме мирова угода, а не угода за результатами медіації. Актуальна судова практика свідчить про сприйняття судами угоди за результатами медіації як мирової угоди [3; 4], але вказане має бути відображене на законодавчому рівні.

Окремий перспективний напрям розвитку медіації становлять євроінтеграційні процеси України, у звязку із чим перспективною до врахування є Директиви Європейського парламенту та Ради № 2008/52/ЕС від 21.05.2008 р. [5], № 2013/11/EU та № 2009/22/ЕС від 21.05.2013 р. [6], зокрема щодо запровадження таких положень, як: суд пропонує сторонам використовувати саме медіацію; використання спеціальних інформаційних засідань у рамках судової медіації; обов'язок держави щодо додаткових механізмів доступності альтернативних способів вирішення спорів для споживачів; розмежування правових наслідків застосування судових та позасудових способів вирішення спорів, в тому числі й медіації.

Реалізація зазначених напрямів передбачає опрацювання основ національної концепції медіації, що не є можливим без дослідження генезису цього інституту на території України.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття ґенези медіації у цивільному судочинстві, визначенні концептуальних засад подальшого дослідження цього явища у національному правовому полі.

Огляд наукових досліджень. Проблематиці застосування альтернативних способів вирішення спорів у контексті цивільного судочинства приділялась значна увага науковців. Так, лише на рівні комплексних досліджень варто вказати на роботи щодо: процедур примирення в цивільному судочинстві (О.В. Горецький, 2019 р.); медіації як способу вирішення спорів у приватно-правових відносинах (С.Т. Йосипенко, 2019 р.); медіації як способу вирішення цивільно-правових спорів (М.Я. Поліщук, 2017 р.). Окремо варто

вказати на роботу Г.О. Огренчук з проблематики правового регулювання застосування медіації при вирішенні цивільно-правових спорів (2016 р.). Водночас, ці роботи мають іншу предметну спрямованість цих досліджень, а також з моменту їх завершення сплив значний проміжок часу, що диктує необхідність оновлення отриманих результатів. Пізніші напрацювання представлені переважно поодинокими публікаціями, переважно щодо загальних аспектів медіації [7; 8].

Результати дослідження. Вирішення приватно-правових спорів у позасудовому порядку відоме ще з найдавніших часів. Навіть за часів первісного суспільства простежувалась наступна дихотомія. З одного боку, культура та суспільний уклад тих часів схиляли до застосування насильницького порядку вирішення спорів, шляхом примусу, який не мав санкціонованого характеру, досить часто мало місце самоправство. Водночас, в умовах існування людини переважно у тісно пов'язаних між собою невеликих громадах добросусідський характер відносин був життєво необхідним, що стримувало застосування сили та призвело до усвідомлення вже у ті часи перспективності використання домовленостей, а не примусу [9, с. 14, 15]. При цьому рада старійшин або найбільш шанований представник громади чи роду могли виступати суб'єктом як примирення, так і судових функцій [10, с. 62].

У стародавніх суспільствах право було нерозривно пов'язане із божественним, що охороняє та підтримує добро, карає зло. Мінлива людська думка не в змозі віднайти право у конкретному спірному випадку, а тому право пізнається лише божественним откровенням. Проявами такого откровення виступали Божі суди, в тому числі випробування водою і залізом, присяга тощо. При цьому необхідно враховувати, що засадами вирішення спорів за допомогою влади був його приватно-позовний характер та обвинувально-змагальні засади, що передбачали активність сторін у відстоюванні своєї позиції. Мала місце презумпція рівності можливостей сторін щодо явки до суду, визначення предмету спору, вибору доказів тощо.

З урахуванням фактичної обтяжливості стародавнього судового процесу примирення поставало найбільш прийнятним способом підтримання порядку у громаді. Водночас, необхідно зауважити про підтримання порядку у племені як найвищий пріоритет примирення, а приватні інтереси стояли на другому місці, як і міркування справедливості та уявлення про належну поведінку [9, с. 15, 16]. Вказане було особливо актуальним у разі переходу конфлікту між родами у характер взаємної помсти та взаємного знищення, що загрожувало втратою боєздатних членів племені [10, с. 62–63].

Таким чином, у стародавніх суспільствах не було виокремлення процедур цивільного судочинства, примирення, виконання результатів вирішення спору, що був досягнений у результаті примирення чи судового процесу. Втім, у разі досягнення примирення порушений процес вирішення спору як правило припинявся, що свідчить про значення примирення навіть у ті часи.

Наступним етапом розвитку примирення у зв'язку із здійсненням судочинства варто виділити римське право. За римським правом виділялись дві нормативно визначені стадії легісакційного процесу: in iure та in iudicio. Сутністю процедури in iure було визначення сутності конкретного спору перед претором, який за результатами процедури засвідчував предмет спору в угоді litis contestatio. Після цього претор передавав справу на розгляд судді та починалась стадія in iudicio. У цій стадії відбувалось вирішення спору по суті. За бажанням сторони могли шляхом взаємних поступок домовитись про прийнятне для них вирішення спору та укласти угоду transactio, яка являла собою неформальну, позасудову мирову угоду. Зазначена угода мала юридичне значення, могла бути підставою для виникнення цивільних прав та обов'язків. Невиконання такої угоди тягнуло недобру славу для порушника. Така мирова угода укладалась, як правило, якщо обидві сторони сумнівались у своїй правовій позиції, і таким чином результат вирішення справи судом був ускладнений. Це могло бути пов'язане або із складністю встановлення точного змісту самого права, або із ускладненнями у доказуванні стороною чи сторонами спору своїх вимог та заперечень. Варто зауважити, що хоча transactio мало безпосереднє значення для офіційного судового процесу, його природа визначалась скоріше як цивільно-правова, аніж цивільна процесуальна [9, с. 17–18].

Таким чином, за часів римського права з'являються принципово нові засади регулювання примирних процедур: вони отримують нормативне закріплення. При цьому зазначені процедури були узгодженими із іншими інститутами римського права: легісакційний процес, цивільно-правові наслідки угоди про примирення, наслідки її невиконання.

У середні віки на території сучасної Західної Європи специфіка соціальних взаємовідносин сприяла утворенню специфічних форм та способів примирення у різних місцевостях. Так, поширеною була ситуація, коли сторонами спору, що виникав у зв'язку із образою члена сім'ї, була сім'я порушника та сім'я потерпілого. Таким чином, сторонами спору були сім'ї, а не приватні особи. Такий порядок утворився під впливом такого звичаю, як кровна помста, коли образа одного члена сім'ї розглядалась як образа всієї сім'ї. Примирення досягалось, як правило, через заподіяння рівнозначної шкоди відповідачу на засадах таліону.

Велике значення для подальшого розвитку інституту примирення мав розвиток грошових відносин, у зв'язку із чим отримали поширення грошові санкції до порушника. Такі санкції полягали у обов'язку порушника або його родичів сплатити певну грошову суму потерпілій стороні. Такий порядок мав позитивні риси. По-перше, полегшення проведення мирних переговорів. По-друге, це сприяло залякуванню порушника. В тому числі, грошова форма застосовувалась як альтернативна й на території Київської Русі [11, с. 17–18].

Згодом поширення набули такі форми альтернативного вирішення спорів, як: поручительство, застава, заставництво. Так, за поручительством за боржника сплачував борг його родич, якщо у боржника на конкретний момент не було необхідної суми коштів. Заставництво полягало у тому, що боржник, який мав підвладних йому осіб, віддавав одну з таких осіб кредитору. Така особа мала жити у кредитора та працювати на нього поки не буде виплачено суму боргу.

Починаючи з X століття на території сучасної Західної Європи розпочинаються такі суспільні процеси, як поширення християнства, а також рецепція римського права. Церква в цілому справила значний вплив щодо поширення застосування мирного вирішення спорів, а римське право стало основою для подальшого розвитку законодавства, а тому числі й у цій сфері. Водночас, із появою писемності набули поширення зводи норм звичаєвого права, серед яких визначною можна вважати Ельблонську книгу (Elblaska Ksiega), або Польську Правду [12]

Прикладами зводів звичаїв варто вважати також: Статут Казимира Великого (1347 рік), Салічна Правда, Закони Етельберта, Руська Правда та інші. Значення цих та інших нормативних джерел не тільки у власне перевагах позитивного регулювання, але й у тому, що в більшості з них було чітко визначено розміри грошових сум, що підлягали сплаті у разі заподіяння шкоди особі і майну. В окремих джерелах, таких як Закони Етельберта було визначено конкретні суми за пошкодження конкретних частин тіла. Це полегшувало проведення переговорів щодо мирного вирішення спорів.

Активізації примирних процедур у ці часи сприяв не тільки розвиток законодавчої основи, але й недостатня передбачуваність самого судового процесу. Так, приймаючи рішення суддя керувався або положеннями писаного права, або особистим почуттям справедливості. У першому випадку мали місце складнощі із встановленням єдиного змісту відповідних писаних норм та відповідно – із прогнозуванням судового рішення. У другому – передбачити судове рішення було ще складніше. Крім того, не були розвинуті інститути оскарження судових рішень. Лише в окремих випадках, коли були достатньо вагомі ознаки упередженості судді сторона, яка програла судовий процес, могла подати скаргу на суддю. Лише у XVI ст. у Польщі отримала правове закріплення можливість оскаржити рішення суду до королівського суду. Водночас, не були достатньою мірою розвинені механізми реалізації такої можливості, і сама така можливість була закріплена як привілей, тобто не була загально доступною.

Інша перешкода у отриманні справедливого судового рішення вбачається у самому характері історичного розвитку судового процесу: поступове посилення ролі суду у судовому процесі. Стародавній судовий процес ґрунтувався на чистій змагальності сторін. Водночас,

із розвитком влади та державності, правового регулювання діяльності суду, поступово суд стає більш активним учасником судового процесу [13, с. 20]. Середньовічний судовий процес значною мірою зберігав риси чистої змагальності, що значно збільшувало його вартість та спонукало до укладення мирової угоди.

Застосування мирової угоди заохочувалось з боку держави. Так, у разі якщо особа вибирає процедуру примирення, а не судовий процес для вирішення свого спору, то мировій угоді надавалась така ж обовязкова сила, як і судовому рішенню. Крім того, застосування примирних процедур зменшувало імовірність самоправства, яке могло бути вчинене стороною, не задоволеною судовим рішенням. Вже у ці часи мало місце усвідомлення таких переваг примирних процедур, як гнучкість та швидкість порівняно із формалізованим судовим процесом.

Істотним соціальним поштовхом до розвитку примирних процедур став розвиток торгівлі у Європі у XVII–XVIII ст.ст., центрами якої стали Генуя, Анвер, Ліон, Шампань. Сприяючими факторами до розвитку примирних процедур були наступні: виникнення купців як відокремленої професії; поява чітких правил торгівлі; розвиток механізмів оперативного вирішення спорів. Суб'єктами примирення могли виступати самі купці. Місцями, де розглядались справи, виступали, як правило, ярмарки, гільдії, цехи.

В окремих місцевостях могли утворюватись специфічні органи примирення. Так, за Статутами Великого князівства Литовського на території сучасної Польщі функціонували полюбовні суди, в яких судді обирались з того ж самого стану чи звання що мали сторони. Судді прагнули примирити сторони, а у випадку неможливості – виносили рішення. У разі якщо не всі судді були згодні з винесеним рішенням була можливість подати апеляційну скаргу до Трибуналу Великого князівства Литовського [9, с. 18–24].

Прогресивними на свій час варто вважати положення Першого, Другого та Третього Литовських статутів, якими було визначено ряд справ, проведення медіації у яких було обов'язковим [10, с. 67–68].

Знаковою соціальною подією для подальшого розвитку примирних процедур стала Велика Французька революція, внаслідок якої актуалізувались принципово інші соціально-політичні цінності: свобода, рівність, братерство. Це мало наслідком кардинальну зміну й правового регулювання процедур судочинства та примирних процедур. Примирення сторін стало розглядатись як основна мета здійснення правосуддя, було запроваджено спеціальні примирні процедури, а також мирові суди. Вичерпання можливостей щодо мирного врегулювання спору розглядалось як умова доступу до подальшого здійснення правосуддя. Зазначені ідеї отримали свій розвиток та подальше нормативне закріплення у Цивільному процесуальному кодексі Франції 1806 року. Розуміння виняткового значення примирних процедур не завадило визнанню того, що за деякими категоріями справи проведення таких процедур є недоцільним або неможливим: справи, що перебувають на розгляді у суді апеляційної інстанції; справи у спорах між сторонами, які не є здатними до мирової угоди; справи, що не можуть бути припинені миром. Не було обов'язковим застосування примирних процедур у справах, що потребують швидкого вирішення.

У 1775 році на території сучасної Лівобережної України функціонували так звані «совісні суди», юрисдикція яких поширювалась на справи щодо дрібних крадіжок, легких тілесних ушкоджень, нанесення побоїв, спадкових та сімейних спорів, порушень вчинених неповнолітніми. Докласти всіх зусиль для досягнення примирення було обов'язком суддів. У разі недосягнення примирення справа передавалась до загального суду [10, с. 71].

Французька модель примирних процедур та співвідношення їх із цивільним судочинством лягла в основу відповідного нормативного регулювання на території сучасної Лівобережної України, відповідно до Статуту цивільного судочинства 1864 р. Водночас, мали місце деякі особливості. Так, зазначеним Статутом не допускалась можливість примирення до початку судового процесу. У судовому ж процесі суддя, як правило, не виявляв активності щодо досягнення мирової угоди сторін. Крім того, поєднання в одній особі судді та суб'єкта примирення заважало побудові довірчих відносин між ним та сторонами, розкриттю

сторонами усіх обставин справи. Водночас, закон не забороняв укладення мирової угоди поза судовим процесом. Так, формами засвідчення мирової угоди були: засвідчення у нотаріуса; засвідчення у мирового судді; укладення мирового протоколу; подання мирового прохання. Правовими наслідками укладеної мирової угоди були не тільки можливість її примусового виконання, але й неможливість порушувати тотожню справу у подальшому. Крім того, справа вважалась завершеною, що унеможливлювало подальше судове провадження по ній [9, с. 24–34].

Подібними були й засади примирення у торгових спорах, де основним мотивом купців для примирення виступало небажання жертвувати своєю доброю репутацією у тривалому судовому процесі [11, с. 21–22].

Принципово нові соціальні та політичні умови склались після Великої жовтневої революції. Проголошений курс на соціалістичні цінності, заперечення ринкового характеру відносин у цивільному обігу та суттєве обмеження сфери приватного (цивільного) інтересу зумовили й докорінні зміни у правовому регулюванні як власне судової процедури розгляду цивільних справ, так і примирних процедур. Власне, Тимчасова інструкція Наркомату юстиції від 1923 року, присвячена основним правилам цивільного процесу, взагалі не приділяла увагу процедурам врегулювання спорів у межах цивільного судочинства. Натомість було встановлено слідчі засади цивільного процесу, в тому числі активність суду у збиранні доказів у справі.

Законодавство того часу прямо не передбачало можливості укладення мирової угоди, цілеспрямованого розвитку інституту альтернативного вирішення спорів не спостерігається, більш того, окремі дослідники вказують на суперечність примирення самої сутності радянської влади [11, с. 22, 24; 14, с. 77].

З іншого боку, прямої заборони на укладення мирової угоди теж не існувало, у зв'язку із цим мирові угоди отримали широке фактичне застосування. Верховним Судом було надано роз'яснення щодо ролі мирової угоди у судовому процесі: вона мала оцінюватись судом як письмовий доказ при розгляді цивільної справи. При цьому оцінювались зміст угоди, способу її засвідчення та конкретних обставин справи. Крім того, суд міг оцінити мирову угоду з точки зору законності, відповідності інтересам держави та чи не завдає вона шкоди інтересам трудящих. У разі позитивної оцінки суд міг прийняти таку мирову угоду та занести її до протоколу судового засідання. Наслідком цього могло стати видання судового наказу. У разі затвердження судом мирової угоди провадження у справі припинялось, а також було неможливою ініціація тотожної справи у подальшому.

Взаємодія радянського цивільного судочинства та процедур примирення сторін з укладенням мирової угоди не є однозначною. Істотну проблему становило поєднання слідчих (імперативних, публічних) засад цивільного процесу із суто приватно-правовим характером мирової угоди. На практиці це виявлялось у тому, що суди починали збирати докази на підтвердження обставин мирової угоди, тим самим значною мірою затягуючи процес її затвердження. Таким чином, мирова угода втрачала оперативність як одну з основних своїх іманентних переваг. З іншого боку, у разі затвердження мирова угода набувала властивості виконавчого документа, що робило її все ж більш оперативною за повноцінний судовий процес [9, с. 34–38].

У сучасній Україні перше масштабне застосування саме медіації як одного з альтернативних способів вирішення спорів мало місце при врегулюванні конфліктів за участю працівників вугільної галузі невдовзі після розпаду Радянського Союзу. Врахування досвіду врегулювання цих конфліктів дозволило відкрити після 1994 року вісім центрів медіації по всій території України та провести у 1997 році першу медіацію у одному з таких центрів. У 1998 році з метою врегулювання колективних трудових спорів було створено Національну службу посередництва і примирення як урядове агентство, підзвітне лише Президентові України. У 2002 році у місті Києві зареєстровано Український центр порозуміння, щодо здійснення медіації у школах, кримінальних справах, а також щодо здійснення відновного правосуддя. У 2010 роках при Києво-Могилянський бізнес-школі

створено Український центр медіації, а в 2014 році було створено дві громадські організації: Українська академія медіації та Національна асоціація медіаторів України. Українська академія медіації здійснює просвітницьку діяльність у сфері медіації та її популяризацію, а Національна асоціація медіаторів України забезпечує стандарти здійснення медіації, правове регулювання у цій сфері, а також навчання та підвищення кваліфікації медіаторів. Протягом 2015–2019 років розвиток отримала медіація у сімейних спорах, зокрема створено дві громадські організації: Ліга медіаторів України (реалізація волонтерського проекта щодо розвитку медіації у м. Києві) та Асоціація сімейних медіаторів України. Сьогодні медіація є одним з чисельних альтернативних способів вирішення спорів: переговори, консиліація, арбітраж, колаборативні процедури, партисипативні процедури, міні-розгляд, спрощений суд присяжних, незалежно оцінка фактів, попередня нейтральна оцінка, омбудсмен, медіація-арбітраж, арбітраж-медіація, приватний суд [10, с. 76–78, 89–97].

У юридичній літературі розвиток медіації розглядається як невід'ємна частина євроінтеграційних процесів. Водночас, вказується на тісний зв'язок медіації та судової влади, оскільки сильна судова влада є запорукою ефективності медіації [8, с. 51].

Суб'єкти розвитку медіації сьогодні активно розширюють зовнішні зв'язки, як усередині системи забезпечення медіації, так і з зовнішніми суб'єктами, що можна визначити основним напрямом сучасного розвитку медіації в Україні. Так, Львівський центр медіації співпрацює з такими установами, як: Львівський міський центр соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді; Служба у справах дітей департаменту гуманітарної політики Львівської міської ради; Юридичний департамент Львівської міської ради; Регіональний центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги у Львівській області; Львівський місцевий центр з надання безоплатної вторинної правової допомоги [15].

Принципи медіації, закріплені у ст. 4 Закону «Про медіацію», інші засади її застосування, окреслена практика її застосування дає підстави характеризувати медіацію як невід'ємний елемент демократичної, соціальної та правової держави.

Ключовими напрямами подальшого розвитку медіації можна визначити наступні: розвиток почуття стабільності та впевненості в учасників цивільних правовідносин [7, с. 130], подальша взаємна інтеграція із цивільним судочинством [8, с. 51], активні євроінтеграційні процеси у цій сфері, насамперед розвиток законодавчого забезпечення медіації у різних сферах суспільних відносин з урахуванням їх специфіки.

Висновки. Протягом історичного періоду розвитку України мало місце усвідомлення усіма прошарками суспільства переваги мирного вирішення спорів над судовим як способу забезпечення суспільного порядку.

На території сучасної України мирне врегулювання спорів у всі часи співіснувало та взаємодіяло із судовою владою. Недостатня ефективність судової влади спонукала учасників цивільного обігу до більш активного використання позасудового мирного врегулювання спорів. Водночас, позасудове мирне врегулювання спорів активно застосовувалось лише у певних сферах суспільних відносин: торгівля; врегулювання відносин, повязаних із кровною образою у випадках, зумовлених звичаями. В інших випадках сторони звертались за вирішенням спору до владних суб'єктів (суд чи інші суб'єкти влади).

Періодизація розвитку медіації у взаємозв'язку із цивільним судочинством на території як сучасної України, так і держав романо-германської правової сім'ї може бути представлена наступними етапами.

Перший етап: стародавні суспільства (до виникнення поняття легісакційного процесу у римському приватному праві). Мирне врегулювання спорів є альтернативою владі вождя, носить публічний характер, оскільки основною метою його застосування є підтримання суспільного порядку, а не реалізація приватних інтересів сторін спору.

Другий етап: давньоримська держава. Нормативне врегулювання процедур укладення мирової угоди transactio та імплементація цих процедур у римське приватне право. Угода transactio є виключно приватно-правовою.

Третій етап: середньовіччя. Рецепція римського приватного права окремими західними державами (Франція, окремі німецькі князівства), нормативне закріплення у зводах звичаїв основ примирних процедур та основ їх взаємодії із судочинством, утворення торгового права.

Четвертий етап: новий час (від Великої Французької революції до Великої жовтневої революції). Нормативне врегулювання приватних правовідносин та правовідносин цивільного судочинства у сучасному концептуальному вигляді, визначення місця примирних процедур у цій системі. Усвідомлення ідеї примирення як пріоритетної для усіх процедур вирішення спорів, в тому числі судових.

П'ятий етап: радянський період (до набуття Україною незалежності). Заперечення ринкових відносин та приватної власності, але вимушене визнання мирової угоди як соціально зумовленого явища. Нормативне закріплення основних сучасних положень про мирову угоду у цивільному судочинстві: преклюзивний характер для судового процесу, унеможливлення подання тотожних позовів у подальшому, виконуваність затвердженої судом мирової угоди.

Шостий етап: незалежна Україна. Повсюдність застосування медіації, як за територією України, так і за сферами виникнення спорів. Активні процеси інтеграції медіації у цивільне судочинство. Євроінтеграційні процеси у медіації. Дві останні позиції варто розглядати як основні перспективи подальшого розвитку медіації, а також як методологічні засади подальшого дослідження цього явища у взаємодії із цивільним судочинством.

Список використаних джерел:

1. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. *Відомості Верховної Ради України* офіційне видання від 18.02.2022 – 2022 р., № 7, стор. 2, стаття 51.

2. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-IV. *Відомості Верховної Ради України* офіційне видання від 08.10.2004 – 2004 р., № 40, / 40-42 /, стор. 1530, стаття 492.

3. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 13.12.2023 р. у справі № 183/3958/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/115680939 (дата звернення: 27.03.2024 р.).

4. Ухвала Верховного Суду у складі колегії суддів Першої судової палати Касаційного цивільного суду від 12.01.2024 р. у справі № 465/6496/19. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/116291197 (дата звернення: 27.03.2024 р.).

5. Directive 2008/52/EC of the European Parliament and of the Council of 21 May 2008 on certain aspects of mediation in civil and commercial matters. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=uriserv%3AOJ.L_.2008.136.01.0003.01.ENG (дата звернення: 27.03.2024 р.).

6. Directive 2013/11/EU of the European Parliament and of the Council of 21 May 2013 on alternative dispute resolution for consumer disputes and amending Regulation (EC) No 2006/2004 and Directive 2009/22/EC (Directive on consumer ADR). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32013L0011 (дата звернення: 27.03.2024 р.).

7. Жушман М.В., Острогляд Д.А., Чернявська Д.С., Целиковська О.А. Медіація у цивільному судочинстві. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 12. С. 128–130. URL: http://www.lsej.org.ua/12_2021/29.pdf (дата звернення: 27.03.2024 р.).

8. Мирза С.С., Горбаньов І.М. Медіація як сучасний спосіб вирішення спорів у цивільному судочинстві. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2023. № 4. С. 48–52. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2023/4/9.pdf (дата звернення: 27.03.2024 р.).

9. Горецький О.В. Процедури примирення в цивільному судочинстві : дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2019. 201 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0419U000859/ (дата звернення: 27.03.2024 р.).

10. Медіація у професійній діяльності юриста. Підручник. За ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. 463 с.

11. Прущак В.Є. Врегулювання спору за участю судді у цивільному судочинстві України: доктор філософії: 081. Національний університет «Одеська юридична академія». Одеса, 2020. 137 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0820U100039/ (дата звернення: 27.03.2024 р.).

12. Matuszewski J. Najstarszy zwod prawa polskiego. Warszawa, 1959. 310 p.

13. Тимченко Г.П. Принципи цивільного та адміністративного судочинства в Україні: проблеми теорії і практики: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.03. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. Київ, 2012. 44 с. URL: https://nrat.ukrintei.ua/searchdoc/0512U000770/ (дата звернення: 27.03.2024 р.).

14. Шевчук О., Теслюк І. Особливості розвитку та застосування альтернативних способів вирішення спорів суб'єктів господарювання в Україні. *Актуальні проблеми правознавства*. Випуск 3 (15). 2018. С. 77–81.

15. Львівський центр медіації. URL: https://mediation.lviv.ua/our-team/pro-bono-%d0%bf%d1%80%d0%b0%d0%ba%d1%82%d0%b8%d0%ba%d0%b8/ (дата звернення: 28.03.2024 р.).

ТАРАНЕНКО О. М.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри інтелектуальної
власності та цивільно-правових
дисциплін
*(Черкаський національний університет
імені Богдана Хмельницького)*

ЯЦЕНКО Ю. В.,
магістрантка
*(Навчально-науковий інститут
економіки і права Черкаського
національного університету
імені Богдана Хмельницького)*

УДК 347.465
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.13

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК «ТВОРЦЯ» ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА

У статті досліджено поняття штучного інтелекту як творця об'єктів авторського права, з'ясовано його сутність та правову природу створених за його допомогою об'єктів авторського права. Виявлено, що системи штучного інтелекту є багатовекторними комплексними технологіями і водночас є предметом наукових досліджень різних сфер наукового пізнання. Наголошено на тому, що однією з ключових сфер, яка відчуває вплив штучного інтелекту, є правова охорона об'єктів інтелектуальної власності. Штучний інтелект розглядається як новий і вже існуючий суб'єкт правовідносин. Проаналізовано наукові та законодавчий підходи щодо визначення поняття штучного інтелекту. Крім того, проаналізовані європейські доктринальні підходи до визначення штучного інтелекту відображені в Рекомендаціях Ради зі штучного інтелекту та Європейською комісією. Виокремлено основні ознаки штучного інтелекту, що дало можливість визначити його сутність. Констатовано, що згідно положень українського законодавства штучний інтелект прирівняний до комп'ютерної програми. Наголошено на необхідності та доцільності додаткового закріплення поняття штучного інтелекту в Законі України «Про авторське право та суміжні права». Виявлено наявність проблемних аспектів стосовно регулювання авторських прав на твори, створені за допомогою штучного інтелекту. Висвітлена позиція науковців щодо можливих моделей правового режиму об'єктів, створених за допомогою технологій штучного інтелекту. Констатовано, що українським законодавцем було обрано правове регулювання вказаних об'єктів, шляхом застосування до них права особливого роду (sui generis). Запропоновано підходи щодо удосконалення національного законодавства у сфері охорони об'єктів згенерованих штучним інтелектом

Ключові слова: *штучний інтелект, авторське право, автор, право особливого роду, комп'ютерна програма.*

Taranenko O. M., Yatsenko Yu. V. The concept and essence of artificial intelligence as a "creator" of copyright objects

The article studies the concept of artificial intelligence as a creator of copyright objects, and clarifies its essence and legal nature of copyright objects created with its help. It is found that artificial intelligence systems are multi-vector complex technologies and at the same time are the subject of scientific research in various fields of scientific knowledge. The author emphasises that one of the key areas affected by artificial intelligence is the legal protection of intellectual property. Artificial intelligence is considered as a new and existing subject of legal relations. The author analyses scientific and legislative approaches to the definition of artificial intelligence. In addition, the analysed European doctrinal approaches to the definition of artificial intelligence are reflected in the Recommendations of the Artificial Intelligence Council and the European Commission. The main features of artificial intelligence are highlighted, which made it possible to define its essence. It is stated that according to the provisions of Ukrainian legislation, artificial intelligence is equated to a computer program. The author emphasises the necessity and expediency of additional consolidation of the concept of artificial intelligence in the Law of Ukraine «On Copyright and Related Rights». The author reveals the existence of problematic aspects regarding the regulation of copyright in works created with the use of artificial intelligence. The author highlights the position of scholars on possible models of the legal regime of objects created using artificial intelligence technologies. It is stated that the Ukrainian legislator has chosen to regulate these objects by applying sui generis law to them. The author proposes approaches to improve national legislation in the field of protection of objects generated by artificial intelligence.

Key words: *artificial intelligence, copyright, author, sui generis, computer program.*

Вступ. На теперішній час системи штучного інтелекту, технології машинного мислення, машинного навчання та робототехніки є різноспрямованими комплексними технологіями і є предметом наукових досліджень серед науковців різних галузей та різних спеціальностей. Зокрема, в інформатиці це розробка інтелектуальних машин, в економіці це нові можливості для бізнесу, у медицині це діагностика та попередження захворювань, у філології це використання машинного перекладу та розуміння людської мови. Не є виключенням, серед інших, і галузь права.

Швидкі темпи технологічного розвитку, а особливо прорив у галузі штучного інтелекту, значно змінюють не лише способи, якими ми взаємодіємо з технологією, але й правові рамки, що регулюють цей процес. Однією з ключових сфер, яка відчуває вплив штучного інтелекту, є правова охорона об'єктів інтелектуальної власності. Донедавна такі аспекти діяльності як «творчість», «мислення» асоціювалися виключно з людиною. З появою ж систем штучного інтелекту, здатних генерувати об'єкти, які за своїм змістом нагадують результати людської творчості (літературні, музичні твори, твори образотворчого мистецтва тощо), актуальним постає питання щодо правового статусу та захисту цих результатів.

Науково-теоретичною базою дослідження стали праці українських учених Ю.М. Сидорчука, Ю.М. Бисага, Б.М. Бєлова, В.В. Заборовського, В.С. Грецишина, Н.В. Габрусєвої О.А. Баранова, М.В. Дубняка, К.О. Зєрова. Разом із тим розвиток законодавства, наукових досліджень підвищує дискусійність поняття штучного інтелекту, та правової природи згенерованих за його допомогою об'єктів авторського права, що обумовлює доцільність подальших досліджень у даному напрямку.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити поняття штучного інтелекту як творця об'єктів авторського права, з'ясувати його сутність та правову природу створених за його допомогою об'єктів авторського права.

Результати дослідження. Вперше поняття «штучний інтелект» було використано в 1956 р. Джоном Маккарті під час його участі у Ганноверській конференції (Нью Гемпшир), місцем проведення якої був Дардмутський коледж. Тоді, в так званій, «Дардмутській пропозиції» було запропоновано провести двохмісячне дослідження штучного інтелекту за участю 10 осіб. Це дослідження мало базуватись на гіпотезі, що кожен аспект навчання або будь-яка інша особливість інтелекту в принципі можуть бути описані настільки точно, що на цій основі можна буде створити машину для його моделювання [1].

Термін «штучний інтелект» є відносно новим, а це, зі свого боку, зумовлює актуальність дослідження його визначення та сутності. У свою чергу, сформовані в науковій літературі та законодавстві підходи до трактування штучного інтелекту дещо різняться. Розглянемо кожен з цих підходів по черзі.

Вітчизняна правова доктрина містить величезну кількість формулювань дефініції штучного інтелекту, та перш ніж перейти до їх безпосереднього аналізу, доцільним, на нашу думку, буде з'ясувати сутність інтелекту, як такого. Визначень цього поняття ще більше, проте розглянемо лише декілька, відповідно до яких інтелект – це:

– психічне явище, вимірюване за допомогою тестів інтелекту, яке проявляється як загальна здатність розумових процесів адаптуватися до рішення різних завдань, пропонованих людині навколишнім середовищем, що має значний вплив на успішність її професійної діяльності [2, с. 157];

– здатність людини діяти цілеспрямовано та ефективно у будь-яких умовах та середовищах завдяки прийняттю рішень як результату діяльності системи когнітивних функцій свого мозку [3, 36].

Отже, наявність інтелекту властива лише людині, а тому використання цього слова у словосполученні зі «штучний», буквально говорить про його несправжність. Ю.М. Сидорчук вказує на те, що «поняття «штучний інтелект» є багатогранним і використовується як визначення, за допомогою якого описуються інтелектуальні можливості комп'ютерів під час прийняття ними рішень» [4, 19].

На думку Ю.М. Бисага, Д.М. Бєлова та В.В. Заборовського: «штучний інтелект – це технологія, яка дозволяє комп'ютерним системам виконувати завдання, які зазвичай потребують людської інтелектуальної діяльності, такі як розпізнавання мови, розуміння текстів, аналіз даних та прийняття рішень» [5, 300].

Дещо вужчим є визначення штучного інтелекту дане В.С. Грецишиним та Н.В. Габрусєвою, які характеризують його, як «здатність машин і програм аналізувати отриману інформацію, робити висновки, приймати на їх основі рішення» [6, 247].

Однією з останніх наукових праць присвячених визначенню терміну «штучний інтелект» є наукова стаття доктора юридичних наук, професора, керівника наукового центру ДНУ ІІБП НАПрН України, О.А. Баранова, під однойменною назвою – «Визначення терміну «штучний інтелект»». Ставлячи собі за мету створення наукового обґрунтованого формулювання максимально інваріантної дефініції терміну «штучний інтелект», дослідник дійшов висновку, що: «штучний інтелект – це певна сукупність методів, способів, засобів та технологій, насамперед, комп'ютерних, що імітує (моделює) когнітивні функції, які мають критерії, характеристики та показники еквівалентні критеріям, характеристикам та показникам відповідних когнітивних функцій людини» [3, 46].

За визначенням даним Європейською комісією у 2018 р., штучний інтелект відноситься до систем, які демонструють інтелектуальну поведінку, аналізуючи навколишнє середовище і вживаючи заходів – з певним ступенем автономії – для досягнення конкретних цілей [7].

Також визначення цього терміну знайшло своє відображення в документі під назвою Рекомендація Ради зі штучного інтелекту, прийнятій 22.05.2019 р. та зміненій 08.11.2023 р., яка визначає штучний інтелект, як «машинну систему, яка для досягнення явних чи неявних цілей робить висновки на основі вхідних даних, які вона отримує, про те, як генерувати вихідні дані, такі як прогнози, контент, рекомендації або рішення, що можуть впливати на фізичне чи віртуальне середовище» [8].

На законодавчому рівні в Україні, визначення поняття «штучний інтелект» закріплено в схваленій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 2 грудня 2020 р. № 1556-р Концепції розвитку штучного інтелекту в Україні. Відповідно до її змісту: «штучний інтелект – організована сукупність інформаційних технологій, із застосуванням якої можливо виконувати складні комплексні завдання шляхом використання системи наукових методів досліджень і алгоритмів обробки інформації, отриманої або самостійно створеної під час роботи, а також створювати та використовувати власні бази знань, моделі прийняття рішень, алгоритми роботи з інформацією та визначати способи досягнення поставлених завдань» [9].

Натомість аналіз Закону України «Про авторське право та суміжні права» дає підстави стверджувати про фактичне прирівнювання штучного інтелекту до комп'ютерної програми. Так, згідно з п. 26 ст. 1 Закону: «комп'ютерна програма – набір інструкцій у вигляді слів, цифр, кодів, схем, символів чи в будь-якому іншому вигляді, виражених у формі, придатній для зчитування комп'ютером (настільним комп'ютером, ноутбуком, смартфоном, ігровою приставкою, смарт-телевізором тощо), які приводять його у дію для досягнення певної мети або результату, зокрема операційна система, прикладна програма, виражені у вихідному або об'єктному кодах» [10].

Такий підхід законодавця, на нашу думку, є не зовсім правильним, адже існуюча в Законі України «Про авторське право та суміжні права» дефініція комп'ютерної програми не розкриває всіх характерних особливостей штучного інтелекту, а тому, на нашу думку, доцільним є додаткове закріплення цього поняття в Законі України «Про авторське право та суміжні права».

Отже, проаналізувавши як наукові, так і законодавчий підходи до формулювання визначення терміну «штучний інтелект», констатуємо, що дані підходи містять певні відмінності, однак дають змогу виокремити основні ознаки цього поняття, які у свою чергу, допомагають встановити його сутність, цими ознаками є:

– імітація когнітивних функцій людини;

– виконання завдання, досягнення встановленого результату;

– здатність навчатись, самостійно шукати необхідну для виконання запиту інформацію.

Водночас, аналіз положень вітчизняного законодавства свідчить про наявність певних проблемних аспектів стосовно регулювання авторських прав на твори, створені за допомогою штучного інтелекту. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про авторське право і суміжні права» автором є фізична особа, яка своєю творчою діяльністю створила твір [10]. Проте, штучний інтелект, як це було доведено вище, не є фізичною особою, а тому визнання за ним авторства видається сумнівним.

У вказаному контексті заслуговує уваги позиція науковців щодо можливих альтернативних варіантів вирішення зазначеної законодавчої прогалини.

М.В. Дубняк зосередив свою увагу на трьох можливих моделях правового режиму об'єктів, створених за допомогою технологій нейромереж, а саме:

– правового режиму суспільного надбання;

– правового режиму об'єктів, що не охороняються авторським правом;

– правового режиму інформації [11, 50–51].

Забігаючи наперед, найбільш обґрунтованим дослідник вважав поєднання другого та третього правових режимів, тобто використання правого режиму інформації з відкритим доступом, з віднесенням об'єктів згенерованих системами штучного інтелекту до неохоронюваних об'єктів авторського права, і ось чому. Науковець розглядав можливість встановлення правого режиму суспільного надбання для правового регулювання об'єктів, створених за допомогою технології нейромереж лише через призму їх вільного, без сплати винагороди, використання будь-якою особою. Однак, на думку М.В. Дубняка, недолік цього підходу полягав в природі об'єктів суспільного надбання, адже, відповідно до законодавства, перш ніж отримати такий правовий режим майнові права на ці об'єкти довгий час (життя автора та 70 років після його смерті) перебувають під охороною авторського права, припинення якої зумовлюється закінченням строку її дії. З огляду на це, дослідник дійшов

висновку, що «режим суспільного надбання можна поширити лише на твори, які охоронялись авторським правом, а не шляхом визначення переліку об'єктів, які можуть вільно використовуватись у зв'язку із тим, що не є творами» [11, 50].

Натомість підхід законодавця, як ми вже з'ясували вище, в цьому випадку є чітким – «автор – фізична особа, яка своєю творчою діяльністю створила твір» [10]. Враховуючи вказане, погоджуємось із думкою М.В. Дубняка, про те, що поширення режиму суспільного надбання на твори створені за допомогою нейромережі можливе лише у випадку вирішення первісного протиріччя. Суть якого полягає у тому, що «такі об'єкти мають спочатку бути визнані об'єктами авторського права із встановленням строку їх правової охорони, припинення якого обумовить перехід в режим суспільного надбання» [11, 51].

Поряд з цим, хотілося б звернути увагу на дослідження порушеного питання К.О. Зеровим, який виокремив шість наукових підходів щодо правової охорони об'єктів, згенерованих системами штучного інтелекту, таких як:

– недоцільність правової охорони об'єктів, що згенеровані комп'ютерними програмами;

– (не) можливість їх охорони авторським правом як оригінальних творів;

– запровадження новітньої ітерації теорії фікції та введення особливого правового статусу для систем штучного інтелекту;

– охорона окремих згенерованих об'єктів за допомогою суміжних прав;

– охорона згенерованих об'єктів за допомогою спеціального правового режиму в межах авторського права;

– охорона згенерованих об'єктів за допомогою права sui generis [12, 27–32].

Останній з підходів дослідник вважав «найбільш прийнятним і таким, що заслуговує на підтримку, до імплементації» [12, 33]. Саме його було взято за основу українським законодавцем при вирішенні питання, яким чином надати правову охорону об'єктам створеним за допомогою штучного інтелекту?

Відповідно до ч. 1 ст. 33 Закону Україниии «Про авторське право та суміжні права», об'єкт, що відрізняється від існуючих подібних об'єктів та утворений у результаті функціонування комп'ютерної програми без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта є неоригінальним об'єктом [10]. На ці об'єкти поширюється охорона права особливого роду (sui generis), суб'єктами якого, за загальним правилом є автори такої комп'ютерної програми, їх спадкоємці, особи, яким автори чи їх спадкоємці передали (відчужили) майнові права на комп'ютерну програму або правомірні користувачі комп'ютерної програми. Зі свого боку, законодавство передбачає можливість визначення умов належності права особливого роду (sui generis) на неоригінальні об'єкти, згенеровані відповідними комп'ютерними програмами, за допомогою договору (ч. 2 ст. 33 Закону України «Про авторське право та суміжні права») [10].

Наприклад, якщо переглянути умови використання ChatGPT розробленого американською компанією OpenAI, можна побачити наступне: «У відносинах між вами і OpenAI і в межах, дозволених чинним законодавством, ви (а) зберігаєте свої права власності на Вхідні дані і (б) володієте Вихідними даними. Цим ми передаємо вам всі наші права, права власності та інтереси, якщо такі є, на Вихідні дані» [13].

Чому ж право особливого роду виникає у вищеперерахованих суб'єктів за загальним правилом? Відповідь на це питання дає положення ч. 7 ст. 33 Закону, згідно з яким, умовою для виникнення вказаного права у випадку:

– коли неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, є результатом використання об'єктів авторського права та/або об'єктів суміжних прав – є дотримання прав суб'єкта (суб'єктів) авторського права або суміжних прав, твір (твори) або об'єкт (об'єкти) суміжних прав якого (яких) був (були) використаний (використані) у процесі генерування такого неоригінального об'єкта;

– коли неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, є результатом використання іншого охоронюваного неоригінального об'єкта – є дотримання прав суб'єкта

(суб'єктів) на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, який був використаний у процесі генерування нового неоригінального об'єкта [10].

Виникнення права особливого роду (sui generis) на неоригінальний об'єкт, згенерований комп'ютерною програмою, є наслідком факту його генерування, момент здійснення якого вважається початком дії цього права

Важливим є те, що суб'єктам права особливого роду (sui generis) належить лише майнові права на неоригінальний об'єкт (строк чинності яких спливає через 25 років, що обчислюються з 1 січня року, наступного за роком, в якому згенеровано неоригінальний об'єкт), при цьому, у результаті його створення, особисті немайнові права не виникають [10], і це зрозуміло, адже такий суб'єкт не вважається автором.

На противагу вищесказаному, створені фізичними особами з використанням комп'ютерних технологій твори, не вважаються неоригінальними об'єктами, згенерованими комп'ютерною програмою [10], а отже охороняються авторським правом. Однак законодавство детально не регламентує способу та критеріїв визначення внеску користувача штучного інтелекту у створення того чи іншого твору літератури, мистецтва, тощо, адже в будь-якому випадку створення навіть неоригінального, за думкою законодавця, твору є неможливим «без безпосередньої участі фізичної особи в утворенні цього об'єкта», адже фактично такою участю є введення вхідних даних на основі яких штучний інтелект і створює такий об'єкт, а це, зі свого боку, вказує на потребу певного законодавчого вдосконалення цих правових норм.

Висновки. Підсумовуючи вище вказане, зазначимо, що в сучасному світі штучний інтелект вже є впливовим фактором в економіці, науці. Оскільки часто використовується не тільки при науковому дослідженні, але і в створенні продукту, що зовні нагадує результат творчості людини і потенційно має ознаки об'єкта інтелектуальної власності.

Незважаючи на велику кількість наукових підходів до визначення моделі правового регулювання об'єктів створених шляхом генерації систем штучного інтелекту, запропонованих вітчизняними науковцями, українським законодавцем було обрано правове регулювання вказаних об'єктів, шляхом застосування до них права особливого роду (sui generis).

Щодо удосконалення національного законодавства у сфері охорони об'єктів згенерованих штучним інтелектом, на нашу думку, необхідно чітко визначити, що розуміється під об'єктами, створеними штучним інтелектом, а також визначити статус суб'єктів – власників згенерованих творів.

Список використаних джерел:

1. J. McCarthy. A proposal for the Dartmouth summer research project on Artificial Intelligence (August 31, 1955). URL: http://jmc.stanford.edu/articles/dartmouth/dartmouth.pdf (дата звернення: 23.04.2024).

2. Романова І.А. Генеза сутності поняття «Інтелект». *Проблеми інженерно-педагогічної освіти.* 2012. № 36. С. 152–158.

3. Баранов О.О. Визначення терміну «штучний інтелект». *Інформація і право.* 2023. № 1. С. 32–49.

4. Сидорчук Ю.М. Філософсько-правові проблеми використання штучного інтелекту. *Право і суспільство.* 2017. № 3. Ч. 2. С. 16–19.

5. Бисага Ю.М., Бєлов Д.М., Заборовський В.В. Штучний інтелект та авторські і суміжні права. *Науковий вісник УжНУ. Серія «Право».* Випуск 76(2). Ч. 2. 2023. С. 299–304.

6. Грицишин В.С., Габрусева Н.В. Штучний інтелект сьогодні і завтра. *Фундаментальні та прикладні проблеми сучасних технологій* : тези Міжнародної науково-технічної конференції. Тернопіль, 2020. С. 247–248.

7. Independent High-Level Expert Group on Artificial Intelligence Set up by The European Commission. A Definition Of AI: Main Capabilities and Disciplines. URL: 24 https://ec.europa.eu/newsroom/dae/document.cfm?doc_id=56341 (дата звернення: 24.04.2024).

8. OECD. (2019, May 22). Recommendation of the Council on Artificial Intelligence (OECD/LEGAL/0449) URL: https://legalinstruments.oecd.org/en/instruments/OECD-LEGAL-0449 (дата звернення: 25.04.2024).

9. Концепція розвитку штучного інтелекту в Україні: схвал. розпорядженням Кабінету Міністрів України від 02.12.2020 р. № 1556-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-2020-р (дата звернення: 26.04.2024).

10. Про авторське право і суміжні права : Закон України від 01.12.2022 р. № 2811-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2811-20 (дата звернення: 26.04.2024).

11. Дубняк М.В. Проблеми визначення правового режиму об'єктів, створених за допомогою технологій нейромереж. *Інформація і право.* 2019. № 4. С. 45–53.

12. Зеров К.О. Огляд теоретичних підходів щодо правової охорони об'єктів, згенерованих системами штучного інтелекту у сфері авторського права і суміжних прав. *Теорія і практика інтелектуальної власності.* 2021. № 6. С. 25–37.

13. Terms of Use a of ChatGP. URL: https://openai.com/policies/terms-ofuse (дата звернення: 26.04.2024).

ФІРЧУК В. Р.,
аспірант кафедри цивільно-правових
дисциплін та статистики
*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 347.454
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.14

ГЕНЕЗИС ДОГОВОРУ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ У СТАРОДАВНІ ЧАСИ

У статті розглядається важливий аспект правової історії – зародження та розвиток договору будівельного підряду в давні часи. Проведено дослідження еволюції цього типу угоди, його регулювання в нормативно-правових актах та інших джерелах права, що має важливе значення для розуміння сучасної правової системи.

У статті проаналізовано різні аспекти регулювання підрядних відносин у різних цивілізаціях, зокрема в Античному Сході та Заході. Автор звертає увагу на такі правові кодекси, як Закон Хаммурапі в Вавилоні (в якому регулюються відносини з будівництва та принцип таліону), Закон Мойсея (релігійний текст в якому регулюється відносини замовника та підрядника, рекомендації до будівництва) в Древній Іудеї, «Дванадцять таблиць» та «Цивільний кодекс Юстиніана» (кодифіковані акти з чітко виділеними видами договорів підряду) у Древньому Римі. Цей комплексний аналіз дозволяє краще зрозуміти витоки та розвиток договору будівельного підряду в історичному контексті.

Автор звертає увагу на те, що договір будівельного підряду виникає ще в давні часи, підтверджуючи його важливість у соціально-економічному житті. Це свідчить про сталість та потребу в таких угодах у будь-якому суспільстві. Дослідження розвитку договору будівельного підряду у стародавні часи має велике теоретичне значення для розуміння сутності цього юридичного інституту та його місця в історії права.

Загальний висновок статті полягає в тому, що подальше дослідження розвитку договору будівельного підряду у стародавні часи є доцільним, оскільки це дозволить краще зрозуміти особливості правового регулювання будівельних відносин у минулому та їх вплив на формування сучасного права. Таке дослідження сприятиме як теоретичному поглибленню знань у цій області, так і практичному застосуванню отриманих результатів у сучасній будівельній практиці та правовому регулюванні.

Ключові слова: *договір будівельного підряду, замовник, виконавець, таліон, договір найму послуг, договірні відносини, оплата, строк, відповідальність.*

Firchuk V. R. Genesis of the construction contract in Ancient Times

The article delves into a crucial aspect of legal history: the origin and evolution of the construction contract in ancient times. The author meticulously examines the development of this type of agreement and its regulatory framework within legal acts and other legal sources, which holds paramount importance in comprehending the contemporary legal system.

Various facets of regulating contractual relations across different civilizations, particularly in the Ancient East and West, are scrutinized in the article. Special emphasis is placed on pivotal legal codes such as the Law of Hammurabi in Babylon (which governs construction relations and embodies the principle of talion), the Law

of Moses (a religious text regulating relations between the client and the contractor, providing guidance for construction) in ancient Judea, and the Twelve Tables and the Civil Code of Justinian (codified acts delineating specific types of contracts) in ancient Rome. This comprehensive analysis enhances our understanding of the origins and progression of the construction contract within its historical milieu.

The author underscores the antiquity of the construction contract, affirming its significance in socio-economic realms. This underscores the enduring necessity and relevance of such agreements in any society. The exploration of the construction contract's development in ancient times holds considerable theoretical importance in elucidating the essence of this legal institution and its historical position within legal frameworks.

The overarching conclusion of the article asserts the advisability of further exploration into the development of the construction contract in ancient times. Such an endeavor promises to deepen our comprehension of the nuances in legal regulations governing construction relations in antiquity and their influence on modern legal frameworks. This study would not only enrich theoretical insights in this domain but also facilitate practical applications of the findings in contemporary construction practices and legal regulations.

Key words: *construction contract, customer, contractor, thalion, service contract, contractual relations, payment, term, liability.*

Вступ. Договір будівельного підряду є важливим історичним явищем, яке відображає еволюцію цивілізацій та їхніх правових систем. Історія виникнення та розвитку договору будівельного підряду тісно пов'язана з розвитком цивілізації та економіки, віддзеркалюючи суттєві зміни в способах організації будівництва та взаємин між замовниками та виконавцями. Цей договірний засіб врегулювання відносин, в основі якого лежить специфічна угода між сторонами щодо будівництва, відіграє ключову роль у забезпеченні ефективності та стабільності будівельної галузі. Виникнення та розвиток цього договору у стародавні часи має важливе значення для розуміння сучасної будівельної практики та її правового регулювання. Обрана тема не є новою та досліджувалась і актуалізувалась у працях багатьох українських вчених, зокрема, до поглибленого аналізу та виявлення проблемних питань у період незалежності України звертались С.Д. Гринько, В.І. Борисова, Л.М. Баранова, М.В. Домашенко, І.Б. Новицький, Р.А. Калюжний, А.Б. Гриняк та інші.

Постановка завдання. Систематизувати та проаналізувати історичні джерела, існуючі публікації та дані про договір будівельного підряду у стародавньому світі, його зародження, перші легальні згадки та розвиток, а також визначити їх вплив на формування сучасних правових концепцій та практик у будівельній галузі. Результати дослідження допоможуть глибше зрозуміти генезис цього договору та його значення для сучасної правової практики.

Результати дослідження. Початки будівельного підряду можна відслідкувати в історії різних цивілізацій, де виникали необхідність в узгоджених угодах між замовниками та майстрами для виконання складних будівельних проектів. В давнину такі угоди можна було знайти в різних формах у будівництві пірамід, храмів, доріг та інфраструктурних об'єктів.

Однак, історія розвитку договору будівельного підряду стала більш систематизованою та уніфікованою лише з появою сучасних правових норм, які регулюють відносини між сторонами в будівельній сфері. Ретельне вивчення історичного контексту цього договору допомагає краще зрозуміти його сутність, перетворення та вплив на сучасне будівництво.

У цій статті ми розглянемо зародження договору будівельного підряду у стародавніх часах, проаналізуємо ключові етапи його розвитку, а також визначимо вплив історичних контекстів на сучасні практики укладання та виконання будівельних угод.

Правове регулювання підрядних відносин простежується у джерелах тисячолітньої давності. Сьогоденна система цивільного права в контексті регулювання підрядних відносин відображає 4000-річну еволюцію знань в будівництві, починаючи з найдавнішого розвитку цивілізації.

Найбільш ранні відомі принципи будівельного права знаходяться у Кодексі Хаммурапі, який був складений під час правління Хаммурапі, шостого царя Вавилону, в період з 1792 до н.е. до 1750 р. до н.е. Цей кодекс складався з 282 законів, які були вміщені у дванадцять кам'яних таблиць та виставлені для загального огляду. Кодекс Хаммурапі є одним із найдавніших письмових юридичних документів у історії, що містить норми права [1].

Хоча Закони Хаммурапі не завжди чітко розмежовують окремі галузі права, загалом їх розташування відображає певну логічність та підпорядкованість певній системі. За своїм змістом положення Законів можна розділити на такі групи:

I. Вирішення правосуддя (1–5).

II. Захист власності царя, храму, громади та королівських осіб (6–25).

III. Захист майна, одержаного від царя за службу (26–41).

IV. Операції з нерухомістю та порушення в цій сфері (42–87).

V. Торгові та інші комерційні операції, включаючи порушення в цій області (88–126).

VI. Сімейне та спадкове право (127–194).

VII. Злочини проти особистості (195–214).

VIII. Операції з рухомим майном, включаючи оренду майна та особисту оренду, а також порушення в цій області (215–282) [2].

Серед вказаних 282 законів деякі прямо або опосередковано стосувалися регулювання відносин у сфері будівництва споруд та інших об'єктів:

– Закон 229: «Якщо будівельник збудує людині дім і зробить свою роботу неякісно, так, що збудований ним будинок завалиться і спричинить смерть господарю будинку, то цього будівельника треба вбити».

– Закон 230: «Якщо він спричинить смерть синові господаря будинку, то треба вбити сина цього будівельника».

– Закон 231: «Якщо він спричинить смерть рабові господаря будинку, то він повинен віддати господарю будинку раба за раба».

– Закон 232: «Якщо він знищить пожитки, то він повинен відшкодувати все, що він знищив; за те, що збудував будинок неякісно, так, що він завалився, повинен відбудувати будинок, що завалився, своїм коштом».

– Закон 233: «Якщо будівничий будує кому хату, хоч він ще не завершив його; якщо тоді стіни здаються обвалюючими, то будівельник повинен своїми силами зміцнити стіни [1]».

Система правосуддя Хаммурапі легалізувала закон відплати, який міститься також в єврейській Біблії і формулюється як концепція «око за око» і який римляни часто називали "lex talionis" (принцип таліону).

Важливо, що Кодекс Хаммурапі встановлює таку категорію, як цивільно-правові збитки в тому числі в розрізі підрядних робіт, за які необхідно сплатити компенсацію, а також поняття неякісно виконаних робіт, які необхідно виправити [1].

Протягом тисяч років разом із розвитком законів, які стосуються створення середовища людиною, формувалися і будівельні кодекси. Сучасні будівельні норми призначені для забезпечення безпеки та благополуччя суспільства та захисту його здоров'я в рамках побудованого середовища. Подібні зусилля існували й у давнину.

Наприклад, у Законі Мойсея можна знайти одні з найдавніших свідчень про розробку єдиної системи будівельних норм. У часи Тори ізраїльтяни будували свої житла за певними стандартами, відомими як «чотирикімнатний ізраїльський дім». Вони використовували плоскі дахи як місце для відпочинку та охолодження вночі. Однак їхні будинки мали стіни навколо, щоб уникнути небезпеки падіння з даху, яке може призвести до травм. Це є одним із ранніх прикладів встановлення будівельних норм, який можна знайти в Біблії.

Наприклад, Закон Мойсея дає наступні рекомендації щодо будівництва будинку: «Коли ви будуєте новий будинок, зробіть парапет навколо свого даху, щоб не накликати на себе вину кровопролиття ваш будинок, якщо хтось впаде з даху».

Також в ньому присутні рекомендації щодо виведення плісняви з будинку:

«На сьомий день священик повернеться, щоб оглянути будинок. Якщо пліснява поширилася на стінах, він повинен наказати вирвати та викинути заражене каміння в нечисте місце за містом. Він повинен вимити всі внутрішні стіни будинку вишкребти і матеріал, який зішкрябується, скинути в нечисте місце за межами місто. Потім вони повинні взяти інші камені, щоб замінити їх і взяти нову глину і поштукатурити хату. Якщо пліснява знову з'являється в будинку після того, як каміння було вирвано а хата пошкрябана та поштукатурена священик має йти і оглянути його, і, якщо пліснява поширилася в будинку, це руйнівна пліснява: будинок нечистий. Це повинно бути зруйновано – його каміння, деревини та всю штукатурку – і вивезли за місто в нечисте місце» [2].

Значно далі у врегулюванні підрядних пішли римляни, які відіграли важливу роль у законодавчому встановленні підрядних відносин, зокрема в будівництві, завдяки своєму правовому спадку та системі законів.

У римському праві значна увага приділялася регулюванню договірних відносин, у тому числі й угод будівельного підряду. Закони та норми, що стосувалися цих відноси» та «Цивільний кодекс Юстиніана» [6].

У римському праві існували певні умови та обов'язки як для замовника, так і для підрядника. Наприклад, замовник повинен був забезпечити необхідні матеріали, визначити обсяг робіт та встановити строк виконання. Підрядник, у свою чергу, мав виконати роботи згідно з умовами угоди та забезпечити якість та безпеку будівельних робіт.

Важливо зазначити, що багато з принципів та норм римського права, що стосуються підрядних відносин, знайшли відображення в правових системах багатьох країн світу і вплинули на формування сучасних будівельних законів та нормативів.

Римське право виділяє два види підрядних договорів:

1. Договір найму послуг (locatio-conductio operarum) – договір, за яким одна сторона (наймана особа, locator) приймала на себе зобов'язання виконати на користь іншої сторони (наймач, conductor) певні послуги, а наймач брав на себе зобов'язання сплачувати за ці послуги винагороду [6].

Основні характеристики договору locatio-conductio operarum включають визначення обсягу та характеру робіт, встановлення термінів виконання, умови оплати та інші важливі умови, які обговорюються сторонами. Він може стосуватися різних сфер діяльності, включаючи будівництво, ремонтні роботи, консультаційні послуги тощо.

Договір locatio-conductio operarum є важливим інструментом для регулювання відносин у сфері надання послуг та виконання робіт, забезпечуючи чіткість та взаємні права та обов'язки між сторонами. Він базується на принципах добросовісності, взаємної вигоди та дотримання умов угоди.

У контексті рабовласницького суспільства договір найму послуг (locatio-conductio operarum) мав специфічні особливості порівняно з договором підряду (locatio-conductio operis). Останній передбачав надання підрядником готового результату робіт, у той час як перший передбачав виконання окремих послуг за вказівкою наймача. Ця різниця призводила до нерівності в статусі між сторонами угоди, зокрема, наймана особа знаходилася у залежності від наймача, нагадуючи положення раба [4, с. 240].

Договір найму послуг визначався виконанням конкретних послуг за плату, і міг бути укладений на певний термін або без такого зазначення. Кожна сторона мала право на відмову від угоди в будь-який момент у випадку укладення угоди без зазначення строку. Наймана особа мала обов'язок виконувати передбачені послуги особисто і без заміни, а наймач оплачувати їх у визначеному розмірі.

Щодо винагороди, плата за договором найму послуг здійснювалася після закінчення відповідного періоду, за який проводився розрахунок. У разі нездатності найманої особи виконати послуги через хворобу чи інші причини, вона не мала права на винагороду. Однак, якщо наймач не скористався послугами незалежно від причин, наймана особа зберігала право на винагороду [5, с. 103].

У Стародавньому Римі цей вид договору не отримав широкого поширення через наявність рабства. Всі необхідні послуги зазвичай виконувалися рабами. Крім того, оплата за фізичну працю розглядалася як умова, що принижує гідність вільної людини, тому її не вважали високошановною. Проте іноді виникала необхідність у послугах, які могли б бути надані лише вільними особами, наприклад, у зв'язку з потребою в основних засобах існування, високим рівнем кваліфікації або майстерності.

2. Договір підряду (locatio-conductio operis) – це договір, за яким одна сторона (підрядник, conductor) приймала на себе зобов'язання виконати на користь іншої сторони (замовника, locator) роботу, а замовник брав на себе зобов'язання сплатити за цю роботу певну грошову винагороду [7].

Договір підряду, коли підрядник використовує свій власний матеріал, може відображати риси договору купівлі-продажу, залежно від того, хто забезпечує основний матеріал для виконання робіт. Римські юристи розрізняли ці два види договорів, виходячи з цього критерію.

У рамках договору підряду підрядник зобов'язується виконати і передати роботу як готовий результат відповідно до умов договору, в узгоджений термін і на відповідному рівні якості. Підрядник несе відповідальність за будь-яке порушення у здійсненні робіт, включаючи навіть легку недбалість [3].

Підрядник може залучати до виконання робіт інших осіб, але за їхню провину він несе відповідальність так само, як за свою власну. Щодо ризику випадкової загибелі або пошкодження роботи, джерела надають різні погляди, проте загальний принцип полягає в тому, що до моменту передачі роботи замовнику цей ризик лежить на підряднику, після передачі – на замовнику.

Замовник зобов'язаний оплатити винагороду за виконання робіт. У разі, якщо вартість виконання робіт перевищує зазначену у кошторисі, складеному підрядником, замовник має вибір або погодитися на збільшення винагороди, або призупинити роботи та відмовитися від договору [5].

Якщо замовник відмовляється прийняти виконану роботу, він все одно зобов'язаний оплатити підряднику передбачену угодою винагороду. Якщо підрядник знаходить іншу роботу після того, як замовник припинив виконання робіт, заробіток підрядника за цю нову роботу може бути врахований у винагороді за первісну роботу [8, с. 118].

Висновки. Договір будівельного підряду, який сягає своїм корінням в період стародавніх цивілізацій, з часом став ключовим інструментом у будівництві та розвитку інфраструктури. Він еволюціонував разом із суспільством, відображаючи зміни у правових, соціокультурних, економічних та технологічних сферах.

В давні часи договір будівельного підряду регулювався правилами та обрядами, які віддзеркалювали особливості суспільства та його цінності. Наприклад, в стародавньому Вавилоні можна відзначити виникнення перших письмових законів, які містили правила щодо будівництва. У Римській імперії були розвинуті форми договорів, включаючи угоди між землевласниками та будівельниками.

З розвитком торгівлі, розвитком громадських споруд та збільшенням складності будівельних проектів, договір будівельного підряду став складнішим і більш стандартизованим. Він став не лише інструментом укладання угод між сторонами, але й засобом для вирішення спорів та встановлення відповідальності.

Сьогодні договір будівельного підряду є основним інструментом у будівельній сфері. Він включає в себе умови про ціни, строки, якість та відповідальність сторін. З розвитком сучасних технологій і методів будівництва, таких як інформаційні технології та стандартизація процесів, договір будівельного підряду постійно адаптується до нових вимог та викликів.

Таким чином, вивчення історії договору будівельного підряду не лише допомагає розуміти його сучасне значення, але і визначає перспективи його подальшого розвитку та адаптації до змін у сучасному світі. Це важлива основа для подальшого дослідження та вдосконалення цього ключового інструменту в будівельній сфері.

Список використаних джерел:

1. Eugene J. Heady Construction law; The history is ancient. *Construction connection: Smith, Currie & Hancock LLP.* 2015. Vol. 43, № 1. P. 1–3.

2. Dyneley P. J. Review: The Code of Hammurabi. *The American Journal of Theology*. 1904. Vol. 8, №3. P. 601–609.

3. Гринько С. Д. Договір як підстава виникнення зобов'язань за римським приватним правом. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2023. № 3. С. 22–26.

4. Гриняк А. Б. Договори з виконання робіт в цивільному праві України: проблеми теорії і практики : монографія. НДІ приватного права і підприємництва ім. акад. Ф.Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2015. 402 с.

5. Калюжний Р. А., Вовк В. М. Римське приватне право : підруч. для вищ. навч. закл. Київ, 2014. 240 с.

6. Договір найму послуг (location-conductio operarum). *Stud.com.ua* : веб-сайт. U RL: https://stud.com.ua/35646/pravo/dogovir_naymu_poslug_locatio_conductio_operarum

7. Підряд (location-conductio operis). *Stud.com.ua* : веб-сайт. URL: https://stud.com.ua/15536/pravo/pidryad_locatio_conductio_operis

8. Основи римського приватного права: підручник / В. І. Борисова, Л. М. Баранова, М. В. Домашенко та ін. Харків, 2008. 224 с.

ЧУПРІЙ-БАКШЕЄВА Д. Ю.,
магістр права,
юристка
(Юридична фірма «Дмитро Назарець та партнери»)

УДК 347.663
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.15

ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОГО СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ США ТА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС

Дана стаття є частиною дослідження цифрового спадкування та наслідків цифрової смерті та продовженням попередніх праць автора, присвячених з'ясуванню природи облікових засобів (акаунтів) як об'єктів спадкового правонаступництва. Автором статті здійснено огляд законодавства ЄС, США, Канади, Естонії, Німеччини, Польщі, Іспанії та інших держав. На основі проведеного аналізу констатовано, що врегулювання цифрової спадщини наразі лишається без належного врегулювання як на рівні національного, так і на рівні європейського законодавства. Встановлено відсутність або ж принаймні надмірну спрощеність підходу до врегулювання посмертної долі цифрового контенту як особливого об'єкту спадкування. Загальний регламент ЄС із захисту даних не поширюється на дані померлих, тому саме на держав-членів ЄС покладено тягар розробки власної правової бази для захисту даних і конфіденційності померлих, але тільки окремі країни ЄС сформували окремі норми, які гарантують безпеку даних померлого та їх видалення через певний проміжок часу. Законодавство більшості держав-членів Європейського Союзу прямо чи непрямо визнає, що цифрові активи є частиною майна особи та можуть успадковуватися її правонаступниками на загальних підставах на одному рівні із більш «традиційними» об'єктами. Автор праці обгрунтовує хибність такого підходу з огляду на особливу природу цифрових активів та насамперед цифрового контенту, позаяк вони містять не тільки особисту інформацію та об'єкти авторського права спадкодавця, а й потенційно зачіпають особисті немайнові права третіх осіб. З огляду на це більшість компанії-надавачів послуг забороняють надання доступу до облікових записів та інформації, що міститься на них, третім особам. Разом з тим законодавство США у напрямі врегулювання долі цифрових активів померлих розвивається значно швидше, ніж європейське. Відповідно до Уніфікованого закону про фідуціарний доступ до цифрових активів, спадкоємець набуває право на доступ до акаунтів та їх вмісту тільки у разі, якщо спадкодавець за життя надав дозвіл на доступ цієї особи до акаунтів та інформації, що міститься в них, або в заповіті, або безпосередньо у соціальній мережі. У статті визначено низку проблем, пов'язаних із явищем цифрової смерті, які не врегульовані ані іноземним, ані українським законодавством, а відтак потребують подальшого вирішення.

Ключові слова: *спадкування, цифрова спадщина, спадкування акаунтів, облікові записи, цифрова смерть.*

Chuprii-Baksheieva D. Yu. The regulation of digital inheritance under the laws of the USA and EU member states

This scientific paper is a part of the author`s general study devoted to digital inheritance and the consequences of digital death. It is a continuation of the author's previous works devoted to clarifying the nature of accounting tools (accounts) as objects of legal succession. The author of the article reviewed the legislation of the EU, USA, Canada, Estonia, Germany, Poland, Spain etc. On the basis of the conducted analysis, it was established that the regulation of digital heritage currently remains without proper regulation both at the level of national and at the level of European legislation. The absence or at least an oversimplification of the approach to regulating the posthumous fate of digital content as a special object of inheritance was established. The EU General Data Protection Regulation does not apply to the data of the deceased, so the burden of developing their own legal framework for the protection of the data and privacy of the deceased lies with the EU member states, but only individual EU countries have formed separate regulations that guarantee the security of the deceased's data and their deletion through a certain period of time. The legislation of most member states of the European Union directly or indirectly recognizes that digital assets are part of a person's property and can be inherited by his heirs on a general basis on the same level as more "traditional" objects. The author justifies the fallacy of such an approach in view of the special nature of digital assets and, above all, digital content, since they contain not only personal information and copyright objects of the testator, but also potentially affect the personal non-property rights of third parties. With this in mind, most service providers prohibit access to accounts and the information contained in them to third parties. At the same time, US legislation in the direction of regulating the fate of digital assets of the deceased is developing much faster than European legislation. According to the Uniform Act on Fiduciary Access to Digital Assets, a decedent acquires the right to access the accounts and their contents only if the decedent during his lifetime granted permission for that person to access the accounts and the information contained in them, either in a will, or directly in the social network. The author identified a number of problems related to the phenomenon of digital death, which are not regulated by either foreign or Ukrainian legislation, and therefore require further resolution.

Key words: *succession, digital inheritance, accounts, digital death, digital heritage.*

Вступ. XXI століття є, без перебільшення, цифровою ерою. Існування права на доступ до Інтернету та вираження в межах соціальних мереж як права так званого четвертого покоління вже не викликає сумнівів. Утім, цілком природно, що поява нових соціальних умов створює й нові виклики для права як соціальної науки. Той факт, що наприкінці 2023 року кількість активних користувачів родини Meta (а це Facebook, Instagram, WhatsApp і Messenger) досягла показника 3,98 млрд означає, що у силу об'єктивних біологічних процесів майже кожен обліковий запис у соціальних мережах постане перед проблемою смерті свого власника. Зважаючи на те, що віковий діапазон користувачів з кожним роком стає дедалі ширшим, питання цифрової смерті є актуальним вже сьогодні.

Утім, на відміну від традиційних об'єктів спадщини, виражених у матеріальній формі, перехід прав та обов'язків на цифрові активи має власну специфіку, оскільки функціонування суб'єктів у соціальних мережах, створення та оприлюднення відповідного контенту опосередковується через створення облікових записів (акаунтів), які, крім інструментів створення та адміністрування контенту, зазвичай містять і конфіденційну інформацію (листування, записи і т.д.), яка захищається законом. При цьому варто зазначити, що ця інформація може стосуватися не тільки померлого, а й інших осіб, з якими він спілкувався, а відтак

отримання спадкоємцями доступу до такої інформації може порушувати особисті немайнові права третіх осіб.

Таким чином, видається недоцільним регулювання спадкування цифрових активів за аналогією з будь-якими іншими «традиційними» об'єктами, а відтак постає питання щодо якнайшвидшого спеціального визначення законодавством особливостей спадкування активів новітнього типу, і потреба такого визначення, безсумнівно, зростатиме з кожним роком. З цього випливає, що врегульовувати питання подальшої долі таких об'єктів спадкування слід комплексно, з урахуванням не тільки загальних положень спадкового права та права власності, а й норм авторського права, а також щодо захисту конфіденційних даних.

Спадкування цифрового контенту ускладнене, зокрема, і тією обставиною, що доступ до такого контенту зазвичай здійснюється за допомогою паролів та інших засобів ідентифікації та входу в обліковий запис, при цьому у спадкоємців такі засоби можуть бути відсутні. Відтак в них з'являється необхідність звернутися до володільців відповідного контенту – надавача послуг, які нерідко у своїх внутрішніх правилах прямо забороняють надання доступу до акаунту третім особам.

Метою цією статті є продовження дослідження цифрового спадкування, а саме вивчення досвіду США та країн-членів ЄС із приводу врегулювання подальшої долі цифрових активів після смерті їх власника з огляду на питання конфіденційності.

Результати дослідження. Говорячи про цифрову спадщину, юристи-практики та науковці нерідко згадують інструменти розпорядження акаунтами після смерті, які були запроваджені такими технологічні гігантами, як Meta, Apple та іншими [1, с. 122; 2, с. 219]. На наш погляд, такі інструменти – перший позитивний крок назустріч вирішення глобальної проблеми захисту персональних даних та реалізації правонаступництва прав людини четвертого (новітнього) покоління, однак також слід зважати, що згідно із законодавством більшості держав світу (у т.ч. України) таке розпорядження заповітом не визнається, про що ми неодноразово зазначали в попередніх дослідженнях.

Так, наприклад, ст. 1233 ЦК України надає легальне визначення поняття заповіту, відповідно до якого заповітом є особисте розпорядження фізичної особи на випадок своєї смерті. При цьому стаття 1247 ЦК вказує, що заповіт складається у письмовій формі, із зазначенням місця та часу його складення, і що заповіт має бути особисто підписаний заповідачем.

Однак незайвим буде також наголосити, що упорядкування відносин цифрового спадкування не може відбуватися лише в рамках національного законодавства, позаяк у значній кількості випадків такі відносини значно ускладнені іноземним елементом, позаяк володільцем відповідної інформації нерідко є великі технологічні гіганти. Тому вивчення цифрового спадкування неможливе без дослідження світової практики та міжнародного законодавства країн, які за розвитком технологій відчутно випереджають Україну.

Утім, це питання поки лишається без належного врегулювання як на рівні національного, так і на рівні європейського законодавства.

Уніфікованого нормативно-правового акту, який регулював би питання спадкового переходу цифрового майна, Європейським Союзом досі не прийнято. Так, Загальний регламент ЄС із захисту даних (GDPR) 2016 р. у ст. 4 визначає, що персональні дані – це дані, за якими можна ідентифікувати когось, але загалом цей документ не поширює свою дію на померлих. Так само Директива 95/46/ЕС про захист даних залишає державам-членам право вирішувати, чи застосовувати норми про захист персональних даних до померлих, тому виходить, що наразі саме на держави-учасниці покладено тягар розробки власної правової бази для захисту даних і конфіденційності померлих. Як доводить проведений нами аналіз, більшість держав не поширюють дію законодавства про захист персональних даних на померлих.

Утім, тільки окремі країни ЄС сформували окремі норми, які гарантують безпеку даних померлого та їх видалення через певний проміжок часу. Проведений нами аналіз законодавства Європейського Союзу та національного законодавства його держав-членів дає можливість констатувати відсутність або ж принаймні надмірну спрощеність підходу до врегулювання посмертної долі цифрового контенту як особливого об'єкту спадкування. Так,

законодавство більшості держав-членів Європейського Союзу прямо чи непрямо визнає, що цифрові активи є частиною майна особи та можуть успадковуватися її правонаступниками на загальних підставах на одному рівні із більш «традиційними» об'єктами.

Зважаючи на це серед європейського законодавства особливо виділяється Естонія, яка має чи не найбільш розвинуте законодавство у сфері цифрової спадщини. Так, наприклад, за законом Закону Естонії про спадкування, принцип універсального правонаступництва у цілому охоплює у тому числі й цифрову спадщину, але за умови, якщо на надання доступу до персональних даних, які може містити така спадщина, спадкодавець надасть згоду. Стаття 9 Закону Естонії про захист персональних даних прямо вказує на обробку персональних даних померлого, що «згода суб'єкта даних залишається чинною протягом усього життя суб'єкта даних і протягом 10 років після смерті суб'єкта даних, якщо суб'єкт даних не вирішив інакше. Якщо суб'єкт даних помер у неповнолітньому віці, його або її згода дійсна протягом 20 років після смерті суб'єкта даних».

Інші, більш загальні правила спадкування діють і в Польщі: відповідно до положень Книги четвертої Цивільного кодексу Польщі, цифрова спадщина переходить до правонаступників померлого за загальними принципами та у єдиному правовому режимі разом з усім іншим майном померлого.

В Іспанії особисті дані померлого не підпадають під дію Закону Іспанії про захист персональних даних, про що прямо вказується у даному нормативно-правовому акті, а відтак спадкоємці померлого на загальних засадах мають право на доступ, видалення та виправлення даних спадкодавця, якщо тільки сам померлий не заборонив.

Нідерландський закон про захист даних не поширюється лише на дані про померлих. Закон Нідерландів про захист даних передбачає імплементацію Директиви про захист даних, яка залишає державам-членам право вирішувати, чи застосовувати законодавчу базу також до померлих. Однак інформація про померлого може в певних ситуаціях також надавати інформацію про живу фізичну особу: так, що стосується онлайн-спілкування, слід розуміти, що норми щодо захисту даних застосовуються у випадку, якщо померлий комунікував із фізичними особами, які є живими станом на день, коли спадкоємці хочуть отримати доступ до облікових записів спадкодавця [3, с. 257].

Німецьке законодавство не регламентує специфіку доступу спадкоємців до акаунту та інформації, що зберігається на ньому, однак у цій країні починає формуватися практика, відповідно до якої за спадкоємцями визнають право на доступ до акаунту та інформації, що міститься на ньому, у порядку універсального правонаступництва (рішення Федерального Верховного Суду від, в якому суд визнав за батьками померлої право на доступ до облікового запису Meta в порядку спадкового універсального правонаступництва, надавши перевагу принципам спадкування над засадами конфіденційності даних) [5].

Аналогічно відповідно до статті 63 Закону Франції «Про цифрову республіку», фізичні особи мають право встановлювати інструкції щодо збереження, видалення та розкриття своїх персональних даних після смерті, але навіть без цих вказівок правами можуть користуватися їхні найближчі родичі, які мають право закрити всі облікові записи померлого.

Вищезазначені закони про захист персональних даних притягують технологічні компанії до відповідальності у разі витоку даних і викрадення інформації. Такі захисні механізми можуть змусити технологічні компанії перешкоджати сім'ям і бенефіціарам отримати доступ до облікових записів померлих користувачів, щоб дотримуватись правил [6, с. 401].

Захист конфіденційності насправді є однією з головних причин, чому онлайн-платформи не дозволяють успадкувати цифрові активи померлого, що зберігаються на їхніх серверах, – вони прагнуть захистити конфіденційність користувачів (отже, конфіденційність усіх, хто спілкувався з користувачем), а також прагнуть уникнути можливої відповідальності за розкриття приватної інформації [4, с. 240].

Як бачимо, відсутність єдиного кодифікованого акту в країнах ЄС дається взнаки та призводить до суттєвих практичних проблем, які полягають у порушенні фундаментальних та природних прав людини.

Зважаючи на це, 6 вересня 2023 року Європейський інститут права (ELI) оголосив про старт розробки проекту Модельного закону про спадкування цифрових активів, даних та інших цифрових об'єктів. Робота над проєктом розпочата у жовтні 2023 року і триватиме до жовтня 2025 року, тому його текст станом на 2024 рік відсутній у вільному доступі. Утім, у преамбулі зазначено, що «проект спрямований на розробку модельного закону/правил для гармонізації ключових положень щодо визначення цифрового майна, доступу до нього та спадкування, а також питань захисту даних. Проект допоможе визначити та розрізнити різні типи цифрових активів і персональних даних, визначити їх оборотоздатність». Крім того, норми типового закону, якщо він буде прийнятий на рівні законодавства, матимуть перевагу над договірною угодою між постачальниками послуг і померлим, і, як наслідок, гармонізують стандарти захисту даних у цій сфері.

Разом з тим, слід зазначити, що законодавство США у напрямі врегулювання долі цифрових активів померлих розвивається значно швидше, ніж європейське.

Так, до 2015 року у США спадкування права доступу до акаунту та інформації, що міститься в ньому, регулювалося на загальних підставах. Утім, спадкування права доступу до акаунту нерідко конфліктувало із правом на конфіденційність, а відтак отримання правонаступниками або управителелями спадкового майна доступу до облікових записів померлого нерідко було унеможливленим, на чому неодноразово наголошували практики [6, с. 387].

Розуміючи, що у випадку «цифрової смерті» під питанням постає подальша доля не тільки медіавмісту (фото-, аудіо- та відеоконтенту), а й особистих немайнових прав особи та конфіденційної інформації (листування, наприклад), американський законодавець урегулював зазначене питання окремо Уніфікованим законом про фідуціарний доступ до цифрових активів (англ. Revised Uniform Fiduciary Access to Digital Assets Act), який станом на 2024 рік вступив у законну силу у 48 штатах.

Так, якщо спадкоємець прийняв спадщину, це не означає, що він автоматично зможе отримати доступ до усіх акаунтів померлого. Така можливість з'явиться у спадкоємця тільки у разі, якщо спадкодавець за життя надав дозвіл на доступ цієї особи до акаунтів та інформації, що міститься в них, або в заповіті, або безпосередньо у соціальній мережі. Варто наголосити, що у соціальні мережі такий доступ особа може надати будь-кому (тобто не тільки спадкоємцю), тому у такому разі, знову таки, йдеться не про класичне спадкування як універсальне правонаступництво, а про сингулярне правонаступництво, тобто лише часткове набуття окремих прав спадкодавця.

Надання такого доступу на запит спадкоємця або іншої особи, яка має на це право, здійснюється за умови надання таких документів: письмовий запит на розкриття інформації у фізичній або електронній формі; завірена копія свідоцтва про смерть користувача; завірена копія ухвали суду (якщо надання доступу здійснюється на підставі рішення суду); завірена копія довіреності чи заповіту, якщо користувач не надав згоду щодо розкриття інформації безпосередньо у соціальній мережі. Розкриття цифрових даних, які містяться в акаунті, а також надання доступу до акаунту померлого, якщо останній за життя жодним чином ними не розпорядився, можливе тільки в судовому порядку у разі, якщо правонаступник або представник доведуть, що доступ до інформації необхідний, наприклад, для управління іншими активами померлого тощо.

Важливо, що надання доступу до інформації американське законодавство регулює по-різному залежно від того, ким є користувач – адресатом чи адресантом. Так, у Федеральному законі 18 U.S.C. (розділи 2701 і 2702) вказується: якщо користувач був адресатом або передбачуваним одержувачем інформації (контенту, повідомлення тощо), матеріал може бути розкритий або цій особі, або її представнику (правонаступнику), однак у разі, якщо користувач є автором такого повідомлення, його можна розкрити третім особам за «законної згоди» адресата або передбачуваного одержувача.

Варто зазначити, що у Канаді у 2016 році було запропоновано Закон про єдиний доступ фідуціарів до цифрових активів, однак не всі канадські провінції прийняли цей нормативно-правовий акт. Аналогічно до американського документа, цей Закон регламентує,

що цифрові активи переходять до правонаступників померлої або опікунів недієздатної особи не за загальним правилом, а тільки за наявності прямої вказівки на це власника таких активів.

Висновки. На наш погляд, цілком обґрунтованим є підхід американського, естонського та канадського законодавців, за якого доступ спадкоємців до акаунтів не є необмеженим та не базується на загальних засадах універсального правонаступництва, є цілком обґрунтованим та прийнятним. Утім, навіть у зазначених юрисдикціях не до кінця вирішеним питанням є те, як корелює надання права на доступ спадкоємцям із правами інших осіб, з якими спілкувався чи мав будь-які інші контакти померлий, і чиї права також можуть бути порушені.

Актуальним також лишається питання стосовно випадків, коли за життя спадкодавця залишив «відкритими» сесії в браузерах чи мобільних додатках, зробивши можливим у такому разі фактичний доступ до інформації, що міститься в облікових засобів, щонайменше з боку спадкоємців, які, крім того, можуть навіть публікувати від імені спадкодавця дописи або надсилати повідомлення, що очевидно порушуватиме особисті немайнові права померлого. Відтак, зважаючи на зазначене та на те, що сама концепція соціальних мереж базується перш за все на конфіденційності та тісному зв'язку особистого облікового запису із особою, постає також питання щодо регулювання обсягу правомочностей та можливостей, які отримають спадкоємці. Вочевидь, регулювання цього аспекту наразі покладене виключно на соціальні мережі, які допускають доступ вказаних за життя осіб. Наприклад, Meta надає обмежений функціонал щодо сторінки померлого: її можна закрити або зробити меморіальною. Утім, для цього потрібно, аби особа повідомила про смерть власника сторінки.

Для унаочнення та демонстрації важливості врегулювання зазначеного питання, автор дозволить собі навести переклад коментаря, залишеного користувачкою англомовного інтернет-порталу, яка є сестрою померлої від самогубства особи: «Коли моя сестра померла (це було самогубство), вона залишила свій обліковий запис Facebook відкритим у своєму браузері. Наш батько дізнався про це і вирішив прочитати кожен її чат, включно з публікаціями в її обліковому записі Facebook. Це був важкий час, тому що батько ховав від мене MacBook померлої та не дозволяв мені вийти з її облікового запису. Я досі вважаю жахливим те, що він робив з її приватним життям... І це не приносило йому користі, тому що він занадто близько до серця брав усе, що читав, і, зрештою, він отримав психічний розлад, намагаючись з'ясувати, чи не знущалися над нею, і що саме спонукало її покінчити з нею» [7].

Крім того, окремим питанням є спадкування цифрових активів комерційного характеру (наприклад, сторінки, створені для ведення підприємницької діяльності фізичною особою-підприємцем), оскільки отримання доступу до такої сторінки має переважно матеріальний інтерес для спадкоємців.

Зазначене демонструє очевидну необхідність у якнайшвидшому внесенні змін у чинне законодавство задля того, аби на уніфікованому рівні врегулювати питання цифрового спадкування, позаяк зволікання призводить до правової невизначеності та ставить під загрозу майнові та особисті немайнові права користувачів, а також порушує стабільність правовідносин у цифровій сфері, тоді як основне призначення підгалузі спадкового права – забезпечення безперервності прав та впорядкування цивільних правовідносин.

Список використаних джерел:

1. Аліна С. С. Спадкування ІТ-об'єктів за сучасним цивільним законодавством : дис. … доктора філософії за спец. : 12.00.03. НУ «ОЮА». Одеса, 2020. 185 с. URL: http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12560?locale-attribute=uk

2. Ясечко С. В. Цифровий спадок в епоху діджиталізації. *Проблеми цивільного права та процесу* : тези доп. учасників наук.-практ. конф. (м. Харків, 20 трав. 2022 р.). Харків : ХНУВС, 2022. С. 218-221. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d23add47-cfb1-484f-ae8f-30d0311c7b43/content

3. Berlee, Anna, Digital Inheritance in the Netherlands (December 8, 2017). *Journal of European Consumer and Market Law (EuCML)* 6/2017, pp. 256-260. , Available at SSRN: https://ssrn.com/abstract=3082802

4. Dubravka Klasicek. Inheritance Law in the Twenty-First Century: New Circumstances and Challenges. *EditorsModernising European Legal Education (MELE)*, vol. 10. P. 234-254.

5. Germany: Federal Court of Justice Rules Digital Social Media Accounts Inheritable. Library of Congress. URL: https://www.loc.gov/item/global-legal-monitor/2018-09-07/germany-federal-court-of-justice-rules-digital-social-media-accounts-inheritable/

6. James D. Lamm, Christina L. Kunz, Damien A. Riehl, and Peter John Rademacher, The Digital Death Conundrum: How Federal and State Laws Prevent Fiduciaries from Managing Digital Property, 68 U. Mia. L. Rev. 385 (2014). Available at: https://repository.law.miami.edu/umlr/vol68/iss2/6

7. What will happen to all of our internet accounts when we die? https://www.quora.com/What-will-happen-to-all-of-our-internet-accounts-when-we-die

ЯВОР О. А.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільно-правової
політики права інтелектуальної
власності та інновацій
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

ТУПИЦЬКА Є. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільно-правової
політики права інтелектуальної
власності та інновацій
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

МАСЛОВА-ЮРЧЕНКО К. О.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри цивільно-правової
політики права інтелектуальної
власності та інновацій
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 347.191.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.16

ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ВЕНЧУРНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ

Ця стаття присвячена аналізу сучасного стану та перспективам правового регулювання венчурного інвестування в Україні. Автори розглядають ключові аспекти цього процесу, включаючи законодавче середовище, існуючі правові норми, а також виклики та можливості для подальшого розвитку сектору венчурного капіталу в країні.

Доводиться, що венчурне інвестування в Україні набуло значного значення в останні роки і стало важливим елементом розвитку інноваційного бізнесу та стартап-екосистеми. Проте ефективне функціонування венчурного сектору вимагає належного правового регулювання, яке стимулювало б розвиток цього виду інвестування, забезпечувало захист прав інвесторів і сприяло б відтворенню капіталу в економіці країни. Аналізується сучасне законодавство України, яке стосується венчурного інвестування. Робиться висновок, що встановлення правових основ діяльності венчурних фондів та інших учасників венчурного ринку не у повній мірі вирішує проблеми реалізації такої діяльності. Так, зокрема, вказується, що одними з основних проблем є недостатня прозорість і непередбачуваність правового середовища для венчурних інвесторів, а також низька ефективність судового захисту їхніх прав та законних інтересів.

На підставі проведеного дослідження автори роблять висновки, що незважаючи на існуючі проблеми, венчурне інвестування в Україні має значний потенціал для подальшого розвитку. Для цього необхідно прийняти додаткові заходи з покращення правового середовища, включаючи удосконалення законодавства та забезпечення його ефективної реалізації. Також важливо розвивати механізми захисту прав інвесторів та забезпечення їхньої безпеки.

Ключові слова: *венчурне інвестування, цивільно-правове регулювання, цивільний договір, інвестиційний договір, інноваційна діяльність, кредитні зобов'язання, стартапи.*

Yavor O. A., Tupytska E. O., Maslova-Yurchenko K. O. Peculiarities of civil law regulation of contractual relations of venture investing in Ukraine

This article is devoted to the analysis of the current state and prospects of legal regulation of venture capital investment in Ukraine. The authors examine key aspects of this process, including the legislative environment, existing legal regulations, and challenges and opportunities for further development of the country's venture capital sector.

It is proven that venture investing in Ukraine has gained significant importance in recent years and has become an important element in the development of innovative business and startup ecosystem. However, the effective functioning of the venture sector requires proper legal regulation that would stimulate the development of this type of investment, ensure the protection of investors' rights, and contribute to the reproduction of capital in the country's economy. The current legislation of Ukraine, which concerns venture capital investment, is analyzed. It is concluded that the establishment of the legal basis for the activities of venture funds and other participants of the venture market does not fully solve the problems of the implementation of such activities. So, in particular, it is indicated that one of the main problems is the lack of transparency and unpredictability of the legal environment for venture investors, as well as the low effectiveness of judicial protection of their rights and legitimate interests.

Based on the conducted research, the authors conclude that despite the existing problems, venture capital investment in Ukraine has significant potential for further development. For this, it is necessary to take additional measures to improve the legal environment, including improving the legislation and ensuring its effective implementation. It is also important to develop mechanisms to protect investors' rights and ensure their safety.

Key words: *venture investment, civil law regulation, civil contract, investment contract, innovative activity, credit obligations, startups.*

Вступ. Впровадження новаторсько-інвестиційної моделі як стратегії для сталого розвитку України потребує ефективних правових механізмів. Ці механізми мають забезпечити реальне функціонування фінансових структур та інвестиційних потоків, спрямованих на впровадження нововведень у всі сфери суспільної діяльності. Венчурний метод фінансування, як один із способів залучення інвестицій, визнається найбільш ефективним способом підвищення конкурентоспроможності окремих стартапів, компаній та навіть країни в цілому, особливо у контексті сучасних технологічних програм. Таким чином, у сучасних умовах, коли інновації та технологічний прогрес швидко змінюють бізнес-середовище, розуміння процесів венчурного інвестування та залучення капіталу стає ключовим елементом успішного створення, розвитку та корпоративної стратегії будь-якої юридичної особи або підприємця, який здійснює діяльність у цій сфері.

Однак, слід зауважити, що правовий механізм створення і впровадження інновацій через венчурне інвестування інноваційної діяльності на сьогодні не отримав належного нормативного закріплення, хоча його формування – одна з нагальних потреб сьогодення, яка включає не лише розробку нормативно-правових актів, а й побудову економічних, правових і організаційних механізмів, які б дозволили ефективно та швидко реципієнту інвестицій комерціалізувати інноваційні продукти. Таке становище, передусім, пов'язано із сучасним станом правового регулювання досліджуваного виду діяльності учасників цивільного обороту, а саме, наявністю у вітчизняному законодавстві мало застосовуваних, так званих непрацюючих, неефективних регуляторів даних відносин, не системністю та непослідовністю національних стратегій та програм розвитку відповідної сфери.

Постановка завдання. Проблемні аспекти венчурного інвестування на доктринальному рівні досліджувалися такими відомими вченими, як Ю. Є. Атаманова, Д. Є. Висоцький, Т. С. Гудіма, О. М. Вінник, О. С. Віхрова, Ю. М. Жорнокуй, К. С. Іванова, О. Р. Кібенко, В. Ю. Полатай, О. Е. Сімсон, та ін. Утім, незважаючи на наявність достатньої кількості наукових праць, питання цивільно-правового регулювання венчурного інвестування досі лишаються актуальними, особливо в аспекті рекодифікації вітчизняного цивільного законодавства та його наближення до найкращих стандартів європейської приватно-правової практики.

Метою цієї статті є аналіз сучасного стану нормативно-правової бази, присвяченої правовому регулюванню відносин венчурного інвестування в Україні, дослідження тих викликів та проблем, які існують у цій сфері, а також вироблення науково-обґрунтованих пропозицій щодо шляхів подальшого розвитку сектору венчурного капіталу в країні.

Результати дослідження. Сучасне законодавство України включає ряд законів та нормативних актів, які стосуються венчурного інвестування. Зокрема, це Закон України «Про інвестиційну діяльність», який встановлює загальні правові, економічні та соціальні умови її здійснення, у тому числі нормативні основи діяльності венчурних фондів та інших учасників венчурного ринку. Відповідно до вказаного нормативно-правового акту, основними принципами інвестування є неприпустимість втручання органів державної, влади в приватну діяльність фізичних та юридичних осіб (якщо вона не суперечить чинному законодавству); добровільний характер інвестування; економічна захищеність інвестицій з боку держави; свобода вибору критеріїв інвестиційної діяльності, тощо. Поряд із цим, правова регламентація окремих питань інвестування міститься у понад ста законах та інших нормативно-правових актах. Серед них, насамперед, слід виокремити Закони України: «Про інститути спільного інвестування», «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні», «Про інноваційну діяльність», «Про режим іноземного інвестування», «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків». Оскільки в результаті виникнення інвестиційних правовідносин часто виникають питання захисту прав інтелектуальної власності, то вказаний вид діяльності також регулюється спеціальними законами у цій сфері, зокрема, Законами України «Про авторське право і суміжні права», «Про охорону прав на компонування напівпровідникових виробів», «Про охорону прав на винаходи і корисні моделі», «Про охорону прав на промислові зразки», «Про ліцензування видів господарської діяльності», тощо. Серед підзаконних нормативно-правових актів слід відмітити «Конвенцію про порядок вирішення інвестиційних спорів між державами та іноземними особами», та затверджену Кабінетом міністрів України «Концепцію розвитку національної інноваційної системи України на 2009–2025 роки», що передбачає створення умов, які сприятимуть інвестиціям у венчурний капітал для розвитку високотехнологічних інноваційних проектів.

Отже, правове регулювання в сфері цивільного права охоплює набір норм, що визначають процедури створення, функціонування та контролю інвестиційних фондів, венчурних фондів та інвестиційних компаній, а також умови і порядок інвестування капіталу в стартапи та інноваційні проєкти. Ці законодавчі акти визначають також взаємини між інвесторами та бенефіціарами, умови та зміст договорів, процедури їх укладення та

розірвання, а також принципи корпоративного управління та розподілу прибутків. Більш того, дане законодавство включає норми, спрямовані на захист прав інвесторів, зокрема шляхом механізмів вирішення спорів, страхування інвестицій та правових гарантій, що надаються державою. Не менш важливим аспектом є регулювання відносин власності та інтелектуальної власності, що має критичне значення для інвестицій у стартапи та інноваційні проєкти. Це створює правову базу для захисту інновацій, сприяючи інвестиціям у нові технології та наукові дослідження. Таким чином, цивільне законодавство України у сфері інвестицій створює стабільну та прозору правову атмосферу, яка є критично важливою для залучення внутрішніх та зовнішніх інвестицій, підтримки інновацій та забезпечення економічного зростання країни [11, с. 211].

Однак, слід звернути увагу, що не дивлячись на наявність широкої системи законодавчих актів, присвячених правовому регулюванню венчурного інвестування, на практиці часто виникають питання їхньої реалізації та правозастосування. Як відмічають більшість науковців, які займалися дослідженнями даної проблематики, всю сукупність правових норм у даній площині можна поділити на дві групи. По-перше, це законодавчі положення, що визначають порядок надання органами державної влади підтримки сектора венчурного капіталу (це так звані публічно-правові норми). По-друге, це приватно-правові норми, які регулюють відносини, у тому чисті і договірні, між приватними суб'єктами з питань венчурного інвестування [4, с. 59].

Розглядаючи публічно-правові приписи щодо державного регулювання даних правовідносин, варто зауважити, що насьогодні в законодавстві все ще простежується відсутність врахування особливостей різних видів інвестування у різних сферах такої діяльності, а отже, і належного забезпечення захисту прав та законних інтересів усіх учасників інвестиційних відносин. Так, зокрема, у цивілістичній доктрині неодноразово підкреслювалась необхідність створення концептуального, уніфікованого акту, покликаного не тільки визначити основи юридичного регулювання всіх видів інвестиційної діяльності в Україні, а і синхронізувати інноваційну та інвестиційну діяльність шляхом консолідації публічно-правового та приватно-правового регулювання [2, с. 17]. Одним із важливих завдань регулятивної політики є визначення на законодавчому рівні поняття венчурного інвестування інноваційної діяльності, яке на сьогоднішній день й досі не знайшло свого нормативного відображення. Відтак, слід констатувати, що не зважаючи на складність та багаторівневість вітчизняного законодавства, у ньому досі не закріплено, ознаки, функції, засоби та форм регулювання (стимулювання) діяльності венчурних інвесторів з метою розвитку інноваційного потенціалу України [10, с. 108].

Державне регулювання венчурного інвестування має забезпечити наявність сприятливих умов для інвестиційних фондів, високий рівень інноваційного розвитку підприємств, широку комерціалізацію результатів наукових досліджень та розробок, дієві механізми фінансування розвитку стартапів. Шляхами досягнення поставленої мети мають стати: створення системи гарантій та страхування інвестицій; ведення державного реєстру структур, які діють у сфері венчурного інвестування; організація системи підготовки кадрів для менеджменту інновацій; забезпечення гарантій прав компаній на інтелектуальну власність; розробка ефективного механізму утворення та використання коштів венчурного фонду; розробка процедур для доступу на український ринок іноземного капіталу; розробка методології оцінки ринкових перспектив комерціалізації науково-технічної продукції в рамках реалізації стартапів, тощо [1].

Як зазначається у науковій цивілістичній літературі, основною проблемою приватно-правового регулювання венчурного інвестування є недостатня регламентація структури даних правовідносин. Традиційно в науці цивільного права будь-які правовідносини розглядаються в аспекті їхньої внутрішньої будови – об'єкт, суб'єкти та зміст. Що стосується об'єкту венчурного інвестування, яким, виходячи з реалій сьогодення, здебільшого виступає стартап, слід зауважити, що національним законодавством поки що не врахована специфіка його правового регулювання. Стартапом власне є юридична особа, в статутний

капітал (частки або акції) якого здійснюється венчурне інвестування та яка має основні активи у вигляді об'єктів права інтелектуальної власності. Таким чином юридична особа, що потребує інвестицій для реалізації своєї мети та здійснення відповідної діяльності, нібито, водночас, може розглядатися і як об'єкт і як суб'єкт даного правовідношення. Така амбівалентність пов'язана, передусім, із наявністю розбіжностей у теоретичних та законодавчих підходах щодо трактування поняття «підприємство», що, в свою чергу свідчить про необхідність адаптації чинних правових приписів до сучасних потреб розвитку венчурного інвестування в Україні. Наступною проблемою приватно-правового регулювання досліджуваних відносин є відсутність чіткого окреслення організаційно-правових форм їх учасників. Як наслідок, на практиці виникають питання вибору правильної організації венчурних фондів, оскільки вони створюються як юридичні особи (корпоративні фонди) або сукупність активів (пайові фонди). Складність правового регулювання змісту венчурних інвестиційних відносин також пов'язана з нерозвиненістю їх, передусім, в українській економічній реальності. У результаті некомфортне правове середовище не стає на заваді для венчурного інвестування, однак сприяє відтоку технологій за кордон, що зменшує кількість інноваційних підприємств всередині країни. Зазначені факти встановлюють підвищені вимоги до цивільно-правового регулювання інституту венчурного інвестування інноваційної діяльності.

Аналіз наукової правової літератури дозволяє виділити два підходи на шляху подолання зазначених правових колізій. Так, одні правники вважають доцільним прийняття окремих Законів України, зокрема – «Про венчурні фонди інноваційного розвитку» або «Про венчурні інвестиційні компанії», чи навіть створення Інвестиційного Кодексу, оскільки, на їхню думку, наявність єдиного, систематизованого акту дозволить спростити правове регулювання у цій сфері [2, с. 53]. Інші дослідники, навпаки, вважають розробку такого документу не дуже вдалим кроком, оскільки чинні нормативні акти вже містять правові механізми створення та діяльності венчурних фондів, саме тому, більш доречним було б удосконалення положень вже існуючих актів [3, с. 67]. Тому створення окремого акту щодо регулювання діяльності венчурних фондів, лише створить конкуренцію правових норм, що знову таки призведе до гальмування процесу їх впровадження.

Висновки. Незважаючи на існуючі проблеми, венчурне інвестування в Україні має значний потенціал для подальшого розвитку, адже венчурний капітал може стати основою політико-правової моделі, що здатна забезпечити стратегічні задачі розбудови економіки України та інноваційного прориву на світовій арені. Для цього необхідно прийняти додаткові заходи з покращення правового середовища, включаючи удосконалення законодавства та забезпечення його ефективної реалізації. Також важливо розвивати механізми захисту прав інвесторів та забезпечення їхньої безпеки. Дієвими кроками покращення правового регулювання відносин венчурного інвестування в Україні має стати урахування світового досвіду їх нормування та сучасних тенденцій розвитку інновацій. Так, зокрема механізмами удосконалення приватно-правової регламентації можуть бути: 1) визначення оптимальних організаційно-правових форм для суб'єктів венчурного інвестування, зокрема, першочергово - для венчурних фондів та компаній-стартапів, що отримують венчурний капітал; 2) врегулювання правових засобів, які використовуються в інвестиційних відносинах між венчурними інвесторами та інноваційними компаніями-реципієнтами, зокрема визначення правового статусу предмету таких відносин та окремих інститутів договірного права, які застосовуються в контексті венчурного інвестування; 3) чітке законодавче визначення правових форм венчурного інвестування в Україні та впровадженні державного контролю у цій сфері [сітченко].

Список використаних джерел:

1. Баб'ячок Р. І., Кульчицький І. Основні тенденції розвитку стартапів в Україні – проблеми, перешкоди і можливості. 2018. URL: https://www.civic-synergy.org.ua/wpontent/uploads/2018/04/Osnovnitendentsiyi-rozvytku-startapiv-v-Ukrayini-1-1.pdf (дата звернення: 27.04.2024).

2. Вінник О. М. Інвестиційне право : навчальний посібник. К. : Юридична думка, 2005. 568 с.

3. Гудіма Т. С. Венчурна діяльність як правова категорія. *Економіка та право.* 2012. № 1. С. 67–71.

4. Деревянко Б., Счастливцева Р. Нормативно-правове регулювання діяльності венчурних фондів. Підприємництво господарство і права. 2017. № 1. С. 59–64. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/1/12.pdf (дата звернення: 28.04.2024).

5. Концепція розвитку національної інноваційної системи: розпорядження Кабінету Міністрів України від 17.06.2009 р. № 680-р. URL: https://www.kmu.gov.ua/npas/224444321 (дата звернення: 28.04.2024).

6. Литвин І.В., Шевчук К.С. Венчурний бізнес в Україні: сучасний стан та передісторія розвитку. Менеджмент та підприємництво в Україні: етапи становлення і проблеми розвитку. 2022. Вип. 4, Номер 2, 2022 URL: https://science.lpnu.ua/uk/smeu/vsi-vypusky/vypusk-4-nomer-2-2022 (дата звернення: 27.04.2024).

7. Марченко М. А., Юрченко М. Є. Особливості та перспективи венчурного фінансування в Україні. *Науковий* вісник Полісся. 2017. Том 1 № 1(9). URL: http://nvp.stu.cn.ua/issue/view/5940 (дата звернення: 27.04.2024).

8. Правове забезпечення інноваційного процесу в умовах адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу: монографія / С. В. Глібко, О. В. Розгон, Ю. В. Георгієвський та ін. Харків: НДІ прав. забезп. інновац. розвитку НАПрН України, 2022. 290 с.

9. Про схвалення Стратегії розвитку сфери інноваційної діяльності на період до 2030 року: Розпорядження Кабінету Міністрів України № 526-р. від 10.07.2019. Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/526-2019-%D1%80#Text (дата звернення: 28.04.2024).

10. Сітченко Г.М. До питання цивільноправового регулювання венчурного інвестування інноваційної діяльності. *Стратегії підприємницької діяльності в інтересах сталого розвитку малого і середнього інноваційного підприємництва* : зб. наук. пр. НДІ ПЗІР НАПрН України № 2 за матеріалами ІІ круглого столу (м. Харків, 16 листопада 2020 року). Харків: НДІ ПЗІР НАПрН України, 2020. С. 108-116. URL: https://dspace. nlu.edu.ua/bitstream/123456789/18346/1/SB_16_11_2020.pdf (дата звернення: 27.04.2024).

11. Шишка О. Р., Шишка Н. В, Проблеми нормативно-правового забезпечення венчурного інвестування в military tech. Право.ua. 2023. Номер 3. С. 211–219.

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КУРЕПІНА О. Ю.,
кандидат юридичних наук, докторант
(Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»)

УДК 346
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.17

СТИМУЛЮЮЧИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ГОСПОДАРЮВАННЯ З УМОВОЮ НАБУТТЯ СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРАВОВОГО СТАТУСУ

Аргументовано положення про те, що застосування правових засобів стимулюючого характеру здійснюється у випадку дотримання суб'єктами господарювання визначених актами законодавства України вимог, серед яких важливого значення набувають ті, що стосуються правового статусу. Обґрунтовано положення про те, що галузевий правовий статус є невід'ємною умовою участі суб'єкта права у господарських відносинах, в той час як набуття спеціального правового статусу суб'єктами господарювання відбувається: 1) у випадках встановлених актами господарського законодавства, на підставі господарського договору, коли його укладення є необхідним для отримання державних та/або місцевих ресурсів (концесіонер, приватний партнер, інвестор із значними інвестиціями, учасник індустріального парку тощо); 2) у позадоговірному порядку в силу приписів закону (зокрема, набуття статусу наукового парку, резидента Дія Сіті тощо). Виділено найбільш поширені форми організації господарських зв'язків, що знайшли закріплення в актах національного законодавства, та встановлюють різні форми підтримки суб'єктів господарювання залежно від набуття суб'єктом господарювання спеціального правового статусу, а саме: 1) правовий режим державно-приватного партнерства; 2) правовий режим концесії; 3) правовий режим інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні; 4) правовий режим індустріального парку; 5) правовий режим наукового парку; 6) правовий режим інноваційної діяльності технологічних парків; 7) правовий режим господарювання, запроваджений у спеціальних (вільних) економічних зонах та територіях пріоритетного розвитку; 8) правовий режим Дія Сіті. Встановлено, що укладення господарського договору у більшості випадків виявляється фінальною ланкою у системі елементів фактичного складу, що створює передумови для набуття суб'єктом господарювання спеціального правового статусу. Водночас доводиться, що сам юридичний факт набуття спеціального правового статусу суб'єктом господарювання в окремих випадках доцільно розглядати як один з елементів фактичного складу і лише у сукупності з іншими юридичними фактами (наприклад, реєстрація проєкту наукового або технологічного парку) створює передумови для застосування правових засобів стимулюючого характеру.

Ключові слова: *стимулюючий правовий режим господарювання, суб'єкт господарювання, спеціальний правовий статус, господарський договір, фактичний склад.*

Kurepina O. Yu. Legal regime stimulating economic activities with the condition that the economic entity acquires a special legal status

It is argued that the application of legal means of a stimulating nature is carried out in the case of compliance by economic entities with the requirements defined by the acts of the legislation of Ukraine, among which those related to legal status become important. The argument is substantiated that sectoral legal status is an indispensable condition for a legal entity's participation in economic relations, while the acquisition of a special legal status by economic entities takes place in the following cases: 1) in cases stipulated by economic legislation, based on a commercial contract when its conclusion is necessary for obtaining state and/or local resources (concessionaire, private partner, investor with significant investments, participant in an industrial park, etc.); 2) in a post-contractual manner due to the provisions of the law (including the acquisition of status as a science park, a resident of the Diya City, etc.). The most common forms of organizing economic relationships found in national legislation are highlighted, which establish various forms of support for economic entities depending on the acquisition of a special legal status by the economic entity, namely: 1) the legal regime of public-private partnerships; 2) the legal regime of concessions; 3) the legal regime of investment projects with significant investments in Ukraine; 4) the legal regime of industrial parks; 5) the legal regime of science parks; 6) the legal regime of innovation activities of technology parks; 7) legal regime of economic activity established in special (free) economic zones and territories of priority development; 8) the legal regime of Diya City. It is established that the conclusion of a commercial contract in most cases turns out to be the final link in the system of elements of the factual composition, which creates prerequisites for the economic entity to acquire a special legal status. At the same time, it is argued that the legal fact of acquiring a special legal status by an economic entity in certain cases should be considered as one of the elements of the factual composition and only in conjunction with other legal facts (for example, registration of a project for a science or technology park) creates prerequisites for the application of legal instruments of a stimulating nature.

Key words: *legal regime stimulating economic activities, economic entity, special legal status, commercial contract, factual composition.*

Постановка проблеми. Міжнародна практика та досвід розвинутих країн світу свідчать про важливість економіко-правових стимулів, що мають за мету залучення як іноземних, так і вітчизняних інвестицій у розвиток технологічних виробництв, впровадження інновацій у різні галузі промисловості тощо. Досягти відчутних позитивних зрушень у провідних секторах економіки вдавалося у разі створення адаптованої до потреб держави та суспільства правової бази, зокрема, представленої стимулюючим правовим режимом господарювання, який, у попередніх авторських розробках, запропоновано розглядати як систему правових норм, спрямованих на регулювання господарських відносин із використанням комплексу правових засобів стимулюючого характеру, які переслідують мету створення передумов для реалізації державної економічної політики за її пріоритетними напрямами у спосіб, який забезпечить сталий розвиток держави та суспільства [1].

Зазвичай, застосування правових засобів стимулюючого характеру здійснюється у випадку дотримання суб'єктами господарювання визначених актами законодавства України вимог, серед яких важливого значення набувають ті, що стосуються правового статусу. При цьому, якщо галузевий правовий статус є невід'ємною умовою участі суб'єкта права у господарських відносинах, зокрема ознаки суб'єкта господарювання отримали нормативне закріплення у ст. 55 Господарського кодексу України від 16.01.2003 [2], то набуття спеціального правового статусу суб'єктами господарювання відбувається, у випадках встановлених актами господарського законодавства, на підставі господарського договору, коли його

укладення є необхідним для отримання державних та/або місцевих ресурсів (концесіонер, приватний партнер, інвестор із значними інвестиціями, учасник індустріального парку тощо). В той же час, спеціальний правовий статус може набуватися у позадоговірному порядку в силу приписів закону (зокрема, набуття статусу наукового парку, резидента Дія Сіті тощо).

Відтак, висвітлення особливостей набуття суб'єктами господарювання спеціального правового статусу, який детермінує можливості застосування правових засобів стимулюючого характеру, а також обґрунтування пропозицій щодо вдосконалення законодавства у досліджуваній сфері відносин становлять науковий інтерес та зумовлюють актуальність виконання представленого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі проблематика застосування правових засобів стимулювання економіки, у тому числі у межах спеціальних режимів господарювання, знайшли вияв у працях Ю.Є. Атаманової, В.Е. Вакім, М.Д. Василенка, О.М. Вінник, С.І. Єршової, О.Р. Зельдіної, Л.В. Крупи, О.Е. Ліллемяе, Д.В. Лічак, А.В. Матвєєвої, Т.В. Некрасової, Я.В. Петруненка, О.П. Подцерковного, В.В. Поєдинок, С.В. Сєрєбряка, Д.Ю. Сіюшова, Л.В. Таран, В.А. Устименка, І.М. Феофанової, В.В. Чайковської, В.С. Щербини та ін.

В той же час у запропонованому дослідженні приділяється увага недостатньо висвітленим у наукових джерелах питанням, пов'язаним із характеристикою стимулюючого правового режиму господарювання з умовою набуття суб'єктом господарювання спеціального правового статусу.

Метою статті є висвітлення особливостей набуття суб'єктами господарювання спеціального правового статусу, який детермінує можливості застосування правових засобів стимулюючого характеру.

Результати дослідження. Насамперед, слід зазначити, що саме спеціальним правовим статусом, який набувають суб'єкти господарювання, вступаючи у певні правовідносини, зумовлюється можливість отримання фінансових та інших форм підтримки за рахунок державних та/або місцевих ресурсів.

Не ставлячи за мету надати вичерпний перелік стимулюючих правових режимів господарювання, які передбачають набуття суб'єктом господарювання спеціального правового статусу, вбачаємо за доцільне виділити найбільш поширені форми організації господарських зв'язків, що знайшли закріплення в актах національного законодавства, та встановлюють різні форми підтримки суб'єктів господарювання, а саме:

1. Правовий режим державно-приватного партнерства.

Державно-приватне партнерство інтерпретується як співробітництво між державою Україна, Автономною Республікою Крим, територіальними громадами в особі відповідних державних органів, що згідно із Законом України «Про управління об'єктами державної власності» здійснюють управління об'єктами державної власності, органів місцевого самоврядування, Національною академією наук України, національних галузевих академій наук (державних партнерів) та юридичними особами, крім державних та комунальних підприємств, установ, організацій (приватних партнерів), що здійснюється на основі договору в порядку, встановленому цим Законом та іншими законодавчими актами, та відповідає ознакам державно-приватного партнерства, визначеним цим Законом (ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державно-приватне партнерство» від 01.07.2010 [3]).

Як випливає з легальної дефініції державно-приватного партнерства, зазначена форма організації та здійснення господарських відносин здійснюється на основі договору із ідентифікацією правового статусу його сторін як державних та приватних партнерів.

Зокрема, як випливає з абз. 1–3 ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державно-приватне партнерство», на стороні приватного партнера у договорі, укладеному в рамках державно-приватного партнерства, можуть виступати декілька осіб, які відповідно до цього Закону можуть бути приватними партнерами. Відносини між приватними партнерами та порядок визначення приватного партнера для представництва інтересів інших приватних партнерів у відносинах з державним партнером визначаються умовами договору, укладеного між

приватними партнерами, або умовами договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства. Такі особи несуть солідарну відповідальність за зобов'язаннями, передбаченими договором, укладеним в рамках державно-приватного партнерства. Крім переможця (переможців) конкурсу з визначення приватного партнера приватним партнером може виступати юридична особа, створена для здійснення державно-приватного партнерства переможцем (переможцями) конкурсу з визначення приватного партнера, якщо це передбачено умовами відповідного конкурсу. Переможець (переможці) конкурсу несе (несуть) у повному обсязі відповідальність за виконання зобов'язань за договором, укладеним у рамках державно-приватного партнерства.

Законом України «Про державно-приватне партнерство» передбачається, що державна підтримка здійснення державно-приватного партнерства може надаватися у таких формах, як:

надання державних гарантій та місцевих гарантій;

фінансування за рахунок коштів державного чи місцевих бюджетів та інших джерел згідно із загальнодержавними та місцевими програмами;

виплати приватному партнеру платежів, передбачених договором, укладеним у рамках державно-приватного партнерства, зокрема плати за експлуатаційну готовність;

придбання державним партнером певного обсягу товарів (робіт, послуг), що виробляються (виконуються, надаються) приватним партнером за договором, укладеним у рамках державно-приватного партнерства;

постачання приватному партнеру товарів (робіт, послуг), необхідних для здійснення державно-приватного партнерства;

будівництва (нового будівництва, реконструкції, реставрації, капітального ремонту, технічного переоснащення) державними, комунальними підприємствами, установами, організаціями та/або господарськими товариствами, 100 відсотків акцій (часток) яких належить державі, Автономній Республіці Крим чи територіальній громаді, об'єктів суміжної інфраструктури (залізничних, автомобільних шляхів, електронних комунікаційних мереж, засобів тепло-, газо-, водо- та електропостачання, інженерних комунікацій тощо), що не є об'єктами державно-приватного партнерства, але необхідні для виконання договору, укладеного в рамках державно-приватного партнерства;

в інших формах, передбачених законом (ч. 1 ст. 18).

2. Правовий режим концесії.

Зокрема, концесія визначається як форма здійснення державно-приватного партнерства, що передбачає надання концесієдавцем концесіонеру права на створення та/або будівництво (нове будівництво, реконструкцію, реставрацію, капітальний ремонт та технічне переоснащення), та/або управління (користування, експлуатацію, технічне обслуговування) об'єктом концесії, та/або надання суспільно значущих послуг у порядку та на умовах, визначених концесійним договором, а також передбачає передачу концесіонеру переважної частини операційного ризику, що охоплює ризик попиту та/або ризик пропозиції (п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесію» від 03.10.2019 [4]).

Як випливає з легального визначення поняття «концесія», така форма організації господарських зв'язків забезпечується концесійним договором, а суб'єкт господарювання набуває спеціального правового статусу концесіонера. Зокрема, концесіонером визнається юридична особа – резидент України, яка отримала відповідно до цього Закону об'єкт у концесію та виступає стороною концесійного договору (п. 10 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про концесію»).

Форми державної підтримки, які можуть надаватися концесіонеру, наводяться у ст. 35 Закону України «Про концесію» та частково співпадають з тими ж самими формами підтримки, які встановлено для державно-приватного партнерства.

Особливістю правового регулювання концесійних відносин, на відміну від інших договірних форм здійснення господарювання, слід визнати ідентифікацію концесії у структурі Господарського кодексу України як спеціального режиму господарювання. Адже Глава 40 «Концесії» розміщена у межах Розділу VIII «Спеціальні режими господарювання».

3. Правовий режим інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні.

Слід відзначити, що особливості реалізації інвестиційного проєкту із значними інвестиціями, як засвідчує п. 7 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні» від 17.12.2020, визначаються спеціальним інвестиційним договором, який визначається як укладений між Кабінетом Міністрів України, інвестором із значними інвестиціями, заявником (крім випадків, передбачених цим Законом) та органом місцевого самоврядування (у разі надання державної підтримки таким органом) договір, що визначає порядок та умови реалізації інвестиційного проекту із значними інвестиціями [5].

Зокрема, за спеціальним інвестиційним договором інвестор із значними інвестиціями та/або заявник зобов'язуються реалізувати інвестиційний проект із значними інвестиціями, що відповідає вимогам, встановленим цим Законом, за рахунок власних та/або залучених коштів, а Кабінет Міністрів України та орган місцевого самоврядування (якщо він є стороною спеціального інвестиційного договору) зобов'язуються в межах своїх повноважень забезпечувати стабільність умов провадження інвестором із значними інвестиціями господарської діяльності для реалізації інвестиційного проекту із значними інвестиціями та надати державну підтримку у формі та на умовах, визначених цим Законом та спеціальним інвестиційним договором. Саме спеціальним інвестиційним договором визначаються форма та обсяг державної підтримки, що надається інвестору із значними інвестиціями для реалізації інвестиційного проєкту із значними інвестиціями протягом строку дії спеціального інвестиційного договору (ч.ч. 1 та 3 ст. 10 Закону України «Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні»).

4. Правовий режим індустріального парку.

Згідно із Законом України «Про індустріальні парки» від 21.06.2012, індустріальний (промисловий) парк – це визначена ініціатором створення індустріального парку відповідно до містобудівної документації облаштована відповідною інфраструктурою територія, у межах якої учасники індустріального парку можуть здійснювати господарську діяльність у сфері переробної промисловості, переробки промислових та/або побутових відходів (крім захоронення відходів), альтернативної енергетики, зберігання енергії, а також науково-технічну діяльність, діяльність у сфері інформації і електронних комунікацій на умовах, визначених цим Законом та договором про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку (п. 3 ч. 1 ст. 1) [6].

Особливість правового режиму індустріального парку, яким передбачається можливість надання державних та/або місцевих ресурсів з метою стимулювання створення та функціонування індустріальних парків, полягає у нормативному закріпленні для відповідних суб'єктів індустріального парку різних правових підстав набуття спеціального правового статусу, що зумовлює право на отримання державних та/або місцевих ресурсів.

Як випливає з ч. 3 ст. 34 Закону України «Про індустріальні парки», з метою створення та функціонування індустріальних парків керуючим компаніям, ініціаторам створення – суб'єктам господарювання та учасникам індустріальних парків за рахунок коштів державного, місцевих бюджетів та з інших джерел, не заборонених законом:

1) надається повна або часткова компенсація відсоткової ставки за кредитами (позиками) на облаштування та/або здійснення господарської діяльності у межах індустріальних парків у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

2) надаються кошти на безповоротній основі для облаштування індустріальних парків та/або забезпечення будівництва об'єктів інженерно-транспортної інфраструктури (автомобільних шляхів, ліній зв'язку, засобів тепло-, газо-, водо- та електропостачання, інженерних комунікацій тощо), необхідних для створення та функціонування індустріальних парків у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

3) здійснюється компенсація витрат на підключення та приєднання до інженерно-транспортних мереж у порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України;

4) надаються податкове та митне стимулювання відповідно до законодавства.

Слід зауважити, що правовий статус ініціатора створення індустріального парку набувається суб'єктом господарювання в силу закону та не потребує для цього укладення певного господарського договору. Зазначене випливає з визначення поняття «ініціатор створення індустріального парку», наведеного у п. 4 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про індустріальні парки».

Водночас правовий статус керуючої компанії та учасника індустріального парку набувається у разі укладення відповідного господарського договору. Втім до учасника індустріального парку висуваються додаткові вимоги.

Так, керуюча компанія індустріального парку визначається як створена згідно із законодавством України юридична особа незалежно від організаційно-правової форми та вибрана відповідно до цього Закону, з якою ініціатором створення укладений договір про створення та функціонування індустріального парку. Своєю чергою учасник індустріального парку – це суб'єкт господарювання будь-якої форми власності, зареєстрований на території (в межах) індустріального парку, який згідно із законодавством набув право на земельну ділянку та/або інший об'єкт (частину об'єкта) нерухомого майна у межах індустріального парку, уклав з керуючою компанією договір про здійснення господарської діяльності у межах індустріального парку відповідно до концепції індустріального парку та має здійснювати діяльність виключно у сфері переробної промисловості, переробки промислових та/або побутових відходів (крім захоронення відходів), а також науково-технічну діяльність, діяльність у сфері інформації і телекомунікацій лише на території (в межах) індустріального парку (п.п. 5 та 8 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про індустріальні парки»).

Як можна побачити, набуття правового статусу учасника індустріального парку вимагає наявності певної послідовності юридичних фактів, що утворюють фактичний склад, а саме: реєстрація на території (в межах) індустріального парку; набуття права на земельну ділянку та/або інший об'єкт (частину об'єкта) нерухомого майна у межах індустріального парку; укладення з керуючою компанією договору про здійснення господарської діяльності.

5. Правовий режим наукового парку.

Особливістю правового режиму наукового парку слід визнати те, що набуття спеціального правового статусу розглядається як один з елементів фактичного складу застосування правових засобів стимулюючого характеру.

Адже, задля отримання державної підтримки, проєкти наукового парку підлягають державній реєстрації центральним органом виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сферах освіти і науки, наукової, науково-технічної діяльності, інноваційної діяльності в зазначених сферах, трансферу (передачі) технологій, у порядку, визначеному ст. 13 Закону України «Про інноваційну діяльність», з урахуванням особливостей, встановлених ст. 15 Закону України «Про наукові парки» від 25.06.2009.

Саме у разі реалізації проєкту наукового парку, зареєстрованого згідно з ч. 2 ст. 15 Закону України «Про наукові парки», наукове, лабораторне і дослідницьке обладнання, а також комплектуючі та матеріали, передбачені проєктом наукового парку, що ввозяться науковим парком та партнерами наукового парку для його виконання, звільняються від сплати ввізного мита у порядку, встановленому Митним кодексом України (ст. 19 Закону України «Про наукові парки») [7].

Додатково слід зауважити, що набуття статусу наукового парку відбувається у порядку, визначеному Законом України «Про наукові парки». В той час як правовий статус «партнера наукового парку» набувається у разі укладення з науковим парком договору про партнерство, який визначається як договір між науковим парком і суб'єктами господарювання щодо умов участі суб'єктів господарювання у процесі розроблення та виконання проектів наукового парку (ст. 1 Закону України «Про наукові парки»).

6. Правовий режим інноваційної діяльності технологічних парків.

Не зважаючи на те, що Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України» від 25.03.2005 [8] було скасовано ключові норми низки законів України, у тому числі

Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків» від 16.07.1999, якими визначалися пільгові умови здійснення інвестиційної та інноваційної діяльності, зокрема і технологічними парками, вбачається за доцільне відзначити деякі риси, які характеризують правовий режим інноваційної діяльності технологічних парків.

Загалом, алгоритм, який покладено в основу застосування правових засобів стимулюючого характеру, є досить схожим на той же, що передбачений для наукових парків.

Набуття спеціального правового статусу (технологічний парк, учасники технологічного парку, спільне підприємство) є початковим етапом процедури впровадження заходів стимулювання господарської діяльності, оскільки ключовим завершальним етапом визнається державна реєстрація проєкту технологічного парку. Зазначене випливає зі змісту ч. 6 ст. 5 Закону України «Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків», згідно з якою свідоцтво про державну реєстрацію проєкту технологічного парку видається на строк реалізації цього проєкту, але не більш як на п'ять років, і є підставою для запровадження спеціального режиму інноваційної діяльності відповідно до цього Закону та відкриття спеціальних рахунків технологічних парків, їх учасників та спільних підприємств [9].

7. Правовий режим господарювання, запроваджений у спеціальних (вільних) економічних зонах та територіях пріоритетного розвитку.

Слід відзначити, що територіальна локалізація згаданих правових режимів зумовлювала певні особливості набуття права на отримання державної підтримки суб'єктами господарювання, які здійснювали свою діяльність у межах спеціальних (вільних) економічних зонах та територій пріоритетного розвитку.

Так, Законом України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» від 13.10.1992 (*втратив чинність*) передбачалося, що орган господарського розвитку і управління спеціальної (вільної) економічної зони, відповідно до наданих повноважень, здійснював реєстрацію суб'єктів економічної діяльності та інвестицій, здійснюваних у спеціальній (вільній) економічній зоні (абз. 7 ч. 2 ст. 11) [10].

Як зазначалося у ч. 7 ст. 9 Закону України «Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області» від 24.12.1998 (*втратив чинність*), свідоцтво Ради з питань спеціальних економічних зон та спеціального режиму інвестиційної діяльності в Донецькій області про схвалення інвестиційного проєкту визнавалося підставою для укладення органом місцевого самоврядування контракту з інвестором та державної реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності, укладення органом господарського розвитку спеціальної економічної зони договорів оренди землі, приміщень тощо [11].

Додатково реєстрація суб'єктів підприємницької діяльності – юридичних осіб на територіях пріоритетного розвитку визнавалася обов'язковою умовою для отримання зазначеними суб'єктами права податкових і митних пільг. Зокрема, таке застереження містилося у нормі ч. 1 ст. 2 Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області» від 18.11.2003 (*втратив чинність*) [12]. При цьому спеціальний режим інвестиційної діяльності застосовувався після укладення зазначеним суб'єктом підприємницької діяльності та відповідним органом місцевого самоврядування (місцевою державною адміністрацією) території пріоритетного розвитку договору (контракту) щодо реалізації у пріоритетних видах економічної діяльності відповідного інвестиційного проєкту кошторисною вартістю, не менше розміру, встановленого ч. 2 ст. 2 Закону України «Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області».

Слід зауважити, що внаслідок законодавчих змін, зумовлених згаданим вище Законом України «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України», було скасовано митні, податкові та фінансові пільги, які надавалися суб'єктам господарювання, які здійснювали діяльність на територіях спеціальних (вільних) економічних зон та територіях пріоритетного розвитку.

Крім того, правовий режим господарської діяльності на території пріоритетного розвитку було вилучено з системи правових засобів стимулюючого характеру у зв'язку зі

скасуванням ст. 415 Господарського кодексу України. Водночас через скасування Закону України «Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон» на даний час унеможливлено використання потенціалу та практичне застосування правового режиму спеціальних (вільних) економічних зон. Адже у ст. 405 Господарського кодексу України, яка розміщена у межах Глави 39 «Спеціальні (вільні) економічні зони», міститься згадування про те, що на території спеціальної (вільної) економічної зони діє законодавство України з урахуванням особливостей, передбачених цим Кодексом, *законом про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон*, а також законом про створення конкретної спеціальної (вільної) економічної зони, прийнятим відповідно до цього Кодексу.

8. Правовий режим Дія Сіті.

Зважаючи на активний процес діджиталізації більшості сфер економіки, а також з метою створення сприятливих умов для ведення інноваційного бізнесу, розбудови цифрової інфраструктури, залучення інвестицій, в правовій системі України окремо виділено правовий режим Дія Сіті, який визначається як сукупність правових норм, якими визначаються права та обов'язки особи, що виникають, змінюються та припиняються у зв'язку із зверненням про набуття, набуттям та втратою статусу резидента Дія Сіті, а також особливості регулювання відносин за участю резидента Дія Сіті і щодо участі у його статутному капіталі (п. 9 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» від 15.07.2021) [13].

Саме із наявністю у суб'єкта господарювання правового статусу резидента Дія Сіті пов'язується можливість запровадження з боку держави спеціальних умов оподаткування. Як зазначається у ч. 7 ст. 2 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», особливості застосування до резидента Дія Сіті спеціальних умов оподаткування, день початку і день припинення застосування таких умов визначаються Податковим кодексом України. Зокрема, п. 136.8 ст. 136 Податкового кодексу України від 02.12.2010 передбачається, що під час провадження діяльності резидентами Дія Сіті – платниками податку на особливих умовах відповідно до Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» ставка податку на прибуток підприємств встановлюється у розмірі 9 відсотків бази оподаткування [14].

При цьому статус резидента Дія Сіті встановлюється законом. Відповідно до п. 11 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», резидентом Дія Сіті визнається юридична особа, яка відповідно до цього Закону набула статус резидента Дія Сіті та згідно з інформацією, що міститься у реєстрі Дія Сіті, перебуває у зазначеному статусі.

Висновки. За підсумками виконаного дослідження можна дійти наступних висновків:

аргументовано положення про те, що застосування правових засобів стимулюючого характеру здійснюється у випадку дотримання суб'єктами господарювання визначених актами законодавства України вимог, серед яких важливого значення набувають ті, що стосуються правового статусу;

обґрунтовано положення про те, що галузевий правовий статус є невід'ємною умовою участі суб'єкта права у господарських відносинах, в той час як набуття спеціального правового статусу суб'єктами господарювання відбувається: 1) у випадках встановлених актами господарського законодавства, на підставі господарського договору, коли його укладення є необхідним для отримання державних та/або місцевих ресурсів (концесіонер, приватний партнер, інвестор із значними інвестиціями, учасник індустріального парку тощо); 2) у позадоговірному порядку в силу приписів закону (зокрема, набуття статусу наукового парку, резидента Дія Сіті тощо);

виділено найбільш поширені форми організації господарських зв'язків, що знайшли закріплення в актах національного законодавства, та встановлюють різні форми підтримки суб'єктів господарювання залежно від набуття суб'єктом господарювання спеціального правового статусу, а саме: 1) правовий режим державно-приватного партнерства; 2) правовий

режим концесії; 3) правовий режим інвестиційних проєктів із значними інвестиціями в Україні; 4) правовий режим індустріального парку; 5) правовий режим наукового парку; 6) правовий режим інноваційної діяльності технологічних парків; 7) правовий режим господарювання, запроваджений у спеціальних (вільних) економічних зонах та територіях пріоритетного розвитку; 8) правовий режим Дія Сіті;

встановлено, що укладення господарського договору у більшості випадків виявляється фінальною ланкою у системі елементів фактичного складу, що створює передумови для набуття суб'єктом господарювання спеціального правового статусу. Водночас доводиться, що сам юридичний факт набуття спеціального правового статусу суб'єктом господарювання в окремих випадках доцільно розглядати як один з елементів фактичного складу і лише у сукупності з іншими юридичними фактами (наприклад, реєстрація проєкту наукового або технологічного парку) створює передумови для застосування правових засобів стимулюючого характеру.

Список використаних джерел:

1. Курепіна О.Ю. Стимулюючий правовий режим господарювання у системі господарського права: поняття та співвідношення зі спеціальним режимом господарювання. *Економіка та право*. 2023. № 3. С. 18–40. doi: https://doi.org/10.15407/econlaw. 2023.03.018.

2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.

3. Про державно-приватне партнерство: Закон України від 01.07.2010 № 2404-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2404-17#Text.

4. Про концесію: Закон України від 03.10.2019 № 155-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/155-IX#Text.

5. Про державну підтримку інвестиційних проектів із значними інвестиціями в Україні: Закон України від 17.12.2020 № 1116-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1116-20#Text.

6. Про індустріальні парки: Закон України від 21.06.2012 № 5018-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5018-17#Text.

7. Про наукові парки: Закон України від 25.06.2009 № 1563-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1563-17#Text.

8. Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2005 рік» та деяких інших законодавчих актів України»: Закон України від 25.03.2005 № 2505-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2505-15#Text.

9. Про спеціальний режим інноваційної діяльності технологічних парків: Закон України від 16.07.1999 N 991-XIV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/991-14#Text.

10. Про загальні засади створення і функціонування спеціальних (вільних) економічних зон: Закон України від 13.10.1992 № 2673-XII. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2673-12#Text (втратив чинність).

11. Про спеціальні економічні зони та спеціальний режим інвестиційної діяльності в Донецькій області: Закон України від 24.12.1998 № 356-XIV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/356-14#Text (втратив чинність).

12. Про спеціальний режим інвестиційної діяльності на територіях пріоритетного розвитку в Чернігівській області: Закон України від 18.11.2003 № 1250-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1250-15/ed20220727#Text (втратив чинність).

13. Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні : Закон України від 15.07.2021 № 1667-IX. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1667-20#Text.

14. Податковий кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text.

НЕСТЕРОВ Г. Г.,
молодший науковий співробітник
відділу проблем міжрегіонального
співробітництва, здобувач вищої освіти
ступеня доктора філософії
(Державна установа
«Інститут економіко-правових
досліджень імені В. К. Мамутова
Національної академії наук України»)

УДК 346+347.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.18

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ РЕЧОВО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ

Встановлено, що у судовій практиці напрацьовано підхід, коли захист права власності у випадку наявності факту «книжкового володіння» відбувається за правилами не віндикаційного, а негаторного позову. Відзначається, що в основу такого підходу покладено напрацьований практикою Верховного Суду критерій правового режиму окремого нерухомого майна, що перебуває у державній чи комунальній власності та яке не може бути передано у приватну власність. Як свідчить практика Верховного Суду, протиправне зайняття такого майна чи державна реєстрація права власності на нього за приватною особою кваліфікується як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади. Доводиться, що не пов'язаними з позбавленням володіння доцільно визнати такі порушення права власності територіальної громади (права комунальної власності), які є наслідком вжиття з боку органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб дій та/чи бездіяльності, що призвели до порушення ч. 2 ст. 19 Конституції України. У таких випадках захист права власності територіальної громади має відбуватися шляхом застосування негаторного позову. Обґрунтовано положення про доцільність визнання критерієм застосування негаторного позову, окрім правового режиму майна, що враховує певні його особливості та унеможливлює набуття у приватну власність, також особливий правовий статус суб'єкта права, який здійснює розпорядження об'єктами права комунальної власності, а саме органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, та на якого поширюється особливий тип (спеціально дозволений) та принцип («дозволено тільки те, що прямо дозволено законом, все інше заборонено») правового регулювання, що знайшли вияв у ч. 2 ст. 19 Конституції України. Юридично важливим аспектом реалізації зазначеної пропозиції пропонується визнати більший рівень захисту майнових прав територіальної громади, що полягає у можливості пред'явлення негаторного позову упродовж усього часу, поки існує відповідне правопорушення. Обґрунтовано положення про доцільність переходу від моделі спростовної презумпції добросовісності учасників цивільних відносин, яка знайшла вияв у нормах Цивільного кодексу України, до моделі доказової презумпції добросовісності. Доводиться, що реалізація зазначеної пропозиції сприятиме посиленню правового господарського порядку, згідно зі ст. 5 Господарського кодексу України, урівнюючи всіх учасників господарських відносин перед законом та зумовлюючи їх обов'язок доводити добросовісність дій та/або

бездіяльності, зокрема, у відносинах між органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами як відчужувачами об'єктів права комунальної власності та суб'єктами господарювання як набувачами таких об'єктів.

Ключові слова: *органи місцевого самоврядування, територіальна громада, право комунальної власності, речово-правові способи захисту права власності, віндикаційний позов, негаторний позов, правовий господарський порядок.*

Nesterov H. H. Specific features of the application of property law methods of communal property rights protection

It is established that in judicial practice, an approach has been developed whereby the protection of property rights, in the case of the existence of «registered possession», occurs under the rules of a negatory lawsuit rather than vindication. It is noted that such an approach is based on the criterion established by the Supreme Court practice regarding the legal regime of individual immovable property in state or communal ownership that cannot be transferred to private ownership. As evidenced by the Supreme Court's practice, the unlawful occupation of such property or the state registration of ownership rights over it by a private individual is qualified as not being related to dispossession but rather as a violation of the state or relevant territorial community's property rights. It is argued that violations of the property rights of a territorial community (communal property rights), which result from actions or inaction by local self-government bodies and their officials leading to a violation of Article 19 Part 2 of the Constitution of Ukraine, should also be considered as not being related to dispossession. In such cases, the protection of the territorial community's property rights should be pursued through the application of a negatory lawsuit. The justification for recognizing the criterion for applying a negatory lawsuit includes not only the legal regime of property, considering certain characteristics that prevent its acquisition into private ownership but also the special legal status of the subject of law exercising control over objects of communal property, namely local self-government bodies and their officials, subject to a special type (specifically permitted) and principle («only what is directly permitted by law is allowed, everything else is prohibited») of legal regulation, as manifested in Article 19 Part 2 of the Constitution of Ukraine. A legally significant aspect of implementing this proposal is to acknowledge a higher level of protection of the territorial community's property rights, which entails the ability to bring a negatory lawsuit for the entire duration of the relevant legal violation. The rationale for transitioning from the model of rebuttable presumption of good faith among participants in civil relations, as reflected in the provisions of the Civil Code of Ukraine, to the model of evidentiary presumption of good faith is substantiated. It is argued that the implementation of this proposal will enhance the legal economic order, in accordance with Article 5 of the Economic Code of Ukraine, by equalizing all participants in economic relations before the law and imposing on them the obligation to prove the good faith of their actions or inaction, particularly in relations between local self-government bodies and their officials as disposers of objects of communal property and entities engaged in economic activities as acquirers of such objects.

Key words: *local self-government bodies, territorial community, right of communal property, property law methods of property rights protection, vindicatory lawsuit, negatory lawsuit, legal economic order.*

Вступ. Зважаючи на класичний поділ правовідносин на регулятивні та охоронні, останнім вбачається за доцільне приділити увагу у межах представленого дослідження у контексті захисту права комунальної власності із використання речово-правових способів.

На перший погляд може здатися, що правова наука вже надала відповіді на більшість дискусійних питань щодо порядку та умов застосування речово-правових способів захисту права власності. Водночас судова практика свідчить про триваючі активні еволюційні процеси у визначенні підходів до співвідношення віндикаційного та негаторного позовів, які уособлюють речово-правові способи захисту права власності. Досить звернути увагу на тематику вебінарів, семінарів та лекцій, основними доповідачами за якими виступають судді Верховного Суду. Зокрема, науковий та практичний інтерес становлять висновки, представлені як у презентаційних матеріалах, так і під час усних доповідей на наступні теми: «Речово-правові способи захисту цивільних прав: практика Великої Палати Верховного Суду» (суддя Великої Палати Верховного Суду Д. Гудима) [1], «Захист права власності: актуальна практика Верховного Суду» (суддя Великої Палати Верховного Суду В. Уркевич) [2], «Віндикаційний та негаторний позови. Визнання права власності. Практика Верховного Суду» (суддя Великої Палати Верховного Суду Ю. Власов) [3], «Битва віндикації та негаторки: куди рухаємось?!» (суддя Верховного Суду у Касаційному цивільному суді В. Крат) [4] тощо.

Представлені у наведених вище матеріалах результати правозастосовної діяльності додатково постають предметом полеміки, яка триває у науковій спільноті та професійних юридичних колах, щодо таких ключових питань, як-то: розмежування категорій «право володіння», «володіння», «книжкове володіння»; визначення критеріїв добросовісності та недобросовісності набувача майна; визначення критеріїв, за яких захист права власності у випадках, коли факт володіння набувачем нерухомим майном є підтвердженим державною реєстрацію права власності, здійснюється із використанням негаторного позову, замість віндикаційного тощо.

Безперечно, наявні наукові підходи та судова практика у сфері захисту права власності складають методологічну та емпіричну основу цього дослідження, яке покликано висвітлити найбільші дискусійні питання захисту права комунальної власності, суб'єктом якого виступає територіальна громада.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науковій літературі отримали висвітлення ключові питання, які розкривають засади захисту права власності, у тому числі права державної та комунальної власності, значення правових презумпцій у досліджуваній сфері, що знайшло вияв у наукових працях наступних науковців, включаючи результати науково-практичних пошуків вищевказаних авторів, Ю.В. Білоусова, А.Г. Бобкової, Н.Ю. Голубєвої, Р.А. Джабраілова, О.В. Дзери, І.П. Зеленко, Р.А. Майданика, В.К. Мамутова, К.М. Пількова, В.А. Устименка, В.П. Феннич, В.С. Щербини та ін.

Водночас у правових дослідженнях у недостатній мірі опрацьовано питання, пов'язані із обґрунтуванням шляхів вдосконалення законодавства України, що визначає особливості застосування речово-правових способів захисту права комунальної власності через призму сучасної судової практики, правового статусу органів місцевого самоврядування та динамічного формування підходів до співвідношення віндикаційного та негаторного позовів.

Постановка завдання. Метою статті є виявлення особливостей застосування речово-правових способів захисту права комунальної власності.

Результати дослідження. Насамперед, слід зазначити, що кваліфікуючі ознаки віндикаційного та негаторного позовів нормативно закріплено відповідно у ст.ст. 387–388 та 391 Цивільного кодексу України від 16.01.2003 [5].

Як випливає зі змісту ст. 387 Цивільного кодексу України, власник має право витребувати своє майно від особи, яка незаконно, без відповідної правової підстави заволоділа ним. Мета позову, як відзначає Ю. Власов, полягає у поверненні об'єкта права власності у володіння власника. При цьому Ю. Власов виділяє наступні ознаки віндикаційного позову:

подається власником або титульним володільцем;

стосовно індивідуально визначених речей;

зміст позову становить вимога про повернення речі;

річ перебуває у володінні іншої особи (відповідача);

річ знаходиться у чужому володінні незаконно.

Можливості витребування майна із чужого незаконного володіння та перспективи задоволення віндикаційного позову зумовлені як правовим статусом володільця (добросовісний чи недобросовісний набувач), так і низкою умов, які є важливими для встановлення у разі набуття майна добросовісним набувачем.

Зокрема, незаконний недобросовісний володілець має повернути майно власнику у будь-якому випадку, що випливає зі змісту норми ст. 387 Цивільного кодексу України. В той час як незаконний добросовісний володілець має повернути майно, що було набуте безвідплатно в особи, яка не мала права його відчужувати (ч. 3 ст. 388 Цивільного кодексу України). Крім того, якщо майно за відплатним договором придбане в особи, яка не мала права його відчужувати, про що набувач не знав і не міг знати (добросовісний набувач), власник має право витребувати це майно від набувача лише у разі, якщо майно:

1) було загублене власником або особою, якій він передав майно у володіння;

2) було викрадене у власника або особи, якій він передав майно у володіння;

3) вибуло з володіння власника або особи, якій він передав майно у володіння, не з їхньої волі іншим шляхом (ч. 1 ст. 388 Цивільного кодексу України).

Своєю чергою негаторний позов передбачає право власника майна вимагати усунення перешкод у здійсненні ним права користування та розпоряджання своїм майном (ст. 391 Цивільного кодексу України). Як зазначає Д. Гудима із посиланням на п. 38 постанови Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 653/1096/16-ц, негаторний позов – це позов власника, який є фактичним володільцем майна, до будь-якої особи про усунення перешкод, які ця особа створює у користуванні чи розпорядженні відповідним майном. Позивач за негаторним позовом вправі вимагати усунути існуючі перешкоди чи зобов'язати відповідача утриматися від вчинення дій, що можуть призвести до виникнення таких перешкод. Означений спосіб захисту спрямований на усунення порушень прав власника, які не пов'язані з позбавленням його володіння майном [1; 6].

Серед ознак негаторного позову Ю. Власов виділяє наступні:

подається власником або титульним володільцем;

стосовно майна, яке знаходиться у власника (володільця);

інша особа заважає користуванню або розпорядженню цією річчю;

для створення таких перешкод немає правових підстав [3].

Водночас у порядку дискусії В. Крат запропонував замислитися над тим «…чи може, наприклад, бути такою перешкодою запис у реєстрі нерухомості (якщо мовиться про «очищення реєстру»). Адже коли ми говоримо про захист таких об'єктів, як водний фонд, культурна спадщина та ін., так чи інакше йдеться про «очищення реєстру»» [4].

Слід зазначити, що визначальним критерієм для розмежування віндикаційного та негаторного позовів, як стверджує Велика Палата Верховного Суду, є відсутність або наявність у позивача володіння майном; відсутність або наявність в особи володіння нерухомим майном визначається виходячи з принципу реєстраційного підтвердження володіння; особа, до якої перейшло право власності на об'єкт нерухомості, набуває щодо нього всі правоможності власника, включаючи право володіння (п. 72 постанови Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц) [7].

Щодо розмежування «права володіння» та «володіння», а також про використання у судовій практиці поняття «книжкове володіння» наведено аргументи Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 08.11.2023 у справі № 607/15052/16-ц. Зокрема, у п.п. 9.9–9.13 відзначається таке:

«9.9. Ураховуючи специфіку речей в обороті, володіння рухомими та нерухомими речами відрізняється: якщо для володіння першими важливо встановити факт їх фізичного утримання, то володіння другими може бути підтверджене, як правило, державною реєстрацією права власності на це майно у встановленому законом порядку (див. постанову Великої Палати Верховного Суду від 04 липня 2018 року у справі № 653/1096/16-ц (провадження № 14-181цс18; пункт 90)).

9.10. Цей фактичний стан володіння слід відрізняти від права володіння, яке належить власникові (частина перша статті 317 ЦК України) незалежно від того, є він фактичним володільцем майна, чи ні. Тому власник не втрачає право володіння нерухомим майном у зв`язку з державною реєстрацією права власності за іншою особою, якщо остання не набула права власності. Натомість ця особа внаслідок реєстрації за нею права власності на нерухоме майно стає фактичним володільцем останнього, але не набуває право володіння, допоки право власності зберігається за попереднім володільцем. Отже, володіння нерухомим майном, яке посвідчує державна реєстрація права власності, може бути правомірним або неправомірним (законним або незаконним). Тоді як право володіння, якщо воно існує, неправомірним (незаконним) бути не може (див. постанови Великої Палати Верховного Суду від 23 листопада 2021 року у справі № 359/3373/16-ц (провадження № 14-2цс21; пункти 65-67); від 18 січня 2023 року у справі № 488/2807/17 (провадження № 14-91цс20; пункт 92)).

9.11. Пунктом 1 частини першої статті 2 Закону № 1952-IV установлено, що державна реєстрація речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень – офіційне визнання і підтвердження державою фактів набуття, зміни або припинення речових прав на нерухоме майно, обтяжень таких прав шляхом внесення відповідних відомостей до Державного реєстру речових прав на нерухоме майно.

9.12. Реєстрація права власності на нерухоме майно є лише офіційним визнанням права власності з боку держави. Сама державна реєстрація права власності за певною особою не є безспірним підтвердженням наявності в цієї особи права власності, але створює спростовну презумпцію права власності такої особи (див. постанову Великої Палати Верховного Суду від 12 березня 2019 року у справі № 911/3594/17 (провадження № 12-234гс18)).

9.13. З визнанням того, що державною реєстрацією права власності на нерухоме майно підтверджується володіння цим майном, у судову практику увійшла концепція «книжкового володіння».» [8].

Водночас у судовій практиці напрацьовано підхід, коли *захист права власності у випадку наявності факту «книжкового володіння» відбувається за правилами не віндикаційного, а негаторного позову*. В основу такого підходу покладено правовий режим окремого нерухомого майна, що перебуває у державній чи комунальній власності та яке не може бути передано у приватну власність.

Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц наголошується на особливостях захисту прав власника земельної ділянки водного фонду, право власності на яку неправомірно зареєстровано за фізичною чи юридичною особою, або якщо земельна ділянка зайнята такою особою. Зокрема, Велика Палата Верховного Суду відзначила те, що заволодіння громадянами та юридичними особами землями водного фонду (перехід до них володіння цими землями) *всупереч вимогам Земельного кодексу України є неможливим*; розташування земель водного фонду вказує на неможливість виникнення приватного власника, а отже, і нового володільця, крім випадків, передбачених у статті 59 цього Кодексу та інших. Відповідно, протиправне зайняття такої земельної ділянки або державну реєстрацію права власності на неї за приватною особою слід розглядати, як наголошує Велика Палата Верховного Суду, *як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади, а таке право захищається не віндикаційним, а негаторним позовом*. Втім, зазначені висновки не застосовуються щодо заволодіння замкненими природними водоймами загальною площею до 3 гектарів, оскільки такі водойми можуть надаватися у власність приватним особам (стаття 59 Земельного кодексу України) (п. 51 постанови Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц) [7].

Велика Палата Верховного Суду звертає увагу на те, що в силу зовнішніх, об'єктивних, явних і видимих природних ознак таких земельних ділянок особа, проявивши розумну обачність, може і повинна знати про те, що ділянки належать до водного фонду, набуття приватної власності на них є неможливим. І наводиться висновок про те, що, коли в принципі,

за жодних умов не може виникнути право власності, то і володіння є неможливим. Відтак, Велика Палата Верховного Суду зауважила, що як зайняття земельної ділянки водного фонду, так і наявність державної реєстрації права власності на таку ділянку за порушником *з порушенням Земельного кодексу України та Водного кодексу України* треба розглядати як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади, а належним способом захисту прав власника є негаторний позов (п. 52 постанови Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц) [7].

Водночас, з наведеної вище позиції Великої Палати Верховного Суду щодо визначення такого критерію застосування негаторного позову як правовий режим окремого нерухомого майна, що перебуває у державній чи комунальній власності та яке не може бути передано у приватну власність, не створюючи тим самим підстав для позбавлення власника такого майна володіння останнім, випливає і інший критерій, який є більш ніж очевидним, але не отримав належної правової оцінки.

Зокрема, Велика Палата Верховного Суду, аргументуючи власну позицію доцільності застосування негаторного позову з метою захисту прав власника (у контексті дослідження – територіальної громади) у описаних у постанові від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц випадках, акцентувала увагу на таких формулюваннях «*всупереч вимогам Земельного кодексу України*», «*з порушенням Земельного кодексу України та Водного кодексу України*» тощо, які можуть свідчити про те, що не менш важливого значення має оцінка дій та/чи бездіяльності органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб на відповідність ч. 2 ст. 19 Конституції України від 28.06.1996.

Згідно із вказаною конституційно-правовою нормою, органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України [9].

Зазначене формулювання відтворило по суті один з принципів права «дозволено тільки те, що прямо дозволено законом, все інше заборонено» [10, с. 204]. Додатково вказаний принцип права покладено в основу спеціально дозволеного типу правового регулювання, згідно з яким дозволяються лише ті форми поведінки соціальних суб'єктів, що безпосередньо визнаються правовими нормами як припустимі [10, с. 216].

Відтак, дії та/чи бездіяльність органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, які суперечать ч. 2 ст. 19 Конституції України, не можуть створювати правових наслідків, окрім тих, що пов'язані із їх незаконністю.

У певній мірі зазначений висновок співзвучний з позицією Великої Палати Верховного Суду, згідно з якою рішення органу державної влади чи місцевого самоврядування за умови його невідповідності закону не тягне тих юридичних наслідків, на які воно спрямоване. Як зазначається у п. 181 постанови Великої Палати Верховного Суду від 12.09.2023 у справі № 910/8413/21, цей підхід у судовій практиці є усталеним [11].

Відповідно, не пов'язаними з позбавленням володіння доцільно визнати такі порушення права власності територіальної громади (права комунальної власності), які є наслідком вжиття з боку органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб дій та/чи бездіяльності, що призвели до порушення ч. 2 ст. 19 Конституції України. У таких випадках захист права власності територіальної громади має відбуватися шляхом застосування негаторного позову.

Відтак, критерієм застосування негаторного позову, окрім правового режиму майна, що враховує певні його особливості та унеможливлює набуття у приватну власність, доцільно також визнати особливий правовий статус суб'єкта права, який здійснює розпорядження об'єктами права комунальної власності, а саме органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, та на якого поширюється особливий тип та принцип правового регулювання, що знайшли вияв у ч. 2 ст. 19 Конституції України.

Юридично важливим аспектом реалізації зазначеної пропозиції слід визнати більший рівень захисту майнових прав територіальної громади, що полягає у можливості пред'явлення негаторного позову упродовж усього часу, поки існує відповідне правопорушення.

Вказана особливість не є характерною для віндикаційного позову, до якого застосовуються строки позовної давності. Як зауважила Велика Палата Верховного Суду у постанові від 12.09.2023 у справі № 910/8413/21, такий підхід у судовій практиці є усталеним (п. 242) [11].

Додатково судова практика досить однозначно переконує у поширеності випадків, коли органи місцевого самоврядування та їх посадові особи не мають зацікавленості у вжитті правових заходів, спрямованих на захист майнових прав територіальної громади, навіть у випадках допущених такими органами та особами порушень вимог нормативно-правових актів. Своєю бездіяльністю часом створюються умови для настання наслідків спливу позовної давності та, тим самим, унеможливлення захисту майнових прав територіальної громади.

Так, Великою Палатою Верховного Суду у постанові від 08.11.2023 у справі № 607/15052/16-ц в обґрунтування права прокурора звернутися до суду для захисту публічних інтересів територіальної громади було зазначене наступне: Тернопільська міська рада не виявляла бажання захищати інтереси територіальної громади стосовно нежитлового приміщення; у справі № 921/384/15-г/3 Тернопільська міська рада заперечувала проти визнання недійсним договору купівлі-продажу нежитлового приміщення, який вона уклала з ФОП ОСОБА_3; ніщо не вказує на те, що ця рада вживала будь-які заходи для забезпечення виконання зазначеного рішення суду (у справі № 921/384/15-г/3). (п.п. 8.28–8.29) [8].

За таких обставин напевно обґрунтованим буде припущення про недобросовісність дій органу місцевого самоврядування та його посадових осіб, як і про недобросовісність дій набувача об'єктів права комунальної власності. Адже на кожному юридично значущому етапі, який передував відчуженню конкретного об'єкта права комунальної власності у власність суб'єкта господарювання, мали б бути вжиті заходи, за наслідками яких як орган місцевого самоврядування та його посадові особи, так і суб'єкт господарювання могли б та повинні були б, проявивши розумну обачність, запобігти вибуттю з комунальної та набуттю у приватну власність відповідного майна всупереч вимогам закону.

З цього приводу у п. 198 постанови Великої Палати Верховного Суду від 12.09.2023 у справі № 910/8413/21 міститься наступне застереження: «198. Велика Палата Верховного Суду також нагадує, що сторони договору *повинні поводитися правомірно як під час його виконання, так і на переддоговірній стадії. Зокрема, мають поводитися добросовісно, розумно враховувати інтереси одна одної, утримуватися від недобросовісних дій чи бездіяльності. Прояви таких обов`язків, як і можливої недобросовісної чи нерозумної поведінки, є численними.* Їх не можна визначити вичерпно. Недобросовісну поведінку може становити необґрунтоване припинення переговорів, пропозиція нерозумних умов, які завідомо є неприйнятними для контрагента, вступ у переговори без серйозних намірів (зокрема з метою зірвати укладення договору з третьою особою, наприклад із конкурентом недобросовісної сторони переговорів), нерозкриття необхідної контрагенту інформації тощо (див. постанови від 29.09.2020 у справі № 688/2908/16-ц (пункт 37), від 06.07.2022 у справі № 914/2618/16 (пункт 52), від 20.07.2022 у справі № 923/196/20 (пункт 40), від 21.09.2022 у справі № 908/976/19 (пункт 5.67), від 28.09.2022 у справі № 483/448/20 (пункт 9.55), від 18.01.2023 у справі № 488/2807/17 (пункт 145)). *Пропозиція нерозумних умов договору, тобто таких, які завідомо є неприйнятними через існування законодавчих заборон і обмежень, а також прийняття іншою стороною таких умов може підтверджувати недобросовісність поведінки обох сторін договору* (див. постанову Великої Палати Верховного Суду від 28.09.2022 у справі № 483/448/20 (пункт 9.56))» (курсив мій – ГН) [11].

Додатково у п. 179 постанови від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц Велика Палата Верховного Суду нагадала, що *не може вважатися добросовісною особа, яка знала чи мала знати про набуття нею майна всупереч закону* [7]. Вказаний підхід прослідковується і у попередніх постановах Верховного Суду, зокрема, у постанові від 22.01.2021 у справі № 922/623/20 було наголошено на наступному: «Тобто у справі № 922/623/20 судом апеляційної інстанції встановлено обставини *порушення органами місцевого самоврядування умов та порядку приватизації, а також наявність протиправної поведінки*

самого покупця, який за відсутності у нього законодавчо встановлених підстав для приватизації майна шляхом викупу у зв'язку з нездійсненням ним поліпшень майна, яке неможливо відокремити від відповідного об'єкта без завдання йому шкоди, звернувся до органів місцевого самоврядування з такою заявою, *що свідчить про недобросовісність дій орендаря*.» (курсив мій – ГН) [12].

Водночас добросовісність характеризує поведінку не лише фізичних та юридичних осіб. Добросовісність визнається також важливою юридичною ознакою дій органів влади. Зокрема, зазначене отримало відображення у практиці Європейського суду з прав людини. Так, у рішенні Європейського суду з прав людини у справі «Рисовський проти України» від 20.10.2011 (заява № 29979/04) звертається увага на наступне: «71. Принцип «належного урядування», як правило, не повинен перешкоджати державним органам виправляти випадкові помилки, навіть ті, причиною яких є їхня власна недбалість (див. зазначене вище рішення у справі «Москаль проти Польщі» (Moskal v. Poland), n. 73). Будь-яка інша позиція була б рівнозначною, inter alia, санкціонуванню неналежного розподілу обмежених державних ресурсів, що саме по собі суперечило б загальним інтересам (див. там само). З іншого боку, потреба виправити минулу «помилку» не повинна непропорційним чином втручатися в нове право, набуте особою, яка покладалася на *легітимність добросовісних дій державного органу* (див., mutatis mutandis, рішення у справі «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (Pincova and Pine v. the Czech Republic), заява № 36548/97, п. 58, ECHR 2002-VIII). …» (курсив мій – ГН) [13].

Важливим є те, що суди застосовують при розгляді справ Конвенцію та практику Суду як джерело права (ст. 17 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» від 23.02.2006). Практика Суду охоплює практику Європейського суду з прав людини (далі – ЄСПЛ) та Європейської комісії з прав людини, про що зазначено у ст. 1 Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини» [14]. Як наголошує Т.І. Фулей, законодавче визнання обов'язкової юрисдикції ЄСПЛ в усіх питаннях, що стосуються тлумачення і застосування Конвенції, зумовлює вивчення практики ЄСПЛ та застосування національного законодавства з урахуванням позиції ЄСПЛ, оскільки саме в рішеннях ЄСПЛ розкривається зміст більшості положень Конвенції [15, с. 6]. У зв'язку з цим, рішення ЄСПЛ набувають важливого методологічного значення у контексті напрацювання напрямів вдосконалення національного законодавства.

Враховуючи зазначене та зважаючи на вищевказані у цьому дослідженні особливий тип та принцип правового регулювання суспільних відносин за участю, зокрема, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, що знайшли вияв у ч. 2 ст. 19 Конституції України, *вбачається за доцільне перейти від моделі спростовної презумпції добросовісності* учасників цивільних відносин, яка знайшла вияв у нормах Цивільного кодексу України, до *моделі доказової презумпції добросовісності.* Адже на даний час добросовісність є іманентно притаманною правовою якістю поведінкової моделі учасників цивільних відносин, переважно зазначене визнається за фізичними та юридичними особами, які у Цивільному кодексі України при подальших згадуваннях іменуються «особами». Хоч до учасників цивільних відносин також відносяться держава Україна, Автономна Республіка Крим, територіальні громади, іноземні держави та інші суб'єкти публічного права (ст. 2 Цивільного кодексу України). У наукових джерелах звертається увага на те, що спростовні презумпції – це припущення, що приймаються за істину до надання доказів протилежного [16, с. 25]. Своєю чергою, досліджуючи матеріально-правові доказові презумпції, окремі науковці відзначають, що така правова презумпція забезпечує перерозподіл обов'язків доказування між сторонами: «одна сторона повинна доказати факти-підстави дії презумпції, щоб суд міг зробити висновок про існування презюмованого факту, а протилежна сторона повинна доказати факт, який спрямований на спростування висновку суду, тобто встановленні презюмованого факту» [17, с. 43].

Відтак, згаданий вище перехід має полягати у протилежному за змістом формулюванні порівняно із ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України, а саме: *якщо законом або практикою Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою чи суб'єктом публічного права своїх прав, вважається, що поведінка особи чи суб'єкта публічного права є добросовісною та розумною, якщо така особа чи суб'єкт публічного права доведуть об'єктивними та беззаперечними фактами вжиття зі свого боку розумної обачності та необхідних і достатніх заходів для забезпечення досягнення легітимної мети власних дій та/або бездіяльності*.

Зазначене пропонується закріпити у новій редакції ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України.

Реалізація обґрунтованої вище пропозиції сприятиме посиленню правового господарського порядку, згідно зі ст. 5 Господарського кодексу України від 16.01.2003 [18], урівнюючи всіх учасників господарських відносин перед законом та зумовлюючи їх обов'язок доводити добросовісність дій та/або бездіяльності, зокрема, у відносинах між органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами як відчужувачами об'єктів права комунальної власності та суб'єктами господарювання як набувачами таких об'єктів.

І саме добросовісність дій набувача майна зумовлюватиме його право на відшкодування під час розгляду в судовому порядку питання про втручання держави у право на мирне володіння майном. Повертаючись до п. 71 рішення ЄСПЛ у справі «Рисовський проти України» від 20.10.2011 (заява № 29979/04), слід навести наступні положення, на які, як правило, спираються національні судові органи під час вирішення питання про допустимість втручання у право на мирне володіння майном, а саме:

«…Ризик будь-якої помилки державного органу повинен покладатися на саму державу, а помилки не можуть виправлятися за рахунок осіб, яких вони стосуються (див., серед інших джерел, mutatis mutandis, зазначене вище рішення у справі «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (Pincova and Pine v. the Czech Republic), n. 58, а також рішення у справі «Ґаші проти Хорватії» (Gashi v. Croatia), заява № 32457/05, п. 40, від 13 грудня 2007 року, та у справі «Трго проти Хорватії» (Trgo v. Croatia), заява № 35298/04, п. 67, від 11 червня 2009 року). У контексті скасування помилково наданого права на майно принцип «належного урядування» може не лише покладати на державні органи обов'язок діяти невідкладно, *виправляючи свою помилку* (див., наприклад, рішення у справі «Москаль проти Польщі» (Moskal v. Poland), п. 69), *а й потребувати виплати відповідної компенсації чи іншого виду належного відшкодування колишньому добросовісному власникові* (див. зазначені вище рішення у справах «Пінкова та Пінк проти Чеської Республіки» (Pincova and Pine v. the Czech Republic), n. 53, та «Тошкуце та інші проти Румунії» (Toscuta and Others v. Romania), п. 38)» (курсив мій – ГН) [13].

У зв'язку з цим заслуговує уваги один з ключових висновків Великої Палати Верховного Суду, який було надано у постанові від 12.09.2023 у справі № 910/8413/21 за підсумками оцінки ступеня дотримання критерію пропорційності втручання у право на мирне володіння майном через призму практики ЄСПЛ, представленій у п. 71 рішення у справі «Рисовський проти України» від 20.10.2011 (заява № 29979/04), у контексті досліджуваних обставин справи, а саме:

«258. Велика Палата Верховного Суду зауважує, що зазначені вище гарантії стосуються випадків, коли, *діючи добросовісно*, особа набула майнове право, зокрема право власності, від держави чи територіальної громади, *які діяли під впливом помилки*. Тоді як *недобросовісна поведінка набувача майна у приватну власність чи як його, так і відчужувача відповідного майна, не є набуттям права приватної власності під впливом помилки органу влади та не зумовлює таке набуття*. Більше того, повернення власникові майна від недобросовісної особи *не може становити для останньої індивідуальний і надмірний тягар*» [11].

Зазначеним у певній мірі може додатково обґрунтовуватися доцільність внесення змін до ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє дійти низки узагальнюючих висновків, а саме:

встановлено, що у судовій практиці напрацьовано підхід, коли захист права власності у випадку наявності факту «книжкового володіння» відбувається за правилами не віндикаційного, а негаторного позову. Відзначається, що в основу такого підходу покладено напрацьований практикою Верховного Суду критерій правового режиму окремого нерухомого майна, що перебуває у державній чи комунальній власності та яке не може бути передано у приватну власність. Як свідчить практика Верховного Суду, протиправне зайняття такого майна чи державна реєстрація права власності на нього за приватною особою кваліфікується як не пов'язане з позбавленням володіння порушення права власності держави чи відповідної територіальної громади;

доводиться, що не пов'язаними з позбавленням володіння доцільно визнати такі порушення права власності територіальної громади (права комунальної власності), які є наслідком вжиття з боку органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб дій та/чи бездіяльності, що призвели до порушення ч. 2 ст. 19 Конституції України. У таких випадках захист права власності територіальної громади має відбуватися шляхом застосування негаторного позову;

обґрунтовано положення про доцільність визнання критерієм застосування негаторного позову, окрім правового режиму майна, що враховує певні його особливості та унеможливлює набуття у приватну власність, також особливий правовий статус суб'єкта права, який здійснює розпорядження об'єктами права комунальної власності, а саме органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, та на якого поширюється особливий тип (спеціально дозволений) та принцип («дозволено тільки те, що прямо дозволено законом, все інше заборонено») правового регулювання, що знайшли вияв у ч. 2 ст. 19 Конституції України. Юридично важливим аспектом реалізації зазначеної пропозиції пропонується визнати більший рівень захисту майнових прав територіальної громади, що полягає у можливості пред'явлення негаторного позову упродовж усього часу, поки існує відповідне правопорушення. Як засвідчує судова практика, вказана особливість не є характерною для віндикаційного позову, до якого застосовуються строки позовної давності;

спираючись на судову практику, виявлено, що органи місцевого самоврядування та їх посадові особи у більшості випадків не мають зацікавленості у вжитті правових заходів, спрямованих на захист майнових прав територіальної громади, створюючи передумови для настання наслідків спливу позовної давності та, тим самим, унеможливлення захисту майнових прав територіальної громади. За таких обставин відстоюється позиція про недобросовісність дій органу місцевого самоврядування та його посадових осіб, як і про недобросовісність дій набувача об'єктів права комунальної власності. Аргументовано положення про те, що на кожному юридично значущому етапі, який передував відчуженню конкретного об'єкта права комунальної власності у власність суб'єкта господарювання, мали б бути вжиті заходи, за наслідками яких як орган місцевого самоврядування та його посадові особи, так і суб'єкт господарювання могли б та повинні були б, проявивши розумну обачність, запобігти вибуттю з комунальної та набуттю у приватну власність відповідного майна всупереч вимогам закону;

зважаючи на наведені у цьому дослідженні непоодинокі випадки порушення права власності територіальних громад, беручи до уваги особливий тип та принцип правового регулювання суспільних відносин за участю, зокрема, органів місцевого самоврядування та їх посадових осіб, що знайшли вияв у ч. 2 ст. 19 Конституції України, обґрунтовано положення про доцільність переходу від *моделі спростовної презумпції добросовісності* учасників цивільних відносин, яка знайшла вияв у нормах Цивільного кодексу України, до *моделі доказової презумпції добросовісності*. Зазначене пропонується закріпити у новій редакції ч. 5 ст. 12 Цивільного кодексу України наступним чином:

«5. Якщо законом або практикою Європейського суду з прав людини та Європейської комісії з прав людини встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою чи суб'єктом публічного права своїх прав, вважається, що поведінка особи чи суб'єкта публічного права є добросовісною та розумною, якщо така особа чи суб'єкт публічного права доведуть об'єктивними та беззаперечними фактами вжиття зі свого боку розумної обачності та необхідних і достатніх заходів для забезпечення досягнення легітимної мети власних дій та/або бездіяльності»;

доводиться, що реалізація обґрунтованої вище пропозиції сприятиме посиленню правового господарського порядку, згідно зі ст. 5 Господарського кодексу України, урівнюючи всіх учасників господарських відносин перед законом та зумовлюючи їх обов'язок доводити добросовісність дій та/або бездіяльності, зокрема, у відносинах між органами місцевого самоврядування та їх посадовими особами як відчужувачами об'єктів права комунальної власності та суб'єктами господарювання як набувачами таких об'єктів.

Список використаних джерел:

1. Гудима Д. Речово-правові способи захисту цивільних прав: практика Великої Палати Верховного Суду. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Prezent_Hudima_zahust.pdf.

2. Уркевич В. Захист права власності: актуальна практика Верховного Суду. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Zah_prava_vlasnostu.pdf.

3. Власов Ю. Віндикаційний та негаторний позови. Визнання права власності. Практика Верховного Суду. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/Prezent_Vlasov_vind_negat_pozov.pdf.

4. Віндикаційний та негаторний позови: суддя Верховного Суду взяв участь у дискусії. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/prescentr/news/1577435.

5. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 № 435-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

6. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 04.07.2018 у справі № 653/1096/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/75296538.

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 23.11.2021 у справі № 359/3373/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/101829985.

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 08.11.2023 у справі № 607/15052/16-ц. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114904864.

9. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

10. Загальна теорія держави і права: [Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів] / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; За ред. д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України М.В. Цвіка, д-ра юрид. наук, проф., акад. АПрН України О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

11. Постанова Великої Палати Верховного Суду від 12.09.2023 у справі № 910/8413/21. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114228694.

12. Постанова Верховного Суду від 22.01.2021 у справі № 922/623/20. *Єдиний державний реєстр судових рішень*. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/94865168.

13. Рішення Європейського суду з прав людини у справі «Рисовський проти України» від 20.10.2011 (заява № 29979/04). *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_854#Text.

14. Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини: Закон України від 23.02.2006 N 3477-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3477-15#Text.

15. Фулей Т.І. Застосування практики Європейського суду з прав людини при здійсненні правосуддя: Науково-методичний посібник для суддів. 2-ге вид. випр., допов. К., 2015. 208 с.

16. Зеленко І.П. Поняття й підходи щодо класифікації презумпцій. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2014. № 10-2(1). С. 24–27.

17. Білоусов Ю.В., Феннич В.П. Доказові презумпції у цивільному судочинстві: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права, 2012. 280 с.

18. Господарський кодекс України від 16.01.2003 № 436-IV. *Офіційний вебпортал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#Text.

ПРОСКУРНЯ Т. В.,
членкиня Комітету з питань
господарського права та процесу
Національної асоціації адвокатів
України,
адвокатка, керуюча партнерка
(Адвокатське об'єднання
«Група бізнес партнерів»)

УДК 346:347.919.7:347.95]004.8
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.19

ЄДНІСТЬ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У статті розглянуто проблематику єдності судової практики та неефективність існуючих механізмів формування сталості судової практики, що не втрачає актуальності останні роки.

Метою дослідження є пошук універсального інструменту, використання якого значно підвищить ефективність забезпечення єдності судової практики у господарському процесі. Створення такого інструменту обгрунтовується необхідністю забезпечення уніфікованого та єдиного підходу до застосування норм права та аналізу норм законодавства, правових висновків Верховного Суду у певних правовідносинах. Надано пропозиції щодо удосконалення алгоритмів пошуку існуючого Єдиного державного реєстру судових рішень, що безумовно буде сприяти забезпеченню єдності судової практики.

Проведено аналіз впливу практики Європейського суду з прав людини та Верховного суду на єдність судової практики.

Аналізується створення єдиної бази даних, яка допоможе вивести правову систему на новий рівень і в умовах інтенсивного розвитку штучного інтелекту дозволить досягти оптимального рівня єдності судової практики не тільки у господарському судочинстві.

Проведено критичний аналіз щодо можливого негативного впливу суто технічних підходів у аналітичній правовій системі, що можуть призвести до зникнення морального аспекту юридичних норм.

Особливу увагу приділено заходам регулювання під час використання штучного інтелекту в Україні, необхідності ухвалення відповідного законодавства, завдяки чому буде відбуватися таке регулювання та контроль.

Автор виснує, що розумне використання штучного інтелекту у процесі використання нової моделі правової системи позитивно вплине на розвиток єдності судової практики в Україні, створення стабільних та прогнозованих господарських правовідносин та, як наслідок, довіри громадян та бізнесу до судової системи, покращення бізнес-клімату в країні. Використання штучного інтелекту також розвантажить судову систему, адже має значно прискорити та полегшити процеси визначення фундаментальних норм права, якими регулюються ті чи інші правовідносини, пошуку актуального законодавства та правових висновків Верховного Суду.

Ключові слова: *єдність судової практики, судова практика, штучний інтелект, єдина база даних, аналіз ефективності ухвалених судових рішень, механізми та інструменти забезпечення судової практики, релевантна судова практика.*

Proskurnya T. V. Unity of judicial practice in the development of artificial intelligence

The article discusses the issues of unity of judicial practice and the inefficiency of existing mechanisms for ensuring the stability of judicial practice, which has remained relevant in recent years.

The aim of the research is to find a universal tool that significantly increases the efficiency of ensuring the unity of judicial practice in commercial proceedings. The creation of a single universal tool is justified by the necessity to ensure a unified and consistent approach to the application of legal norms and the analysis of legislative norms, legal conclusions of the Supreme Court in certain legal relations. Proposals are made for improving the algorithms for searching the existing Unified State Register of Court Decisions, which will undoubtedly contribute to ensuring the unity of judicial practice.

An analysis is conducted of the influence of the practice of the European Court of Human Rights and the Supreme Court on the unity of judicial practice.

The creation of a single database is analyzed, which will bring the legal system to a new level and in the conditions of intensive development of artificial intelligence will allow achieving the optimal level of unity of judicial practice not only in commercial proceedings.

A critical analysis is carried out regarding the possible negative impact of purely technical approaches in the analytical legal system, which may lead to the disappearance of the moral aspect of legal norms.

Special attention is paid to regulation measures during the use of artificial intelligence in Ukraine, the necessity of adopting appropriate legislation, thanks to which such regulation and control will take place.

The author concludes that the intelligent use of artificial intelligence in the process of using a new model of the legal system will positively influence the development of the unity of judicial practice in Ukraine, the creation of stable and predictable commercial legal relations, and, as a result, the trust of citizens and businesses in the judicial system, improving the business climate in the country. The use of artificial intelligence will also relieve the judicial system, as it should significantly accelerate and simplify the processes of determining fundamental legal norms governing various legal relations, searching for current legislation, and legal conclusions of the Supreme Court.

Key words: *judicial practice unity, judicial practice, artificial intelligence, unified database, analysis of the effectiveness of adopted court decisions, mechanisms and tools for ensuring judicial practice, relevant judicial practice.*

Вступ. Тема єдності судової практики завжди була і є вкрай важливою. Впродовж попередніх років науковці намагаються знайти оптимальні рішення для вирішення цієї проблематики, багато чого втілили в життя: зміна процесуальних кодексів, включення норми, яка регулює, що при виборі і застосуванні норми права до спірних правовідносин суд враховує висновки щодо застосування норм права, викладені в постановах Верховного Суду (ч. 4 ст. 236 Господарського процесуального кодексу України) [1].

Відповідно до частини першої статті 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» [2] Верховний Суд є найвищим судом у системі судоустрою України, який забезпечує сталість та єдність судової практики у порядку та спосіб, що визначені процесуальним законом.

Статтею 13 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначено, що висновки щодо застосування норм права, викладені у постановах Верховного Суду, враховуються іншими судами при застосуванні таких норм права.

Отже, Верховний суд відіграє вкрай важливу роль у забезпеченні уніфікованого та єдиного підходу до застосування норм права, адже один з базових принципів діяльності судової системи, який нерозривно пов'язаний із принципом правової визначеності, справедливості – однакове застосування законів. Це також є й одним з основоположних елементів принципу верховенства права.

Постановка завдання. Метою дослідження є пошук універсального інструменту, використання якого значно підвищить ефективність забезпечення єдності судової практики у господарському процесі. В умовах сьогодення стає очевидним, що механізми, які застосовують для забезпечення єдності судової практики, є малоефективними. Нові підходи, напрацьовані Великою Палатою Верховного Суду, що спрямовані на забезпечення єдності судової практики, також мають низьку ефективність, що призводить до численних відступів від раніше висловлених правових позицій Верховного суду.

У своїй статті «Єдність судової практики в сучасних реаліях: загрози на шляху модернізації механізмів її забезпечення» [Право України, 2019, № 10, арк. 229–249 [3] Вікторія Рєзнікова та Валентин Щербина зробили висновок, що на сьогодні з усіх засобів та механізмів забезпечення єдності судової практики, передбачених частиною другою статті 36 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Верховний Суд використовує лише один – формування єдиної судової практики через висловлення правових позицій в ухвалених ним рішеннях. Аналогічно сформувалися і нові підходи Великої Палати Верховного Суду щодо забезпечення єдності судової практики. Але такі підходи значною мірою не забезпечують бажаної єдності судової практики, тому чимало проблем залишається невирішеними. До того ж усі процесуальні кодекси України передбачають можливість відступу від висновків, викладених у постановах Верховного Суду.

Забезпечення єдності судової практики вкрай важливе і з позиції Європейського суду з прав людини.

Безперечно, стандартизація процесуальних процедур та розвиток юридичних стандартів сприяють досягненню єдності судової практики, адже єдність – це насамперед передбачуваність у судовому процесі.

Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) неодноразово зазначав про важливість дотримання принципу передбачуваності, адже це має вкрай важливе значення у забезпеченні стабільності та надійності судового процесу.

Наприклад, у справі Неждет Шахін та Періхан Шахін проти Туреччини (заява № 13279/05) [4] Європейський суд з прав людини на засіданні Великої Палати зазначив:

«*Хоча національні правові системи можуть включати різноманітні судові структури, ці структури не повинні викликати в очах громадськості уявлення про свавільність, у процесі здійснення судових позовів учасники судових процесів повинні мати можливість приймати рішення з достатнім ступенем передбачуваності та на основі чітких, загальних і стабільних критеріїв.*

Якщо правосуддя не перетворюється в лотерею, обсяг прав учасників судового процесу не повинен залежати лише від того, який саме суд розглядає їхню справу. Той факт, що учасники судових процесів можуть отримати діаметрально протилежні відповіді на одне й те саме правове питання, залежно від того, який тип суду розглядає їхню справу, може лише підірвати довіру до судів та послабити довіру громадськості до судової системи».

Водночас у цьому ж рішенні Європейський суд з прав людини додав:

«*Постійна наявність суперечливих судових рішень, з іншого боку, може створити стан юридичної невизначеності, яка, скоріш за все зменшить довіру громадськості до судової системи, тоді як така довіра є однозначно однією з основних складових держави, заснованої на верховенстві права (див. рішення у справі «Падурару» (Paduraru), згадане вище, п. 98, «Вінчич та інші проти Сербії» (Vinčić and Others v. Serbia), п. 44698/06 та інші, п. 56, від 1 грудня 2009 р. і «Штефаніка та інші» (Ştefănică and Others), згадане вище, п. 38).*

Однак Суд зазначає, що вимоги юридичної визначеності та захисту легітимної довіри громадськості не створюють права на єдність судової практики (див. рішення

у справі «Унедік проти Франції» (Unédic v. France), № 20153/04, п. 74, від 18 грудня 2008 р.). Розвиток судової практики сам собою не суперечить належному здійсненню правосуддя, оскільки відсутність динамічного та еволюційного підходу могла б заважати проведенню реформи або вдосконаленню (див. рішення у справі «Атанасовскі проти Колишньої Югославської Республіки Македонія» (Atanasovski v. «the Former Yugoslav Republic of Macedonia»), № 36815/03, п. 38, 14 січня 2010 р.)».

Отже, керуючись вищезазначеними висновками ЄСПЛ, стає цілком логічним, що у межах одного суду можуть з'являтися суперечливі рішення з аналогічного предмета спору і це не завжди можна вважати порушенням Конвенції.

Водночас має бути певний механізм, який би забезпечував узгодженість судової практики та її єдність, відповідність рішень фундаментальним принципам права. ЄСПЛ неодноразово повторював у своїх рішеннях про те, що відповідальність держав полягає в тому, щоб організувати свої правові системи у такий спосіб, щоб уникнути ухвалення суперечливих судових рішень.

На сьогодні практику ЄСПЛ активно застосовують адвокати під час складання процесуальних документів, а судді – під час ухвалення судових рішень. Разом з тим, перевантаженість Європейського суду українськими справами є цілком очевидною.

Можна сказати, що велика кількість судових спорів в Україні пов'язана з важкою соціально-економічною ситуацією, яка існує тривалий час, а зараз ще й погіршується воєнним станом. Безумовно, цей фактор впливає на ситуацію, але недостатня ефективність судової системи є також тим чинником, який потребує прогресивного сучасного рішення.

Зрозуміло, для організації такої правової системи нового покоління, яка б дозволила суддям уникати ухвалення суперечливих рішень, недостатньо існуючих правових механізмів та інструментів. Необхідно уніфікувати норми права, законодавство, судові рішення національних судів, зокрема рішення ЄСПЛ як динамічного джерела застосування норм Конвенції з прав людини тощо, і навіть **за допомогою штучного інтелекту**.

Така уніфікація може стати самостійний інструментом для підвищення стабільності та ефективності судової практики.

Водночас постають запитання на кшталт: «Чи не призведе штучний інтелект на базі якісно (технічно) побудованої моделі правової системи до зникнення морального аспекту юридичних норм під час ухвалення рішення, що зі свого боку спричинить втрату зв'язку між ухваленим рішенням та фундаментальним принципом справедливості?».

За своєю суттю така система може перетворитись у «геометричні фігури юридичних норм», описані Гансом Кельзеном у його юридичній теорії «Чиста теорія права» [5], користуючись якою, судді будуть формально ставитись до ухвалення рішення.

Такий підхід, навіть з використанням штучного інтелекту, звичайно не можна назвати прогресивним, адже саме завдяки виховній функції права, що є важливою для впливу на свідомість і поведінку суб'єктів суспільних відносин, право формує світогляд та цінності громадян, сприяє розвитку правової культури та дотриманню моральних норм.

Ба більше, неврахування морального аспекту юридичних норм при ухваленні рішень судами може зупинити розвиток усіх інструментів, які використовуються для досягнення сталості судової практики та її динамічного розвитку.

Сьогодні існують окремі реєстри (єдиний державний реєстр судових рішень, єдині державні реєстри речових прав на майно, єдиний державний реєстр виконавчих проваджень, тощо), створення яких свого часу значно полегшило роботу суддів, адвокатів та суб'єктів господарювання, дозволило швидко аналізувати дані у різних правовідносинах. Разом з тим, такий аналіз можна провести лише у кожному реєстрі окремо, що потребує чимало часу, і на сьогодні, у період надшвидкісних змін, є недозволеною розкішшю.

Наприклад, аналізуючи правові позиції, викладені Верховним Судом у його постановах, відсутня можливість швидко зрозуміти: «Чи є такі правові висновки актуальними?», «Чи може Верховний суд відступив від цієї правової позиції?»

Єдиний державний реєстр судових рішень (ЄДРСР) не містить такої інформації, що призводить до помилкового посилання на неактуальні правові висновки як адвокатами, так і суддями під час ухвалення рішень. Отже, ЄДРСР потребує доопрацювання у цій частині за принципом законодавчих баз, що відображають усі зміни, які відбуваються у чинному законодавстві.

Крім того, з упевненістю можна констатувати, що у сучасному світі назріла потреба не тільки у внесенні змін та доопрацюванні існуючих реєстрів (баз даних), а й в їхньому об'єднанні в одну масштабну базу даних, яка дозволить за допомогою штучного інтелекту більш повно та об'єктивно, а головне – автоматично та швидко аналізувати та оцінювати якість судових рішень, їхнє подальше виконання та їхній вплив на суспільні та господарські відносини.

Результати дослідження. Єдина база даних як правовий інструмент за допомогою штучного інтелекту буде потужним фундаментом для ефективного застосування таких методів для досягнення єдності судової практики, як-от:

1) аналізу великого обсягу судових рішень;

2) створення окремих юридичних баз даних у рамках Єдиної бази даних для вдосконалення її роботи;

3) прогнозування результатів судового спору;

4) відстеження актуальних правових позицій Верховного Суду та аналізу відступів від них;

5) автоматизації процесів (обробки документів, аналізу доказів, формулювання правових аргументів);

6) контролю за виконанням судових рішень;

7) аналізу ефективності ухвалених судових рішень.

Водночас створення описаного інструменту – непроста масштабна задача, яка потребує правильного змістовного підходу.

І тут немає жодного аргументу проти того, щоб перед побудовою нової моделі правової системи визначитись з поняттями, адже першим законом логіки є закон тотожності.

Насамперед ми маємо з'ясувати дефініції, які будуть використовувати механізми та інструменти нової моделі правової системи. Створити тезаурус.

Відтак до кожного виду правовідносин слід визначити перелік фундаментальних принципів права, які їх регулюють, адже спочатку потрібно визначити дух закону. І тільки опісля – переходити до аналізу букви закону. Система, відповідно до правильно налаштованих пошукових алгоритмів, може здійснювати аналіз законодавчих норм, які регулюють ті чи інші правовідносини.

Лише такий порядок аналізу спірних правовідносин може дати максимальний ефект, адже суд під час ухвалення рішення насамперед має визначитися з ключовими поняттями для певних правовідносин (їхнім предметом), потім проаналізувати принципи права, якими регулюються такі правовідносини і тільки після цього застосовувати норми чинного законодавства.

У березні 2024 року Європарламент ухвалив перший у світі Закон про штучний інтелект (англ. Artificial Intelligence Act, AI Act) [6], який має забезпечити безпеку і дотримання прав громадян. Тож очевидно, що штучний інтелект (ШІ) розвивається швидше, ніж очікувалось. Це відбувається зокрема завдяки постійним науковим дослідженням та інноваціям у царині технологій. Ба більше, штучний інтелект активно охоплює усі сфери нашого життя включно з освітою, фінансами, транспортом, медициною тощо. Таке активне розповсюдження ШІ не може залишитися без контролю, адже врешті-решт це призведе до неминучого порушення прав людини, маніпулювання людською свідомістю, зловживання слабкостями людей, отже, використання ШІ потребує регулювання.

В Україні немає окремого законодавства про штучний інтелект. Однак певні аспекти ШІ уже згадуються у різних законах, наприклад, у Законі України «Про захист персональних даних» [7], Законі України «Про авторське право і суміжні права» [8], Законі України «Про

основні засади забезпечення кібербезпеки України» [9]. Водночас, враховуючи те, що ШІ продовжує набирати обертів не тільки в ЄС, а й в Україні, вкрай важливо задуматись про розроблення спеціального законодавства, що регулюватиме цю сферу.

Висновки. У контексті використання штучного інтелекту у господарському процесі слід зазначити, що він однозначно позитивно вплине на розвиток єдності судової практики в Україні, на створення стабільних та прогнозованих господарських правовідносин та, як наслідок, довіри громадян та бізнесу до судової системи, що неминуче призведе до покращення бізнес-клімату в країні та відкриє потік інвестицій з усього світу.

До того ж розумне використання штучного інтелекту розвантажить судову систему та зробить її більш ефективною, адже правильно побудовані алгоритми оцінки та пошуку правової системи дозволять уникати зайвих витрат ресурсів та часу на пошук актуального законодавства, правових висновків Верховного Суду, вирішення подібних судових спорів через різне тлумачення законодавства.

Список використаних джерел:

1. Господарський процесуальний кодекс України: Закон України від 03.10.2017 №2147-VIII / Верховна рада України. *Голос України*, 2017, 11, 28.11.2017 N 221-222, ст. 236.

2. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII / Верховна рада України. *Голос України*, 2017, 11, 28.11.2017 N 221-222, ст. 13, ст.36.

3. Вікторія Рєзнікова та Валентин Щербина. Єдність судової практики в сучасних реаліях: загрози на шляху модернізації механізмів її забезпечення». *Право України*, 2019, №10, с. 229-249.

4. Справа Неждет Шахін та Періхан Шахін проти Туреччини (заява № 13279/05). Європейський суд з прав людини. Засідання Великої Палати. URL:https://rm.coe.int/case-nedzhet-shahin-and-perihan-shahin-against-turkey/1680a78e6d

5. Ганс Кельзен. Чиста теорія права: Київ: КНТ, 2021. 592 с.

6. Закон про штучний інтелект (англ. Artificial Intelligence Act, AI Act) / Європейський парламент, 13.03.2024. Страсбург.

7. Про захист персональних даних: Закон України від 01.06.2010 № 2297-VI / Верховна рада України. *Урядовий кур'єр*, 2010, 07, 07.07.2010 N 122.

8. Про авторське право і суміжні п*рава: Закон України від 01.12.2022 № 2811-IX / Верховна рада України. Голос України*, 2022, 12, 31.12.2022 N 267.

9. Про основні засади забезпечення кібербезпеки України: Закон України від 05.10.2017 № 2163-VIII / Верховна рада України. *Голос України*, 2017, 11, 09.11.2017 N 208.

ЮДІН О. Ю.,
аспірант
(Державна установа «Інститут економіко-правових досліджень імені В. К. Мамутова Національної академії наук України»)

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.20

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ

На даний час у нашому світі відбуваються дуже великі зміни. Так з'явилися та швидким темпом розвиваються цифрові активи, технології, криптовалюти. У зв'язку з вищевказаним державі прийняли курс на повну цифровізацію своїх економік, питання грошей та їх правової природи стають більш актуальними, як ніколи. Повсюдно наукові спільноти різних країн світу проводять дослідження нових цифрових віянь сучасності, наслідків їх впровадження у всі сфери нашого життя та впливу на усталені у державі погляди.

Протягом років держава боролася за довіру суспільства до себе, а також за свій вплив на фундаментальні інститути економічних відносин, зокрема за монополію на регулювання фінансової системи та фінансових відносин, так у нормативних правових актах простежується відношення до грошей та грошової системи і вона вважається своєрідною державною концепцією, яка регулює систему використання грошових одиниць.

Водночас науковці досі не прийшли до єдиної думки про правову природу грошей, який до них прийняти правовий режим, в залежності від форми грошей та розрахунків.

На даний час, не має досі чіткої відповіді щодо співвідношення готівкових та безготівкових розрахунків.

Роль безготівкових розрахунків для організацій економіки полягає в тому, що вони представляються умовою закінчення угод або виконання прийнятих раніше зобов'язань, сприяють постачанню кругообігу товару та грошей, що пов'язує всю економіку.

Стаття присвячена загальній характеристиці безготівкових розрахунків. Розкрито поняття та сутність даної форми оплати. Розглянуто систему безготівкових розрахунків. В даній статті будемо розглядати сутність та переваги безготівкових розрахунків у сучасному світі. Зосереджуючись на різноманітних методах безготівкових операцій, від кредитних карток до електронних переказів, автор обговорює їхню зручність, ефективність та вплив на фінансову систему. Висвітлюються ключові аспекти, такі як безпека та захист від шахрайства, а також роль безготівкових розрахунків у сприянні розвитку цифрової економіки та боротьбі з корупцією.

Ключові слова: *безготівкові розрахунки, банк, платіжна система, платіжні послуги, економіка, бухгалтерський облік, грошові кошти, фінансовий ринок, платіжний інструмент.*

Yudin O. Yu. General characteristics of non-cash settlement

Currently, very big changes are taking place in our world, which is how digital assets, technologies, cryptocurrencies appeared and are developing at a fast pace. In connection with the above, the state has adopted a course for the full digitalization of its economies, the issue of money and its legal nature is becoming more relevant than ever. All over the world, the scientific communities of different countries of the world are conducting research on new digital trends of modern times, the consequences of their implementation in all spheres of our life and the impact on established views in the state.

Over the years, the state has fought for public trust in itself, as well as for its influence on the fundamental institutions of economic relations, in particular for the monopoly on the regulation of the financial system and financial relations. The relation to money and the monetary system can be traced in normative legal acts and it is considered a peculiar state concept, which regulates the system of using monetary units.

At the same time, scientists still have not come to a single opinion about the legal nature of money, which legal regime to adopt for it, depending on the form of money and calculations.

Currently, there is still no clear answer regarding the ratio of cash and non-cash payments.

The role of non-cash settlements for economic organizations is that they are a condition for the conclusion of agreements or the fulfillment of previously accepted obligations, contribute to the supply of goods and money circulation, which connects the entire economy.

The article is devoted to the general characteristics of non-cash payments. The concept and essence of this form of payment is disclosed. The system of non-cash payments is considered. In this article, we will consider the essence and advantages of cashless payments in the modern world. Focusing on a variety of cashless transaction methods, from credit cards to wire transfers, the author discusses their convenience, efficiency, and impact on the financial system. Key aspects such as security and fraud protection are highlighted, as well as the role of cashless payments in promoting the development of the digital economy and fighting corruption.

Key words: *non-cash payments, bank, payment system, payment services, economy, accounting, money, financial market, payment instrument.*

Постановка проблеми. Не є секретом, що всіма країнами світу взято курс на цифровізацію економіки. Таким чином, більшість державних, соціальних і економічних інститутів працює у напрямку переходу на використання інформаційно-комунікаційних технологій під час здійснення своєї діяльності та розвитку суспільних відносин.

На даний час, держави стурбовані питанням, якнайшвидше та ефективніше відреагувати на нові виклики та настільки неоднозначної категорії, а саме цифровізацією у всіх її проявах, у тому числі, щодо необхідності законодавчого регулювання обігу електронних грошей та цифрових активів (криптовалюти), але звертаючи увагу на вищевказані питання, зовсім забувається справжня природа грошей, їх корені, взаємозв'язок та залежність видів і форм грошей один від одного.

Не буде перебільшенням сказати, що зараз рідко хто стурбований взаємозв'язком готівкових та безготівкових грошей, їх структурних елементів, але дані факти відіграють важливу роль як при здійсненні розрахунків, так і при визначенні правової природи державних грошей.

На сучасному етапі розвитку української економіки важливу роль у здійсненні господарської діяльності відіграють безготівкові розрахунки. Безготівкові розрахунки – швидкий, зручний та безпечний спосіб оплатити товари та послуги. Розширення та удосконалення

сфери безготівкових розрахунків має суттєві переваги та відкриває значні перспективи в розвитку економіки України в цілому.

Актуальність цієї форми оплати пов'язана з тим, що сьогодні з'явилася гостра потреба у вивченні і запровадженні усіма учасниками ринкових відносин нових форм безготівкових розрахунків. Безготівкові розрахунки стають як ніколи актуальними за умов сучасної ринкової економіки, оскільки помітно збільшилась ефективність банківської діяльності і знизилися видатки за банківськими операціями [1, с. 166].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивченням проблем здійснення та розвитку безготівкових розрахунків, перспективам їх організації присвячено багато праць вітчизняних та зарубіжних науковців, таких як: М.М. Агаркова, Л.А. Бехтер, Л.К. Воронова, А.Г. Загородній, А.А. Козубенко, Н.А. Куфакова, О.В. Костюнік і В.В. Побережна, М.П. Кучерявенко, О.І. Мельничук, А.М. Мороз, О.П. Орлюк, А.І. Савлук, І.О. Чкан та інших.

Крім того, окремі аспекти безготівкових розрахунків були предметом наукових досліджень таких науковців, як: С.М. В'язовий, О.С. Лелюк, С.В. Лозовий, І.В. Пасічник, М.І. Скрипник, Л.В. Шевченко, Л.В. Чуприна та інших.

Переважна більшість наукових робіт вітчизняних учених зорієнтована на дослідженні загальних тенденцій розвитку безготівкових розрахунків між господарюючими суб'єктами. Разом із цим, розвиток безготівкових операцій в контексті сучасних тенденцій потребує подальшого дослідження. Крім того, з постійним розвитком та розповсюдженням питання безготівкових розрахунків залишається актуальним.

Метою статті є надання загальної характеристики безготівковим розрахункам з урахуванням теоретичних та практичних аспектів і надання пропозицій з удосконалення їх здійснення.

Виклад основного матеріалу. У наш час розвиток економічних відносин є дуже активним, і завдяки цьому йде стрімке зростання нових банківських технологій у сфері безготівкових розрахунків. Детальне поняття безготівкових розрахунків наведене в Інструкції про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті, відповідно до якої «безготівкові розрахунки – це перерахування певної суми коштів з рахунків платників на рахунки отримувачів коштів, а також перерахування банками за дорученням підприємств і фізичних осіб коштів, внесених ними готівкою в касу банку, на рахунки отримувачів коштів» [2]. Розрахунки проводяться банком на підставі розрахункових документів на паперових носіях чи в електронному вигляді. Видами розрахункових документів при здійсненні безготівкових операцій є: меморіальний ордер; платіжне доручення; платіжна вимога-доручення; платіжна вимога; розрахунковий чек; акредитив; інкасове доручення. За однотипними операціями банки можуть складати зведені меморіальні ордери відповідно до вимог, визначених нормативно-правовим актом Національного банку України (далі – НБУ) з організації операційної діяльності в банках України, і внутрішніх процедур банку. Використання векселів та спеціальних платіжних засобів, зокрема платіжних карток (у тому числі корпоративних платіжних карток), регулюється законодавством України, у тому числі нормативно-правовими актами НБУ. Клієнти банків для здійснення розрахунків самостійно обирають платіжні інструменти (за винятком меморіального ордера) і зазначають їх під час укладення договорів [2].

Сутність безготівкових розрахунків багатогранна і неоднозначна. В економічній та юридичній літературі вважається, що система безготівкових розрахунків є обов'язковою умовою функціонування економіки. Вона забезпечує переміщення грошових сум між всіма суб'єктами господарювання з метою виконання зобов'язань, які щодня виникають. Однак сам термін «безготівкові розрахунки» науковці, економісти, юристи, а також законодавець трактують по-різному. Таким чином, розкриваючи сутність безготівкових розрахунків, потрібно сформулювати поняття даної форми оплати і звернути увагу на те, яке трактування цього поняття є на даний час.

У науковій літературі немає однозначності у трактуванні безготівкових розрахунків. Певна частина науковців розглядає безготівкові розрахунки з правової точки зору. Недоліком такого трактування є обмеження кола підстав для здійснення безготівкових розрахунків [3, с. 215].

Певна група авторів трактує безготівкові розрахунки з технічної та облікової точок зору. Зокрема, А.І. Щетинін вважає, що безготівкові розрахунки це: «організація розрахунків між учасниками суспільного виробництва, які здійснюються без використання готівки, шляхом перерахування коштів з одного розрахункового рахунку на інший» [4].

В.І. Головко вважає, що безготівковими розрахунками є такі: «перерахування певної суми коштів з рахунків платників на рахунки одержувачів коштів, а також перерахування банками за дорученнями підприємств і фізичних осіб коштів, унесених ними готівкою в касу банку, на рахунки одержувачів коштів» [5].

На думку Г.О. Партин та А.Г. Загороднього, «безготівкові розрахунки – це платежі, які здійснюються шляхом списання коштів із банківського рахунку платника і зарахування їх на банківський рахунок одержувача» [6]. М.І. Скрипник і Л.В. Шевченко безготівковими розрахунками називають грошові розрахунки шляхом записів по рахунках в банках, а саме: гроші списуються з рахунку платника і зараховуються на рахунок одержувача. Безготівкові розрахунки в господарстві організовані по певній системі, якою є сукупність принципів організації безготівкових розрахунків, вимог, що висуваються до їх організації, визначених конкретними умовами господарювання, а також форм і способів розрахунків і пов'язаного з ними документообігу [7].

Слід одразу відмежувати класичні безготівкові розрахунки із розрахунками та операціями із криптовалютою. Операції із генерування або видобутку одиниць криптовалюти («майнінгу») мають схожість із господарською діяльністю, а «майнери» мають майже усі ознаки суб'єктів господарювання [8]. Проте відносини на криптовалютному ринку лише починають регулюватися спеціальним законодавством України. А відносини із класичних безготівкових розрахунків врегульовуються усталеним фінансовим законодавством.

У законодавстві визначення безготівкових розрахунків надає Закон України «Про платіжні послуги» від 30 червня 2021 року [9] та Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті користувачів платіжних послуг від 29.07.2022 року № 163 [10]. Відповідно до вказаних нормативно-правових актів безготівкові розрахунки – перерахування коштів із рахунків платників на рахунки отримувачів, а також перерахування надавачами платіжних послуг коштів, унесених платниками готівкою, на рахунки отримувачів.

Згідно зі статтею 1088 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України) під час здійснення безготівкових розрахунків допускається застосування платіжних інструкцій, передбачених законодавством України, банківськими правилами та звичаями ділового обороту. Сторони у договорі мають право обрати будь-який вид безготівкових розрахунків на свій розсуд [11].

Проаналізувавши вищевказані трактування щодо поняття і визначення суті безготівкових розрахунків, можна сформулювати висновок і викласти значення поняття безготівкових розрахунків зі своєї точки зору, а саме: безготівкові розрахунки – це перерахування коштів із рахунків платників на рахунки отримувачів, а також перерахування надавачами платіжних послуг коштів, унесених платниками готівкою, на рахунки отримувачів.

На відміну від розрахунків готівкою, безготівкові розрахунки мають свої особливості, а саме систему, яка має принципи організації безготівкових розрахунків, вимоги щодо їх організації, форми, способи розрахунків та пов'язаний з ними документообіг.

Безготівкові розрахунки здійснюються у різних формах, які врегульовані законодавством і мають свою систему, а саме:

– платіжні інструкції;

– документарні операції (акредитиви, чеки, гарантія, вексель);

– електронні гроші;

– емісійні платіжні інструменти.

Дотримання вищевказаної системи, за допомогою якої виконуються безготівкові розрахунки, дозволяє забезпечити їх відповідність вимогам своєчасності, надійності, достовірності, прозорості та ефективності.

Виходячи з вищевказаного, вважаю за потрібне звернути увагу на трактування понять форм безготівкових розрахунків.

Платіжна інструкція – це документ, що використовується для ініціювання платіжної операції з рахунку платника на рахунок отримувача. Платіжна інструкція може бути оформлена в електронній або паперовій формі. Форма, порядок надання платіжної інструкції, засоби дистанційної комунікації для ініціювання платіжних операцій визначаються умовами договору між користувачем і надавачем платіжної послуги [12].

У разі розрахунків **за акредитивом** банк (банк-емітент) за дорученням клієнта (платника) – заявника акредитива і відповідно до його вказівок або від свого імені зобов'язується провести платіж на умовах, визначених акредитивом, або доручає іншому (виконуючому) банку здійснити цей платіж на користь одержувача грошових коштів або визначеної ним особи – бенефіціара. У разі відкриття покритого акредитива при його відкритті бронюються грошові кошти платника на окремому рахунку в банку-емітенті або виконуючому банку. У разі відкриття непокритого акредитива банк-емітент гарантує оплату за акредитивом при тимчасовій відсутності коштів на рахунку платника за рахунок банківського кредиту. Для виконання акредитива одержувач грошових коштів подає до виконуючого банку документи, які передбачені умовами акредитива, що підтверджують виконання всіх умов акредитива. У разі порушення хоча б однієї з цих умов виконання акредитива не провадиться [11].

Акредитив – найбільш безпечна та надійна форма розрахунків, гарантія того, що кошти на поточний рахунок зараховуються тільки після поставки товару за вказаною в договорі адресою. Продавець матиме змогу використати кошти тільки після відвантаження продукції. Крім того, для оформлення договору не є необхідним підпис гаранта [1, с. 167].

Як слушно зазначають Л.В. Чуприна та О.С. Лелюк, така форма розрахунків більш вигідна постачальнику, ніж покупцю, бо останній несе видатки з відкриття акредитиву, а сума, на яку відкритий акредитив, вилучається з обігу до виплати по ньому, що для підприємства є негативним [13, с. 464–465].

Розрахунковий чек (чек) – документ, який містить нічим не обумовлене письмове розпорядження власника рахунку (чекодавця) банку переказати певну грошову суму, що вказана у чеку, отримувачеві (чекодержателю). Платником по чеку може бути лише банк, в якому на рахунку чекодавця містяться грошові кошти, якими він вправі користуватися. До закінчення терміну для подання чеку його відкликання не допускається. Видача чека не погашає грошове зобов'язання, на виконання якого він виданий [11].

ЦК України, банківськими правилами та законодавством України встановлюються порядок та умови використання чеків. У розрахунковому чеку (чеку) повинні бути зазначені усі реквізити, що визначені банківськими правилами. Якщо у чеку відсутній будь-який із реквізитів або у ньому наявні виправлення, він вважається недійсним. Законодавством України та банківськими правилами встановлено форму чека та порядок його заповнення. Оплата чека здійснюється за рахунок наявних на рахунку грошових коштів чекодавця. Банківськими правилами встановлюються порядок та умови бронювання грошових коштів на рахунку для розрахунків із застосуванням чеків. Чек підлягає оплаті платником за чеком за умови надання його до оплати у термін, визначений банківськими правилами. Платник за чеком повинен пересвідчитися усіма можливими способами у справжності чека, а також у тому, що пред'явник чека є уповноваженою особою. У випадку здійснення оплати підробленим, викраденим або втраченим чеком, збитки покладаються на платника за чеком або чекодавця – залежно від того, із чиєї вини їх було завдано [11].

Загальні правила НБУ щодо порядку здійснення банками операцій надання та отримання банківських гарантій в національній та іноземних валютах та порядок їх виконання встановлені Положенням про порядок здійснення банками операцій за гарантіями в національній та іноземних валютах [14].

Гарантія – спосіб забезпечення виконання зобов'язань, відповідно до якого банк-гарант бере на себе грошове зобов'язання перед бенефіціаром сплатити кошти в разі настання гарантійного випадку. Зобов'язання банку-гаранта перед бенефіціаром не залежить

від базових відносин, які забезпечуються такою гарантією (їх припинення або недійсності), зокрема і тоді, коли посилання на такі базові відносини безпосередньо міститься в тексті гарантії [14].

Загальні правила, порядок проведення і здійснення банками операцій з векселями, що видані та підлягають оплаті на території України в національній валюті, встановлені Положенням про порядок здійснення банками операцій з векселями в національній валюті на території України [15].

Вексель – цінний папір, який засвідчує безумовне грошове зобов'язання векселедавця сплатити у визначений строк визначену суму грошей власнику векселя (векселедержателю) [15].

Електронні гроші – одиниці вартості, що зберігаються в електронному вигляді, випущені емітентом електронних грошей для виконання платіжних операцій (у тому числі з використанням наперед оплачених платіжних карток багатоцільового використання), які приймаються як засіб платежу іншими особами, ніж їх емітент, та є грошовим зобов'язанням такого емітента електронних грошей. Електронні гроші існують лише в безготівковій формі.

Статтею 57 Закону України «Про платіжні послуги» встановлено, що емітентами електронних грошей можуть бути виключно такі особи:

– банки;
– установи електронних грошей;
– філії іноземних платіжних установ;
– оператори поштового зв'язку;
– НБУ;
– органи державної влади, органи місцевого самоврядування [9].

До емісійних платіжних інструментів належать, зокрема, електронні платіжні засоби, платіжні картки та передплачені платіжні інструменти.

Електронний платіжний засіб (ЕПЗ) – платіжний інструмент, реалізований на будь-якому носії, що містить в електронній формі дані, необхідні для ініціювання платіжної операції та/або здійснення інших операцій, визначених договором з емітентом.

Платіжна картка – електронний платіжний засіб у вигляді пластикової чи іншого виду картки.

Передплачений платіжний інструмент – платіжний інструмент для здійснення операцій з електронними грошима. Передплачений платіжний інструмент використовується відповідно до схеми виконання платіжних операцій відповідного емітента електронних грошей та/або правил платіжної системи, згідно з якими випускаються платіжні інструменти, та з дотриманням вимог законодавства України [9].

Розглянувши форми безготівкових розрахунків, можна звернути увагу на те, що їх відносно багато і вони мають свої переваги та недоліки, але основною перевагою форм безготівкових розрахунків є те, що вони становлять протидію для подальшого розвитку тіньового сектору економіки країни. Але на даний час є деякі недоліки у форм безготівкових розрахунків і одним із найважливіших насамперед є недосконала нормативна база, яка регулює безготівкові розрахунки. Удосконалення нормативної бази безготівкових розрахунків надасть змогу державі контролювати систему грошових потоків і виводити грошові кошти з тіні.

Крім того, однією із найважливіших ланок організації безготівкових розрахунків між суб'єктами господарювання є платіжна система, за допомогою якої здійснюються всі розрахунки у країні. У зв'язку з тим, що платіжна система має загальноекономічну значущість, то вона безпосередньо підлягає ретельному нагляду та контролю.

Таким чином, для того щоб була забезпечена надійна та своєчасна система безготівкових розрахунків, і щоб уникати будь-яких ризиків, які призводять до невиконання зобов'язань, потрібно працювати над удосконаленням принципів і правил виконання розрахункових операцій, а також над внесенням змін до актів українського законодавства, які регулюють ці операції.

Крім того, розглянувши та проаналізувавши наукові публікації на тему безготівкових розрахунків та форм цих розрахунків, вважаю за потрібне навести переваги безготівкових розрахунків над готівковими розрахунками.

Так, у науковій літературі та практиці наводяться переваги безготівкових розрахунків у порівнянні із готівковою формою. Такі переваги обумовлені значною мірою тією роллю, яку безготівкові розрахунки виконують у господарській діяльності, а також у розвитку національної економіки в цілому. І.В. Пасічник, С.В. Лозовий, С.М. В'язовий вказують на переваги, а саме:

1) підвищення бази оподаткування від прозорого ведення бізнесу. Перехід на безготівковий розрахунок дозволяє податковій службі та банкам контролювати рух грошових коштів юридичних і фізичних осіб;

2) зниження обсягів тіньової економіки та декриміналізація. Зменшуються можливості відмивання грошей, хабарництва, ухилення від сплати податків;

3) скорочення витрат на обслуговування грошового обігу, друк банкнот тощо. Перехід на безготівкові розрахунки зменшує витрати на карбування, друкування та обслуговування готівки;

4) підвищення захисту від шахрайських дій (пограбування, підроблення банкнот тощо). Оскільки кошти знаходяться на особистому рахунку, злочинцям складніше ними заволодіти;

5) розширення клієнтської бази за рахунок додаткових переваг, акцій (cross-sales, co-brand, cash-back, rewards);

6) можливість отримувати доходи легальним шляхом (уникнення зарплат «у конвертах»);

7) зниження ризику неповернення коштів збільшує доступність і здешевлює кредитування як для підприємств, так і для населення;

8) зростання комісійного доходу та ліквідності;

9) зручність у використанні (досить мати платіжну карту або взагалі телефон чи смартгодинник, щоб зробити оплату);

10) можливість розрахунків у будь-якій валюті та країні світу;

11) доступ до додаткових сервісів та можливостей (Apple pay, Android pay, Google pay, e-banking) [16, с. 638].

Вказані переваги є зручними і привабливими. Тому держава повинна звернути увагу на ці переваги і почати розвивати систему безготівкових розрахунків, яка буде використовуватися громадянами та суб'єктами господарювання. В результаті цього грошові кошти почнуть по новому працювати на економіку країни, а «зарплата в конвертах» зникне. Також суб'єкти підприємництва зможуть здійснювати контроль за всіма господарськими операціями контрагентів і зведуть до мінімуму можливості приховування доходів від фіскальних органів.

Основне завдання безготівкових розрахунків полягає в протидії розвитку тіньового сектору економіки та покращенні економічного стану суб'єктів господарювання.

У той же час така форма оплати має ряд проблем та недоліків. До них можна віднести наступні:

– складний та тривалий процес оформлення розрахункового рахунку компанії;

– терміни проведення транзакцій та зарахування коштів на розрахунковий рахунок. Зазвичай кошти зараховуються протягом трьох банківських днів, однак можуть виникати затримки через збої системи, особливості діяльності деяких банків, помилки відправників під час заповнення реквізитів одержувача;

– регулярні витрати на обслуговування розрахункового рахунку. Банки стягують плату за цю послугу;

– ризики, пов'язані з надійністю банків. Через проблеми фінансової компанії кошти клієнтів можуть бути заморожені [17].

Підприємці-початківці, що зазнають складнощів з обсягом оборотних коштів, змушені часто вносити та знімати гроші з розрахункового рахунку. Це пов'язане з додатковими витратами часу та грошей на оплату комісії, що стягується у разі здійснення банківських операцій [17].

Отже, на даному етапі Україна потребує значних структурних зрушень у напрямі вдосконалення системи безготівкових розрахунків, що надасть змогу державі контролювати систему грошових потоків і виводити грошові кошти з тіні.

Одним із найважливіших шляхів удосконалення організації безготівкових розрахунків є створення в Україні Єдиної національної системи банківських карток. Така система повинна сприяти збільшенню обсягів безготівкових розрахунків та акумулюванню фінансових ресурсів по всій території України. Створення ефективної системи безготівкових розрахунків має принципове значення для з'ясування організаційно-правової бази, а також правових положень, які б регулювали систему безготівкових розрахунків і максимально сприяли прискоренню обороту грошових коштів. [18].

Крім того, основними шляхами вдосконалення організації безготівкового грошового обороту на рівні держави є:

1) вдосконалення нормативно-правової бази щодо регламенту системи безготівкових розрахунків;

2) забезпечення обов'язкового взаємозв'язку безготівкового та реального товарного обороту;

3) створення дієвої системи контролю за здійсненням безготівкових операцій і оформленням розрахункових документів;

4) здійснення постійного пошуку нових механізмів організації безготівкових розрахунків, які б дозволяли на економічній основі подолати кризові явища і процеси у грошовій сфері [1, с. 168].

Банківські установи також мають брати участь у вдосконаленні системи безготівкових розрахунків, а саме:

1) заохочувати клієнтів до використання безготівкових розрахунків, тому що на даний час населення вважає за краще тримати заощадження поза банківських установ, використовувати готівкові розрахунки. Необхідно взяти за основу стандарти європейських країн і створити відповідні правові механізми, які підвищать рівень безготівкових розрахунків, забезпечивши належний рівень їх надійності в Україні;

2) гарантувати безпеку при здійсненні безготівкових операцій;

3) контролювати готівковий ліміт при підписанні тих чи інших угод [1, с. 168].

Висновки та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Таким чином, безготівкові розрахунки – перерахування коштів із рахунків платників на рахунки отримувачів, а також перерахування надавачами платіжних послуг коштів, унесених платниками готівкою на рахунки отримувачів. Основне завдання безготівкових розрахунків полягає у протидії розвитку тіньового сектору економіки та покращенні економічного стану суб'єктів господарювання.

Сучасна система безготівкових розрахунків передбачає: платіжні інструкції; документарні операції (акредитив, чек, гарантія, вексель); електронні гроші; емісійні платіжні інструменти (електронні платіжні засоби, платіжні картки та передплачені платіжні інструменти).

Наразі практика переходу на систему безготівкових розрахунків є пріоритетною і дозволяє підвищити ефективність всієї фінансової системи країни. На даному етапі Україна потребує значних структурних зрушень у напрямі вдосконалення системи безготівкових розрахунків, що надасть змогу державі контролювати систему грошових потоків і виводити грошові кошти з тіні.

Нові форми та напрями безготівкових розрахунків продовжують стрімко розвиватися, тому у майбутньому це, безумовно, потребує подальшого дослідження та вивчення. Отже, Україна потребує значних структурних зрушень у напрямі вдосконалення системи безготівкових розрахунків, що надасть змогу державі контролювати систему грошових потоків і виводити грошові кошти з тіні.

Одним із важливіших напрямків, на який державі потрібно звернути увагу при вдосконаленні організації безготівкового грошового обороту є внесення змін до нормативно-правової бази щодо регламенту системи безготівкових розрахунків. Також треба поставити питання про забезпечення обов'язкового взаємозв'язку безготівкового та реального товарного обороту, почати працювати у напрямку створення дієвої системи контролю за здійсненням безготівкових операцій, а також оформленням розрахункових документів. Крім того, в Україні необхідно створити Єдину національну систему банківських карток з урахуванням досвіду платіжної системи Європейських країн. Ця система сприятиме збільшенню обсягів безготівкових розрахунків в Україні та акумулюванню фінансових ресурсів на території України.

Враховуючи викладене, можна прийти до висновку, що тема удосконалення правового забезпечення безготівкових розрахунків є важливою й актуальною зараз, як ніколи, і безумовно, потребує подальшого дослідження та вивчення. На що мають спрямовуватися наступні наукові розвідки.

Список використаних джерел:

1. Лебедик Г.В., Максютенко Н.О., Яценко В.В. Стан та перспективи організації безготівкових розрахунків в Україні. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Економіка і менеджмент.* 2016. Вип. 22. С. 166–171.

2. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті: постанова Правління Національного банку України від 21.01.2004 р. № 22.

3. Назарова І. Еволюція обліково-інформаційних систем у здійсненні безготівкових розрахунків. *Вісник економіки.* 2021. Вип. 4. С. 211–224.

4. Щетинін А.І. Гроші та кредит : підруч. Вид. 4-те, переробл. та доповн. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 440 с.

5. Головко В.І. Фінансово-економічна діяльність підприємства: навч. посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2006. 448 с.

6. Партин Г.О., Загородній А.Г. Фінанси підприємств: навч. посіб. 2-ге вид., перероб. і доп. Київ: Знання, 2006. 379 с.

7. Скрипник М.І., Шевченко Л.В. Особливості та проблемні аспекти аудиту безготівкових розрахунків. *Ефективна економіка.* 2020. № 11.

8. Деревянко Б.В. Про порівняння господарської діяльності з видобутком криптовалюти («майнінгом») та здійсненням операцій із нею. *Право України.* 2018. № 5. С. 164–175.

9. Про платіжні послуги: Закон України від 30.06.2021 р. № 1591-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1591-20/ed20230101#Text

10. Інструкція про безготівкові розрахунки в Україні в національній валюті користувачів платіжних послуг: Постанова Правління Національного банку України від 29.07.2022 р. № 163. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0163500-22?find=1&text=безготів#w1_2

11. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15/ed20081014

12. Національний банк України. Платежі та розрахунки. Безготівкові розрахунки. URL: https://bank.gov.ua/ua/payments/nocash

13. Чуприна Л.В., Лелюк О.С. Проблеми та перспективи розвитку безготівкових розрахунків в Україні. *Інфраструктура ринку.* 2019. Вип. 37. С. 462–467.

14. Положення про порядок здійснення банками операцій за гарантіями в національній та іноземних валютах : Постанова Правління Національного банку України від 15.12.2004 року № 639. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0041-05#Text

15. Положення про порядок здійснення банками операцій з векселями в національній валюті на території України : Постанова Правління Національного банку України від 16.12.2002 року № 508. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0174-03#Text

16. Пасічник І.В., Лозовий С.В., В'язовий С.М. Новітні форми безготівкових розрахунків у контексті підвищення конкурентоспроможності банків. *Інфраструктура ринку.* 2019. Вип. 37. С. 637–642.

17. Шульга С. Безготівковий розрахунок. 18.01.2022. URL: https://blog.portmone.com.ua/uk/posts/information-posts-uk/bezgotivkovyj-rozrahunok#title-2

18. Костюнік О.В., Побережна В.В. Шляхи удосконалення безготівкових грошових коштів підприємств в Україні. *Агросвіт.* 2017. № 4. С. 53–56.

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

СЕРЕДА О. Г.,
докторка юридичних наук, професорка,
завідувачка кафедри трудового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

СІЛЬЧЕНКО С. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри трудового права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 349.22:796.071
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.21

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ

Стаття присвячена актуальним питанням правового регулювання трудової діяльності професійних спортсменів. Визначається, що незважаючи на вагомий внесок професійних спортсменів у розвиток національної економіки, їх праця залишається найменш урегульованою і незахищеною формою зайнятості. Авторами підтримується позиція науковців щодо нагальної потреби поліпшення правового регулювання професійної спортивної діяльності нормами трудового права. Підкреслюється, що провідну роль в регулюванні трудової діяльності професійних спортсменів повинні відігравати міжнародні акти, зокрема конвенції Міжнародної організації праці. Наводиться досвід правового регулювання трудової діяльності професійних спортсменів у законодавстві Німеччини, Греції, Іспанії, Франції. Звертається увага, що в зарубіжних країнах правове становище професійних спортсменів регулюється як окремими профільними законами, так і шляхом закріплення відповідних норм у трудове законодавство. Авторами підкреслюється, що недоліком трудового законодавства України є відсутність послідовно та системно викладених положень щодо регулювання праці спортсменів-професіоналів. На підставі аналізу чинних норм вітчизняного законодавства, визначається, що спортивні відносини в основному врегульовані Законом України «Про фізичну культуру і спорт» від 24.12.1993 № 3808-XII, яким визначені загальні правові, організаційні, соціальні та економічні основи діяльності у сфері фізичної культури і спорту, а трудові відносини у спорті лише фрагментарно врегульовані згаданим законом. Кодекс законів про працю України також не передбачає особливості праці професійного спортсмена. Наголошено, що неврегульованість питання щодо місця комплексу правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері спорту створює невизначеність у правозастосуванні. На підставі дослідження зарубіжного досвіду, автори наводять висновок, що суспільні відносини, які виникають у процесі використання здібностей спортсменів до участі в змаганнях, повинні бути об'єктом регулювання норм трудового права та знайти нормативне відображення.

Ключові слова: *професійний спортсмен, правове регулювання, трудові відносини, зарубіжний досвід.*

Sereda O. H., Silchenko S. O. Some aspects of legal regulation of labour of professional athletes: foreign experience and domestic realities

The article focuses on topical issues of legal regulation of labour activity of professional athletes. The author determines that despite the significant contribution of professional athletes to the development of the national economy, their labour remains the least regulated and unprotected form of employment. The authors support the position of scholars on the urgent need to improve the legal regulation of professional sports activities by labour law. It is determined that the leading role in regulating the labour activity of professional sportsmen should be played by international acts, in particular, the conventions of the International Labour Organization. The experience of legal regulation of labour activity of professional athletes in the legislation of Germany, Greece, Spain and France is presented. It is noted that in foreign countries the legal status of professional athletes is regulated both by separate specialised laws and by incorporating the relevant provisions into labour legislation. The authors emphasise that the shortcoming of Ukraine's labour legislation is the lack of consistently and systematically set out provisions on the regulation of professional athletes' labour. Based on the analysis of the current norms of national legislation, it is determined that sports relations are mainly regulated by the Law of Ukraine "On Physical Culture and Sports" of 24.12.1993 No. 3808-XII, which defines the general legal, organisational, social and economic foundations of activities in the field of physical culture and sports, and labour relations in sports are only fragmentarily regulated by the said law. The Labour Code of Ukraine also does not provide for the specifics of the work of a professional athlete. The author emphasises that the unresolved issue of the place of a set of legal provisions regulating social relations in the field of sports creates uncertainty in law application. Based on a study of foreign experience, the authors conclude that social relations arising in the course of using athletes' abilities to participate in competitions should be subject to labour law regulation and should be reflected in the law.

Key words: *professional athlete, legal regulation, labour relations, foreign experience.*

Вступ. Праця професійних спортсменів є глобальним явищем, що зачіпає як багаті, так і бідні країни в усіх регіонах світу. Вона не тільки вирізняється високим рівнем саморегулювання, оскільки залежить від правил і регламентів, ухвалюваних як міжурядовими міжнародними організаціями, так і спортивними федераціями, а й характеризується високим рівнем трудової міграції як усередині національних кордонів, так і за їх межами.

Сфера професійного спорту є важливим джерелом зайнятості, що має потужний потенціал створення нових робочих місць і розширення можливостей ведення бізнесу, на що вказує збільшення кількості професійних клубів, поява нових видів спорту, організація і проведення значущих міжнародних змагань та олімпійських ігор. Проте нормативне регулювання праці спортсменів-професіоналів не відзначається системністю та послідовністю викладених положень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Роботи, присвячені дослідженню природи спортивних правовідносин не є поширеними у вітчизняному науковому просторі. Окремі аспекти правового регулювання спортивних відносин знайшли відображення у працях Л. Величко, З. Дубінської, О. Заярного, В. Іванцова, О. Кушнір, О. Моргунова, І. Процик, А. Сердюкова, М. Ткалич, О. Чорноуса, О. Ющ ика та інших. Водночас, специфіка трудових правовідносин у спорті вимагає поглибленого дослідження пов'язаних із цим проблемних питань.

Постановка завдання. Мета статті полягає у висвітленні проблемних питань правового регулювання трудових відносин у спорті та визначенні шляхів їх вирішення з урахуванням зарубіжного досвіду.

Результати дослідження. Дослідниками неодноразово піднімались питання необхідності визначення місця правового комплексу регулювання правовідносин у сфері спорту. Незважаючи на вагомий внесок професійних спортсменів у національні економіки та суспільства, їх праця залишається найменш урегульованою і незахищеною формою зайнятості. А. Єременко та С. Корж акцентують увагу на тому, що діяльність спортсменів в України є надзвичайно поширеною, але з точки зору трудового права, правове регулювання спортивної діяльності перебуває на досить низькому рівні [1, с. 247] з чим не можна не погодитись.

Порівнюючи підходи між цивільно-правовими і трудовими відносинами у спорті Л. Величко, поділяє позицію науковців, які підтримують урегулювання діяльності спортсменів-професіоналів саме нормами трудового права. Вчена наголошує, що професійний спорт як наймана праця – належить до предмету трудового права, а суспільні відносини, що виникають у процесі використання здібностей спортсменів до участі в змаганнях, повинні бути об'єктом регулювання норм трудового законодавства [2, с. 267].

На наше переконання, слушною є позиція тих науковців, які вважають за потрібне регулювати працю спортсменів професіоналів саме нормами трудового права. Адже, як зазначає М. Козіна, професійний спорт як діяльність, що є роботою певного виду, виконується систематично, має певну мету (участь у змаганнях), відбуваються за рахунок коштів роботодавця та з підляганням установленим ним правилам «трудового розпорядку» (збори, тренування, розпорядок дня, заборона вживати алкогольні напої тощо), за неї спортсмен отримує грошову винагороду, обумовлену укладеним трудовим договором, – є найманою працею зі своєю специфікою, що зумовлена особливостями виконуваної діяльності. Тому професійний спорт як наймана праця – це предмет трудового права [3, с. 428].

Звертаючи увагу на важливу роль трудових відносин у професійному спорті, згадаємо О. Чорноуса, який пропонує доповнити Закон України «Про фізичну культуру і спорт» новими нормами, в яких слід передбачити: а) трудові договори (контракти) зі спортсменами-професіоналами, у яких відобразити особливості застосування норм, що регулюють робочий час, оплату праці та інші; б) формулювання додаткових підстав та наслідків розірвання трудового договору зі спортсменом та тренером у разі порушень дисципліни, які на сьогодні передбачені міжнародними організаціями, федераціями з різних видів спорту; в) розроблення системи додаткових гарантій та компенсацій спортсменам та тренерам; г) вирішення питання тривалості «шкідливого стажу» і перегляду строку виходу на пенсію чоловіків і жінок, що займаються професійним спортом [4, с. 59]. Позитивно сприймаючи нагальну потребу щодо оновлення національного законодавства про спорт, необхідно звернути увагу на поліпшені правового регулювання професійної спортивної діяльності нормами трудового права.

З огляду на вищенаведене на особливу увагу заслуговує аналіз законодавства зарубіжних країн щодо правового регулювання праці професійних спортсменів.

У Європі професійний спорт є престижною сферою діяльності, що визначає рівень її оплати. Відіграючи визначальну роль у ранжируваному ряді спортивного бізнесу, куди входять тренери, обслуга, агенти спортсменів, асоціації спортсменів-професіоналів, спортивні судді, спортивні журналісти, власники спортивних споруд та інші категорії працівників, спортсмени-професіонали постійно борються через галузеві профспілки за розширення своїх прав. Їхні інтереси як учасників загального спортивного бізнесу не завжди враховують власники клубів і керівники ліг. Тривають постійні перемовини за поліпшення умов праці, збільшення частки доходів. Виникають проблеми стосовно «дисципліни праці в спорті», установлення обов'язкового страхування спортсменів-професіоналів [5; 6].

Трудове і соціальне забезпечення професійних спортсменів і тренерів, включно з пенсійним і медичним страхуванням, регулюється в зарубіжному законодавстві по-різному. У низці держав відповідні норми закріплюють у трудовому законодавстві, в інших – трудові правові норми про статус професійних спортсменів знаходять своє відображення в законодавстві про спорт.

Європейська асоціація працівників сфери спорту (European Association of Sport Employers; EASE) і організація UNI Europa визнають, що конвенції Міжнародної організації праці застосовують до спортивного сектору як до будь-якого іншого. У спільній заяві, опублікованій у грудні 2008 р., ці організації закликали до розвитку колективних переговорів і соціального діалогу на національному (і зрештою – на загальноєвропейському) рівні, а також до встановлення конкретних мінімальних вимог у всіх трудових договорах професійних гравців, що захищають їхні трудові та суміжні права [7, с. 69].

У Німеччині немає єдиного закону, що регулює відносини у сфері спорту загалом і трудові відносини його суб'єктів. Окремі норми, присвячені праці спортсменів і тренерів, зустрічаються в різних актах. Наприклад, в Основному законі Німеччини до сфери спорту можна віднести: ст. 2 (1) (загальна свобода дій), ст. 9 (1) (свобода асоціацій), ст. 12 (1) (свобода професії). Відносини між спортивними федераціями та спортсменами регулюються, зокрема, нормами цивільного права та Законом про асоціації [8].

На сферу спорту повною мірою поширюється трудове законодавство. Проте існує думка, що такий вплив, з одного боку, обмежує автономність спорту, а з іншого – встановлює вимоги до змісту трудового договору та підстав його припинення [9]. Спортсмени та тренери отримують певну вигоду від поширення на них норм трудового права, оскільки їхні права прирівнюються до прав працівників. Трудове законодавство застосовне до сфери спорту, але сторони мають право самостійно визначати, чи буде воно застосовуватися до заявлених відносин.

Згідно із Законом Греції (Law 2725/1999)7 професійні спортсмени укладають трудовий договір, предметом якого є надання послуг за винагороду. Правова природа такої угоди двояка: з одного боку, це трудовий договір, з іншого – на нього поширюються норми спортивного законодавства Греції [10, с. 701].

У статтях 85–95 Закону детально регламентуються зміст трудового договору, строк його дії, трансфери (переходи) спортсменів і додаткові підстави для припинення договору в разі переведення команди з професійної в аматорську. Цікаво зазначити, що в цьому випадку для професійного спортсмена існує гарантія збереження трудових відносин та умов трудового договору протягом певного часу. Професійним спортсменам гарантується право на об'єднання в профспілки та їх захист.

Закон додатково встановлює правове становище спортсменів і спортивних організацій у футболі, баскетболі та волейболі, містить третейське застереження і передбачає спеціальні юрисдикційні органи з розгляду спорів. Це дає змогу зробити висновок, що в Греції вже існують трудові відносини професіональних спортсменів, але тільки в трьох видах спорту: футболі, баскетболі та волейболі.

У трудовому законодавстві Іспанії визначається, що трудові відносини в галузі професійного спорту мають особливий характер. Положення нормативних правових актів, що регулюють такі відносини, застосовуються до трудових відносин між професійними спортсменами та їхніми роботодавцями, а також до пов'язаної з ними діяльності [11].

У цій сфері діють: Королівський законодавчий декрет Іспанії від 24.03.1995 № 1/1995 «Про затвердження переглянутого тексту Закону про статус трудящих» [12]; Королівський декрет Іспанії від 26.06.1985 № 1006/1985 «Про регулювання особливих трудових відносин професійних спортсменів» [13].

У Франції трудові правовідносини у сфері спорту регулюються міжнародними документами, зокрема документами Європейського Союзу, і національним законодавством – Трудовим кодексом Франції [14], Спортивним кодексом Франції [15], а також Національним колективним трудовим договором у сфері спорту у Франції [16] та іншими колективними трудовими договорами.

Підписання Національного колективного договору у сфері спорту демонструє важливість колективної автономії та колективних переговорів представників роботодавців і працівників, які в них беруть участь, як джерела регулювання трудових правовідносин у сфері спорту. У разі суперечності положень колективного договору у сфері спорту та трудового

договору професійного спортсмена застосовуються ті з них, які є найбільш сприятливими для працівника [17, с. 29].

Трудовий кодекс Франції майже не містить положень про трудові відносини у спорті, є лише певна кількість норм, що частково стосуються цієї сфери.

Наприклад, ст. D1242-1, п. 5, ст. D1251-1, п. 6 (допустимість укладати тимчасовий договір і не вдаватися до трудового договору на невизначений строк у зв'язку з тимчасовим характером діяльності – щодо робочих місць, пов'язаних із професійним спортом); ст. R3142-23 (деякі питання участі працівників у спорті). R3142-23 (деякі питання участі працівників у спорті); ст. R4312-9, п. 1 (можливість працівників узяти в оренду засоби індивідуального захисту під час організації практики непрофесійного зайняття спортом або відпочинку – шоломи наїзників); ст. D6331-25 (деякі умови роботи викладачів спортивної підготовки) [14].

Недоліком трудового законодавства України, на нашу думку, є брак послідовно та системно викладених положень щодо регулювання праці спортсменів-професіоналів. Спортивні відносини в Україні в основному врегульовані Законом України «Про фізичну культуру і спорт» від 24.12.1993 № 3808-XII, яким визначені загальні правові, організаційні, соціальні та економічні основи діяльності у сфері фізичної культури і спорту та врегульовано суспільні відносини у створенні умов для розвитку фізичної культури і спорту. Потрібно зазначити, що трудові відносини у спорті фрагментарно врегульовані згаданим законом. Так, у ч. 7 ст. 37 закріплено, що «центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері фізичної культури та спорту, укладає трудовий договір (контракт) із спортсменами та фахівцями штатної команди національних збірних команд України з олімпійських, неолімпійських та національних видів спорту…» Водночас, згідно ч. 9 названої статті, «спортсмени – члени штатної команди національних збірних команд України беруть участь у міжнародних змаганнях або інших спортивних змаганнях, не включених до Єдиного календарного плану фізкультурно-оздоровчих та спортивних заходів України, за погодженням з центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері фізичної культури та спорту, відповідно до умов трудового договору (контракту)» [18]. Іншим нормативно – правовим актом, який міг би врегульовувати питання щодо трудового контракту спортсмену, є Кодекс законів про працю України. Однак і цей документ не передбачає особливості праці професійного спортсмена.

Висновки. Професійний спорт як галузь трудової діяльності у конкретному суспільстві підпорядковується його правовим основам. Сьогодні питання про правове забезпечення спорту й прийняття законів, що регулюють його розвиток, постає дуже гостро. Неврегульованість питання щодо місця комплексу правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері спорту створює невизначеність у правозастосуванні. Незважаючи на тривалу історію розвитку професійного спорту, тільки тепер почалося формування його власної правової бази. Внаслідок слабкого нормативного регулювання трудових відносин спортсменів у нашій країні, на підставі досвіду укладення спортивних контрактів у практиці зарубіжних країн, постає нагальна необхідність врегулювання трудової діяльності спортсменів шляхом закріплення відповідних положень у законодавстві.

Список використаних джерел:

1. Єременко А.О., Корж С.О. Правове регулювання трудових відносин спортсменів-професіоналів. *Інноваційні технології в системі підвищення кваліфікації фахівців фізичного виховання і спорту* : матеріали IV Міжнар. наук.-метод. конф. (Суми, 13–14 квітня 2017 року). Суми. 2017 С. 247–249.

2. Величко Л. Компаративістське дослідження поширення сфери дії трудового права на правове регулювання праці професійних спортсменів *Evropský politický a právní diskurz*. 2018. Sv. 5. Vyd. 1. С. 264–270.

3. Козіна М. Професійна діяльність спортсменів як об'єкт правового регулювання нормами трудового законодавства. *Публічне право*. 2012. № 4 (8). 427–428 с.

4. Чорноус, О. В. Проблеми правового регулювання трудових відносин зі спортсменами. *Підготовка поліцейських в умовах реформування системи МВС України* : зб. наук. пр. конф. МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Каф. тактич. та спец.-фіз. підгот. ф-ту № 2. (м. Харків, 31 трав. 2019 р.). ХНУВС. Харків 2019. С. 57-59.

5. Линець М. М. Формування правових засад професійного спорту в Європі *Роль фізичної культури і спорту в здоровому способі життя*: матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Львів, 24–25 грудня 1999 р). Львів. 1999. С. 63–64.

6. Нерода Н. Порівняльний аналіз організаційно-правових засад європейської та американської моделей професійного спорту. *Молода спортивна наука України*: зб. наук. пр. з галузі фіз. виховання, спорту і здоров'я людини. Львів, 2015. Вип. 19. Т. 4. С. 60–64.

7. Забезпечення соціальних прав у спорті: монографія/за заг.редакцією академіка НАПрН України, д.ю.н., професора М.І. Іншина та д.ю.н. Я.Я. Мельника. Київ : Освіта України, 2021. 272с.

8. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland in der im Bundesgesetzblatt Teil III, Gliederungsnummer 100-1, veröffentlichten bereinigten Fassung, das zuletzt durch Artikel 1 des Gesetzes vom 19. Dezember 2022 (BGBl. I S. 2478) geändert worden ist URL: https://www.gesetze-im-internet.de/gg/BJNR000010949.html (дата звернення 23.04.2024).

9. Vieweg K., Krause A. Sports Law in Germany: The Monograph Germany is an Integral Part of Sports Law in the International Encyclopaedia of Laws Series. 2013 URL: https://www.researchgate.net/profile/Dimitrios-Panagiotopoulos2/publication/276205124_Sports_Law_Structures_Practice_Justice_Sports_Science_and_Studies/links/55522c4008aeaaff3befe56c/Sports-Law-Structures-Practice-Justice-Sports-Science-and-Studies.pdf (дата звернення 23.04.2024).

10. Panagiotopoulos D. *P.* Sports law: Lex sportiva & Lex Olympica: theory and praxis. Athens: Ant. N. Sakkoulas, 2011 p. 739.

11. Real Decreto № 1006/1985, de 26 de junio de 1985, por el que se regula la relación laboral especial de los deportistas profesionales. Boletín Oficial del Estado. 1985. № 153. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1985-12313 (дата звернення 23.04.2024).

12. Real Decreto Legislativo № 1/1995, de 24 de marzo de 1995, por el que se aprueba el texto refundido de la Ley del Estatuto de los Trabajadores (Vigente hasta el 01 de Enero de 2014). Boletín Oficial del Estado. URL: https://www.boe.es/buscar/doc.php?id=BOE-A-1995-7730 (дата звернення 23.04.2024).

13. Real Decreto № 1006/1985, de 26 de junio de 1985, por el que se regula la relación laboral especial de los deportistas profesionales. Boletín Oficial del Estado. URL: https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-1985-12313 (дата звернення 23.04.2024).

14. Code du travail URL: http://www.legifrance.gouv.fr/affichCode.do?cidTexte=LEGITEXT000006072050. (дата звернення 23.04.2024).

15. Code du sport. Dernière modification du textele 25 octobre 2013.URL: http://legifrance.gouv.fr. (дата звернення 23.04.2024).

16. Convention collective Nationale du sport du 7 juillet 2005 étendue par arrêté du 21 Novembre 2006. Brochure № 3328. URL: https://www.legifrance.gouv.fr/conv_coll/id/KALICONT000017577652 (дата звернення 23.04.2024).

17. Pautot S., Pautot *M*. Les contrats de travail des sportifs .Préface de P. Diouf. Voiron: Presses universitaires du sport. 2012. P.180.

18. Про фізичну культуру і спорт : Закон України від 24.12.1993 № 3808-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3808-12#Text (дата звернення 23.04.2024).

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ШЕВЧЕНКО М. Г.,
прокурор
(Вознесенівська окружна прокуратура міста Запоріжжя Запорізької області)

ЛУЦ Д. М.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права
(Запорізький національний університет)

УДК 349.415:332.14(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.22

ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОГРАМ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ, ПІДВИЩЕННЯ РОДЮЧОСТІ ҐРУНТІВ

У статті проведений правовий аналіз регіональних програм щодо використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів. Констатовано, що особливо гостро досліджуване питання актуалізується в умовах воєнного стану. Зазначено, що більшість областей врахували необхідність поліпшення стану ґрунтів та охорони земель, передбачивши відповідні заходи як у окремих Регіональних програмах, так і у програмах підтримки охорони навколишнього природного середовища та агропромислового комплексу.

Враховуючи змістовне наповнення програм заходами, які спрямовані на поліпшення стану земель та ґрунтів, запропонований поділ наявних Регіональних програм на три групи: окремі програми (Вінницька, Полтавська, Рівненська, Херсонська області); встановлення відповідних заходів в межах програм по підтримці охорони навколишнього природного середовища (Івано-Франківська, Черкаська, Чернігівська, Кіровоградська, Харківська області); включення заходів з охорони та використання земель та поліпшення ґрунтів до змісту програм по підтримці агропромислового комплексу (Донецька, Житомирська, Львівська, Одеська, Миколаївська області).

На підставі правового аналізу програм зроблений висновок про доволі широкий та різноманітний перелік заходів, які мають сприяти поліпшенню якості ґрунтів та пришвидшити відновлення земель.

Визначені недоліки Регіональних програм, які полягають у відсутності у них заходів спрямованих на сприяння відновленню постраждалих від війни земель та у необхідності їх конкретизації конкретними заходами та напрямами.

Визначено, що станом на даний момент у 10 областях (Волинська, Закарпатська, Сумська, Запорізька, Київська, Тернопільська, Хмельницька, Луганська, Чернівецька, Дніпропетровська) у програмах відсутні заходи по забезпеченню охорони земель та захисту ґрунтів. Разом із тим, у значній частині із них, відповідні програми діяли раніше.

Ключові слова: *правова охорона земель, охорона ґрунтів, регіональні програми, раціональне використання земель, підвищення родючості ґрунтів.*

Shevchenko M. G., Luts D. M. Legal analysis of regional programs regarding the use and protection of land, increasing soil fertility

The article provides a legal analysis of regional programs on the use and protection of land, increasing soil fertility. It has been established that a particularly keenly researched issue is actualized in the conditions of martial law. It is noted that, realizing the importance of the topic we are researching, most regions took into account the need to improve the condition of the soil and protect the land, providing appropriate measures both in individual Regional programs and in programs to support the protection of the natural environment and the agro-industrial complex.

Taking into account the meaningful content of the programs with measures aimed at improving the condition of lands and soils, it is proposed to divide the existing Regional programs into three groups: separate programs (Vinnytsia, Poltava, Rivne, Kherson regions); establishment of appropriate measures within the framework of programs to support environmental protection (Ivano-Frankivsk, Cherkasy, Chernihiv, Kirovohrad, Kharkiv regions); inclusion of measures for the protection and use of land and soil improvement in the content of programs to support the agro-industrial complex (Donetsk, Zhytomyr, Lviv, Odesa, Mykolaiv regions.

On the basis of the legal analysis of the programs, a conclusion was made about a rather wide and diverse list of measures that should improve the quality of soils and contribute to the accelerated restoration of land.

The shortcomings of the Regional programs have been identified, which consist in the absence of measures aimed at promoting the restoration of war-affected lands and the need to specify them with specific measures and directions.

It was determined that currently in 10 regions (Volhynia, Zakarpattia, Sumy, Zaporizhzhya, Kyiv, Ternopil, Khmelnytskyi, Luhansk, Chernivtsi, Dnipropetrovsk) there are no measures to ensure land protection and soil protection in the programs. At the same time, in a significant part of them, the corresponding programs were active earlier.

Key words: *legal land protection, soil protection, regional programs, rational use of land, increasing soil fertility.*

Вступ. Відповідно до ст. 163 Земельного Кодексу України завданнями охорони земель є забезпечення збереження та відтворення земельних ресурсів, екологічної цінності природних і набутих якостей земель [1]. Особливо гостро питання актуалізується в умовах воєнного стану. На кінець січня поточного року довкілля України зазнало збитків на 2,2 трлн грн. Сюди входять 1024 млрд грн збитків від засмічення земель та забруднення ґрунтів, 1081 мілд грн шкоди від забруднення повітря, зокрема горіння нафтопродуктів, лісових пожеж, загоряння інших об'єктів, а також 82,2 мілд грн збитків від забруднення та засмічення водних ресурсів і морських вод [2]. Пошкодження ґрунту внаслідок військових дій можуть бути механічними, фізичними та хімічними. Кожен з цих впливів по-своєму є критичним та викликає руйнування структури та функцій землі. Процес перетворення забруднених земель у придатну для використання площу називають рекультивацією. Для найбільш забруднених територій кращим варіантом є консервація землі, яка зазнала катастрофічних пошкоджень [3]. Варто зазначити, що проблема, на наше переконання, має вирішуватися комплексно, що актуалізує питання правового аналізу регіональних програм щодо використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів.

Постановка завдання. Метою статті є проведення правового аналізу регіональних програм щодо використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів.

Результати дослідження. Питання охорони земель та підвищення родючості ґрунтів слід розглядати комплексно. Цілком поділяємо позицію О. А. Вівчаренко, відповідно до якої: «Найбільш важливою єохорона верхнього, найбільш родючого шару земної кори – ґрунту,

що забезпечує нормальний розвиток рослинного покрову, є живильним середовищем для зернових та інших сільськогосподарських культур. Тож його належить охороняти від усіляких негативних процесів, передусім від водної та вітрової ерозії та «хижацького» використання» [4, с. 95].

Варто зазначити, що питання правової охорони земель під широким кутом досліджувалося такими науковцями як В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, О. Г. Бондар, О. А. Вівчаренко, А. П. Гетьман, І. І. Каракаш, А. М. Мірошниченко, В. І. Семчик, В. Д. Сидор, Т. Є. Харитонова, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга, А. О. Попова та ін. Разом із тим, констатуємо, що питанню правового аналізу регіональних програм щодо використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів майже не приділялася увага.

Усвідомлюючи важливість досліджуваної нами тематики, більшість областей враховували необхідність поліпшення стану ґрунтів та охорони земель, передбачивши відповідні заходи як у окремих Регіональних програмах, так і у програмах підтримки охорони навколишнього природного середовища та агропромислового комплексу.

Метою Регіональної програми з охорони земель, поліпшення відповідних угідь, проведення інвентаризації та нормативної грошової оцінки земель у Вінницькій області на 2021–2025 роки є сприяння в реалізації державної політики, спрямованої на збалансоване забезпечення потреб населення і галузей економіки у земельних ресурсах, їх охорону і раціональне використання; інвентаризація земель, проведення їх нормативної грошової оцінки, підвищення інвестиційної привабливості землекористування; захист ґрунтів від виснаження, деградації, забруднення, відтворення та збереження їхньої родючості; створення екологічно безпечних умов проживання населення і ведення господарської діяльності; збереження ландшафтного і біологічного різноманіття; стабілізація виробництв, підвищення продуктивності земель [5]. В контексті нашого дослідження важливе значення відіграють програмні завдання. На прикладі Вінницької області це: проведення аналізу стану використання земель для забезпечення її відтворення та функціональної рівноваги; виявлення резервів земельних ресурсів, придатних для використання за цільовим призначенням у різних галузях економіки; проведення порівняльного аналізу намірів та потреб використання земель, визначених у загальнодержавних та регіональних програмах економічного, науково-технічного, соціального, національно-культурного розвитку, охорони довкілля, інших програмах, схемах розвитку галузей економіки, з визначенням можливих шляхів та оптимального варіанту розв'язання проблемних питань; формування регіональних і місцевих банків даних про земельні ділянки лісогосподарського призначення, які не входять до лісового фонду, земельні ділянки водного фонду та водні об'єкти на них розміщені, полезахисні лісосмуги та нормативну грошову вартість таких земель. Загальні заплановані видатки на програму – 11,5 млн грн [5].

Метою Програми підтримки агропромислового комплексу та розвитку земельних відносин у Донецькій області на 2021–2027 роки, серед іншого, є реалізація державної політики у сфері земельних відносин, вжиття заходів із землеустрою та охорони земель. Серед завдань програми передбачено збільшення обсягів виробництва продукції рослинництва на зрошуваних землях, зокрема, шляхом реконструкції внутрішньогосподарських меліоративних мереж, оновлення іригаційного обладнання та дощувальної техніки, облаштування систем краплинного зрошення та підвищення ефективності реалізації державної політики щодо боротьби з деградацією земель та опустелюванням [6].

В рамках шляхів і засобів розв'язання проблем передбачених Програмою розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2021–2027 роки передбачається здійснення контролю за використанням та охороною земель сільськогосподарського призначення, надання методичної допомоги користувачам (власникам) землі стосовно економічного стимулювання та раціонального використання і охорони земель сільськогосподарського призначення; економічного стимулювання виробництва сільськогосподарської продукції та використання і охорони земель [7].

Програмою охорони навколишнього природного середовища Івано-Франківської області до 2025 року передбачається виділити 135363,69 грн з обласного бюджету на реалізацію підпрограми «Охорона і раціональне використання земель» [8].

В контексті формування регіональної екологічної мережі в Комплексній програмі охорони навколишнього природного середовища Кіровоградської області на 2021–2025 роки йдеться про необхідність змін в структурі земельного фонду країни шляхом віднесення (на підставі обґрунтування екологічної безпеки та економічної доцільності) частини земель господарського використання до категорій, що підлягають особливій охороні з відтворенням притаманного їм різноманіття природних ландшафтів [9].

Серед очікуваних кінцевих результатів в рамках Комплексної програми підтримки та розвитку сільського господарства у Львівській області на 2021–2025 роки передбачається поліпшення агроекологічного стану ґрунтового покриву земель сільськогосподарського призначення та наповнення інформацією про землі сільськогосподарського призначення Державного земельного кадастру [10].

Проблемні питання в рамках Програми розвитку агропромислового комплексу Миколаївської області на 2021–2025 роки передбачається вирішити упорядкуванням орних земель шляхом виведення з їх складу схилів, земель водоохоронних зон, ерозійно небезпечних та інших непридатних для розорювання угідь; відновлення деградованих земель, антропогенно змінених екосистем, створення і відновлення сіножатей та пасовищ; проведення ґрунтово-агрохімічного обстеження та агрохімічної паспортизації земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Слід зауважити, що охорона земель та підвищення родючості ґрунтів передбачені в переліку завдань і заходів Програми. Значна увага приділяється і питанням меліорації земель [11].

Програмою розвитку агропромислового комплексу Одеської області на 2019–2023 роки «Аграрна Одещина» передбачено часткову компенсацію витрат суб'єктів господарювання на створення й утримання сидеральних і чорних парів, полезахисних лісосмуг, гіпсування ґрунтів, консервацію земель, внесення органічних добрив, посів багаторічних трав, сої, зернобобових культур, що сприятиме збереженню та покращенню родючості ґрунтів. На ці заходи планується спрямувати близько 44 млн грн [12].

Метою Програми ефективного використання земельних ресурсів Полтавщини на період 2022–2027 років є: проведення моніторингу та інвентаризації земель на території Полтавської області, встановлення місця розташування земельних ділянок, їх меж, розмірів, правового статусу, кількісних та якісних характеристик земель, необхідних для наповнення та ведення Державного земельного кадастру; здійснення державного контролю за використанням та охороною природних ресурсів; захист ґрунтів від виснаження, деградації, забруднення, відтворення та збереження їхньої родючості; створення екологічно безпечних умов проживання населення і ведення господарської діяльності; збереження ландшафтного і біологічного різноманіття; підвищення продуктивності земель лісового фонду; сприяння в реалізації державної політики в сфері земельних відносин, спрямованої на збалансоване забезпечення потреб населення і галузей економіки у земельних ресурсах. Особливу увагу зосереджуємо на наступних напрямах діяльності: проведення моніторингу земельних ресурсів Полтавської області; інвентаризація земель; проведення паспортизації водних об'єктів, розташованих на території Полтавської області. На реалізацію перелічених напрямів планується спрямувати близько 52 млн грн [13].

В основу Регіональної програми розвитку земельних відносин у Рівненській області на 2023–2025 роки покладено концептуальні принципи державної політики у сфері земельних відносин в Україні, а саме: інвентаризація земель, поліпшення сільськогосподарських угідь, розробка схем землеустрою, оновлення нормативно-грошової оцінки земель населених пунктів, визначення втрат лісогосподарського виробництва, розробка механізмів економічного стимулювання раціонального використання та охорони земель [14].

Як констатується у Програмі охорони навколишнього природного середовища Черкаської області на 2021–2027 роки: «Сучасний стан використання земельних ресурсів

області не відповідає вимогам раціонального природокористування. Порушено екологічно допустиме співвідношення площ ріллі, природних кормових угідь, що негативно впливає на стійкість агроландшафту» [15].

Основними завданнями у сфері охорони і раціонального використання земель є відновлення порушених земель та родючості ґрунтів, зокрема: будівництво, розширення та реконструкція протиерозійних, гідротехнічних, берегозакріплювальних, протизсувних споруд, а також проведення заходів з захисту від підтоплення і затоплення, направлених на запобігання розвитку небезпечних геологічних процесів, усуненню або зниженню до допустимого рівня їх негативного впливу на території і об'єкти. Проведення заходів щодо хімічної меліорації ґрунтів; проведення агролісотехнічних заходів на ярах, балках та інших ерозійно небезпечних землях; виведення із господарського використання земель сільськогосподарського призначення з крутизною схилу понад 3; рекультивація порушених земель, в тому числі територій полігонів твердих побутових відходів; заходи, пов'язані з створенням захисних лісових насаджень на еродованих землях, вздовж водних об'єктів (у тому числі водойм, магістральних каналів, тощо) та полезахисних смуг; консервація деградованих і забруднених земель; поліпшення малопродуктивних земельних угідь; проведення обстеження ґрунтів [15].

В рамках напряму «Охорона та раціональне використання природних ресурсів (земель, мінеральних, рослинних та ресурсів тваринного світу)» передбаченого Комплексною програмою охорони навколишнього природного середовища Харківської області на 2021–2027 роки заплановано реалізувати наступні природоохоронні заходи: впровадження ґрунтозахисної системи землеробства з контурно-меліоративною організацією території; будівництво, розширення та реконструкція протиерозійних, гідротехнічних, протикарстових, берегозакріплювальних, протизсувних, протиобвальних, протилавинних і протиселевих споруд, а також проведення заходів із захисту від підтоплення і затоплення, направлених на запобігання розвитку небезпечних геологічних процесів, усунення або зниження до допустимого рівня їх негативного впливу на території і об'єкти; проведення заходів щодо хімічної меліорації ґрунтів; здійснення заходів щодо упорядкування орних земель шляхом виведення з їх складу водоохоронних зон, ерозійно небезпечних та інших не придатних для розорювання угідь; рекультивація порушених земель та використання родючого шару ґрунту під час проведення робіт, пов'язаних із порушенням земель; рекультивація територій полігонів твердих побутових відходів; засипка і виположування ярів, балок з одночасним їх дренуванням; заходи, пов'язані з відтворенням лісів, створенням нових та реконструкцією існуючих полезахисних лісових смуг та інших захисних насаджень на деградованих, малопродуктивних та ерозійно небезпечних землях і вздовж поверхневих водних об'єктів; терасування крутих схилів; консервація деградованих, малопродуктивних і техногенно забруднених земель; поліпшення малопродуктивних земельних угідь; розроблення технологій, обладнання та здійснення заходів для очищення, відновлення забруднених земель, а також земель, засмічених промисловими, побутовими та іншими відходами; проведення обстеження ґрунтів; відновлення степових, лучних, водно-болотних та інших антропогенно змінених природних ландшафтів, створення і відновлення сіножатей та пасовищ [16].

22 грудня 2020 року депутатами Херсонської обласної ради схвалено Регіональну програму з використання та охорони земель у Херсонській області на 2020–2024 роки, якою визначено основні завдання: розвиток земельних відносин шляхом проведення нормативної грошової оцінки земель населених пунктів, інвентаризації земель державної власності та земель комунальної власності, в тому числі під полезахисними лісосмугами; охорона земель через розробку робочих проектів землеустрою щодо порушених земель та проведення їх рекультивації; супровід реалізації проекту міжнародної технічної допомоги Продовольчої сільськогосподарської організації ООН (ФАО) та Глобального екологічного фонду (ГЕФ) «Інтегроване управління природними ресурсами деградованих ландшафтів лісостепової та степової зон України» [17].

Серед основних напрямів діяльності Програми охорони навколишнього природного середовища Чернігівської області на 2021–2027 роки передбачається охорона і раціональне використання земель без окремої конкретизації заходів [18].

Отже, можемо констатувати, що більшість областей передбачили у відповідних програмах комплекси заходів, які спрямовуються на використання та охорону земель та підвищення родючості ґрунтів. Разом із тим, цілком поділяємо позицію А. Сплодитель, згідно якої: «Війна принесла Україні багато проблем, серед яких деградація та забруднення ґрунтів. Проте перед «лікуванням» землі варто провести її аналіз на забруднюючі частки. Без аналізу неможливо визначити, яким чином цю землю можна очистити» [3]. В цьому аспекті актуалізується питання перегляду Регіональних програм та доповнення їх заходами, які мають сприяти відновленню земель, які постраждали від війни.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що наявні Регіональні програми щодо використання та охорони земель, підвищення родючості ґрунтів містять доволі широкий та різноманітний перелік заходів, які мають поліпшити якість ґрунтів та сприяти пришвидшеному відновленню земель.

Враховуючи змістовне наповнення програм заходами, які спрямовані на поліпшення стану земель та ґрунтів запропонований поділ наявних Регіональні програми на три групи:

– окремі програми (Вінницька, Полтавська, Рівненська, Херсонська області);

– встановлення відповідних заходів в межах програм по підтримці охорони навколишнього природного середовища (Івано-Франківська, Черкаська, Чернігівська, Кіровоградська, Харківська області);

– включення заходів з охорони та використання земель та поліпшення ґрунтів до змісту програм по підтримці агропромислового комплексу (Донецька, Житомирська, Львівська, Одеська, Миколаївська).

Станом на даний момент у 10 областях (Волинська, Закарпатська, Сумська, Запорізька, Київська, Тернопільська, Хмельницька, Луганська, Чернівецька, Дніпропетровська) у програмах відсутні заходи по забезпеченню охорони земель та захисту ґрунтів. Справедливості заради слід відзначити, що в нашому досліджені йшлося саме про діючі програми. Слід враховувати, що у деяких областях (наприклад, Тернопільська та Закарпатська) програми з охорони земель завершили строк дії у 2023 році.

Існує необхідність у внесенні змін до наявних Регіональних програм з метою врахування реалій сьогодення.

Список використаних джерел:

1. Земельний Кодекс України : Закон України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. *Відомості Верховної Ради України.* 2002. № 3–4. Ст. 27.

2. Шкода довкіллю України від війни перевищила 2,2 трлн гривень. *Медіакомпанія DW*: вебсайт. URL: https://www.dw.com/uk/skoda-dovkillu-ukraini-vid-vijni-perevisila-22-triljona-griven/a-68133785 (дата звернення: 30.04.2024).

3. Чи можна вилікувати ґрунт від війни – відповіді на найпоширеніші запитання. *Онлайн-асистент фермера*: вебсайт. https://kurkul.com/spetsproekty/1423-chi-mojna-vilikuvati-grunt-vid-viyni--vidpovidi-na-nayposhirenishi-zapitannya (дата звернення: 30.04.2024).

4. Вівчаренко О. А. Стан та прояви проблематики дослідження правової охорони земель України. *Актуальні проблеми правознавства.*2016. № 1. С. 93–99.

5. Про регіональну програму з охорони земель, поліпшення відповідних угідь, проведення інвентаризації та нормативної грошової оцінки земель у Вінницькій області на 2021–2025 роки : Рішення Вінницької обласної ради від 24.12.2021 р. URL: https://vinrada.gov.ua/upload/files/8Sklikannya/15ses/295.pdf (дата звернення: 29.04.2024).

6. Про затвердження Програми підтримки агропромислового комплексу та розвитку земельних відносин у Донецькій області на 2021–2027 роки : Розпорядження Голови обласної державної адміністрації, керівника обласної військово-цивільної адміністра-

ції від 30.06.2021 р. URL: https://agro.dn.gov.ua/downloads/2021/07/rozporyadzhennya-pro-zatverdzhennya-programi-APK-666-vid-30.06.2021.pdf (дата звернення: 29.04.2024).

7. Про Програму розвитку агропромислового комплексу Житомирської області на 2021-2027 роки : Рішення Житомирської обласної ради від 03.11.2022 р. № 17. URL: https://doc.zt.gov.ua/index.php/8-sklikannya/rishennia/19093-no-17-pro-prohramu-rozvytku-ahropromyslovoho-kompleksu-zhytomyrskoi-oblasti-na-2021-2027-roky (дата звернення: 30.04.2024).

8. Про Програму охорони навколишнього природного середовища Івано-Франківської області до 2025 року : Рішення Івано-Франківської обласної ради від 23.12.2020 р. № 30-2/2020. URL: https://www.if.gov.ua/storage/app/sites/24/documentu-2022/programa_ohorony_navkolyshnogo_seredovysha_11111.pdf (дата звернення: 29.04.2024).

9. Про затвердження комплексної програми охорони навколишнього природного середовища Кіровоградської області на 2021-2025 роки : Рішення Кіровоградської обласної ради від 30.03.2021 р. № 86. URL: https://oblrada.kr.ua/decission/2786/pro-zatverdzhennya-kompleksnoi-programi-ohoroni-navkolishnogo-prirodnogo-seredovischa-v-kirovogradskij-oblasti-na-2021-2025-roki-06-04-2021 (дата звернення: 29.04.2024).

10. Комплексна програма підтримки та розвитку сільського господарства у Львівській області на 2021–2025 роки. *Львівська обласна військова адміністрація* : веб-сайт. URL: https://loda.gov.ua/documents/34804 (дата звернення: 29.04.2024).

11. Про затвердження Програми розвитку агропромислового комплексу Миколаївської області на 2021–2025 роки : Рішення Миколаївської обласної ради від 29 вересня 2021 р. № 1. URL: https://www.mk-oblrada.gov.ua/UserFiles/decreeProject/16316285986140ad3638530.pdf (дата звернення: 29.04.2024).

12. Про внесення змін до рішення обласної ради від 21 грудня 2018 року N 837-VII «Про затвердження регіональної Програми розвитку агропромислового комплексу Одеської області на 2019-2023 роки «Аграрна Одещина» : Розпорядження Голови Одеської обласної державної адміністрації від 16.11.2023 р. № 977/А-2023. URL: https://agro.od.gov.ua/agrarna-odeshhyna/agrarna-odeshhyna-na-2019-2023-roky/ (дата звернення: 30.04.2024).

13. Про затвердження програми ефективного використанняземельних ресурсів Полтавщини на період 2022 – 2027 років : Рішення Полтавської обласної ради від 24.12.2021 р. № 361. URL: https://media.poda.gov.ua/docs/cbsnmhqy/programa-efektyvnogo-vykorystannya-zemelnyh-resursiv-2022-2027.pdf (дата звернення: 29.04.2024).

14. Про Регіональну програму розвитку земельних відносин у Рівненській області на 2023-2025 роки : Розпорядження Голови Рівненської обласної державної адміністрації від 31.01.2023 р. № 55. URL: https://ror.gov.ua/upload/content/2024/February/F8zN6oM3.pdf (дата звернення: 30.04.2024).

15. Про обласну програму охорони навколишнього природного середовища на 2021–2027 роки : Рішення Черкаської обласної ради від 19.02.2021 р. № 5-23/VIII. URL: https://www.oblradack.gov.ua/oblasn-programi (дата звернення: 30.04.2024).

16. Комплексна програма охорони навколишнього природного середовища Харківської області на 2021–2027 роки. *Харківська обласна військова адміністрація*: вебсайт. URL: https://kharkivoda.gov.ua/oblasna-derzhavna-administratsiya/struktura-administratsiyi/strukturni-pidrozdili/486/491/3119/106262 (дата звернення: 30.04.2024).

17. На Херсонщині прийняли регіональну програму з використання та охорони земель. SuperAgronom.com: вебсайт. URL: https://superagronom.com/news/12266-na-hersonschini-priynyali-regionalnu-programu-z-vikoristannya-ta-ohoroni-zemel (дата звернення: 30.04.2024).

18. Про затвердження Програми охорони навколишнього природного середовища Чернігівської області на 2021 - 2027 роки : Рішення Чернігівської обласної ради від 26.02. 2021 р. № 45-3/VIII. URL: https://cg.gov.ua/index.php?id=15239&tp=1 (дата звернення: 30.04.2024).

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БЕХТЕР Л. В.,
аспірант
(Національний авіаційний університет)

УДК 342.951
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.23

ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ У ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНИХ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТІВ

Стаття присвячена обґрунтуванню принципів діяльності органів публічної влади на регіональному рівні у взаємодії міжнародних благодійних організацій щодо реалізації міжнародних проектів. Такі принципи сформульовані на основі сучасних наукових поглядів на принципи адміністративного права із врахуванням особливостей відповідної діяльності щодо взаємодії та правового статусу суб'єктів взаємодії. Принципами взаємодії визначено: верховенство права (справедливість взаємодії, об'єктивна необхідність, цілеспрямованість, стабільності правил та меж взаємодії тощо), законність, офіційність, гласність та відкритість, доброчесність, взаємна відповідальність суб'єктів взаємодії, ефективність, компетентність, підзвітність. Також запропоновано організаційно-правові заходи, спрямовані на вдосконалення взаємодії органів публічної влади на регіональному рівні із міжнародними благодійними організаціями щодо реалізації міжнародних проектів. Запропоновано наступні організаційно-правові заходи, спрямовані на вдосконалення взаємодії органів публічної влади на регіональному рівні із міжнародними благодійними організаціями щодо реалізації міжнародних проектів: 1) обґрунтування наукового підходу щодо уніфікації процедур укладання договорів (меморандумів) про співпрацю між органами публічної влади та благодійними організаціями; 2) визначення державного органу, до повноважень якого має належати питання координації взаємодії та внесення змін до чинного законодавства щодо закріплення відповідної функції та компетенції; 3) врегулювання у законах України, в яких передбачено правовий статус суб'єктів взаємодії (у тому числі – на регіональному рівні), засади, межі та відповідні процедури. Вказане визначене щодо насамперед, законів України «Про благодійну діяльність і благодійні організації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про військово-цивільні адміністрації».

***Ключові слова*:** *адміністративне право, принципи, взаємодія, органи публічної влади, благодійні організації, регіональний рівень, міжнародні проекти.*

Bekhter L. V. To the issue of determining the principles of activity of public authorities at the regional level in the interaction of international charitable organizations regarding the implementation of international projects

The article is devoted to the justification of the principles of the activities of public authorities at the regional level in the interaction of international charitable organizations regarding the implementation of international projects. Such

principles are formulated on the basis of modern scientific views on the principles of administrative law, taking into account the peculiarities of the relevant activity in relation to interaction and the legal status of the subjects of interaction. The principles of interaction are defined as: the rule of law (fairness of interaction, objective necessity, purposefulness, stability of rules and limits of interaction, etc.), legality, officiality, publicity and openness, integrity, mutual responsibility of the subjects of interaction, efficiency, competence, accountability. Organizational and legal measures aimed at improving the interaction of public authorities at the regional level with international charitable organizations regarding the implementation of international projects are also proposed. The following organizational and legal measures aimed at improving the interaction of public authorities at the regional level with international charitable organizations regarding the implementation of international projects are proposed: 1) justification of the scientific approach to the unification of the procedures for concluding contracts (memorandums) on cooperation between public authorities and charitable organizations; 2) determination of the state body whose authority should include the issue of coordination of interaction and the introduction of changes to the current legislation regarding the consolidation of the relevant function and competence; 3) regulations in the laws of Ukraine, which provide for the legal status of the subjects of interaction (including at the regional level), principles, boundaries and relevant procedures. The above is determined primarily with regard to the laws of Ukraine "On charitable activities and charitable organizations", "On local self-government in Ukraine", "On local state administrations", "On military-civilian administrations".

Key words: *administrative law, principles, interaction, public authorities, charitable organizations, regional level, international projects.*

Вступ. Роль і значення взаємодії органів публічної влади із міжнародними благодійними організаціями складно переоцінити, особливо під час повномасштабного вторгнення росії в Україну, коли підтримання належного рівня життєдіяльності цивільного населення стає одним із пріоритетних завдань держави. Безпрецедентну за масштабами діяльність міжнародних благодійних організацій можна оцінити як таку, що є життєво необхідною, особливо для тих верств населення, які потерпають від військової агресії у зоні бойових дій та на деокупованих територіях.

Однією з таких міжнародних благодійних організацій є Карітас України, яка з 1998 року надає якісну комплексну допомогу тим, хто перебуває у складних життєвих обставинах, самотнім людям, соціально незахищеним верствам населення. В умовах війни в Україні діють 42 центри Карітас України, які змогли надати більше ніж 4 мільйони послуг для майже 2,7 мільйонів людей [1]. За даними Асоціації міст України грошову допомогу нужденним організують надання та надають 14 міжнародних організацій та фондів, серед яких Юнісеф «Спільно», Агентство ООН у справах біженців, ЄДопомога, Благодійний фонд «СОС Дитячі Містечка Україна», Товариство Червоного Хреста України та інші [2]. Кожна з перелічених та інших організацій та фондів надає допомогу у межах статутної діяльності, а ефективність такої допомоги залежить від її організації у взаємодії із органами публічної влади, особливо на регіональному рівні.

Постановка завдання. Мета статті – обґрунтувати принципи взаємодії органів публічної влади на регіональному рівні із міжнародними благодійними організаціями щодо реалізації міжнародних проектів

Огляд наукових досліджень. У наукових напрацюваннях з адміністративного права було приділено увагу пошуку шляхів вирішення проблем, пов'язаних із створенням та функціонуванням благодійних організацій, в тому числі – окремим питанням взаємодії між суб'єктами публічної влади та благодійними організаціями, а також адміністративно-правовому статусу благодійних організацій: А.О. Гузь, стаття якого стосувалась класифікації

форм і видів благодійної діяльності (2019 р.) [3], І.О. Завидняк, яка аналізувала адміністративно-правовий статус благодійних організацій (2016 р.) [4], О.О. Кожушко, дослідження якої присвячене адміністративно-правовому регулюванню порядку створення та діяльності благодійних організацій (2013 р.) [5], О.В. Марченко, яка дослідила проблеми адміністративно-правового регулювання благодійної діяльності (2013 р.) [6], В.О. Русских, який присвятив дослідження вивченню адміністративно-правових засад діяльності благодійних організацій (2015 р.) [7], Р.А. Сербин, робота якого була присвячена публічно-правовому адмініструванню благодійництва (2016 р.) [8] та інші. В умовах воєнного стану вчені-дослідники аналізували питання функціонування волонтерських організацій та реалізації їх адміністративно-правового статусу. У цьому контексті слід виділити роботи Р. Миронюк, М. Антонів [10]. Наукові роботи зазначених та інших дослідників становлять основу наукового аналізу проблеми принципів взаємодії суб'єктів публічної влади та благодійних організацій у напрямку реалізації міжнародних проєктів, яка ще не становила предмет поглибленого вивчення.

Результати дослідження. Принципи взаємодії знаходять свої відображення у меморандумах про співпрацю благодійних організацій та органів публічної влади. Зокрема, у меморандумах про співпрацю між Благодійним фондом «КАРІТАС ПОЛТАВА» та Полтавською обласною радою від 20 травня 2022 року, Ромоданівською територіальною громадою Миргородського району Полтавської області від 04 серпня 2022 року, Білицькою селищною територіальною громадою Полтавського району Полтавської області від 05 серпня 2022 року вказано про такі принципи як рівність, партнерство, максимальне сприяння, відкритість, прозорість, взаємна допомога (п. 1.4). Зміст зазначених у меморандумах про співпрацю принципів відображає переважно соціальний аспект взаємодії, оминаючи закріплення правових засад. Як наслідок – використання таких загальних положень, що стосуються взаємодії Благодійного фонду «КАРІТАС ПОЛТАВА» із відповідним органом місцевого самоврядування чи територіальною громадою: «налагодження ділових контактів», «супровід співпраці», «долучення ... загальногромадських заходів» тощо.

Зрозуміло, що укладання меморандуму про співпрацю означає закріплення її основних напрямків, що не виключає конкретизації форм і способів здійснення взаємодії та визначає необхідність додаткового звернення до документів програмного змісту, які дозволяють з'ясувати мету, завдання функціонування конкретної благодійної організації, з якою укладається меморандум.

Зважаючи на обраний приклад взаємодії органів місцевого самоврядування та територіальних громад Полтавщини із Благодійним фондом «КАРІТАС ПОЛТАВА», цілком доречно звернутись до матеріалів Всеукраїнської конференції «Український мир: формування механізму миробудування» (5–6 лютого 2018 року), де предметом обговорення була Стратегія участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім». Вказана Стратегія розроблена наприкінці 2017 року Комісією з питань соціального служіння Всеукраїнської Ради Церков і релігійних організацій за підтримки Міжнародного Благодійного Фонду «Карітас України». У Стратегії були виділені суспільні виклики, подолання яких потребує спільних дій, а також окремо зазначено існуючі давні та нові проблеми, пов'язані, в тому числі – із окупацією частини території України, потужними інформаційними атаками та загрозами дестабілізації суспільства. Вказана Стратегія є основою діяльності церков та релігійних організацій у сфері розбудови миру і містить положення, в яких відображено діяльність церков та релігійних організацій як суб'єктів миробудівничих ініціатив в Україні [11].

Логічно було би передбачити відображення у меморандумах про співпрацю засад (принципів) взаємодії Благодійного фонду «КАРІТАС ПОЛТАВА» із органами місцевого самоврядування та територіальними громадами Полтавщини на основі вказаної Стратегії. Тому закріплені у меморандумах положення про принципи взаємодії потребують конкретизації, особливо зважаючи на відсутність у профільному Законі України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» відповідних норм, а також у інституційно-організаційному

аспекті – зважаючи на відсутність єдиного державного органу, до функцій якого може належати координація взаємодії органів публічної влади (у тому числі – і на регіональному рівні) із благодійним організаціями, особливо з питань реалізації міжнародних проектів. Слід також звернути увагу на фактичну відсутність врегулювання у чинному законодавстві правил та процедур укладання таких консенсуальних актів.

Окремо слід зазначити про відсутність врегульованої компетенції щодо координації взаємодії та покладання відповідної функції на єдиний державний орган. У наукових напрацюваннях, присвячених проблемам адміністративно-правового регулювання діяльності благодійних організацій, вже зверталась увага на відсутність єдиного державного органу, уповноваженого на «нормативно-правове, методичне й консультативне забезпечення такої діяльності» та чіткої регламентації механізму взаємодії суб'єктів публічного адміністрування із суб'єктами благодійництва [9, с. 183–184].

Першим кроком на шляху врегулювання правил і порядку взаємодії органів публічної влади (у тому числі – і на регіональному рівні) із благодійними організаціями може бути визначення принципів взаємодії, що може бути здійснене на основі положень теорії адміністративного права, присвячених принципам цієї галузі права із врахуванням особливостей відповідної діяльності щодо взаємодії та правового статусу суб'єктів цієї діяльності.

Усталений підхід до визначення принципів адміністративного права представлений у Великій українській юридичній енциклопедії. Том 5 «Адміністративне право» (2020 р.), де до таких принципів віднесено: загальні, які мають фундаментальне значення (верховенство права, законність, рівність, гуманізм і справедливість); спеціальні, характерні для окремих інститутів адміністративного права (принципи державної служби, принципи адміністративної відповідальності, принципи адміністративного процесу, принципи здійснення адміністративних процедур тощо). Виділяють також внутрішні і зовнішні принципи адміністративного права. Внутрішніми названо відповідність адміністративного права Конституції України; верховенство адміністративно-правового закону у системі нормативно-правових актів, які містять адміністративно-правові норми; спеціалізація; відповідність адміністративно-правових законів положенням міжнародно-правових договорів з питань адміністративного права, учасниками яких є Україна. Зовнішніми принципами адміністративного права виділено: служіння органів виконавчої влади суспільству й людині; обмеженість втручання органів виконавчої влади у життя людини; повнота прав і свобод громадян у адміністративно-правовій сфері; взаємна відповідальність держави і приватної особи; оптимальне доповнення й урівноваження державно-владних повноважень органів виконавчої влади з органами місцевого самоврядування [12, с. 736–740]. Вказані принципи адміністративного права мають доктринальний характер, а й контексті предмету дослідження має бути врахована їх сутність. Так, зміст принципу верховенства права у взаємодії органів публічної влади та благодійних організацій розкривається у справедливості засад взаємодії, її об'єктивної необхідності, цілеспрямованості, стабільності правил та меж взаємодії тощо. Потребує врахування принцип взаємної відповідальності держави і приватної особи, який набуває змісту із врахуванням суб'єктів взаємодії.

Сучасні наукові розробки у галузі теорії адміністративного права представлені напрацюваннями, в яких до системи принципів адміністративного права віднесено дві групи принципів: верховенство права та належне врядування. Зміст кожного з наведених принципів розкривається через комплекс правових вимог. Відзначено, що принцип верховенства права як один з фундаментальних принципів права, що має особливе значення у публічному праві, є комплексним та містить ряд вимог, кожна з яких розкривається «як окрема складова верховенства права або як окремий принцип»: законність, юридична визначеність, заборона свавілля та дискреційних повноважень, доступ до незалежного суду, дотримання прав людини, заборона дискримінації. Сутність принципів належного врядування відзначається як таких, що характеризують суспільне призначення та пріоритети публічного адміністрування та впливають на характер та зміст адміністративно-правового регулювання. Такими визначено: забезпечення участі в ухваленні рішень та належне реагування; відкритість і прозорість;

доброчесність і етична поведінка; ефективність, компетентність, спроможність; інноваційність та відкритість до змін; сталість та довгострокова орієнтованість; грамотне фінансове управління; поважання прав людини та культурної різноманітності; забезпечення соціальної згуртованості; підзвітність [13, с. 40].

Коло принципів взаємодії органів публічної влади на регіональному рівні та благодійних організацій визначається тим, що учасники відповідної діяльності наділені різним правовим статусом, який передбачає різницю у межах, формах, засобах й заходах, які можуть застосовуватись у взаємодії між органами публічної влади і між цими органами та благодійними організаціями. При формуванні системи принципів взаємодії владних суб'єктів на регіональному рівні та благодійних організацій потрібно враховувати: 1) наділення відповідною компетенцією тільки органи публічної влади; 2) особливості правового статусу благодійних організацій як суб'єктів приватного права; 3) дотичність до відносин державно-приватного партнерства.

Положення про наявність компетенції у розглядуваній сфері тільки у органів публічної влади ґрунтується на двох аргументах. Насамперед, на закріпленні Конституцією України здійснення повноважень органами державної влади виключно у межах та відповідно Основному Закону та законів України (ч. 2 ст. 6) [14]. Енциклопедичне юридичне визначення компетенції також передбачає відображення її змісту через нормативну основу функцій і повноважень та розкриває її зміст як юридичну категорію, що означає право здійснювати відповідно до статусу органу державної влади та органів місцевого самоврядування, їх посадових осіб функцій і повноважень в межах та спосіб, передбачені Конституцією та законами України [12, с. 433].

Особливості правового статусу благодійних організацій як суб'єктів приватного права визначені основною метою їх створення та функціонування – реалізація приватних інтересів фізичних та юридичних осіб, що визначає саморегулювання як засаду діяльності та врегулювання правового статусу правовими нормами, які мають загальнодозвільниий характер. Наявність засад саморегулювання означає встановлення нормативно-правовими формами тільки необхідних вимог, які мають ставитись до приватних осіб, залишаючи широкий простір для власного розсуду у зв'язку з чим відповідне законодавство має переважно диспозитивний характер і відображає загальнодозвільнй режим діяльності, хоча і не позбавлене імперативних норм [15, с. 914]. Статус благодійної організації як юридичної особи приватного права прямо передбачений Законом України «Про благодійну діяльність та благодійні організації». Цим же Законом встановлено державне регулювання благодійної діяльності (Розділ VI), хоча, по суті, відповідні норми передбачають державний контроль та відповідальність у сфері благодійної діяльності [16].

Така принципова різниця у правовому статусі учасників взаємодії щодо надання благодійної допомоги обумовлює різницю у принципах взаємодії, коли підлягають врахуванню тільки ті, які визначені метою відповідної діяльності. Крім того, окремі принципи мають зазнавати змін, враховуючи необхідність відображення не лише відкритості і прозорості при здійсненні взаємодії, а й доброчесності, ефективності, компетентності, підзвітності.

Висновки. За результатами проведеного дослідження доцільно запропонувати наступні організаційно-правові заходи, спрямовані на вдосконалення взаємодії органів публічної влади на регіональному рівні із міжнародними благодійними організаціями щодо реалізації міжнародних проектів: 1) обґрунтувати науковий підхід щодо уніфікації процедур укладання договорів (меморандумів) про співпрацю між органами публічної влади та благодійними організаціями; 2) визначити державний орган, до повноважень якого має належати питання координації взаємодії та внести зміни до чинного законодавства щодо закріплення відповідної функції та компетенції; 3) врегулювати у законах України, в яких передбачено правовий статус суб'єктів взаємодії (у тому числі – на регіональному рівні), засади, межі та відповідні процедури. Вказане стосується, насамперед, законів України «Про благодійну діяльність і благодійні організації», «Про місцеве самоврядування в Україні», «Про місцеві державні адміністрації», «Про військово-цивільні адміністрації».

Принципами взаємодії доцільно визначити: верховенство права (справедливість взаємодії, об'єктивна необхідність, цілеспрямованість, стабільності правил та меж взаємодії тощо), законність, офіційність, гласність та відкритість, доброчесність, взаємна відповідальність суб'єктів взаємодії, ефективність, компетентність, підзвітність.

Список використаних джерел:

1. Повномасштабне вторгнення росії. URL: https://caritas.ua/ (дата звернення 20.03.2024).

2. Асоціація міст України. Соціальний захист. Перелік організацій та фондів, які допомагають українцям під час війни. 14 / Червень, 2022. URL: https://auc.org.ua/novyna/perelik-organizaciy-ta-fondiv-yaki-dopomagayut-ukrayincyam-pid-chas-viyny (дата звернення 05.03.2024).

3. Гудзь А.О. Класифікація форм і видів благодійної діяльності в Україні. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2019. № 1. С. 61–64.

4. Завидняк І.О. Адміністративно-правовий статус благодійних організацій в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Національний університет Державної податкової служби України. Ірпінь, 2016. 20 с.

5. Кожушко О.О. Адміністративно-правове регулювання порядку створення та діяльності благодійних організацій в Україні: автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Державний вищий навчальний заклад «Запорізький національний університет» Міністерства освіти і науки України. Запоріжжя, 2013. 20 с.

6. Марченко О.В. Адміністративно-правове регулювання благодійної діяльності в Україні : автореф. дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Національна академія внутрішніх справ Міністерство внутрішніх справ України. Київ, 2013. 21 с.

7. Русских В.О. Адміністративно-правові засади діяльності благодійних організацій : дис. ... к.ю.н.: 12.00.07. Національна академія внутрішніх справ. Київ, 2015. 202 с.

8. Сербин Р.А. Публічно-правове адміністрування благодійництва в Україні : автореф. дис. ... д.ю.н.: 12.00.07. Харківський національний університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2016. 42 с.

9. Сербин Р.А. Публічно-правове адміністрування благодійництва в Україні : дис. ... д.ю.н.: 12.00.07. Харківський національний університет внутрішніх справ МВС України. Харків, 2016. 433 с.

10. Миронюк Р., Антонів М. Особливості адміністративно-правового статусу волонтерських організацій в Україні та його реалізації в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ.* 2022. Спеціальний випуск № 1. С 91–98. URL: https://visnik.dduvs.in.ua/?page_id=2048 (дата звернення 01.03.2024).

11. Український мир: спільнодія релігійних та громадських організацій (Збірка висновків і рекомендацій за результатами обговорення Стратегії участі Церков і релігійних організацій у миробудуванні «Україна – наш спільний дім»). За ред. М. Васіна, Г. Гоменюк; Карітас України. К., 2019. 44 с.

12. Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Х.: Право, 2016. Т. 5: Адміністративне право / редкол.: Ю.П. Битяк (голова) та ін. 2020. 960 с.

13. Загальне адміністративне права України: підручник. За заг. ред. С. Ківалова і Л. Білої-Тіунової; Нац.ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 792 с.

14. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141 (зі змінами, згідно Закону № 27-IX від 03.09.2019, ВВР, 2019, № 38, ст. 160).

15. Енциклопедія цивільного права України. Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України; відп. ред. Я.М. Шевченко. К. : Ін Юре, 2009. 952 с.

16. Про благодійну діяльність та благодійні організації: Закон України від 05.07.2012 р. № 5073-VI. *Відомості Верховної Ради (ВВР)*, 2013, № 25, ст. 252.

ГОРДІЄНКО А. В.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет)

УДК 349.6
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.24

НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ БЕЗПЕКИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ

Визначено, що складовою адміністративно-правового механізму безпеки атмосферного повітря та використання повітряного простору є економіко-правові або фінансово-правові інструменти, що складаються із нормативно-правових актів, системи суб'єктів застосування нормативних положень, суб'єктів, на діяльність яких поширюється використання таких інструментів. Встановлено, що система фінансово-правових інструментів складається із таких елементів, як: заходи економічного стимулювання; заходи оподаткування діяльності; заходи еколого-економічного страхування. Наголошено, що створення умов ефективності використання повітряного простору України у повоєнний час вимагає побудови фінансово-правового законодавства на засадах забезпечення умов для формування інвестиційного та технологічного потенціалу України, що має визнаватися як основа політики сталого розвитку. Метою статті визначено здійснення дослідження нормативно-правового регулювання адміністративно-правового механізму безпеки атмосферного повітря та використання повітряного простору. Зроблено висновок, що побудова використання повітряного простору та забезпечення безпеки атмосферного повітря в Україні має відповідати визнаним у світі принципам Сталого розвитку та екологізації виробництва. Підкреслено, що в основу побудови адміністративно-правового механізму використання повітряного простору мають бути покладено інтереси людини, суспільства та держави в цілому на забезпечення вимог національної безпеки та екологізації виробництва. Акцентовано, що ефективність здійснення такого завдання адміністративно-правового регулювання залежить від належності встановлення нормативно визначених процедур діяльності суб'єктів господарювання, належності інформування населення про безпеку перевезень, використання повітряного простору та дотримання вимог щодо забруднення атмосферного повітря.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, об'єкт, адміністративно-правова охорона, природний ресурс, атмосферне повітря, повітряний простір.*

Hordiienko A. V. Normative and legal regulation of the administrative and legal mechanism of atmospheric air safety and air space use

It was determined that the component of the administrative-legal mechanism of the safety of atmospheric air and the use of airspace are economic-legal or financial-legal instruments consisting of normative-legal acts, the system of subjects of the application of normative provisions, subjects whose activities are covered by the use such tools. It was established that the system of financial and legal instruments

consists of such elements as: measures of economic stimulation; activity taxation measures; environmental and economic insurance measures. It is emphasized that the creation of conditions for the effective use of the airspace of Ukraine in the post-war period requires the construction of financial and legal legislation on the basis of ensuring conditions for the formation of investment and technological potential of Ukraine, which should be recognized as the basis of sustainable development policy. The purpose of the article is to carry out a study of the normative-legal regulation of the administrative-legal mechanism of atmospheric air safety and the use of air space. It was concluded that the construction of the use of air space and ensuring the safety of atmospheric air in Ukraine must comply with the principles of sustainable development and greening of production recognized in the world. It is emphasized that the basis of the construction of the administrative and legal mechanism for the use of air space should be the interests of man, society and the state as a whole to ensure the requirements of national security and greening of production. It was emphasized that the effectiveness of this task of administrative and legal regulation depends on the appropriateness of establishing normatively defined procedures for the activities of business entities, the appropriateness of informing the public about the safety of transportation, the use of air space, and compliance with the requirements for atmospheric air pollution.

Key words: *administrative and legal regulation, object, administrative and legal protection, natural resource, atmospheric air, air space.*

Постановка проблеми. Складовою адміністративно-правового механізму безпеки атмосферного повітря та використання повітряного простору є економіко-правові або фінансово-правові інструменти, що складаються із нормативно-правових актів, системи суб'єктів застосування нормативних положень, суб'єктів, на діяльність яких поширюється використання таких інструментів.

Система фінансово-правових інструментів складається із таких елементів, як: заходи економічного стимулювання; заходи оподаткування діяльності; заходи еколого-економічного страхування.

Створення умов ефективності використання повітряного простору України у повоєнний час вимагає побудови фінансово-правового законодавства на засадах забезпечення умов для формування інвестиційного та технологічного потенціалу України, що має визнаватися як основа політики сталого розвитку. Занепад галузі цивільної авіації має очевидне свідчення фінансово-правового дисбалансу такого кластеру національної економіки, що обумовлено передусім його стагнацією в умовах воєнного стану.

Метою статті є дослідження нормативно-правового регулювання адміністративно-правового механізму безпеки атмосферного повітря та використання повітряного простору.

Стан наукової розробки проблеми. Визначення проблематики атмосферного повітря та повітряного простору як об'єкту адміністративно-правової охорони в межах комплексних досліджень питань природокористування здійснювалось у наукових працях таких вчених, як: В. І. Андрейцев, А. О. Борисенко, О. С. Заржицький, Ю. О. Легеза, О. О. Сурілова, Ю. С. Шемшученко та ін.

Виклад основного матеріалу. Питання використання повітряного простору є предметом правового регулювання не лише на національному рівні, але передусім на рівні міжнародному, на рівні взаємодії та взаємних домовленостей, укладених між Україною та країнам ЄС, в результаті яких укладено проєкт «Спільний повітряний простір» [1]. Укладення угоди відбулося 12 жовтня в межах 23-го Саміту Україна та ратифіковано відповідно до Закону України «Про ратифікацію Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, про спільний авіаційний простір» [2; 3].

Безумовно дана євроінтеграційна угода мала прогресивний характер, але належним чином її реалізація в умовах воєнного стану є неможливою. Відповідно до положень Угоди, сторони встановлять Спільний авіаційний простір між Україною та ЄС на основі рівних правил безпеки авіації, управління повітряним рухом, соціальних прав працівників, електронних систем бронювання, захисту довкілля та забезпечення прав споживачів [2].

Базис для нормативно-правового регулювання використання повітряного простору закладено на рівні ряду міжнародних договорів та актів, одним із яких є Договір про заснування Європейського Економічного Співтовариства (ЄЕС), підписаному в Римі в 1957 р., де закріплено окремі положення, що стосуються сфери надання послуг в галузі транспорту [4].

Активізація міжнародно-правового регулювання у сфері використання повітряного простору пов'язується із 1980-ми роками, коли було ухвалено ряд нормативно-правових актів на рівні домовленостей між європейськими державами, виходячи із змісту яких було встановлено такі пріоритетні завдання забезпечення безпеки повітряного простору та охорони атмосферного повітря, як: а) забезпечення регулярних авіатранспортних зв'язків з регіонами, перевезення в які є явно збитковими через географічне або економічне положення даних регіонів; б) запобігання невиправданій конкуренції на деяких повітряних лініях і тимчасова підтримка дрібних, новоутворених авіакомпаній; в) захист навколишнього середовища від шкідливої дії цивільної авіації; г) усунення проблеми перевантаженості аеропортів і інших об'єктів авіаційної наземної інфраструктури; д) підтримка на необхідному рівні безпеки польотів. Такі завдання були відображені у European Common Aviation Area (ECAA, СЄН) з державами, що не є членами ЄС [5].

Задля реалізації European Common Aviation Area (ECAA, СЄН) 10 березня 2004 р. Європейський парламент та Рада ЄС було ухвалено низку регламентів, де необхідно виокремити такі акти, як: регламент № 549/2004 «Встановлення структури створення СЄН» [6]; регламент № 550/2004 «Надання послуг з аеронавігаційного обслуговування (АНО) в умовах СЄН» [7]; регламент № 551/2004 «Організація та використання повітряного простору в умовах СЄН [8]; регламент № 552/2004 [9]; регламент 2006/2005, що встановив спільні вимоги до надання аеронавігаційного обслуговування [10]; регламент 2150/2004 [11].

У регламенті № 549/2004 «Встановлення структури створення СЄН», де встановлено загальні рамки СЄН [6], та закріплено, що метою СЄН є задоволення вимог із нормативного регулювання та гарантування безпеки повітряного простору та гарантувати економічну ефективність повітряного руху в Європі; при цьому забезпечення регламенту № 549/2004 «Встановлення структури створення СЄН» не може обмежувати національні суверенітет держав – учасниць Регламенту № 549/2004. Відповідно до ст. 7 Регламенту № 549/2004 передбачено, що до ініціативи з СЄН можуть приєднатися і треті держави, що розташовані в Європі. Згідно із Регламентом № 549/2004 було проголошено створення Європейською Комісією спеціальної структури, що функціонально гармонізаційних та імплементаційних вимог задля організації повітряного руху та повітряного простору, в тому числі задля забезпечення економічної ефективності надання аеронавігаційних послуг у верхньому повітряному просторі [6].

Далі було ухвалено регламент № 550/2004 «Надання послуг з аеронавігаційного обслуговування (АНО) в умовах СЄН» [7]. Зміст регламенту № 550/2004 «Надання послуг з аеронавігаційного обслуговування (АНО) в умовах СЄН» [7] полягає у визначенні критеріїв та стандартів з надання послуг АНО в умовах СЄН, що має відображати як поточний рівень врегулювання діяльності організацій, так і створення нормативного базису для європейської інтеграції у сфері використання повітряного простору. У статті 2 регламенту № 550/2004 «Надання послуг з аеронавігаційного обслуговування (АНО) в умовах СЄН» [7] закріплено завдання національних спостережних органів з нагляду за дотриманням правил, організації, інспектування та аналізу задовільного дотримання правил. Відповідно до ст. 4 регламенту № 550/2004 «Надання послуг з аеронавігаційного обслуговування (АНО) в умовах СЄН» [7] було закріплено набуття чинності вимоги ESARRs з контролю за безпекою в повітрі, на основі яких має функціонувати СЄН [7].

Наступним європейським актом у сфері інтеграційного економіко-правового використання повітряного простору, став регламент № 551/2004 «Організація та використання повітряного простору в умовах СЄН (Регулювання повітряного простору)» [8], де закріплено організаційно-технічні аспекти функціонування СЄН.

У подальшому у регламенті № 552/2004 було визначено питання інтероперабельності європейської інфраструктури з управління повітряних рухом та безпекою повітряного простору [9].

Спільні правила для гнучкого використання повітряного простору визначено у регламенті № 552/2004 [10]; регламенті 2006/2005, що встановив спільні вимоги до надання аеронавігаційного обслуговування [11]; регламенті 2150/2004 [12].

Забезпечення спрощення регулювання авіаційних перевезень між Європейським Союзом (ЄС) та іншими країнами передусім переслідує мету спрощення здійснення взаємодії торговельних партнерів та розширення торговельних взаємозв'язків між державами, суб'єктами господарювання , які є резидентами як країн ЄС, так і держав-кандидатів до ЄС [10].

Розвиток європейського законодавства призвів у 2006 р. призвів до укладення Багатосторонньої угоди між Європейським співтовариством і його державами-членами та Республікою Албанією, колишньою югославською Республікою Македонія, Боснією і Герцеговиною, Республікою Болгарія, Республікою Хорватія, Республікою Ісландія, Королівством Норвегія, Румунією, Сербією, Чорногорією і Адміністрацією Тимчасової Місії ООН в Косово про створення Спільного повітряного простору Європи» (далі Угода про СЄН ЄС – Балкани) [12], де було встановлено положення щодо створення ЕСАА.

Укладення таких угод та регламентів ЄС створює нормативного базису для розширення ринку надання послуг у сфері використання повітряного простору.

Формування ринку надання економічних послуг у сфері використання повітряного простору втілилось в укладення чисельної кількості міжнародних двосторонніх чи багатосторонніх договорів (угод) між третіми країнами та державами-членами ЄС, де відображується взаємозв'язок між правовим статусом суб'єктами господарювання та іншими учасниками ринку перевезень [13].

Таким чином, необхідно відмітити, що спостерігається тенденція розвитку європейського законодавства, спрямованого на створення інтеграційного повітряного простору, де важливе місце в умовах повоєнного відновлення, буде відігравати Україна. Отже, важливим є встановлення структури промислових та економічних кластерів авіаційного бізнесу, що має базуватися на дотриманні безпеки перевезень повітряним простором, безпеки атмосферного повітря та повітряного простору.

Процеси глобалізації та інтернаціоналізації авіаційного бізнесу як кластеру національних економік та економіки ЄС, характеризується специфічними явищами лібералізації зовнішньоекономічної діяльності, підвищення рівня відкритості національних економік, зростанню частки експортно-імпортних потоків, міграції людського капіталу.

Висновок. Таким чином, побудова використання повітряного простору та забезпечення безпеки атмосферного повітря в Україні має відповідати визнаним у світі принципам Сталого розвитку та екологізації виробництва [14, с. 322]. В основу побудови адміністративно-правового механізму використання повітряного простору мають бути покладено інтереси людини, суспільства та держави в цілому на забезпечення вимог національної безпеки та екологізації виробництва.

До важливих завдань використання повітряного простору є поширення інформації про безпеку транспортних перевезень, безпеки поводжень із впровадження господарської діяльності, сприяння підвищенню споживчої цінності такого об'єкту, що визначає зміст адміністративно-правового регуляторного впливу держави.

Ефективність здійснення такого завдання адміністративно-правового регулювання залежить від належності встановлення нормативно визначених процедур діяльності

суб'єктів господарювання, належності інформування населення про безпеку перевезень, використання повітряного простору та дотримання вимог щодо забруднення атмосферного повітря.

Список використаних джерел:

1. Україна та Європейський Союз уклали угоду про Спільний авіаційний простір. Урядовий портал. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/ukrayina-ta-yevropejskij-soyuz-uklali-ugodu-pro-spilnij-aviacijnij-prostir

2. Про ратифікацію Угоди між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, про спільний авіаційний простір: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2067-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2067-20#Text

3. Угода між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом і його державами-членами, з іншої сторони, про спільний авіаційний простір. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_004-21#n2

4. Договір про заснування Європейської Спільноти (Договір про заснування Європейського економічного співтовариства). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_017#Text

5. European Common Aviation Area (ECAA, СЄН). URL: https://eur-lex.europa.eu/EN/legal-content/summary/european-common-aviation-area-ecaa.html

6. Regulation (EC) No 549/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 laying down the framework for the creation of the single European sky (the framework Regulation) (Text with EEA relevance) - Statement by the Member States on military issues related to the single European sky. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32004R0549

7. Regulation (EC) No 550/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the provision of air navigation services in the single European sky (the service provision Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex:32004R0550

8. Regulation (EC) No 551/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the organisation and use of the airspace in the single European sky (the airspace Regulation) (Text with EEA relevance) - Commission statement. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32004R0551

9. Regulation (EC) No 552/2004 of the European Parliament and of the Council of 10 March 2004 on the interoperability of the European Air Traffic Management network (the interoperability Regulation) (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=CELEX:32004R0552

10. Commission Regulation (EC) No 2005/2006 of 22 December 2006 imposing provisional anti-dumping duties on imports of synthetic staple fibres of polyesters (PSF) originating in Malaysia and Taiwan. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32006R2005

11. Regulation (EC) No 2150/2002 of the European Parliament and of the Council of 25 November 2002 on waste statistics (Text with EEA relevance). URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/en/ALL/?uri=CELEX%3A32002R2150

12. Multilateral Agreement between the European Community and its Member States, the Republic of Albania, Bosnia and Herzegovina, the Republic of Bulgaria, the Republic of Croatia, the former Yugoslav Republic of Macedonia, the Republic of Iceland, the Republic of Montenegro, the Kingdom of Norway, Romania, the Republic of Serbia and the United Nations Interim Administration Mission in Kosovo on the establishment of a European Common Aviation Area. Official Journal of the European Union. L 285. Vol. 49. 2006. P. 3-46

13. Regulation (EC) № 847/2004. Of The European Parliament And Of The Council Of 29 April 2004 On The Negotiation And Implementation Of Air Service Agreements Between Member States And Third Countries. Official Journal of the European Union. L 157. Vol. 47. 2004. P. 7-17

14. План дій «Україна – Європейський Союз». URL: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=1&nreg=994_693.

ГРОМ Н. О.,
аспірантка відділу організації
освітньо-наукової підготовки
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.25

ПРАВОВІ ОСНОВИ РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯКЕ ВСТАНОВЛЮЄ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО ВІД СУМІЖНИХ (АДМІНІСТРАТИВНИХ) ПРОСТУПКІВ

У статті автором визначено підстави розмежування адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП із схожими адміністративними правопорушеннями (ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП), яке повинно здійснюватися із врахуванням подібних і відмінних ознак, якими характеризуються їх юридичні склади. Підкреслено, що, під час відмежування ст. 173-2, від інших статей КУпАП визначальними є їх відмінності, які полягають в наступному: 1) у безпосередньому об'єкті посягання, адже у ст. 173-2 КУАП це громадський порядок і громадська безпека (тут він співпадає з родовим об'єктом), а у ст.ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП – сфера охорони прав дитини; 2) наслідки правопорушень, у всіх деліктах негативні, але в ст. 180 КУпАП – це безпосередня шкода здоров'ю дитини, у ст. 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП – це шкода благополуччю дитини, її духовному і фізичному розвитку, натомість ст. 173-2 КУпАП об'єднує у собі усі ці наслідки, адже може наставати будь-яке з них в залежності від виду вчинення домашнього насильства та особи, що потерпіла внаслідок, тому важливо чітко встановити обставини та характер протиправного діяння, оскільки це не тільки дозволить об'єктивно визначити ознаки об'єктивної сторони адміністративного проступку, а і чітко встановити негативі наслідки; 3) це зміст обов'язкової ознаки юридичного складу адміністративного правопорушення, тобто діяння, зміст яких для ст. 173-2 КУпАП визначено в профільному законодавчому акті в сфері протидії домашньому насильству, де мова йде про закріплення дефініцій видів домашнього насильства (фізичного, психологічного, сексуального, економічного), які не передбачають вчинення протиправних діянь, закріплених у ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП; 4) вік потерпілої особи (у ст. ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1,2 ст. 184 КУпАП міститься чітка вказівка на те, що така особа повинна бути неповнолітньою, тобто у віці від 14 до 18 років, у той час коли вік потерпілої особи в ст. 173-2 КУпАП законодавцем необмежено, оскільки домашнє насильство здійснюється не тільки щодо дітей, а і до повнолітніх осіб та осіб похилого віку.

Ключові слова: *домашнє насильство, адміністративна відповідальність, кримінальна відповідальність, суміжні делікти, конфлікти.*

Hgom N. O. Legal bases for distinguishing an administrative offense that establishes responsibility for domestic violence from related torts and legal conflicts

In the article, the author defines the grounds for distinguishing the administrative offense provided for in Art. 173-2 of the Code of Administrative Offenses with similar administrative offenses (Articles 180, 183-1 and part 1, 2 of Article 184 of the Code

of Criminal Procedure), which must be carried out taking into account the similar and distinctive features that characterize their legal structures. It is emphasized that, during the demarcation of Art. 173-2, their differences from other articles of the Code of Criminal Procedure are decisive, which are as follows: 1) in the direct object of the infringement, because in Art. 173-2 of the UCLA is public order and public safety (here it coincides with the generic object), and in Art. 180, 183-1 and ch.ch. 1, 2 Art. 184 of the Code of Criminal Procedure – the sphere of protection of children's rights; 2) the consequences of offenses are negative in all torts, but in Art. 180 of the Code of Criminal Procedure is direct harm to the child's health, in Art. 183-1 et seq. 1, 2 Art. 184 of the Code of Criminal Procedure is harm to the well-being of the child, his spiritual and physical development, instead of Art. 173-2 of the Code of Criminal Procedure combines all these consequences, because any of them may occur depending on the type of domestic violence committed and the person who suffered as a result, therefore it is important to clearly establish the circumstances and nature of the illegal act, as this will not only allow objectively determine the signs of the objective side of an administrative offense, and clearly establish the negative consequences; 3) this is the content of a mandatory feature of the legal structure of an administrative offense, i.e. actions, the content of which for Art. 173-2 of the Code of Criminal Procedure is defined in a specific legislative act in the field of combating domestic violence, where it is about fixing the definitions of types of domestic violence (physical, psychological, sexual, economic), which do not involve the commission of illegal acts enshrined in Art. 180, 183-1 and ch.ch. 1, 2 Art. 184 of the Code of Administrative Offenses; 4) the age of the victim (articles 180, 183-1 and part 1, 2 of article 184 of the Criminal Procedure Code contain a clear indication that such a person must be a minor, i.e. between the ages of 14 and 18, while the age of the victim is not limited by the legislator in Article 173-2 of the Code of Administrative Offenses, since domestic violence is carried out not only against children, but also against adults and the elderly.

Key words: *domestic violence, administrative liability, criminal liability, related torts, conflicts.*

Вступ. Домашнє насильство як деструктивне явище глобального характеру можна порівняти з корупцією, тому не дивно, що увага міжнародної спільноти та урядів різних країн прикута до пошуку інноваційних заходів його запобіганню, а також зменшення негативних наслідків. Проте, напевно одним із найдієвіших механізмів протидії залишається механізм юридичної відповідальності, оскільки вчинення домашнього насильства, окрім психоемоційний страждань, є порушенням прав і свобод громадян. Так, згідно з приписами чинного законодавства, особи, що вчинили домашнє насильство несуть адміністративну та кримінальну відповідальність. У випадку вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статті, а також за невиконання термінового заборонного припису особою, стосовно якої його винесено настає адміністративна відповідальність. Примітним є те, що на перший погляд може здатись, що вказані діяння є тотожними, втім за їх вчинення можуть наставати різні види юридичної відповідальності. Тож, часто під час правозастосування виникають труднощі під час кваліфікації подібних діянь, адже крім об'єктивно протиправних діянь, подібні до домашнього насильства ознаки можуть мати й соціальні конфлікти як правового, так і побутового характеру. Тому, дослідження особливостей розмежування адміністративного правопорушення, яке встановлює відповідальність за домашнє насильство від суміжних деліктів є актуальним як з точки зору теорії, так і прикладної діяльності правників.

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначенні правових основ розмежування адміністративного правопорушення, яке встановлює відповідальність за домашнє насильство від суміжних адміністративних проступків, шляхом визначення спільних і відмінних ознак юридичних складів цих правопорушень.

Результати дослідження. Адміністративна відповідальність за вчинення домашнього насильства передбачена ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП), окрім домашнього насильства відповідальність настає і за вчинення, насильства за ознакою статі, тобто умисного вчинення будь-яких діянь (дій або бездіяльності) фізичного, психологічного чи економічного характеру (застосування насильства, що не спричинило тілесних ушкоджень, погрози, образи чи переслідування, позбавлення житла, їжі, одягу, іншого майна або коштів, на які потерпілий має передбачене законом право, тощо), внаслідок чого могла бути чи була завдана шкода фізичному або психічному здоров'ю потерпілого. Також ст. 173-2 КУпАП передбачає відповідальність за «невиконання термінового заборонного припису особою, стосовно якої він винесений, або неповідомлення уповноваженим підрозділам органів Національної поліції України про місце свого тимчасового перебування» в разі винесення такого припису [1]. Надалі більш детально розглянемо склад даного адміністративного правопорушення (об'єкт, суб'єкт, суб'єктивна та об'єктивна сторони) [2, с. 74].

Об'єктом правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП, виступають суспільні відносини у сфері захисту прав громадян. Варто додати, що домашнє насильство порушує основоположні права людини, загрожує її гідності, честі і свободі, благополуччю, адже як слушно відмічає Т. В. Хуторянська насильство порушує права людини, а саме: право на захист від гендерної дискримінації, на захист від жорстокого ставлення, на життя та фізичну недоторканність, на психологічну рівновагу та спокій [3, с. 92]. Подібна позиція прослідковується в монографічному дослідженні К. О. Чишко, яка розглядає суспільні відносини, пов'язані зі сферою захисту прав людини як безпосередній об'єкт адміністративного правопорушення, яким передбачена відповідальність за вчинення домашнього насильства. При вчиненні домашнього насильства здійснюється посягання саме на свободу людини, що є її невід'ємним правом, яке притаманне їй з народження. Також науковиця зазначила, що у положенні Сімейного кодексу України, йде мова про право дружини та чоловіка на повагу до своєї індивідуальності, розвиток, здобуття освіти та створення належних умов як для праці так і для відпочинку. Якщо розділити об'єкт даного правопорушення за горизонтальним напрямком, ми виділимо додатковий об'єкт – посягання на адміністративно – правові відносини як суспільні відносини у сфері державного управління (невиконання захисного припису або не повідомлення про місце свого тимчасового перебування) [2, с. 77].

Об'єктивна сторона правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП полягає в умисному вчиненні будь-яких з зазначених у диспозиції вказаної статті дій. Тут доречно зупинитись на понятті «насильство за ознакою статті». Відповідно до ст. 1 Закону України «Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків» насильство за ознакою статті це – «діяння, спрямовані проти осіб через їхню стать, або поширені в суспільстві звичаї чи традиції (стереотипні уявлення про соціальні функції (становище, обов'язки тощо) жінок і чоловіків), або діяння, що стосуються переважно осіб певної статі чи зачіпають їх непропорційно, які завдають фізичної, сексуальної, психологічної або економічної шкоди чи страждань, включаючи погрози таких дій, у публічному або приватному житті» [4]. Окрім цього диспозиція ст. 173-2 КУпАП містить перелік форм вчинення домашнього насильства: фізичне, психологічне, економічне, коротко перераховуючи в дужках, що під ними розуміти але не розкриває їх повний зміст. Натомість, поняття форм домашнього насильства розкриваються у Законі України «Про запобігання та протидію домашньому насильству» [5]. Тож далі доцільно детальніше зупинитись на формах домашнього насильства.

Коли люди чують про домашнє насильство, то перше, що приходить на думку це фізичне насильство, яке легше розпізнати та важче замаскувати (у порівнянні з іншими видами домашнього насильства). Прикладами фізичного насильства за яке настає адміністративна відповідальність є: волочіння за волосся, викручування рук, штовхання, ляпаси, стусани, тощо. Якщо економічне та психологічне насильство може бути вчинене шляхом бездіяльності, то фізичне насильство – лише шляхом дії, тобто активної поведінки. Головною та необхідною умовою для настання адміністративної відповідальності за фізичне

домашнє насильство є активні дії особи, посягання на цілісність тіла жертви, що не спричинили тілесних ушкоджень.

Найбільш складним для розуміння, виявлення та ідентифікації є інший вид домашнього насильства – психологічне. Найчастіше такий вплив психоемоційного характеру здійснюється за допомогою образ і погроз, тобто за допомогою засобів маніпуляції іншими заради зміни їхньої поведінки та уникнення позитивних змін у власній. У своїй більшості вони реалізуються в усній формі, хоча можуть здійснюватися за допомогою засобів телефонного, поштового та інтернет зв'язку. Погрози можуть бути як написані від руки так і надруковані. Також вони можуть здійснюватися із демонстрацією зброї чи інших предметів. Не слід забувати окремі категорії осіб, що мають фізичні вади (наприклад, вади слуху), оскільки вони сприймають лише невербальні образи. До психологічного насильства, на нашу думку слід ще віднести наступні дії: ізоляцію потерпілого від соціуму; заборону спілкування з рідними та друзями. Таким чином кривдник повністю бере під контроль життя жертви.

В сучасній лексиці поступово почали з'являтись нові слова іноземного походження, що також пов'язані з психологічним видом домашнього насильства. Розглянемо деякі з них. Аб'юз – від англійського «abuse», що перекладається як «зловживання», «образа», «жорстоке поводження», «лаянка», «лайка». «Abusive relationships» – образливі стосунки, це відносини у яких однин партнер принижує іншого, використовує маніпулятивні методи для досягнення своєї мети та допускає жорстокість. Таке тлумачення дає розуміння чому кривдника інколи називають «аб'юзер», тобто людина, що прагне повного контролю над іншим та досягає цього усіма можливими способами – від тонких маніпуляцій та інтриг до погроз, залякувань та побоїв [6, с. 247]. Ще одне слово іншомовного походження – «газлайтинг», під яким треба розуміти таку форму психологічного насильства, коли кривдник прагне впевнити жертву почати сумніватись у собі, у своїх відчуттях, емоціях, вираженнях та спогадах. Газлайтинг здійснюється задля досягнення контролю, маніпулятор може робити будь які дії, щоб партнер почав сумніватися у собі та своїх діях. Серед рідних та друзів кривдник може розігрувати так званий «театр щасливої сім'ї» та врешті змушує партнера відчували абсолютну самотність та спустошеність. Часто спільно зі спробами газлайтеру кривдник вдається до інших психологічних тактик, як то присоромлення, нав'язування відчуття провини [7, с. 160–162]. Ще один вид психологічного насильства бодішеймінг – критика когось за розмір або зовнішній вигляд тіла. Це приниження особи, шляхом висміювання, кепкування, глузування та постійної критики над тілом партнера, які змушують жертву його соромитися. Часто такий вид насильства спостерігається у родинах, де дружина після пологів набрала зайву вагу та чоловік постійно принижує її вказуючи на недосконалості її тіла. Не можна оминути увагою і стоуволінг, тобто закам'яніння, зачерствіння, відмова спілкуватися [8, с. 107]. Це так зване «безмовне насильство», ще його можна охарактеризувати як ігнор, пасивно-агресивна модель поведінки. Цей вид емоційного насильства є одним із найболісніших. Абсолютна байдужість від близьких людей змушує відчути жертву непотрібною та самотньою. Також до психологічного насильства, доцільно віднести: постійні звинувачення; безпідставні ревнощі; звинувачення у зраді та брехні; висміювання почуттів та вподобань; глузування над релігійними віруваннями; заборону відвідування релігійних служб та обрядів або навпаки примушування до них і т. п.

Економічне насильство довгий час в Україні не бралося до уваги взагалі, натомість більшість непорозумінь у сім'ї виникають якраз через гроші та матеріальні блага. На підтвердження зазначеного наведемо думку І. П. Андруся́ка з приводу того, що економічне насильство зовсім недавно було виділено як окремий від емоційного та психологічного насильства вид домашнього насильства. Однією із характеристик такої форми є те, що існує очевидна залежність між економічним насильством та гендерним аспектом. Жінки, які народжують дітей та, як зазвичай, здебільшого беруть на себе відповідальність за їх виховання, а тому перебувають у відпустці по догляду за ними, в таких умовах позбавлені можливості мати власний фінансовий дохід, а тому стають залежними від чоловіків та стають жертвами економічних зловживань [9, с. 15]. Це пояснює те, що економічна залежність

в подальшому є однією із причин чому жінкам важко покинути кривдника і що змушує їх і далі терпіти насильницькі відносини. Такий вид насильства може виникати у родині, де один з її членів домінує над іншим та здійснює контроль над грошовими ресурсами родини одноособово. Також непоодинокі випадки де чоловік забороняє своїй дружині працювати, що є також економічним насильством.

Примітно, що відповідальність за ст. 173-2 КУпАП настає не тільки за активні дії особи, а і за бездіяльність, зокрема невиконання термінового заборонного припису особою, стосовно якої він був винесений та неповідомлення уповноваженим підрозділам органів поліції про місце свого тимчасового перебування у разі його винесення. Терміновий заборонний припис (далі – ТЗП) – це документ, який виноситься поліцейським стосовно кривдника (хоча суд його таким ще не визнав) на місці події, на основі оцінки ризиків, за заявою потерпілої чи на власний розсуд поліцейського задля припинення домашнього насильства та недопущення його скоєння в ближньому майбутньому [10], шляхом встановлення обмежень для кривдника. Якщо має місце невиконання ТЗП або не повідомлення про місце свого тимчасового перебування, кривдник понесе адміністративну відповідальність відповідно до статті 173-2 КУпАП (вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування). В разі порушення однієї із заборон кривдник несе відповідальність за ст. 173-2 КУпАП. Крім того, для того, що б домашнє насильство можна було кваліфікувати як адміністративне правопорушення (за ст. 173-2 КУпАП) вкрай важливо встановити причинно-наслідковий зв'язок між діянням і шкідливими наслідками фізичного або психоемоційного характеру.

Не менш важливим за об’єкт і об’єктивну сторону адміністративного проступку є його суб’єкт. Аналіз приписів ст. 173-2 КУпАП дає можливість зробити висновок про наявність спеціального суб’єкта, якому, окрім загальних ознак (досягнення 16-річного віку та осудність) притаманні також і спеціальні ознаки, «тобто це мають бути особи, які пов’язані або в минулому були пов’язані сімейними та родинними відносинами. Особливість суб’єкта даного правопорушення в тому, що це не може бути стороння особа» [11, с. 130]. К. О. Чишко уточнює, що така особа повинна вчинити насильство до одного із членів своєї родини, якщо його дії порушують конституційні права і свободи члена сім’ї як людини та громадянина і наносять йому моральну шкоду, шкоду його фізичному та психічному здоров’ю [2, с. 95]. Відмітимо, що повний перелік суб’єктів даного складу правопорушення закріплений у ст. 3 Закону України «Про запобігання та протидії домашньому насильству» і є доволі широким [5], особливість даного суб’єкта полягає у тому, що особами-кривдниками можуть бути ті люди, до яких потерпілі звертаються у важких для себе ситуаціях, за допомогою та порадою або ж розділяючи найщасливіші хвилини свого життя, що звісно найболючіше.

В науці адміністративного права існує безліч дефініцій поняття «суб’єктивна сторона адміністративного правопорушення», проте всі вони зводяться здебільшого до «певного набору ознак, які характеризують психічне ставлення суб’єкта правопорушення до скоєного ним діяння, а також наслідків, які це діяння може викликати» [2, с. 132]. При чому серед таких ознак є лише одна обов’язкова – це вина, в той час, коли мета та мотив – факультативні. Зовнішній вираз вини проявляється у формі умислу та необережності. Проаналізувавши зміст ст. 173-2 КУпАП стає зрозумілим, що суб’єктивна сторона даного проступку характеризується виною у формі умислу, адже не можна вчинити жодний вид насильства «несвідомо».

Останнім часом набуває актуальності питання розмежування домашнього насильства (за ст. 173-2 КУпАП) з суміжними адміністративними правопорушеннями, наприклад доведенням неповнолітнього до стану сп‘яніння (ст. 180 КУпАП). Об’єктом даного адміністративного проступку є суспільні відносини у сфері охорони здоров’я та громадського порядку; об’єктивна сторона полягає у доведенні неповнолітнього до стану сп’яніння; суб’єкт даного проступку як і в ст. 173-2 КУпАП – спеціальний (батьки неповнолітнього, або особи, що їх замінюють та будь-які фізичні осудні особи, що досягли 16-ти років) та суб’єктивною стороною правопорушення є вина у формі умислу прямого чи непрямого.

Ще одним адміністративним проступком є несплата аліментів (ст. 183-1 КУпАП). Об'єктом даного делікту є суспільні відносини у сфері громадського порядку та безпеки, а саме суспільні відносини, що забезпечують захист майнових прав неповнолітніх дітей а також відносини у сфері правосуддя. Об'єктивною стороною правопорушення є бездіяльність та настання наслідків у виникненні заборгованості, що тягне за собою велику шкоду оскільки це напряму впливає на дитину, а саме на задоволення її базових та інших потреб. Суб'єктом правопорушення є особа, яка на підставі пред'явленого до виконання виконавчого листа зобов'язана сплачувати аліменти. І в цьому контексті прослідковується лінія домашнього насильства економічного характеру. Суб'єктивна сторона характеризується у формі умислу (слід розуміти ті обставини де є об'єктивні обставини несплати аліментів).

Також слід навести таке протиправне діяння як невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей (ст. 184 КУпАП). Об'єктом даного делікту виступають суспільні відносини, що складаються в процесі реалізації прав та інтересів неповнолітнього, що передбачені законодавством; об'єктивна сторона правопорушення полягає у бездіяльності батьків, чи осіб обв'язки по вихованню на яких покладено. Та суб'єктом правопорушення є батьки, чи особи, які їх замінюють. І знову ми проводимо паралель у спільному спеціальному суб'єкті даного правопорушення з ст. 173-2 КУпАП. Суб'єктивна сторона делікту – це вина у формі умислу чи необережності.

Висновки. Отже, розмежування адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП із схожими адміністративними правопорушеннями (ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП) повинно здійснюватися із врахуванням подібних і відмінних ознак, якими характеризуються їх юридичні склади. До перших (подібних ознак) слід віднести:

1) наявність спільних загального і родового об'єкту як одного з елементів складу адміністративного правопорушення, що обумовлено закріпленням всіх чотирьох деліктів не тільки в одному кодифікованому акті, а і їх розташуванням в межах однієї Глави 14 КУпАП, тобто законодавцем вони об'єднані саме за родовим об'єктом посягання, яким є громадський порядок і громадська безпека, при чому, під час кваліфікації вказаних правопорушень встановлення об'єкту має другорядне значення, що негативно позначається як на кваліфікації адміністративних проступків, так і безпосередньо на процесі розмежування останніх;

2) можливість здійснення домашнього насильства, як шляхом дії, так і – бездіяльності, що свідчить про певну «двоякість» об'єктивної сторони правопорушення, передбаченого ст. 173-2 КУпАП і створює підґрунтя для широкого тлумачення протиправних діянь, які іноді складно відмежувати від протиправних дій, передбачених ст. 180 (Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння) КУпАП, а також бездіяльності ст. 183-1 («Несплата аліментів») та ч.ч. 1, 2 ст. 184 («Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей») КУпАП;

3) необхідність встановлення причинно-наслідкового зв'язку між діяннями та шкідливими наслідками (у всіх чотирьох складах правопорушень наявний прямий зв'язок між дією чи бездіяльністю, що призвели за собою настання суспільно – небезпечних наслідків), зокрема у диспозиціях ст.ст. 173-2, 183-1 КУпАП законодавець прямо зазначив формулювання, які пов'язують протиправні діяння та наслідки, натомість у ст. 180 та ч.ч.1, 2 ст. 184 КУпАП невизначено конкретні наслідки правопорушень;

4) наявність «специфічних» суб'єктів правопорушень, адже крім загальних ознак, якими наділений суб'єкт правопорушення (досягнення 16 річного віку та осудність), вони мають і спеціальні ознаки, тобто це мають бути особи, що перебувають чи перебували у певних відносинах з потерпілою собою (родинні, сімейні зв'язки чи близькі відносини тепер чи в минулому), але в будь-якому випадку це не може бути стороння особа;

5) потерпіла особа, оскільки подібні дії завжди вчиняються адресно і спрямовані на порушення її прав;

6) виною у формі умислу.

Проте, під час відмежування ст. 173-2, від інших статей КУпАП визначальними є їх відмінності, які проявляються в наступному:

1) у безпосередньому об'єкті посягання, адже у ст. 173-2 КУАП це громадський порядок і громадська безпека (тут він співпадає з родовим об'єктом), а у ст.ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП – сфера охорони прав дитини;

2) наслідки правопорушень, у всіх деліктах негативні, але в ст. 180 КУпАП – це безпосередня шкода здоров'ю дитини, у ст. 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП – це шкода благополуччю дитини, її духовному і фізичному розвитку, натомість ст. 173-2 КУпАП об'єднує у собі усі ці наслідки, адже може наставати будь-яке з них в залежності від виду вчинення домашнього насильства та особи, що потерпіла внаслідок, тому важливо чітко встановити обставини та характер протиправного діяння, оскільки це не тільки дозволить об'єктивно визначити ознаки об'єктивної сторони адміністративного проступку, а і чітко встановити негативі наслідки;

3) це зміст обов'язкової ознаки юридичного складу адміністративного правопорушення, тобто діяння, зміст яких для ст. 173-2 КУпАП визначено в профільному законодавчому акті в сфері протидії домашньому насильству, де мова йде про закріплення дефініцій видів домашнього насильства (фізичного, психологічного, сексуального, економічного), які не передбачають вчинення протиправних діянь, закріплених у ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1, 2 ст. 184 КУпАП;

4) вік потерпілої особи (у ст. ст. 180, 183-1 та ч.ч. 1,2 ст. 184 КУпАП міститься чітка вказівка на те, що така особа повинна бути неповнолітньою, тобто у віці від 14 до 18 років, у той час коли вік потерпілої особи в ст. 173-2 КУпАП законодавцем необмежено, оскільки домашнє насильство здійснюється не тільки щодо дітей, а і до повнолітніх осіб та осіб похилого віку.

Між домашнім насильством та гендерно-обумовленим різновидом конфлікту дуже тонка межа та домашнє насильство завжди ґрунтується на дискримінаційних ознаках. Тому, вкрай важливо консолідувати зусилля повноважених державних органів у напрямі протидії цьому явищу, які будуть реалізовуватись, переважно, у межах різноманітних адміністративних процедур протидії домашньому насильству.

Список використаних джерел:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984. №80731-10// База даних «*Законодавство України*»/ *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text

2. Чишко К. О. Адміністративно-правова кваліфікація правопорушень у сфері забезпечення громадського порядку та громадської безпеки: монографія. Х.: Панов, 2017. 232 с.

3. Хуторянська Т. В. Загальна характеристика юридичного складу адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Актуальні проблеми держави і права*. 2014. Вип. 73. С. 91–96.

4. Про забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків: закон України від 08.09.2005. №2866-15 // База даних «*Законодавство України*»/ *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2866-15#Text.

5. Про запобігання та протидію домашньому насильству: закон України від 07.12.2017. № 2229-19 // База даних «*Законодавство України*» /*Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19#Text.

6. Чабаненко Ю. С., Білошенко О. Ю. Домашнє насильство та аб'юз: правовий погляд на співвідношення понять. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 1. С. 246–248. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-1/61.

7. Джордж Саймон. В овечій шкурі. Маніпулятор. Виявити та здолати. Х. : КСД. 2022. 205 с.

8. Ботнаренко І. А., Гриньків О. О. Психологічне насильство як форма домашнього насильства. *Часопис Київського університету права*. 2023. № 2. С. 104–109.

9. Андрусяк І. П. Економічне насильство як латентна форма домашнього насильства: теоретико-правовий аспект. *Науковий вісник Ужгородського Національного університету. Право*. 2023. № 80. С. 13–17.

10. Про затвердження Порядку винесення уповноваженими підрозділами органів Національної поліції України термінового заборонного припису стосовно кривдника: Наказ Міністерства внутрішніх справ України від 01.08.2018. №654. № z0965-18//База даних «*Законодавство України*»/ *Верховна Рада України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0965-18#Text.

11. Нерода М. А. Особливості визначення суб'єкта адміністративного правопорушення, передбаченого статтею 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення. *Держава та регіони. Серія: Право*. 2022. № 4. С. 130–134.

ДЖАФАРОВА М. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного
права та процесу
*(Харківський національний університет
внутрішніх справ)*

УДК 342.9:351.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.26

ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ В ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ТА СПОСОБИ ЙОГО СУДОВОГО ЗАХИСТУ

Статтю присвячено визначенню сутності та особливостей реалізації права на звернення до адміністративного суду та способів його судового захисту. Досліджено правову природу категорії «право на звернення до адміністративного суду» шляхом надання правової характеристики, співставлення та встановлення правових зв'язків між такою суміжною категорією, як «право на судовий захист».

Встановлено, що право на судовий захист – це комплексний правовий інститут матеріально-процесуального характеру, що полягає у визначенні права на судовий захист як єдності його матеріального змісту та процесуальної форми, оскільки право на судовий захист може бути реалізоване лише в судовому процесі. Вказується, що право на судовий захист наділено законодавцем неперсоніфікованим характером, а відмова від права на звернення до суду за захистом вважається недійсною.

Вдосконалено понятійно-категоріальний апарат щодо права на звернення до адміністративного суду за захистом порушених прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин шляхом визначення його в якості суб'єктивного процесуального права, механізм реалізації якого врегульований нормами адміністративно-процесуального законодавства України та здійснюється через активні процесуальні дії управомоченої особи, спрямовані на відкриття провадження в адміністративній справі.

Визначено коло суб'єктів права на звернення до адміністративного суду за захистом і здійснено їх класифікацію в залежності від способу участі в процесі реалізації цього права на суб'єктів безпосередньої (таких, що є носіями цього права та реалізують його у процесі власними діями) та опосередкованої (таких, що є носіями цього права та реалізують його у процесі через представників або через органи та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб) реалізації. Запропоновано виокремити три способи реалізації права на звернення до адміністративного суду: 1) особисто; 2) через представника (в тому чисті й законного); 3) шляхом виконання своїх функцій органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

Ключові слова: *адміністративне судочинство, адміністративний суд, судова форма захисту, звернення до адміністративного суду, право на звернення до суду, суб'єкти права на звернення до суду.*

Dzhafarova M. V. The right to appeal to court in the procedure of administrative proceedings and methods of its legal protection

The scientific article is devoted to defining the essence and features of the exercise of the right to appeal to an administrative court and methods of its legal protection. The legal nature of the «right to appeal to an administrative court» has been studied by providing a legal characterization, comparing and establishing legal connections between such related category as: «the right to judicial protection». The right to judicial protection should be considered as a complex legal institution of substantive nature, which is to define the right to judicial protection as the unity of its substantive content and procedural form, as the right to judicial protection can be exercised only in court is emphasized. It is stated that the right to judicial protection is endowed by the legislator with an impersonal character, and the waiver of the right to go to court for protection is considered invalid.

The conceptual-categorical apparatus concerning the right to appeal to the administrative court for protection has been improved by defining the right to appeal to the court for the protection of violated rights, freedoms and interests in the field of public-legal relations as a subjective administrative procedural law, the mechanism of implementation of which is regulated by the norms of administrative procedural legislation of Ukraine and is carried out through active procedural actions of the authorized person, aimed at opening proceedings in administrative case.

The circle of subjects of the right to appeal to the administrative court for protection has been defined and their classification is distinguished depending on the method of participation in the process of realization of this right on the direct subjects (such as those who are the bearers of this right and implement it in the course of their own actions) and the indirect (those who are carriers of this right and implement it in the process through representatives or through the bodies and persons authorized by law to appeal to the court for the benefit of other persons). The classification of conditions for realization of the right to appeal to the administrative court for the protection of violated, unrecognized or disputed rights is proposed based on the following criteria: 1) by the nature of distribution; 2) by way of participation in the process of realization of the right to appeal to the court for the protection of violated, unrecognized or disputed rights; 3) the nature of the impact on the process of exercising the right to appeal to the court for the protection of violated, unrecognized or disputed rights.

Key words: *administrative legal proceedings, administrative court, judicial form of protection, appeal to administrative court, right to apply to court, subjects of the right to apply to court.*

Вступ. Відповідно до ст. 55 Конституції України права і свободи людини і громадянина захищаються судом [1]. Саме в такий спосіб Основний Закон держави закріплює та гарантує особі право на судовий захист як одне із найбільш основоположних, універсальних та фундаментальних прав людини. У Рішенні Конституційного Суду України. від 25 грудня 1997 року роз'яснено, що ч. 1 ст. 55 Конституції України містить загальну норму, яка означає право кожного звернутися до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, створено або створюються перешкоди для їх реалізації або мають місце інші ущемлення прав та свобод. Більш того, у резолютивній частині цього Рішення зазначається, що ч. 1 ст. 55 Конституції України треба розуміти так, що кожному гарантується захист прав і свобод у судовому порядку [2].

У нормі ч. 1 ст. 7 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» визначається право на справедливий суд через законодавче формулювання наступного змісту: «кожному гарантується захист його прав, свобод та інтересів у розумні строки незалежним, безстороннім і справедливим судом, утвореним законом» [3]. Очевидно, що право на справедливий суд

покликане посилити ефективність права на судовий захист. Разом із тим, це право залишеться формально-декларативним, якщо будуть відсутні надійні та реальні механізми забезпечення його доступності та дієвості. У цьому контексті важливо відзначити, що істотні зміни, яких зазнає останнім часом суспільство та держава під впливом дії режиму воєнного стану, так чи інакше, відображаються і на розвитку ідеології права, спонукають до посилення обов'язку з боку держави забезпечувати «працездатний» механізм реалізації права на справедливий та повноважний суд, визначають його функціонування одним із першочергових завдань країни.

Постановка проблеми. Суттєва трансформація вітчизняної судової системи, спричинена проведенням конституційної реформи щодо правосуддя у 2016 році, спираючись на досягнення сучасних європейських норм та правил судочинства в частині захисту прав кожної особи, зокрема вдосконалення механізму реалізації права на судовий захист, безпосередньо вплинули і на процесуальний порядок реалізації права на звернення за судовим захистом, створили відповідне законодавче підґрунтя для оновлення нормативних приписів процесуального законодавства.

Не дивлячись на «перезавантаження» судової системи та адміністративно-процесуального законодавства, можемо констатувати наявність окремих питань, які й досі виникають у процесі реалізації права на судовий захист в порядку адміністративного судочинства. Адже відсутні як єдині наукові погляди на зміст та сутність права на звернення до адміністративного суду, так і одностайні підходи до практичного застосування норм Кодексу адміністративного судочинства України (надалі – КАСУ), які визначають процесуальний порядок його реалізації.

Слід відмітити, що окремі аспекти механізму реалізації права на звернення до адміністративного суду висвітлювали у своїх дослідженнях такі провідні вчені-адміністративісти, як: Аракелян М., Бевзенко В., Біла-Тіунова Л., Вовк П., Георгієвський Ю., Гнап Д., Закаленко О., Ківалов С., Кобилянський К., Ковалів М., Колпаков В., Константний О., Котенко В., Куйбіда Р., Лук'янець Д., Лученко Д., Неугодніков А., Нечитайло О., Осадчий А., Пасенюк О., Педько Ю., Перепелюк В., Поворознюк М., Рябченко О., Стахура І., Ульяновська О., Харитонова О., Швед Е., Цуркан М. тощо. Разом з тим, не применшуючи наукові здобутки вищевказаних дослідників, вважаємо за необхідне продовжувати дослідження цієї проблематики з огляду на її важливість та недостатню вивченість.

У даній статті спробуємо встановити роль і місце реалізації права на звернення до адміністративного суду в системі засобів забезпечення права на судовий захист та запропонувати шляхи їх вирішення.

Результати дослідження. Норми як міжнародного, так і вітчизняного законодавства текстуально закріплюють гарантії забезпечення прав людини, у тому числі, і право на судовий захист. Характерно, що така правова можливість дозволяє реалізовувати практично всі інші суб'єктивні права (на правову допомогу; на захисника; на нотаріальне посвідчення прав; на доступ до публічної інформації тощо), одночасно виступаючи в якості самостійного суб'єктивного права.

Схожої позиції дотримується О.В. Лемак, яка, проаналізувавши питання сутності та правової природи права на судовий захист у межах конституційного права, довела, що право на судовий захист є суб'єктивним публічним право особи на доступ до незалежного і безстороннього вирішення спорів за встановленою правовою процедурою на засадах верховенства права і справедливості [4, с. 4]. Як бачимо, правова приналежність права на судовий захист розглядається вченою як суб'єктивне, особисте право, враховуючи його належність особі та можливість самостійно їм розпоряджатися на власний розсуд, вирішуючи питання чи реалізувати його шляхом звернення до суду за захистом чи ні.

Т.В. Лукаш вважає, що суб'єктом даного права є індивід незалежно від приналежності до громадянства України та/або колегіальне утворення, а об'єктом – права та законні інтереси, що їх було порушено. При цьому, змістом права на судовий захист є сукупність трьох прав: 1) право на доступ до суду або доступ до правосуддя (суб'єктивне публічне право особи на звернення за захистом свого порушеного права до судових органів, яке повинно бути розглянуто судом, що є в безперешкодному фізичному та економічному доступі для

особи, яку має бути повідомлено про прийняття чи неприйняття такого звернення зрозумілою мовою, із поясненням причин у разі відмови в розгляді такого звернення); 2) право на справедливий судовий розгляд; 3) право на неухильне виконання судового рішення [5, с. 11]. Під подібним кутом зору трактує право на судовий захист О.Д. Зудіхін, роглядаючи його як комплекс наступних правомочностей: а) право на звернення до суду (порушення справи); б) на об'єктивне і справедливе ставлення суду; в) на винесення законного й обґрунтованого рішення; г) на виконання судового рішення [6, с. 76].

Як складова системи прав людини, право на судовий захист особа реалізовує у випадках порушення інших конституційних прав. Така правова можливість виявляється у вигляді суб'єктивного права особи на звернення до суду, яке реалізується за допомогою певних засобів звернення, а саме шляхом подання позову, шляхом обрання способів захисту, які передбачені у законі [7, с. 90].

Я.О. Тицька, досліджуючи право на судовий захист в системі прав людини, приходить до висновку, що його потрібно розглядати як комплексний правовий інститут матеріально-процесуального характеру, що полягає у визначенні права на судовий захист як єдності його матеріального змісту та процесуальної форми, оскільки право на судовий захист може бути реалізоване лише в судовому процесі. Право на судовий захист, на її думку, наділено законодавцем неперсоніфікованим характером, а відмова від права на звернення до суду за захистом вважається недійсною [8, с. 351].

Неможливо не погодитися з окремими вченими в тому, що право на судовий захист закріплене в кожній формі судочинства. Лише процедури відрізняються між собою за сферою законодавства, під яку підпадають правовідносини, в яких виникло порушення [9, с. 28].

Частиною 1 ст. 5 КАСУ передбачено правило, за яким «кожна особа має право в порядку, встановленому цим Кодексом, звернутися до адміністративного суду, якщо вважає, що рішенням, дією чи бездіяльністю суб'єкта владних повноважень порушені її права, свободи або законні інтереси, і просити про їх захист…» [10]. У межах нормативного припису цієї ж статті законотворець визначив, що захист порушених прав та інтересів можливий відповідними способами захисту. Вибір способу захисту залежить безпосеедньо від обраної заявиком форми, порядку захисту та особливостей порушеного права. Зокрема, закріплено такі способи захисту порушених прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин: 1) визнання протиправним та нечинним нормативно-правового акта чи окремих його положень; 2) визнання протиправним та скасування індивідуального акта чи окремих його положень; 3) визнання дій суб'єкта владних повноважень протиправними та зобов'язання утриматися від вчинення певних дій; 4) визнання бездіяльності суб'єкта владних повноважень протиправною та зобов'язання вчинити певні дії; 5) встановлення наявності чи відсутності компетенції (повноважень) суб'єкта владних повноважень; 6) прийняття судом одного з рішень, зазначених у пунктах 1–4 цієї частини та стягнення з відповідача – суб'єкта владних повноважень коштів на відшкодування шкоди, заподіяної його протиправними рішеннями, дією або бездіяльністю [10]. Нескладно помітити, що законодавець, формулюючи поняття категорії «судовий захист» спирався на широке визначення його змісту, перераховуючи способи, що спрямовані не лише на відновлення або усунення порушень права, але й на попередження можливих порушень права. Слід підкреслити, що нормами КАСУ не передбачено чіткого переліку судових способів захисту, оскільки правомочна особа може звернутися до адміністративного суду з проханням захистити порушені права, свободи чи інтереси в інший спосіб, який не суперечить закону і забезпечує ефективний захист прав, свобод, інтересів людини і громадянина, інших суб'єктів у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку суб'єктів владних повноважень.

Окремо слід звернути увагу на ч. 3 ст. 5 КАСУ, яка передбачає виняток із загального правила, зокрема, про те, що до адміністративного суду можуть звертатися в інтересах інших осіб також органи та особи, яким законом надано таке право.

Так, у Главі 4 параграфу 1 ст. ст. 53, 54 КАС України визначено законодавчі підстави участі в судовому процесі органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, державних

органів, органів місцевого самоврядування, прокурора, фізичних та юридичних осіб), а також вичерпно сформульовано їх процесуальні права та обов'язки. Ці правові приписи належать до керівних положень, через що вони можуть застосовуватися у всіх видах судових проваджень, при розгляді всіх категорій адміністративних справ.

У цьому аспекті також доцільно вказати і на процесуальне представництво як процесуальний засіб реалізації громадянами права на судовий захист, гарантований Конституцією та законами України. До характерних ознак, що притаманні адміністративному процесуальному представництву, В.Г. Заяць зараховує наступні: а) становить сукупність однорідних процесуальних правовідносин, які виникають, змінюються і припиняються у зв'язку із здійсненням процесуальної діяльності щодо представництва в судовому адміністративному процесі; б) виникнення правовідносин із приводу представництва здійснюється на підставі матеріальних норм закону, якими визначено правове становище представника; в) полягає у вчиненні юридично значимих дій від імені іншої особи (фізичної чи юридичної); г) здійснюється інколи з двоєдиною метою – захисту прав, свобод та охоронюваних законом інтересів особи (фізичної чи юридичної) у публічних відносинах, а також у визначених законодавством випадках реалізації процесуальних прав та обов'язків [11, с. 12].

Виходячи із викладеного, можемо констатувати, що реалізовувати право на звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин особа може: 1) особисто; 2) шляхом виконання покладених процесуальних повноважень на представника; 3) через органи та осіб, яким законом надано право звертатися в інтересах інших осіб в адміністративному судочинстві.

Відповідно до ч. 5 ст. 5 КАСУ особа не може бути позбавлена права на участь у розгляді своєї справи у визначеному КАСУ порядку. Право на звернення до адміністративного суду за захистом є невід'ємним особистим правом і від нього особа не може відмовитися. Частиною 6 ст. 5 КАСУ також закріплено, що відмова від права на звернення до суду є недійсною.

На сторінках наукової літератури зауважується про те, що порядок реалізації права на звернення до суду в порядку адміністративного судочинства, як складової права на судовий захист, безпосередньо пов'язаний з умовами та передумовами права на звернення до суду адміністративної юрисдикції з позовною заявою.

Так, в якості загальних передумов права на звернення до адміністративного суду слід зарахувати: належність публічно-правового спору до інстанційної, предметної та територіальної юрисдикції адміністративного суду; правовий характер заявленої до суду вимоги; юридична зацікавленість особи та її правоздатність.

С.В. Ківалов, наприклад, до передумов зараховує обставини процесуального характеру (юридичні факти), від яких залежить або з якими пов'язано виникнення самого права на адміністративний позов, зокрема щодо: 1) юрисдикції адміністративних судів; 2) відсутності у провадженні адміністративного суду тотожного позову або наявності відповідного рішення за тотожним позовом; 3) існування на момент вирішення питання щодо відкриття провадження у справі носія спірних прав та/чи обов'язків (позивача, відповідача, їх правонаступника) [12, с. 10]. Як бачимо, передумови права на звернення до адміністративного суду тлумачяться як обставини процесуально-правового характеру, наявність яких є необхідною і достатньою для визнання за певною особою права на звернення до суду за захистом та від яких залежить можливість виникнення адміністративного процесу.

У свою чергу, під умовами реалізації права на звернення до адміністративного суду варто розуміти встановлені КАСУ вимоги, дотримання яких є необхідним для того, щоб реалізація наявного права призвела судового розгляду і вирішення адміністративної справи. До таких умов варто віднести: наявність адміністративної процесуальної правосуб'єктності в особи, яка реалізовує право на звернення до адміністративного суду; підтвердження повноважень на ведення адміністративної справи представником або підстав для звернення органів та осіб, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб (у разі звернення до суду представника або органів та осіб, яким надано право звертатися в інтересах інших осіб); дотримання форми і змісту позовної заяви, а також документів, що

додаються до неї (ст. 160, 161 КАСУ). Спираючись на таку позицію, можемо констатувати, що засоби реалізації права на звернення до адміністративного суду відносяться до процесуальних. Їх функціональне призначення обумовлюється тим, що вони безпосередньо визначають порядок реалізації вказаного права, окреслюють процесуальну форму діяльності адміністративного суду. Формування та забезпечення оптимальної правової процедури звернення до адміністративного суду варто розглядати в якості підґрунтя для реалізації права на судовий захист.

Висновок. За підсумками проведеного аналізу, вважаємо, що право на звернення до суду в порядку адміністративного судочинства варто розглядати як інститут адміністративно-процесуального права, який регулює підстави та порядок порушення діяльності адміністративного суду щодо захисту порушених прав, свобод та інтересів у сфері публічно-правових відносин. Процесуально-правовий зміст права на судовий захист розкривається саме через адміністративно-процесуальні правовідносини, що виникають у разі звернення особи до адміністративного суду і передбачають межі дозволеної законом поведінки учасників адміністративної справи. Процесуальними наслідками реалізації такого права є відкриття провадження по адміністративній справі та ухвалення судового рішення за наслідками її розгляду та вирішення.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Конституція, Закон України від 28.06.1996 №254к/96-ВР. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96- %D0%B2%D1%80.

2. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним зверненням громадян Проценко Раїси Миколаївни, Ярошенко Поліни Петрівни та інших громадян щодо офіційного тлумачення статей 55, 64, 124 Конституції України (справа за зверненнями жителів міста Жовті Води) 25 грудня 1997 року № 9-зп. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v009p710-97#n54

3. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 31. Ст. 545. редакція від 26.03.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

4. Лемак О. В. Право на судовий захист: конституційно-правовий аспект : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Харків : Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2014. 20 с.

5. Лукаш Т.В. Справедливий суд як критерій ефективності механізму захисту прав і свобод людини і громадянина : автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.02 – конституційне право; муніципальне право. Ужгород : Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», 2020. 19 с.

6. Зудіхін О.В. Правова природа права на судовий захист. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. / редкол. : С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.] ; МОНмолодьспорт України, НУ ОЮА. Одеса : Фенікс, 2011. Вип. 42. С.72-79.

7. Горбалінський В. Право на судовий захист в адміністративному судочинстві та гарантії його реалізації. *Юридичний вісник.* 2023. № 2. С. 89-94.

8. Тицька Я.О., Шкодовська Ю.Ю. Право на судовий захист в системі прав людини: науково-теоретичний аспект у сучасному контексті. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 9. С. 348-351. URL: http://www.lsej.org.ua/9_2021/90.pdf

9. Бакірова І. Зміст конституційного права людини і громадянина на судовий захист. *Право України.* 2006. № 12. С. 23–28.

10. Кодекс адміністративного судочинства України: кодекс, редакція від 31.12.23. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

11. Заяць В.Г. Правове регулювання участі представника у судовому адміністративному процесі : автореф. дис. … канд. юрид. наук: спец. 12.00.07 – «адміністративне право і процес; фінансове права; інформаційне право». Ірпінь: Національний університет державної податкової служби України, 2011. 23 с.

12. Ківалов С.В. Право на звернення до адміністративного суду із адміністративним позовом. *Актуальні проблеми держави і права.* № 59 (2011). С. 7–21.

КИРГІЗОВА В. С.,
студентка IV курсу факультету
міжнародного та європейського права
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

ШОВКОПЛЯС О. В.,
кандидат юридичних наук,
асистентка кафедри адміністративного
права та адміністративної діяльності
*(Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого)*

УДК 342.565.4
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.27

КЛАСИФІКАЦІЯ УЧАСНИКІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОВОГО ПРОЦЕСУ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД

У статті досліджено низку доктринальних підходів щодо класифікації учасників адміністративного судового процесу. Встановлено відсутність одностайності у поглядах з приводу класифікації учасників адміністративного судового процесу та чисельності її критеріїв. З'ясовано, що до критеріїв класифікації учасників адміністративного судового процесу у правовій доктрині віднесено: функціональне призначення (особи (органи), які розглядають і вирішують адміністративні справи; особи, які обстоюють в адміністративному процесі особисті права та законні інтереси; особи, які представляють і захищають інтереси інших осіб; особи, які сприяють адміністративним провадженням); форма провадження (особи, які беруть участь у судовому засіданні; особи, які беруть участь у письмовому провадженні; особи, які беруть участь у скороченому провадженні); наявність або відсутність спеціальних знань (особи, які мають спеціальні знання; особи, які не мають спеціальні знання); обов'язковість (необов'язковість) участі в адміністративному судочинстві (особи, обов'язковість участі яких передбачена чинним процесуальним законодавством; особи, які залучаються лише в разі необхідності); наявність державно-владних повноважень (особи, яких наділено державно-владними повноваженнями; особи, яких наділено окремими державно-владними повноваженнями; особи, яких не наділено державно-владними повноваженнями); ініціювання, місце і роль в адміністративній справі, що розглядається і вирішується судом (особу, яка розглядає і вирішує адміністративну справу; особи, які обслуговують розгляд і вирішення адміністративної справи; особи, які ініціюють розгляд і вирішення адміністративної справи (звертаються до адміністративного суду); особи, які за своєю ініціативою вступають у справу; особи, які залучаються (не ініціюють власний вступ) до участі в справі); належність до апарату суду; процесуальна роль у справі; наявність у структурі правового статусу окремих видів юридичної відповідальності; зміст правового зв'язку з адміністративним судом (особи, які входять до складу адміністративного суду; усі інші учасники адміністративних процесуальних правовідносин; суспільно-державна роль (фізичні особи; юридичні особи; суб'єкти владних повноважень).

Ключові слова: *адміністративний процес, адміністративне судочинство, учасники адміністративного судочинства, суб'єкти адміністративного судочинства, класифікація.*

Kyrhizova V. S., Shovkoplias O. V. The classification of participants in the administrative court process: doctrinal approach

The article examines a number of doctrinal approaches to the classification of participants in the administrative court process. It has been established that there is no unanimity in views regarding the classification of participants in the administrative judicial process and the number of its criteria. It was found that the criteria for the classification of participants in the administrative judicial process in the legal doctrine included: functional assignment (persons (bodies) who consider and decide administrative cases; persons who assert personal rights and legitimate interests in the administrative process; persons who represent and protect the interests of other persons; persons who facilitate administrative proceedings); the form of proceedings (persons participating in a court hearing; persons participating in written proceedings; persons participating in abbreviated proceedings); presence or absence of special knowledge (persons who have special knowledge; persons who do not have special knowledge); mandatory (non-mandatory) participation in administrative proceedings (persons whose mandatory participation is stipulated by the current procedural legislation; persons who are involved only in case of necessity); the presence of state-authority powers (persons who have been granted state-authority powers; persons who have been granted separate state-authority powers; persons who have not been granted state-authority powers); initiation, place and role in an administrative case considered and decided by a court (a person who considers and decides an administrative case; persons who serve the consideration and resolution of an administrative case; persons who initiate the consideration and resolution of an administrative case (appeal to an administrative court); persons who enter the case on their own initiative; persons who are involved (do not initiate their own entry) to participate in the case); belonging to the court apparatus; procedural role in the case; presence of certain types of legal responsibility in the legal status structure; the content of the legal relationship with the administrative court (persons who are members of the administrative court; all other participants in administrative procedural legal relations; social and state role (natural persons; legal entities; subjects of authority).

Key words: *administrative process, administrative proceedings, participants of administrative proceedings, subjects of administrative proceedings, classification.*

Вступ. Завданням адміністративного судочинства є справедливе, неупереджене та своєчасне вирішення судом спорів у сфері публічно-правових відносин з метою ефективного захисту прав, свобод та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень з боку суб'єктів владних повноважень. У свою чергу, важливим елементом адміністративного судочинства є його суб'єктний склад. При цьому, у зв'язку із значною кількістю суб'єктів, котрі вступають в адміністративні процесуальні відносини, необхідною для вивчення сучасних видів учасників адміністративного судочинства, передусім, є їх класифікація, яка не просто систематизує таких учасників в окремі групи, але й дозволяє навести специфічні ознаки, завдання, повноваження усіх, хто так чи інакше причетний до адміністративної справи.

Питання класифікації учасників адміністративного судового процесу вивчали: О. Марченко, О. Михайлов, О. Скочиляс-Павлів, В. Пчелін, Н. Сидор, та інші українські дослідники, які зробили значний внесок у вивчення цього питання.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження доктринальних підходів щодо класифікації учасників адміністративного судового процесу.

Результати дослідження. Проаналізувавши доробки українських дослідників [1; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9], можна зробити висновок про відсутність одностайності у поглядах з приводу класифікації учасників адміністративного судового процесу та чисельності її критеріїв.

Так, наприклад, колектив авторів навчального посібника «Адміністративна юстиція в Україні» пропонує класифікувати учасників адміністративного процесу за їх суспільно-державною роллю на такі типи:

1) фізичні особи, до яких у науково-правових колах прийнято відносити кожну людини: громадянина України, іноземця чи особи без громадянства;

2) юридичні особи;

3) суб'єкти владних повноважень, які є специфічними саме для адміністративного судочинства. Це пов'язано насамперед із тим, що однією з головних особливостей адміністративних процесуальних правовідносин є те, що одним із суб'єктів таких правовідносин завжди буде виступати суб'єкт владних повноважень або такі правовідносини будуть пов'язані з його формуванням шляхом виборів чи референдуму (спори щодо правовідносин, пов'язаних із виборчим процесом або процесом референдуму) [3, с. 166].

Що стосується першого типу, то правовий статус наведених осіб закріплено в Законі України «Про громадянство України» [10] та Законі України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства» [11]. Як постає з аналізу положень наведених нормативно-правових актів, громадянин України – це особа, яка набула громадянство України в порядку, передбаченому законами України й міжнародними договорами України. У свою чергу іноземцем є особа, яка не перебуває в громадянстві України та є громадянином (підданим) іншої держави чи держав. Натомість особою без громадянства варто вважати особу, яку жодна держава не вважає своїм громадянином відповідно до свого законодавства [10; 11]. У свою чергу, юридичною особою, відповідно до чинного законодавства України [12], є організація, створена й зареєстрована у встановленому законом порядку. Юридична особа наділяється цивільною правоздатністю та дієздатністю, може бути позивачем і відповідачем у суді. Юридичні особи залежно від порядку їх створення поділяються на юридичних осіб приватного права та юридичних осіб публічного права. При цьому, законодавець до складу юридичних осіб, які можуть набувати правовий статус сторони в адміністративному судочинстві, відносить підприємства, установи й організації. Термін «підприємство», як наголошують учені, стосується заводів, фабрик, майстерень та інших підприємств, які створюють матеріальні цінності, засоби виробництва, надають послуги тощо. Що стосується таких категорій, як «установа» та «організація», то вони дуже схожі за змістом, оскільки позначають те, що організовано, засновано чи створено. Водночас ці терміни дещо відмінні. Зокрема, до організації зазвичай відносять органи, які здійснюють невиробничу діяльність у сфері науки, культури, а до установ – органи, основну діяльність яких складають планово-регулюючі й господарсько-розпорядчі функції в межах певної галузі народного господарства. Для розмежування суб'єктів адміністративних процесуальних правовідносин використання наведених категорій має відносний характер, оскільки не впливає на особливості їх участі в адміністративному процесі [3, с. 166]. Щодо третього типу, то уперше зміст категорії «суб'єкт владних повноважень» було розкрито на законодавчому рівні саме в положеннях Кодексу адміністративного судочинства України (далі – КАС) [2]. Зокрема, відповідно до п. 7 ч. 1 ст. 3 цього нормативно-правового акта суб'єкт владних повноважень – це орган державної влади, орган місцевого самоврядування, їхня посадова чи службова особа, інший суб'єкт під час здійснення ними владних управлінських функцій на основі законодавства, у тому числі на виконання делегованих повноважень [2].

У той же час, В. К. Колпаков серед великої кількості учасників адміністративного процесу пропонує виділяти п'ять груп, а саме:

1) громадяни;

2) виконавчо-розпорядчі органи та структурні частини їх апарату;

3) об'єднання громадян і їх органи та органи самоорганізації населення;

4) державні службовці та посадові особи, наділені адміністративно-процесуальними нормами певними правами та обов'язками;

5) інші державні органи та їх посадові особи [5, с. 275].

На думку В. Б. Пчеліна доречно класифікувати учасників адміністративного судового процесу також в залежності від обов'язковості їх участі в адміністративному судочинстві. Так, суб'єктами, які в будь-якому разі будуть брати участь в адміністративному судочинстві, на його погляд, виступають суд (суддя одноособово або колегія суддів), сторони та секретар судового засідання. Обов'язковість їх участі передбачена чинним процесуальним законодавством. Суб'єктами адміністративних процесуальних правовідносин, які залучаються до адміністративного судочинства лише в разі необхідності, виступають треті особи, процесуальні представники (як договірні, так і законні), свідок, експерт, спеціаліст, перекладач, судовий розпорядник. Більше того, суб'єктів адміністративних процесуальних правовідносин можна класифікувати залежно від їх правового зв'язку з адміністративним судом. Так, до суб'єктів, які входять до складу адміністративного суду (обіймають посади в ньому або в його апараті), як вважає науковець, варто віднести власне суд (суддю чи колегію суддів), який розглядає й вирішує адміністративну справу, секретаря судового засідання та судового розпорядника. Усіх інших суб'єктів адміністративних процесуальних правовідносин (сторін, третіх осіб, представників, експерта, спеціаліста, перекладача) необхідно розглядати як осіб, відособлених від адміністративного суду [1, с. 181].

Разом з тим, О. М. Михайлов у своїй статті пропонує класифікувати учасників адміністративного судового процесу:

1) у залежності від форми провадження на осіб, які беруть участь у судовому засіданні;

– осіб, які беруть участь у письмовому провадженні (без виклику осіб, які беруть участь у справі, та проведення судового засідання (п. 10 ч. 1 ст. 3 КАС України);

– осіб, які беруть участь у скороченому провадженні (без проведення судового засідання та виклику осіб, які беруть участь у справі (ч. 4 ст. 182-2 КАС України) [6, с. 136];

2) у залежності від наявності або відсутності спеціальних знань:

– осіб, які мають спеціальні знання, – експерт, спеціаліст, перекладач;

– осіб, які не мають спеціальні знання – свідок [6, с. 136];

3) у залежності від ініціювання, місця і ролі в адміністративній справі, що розглядається і вирішується судом:

– особу, яка розглядає і вирішує адміністративну справу, – суд;

– осіб, які обслуговують розгляд і вирішення адміністративної справи, – секретар судового засідання та судовий розпорядник, якщо його функції не виконуватиме секретар судового засідання;

– осіб, які ініціюють розгляд і вирішення адміністративної справи (звертаються до адміністративного суду), – позивач та/ або представник позивача, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб (якщо підтвердять наявність поважних причин, що унеможливлюють самостійне звернення особи до адміністративного суду для захисту своїх прав, свобод та інтересів);

– осіб, які за своєю ініціативою вступають у справу, – треті особи, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору та/або представники третіх осіб, які заявляють самостійні вимоги на предмет спору, органи та особи, яким законом надано право захищати права, свободи та інтереси інших осіб;

– осіб, які залучаються (не ініціюють власний вступ) до участі в справі, – треті особи, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору та/або представники третіх осіб, які не заявляють самостійні вимоги на предмет спору, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач [6, с. 136].

Уваги заслуговує і класифікація, яку наводить О. М. Михайлов у своїй дисертацій роботі, де автор пропонує критерії класифікувати за:

а) належністю до апарату суду;

б) процесуальною роллю у справі;

в) наявністю у структурі правового статусу окремих видів юридичної відповідальності [8, с. 6].

А також за:

1) формою провадження, в якому беруть участь:

а) особи, які беруть участь у судовому засіданні;

б) особи, які беруть участь у письмовому провадженні;

в) особи, які беруть участь у скороченому провадженні;

2) наявністю державно-владних повноважень:

а) особи, яких наділено державно-владними повноваженнями;

б) особи, яких наділено окремими державно-владними повноваженнями;

в) особи, яких не наділено державно-владними повноваженнями [8, с. 12].

Е. Ф. Демський за функціональним призначенням розмежував учасників адміністративних проваджень на такі групи:

1) особи (органи), які розглядають і вирішують адміністративні справи;

2) особи, які обстоюють в адміністративному процесі особисті права та законні інтереси;

3) особи, які представляють і захищають інтереси інших осіб; особи, які сприяють адміністративним провадженням [9, с. 80].

О. В. Скочиляс-Павлів, Н. Т. Сидор вважають, що систему суб'єктів адміністративного судочинства, можна об'єднати у три групи:

1) суб'єкти здійснення адміністративного процесу (судочинства) – (лідери, провідні);

2) суб'єкти, що мають особистий інтерес;

3) суб'єкти, що сприяють досягненню мети адміністративного процесу [4, с. 58].

Водночас найприйнятнішою, на думку О. Марченко, є класифікація всіх суб'єктів адміністративних процесуальних правовідносин на три групи:

1) суди, котрі відправляють правосуддя;

2) особи, які беруть участь у справі;

3) особи, які надають сприяння здійсненню правосуддя.

При цьому, всередині другої групи (особи, які беруть участь у справі) виділяє три підгрупи суб'єктів, що реалізують свої права та обов'язки залежно від цілей участі в справі. Це – особи, метою участі в процесі яких є захист своїх суб'єктивних матеріально-правових інтересів (сторони, треті особи, заявники та зацікавлені особи); особи, які беруть участь у справі з метою захисту інтересів інших осіб, державних інтересів (прокурор, державні органи, органи місцевого самоврядування, інші органи); представники – особи, метою участі в справі яких є захист інтересів інших осіб. До індивідуальних суб'єктів адміністративного процесу відносяться громадяни України, іноземні громадяни, особи без громадянства. До колективних суб'єктів адміністративного процесу доцільно віднести: органи виконавчої влади центрального та місцевого рівня; інші органи державної влади; виконавчі органи місцевого самоврядування; підприємства і установи різних форм власності; громадські об'єднання. Державні службовці та службовці органів місцевого самоврядування, уповноважені вирішувати індивідуально-конкретні справи у сфері державного управління, виступають від імені відповідних органів або своїми діями порушують адміністративне провадження у межах адміністративного процесу. Перша група суб'єктів (індивідуальні суб'єкти) виступає в адміністративному процесі як: позивач; відповідач; третя особа; уповноважений представник; особа, що захищає права і інтереси інших учасників процесу; помічник судді, секретар судового засідання, судовий розпорядник, свідок, експерт, експерт з питань права, перекладач, спеціаліст [7, с. 33–34].

Слід зазначити, що кожен із наведених доктринальних підходів ширший за підхід законодавця тією чи іншою мірою. Адже відповідно до ст. 42 «Склад учасників справи» Кодексу адміністративного судочинства України [9], учасниками справи є сторони, треті особи. При цьому, зазначається, що у справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб.

У свою чергу, у ст. 46 кодексу закріплено:

«1. Сторонами в адміністративному процесі є позивач та відповідач.

2. Позивачем в адміністративній справі можуть бути громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, підприємства, установи, організації (юридичні особи), суб'єкти владних повноважень.

3. Позивачем в адміністративній справі щодо спорів, що виникають у зв'язку з проведенням та/або визначенням результатів конкурсу з визначення приватного партнера та концесійного конкурсу можуть бути лише претенденти та/або учасники такого конкурсу.

4. Відповідачем в адміністративній справі є суб'єкт владних повноважень, якщо інше не встановлено цим Кодексом.

5. Громадяни України, іноземці чи особи без громадянства, громадські об'єднання, юридичні особи, які не є суб'єктами владних повноважень, можуть бути відповідачами лише за адміністративним позовом суб'єкта владних повноважень:

1) про тимчасову заборону (зупинення) окремих видів або всієї діяльності громадського об'єднання;

2) про примусовий розпуск (ліквідацію) громадського об'єднання;

3) про затримання іноземця або особи без громадянства;

4) про встановлення обмежень щодо реалізації права на свободу мирних зібрань (збори, мітинги, походи, демонстрації тощо);

5) в інших випадках, коли право звернення до суду надано суб'єкту владних повноважень законом» [9].

Висновки. Відповідно до здійсненного дослідження можна зробити висновок про різноманітність доктринальних підходів щодо критеріїв та варіацій класифікації учасників адміністративного судового процесу. До критеріїв, зокрема, віднесено: функціональне призначення; форма провадження, в якому беруть участь; наявність або відсутність спеціальних знань; обов'язковість (необов'язковість) участі в адміністративному судочинстві; наявність державно-владних повноважень; ініціювання, місце і роль в адміністративній справі, що розглядається і вирішується судом; належність до апарату суду; процесуальна роль у справі; наявність у структурі правового статусу окремих видів юридичної відповідальності; зміст правового зв'язку з адміністративним судом; суспільно-державна роль. Разом з тим, не всі науковці, які пропонують нам ту чи іншу класифікацію обґрунтовують критерії останньої. На наш погляд, кожна із запропонованих варіацій заслуговує на увагу. Проте жодна з них не є повною, у зв'язку із значною кількістю суб'єктів, котрі вступають в адміністративні процесуальні відносини. Тому це питання потребує подальших наукових пошуків.

Список використаних джерел:

1. Пчелін В. Б. Класифікація суб'єктів адміністративних процесуальних правовідносин. *Науковий* вісник публічного та приватного права. 2016. №3. С. 178–182.

2. Адміністративна юстиція в Україні : навч. посібник / Г. О. Пономаренко, А. Т. Комзюк, Р. С. Мельник, В. М. Бевзенко. К. : Прецедент, 2009. 198 с.

3. Скочиляс-Павлів О. В., Сидор Н. Т. Підходи до класифікації суб'єктів адміністративного судочинства в Україні. *Європейські перспективи.* 2021. № 1. С. 53–59.

4. Курс адміністративного права України: підручник / В. К. Колпаков, О. В. Кузьменко, І. Д. Пастух, В. Д. Сущенко та ін. 2-ге вид., перероб. і опов. К. : Юрінком Інтер, 2013. 872 с.

5. Михайлов О. М. Суб'єкти адміністративного процесу (судочинства): підходи до класифікації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2014. № 6. С. 131–138.

6. Марченко О. Правова основа та особливості діяльності суб'єктів влади що беруть участь в адміністративному судочинстві. *Law. State. Technology.* 2022. № 3. С. 30–35.

7. Михайлов О. М. Правовий статус інших учасників адміністративного судочинства в Україні : автореф. дис. … канд. юрид. наук: 12.00.07 / Нац. ун-т «Одеська юридична академія». Одеса, 2015. 24 с.

8. Демський Е. Ф. Адміністративне процесуальне право України : навч. посіб. К.: Юрінком Інтер, 2008. 496 с.

9. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15

10. Про громадянство України: Закон України від 18 січня 2001 року № 2235-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2235-14#Text

11. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства : Закон України від 22 вересня 2011 року № 3773-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/_laws/show/3773-17#Text

12. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/435-15

КРАЙНІЙ П. І.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри публічного права
(Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

УДК 342.951(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.28

ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ СУДДІВСЬКОЇ КАР'ЄРИ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано вітчизняне законодавство яким врегульовано порядок проходження суддею професійної кар'єри та законодавчі пропозиції щодо його вдосконалення. Встановлено, що гостра необхідність заповнення вакантних посад суддів, посилення контролю щодо зменшення кількості випадків порушення законодавства яке стосується виконання суддівської діяльності, обумовили перегляд існуючих правових механізмів протидії таким негативним явищам. Доведено, що на сьогоднішній день процедура добору суддів, здійснення ними професійної діяльності врегульована низкою нормативно-правових актів якими встановлені загальні та спеціальні правові механізми якими забезпечується проходження особою суддівської кар'єри. Проаналізовано проєкти Законів України які спрямовані на вдосконалення законодавства у сфері судоустрою в частині здійснення суддею професійної діяльності. Обґрунтовується, що застосування поліграфа як під час конкурсного добору на посаду судді так і як невід'ємну складову моніторингу діяльності судді потребує ґрунтовного дослідження із залученням не лише представників інституцій які забезпечують додержання законодавства в частині проходження особою суддівської кар'єри але й відповідних фахівців які здійснюють поліграфологічні дослідження для формулювання відповідних методик проведення такого дослідження.

Встановлено, що застосування поліграфа під час участі у конкурсі на заміщення вакантної посади судді, проходження суддею своєї кар'єри є процесами взаємопов'язаними але не однаковими що має враховуватись під час застосування до особи такого способу перевірки як поліграфологічне дослідження. Доводиться, що правове регулювання такого дослідження, відповідно до наявних законодавчих пропозицій, має відбуватись із врахуванням провідної зарубіжної практики, відповідних рішень Європейського Суду з прав людини та досвіду застосування поліграфа в Україні. Наголошується на необхідності врахування думок представників органів суддівського самоврядування, правничої спільноти та фахівців які практично здійснюють використання поліграфологічного дослідження щодо напрацювання загального механізму можливого застосування такого інструменту під час проходження суддею чи кандидатом на посаду судді професійної кар'єри.

Ключові слова: *суддя, суддівська кар'єра, правове регулювання, Вища рада правосуддя, Служба дисциплінарних інспекторів, поліграфологічне дослідження.*

Krainii P. I. Improving the administrative and legal regulation of the procedure for the judicial career in Ukraine

The article analyzes the national legislation which regulates the procedure for a judge's professional career and the current legislative changes aimed at its improvement. The author establishes that the urgent need to fill the vacant positions of judges and to strengthen control over reducing the number of cases of violations of the legislation relating to the performance of judicial activities have led to a review of the existing administrative and legal mechanisms for counteracting possible violations. It is proved that today the procedure for selecting judges and their professional activities is regulated by a number of legal acts that establish both general and special administrative and legal mechanisms that facilitate the judicial career. The author analyzes the draft laws of Ukraine aimed at improving the legislation in the field of the judiciary in terms of the judge's professional activity. It is substantiated that the use of a polygraph both during the competitive selection for the position of a judge and as an integral part of monitoring the activities of a judge requires a thorough study involving not only representatives of institutions that ensure compliance with the law in terms of a person's judicial career, but also relevant specialists who conduct polygraph examinations to formulate appropriate methods for conducting such a study.

The author establishes that the use of a polygraph during the competition for a vacant judicial position and the judge's career are interrelated but not identical processes which should be taken into account when applying such a method of verification as a polygraph examination to a person. The author proves that administrative and legal regulation of such a study, according to the existing legislative proposals, should take into account the leading foreign practice, relevant decisions of the European Court of Human Rights and the experience of polygraph use in Ukraine. The author emphasizes the need to take into account the opinions of representatives of judicial self-government bodies, the legal community and professionals who practically use polygraph examinations in order to develop a general mechanism for the possible use of such an instrument during the professional career of a judge or a candidate for a judicial position.

Key words: *judge, judicial career, legal regulation, High Council of Justice, Service of Disciplinary Inspectors, polygraph examination.*

Вступ. Роль та значення судової влади в демократичній країні складно переоцінити. Поступальний розвиток нашої держави щодо оновлення правових засад функціонування судової гілки влади перебуває в центрі уваги як науковців так й представників судової влади. І це не дивно, адже спроможна, незалежна, ефективна система судів є одним із ключових елементів механізму захисту прав і свобод людини та громадянина. Визначальним для такого процесу стали події Революції Гідності та обрання проєвропейського вектору України не лише в частині коригування підходів до функціонування публічної влади але й до перегляду стану функціонування всієї судової системи. Одним із ключових, і водночас складних завдань, стало позбавлення будь-якого політичного впливу на проходження суддею його професійної кар'єри, починаючи з процедури конкурсного відбору на посаду та закінчуючи процедурою звільнення із займаної посади. Зміни які відбулись впродовж останніх кількох років відображають прагнення держави забезпечити максимально ефективне функціонування судової гілки влади. Найсуттєвіші з них відбулись саме щодо правового регулювання проходження суддею його професійної кар'єри. Цьому, не в останню чергу, сприяло врахування положень міжнародних документів якими встановлюються гарантії незалежності суддів (наприклад, Європейська хартія про статус суддів 1998 року; Велика хартія суддів 2010 року та інші), проходження ним професійної кар'єри (наприклад,

Доповідь Європейської комісії «За демократію через право» (Венеціанської комісії) щодо призначення суддів 2007 року, Висновок № 17 Консультативної ради європейських суддів про оцінювання роботи суддів, якості правосуддя та повагу до незалежності судової влади 2014 року та інші) тощо [1].

Вище перелічені міжнародні акти сформували основу для проведення судової реформи у 2016 році якою внесено суттєві зміни щодо процедури обрання суддів, їх переведення на іншу посади суддів, формування органів суддівського самоврядування, утворення нових органів які забезпечується прозорість суддівської діяльності та реагують на випадки порушення етичних норм. За своїм значенням вони стали відправною точкою від якої можна проводити відлік оновлення кадрового складу судів різних інстанцій та вплинули на зміну окремих положень вітчизняного законодавства яке врегульовує проходження суддівської кар'єри: Конституцію України [2], Закон України «Про судоустрій та статус суддів» [3], Закон України «Про вищу раду правосуддя» [4] тощо. Проте не дивлячись на такі серйозні зрушення, залишається ряд питань які потребують подальшого вирішення. Це стосується окремих аспектів функціонування органів якими забезпечується як конкурсний добір на посади суддів так й перевірка фактів неналежного виконання суддею своїх повноважень, оскільки трапляються резонансні випадки вчинення суддями які пройшли конкурсний відбір за новими правилами порушень вимог законодавства що підриває довіру суспільства до системи судів загалом [5].

Постановка завдання. Оскільки зміни законодавства яким врегульовано порядок проходження суддею своєї професійної кар'єри сформували існуючу на сьогоднішній день теоретичну та практичну основу, виникає необхідність у дослідженні як його загальних положень так й окремих питань які виникають у сфері відповідного правозастосування. На сьогоднішній день, коли в Україні відбуваються процеси спрямовані на вирішення кадрової кризи у вітчизняних судах шляхом проведення відповідних конкурсів на заміщення вакантних посад, відновлення кваліфікаційного оцінювання на посаду суддів яке було призупинено у 2019 році, потребує додаткового вивчення галузева правова доктрина, відповідні положення як чинного законодавства та проєкти нормативно-правових актів які прямо чи опосередковано будуть піддані впливу Плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року який затверджений відповідним Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 9 лютого 2024 року № 133-р. [6]. В нашому дослідженні ми зупинимось саме на окремих положеннях якими врегульовано порядок конкурсного добору суддів, а також, норм законодавства, якими визначено порядок проходження кар'єри суддею у світлі чинного законодавства, окремих законодавчих ініціатив, аналіз останніх на предмет відповідності загальним доктринальним положенням сформульованим вітчизняною правовою наукою.

Результати дослідження. Необхідність прийняття законодавства яким врегульовуватиметься професійна діяльність суддів в нашій державі завжди перебувала в центрі уваги суспільства та держави. Крім цього, вітчизняна правова наука сформувала ґрунтовні висновки та пропозиції які впливають на формування законодавцем правового поля в даній царині. В даному аспекті, слід згадати про дослідження як вітчизняного так й зарубіжного досвіду правового регулювання проведення конкурсів на заміщення вакантних посад суддів, діяльність органів суддівського самоврядування, загальні правові та організаційні складові правового статусу суддів, проходження суддівської кар'єри які проведені А. Бойчуком, В. Кравчуком, Д. Лісним, Б. Прокопенком, І. Пивоваром, О. Скрябіним, Л. Скоморохою, О. Хамходерою та іншими. Окремо проаналізовано пропозиції які стосуються вдосконалення конкурсу на посади суддів, а також, можливість нормативного закріплення перевірки як кандидатів на посаду судді так й діючих суддів із застосуванням поліграфа виходячи з досвіду застосування такого інструменту в діяльності інших публічних службовців враховуючи сучасні реалії.

Варто зазначити що суддівська діяльність відноситься до одного з різновидів публічної служби. Наявні в науковій літературі пропозиції щодо класифікації публічної служби здійснюються на основі запропонованої законодавцем дефініції, сформульованої в п. 17 ч. 1 ст. 4 КАС України [7]. В нашому дослідженні ми використовуватимемо підхід при якому служба судді є окремим видом діяльності, поряд із службою в колегіальних державних органах, політичною службою, державою службою, службою в органах місцевого самоврядування, органах АР Крим та патронатною службою. Він є усталеним та відповідає сучасним реаліям функціонування публічної служби в Україні. Погоджуємось з думкою вчених-адміністративістів які пропонують відмежовувати суддівську діяльність як окремий різновид публічної служби. Вони наголошують на наявності автономії законодавства яким врегульовано діяльність суддів та вказують на особливостях відносин які виникають в межах здійснення суддями своєї діяльності. Так, у відносинах між суддями відсутні відносини ієрархічності та підпорядкування, які, як правило, притаманні державним службовцям [8, с. 343–347].

З огляду на наявність окремого законодавства яким врегульовується проходження суддівської кар'єри можемо його поділити на такі складові. По-перше, міжнародні документи (рекомендації, конвенції, хартії) що визначають загальноприйняті стандарти проходження суддею професійної кар'єри. Вони впливають на формування окремих правових механізмів які згодом відображаються в українському законодавстві. Значний вплив мають й рішення європейських інституцій які безпосередньо стосуються України. По-друге, це нормативно-правові акти що врегульовують проходження суддівської кар'єри на національному рівні. По-третє, необхідно відповідну судову практику, оскільки за її результатами можуть формуватись відповідні зміни до законодавства. Наведемо приклад впливу рішення європейської інституції на внесення змін до низки нормативних актів з питань проходження суддівської кар'єри.

Так, згадувані вище рекомендації Європейської Комісії, представлені у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року, затверджені розпорядженням Кабінету Міністрів України у розділі 23 «Судова влада та основоположні права» окреслюють конкретні пропозиції які вітчизняний законодавець, Вища рада правосуддя (далі – ВРП), Вища кваліфікаційна комісія суддів України (далі – ВККС) мають врахувати впродовж цього року: 1) обрання суддів Конституційного Суду України в межах діючого законодавства; 2) продовжити конкурсний добір на посаду судді з врахуванням змін які стосуються визначених критеріїв доброчесності, професіоналізму та із значною роллю у даному процесі Громадської ради доброчесності; 3) відновлення зупиненого у 2019 році кваліфікаційного оцінювання суддів; 4) проведення конкурсного відбору до Служби дисциплінарних інспекторів; 5) вжити ефективних заходів для усунення корупційних ризиків в діяльності Верховного Суду [6]. Положення вказаного документу чітко вказують на зміни у конкретних законах що забезпечують як проведення конкурсів так й питання дисциплінарної відповідальності суддів, протидію корупції, посилюють об'єктивність розгляду дисциплінарних скарг тощо.

Актуальною законодавчою новелою є створення при ВРП окремої служби якою забезпечуватиметься її дисциплінарна функція та розгляд дисциплінарних скарг. Однією із ключових вимог Європейської Комісії щодо вступу України до Європейського Союзу вказано формування Служби дисциплінарних інспекторів (далі – СДІ). Законом України № 3378-IX від 06.09.2023 внесено зміни до Закону України «Про судоустрій і статус суддів». Головна мета останнього полягала у вирішенні проблемної ситуації яка склалась з реалізацією дисциплінарної функції ВРП. Особливості СДІ полягають у тому що вона є самостійним структурним підрозділом у складі секретаріату ВРП та має власну структуру: безпосередньо інспектори, керівник служби, його заступник та працівники, які здійснюють організаційне забезпечення служби дисциплінарних інспекторів [9]. До того часу поки буде сформований персональний склад таких інспекторів, повноваження щодо розгляду усієї кількості дисциплінарних справ покладено саме на ВРП. На даний час триває відповідний конкурс з добору такої служби що безперечно є одним із позитивних кроків для наближення України

до європейського співтовариства в частині належного правового регулювання проходження суддею професійної кар'єри. Такий крок посилить функціональну спроможність ВРП, створить можливість для своєчасного, повного та справедливого розгляду дисциплінарних скарг що має на меті підвищення довіри громадськості до судової системи, а для суддів – можливість неупередженого розгляду дисциплінарної скарги яку відносно нього було подано.

Паралельно з процесом конкурсного добору до СДІ відбувається конкурсний добір на заміщення посад суддів місцевих та апеляційних судів. Його правову та організаційну основу складає Закон України «Про судоустрій і статус суддів» та Положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді. Законом визначаються всі складові елементи які формують цілісний алгоритм проходження суддею професійної кар'єри: встановлено загальні положення які стосуються проведення конкурсу на заміщення посади судді місцевого суду, визначається порядок переведення судді до іншого суду, організація кваліфікаційного оцінювання судді, дисциплінарна відповідальність, правовий статус Вищої кваліфікаційної комісії суддів, підстави звільнення судді [4]. Однак, враховуючи його загальну спрямованість, а також значну кількість нововведень які стосувались, в тому числі, організації та проведення конкурсу на заміщення посади судді, Вищою кваліфікаційною комісією затверджено Положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді [10].

На відміну від положень Закону яким визначається добір на посади суддів місцевих судів, норми Положення розширюють перелік вакантних посад які можуть бути заповнені за наслідками конкурсу. Такими є посади суддів апеляційного суду, вищого спеціалізованого суду або суддів Верховного Суду. На нашу думку, його прийняття відповідає загальній практиці організації та проведення конкурсів на заміщення вакантних посад публічної служби. Для порівняння можемо навести приклад із Закону України «Про державну службу» яким також визначаються загальні засади проведення конкурсу на заміщення вакантних посад державних службовців. Але поряд з цим, Кабінетом Міністрів України прийнято Постанову «Про затвердження порядку проведення конкурсу на зайняття посад державного службовця» від 25.03.2016 р. №246 [11]. Тобто, в нашій державі, сформовано загальноприйнятий підхід за яким загальні засади проходження служби публічним службовцем, як правило, врегульовуються спеціальним Законом. Окремі норми які стосуються особливостей проведення конкурсного добору на заміщення вакантних посад *(якщо підставою для її проходження є саме конкурс а не призначення – авт.)* визначаються окремим підзаконним актом, в даній ситуації – Положенням.

Не дивлячись на суттєві зміни законодавства з питань проходження кар'єри судді все частіше в публічному просторі з'являється інформація що останнє потребує подальшої модернізації та змін. Особливістю таких нововведень є те що пропонується розширити функції ВРП шляхом запровадження перевірки кандидата на посаду судді чи вже діючого судді шляхом проведення психофізіологічного опитування на поліграфі. У зареєстрованих законопроектах пропонується два різних підходи до впровадження такої новели. Проектами Законів №9454 від 3.07.2023 р. [12] та №9454-1 від 11.07.2023 р. [13] пропонується, у окремих випадках, застосувати поліграф як до кандидатів на посаду судді так й щодо діючих суддів для отримання інформації про можливі правопорушення, доброчесність, дотримання правил етики судді тощо. Повноваженнями щодо ініціювання проведення такого дослідження до вищевказаних суб'єктів наділяється ВРП. При цьому перевірку як кандидата на посаду судді так й діючого судді пропонується здійснювати на підставі організаційно-правових документів які затверджуватимуться також ВРП. До них відносяться: Порядок проведення опитування та Перелік спеціалізованих установ чи спеціалістів які проводитимуть опитування. Крім іншого, пропонується використовувати результати поліграфологічного дослідження в сукупності з іншими відомостями які будуть встановлені під час проведення конкурсу або ж під час виконання суддею своїх повноважень для прийняття рішення про відмову у внесенні Президенту України подання про призначення особи на посаду судді. Однак, таке положення протирічить загальній тезі яка проходить червоною лінією у обидвох законопроектах. Наприклад, суддя проходить таке опитування не інакше як за його згодою,

а відмова від його проходження не має наслідком настання юридичної відповідальності. Щодо кандидата на посаду судді чи кандидата на переведення до іншого суду пропонується застосовувати відмову у призначенні та переведенні якщо така особа відмовиться від його проведення [12; 13].

На наше переконання, вищенаведені законодавчі пропозиції щодо вдосконалення правового регулювання здійснення суддівської кар'єри є передчасним та потребують ґрунтовного вивчення як із залученням представників органів суддівського самоврядування так й відповідних експертів в царині поліграфології, відповідної практики ЄСПЛ щодо можливості застосування поліграфічного дослідження. Слід звернути увагу й на окремі пропозиції законодавця щодо розширення повноважень Громадської ради доброчесності за якими їх негативний висновок визначається підставою для проведення поліграфологічного дослідження [14, с. 142]. В даному аспекті варто більшу увагу приділяти вивченню відповідних правових інструментів під час конкурсного добору саме ВРП.

Висновки. Вітчизняне законодавство яким врегульовано проходження суддівської кар'єри, не дивлячись на певні недоліки, відображає загальноєвропейські тенденції забезпечення функціонування судової гілки влади. Окремі складові здійснення такого різновиду публічної служби знаходитимуться в центрі уваги представників вітчизняної правової науки. З огляду на виклики, з якими зіткнулась судова система, держава та українське суспільство, очевидною є необхідність подальшого вивчення окремих аспектів проведення конкурсних доборів, доброчесності та етичної поведінки діючих суддів. Варто зосередити увагу саме на вивченні ефективності всього спектру змін які впродовж останнього часу прийняті на виконання численних рекомендацій, міжнародних актів що в рамках міжнародної допомоги отримала Україна. Основним індикатором який підтверджуватиме дієвість таких правових новел з однієї сторони стане підвищення рівня довіри суспільства до судової влади, а з іншої – забезпечить належний рівень незалежності для кожного судді який здійснює чи буде здійснювати правосуддя.

Список використаних джерел:

1. Перелік документів Ради Європи у сфері судочинства | Вища кваліфікаційна комісія суддів України. *Новини | Вища кваліфікаційна комісія суддів України*. URL: https://vkksu.gov.ua/page/perelik-dokumentiv-rady-yevropy-u-sferi-sudochynstva (дата звернення: 14.03.2024).

2. Конституція України : від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР : станом на 1 січ. 2020 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text (дата звернення: 26.02.2024).

3. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII : станом на 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 14.03.2024).

4. Про Вищу раду правосуддя : Закон України від 21.12.2016 р. № 1798-VIII : станом на 30 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-19#Text (дата звернення: 14.03.2024).

5. Голову Верховного суду викрили на отриманні $2,7 млн хабаря. *Суспільне | Новини*. URL: https://suspilne.media/477196-golovu-verhovnogo-sudu-vikrili-na-otrimanni-27-mln-habara/ (дата звернення: 14.03.2024).

6. Про затвердження плану заходів з виконання рекомендацій Європейської Комісії, представлених у Звіті про прогрес України в рамках Пакета розширення Європейського Союзу 2023 року : Розпорядж. Каб. Міністрів України від 09.02.2024 р. № 133-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133-2024-р#Text (дата звернення: 18.03.2024).

7. Кодекс адміністративного судочинства України : Кодекс України від 06.07.2005 р. № 2747-IV : станом на 20 лют. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text (дата звернення: 18.03.2024).

8. Адміністративне право України. Повний курс : підручник / В. Галунько, П. Діхтієвський, О. Кузьменко та ін. ; за ред. В. Галунька, О. Правоторової. Видання третє. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2020. 584 с.

9. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» та деяких законів України щодо зміни статусу та порядку формування служби дисциплінарних інспекторів Вищої ради правосуддя : Закон України від 06.09.2023 р. № 3378-IX : станом на 30 груд. 2023 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3378-IX#Text (дата звернення: 14.03.2024).

10. Положення про проведення конкурсу на зайняття вакантної посади судді від 02.11.2023 р. № 141/зп-16. *Вища кваліфікаційна комісія суддів України*. URL: https://vkksu.gov.ua/sites/default/files/polozhennya_pro_provedennya_konkursu_na_zaynyattya_vakantnoyi_posady_suddi.2.2024.pdf (дата звернення: 19.03.2024).

11. Про затвердження Порядку проведення конкурсу на зайняття посад державної служби : Постанова Каб. Міністрів України від 25.03.2016 р. № 246 : станом на 6 серп. 2021 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2016-п#Text (дата звернення: 19.03.2024).

12. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади : Проект Закону № 9454 від 3.07.2023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42188 (дата звернення: 19.03.2024).

13. Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій і статус суддів» щодо запровадження додаткових процедур для зміцнення довіри суспільства до судової влади : Проект Закону №9454-1 від 11.07.2023. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42274 (дата звернення: 19.03.2024).

14. Ковбас І.В., Крайній П.І. Громадська рада доброчесності: між сьогоднішніми змінами та майбутньою роллю в судовій системі. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали VII Міжнар. наук.-практ. конф. (27 жовтня 2023р., Чернівці). Чернівці: 2023. С. 138–143.

МАКСЮТА А. О.,
аспірантка кафедри кримінально-правових дисциплін та судочинства
(Навчально-науковий інститут права Сумського державного університету)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.29

ЩОДО ДЕЯКИХ ПИТАНЬ ВЗАЄМОДІЇ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ

Статтю присвячено дослідженню деяких питань взаємодії Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади. Визначено законодавчо закріплені завдання Бюро економічної безпеки України та констатовано, що для їх ефективної реалізації цей орган державної виконавчої влади взаємодіє з іншими органами державної влади. З'ясовано, що згідно чинного національного законодавства взаємодія Бюро економічної безпеки України з іншими державними органами щодо обміну інформацією, у тому числі оперативною, проведення спільних заходів Бюро економічної безпеки України та інших державних органів, що відповідно до закону здійснюють оперативно-розшукову діяльність, відбувається у відповідності до певного порядку, який визначається спільними наказами Бюро економічної безпеки України та відповідних державних органів. Окрему увагу зосереджено на особливостях взаємодії Бюро економічної безпеки України з Міністерством внутрішніх справ України та центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України; Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку; Державною податковою службою України; Міністерством юстиції України. В результаті розгляду та аналізу деяких законодавчих актів, підзаконних нормативних документів представлено систему суб'єктів взаємодії Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади, до якої віднесено такі державні органи: Бюро економічної безпеки України; Міністерство внутрішніх справ України; Державна міграційна служба України; Національна поліція України; Державна прикордонна служба України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку; Державна податкова служба України; Міністерство юстиції України; Державна служба фінансового моніторингу України; Антимонопольний комітет України; Фонд державного майна України; органи державного фінансового контролю; податкові та митні органи; інші державні органи, що здійснюють державний контроль за дотриманням юридичними і фізичними особами законодавства України. Об'єктом взаємодії Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади визначено інформацію, передання якої здійснюється зазвичай шляхом автоматизованого обміну.

Ключові слова: *Бюро економічної безпеки України, органи державної влади, інформація, автоматизована система, автоматизований обмін інформацією.*

Maksiuta A. O. Regarding some issues of interaction of the Bureau of Economic Security of Ukraine with other state authorities

The article is devoted to the study of some issues of interaction of the Bureau of Economic Security of Ukraine with other state authorities. The legally established tasks of the Bureau of Economic Security of Ukraine are defined and it is stated that for their effective implementation this body of the state executive power interacts with other bodies of state power. It was found out that according to the current national legislation, the interaction of the Bureau of Economic Security of Ukraine with other state bodies regarding the exchange of information, including operational information, joint activities of the Bureau of Economic Security of Ukraine and other state bodies that, in accordance with the law, carry out operational and investigative activities, takes place in accordance with a certain procedure, which is determined by joint orders of the Bureau of Economic Security of Ukraine and relevant state bodies. Particular attention is focused on the peculiarities of the interaction of the Bureau of Economic Security of Ukraine with the Ministry of Internal Affairs of Ukraine and central executive authorities, whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Minister of Internal Affairs of Ukraine; the National Securities and Stock Market Commission; State Tax Service of Ukraine; Ministry of Justice of Ukraine. As a result of consideration and analysis of some legislative acts, subordinate regulatory documents, a system of subjects of interaction of the Bureau of Economic Security of Ukraine with other state authorities is presented, which includes the following state bodies: Bureau of Economic Security of Ukraine; Ministry of Internal Affairs of Ukraine; State Migration Service of Ukraine; National Police of Ukraine; State Border Service of Ukraine; State Service of Ukraine for Emergency Situations; National Securities and Stock Market Commission; State Tax Service of Ukraine; Ministry of Justice of Ukraine; State Financial Monitoring Service of Ukraine; Antimonopoly Committee of Ukraine; State Property Fund of Ukraine; bodies of state financial control; tax and customs authorities; other state bodies exercising state control over compliance by legal entities and individuals with the legislation of Ukraine. The object of interaction of the Bureau of Economic Security of Ukraine with other state authorities is defined as information, the transfer of which is usually carried out through automated exchange.

Key words: *Bureau of Economic Security of Ukraine, state authorities, information, automated system, automated information exchange.*

Вступ. В умовах швидкоплинного розвитку сучасних глобалізаційних процесів реалізація державної політики будь-якої країни вимагає першочергово додержання принципу законності в діяльності її органів. Своєю чергою захист національної безпеки держави, зокрема, й економічної, вимагає створення та функціонування дієвої системи правоохоронних органів, покликаних її захищати [1, с. 408; 2, с. 11931]. Тому на перший план одразу виходять питання вчасного виявлення загроз та небезпек економічній безпеки країни, пошуку засобів та формування механізмів їх протидії, що дозволить забезпечувати захист життєво важливих інтересів суспільства, нормальний стійкий розвиток держави та підтримувати ефективне функціонування всіх її інституцій. У нашій державі центральним органом виконавчої влади, головною метою діяльності якого є протидія правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, є Бюро економічної безпеки України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження деяких питань взаємодії Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади.

Результати дослідження. Основоположні правові засади з організації та діяльності Бюро економічної безпеки України розміщено у нормах Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» від 28 січня 2021 року № 1150-IX (далі – Закон № 1150-IX).

У відповідності до ст. 1 Закону № 1150-IX Бюро економічної безпеки України визнається центральним органом виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави [3]. Необхідно за зазначити, що станом на сьогодні Бюро економічної безпеки України наділено повноваженнями з розслідування всіх економічних злочинів, які колись належали до підслідності Національної поліції України, Служби безпеки України, податкової міліції Державної фіскальної служби України (на сьогодні цей спеціальний підрозділ ліквідований, а Державна фіскальна служба України у 2018 році реорганізована) [4, с. 147].

Діяльність Бюро економічної безпеки України пов'язана із виконанням певного спектру завдань, що прописано на рівні законодавства. У відповідності до ст. 4 Закону № 1150-IX основними завданнями Бюро економічної безпеки України є: 1) виявлення зон ризиків у сфері економіки шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних; 2) оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення; 3) надання пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів з питань усунення передумов створення схем протиправної діяльності у сфері економіки; 4) забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; 5) збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому; 6) планування заходів у сфері протидії кримінальним правопорушенням, віднесеним законом до його підслідності; 7) виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги; 8) складання аналітичних висновків і рекомендацій для державних органів з метою підвищення ефективності прийняття ними управлінських рішень щодо регулювання відносин у сфері економіки [3].

Функціонування Бюро економічної безпеки України не є так би мовити «автономним», а відбувається у системі органів державної влади, зокрема, системі органів державної виконавчої влади. Тому для ефективної реалізації перелічених нормативно встановлених завдань цей орган державної виконавчої влади взаємодіє з іншими органами державної влади. Відтак далі необхідно окремо приділити увагу з'ясуванню в який спосіб відбувається така взаємодія та в чому саме полягає.

Деяким питанням взаємодії Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади присвячено положенням ст. 7 Закону № 1150-IX. Зокрема, зазначається, що Бюро економічної безпеки України у процесі своєї діяльності взаємодіє з органами державної влади, органами місцевого самоврядування, іншими органами влади, підприємствами, установами та організаціями, банками та іншими фінансовими установами відповідно до закону [3].

Законодавством передбачено, що обмін інформацією, у тому числі оперативною, проведення спільних заходів Бюро економічної безпеки України та інших державних органів, що відповідно до закону здійснюють оперативно-розшукову діяльність, відбувається згідно порядку, що визначається спільними наказами Бюро економічної безпеки України та відповідних державних органів (ч. 2 ст. 7 Закону № 1150-IX) [3].

Так, електронна інформаційна взаємодія Бюро економічної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, здійснюється у відповідності до Порядку, затвердженого наказом Бюро економічної безпеки, Служби безпеки України від 22.11.2022 року № 342/760 (далі – Наказ № 342/760). Згідно його положень суб'єктами інформаційних відносин, які здійснюють інформаційну взаємодію, є [5]: 1) Бюро економічної безпеки України; 2) Міністерство внутрішніх справ України; 3) Державна міграційна служба України; 4) Національна поліція України; 5) Державна прикордонна служба України; 6) Державна служба України з надзвичайних ситуацій. У свою чергу об'єктами інформаційної взаємодії зазначених суб'єктів є інформаційні файли, через обмін якими вона і відбувається.

Вище перелічені суб'єкти інформаційних відносин у процесі їх інформаційної взаємодії спільно приймають рішення щодо реалізації даного процесу. Зокрема, це стосується: 1) встановлення переліку відомостей, структури та формату інформаційних файлів, що передаються та приймаються в порядку інформаційної взаємодії; 2) визначення процедури взаємодії інформаційних систем; 3) встановлення форми журналів обліку інформаційних файлів обміну; 4) визначення відповідальних структурних підрозділів суб'єктів інформаційних відносин, державних підприємств, установ, які належать до сфери управління суб'єктів інформаційних відносин, що забезпечують та (або) здійснюють технічне супроводження автоматизованого обміну інформацією, та їх повноважень. Всі спільні рішення з інформаційної взаємодії її суб'єктами оформлюються окремими протоколами або договорами про інформаційну взаємодію [5].

Ч. 3 ст. 7 Закону № 1150-IX також передбачається, що Бюро економічної безпеки України в порядку, визначеному законом, має безпосередній, у тому числі автоматизований, доступ до автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів і банків (баз) даних, держателем (адміністратором) яких є державні органи або органи місцевого самоврядування, користується державними, у тому числі урядовими, засобами зв'язку і комунікацій, мережами спеціального зв'язку та іншими технічними засобами [3]. Знову ж таки особливості такого автоматизованого доступу до інформації встановлюються шляхом прийняття спільних наказів (розпоряджень), угод, протоколів тощо. До прикладу, згідно Наказу № 342/760 при автоматизованому обміні інформацією у процесі електронної інформаційної взаємодії Бюро економічної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України, зазначені органи упроваджують організаційно-технічні заходи, які забезпечують захист інформації, що передається, з урахуванням ступеня обмеження доступу до неї та відповідно до законодавства у сфері захисту інформації [5].

При реалізації нормативно визначених завдань Бюро економічної безпеки України взаємодіє з Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. У 2023 році між цими державними органами було підписано Меморандум про співпрацю відомств в рамках протидії економічній злочинності та усуненню законодавчих прогалин у нормативно-правових документах, що регламентують відносини у сфері обігу цінних паперів. Головною метою такої взаємодії є оперативність реагування на загрози економічній безпеці держави [6]. Домовленості щодо взаємодії Бюро економічної безпеки України та Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку стосуються: 1) координації спільної діяльності щодо протидії махінаціям на фондовому ринку та іншим правопорушенням у сфері обігу цінних паперів; 2) надання, в межах компетенції, взаємної консультаційної допомоги щодо визначення нових нетипових тенденцій щодо операцій на фондовому ринку із затвердженням відповідних ризикових маркерів; 3) напрацювання нормативно-правових актів та законодавчих ініціатив, спрямованих на мінімізацію загроз та ризиків, зокрема у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих злочинним шляхом, у сфері обігу цінних паперів [7].

Також Бюро економічної безпеки України в процесі своєї діяльності взаємодіє з Державною податковою службою України. Особливості взаємодії цих органів окремо встановлені у Порядку надання Державною податковою службою України інформації з Державного реєстру фізичних осіб-платників податків про доходи фізичних осіб на запити Бюро економічної безпеки України, затвердженому спільним наказом Бюро економічної безпеки України та Міністерства фінансів України від 31.08.2022 року № 206/265 (далі – Наказ № 206/265). У відповідності до п. 2 загальних положень Наказу № 206/265 суб'єктами інформаційних відносин виступають: 1) Державна податкова служба України; 2) Бюро економічної безпеки України [8]. Зміст п. 3 загальних положень Наказу № 206/265 дозволяє зробити висновок, що об'єктом взаємодії цих органів державної влади виступає інформація. У Наказі № 206/265 регламентовано особливості обміну інформацією між Державною податковою службою

України та Бюро економічної безпеки України, правила складання та подання Бюро економічної безпеки України до Державної податкової служби України запитів на отримання з Державного реєстру інформації, необхідної для запобігання, виявлення, припинення, розкриття та розслідування злочинів, віднесених до компетенції Бюро економічної безпеки України, а також формування і надання Державній податковій службі України відповідей на запити [8]. Інформаційна взаємодія між центральними апаратами Державної податкової служби України та Бюро економічної безпеки України здійснюється з використанням їх інформаційних систем засобами системи електронної взаємодії державних електронних інформаційних ресурсів [8]. Важливо звернути увагу, що інформація, що передається в цілях взаємодії Державної податкової служби України та Бюро економічної безпеки України, належить до інформації з обмеженим доступом (конфіденційна). Тому під час обміну інформацією суб'єкти інформаційних відносин впроваджують організаційно-технічні заходи, які забезпечують захист інформації, що передається, відповідно до ступеня обмеження доступу до неї [8].

Функціонуванню Бюро економічної безпеки України притаманна і взаємодія з Міністерством юстиції України, що нормативно врегульовано положеннями спільного підзаконного нормативно-правового акту – наказу «Про затвердження Порядку надання Бюро економічної безпеки України інформації на запити Міністерства юстиції України при реалізації державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції» від 29.06.2022 року № 2690/5/123 (далі – Наказ № 2690/5/123). Згідно вимог Наказу № 2690/5/123 Міністерство юстиції України з метою вжиття заходів щодо виявлення та розшуку активів фізичних та юридичних осіб, зазначених у відповідних рішеннях Ради національної безпеки і оборони України, у тому числі виявлення раніше незаблокованих активів, залучає Бюро економічної безпеки України до виявлення та розшуку таких активів шляхом надсилання запиту до Бюро економічної безпеки України [9]. Суб'єкти інформаційних відносин у даному випадку виступають: 1) Міністерство юстиції України; 2) Бюро економічної безпеки України. До того ж слід зазначити, що при обміні інформації ними обов'язково вживаються організаційно-технічні заходи для забезпечення захисту інформації, що передається згідно із законодавством, яке регулює такий захист [9].

Окрім вже зазначених суб'єктів, Бюро економічної безпеки України взаємодіє з Державною службою фінансового моніторингу України, Антимонопольним комітетом України, Фондом державного майна України, органами державного фінансового контролю, податковими та митними органами, а також іншими державними органами, що здійснюють державний контроль за дотриманням юридичними і фізичними особами законодавства України.

Висновки. Здійснене наукове дослідження щодо деяких питань взаємодії Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади дозволяє зробити наступні висновки. З метою реалізації законодавчо визначених завдань Бюро економічної безпеки України при здійснені своєї діяльності взаємодіє з багатьма органами державної влади. За результатами розгляду та аналізу у даному науковому дослідженні як законодавчих актів, так і підзаконних нормативних документів до системи суб'єктів взаємодії Бюро економічної безпеки України з іншими органами державної влади можна віднести наступні: Бюро економічної безпеки України; Міністерство внутрішніх справ України; Державна міграційна служба України; Національна поліція України; Державна прикордонна служба України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку; Державна податкова служба України; Міністерство юстиції України; Державна служба фінансового моніторингу України; Антимонопольний комітет України; Фонд державного майна України; органи державного фінансового контролю; податкові та митні органи; інші державні органи, що здійснюють державний контроль за дотриманням юридичними і фізичними особами законодавства України. Об'єктом взаємодії Бюро економічної безпеки України з переліченими органами державної влади є інформація, передання якої здійснюється зазвичай шляхом автоматизованого обміну.

Список використаних джерел:

1. Bondarenko O., Reznik O., Garmash Y., Andriichenko N., Stohova O. Participation of Ukraine in International Cooperation against Corruption. *Amazonia investiga*. 2020. Volume 9. Issue 29. P. 407–416.

2. Mihail M. Burbyka, Alyona N. Klochko, Oleg N. Reznik. Coordinating Activity of the Prosecutor's Office in the Sphere of Criminality Prevention of Ukraine. *Look academic publishers*. 2016. Vol. 11. № 18. P. 11931–11941.

3. Про Бюро економічної безпеки України : Закон України від 28.01.2021 р. № 1150-IX. *Відомості Верховної Ради України*. 2021. № 23. Ст. 197 (дата звернення: 20.03.2024).

4. Рєзнік О. М. Реформування правоохоронних органів в аспекті забезпечення фінансово-економічної безпеки держави. *Право і суспільство*. 2016. № 2. С. 145–151.

5. Про затвердження Порядку електронної інформаційної взаємодії Бюро економічної безпеки України, Міністерства внутрішніх справ України та центральних органів виконавчої влади, діяльність яких спрямовується та координується Кабінетом Міністрів України через Міністра внутрішніх справ України: наказ Бюро економічної безпеки України, Служби безпеки України від 22.11.2022 р. № 342/760. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1530-22 (дата звернення: 21.03.2024).

6. Бюро економічної безпеки підписало Меморандум про співпрацю з Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. *Офіційний веб-сайт Бюро економічної безпеки України*. URL: https://esbu.gov.ua/news/natsionalna-komisiia-z-tsinnykh-paperiv-ta-fondovoho-rynku-pidpysala-memorandum-pro-spivpratsiu-z-biuro-ekonomichnoi-bezpeky (дата звернення: 22.03.2024).

7. НКЦПФР та БЕБ підписали меморандум про взаємодію. *Урядовий портал.* URL: https://www.kmu.gov.ua/news/nktspfr-ta-beb-pidpysaly-memorandum-pro-vzaiemodiiu (дата звернення: 22.03.2024).

8. Про затвердження Порядку надання Державною податковою службою України інформації з Державного реєстру фізичних осіб-платників податків про доходи фізичних осіб на запити Бюро економічної безпеки України: наказ Бюро економічної безпеки України, Міністерства фінансів України від 31.08.2022 р. № 206/265. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1006-22 (дата звернення: 23.03.2024).

9. Про затвердження Порядку надання Бюро економічної безпеки України інформації на запити Міністерства юстиції України при реалізації державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції: наказ Міністерства юстиції України, Бюро економічної безпеки України від 29.06.2022 р. № 2690/5/123. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0718-22 (дата звернення: 23.03.2024).

ЯВОРСЬКИЙ Р. І.,
кандидат юридичних наук,
докторант кафедри адміністративного
та інформаційного права
(Національний університет
«Львівська політехніка»),
асистент кафедри адміністративного
та фінансового права
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 347:338.48
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.30

ВПЛИВ ДИРЕКТИВ ЄС НА ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ

У світлі процесу європейської інтеграції стаття досліджує вплив директив Європейського Союзу на адміністративно-правовий механізм у сфері туристично-рекреаційної діяльності країн-членів. Початковий аналіз зосереджується на узгодженні національного законодавства з вимогами директив, спрямованими на стандартизацію правових рамок у туристичному секторі. Висвітлюються інструменти, які країни-члени використовують для впровадження директив та забезпечення виконання стандартів ЄС у сфері туризму. Другий аспект, розглянутий у статті – це аналіз впливу заходів, прийнятих відповідно до директив ЄС, на розвиток туристичної індустрії в країнах-членах. Зазначається, що впровадження цих заходів стимулює стабільний розвиток галузі та збільшення конкурентоспроможності країн на міжнародному туристичному ринку.

Стаття аналізує, як співпраця та узгодження між країнами-членами в рамках ЄС сприяють створенню сприятливого середовища для розвитку туристичної галузі. Показується, що цей процес не лише сприяє зближенню правових систем країн, а й стимулює обмін досвідом та найкращими практиками у сфері туризму.

У контексті обговорення впливу директив ЄС на туристично-рекреаційну діяльність, особлива увага приділяється ролі інновацій та стандартизації у сучасному туристичному бізнесі. Висвітлення цих аспектів дозволяє зрозуміти, які конкретні зміни відбуваються в галузі туризму під впливом європейських директив.

Результати дослідження показують, що вплив директив ЄС на формування адміністративно-правового механізму туристично-рекреаційної діяльності в країнах-членах Європейського Союзу є значним. Багато з цих директив встановлюють стандарти та норми, спрямовані на підвищення безпеки туристів, захист природних та культурних ресурсів, а також покращення якості туристичних послуг. Водночас існують різні проблеми у впровадженні та дотриманні цих норм у різних країнах-членах, такі як розбіжності в правовому тлумаченні, недостатні ресурси для нагляду та контролю, а також недостатня узгодженість між національними та європейськими рівнями законодавства.

Дослідження також підкреслило потребу в подальших заходах для покращення ефективності регулювання туризму та рекреації в ЄС. Це може включати

розробку більш чітких та однорідних правил, збільшення фінансування для нагляду та контролю, підвищення свідомості та навичок учасників галузі щодо відповідності нормам ЄС, а також підтримку та сприяння міжнародному співробітництву для розв'язання спільних викликів, таких як збереження культурної спадщини та боротьба зі змінами клімату.

Завершальна частина статті підсумовує отримані результати та вказує на перспективи подальших досліджень у цій області. Дослідження закликає до подальшого аналізу впливу європейської інтеграції на розвиток туристичного сектора в країнах-членах ЄС з метою забезпечення сталого та інноваційного росту галузі.

Ключові слова: *Європейський Союз, європейська інтеграція, директиви ЄС, адміністративно-правовий механізм, туристично-рекреаційна діяльність.*

Yavorskyy R. I., The impact of EU directives on the formation of the administrative-legal mechanism of tourism and recreational activities in the member countries of the European Union

In light of the process of European integration, the article examines the impact of European Union directives on the administrative-legal mechanism in the field of tourism and recreational activities of member countries. The initial analysis focuses on harmonizing national legislation with the directives aimed at standardizing legal frameworks in the tourism sector. The tools used by member countries to implement directives and ensure compliance with EU standards in tourism are highlighted. The second aspect explored in the article is the analysis of the impact of measures taken in accordance with EU directives on the development of the tourism industry in member countries. It is noted that the implementation of these measures stimulates the stable development of the industry and increases the competitiveness of countries in the international tourism market.

The article analyzes how cooperation and coordination among member countries within the EU contribute to creating a favorable environment for the development of the tourism industry. It is shown that this process not only contributes to the convergence of legal systems but also stimulates the exchange of experience and best practices in tourism.

In the context of discussing the impact of EU directives on tourism and recreational activities, particular attention is paid to the role of innovation and standardization in modern tourism business. Illuminating these aspects allows understanding the specific changes occurring in the tourism sector under the influence of European directives.

The research results demonstrate that the impact of EU directives on the formation of the administrative-legal mechanism of tourism and recreational activities in member countries of the European Union is significant. Many of these directives establish standards and norms aimed at enhancing tourist safety, protecting natural and cultural resources, and improving the quality of tourist services. At the same time, there are various challenges in implementing and adhering to these norms in different member countries, such as disparities in legal interpretation, inadequate resources for oversight and control, and insufficient alignment between national and European levels of legislation.

The study also emphasizes the need for further action to improve the effectiveness of tourism regulation in the EU. This may include developing clearer and more uniform rules, increasing funding for oversight and control, enhancing awareness and skills of industry participants regarding compliance with EU norms, as well as supporting and promoting international cooperation to address common challenges such as preserving cultural heritage and combating climate change.

The concluding part of the article summarizes the findings and points out prospects for further research in this area. The study calls for further analysis of the impact of European integration on the development of the tourism sector in EU member countries to ensure sustainable and innovative growth in the industry.

Key words: *European Union, European integration, EU directives, administrative-legal mechanism, tourism and recreational activities.*

Постановка проблеми. Зростання туризму та рекреаційної діяльності в країнах-членах Європейського союзу створює потребу в адекватному адміністративно-правовому механізмі для ефективного регулювання цього сектору економіки [1, с. 484]. За останні десятиліття ці галузі стали ключовими складовими економічного розвитку багатьох країн-членів ЄС, проте їх динамічний розвиток вимагає постійного удосконалення законодавства та управління. У цьому контексті директиви ЄС відіграють значну роль у формуванні правового середовища для туризму та рекреації, але ефективність їх впровадження може бути різною залежно від специфіки кожної країни-члена.

Туризм та рекреаційна діяльність стали ключовими елементами економіки ЄС, забезпечуючи значний приріст ВВП та створюючи мільйони робочих місць [2, с. 231]. Проте вирішальним є не лише збільшення обсягів туристичного потоку, а й створення умов для сталого розвитку цих галузей. У цьому контексті, дослідження впливу директив ЄС на адміністративно-правовий механізм туристично-рекреаційної діяльності набуває важливості, оскільки воно дозволяє оцінити, наскільки ефективно законодавство ЄС відповідає сучасним викликам та потребам галузі. Директиви ЄС встановлюють стандарти та вимоги щодо різних аспектів туристичної та рекреаційної діяльності, таких як безпека туристів, якість послуг, збереження природних та культурних ресурсів. Вони також визначають процедури ліцензування та нагляду за підприємствами у цих сферах. Однак ефективність впровадження та дотримання цих директив може різнитися в кожній країні-члені, залежно від рівня розвитку, національних особливостей та інших чинників.

Одним з основних викликів є забезпечення взаємодії між національним та європейським рівнями регулювання, а також гармонізація правових норм у різних країнах-членах. Важливо також розробляти та впроваджувати механізми моніторингу та оцінки ефективності законодавства, щоб забезпечити його адаптацію до змінних умов ринку та потреб суспільства. Дослідження впливу директив ЄС на формування адміністративно-правового механізму туристично-рекреаційної діяльності допомагає ідентифікувати ці виклики та розробляти стратегії їх вирішення з метою забезпечення сталого розвитку та конкурентоспроможності галузі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації свідчать про значний вплив директив Європейського Союзу на формування адміністративно-правового механізму туристично-рекреаційної діяльності в країнах-членах. Буркальцева Д., Дилевський М., Калиновський М., Моісеєва Н., Омельченко Г., Пасєка С., Пилипенко С., Філіпяк Б. відзначають, що ЄС визнає важливість розвитку туризму як одного з основних економічних секторів, що сприяє сталому економічному зростанню та збільшенню зайнятості. У цьому контексті, Європейський Союз приймає різноманітні директиви та регулюючі акти, спрямовані на забезпечення якості туристичних послуг, захист прав споживачів та створення сприятливих умов для розвитку туризму.

Одним з ключових аспектів є стандартизація та гармонізація правового середовища у сфері туризму серед країн-членів ЄС. Белл С., Б'янкі Р., Мацола В., Прада Ф., Саркісян Г., Стефенсон М., Тодьєрішко Е., Ханнам К., Фонт Х. зауважують, що директиви щодо туризму встановлюють загальні стандарти у таких сферах, як безпека та якість послуг, захист прав споживачів, регулювання договірних відносин між туристичними операторами та клієнтами. Це сприяє зменшенню бар'єрів для пересування туристів в межах Європейського Союзу та збільшенню довіри до туристичної індустрії.

Крім того, Бейдик О., Гонсалес М., Домінго А., Сантос-Лакуева Р., Чичкалюк Т., Чумакова О. наголошують, що директиви ЄС сприяють розвитку сталого туризму та збереженню природних та культурних ресурсів.

Мета статті полягає у вивченні впливу директив ЄС на формування адміністративно-правового механізму туристично-рекреаційної діяльності в країнах-членах Об'єднаної Європи.

Виклад основного матеріалу. Зростання туристичного руху у країнах Європейського Союзу ставить перед урядами нові завдання щодо регулювання та контролю цієї сфери. З метою забезпечення стабільності та високого рівня обслуговування туристів, ЄС розробляє стратегії та директиви для формування адміністративно-правового механізму. Один із ключових аспектів цього механізму є стандартизація та ліцензування туристичної інфраструктури [3, с. 84], що включає встановлення обов'язкових вимог до якості послуг, безпеки об'єктів та ресурсів, а також процедур отримання ліцензій для функціонування у цій галузі.

Європейський Союз також акцентує на заходах щодо охорони природних та культурних ресурсів, що використовуються в туристичних цілях. Це включає розробку екологічно чистих технологій та заходів збереження культурної спадщини. Паралельно з цим, адміністративно-правовий механізм спрямований на захист прав туристів, а це охоплює права на інформацію, безпеку під час подорожі, а також права на відшкодування у разі порушення їхніх інтересів [4, с. 52].

Європейські директиви також передбачають створення механізмів контролю та нагляду за дотриманням правил у сфері туризму, тобто це включає інспекції, моніторинг та санкції у випадках порушень [5, с. 61]. У цілому, адміністративно-правовий механізм, що формується в рамках ЄС, сприяє стабільному розвитку туристично-рекреаційної галузі та забезпечує високий рівень якості обслуговування для туристів, що відвідують країни Союзу.

Сьогодні, країни-члени Європейського Союзу використовують різноманітні інструменти для впровадження директив та забезпечення виконання стандартів ЄС у сфері туризму, а саме:

- країни-члени зобов'язані транспонувати положення директив ЄС у своє внутрішнє право, тобто це означає, що вони повинні приймати та впроваджувати національні закони та правила, які відповідають вимогам директив;
- країни-члени зобов'язані забезпечувати ефективний механізм моніторингу виконання стандартів ЄС у сфері туризму, що повинно включати системи звітності перед Європейською Комісією щодо заходів, які вони приймають для виконання директив, а також інформацію про результати та досягнення у цій сфері;
- країни-члени співпрацюють між собою та з Європейською Комісією для обміну найкращими практиками у сфері туризму, адже це допомагає виявити ефективні методи та стратегії, які можуть бути використані для забезпечення виконання стандартів ЄС та підвищення якості туристичних послуг;
- країни-члени проводять інформаційні кампанії та освітні заходи для своїх громадян, спрямовані на підвищення свідомості про права споживачів у сфері туризму та вимоги ЄС, що допомагає забезпечити розуміння громадянами країн своїх прав та можливості користуватися ними відповідно до стандартів ЄС [6, с. 174; 7, с. 43].

Наприклад, Резолюція про політику Співтовариств ЄС в галузі туризму, яка була підготовлена Радою Міністрів у 1984 році, стала важливим кроком у визначенні стандартів та прав споживачів у сфері туризму. Ця ініціатива мала на меті розробити юридичний механізм захисту прав споживачів, особливо при придбанні турів з заздалегідь запланованим маршрутом та комплексом послуг [8, с. 1907]. Адже, захист прав споживачів у сфері туризму є важливою справою, оскільки туристи часто стикаються з різного роду проблемами, такими як неякісні послуги, недотримання умов угоди, затримки чи скасування подорожей тощо [9, с. 1496]. Вироблення юридичного механізму дозволило забезпечити більший захист і підтримку для споживачів, які використовують туристичні послуги, і сприяло покращенню якості туристичних послуг в цілому.

На нашу думку, ініціативи, спрямовані на захист прав споживачів у різних галузях, відіграють важливу роль у забезпеченні справедливих та ефективних відносин між споживачами та підприємствами, які надають послуги. В цьому контексті резолюція Ради Міністрів ЄС з 1984 року є частиною ширшого напрямку на захист прав споживачів в Європейському Союзі.

Згодом на загальних засадах були встановлені основні пункти, впливу директив ЄС на формування адміністративно-правового механізму туристично-рекреаційної діяльності, що охоплюють наступні аспекти:

- встановлення стандартів якості та безпеки для туроператорів і туристичних агентств з метою захисту прав споживачів;
- вимоги до туроператорів і туристичних агентств щодо надання чіткої та достовірної інформації про послуги, включаючи маршрути, умови, вартість і права споживачів;
- розробка механізмів для захисту прав споживачів у випадках, коли туристичні послуги не відповідають умовам угоди або якість послуг незадовільна;
- встановлення механізмів моніторингу та контролю за дотриманням встановлених стандартів та прав споживачів у сфері туризму;
- заохочення співпраці між країнами-членами ЄС у сфері захисту прав споживачів у туризмі та обміну найкращими практиками [10, с. 337; 11, с. 1232].

Комітетом ЄС з питань захисту прав споживачів Ради Міністрів 13 червня 1990 року була прийнята Директива № 90/314/ЄЕС про продаж турів із заздалегідь запланованим маршрутом та комплексом послуг – директива містить важливі положення щодо прав споживачів у сфері туризму, зокрема стосовно інформаційної прозорості, прав на відшкодування у випадку порушення умов угоди або неналежної якості послуг, а також обов'язки туроператорів та туристичних агентств [12].

Пізніше, була прийнята Директива № 93/13/ЄЕС про несумлінні умови в договорах зі споживачами, що визначала та забороняла несумлінні умови в договорах між підприємствами та споживачами, включаючи умови угод у сфері туризму. Вона має на меті забезпечити захист споживачів від нечесних практик та недобросовісних умов угоди, що можуть бути застосовані у сфері туризму [12]. Обидві ці директиви були важливими кроками для підвищення захисту прав споживачів у сфері туризму в Європейському Союзі, а також для створення більш прозорих, справедливих і надійних умов для туристичних послуг.

Директива № 90/314/ЄЕС про продаж турів із заздалегідь запланованим маршрутом та комплексом послуг, прийнята Комітетом ЄС з питань захисту прав споживачів у 1990 році, містить низку важливих положень, що стосуються прав споживачів у сфері туризму:

- вимоги до туроператорів та туристичних агентств щодо надання чіткої та достовірної інформації про туристичні послуги, включаючи маршрути, умови, вартість, права та обов'язки споживачів;
- гарантії прав споживачів на відшкодування в разі порушення умов угоди або надання неналежних туристичних послуг;
- встановлення обов'язків для туроператорів та туристичних агентств щодо якості послуг, безпеки та дотримання умов угоди зі споживачами [12].

Директива № 93/13/ЄЕС про несумлінні умови в договорах зі споживачами, прийнята пізніше, містить положення, що забороняють несумлінні умови в договорах між підприємствами та споживачами, включаючи умови угод у сфері туризму [12], тому директива спрямовується на забезпечення захисту споживачів від нечесних практик та недобросовісних умов угоди.

Так, директива щодо організованих туристичних мандрівок, турів і комплексних турне була розроблена з метою захисту інтересів споживачів, які укладають контракти стосовно організованих туристичних мандрівок у межах Європейського Союзу й спрямована на забезпечення вищого рівня захисту прав споживачів у сфері туризму, коли вони користуються послугами організованих турів та мандрівок. Оскільки такі тури часто включають багато послуг і можуть бути складними за своєю природою, це може створювати потенційні ризики

для споживачів. Директива щодо організованих туристичних мандрівок, турів і комплексних турне містить положення щодо безпеки та захисту прав споживачів у випадку неплатоспроможності туроператора, а саме:

- оператори турів зобов'язані здійснювати певні заходи безпеки для захисту туристів, що включає забезпечення достатньої страхової застави, виконання вимог щодо якості та безпеки послуг, а також надання інформації туристам про можливі ризики;

- положення про обов'язок туроператора повернути сплачені кошти у разі неналежного виконання або непередбачуваної ситуації, яка призводить до скасування туру;

- в разі неплатоспроможності туроператора, директива передбачає процедури для повернення споживачів до їхньої країни походження або для забезпечення їхньої безпеки та комфорту в іншому способі [12].

Варто зауважити, що Директива щодо електронної комерції в Європейському Союзі є важливим правовим актом, спрямованим на регулювання електронної торгівлі та захист прав споживачів у цьому контексті [12] – директива містить положення, які забезпечують безпеку та права споживачів, включаючи недобросовісні умови у споживчих контрактах, оманливу рекламу, заходи забезпечення безпеки та повернення коштів у разі неналежного виконання угод, а також вимоги до позначення цін та захисту персональних даних. Ці заходи призначені для забезпечення довіри споживачів до електронної комерції, сприяючи розвитку цього сектору та створюючи сприятливе середовище для онлайн-торгівлі в ЄС. Так, директива щодо електронної комерції підтверджує заходи, спрямовані на захист прав споживачів, які містяться в інших директивах Європейського Союзу, а саме:

- директива щодо електронної комерції може включати положення, що стосуються заборони недобросовісних умов у споживчих контрактах, щоб забезпечити захист споживачів у віртуальному середовищі;

- містить вимоги щодо заборони оманливої та порівняльної реклами в онлайн-середовищі з метою захисту прав споживачів від маніпуляцій та недостовірної інформації;

- директива щодо електронної комерції підтверджує заходи, спрямовані на захист прав споживачів у цій сфері, включаючи вимоги щодо інформаційної прозорості та права на відшкодування у випадку неналежного виконання угоди;

- містить положення, що стосуються позначення цін на товари та послуги в онлайн-середовищі, щоб забезпечити чіткість та доступність інформації для споживачів;

- встановлює стандарти та вимоги щодо діяльності підприємств в Інтернеті, зокрема стосовно забезпечення безпеки та конфіденційності даних споживачів [12].

Так, в ряді директив, що регулюють права споживачів у Європейському Союзі, закладена формула «мінімального стандарту», яка дозволяє країнам-членам встановлювати жорсткіші правила для досягнення більш високого рівня захисту споживачів. Наприклад, формула відома у директивах про продаж турів, недобросовісні умови в договорах, міжнародний timesharing, договори укладені поза звичайними місцями ведення торгівлі, а також про недоброякісну рекламу – означає, що країни-члени можуть приймати та застосовувати більш жорсткі законодавчі акти та положення, ніж ті, що містяться у відповідних директивах ЄС, якщо це дозволяє підвищити рівень захисту прав споживачів у відповідних країнах [13, с. 71]. Такий підхід дозволяє враховувати особливості та потреби кожної країни, а також сприяє підвищенню загального рівня захисту споживачів у ЄС.

Імплементація директив ЄС в національне законодавство держав-членів є складним процесом, оскільки гармонізація національних законів не означає повну уніфікацію, тобто держави-члени можуть мати свої власні варіанти відтворення вимог директив у внутрішньому законодавстві, з урахуванням особливостей свого правового порядку та національних інтересів. Для успішного функціонування туристичної політики ЄС необхідна взаємодія між різними політичними та секторальними галузями. Відділ туризму Генерального управління з питань підприємництва Європейської Комісії відіграє ключову роль у розробці та реалізації туристичної політики ЄС. Він співпрацює з іншими відділами та управліннями ЄС, щоб забезпечити взаємодію та координацію дій з іншими секторами, такими як торгівля,

транспорт, культура, забезпечення соціальних послуг [13, с. 95], що підкреслює важливість взаємодії і координації між різними галузями та органами влади для ефективної реалізації туристичної політики ЄС. На нашу думку, співпраця між різними структурами Європейської Комісії та іншими зацікавленими сторонами допомагає забезпечити консистентність та координацію дій у всіх аспектах туристичної діяльності, сприяючи забезпеченню стабільності та зростання сектору туризму в ЄС.

Тому узгодження між країнами-членами Європейського Союзу в сфері туризму відіграють ключову роль у створенні сприятливого середовища для розвитку туристичної галузі. Цей процес не лише сприяє зближенню правових систем країн, а й стимулює обмін досвідом та найкращими практиками.

Насамперед, така співпраця між країнами-членами сприяє гармонізації правових норм у сфері туризму, тобто це дозволяє уникнути розбіжностей у вимогах та процедурах, спрощує участь у міжнародних проєктах та стимулює інвестиції у туризм. Важливим також є обмін досвідом та найкращими практиками у сфері туризму, адже це дозволяє виявити ефективні стратегії та методи розвитку туризму, а також допомагає підвищенню якості послуг та конкурентоспроможності галузі [14, с. 1618].

На нашу думку, співпраця між країнами-членами сприяє збільшенню інвестицій у туризм та розвитку туристичної інфраструктури, тобто це спільні проєкти з розвитку туристичних об'єктів, інфраструктури та послуг й це сприяє залученню туристів та підвищенню доходів від туризму. Також варто зауважити про спільні заходи та координацію між країнами-членами, що допомагає забезпеченню стабільності та безпеки в туристичному секторі, тобто це спільні заходи з протидії тероризму, забезпечення безпеки та охорони здоров'я туристів.

Висновки. Вплив директив Європейського Союзу на адміністративно-правовий механізм туристично-рекреаційної діяльності в країнах-членах ЄС є фундаментальним для стабільного та прогресивного розвитку сектору туризму в регіоні. Насамперед, ці директиви встановлюють загальні стандарти та принципи, які сприяють забезпеченню якості послуг, захисту прав споживачів та загальної безпеки туристів. Такий підхід допомагає підвищенню довіри до туристичної індустрії та зростанню інтересу до подорожей в межах Європейського Союзу.

Директиви ЄС стимулюють розвиток інфраструктури та туристичної галузі в країнах-членах, сприяючи залученню інвестицій у покращення мережі готелів, розвиток туристичних атракцій та інших туристичних об'єктів, тобто це не лише збільшує привабливість країн для туристів, але й створює нові робочі місця та сприяє економічному зростанню. Крім того, директиви сприяють впровадженню єдиної системи ліцензування та сертифікації туристичних підприємств і послуг, що спрощує процеси регулювання та нагляду в секторі туризму й це допомагає забезпеченню високого рівня якості послуг і створює сприятливі умови для розвитку підприємництва в цій галузі.

Зокрема, директиви ЄС слугують створенню спільних механізмів співробітництва між країнами-членами в сфері туризму, що включає обмін досвідом, спільні маркетингові кампанії та розробку спільних стратегій просування туристичних продуктів. Такий підхід дозволяє максимально використовувати потенціал кожної країни та спільно просувати туристичні продукти на світовому ринку. Завдяки врахуванню екологічних аспектів у директивах ЄС, країни-члени зобов'язані дотримуватися норм та стандартів щодо екологічно відповідального туризму. Це важливо для збереження природних та культурних ресурсів та забезпечення сталого розвитку туристичної галузі.

Відповідно до проведеного дослідження, було встановлено, що для покращення ефективності регулювання туризму та рекреації в Європейському Союзі необхідно прийняти додаткові заходи, що враховуватимуть складні виклики та можливості цієї галузі, а саме: однією з основних проблем є різноманітність правових рамок та відсутність однорідних стандартів між країнами-членами. Розробка більш чітких та уніфікованих правил є кроком у напрямку створення сприятливого середовища для туризму в ЄС, що сприятиме

зменшенню адміністративних перешкод та підвищить якість послуг; ефективний нагляд та контроль є важливими складовими успішного регулювання туристичної галузі. Збільшення фінансування для органів нагляду та контролю допоможе підвищити ефективність контрольних заходів і забезпечити дотримання стандартів ЄС.

Такі заходи покликані забезпечити сталість та стабільність розвитку туристичної галузі в Європейському Союзі, а також врахувати сучасні виклики, такі як збереження культурної спадщини та боротьба зі змінами клімату. Для досягнення цих цілей також важлива міжнародна співпраця та координація з іншими країнами та міжнародними організаціями.

У підсумку, директиви Європейського Союзу відіграють ключову роль у формуванні адміністративно-правового механізму туристично-рекреаційної діяльності в країнах-членах ЄС, сприяючи сталому розвитку та підвищенню конкурентоспроможності європейського туризму.

Список використаних джерел:

1. Prada F. The Regulation of State-Owned Maritime Property Concessions for Tourism and Recreational Purposes: The Continuing Conflict Between Italian and European Law. European Public Law. 2022. № 28(4). P. 467-486.

2. Omelchenko H., Pilipenko S., Moisyeyeva N. Tourism as an innovationalproject of modern globalization. Innovative tools for socio-economic systems'development: monograph. Katowice: Katowice School of Technology. 2019. № 25. P. 229–234.

3. Саркісян Г. О. Деякі аспекти регулювання туристичної галузі регіону. Бізнес-інформ. 2020. № 8. С. 83–87.

4. Тодьєрішко Е. В. Вітчизняний та закордонний досвід управління туристичним підприємством на основі моделі просторової маршрутизації. Інвестиції: практика та досвід. 2021. № 20. С. 52–57.

5. Бейдик О. О. Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: монографія. К.: ВПЦ Київський університет. 2013. 395 с.

6. Мацола В. І. Рекреаційно-туристичний комплекс України: монографія. ІРД НАН України. Львів, 2017. 259 с.

7. Chychkalyuk T. The Use of Natural and Recreational Areas for Tourism Development: European Experience. Public policy and economic development. 2015. № 3. P. 36–47.

8. Burkaltseva D., Tsohla S., Yanovskaya A., Olga G. U. K., Zharova A., Polskaya S. Analysis of the Functioning of the Tourist and Recreational Industry in Conditions of Restrictions. Journal of Environmental Management and Tourism. 2020. № 3. P. 1902–1914.

9. Pasieka S. R., Kolokolchykova I. V., Morozova O. H., Krushynska A. V., Krasnodied T. L., Popova T. V. The potential of tourist and recreational clusters in European space. Geo Journal of Tourism and Geosites. 2021. № 39. P. 1488–1500.

10. Filipiak B., Dylewski M., Kalinowski M. Economic development trends in the EU tourism industry. Towards the digitalization process and sustainability. Quality & Quantity. 2023. № 57.Suppl 3. P. 321–346.

11. Santos-Lacueva R., González M., Domingo A. The integration of sustainable tourism policies in European cities. PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural. 2022. Vol. 20. № 5. P. 1229–1242.

12. European tourism legislation. European Commission. 2024. URL: https://single-market-economy.ec.europa.eu/sectors/tourism/eu-funding-and-businesses/business-portal/understanding-legislation/european-tourism-legislation_en

13. Migdal N. Hotel Law: Transactions, Management and Franchising. Routledge. 2015. 192 p.

14. Font X., Torres-Delgado A., Crabolu G., Palomo Martinez J., Kantenbacher J., Miller G. The impact of sustainable tourism indicators on destination competitiveness: The European Tourism Indicator System. Journal of Sustainable Tourism. 2023. № 31(7). P. 1608–1630.

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА

ЗАДОРОЖНИЙ Н. М.,
аспірант кафедри кримінального права та процесу
(Національний університет «Львівська політехніка)

УДК 343.9:343.614
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.31

САМОГУБСТВО ЯК ФОНОВЕ ДЛЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯВИЩЕ ТА ТЕОРІЯ ПОТОКОВОЇ АНАЛОГІЇ

У статті проаналізовано визначення та суть поняття «фонове для злочинності явище» та взаємозв'язок фонових для злочинності явищ та самогубств. Описано підходи українських науковців щодо визначення поняття «фонове для злочинності явище». Підкреслено переваги і недоліки наявних в українській науковій літературі визначень. Підтримано позицію, що фонові для злочинності явища повинні бути тісно пов'язані зі злочинністю. Запропоновано власне визначення поняття «фонове для злочинності явище» з урахуванням особливостей віднесення самогубств до категорії таких явищ. Обґрунтовано, що самогубства можна вважати фоновими для злочинності явищами в контексті українських реалій та спростовано необхідність наявності лише одностороннього впливу фонових для злочинності явищ на власне злочинність. Висловлено позицію, що фонові для злочинності явища не обов'язково повинні бути каталізаторами злочинності, хоч і не заперечено вплив цих явищ на злочинність.

Окрім цього, визначено особливості кореляції між рівнями самогубств та рівнями насильницької злочинності та вбивств в Україні та світі. Обґрунтовано, що позитивна кореляція між рівнями самогубств та насильницької злочинності (зокрема, вбивств) не є загальносвітовим феноменом, є обмежена Європою та спостерігалась не завжди в історії України. Наголошено, що така кореляція є актуальною для України в першу чергу в контексті періоду кінця XX – початку XXI століття. Проаналізовано природу та можливі причини згаданої кореляції. Описано теоретичну суть т. зв. «теорії потокової аналогії» та проаналізовано теоретичну можливість застосування положень цієї теорії до ситуації в Україні, пов'язаної з рівнями самогубств, зокрема, запропоновано визначити сили виникнення та спрямування, що актуальні для ситуації в Україні.

Ключові слова: *самогубство, рівні самогубств, фонові для злочинності явища, теорія потокової аналогії.*

Zadorozhnyi N. M. Suicide as a background phenomenon of crime and the theory of stream analogy

The article analyzes the definition and essence of the concept of "background phenomenon of crime" and the relationship between background phenomena for crime and suicides. The approaches of Ukrainian scientists to the definition of the concept of "background phenomenon of crime" are described. The advantages and disadvantages of definitions available in the Ukrainian scientific literature are

emphasized. The position is supported that background phenomena of crime should be closely related to crime. A new definition of the concept of "background phenomenon of crime" is proposed, taking into account the peculiarities of the classification of suicides into the category of such phenomena. It is substantiated that suicides can be considered background phenomena for crime in the context of Ukrainian realities, and the need to have only one-sided influence of background phenomena of crime on actual crime is disproved. The position is expressed that background phenomena on crime should not necessarily be catalysts of crime, although the influence of these phenomena on crime is not denied.

In addition, the peculiarities of the correlation between the levels of suicides and the levels of violent crime and murders in Ukraine and the world are determined. It is substantiated that the positive correlation between the levels of suicides and violent crime (in particular, murders) is not a global phenomenon, is limited to Europe and was not always observed in the history of Ukraine. It is emphasized that such a correlation is relevant for Ukraine, first of all, in the context of the period of the late 20th and early 21st centuries. The nature and possible causes of the mentioned correlation were analyzed. The theoretical essence of the so-called "stream analogy theory" is outlined. The theoretical possibility of applying the provisions of this theory to the situation in Ukraine related to suicide rates is analyzed. In particular, it was proposed to determine the forces of production and direction, which are relevant to the situation in Ukraine.

Key words: *suicide, levels of suicide, background phenomena for crime, theory of flow analogy.*

Вступ. В контексті триваючої повномасштабної війни України проти Росії особливо важливим є сфокусувати увагу на негативних суспільних феноменах, які можуть стати більш проблематичними після завершення війни. Одним з таких феноменів є самогубство. Хоча під час воєн рівні самогубств переважно падають [22, с. 209], після закінчення війни фактори, що сприяють зниженню рівнів самогубств, такі як більша суспільна єдність населення та менше безробіття, будуть нівельовані, що може привести до різкого стрибка суїцидальності в Україні. Саме тому важливим є дослідження теоретичного підґрунтя суїцидальності та, зокрема, її зв'язку зі злочинністю, що допоможе у розробці стратегій та практик, спрямованих на превенцію самогубств та зниження їх рівня в Україні.

Постановка завдання. Метою статті є дослідити суть так званих «фонових для злочинності явищ», їх взаємозв'язок зі злочинністю, наявність або відсутність кореляції між ними, а також аналіз та визначення потенціалу застосувань т. зв. «теорії потокової аналогії» в реаліях ситуації щодо самогубств в Україні.

Результати дослідження. Важливу роль у контексті аналізу кримінологічного аспекту самогубств посідає поняття так званих «фонових для злочинності явищ». Питання визначення цих явищ у кримінології є більш спірним, ніж визначення самогубства. Поширеною є дефініція О. М. Литвинова, який визначає їх як «асоціальні, деструктивні види поведінки, які сприяють формуванню особистості злочинця, мають детермінуюче значення у структурі криміногенної ситуації та виконують компенсаторну функцію соціальних інститутів, статусів, ролей» [5, с. 147]. Інші дослідники наводять визначення Ю. В. Александрова та В. Б. Харченка, де фонові для злочинності явища визначені як «сукупність аморальних проявів, що суперечать загальноприйнятим нормам поведінки, і органічно пов'язані зі злочинністю, оскільки детермінують одне одного і тягнуть за собою соціальну деградацію особи, а зрештою – і всього суспільства [2, с. 38, 8, с. 103]. Це визначення використовують також О. М. Джуджа та Ю. Ф. Іванов [3, с. 257]. Своє визначення пропонує В. В. Шкуро: «форма соціальної девіантності, що виражається у масових, статистично стійких проявах незлочинної аморальної поведінки (діяльності), яка відображає особистісні деформації, а також дію

(видових) групових суспільних протиріч, здатних детермінувати вчинення окремих злочинів та злочинність в цілому» [12, с. 22].

Варто однозначно погодитися, що для погодження явища як фонового для злочинності воно має бути тісно пов'язане зі злочинністю [1, с. 522, 3, с. 256]. Такий зв'язок, вочевидь, презюмує собою наявність позитивної кореляції між поширеністю явища та злочинністю. Одразу ж варто розмежувати фонові для злочинності явища та детермінанти злочинності. Особливість детермінантів в тому, що вони носять криміногенний характер, себто, породжують злочинність і живлять її [8]. Фонові ж для злочинності явища хоч і «обрамлюють» злочинність і є пов'язаними з нею, не обов'язково її спричиняють, хоч, безперечно, впливають на неї. Влучніше буде сказати, що вплив злочинності на фонові явища та фонових явищ на злочинність можна охарактеризувати як взаємний, оскільки одне впливає на інше і навпаки [1, с. 522, 3, с. 257, 9, с. 207, 12, с. 12]. Також варто погодитись з позиціями О. М. Джуджі, Д. М. Тичини та В. В. Шкуро, що фонові для злочинності явища не можна вважати суспільно небезпечними, оскільки вони не є криміналізованими [1, с. 521, 12, с. 12].

Таким чином, ключовим питанням, що стосується визначення саме самогубства як фонового для злочинності явища, є наявність кореляції між рівнем самогубств та рівнем злочинності та природа цієї кореляції.

В українських джерелах наявність позитивної кореляції між самогубствами та насильницькою злочинністю (саме насильницькою – загальний рівень злочинності корелює з рівнем самогубств не так очевидно [4]) часто подають як доконаний факт [7, с. 16, 10, 12]. На перший погляд, статистика самогубств та злочинності в незалежній Україні дійсно показує чітку наявність такої кореляції – до прикладу, рівні самогубств та умисних вбивств зростали у 1990-их роках, досягли піку у приблизно 2000 році, після чого спадали у 2000-их і порівняно стабілізувалися у 2008–2012 роках [12, с. 243, 14, 18, 23]. Однак варто зауважити декілька важливих деталей.

Щонайперше, позитивна кореляція між самогубствами та вбивствами характерна далеко не для всіх суспільств. Так, порівняльний аналіз індексів самогубств та вбивств у країнах Північної та Південної Америки дає підстави стверджувати, що там статистично вагома кореляція між згаданими явищами відсутня, а в країнах Азії вона навіть є негативною [13]. Більше того, Європа, видається, є єдиним регіоном у світі, де взагалі присутня позитивна кореляція згаданих явищ. Вчені пропонували різні пояснення цьому феномену – до прикладу, культурні та релігійні особливості населення. Існує навіть так звана «Фіно-угорська гіпотеза суїцидів», що стверджує, що високі рівні самогубств у Північно-східній Європі можна пояснити генетичною схильністю до самовбивства [15, с. 169, 21].

По-друге, протягом XX століття наявність кореляції між самогубствами та насильницькою злочинністю в Україні була спірною. В другій половині 1930-их кількість вбивств дійсно піднімалась разом із кількістю самогубств, але після війни видимий зв'язок слабшає і, вочевидь, зникає . Далі тренди насильницької злочинності (зокрема, умисних вбивств) і самогубств розвиваються по-різному. З 1957-го по 1972-ий роки коефіцієнти умисних вбивств та спричинення тяжких тілесних ушкоджень у СРСР загалом зросли незначно, коливаючись між 5,5–6,5 та 7–9 на 100 000 населення відповідно. Рівень самогубств, натомість, зростав дуже швидкими темпами. На початку ж 1970-их, коли темпи росту рівня самогубств сповільнюються, коефіцієнти убивств та тяжких тілесних ушкоджень в СРСР навпаки, починають зростати значно швидше і до 1980-го року досягають 8,1 на 100 000 населення для убивств та 17,5 для тяжких тілесних ушкоджень. Тоді ситуація знову міняється – рівень самогубств починає рости, рівень ж убивств лишається порівняно незмінним . Чітка кореляція між рівнем самогубств і насильницької злочинності знову виділяється лише у другій половині 1980-их, після початку антиалкогольної кампанії в СРСР.

Описані вище факти дозволяють нам зробити декілька важливих висновків:

– чітка позитивна кореляція між насильницькою злочинністю та самогубствами не є світовим феноменом та обмежена Європою;

– чітка позитивна кореляція між насильницькою злочинністю та самогубствами в Україні не була присутня історично і сформувалась в кінці XX століття.

Наведені висновки є критично важливими в контексті запозичення закордонного досвіду у боротьбі із самогубствами. Тим не менше, вони не заперечують іншого факту – впродовж періоду незалежності України кореляція між вбивствами та самогубствами була і є наявною. Хоча так було не завжди і відбувається не всюди, в сучасній Україні самогубства дійсно є явищем, тісно пов'язаним із насильницькою злочинністю.

Саме цей ключовий фактор дозволяє віднести самогубства до фонових для злочинності явищ у сучасній українській дійсності. Враховуючи це, не вважаємо за необхідне проєктувати самогубства у визначення фонових для злочинності явищ, наведених вище, оскільки це неминуче приведе до спірних моментів. Так, у визначенні О. М. Литвинова фонові для злочинності явища «мають детермінуюче значення у структурі криміногенної ситуації», що навряд чи є правдивим для самогубств; визначення Ю. В. Александрова, В. Б. Харченка та В. В. Шкуро оціночно описують фонові для злочинності явища як «аморальні». Як наслідок, пропонуємо власне визначення фонових для злочинності явищ, що змодельоване з врахуванням особливостей включення до цієї категорії самогубств: «негативні суспільні явища, що тісно двобічно взаємодіють зі злочинністю та позитивно корелюють з нею».

Не менш важливим, ніж визнання наявності кореляції між самогубствами та насильницькою злочинністю, є аналіз природи цієї кореляції. Потенційний взаємозв'язок самогубств та насильства був дискусійною темою для Західних дослідників фактично із періоду зняття табу на дослідження самогубства як явища – у XIX-му столітті ряд європейських науковців стверджували, що самогубство та вбивство є альтернативними вираженнями того самого феномену, в той час як інші, в тому числі Еміль Дюркґейм, заперечували це [20, с. 7–8]. У 1994 році ряд дослідників, серед них малайсько-американський кримінолог Прабга Уннітан, сформулювали власне дистинктивне розуміння так званої «потокової аналогії летальної жорстокості» (SALV), згідно з якою і самогубства, і вбивства походять із спільної форми «летальної жорстокості» (lethal violence), що бере початок у суспільстві і формулюється ним.

Як вже було сказано, позитивна кореляція між самогубствами і вбивствами не є абсолютною, однак, вважаємо, що у контексті українських реалій потокова аналогія дійсно пропонує часткове розуміння природи цієї кореляції.

По-перше, теорія потокової аналогії не стверджує, що високий рівень самогубств спричиняє підвищення рівня вбивств чи навпаки – радше, ці явища походять із спільного детермінанту, «летальної жорстокості», яка спричиняється «силами виникнення», а потім знаходить вираження або у самогубстві, або у вбивстві, залежно від так званих «сил спрямування», що у своїй суті є соціокультурними факторами, які визначають, чи ця жорстокість буде спрямована на себе, чи на інших [20, с. 96]. Такий підхід частково пояснює подекуди наявну загальну синхронність у глобальному збільшенні або зменшенні рівнів самогубств та вбивств, однак водночас із цим не суперечить локальним відмінностям у трендах для цих двох явищ – зокрема, в залежності від сил спрямування, може існувати як позитивна, так і негативна кореляція між цими явищами.

По-друге, у світлі потокової аналогії у випадку недостатньої потужності сил виникнення, самогубства, як і вбивства, перестануть існувати, і природа та інтенсивність сил спрямування втрачає сенс [20, с. 98]. Саме тому для зменшення кількості самогубств та вбивств потрібно вести боротьбу у першу чергу із силами виникнення, а не силами спрямування.

Природа ж сил виникнення та спрямування є спірною тематикою. Щодо сил виникнення, то Уннітан у своїй комплексній праці доходить висновку, що ними (і також частково силами спрямування) є, в першу чергу, такі фактори, як нерівність у розподілі доходів та економічний розвиток. Населення країн, у яких наявні високі рівні нерівності та низький рівень економічного розвитку, відчуває через це фрустрацію, яка, в залежності від того, кого населення звинувачує у цій фрустрації, виражається у вбивствах або самогубствах.

Щодо сил спрямування, щонайперше, відзначають відсутність кореляції між рівнем розвитку держави (у вигляді ВВП на душу людини) та рівнем самогубств, що не підтверджує гіпотезу, що рівень самогубств мав би зменшуватися у економічно розвинутих країнах [20, с. 141]. Навпаки, рівні самогубств у країнах третього світу загалом значно менші [24]. Рівень економічного розвитку має, однак, вплив на співвідношення рівнів самогубств та вбивств – більший рівень економічного розвитку пов'язаний з меншою кількістю вбивств та більшою кількістю самогубств [20, с. 120]. З іншого боку, є дослідження, що стверджують, що із ростом нерівності у розподіленні доходів спостерігається зворотній тренд – більші рівні вбивств та порівняно менші рівні самогубств [17, с. 37]. Відсутня також і кореляція між рівнем розлучень та самогубств, на наявності якої наголошують деякі автори [16, с. 49] – рівень розлучень в Україні у 1990–2010 роках залишався порівняно стабільним, поки рівні самогубств спершу росли, а тоді зменшувались [6, 11, с. 243]. Інші джерела визначають рівень дитячої смертності як вид сил виникнення [25, с. 221], однак і тут вагома кореляція з рівнем самогубств в Україні відсутня [19].

Як наслідок, сучасні дослідження доходять висновку, що ключовим у силах спрямування є соціокультурні фактори – до прикладу, у деяких країнах чи регіонах (як-от південь США) люди мають тенденцію звинувачувати у фрустрації зовнішні сили, що збільшує імовірність вбивств, в той час як в інших (до прикладу, в Японії) фрустрація спрямована всередину особистості, що збільшує імовірність самогубства [20, с. 164–165].

Висновки. Таким чином, дані висновки і концепцію теорії потокової аналогії можна застосувати до України. Так, після розпаду СРСР в Україні різко збільшилась соціальна нерівність у розподілі доходів, а перехід до ринкової економіки тимчасово зменшив рівень економічного розвитку, що пояснює зростання рівня летальної жорстокості – як вбивств, так і самогубств. Одночасне зростання частоти обох явищ свідчить про нечіткість соціокультурного характеру населення України. Для повного розуміння цього феномену потрібні подальші дослідження.

Список використаних джерел:

1. Бусол, О., et al., *Кримінологія*. Київ : Освіта України, 2020. 612 с.
2. Денисов, С.Ф.Х., Володимир Ігоревич. *Визначення та зміст поняття «фонові явища злочинності» в сучасній кримінологічній доктрині*. in *Фонові для злочинності явища: Запобігання та протидія*. 2018. Харків : ХНУВС.
3. Іванов, Ю., О. Джужа, *Кримінологія: навчальний посібник*. Київ : ПАЛИВОДА АВ, 2006.
4. Ігнатов, О., *Кримінологічний аналіз рівня та динаміки вбивств в Україні. Форум права*, 2011(4). С. 314–326.
5. Литвинов, О., *Кримінологія: питання та відповіді/Кол. авторів: Авдеев ОО, Васильєв АА та ін.; за заг. ред. ОМ Литвинова*. Харків : Золота миля, 2015. 324 с.
6. Слюсар, Л., *Розлучення в Україні в демографічному вимірі: минуле і сучасність.* Демографія та соціальна економіка, 2014(2). С. 78-89.
7. Тернавська, А.А., *Запобігання суїциду серед засуджених у виправних колоніях України: Дисертація*. Київ, 2019.
8. Фіалка, М.І. *Фонові явища та детермінанти злочинності: співвідношення та взаємозалежність термінів*. in *Фонові для злочинності явища: Запобігання та протидія*. 2018. Харків: ХНУВС.
9. Шалгунова, С.А., et al., *Кримінологія*. Дніпро : ДДУВС, 2020. 332 с.
10. Шкуро, В.В., *Суїцидальність та злочинність: характеристика кримінологічно значущих зв'язків. Вісник* Кримінологічної асоціації України, 2015(3). С. 223–235.
11. Шкуро, В.В., *Кримінологічна характеристика та протидія суїцидальності як фоновому для злочинності явищу.* Харківський національний університет внутрішніх справ, 2016.

12. Шкуро, В.В., *Суїцидальність в Україні: кримінологічна характеристика та протидія: монографія. Кримінологічна асоціація України.* Харків : Панов, 2017.

13. Bills, C.B., G. Li, *Correlating homicide and suicide.* International journal of epidemiology, 2005. 34(4). С. 837–845.

14. Crime, U.N.O.o.D.a. *Victims of Intentional Homicide : 2018*. 2018; URL: https://dataunodc.un.org/content/homicide-rate-option-2 (дата звернення: 01.04.2024).

15. Fountoulakis, K.N., X. Gonda, *Differential correlation of suicide and homicide rates according to geographical areas: a study with population-level data.* Psychiatry research, 2017. 249. С. 167–171.

16. He, N., et al., *Forces of production and direction: A test of an expanded model of suicide and homicide.* Homicide studies, 2003. 7(1). С. 36–57.

17. Oberwittler, D., *Lethal violence: A global view on homicide*, в *Oxford research encyclopedia of criminology and criminal justice*: Oxford University Press, 2019. с.

18. The World Bank. *Suicide mortality rate (per 100,000 population)*. 2022; URL: https://data.worldbank.org/indicator/SH.STA.SUIC.P5 (дата звернення: 21.02.2022).

19. UN Inter-agency Group for Child Mortality Estimation. *Infant Mortality Rate – Total*. 2024. URL: https://childmortality.org/data/Ukraine (дата звернення: 15.04.2024).

20. Unnithan, N.P., et al., *The currents of lethal violence: An integrated model of suicide and homicide*. SUNY Press, 1994.

21. Voracek, M., *Ancestry, genes, and suicide: a test of the Finno-Ugrian Suicide Hypothesis in the United States.* Perceptual and motor skills, 2006. 103(2). С. 543–550.

22. Wasserman, D., *Oxford Textbook of Suicidology and Suicide Prevention*. OUP Oxford, 2021.

23. WHO Mortality Database. *Ukraine: Suicide rates, age-standardized, per 100 000 population, by sex and year*. 2017. URL: https://www.who.int/mental_health/suicide-prevention/country-profiles/UKR.pdf?ua=1 (дата звернення: 15.04.2024).

24. World Health Organization. *Suicide rate estimates, age-standardized. Estimates by country*. 2022; URL: https://apps.who.int/gho/data/node.main.MHSUICIDEASDR?lang=en (дата звернення: 15.04.2024).

25. Wu, B., *Testing the Stream Analogy for Lethal Violence: A Macro Study of Suicide and Homicide.* Western criminology review, 2003. 4(3).

ПРИБИЛЬСЬКА С. О.,
студентка ІІ курсу факультету юстиції
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

БАЙДА А. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

ГЕРАСИМОВ В. Ю.,
студент ІІ курсу факультету юстиції
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.226(477-074)"364"
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.32

КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Автори розглядають умови, в яких опиняються громадяни на окупованих територіях та які чинники можуть призвести до необхідності вчинення дій, які зазвичай розглядаються як кримінальні. На основі аналізу правового стану та судової практики, стаття розглядає питання про визначення крайньої необхідності в контексті воєнного стану та можливість врахування цих умов у розгляді кримінальних справ.

В статті зазначається, що до дослідження проблемних питань крайньої необхідності в умовах воєнного стану, а також проаналізовано наукові та законодавчі визначення крайньої необхідності, судову практику та проблемні питання враховуючи воєнний стан.

Стаття обговорює принципи та критерії, за якими можна визначити, чи має особа право на застосування заходів крайньої необхідності у ситуаціях, пов'язаних із воєнним станом. Автори аналізують такі аспекти, як обмеження свободи особи у виборі та відсутність альтернативних можливостей дій, що можуть вплинути на прийняття рішення.

Стаття досліджує практичні ситуації та судові рішення, пов'язані з крайньою необхідністю в умовах воєнного конфлікту. На основі аналізу цих випадків, автори надають рекомендації щодо врахування специфіки воєнного стану у правовому вирішенні кримінальних справ.

Розглядається проблематика крайньої необхідності у контексті поведінки громадян України на окупованих територіях. Зазначаються складні обставини які слід враховувати, такі, як обмежена мобільність через бойові дії, наявність інвалідів серед громадян, а також відсутність альтернативних можливостей для виїзду можуть ускладнити ситуацію та обмежити свободу вибору.

Узагальнюючи, стаття пропонує обґрунтовані підходи до розуміння та застосування принципів крайньої необхідності в умовах воєнного стану, з метою забезпечення справедливості та захисту прав людини в умовах війни та окупації.

Ключові слова: *крайня необхідність, права людини, воєнний стан, окупація, захист прав людини, Україна.*

Bayda A. O., Prybylska S. O., Gerasimov V. Yu. An extreme necessity in the conditions of martial law

The authors examine the conditions in which citizens find themselves in the occupied territories and what factors may lead to the need to commit actions that are usually considered criminal. Based on the analysis of the legal status and judicial practice, the article examines the issue of defining extreme necessity in the context of martial law and the possibility of taking these conditions into account in the consideration of criminal cases.

The article notes that before the study of the problematic issues of extreme necessity in the conditions of martial law, as well as the analysis of scientific and legislative definitions of extreme necessity, judicial practice and problematic issues taking into account the martial law.

The article discusses the principles and criteria by which it is possible to determine whether a person has the right to apply emergency measures in situations related to martial law. The author's analysis such aspects as the limitation of a person's freedom of choice and the lack of alternative options for actions that can affect decision-making.

The article examines practical situations and court decisions related to extreme necessity in the conditions of military conflict. Based on the analysis of these cases, the authors provide recommendations on taking into account the specifics of martial law in the legal resolution of criminal cases.

The issue of extreme necessity in the context of the behavior of Ukrainian citizens in the occupied territories is considered. Difficult circumstances that should be taken into account, such as limited mobility due to hostilities, the presence of disabled people among citizens, as well as the lack of alternative options for leaving, can complicate the situation and limit freedom of choice.

Summarizing, the article offers reasonable approaches to understanding and applying the principles of extreme necessity in the conditions of martial law, with the aim of ensuring justice and protection of human rights in conditions of war and occupation.

Key words: *extreme necessity, human rights, martial law, occupation, protection of human rights, Ukraine.*

Постановка проблеми. У сучасних умовах російської агресії та окупації, де масове застосування насильства з боку окупаційних військ стає загрозою для безпеки та стабільності, питання відповідальності осіб за їхні дії або бездіяльність у цих умовах стає надзвичайно актуальним. Особливу увагу привертає відповідальність за дії або бездіяльність, що вчинені під впливом фізичного або психічного насильства з боку представників окупаційних військ.

Теоретична актуальність полягає в складності та дискусійності інституту крайньої необхідності в кримінальному праві. Різні підходи до визначення поняття, ознак та меж крайньої необхідності зумовлюють потребу в постійному дослідженні та розвитку теорії. Практична актуальність зумовлена поширеністю випадків крайньої необхідності в правозастосовчій практиці. Неправильне тлумачення та застосування норм про крайню необхідність може призвести до судових помилок, тому дослідження цієї теми має велике значення для вдосконалення практики.

Пропонується розглянути проблемне питання крайньої необхідності, його правового регулювання в умовах воєнного стану. Воєнний стан визначається як стан, що оголошується у разі загрози національній безпеці чи державному порядку внаслідок збройної агресії. Він передбачає певні обмеження прав і свобод громадян, зміну управлінської системи та активізацію військових дій. Так, на сьогодні питання крайньої необхідності в умовах воєнного

стану є малодосліджуваним, проте цікавить низку юристів та судів. Адже проблемне питання постає у тому, що суди виключають стан крайньої необхідності людини на окупованій території та призначає покарання за кримінальне правопорушення колабораційна діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження проблемного питання крайньої необхідності було предметом досліджень таких вчених, як Бичок О. М., Людвік В. Д., Торська Х. І., Руснак І. В. та інших.

Постановка завдання. Метою даного дослідження є дослідження проблемних питань крайньої необхідності в умовах воєнного стану. Завданнями наукового дослідження є: розглянути наукове та законодавче визначення крайньої необхідності; проаналізувати судову практику та проблемні питання враховуючи воєнний стан.

Виклад основного матеріалу. Спершу пропонується розглянути положення крайньої необхідності в межах законодавства, судової практики та поглядів науковців. Так, відповідно до ч. 1 ст. 39 Кримінального кодексу України (далі – КК України) крайня необхідність – це заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в даній обстановці не можна було усунути іншими засобами [1].

Визначення крайньої необхідності, наведене у статті 39 ККУкраїни, є досить чітким та повним. Воно відповідає загальноприйнятим міжнародним стандартам та відповідає принципам кримінального права України [2].

Визначення починається з вказівки на те, що крайня необхідність «не є кримінальним правопорушенням», тобто є обставиною, що виключає кримінальну протиправність діяння. Тобто означає, що якщо особа вчинила діяння, яке формально підпадає під ознаки кримінального правопорушення, але при цьому діяла в стані крайньої необхідності, вона не підлягає кримінальній відповідальності. Далі у визначенні перераховуються три ознаки крайньої необхідності: наявність небезпеки; неможливість усунення небезпеки іншими засобами; відсутність перевищення меж крайньої необхідності.

Влучно з цього приводу зазначив Ленінський суд м. Запоріжжя у вироку від 10 липня 2023 року у справі №334/783/23. Суд вказує на те, що спосіб збереження охоронюваного законом інтересу за рахунок іншого повинен бути крайнім. Це означає, що особа повинна зробити все можливе, щоб усунути небезпеку, не вдаючись до заподіяння шкоди. Якщо для запобігання небезпеки, що загрожує, в особи є шлях, не пов'язаний із заподіянням шкоди, вона повинна обрати саме цей шлях. Інакше посилання на стан крайньої необхідності виключається [3].

Дане положення є справедливим, оскільки воно не дозволяє особам використовувати крайню необхідність як привід для заподіяння шкоди без необхідності.

Остання частина визначення стосується перевищення меж крайньої необхідності. Якщо особа, діючи в стані крайньої необхідності, перевищила межі цієї обставини, тобто заподіяла шкоду, яка перевищує відвернену, вона може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Так, Ленінський районний суд м. Запоріжжя у вироку від 02 жовтня 2023 року у справі № 334/7282/20 вказав на те, що перевищення меж крайньої необхідності це умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода [4].

Так, варто погодитися із дослідниками Бичок О. М. та Людвік В. Д., що крайня необхідність – це ситуація, під час якої існує реальна небезпека, яка загрожує охоронюваному законом інтересу, і ця небезпека безпосередньо загрожує особі, її законним правам або іншим особам, а також суспільним і державним інтересам [5].

Крім цього, змістовним є визначення Торської В. І. та Руснак І. В. які зазначають, що крайня необхідність – це такий збіг обставин, за якого виникла безпосередня небезпека для певного об'єкта, зберегти який можна, лише заподіявши шкоду іншому, менш цінному об'єктові. Інакше кажучи, правомірним вважається заподіяння (за наявності загальної небезпеки) шкоди одним цінностям, що охороняються правом, з метою відвернути шкоду більш значним цінностям, які теж охороняються правом [6].

Таким чином, крайня необхідність – це важлива правова категорія, яка дозволяє захистити законні інтереси осіб, які опинилися в ситуації, що загрожує їхньому життю, здоров'ю або іншим правам. Однак, ця обставина має бути обґрунтованою і не допускати перевищення меж.

Для крайньої необхідності характерна наявність реальної і неминучої небезпеки заподіяння шкоди охоронюваним законом інтересам. У контексті сучасних конфліктів та російської агресії, важливим є розуміння кримінальної відповідальності за колабораційну діяльність та співставлення з крайньою необхідністю. Колаборація, у тлумаченні міжнародного гуманітарного права, означає співпрацю з ворогом або окупантами, що виражається у віддачі підтримки, наданні послуг, інформації чи іншої допомоги, яка сприяє агресору чи окупантам. Особа, яка здійснює колабораційну діяльність, свідомо співпрацює з ворогом чи окупантами, допускаючи можливість використання цієї допомоги проти своєї власної держави або на користь агресора. Це може включати надання інформації про військові об'єкти, укриття ворожих агентів, надання транспортних або логістичних послуг для окупаційних сил, чи будь-яку іншу діяльність, спрямовану на підтримку ворога [7, с. 100–102].

Важливо розуміти, що колабораційна діяльність є серйозним порушенням правил війни та міжнародного гуманітарного права. Особи, які здійснюють колабораційну діяльність, можуть бути притягнуті до відповідальності за зраду, підтримку ворога чи інші кримінальні злочини, зокрема згідно з внутрішнім законодавством держави або міжнародним гуманітарним правом [8, с. 34].

Розглядаючи проблематику крайньої необхідності у контексті поведінки громадян України на окупованих територіях, важливо враховувати складні обставини, які призвели їх до залишення на цих територіях. Чинники, такі як обмежена мобільність через бойові дії, наявність інвалідів серед громадян, а також відсутність альтернативних можливостей для виїзду можуть ускладнити ситуацію та обмежити свободу вибору.

Фактично, особа, яка залишилася на окупованих територіях, може опинитися в умовах відсутності можливостей вибору та стати залежною від існуючих обставин. У цих умовах важливо розуміти, що така особа може діяти під тиском або впливом, який обмежує її можливості. Це може включати неможливість виїзду через обмеження руху або надання послуг або допомоги представникам окупаційних військ, які контролюють ці території [9].

Потрібно розуміти, що умови крайньої необхідності можуть стати причиною для дій особи, які в іншому випадку можуть бути розглянуті як колабораційна діяльність. Наприклад, в рішенні Київського районного суду м. Харкова від 24 вересня 2022 р. було вирішено питання про обрання запобіжного заходу особі, обвинуваченій у злочині, пов'язаному з колаборацією. У цьому провадженні, враховуючи статус підозрюваного як пенсіонера, судом не було встановлено мотиви або мету дій особи, що могли б вплинути на кваліфікацію злочину. Умови, за яких ця особа знаходилася, відображали складні обставини конфлікту та відсутність альтернативних можливостей [10].

Висновок. Таким чином, інститут крайньої необхідності є важливою правовою категорією, яка має ряд важливих функцій у кримінальному праві. Він забезпечує захист законних інтересів осіб, які діяли в стані крайньої необхідності, сприяє підвищенню соціальної активності учасників суспільних відносин та правовій освіті населення. Крім того, інститут крайньої необхідності тісно пов'язаний з реалізацією особою свого суб'єктивного права на захист законних інтересів.

Визначення крайньої необхідності, наведене у ст. 39 КК України, є чітким, повним та відповідає міжнародним стандартам. Крайня необхідність тісно пов'язана з реалізацією особою свого суб'єктивного права на захист законних інтересів. У разі виникнення ситуації крайньої необхідності особа має право на заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам для захисту своїх законних інтересів або інтересів інших осіб. Небезпека, як елемент крайньої необхідності, має бути реальною, дійсною, а не уявною, та безпосередньо загрожувати правоохоронюваним інтересам.

Судова практика свідчить про різні трактування дійсності та наявності небезпеки: справа №161/10333/22 – загроза життю та здоров'ю членів добровольчого формування в умовах воєнного стану визнана дійсною; справа №342/848/23 – відсутність реальної загрози через невизначеність обставин та джерела небезпеки; справа №760/6265/22 – недоведеність реальної загрози через відсутність чітких обставин отримання зброї; справа №759/6084/22 – визнання дій особи, що захищала Вітчизну, вчиненими в стані крайньої необхідності тощо.

Воєнні конфлікти та окупація територій створюють складні умови для мирного населення, змушуючи людей опинятися у вкрай непростих ситуаціях, де вони змушені приймати рішення, які можуть суперечити закону. Однак варто врахувати обставини, в яких дані особи опинилися, а саме – обмеження свободи вибору та відсутність альтернативних можливостей дій. Важливо розуміти, що умови воєнного стану можуть значно вплинути на розуміння крайньої необхідності та відповідальності осіб за їхні дії. Судова практика повинна враховувати специфіку воєнного конфлікту та можливість виникнення ситуацій, коли вчинені дії визнаються необхідними для захисту життя та безпеки людей.

Отже, розуміння умов крайньої необхідності в контексті ситуації на окупованих територіях може мати вагоме значення для правильного розгляду питань щодо кримінальної відповідальності. Підходячи з обережністю та розумінням до таких обставин, можна врахувати індивідуальні ситуації та забезпечити справедливість у вирішенні кримінальних справ.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 року № 2341-III / *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25-26. ст.131. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

2. Роз'яснення ст. 40 Кримінального кодексу України. *Вебсайт Нововолинської міської ради.* 2022. Електронний ресурс. URL: https://nov-rada.gov.ua/2022/06/07/roz-iasnennia-st-40-kryminalnoho-kodeksu-ukrainy/

3. Вирок Ленінського суду м. Запоріжжя від 10 липня 2023 року у справі №334/783/23. URL:https://reyestr.court.gov.ua/Review/112080613

4. Вирок Ленінського районного суду м. Запоріжжя від 02 жовтня 2023 року у справі № 334/7282/20. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113997945

5. Бичок О. М., Людвік В. Д. Крайня необхідність. The 4th International scientific and practical conference "Modern problems of science, education and society" (June 19-21, 2023) SPC "Sci-conf. com. ua", Kyiv, Ukraine. 2023. 1281 p. 2023

6. Торська Х. І., Руснак І. В. Крайня необхідність як обставина, що виключає злочинність діяння. The XIII International Science Conference «Perspectives of development of science and practice», December 14–17, 2021, Prague, Czech Republic. 626 p. 2021

7. Острогляд О.В. Поняття та ознаки криміналь-но-правової політики *.Jurnalul Juridic National: teorie si practica.* № 4(44). 2020. С. 99-103

8. Письменський Є.О. Колабораціонізм як суспільно-політичне явище в Україні (кримінально-правові аспекти) : наук. нарис. Сєвєродонецьк, 2020. 121 с.

9. Співпраця з ворогом під час окупації: які обставини виключають кримінальну протиправність? *Вебсайт Українська Гельсінська спілка з прав людини.* 2022. URL: https://www.helsinki.org.ua/articles/spivpratsia-z-vorohom-pid-chas-okupatsii-iaki-obstavyny-vykliuchaiut-kryminalnu-protypravnist/

10. Ухвала Київського районного суду м. Харкова від 24 вересня 2022 р. у справі № 953/5294/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112080613

РЯБЧУК М. І.,
студентка ІІ курсу факультету юстиції
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

БАЙДА А. О.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

ДУНАЄВА А. М.,
студентка ІІ курсу факультету юстиції
(Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого)

УДК 343.224-053.6
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.33

ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ

У статті розглянуто особливості кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх в Україні. Проаналізовано статистичні дані, дослідження та законодавчі норми, що стосуються цієї теми. З'ясовано, що зменшення кількості злочинів, скоєних неповнолітніми, не обов'язково свідчить про загальне зниження злочинності серед цієї групи, оскільки на статистику можуть впливати різні фактори, такі як зміна територіальних умов в Україні.

Пробаційний нагляд – це покарання, яке полягає у введенні обмежень у правах та свободах особи, засудженої за вчинення кримінального правопорушення. Ці обмеження встановлюються вироком суду і включають наглядові та соціально-виховні заходи, при цьому особа залишається у суспільстві без ізоляції. Суд накладає на особу обов'язки, такі як з'являтися для реєстрації, повідомляти про зміни у місці проживання, роботи або навчання, а також не виїжджати за межі країни без дозволу. Крім того, суд може накласти додаткові обов'язки, які можуть включати використання електронного засобу контролю, дотримання встановлених вимог щодо дій та обмежень, працевлаштування за направленням органів з питань пробації та інші заходи, передбачені пробаційною програмою. Введення пробаційного нагляду як нового виду покарання для неповнолітніх має як переваги, так і недоліки. До переваг можна віднести те, що він дозволяє уникнути ізоляції неповнолітніх від суспільства, застосовується до осіб віком від 14 до 18 років, що розширює можливості суду у виборі покарання, та може бути ефективним у випадках, коли інші покарання не можуть бути застосовані. Однак, пробаційний нагляд вважається одним з найбільш суворих видів покарань, окрім позбавлення волі, а його тривалість може бути значною (до 5 років).

Також розглянуто питання ефективності примусових заходів виховного характеру, таких як передача під нагляд батьків або педагогічного колективу. Визначено, що такі заходи можуть бути ефективними для виправлення неповнолітніх, оскільки забезпечують індивідуальний підхід та підтримку, створюють

структуроване середовище та можливості для розвитку, а також сприяють реабілітації та соціальній реінтеграції.

Важливо зазначити, що при розробці та впровадженні будь-яких заходів щодо неповнолітніх правопорушників, пріоритетом має бути їх реабілітація та реінтеграція в суспільство.

Ключові слова: *кримінальна відповідальність неповнолітніх, покарання неповнолітніх, пробаційний нагляд, примусові заходи виховного характеру.*

Riabchuk M. I., Baida A. O., Dunaieva A. M. Features of criminal responsibility and punishment of minors

The article deals with the peculiarities of criminal liability and punishment of minors in Ukraine. The author analyses statistical data, studies and legislative provisions relating to this topic. It is found that a decrease in the number of crimes committed by minors does not necessarily indicate a general decrease in crime among this group, since the statistics may be influenced by various factors, such as changes in the territorial conditions in Ukraine.

Probation supervision is a punishment that consists in imposing restrictions on the rights and freedoms of a person convicted of a criminal offense. These restrictions are established by a court order and include supervision and social-educational measures, while the person remains in society without isolation. The court imposes obligations on the person, such as appearing for registration, reporting changes in residence, work or study, and not leaving the country without permission. In addition, the court may impose additional obligations, which may include the use of an electronic means of control, compliance with established requirements for actions and restrictions, employment on the referral of probation authorities and other measures provided for by the probation program.

The introduction of probation as a new type of punishment for juveniles has both advantages and disadvantages. The advantages include the fact that it avoids the isolation of minors from society, applies to persons aged 14 to 18, which expands the court's ability to choose a sentence, and can be effective in cases where other punishments cannot be applied. However, probation supervision is considered to be one of the most severe types of punishment, except for imprisonment, and its duration can be significant (up to 5 years).

The author also examines the effectiveness of compulsory educational measures, such as placement under the supervision of parents or teaching staff. It is determined that such measures can be effective for the correction of juveniles, as they provide an individual approach and support, create a structured environment and opportunities for development, and promote rehabilitation and social reintegration.

It is important to note that when developing and implementing any measures for juvenile offenders, the priority should be their rehabilitation and reintegration into society.

Key words: *juvenile criminal liability, juvenile punishment, probation supervision, compulsory educational measures.*

Постановка завдання. За останні роки спостерігається певне погіршення ситуації зі зростанням кількості злочинів, вчинених неповнолітніми. Це ставить перед суспільством та владою виклики, пов'язані з необхідністю ефективного захисту прав та інтересів громадян, а також забезпеченням відповідальності та реабілітації молодих правопорушників.

За статистичними даними Генеральної прокуратури України у 2020 році було зареєстровано 3700 кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми особами, у 2021 році – 3 247, у 2022 році – 1824, у 2023 році – 2529, за січень-лютий 2024 року – 186 [1].

Кількісне зменшення кримінальних правопорушень, вчинених неповнолітніми, за останні роки може бути пов'язане з рядом факторів, у тому числі із зміною територіальних умов в Україні. Зокрема, окупація значної території країни, де правоохоронні органи не мають повного доступу, може вплинути на звітність та реєстрацію кримінальних подій. Однак, важливо зазначити, що це зменшення не свідчить про загальне зменшення злочинності серед неповнолітніх.

У зв'язку з цим, діяння неповнолітніх, які порушують закон, зосереджують на собі все більше уваги дослідників і осіб, що працюють у практичній сфері, оскільки ці особи є представниками особливого типу правопорушників та складають одну з найбільш кримінально активних соціальних груп.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Багато дослідників, таких як Казначеєва Д. В., Крикливець Д. Є., І. Є. Жданова, К. В. Бородата та інші, звертали свою увагу на питання відповідальності неповнолітніх. Однак, деякі аспекти цієї проблеми залишаються спірними й потребують оцінки та вирішення в сучасних умовах, особливо з урахуванням введення інституту кримінального проступку та нового виду покарання для неповнолітніх – пробаційного нагляду.

Мета статті – Завдання дослідження полягає у комплексному аналізі та вирішенні проблеми кримінальної відповідальності неповнолітніх. Мета полягає у розробці пропозицій для удосконалення норм, що стосуються особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх в Кримінальному кодексі України. Для досягнення цієї мети передбачено ряд завдань: аналіз особливостей існуючої в Україні системи покарань, застосовуваних до неповнолітніх; дослідження переваг нового виду покарання для неповнолітніх – пробаційного нагляду; вивчення національного досвіду у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Виклад основного матеріалу. Перш за все, для правильного та однакового розуміння змісту дослідження, варто з'ясувати хто вважається неповнолітнім за законодавством України.

Відповідно до положень Сімейного кодексу України, неповнолітнім вважається особа у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років [2].

Щодо визначення точного віку неповнолітнього, це проводиться згідно з вимогами Постанови Пленуму Верховного Суду «Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх» від 16 квітня 2004 року № 5 [3]. Саме через документи, що містять інформацію про дату народження, такі як паспорт або свідоцтво про народження, встановлюється вік неповнолітнього.

Якщо документів немає, то вік можна підтвердити через книгу реєстрації актів громадянського стану або довідки від органів внутрішніх справ за місцем реєстрації громадян. У разі відсутності відповідних документів та неможливості їх одержання, вік неповнолітнього встановлюється за допомогою судово-медичної експертизи, яка дозволяє встановити дату народження на підставі експертного висновку [4].

Відповідно до Мінімальних стандартних правил ООН щодо неповнолітніх, відомих як «Пекінські правила», під неповнолітністю розуміється особа у віці дитинства або молодої людини, яка, відповідно до наявної правової системи, може бути притягнута до відповідальності за порушення закону у формі, що відрізняється від тієї, яка застосовується до дорослої особи [5].

У кримінальному законодавстві України, а саме у частині 1 статті 22 Кримінального кодексу України (надалі – КК України), визначено, що вік, з якого встановлюється покарання та настає кримінальна відповідальність, становить 16 років. Варто відзначити, що існують винятки, описані у частині 2 статті 22 КК України, коли кримінальна відповідальність може бути застосована з 14 років [6].

Таким чином, в контексті кримінального права неповнолітньою особою вважається молода людина віком від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

КК України включає окремий розділ XV, який стосується особливостей кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх.

Варто погодитися з думкою Казначеєвої Д. В. про те, що виокремлення такого розділу дозволяє враховувати при вирішенні питань стосовно притягнення неповнолітніх до кримінальної відповідальності їх особливості психологічного стану, виховання, а також причини і умови, які сприяють скоєнню кримінальних правопорушень. Такий підхід дозволяє визначити належне і справедливе покарання, спрямоване на досягнення визначених цілей [7].

До недавнього часу, основні форми покарань, які могли бути застосовані до неповнолітніх за вчинення кримінальних правопорушень включали штраф, громадські роботи, виправні роботи, арешт та позбавлення волі. Крім цього ч. 2 ст. 98 КК України передбачено можливість застосування до таких осіб додаткових покарань, таких як штрафи та позбавлення права займати певні посади або здійснювати певну діяльність [6].

Проте, 28 березня 2024 року набрав чинності Закон України № 3342-IX «Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань», який, серед іншого, запровадив новий вид кримінального покарання – пробаційний нагляд [8].

Пробаційний нагляд – це покарання, яке полягає у введенні обмежень у правах та свободах особи, засудженої за вчинення кримінального правопорушення. Ці обмеження встановлюються вироком суду і включають наглядові та соціально-виховні заходи, при цьому особа залишається у суспільстві без ізоляції. Суд накладає на особу обов'язки, такі як з'являтися для реєстрації, повідомляти про зміни у місці проживання, роботи або навчання, а також не виїжджати за межі країни без дозволу. Крім того, суд може накласти додаткові обов'язки, які можуть включати використання електронного засобу контролю, дотримання встановлених вимог щодо дій та обмежень, працевлаштування за направленням органів з питань пробації та інші заходи, передбачені пробаційною програмою. Тривалість пробаційного нагляду встановлюється на строк від одного до п'яти років, проте це покарання не призначається особам, які вчинили нове кримінальне правопорушення під час відбування пробаційного нагляду [6].

Пробаційний нагляд в системі покарань для неповнолітніх визнається одним з найбільш суворих видів покарань, для неповнолітніх, переважаючи за суворістю більшість інших видів покарань, крім позбавлення волі. У порівнянні з іншими видами покарань, пробаційний нагляд вважається схожим за своєю суворістю з обмеженням волі, оскільки відповідно до статті 72 КК України один день пробаційного нагляду еквівалентний одному дню обмеження волі.

Варто погодитись з Крикливець Д. Є., що оцінка суворості пробаційного нагляду як більш суворого порівняно з громадськими та виправними роботами потребує уточнення. Пробаційний нагляд вважається більш суворим в основному через можливий тривалий строк його застосування, який може становити від одного до п'яти років. У порівнянні з цим, максимальний строк для громадських робіт – 240 годин, а для виправних робіт – 2 роки [9].

Належить також відзначити, що громадські роботи передбачають обов'язкове виконання корисних суспільних робіт, а засуджений не може бути звільнений від цього виду покарання під час випробувального строку. У разі виправних робіт, засуджений зобов'язаний перераховувати частину свого заробітку на користь держави. Отже, з цієї точки зору, пробаційний нагляд не є найсуворішим, оскільки не вимагає безоплатної праці або відрахувань частини заробітку.

Закріплення нового виду покарання – пробаційного нагляду – може допомогти усунути проблему неможливості призначення неповнолітнім покарань у випадках, коли їх поведінка потребує реагування з боку суду. Однією з переваг пробаційного нагляду є те, що він застосовується до неповнолітніх у віці від 14 до 18 років, згідно з ч. 1 статті 101 Кримінального кодексу України, і не вимагає додаткових обставин для його застосування [9]. Це дозволить вирішити ситуації, коли суд не може призначити неповнолітньому будь-яке із передбачених санкцій покарань, таких як штраф, громадські роботи, виправні роботи або арешт, через вікові обмеження або інші причини. Наприклад, якщо неповнолітній віком 14–15 років скоїв крадіжку, а суд не може призначити йому жодне з традиційних покарань

через його фінансові або вікові характеристики, то застосування пробаційного нагляду може вирішити цю проблему та допомогти забезпечити ефективну відповідь на злочинну діяльність неповнолітніх.

Крім цього, повертаючись до особливостей кримінальної відповідальності неповнолітніх, варто зазначити, що частим способом здійснення кримінальної відповідальності для неповнолітніх за дії, які не є тяжкими злочинами, є не застосування покарання, а замість цього використання примусових заходів виховного характеру

Статті 97 та 105 КК України регулюють ситуацію, коли неповнолітній уперше вчинив кримінальний проступок або необережне нетяжке правопорушення і його можна виправити без накладання покарання. У цьому випадку суд може застосувати до неповнолітнього один або декілька примусових заходів виховного характеру. Наприклад, це може бути застереження, обмеження у вільному часі та встановлення особливих вимог до поведінки, передача під нагляд батьків, педагогічного або трудового колективу за згодою неповнолітнього, а також інших осіб за їх прохання. Також суд може покласти на неповнолітнього, який має майно чи заробіток, обов'язок відшкодування завданих майнових збитків, або відправити його до спеціальної навчально-виховної установи для виправлення на строк до трьох років [6].

Однак, на думку І. Є. Жданової та К. В. Бородатої, використання заходу державного примусу, зокрема передача неповнолітнього під нагляд батьків, осіб, що їх замінюють, або педагогічного/трудового колективу не є ефективним. Це пояснюється тим, що неповнолітній, який скоїв кримінальне правопорушення, у багатьох випадках не отримує всіх необхідних виховних впливів, що призводить до того, що він продовжує зберігати кримінальний спосіб життя [10]. Проте, ми не погоджуємося з цією думкою у зв'язку з наступним.

По-перше, родина чи педагогічний колектив можуть забезпечити індивідуальний підхід до неповнолітнього, надати підтримку, необхідну для його виправлення та адаптації до суспільства. Це може включати в себе консультативну підтримку, навчання соціальним навичкам та виховання, які можуть допомогти уникнути повторних правопорушень.

По-друге, передача під нагляд спеціалізованого колективу, такого як педагогічний або трудовий колектив, може забезпечити неповнолітньому структуроване середовище та додаткові можливості для саморозвитку та виправлення. Такі колективи можуть вести роботу з психологічною та педагогічною підтримки, що є важливим для позитивних змін у поведінці неповнолітнього.

Нарешті, важливо враховувати, що покарання та заходи державного примусу мають бути направлені не лише на покарання за дії, а й на реабілітацію та соціальну реінтеграцію особи. Тому передача під нагляд відповідальних осіб може стати важливим елементом у процесі реабілітації неповнолітніх, сприяючи їхній поверненню до суспільства як законослухняних громадян.

Таким чином, передача неповнолітнього під нагляд родини чи колективу може бути ефективним заходом для виховання та реабілітації молоді, яка вчинила кримінальне правопорушення.

Висновки. Зростання злочинів, скоєних неповнолітніми, вимагає комплексного підходу до проблем кримінальної відповідальності цієї категорії осіб. Аналіз системи покарань показав, що пробаційний нагляд, як нове покарання, має свої переваги та недоліки. Це покарання, яке не відокремлює особу від суспільства, забезпечує гнучкість індивідуального підходу та кращу реабілітацію неповнолітніх. Проте його складність адміністрування та ризик рецидивів ставлять під сумнів його ефективність.

Національний досвід показує, що важливо враховувати особливості психологічного стану, виховання та умови, які сприяють правопорушенням, при вирішенні кримінальних справ неповнолітніх. Застосування примусових заходів виховного характеру може бути ефективним рішенням у певних випадках.

У результаті дослідження можна зробити висновки щодо ефективності пробаційного нагляду та необхідності подальших досліджень у цій сфері.

Для подальшого наукового дослідження доцільно провести порівняльний аналіз ефективності різних видів покарань для неповнолітніх, включаючи пробаційний нагляд, дослідити фактори, що впливають на злочинність серед неповнолітніх, та розробити ефективні стратегії її запобігання, вивчити досвід інших країн у сфері кримінальної відповідальності та покарання неповнолітніх, а також розробити рекомендації щодо вдосконалення законодавства України у сфері кримінальної відповідальності неповнолітніх.

Список використаних джерел:

1. Статистика Генеральної прокуратури. Офіс Генерального прокурора : вебсайт. URL: https://gp.gov.ua/ua/posts/pro-zareyestrovani-kriminalni-pravoporushennya-ta-rezultati-yih-dosudovogo-rozsliduvannya-2

2. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

3. Про практику застосування судами України законодавства у справах про злочини неповнолітніх : Постанова Верховного суду України від 16.04.2004 № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/va005700-04#Text

4. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012 № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

5. Мінімальні стандартні правила Організації Об'єднаних Націй, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх («Пекінські правила») : Міжнародний документ від 29 листопада 1985 р. № 995_211.База даних «ЗаконодавствоУкраїни».URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_211#Text

6. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05 квітня 2001 р. № 2341-III. *Верховна Рада України*. *Відомості Верховної Ради України.* 2001. № 25–26. Ст. 131.

7. Казначеєва Д. В. Проблеми призначення покарання щодо неповнолітніх. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2020. № 1 (22). С. 176–182.

8. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних кримінальних покарань : Закон України від 23.08.2023 № 3342-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#Text

9. Крикливець Д. Є. Пробаційний нагляд як вид покарання: погляд у майбутнє. *Юридичний науковий електронний журнал,* 2024, №.2. С. 416–418. URL: http://www.lsej.org.ua/2_2024/104.pdf

10. Жданова І. Є., Бородата К. В. Кримінальна відповідальність неповнолітніх. *Juris Europensis Scientia*, 2021, № 4. Випуск 4, 2021. С. 50–53. URL: http://jes.nuoua.od.ua/archive/4_2021/14.pdf

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА

ВАХЛІС І. В.,
аспірантка кафедри кримінального процесу та криміналістики
(Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

УДК 343.112
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.34

ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИЦТВА, КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті досліджено правову природу процесуального керівництва, контролю та нагляду прокурора у кримінальному досудовому провадженні. Вивчено особливості правового регулювання реалізації прокурором своїх повноважень на досудовій стадії кримінального провадження. Окрема увага, сконцентрована на нормативно-правовому регулюванні встановлення обсягу повноважень прокурора, у різних нормативно-правових актах, зокрема Конституції України, Законі України «Про прокуратуру», Кримінальному процесуальному кодексі України. Аналізом норм чинного законодавства, які регулюють обсяг повноважень прокурора, а також особливості їх реалізації у кримінальному досудовому провадженні встановлено невідповідність останніх між собою, а також виявлено, що нормативні конструкції, які вживаються у деяких із нормативно-правових актів сформульовані законодавцем з порушенням вимог законодавчої техніки. З'ясовано, що процесуальне керівництво, контроль та нагляд мають різну правову природу, правову суть, а також призначення у незалежній та самостійній діяльності прокурора у досудовому кримінальному провадженні. Звернено увагу на співвідношення досліджуваних процесуальних феноменів. Констатовано, що незважаючи на ряд суміжних сфер реалізації прокурором відповідних повноважень, процесуальне керівництво, контролю та нагляд є незалежними один від одного, водночас взаємообумовленими задля досягнення єдиного процесуального результату, – захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень, забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування, а також притягнення винної особи до кримінальної відповідальності за вчинене нею кримінальне правопорушення. За результатами дослідження сформульовані висновки, відповідно до яких акцентовано на необхідності розмежування процесуального керівництва, контролю та нагляду, який реалізовується прокурором у кримінальному досудовому провадженні, а також удосконаленні національного законодавства, з метою формування єдиного вектора регулювання відповідних повноважень прокурора.

Ключові слова: *процесуальне керівництво, процесуальний контроль, процесуальний нагляд, досудове розслідування, прокурор.*

Vakhlis I. V. Legal nature and correlation of procedural management, control and supervision in criminal pretrial proceedings

The author examines the legal nature of procedural management, control and supervision of the prosecutor in criminal pretrial proceedings. The article focuses on special features of the legal regulation of the usage of prosecutor's authority at the pretrial stage of criminal proceedings. Special attention was focused on the legal regulation of the scope of the authority of the prosecutor, in various legal acts, in particular the Constitution of Ukraine, the Law of Ukraine "On the Prosecutor's Office", the Criminal Procedure Code of Ukraine. Author established inconsistency of the norms of the current legislation, which regulate the scope of the authority of the prosecutor, as well as the specifics of its execution in criminal pretrial proceedings. Researcher has found that the legal constructions used in some of the legislative acts were formulated by the legislator in violation of the requirements of the legal writing technique. It has been found that procedural management, control and supervision of the prosecutor have different legal nature, as well as its purpose in the self-driven and independent activities of the prosecutor in pretrial criminal proceedings. Author focused on the correlation of the investigated procedural phenomena.It was established that, prosecutor`s authority of procedural management, control and supervision are independent of each other, and at the same time directed to achieve a joint procedural result of the protection of individuals, society and the state from criminal offences, provision of prompt, comprehensive and impartial investigation, in order that everyone who has committed a criminal offence is prosecuted in proportion to his/her guilt. Based on the results of the research, were formulated the following conclusions: it is needed to distinguish procedural management, control and supervision, which is implemented by the prosecutor in criminal pretrial proceedings. Author emphasises on the need to improve Ukrainian national legislation, with the aim of forming a vector of regulation of the relevant powers of the prosecutor.

Key words: *procedural management, procedural control, procedural supervision, pretrial investigation, prosecutor.*

Вступ. Прокурор є основним учасником кримінального провадження зі сторони обвинувачення, на якого покладається ряд процесуальних повноважень. Разом із тим, незважаючи на важливість ефективної реалізації прокурором свої процесуальних прав та обов'язків, останні видаються розпорошеними між різними нормативно-правовими актами. Вказане обумовлює складність визначення пріоритетних векторів його діяльності, а також напрямків реалізації своїх повноважень. Незважаючи на те, що проблематика процесуального керівництва, контролю та нагляду прокурора у досудовому кримінальному провадженні була предметом дослідження ряду вчених, зокрема В.О. Гринюка, В.С. Зеленецького, А.В. Лапкіна, Л.М. Лобойка, В.І. Малюги, М.А. Погорецького тощо, до сьогодні відсутні комплексні дослідження вказаних процесуальних феноменів, як окремо, так і в їх співвідношенні між собою. З огляду на це, проведення дослідження у відповідній площині видається вкрай актуальним, зокрема й з огляду на реформаційні процеси, які відбуваються в Україні.

Постановка завдання: на основі національного законодавства, а також доктринальних підходів, дослідити поняття, а також співвідношення процесуального керівництва, контролю та нагляду, що здійснюється прокурором у кримінальному досудовому провадженні.

Результати досліджень. Першочергово сконцентруємо увагу на дослідженні такого процесуального феномену, як процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням. Відзначимо, що правове регулювання процесуального керівництва досудовим розслідуванням здійснюється на основі нормативних положень частин 2 статті 36 КПК України, а також п. 2 частини першої ст. 131-1 Конституції України. Своєю чергою, профільний

Закон України «Про прокуратуру» серед основних функцій прокуратури у ст. 2 не визначає повноваження щодо здійснення процесуального керівництва досудовим розслідуванням. Досліджуване нами повноваження лише побічно згадується в окремих нормах профільного закону, а саме у п. 1 ч. 10 ст. 8-1, п. 1 ч. 3 ст. 33-3, ч. 3 ст. 43, разом із тим, ані в Законі України «Про прокуратуру», ані в інших нормативно-правових актах національного законодавства, не надається легального тлумачення того, що слід розуміти, під процесуальним керівництвом прокурором досудовим розслідуванням.

Незважаючи на це, вказаний процесуальний феномен є детально дослідженим на широкій ниві правової науки. Вчений Смирнов М.І., встановлює, що процесуальне керівництво досудовим розслідуванням – це передбачена кримінальним процесуальним законодавством діяльність прокурора, що здійснюються у процесуальній формі по відношення до процесуального суб'єкта, пов'язана із організацією процесу досудового розслідування та його спрямуванням, визначенням напрямів розслідування, координацію процесуальних дій, забезпеченням дотримання у процесі розслідування вимог законодавства України [1, с. 109]. Таким чином, на переконання вказаного науковця процесуальне керівництво досудовим розслідуванням доцільно розглядати головно у вигляді організаційної діяльності прокурора, що завжди має чітко визначену процесуальну форму та завжди направлена відносно конкретного процесуального суб'єкта.

Своєю чергою, вчений Шпак О.О. встановлює, що процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням – це діяльність прокурора, метою якої є забезпечення додержання законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове розслідування, а також виконання завдань, визначених у статті Кримінального процесуального кодексу України та Законі України «Про прокуратуру». Сама ж діяльність прокурора у досліджуваній сфері, ґрунтуючись на вимогах чинного законодавства, спрямована на забезпечення додержання нормативно-правових актів, що гарантують права, свободи та законні інтереси учасників кримінального провадження [2, с. 217]. Таким чином, на переконання вказаного науковця головною метою процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням є забезпечення дотримання прав та інтересів учасників кримінального провадження, а також забезпечення додержання законів.

Разом із тим, на наше переконання, процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням є значно ширшою процесуальною діяльністю головного суб'єкта із сторони обвинувачення, ніж забезпечення дотримання законів учасниками кримінального провадження, а також контроль за не порушенням їх прав. Відтак, перед тим, як надати власне тлумачення процесуального керівництва прокурором досудовим розслідуванням, доцільно сконцентрувати увагу на характерних ознаках останнього.

Вважаємо, що процесуальному керівництву притаманно:

– самостійність, яка полягає у тому, що виключно прокурор, який є процесуальним керівником у конкретному кримінальному провадженні, уповноважений вільно, незалежно та непідпорядковано приймати рішення, а також визначати напрямки досудового розслідування;

– ініціативність, що зводиться до необхідності прокурору генерувати нові ідеї у рамках кримінального провадження, визначаючи тим самим напрямки досудового розслідування, а також черговість вчинення процесуальних дій;

– владно-розпорядчий характер, що полягає у процесуальній можливості прокурора приймати ряд рішень, без схвалення яких досудове розслідування є неможливим, або його проведення є неповним.

Відтак, саме прокурор уповноважений санкціонувати ряд процесуальних рішень слідчих, дізнавачів та прокурорів, а також приймати рішення щодо проведення окремих слідчих (розшукових) дій.

З огляду на викладене вище, можемо констатувати, що процесуальне керівництво прокурором досудовим розслідуванням – це процесуальний феномен, що реалізовується виключно прокурором у кримінальному провадженні, є самостійним, незалежним,

ініціативним та забезпечує визначення напрямків та загального вектора досудового розслідування у рамках кримінального провадження, шляхом координації діяльності слідчих, дізнавачів, детективів у кримінальному провадженні, санкціонування їхніх процесуальних документів, а також окремих процесуальних дій.

Таким чином, прокурор, як процесуальний керівник, виступає єдиним та уповноваженим суб'єктом у рамках кримінального провадження, що має повноваження на визначення, у межах та спосіб встановлених КПК України порядку досудового розслідування з метою досягнення найефективніших процесуальних результатів.

У продовження вказаного дослідження вважаємо за необхідне сконцентрувати увагу на особливостях реалізації прокурором повноважень щодо процесуального контролю. Відзначимо, що незважаючи на те, що прямо процесуальний контроль не виокремлюється серед повноважень прокурора, ані у Конституції України, ані у КПК України чи профільному Законі України «Про прокуратуру», вказане повноваження опосередковано згадується у відповідних нормативно-правових актах.

З огляду на особливості нормативного закріплення повноважень щодо процесуального контролюю останні доцільно поділяти на два різновиди:

– процесуальний контроль, що реалізовується прокурором, як самостійною та незалежною процесуальною фігурою із сторони обвинувачення у рамках конкретного кримінального провадження;

– процесуальний контроль, що реалізовується прокурорами, що займають адміністративні посади у прокуратурах відповідного рівня.

Вочевидь, що вказані різновиди процесуального контролю мають різне спрямування, як об'єктного, так і суб'єктного характеру. Відтак, якщо розглядати процесуальний контроль, що реалізовується прокурорами, що займають водночас й адміністративні посади в органах прокуратури, то вказаний контроль направлений у першу чергу на підпорядкованих йому прокурорів, з метою дотримання останніми національного законодавства та ефективного виконання передбачених національним законодавством обов'язків. До прикладу, ч. 9 ст. 8-1 Закону України «Про прокуратуру» передбачає, що «заступник Генерального прокурора – керівник Спеціалізованої антикорупційної прокуратури (особа, яка виконує його обов'язки) *контролює* ведення та здійснення аналізу статичних даних, організовує вивчення і узагальнення практики застосування законодавства та інформаційно-аналітичне забезпечення підлеглих прокурорів з метою підвищення якості здійснення ними своїх функцій. Аналогічні повноваження покладаються на керівника обласної прокуратури відповідно до ст. 11, а також керівника окружної прокуратури відповідно до ст. 13 Закону України «Про прокуратуру» [3]. Таким чином, об'єктом вказаного прокурорського контролю, є ефективна реалізація прокурорами нижчого рівня своїх повноважень, у свою чергу суб'єктами на яких відповідний процесуальний контроль спрямовується є прокурори нижчих рівнів.

Щодо процесуального контролю, який реалізовується прокурором як учасником кримінального провадження, відзначимо що вказане повноваження прокурора є розпорошеними у КПК України. Відтак, відповідно до статей 179 та 180 КПК України на прокурора покладається обов'язок щодо здійснення контролю за виконанням особистого зобов'язання, а також особистої поруки, якщо справа перебуває у провадженні суду. Окрім того, контрольні повноваження прокурора реалізовуються і при проведенні негласних слідчих (розшукових) дій, до прикладу, відповідно до ч. 4 ст. 255 КПК України, відомості, речі та документи, що отримані у результаті проведення негласних слідчих (розшукових) дій, у випадку прийняття рішення прокурором про невикористання їх у подальшому кримінальному провадженні знищуються безпосередньо під контролем прокурора, а рішення про проведення такої негласної (слідчої) розшукової дії може прийматися виключно прокурором.

Нормативно повноваження прокурора щодо процесуального контролю були передбачені та певною мірою розширенні під час внесення змін до КПК України, які були обумовлені веденням воєнного стану на території України. Відповідно до ч. 3 ст. 616 КПК України, саме на прокурора покладається реалізація контролю за виконанням ухвали слідчого судді

або суду про скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою для проходження військової служби за призовом під час мобілізації, на особливий період та виконання підозрюваним, обвинуваченим обов'язку, невідкладно, але не пізніше 48 годин з моменту оголошення ухвали про скасування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, з'явитися до відповідного територіального центру комплектування та соціальної підтримки за місцем реєстрації [4].

Таким чином, можемо констатувати, що об'єктом процесуального контролю прокурора, як учасника кримінального провадження є дотримання передбачених законом, або рішенням суду прав та обов'язків учасників кримінального провадження, а також дотримання порядку проведення органами досудового розслідування процесуальних дій. Своєю чергу, суб'єктами вказаного процесуального контролю є підозрюваний, обвинувачений (у контексті дотримання процесуальних обов'язків, визначених КПК України та/або рішенням суду), а також слідчі, дізнавачі, детективи (у контексті дотримання порядку проведення відповідних процесуальних дій).

Дослідивши особливості реалізації прокурором процесуального контролю, вважаємо за доцільне сконцентрувати увагу на надані тлумачення того, що слід розуміти під вказаним повноваженням прокурора у кримінальному провадженні. З огляду на те, що нормативно-правове регулювання реалізації прокурором процесуального контролю є значно обмеженим вочевидь, що у межах КПК України, Закону України «Про прокуратуру» та Конституції України не надається тлумачення того, що слід розуміти під процесуальним контролем. У свою чергу, серед вітчизняних науковців немає єдності щодо того, що саме слід розуміти під повноваженнями прокурора щодо процесуального контролю.

Відтак, перед тим, як надавати власне тлумачення вказаної категорії вважаємо за необхідне проаналізувати позиції національних науковців щодо визначення терміну «процесуальний контроль», першочергово звернувшись до етимології вказаного терміну. Стосовно походження терміну «контроль» в етимологічному словнику зазначається, що воно запозичене з французької мови і походить від фр. «contrôle», яке, у свою чергу, є результатом спрощення більш ранньої форми – «contrerôle», що означає зворотний, протилежний, подвійний рахунок, утвореного з префікса contre-«проти» та іменника rôle «список, перелік, реєстр» [5, с. 558]. У свою чергу, у Великому тлумачному словнику української мови термін «контроль», розуміється як перевірка відповідності контрольованого об'єкта встановленим вимогам, так і перевірка, облік діяльності кого-, чого-небудь, нагляд за кимось, чимось [6, с. 569]. Таким чином, контроль фактично розуміється у аспекті перевірки, підконтрольного суб'єкта визначеним вимогам, а також дотримання останнім встановлених правил.

Вчений Гаращук В.М., досліджуючи особливості реалізацію контролю у рамках державного управління встановлює, що контроль необхідно розуміти «як сукупність дій по спостереженню за функціонуванням відповідного об'єкта з метою: отримання об'єктивної та достовірної інформації про стан справ на ньому; застосування заходів щодо попередження правопорушень (з правом прямого втручання в оперативну діяльність об'єкта контролю); надання допомоги підконтрольній структурі в поновленні законності і дисципліни; встановлення причин і умов, що сприяють порушенню вимог правових норм; вжиття заходів щодо притягнення до правової відповідальності винних осіб» [7, с. 14]. Відзначимо, що вказане тлумачення терміну «контроль» в управлінській діяльності, з певними корективами може бути трансформованим й на процесуальний контроль, що реалізовується прокурорами у рамках кримінальних проваджень.

Відтак, процесуальний контроль прокурора реалізовується з метою: отримання об'єктивної та вірогідної інформації щодо дотримання підозрюваними, обвинуваченими своїх процесуальних прав та обов'язків, а також дотримання органами досудового розслідування порядку вчинення процесуальних дій; застосування передбачених КПК України заходів реагування у випадку виявлення допущених порушень учасниками кримінального провадження. При цьому, доцільно відзначити, що вказані заходи реагування будуть диференційовуватися з урахуванням суб'єкта, який допустив відповідне порушення; забезпечення

дотримання законності у рамках відповідного кримінального провадження та реалізації всіма учасниками кримінального провадження своїх процесуальних прав та обов'язків; сприяння притягнення особи, що вчинила те чи інше порушення до відповідальності визначеної національним законодавством.

Таким чином, з огляду на надане трактування особливостей реалізації прокурором процесуального контролю у кримінальному провадженні можемо констатувати, що вказана процесуальна діяльність прокурора є широкою за своїм змістом, та водночас має головне та ключове спрямування забезпечення дотримання закону усіма учасниками кримінального провадження.

Вчений Собакарь А.О. досліджуючи особливості реалізації функцій контролю та нагляду у публічному управлінні вказує, що «контроль за своїм змістом (на відміну від нагляду) є ширшим і містить спостереження за законністю, з'ясування того, що виконано, а також втручання в оперативну (поточну) діяльність об'єкта, що підлягає перевірці, скасування незаконних актів, розгляд скарг, накладення дисциплінарних стягнень і заохочення працівників» [8, с. 62]. Аналогічно до попереднього широкого трактування терміну контроль надане тлумачення спрямоване на визначення вказаного терміну у контексті забезпечення дотримання норм національного законодавства всіма суб'єктами відносно яких відповідний контроль здійснюється.

Таким чином, з огляду на проаналізовані тлумачення терміну контроль, а також безпосередні особливості його реалізації у рамках кримінального провадження, на наше переконання, процесуальний контроль прокурора доцільно розглядати, як врегульовану нормами кримінального процесуального права діяльність спрямовану на перевірку дотримання підозрюваним та обвинуваченим своїх процесуальних обов'язків у кримінальному провадженні, а також дотримання органами досудового розслідування порядку вчинення окремих процесуальних дій, у межах визначених кримінальним процесуальним законодавством, з метою забезпечення законності у кримінальному провадженні, а також вжиття передбачених національним законодавством заходів реагування у випадку встановлення його порушень. Вважаємо, що вказане визначення процесуального контролю є у міру загальним, та у міру конкретним, а також таким, що надає можливість з'ясувати зміст даного процесуального феномену.

У продовження дослідження особливостей реалізації прокурором своїх повноважень у рамках кримінального провадження вважаємо за доцільне сконцентрувати увагу на особливості втілення прокурором повноважень щодо процесуального нагляду. Перш за все варто відзначити, що на відмінну від процесуального керівництва та контролю, що лише опосередковано регулюються положеннями актів національного законодавства, повноваження прокурора щодо процесуального нагляду прямо у пойменованому вигляді визначаються в останніх.

Разом із тим, незважаючи на це, суттєві перешкоди в ефективній реалізації прокурором повноважень щодо процесуального нагляду вбачаємо у тому, що останні не є синхронізованими між собою та покладають на прокурора обов'язок здійснювати процесуальний нагляд, що має різні спрямування та процесуальний зміст. Відтак, відповідно до п. 2 ч. 1 ст. 131-1 Конституції України, визначається, що прокуратура здійснює нагляд за негласними та іншими слідчими і розшуковими діями органів правопорядку, у свою чергу ст. 2 Закону України «Про прокуратуру» встановлює, що на прокуратуру покладаються функції нагляду за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство, а також нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян. Щодо положень Кримінального процесуального кодексу України, то ч. 2 ст. 36, визначається, що прокурор, здійснює нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва.

Таким чином, з огляду на диференційованість нормативно-правового регулювання реалізації прокурором процесуального нагляду, у межах кримінального провадження,

з метою дослідження змістовної складової даного процесуального феномену вважаємо за необхідне у першу чергу вивчити підходи національних науковців щодо надання йому тлумачення. До прикладу, вчений І.Є. Марочкін визначав прокурорський нагляд як самостійний, специфічний вид державної діяльності, який повинен забезпечити виконання закону та його верховенство у всіх сферах життєдіяльності суспільства [9, с. 3]. Таким чином, відповідно до тлумачення, яке надавалося вказаним науковцем основне призначення прокурорського нагляду зводилося виключно до забезпечення загальної законності та верховенства права у всіх сферах суспільної взаємодії. Не заперечуючи проти наявності у повноважень прокурорського нагляду мети забезпечення загальної законності та верховенства права, вважаємо що повноваження щодо процесуального нагляду мають значно ширші спрямування. Разом із тим, відзначимо, що вчений Погорецький М.А. надає схоже трактування спрямованості прокурорського нагляду. Відтак, на переконання останнього під предметом прокурорського нагляду слід розуміти «або законність, точне виконання або дотримання законів, або акти і дії службових осіб, а також суспільні відносини, що складаються у сфері забезпечення законності, або норми права, за виконанням яких здійснюється нагляд» [10, с. 118].

На наше переконання, під процесуальним наглядом прокурора доцільно розуміти самостійний вид процесуальної діяльності, спрямований на здійснення спостереження за дотриманням положень чинних нормативно-правових актів, при проведенні досудового розслідування, слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій, а також при виконанні судових рішень у кримінальних справах, та застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

Разом із тим, відкритим залишається питання співвідношення повноважень прокурора щодо процесуального керівництва, контролю та нагляду, а також чіткого окреслення реалізації прокурорами відповідних повноважень. Незважаючи на те, що у правовій доктрині неодноразово акцентували увагу на дослідженні співвідношення процесуального керівництва та нагляду, а також процесуального нагляду та контролю до сьогодні усталенні орієнтири щодо співвідношення вказаних категорій відсутні.

До прикладу вчений В.М. Сакал підтримує точку зору науковців (М.В. Руденко, В.М. Юрчишина та інших), які пропонують на законодавчому рівні чітко й однозначно розмежувати функції нагляду за додержанням законів у досудовому провадженні й керівництва розслідуванням [11, с. 49].

Вчений Малюга В.І. зазначав, що прокурор на досудовому провадженні здійснює як керівництво розслідуванням, так і нагляд за його законністю. Прокурор здійснює нагляд за розслідуванням, коли розглядає скарги на дії слідчого, скасовує його незаконні постанови або вимагає від органів розслідування для перевірки матеріали кримінального провадження. Але в тих випадках, коли прокурор відсторонює слідчого від проведення слідства у справі або передає справу іншому слідчому, він не тільки здійснює нагляд, а й виконує діяльність, яка, за характером, є адміністративною [12, с. 119].

На наше переконання, з вказаною позицією доцільно частково погодитися, адже повноваження прокурора, як процесуального керівника завжди є дотичними до повноважень щодо процесуального нагляду та контролю, більше того, залежно від напрямку та порядку реалізації перших повноважень залежить й порядок реалізації других. Окрім того, з огляду на наведенні тлумачення аналізованих нами категорій у рамках вказаного дослідження, можемо констатувати, що головними повноваженнями прокурора у кримінальному провадженні є повноваження щодо здійснення процесуального керівництва ходом досудового розслідування, у свою чергу повноваження щодо процесуального контролю та нагляду є дотичними та певною мірою операційними повноваженнями прокурора. Останні мають спільні точки дотику, що обумовлюється необхідністю спостереження за дотриманням положень чинних нормативно-правових актів органами, які проводять досудове розслідування, підозрюваними, обвинуваченими, як під час досудового розслідування, так і під час судового розгляду та вжиття відповідних заходів реагування у випадку допущення відповідних порушень.

Висновки. Таким чином, провівши дослідження реалізації прокурором процесуального керівництва, контролю та нагляду у кримінальному провадженні, можемо констатувати, що останні видаються різними процесуальними феноменами, що мають різне процесуальне спрямування, призначення, завдання та покликані виконувати різні процесуальні функції. Вказані повноваження лише частково перетинаються, що водночас спрямовано на досягнення загальної мети кримінального досудового провадження.

Список використаних джерел:

1. Смирнов М.І. Повноваження прокурора при здійсненні нагляду у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням. *Науковий вісник Херсонського державного університету.* 2016. Вип. 2. С. 106–109.

2. Шпак О. О. Поняття та завдання процесуального керівництва досудовим розслідуванням. *Право і суспільство.* 2015. № 4. С. 213–218.

3. Закон України «Про прокуратуру» від 14.10.2014 р. № 1697-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1697-18#Text

4. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI.URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n510

5. Етимологічний словник української мови: в 7 т. Київ : Наук. думка, 1985. Т. 2 : Д Копці. 572 с.

6. Великий тлумачний словник сучасної української мови : 250 000 слів / уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь: Перун. 2005. 1728 с.

7. Гаращук В. М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні : автореф. дис ... д-ра юрид. наук: 12.00.07 / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого. Харків, 2003. 35 с.

8. Собакарь А. О. Співвідношення контролю та нагляду як функцій публічного управління. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності.* Донецьк. 2010. № 2. С. 58–63.

9. Прокурорський нагляд в Україні: підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / І.Є. Марочкін, П.М. Каркач, Ю.М. Грошевий [та ін.]. Харків : ТОВ «Одіссей». 2008. 240 с.

10. Погорецький М.А. Прокурорський нагляд за оперативно-розшуковою діяльністю. *Вісник університету внутрішніх справ.* Харків. 2000. Вип. 10. С. 117–125.

11. Сакал В.М. Місце та роль прокурора – процесуального керівника в організації досудового розслідування. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ.* 2015. № 2. С. 41–51.

12. Малюга В.І. Нагляд прокурора за додержанням законів у формі процесуального керівництва при проведенні досудового розслідування. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія юридичні науки*. 2012 № 92 С. 118–120.

ВОЛОБУЄВА О. О.,
кандидат юридичних наук, професор,
проректор
(Донецький державний університет внутрішніх справ)

УДК 343.98.067
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.35

ВЕРСІЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ СТАТЕВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ

У статті проаналізовані положення Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції), Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції) та їх імплементація в Кримінальному кодексі України. Зокрема, це стосується визначення сутності та ознак таких кримінальних правопорушень: зґвалтування (стаття 152 КК); сексуальне насильство (стаття 153 КК); примушування до вступу у статевий зв'язок (стаття 154 КК); вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку (стаття 155 КК); розбещення неповнолітніх (стаття 156 КК); домагання дитини для сексуальних цілей (стаття 156-1 КК).

На цій основі відзначається важливість використання суб'єктом досудового розслідування версій кваліфікації. Надається визначення поняття версій кваліфікації, як обґрунтованих наявними відомостями припущень про існування ознак тих чи інших передбачених законодавством України складів статевих кримінальних правопорушень. Визначені критерії (ознаки) розмежування між собою кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Обґрунтовується, що використання версій кваліфікації дозволяє апріорі визначати обставини, що підлягають встановленню і доказуванню, а також потрібні для цього слідчі (розшукові) дії. Підкреслюється нормативна необхідність внесення відомостей щодо правової кваліфікації статевих кримінальних правопорушень та її зміни до Єдиного реєстру досудових розслідувань, передбачена статтею 214 КПК України і Положенням про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення.

Ключові слова: *статеві кримінальні правопорушення, версії кваліфікації, сексуальне насильство, дії сексуального характеру, досудове розслідування.*

Volobuieva O. O. Versions of qualifications in the investigation of sexual criminal offenses

The article analyzes the provisions of the Council of Europe Convention on the prevention of violence against women and domestic violence and the fight against these phenomena (Istanbul Convention), the Council of Europe Convention on the Protection of Children from Sexual Exploitation and Sexual Violence (Lanzarote Convention) and their implementation in the Criminal Code of Ukraine. In particular, this concerns the determination of the essence and signs of the following criminal offenses: rape (Article 152 of the Criminal Code); sexual violence (Article 153 of the Criminal Code); coercion to engage in sexual intercourse (Article 154 of the Criminal Code); committing acts of a sexual nature with a person who has not reached the age of sixteen (Article 155 of the Criminal Code); corruption of minors

(Article 156 of the Criminal Code); molestation of a child for sexual purposes (Article 156-1 of the Criminal Code).

On this basis, the importance of the use of versions of qualifications by the subject of the pre-trial investigation is noted. The definition of the concept of versions of qualifications is given, as assumptions based on the available information about the existence of signs of certain types of sexual criminal offenses provided for by the legislation of Ukraine. The criteria (signs) for distinguishing between criminal offenses against sexual freedom and sexual integrity of a person have been determined. It is substantiated that the use of qualification versions allows a priori to determine the circumstances to be established and proven, as well as investigative (search) actions required for this. The regulatory necessity of entering information on the legal qualification of sexual criminal offenses and its changes to the Unified Register of Pretrial Investigations, provided for by Article 214 of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Regulation on the Unified Register of Pretrial Investigations, the procedure for its formation and management, is emphasized.

Key words: *sexual criminal offenses, qualification versions, sexual violence, actions of a sexual nature, pretrial investigation.*

Постановка проблеми. Вихідним положенням при постановці проблеми використання версій, як пізнавального методу при розслідуванні статевих кримінальних правопорушень, є констатація істотних змін в кримінально-правовому визначенні механізму їх вчинення (складів деліктів). Потрібно звернути увагу, що законодавець при формулюванні різних деліктів використав нові поняття поняття «дії (акт) сексуального характеру», «пов'язані чи не пов'язані із проникненням в тіло іншої особи», «вступ в статевий зв'язок», «без добровільної згоди», «матеріальна або службова залежність», «вік сексуальної згоди». Наведені поняття потребують ретельного аналізу в кожному конкретному випадку і мають суттєве значення для кримінально-правової кваліфікації вчиненого діяння, а відтак і визначення обставин, які підлягають доказуванню. Якщо не брати до уваги статеві злочини, що вчиняються стосовно малолітньої чи неповнолітньої особи (статті 155–156-1 КК України), то для інших деліктів (статті 152-154 КК України) досить проблемним є питання відмежування їх один від одного. Враховуючи близькість формулювань гіпотез і диспозицій цих статей з використанням вищенаведених понять, важливим інструментом для цього є використання версій кваліфікації.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Особливості досудового розслідування статевих кримінальних правопорушень були предметом досліджень вітчизняних науковців О.О. Юхна [1], А.Ф. Волобуєва і Т.А. Орлової [2], М.М. Коваля і А.В. Малиновської [3], В.М. Плетенця [4], А.В. Шульженко [5], в яких розглядалися окремі його аспекти. Але значення версій кваліфікації при цьому фактично не досліджувалася. Враховуючи суттєве оновлення визначень деліктів статевих кримінальних правопорушень та схожість механізму їх вчинення, видається, що вирішення питань використання версій кваліфікації є досить актуальним як у теоретичному, так і практичному аспектах.

Метою статті є визначення ознак (елементів) складу статевих кримінальних правопорушень, які є основою для висунення версій кваліфікації на початковому і наступному етапах досудового розслідування.

Виклад основного матеріалу. Загальновідомо, що після отримання слідчим (дізнавачем, прокурором) заяви, повідомлення про вчинене кримінальне правопорушення або після самостійного виявлення ним його ознак типовою є ситуація інформаційної невизначеності щодо його кримінально-правової кваліфікації. Така ситуація є характерною для багатьох кримінальних проваджень, зокрема й тих, що стосуються кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи. Тому відповідно до п. 5 ч. 5 ст. 214 КПК України до Єдиного реєстру досудових розслідувань (ЄРДР) вносяться відомості щодо *попередньої правової кваліфікації* кримінального правопорушення з зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність. Використання

законодавцем терміну «попередня правова кваліфікація» вказує на важливий елемент кримінального провадження, який характеризується проблемністю у вирішенні одного з ключових завдань, його неостаточністю на початковому етапі досудового розслідування.

На підставі аналізу досліджень науковців в галузі кримінального права [6, с. 16; 7, с. 33–46; 8, с. 11–12] можна дійти висновку, що правова кваліфікація кримінального правопорушення є розумовою діяльністю (оцінкою) уповноваженого суб'єкта щодо встановлення відповідності між ознаками виявленого суспільно небезпечного діяння та ознаками, передбаченими в нормах кримінального закону. В слідчо-судовій практиці питання кваліфікації має велике значення, оскільки правильна юридична оцінка вчиненого особою діяння є необхідною умовою виконання завдань кримінального провадження – притягнення особи до відповідальності в міру її вини з тим, щоби жоден невинуватий не був обвинувачений або засуджений. У кримінально-правовій кваліфікації виокремлюють кілька етапів (стадій), серед яких окремо розглядаються етапи висунення версій кваліфікації і розмежування суміжних (однорідних) складів кримінальних правопорушень.

Висунення версій кваліфікації і розмежування однорідних складів кримінальних правопорушень має місце під час внесення отриманих відомостей до ЄРДР. Саме з цього моменту й розпочинається кримінальне провадження, в якому версії кваліфікації відіграють визначальну роль для формулювання обставин, які підлягають доказуванню, та способів їх встановлення. Кваліфікація на цьому етапі є початковою і може та й повинна бути уточнена в перебігу кримінального провадження. Потрібно зазначити, що відповідно до Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення (Розділ ІІ, підрозділ 1) правова кваліфікація кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) КК України вносяться до ЄРДР з урахуванням усіх правопорушень, у вчиненні яких підозрюється особа (час та дату повідомлення про підозру, зміну, скасування повідомлення про підозру тощо) [9].

У використанні версій кваліфікації кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи на початковому етапі їх розслідування є певні труднощі, які обумовлені обставинами суттєвої зміни в Україні парадигми щодо сутності вказаних кримінальних правопорушень. Зокрема, підписання Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами (Стамбульської конвенції) [10] та Конвенції Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства (Лансаротської конвенції) [11] обумовило використання в КК України формулювань, які істотно вплинули на розуміння сутності таких кримінальних правопорушень як зґвалтування, сексуальне насильство, примушування до вступу у статевий зв'язок, вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку, розбещення неповнолітніх та домагання дитини для сексуальних цілей.

Одним із ключових понять Стамбульської конвенції є поняття сексуального насильства. Відповідно до ст. 36 вказаного міжнародного правового документа, сексуальним насильством визнаються такі форми умисної поведінки: 1) вчинення без згоди, вагінального, анального або орального проникнення сексуального характеру в тіло іншої особи з використанням будь-якої частини тіла або предмета; 2) здійснення, без згоди, інших актів сексуального характеру з особою; 3) примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою особою [10]. Згідно Лансаротської конвенції сексуальна експлуатація дітей та сексуальне насильство стосовно дітей охоплює поведінку, зазначену в статтях 18–23 цієї Конвенції, а саме: 1) сексуальне насильство; 2) правопорушення, що стосуються дитячої проституції; 3) правопорушення, що стосуються дитячої порнографії; 4) правопорушення, що стосуються участі дитини в порнографічних виставах; 5) розбещення дітей; 6) домагання дитини для сексуальних цілей [11]. Вказані форми протиправної сексуальної поведінки були імплементовані в українське кримінальне законодавство у вигляді окремих статей КК України.

У ч. 1 ст. 152 КК України «Згвалтування» це кримінальне правопорушення (злочин) визначається як вчинення дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло іншої особи з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета, без добровільної згоди потерпілої особи (частини 2–6 вказаної статті передбачають обтяжуючі обставини). Таким чином на відміну від раніше існуючого правового уявлення про згвалтування як насильницького (або з використанням безпорадного стану особи) вчинення природнього статевого акту (статевих зносин) сучасне його тлумачення пов'язується з наступними ознаками:

– вчинення дій сексуального характеру з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета;

– проникнення в тіло іншої особи (вагінальне, анальне або оральне);

– відсутність добровільної згоди на це потерпілої особи.

В ч. 1 ст. 153 КК України «Сексуальне насильство» це кримінальне правопорушення (злочин) визначається як вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов'язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (частини 2-6 вказаної статті передбачають обтяжуючі обставини). Тобто ключовою відмінністю сексуального насильства від зґвалтування є відсутність проникнення в тіло іншої особи.

Наприклад, ОСОБА_6 13 березня 2021 р. у своєму будинку святкував свій день народження, на який були запрошені ОСОБА_8 з чоловіком і ще одна сімейна пара. Приблизно о 07.00 год. ранку після розпивання спиртних напоїв з ОСОБОЮ_8, її чоловіком, та ще однією сімейною парою він повалив ОСОБУ_8 на підлогу, зняв з неї та з себе нижню білизну та почав торкатися статевим членом її обличчя, тіла та статевих органів. Таким чином він без проникнення у тіло потерпілої задовольняв свою статеву пристрасть, ігноруючи загальноприйняті норми моралі та поведінки у суспільстві і нехтуючи правом особи на статеву свободу. Допитаний у судовому засіданні обвинувачений ОСОБА_6 свою вину у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 1 ст. 153 КК України, визнав повністю. При цьому пояснив, що для задоволення своєї статевої пристрасті без добровільної згоди потерпілої ОСОБИ_8 він скористався її безпорадним станом, викликаним сильним алкогольним сп'янінням. Вчиняючи насильницькі дії сексуального характеру, він не мав наміру проникати в тіло потерпілої. Свою негативну поведінку пояснив станом сильного алкогольного сп`яніння, що, на його думку, й обумовило такі його дії.

Суд визнав ОСОБУ_6 винним у скоєнні вказаного кримінального правопорушення та кваліфікував його дії за ч. 1 ст. 153 КК України, як вчинення будь-яких насильницьких дій сексуального характеру, не пов`язаних із проникненням в тіло іншої особи, без добровільної згоди потерпілої особи (сексуальне насильство) і призначив покарання у вигляді позбавлення волі на строк 3 (три) роки із звільнення від відбування покарання з випробуванням на 2 роки (ст. 75 КК України) [12].

У ч. 1 ст. 154 КК України «Примушування до вступу в статевий зв'язок» це кримінальне правопорушення (кримінальний проступок) визначається як примушування особи без її добровільної згоди до здійснення акту сексуального характеру з іншою особою. Таким чином в механізмі даного статевого кримінального правопорушення виокремлюються три особи: 1) особа, яка примушує (винна особа); 2) особа, яку примушують (потерпіла особа); 3) особа, до сексуальних дій з якою примушують потерпілу особу. В ч. 2 ст. 154 КК України передбачається кваліфікуюча обставина – третя особа характеризується як така, від якої потерпіла особа матеріально або службово залежна (правопорушення залишається кримінальним проступком). Частиною 3 ст. 154 КК України передбачається ще одна кваліфікуюча обставина – поєднання примушування з погрозою знищення, пошкодження або вилучення майна потерпілої особи чи її близьких родичів, або з погрозою розголошення відомостей, що ганьблять її чи близьких родичів (правопорушення визнається злочином).

Отже, доцільно дійти висновку, що ст. 154 КК України є імплементацією третьої форми сексуального насильства, передбаченої ст. 36 Стамбульської конвенції, а саме примушування іншої особи до здійснення, без згоди, актів сексуального характеру з третьою

особою [10]. У зв'язку з цим видається помилковим твердження українського науковця Ігоря Чугунікова, що вказівка на матеріальну або службову залежність характеризує діяння, передбачене ч. 2 ст. 154 КК України, тобто стосується особи, яка примушує [13, с. 283]. На наш погляд, вона все ж таки характеризує третю особу (наприклад, високопосадовця), до сексуальних дій з якою примушують потерпілу особу.

В ч. 1 ст. 155 КК України «Вчинення дій сексуального характеру з особою, яка не досягла шістнадцятирічного віку» це кримінальне правопорушення (злочин) визначається як вчинення повнолітньою особою дій сексуального характеру, пов'язаних із вагінальним, анальним або оральним проникненням в тіло особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з використанням геніталій, іншого органу чи частини тіла або будь-якого предмета. Таким чином склад злочину пов'язується з наступними ознаками:

– вчинення повнолітньою особою дій сексуального характеру щодо неповнолітньої особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку;

– дії сексуального характеру з використанням геніталій або будь-якого іншого предмета;

– проникнення в тіло іншої особи (вагінальне, анальне або оральне);

– незалежно від наявності добровільної згоди на це потерпілої особи.

Стаття 154 КК України є імплементацією положень ст. 18 Лансаротської конвенції щодо криміналізації такої форми поведінки, як заняття діяльністю сексуального характеру з дитиною, яка не досягла передбаченого законодавством віку для заняття діяльністю сексуального характеру [11].

В ч. 1 ст. 156 КК України «Розбещення неповнолітніх» це кримінальне правопорушення (злочин) визначається як вчинення розпусних дій щодо особи, яка не досягла шістнадцятирічного віку. Частина 2 вказаної статті передбачає обтяжуючу обставину – вчинення вказаних дій щодо малолітньої особи або членами сім'ї чи близькими родичами, особою, на яку покладено обов'язки щодо виховання потерпілого або піклування. Під розпусними діями згідно ст. 22 Лансаротської конвенції розуміється умисне спонукання дитини, яка не досягла вказаного віку, спостерігати за сексуальним насильством або діяльністю сексуального характеру, навіть якщо вона не бере в цьому участі [11].

В ч. 1 ст. 156-1 КК України «Домагання дитини для сексуальних цілей» це кримінальне правопорушення (злочин) визначається як пропозиція зустрічі, зроблена повнолітньою особою, у тому числі з використанням інформаційно-телекомунікаційних систем або технологій, особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку, з метою вчинення стосовно неї будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, у разі якщо після такої пропозиції було вчинено хоча б одну дію, спрямовану на те, щоб така зустріч відбулася (частини 2 і 3 вказаної статті передбачають обтяжуючі обставини). Таким чином склад цього злочину пов'язується з наступними ознаками:

– пропозиція зустрічі у будь-якій формі особі, яка не досягла шістнадцятирічного віку;

– вчинення повнолітньою особою;

– метою зустрічі є вчинення стосовно вказаної особи будь-яких дій сексуального характеру або розпусних дій, в т.ч. втягнення її у виготовлення дитячої порнографії;

– вчинення хоча б однієї дії, спрямованої на те, щоб така зустріч відбулася.

Стаття 156-1 КК України є імплементацією положень ст. 23 Лансаротської конвенції щодо криміналізації такої форми поведінки, як домагання дитини дорослою людиною для сексуальних цілей [11].

Висновки та перспективи подальших розвідок. Підсумовуючи викладене стосовно сутності та ознак окремих видів кримінальних правопорушень проти статевої свободи та статевої недоторканості особи, зазначимо що вони мають істотне значення для правильної правової кваліфікації кримінально караної сексуальної поведінки. На початку досудового розслідування, який характеризується інформаційної невизначеністю і динамічністю слідчих ситуацій наведені ознаки використовуються у формі версій кваліфікації – обґрунтованих наявними відомостями припущень про існування ознак тих чи інших передбачених

законодавством України складів статевих кримінальних правопорушень. Версії кваліфікації є необхідним інструментом, який дозволяє апріорі визначити обставини, що підлягають встановленню і доказуванню, а також потрібні для цього слідчо-розшукові дії. У зв'язку з цим примітним є й припис п. 5 ч. 5 ст. 214 КПК України щодо внесення до ЄРДР попередньої правової кваліфікації кримінального правопорушення, яка потім може змінюватися (поновлюватися) у перебігу досудового розслідування залежно від встановлення тих чи інших обставин розслідуваної події.

Зважаючи на складнощі у встановленні обставин інтимного життя, статевих стосунків між людьми, які суттєво впливають на перебіг кримінального провадження, видаються перспективними дослідження й використання версій в їх традиційному розумінні у зазначеній категорії справ. Зокрема, може йтися про використання версій при розслідуванні сексуального насильства в тій чи іншій формі, вчиненого стосовно знайомих осіб (подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває чи перебував у близьких відносинах). Є всі підстави припускати, що ці питання можуть бути тісно пов'язаними з розглянутою проблемою версій кваліфікації.

Список використаних джерел:

1. Юхно, О. О. Проблемні питання проведення огляду місця події та першочергових тактичних дій слідчого при розкритті й розслідуванні згвалтувань. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка,* 2019, 1(85), 311–320. DOI: https://doi.org/10.33766/2524-0323.85.311-320

2. Волобуєв А., Орлова Т. Зґвалтування в Україні: проблемні питання доказування. *Visegrad Journal on Human Rights,* 2019, 5(2), 50–53. https://journal-vjhr.sk/wp-content/uploads/2020/12/Vyshegrad-5_2019_Tom-2.pdf (дата звернення 19.03.2024).

3. Коваль, М. М., Малиновська, А. В. Експертизи, які проводяться під час розслідування кримінальних проваджень про зґвалтування [Examinations which are conducted during the investigation of criminal cases of rape]. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*, 43, 2020, 159–162. DOI: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.35.

4. Плетенець, В. М. Сексуальне насильство в умовах воєнного стану в Україні: становище й шляхи підвищення ефективності його виявлення. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка,* 2022, 2(98), с. 227–237. DOI: https://doi.org/10.33766/2524-0323.98.227-237.

5. Шульженко А. В. Проблеми доказування під час розслідування зґвалтувань в умовах воєнного стану. *В Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* (до 25-річчя Національного університету «Одеська юридична академія» та 175-річчя Одеської школи пра-ва): у 2 т.: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Одеса, 17 червня 2022 р.). Одеса : Гельветика. Т. 2. С. 438–440.

6. Коржанський М.Й. Кваліфікація злочинів. Навчальний посібник. Видання 2-ге. К. : Атіка, 2002. 640 с.

7. Навроцький В.О. Основи кримінально-правової кваліфікації : навч. посіб. 2-ге вид. К. : Юрінком Інтер, 2009. 512 с.

8. Ус О. В. Теорія та практика кримінально-правової кваліфікації : лекції. Харків : Право, 2018. 368 с.

9. Про затвердження Положення про Єдиний реєстр досудових розслідувань, порядок його формування та ведення. *Наказ Генерального прокурора* від 30.06.2020 № 298. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0298905-20#Text (дата звернення 19.03.2024).

10. Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами. Офіційний переклад. URL: https://ips.ligazakon.net/document/MU11251 (дата звернення 21.03.2024).

11. Конвенція Ради Європи про захист дітей від сексуальної експлуатації та сексуального насильства. Офіційний переклад. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_927#Text (дата звернення 21.03.2024).

12. Справа № № 496/2051/21. Вирок Біляївського районного суду Одеської області від 05.10.2022. *Єдиний державний реєстр судових рішень.* URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/106633092 (дата звернення 21.03.2024).

13. Чугуніков Ігор. Зґвалтування і сексуальне насильство та примушування до вступу в статевий зв'язок: проблеми розмежування. *Підприємництво, господарство і право.* 5/2020. С. 280–287.

НИРКА Є. О.,
ад'юнкт
(Донецький державний університет внутрішніх справ, м. Кропивницький)

УДК 343.98+343.14
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.36

ДОПИТ, ЩО ПЕРЕДУЄ ПРЕД'ЯВЛЕННЮ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ

У науковій статті досліджуються питання формування теоретичних положень та розробки науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на оптимізацію проведення допиту, що передує пред'явленню для впізнання, на основі вивчення психологічних аспектів, теоретичних, організаційних та тактичних положень зазначеної слідчої (розшукової) дії, а також використання його результатів при пред'явленні для впізнання та подальшого розслідування.

Аргументовано, що знання психологічних закономірностей, які складають основу пред'явлення для впізнання, допомагає правильно організувати проведення цієї слідчої (розшукової) дії та у значній мірі визначає тактику її проведення. Використання даних психології допомагає встановленню психологічних особливостей особи, правильному вибору тактичних прийомів під час допиту, який проводиться до впізнання, у ході безпосередньо пред'явлення для впізнання, а також під час перевірки та оцінки його результатів.

Авторкою доведено, що формування показань особи, якій планується пред'являти певний об'єкт для впізнання, можна розглядати як сукупність процесів (стадій), які обумовлюють один одного: сприйняття об'єкта; запам'ятовування та збереження в пам'яті; пригадування та відтворення сприйнятого, з метою подальшого ототожнення об'єкта, що спостерігається, з раніше сприйнятим.

У статті на основі сучасних досягнень психології сприйняття, запам'ятовування, відтворення та впізнавання нами проаналізовані процеси виникнення, зберігання та передачі інформації про зовнішні ознаки об'єктів, визначено перелік найбільш значущих (опорних) для допитуваної особи ідентифікаційних ознак (елементів) об'єкта, які необхідні і достатні для його ототожнення за уявним образом, зафіксованим в пам'яті особи.

Ключові слова: *пред'явлення для впізнання, попередній допит, сприйняття, запам'ятовування, відтворення, психологічні методи, ототожнення об'єктів, доказове значення.*

Nyrka Ye. O. Interrogation preceding presentation for identification: a psychological aspect

The scientific article examines the issues of forming theoretical provisions and developing scientifically based recommendations aimed at optimizing the interrogation that precedes presentation for identification, based on the study of psychological aspects, theoretical, organizational and tactical provisions of the specified investigative (search) action, as well as the use its results when presented for identification and further investigation.

It is argued that the knowledge of psychological regularities, which form the basis of presentation for recognition, helps to properly organize the conduct of this

investigative (search) action and largely determines the tactics of its conduct. The use of psychological data helps to establish the psychological characteristics of a person, the correct choice of tactics during the interrogation, which is conducted before identification, during the direct presentation for identification, as well as during the verification and evaluation of its results.

The author proved that the formation of the testimony of a person to whom it is planned to present a certain object for recognition can be considered as a set of processes (stages) that condition each other: perception of the object; memorization and retention in memory; recalling and reproducing the perceived, in order to further identify the observed object with the previously perceived.

In the article, on the basis of modern achievements in the psychology of perception, memorization, reproduction and recognition, we analyzed the processes of emergence, storage and transmission of information about the external features of objects, defined a list of the most significant (supporting) identification features (elements) of the object for the questioned person, which are necessary and sufficient for its identification according to the imaginary image recorded in the person's memory.

Key words: *presentation for recognition, preliminary interrogation, perception, memorization, playback, psychological methods, identification of objects, evidential value.*

Вступ. Допит є найпоширенішою, найнеобхіднішою слідчою (розшуковою) дією і водночас складним засобом доказування з точки зору тактики його проведення. Крім того, складність допиту, що передує пред'явленню для впізнання, визначається тим, що показання (відомості про обставини, що відносяться до майбутнього впізнання), які отримуються в ході його проведення, багато в чому залежать від конкретної слідчої ситуації, що складається під час розслідування, а також мають суб'єктивний (індивідуальний) характер. Під час підготовки та проведення допиту слід враховувати психологічні особливості впізнавального процесу, позицію допитуваного та інші особливості кримінального провадження.

Необхідність розгляду зазначеного питання визначається тим, що знання психологічних закономірностей, які складають основу пред'явлення для впізнання, допомагає правильно організувати проведення цієї слідчої (розшукової) дії та у значній мірі визначає тактику її проведення. Використання даних психології допомагає встановленню психологічних особливостей особи, правильному вибору тактичних прийомів під час допиту, який проводиться до впізнання, у ході безпосередньо пред'явлення для впізнання, а також під час перевірки та оцінки його результатів.

Правильне вирішення загальних тактичних питань допиту, що передує пред'явленню для впізнання, яке ґрунтується на урахуванні психологічних особливостей впізнавального процесу, зумовлює прийняття процесуально грамотних і оптимальних рішень про черговість і послідовність проведення впізнання та інших слідчих (розшукових) дій або про відмову від їх проведення.

Постановка завдання. Аналіз наукових джерел дозволяє зробити висновок про те, що наукові роботи вчених становлять великий інтерес. Отримані під час нашого дослідження результати дають підстави для загальної позитивної оцінки рівня розробленості процесуального та криміналістичного забезпечення допиту, що передує пред'явленню для впізнання. Тому основні ідеї та концептуальні тези, викладені у юридичній літературі, були прийняті за основу проведеного дослідження. Так, питання проведення допиту та подальшого пред'явлення для впізнання стали предметом дослідження В. П. Бахіна, В. К. Весельського, В. Г. Гончаренка, В. О. Коновалової, І. В. Кубарєва, М. В. Салтевського, В. В. Тіщенка, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька та багатьох інших. Проте в останні роки фундаментальних наукових досліджень щодо психологічних особливостей допиту, що передує проведенню пред'явлення для впізнання, не проводилося.

Тому мета нашої статті полягає у формуванні теоретичних положень та у розробці науково обґрунтованих рекомендацій, спрямованих на оптимізацію проведення допиту, що передує пред'явленню для впізнання, на основі вивчення психологічних аспектів, теоретичних, організаційних та тактичних положень зазначеної слідчої (розшукової) дії, а також використання його результатів при пред'явленні для впізнання та подальшого розслідування.

Результати дослідження. Прийняттю рішення щодо пред'явлення для впізнання того чи іншого об'єкта повинен передувати тактично грамотний допит особи, яка буде впізнавати, з метою встановлення ознак, за якими вона може впізнати об'єкт, який сприймала раніше. Оцінка результатів допиту, залежно від процесуального статусу особи, яка буде впізнавати, вимагає, як правило, використання тактичних прийомів отримання доказової інформації як про допитуваного, так і про характер злочинної події, об'єкт, що спостерігався ним раніше тощо.

Раніше у своїх роботах ми зазначали, що важливого значення для виникнення підстав для проведення пред'явлення для впізнання набуває проведення попереднього допиту особи, яка буде впізнавати. Зазначена норма, яка й нормативно закріплена у КПК України, є однією з основних умов для проведення пред'явлення для впізнання. Проте ця норма щодо обов'язкового допиту особи, яка буде впізнати, у КПК України сформульована не зовсім вдало. Законодавець із незрозумілих причин у ч. 1 ст. 228 КПК України та ч. 1 ст. 229 КПК України, де йдеться про передумови проведення пред'явлення для впізнання, замість терміну «допитує» використовує «опитує», про що має складатися відповідний протокол [1, с. 120].

Зважаючи на те, що допит є специфічною формою міжособистісних відносин, великого значення набувають закономірності психічної діяльності людини, які є предметом вивчення загальної та соціальної психології. Так, положення загальної психології розкривають сутність та механізм таких важливих для розуміння допиту психологічних процесів, як сприйняття допитуваним навколишньої дійсності за допомогою органів чуття, запам'ятовування сприйнятого та відтворення отриманих відомостей [2, с. 163]. Соціальна психологія вивчає проблеми спілкування між учасниками допиту, а також ситуації, що виникають під час цього процесу (наприклад, встановлення психологічного контакту слідчого з допитуваним). В рамках спеціальних розділів юридичної психології вивчаються дефекти процесів сприйняття, запам'ятовування та відтворення. Отже всі елементи тактики допиту повинні мати міцну психологічну основу як важливий складовий елемент їхнього наукового фундаменту. У цілому, сучасна тенденція до психологізації криміналістичної тактики знаходить тут повне вираження, і в такий спосіб, стає імперативною вимогою.

З погляду психології, допит – це спілкування між його учасниками. Однією з основних особливостей спілкування під час допиту є здійснення психологічного впливу на допитувану особу. Юридична психологія до таких методів впливу відносить: передачу інформації, переконання, регульоване спілкування, постановка і варіювання уявних завдань тощо. Тактика допиту базується значною мірою на використанні цих психологічних методів [3, с. 158]. З усього переліку пізнавальних методів, які застосовуються під час проведення допиту і не несуть у собі елемент психологічного впливу на допитувану особу, можна виділити, на наш погляд, лише спостереження. Інші безпосередньо реалізуються через методи психологічного впливу. Те саме можна сказати і про логічні методи пізнання, які містять елементи впливу на допитувану особу з метою отримання необхідних відомостей.

Вивчаючи психологію формування показань особи, яка буде впізнавати, стосовно умов судочинства, доцільно розглядати їх не у суто психологічному плані як сукупність компонентів, які обумовлюють один одного (сприйняття об'єкта, запам'ятовування, збереження у пам'яті, забування, ототожнення). Необхідно враховувати також і той вплив, який здійснює на процес формування показань правове регулювання. Правове регулювання неспроможне змінити ні змісту, ні кінцевого результату процесу впізнання. Така регламентація покликана лише максимально забезпечити достовірність впізнання, тобто усунути можливі зовнішні перешкоди. Тому існують вагомі підстави виділити в самостійну стадію пригадування і відтворення показань, які даються на допиті, що передує пред'явленню для впізнання.

Отже, формування показань особи, якій планується пред'являти певний об'єкт для впізнання, можна розглядати як сукупність процесів (стадій), які обумовлюють один одного: сприйняття об'єкта; запам'ятовування та збереження в пам'яті; пригадування та відтворення сприйнятого, з метою подальшого ототожнення об'єкта, що спостерігається, з раніше сприйнятим.

Психологічний аспект В. В. Тіщенко та О. П. Ващук вбачають у сприйнятті та використанні вербальної та невербальної інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій, коли невербальне спілкування відбувається за допомогою міміки, жестів і пантоміміки, через тілесні сенсорні контакти. Тактичне значення невербальної інформації полягає в тому, що вона сприяє діагностиці психологічного стану учасника слідчої (розшукової) дії, допомагає встановити психологічний контакт, сприяє виявленню інформаційної обізнаності та правдивості (неправдивості, приховування) учасника слідчої (розшукової) дії, допомагає вибрати ефективні тактичні прийоми (їх комбінації) для належного психологічного впливу на конкретну особу, сприяє виявленню рівня протидії з боку учасника слідчої (розшукової) дії розслідуванню злочину тощо [4, с. 174].

Важливо пам'ятати, що з'ясування обставин у особи, якій планується пред'являти певний об'єкт для впізнання, пов'язаних зі злочинною подією, веде не тільки до спогаду, але й попутно викликає хвилю негативних почуттів, які одного разу пережив допитуваний у зв'язку зі злочинною подією. Якщо допитуваний зрозуміє, що слідчий зацікавлений у отриманні об'єктивної інформації та намагається допомогти йому, він почуватиметься впевненіше і спокійніше. Це в свою чергу сприятиме кращому пригадуванню всіх обставин події, послужить меті забезпечення оптимального психофізіологічного стану особи, якій планується пред'являти певний об'єкт для впізнання, на момент пред'явлення для впізнання.

Психологічний вплив супроводжує проведення слідчих (розшукових) дій складного (змішаного) характеру, до яких Ю. М. Чорноус відносить і пред'явлення для впізнання. Вона зазначає, що процес пред'явлення особи для впізнання викликає в учасників слідчої (розшукової) дії переживання та психологічний дискомфорт [5, с. 16].

Тому у процесі проведення допиту слідчий має прагнути не тільки отримати доказову інформацію від допитуваного (незалежно від його процесуального статусу), а й створити атмосферу взаєморозуміння, довіри, тобто встановити психологічний контакт як необхідний атрибут усного спілкування сторін, що взаємодіють.

Важливе значення має встановлення психологічного контакту з особою, якій планується пред'являти певний об'єкт для впізнання, особливо – у разі відмови допитаної особи від участі у впізнанні. Слідчий повинен з'ясовувати причини такої відмови і, по можливості, вжити заходів щодо їх усунення. До них можуть належати: страх помсти з боку особу, яку пред'являють для впізнання, його співучасників або знайомих; небажання брати участь у пред'явленні для впізнання через присутність у зазначеній слідчій (розшуковій) дії будь-кого з учасників процесу; невпевненість у своїй пам'яті тощо.

Психологічний контакт може бути встановлений шляхом впливу на соціально-психологічні якості особи, якій планується пред'являти певний об'єкт для впізнання, (звернення до почуття громадянського обов'язку, правосвідомості, совісті, справедливості, чесності, принциповості тощо).

Важливо психологічно налаштувати особу на впізнання, переконати її в тому, що не слід боятися будь-якого негативного впливу з боку особи, яку будуть пред'являти для впізнання, оскільки існують різні форми проведення впізнання, які забезпечують захист особи та її близьких. Активно рекомендується використовувати різні тактичні прийоми, зокрема ті, які мають спонукальну основу.

Найчастіше застосовуються такі прийоми: прояв неупередженого ставлення до протилежного суб'єкта; нейтралізація та усунення конфліктної ситуації, що виникла з окремими учасниками слідчої (розшукової) дії; порушення інтересу та активності учасників слідчої (розшукової) дії; звернення до логічного мислення. Зрештою, від уміння слідчого вирішувати проблему встановлення психологічного контакту великою мірою залежить успіх попереднього допиту та безпосередньо пред'явлення для впізнання.

Психологічний контакт є бажаною, але, суворо кажучи, не необхідною умовою вирішення завдань допиту. Особа може співпрацювати зі слідством, навіть відчуваючи гостру неприязнь до слідчого, але керуючись при цьому якимись особистими мотивами. Тому не можна повністю погодитись із твердженням, що допит не може призвести до досягнення його цілей, якщо не встановлений психологічний контакт між слідчим та допитуваним, або думкою, що без психологічного контакту не можна обійтись у жодній слідчій дії, яка пов'язана зі спілкуванням. Такі твердження є справедливим, але лише щодо комунікативного контакту, а не психологічного. З іншого боку, установлення психологічного контакту не гарантує співпрацю допитуваного зі слідчим та отримання від нього доказової інформації, а лише, підкреслимо це ще раз, створює для цього сприятливі умови [6, с. 193].

Важливим моментом є усвідомлення можливості актуалізації латентно зафіксованої інформації в показаннях свідків, потерпілих тощо. У зв'язку з цим слідчий повинен продумати, які тактичні прийоми він буде використовувати для порушення асоціативних зв'язків та актуалізації в пам'яті допитуваного раніше зафіксованого. Психологи до таких прийомів відносять постановку нагадуючих питань, психологічною основою яких є повідомлення допитуваній особі інформації, яка посприяє пригадування події; пред'явлення речових та оголошення письмових доказів. Не менш ефективним є допит особи на місці події, оскільки повторне сприйняття обстановки, в якій спостерігалася подія, сприяє активізації процесу пригадування.

Відмова впізнаючого від впізнання є можливою внаслідок несприятливо сформованих умов перебігу впізнавального процесу (погані умови сприйняття, сплин великої кількості часу з моменту спостереження об'єкта тощо), особистої зацікавленості впізнаючого або зовнішнього впливу на нього з боку зацікавлених у певному результаті осіб. У першому випадку рішення не проводити впізнання може бути прийняте з урахуванням міри вмотивованості і категоричності відмови впізнаючого в зіставленні з об'єктивно встановленими умовами перебігу впізнавального процесу. Невмотивовану відмову впізнаючого від впізнання доцільно переборювати засобами психологічного впливу [7, с. 319].

Ми вважаємо, що нездатність описати об'єкт не виключає можливості безпомилкового впізнання, як і правильний опис не забезпечує можливості впізнання. Сприйняття – це передусім переробка інформації. Обробка інформації під час сприйняття – багатоетапний процес, тому образи, які сформовані в процесі сприйняття, мають індивідуальну специфіку.

Очевидець «бачить» свою суб'єктивну картину світу, адаптовану до своєї системи цінностей і установок, і якщо при сприйнятті були прогалини або інформація, яка сприймалася, була неповною, визначити логічно і висловити в мові ознаки, за якими може відбутися впізнання, важко. Зорова система постачає матеріал, за яким приймається рішення, але елементи зображення, якщо немає необхідності в деталізації, не виділяються, і логічний опис їх відсутній. Звідси випливає, що кількість тих, хто вступає і сприймає людську психіку і свідомість сигналів з навколишнього світу, перевищує фізичну можливість їх повної і точної вербалізації.

Процес впізнавання відбувається у «схованках пам'яті», поза свідомістю, тож, не можна вирішувати питання щодо проведення пред'явлення для пізнання виходячи лише з суб'єктивної впевненості особи, якій планується пред'являти певний об'єкт для впізнання, про можливість впізнати об'єкт. Справа в тому, що суб'єктивна впевненість, що висловлюється слідчому, залежить від індивідуальної характеристики цієї особи: її самовпевненості чи схильності до сумнівів, рішучості чи обережності, критичності чи не критичності тощо. Якщо врахувати, що перед допитом особа, яку було попереджено про кримінальну відповідальність за дачу завідомо неправдивих показань, рятується цієї відповідальності, то ступінь впевненості, висловленої слідчому, може бути значно зменшена порівняно з дійсною.

З огляду на це ми вважаємо правильним відносити вирішення питання про пред'явлення для впізнання в подібних (як, втім, і в інших) випадках до компетенції слідчого. А суперечки про доказове значення отриманих під час такого впізнання результатів краще перенести на оціночну площину.

Оцінка результату допиту та безпосередньо пред'явлення для впізнання становить певну складність, оскільки при цьому необхідно враховувати низку чинників, основними з яких є саме психологічні чинники. Оцінка доказового значення результату пред'явлення для впізнання включає: 1) зіставлення та оцінку показань особи на допиті та показань при пред'явленні їй об'єкта для впізнання; 2) аналіз формування показань цієї особи; 3) перевірку правильності обрання процесуальної форми, дотримання процесуальних та тактичних правил проведення пред'явлення для впізнання; 4) урахування попереднього впізнання; 5) оцінку висновку особи, яка впізнає, про тотожність, нетотожність або подібність.

Висновки. На основі сучасних досягнень психології сприйняття, запам'ятовування, відтворення та впізнавання нами проаналізовані процеси виникнення, зберігання та передачі інформації про зовнішні ознаки об'єктів, визначено перелік найбільш значущих (опорних) для допитуваної особи ідентифікаційних ознак (елементів) об'єкта, які необхідні і достатні для його ототожнення за уявним образом, зафіксованим в пам'яті особи.

Проблема психологічної сутності допиту, який передує пред'явленню для впізнання, настільки багатоаспектна, що у рамках однієї наукової статті її складно розглянути. Проте вважаємо, що викладені думки дозволяють зробити висновок щодо важливості психологічних закономірностей впізнання та їх використання під час організації та обранні тактики такого допиту та безпосередньо пред'явлення для впізнання у кримінальному провадженні.

Список використаних джерел:

1. Нирка Є.О. Теоретичне обґрунтування підстав та умов пред'явлення для впізнання у кримінальному провадженні. *Правовий часопис Донбасу / Law journal of Donbass.* 2022. № 4(81) ч. 2. С. 118–122.

2. Психологія: навч. посібник. Вид. 2-ге / Уклад. : Н. М. Гуцуляк, Н. Г. Матейчук. Чернівці, 2019. 300 с.

3. Мухіна Г.В. Юридична психологія: навчально-методичний посібник/за заг. ред. В.М. Бесчастного. Київ, 2019. 236 с.

4. Тіщенко В. В., Ващук О. П. Сприйняття та використання вербальної та невербальної інформації під час проведення слідчих (розшукових) дій. *Криміналістика і судова експертиза.* 2019. Вип. 64. С. 169–179.

5. Чорноус Ю.М. Психологічні основи реалізації тактичних прийомів. Ûridična psihologìâ *(Юридична психологія)*. 2020. № 1 (26). С. 13–21.

6. Кубарєв І.В. Сутність психологічного контакту під час проведення допиту. *Правовий часопис Донбасу.*2020. № 2 (71). С. 190–196.

7. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1 / В.Ю. Шепітько, В.О. Коновалова, В.А. Журавель, В.М. Шевчук та ін.: за ред. В.Ю. Шепітька. Харків, 2019. 465 с.

САВЧЕНКО Р. С.,
аспірант кафедри конституційного,
адміністративного та фінансового права
*(Академія праці, соціальних відносин
і туризму)*

ЧАСОВА Т. О.,
кандидат юридичних наук,
адвокат

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.37

ПРОЦЕДУРНИЙ МЕХАНІЗМ ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНОГО РОЗШУКУ ЯК ЕЛЕМЕНТ СПЕЦІАЛЬНОГО ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У науковій статті здійснений правовий аналіз процедури міжнародного розшуку, як елементу спеціального досудового розслідування. Дослідженню питання міжнародного розшуку приділялась увага багатьох науковців, зокрема: Хахуцяк О., Верещак О., Погорецьким М., Старенький О., Ахтирська Н., Лящук О. та інші., проте залишається ряд невирішених проблем процедурного механізму проведення міжнародного розшуку, як елементу спеціального досудового розслідування.

Законодавцю необхідно внести в КПК главу, що буде містити визначення поняття «міжнародний розшук», регламентувати підстави для визнання факту того, що особа перебуває у міжнародному розшуку та чітке розуміння який момент вважати моментом оголошення у міжнародний розшук. Зазначені прогалини породжують низку проблем для правозастосування та створюють неоднозначну судову практику. Процедура міжнародного розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення є досить складною та багатоаспектною, адже залучаються правоохоронні органи та організації двох або більше держав, тому необхідний налагоджений механізм співпраці та законодавче регулювання, що не сприятиме перешкоджанню спеціального кримінального провадження.

Пропонуємо доповнити КПК України статтею 297-6 «Міжнародний розшук підозрюваних, обвинувачених злочинців» у наступній редакції: 1. Міжнародний розшук підозрюваних, обвинувачених, злочинців – це один із напрямів співробітництва держав у боротьбі з кримінальною злочинністю, що діє на тій самій правовій базі та за участю тих самих суб'єктів, наділених відповідною компетенцією у питаннях міжнародного розшуку. 2. Суб'єктами міжнародного розшуку виступають держави та їх органи, що наділені такою компетенцією та здійснюють усі необхідні практичні дії, згідно з нормами конкретних міжнародних договорів. 3. Органом, що здійснює повноваження щодо оголошення особи в міжнародний розшук є Генеральний секретаріат Інтерполу. 4. Моментом оголошення особи в міжнародний розшук слід вважати прийняття Генеральним секретаріатом Інтерполу рішення, що відображається в інформаційній базі Інтерполу. 5. Процедура міжнародного розшуку розпочинається з направлення відповідного повідомлення до Інтерполу усіх країн-учасниць.

Ключові слова: *Інтерпол, момент оголошення особи в міжнародний розшук, кримінальне провадження, спеціальне розслідування.*

Savchenko R. S., Chasova T. O. Procedural mechanism for conduct of international search as an element of a special pre-trial investigation

The scientific article provides a legal analysis of the international search procedure as an element of a special pre-trial investigation. The study of the issue of international search has received the attention of many scientists, in particular: Khahutsyak O., Vereshchak O., Pohoretskyi M., Starenkyi O., Akhtyrska N., Lyashchuk O. and others. However, there remain a number of unresolved problems of the procedural mechanism of international search, such as element of a special pre-trial investigation.

The legislator needs to add a chapter to the Criminal Procedure Code that will contain the definition of the concept of "international wanted", to regulate the grounds for recognizing the fact that a person is on international wanted list and to clearly understand what moment is considered the moment of declaring an international wanted person. These gaps create a number of problems for law enforcement and create ambiguous judicial practice. The procedure of international search for persons who have committed a criminal offense is quite complex and multifaceted, because law enforcement agencies and organizations of two or more states are involved, therefore an established mechanism of cooperation and legislative regulation is necessary, which will not contribute to the obstruction of special criminal proceedings.

We propose to supplement the Criminal Code of Ukraine with Article 297-6 "International search for suspects, accused criminals" in the following wording: 1. International search for suspects, accused, criminals is one of the directions of cooperation between states in the fight against criminal crime, which operates on the same legal basis and with the participation of the same subjects endowed with the appropriate competence in matters of international search. 2. The subjects of the international search are the states and their bodies, which are endowed with such competence and carry out all the necessary practical actions, in accordance with the norms of specific international treaties. 3. The General Secretariat of Interpol is the authority exercising authority to declare a person on international wanted list. 4. The moment of declaring a person as an international wanted person should be considered the adoption of a decision by the General Secretariat of Interpol, which is reflected in the information base of Interpol. 5. The international search procedure begins with the sending of a corresponding notification to Interpol of all participating countries.

Key words: *international search, Interpol, the moment of declaring a person on international wanted list, criminal proceedings, special pre-trial investigation.*

Вступ. Процедура міжнародного розшуку осіб, які вчинили кримінальне правопорушення є досить складною та багатоаспектною, адже залучаються правоохоронні органи та організації двох або більше держав, тому необхідний налагоджений механізм співпраці та законодавче регулювання, що не сприятиме перешкоджанню кримінального провадження. Одним із пріоритетних завдань кримінального судочинства є забезпечення правових механізмів, які обумовлюють реалізацію принципу невідворотності відповідальності за вчинений злочин. Вагомою складовою реалізації зазначеного принципу є функціонування інституту спеціального досудового розслідування.

Постановка завдання. Правовий аналіз процедури міжнародного розшуку як елементу спеціального досудового розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню питання міжнародного розшуку приділялась увага багатьох науковців, зокрема: Хахуцяк О., Верещак О., Погорецьким М., Старенький О., Ахтирська Н., Лящук О. та інші, проте залишається ряд невирішених проблем процедурного механізму проведення міжнародного розшуку, як елементу спеціального досудового розслідування.

Результати дослідження. Відповідно до Кримінально-процесуального кодексу України (далі – КПК), спеціальне досудове розслідування здійснюється на підставі ухвали слідчого судді стосовно підозрюваного, крім неповнолітнього, який переховується від органів слідства та суду з метою ухилення від кримінальної відповідальності та оголошений у міждержавний та/або міжнародний розшук. Крім цього, ч. 6. ст. 193 КПК передбачає процедуру заочного обрання запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою [1].

На думку Шевчишена А., спеціальне досудове розслідування – це екстраординарний порядок здійснення досудового розслідування, який застосовується у передбачених кримінальним процесуальним законом випадках ухилення підозрюваного від кримінальної відповідальності шляхом переховування від органів слідства та суду, спрямований на забезпечення доказування на стадії досудового розслідування у кримінальному провадженні з урахуванням стандартів справедливого правосуддя [2, с. 132].

Більшість науковців у своїх дослідженнях дійшли висновку, що законодавцю необхідно внести в КПК України главу, що буде містити визначення поняття «міжнародний розшук», регламентувати підстави для визнання факту того, що особа перебуває у міжнародному розшуку та чітке розуміння який момент вважати моментом оголошення у міжнародний розшук. Зазначені прогалини породжують низку проблем для правозастосування та створюють неоднозначну судову практику.

Хохуцяк О., Верещак О. пропонують наступне визначення: міжнародний розшук – це комплекс оперативно-розшукових, інформаційних та інших заходів між правоохоронними органами України та Міжнародною організацією кримінальної поліції – Інтерполом, що здійснюється з метою використання інформаційної системи Інтерполу для реалізації процесуальних форм міжнародного співробітництва [3, с. 303].

Погорецький М. та Старенький О. визначають міжнародний розшук – як регламентований нормами національного та міжнародного законодавства комплекс оперативно-розшукових, інформаційно-довідкових, адміністративно-перевірочних заходів, слідчих (розшукових) дій й негласних слідчих (розшукових) дій та інших процесуальних дій, що здійснюються на території держав-членів Інтерполу з метою встановлення місця знаходження оголошених у розшук осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді та суду й ухиляються від відбування кримінального покарання [4, с. 86].

На думку Ахтирської Н., для належного застосування норми про обрання запобіжного заходу у виді взяття під варту за відсутності особи необхідно внести зміни до КПК, передбачивши, що підставою для цього є внесення постанови про оголошення розшуку до ЄРДР [5, с. 180].

Лящук О. зазначає, що метою оголошення особи в міжнародний розшук є: 1) початок щодо особи спеціального досудового розслідування (in absentia); 2) заочне обрання щодо особи запобіжного заходу для подальшого звернення до Інтерполу; 3) встановлення Інтерполом місцезнаходження особи; 4) затримання і екстрадиція особи [6, с. 301].

В статті 297-1 КПК, передбачено, що підставами для здійснення спеціального досудового розслідування чи спеціального судового провадження є оголошення підозрюваного в міжнародний розшук та ухилення від явки на виклик слідчого, прокурора, слідчого судді чи суду (за умови його належного повідомлення про такий виклик) та перебування на території держави-агресора або на тимчасово окупованих територіях України [1].

Отже, для застосування спеціального досудового розслідування необхідне підтвердження, що підозрюваного оголошено у міжнародний розшук.

У Резолюції 75 (11) від 19 січня 1973 року сформульовані мінімальні правила, які рекомендуються державам-членам до застосування в питаннях здійснення судового провадження за відсутності обвинуваченого, а саме:

– справа жодної особи не може бути розглянута, якщо особа впродовж часу, який дозволяє їй з'явитися до суду й підготувати свій захист, не була повідомлена повістками про дату та місце судового розгляду, якщо тільки не буде встановлено, що вона навмисно прагнула уникнути правосуддя;

– повістки повинні вказувати на наслідки неявки обвинуваченого на судовий розгляд;

– суд повинен відкласти розгляд справи у випадку, якщо встановить, що повістка була вручена обвинуваченому, який не з'явився на розгляд, але є підстави вважати, що у нього виникли перешкоди для забезпечення явки, та особиста присутність обвинуваченого визнається судом обов'язковою;

– справа не повинна розглядатися за відсутності обвинуваченого, якщо є можливість перенести її розгляд на територію іншої держави або звернутися із запитом про видачу;

– у разі розгляду справи за відсутності обвинуваченого, докази повинні збиратися звичайними способами, а сторона захисту повинна мати право втручатися в цей процес;

– судове рішення, ухвалене за відсутності обвинуваченого, має бути доведено до його відома згідно з правилами вручення повісток для явки в суд [7].

У випадках, коли особу, оголошено у міжнародний розшук, під час досудового розслідування затримано та передано органам досудового розслідування України або підозрюваний добровільно з'явився до органу досудового розслідування, то це є підставою для припинення спеціального досудового розслідування і продовження досудового розслідування у загальному порядку (частина 5 статті 297-4 КПК) [1].

Відповідно до «Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол» правоохоронні органи України можуть одержати інформацію про місце перебування підозрюваних у вчиненні злочинів, обвинувачених, засуджених, які ухиляються від кримінальної відповідальності чи відбування покарання, з подальшою їх екстрадицією (видачею) [8].

На думку Калінніков О., моментом оголошення підозрюваного в міжнародний розшук є дата публікації Інтерполом відповідного повідомлення про оголошення розшуку підозрюваного [9, с. 122].

Погоджуємося з думкою вищезазначеного науковця, та пропонуємо на законодавчому рівні регламентувати, визначити, що момент оголошення підозрюваного в міжнародний розшук – прийняття Генеральним секретаріатом Інтерполу рішення, що відображається в інформаційній базі Інтерполу.

В ухвалі Апеляційної палати ВАКС від 04.02.2020 по справі №991/3010/19 зазначено: «за умови винесення слідчим, прокурором, постанови про оголошення особи у міжнародний розшук, внесення цих даних до Єдиного реєстру досудових розслідувань у кримінальному провадженні та належним зверненням із запитом до НЦБ задля отримання співробітництва з Генеральним секретаріатом Інтерполу та правоохоронними органами зарубіжних держав щодо міжнародного розшуку підозрюваного, який не було повернуто у передбаченому порядку, особа може вважатися оголошеною у міжнародний розшук» [10].

Висновки. Законодавцю необхідно внести в КПК главу, що буде містити визначення поняття «міжнародний розшук», регламентувати підстави для визнання факту того, що особа перебуває у міжнародному розшуку та чітке розуміння який момент вважати моментом оголошення у міжнародний розшук. Зазначені прогалини породжують низку проблем для правозастосування та створюють неоднозначну судову практику. Пропонуємо доповнити КПК статтею 297-6 «Міжнародний розшук підозрюваних, обвинувачених злочинців» у наступній редакції: 1. Міжнародний розшук підозрюваних, обвинувачених, злочинців – це один із напрямів співробітництва держав у боротьбі з кримінальною злочинністю, що діє на тій самій правовій базі та за участю тих самих суб'єктів, наділених відповідною компетенцією у питаннях міжнародного розшуку. 2. Суб'єктами міжнародного розшуку виступають держави та їх органи, що наділені такою компетенцією та здійснюють усі необхідні практичні дії, згідно з нормами конкретних міжнародних договорів. 3. Органом, що здійснює повноваження щодо оголошення особи в міжнародний розшук є Генеральний секретаріат Інтерполу. 4. Моментом оголошення особи в міжнародний розшук слід вважати прийняття Генеральним секретаріатом Інтерполу рішення, що відображається в інформаційній базі Інтерполу. 5. Процедура міжнародного розшуку розпочинається з направлення відповідного повідомлення до Інтерполу усіх країн-учасниць.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : від 13.04.2012 р. № 4651-VI : станом на 10 верес. 2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

2. Шевчишин А. Поняття спеціального досудового розслідування (in absentia)... та його функціональне призначення у кримінальних провадженнях щодо корупційних злочинів у сфері службової діяльності та професійної діяльності, пов'язаної з наданням публічних послуг. *Вісник кримінального судочинства*. 2017. № 2. С. 125–134.

3. Хахуцяк О., Верещак О. Проблеми оголошення особи у міжнародний розшук в контексті здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia). *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 1. С. 300–303.

4. Погорецький М., Старенький О. Оголошення особи в міжнародний розшук: проблемні питання. *Вісник кримінального судочинства*. 2018. № 4. С. 71–88.

5. Ахтирська Н. Актуальні питання міжнародного розшуку у світлі судової практики. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2019. № 54. С. 175–180.

6. Лящук О. Міжнародний розшук як одна із форм міжнародного співробітництва держав. *Право і суспільство*. 2014. № 4. С. 282–287.

7. Резолюція 75 (11): Рада Європи, міжнародний документ від 19 січня 1973 року. *Парламентська асамблея Ради Європи*. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz2/organizations.mpo_info?o_id=64

8. Про затвердження Інструкції про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол : Наказ Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, Національного антикорупційного бюро України, Служба безпеки України, Державного бюро розслідувань, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 17 серпня 2020 р. № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text

9. Калінніков О. Міжнародний та міждержавний розшук як обов'язкова умова здійснення спеціального досудового розслідування (in absentia). *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. 2020. № 3. С. 115–127.

10. Ухвала від 04.02.2020 № 991/3010/19 Вищий антикорупційний суд. Апеляційна палата. URL: https://verdictum.ligazakon.net/document/87452255?utm_source=jurliga.ligazakon.ua&utm_medium=news&utm_content=jl03

СЕНИК Т. Б.,
доктор філософії у галузі права,
старший викладач кафедри
кримінального права та процесу
*(Західноукраїнський національний
університет)*

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.38

ОКРЕМА УХВАЛА ЯК МЕХАНІЗМ РЕАГУВАННЯ НА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗЛОВЖИВАННЯ УЧАСНИКАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

У статті проаналізовано проблематика правової природи, регулювання та реалізації окремої ухвали судами. Досліджуючи напрацювання, викладені у доктрині кримінального процесу, ґрунтуючись на аналізі та порівнянні кримінально-процесуального законодавства, автор подає своє бачення питань, щодо відновлення окремої ухвали.

Узагальнюючи правозастосовну практику та доктринальні підходи, автор вказує, що окрема ухвала – це судовий акт, яким суд реагує на виявлені під час судового розгляду процесуальні зловживання учасниками кримінального провадження, шляхом встановлення обов'язкового реагування відповідних органів для вжиття заходів та усунення підстав для подальшого зловживання учасниками кримінального провадження.

Проведений аналіз у теорії кримінального процесу, так і судової практики надає можливість констатувати, що норми кримінально-процесуального законодавства не передбачають прийняття окремої ухвали, як засіб реагування на виявлені під час судового розгляду порушення закону і встановлені підстави. Доцільно змінити підхід, що окрема ухвала є «не досить популярним» способом реагування суддів на процесуальні порушення учасників кримінального провадження. Потрібно уніфікувати положення КПК, щодо застосування судами окремої ухвали за наслідками зловживання процесуальними правами учасниками кримінального провадження, оскільки чинний кримінальний процесуальний закон не врегульовує питання постановлення судового рішення, як окрема ухвала для можливості усунути порушення учасниками кримінального провадження процесуальних обов'язків і надати можливість суду звернутися до відповідних органів, посадових чи службових осіб з метою належного реагування на встановленні у ході судового розгляду порушення закону, прав та обов'язків.

Таким чином, здійснено порівняльно-правовий аналіз положень Кримінально-процесуального кодексу 1960 року (далі – КПК 1960 року) та Кримінального кодексу України 2012 року (далі – КПК 2012 року) у частині регламентації застосування окремої ухвали судами.

Вивчено правозастосовну практику реалізації окремої ухвали судами та виконання їх відповідними органами.

Ключові слова: *судовий розгляд, кримінальне провадження, відкладення судового розгляду у кримінальному провадженні, окрема ухвала.*

Senyk T. B. Separate resolution as a mechanism of response to procedural abuse by participants in criminal proceedings

The article analyzes the problems of the legal nature, regulation and implementation of a separate decision by the courts. Researching the developments set forth in the doctrine of criminal procedure, based on the analysis and comparison of criminal procedural legislation, the author presents his vision of issues related to the restoration of a separate resolution.

Summarizing the law enforcement practice and doctrinal approaches, the author points out that a special court ruling is a judicial act by which a court responds to procedural abuses by participants to criminal proceedings revealed during the trial by establishing a mandatory response of the relevant authorities to take measures and eliminate the grounds for further abuse by participants to criminal proceedings.

The analysis of both the theory of criminal procedure and court practice makes it possible to state that the provisions of criminal procedure legislation do not provide for a special ruling as a means of responding to violations of law and established grounds identified during the trial. It is advisable to change the approach that a special ruling is a "not popular enough" way for judges to respond to procedural violations of participants in criminal proceedings. It is necessary to unify the provisions of the CPC regarding the application by courts of a separate ruling on the consequences of abuse of procedural rights by participants in criminal proceedings, since the current criminal procedure law does not regulate the issue of issuing a court decision as a separate ruling to eliminate violations of procedural obligations by participants in criminal proceedings and to enable the court to apply to the relevant authorities, officials or officers in order to properly respond to violations established during the trial.

Thus, the author makes a comparative legal analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of 1960 (hereinafter – CPC 1960) and the Criminal Code of Ukraine 2012 (hereinafter – CPC 2012) in terms of regulating the application of special rulings by courts.

The author studies the law enforcement practice of implementation of special rulings by courts and their enforcement by relevant authorities.

Key words: *court proceedings, criminal proceedings, adjournment of court proceedings in criminal proceedings, separate resolution.*

Постановка проблеми. На сьогоднішній день багато праць науковців присвячено дослідженню окремих видів судових рішень у кримінальну провадженні, однак під час судового розгляду, такий вид судового рішення, як окрема ухвала не використовується, окрім випадків визначених кримінально-процесуальним законодавством (ст. 378 КПК 2012 року). Тож, актуальність цього питання обумовлюється тим, що КПК 2012 року, не містить положення «окрема ухвала» та не дає роз'яснення такому поняттю, однак ст. 378 КПК 2012 року, передбачає можливість суду одночасно з ухваленням вироку порушити окремою ухвалою питання перед службою в справах дітей або відповідним органом опіки та піклування, органом соціального захисту населення про необхідність влаштування цих неповнолітніх, непрацездатних або встановлення над ними опіки чи піклування. Таким чином, норми передбачені ч. 1 ст. 378 КПК 2012 року, дають можливість говорити про такий окремий вид судових рішень, як окрема ухвала, хоча у ст. 110 КПК 2012 року, що передбачено такі процесуальні рішення, як ухвала, вирок та постанова, та жодним чином не визначено окремої ухвали, як процесуального рішення.

Варто зазначити, що постановлення окремої ухвали є виявленням судом під час судового розгляду порушення процесуальних зловживань учасниками кримінального провадження, а підтвердженням цього є судова практика.

Постановка завдання. Системний аналіз норм кримінально-процесуального закону, дає змогу дійти до висновку про те, що рішення судів будь-якої інстанції приймаються, згідно

передбаченого закону України, тобто, процесуальні рішення ухвалюються для встановлення і закріплення істини у кримінальному провадженні. Таким чином, можливість ухвалення рішень, такого, як окрема ухвала має зумовлюватися позитивним впливом на ефективність здійснення правосуддя, дотримання розумних строків та процесуальні зловживання учасниками кримінального провадження, адже постає питання: ***Чи окрема ухвала буде профілактикою під час судового розгляду для дотримання процесуальних прав та обов'язків учасниками кримінального провадження?*** Відповідаючи на це питання, необхідно зрозуміти, що краще попередити порушення процесуальних зловживань, чим притягувати до відповідальності учасника судового розгляду.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній доктрині кримінального процесу приділено недостатньо уваги окремій ухвалі у кримінальному провадженні. У небагатьох публікаціях з цієї проблематики акцентується, переважно, на змісті судових рішень у кримінальному процесі: Н. В. Глинська, Ю. М. Грошевий, Л. М. Гуртієва, Т. В. Лукашкіна, В. Т. Маляренко, та інші вчені. Окремо необхідно відзначити наукові праці Ю. А. Дорохіна Л. О. Медведик, С. С. Мар'янова, Н. Р. Бобечко, які становить комплексну науково-практичну розвідку цього інституту кримінально-процесуального права. З огляду на це, питання, щодо відновлення окремої ухвали у кримінальному процесі України потребують додаткового з'ясування.

Метою статті є дослідження правового регулювання окремої ухвали, доктринальних підходів до розуміння її суті у кримінально-процесуальному праві.

Виклад основного матеріалу. Стаття 23-2 Кримінально-процесуального кодексу 1960 року містила такий вид судового рішення, як окрема ухвала суду. Відповідно до вказаної норми КПК 1960 року, суд при наявності на те підстав виносить окрему ухвалу (постанову), якою звертає увагу державних органів, громадських організацій або посадових осіб на встановлені по справі факти порушення закону, причини і умови, що сприяли вчиненню злочину і вимагають вжиття відповідних заходів. Окрему ухвалу (постанову) може бути також винесено при виявленні судом порушень прав громадян та інших порушень закону, допущених при провадженні дізнання, досудового слідства або при розгляді справи нижчестоящим судом [1].

Слід відмітити, що перелік підстав для винесення окремих ухвал чи постанов, визначений у ст. 23-2 КПК 1960 року, не є вичерпним. У разі необхідності суд міг за матеріалами судового розгляду винести окрему ухвалу і в інших випадках (*наприклад*, стосовно фактів відкладення судового розгляду, недоставлення підсудних, невиконання судових доручень та постанов про привід тощо).

Натомість чинний Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року, не врегульовує питання постановлення такого виду судових рішень, як то окрема ухвала чи постанова, які би надавали можливість суду звертатися до державних органів, посадових чи службових осіб з метою належного реагування на встановлені у ході судового розгляду порушення закону, прав і основоположних свобод людини органом досудового розслідування чи судом нижчестоящої інстанції. За винятком ст. 378 КПК 2012 року, а саме з настанням двох випадків: 1) необхідністю порушення окремою ухвалою перед службою в справах дітей або відповідним органом опіки та піклування, органом соціального захисту населення питання про влаштування неповнолітніх, непрацездатних або встановлення опіки чи піклування у разі наявності в обвинуваченого неповнолітніх дітей, які залишилися без нагляду, непрацездатних батьків, баби, діда, прабаби, прадіда, які потребують матеріальної допомоги і залишилися без нагляду (ч. 1 ст. 378 КПК 2012 року); 2) необхідність вжиття заходів щодо збереження майна обвинуваченого (ч. 2 ст. 378 КПК 2012 року) [2].

Водночас, з припису, п. 12 ст. 14 Закону України «Про судову експертизу» можна дійти висновку, що у разі невиконання або неналежного виконання судовим експертом без поважних причин покладених на нього обов'язків, суд наділений повноваженням щодо винесення окремої ухвали, в якій порушує питання дисциплінарної відповідальності судового експерта [3].

Звідси випливає, що суд наділений повноваженнями у разі зловживання судовим експертом процесуальних обов'язків винести окрему ухвалу.

Така нормативна регламентація забезпечує суд додатковим механізмом реагування на процесуальні зловживання учасниками судового розгляду. Своєю чергою, це спричиняє позитивний досвід як у доктрині кримінального процесу, так і у правозастосовні практиці.

Таким чином, варто погодитися з Ю. Дорохіну, яка зазначає, що окремі ухвали стають не тільки поштовхом для виявлення і припинення правопорушення, а виконують і превентивну функцію у разі застосування на їх підставі відповідних санкцій до правопорушника; окрема ухвала суду допомагає виявленню та усуненню причин і умов, які в сукупності можуть зумовити порушення законності, є основою для припинення правопорушення, а також підставою для застосування заходів відповідальності до осіб, які вчинили правопорушення [6].

Однак, слід констатувати, що для ефективності окремої ухвали, необхідно забезпечити зворотню реакцію на надсилання судом окремої ухвали органам, до повноважень яких входить притягнення до дисциплінарної відповідальності. Окрім того, на мою думку, необхідно встановити строки для надання відповіді суду вжиті заходи та виконання окремої ухвали.

Для прикладу окрема ухвала, постановлена Вищим антикорупційним судом від 24 серпня 2022 р. у справі № 991/2685/21, якою перед Кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури міста Києва було порушено питання про притягнення до дисциплінарної відповідальності адвоката [5].

Зокрема, під час розгляду цієї справи, для участі у судовому засіданні на дату, заздалегідь узгоджену із стороною захисту, прибули прокурор та інші учасники справи, проте адвокати не з'явились, подавши менше, ніж за годину до початку судового засідання клопотання про відкладення розгляду справи.

Вищий антикорупційний суд керувався нормами ч. 1 ст. 324 КПК України, відповідно до якої, якщо в судове засідання не прибув за повідомленням прокурор або захисник у кримінальному провадженні, де участь захисника є обов`язковою, суд відкладає судовий розгляд, визначає дату, час та місце проведення нового засідання і вживає заходів до прибуття їх до суду. Одночасно, якщо причина неприбуття є неповажною, суд порушує питання про відповідальність прокурора або адвоката, які не прибули, перед органами, що згідно із законом уповноважені притягати їх до дисциплінарної відповідальності.

З урахуванням наведених вище обставин, суд дійшов висновку, що в процесуальній поведінці адвоката наявні ознаки дисциплінарного проступку, а саме: неналежного виконання професійних обов`язків внаслідок створення перешкод для судового розгляду кримінального провадження та реалізації права підзахисного на розгляд цього провадження у розумні строки. Тому Суд вважав за необхідне порушити питання про дисциплінарну відповідальність адвоката перед кваліфікаційно-дисциплінарною комісією адвокатури регіону, де він обліковується.

Зокрема, не можна стверджувати напевне, що були вжиті заходи та надано відповідь суду, адже аналізуючи подальший судовий розгляд, захисник неодноразово зловживав процесуальними права та обов'язками.

У судовій практиці є інші випадки застосування окремої ухвали. Так, суддя звернувся до Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів (надалі – комісія) у зв'язку із двома фактами нез'явлення в судове засідання. Однак, закриваючи провадження, комісія взяла до уваги лист із проханням перенести судове засідання у зв'язку із необхідністю прокурора брати участь у слідчих діях, а також пояснення прокурора, що інші прокурори, які входили до складу групи, не володіли інформацією про стан судового розгляду цього кримінального провадження. У третьому випадку суд скаржиться на те, що прокурор не з'явився на чергове судове засідання та вдруге не забезпечив з'явлення свідка обвинувачення, до якого застосовані заходи безпеки. Комісія, закриваючи і це провадження, звернула увагу на те, що суд не з'ясував питання про поважність причин нез'явлення в судове засідання [4].

Відтак, судова практика красномовно свідчить про те, що окрема ухвала дозволить суду реагувати на процесуальні порушення. Застосування окремої ухвали знайде своє логічне продовження і завершення у вигляді належних санкцій за її невиконання.

У зв'язку з цим, вважаю за доцільним відновити відповідальність за неприбуття прокурора чи захисника в судове засідання (після з'ясування поважної підстави), а також порушення ними порядку судового засідання, де суд матиме право окремою ухвалою повідомити відповідного керівника прокуратури, кваліфікаційно-дисциплінарну комісію адвокатури для вжиття передбачених законом заходів з метою запобігання в подальшому відкладень судових процесів.

Окрім того, під час розгляду одного кримінального провадження, суд не повинен обмежуватися прокурором чи захисником, у випадку зловживанням процесуальними права, а може винести кілька окремих ухвал, якщо вони стосуються різних питань чи різних учасників кримінального провадження. У такий спосіб будуть гарантуватися умови для всебічного, повного, неупередженого та оперативного судового розгляду кримінального провадження.

Нажаль, незважаючи на те, КПК 2012 року, не урегульовує питання постановлення такого виду судових рішень, як то окрема ухвала чи постанова, які би надавали можливість суду звертатися до державних органів, посадових чи службових осіб з метою належного реагування на встановлені у ході судового розгляду порушення закону, прав і основоположних свобод людини учасниками кримінального провадження.

Водночас, для ефективності окремої ухвали, органи, яким суд надсилає окрему ухвалу повинні мати повноваження, необхідні для вжиття відповідних заходів реагування. При цьому, суд не має права в окремій ухвалі визначати конкретні заходи, які слід вжити для усунення підстав та умов, що сприяли порушення процесуальних прав чи обов'язків, оскільки це виходить за межі компетенції суду.

Привертає увагу те, що все ж таки деякі науковці звертають увагу на неефективність існуючих на сьогодні механізмів забезпечення виконання окремої ухвали суду. Зокрема, суддя Л. Медведик з цього приводу зазначає, що надсилання судом окремої ухвали органам, до повноважень яких, входить притягнення осіб до дисциплінарної відповідальності, органу досудового розслідування чи прокурору – не забезпечує результату, без закріплення вимоги про необхідність їх чіткої, зворотної реакції; навіть встановлення строків для надання відповіді суду про вжиті заходи, не змінить недбалого відношення будь-якої посадової особи [7].

І тут доречно підтримати Л. Медведика, щодо окремої ухвали, а саме: «….без закріплення вимоги про необхідність їх чіткої, зворотної реакції; навіть встановлення строків для надання відповіді суду про вжиті заходи…», утім, якщо передбачити строк виконання окремої ухвали: «особи, яким адресовано окрему ухвалу, повинні письмово повідомити суд про вжиті заходи протягом одного місяця з дня одержання ухвали» відповідні органи будуть зобов'язанні відреагувати на окрему ухвалу суду.

На мою думку, доцільно надати право суду з'ясувати, що конкретно зроблено для виконання окремої ухвали. Окрім того, слід передбачити, форму відповіді виконання окремої ухвали, адже такі повідомлення повинні надсилатися до суду у письмовій формі.

Якщо необхідних заходів не було вжито, суд повторно може постановити окрему ухвалу до вищестоящого органу. Така практика (постановлення окремих ухвал) має вагомі причини, які запобігають «тяганині» за ініціативи учасників кримінального провадження, і пов'язані, передусім, з тим, що підстави відкладення судового розгляду (зокрема неприбуття осіб, викликаних до суду, або необхідність витребування нових доказів) можуть бути створені штучно.

У зв'язку з вищенаведеним постає питання: ***Чи доцільно відновлювати інститут окремої ухвал?*** Так, згідно Єдиного державного реєстру судових рішень, інститут окремої ухвали є досить дієвий, адже окрема ухвала має бути обґрунтованою і вмотивованою. Вона може бути винесена тільки на підставі матеріалів, досліджених у суді, та має містити вказівку на дійсні підстави й умови, які сприяли зловживанню процесуальними правами і обов'язками учасниками кримінального провадження. За необхідності слід заслухати осіб,

дії або бездіяльність яких сприяли зловживання процесуальними правами чи їх порушенням. Надання можливості застосування окремої ухвали у кримінальному провадженні, на мою думку, забезпечить виконання завдання кримінального провадження щодо швидкості і повноти судового провадження.

Висновки. На підставі вищевикладеного, слід аргументувати, що відновлення інституту окремої ухвал видається доцільним. Зрештою, у теперішній час, учасник кримінального провадження має можливість зловживати процесуальними права та обов'язками, а відсутність дієвого механізму для боротьби із зловживанням не забезпечує результату без нормативного закріплення щодо можливості вжиття заходів таких, як окрема ухвала.

Окрім того, у практиці повинен бути сталий підхід до уникнення зловживань учасниками кримінального провадження, відповідно до якого правова природа окремої ухвали буде виявлятися у таких ознаках: а) постановлення окремої ухвали буде правом, а не обов'язком суду; б) окрема ухвала, повинна бути процесуальним засобом необхідного належного реагування (судового впливу) на порушення законності, а також підстав та умови, що цьому сприяли, які виявлені судом саме під час судового розгляду; в) встановлення строків для надання відповіді суду про вжиті заходи.

Зважаючи на окреслене, важливо це закріпити у ч. 8 ст. 110 КПК України: «*У випадку* зловживання процесуальними правами та обов'язками чи у разі інших порушень норм цього Кодексу учасниками кримінального провадження, суд може постановити окрему ухвалу. Орган, який отримав окрему ухвалу зобов'язаний письмово повідомити суд про вжиті заходи протягом п'ятнадцяти днів з дня надходження окремої ухвали».

Список використаних джерел:

1. Кримінально-процесуальний кодекс Української РСР від 28.12.1960 р. № 1001-05. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1001-05#Text

2. Кримінальний процесуальний кодекс України 2012 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

3. Закон України «Про судову експертизу» від 25 лютого 1994 р. № 4038-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12#Text

4. Рішення Кваліфікаційно-дисциплінарної комісії прокурорів № 92дп-17 від 6 вересня 2017 року. URL: https://www.kdkp.gov.ua/punishment

5. Окрема ухвала Вищого антикорупційного суду від 24 серпня 2022 року у справі № 991/2685/21. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/105886412.

6. Дорохіна Ю. А. Окрема ухвала суду як інструмент забезпечення законності: сутність, правові підстави, наслідки. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки.* 2020. Том 31 (70). № 2. С. 65–70.

7. Медведик Л. О. Окрема ухвала та висновки (правові позиції) верховного суду як засоби адміністративної юрисдикції суду. *Scientific Notes of Lviv University of Business and Law.* 2018. Вип. 19. С. 196–201.

ТАВАКАЛЯН М. Б.,
аспірантка кафедри кримінального процесу
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

УДК 343.137
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.39

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ ПРАВА НА ЗАХИСТ В ОСОБЛИВОМУ РЕЖИМІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ, СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті проаналізовано необхідність збереження загальних засад кримінального провадження, навіть у надзвичайних обставинах. Наголошується на важливості збалансованого підходу між захистом державних інтересів та прав людини під час введення особливих правових режимів. Особлива увага приділяється забезпеченню права на захист у випадках особливого режиму досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану. Зазначається, що використання дистанційних засобів може бути ефективним, проте важливо дотримуватися ряду умов, зокрема: 1. обґрунтування необхідності використання дистанційних засобі; 2. дотримання належного захисту; 3. обов'язки з боку дізнавача, слідчого, прокурора; 4. збереження конфіденційності і приватності; 5. функціональні технічні засоби. Доведено, що всі ці аспекти важливі для забезпечення ефективної участі захисника у особливому режимі досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану. Доцільно забезпечувати дистанційну участь захисника за необхідності шляхом проведення окремої процесуальної дії у режимі відеоконференції, яка має фіксуватися за допомогою технічних засобів відеозапису. Проаналізовано, що використання відеозапису може мати кілька переваг: 1. запис відображає повний контекст; 2. забезпечення прозорості; 3. можливість перевірки дотримання процедур. Досліджено проблему використання дистанційної участі захисника у кримінальному провадженні, зокрема у разі неможливості його особистої явки. Виявлено недоліки правової визначеності та можливості зловживання з боку обвинувачення в контексті цього положення. Сформульовано низку практичних рекомендацій, спрямованих на вдосконалення норм національного законодавства, які спрямовані на уточнення умов, за яких може застосовуватися дистанційна участь захисника, зокрема зазначаються об'єктивні причини, такі як фізична відсутність, віддаленість місця проведення процесуальної дії, технічні проблеми з транспортом або сполученням, забезпечення безпеки захисника або підозрюваного, обвинуваченого тощо. Доведено, що збереження основних засад кримінального провадження навіть у надзвичайних обставинах є ключовим для забезпечення балансу між ефективним реагуванням на небезпеку та захистом прав і свобод громадян.

Ключові слова: *воєнний стан, особливий режим, забезпечення права на захист, засада кримінального провадження, кримінальне провадження, захисник.*

Tavakalian M. B. Ensuring the implementation of the principle of the right to defense in a special regime of pre-trial investigation and judicial proceedings in conditions of a state of war

The article examines the necessity of preserving the fundamental principles of criminal proceedings, even in extraordinary circumstances. Emphasis is placed on the importance of a balanced approach between protecting state interests and human rights when implementing special legal regimes. Special attention is given to ensuring the right to defense in cases of special regimes of pre-trial investigation and judicial proceedings in conditions of a state of war. It is noted that the use of remote means can be effective, but it is important to adhere to a number of conditions, including: 1. justification of the necessity of using remote means; 2. ensuring proper protection; 3. obligations on the part of the investigator, prosecutor; 4. preservation of confidentiality and privacy; 5. functional technical means. It is demonstrated that all these aspects are important for ensuring the effective participation of the defense in special regimes of pre-trial investigation and judicial proceedings in conditions of a state of war. It is advisable to ensure remote participation of the defense if necessary by conducting a separate procedural action via video conferencing, which should be recorded using technical means of video recording. It is analyzed that the use of video recording can have several advantages: 1. the recording reflects the full context; 2. ensuring transparency; 3. possibility of verifying compliance with procedures. The problem of the defense's remote participation in criminal proceedings is investigated, particularly in cases where their personal appearance is impossible. Deficiencies in legal certainty and the possibility of abuse by the prosecution in the context of this provision are identified. A series of practical recommendations aimed at improving the norms of national legislation are formulated, aimed at specifying the conditions under which the defense's remote participation may be applied, including objective reasons such as physical absence, remoteness of the venue of the procedural action, technical problems with transportation or communication, ensuring the safety of the defense or the suspect, the accused, etc. It is demonstrated that preserving the basic principles of criminal proceedings even in extraordinary circumstances is key to maintaining a balance between effectively responding to danger and protecting the rights and freedoms of citizens.

Key words: *state of war, special regime, ensuring the right to defense, principle of criminal proceedings, criminal proceedings, defense attorney.*

Вступ. Запровадження воєнного стану в Україні 24 лютого 2022 року у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації призвело до суттєвих змін у КПК України. Зокрема, до розділу IX-1 «Особливий режим досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану» було внесено ряд змін, які відображають специфіку проведення кримінального провадження в умовах воєнного стану. Однак важливо, щоб ці зміни не порушували або обмежували загальні засади кримінального провадження без крайньої необхідності. Введення особливих правових режимів в Україні є відповіддю на надзвичайні обставини та загрозу, яка виникла внаслідок збройної агресії Російської Федерації. Особливі правові режими створюють і особливі умови для діяльності правоохоронних органів, суду з метою ефективного протистояння агресору та збереження внутрішнього порядку. У таких ситуаціях може виникати необхідність в обмеженні деяких прав і свобод громадян заради забезпечення загальної безпеки. Ці режими спрямовані на забезпечення ефективної реакції держави на надзвичайну ситуацію та забезпечення внутрішнього порядку в умовах загрози національній безпеці та територіальній цілісності. Важливим аспектом введення особливих правових режимів є пошук балансу між захистом державних інтересів та забезпеченням прав та законних інтересів громадян.

Реалізація засади забезпечення права на захист набуває надзвичайної ваги в особливому режимі досудового розслідування та судового розгляду, особливо в умовах воєнного стану. Це важливий крок для збереження правової держави та захисту прав людини під час надзвичайних обставин. Гарантія права на захист забезпечує справедливість та законність, навіть у складних і напружених ситуаціях, де загроза безпеці держави і громадян висока. Такий підхід підтримує демократичні цінності та показує силу правової системи навіть у найскладніших часах.

В Україні питанню особливого режиму досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану приділяли увагу такі науковці, як І.В. Гловюк, О.М. Дроздов, В.А. Завтур, В.В. Рогальська, Г.К. Тетерятник, Т.Г. Фомін та ін. Разом з тим дослідження кримінального процесуального законодавства України дозволяє стверджувати, що на сучасному етапі забезпечення реалізації засади права на захист в особливому режимі досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану вимагає подальшого наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження засади забезпечення права на захист у контексті особливого режиму досудового розслідування та судового розгляду в умовах воєнного стану в Україні, а також у виявленні в законодавстві прогалин, які потребують свого доктринального аналізу й нормативного врегулювання.

Результати дослідження. Необхідно враховувати, що у випадках введення воєнного стану держава має право на відступ від окремих міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення прав людини. У ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права проголошується, що «під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища, при умові, що такі заходи не є несумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження.». У ч.ч. 1, 2 ст. 15 Конвенції про захист прав та основоположних свобод людини також передбачено, що: «Під час війни або іншої суспільної небезпеки, яка загрожує життю нації, будь-яка Висока Договірна Сторона може вживати заходів, що відступають від її зобов'язань за цією Конвенцією, виключно в тих межах, яких вимагає гострота становища, і за умови, що такі заходи не суперечать іншим її зобов'язанням згідно з міжнародним правом». Наведене вище положення не може бути підставою для відступу від статті 2, крім випадків смерті внаслідок правомірних воєнних дій, і від статей 3, 4 (пункт 1) і 7». Процедура дерогації має свій відповідний механізм, межі, мету та запобіжники правомірності обмеження прав людини. При цьому ЄСПЛ дотримується концепції пропорційності обмеження прав людини меті такого обмеження у кожному конкретному випадку [2].

Таким чином, введення воєнного стану може супроводжуватися відступами від деяких міжнародних зобов'язань у сфері забезпечення прав людини. Міжнародні документи, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права і Конвенція про захист прав та основоположних свобод людини, передбачають можливість для держав вживати обмежених заходів під час надзвичайного становища, такого як воєнний стан, який загрожує життю нації. Ці обмеження можуть включати відступлення від деяких зобов'язань, встановлених у міжнародних документах з прав людини. Проте ці відступи повинні бути обмеженими, адекватними та обґрунтованими гостротою становища, що виникла через воєнний стан. Тобто, держави, які вводять воєнний стан, можуть здійснювати певні обмеження прав людини, але ці обмеження повинні бути обмежені в міру необхідності та не суперечити іншим міжнародним зобов'язанням, які держава має. Це вказує на те, що введення воєнного стану вимагає балансу між захистом національної безпеки та правами людини. Держави повинні вживати заходів на відступ від міжнародних зобов'язань лише в обмеженому обсязі та тільки в тих випадках, коли це є необхідним для забезпечення безпеки та відвернення загрози життю нації.

Реалізація засади забезпечення права на захист є надзвичайно важливою в умовах особливого режиму досудового розслідування та судового розгляду, зокрема під час воєнного стану. Відповідно до п. 12 ст. 615 КПК України дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь захисника у проведенні окремої процесуальної дії, у тому числі у разі неможливості явки захисника – із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника [1]. Дана норма дозволяє забезпечити право на захист навіть у випадках, коли фізична присутність захисника неможлива.

Дійсно проведення окремої процесуальної дії, у тому числі у разі неможливості явки захисника – із застосуванням технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника може бути заходом, що забезпечує ефективну участь у провадженні. Але, на нашу думку, слід дотримуватися таких умов. У кожному конкретному випадку важливо встановити, чи доклав відповідний дізнавач, слідчий, прокурор усіх зусиль, яких від нього розумно можна було очікувати, аби забезпечити участь захисника у провадженні. Адже саме це питання згодом може вникнути у ЄСПЛ. Також має бути врахована думка захисника та його підзахисного щодо можливості здійснення «дистанційного захисту» з огляду на такі конвенційні вимоги як практичність та дієвість (ефективність) професійної правничої допомоги, зокрема в аспекті конфіденційності спілкування з адвокатом (про відсутність приватності під час відеоконференцій рішення ЄСПЛ у справах «Сахновський проти Росії» (Sakhnovskiy v. Russia) [ВП], § 104; «Горбунов і Горбачов проти Росії» (Gorbunov and Gorbachev v. Russia), § 37) [2].

Таким чином, використання технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника може бути ефективним компенсаційним заходом для забезпечення участі захисника у кримінальному провадженні в умовах воєнного стану. Проте, тут важливо дотримуватися ряду обґрунтованих умов, а саме:

1. Обґрунтування необхідності використання дистанційних засобів. Використання дистанційних засобів повинно бути обґрунтованою, коли присутність захисника особисто неможлива через об'єктивні обставини.

2. Дотримання належного захисту. Забезпечення доступу до захисника за допомогою технічних засобів має забезпечити захист, а не призводити до обмеження прав підозрюваного або обвинуваченого.

3. Обов'язки з боку дізнавача, слідчого, прокурора. Правоохоронні органи мають забезпечити усі можливі зусилля для забезпечення участі захисника, у тому числі організувати дистанційну участь захисника.

4. Збереження конфіденційності і приватності. Застосування технічних засобів повинно гарантувати конфіденційність спілкування між захисником та підозрюваним або обвинуваченим. Забезпечення конфіденційності і приватності під час застосування технічних засобів (відео-, аудіозв'язку) для дистанційної участі захисника в кримінальному провадженні є важливим аспектом. Ось деякі кроки, які можуть забезпечити дотримання конфіденційності:

- Забезпечення захисту передачі даних. Необхідно використовувати захищені засоби зв'язку, які забезпечують шифрування та інші технічні заходи для захисту передачі аудіо- та відеоданих.
- Дотримання конфіденційності спілкування. Необхідно забезпечити умови безпеки в місці, де проводитиметься дистанційне спілкування, щоб уникнути можливості прослуховування або спостереження з боку третіх осіб.
- Заборона створення запису. Необхідно переконатися, що ніхто, крім учасників провадження (захисника, підозрюваного/обвинуваченого тощо), не може записувати або зберігати аудіо- та відеоматеріали.
- Забезпечення персоналізації осіб. Необхідно використовувати методи автентифікації для впевненості, що всі учасники провадження дійсно ті, за кого себе видають.

Загалом, збереження конфіденційності і приватності має бути центральною метою при реалізації дистанційної участі захисника в кримінальному провадженні, і дотримання вказаних кроків допоможе досягти цієї мети.

5. Функціональні технічні засоби. Технічні засоби повинні бути якісними та надійними, забезпечуючи належний рівень зв'язку та спілкування між захисником та підозрюваним або обвинуваченим. Технічні засоби повинні забезпечувати стабільний і якісний зв'язок між учасниками. Нестача аудіо- або відеосигналу може призвести до ускладнень і незручностей у проведенні процесуальних дій.

Також у коментованій частині пропонується забезпечувати дистанційну участь захисника шляхом застосуванням технічних засобів (відео, аудіозв'язку). Втім, на нашу думку, аудіозв'язок не здатен повною мірою відповідати вимогам статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод. Доцільно забезпечувати дистанційну участь захисника за необхідності шляхом проведення окремої процесуальної дії у режимі відеоконференції, яка має фіксуватися за допомогою технічних засобів відеозапису [2].

На нашу думку, використання відеозапису може мати кілька переваг:

1) Запис відображає повний контекст. Відеозапис може бути корисним, оскільки він фіксує всі події та спілкування під час процесуальних дій. Це допомагає уникнути спотворень чи суперечок щодо того, що було сказано чи зроблено.

2) Забезпечення прозорості. Відеозапис дозволяє всім сторонам провадження переглянути матеріали та переконатися в об'єктивності процесу.

3) Можливість перевірки дотримання процедур. Відеозапис дозволяє перевірити, чи були дотримані всі процесуальні норми.

Враховуючи всі ці аспекти, використання відеозапису для дистанційної участі захисника у кримінальному провадженні може стати ефективним інструментом, що сприяє забезпеченню прав і свобод усіх учасників кримінального провадження.

Використання в абзаці першому частини 12 коментованої статті словосполучення «у тому числі у разі неможливості явки захисника» не сприяє дотриманню вимоги правової визначеності та забезпеченню права на захист, оскільки буквальне тлумачення дозволяє припустити, що на розсуд вище перелічених учасників кримінального провадження з боку сторони обвинувачення залишається їх право застосовувати дистанційну участь захисника не тільки у разі неможливості його явки [2]. Так, дійсно дана норма вказує на можливість недоречного використання технічних засобів для дистанційної участі захисника навіть у випадках, коли немає об'єктивних причин або перешкод для його фізичної присутності. З метою усунення цього потенційного недорозуміння та забезпечення якісної дистанційної участі захисника важливо розглянути можливість внесення чітких обмежень або уточнень щодо обставин, при яких може бути використана дистанційна участь захисника. Це може включати визначення об'єктивних причин, таких як фізична нездатність захисника бути присутнім, віддаленість місця проведення процесу тощо.

Враховуючи вищевикладене, ми вважаємо за необхідне викласти п.12 ст. 615 КПК України в наступній редакції: «Дізнавач, слідчий, прокурор забезпечує участь захисника у проведенні окремої процесуальної дії, у тому числі у разі неможливості явки захисника – із застосуванням технічних засобів (відеозв'язку) для забезпечення дистанційної участі захисника. Дистанційна участь захисника у проведенні процесуальної дії допускається в разі, коли виникають обґрунтовані обставини, що перешкоджають фізичній присутності захисника на місці проведення процесуальної дії. До таких обставин відносяться:

а) фізична відсутність захисника у місці проведення процесуальної дії внаслідок його перебування в іншому місці, де неможливо дістатися на місце проведення процесуальної дії;

б) віддаленість місця проведення процесуальної дії, яка ускладнює швидку та зручну фізичну присутність захисника;

в) технічні проблеми з транспортом або сполученням, що перешкоджають захисникові дістатися до місця проведення процесуальної дії;

г) забезпечення безпеки захисника або підозрюваного, обвинуваченого, яке може бути під загрозою на місці проведення процесуальної дії;

д) інші обставини, які обґрунтовують дистанційну участь захисника.

Висновки. Отже, введення в Україні воєнного стану у зв'язку з повномасштабною війною призвело до суттєвих змін у сфері кримінального процесуального законодавства. Особливо важливі зміни відбулися у розділі IX-1 «Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного стану». Необхідно наголосити, що незважаючи на ці зміни, збереження основних засад кримінального провадження є надзвичайно важливим аспектом. При адаптації до надзвичайних обставин, важливо гарантувати дотримання ключових засад кримінального провадження. Важливо підкреслити, що ухвалені зміни не повинні безпідставно обмежувати права та свободи осіб. Реалізація кримінального провадження під час воєнного стану повинна відбуватися відповідно до закону та міжнародних стандартів. Таким чином, важливо забезпечити баланс між необхідністю ефективного реагування на воєнну небезпеку та забезпеченням прав і свобод громадян під час кримінального провадження, зокрема в умовах воєнного стану.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України : Кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI . URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

2. Гловюк І., Тетерятник Г., Рогальська В., Завтур В. Особливий режим досудового розслідування, судового розгляду в умовах воєнного, надзвичайного стану або у районі проведення антитерористичної операції чи заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації та/або інших держав проти України: науково-практичний коментар Розділу IX-1 Кримінального процесуального кодексу України. Львів-Одеса, 2022. 31 с. URL : https://www.academia.edu/75087747/%.

ТАРАНЕЦЬ К. О.,
аспірантка
(Навчально-науковий інститут права Київського національного університету імені Тараса Шевченка),
адвокатка, старший партнер
(Адвокатське об'єднання «Траст енд Лігал»)

УДК 342.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.40

СУБ'ЄКТНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ОСОБЛИВІСТЬ АДМІНІСТРАТОРА ЗА ВИПУСКОМ ОБЛІГАЦІЙ ЯК ЦИВІЛЬНОГО ПОЗИВАЧА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

У статті розглядається новела кримінального процесуального законодавства України – розширення поняття цивільного позивача шляхом викладення у новій редакції статті 61 Кримінального процесуального кодексу України, та досліджується особа адміністратора за випуском облігацій у процесуальному статусі цивільного позивача у кримінальному провадженні. Наводяться наукові підходи до визначення поняття та процесуальних особливостей адміністратора за випуском облігацій у кримінальному провадженні. Авторкою проаналізовані положення нормативних актів, якими регламентується діяльність адміністратора за випуском облігацій, а саме: Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», відповідні рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку, що розкриваються зміст поняття та вимоги до особи адміністратора за випуском облігацій, підстави діяльності адміністратора за випуском облігацій та представництва інтересів власників облігацій. Констатовано наявність окремих неточностей законодавчої техніки та виявлено елементи суперечності правового регулювання відповідних положень Кримінального процесуального кодексу України та Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки». Звернута увага на наявність невиправданого обмеження права фізичних осіб – власників облігацій на отримання відшкодування немайнової шкоди у випадку пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні адміністратором за випуском облігацій в інтересах власників облігацій. Враховуючи процесуальні особливості статусу цивільного позивача у кримінальному провадженні, здійснено порівняльний аналіз положень Кримінального процесуального кодексу України та висловлені власні пропозиції до нормативного вдосконалення, уточнення та гармонізації окремих норм, з метою забезпечення доступу до кримінального правосуддя адміністратора за випуском облігацій шляхом пред'явлення відповідного цивільного позову у кримінальному провадженні.

Ключові слова: *цивільний позивач у кримінальному провадженні, адміністратор за випуском облігацій у кримінальному провадженні, відшкодування шкоди, кримінальне провадження.*

Taranets K. O., The subjective procedural feature of the bond issue administrator as a civil claimant in criminal proceedings

The article examines an amendment to the criminal procedural legislation of Ukraine – the expansion of the concept of a civil plaintiff by means of a new version of Article 61 of the Criminal Procedural Code of Ukraine, and examines the identity of the administrator for the issuance of bonds in the procedural status of a civil plaintiff in criminal proceedings. Scientific approaches to the definition of the concept and procedural features of the bond issuing administrator in criminal proceedings are presented. The author analyzed the provisions of the regulatory acts that regulate the activity of the administrator for issuing bonds, namely: the Law of Ukraine "On Capital Markets and Organized Commodity Markets", the relevant decisions of the National Commission for Securities and the Stock Market, which reveal the meaning of the concept and requirements for the person of the administrator under issuance of bonds, the basis of the administrator's activity on the issuance of bonds and representation of the interests of bond owners. The presence of certain inaccuracies in the legislative technique has been established and elements of contradictions in the legal regulation of the relevant provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Law of Ukraine "On Capital Markets and Organized Commodity Markets" have been identified. Attention is drawn to the presence of an unjustified limitation of the right of natural persons – bondholders to receive compensation for non-property damage in the event of a civil lawsuit in criminal proceedings by the administrator for the issuance of bonds in the interests of bondholders. Taking into account the procedural features of the status of a civil plaintiff in criminal proceedings, a comparative analysis of the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine was carried out and own proposals were made for normative improvement, clarification and harmonization of individual norms, with the aim of ensuring access to criminal justice by the administrator for issuing bonds by filing an appropriate civil lawsuit in criminal proceedings.

Key words: *civil plaintiff in criminal proceedings, bond administrator in criminal proceedings, damages, criminal proceedings.*

Вступ. Наукові дослідження, що стосуються проблемних питань відшкодування шкоди у кримінальному провадженні та вивчення особи, якій кримінальним правопорушенням завдано шкоди, проводили українські вчені: Волинець Р.А., Гловюк І.В., Костюченко О.Ю., Кучинська О.П., Циганюк Ю.В., та інші відомі правники. Попри значний науковий внесок, виокремлення адміністратора за випуском облігацій як особи, що має право на пред'явлення цивільного позову у кримінальному провадженні, є новелою законодавства, та характеризується недостатнім науковим розробленням.

Постановка завдання. Метою даної публікації є дослідження низки питань, пов'язаних із реалізацією права на відшкодування шкоди у кримінальному провадженні за пред'явленим адміністратором за випуском облігацій цивільним позовом, виявлення не врегульованих, та таких, що потребують проведення додаткових наукових досліджень, положень законодавства, як крізь призму наукових підходів, так і у їх правозастосуванні.

Результати дослідження. Нині, як і століття тому, фондовий ринок – це територія асиметрій і невизначеності, зона волатильності та ризиків. В умовах перманентної модифікації ризиків, прискорення швидкості поширення інформації, Fintech-інновацій протидія конфліктам інтересів, справедливість ціноутворення, захист інтересів інвесторів залишаються обов'язковими складовими політичних рішень і регуляторних практик щодо фондових ринків [1, с. 10].

Забезпечення сталості розвитку ринку капіталів та слідування векторам євроінтеграції України в останні роки зумовили впровадження істотних законодавчих змін.

Законом України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів» від 19.06.2020 р. [2] було внесено зміни до ст. 61 КПК України [3]. Відтак, розширено поняття цивільного позивача шляхом доповнення ч. 1 ст. 61 КПК України положенням про те, що цивільним позивачем у кримінальному провадженні є адміністратор за випуском облігацій, який, відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», діє в інтересах власників облігацій. Також, вказану статтю доповнено змістом ч. 4, згідно якої, у разі, якщо цивільним позивачем є адміністратор за випуском облігацій, здійснення ним відмови від цивільного позову можливе за згодою зборів власників облігацій, отриманою відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки».

Вказаними змінами законодавець, по суті, змінив доктринальну модель не тільки процесуального статусу цивільного позивача, але, загалом, потерпілого у кримінальному процесі, що зумовлено специфічним представницьким статусом адміністратора за випуском облігацій, безпосередньо якому шкода кримінальним правопорушенням або іншим суспільно небезпечним діянням, на відміну від фізичної або юридичної особи, не завдається.

З цього приводу влучно констатовано Гловюк І.В., що у кримінальному процесуальному законодавстві наявна зміна моделі потерпілого, цивільного позивача шляхом розширення через: (1) визнання таким юридичної особи, яка діє у визначених правовідносинах; (2) завдання шкоди не цій особи, а особам, в інтересах яких вона діє за договором та без довіреності; (3) допущення «квазіпредставництва» реальних постраждалих; (4) похідний характер певних прав та їх реалізації [4, с. 123].

Для розуміння особливостей такого учасника правовідносин як ринок капіталу, організований товарний ринок та власники облігацій, слід звернутись як до законодавства, так і до актуальних напрацювань науковців. Наприклад, при аналізуванні особи потерпілого (як ознаки складу злочину, а не як учасника кримінального провадження) у правовідносинах фондового ринку, у частині встановленого порядку обігу інсайдерської інформації тощо, Волинець Р.А. вказує, що потерпілими від нього виступають емітенти цінних паперів, інвестори в цінні папери та професійні учасники фондового ринку, чиї потреби й інтереси, гарантовані відповідними правами та свободами, передбаченими чинним законодавством України, не були задоволені в результаті вчинення якогось зі злочинних діянь з інсайдерською інформацією, що входять до об'єктивної сторони розглядуваного складу злочину. При цьому, реалізація прав і свобод учасників фондового ринку відбувається у процесі їх взаємодії між собою та третіми особами. Така взаємодія відбувається через соціальні зв'язки на фондовому ринку, що набувають форми правовідносин, які реалізуються у процесі зберігання, обігу та використання інсайдерської інформації [5, с. 245].

Враховуючи означену специфіку, Ткаченко І.М., досліджуючи статус потерпілого у кримінальному і кримінально – процесуальному аспекті, висловлює таке зауваження, що положення про адміністратора за випуском облігацій, який відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» діє в інтересах власників облігацій, яким кримінальним правопорушенням завдано майнової шкоди слід виокремити в самостійну частину ст. 55 КПК України [6, с. 189].

Відтак, дослідження варто розпочати з розкриття змісту поняття адміністратора за випуском облігацій. Положеннями Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» [7], а саме п. 1 ч. 1 ст. 2 визначено, що адміністратор за випуском облігацій (далі – адміністратор) – юридична особа, яка діє від свого імені та в інтересах власників випуску відсоткових чи дисконтних корпоративних облігацій, облігацій внутрішніх місцевих позик, облігацій міжнародних фінансових організацій або іпотечних облігацій відповідно до законодавства, договору про призначення адміністратора, проспекту цінних паперів (рішення про емісію цінних паперів) та рішень зборів власників облігацій.

Порядок призначення (обрання) адміністратора, укладення договору про призначення адміністратора, визначення винагороди адміністратора, припинення його повноважень,

а також права та обов'язки адміністратора, особливості вчинення адміністратором дій та правочинів щодо захисту прав та інтересів власників облігацій, у тому числі щодо розподілу коштів між власниками облігацій, інші питання, пов'язані з діяльністю адміністратора регулюються нормами розділу VIII Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», рішення Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (надалі – НКЦПФР) від 24 грудня 2021 року № 1259 «Про затвердження порядку проведення зборів власників облігацій», зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 02 березня 2022 року за № 274/37610, інших нормативно-правових актів НКЦПФР.

Щодо вимог до особи, яка може бути призначена (обрана) адміністратором за випуском облігацій під час воєнного стану, 09 лютого 2024 р., Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку було прийнято Рішення № 163 «Щодо вимог до адміністратора за випуском облігацій під час дії воєнного стану Україні» [8]. Зокрема, встановлено вимоги до юридичної особи, яка є фінансовою установою або не є фінансовою установою для призначення (обрання) адміністратором. Згідно п. 1.1 зазначеного вище рішення, у разі коли юридична особа, є фінансовою установою, за умови її відповідності усім наступним вимогам на дату призначення (обрання) адміністратором: здійснює професійну діяльність на ринках капіталу та організованих товарних ринків (далі – професійна діяльність) на підставі ліцензій Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) на здійснення андеррайтинга та/або діяльність з розміщення з надання гарантії та/або діяльність з розміщення без надання гарантії. Згідно п. 1.2, у разі коли юридична особа, не є фінансовою установою, за умови її відповідності усім наступним вимогам на дату призначення (обрання) адміністратором: повинна мати переважним видом діяльності – діяльність у сфері права (КВЕД-2010:Клас 69.10); повинна мати визнання: або одним чи декількома міжнародними юридичними рейтингами (Legal500, Chambers & Partners та інші), або входять до одного із довідників (Chambers Europe, IFLR1000 та інші) у напрямках Banking & Finance, Corporate або Capital Markets; кількість адвокатів, які працюють у юридичної особи на підставі трудового договору (контракту) чи цивільно-правового договору повинне складати не менше 10 осіб; відсутність фактів зупинення ліцензій передбачених абзацом другим цього підпункту та/або не виконання розпоряджень НКЦПФР та/або не сплата штрафних санкцій; повинні виконуватися вимоги щодо нормативу ліквідності активів професійної діяльності, встановлені Рішенням НКЦПФР від 29.09.2022 року № 1221 «Щодо пруденційних нормативів професійної діяльності на ринках капіталу та організованих товарних ринків» (зі змінами).

Згідно ст. 116 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», емітент та особа, яка призначається адміністратором, укладають договір про призначення адміністратора, за яким відповідна особа зобов'язується надавати послуги адміністратора на користь власників облігацій, а емітент зобов'язується оплачувати такі послуги, покривати та відшкодовувати витрати у зв'язку з виконанням адміністратором своїх обов'язків та виконувати інші обов'язки, передбачені договором.

Право адміністратора представляти в суді інтереси власників облігацій встановлено п. 2 ч. 3 ст. 118 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», згідно якого Для виконання своїх обов'язків адміністратор має право від свого імені та виключно в інтересах власників облігацій звертатися до суду та представляти в суді інтереси власників облігацій у випадках, передбачених цим Законом.

Інші аспекти правової регламентації особи адміністратора визначено згідно ст. 120 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки». Адміністратор за випуском облігацій, як учасник кримінального провадження, має право від свого імені й виключно в інтересах власників облігацій вчиняти такі дії: 1) виступати стороною у спорах про захист прав та інтересів власників облігацій або третьою особою в інших спорах, вирішення яких може вплинути на права та обов'язки власників облігацій, в порядку адміністративного, цивільного, господарського судочинства, а також у третейському суді або міжнародному комерційному арбітражі; 2) виступати цивільним позивачем у кримінальних провадженнях; 3) виступати потерпілим у кримінальних провадженнях; 4) виступати

стягувачем у виконавчих провадженнях; 5) виступати кредитором у провадженнях у справах про банкрутство боржника, який є емітентом облігацій або особою, яка надає забезпечення за облігаціями (далі разом – боржник, який має зобов'язання за облігаціями); 6) виступати кредитором у процедурі ліквідації банку, який є емітентом облігацій або особою, яка надає забезпечення за облігаціями (далі разом – банк, який має зобов'язання за облігаціями). Також, у п. 2 ч. 1 ст. 121 зазначеного закону визначено, що адміністратор подає від свого імені цивільні позови у кримінальному провадженні та виступає учасником у кримінальному провадженні.

З вказаних норм можна сформулювати попередній висновок, що особливістю участі адміністратора за випуском облігацій у кримінальному провадженні у процесуальному статусі цивільного позивача є те, що адміністратор за випуском облігацій може бути, зокрема, цивільним позивачем та подавати цивільний позов у кримінальному процесі хоча і від свого імені, водночас, щодо порушеного законного інтересу не свого, як юридичної особи, а для захисту прав та інтересів інших осіб, якими є власники облігацій. При цьому, на відміну від класичного розуміння представництва, адміністратор як цивільний позивач діє без окремих довіреностей від потерпілих (власників облігацій), тому що формально юридично він діє від свого імені.

Разом з тим, повноваження адміністратора за випуском облігацій як цивільного позивача у кримінальному провадженні мають встановлені обмеження, що можуть визначитись як згідно прямої вказівки у законі, так і у порядку прийняття власниками облігацій відповідного рішення.

Такий наш висновок базується на порівняльному аналізі змісту положень п. 1 ч. 1 ст. 2, ст. 111, ч. 1 ст. 118, п. 2 ч. 2 ст. 121 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» у сукупності з ч. 4 ст. 61 КПК України. Так, адміністратор за випуском облігацій наділений правом пред'явити цивільний позов, апеляційну чи касаційну скарги у кримінальному провадженні, відмовитись від цивільного позову тільки на підставі згоди зборів власників облігацій. Вбачаємо, що вказане положення було встановлено законодавцем як запобіжник потенційним зловживанням зі сторони адміністратора за випуском облігацій у таких справах. І, хоча вимогу законодавства, згідно якої відмова адміністратора від цивільного позову у кримінальному провадженні вимагатиме згоди власників облігацій, і можна вважати аргументованою, враховуючи, що відмова від позову має наслідком неможливість повторного пред'явлення позову власниками облігацій, разом з тим, отримання додаткової згоди на вчинення окремих процесуальних дій, для подання апеляційної, чи то касаційної скарги, є таким, що переобтяжує процесуальні обов'язки адміністратора.

Підкреслюємо, що, на відміну від ч. 4 ст. 61 КПК України, в якій чітко законодавець встановлює вимогу до отримання згоди зборів для відмови адміністратором від цивільного позову у кримінальному провадженні, вказана норма не містить, подібної вимоги щодо відмови від апеляційної, касаційної скарги в кримінальному провадженні. Що не відповідає положенням п. 2 ч. 2 ст. 121 закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», якою визначено, що адміністратор відмовляється від обвинувачення, апеляційної чи касаційної скарги, цивільного позову в кримінальному провадженні, вчиняє такі дії або правочини виключно в інтересах власників облігацій за умови надання згоди зборами власників облігацій у порядку, передбаченому цим Законом, або згоди всіх власників облігацій.

Наступним кроком у наших міркуваннях є констатація прогалини законодавства щодо надання вищеописаних повноважень адміністратору за випуском облігацій. Ст. 109 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», яка носить назву компетенція зборів власників облігацій, не містить прямої вказівки про компетенцію надання згоди зборами на подання, відмову адміністратором по випуску облігацій від цивільного позову у кримінальному провадженні. Слід акцентувати увагу і на такому аспекті повноважень зборів власників облігацій, про який йдеться у ч. 4 ст. ст. 109 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», що збори власників облігацій не вправі приймати рішення, що стосуються власників облігацій іншого випуску, без їх участі. Враховуючи, що облігації

можуть бути різного періоду випуску, то і рішення зборів власників облігацій можуть бути щодо певного випуску, або усіх відповідних випусків.

Не містить законодавство і чіткого посилання, чи має орган досудового розслідування перевіряти у адміністратора за випуском облігацій відповідність виписки з рахунка (рахунків) у цінних паперах, що підтверджує (підтверджують) наявність права на облігації та права за облігаціями відповідного випуску, рішенню зборів про відмову від цивільного позову у кримінальному провадженні.

У рішеннях Конституційного Суду України неодноразово наголошувалося на необхідності ясного і недвозначного викладення правової норми, оскільки інше не може забезпечити її однакове застосування, не виключає необмеженості трактування у правозастосовній практиці і неминуче призводить до сваволі (абзац другий підпункту 5.4 пункту 5 мотивувальної частини Рішень Конституційного Суду України від 22.09.2005 № 5, від 29.06.2010 № 17-рп, від 11.10.2011 року № 10-рп).

З викладеного вище можна сформулювати наступний висновок: не кожне рішення зборів власників облігацій щодо відмови від цивільного позову у кримінальному провадженні може свідчити про наявність повноважень у адміністратора за випуском облігацій, які вимагаються ч. 4 ст. 61 КПК України, а лише тих зборів, що прямо стосуються облігацій конкретного випуску.

Також, вважаємо включення положення про відмову від цивільного позову та передуючу цьому згоду зборів власників облігацій (ч. 4 ст. 61 КПК України) до ст. 61 КПК України, якою регламентується правовий статус цивільного позивача, як порушення законодавчої техніки. По суті, вказана регулююча норма мала бути віднесена до ст. 128 КПК України, адже стосується цивільного позову у кримінальному провадженні. Відтак, на нашу думку, ч. 4 ст. 61 КПК України доцільно було б викласти як відповідну редакцію ч. 8 ст. 128 КПК України.

Порівняльний аналіз змісту ч. 1 ст. 61 КПК України та ч. 2 ст. 121 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» також дозволяє дійти висновку про потенційну суперечливість форми документу, у якому може бути висловлена згода власників облігацій на відмову від цивільного позову у кримінальному провадженні. Адже, КПК посилається на «згоду зборів власників облігацій, отриманою відповідно до положень Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», в той час, як як ч. 2 ст. 121 вказаного закону міститься положення про дві альтернативні форми «надання згоди зборами власників облігацій у порядку, передбаченому цим Законом, або згоди всіх власників облігацій», що вказує на необхідність технічного унормування назви документа.

Ми визнаємо певну обмеженість і спрощеність такого законодавчого підходу що, виходячи з дослівного тлумачення ч. 1 ст. 61 КПК України, адміністратору за випуском облігацій надано право пред'явлення цивільного позову тільки щодо завданої майнової шкоди. Таким чином, законодавцем не передбачено можливість пред'явлення вимоги з відшкодування у кримінальному провадженні завданої немайнової шкоди. На нашу думку, таке обмеження не є виправданим. В обґрунтування такого висновку маємо зазначити, що згідно Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», власником облігацій може бути як юридична так і фізична особа. Тому, вбачається непослідовним обмеження права власника облігацій фізичної особи на пред'явлення позову через адміністратора, через те, що пред'явивши позов самостійно, згідно положень ч. 1 ст. 61 КПК України, фізична особа не позбавляється права на немайнове відшкодування у кримінальному процесі. А через пред'явлення позову в поряду ст. 120 і ст. 121 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» через адміністратора за випуском облігацій, – такого права позбавляється. Вирішення вказаної проблематики, на нашу думку, може полягати у розширенні ч. 1 ст. 61 КПК України правом адміністратора за випуском облігацій на відшкодування як майнової, так і не майнової шкоди у кримінальному провадженні.

Слід зазначити, про наявність такого дискусійного в наукових колах питаннях, як резидентність юридичної особи – учасника кримінального провадження, особливо крізь

призму встановлення процесуального статусу адміністратора за випуском облігацій. Чинний КПК України в ст. 61 не містить застереження щодо юрисдикції юридичної особи – чи є вона такою, що зареєстрована за законодавством України. Разом з тим, враховуючи, що положеннями ч. 1 ст. 61 КПК України здійснено посилання на Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» зауважимо, що вказаний закон також регулює діяльність іноземного емітенту. Частиною 2 статті 4 Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» надано визначення, що іноземний емітент – це створена відповідно до законодавства іншої держави юридична особа, що здійснює емісію цінних паперів на території України, або юридична особа, цінні папери якої зареєстровані відповідно до законодавства іншої держави та допуск до обігу на території України яких надано Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку. Також, згідно ст. 6 закону, до переліку кваліфікованих і некваліфікованих інвесторів віднесено, серед інших, міжнародні фінансові організації, іноземні держави та їх центральні банки, юридичні особи у тому числі створені за законодавством іншої держави. Таким чином, фактично законодавцем здійснено відступ від презумпції резидентності за законодавством України юридичних осіб, які можуть бути цивільним позивачем у кримінальному провадженні.

Стосовно рандомного дослідження відкритих відомостей з Єдиного державного реєстру судових рішень щодо такого учасника кримінального провадження як адміністратор за випуском облігацій у статусі цивільного позивача, можна зауважити, що така категорія справ, за нашим спостереженням, не є багаточисельною. А процедура вирішення заявлених цивільних позовів у кримінальному провадженні не містить істотних відмінностей від інших вироків. Наприклад, вироком Ірпінського міського суду Київської області у справі № 367/1595/16-к (провадження № 1-кп/367/56/2021), вироком від 03 червня 2021 р. обвинуваченого було визнано винним у скоєнні злочину, передбаченого ст. 191 ч. 55 КК України та призначено покарання, проте, цивільний позов заявлений ТОВ «Фордон Есетменеджмент» що діє в інтересах та за рахунок Пайового закритого недиверсифікованого венчурного інвестиційного фонду «Ірпінська Інвестиційна група», залишено без задоволення внаслідок недоведеності завдання збитків у вигляді упущеної вигоди. Разом з тим, суд зазначив, що позивач не позбавлений права звернутись до суду в порядку цивільного судочинства щодо відшкодування завданої йому шкоди. Що свідчить, на нашу думку, про загальні підходи до правозастосування та вирішення цивільного позову у кримінальному провадженні.

Разом з тим, в умовах очікування масштабних інвестицій на відбудову інфраструктури України, особливого значення може набути питання не достатнього розвитку представництва прав власників облігацій саме у з'єднаному процесі та розширення можливостей для доступу до правосуддя і захисту порушених прав інвесторів.

Висновки. Позитивний висновок, якого можна дійти на даному етапі дослідження, полягає в тому, що окреслені вище характеристики процесуальної особливості адміністратора за випуском облігацій як цивільного позивача у кримінальному провадженні, сам факт його впровадження у кримінальне процесуальне законодавство України, свідчить про подальше реформування та пошук оптимальної моделі способів відшкодування шкоди у кримінальному судочинстві. Подібні новації є прогресивними, відповідають змінам економічних правовідносин. Водночас, як бачимо, стан сьогоднішнього правового регулювання питань, пов'язаних із процесуальним статусом цивільного позивача у кримінальному провадженні, зокрема, такого, як адміністратор за випуском облігацій, в деяких практичних ситуаціях обмежує право цього учасника кримінального судочинства, а тому викликає серйозні заперечення та потребує подальшого вдосконалення та нормативного уточнення. Як висловлено вище у даному дослідженні, доцільним вбачається: – спрощення права уповноваженого адміністратора за випуском облігацій на реалізацію процесуальних прав (у тому числі, подання апеляційної, касаційної скарги) без отримання окремої згоди зборів власників облігацій, якщо інше не було визначено згодою зборів при поданні позовної заяви; – розширення права фізичних осіб власників облігацій в особі адміністратора за випуском на отримання відшкодування не тільки майнової, але і не майнової шкоди; – приведення

у відповідність ч. 1 ст. 61 КПК України та ч. 2 ст. 121 Закону України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки», та включення змісту ч. 4 ст. 61 КПК України до відповідної частини ст. 128 КПК України тощо.

Список використаних джерел:

1. Зловживання на ринку капіталів: економіко-правові аспекти / За ред. О. Г. Кошового, д. ю. н., проф. В. М. Тертишника, д. е. н., проф. Н. М. Шелудько. Дніпро : ЛІРА, 2019. 532 с.

2. Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо спрощення залучення інвестицій та запровадження нових фінансових інструментів» № 738-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/738-20#Text (дата звернення 16.04.2024 р.)

3. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13 квіт. 2012. № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text (дата звернення 16.04.2024 р.)

4. Гловюк І.В. Розвиток змісту поняття «потерпілий» та «цивільний позивач» у КПК України. Правове забезпечення оперативно-службової діяльності: актуальні проблеми та шляхи їх вирішення : матеріали постійно діючого науково-практичного семінару, 27 травня 2021 р.; м. Харків. Вип. 11 / Редкол.: С. Гриненко (голов.ред.), А. Когут. Х. : ФОП Бровін О.В., 2021. 224 с.

5. Волинець Р.А. Дискусійні питання визначення основних безпосередніх об'єктів злочинів, які посягають на фондовий ринок. *Право і суспільство.* № 1/2018. С. 239–246.

6. Ткаченко І.М. Потерпілий у кримінальному та кримінально-процесуальному законодавстві: актуальні питання теорії і практики. *Київський часопис права*. 2022. № 4. С. 185–193.

7. Закон України «Про ринки капіталу та організовані товарні ринки» № 3480-IV від 23.02.2006 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3480-15#Text (дата звернення 29.02.2024 р.)

8. Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку Рішення «Щодо вимог до адмін» № 163 від 09.02.2024 р. URL: https://www.nssmc.gov.ua/document/?id=15516405 (дата звернення 29.02.2024 р.)

ТИТАРЕНКО О. О.,
доктор юридичних наук, доцент,
старший науковий співробітник
науково-дослідної лабораторії
з підготовки військ
*(Київський інститут
Національної гвардії України)*

ШАМАРА О. В.,
доктор філософії в галузі права,
старший дослідник, доцент,
радник директора
*(Державна наукова установа
«Інститут інформації, безпеки і права
Національної академії правових наук
України»)*

УДК 343.34:343.337
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.41

РАДІАЦІЙНІ, ХІМІЧНІ, БІОЛОГІЧНІ, ЯДЕРНІ ЗАГРОЗИ (CBRN-DEFENCE[1]) В КОНТЕКСТІ ДОКТРИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ

Стаття містить аналіз кримінального законодавства України у сфері радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз. За результатами дослідження визначено стан кримінально-правового захисту населення від радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз в умовах формування доктрини кримінального права України на тлі повномасштабної агресії російської федерації проти України, а також визначено шляхи формування актуальної системи кримінально-правового забезпечення у сфері радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз.

Зроблено висновок, про те, що у чинному кримінальному законодавстві передбачена розгалужена система норм Особливої частини Кримінального кодексу України, які спрямовані на забезпечення кримінально-правового захисту населення від радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз (CBRN-DEFENSE) та включає в себе не менш 25 статей, які розташовані у дев'яти розділах Особливої частини Кримінального кодексу України. За результатами дослідження здійснено умовний поділ всіх наявних кримінальних правопорушень, які посягають CBRN-DEFENCE на чотири групи, які розкриті та згруповані у науковій статті. Виходячи з джерела походження радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз, їх поділено за внутрішньою чи зовнішньою природою таких загроз. Під внутрішньою природою радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз слід розуміти ті випадки, коли вони пов'язані з порушенням певних правил дотримання безпеки поводження з небезпечними матеріалами, порядку їх використання, обігу, як правило вчиненні тими суб'єктами, які мають легальний доступ до цих матеріалів. Під зовнішньою природою радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз слід розуміти ті

[1] За стандартами НАТО радіаційна, хімічна, біологічна та ядерна загрози класифікуються як CBRN загрози/threats [1]. Далі в статті РХБЯ-захист будемо також позначати як CBRN-defence.

випадки, коли така небезпека обумовлена протиправними діями суб'єктів, які намагаються в такій спосіб завдати шкоди національній, військовій, воєнній та громадській безпеці країни вплинути на її обороноздатність.

Ключові слова: *доктрина кримінального права у сфері радіаційних, хімічних, бактеріологічних, ядерних загроз, кримінально-правовий захист, радіаційна безпека, хімічна безпека, біологічна безпека, ядерна безпека, злочин, кримінальне законодавство.*

Tytarenko O. O., Shamara O. V. Radiation, chemical, biological, nuclear threats (CBRN-DEFENCE) in the context of the doctrine of criminal law of Ukraine

The article contains an analysis of the criminal legislation of Ukraine in the field of radiation, chemical, bacteriological, and nuclear threats. Based on the results of the study, the state of criminal-legal protection of the population against radiation, chemical, bacteriological, and nuclear threats was determined in the conditions of the formation of the doctrine of criminal law of Ukraine against the background of the full-scale aggression of the russian federation against Ukraine, as well as the ways of forming an actual system of criminal-legal protection in the field of radiation, chemical, bacteriological, nuclear threats.

It was concluded that the current criminal legislation provides for an extensive system of norms of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine, which are aimed at ensuring the criminal protection of the population against radiation, chemical, bacteriological, and nuclear threats (CBRN-DEFENSE) and includes at least 25 articles, which are located in nine sections of the Special Part of the Criminal Code of Ukraine. The authors made a conditional division of all existing criminal offenses that encroach on CBRN-DEFENSE into four groups, which are disclosed and grouped in a scientific article. Based on the source of origin of radiation, chemical, bacteriological, nuclear threats, they are divided according to the internal or external nature of such threats. Under the internal nature of radiation, chemical, bacteriological, nuclear threats should be understood those cases when they are associated with the violation of certain rules of compliance with the safety of handling dangerous materials, the procedure for their use, circulation, as a rule, committed by those subjects who have legal access to these materials. The external nature of radiation, chemical, bacteriological, and nuclear threats should be understood as those cases when such danger is caused by illegal actions of subjects who try to harm the national, military, military and public security of the country in such a way as to affect its defense capability.

Key words: *doctrine of criminal law in the field of radiation, chemical, bacteriological, nuclear threats, criminal defense, radiation safety, chemical safety, biological safety, nuclear safety, crime, criminal legislation.*

Вступ. Повномасштабне військове вторгнення російської федерації (далі – рф) на територію України суттєво вплинуло на всі сфері життєдіяльності українського суспільства, стан національної безпеки та всіх її складових, що потягло за собою невідворотні процеси з удосконалення та посилення спроможностей держави протистояти новим викликам та загрозам. Одним з таких викликів стало притягнення представників країни агресора до кримінальної відповідальності за кримінальні правопорушення (злочини) проти основ національної безпеки України, за воєнні злочини, злочини проти людяності, злочини агресії, а також за злочини, які посягають на радіаційний, хімічний, біологічний та ядерний захист населення (створюють реальні РХБЯ-загрози), вчиненні на території України під час здійснення повномасштабної воєнної агресії рф проти України.

В цій ситуації чинне кримінальне законодавство України виявилось не повною мірою готовим до нових викликів, що потягло за собою внесення відповідних змін та доповнень, які би давали можливість фіксувати ці злочини, надавати їм відповідну правову кваліфікацію, з врахуванням міжнародного кримінального права, міжнародного гуманітарного права (у т.ч. і звичаєвих норм МГП), положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду [2]. В кримінально-паровій науці цей період був окреслений як «воєнні» [3] новели Кримінального кодексу України (далі – КК України).

З моменту повномасштабного вторгнення рф в Україну Верховною Радою України ухвалено 13 окремих законів, якими внесено понад 20 змін до КК України [4; 5]. В той же час на фоні постійних погроз з боку країни-агресора про можливість підриву захопленої російськими військами Запорізької АЕС [6], застосування ядерної зброї (ядерний шантаж), використання «брудної бомби» [7], захоплення військами рф Чорнобильської АЕС у 2022 році та її подальше звільнення силами оборони України, створення хімічних і біологічних загроз для населення країни створюються передумови для наукових розвідок в частині дослідження актуальності стану кримінально-правового захисту населення від РХБЯ-загроз/забезпечення CBRN-DEFENCE, в тому числі в контексті доктрини кримінального права України. Остання (доктрина) покликана не лише впливати на вдосконалення чинного кримінального законодавства та практику його застосування, а й бути спроможною визначати напрями розвитку державної політики у сфері боротьби з кримінально караними правопорушеннями та їх попередження [8, с. 8].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти правового забезпечення РХБЯ-безпеки, в тому числі і кримінально-правовими та кримінологічними заходами, були предметом досліджень таких вітчизняних науковців як: Г.І. Балюк, О.М. Бандурка, П.Д. Біленчук, В.В. Голіна, Л.М. Давиденко, І.М. Даньшин, С.Ф. Денисов, О.М. Джужа, А.П. Закалюк, А.Ф. Зелінський, О.В.Кириченко, О.О. Книженко, Л.Г. Козлюк, О.М. Костенко, Я.О. Леляк, В.К. Лисиченко, О.В. Маслюк, В.О. Навроцький, М.І. Панов, О.О. Пащенко, М.В. Перебитюк, К.В. Плєва, О.Г. Сандул, А.А. Тернавська, В.П. Тихий, А.П. Тузов, Ю.А. Турлова, В.В. Шаблистий та інші [9, с. 274–294; 10–24]. Проте більшість наявних досліджень вітчизняних вчених присвячені проблемним питанням кримінальної відповідальності, розслідуванню за незаконне поводження (обіг) з радіоактивними матеріалам, за кримінальні правопорушення проти довкілля, а інші питання щодо кримінально-правового забезпечення РХБЯ-безпеки залишаються ще малодослідженими і лише набувають своєї актуальності [12; 25].

Постановка завдання. Мета статті полягає у визначені стану кримінально-правового захисту населення від РХБЯ загроз в умовах формування доктрини кримінального права України на тлі повномасштабної воєнної агресії з боку рф проти України, а також визначення шляхів до формування актуальної системи кримінально-правового забезпечення CBRN-DEFENCE.

Результати дослідження. В сучасних складних умовах формування доктрини кримінального права України спостерігається два вектори. Зокрема, перший вектор пов'язаний з удосконаленням вже чинного кримінального законодавства, що характеризується швидкістю внесення відповідних змін та доповнень до чинного КК України та певною безсистемністю цих процесів. В цьому аспекті наявні теоретичні доктринальні напрацювання вчених-криміналістів частково залишаються поза увагою законодавця. Другий вектор пов'язаний з формування нової доктрини кримінального права України, яка невід'ємно пов'язана з формуванням нового проєкту Кримінального кодексу України (далі – проєкт КК України). Останній, на думку робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи повинен: відповідати вимогам пропорційності та гуманізму; враховувати кращі європейські практики у формуванні кримінального законодавства; відповідати та бути адаптований до положень міжнародних актів та актів Європейського Союзу [8; 26]. В той же час однією з головних перепон щодо формування сучасної доктрини кримінального права України є відсутність розробленої та схваленої перспективної кримінально-правової політики, яка є джерелом відповідної доктрини.

Однією зі складових у формуванні сучасної доктрини кримінального права України є кримінально-правове забезпечення окремих безпекових сфер. З врахуванням напряму даного дослідження такими сферами виступають: сфери радіаційної, хімічної, біологічної та ядерної безпеки. Перераховані сфери, а точніше стан їх захисту, мають вплив (позитивний/негативний) на інші безпекові сфери (наприклад: безпека людини, військова безпека, воєнна безпека, громадська безпека, цивільна безпека, екологічна безпека), які перебувають під кримінально-правовою охороною, так і піддаються позитивному/негативному впливу (реверсний факторний вплив) з боку цих інших безпекових сфер, в залежності від їх стану захисту (див. рис. 1).

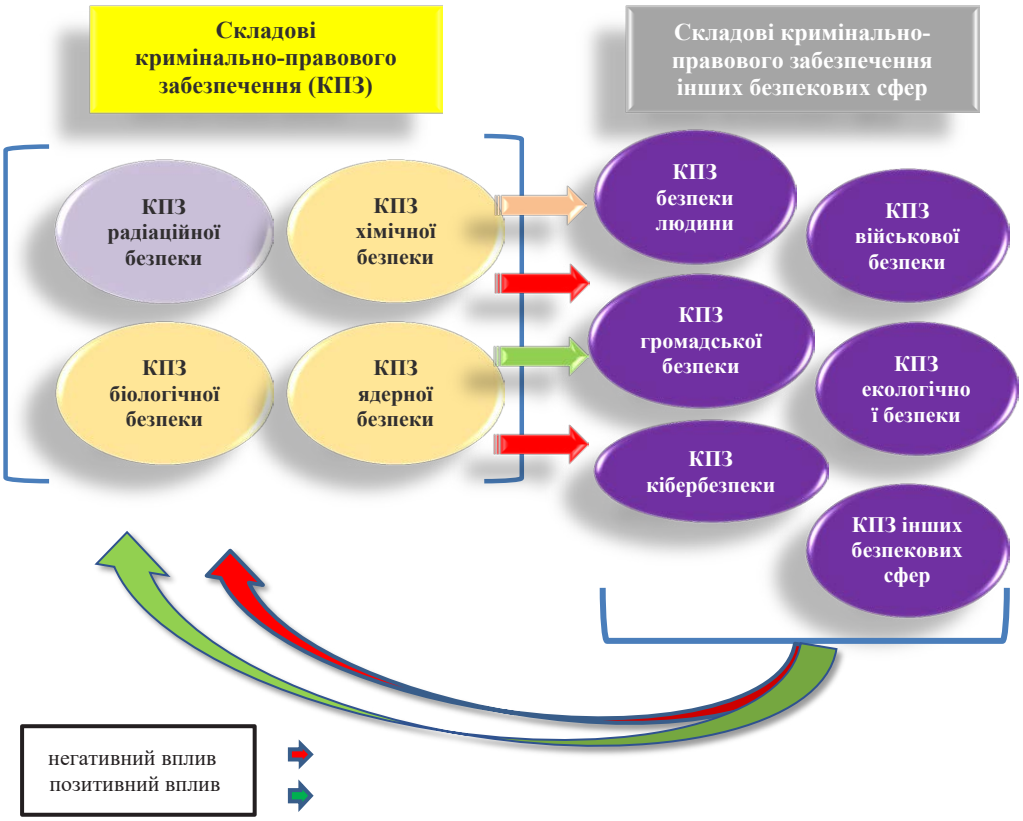

Рис. 1. Складові кримінально-правового забезпечення CBRN-defence

Опрацьовані нами наявні кримінально-правові, кримінологічні дослідження з цієї тематики показали, що в більшості вчені схиляються до розробки законопроектів, спрямованих на посилення кримінальної відповідальності за вчинення: 1) «радіаційних» кримінальних правопорушень працівниками правоохоронних органів та службовими особами, які зобов'язані дотримуватись правил радіаційної безпеки шляхом доповнення ст. 258, 258-1, 258-2, 258-4 , 261, 262, 263, 264, 265, 265-1, 266, 267, 267-1, 268, 269, 270, 270-1, 259 КК України; 2) кримінальних правопорушень, передбачених ст.ст. 345, 347, 345-1, 346, 347, 348, 348-1, 349, 349-1, 350 КК України [15; 20; 27; 28, с. 190, 119; 29, с. 95, 122, 142]. На нашу думку такий підхід обумовлений нестабільністю безпекової ситуації як всередині країни, так і за її межами, поєднаний з воєнною агресією рф проти України.

У чинному КК України не передбачено окремого розділу, в якому би зосереджувалися кримінальні правопорушення у сфері незаконного обігу, використання, застосування ядерних

і радіоактивних матеріалів, небезпечних хімічних та біологічних матеріалів. Сучасне кримінальне законодавство містить низку кримінально-правових норм, якими передбачена відповідальність за створення РХБЯ-загроз (зниження CBRN-DEFENCE), а також за настання можливих наслідків у разі незаконного поводження чи використання РХБЯ матеріалів.

Умовно всі наявні кримінальні правопорушенні, які посягають CBRN-DEFENCE поділяють на чотири групи, а саме:

1 група злочинів *– злочини, пов'язані з незаконним обігом хімічних, біологічних, радіаційних та ядерних матеріалів, які становлять підвищену небезпеку:* ст.ст. 201 (радіоактивні матеріали) (Розділ VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності» Особливої частини КК України), 262 (радіоактивні матеріали), 265 (радіоактивні матеріали), 265-1 (радіоактивні матеріали, ядерний вибуховий пристрій), 266 (радіоактивні матеріали), 268 (незаконне ввезення на територію України відходів і вторинної сировини, які заборонені для ввезення) КК України (Розділ IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» Особливої частини КК України) [26]. Як можемо побачити, законодавцем переважно криміналізовані дії, де предметом серед небезпечних матеріалів виступає виключно радіоактивні матеріали або ядерний вибуховий пристрій.

2 група злочинів *– злочини, пов'язані з протиправними діями, спрямованими на порушення діяльності об'єктів, де зберігаються ці небезпечні матеріали:* ст.ст. 113 (об'єкти, на яких зберігаються радіоактивні, хімічні, біологічні матеріали) КК України (Розділ I «Злочини проти основ національної безпеки» Особливої частини КК України), 261 (об'єкти, на яких зберігаються радіоактивні, хімічні, біологічні) КК України (Розділ IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» Особливої частини КК України) [26].

3 група злочинів *– це злочини, пов'язані з порушенням правил поводження з цими небезпечними матеріалами:* ст.ст. 267 (радіоактивні матеріали), 267-1 (стосується порушення вимог режиму радіаційної безпеки) КК України (Розділ IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» Особливої частини КК України), 274 (порушення правил ядерної та радіаційної безпеки) КК України (Розділ X «Кримінальні правопорушення проти безпеки виробництва» Особливої частини КК України), 325, 326 (біологічні агенти та токсини), 327 (незаконні дії з радіоактивно забрудненими продуктами харчування та іншою продукцією) КК України (Розділ XIII в частині інших кримінальних правопорушень проти здоров'я населення Особливої частини КК України), 414 (речовини і предмети, що становлять підвищену небезпеку для оточення, радіоактивні матеріали) КК України (Розділ XIX «Військові кримінальні правопорушення» Особливої частини КК України) [27]. Як можемо побачити дана група включає в себе кримінальні правопорушення, де предметом можуть виступати як радіаційні, ядерні, біологічні та хімічні матеріали, які створюють небезпеку для населення, а також інші предмети, які перебували під впливом цих небезпечних матеріалів і по факту становлять теж небезпеку для здоров'я людини. В цій групі є склад кримінального правопорушення, яким передбачається відповідальність за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки, якщо воно створило загрозу для життя чи здоров'я людей або спричинило загибель людей (ст. 274 КК України). В той же час чинний КК України не містить окремої кримінальної відповідальності за порушення правил біологічної чи хімічної безпеки, які потягли тяжкі наслідки або створили загрозу загибелі людей. І це при тому, що на сьогодні є Закон України «Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією» від 1 грудня 2022 року № 2804-IX (введення в дію відбудеться 29.06.2024) [30], затверджена Стратегія біобезпеки та біологічного захисту [31]. Щодо останнього, то Міністерством охорони здоров'я України у 2023 році був напрацьований проєкт Закону України «Про біологічну безпеку та біологічний захист» але до Парламенту України він не потрапив [32]. Також, в напряму врегулювання питань із забезпечення біобезпеки, останнім часом були внесені зміни до Закону України «Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів» від 31 травня 2007 року № 1103-V (в редакції від 31.12.2023) [33], а також прийнято Закон України «Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль

за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції» від 23 серпня 2023 року № 3339-IX (набирає чинності 16.09.2024) [34]. Ці документи утворюють законодавче підґрунтя для забезпечення біобезпеки в Україні.

4 група злочинів *– це злочини, де небезпечні речовини можуть бути використані як засіб вчинення інших суспільно небезпечних дій:* ст.ст. 115 (у т.ч. вчинене способом, небезпечним для життя багатьох осіб) КК України (Розділ II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи» Особливої частини КК України), 258 (терористичний акт, поєднаний із застосуванням хімічної, біологічної, ядерної зброї) КК України (Розділ IX «Кримінальні правопорушення проти громадської безпеки» Особливої частини КК України), 438 (в частині застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом), 439 (застосування зброї масового знищення), 440 (предметом виступає зброя масового знищення) КК України (Розділ XX «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку» Особливої частини КК України) та інші [27]. Слід відмітити, що незаконне поводження з небезмежними матеріалами, а також їх використання у якості зброї, у тому числі зброї масового знищення може призвести до вчинення інших небезпечних злочинів за своїми наслідками, зокрема, що завдають шкоду довкіллю. Так, до кримінальних правопорушень, пов'язані із використанням небезпечних матеріалів та речовин, які завдають шкоду довкіллю можна віднести ст. ст. 239 «Забруднення або псування земель» (матеріалами чи речовинами, шкідливими для життя чи здоров'я людей), 241 «Забруднення атмосферного повітря», 243 «Забруднення моря» КК України (Розділ VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля» Особливої частини КК України). Також за особливо тяжкими наслідками, у разі використання зброї масового знищення, доцільно відносити до вивчаємих нами злочинів і такі як: ст. ст. 441, 442 КК України [27].

Таким чином, можна зробити попередній висновок, про те, що у чинному кримінальному законодавстві передбачена розгалужена система норм Особливої частини, які спрямовані на забезпечення кримінально-правового захисту населення від РХБЯ-загроз (CBRN-DEFENSE) та включає в себе не менш 25 статей КК України, які розташовані у дев'яти розділах Особливої частини КК України. В той же час слід враховувати ту обставину звідки саме походить така загроза, тобто вона має внутрішню чи зовнішню природу (див. рис. 2).

Під *внутрішньою природою РХБЯ-загрози* ми розуміємо ті випадки, коли вони пов'язані з порушенням певних правил дотримання безпеки поводження з небезпечними матеріалами, порядку їх використання, обігу, як правило вчиненні тими суб'єктами, які мають легальний доступ до цих матеріалів. Під *зовнішньою природою РХБЯ-загрози* ми розуміємо ті випадки, коли така небезпека обумовлена протиправними діями суб'єктів, які намагаються в такій спосіб завдати шкоди національній, військовій, воєнній та громадській безпеці країни вплинути на її обороноздатність. Також РХБЯ-загрози мають зовнішню природу походженні і в тих випадках, коли такі дії вчиняються в умовах особливого періоду або наявного правового режиму воєнного стану збройними силами країни-агресора. На наше переконання наявність та поширення зовнішньої природи РХБЯ-загрози матиме більш шкідливі (тяжкі) наслідки для населення, що пов'язане з невибірковим характером застосування збройними силами ворожої країни як самих небезпечних матеріалів, так і зброї з їх використанням, а також використання такого підходу у міжнародному воєнному конфлікті як вагомий аргумент для капітуляції іншої протиборчої сторони.

Якщо брати до уваги зовнішній характер походження РХБЯ-загрози, то особливу небезпеку представляють вчинення та поширення таких кримінальних правопорушень (злочинів), відповідальність за які передбачена ст. ст. 258, 438, 439, 440, 441 та 442 КК України і вчинених в умовах правового режиму воєнного стану.

Також в умовах активних бойових дій, постійних ракетних обстрілів населених пунктів, об'єктів критичної інфраструктури особливу небезпеку несе висока вірогідність застосування з боку країни-агресорки зброї масового знищення, зокрема ядерної зброї, хімічної та біологічної. Щодо перших двох, то впродовж 2022–2023 року постійно лунали загрози щодо можливості застосування ядерної зброї (тактичної ядерної зброї) з боку високопосадових

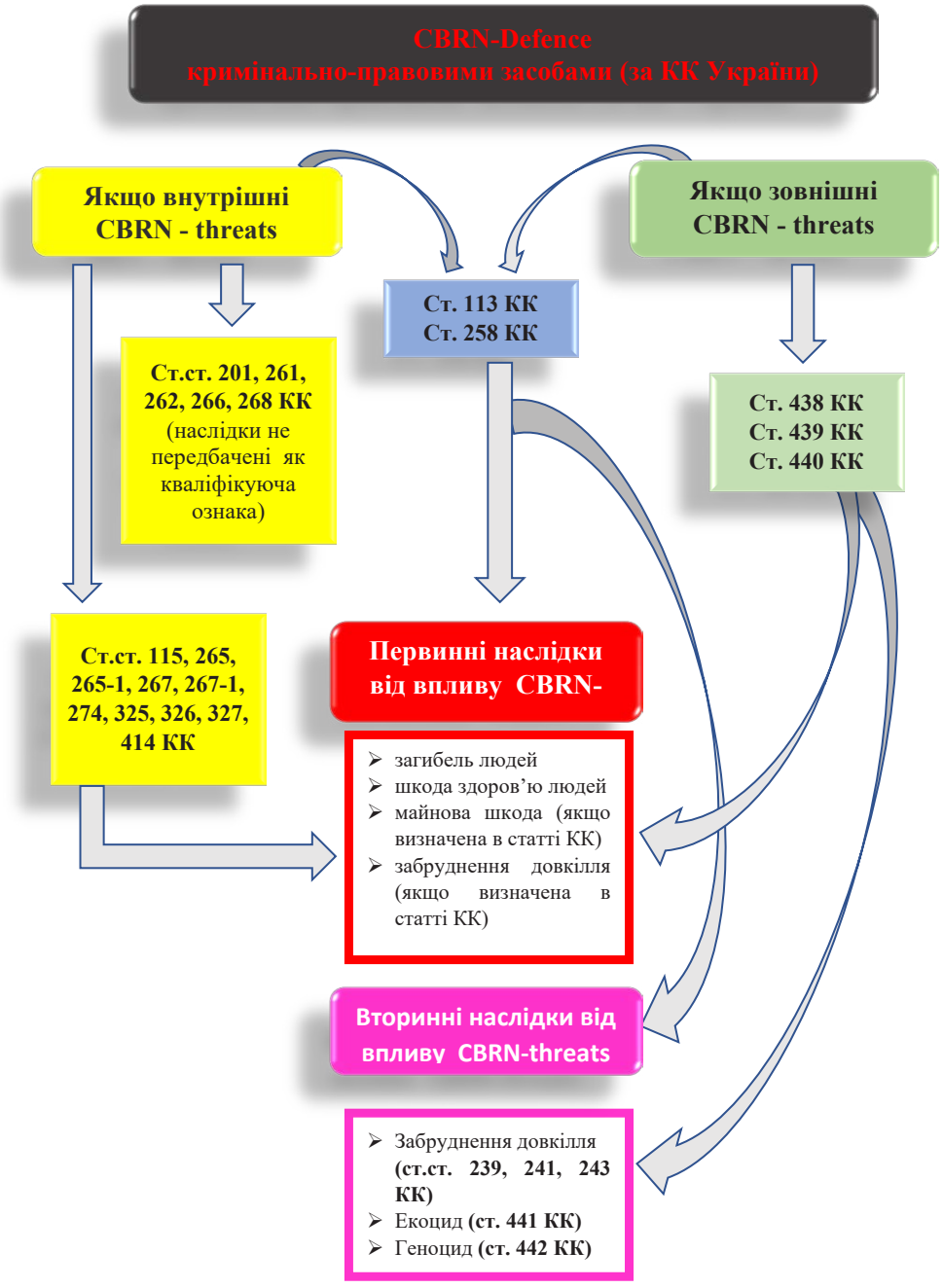

Рис. 2. Кримінально-правовий захист від внутрішніх та зовнішніх CBRN-загроз за чинним КК України

осіб рф, а щодо застосування хімічної зброї, то ворог активно її застосовує проти військовослужбовців сил оборони в зоні бойових дій. Так, наприклад, збройні сили рф з 2022 по 2024 роки 1412 разів атакували сили оборони України із застосування боєприпасів, споряджених небезпечними хімічними речовинами. Основним засобом доставки є використання безпілотних літальних апаратів, переважно зі скидом гранат К-51 та РГ-ВО [35]. З початку 2024 року вже зафіксовано 346 випадків застосування токсичних хімічних речовин проти військовослужбовців сил оборони України, лише упродовж березня 2024 року мобільні угруповання сил і засобів підтримки та інші підрозділи Сил оборони зафіксували 371 випадок застосування ворогом боєприпасів зі вмістом небезпечних хімічних речовин [35; 36].

З огляду на високу вірогідність застосування відносно України зброї масового знищення (ураження) у 2023 році у Верховній раді Україні була сформована робоча група з розробки та парламентського нагляду за впровадженням «Національного плану дій» з реагування на CBRN загрози та відповідних регуляторних механізмів [37]. Завдання членів робочої групи – проаналізувати чинну законодавчу базу, міжнародний досвід, розробити та впровадити «Національний план дій» з реагування на CBRN загрози [38]. У даному напрямі наприкінці 2023 року МВС України, в рамках роботи цієї групи, вже напрацьований проєкт постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Плану реагування на застосування зброї масового знищення (ядерної зброї)», який проходить погодження із всіма суб'єктами, які будуть задіяні до його реалізації. Слід зауважити, що на нашу думку, як членів цієї Робочої групи, не менш важливим при впровадження відповідного «Національного плану дій» потребуватиме вирішення завдання з визначення актуальності наявного кримінально-правового захисту від таких загроз, перегляд та оновлення процедури досудового розслідування (окрема увага щодо криміналістичного забезпечення під час розслідування злочинів пов'язаних із CBRN загрозами) та судового переслідування за відповідні кримінальні правопорушення та CBRN інциденти.

Крім цього, проведений нами попередній аналіз ст.ст. 438 та 439 КК України поставив низку питань, зокрема:

1) щодо кваліфікації за сукупністю злочинів (ст. 438 або ст. 439 та 441 або 442 КК Україні) у разі застосування країною-агресором зброї масового знищення;

2) відмежування ст. 438 КК України в частині застосування засобів ведення війни, заборонених міжнародним правом (до яких згідно положень Додаткового протоколу І до Женевських конвенцій 1949 року, норм 70, 71 звичаєвого міжнародного права віднесена віднесені біологічна, токсична, хімічна зброя) [39] від положень ст. 439 КК України у разі застосування хімічної, біологічної зброї як зброї масового знищення;

3) доцільності диференціації кримінальної відповідальності за ст. 439 КК України, зокрема в частині: запровадження відповідальності за публічні погрози керівництва офіційних представників іноземної держави про можливість застосовування зброї масового знищення відносно України; розмежування зброї масового знищення за рівнем небезпечності (від небезпечної до найбільш небезпечної) та первинними і вторинними наслідками. Наприклад це може стосуватися відповіді на питання: «За наслідками застосовування більш небезпечна ядерна чи хімічна зброя?». Ці питання є дискусійними, перспективними та потребуватиму окремого дослідження з огляду також на те, що ці статті (зокрема ст. ст. 438 та 439 КК України) не перетерпіли жодних змін з моменту прийняття КК України та до 2014 року вважалися «мертвими».

Попередній аналіз проєкту КК України (Книга 11 «Злочини проти міжнародного правопорядку»), розроблений робочою групою з питань розвитку кримінального права [40] в контексті диференціації відповідальності за застосовування зброї масового знищення показав, що його розробники в розділі 11.5 «Злочини проти міжнародної безпеки» передбачили також окрему статтю 11.5.4 «Застосування зброї масового знищення», якою встановлюється відповідальність особи, яка (крім випадків, передбачених розділами 11.2 «Злочини проти людяності», 11.4 «Воєнні злочини» цього Кодексу), застосувала зброю масового знищення, заборонену міжнародним договором, але дана норма майже нічим не відрізняється

від чинної ст. 439 КК України, тобто слід констатувати, що розробниками проекту КК України не проведена достатня робота в цьому напрямку.

В цілому серед визначених нами складів кримінальних правопорушень, які спрямовані на захист від РХБЯ загроз впродовж 2014–2020 років зазнали змін лише 10 (40%) статей КК України, а саме: ст.ст. 113 (2014, 2022, 2023 рр.), 239 (2018 р.), 243 (2018 р.), 258 (2019 р.), 261 (2014 р.), 265 (2016 р.), 267 (2018 р.), 325 (2020 р.), 326 (2018 р.), 327 (2018 р.) [26]. Інші же норми залишились без змін.

Висновок. Ми констатуємо, що сьогодні в Україні бракує самостійних наукових досліджень, присвячених комплексному вивченню питань кримінально-правового захисту від РХБЯ-загроз, особливо в умовах повномасштабного вторгнення з боку рф та наявних реальних загроз застосування зброї масового знищення.

В умовах формування сучасної доктрини кримінального права України прослідковується тенденція у напряму посилення відповідальності за кримінальні правопорушення, які негативно впливають на CBRN-DEFENCE.

У чинному КК України на сьогодні визначено понад 25 норм, які передбачають відповідальність за кримінальні правопорушення, пов'язані з незаконним обігом, використанням, застосуванням небезпечних матеріалів (радіаційних, хімічних, біологічних, ядерних), а також зброї, де ці небезпечні матеріали використовуються. В той же час всі ці норми, які у своїй сукупності утворюють кримінальне-правове підґрунтя для захисту суспільства від РХБЯ-загроз, розташовані в дев'яти розділах Особливої частини КК України. Зокрема, більшість цих норм передбачені в двох розділах: IX «Злочини проти громадської безпеки» та X «Злочини проти безпеки виробництва». Інші норми розташовані в розділах: I «Злочини проти основ національної безпеки», II «Кримінальні правопорушення проти життя та здоров'я особи», VII «Кримінальні правопорушення у сфері господарської діяльності», VIII «Кримінальні правопорушення проти довкілля», XIII в частині інших кримінальних правопорушень проти здоров'я населення, XIX «Військові кримінальні правопорушення», «Кримінальні правопорушення проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку». Тим самим законодавець визначив небезпечність цих кримінальних правопорушень та їх негативний вплив на різні складові національної безпеки.

Злочини, пов'язані з використанням РХБЯ матеріалів при розробці та застосування зброї масового знищення створюю потенційну загрозу як для національної безпеки (таких її складових як: військової, громадської та екологічної безпеки), так і міжнародної безпеки та безпеки людства.

Встановлено, що при наявності в чинному кримінальному законодавстві відповідальності за порушення правил ядерної та радіаційної безпеки, якщо воно створило загрозу для життя чи здоров'я людей або спричинило загибель людей (ст. 274 КК України), відсутня окрема кримінальна відповідальність за порушення правил біологічної чи хімічної безпеки, які призвела до тотожних наслідків. В подальшому окремої уваги та дослідження потребує:

- перспективи кримінально-правового забезпечення CBRN-DEFENCE у проекті нового КК України, розробленого робочою групою з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи;
- зміст ст. 439 КК України у порівнянні з іншими злочинами проти миру, безпеку людства та міжнародного правопорядку, яка сьогодні не повною мірою охоплює діяння та можливі наслідки, пов'язані із застосуванням зброї масового знищення;
- питання відповідності наявних заборон (обмежень), щодо поводження з небезпечними матеріалами, нерозповсюдження зброї масового знищення тим заборонам, які імплементовані в чинне кримінальне законодавство.

Список використаних джерел:

1. Інструкція «Попередження, оповіщення та прогнозування загрози хімічних, біологічних, радіологічних та ядерних інцидентів. вимоги до системи» (ПТКП 10-25(148)/ STANAG 2497): затверджена Наказом Командувача Сил підтримки Збройних Сил України

від 20.04.2023 № 35а. URL: https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/06/%D1%85%D1%96%D0%BC-%D1%8F%D0%B4%D0%B5%D1%80.pdf (дата звернення 20.04.2024).

2. Римський Статут Міжнародного Кримінального Суду 17 липня 1998 року (м. Рим). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text.

3. Мовчан Р.О. «Воєнні» новели Кримінального кодексу України: правотворчі та правозастосовні проблеми: монографія. Київ: Норма права, 2022. 241 с.

4. Новели кримінального законодавства України, прийняті в умовах воєнного стану: наук.-практ. комент. / А. А. Вознюк, О. О. Дудоров, Р. О. Мовчан, С. С. Чернявський та ін.; за ред. А. А. Вознюка, Р. О. Мовчана, В. В. Чернєя. Київ: Норма права, 2022. 278 с.

5. Про внесення змін до Кримінального, Кримінального процесуального кодексів України та інших законодавчих актів України щодо удосконалення видів кримінальних покарань : Закон України від 23 серпня 2023 року № 3342-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3342-20#n347

6. Що відомо про потенційний теракт на ЗАЕС: можливі сценарії та алгоритм дій (04.07.2023). URL: https://tsn.ua/ato/scho-vidomo-pro-potenciyniy-terakt-na-zaes-mozhlivi-scenariyi-ta-algoritm-diy-2363647.html

7. Kelly, L. Putin warns the West: Russia is ready for nuclear war (14/03/2024). URL: https://www.reuters.com/world/europe/putin-says-russia-ready-nuclear-war-not-everything-rushing-it-2024-03-13/

8. Актуальні проблеми формування сучасної доктрини кримінального права України : монографія / В. Я. Тацій, Л. М. Демидова, В. І. Борисов та ін. ; за заг. ред. В. Я. Тація, Л. М. Демидової, В. І. Борисова. Харків : Право, 2021. 632 с.

9. Особливості реалізації міжнародного та національного законодавства про ядерну зброю: монографія / С.В. Адамович, О.А. Грицан, І.Р. Пташник, І.І. Петровська, В.І. Розвадовський (заг. ред.); Навчально-науковий юридичний інститут Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника. Івано-Франківськ. 2017. 294 с. URL: https://v.gd/cJT5NK

10. Біленчук П.Д., Кофанов А.В., Кобилянський О.Л., Маслюк О.В. Особливості розслідування злочинів у сфері обігу радіоактивних матеріалів. Київ : ННІПСК КНУВС, 2009. 88 с.

11. Доліщук М.Т., Плужнік О.І. Проблемні питання запобігання незаконному поводженню з радіоактивними матеріалами в Україні. Південноукраїнський правничий часопис. 2019. № 2. С. 29–31. URL: https://doi.org/10.32850/sulj.2019.2-7

12. Зубанський М.К. Кримінальна відповідальність за порушення законів та звичаїв війни: дис. д-ра філософії (081 Право). ЛьвівДУВС, Львів, 2023. 223 с. URL: https://www.lvduvs.edu.ua/documents_pdf/nauka/dorobok_zdobuvachiv/zubansky_d.pdf

13. Кваліфікація окремих кримінальних правопорушень проти воєнної безпеки України: навчальний посібник / А.Є. Фоменко, О.С. Юнін, В.С. Березняк, В.В. Шаблистий та ін. Київ : Алерта, 2023. 532 с.

14. Книженко О.О., Книженко С.О. Незаконне поводження з радіоактивними матеріалами: розслідування та притягнення до кримінальної відповідальності. *Юридичний бюлетень.* Випуск 15. 2020. С. 112–121. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2020/15/18.pdf

15. Леляк Я.О. Особливості протидії злочинності на території Чорнобильської зони відчуження : автореф. дис. .. канд. юрид. наук. : 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; Національна академія прокуратури України, Київ, 2015. 23 с.

16. Манжул І.В. Об'єктивні ознаки складу злочину, передбаченого ст. 274 Кримінального кодексу України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Сер.: Юриспруденція.* 2015. № 13, Т. 2. С. 74–77.

17. Маслюк О.В. Розслідування злочинів у сфері обліку радіоактивних матеріалів : автореф. … дис. канд. юрид. наук. Київ, 2008. 16 с

18. Плєва К.В. Кримінальна відповідальність за суспільно небезпечні діяння стосовно радіоактивних матеріалів : автореф. дис. .. канд. юрид. наук. Київ, 2005. 16 с.

19. Таран О.В., Сандул О.Г. Кримінальна відповідальність за злочини у сфері незаконного обігу радіоактивних матеріалів. *Ядерна та радіаційна безпека.* 2018. № 3(79). С. 66–70. URL: https://doi: 10.32918/nrs.2018.3(79).10.

20. Торбєєв М.О. Злочини проти радіаційної безпеки: кримінологічна характеристика, детермінація та запобігання : автореф. дис. ... к. ю. н. : 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право; Класичний приватний університет. 2019. 19 с.

21. Турлова Ю. А. Екологічна злочинність в Україні: кримінально-правові та кримінологічні засади протидії : монографія. Київ : Знання України, 2018. 459 с.

22. Турлова Ю. А., Поліщук Г. С., Козлюк Л. Г., Пєнязькова О. О. Злочини проти екологічної безпеки: проблемні питання систематизації. *Ядерна та радіаційна безпека.* 2021. 2(90). С. 42–51. URL: https://doi: 10.32918/nrs.2021.2(90).05.

23. Турлова Ю. А., Тернавська А. А., Козлюк Л. Г. та ін. Кримінологічний аналіз злочинів у сфері ядерної та радіаційної безпеки. *Ядерна та радіаційна безпека.* № 1(101). 2024. URL: https://nuclear-journal.com/index.php/journal/article/view/768/810.

24. Кириченко О. В. Законодавче регулювання протидії злочинам, пов'язаних з небезпечними хімічними, біологічними, радіоактивними та ядерними матеріалами в Україні. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матер. IV Міжнар. наук.-практ. конф. (Дніпро, 13 бер. 2020 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2020. С. 277–280.

25. Шамсутдінов О. В. Кримінально-правова характеристика зброї масового знищення як конструктивної об'єктивної ознаки складу кримінального правопорушення (статті 439, 440 КК України). *Право і безпека*. 2022. № 2 (85) С.189-201. DOI: https://doi.org/10.32631/pb.2022.2.18.

26. Концепція реформування кримінального законодавства України. URL: https://newcriminalcode.org.ua/concept (дата звернення: 20.04.2024).

27. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 року (в редакції від 01.01.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

28. Актуальні проблеми кримінально-правової охорони громадської безпеки : матер. міжнарод. кругл. столу (м. Харків, 18 трав. 2018 р.) / укладачі: Л. М. Демидова, Н. В. Невідома. Х : Юрайт, 2018. 226 с.

29. Безпекова ситуація в Україні в умовах війни: стан, загрози, напрями забезпечення : матеріали наук.-практ. круглого столу (м. Київ, 26 вересня 2023 р.) / [Редкол. : Вербенський М. Г., Опришко І. В., Кулик О. Г. та ін.]. Київ : ДНДІ МВС України, 2023. 301 с.

30. Про забезпечення хімічної безпеки та управління хімічною продукцією : Закон України від 1 грудня 2022 року № 2804-IX (введення в дію відбудеться 29.06.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2804-20#Text

31. Стратегія біобезпеки та біологічного захисту, затверджена Указом Президента України від 17 грудня 2021 року № 668/2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/668/2021#Text

32. Проєкт Закону України «Про біологічну безпеку та біологічний захист» (24.04.2023). URL: http://surl.li/supzq

33. Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів : Закон України від 31 травня 2007 року № 1103-V (в редакції від 31.12.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1103-16#Text.

34. Про державне регулювання генетично-інженерної діяльності та державний контроль за розміщенням на ринку генетично модифікованих організмів і продукції : Закон України від 23 серпня 2023 року № 3339-IX (набирає чинності 16.09.2024). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3339-20#Text.

35. Тенденція до зростання, а використання ворогом небезпечних хімічних речовин стало системним (05.04.2024). *Офіційний сайт Збройних Сил України.* URL: https://www.zsu.gov.ua/%e2%98%a3%ef%b8%8ftendencziya-do-zrostannya-a-vykorystannya-vorogom-nebezpechnyh-himichnyh-rechovyn-stalo-systemnym/.

36. Від початку року Росія 346 разів застосувала хімічну зброю проти українських військових – посол (09.03.2024). URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3837705-vid-pocatku-roku-rosia-346-raziv-zastosuvala-himicnu-zbrou-proti-ukrainskih-vijskovih-posol.html

37. Гриб Вікторія «Як Україна готується адаптувати стандарти CBRN під військові реалії». URL: https://interfax.com.ua/news/blog/963035.html

38. В Україні розроблять алгоритми дій на випадок хімічної, біологічної та радіаційної небезпеки (23.01.2024). URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/291269-v-ukraine-razrabotayut-algoritmy-deystviy-na-sluchay-khimicheskoy-biologicheskoy-i-radiatsionnoy-opasnosti

39. Міжнародне гуманітарне право. Довідник для журналістів / М.М. Гнатовський, Т. Р. Короткий, Н. В. Хендель. – 2-ге вид., доповн. Одеса : Фенікс, 2015. 92 с.

40. Текст проєкту нового Кримінального кодексу України (станом на 25.03.2024). URL: https://newcriminalcode.org.ua/upload/media/2024/02/26/kontrolnyj-tekst-proyektu-kk-25-02-2024.pdf.

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО

КУЧИНСЬКА О. Ю.,
аспірант кафедри теоретичної
юриспруденції
*(Київський національний економічний
університет імені Вадима Гетьмана)*

УДК 340.13 (094)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.42

СТРАТЕГІЇ НОРМОПРОЕКТУВАННЯ В УКРАЇНІ НА ШЛЯХУ ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті представлено різні аспекти та питання, пов'язані з процесом адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу. Включено аналіз різних методів та підходів до розроблення та впровадження нормативно-правових актів, порівняльну оцінку техніки нормопроектування в Україні та країнах-членах ЄС, роль правової експертизи у нормотворчості, вплив європейської інтеграції на техніку нормопроектування, а також проблеми та перспективи розвитку цього процесу в Україні.

Актуальність заданої тематики визначається нагальністю потреби в ретельній підготовці України до вступу в Європейський Союз. Оскільки цей процес передбачає не лише гармонізацію законодавства з європейськими стандартами, але й розробку ефективних стратегій нормопроектування, стаття має велике значення для законодавців, правозастосувачів, науковців та громадськості. Дієві стратегії нормопроектування є ключовим чинником у забезпеченні успішного вступу України до ЄС, тому ця тема залишається дуже актуальною у контексті подальшої євроінтеграції країни.

Процес адаптації законодавства України до права Європейського Союзу включає в себе техніку нормопроектування та правову експертизу проектів нормативно-правових актів на відповідність європейському законодавству. Техніка нормопроектування та правова експертиза проектів нормативно-правових актів на відповідність праву Європейського Союзу є незамінним етапом у процесі адаптації законодавства України до стандартів Європейського Союзу.

Цей процес передбачає аналіз вимог ЄС, розробку проектів нормативно-правових актів, їхню правову експертизу, внесення змін та доповнень до проектів та остаточне прийняття рішення стосовно їхнього ухвалення з урахуванням європейського законодавства для забезпечення відповідності українських нормативно-правових актів європейським стандартам та вимогам і враховує кращі практики та досвід інших країн, що є членами ЄС.

Метою статті є систематизація та аналіз стратегій нормопроектування, необхідних для підготовки України до вступу до Європейського Союзу. Вона спрямована на визначення ключових напрямів та методів нормотворчості, які допоможуть українському законодавству відповідати стандартам ЄС. Мета полягає також у виявленні важливих аспектів і проблем, що виникають у процесі адаптації, та наданні рекомендацій з покращення цього процесу. Розгляд стратегій нормопроектування сприятиме кращому розумінню викликів та можливостей, які стоять перед Україною на її шляху до євроінтеграції.

Впровадження ефективних стратегій нормопроектування допоможе зміцнити правову систему країни, забезпечуючи прозорість, стабільність та законність у законодавчому процесі. Посилення співпраці з Європейським Союзом через гармонізацію законодавства зі стандартами ЄС сприятиме поглибленню співпраці з Європейським Союзом та іншими країнами-членами, що може мати позитивний вплив на розвиток економіки та соціальну сферу країни. А ефективна стратегія нормопроектування, в свою чергу, сприятиме підвищенню довіри громадян до державних інституцій та законодавчого процесу, що є важливим аспектом демократичного розвитку країни. Забезпечення відповідності українського законодавства європейським нормам може створити сприятливі умови для інвесторів, що підвищить обсяги інвестицій та сприятиме економічному зростанню, підвищенню якості життя громадян, забезпечуючи їм більше прав та гарантій.

Ключові слова: *адаптація законодавства, розробка нормативно-правових актів, правова експертиза, техніка нормопроектування, Угода про асоціацію.*

Kuchynska O. Yu. Strategies of law-making techniques in Ukraine on the way of accession to the european union

The article presents various aspects and issues related to the process of adapting the legislation of Ukraine to the legislation of the European Union. It includes an analysis of various methods and approaches to the development and implementation of normative legal acts, a comparative assessment of the rule-making technique in Ukraine and EU member states, the role of legal expertise in rule-making, the impact of European integration on the rule-making technique, as well as problems and prospects for the development of this process in Ukraine.

The urgency of the given topic is determined by the urgency of the need to thoroughly prepare Ukraine for joining the European Union. Since this process involves not only the harmonization of legislation with European standards, but also the development of effective strategies for normative design, the article is of great importance for legislators, law enforcers, scientists and the public. Effective normative design strategies are a key factor in ensuring Ukraine's successful accession to the EU, so this topic remains very relevant in the context of the country's further European integration.

The process of adapting the legislation of Ukraine to the law of the European Union includes the technique of normative design and legal examination of draft normative legal acts for compliance with European legislation. The technique of normative design and legal expertise of draft normative legal acts for compliance with the law of the European Union is an indispensable stage in the process of adapting the legislation of Ukraine to the standards of the European Union.

This process involves the analysis of EU requirements, the development of draft legal acts, their legal examination, the introduction of changes and additions to the drafts and the final decision-making regarding their adoption taking into account European legislation to ensure the compliance of Ukrainian legal acts with European standards and requirements and takes into account the best practices and experience of other EU member countries.

The purpose of the article is the systematization and analysis of normative design strategies necessary for Ukraine's preparation for joining the European Union. It is aimed at determining the key areas and methods of rulemaking that will help Ukrainian legislation to meet EU standards. The goal is also to identify important aspects and problems arising in the process of adaptation and to provide recommendations for improving this process. Consideration of normative design strategies will contribute to a better understanding of the challenges and opportunities facing Ukraine on its way to European integration.

Implementation of effective rule-making strategies will help strengthen the country's legal system, ensuring transparency, stability and legality in the legislative process.

Strengthening cooperation with the European Union through the harmonization of legislation with EU standards will contribute to the deepening of cooperation with the European Union and other member countries, which can have a positive impact on the development of the economy and the social sphere of the country. And an effective strategy of normative design, in turn, will contribute to increasing the trust of citizens in state institutions and the legislative process, which is an important aspect of the country's democratic development. Ensuring the compliance of Ukrainian legislation with European standards can create favorable conditions for investors, which will increase the volume of investments and contribute to economic growth, improving the quality of life of citizens, providing them with more rights and guarantees.

Key words: *adaptation of legislation, development of normative legal acts, legal expertise, technique of normative design, Association Agreement.*

Вступ. Незважаючи на активні кроки в напрямку європейської інтеграції, Україна стикається з численними викликами у сфері нормопроектування, необхідного для адаптації внутрішнього законодавства до європейських стандартів. Однією з ключових проблем є нестача уніфікованих методик та стандартів у цьому процесі, а також відсутність чіткого регулювання взаємодії з іншими членами ЄС в цій сфері. Це ставить під сумнів ефективність та якість адаптації законодавства та ускладнює переговорний процес з метою вступу в Європейський Союз.

Але, слід також звернути увагу на те, що розроблення та прийняття проектів нормативно-правових актів, що наближують національне законодавство до acquis ЄС, в межах нормотворчого процесу органів державної влади характеризується певною юридико-технічною специфікою. Це дає підстави виокремити адаптацію законодавства, як процес цілеспрямованого приведення національного законодавства у відповідність з правом ЄС, в окрему самостійну функцію нормотворчої діяльності. Відповідно, адаптації законодавства України до acquis ЄС як функція нормотворчості реалізується за допомогою спеціальних техніко-юридичних процедур та має свою нормопроектну техніку адаптації законодавства. Зокрема, проекти нормативно-правових актів, що наближують національне законодавство до acquis ЄС, повинні розроблятися згідно з основними стандартами верховенства права, що передбачає визначеність (прозорість), передбачуваність, виконанність (застосовність), пропорційність, узгодженість та послідовність законодавства. Такий підхід гарантує якість та ефективність правових норм, сприяє підвищенню довіри громадян до правової системи, а також відповідає вимогам міжнародних стандартів та забезпечує відповідність законодавства ЄС українським нормативно-правовим актам.

Постановка завдання. Техніка нормопроектування завжди була об’єктом активних наукових досліджень. Різні підходи до нормопроектування вивчались такими науковцями, як Косович В.М., Загуменна Ю.О., Сидоренко А.Ю., Щирба М.Ю., Чорнолуцький Р.В., Онищук І.І., Міневич О.І. тощо.

До 2023 року органи державної влади та органи місцевого самоврядування слідували методичним вказівкам прийнятим Міністерством юстиції України під назвою «Методичні рекомендації щодо розроблення проектів законів та дотримання вимог нормопроектної техніки». Під вимогами поставлені перед Україною, як держави, яка закріпила курс європейської інтеграції та адаптації національного законодавства згідно права ЄС (acquis ЄС) змусила прийняти закон України «Про нормотворчу діяльність». Згідно нього, техніка нормопроектування – це сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомогою яких створюється проект нормативно-правового акта [1]. «Україна вперше за 32 роки отримала «закон про закони» – зазнобив спікер Верховної Ради України Руслан Стефанчук [2].

Метою статті є розгляд аспектів та проблем, пов'язаних з процесом адаптації внутрішнього законодавства України до європейських стандартів та вимог. Стаття спрямована на аналіз технік нормопроектування, використовуваних в Україні, порівняльну оцінку з практикою країн-членів ЄС, а також на виявлення проблем та пошук шляхів їх вирішення. Такий підхід сприяє збагаченню та удосконаленню національної нормотворчої практики в контексті підготовки до майбутнього вступу в Європейський Союз.

Як визначає законодавець, техніка нормопроектування – це сукупність техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомогою яких створюється проект нормативно-правового акта [3]. Ця сукупність включає в себе аналіз вже існуючого законодавства, вивчення інтернаціональних документів, оцінку їх відповідності внутрішнім потребам та міжнародним стандартам, а також розроблення тексту нормативного акта з урахуванням цих аспектів. Також до складу техніки нормопроектування входить взаємодія з зацікавленими сторонами, проведення експертизи та консультацій з фахівцями у відповідних галузях, врахування відповідних міжнародних норм та стандартів, а також оформлення та презентація готового проекту для подальшого прийняття та впровадження.

Результати дослідження. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом відкрила нові можливості та визначила напрямки подальшого законотворчого шляху України через глибоке і всеосяжне наближення українського законодавства до стандартів та норм ЄС у різних сферах, що включають політику, економіку, права людини, соціальні та екологічні стандарти.

Слід зазначити, що Угода про асоціацію передбачає «динамічне наближення», тобто наближення фактично ніколи не закінчується: щоразу коли відповідне право ЄС змінюється або замінюється новим законодавством [4, с. 12]. Такий підхід передбачає зміцнення інституційних механізмів та здійснення правової експертизи для забезпечення відповідності українського законодавства нормам Європейського Союзу через забезпечення відкритості, прозорості та демократичності при ухваленні нових законів. Це включає широку участь громадськості, експертну думку та консультації з різних сфер суспільного життя у процесі розробки та прийняття законодавчих актів.

Наприклад, Додаток XVII «Нормативно-правове наближення» до Угоди про асоціацію стосується нормативно-правового наближення у таких секторах послуг як фінансові, телекомунікаційні, поштові та кур'єрські та послуги з міжнародних морських перевезень. У п. 2 ст. 2 Додатку XVII зазначено, що відповідні законодавчі акти ЄС мають стати частиною національного законодавства України таким чином: 1) якщо законодавчий акт є Регламентом або Рішенням ЄС, то він повинен стати, як такий, частиною національного законодавства України; 2) якщо законодавчий акт є Директивою ЄС, то за компетентними органами України залишається право вибору форми та способу його імплементації [5].

Оскільки законодавчий акт є Регламентом або Рішенням Європейського Союзу, то він має непряму дію у всіх країнах-членах ЄС, включаючи Україну, і повинен бути втілений у національне законодавство країни. Це означає, що Регламент або Рішення ЄС має пряму чинність і застосовується безпосередньо в Україні, без потреби ухвалення окремого національного законодавчого акта. Таким чином, він автоматично стає частиною національного законодавства України.

Якщо законодавчий акт є Директивою Європейського Союзу, Україна має право вибору форми та способу його імплементації. Директива є правовим актом Європейського Союзу, який встановлює загальні цілі або принципи, що повинні бути досягнуті країнами-членами, проте залишає відкритими конкретні методи із досягнення цих цілей.

Отже, країнам-членам, включаючи Україну, надається можливість самостійно визначати, як саме вони реалізують вимоги Директиви у національному законодавстві. Це означає, що компетентні органи України мають право вибирати конкретні заходи та механізми, які вони вважають найбільш відповідними для втілення цих цілей у національне законодавство. Для втілення цілей Директиви ЄС в національне законодавство України можуть використовуватися різноманітні заходи, такі як ухвалення нових законів або внесення змін до

існуючих, розробка нормативно-правових актів на рівні підзаконного законодавства, аналіз існуючого законодавства, створення механізмів контролю та моніторингу, а також залучення громадськості та міжнародні співпраця. Ці заходи спрямовані на досягнення відповідності національного законодавства ЄС-стандартам та ефективну адаптацію законодавства України до вимог Європейського Союзу.

Проектування нормативно-правових актів, що наближують національне законодавство до acquis ЄС, відбувається з дотриманням всіх стандартних вимог техніки нормопроектування – сукупності техніко-правових засобів, способів, прийомів та методів, за допомогою яких створюється проект нормативно-правового акта. Основні стандарти техніки нормопроектування визначені в Законі України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 (ст. ст. 31–42). Зокрема, наступні вимогами техніки нормопроектування до змісту положень нормативно-правового акта є: 1) однозначність їх розуміння (ясність, точність, доступність для розуміння та реалізації); 2) передбачуваність (прогнозованість) результатів їх реалізації; 3) їх відповідність нормативно-правовим актам вищої юридичної сили та узгодженість з нормативно-правовими актами рівної юридичної сили; 4) уніфікованість вжитої в них термінології; 5) спорідненість та логічна послідовність їх викладення (ст. 34) [6].

Наразі, для України актуальним є питання гармонійного синтезу європейського підходу у нормотворенні та національного. Це означає не лише врахування та адаптацію європейських стандартів та правових норм у вітчизняне законодавство, а й забезпечення їхньої взаємовідповідності та взаємодії з внутрішніми потребами та цілями країни. Такий підхід передбачає збалансований розвиток законодавства, що враховує як міжнародні стандарти, так і національні особливості, та сприяє створенню консистентної та ефективної правової системи, сприятливої для всіх суб'єктів громадянського суспільства та бізнесу. Для досягнення цієї мети важливо впровадження сучасних методів нормопроектування, систематичний аналіз і оцінка потреб громадян та підприємств, а також підтримка ефективної системи моніторингу та оцінки впливу нормативних актів на соціально-економічний розвиток країни.

Для покращення інноваційного процесу, необхідно створити відповідну інфраструктуру та добре функціонуючу інноваційну екосистему. Уряди можуть відігравати вирішальну роль у цьому, надаючи правильні політичні рамки, які підтримують інновації та вирішують всю складність інновацій. Крім того, західні країни повинні бути відкритими для навчання країн, що розвиваються, щоб адекватно задовольнити потребу в доступних рішеннях, а також забезпечити, щоб усі частини суспільства могли брати участь в інноваційному процесі. Щоб забезпечити вирішення всіх питань, дослідники наголошують на важливості систематичного діалогу на ранніх стадіях. Дотримання основних кроків, викладених у загальній структурі та керівництві з найкращої практики, а також включення систематичного діалогу як ключової концепції в нормотворчий процес може допомогти подолати поточні бар’єри та, як наслідок, принести проривні відкриття та інноваційні ідеї з бажаною доданою цінністю [7].

Прискорення процесу нормотворення без погіршення якості можливе шляхом ефективного використання технологій управління документами та електронного документообігу, залучення експертів та громадськості у процес нормотворення, спрощення процедур, подальшого вдосконалення нормотворчого процесу, кращого управління ресурсами та оптимізації бюджетних видатків.

Техніка нормопроектування в Україні у статусі держави – кандидата є складним та важливим етапом для України на шляху до європейської інтеграції. Цей процес вимагає детального аналізу європейського законодавства та його відповідності внутрішнім потребам та цілям країни, а також врахування практичного досвіду інших країн-членів ЄС. При розробці таких проектів необхідно забезпечити широку участь різних зацікавлених сторін, зокрема громадських організацій, бізнесу та наукових установ, для забезпечення їхнього легітимного прийняття та успішної імплементації. Крім того, важливо забезпечити відкритість та прозорість у процесі прийняття та реалізації таких актів, а також систематично оцінювати їхній вплив на різні сфери суспільства та економіки.

Висновки. Підсумовуючи викладене, слід зазначити, що розроблення та прийняття проектів нормативно-правових актів, що наближують національне законодавство до acquis ЄС, в межах нормотворчого процесу органів державної влади характеризується певною юридико-технічною специфікою. Це дає підстави виокремити адаптацію законодавства, як процес цілеспрямованого приведення національного законодавства у відповідність з правом ЄС, в окрему самостійну функцію (напрямок) нормотворчої діяльності. Функціональна характеристика нормотворчої діяльності органів публічної влади має виходити з її реального змістовного наповнення, яке відображає сучасний стан розвитку правової системи держави. Отже поряд з такими традиційними функціями нормотворчості як первинне регулювання суспільних відносин, удосконалення, упорядкування (систематизація), конкретизація (деталізація) законодавства, сьогодні слід виокремлювати таку функцію нормотворчості як адаптація національного законодавства до acquis ЄС. Відповідно, процес адаптації законодавства України до acquis ЄС як самостійний напрям нормотворчості реалізується за допомогою спеціальних техніко-юридичних процедур та має свою нормопроектну техніку адаптації законодавства. Цей процес включає вивчення, аналіз та порівняння вже існуючого українського законодавства з вимогами acquis ЄС, визначення відмінностей та необхідних змін для відповідності європейським стандартам. На основі цього аналізу розробляються конкретні законопроекти та нормативні акти, які спрямовані на узгодження законодавства України з правовими нормами Європейського Союзу. Важливим етапом у цьому процесі є також правова експертиза проектів законів та їхня подальша публічна обговорення, які допомагають забезпечити широкий консенсус та легітимність нормативних актів.

Перспективи нормопроектування в Україні як кандидата до ЄС полягають у подальшому глибокому впровадженні європейських стандартів та норм у національне законодавство. Це стосується не лише адаптації існуючих законів та нормативних актів до вимог acquis ЄС, але й розробку нових правових норм для відповідності європейським стандартам. Перспективи такого нормопроектування включають удосконалення правової системи, забезпечення захисту прав громадян, сприяння економічному розвитку та створенню сприятливого інвестиційного клімату в країні. Крім того, це сприятиме покращенню міжнародного співробітництва та взаєморозуміння між Україною та країнами ЄС, що є ключовими чинниками у процесі євроінтеграції.

Список використаних джерел:

1. Пивовар М. «Практичні аспекти нормотворчості щодо актів органів місцевого самоврядування на прикладі Польщі та України». *Вісник Національного Університету «Львівська політехника» Вип. 10.* № 4 (40), 2023 URL: https://science.lpnu.ua/uk/law/vsi-vypusky/volume-10-number-4-40-2023/praktychni-aspekty-normotvorchosti-shchodo-aktiv-organiv (дата звернення:10.04.2024)

2. Верховна Рада ухвалила закон про правотворчу діяльність. *Укрінформ:* веб-сайт. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3752754-vr-uhvalila-zakon-pro-pravotvorcudialnist.html (дата звернення:10.04.2024)

3. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24 серпня 2023 року № 3354-IX: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення: 10.04.2024)

4. Рекомендації для українських органів державного управління щодо наближення українського законодавства до права ЄС. Веб-сайт. URL: https://eu-ua.kmu.gov.ua/law/rekomendatsiyi-shhodo-nablyzhennya-ukrayinskogo-zakonodavstva-do-prava-yes/ (дата звернення:12.04.2024)

5. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27.06.2014 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text (дата звернення:13.04.2024)

6. Про правотворчу діяльність: Закон України від 24.08.2023 року № 3354-IX: URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3354-20#Text (дата звернення:13.04.2024)

7. Іоанно І. «Міжнародна практика інноваційних рішень у сфері державного управління». *Матеріали XIX регіональної науково-практичної конференції* / Дніпровська політехніка. Дніпро, 2022. С. 125–127.

ЛЕГКА О. В.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри міжнародного права
(Університет митної справи
та фінансів)

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.43

ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОНФЛІКТОМ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД

У статті досліджено правове підґрунтя вітчизняного та міжнародного законодавства щодо захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом. Проаналізовано статистику злочинів проти людяності, скоєних у період повномасштабного вторгнення країни-агресора. Констатовано, що відповідно до норм міжнародного законодавства, злочини проти людяності є досить серйозними порушеннями прав людини. Саме тому наразі в Україні забезпеченням вирішення проблем сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом займаються не лише державні структури, але й міжнародні та вітчизняні громадські організації. Розкрито сутність поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом» (СНПК), визначено його основні функції, форма та методи фіксації. Визначено, що на національному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у рамках співіснування двох правових режимів: загально кримінальних злочинів та з точки зору міжнародного права. На міжнародному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у межах міжнародного кримінального права (МКП), міжнародного права прав людини (МППЛ) та міжнародного гуманітарного права (МГП). Проаналізовано проєкти законів України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації», «Про облік осіб, життю та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». Теоретично обґрунтовано, що розглядаючи сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом саме як вид гендерно зумовленого насильства, можна з цілковитою упевненістю стверджувати про порушення військовими країни-агресора ратифікованої Україною Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок.

Ключові слова: *правове регулювання, СНПК, злочини проти людяності, країна-агресор, відповідальність, імплементація норм міжнародного кримінального і гуманітарного права.*

Lehka O. V. Features of the protection of the rights of victims of conflict-related sexual violence: domestic and international experience

The article examines the legal basis of domestic and international legislation on the protection of the rights of victims of conflict-related sexual violence. The statistics of crimes against humanity committed during the full-scale invasion of the aggressor country are analyzed. It was established that according to international law, crimes

against humanity are quite serious violations of human rights. That is why not only state structures, but also international and domestic public organizations are engaged in solving the problems of sexual violence related to the conflict in Ukraine. The essence of the concept of "conflict-related sexual violence" (CRSV) is revealed, its main functions, form and methods of fixation are determined. It was determined that at the national level, the legal means of protection of victims of CRSV are considered within the framework of the coexistence of two legal regimes: general criminal offenses and from the point of view of international law. At the international level, legal means of protection for victims of CRSV are considered within the framework of international criminal law (ICC), international human rights law (IHRL) and international humanitarian law (IHL). The draft laws of Ukraine "On Amendments to Some Legislative Acts of Ukraine Regarding the Implementation of International Criminal and Humanitarian Law", "On the Status of Victims of Sexual Violence Associated with the Armed Aggression of the Russian Federation Against Ukraine, and Immediate Interim Reparations" were analyzed. "About the accounting of persons whose lives and health were harmed as a result of the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine." It is theoretically justified that considering sexual violence related to the conflict precisely as a type of gender-based violence, it is possible to assert with absolute certainty that the military of the aggressor country has violated the UN Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women ratified by Ukraine.

Key words: *legal regulation, CRSV, crimes against humanity, aggressor country, responsibility, implementation of norms of international criminal and humanitarian law.*

Вступ. Поширення сексуального насильства під час збройних конфліктів має дуже давню історію, воно тисячоліттями представлялося «як неминучий побічний ефект завоювань, як спосіб спілкування між завойовниками та переможеними за допомогою жіночих тіл» [1]. Засновник Монгольської імперії Чингісхан ще у XII ст. зазначав: «… найбільше задоволення у житті – перемогти своїх ворогів, гнати їх перед собою, позбавляти їх багатства, бачити, як ті, хто їм дорогі, купаються у сльозах, їздити на їхніх конях, спустошувати їхніх дружин та доньок» [2]. Як бачимо, зґвалтування – своєрідне знаряддя війни, дешева та ефективна стратегія, яка у подальшому призведе до серйозних наслідків як для конкретних осіб, так і суспільства як у короткостроковій, так і у довгостроковій перспективі (фізична, психологічна, психічна шкода постраждалим).

Масові воєнні злочини військових країни-агресора проти мирного населення України після початку повномасштабного вторгнення стали справжнім жахом для України. Порушення прав людини, знищення і пошкодження майна, прояви фізичного, сексуального, психологічного насильства, незаконне вивезення українських дітей за кордон і цей список можна продовжувати. Навесні 2022 року, після деокупації територій Київської, Чернігівської та Сумської областей відкрилися факти масових вбивств, викрадень, тортурів, зґвалтування. Сексуальне насильство (зґвалтування), на думку деяких військових критиків, почало масово використовуватися військовими Російської Федерації як певний вид зброї.

Як свідчить статистика Офісу генерального прокурора України, на початок жовтня 2023 року зафіксовано більше 240 таких фактів (150 – постраждалі жінки, 91– чоловіки, 13 – діти). Найбільше таких випадків у Херсонській області (77), Донецькій (66), Київській (52), Харківській (21) областях. Проте з урахуванням окупованих територій, складності зібрання доказів, у деяких випадках просто небажання з тих чи інших міркувань постраждалих повідомляти про злочини, скоєні відносно них, цифри у контексті досліджуваного напряму суттєво занижено. На кінець 2023 року розкрито 66 таких фактів, заочно повідомлено підозру про скоєння злочину 35 військовослужбовцям Російської Федерації. До суду скеровано обвинувальні акти стосовно 20 осіб, двох засуджено до 10 та 12 років позбавлення волі [3].

Відповідно до норм міжнародного законодавства, злочини проти людяності є найбільш серйозними порушеннями прав людини. Саме тому наразі в Україні забезпеченням вирішення проблем сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом (СНПК) займаються не лише державні структури, але й міжнародні та вітчизняні громадські організації. Разом з тим, зважаючи на відсутність в історії сучасної незалежної України практики розслідування таких масових злочинів проти людяності, а також враховуючи недосконаліть як вітчизняного (відсутність навіть визначення поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом»), а також «… слабкість міжнародного гуманітарного права як галузі права, яке маємо зараз, яке, як зазначає урядова уповноважена з питань гендерної політики України К. Левченко, є достатньо далеким від реалій і не враховує їх» [3], питання щодо захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, набуває все більшої актуальності.

Деякі аспекти щодо правого регулювання захисту постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, вивчали Ю. Білянський, О. Борщевська, А. Вознюк, М. Желтуха, Н. Захарчук, А. Костін, Т. Лисько, І. Синельник, О. Стефанішина, А Стрижевська та інші. Разом з тим, зважаючи на суттєві зміни у чинному законодавстві, а також зважаючи на те, що країна перебуває в умовах правового режиму воєнного стану і наразі одним з актуальних є питання щодо притягнення до відповідальності за злочини проти людяності, воно потребує додаткового дослідження.

Постановка завдання. Метою нашого дослідження є аналіз правового підґрунтя у вітчизняному законодавстві та міжнародному праві щодо захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом; розкриття сутності поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом», його основних функцій, форм та методів фіксації.

Результати дослідження. На національному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у рамках співіснування двох правових режимів: загально кримінальних злочинів та з точки зору міжнародного права. Разом з тим, дослідження правових аспектів захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з війною, неможливе без розуміння сутності СНПК.

Поняття «сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом», яке використовується в цій статті, вживається у значенні, наданому йому в Резолюції Ради Безпеки ООН [14]. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом стосується окремих випадків або типових проявів практики згвалтування, сексуального рабства, примусу до проституції, примусової вагітності, примусової стерилізації та інших форм сексуального насильства порівнянної тяжкості, скоєних проти жінок, чоловіків, дівчат та хлопчиків, а також відповідних моделей поведінки, у тому числі використання цієї поведінки як військової тактики або у засобу політичного залякування з боку, скоєного сторонами конфлікту, які включають в себе і державні, і недержавні суб'єкти.

Відповідно до проєкту Закону України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації» від 09 жовтня 2023 року, «сексуальне насильство, пов'язане зі збройною агресією Російської Федерації проти України, – сексуальне насильство, скоєне проти будь-якої особи під час збройної агресії Російської Федерації проти України починаючи з 20 лютого 2014 року, включаючи згвалтування, примусову вагітність, примусову стерилізацію, примусовий аборт, примусову проституцію, сексуальну експлуатацію, примус до статевого акту з третьою особою, примус до споглядання статевого акту, сексуальне рабство, примусове обрізання, кастрацію, каліцтво геніталій, примус до оголення, чи будь-яку іншу форму сексуального насильства відповідної тяжкості» (пп. 7 п. 1 ст. 1). «Захист прав осіб, які постраждали від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, – система заходів з відновлення прав осіб, які постраждали від сексуального насильства, вчиненого під час збройної агресії Російської Федерації проти України, та членів сім'ї загиблої (померлої) особи, постраждалої від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України» (пп. 1 п. 1 ст. 1) [4].

Фіксація СНПК як злочину порушення законів і звичаїв війни наразі здійснюється органами кримінальної юстиції (Офісом Генерального прокурора, Національною поліцією України, Службою безпеки України), у яких створено спеціальні підрозділи, до повноважень яких належить збір доказів та їх розслідування. Особливістю зазначених злочинів є те, що вони не мають строків давності та не передбачають проведення судово-медичної експертизи. Для підтвердження вини необхідно зібрати докази, встановити причинно-наслідковий зв'язок з війною, територіальний зв'язок потерпілих з наявністю військових країни-агресора у цей часовий проміжок на певній території.

«Жоден воєнний злочин чи злочин проти людяності, скоєний унаслідок агресії Росії проти України, не має залишитися безкарним. Кожен винний має бути притягнутий до міжнародно-правової та кримінальної відповідальності – від виконавців до військово-політичного керівництва країни-агресора, – зазначив В. Зеленський під час зустрічі з Прокурором Міжнародного кримінального суду К. Ханом [5]. Однак для цього необхідно не лише протистояння збройній агресії Росії на усіх фронтах, але і належне законодавче урегулювання вказаного напряму, яке, на жаль, за словами чинного Президента, залишається «оголеним». Незважаючи на те, що війна триває з 2014 року, у Кримінальному кодексі України передбачено кримінальну відповідальність за воєнні злочини (ст. 438), кримінальна ж відповідальність за злочини проти людяності відсутня.

Зазначимо, що окрім органів кримінальної юстиції СНПК фіксують також представники як громадських, так і міжнародних організацій, журналісти, які одними з перших прибувають на деокуповані території, волонтери. Серед громадських організацій варто виокремити Коаліцію «Україна. П'ята ранку», «Трибунал для Путіна», «Ла Страда-Україна». В Україні працює також Національна гаряча лінія попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації, Національна гаряча лінія для дітей та молоді, які надають як постраждалим, так і тим, хто повідомляє про такі факти, інформацію про подальший алгоритм дій щодо фіксування даних злочинів. Також в Україні розроблено та упроваджено чат-бот, на якому розміщено інформацію про сутність СНПК, його різновиди. Функціоналом вказаного чат-боту передбачено переадресацію на Національну гарячу лінію попередження домашнього насильства, торгівлі людьми та гендерної дискримінації для отримання відповідної консультації, а також заповнення анонімних онлайн-форм з викладенням фактів про свою історію для подальшої її передачі до Офісу Генерального прокурора.

Також ще у середині 2022 року в Україні створено Міжвідомчу робочу групу з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією РФ проти України, та надання допомоги постраждалим, яка є дорадчим органом при Комісії з питань координації взаємодії органів виконавчої влади щодо забезпечення рівних прав та можливостей жінок і чоловіків, яку створено для імплементації положень Меморандуму між Організацією Об'єднаних Націй та Урядом України про співробітництво щодо запобігання та протидії СНПК. Серед основних завдань зазначеної групи – ефективне документування та розслідування злочинів, надання допомоги постраждалим, включаючи репарації, підвищення компетенції фахівців та інформування суспільства, посилення спроможності сектору безпеки і оборони у запобіганні та протидії сексуальному насильству в умовах війни [6].

З метою покращення ефективності діяльності у цьому напрямі розроблено План реалізації рамкової програми співробітництва між Урядом України та ООН щодо запобігання та протидії СНПК. У листопаді 2023 року розроблено проєкт Закону України «Про облік осіб, життю та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України», статтею 2 якого серед основних засад визначення шкоди здоров'ю передбачено насильство, пов'язане із збройною агресією Російської Федерації проти України (фізичне та сексуальне насильство) (пп. 4 п. 1) [7]. Затверджено Державну цільову соціальну програму протидії торгівлі людьми на період до 2025 року.

Крім того, на базі Вищої школи публічного управління діє національний тренінговий центр із питань запобігання і протидії домашньому насильству, гендерно зумовленому насильству, у фокусі уваги якого є і питання СНПК, яким розроблено онлайн-курс за типовою

програмою з питань СНПК. «Станом на 04.03.2024 сертифікати про проходження навчання отримали 2577 осіб» [8]. За участі «ООН Жінки» у 2023 році підготовлено програму з підготовки тренерів за напрямом виявлення і реагування на випадки сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом та надання допомоги постраждалим (на 2024 рік заплановано навчання 203 державних службовців та посадових осіб місцевого самоврядування).

Представники Національної поліції України, Збройних сил України, Державної служби з надзвичайних ситуацій, Держприкордонслужби, які також одними з перших заходять на деокуповані території, проходять спеціальні тренінги, на яких розглядають особливості надання психологічної допомоги постраждалим, фіксації та розслідування випадків сексуального насильства, вчиненого військовими країни-агресора по відношенню до мирного населення.

На міжнародному рівні правові засоби захисту постраждалих від СНПК розглядаються у межах міжнародного кримінального права (МКП), міжнародного права прав людини (МППЛ) та міжнародного гуманітарного права (МГП). Відповідно до норм міжнародного гуманітарного права, зґвалтування та інші форми сексуального насильства заборонено як у мирний час, так і під час збройних конфліктів. Згідно з різними договорами МППЛ, держави зобов'язані поважати, захищати та гарантувати дотримання широкого обсягу прав людини від свавілля держави. Заборонено СНПК і відповідно до МКП, яким регламентовано кримінальну відповідальність осіб за найтяжчі міжнародні злочини [1].

Акцентуємо увагу на тому, що саме завдяки судовій практиці Міжнародного кримінального трибуналу щодо колишньої Югославії та Міжнародного кримінального трибуналу щодо Руанди, сформовано правове підґрунтя СНПК у міжнародному кримінальному праві (уперше зґвалтування почало переслідуватися як воєнний злочин, злочин проти людяності та акт геноциду).

З появою Міжнародного кримінального суду, діяльність якого регламентовано Римським статутом [9] (який, до речі, до цього часу не ратифіковано Україною з причини його невідповідності Конституції України у частині, що стосується комплементарності його юрисдикції), питання щодо сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, отримали подальший розвиток. Разом з тим, Україна надала згоду щодо розслідування усіх злочинів, вчинених на території держави, відповідно до Римського статуту, так як саме ним СНПК кваліфікується як воєнний злочин. Крім Римського статуту питання щодо СНПК регулюються Женевськими конвенціями та протоколами до них (Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, які принижують гідність, видів поводження і покарання; Європейська конвенція з прав людини).

Міжнародним кримінальним судом, з метою захисту постраждалих та свідків, а також вирішення питання щодо згоди, підтвердження насильства додатковими фактами, попередньої та подальшої сексуальної поведінки постраждалої особи та інших захисних заходів, розроблено Правила процедури та доказування МКС) [10].

Нормами міжнародного кримінального права передбачено наступні форми сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом: зґвалтування; сексуальне рабство; примусова проституція; примусова вагітність; примусовий аборт; примусова стерилізація; примусовий шлюб; будь-яка інша форма сексуального насильства порівнюваної тяжкості (сексуалізовані катування, каліцтво жіночих геніталій, примусове оголення та ін.) [1].

Як бачимо, права постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з війною, міжнародним законодавством більш захищені. З урахуванням того, що норми кримінального законодавства України системно не узгоджувалися із сучасним міжнародним правом, у травні 2021 року, з метою імплементації положень міжнародного кримінального і гуманітарного права щодо кримінально-правового переслідування за злочини проти людяності та воєнні злочини, а також забезпечення виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання юридичній та фактичній безкарності за вчинення таких злочинів, Верховною Радою України прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права»[10; 11].

Законом доповнено ст. 8 Кримінального кодексу України новою ч. 2, якою запроваджується принцип універсальної юрисдикції щодо агресії, геноциду, злочинів проти людяності та воєнних злочинів [11]. Саме цей принцип «уможливлює державу кримінально переслідувати серйозні міжнародні злочини, такі як воєнні злочини, навіть коли такі злочини мали місце не на території такої держави та коли ні постраждала особа, ні виконавець не є громадянами такої держави. Як наголошує Комісар Ради Європи з прав людини: «… розслідування, які проводяться іншими державами із використанням принципу універсальної юрисдикції, є важливим додатковим компонентом забезпечення відповідальності» [13]. Зазначимо, що у Польщі, Литві, Німеччині, Іспанії, Швеції, Естонії, Франції, Сполученому Королівстві, Румунії та Канаді вже розпочато розслідування злочинів, скоєних під час війни Росії проти України на основі універсальної юрисдикції. Крім того, з метою сприяння збору та обміну доказами, створено Спільну слідчу групу (Україна, Литва, Польща), до якої долучилися МКС, Естонія, Латвія та Румунія.

Висновок та перспективи подальшого дослідження. Підсумовуючи, зазначимо, що розглядаючи сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом саме як вид гендерно зумовленого насильства, можна з цілковитою упевненістю стверджувати про порушення військовими країни-агресора ратифікованої Україною Конвенції ООН про ліквідацію усіх форм дискримінації щодо жінок. Незважаючи на суттєві зміни у національному законодавстві у частині, що стосується захисту прав постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного з конфліктом, воно потребує якнайшвидшого удосконалення. У першу чергу це підписання Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права», ухвалення проєктів законів України «Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації», «Про облік осіб, життю та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України». Крім того, ухвалення потребує і проєкт Закону України «Про внесення змін до Кримінального процесуального кодексу України щодо удосконалення порядку здійснення досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, які пов'язані із сексуальним насильством, яке вчинене в умовах збройного конфлікту», яким передбачено зміни до ст. 78 Кримінального процесуального кодексу України у частині, що стосується передбачення опублікування повідомлень про підозру без зазначення імені, по батькові, прізвища потерпілої особи, її близьких родичів та членів сім'ї, а також інших осіб, до яких застосовані заходи безпеки, місця їхнього проживання чи перебування, місцевості вчинення кримінального правопорушення та інших відомостей, що дають можливість ідентифікувати особу.

Список використаних джерел:

1. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, у війні РФ проти України: можливості правового реагування. URL: https://jurfem.com.ua/sexualne-nasylstvo-povyazane-z-konfliktom-u-viyni-rosii-proty-ukrainy.

2. Право Москви на агресію, що йде від Августа Октавіана, Чингісхана та богоподібності царя. 30.04.2023. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-world/3701664-pravo-moskvina-agresiu-so-jde-vid-avgusta-oktaviana-cingishana-ta-bogopodibnosti-cara.html.

3. Катерина Левченко: сексуальне насильство використовується у цій війні як зброя, як стратегія залякування. URL: https://50vidsotkiv.org.ua/kateryna-levchenko-seksualne-nasylstvo-vykorystovuyetsya-u-tsij-vijni-yak-zbroya-yak-strategiya-zalyakuvannya.

4. Про статус осіб, постраждалих від сексуального насильства, пов'язаного зі збройною агресією Російської Федерації проти України, та невідкладні проміжні репарації: проєкт Закону України від 09.10.2023 № 10132. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI10099A?an=2.

5. Що має зробити Україна для подолання безкарності воєнних злочинців. Українська Гельсінська спілка з прав людини. 21.03.2022. URL: Ugspl/photos/a.180853561962608/4984810148233568/?type=3.

6. Відбулося перше засідання Міжвідомчої робочої групи з питань протидії сексуальному насильству, пов'язаному зі збройною агресією РФ проти України, та надання допомоги постраждалим. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/vidbulosya-pershe-zasidannya-mizhvidomchoyi-robochoyi-grupi-z-pitan-protidiyi-seksualnomu-nasilstvu-povyazanomu-zi-zbrojnoyu-agresiyeyu-rf-proti-ukrayini-ta-nadannya-dopomogi-postrazhdalim.

7. Про облік осіб, життю та здоров'ю яких завдано шкоди внаслідок збройної агресії Російської Федерації проти України: проєкт Закону України від 13.11.2023 № 10256. URL: https://ips.ligazakon.net/document/JI10288A?an=2.

8. Участь у Міжнародній платформі СНПК. URL: https://hs.gov.ua/uchast-u-mizhnarodnij-platformi-po-snpk.

9. Римський Статут Міжнародного кримінального суду від 17 липня 1998 року. URL:www.un.org/ru/law/icc/rome_statute(r).pdf.

10. Правила процедури і доказування Міжнародного кримінального суду.URL:www.un.org/ru/documents/rules/icc_rules.pdf.

11. Прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо імплементації норм міжнародного кримінального та гуманітарного права» від 20.05.2021 № 2689. URL: https://www.rada.gov.ua/print/208710.html.

12. Рада ухвалила закон про покарання за воєнні злочини. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-polytics/3249373-rada-uhvalila-zakon-pro-pokaranna-za-voenni-zlocini.html.

13. Сексуальне насильство, пов'язане з конфліктом, в Україні – шляхи забезпечення відновлення порушених прав: посібник EXRAC. URL: https://ehrac.org.uk/wp-content/uploads/2023/04/EHRAC-CRSV-Briefing-Note-23_-UKR_v2.pdf.

14. S/RES/1960, ухвалено 16 грудня 2010 р

РЖЕВСЬКА В. С.,
кандидатка юридичних наук, доцентка,
доцентка кафедри міжнародного права
(Інститут міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка)

УДК 341.1/8
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.44

ЕЛЕМЕНТИ ІДЕЇ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА У ТВОРАХ МАРСІЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО

Зроблено спробу визначити елементи ідеї світового співтовариства у творах Марсілія Падуанського «Захисник миру», «Перенесення імперії» та «Малий захисник». У епоху конфліктів між світською владою і католицькою церквою в Європі видатний мислитель XIV ст. Марсілій Падуанський доводив неможливість примусової юрисдикції у церкви й необхідність підкорення церкви світській владі. Через це Марсілія стали вважати революційним мислителем і провісником державного суверенітету. Разом с тим, виникає цікавість, чи можна визначити у його творах елементи ідеї світового співтовариства. Це пояснюється роллю католицької церкви в очах сучасників Марсілія як засобу утворення міжнародної спільноти, званої християнським світом.

Марсілій обґрунтовує цінність миру для добробуту суспільства. На його погляд, претензії церкви на владу і її конкуренція з державною владою виступають загрозою для миру, з якою слід боротися, позбавляючи церкву аргументів, що висуваються на користь такої влади церкви. Тим самим з'ясовується, що мир, який цікавить Марсілія – це саме внутрішній мир у державі. Однак можна стверджувати, що через присутність такої загрози у багатьох державах порушується й міжнародний мир.

Можно стверджувати, що ідея світового співтовариства присутня у творах Марсілія у формі Римської імперії, а також Священної Римської імперії німецької нації як її історичної наступниці. Поняття імперії за Марсілієм Падуанським має наступні складові: 1) це монархія, яка має зверхність над іншими монархіями; 2) це – у випадку Римської імперії – універсальна або майже універсальна монархія. Однак Марсілій приділяє більше місця Римській імперії у своїх другорядних творах: «Перенесенні імперії» та «Малому захиснику». У главі 17 «Захисника миру» Марсілій наполягає на тому, що в одній державі або одному королівстві має бути єдиний принципат, тобто уряд, а якщо їх декілька, один має володіти зверхністю над іншими. Щодо можливості універсального уряду для всіх народів, Марсілій припускає, що відсутність такого уряду може бути викликана необхідністю запобігати надмірному розмноженню людства; однак у «Малому захиснику» Марсілій стверджує, що народу Риму і римському імператору належить право законодавства й суду для інших народів. У «Захиснику миру» Марсілій визнає, що різні народи мають жити за різними порядками відповідно до своїх умов життя, але що при цьому природне право забезпечує: існують предмети, до яких у всіх народів, незалежно від умов їх життя, ставлення буде однаковим.

Ключові слова: *«Захисник миру», монархія, імперія, внутрішній мир, міжнародний мир, ідея світового співтовариства, природне право.*

Rzhevska V. S. Elements of the idea of world community in the works of Marsilius of Padua

An effort is made to define elements of the idea of world community in the works of Marsilius of Padua “Defensor Pacis” (The Defender of Peace), 'De translatione imperii' (“On the Transfer of the Empire”), The “Defensor Minor”. In the epoch of conflicts between secular power and Catholic church in Europe an outstanding thinker of XIV century Marsilius of Padua was proving the impossibility of the obligatory jurisdiction of the Church and the necessity to subordinate the Church to the secular authority. Because of that Marsilius came to be regarded a revolutionary thinker and the forerunner of start sovereignty. Besides, one may become curious if elements of the idea of world community may be found in his works. This is due to the role of the Catholic Church in the eyes of contemporaries of Marsilius as means of creating an international community called Christendom.

Marsilius proves the value peace has for the good of the community. In his opinion, the claims of Church on power and its competition with the power of state present a threat to peace that needs to be fought against, depriving Church of arguments put forward in favour of such power of Church. This shows that peace which is interest of Marsilius is internal one in state. However, it may be argued that international peace is also broke because this threat is present in many states.

It may be argued that the idea of world community is present in the works of Marsilius in the form of the Roman Empire and also of the Holy Roman Empire of the German nation as its historic successor. According to Marsilius the notion of Empire has these components: 1) it’s a monarchy possessing supremacy over other monarchies; 2) in case of the Roman Empire it is a universal or almost a universal monarchy. However, Marsilius gives the Roman Empire more place in his minor works, “On the Transfer of the Empire” and the “Defensor Minor”. In chapter 17 of the “Defender of Peace” Marsilius insists, that one state or kingdom is to have a single principate, that is, government, and if there are several of them, one is to possess supremacy over the rest. As to the possibility of a universal government for all the peoples, Marsilius admits that the absence of such a government may be caused by the necessity to prevent the excessive growth of humankind; but in “Defensor minor” Marsilius maintains that the people of Rome and the Roman Emperor possess the right to legislate and to judge for other peoples. In “The Defender of Peace” Marsilius admits that various peoples are to live according to various orders because of the conditions of their lives, but that natural law provides that there are objects according to which the attitude of all peoples independently of their life conditions will be the same.

Key words: *“Defensor Pacis”, a monarchy, an Empire, the internal peace, the international peace, the idea of world community, natural law.*

Вступ. У 2024 р. виповнюється 700 років одній з визначних пам’яток політико-правової думки епохи Середньовіччя – трактатові «Захисник миру» (Defensor Pacis) (1324) [1] Марсілія Падуанського (Марсіліо Маінардіні, близько 1280 – близько 1343). Колишній ректор Паризького університету аргументовано виступив у цій книзі проти будь-якої світської юрисдикції католицької церкви і за підкорення церкви світській владі. Головний твір Марсілія накликав на нього відлучення від церкви у 1327 р. [2, с. 32], але у майбутньому одержав славу революційного і провісника ідеї державного суверенітету. До інших творів Марсілія належать «Перенесення імперії» (De translatione Imperii) (до 1327) [3], де спростовується твердження, що право обирати й коронувати імператора належить лише папам, та «Малий захисник» (Defensor Minor) (між 1339 та 1341) [4], де ідеї «Захисника миру» одержали стислий виклад та розвиток.

Серед численних дослідників ідей Марсілія Падуанського можуть бути названі О. Пассерен д'Ентрев [5], Ж. Ле Гофф [6], Ф. Годтардт [2], Г. Морено-Ріаньо [7], [8] та К.Дж. Недерман [8], Б. Кох [9], Дж. Брігуліа [10], Дж. Гарнетт [11], Т. Андрусяк [12, с. 42–43], В.П. Марчук і Г.В. Марчук [13, с. 62–64]. Звичайно дослідники звертають найбільше уваги на пояснення Марсілієм природи держави та його характеристику права. Однак, оскільки католицька церква, проти світської юрисдикції якої виступає Марсілій, в уяві середньовічної людини – один з впливових чинників, які створюють міжнародну спільноту, звану християнським світом, при тому, що у час, коли працював Марсілій, відбувалася боротьба світської та церковної влади, цікаво поглянути, чи можна знайти у творах Марсілія якісь елементи ідеї світового співтовариства.

Постановка завдання. Метою дослідження є визначити елементи ідеї світового співтовариства у творах Марсілія Падуанського «Захисник миру», «Перенесення імперії» і «Малий захисник».

Результати дослідження. Свою книгу «Захисник миру» Марсілій розпочинає з розкриття цінності миру для людини, із посиланням на авторитет Кассіодора, римського чиновника високого рангу 5–6 ст.ст.: «Кожне королівство має бажати спокою, за якого народи процвітають і прибуток націй гарантовано. Бо це – очевидна мати добрих мистецтв. Це він, помножуючи людський рід у нескінченному наступництві, розширює його ресурси і робить вишуканішими його звичаї. І якщо про якусь людину відомо, що вона не шукає миру, вважається, що така людина байдужа до цих важливих завдань» [1, с. 3]. У такий спосіб заявлено, що мир – це умова і збереження, і вдосконалення людства, що збереження миру має бути турботою і держави, і людини. Згодом Марсілій підтримує думку про цінність миру посиланням на авторитет Христа. Як зазначає О. Пассерен д'Ентрев, ідея цінності миру типова для політичної думки Середньовіччя [с. 50–51]. При цьому Марсілій не вказує на внутрішній чи міжнародний мир окремо. Читач може вирішити, що у книзі йтиметься про засоби підтримки миру взагалі. Однак з'ясовується, що мета трактату – вказати на одну загрозу для миру, а саме: конфлікт між світською владою і церквою, викликаний претензіями церкви на світську владу й примусову юрисдикцію. Це загроза насамперед для внутрішнього миру в державах, але вона стає загрозою для міжнародного миру через своє поширення. Наприкінці книги Марсілій пояснює її назву «Захисник миру» тим, що книга обговорює й пояснює окремі причини, чому громадянський мир чи спокій зберігається та існує, а також причини, чому виникає його протилежність – боротьба, як їй запобігати і її усувати [1, с. 557]. Таке пояснення вказує, що безпосереднім предметом зацікавлення Марсілія є саме внутрішній мир.

Для визначення держави, Марсілій використовує поняття міста-держави, взяте ним з «Політики» Аристотеля, як живого створіння або живого організму [1, с. 12]. Цим образом держави як живого створіння він згодом неодноразово користується для проголошення важливості миру для функціонування держави. Надаючи визначення королівства, щоб описати мир для міста або королівства, Марсілій робить це у чотирьох значеннях. По-перше, як зазначає він, термін «королівство» має на увазі множину міст або провінцій під владою одного режиму. У цьому сенсі королівство не відрізняється від міста у розумінні форм державного ладу, але радше у розумінні розміру. По-друге, зазначає Марсілій, термін «королівство» означає особливий тип державного ладу або помірного режиму, який Арістотель називає «помірною монархією» [1, с. 11]. У цьому сенсі королівство може бути як в одному місті, так і в декількох. Третє, найбільш знайоме значення терміна – поєднання першого й другого. Четверте значення, яке Марсілій і має намір використовувати в книзі – дещо, властиве кожному типові помірного режиму, чи то в одному місті, чи в декількох містах [1, с. 12].

Таким чином, надаючи визначення королівства, Марсілій вже вдається до множинності спільнот всередині королівства, хоча нею і не обмежується.

У другій частині «Захисника миру» Марсілій так пояснює походження назви «імперія» як форми держави і надає характеристику такої форми держави: солдати у час війни обирали собі командира, який у давні часи називався «командиром» чи «імператором», хоча ця назва, тобто «імператор», була згодом перенесена на певний спосіб чи тип королівської

монархії, яка була майже зверхня над рештою, і так ці слова найчастіше використовуються в наш час [1, с. 315]. У іншому творі, «Перенесення імперії», Марсілій вказує на самому початку, що слова «Римська імперія» вживаються в двох значеннях. По-перше, вони позначають монархію або королівське правління тільки міста Рима або римського громадянського тіла, як у випадку його походження. По-друге, «Римська імперія» означає універсальну або загальну монархію над усім світом, або в будь-якому випадку над більшістю провінцій, як були уряд і місто Рим, коли вони виникли. У «Перенесенні імперії» Марсілій вживатиме слова «Римська імперія» саме в цьому значенні [3, с. 66]. Як причини виникнення Римської імперії як універсальної монархії Марсілій називає вправи зброї, дисципліну військових таборів, військову практику, мирну свободу, підтримку правосуддя, пошану до законів, союзи з сусідніми націями, тверезе судження та сповнені гідності мову й дію [3, с. 67].

Таким чином, можна визначити такі складові поняття імперії за Марсілієм Падуанським: 1) це монархія, яка має зверхність над іншими монархіями; 2) це – у випадку Римської імперії – універсальна або майже універсальна монархія. До причин виникнення саме Римської імперії Марсілій відносить як такі, що стосуються військових справ, так і такі, що стосуються функціонування держави у мирний час і переваги національного характеру. Римська імперія, згодом, однак, перенесена до інших народів, стає основою світового правління.

У першій частині «Захисника миру» Марсілій із посиланням на «Політику» Арістотеля розглядає способи встановлення королівської монархії, і перший з них – встановлення монарха для одного особливого завдання, яке має стосунок до режиму спільноти, такого як провід армії, чи в порядку спадкового наступництва, чи протягом життя однієї особи. Історичний приклад, який наводить тут Марсілій – те, як греки під час Троянської війни обрали Агамемнона лідером свого війська [1, с. 45]. Тут цікаво, що Агамемнон у грецькому епосі був і царем Мікен, і лідером коаліції греків проти Трої, тобто Марсілій не проводить навмисно різниці між встановленням монархії в державі і організацією тимчасового союзу держав. Він зауважує щодо такого лідера армії, що він не втручався у військові справи у час миру, однак, коли армія була в полі, мав повноваження вбивати або інакше карати правопорушників [1, с. 45].

Можливо, найважливіша з погляду з'ясування ставлення Марсілія Падуанського до ідеї організації світового співтовариства глава у «Захиснику миру» – глава 17, де йдеться про необхідну кількість принципатів, тобто урядів держави, «Про чисельну єдність вищого принципату держави чи королівства і необхідність цього. Як результат чисельна єдність держави або королівства та чисельна єдність індивідуальних первинних частин або посад також стане очевидною».

У цій главі Марсілій наполягає на тому, що в одній державі або одному королівстві має бути єдиний принципат. Якщо ж їх декілька, один має володіти зверхністю над іншими. Принципат може складатись як з однієї особи, так і з декількох, але вони мають діяти спільно, як один. Відсутність єдиного або єдиного зверхнього принципату стане причиною порушення миру: громадяни надаватимуть перевагу різним принципатам, між ними постане протистояння і це призведе до розпаду держави. Єдність принципату є запорукою єдності держави чи королівства. Однак щодо можливості спільного правління для всіх народів у сучасному для нього світі, Марсілій Падуанський зауважує наступне: «Стосовно того, чи властиво для універсальної спільноти тих, хто живе громадянським життям по всьому світу мати єдиний принципат, який би був зверхнім щодо всіх, або чи властиво в будь-який час мати різні такі принципати у різних частинах світу, відокремлених майже з необхідності їх географічним положенням і особливо в тих, які не поділяють мови і дуже віддалені у своїх звичаях, це, можливо, забезпечено небесною метою запобігти надмірному розмноженню людства; це тема для розумного розгляду, але відмінного від даного дослідження. Бо хтось може зрозуміти, що природа шляхом битв та епідемій поклала межу поширенню людей і інших живих створінь, так, щоб землі вистачило для їх розвитку» [1, с. 120].

З цього висловлювання можна зробити висновок, що Марсілій, виголошуючи та обґрунтовуючи цінність миру, все ж не є прихильником універсального міжнародного миру

і універсальної світської державності як засобу його утвердження. Відсутність універсального миру, на думку Марсілія, може бути засобом виживання людства, що видається парадоксальним, якщо пам'ятати, що війни здатні знищити людство в цілому. Тут можна побачити певну суперечність із описом у главі 3 першої частини книги «Про походження громадянського суспільства» створення об'єднань людей від меншого до більшого, від родини до міста (держави), бо, як зауважує у цьому зв'язку Марсілій, наслідуючи Аристотеля, «шлях природи, як і мистецтва, яке її наслідує, завжди від менш до більш досконалого» [1, с. 15]. Можна, втім, і виключити тут суперечність, вважаючи, слідом за Марсілієм, що це сама природа кладе край подальшому об'єднанню людей в універсальну спільноту. Також варто помітити, що Марсілій вбачає передумову існування відмінного управління різних народів у значних відмінностях їх способів життя і не заперечує цього розмаїття.

Говорячи про право, Марсілій зазначає, що в одному зі своїх значень право охоплює «закон» у розумінні правила, що містять настанови для людських діянь, які випливають з наказу, наскільки вони спрямовані на славу чи покарання в іншому світі [1, с. 250, с. 52]. Право він поділяє на людське та божественне [1, с. 250] і зазначає, що право являє собою припис, тобто заборону чи дозвіл згідно людського й Божого законів [1, с. 253], людське право він поділяє на природне й цивільне [1, с. 253]. Для того, щоб визначити природне право, Марсілій наводить визначення, надане Аристотелем у трактаті про справедливість, книзі IV «Етики»: природне право – це «настанова законодавця, щодо якої майже всі погоджуються як щодо чогось чесного, чого слід додержувати, наприклад, що Богові слід вклонятися, батьків почитати, що людські нащадки мають виховуватись батьками, доки не досягнуть повноліття, що нікому не слід заподіювати зла, що несправедливість слід відштовхувати у прийнятний спосіб, і інше подібне. Хоча вони залежать від запровадження людьми, вони називаються природними правами за перенесенням, бо вони вважаються прийнятними, а їх протилежності – неприйнятними в один спосіб в усіх країнах: так само, як дії природних утворень, які не мають цілі, відбуваються однаково повсюди, як вогонь горить тут так само, як він горить серед персів» [1, с. 253–254].

Марсілій нічого не каже про право, яке є результатом угоди між державами, і приклади однакового ставлення, які він наводить, належать переважно до внутрішніх відносин, а не до міжнародних – він не виділяє окремо тих, які належали б до міжнародних. Однак, спираючись на визначення природного права у Аристотеля, Марсілій визнає, що можливе й існує однакове ставлення права до певних явищ життя в усіх країнах, тобто залежно від конкретної країни воно не відрізняється. Хоча Марсілій не пише про це прямо, такий підхід до природного права можна розглядати як можливу передумову досягнення міжнародного миру: як передумову досягнення взаєморозуміння різних народів принаймні у певних сферах, як передумову виключення протиставлення різних народів як «довічних ворогів», між якими згода цілком виключається.

У главі 12 «Малого захисника» Марсілій задається питанням, хто має бути людським законодавцем, і надає відповідь, що це була й має бути спільнота людських істот, які мають бути підкорені правилам примусових законів, або їх значної частини, у кожному краї чи провінції. На думку Марсілія, повноваження бути законодавцем для всіх провінцій (областей) світу належить народу Рима, оскільки це повноваження було йому передане спільнотами провінцій (областей) або більшості їх відповідно до переважних чеснот народу Рима. Це повноваження може також бути передане народом його правителеві і може бути відкликане спільнотами провінцій у народу Рима або народом Рима у його правителя, але до того часу має у них зберігатися. На думку Марсілія, влада була передана римлянам справедливо, бо інакше Христос і апостоли не закликали б їй підкорятися; хоча римляни і примушували деякі інші народи, цього не відбувалося завжди, а, навпаки, багато провінцій підкорилися Римові добровільно, споглядаючи доброзичливість римського правління й бажаючи жити в спокої та мирі [4, с. 39–41]. Висновок Марсілія у «Малому захиснику»: повноваження створювати примусові закони або здійснювати примусове правосуддя згідно них у цьому світі належить не церкві, а спільноті громадян на чолі з верховним правителем, який зветься

римським імператором, на основі чинного людського розуму та святого Писання або божественного християнського закону [4, с. 63]. Цей фрагмент у розглянутих творах Марсілія – найвиразніший, де він висловлюється на користь Римської імперії, але він робить це з метою протиставити її претензіям католицької влади на світську юрисдикцію.

В науці популярне порівняння ідей Марсілія Падуанського та політико-правових ідей Данте Аліг'єрі. Звичайно Марсілій розглядається як наступник Данте, який перевершив його своїм радикалізмом. Якщо Данте в третій частині свого трактату «Монархія» доводить, що римський імператор одержав владу безпосередньо від Бога, а не від Папи Римського [14, с. 688–780], то Марсілій розвиває думку про необхідність підкорення церкви світській владі; якщо Данте захоплений ідеєю Римської імперії як засобу досягнення й збереження універсального миру [15], то Марсілій стриманіший: він згадує імперію й пояснює її появу, але допускає порушення міжнародного миру для виживання людства. Якщо Данте вбачає причину того, що саме Рим має право на імперію, в тому, що саме Римська імперія перемогла інші народи в поєдинку [14, с. 608–688], то Марсілій знаходить і інші причини, які належать до переваг організації життя й переваг національного характеру. Разом з тим, Марсілій присвятив окремий твір «Перенесення імперії» зміні народів, яким належала імперія. Традиційно викликає увагу також, що надія на реалізацію ідей Данте та Марсілія Падуанського пов'язувалася з діяльністю конкретних імператорів Священної Римської імперії: у випадку Данте – Генріха VII (близько 1269/74–1313), у випадку Марсілія Падуанського – Людвіга IV Баварського (близько 1283?–1347), який наполягав, що коронувати його імператором має народ Рима і у 1328 р., перебуваючи в Римі, оголосив позбавленим папського престолу Папу Іоанна XXII (1244–1334), який мав резиденцію в Авіньйоні [2, с. 43], але кожного разу політика імператора не мала остаточного успіху.

Висновки. Мир, про який йдеться в головному творі Марсілія Падуанського «Захисник миру» – насамперед, внутрішній мир у державі, який порушується, на думку Марсілія, через втручання у здійснення державної влади зовнішньої сили, а саме – католицької церкви. За порівняння із сучасними нам основними принципами міжнародного права, можна припустити, що Марсілій виступив би прихильником додержання принципу невтручання у внутрішні справи. Однак, можна твердити, що поширення порушень внутрішнього миру через втручання церкви у здійснення державної влади у непрямий спосіб стає чинником порушення міжнародного миру, бо повторюється у різних спільнотах. Марсілій не виступає абсолютним прихильником міжнародного миру через встановлення єдиної влади над усіма суспільствами, бо вважає, що через його відсутність природа регулює кількість населення землі, однак попередні міркування Марсілія про цінність миру можуть бути використані його читачами і для обґрунтування цінності міжнародного миру. Ідея світового співтовариства присутня у творах Марсілія у формі Римської імперії, а також Священної Римської імперії німецької нації як її історичної наступниці, що звичайно для перших читачів Марсілія, але ця ідея знаходить більше місця у другорядних творах Марсілія «Перенесення імперії» та «Малий захисник». Для «Захисника миру» важливіше те, що Марсілій визнає як те, що кожен народ має зберігати своє урядування залежно від особливостей способу життя, так і те, що завдяки природному праву можливе однакове ставлення у різних спільнотах до одних і тих самих явищ життя. Таким чином, можна твердити, що до окремих елементів світового співтовариства, як їх можна визначити за творами Марсілія Падуанського, належать множинність спільнот, кожна з яких має свої правила життя залежно від особливостей життя, можливість для групи спільнот обрати спільного керівника, що має бути вищим за інших керівників (як міфічні грецькі царі обрали Агамемнона главою їх об'єднання проти Трої), можливість однакового правового регулювання одних і тих самих явищ у різних суспільствах завдяки природному праву і (в «Малому захиснику») можливість для народу Рима й римського імператора як голови цієї спільноти створювати закони й здійснювати правосуддя для всіх областей світу.

Список використаних джерел:

1. Marsilius of Padua. The Defender of the Peace / edited and translated by A. Brett. Cambridge : Cambridge University Press, 2006. 638 p.
2. Godthardt F. The Life of Marsilius of Padua. *A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 13–55.
3. Marsilius of Padua. De translatione Imperii / translated by F. Watson and C. J. Nederman. *Defensor Minor and De translatione Imperii.* Cambridge: Cambridge University Press, 1993. P. 65–82.
4. Marsilius of Padua. Defensor Minor / translated by C. J. Nederman. *Defensor Minor and De translatione Imperii.* Cambridge : Cambridge University Press, 1993. P. 1–64.
5. D'Entrèves A. The Medieval Contribution to Political Thought. Thomas Aquinas. Marsilius of Padua. Richard Hooker. New York : The Humanities Press, 1959. 148 p.
6. Le Goff J. Les intellectuels au Moyen Age. Paris : Seuil, 1985. 232 p.
7. Moreno-Riaño G. Hierarchy, Ambiguity, and a *Via Media* in Marsilius of Padua's *Defensor Pacis. The World of Marislius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño. Turnhout : Brepols, 2006. P. 249–270.
8. Moreno-Riaño G., Nederman C.J. Marislius of Padua's Principles of Secular Politics. *A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 117–137.
9. Koch B. Marsilius of Padua on Church and State. *A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 139–179.
10. Briguglia G. The Minor Marsilius: The Other Works of Marsilius of Padua on Church and State. *A Companion to Marsilius of Padua* / edited by G. Moreno-Riaño and C.J. Nederman. Leiden-Boston : Brill, 2012. P. 265–303.
11. Garnett G. Marsilius of Padua and the Truth of History. Oxford : Oxford University Press, 2006. 240 p.
12. Андрусяк Т.Г. Історія політичних та правових вчень: Навч. посіб. Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка, 2001. 220 с.
13. Марчук В.П., Марчук Г.В. Історія політичних і правових вчень: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл. К. : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 480 с.
14. Dante Alighieri. Monarchia. *Tutte le opere. Opere minori*: nel 2 vol. / a cura di F. Chiappelli, E. Fenzi, A. Jacomuzzi, P. Gaia. Torino : Unioine Tipografico-Editrice Torinese, 1986. Ristampa 1997. V. 2. P. 471–782.
15. Ржевська В.С. Ідея імперії як засобу підтримки миру у творах Данте Аліг'єрі. *Право і суспільство*, № 2 / 2023. Т. 2. С. 271–278.

РУДЕНКО О. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)

ВАЙЦЕХОВСЬКА О. Р.,
доктор юридичних наук, професор,
доцент кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
(Чернівецький національний
університет імені Юрія Федьковича)

УДК 341.171
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.45

ПРАВО НА ВІЛЬНЕ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ПРОЖИВАННЯ ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ

У статті розкрите поняття громадянства ЄС та основні принципи правового положення громадян ЄС, а також детально проаналізовано питання щодо реалізації права на вільне пересування та проживання громадян ЄС. Доводиться, що громадянство Союзу є однією з найяскравіших федеративних рис ЄС. Аргументується автоматичне визнання громадянами Союзу громадян всіх держав-членів, які самостійно вирішують питання про набуття чи втрату свого національного громадянства. Проаналізовані додаткові права (права громадян Союзу), які пов'язують громадянина з ЄС та з його державами-членами, в чому проявляється практичне значення європейського громадянства. Аргументується, що основоположним принципом, на якому базується правове положення громадян ЄС є принцип недискримінації, що в міграційних правовідносинах проявляється в недискримінації залежно від національного громадянства. Розглядається категорія «захищених ознак», за критерієм якої відбувається розмежування між прямою та непрямою дискримінацією. Виокремлюються елементи змісту права громадян ЄС на вільне пересування та проживання. Проаналізовано право громадян ЄС на виїзд, під яким розуміється право покидати територію будь-якої держави-члена з метою відправитися в іншу державу-член. Обґрунтовано, що кожен громадянин ЄС має право в'їзду в іншу державу-член, яке закріплюється за ним шляхом покладання обов'язку на останню впускати на свою територію будь-якого громадянина, який володіє дійсним паспортом чи посвідченням особи. Досліджено право тимчасового проживання на території іншої держави-члена протягом терміну, що не перевищує трьох місяців. Розглянуті фактори, які дозволяють пролонгувати термін перебування на території приймаючої держави-члена, у зв'язку з працевлаштуванням чи наявністю достатніх грошових коштів. Проаналізовано право постійного проживання на території приймаючої держави-члена, яке можна отримати після п'яти років перебування у відповідній державі. Окреслені обмеження у праві вільного пересування та проживання з міркувань громадського порядку чи безпеки.

Ключові слова: *громадянство ЄС, право на вільне пересування та проживання, принцип недискримінації, «захищені ознаки», право виїзду, право в'їзду, право тимчасового проживання, право постійного проживання.*

Rudenko O. V., Vaitsekhovska O. R. The right to free movement and residence of European Union citizens

The article reveals the concept of EU citizenship and the basic principles of the legal status of EU citizens, and also analyzes in detail the implementation of the right to free movement and residence of EU citizens. It is proven that Union citizenship is one of the most striking federal features of the EU. The automatic recognition by citizens of the Union of citizens of all member states who independently decide on the acquisition or loss of their national citizenship is argued. Additional rights (the rights of Union citizens) connecting a citizen with the EU and its member states are analyzed, which reveals the practical significance of European citizenship. It is argued that the fundamental principle on which the legal status of EU citizens is based is the principle of non-discrimination, which in migration legal relations is manifested in non-discrimination depending on national citizenship. The category of protected characteristics is considered, according to the criterion of which a distinction is made between direct and indirect discrimination. The elements of the content of the right of EU citizens to free movement and residence are highlighted. The right of EU citizens to leave, which is understood as the right to leave the territory of any member state in order to go to another member state, is analyzed. It is justified that every EU citizen has the right of entry into another Member State, which is assigned to him by imposing the obligation on the latter to admit into its territory any citizen holding a valid passport or identity card. The right of temporary residence in the territory of another Member State for a period not exceeding three months has been studied. Factors that allow extending the period of stay in the territory of the host Member State in connection with employment or the availability of sufficient funds are considered. The right of permanent residence in the territory of the host Member State, which can be obtained after five years of stay in the relevant state, is analyzed. Restrictions on the right of free movement and residence are indicated for reasons of public order or security.

Key words: *EU citizenship, right to free movement and residence, principle of non-discrimination, protected characteristics, right of exit, right of entry, right of temporary residence, right of permanent residence.*

Вступ. Громадянство, міграція та права людини є ключовими пунктами європейського та національного порядку дня – хто має право в'їжджати та оселитися в Європі та за яких умов, є темою, яка наразі найчастіше обговорюється. Згідно Договору про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС), статус громадянина ЄС надається кожній особі, яка має громадянство держави-члена. Відповідно до цього положення, громадяни ЄС наділяються певними правами та обов'язками, що встановлені Договорами ЄС. Суд ЄС постановив, що громадянство ЄС є фундаментальним статусом громадян держав-членів. Кожен громадянин ЄС має право вільно пересуватися та проживати на території держави-члена, відповідно до обмежень та умов, що встановлені Договорами та заходів, що прийняті для їх виконання. Відповідні обмеження та умови встановлені Директивою 2004/38/ЕС про право громадян Союзу та членів їхніх сімей вільно пересуватися та проживати на території держави-члена, яка, поряд з іншим, реалізує ці права та свободи.

Постановка завдання. Метою статті є визначення права громадян ЄС на вільне пересування та проживання, а також особливості його реалізації.

Результати дослідження. Наявність власного громадянства є однією з найяскравіших федеративних рис ЄС. Неофіційно громадянство називається європейським чи наднаціональним, а офіційно − громадянством Союзу.

Положення про те, хто ж вважається громадянами Союзу закріплене в установчих документах ЄС, а саме Договорі про Європейський Союз (ДЄС) та Договорі про функціонування Європейського Союзу (ДФЄС). Громадянами Союзу автоматично визнаються

громадяни всіх держав-членів, причому держави-члени самостійно вирішують питання про набуття чи втрату свого національного громадянства (а разом із ним і європейського). При цьому, громадянство Союзу доповнює національне громадянство, а не замінює його.

Громадянин ЄС, окрім цього, наділений ще й додатковими правами − правами громадянина Союзу, які пов'язують громадянина з ЄС та з його державами-членами; в цьому проявляється практичне значення європейського громадянства. Таким чином громадяни Союзу отримують більш розлогі можливості для реалізації своїх потреб та інтересів понад ті, які вони мають як людські істоти та як громадяни своїх держав.

Громадяни Союзу володіють, зокрема, наступними правами: право на вільний рух та проживання в межах території держав-членів; право обирати та бути обраними на виборах до Європейського парламенту та на місцевих виборах в приймаючій державі-члені на таких самих умовах, як і громадяни цієї держави; право користуватися на території третьої країни, де не представлена держава-член, громадянами якої вони є, захистом дипломатичних представництв і консульств будь-якої держави-члена на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави; право громадської ініціативи [1, с. 271].

Свобода пересування та проживання в межах державної території є одним з основних прав людини та національного громадянина. Це право закріплене у конституційних та міжнародно-правових документах. Згідно зі ст. 2 Протоколу № 4 1963 р. до Європейської конвенції про захист прав людини та основних свобод [2], прийнятої в рамках Ради Європи, «Кожен, хто на законних підставах перебуває на території будь-якої держави, має в межах цієї території право на свободу пересування та свободу вибору місця проживання». Окрім цього, це право в повній мірі зберігається за громадянами всіх держав-членів ЄС. При цьому, будучи європейськими громадянами, ці особи уповноважені знаходитися і жити на території будь-якої держави-члена ЄС, відмінної від держави свого національного громадянства.

У міграційних правовідносинах всередині ЄС за громадянами Союзу, згідно Хартії Європейського Союзу про основоположні права [3], закріплені такі основні права та свободи: право вільно пересуватися та проживати на території держав-членів; право обирати та бути обраними на виборах до Європейського парламенту, а також на муніципальних виборах у державі-члені, де вони проживають, на тих самих умовах, що й громадяни цієї держави; свобода шукати роботу, працювати, засновувати власну справу та надавати послуги у всіх державах-членах; право громадян ЄС на отримання консульського захисту у третіх країнах з боку дипломатичних та консульських установ усіх держав-членів ЄС, при виїзді за межі ЄС.

Установчими договорами ЄС та актами вторинного законодавства [4] встановлено право на консульський захист, яке передбачає можливість захисту з боку дипломатичних та консульських установ будь-якої держави-члена для будь-якого громадянина ЄС на території третьої країни, де не представлена його держава-член, на тих же умовах, що й для громадян цієї держави. Консульський захист передбачає право громадян ЄС розраховувати на отримання сприяння в ряді випадків: коли вони потребують допомоги в екстреній ситуації; у разі втрати паспорта (для отримання тимчасового документу); у випадку, якщо вони стали жертвою будь-якого правопорушення; в разі затримання чи взяття під варту; при нещасному випадку або серйозному захворюванні; в разі смерті та ін.

Правове положення громадян ЄС базується на ряді принципів, основоположним з яких, ще з часів заснування колишнього Європейського економічного співтовариства, є принцип недискримінації. Даний принцип вважається наріжним каменем будь-яких правовідносин, зокрема міграційних. В міграційних правовідносинах він проявляється в недискримінації залежно від національного громадянства. Даний принцип закріплений в установчих договорах ЄС (ДФЄС, Хартії ЄС про основоположні права) і передбачає заборону будь-якої дискримінації за ознакою національного громадянства. Принцип недискримінації тотожний принципу рівності, який, в свою чергу, передбачає заборону дискримінації. Забороненою вважається не лише пряма, але й непряма дискримінація. При цьому, пряма дискримінація проявляється у менш сприятливому ставленні до особи у порівнянні зі ставленням до інших осіб у подібній ситуації, причиною якого є наявність у цієї особи певних

характеристик, що відносяться до категорії «захищених ознак». В свою чергу, непрямою є дискримінація, яка проявляться в нейтральному положенні, що впливає на групу осіб, які мають «захищену ознаку», значно більше, ніж на інших осіб в аналогічній ситуації. Згідно права ЄС, до «захищених ознак» відносяться: вік, раса, етнічне та національне походження, стать, сексуальна орієнтація, обмежені фізичні можливості, релігійні переконання та ін. [5] Отже, пряма дискримінація є відкритою, явною і проявляється в приналежності фізичної особи до громадянства іншої держави-члена ЄС, а непряма дискримінація є прихованою і виявляється у заходах, які зовні мають нейтральний характер стосовно всіх громадян, але насправді ставлять громадян інших держав-членів у менш сприятливі умови.

Певні аспекти недискримінації не пов'язані з міграційними правовідносинами за участю громадян ЄС. До них відноситься недискримінація за ознаками статі, раси, кольору шкіри, етнічного чи соціального походження, релігії чи переконань, політичних чи будь-яких інших поглядів, належності до національної меншини, майнового походження, інвалідності, віку чи сексуальної орієнтації та ін.

Право вільно пересуватися та проживати на території будь-якої держави-члена ЄС, відмінної від своєї власної, вважається найважливішим серед додаткових прав, які отримують громадяни ЄС, адже воно не тільки позитивно позначається на економіці держав-членів ЄС, але й вважається його найбільш позитивним досягненням.

В установчих договорах закріплене положення, згідно якого «Кожен громадянин Союзу має право вільно пересуватися та проживати на території держав-членів за умови дотримання обмежень та умов, передбачених Договорами та положеннями, прийнятими на підставі останніх».

Основним нормативним актом, що регламентує право громадян ЄС та членів їх сімей вільно пересуватися та проживати на території держав-членів є Директива 2004/38/ЄС [6] Європейського парламенту та Ради від 29 квітня 2004 р. про право громадян Союзу та членів їх сімей вільно пересуватися та проживати на території держав-членів.

Право громадян ЄС на вільне пересування та проживання є нормою прямої дії та є комплексним правом, що складається з сукупності окремих, тісно пов'язаних між собою суб'єктивних прав, до яких відносяться: право виїзду; право в'їзду; право тимчасового проживання на території іншої держави-члена; право постійного проживання на території іншої держави-члена.

Право виїзду означає право громадянина Союзу покидати територію будь-якої держави-члена з метою відправитися в іншу державу-член. Рідна держава громадянина Союзу не може перешкоджати здійсненню цього права шляхом впровадження дозволу на виїзд чи запровадження виїзної візи. Рідна держава громадянина Союзу також зобов'язана за вимогою видавати проїзні документи (закордонний паспорт чи посвідчення). Паспорти громадян Союзу мають єдиноподібний дизайн (єдині стандарти) [7]: бордова кольорова обкладинка, спеціальні елементи безпеки та біометричні елементи.

Право в'їзду в іншу державу-член закріплюється шляхом покладання обов'язку на останню впускати на свою територію будь-якого громадянина, який володіє дійсним паспортом чи посвідченням особи. При цьому, ніяких додаткових вимог доведення можливості в'їзду, як-то засвідчення мети своєї поїздки, умов перебування, наявності грошових коштів, чи виконання інших умов не може бути пред'явлено. Такі вимоги зазвичай пред'являються для громадян третіх країн, які приїжджають до ЄС. Отже, для громадян Союзу всередині ЄС візи повністю скасовані, навіть незалежно від того чи входить держава-член ЄС до Шенгенської зони (Кіпр та Ірландія наразі не приєднались до «шенгену»). Єдиним обов'язком, який держава-член може покласти на громадянина Союзу, який в'їжджає, є «обов'язок повідомляти про свою присутність на її території в розумний і недискримінаційний термін. Недотримання цього обов'язку може супроводжуватися недискримінаційними санкціями».

Право тимчасового проживання на території іншої держави-члена передбачає «право громадян Союзу проживати на території іншої держави-члена протягом терміну, що не перевищує трьох місяців, без будь-яких інших умов або формальностей, крім вимоги

мати дійсне посвідчення особи чи паспорт». На протязі даних трьох місяців не передбачається надання приймаючою державою-членом будь-якої соціальної допомоги.

Реалізація права проживання понад три місяці передбачає виконання громадянином Союзу адміністративних формальностей, які може покладати на нього приймаюча держава-член. До таких адміністративних формальностей відносять реєстрацію громадянина Союзу в компетентних органах приймаючої держави-члена. При цьому, громадянину ЄС видається довідка про реєстрацію з зазначенням імені, адреси зареєстрованої особи та дати реєстрації.

Право проживання в приймаючій державі-члені понад три місяці залежить від ряду факторів: громадянин Союзу повинен здійснювати трудову чи самостійну економічну діяльність, тобто бути найманим або ненайманим працівником в приймаючій державі-члені; мати достатні кошти, щоб не стати тягарем для системи соціальної допомоги приймаючої держави та мати медичну страховку.

Громадянину Союзу, який законно і безперервно прожив на території приймаючої держави-члена протягом п'яти років надається право постійного проживання (термін скорочується для найманих і ненайманих працівників). Тимчасова відсутність громадянина Союзу не впливає на безперервність проживання, якщо вона: не перевищує загалом шести місяців на рік; пов'язана з виконанням військових обов'язків; пов'язана з вагітністю або народженням дитини, навчанням, серйозним захворюванням та ін. При цьому, громадянин Союзу повинен зареєструватися у компетентних органах та отримати посвідку про постійне проживання.

Посвідки про постійне чи тимчасове проживання, видаються громадянам Союзу на безоплатній основі або при сплаті мита, розмір якого не перевищує розмір мита, що стягується з національних громадян за видачу подібних документів. У разі відсутності у громадян Союзу відповідних посвідок, приймаючі держави-члени можуть накладати на таких громадян санкції, аналогічні тим, які вони застосовують до своїх власних громадян у разі відсутності у них при собі посвідчення особи.

Запровадження приймаючою державою-членом територіальних обмежень щодо права проживання та права постійного проживання можливе лише в тих випадках, коли аналогічні обмеження в рівній мірі передбачені для її власних громадян.

В ЄС заборонені будь-які заходи держав-членів, які здатні утримувати громадян від бажання подорожувати його територією. Це правило передусім стосується держав походження, які не повинні ставити своїх національних громадян, які скористалися міграційними правами громадян Союзу, у менш сприятливе становище порівняно з громадянами, які цього не зробили.

Водночас, право громадян Союзу на вільне пересування та проживання має й ряд обмежень: з міркувань громадського порядку, громадської безпеки та громадського здоров'я.

Висновки. На підставі вищевикладеного можна зробити висновок, що свобода пересування та проживання в межах державної території є одним з основних прав людини та національного громадянина. Право вільного пересування та проживання громадян ЄС є комплексним правом, що складається з сукупності окремих, тісно пов'язаних між собою суб'єктивних прав, до яких відносяться: право виїзду; право в'їзду; право тимчасового проживання на території іншої держави-члена; право постійного проживання на території іншої держави-члена.

Список використаних джерел:

1. Кулабухова А.В. Каталог прав громадян Європейського Союзу. *Право та інновації*. № 1 (13), 2016. С. 270–275.

2. Протокол № 4 до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод, який гарантує деякі права і свободи, не передбачені в Конвенції та у Першому протоколі до неї, 16.09.1963 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_059#Text (дата звернення: 30.04.2024).

3. Charter of Fundamental Rights of the European Union // OJ C 326, 26.10.2012, p. 391–407. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:12012P/TXT (дата звернення: 30.04.2024).

4. Council Directive (EU) 2015/637 of 20 April 2015 on the coordination and cooperation measures to facilitate consular protection for unrepresented citizens of the Union in third countries and repealing Decision 95/553/EC // OJ L 106, 24.4.2015, p. 1–13. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32015L0637 (дата звернення: 30.04.2024).

5. Handbook on European non-discrimination law. URL: https://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/fra-2018-handbook-non-discrimination-law-2018_en.pdf (дата звернення: 30.04.2024).

6. Directive 2004/38/EC of the European Parliament and of the Council of 29 April 2004 on the right of citizens of the Union and their family members to move and reside freely within the territory of the Member States amending Regulation (EEC) No 1612/68 and repealing Directives 64/221/EEC, 68/360/EEC, 72/194/EEC, 73/148/EEC, 75/34/EEC, 75/35/EEC, 90/364/EEC, 90/365/EEC and 93/96/EEC. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32004L0038 (дата звернення: 30.04.2024).

7. Council Regulation (EC) No 2252/2004 of 13 December 2004 on standards for security features and biometrics in passports and travel documents issued by Member States. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/ALL/?uri=celex%3A32004R2252 (дата звернення: 30.04.2024).

ШАБАН Ю.,
аспірант кафедри міжнародного права
та порівняльного правознавства
*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 341
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.46

ПОНЯТТЯ АГРЕСІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

У статті проведено аналіз міжнародних правових актів з питання визначення поняття агресії у міжнародному праві. Зокрема проведено аналіз таких документів як Пакт Бріана-Келлога, Конвенції про визначення поняття агресії 1933 року, Уставу Організації Об'єднаних Націй.

Пакт Бріана-Келлога не містить визначення поняття агресії, однак встановлює заборону будь-якої агресії в цілому.

Статут ООН також не вирішив питання визначення агресії. В його нормах було позначено, тільки, що застосування збройної сили дозволено за двох обставин: у разі самооборони і у контексті заходів колективної безпеки.

Підкреслено, що визначення агресії було розроблено Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй лише у грудні 1974 року, однак сьогодні це визначення потрібно уточнювати.

Позначено, що в сучасному міжнародному праві системно виникають питання, пов'язані з порушенням принципу незастосування сили або погрози силою в сучасних міжнародно-правових відносинах, а точніше принципу заборони ведення агресивної війни. Сучасні виклики вимагають детермінувати поняття, сутність та ознаки злочину агресії.

Розглянуто розвиток даного поняття в рамках становлення міжнародного права та виявлено проблемні точки в практиці міжнародного правозастосування, визначено колізії в рамках правового тлумачення, окреслено проблеми в досліджуваній сфері.

Обговорюються проблеми, пов'язані з визначенням агресії у міжнародному праві.

Загалом, наголошується на важливості боротьби з агресією у всіх її проявах і закликає міжнародне співтовариство розробляти відповідні заходи та норми для цієї мети.

Зроблено висновок, що агресія зараз є поширеним явищем у міжнародних відносинах, оскільки сучасні конфлікти виникають між державами з різних причин і призводять до розв'язання агресивної війни, а війна модифікується в ході розвитку людської цивілізації, з'являються нові форми агресивної війни, застосування новітніх методів і засобів ведення війни, тому і визначення агресії, яке було запропоновано 50 років тому, сьогодні є недосконалим.

Ключові слова: *агресія, безпека, збройний конфлікт, ООН, Рада Безпеки ООН.*

Shaban Yu. The mean of aggression in international law

The article analyzes international legal acts on the issue of defining the concept of aggression in international law. In particular, an analysis of such documents as the Brian-Kellogg Pact, the 1933 Convention on the Definition of Aggression, and the Charter of the United Nations was conducted.

The Brian-Kellogg Pact does not contain a definition of the concept of aggression, but establishes a ban on any aggression in general.

The UN Charter also did not resolve the issue of defining aggression. In its norms, it was indicated only that the use of armed force is allowed under two circumstances: in the case of self-defense and in the context of collective security measures.

It is emphasized that the definition of aggression was developed by the General Assembly of the United Nations only in December 1974, but today this definition needs to be clarified.

It is noted that in modern international law, issues related to the violation of the principle of non-use of force or the threat of force in modern international legal relations, or more precisely, the principle of the prohibition of waging an aggressive war, systematically arise. Modern challenges require determining the concept, essence and signs of the crime of aggression.

The development of this concept in the framework of the development of international law was considered and problematic points in the practice of international law enforcement were identified, conflicts in the framework of legal interpretation were identified, and problems in the researched area were outlined.

Problems related to the definition of aggression in international law are discussed.

In general, it emphasizes the importance of combating aggression in all its manifestations and calls on the international community to develop appropriate measures and norms for this purpose.

It is concluded that aggression is now a widespread phenomenon in international relations, since modern conflicts arise between states for various reasons and lead to aggressive war, and war is modified in the course of the development of human civilization, new forms of aggressive war appear, the use of the latest methods and means of waging war, therefore the definition of aggression, which was proposed 50 years ago, is imperfect today.

Key words: *aggression, security, armed conflict, UN, UN Security Council.*

Вступ. Агресія визнається одним з найтяжчих злочинів проти миру та безпеки людства, проте досі існують колізії в рамках правового тлумачення.

Постановка завдання. Метою статті є завдання дослідити розвиток поняття агресії у міжнародному праві.

Результати дослідження. Питання злочину агресії на сьогоднішній день є актуальною як ніколи темою в міжнародно-правовому дискурсі та практиці. У вітчизняній і зарубіжній літературі, присвяченій проблемам сучасного міжнародного права, Переважна більшість юристів сходяться на думці, що саме агресія є найтяжчим (найнебезпечнішим) міжнародним злочином. Акт агресії сьогодні визнається найсерйознішою формою незаконного застосування сили.

У міжнародному порядку, який панував після Вестфальського договору 1648 року та затвердження державного суверенітету, агресія виглядає як найсерйозніший злочин, який може бути вчинений, підриваючи саме існування держави, її територіальну цілісність і, як таку , основні принципи міжнародного права. У Гаазьких конвенціях про мирне вирішення міжнародних спорів 1899 і 1907 років було текстуально закріплено прагнення держав запобігати застосуванню сили, якщо це можливо, у своїх відносинах.

На початку та в середині двадцятого століття подальший розвиток політики обмеження, а потім і заборони «агресивних воєн» знайшов своє відображення в Пакті Ліги Націй 1919 року та у Пакті Бріана-Келлога 1928 року. Поступове придушення права на війну обмежувало право на застосування збройної сили, за винятком ситуацій, пов'язаних із власним бажанням – захист від агресії.

Пакт Бріана-Келлога не містить визначення безпосередньо агресії. Документ, виражаючи волю його учасників, обмежує право держав вдаватися до війни. Учасники Пакту

урочисто заявляють від імені своїх народів, що вони «засуджують застосування війни для вирішення міжнародних спорів і відмовляються від такого застосування у своїх взаємних відносинах як знаряддя національної політики. Сторони визнають, що врегулювання або вирішення всіх спорів або конфліктів, які можуть виникнути між ними, якого б характеру або походження вони не були, завжди слід шукати тільки мирними засобами» [1]. Важливим є те, що договір містить суттєвий пункт – заборону будь-якої агресії в цілому, але незважаючи на це у договорі не міститься досліджуваної дефініції.

Прийняття Статуту Організації Об'єднаних Націй (ООН), підписаного у 1945 році в Сан-Франциско, також не вирішило питання визначення агресії. Важливо зазначити, що застосування збройної сили дозволено за двох обставин: у разі самооборони, індивідуальної або колективної, дозволеної статтею 51 Статуту ООН; і у контексті заходів колективної безпеки, прийнятих РБ ООН які зазначені у статті 42 Статуту ООН [2].

Статут Організації Об'єднаних Націй створює систему колективної безпеки, головну відповідальність за яку несе Рада Безпеки. Мандат Ради Безпеки ООН структурований навколо ширшого поняття загрози міжнародному миру та безпеці, і Рада Безпеки ООН має право вживати відповідних заходів у таких випадках, включаючи застосування колективної сили [2].

Метою Організації Об'єднаних Націй є підтримання міжнародного миру та безпеки шляхом вжиття колективних заходів для запобігання та усунення загроз миру та придушення актів агресії. Рада Безпеки ООН має повноваження визначати, чи може суперечка або ситуація призвести до порушення миру і чи існує загроза міжнародному миру і безпеці.

Однак, оскільки під час перших робочих сесій Генеральної Асамблеї Організації Об'єднаних Націй не було знайдено консенсусу щодо визначення агресії, питання про визначення було відкладено та передано до Комісії з міжнародного права ООН. Комісії з міжнародного права Організації Об'єднаних Націй також не дійшла згоди щодо визначення та дійшла висновку у своїй доповіді Генеральна Асамблея ООН у 1951 році, що агресія «за самою своєю суттю не піддається визначенню» [3]. Декільком іншим спеціальним комітетам Генеральна Асамблея ООН доручила запропонувати визначення агресії, але всі не змогли дійти згоди щодо визначення.

Пошук консенсусного визначення агресії був тривалим і складним: держави, з одного боку, виступали за визначення, обмежене військовим втручанням однієї держави на територію іншої, а держави, з іншого боку, виступали за ширше визначення. визначення, яке б відображало різні форми втручання та порушення державного суверенітету.

Визначення агресії було розроблено Генеральною Асамблеєю Організації Об'єднаних Націй лише у грудні 1974 року на 29-ій сесії резолюцією 3314 (XXIX). Вона стала результатом тривалої роботи спеціально створеної комісії з питання про визначення агресії у складі тридцяти п'яти держав-членів ООН, яка розробила її проект і рекомендувала для ухвалення Генеральною Асамблеєю ООН. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН, яка базується на визначенні агресії, запропонованому в 1935 році під час Конференції зі скорочення та обмеження озброєнь, дає таке визначення – «агресією є застосування збройної сили державою проти суверенітету, територіальної недоторканності або політичної незалежності іншої держави, або будь-яким іншим чином, несумісним зі Статутом Організації Об'єднаних Націй, як це встановлено в цьому визначенні» [4]. Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй уточнила, що в цьому визначенні термін «держава» використовується без шкоди для питань визнання чи того, чи є держава членом ООН, і включає поняття «групи держав.

Також важливим є відмітити, що застосування збройної сили державою першою в порушення Статуту є prima facie свідченням акту агресії, хоча Рада Безпеки може відповідно до Статуту дійти висновку, що визначення про те, що акт агресії було скоєно, не буде виправданим у світлі інших відповідних обставин, включно з тим фактом, що відповідні акти або їхні наслідки не мають достатньо серйозного характеру.

Щоб вчинок міг вважатися «агресією», необхідно виконати три критерії. Дія має: (1) бути вчинене державою; (2) передбачає застосування збройної сили; і (3) досягти рівня

достатньої серйозності, як це визначено Радою Безпеки ООН, і має викликати реакцію самозахисту або санкції, накладені міжнародним співтовариством. Визначення виключає ідеологічну та економічну агресію та не передбачає можливості того, що ці дії можуть бути вчинені недержавними суб'єктами (збройними групами чи іншими організаціями).

Відповідно до резолюції Генеральної Асамблеї ООН, певні дії вважаються актами агресії, незалежно від того, чи була оголошена війна. До таких дій належать вторгнення або напад на територію держави збройними силами іншої держави, військова окупація в результаті таких нападів або анексія території силою. Крім того, бомбардування або застосування зброї однією державою проти території іншої держави також вважається актом агресії. Інші акти включають блокаду портів або узбережжя збройними силами однієї держави, напади на сухопутні, морські або повітряні сили іншої держави, а також використання збройних сил держави, розташованих на території іншої держави, без її згоди або поза межами узгоджених умов. Дозвіл іншій державі використовувати свою територію для вчинення актів агресії проти третьої держави також вважається актом агресії. Нарешті, актом агресії вважається засилання збройних груп або найманців для вчинення актів застосування збройної сили проти іншої держави [4].

У теорії міжнародного права, виходячи з тексту резолюції, виділяють пряму і непряму агресію. Пряма агресія включає вторгнення або напад збройних сил держави на територію іншої держави, будь-яку військову окупацію, що є результатом вторгнення, бомбардування території іншої держави, блокаду її портів або берегів, напад збройних сил однієї держави на сухопутні, морські, повітряні сили іншої держави. До непрямої агресії відносяться дії держави, що дозволяють, щоб її територію, надану іншій державі, використовували для вчинення актів агресії проти третьої держави, або засилання державою або від її імені збройних банд, іррегулярних сил чи найманців, які здійснюють воєнні дії проти іншої держави, які мають такий серйозний характер, що можуть бути прирівняні до вищевказаних актів агресії або значна участь у них.

Визначення вжиття збройної сили вимагає уваги до суб'єктивного моменту, окрім випадків національно-визвольних війн. Визначення не може шкодити праву на самовизначення та свободу народів, що випливають зі Статуту, зокрема народам, які перебувають під пануванням колоніальних або расистських режимів. Визначення повинно мати об'єктивний характер і засновуватися на перевірених обставинах.

Наявність суб'єктивізму при прийнятті рішень Радою Безпеки ООН більш негативна, ніж позитивна. Список актів агресії згідно зі статтею 2 резолюції 3314 (XXIX) не є вичерпним, а Рада Безпеки може визначити інші акти як агресію згідно з положеннями Статуту. Проте механізм ухвалення рішень всередині Ради Безпеки ООН є недостатньо ефективним. Для констатації акту агресії необхідне одностайне погодження п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН. Таким чином, затвердження єдиного погляду в самій Раді Безпеки ООН є складною процедурою.

Незважаючи на прийняття цього визначення агресії в 1974 році Генеральною Асамблеєю ООН, Рада безпеки ООН продовжувала використовувати більш нейтральну термінологію загрози «миру та міжнародній безпеці» або «порушення міжнародного миру та безпеки» у своєму подальшому управлінні міжнародними кризами. За декілька років терміни, які використовуються ООН для опису дій Російської Федерації проти України, змінювалися. У 2014 році в Генеральній Асамблеї ООН було використано термін «порушення територіальної цілісності» у своїй резолюції щодо вторгнення Росії у Крим та подальшої «анексії». Було закликано всі країни утриматися від будь-яких дій, спрямованих на такі порушення, і шукати шляхи мирного врегулювання ситуації в Україні.

Однак, у резолюції 2022 року організація вжила більш рішучих заходів, використовуючи термін «агресія» та закликаючи Росію припинити застосування сили проти України. Варто відзначити, що ООН втрутилася через блокування Росією ухвалення резолюції щодо ситуації на рівні Ради Безпеки. Резолюція має на меті ініціювати потенційні політичні та правові наслідки для Росії та її лідерів з точки зору міжнародної державної відповідальності

та індивідуальної кримінальної відповідальності. Ця резолюція ґрунтується на концепції резолюції «Єдність заради миру», яка дозволяє Генеральній Асамблеї ООН вживати заходів з питань, пов'язаних з міжнародним миром і безпекою, коли Рада Безпеки ООН не відіграє жодної ролі. Юридична відповідальність за агресію Росії проти України була деталізована в наступних резолюціях ГА ООН, які визнали необхідність притягнення Росії до відповідальності та рекомендували створити реєстр завданих збитків. Резолюції також визнали важливість компенсації Україні збитків, завданих порушенням Росією міжнародного права.

Проблема реформування Ради Безпеки ООН існує вже давно, і для подолання виниклих труднощів можна запропонувати кілька способів. Один з напрямків реформування полягає у заміні індивідуального права «вето» на колективне право. Крім того, можна створити механізми, які дозволять подолати право «вето», зокрема через Генеральну Асамблею ООН. Зокрема, можна запровадити незастосування права «вето» за умови утримання чи неучасті постійних членів у голосуванні. Також виникає питання про визначення агресії, при кваліфікації якої необхідно залучати громадську думку. Однак, складно встановити міжнародний стандарт для визначення агресії, оскільки держави можуть визначати агресію виходячи зі своїх власних інтересів. Такі реформи допоможуть покращити ефективність та легітимність діяльності Ради Безпеки ООН.

Однак, це не вирішує головної проблеми – потреби надати будь-якому компетентному органу абсолютне право кваліфікувати дії сторін у кожному конкретному випадку як акт агресії. Рада Безпеки ООН, як на підставі статті 39 Статуту ООН, так і на підставі статей 2, 4 резолюції 3314 (XXIX), має право визначати існування будь-якої загрози миру, порушення миру або акту агресії. Проте, відсутність юридичних критеріїв пов'язування Ради Безпеки створює проблему, оскільки її рішення залишаються політичними актами, і не є зрозуміло, які можуть бути юридичні наслідки, крім тих, які передбачені статутом або іншими угодами. Визначення агресії, як описано у резолюції 3314 (XXIX), не накладає на Раду Безпеки жодних зобов'язань і вважається рекомендацією, яку Рада може використовувати за потреби. Проте, це вже сумніву показує, що Раді Безпеки слід враховувати це визначення як керівництво при встановленні наявності акту агресії відповідно до Статуту [4].

Ряд рішень Міжнародного Суду ООН також дав визначення терміну «агресія». У ООН у рішенні 1986 року у справі Нікарагуа проти США (Нікарагуа проти Сполучених Штатів Америки, 27 червня 1986 р.) дає розширювальне тлумачення поняття непрямої агресії, поширюючи його на надання допомоги озброєним бандам, повстанцям, у формі надання зброї, матеріальної або іншої допомоги. Міжнародний суд ООН постановив, що «хоча концепція збройного нападу включає в себе відправлення однією державою збройних банд на територію іншої держави, постачання зброї та інша підтримка таким бандам не може прирівнюватися до збройного нападу». Суд встановив, що фінансова підтримка, навчання, постачання зброї, розвідка та матеріально-технічна підтримка є явним порушенням принципу незастосування сили та принципу невтручання у внутрішні справи держави, тобто «форма поведінки, яка, безумовно, є протиправною, але має меншу тяжкість, ніж збройний напад» [5]. При цьому Суд зазначив, що таке тлумачення, що відображає положення пункту d резолюції 3314 (XXIX), може розглядатися як норма міжнародного звичаєвого права.

Що стосується Римського статуту Міжнародного кримінального суду, то спочатку він не містив визначення злочину агресії. Тому що Рада Безпеки ООН була єдиним компетентним органом, який міг визначити наявність акту агресії. Він також не передбачав умов, за яких Суд міг би здійснювати юрисдикцію щодо такого злочину. Компетенція Суду розглядати справи про цей злочин тоді була суто теоретичною.

Визначення агресії було включено в Римський статут Міжнародного кримінального суду (МКС) після Конференції з перегляду в 2010 році. Раніше, у статуті не було визначення цього злочину, адже лише Рада Безпеки ООН мала право встановлювати факт агресії. Перша Конференція з перегляду Римського статуту відбулася в Кампалі, Уганда, і на ній було прийнято резолюцію, що містила визначення агресії і режим, за яким МКС може вирішувати питання юрисдикції щодо цього злочину. Дане визначення має бути узгоджене

з положеннями Організації Об'єднаних Націй. Згідно статей 121 і 123 Римського статуту [6], Конференція з перегляду має бути скликана Радою Безпеки ООН через сім років після набуття чинності Статутом. Це означає, що ще у 1998 році було передбачено можливість внесення змін і доповнень до Статуту, що стосуються агресії. Таким чином, злочин агресії став офіційною частиною компетенції МКС, і Суд може розглядати справи, пов'язані з ним.

Елементи злочинів МКС були змінені, щоб визначити складові елементи нового злочину агресії. Одним з елементів є виконавець, який має можливість контролювати або керувати політичною або військовою поведінкою держави, що вчинила акт агресії. Однак, це визначення не застосовується до недержавних збройних формувань, які діють від імені іноземної держави. Проте, командири таких груп можуть бути притягнуті до відповідальності за інші злочини. Недавня судова практика показує, що напади недержавних озброєних груп можуть бути визнані актом агресії, якщо вони діють як фактичні агенти іноземної держави.

Злочин агресії має кілька додаткових умов відповідальності. Він може бути переданий до МКС державою або ініціативою прокурора, а не через Раду Безпеки ООН.

Висновки. Отже, розглянуті вище документи дозволяють стверджувати, що визначення єдиного поняття агресії є проблемним питанням сучасного міжнародного права. Визначення та висвітлення сутності агресії, що містяться у Статуті ООН, Конвенції «Визначення агресії», Римському Статуті МКС потребують уточнення та розширення. Зазначені проблеми показують складність агресії як політико-правового феномену та зумовлюють потребу в їхньому теоретико-методологічному осмисленні, що може сприяти вдосконаленню правоохоронного потенціалу міжнародно-правового механізму забезпечення міжнародного миру та безпеки людства, а також оптимізації можливої правозастосовної практики та підвищення якості імплементації норм про агресії до національного законодавства.

Таким чином, проведене дослідження дозволяє зробити ще низку висновків. З розвитком нових видів озброєння, і навіть форм і методів ведення війни об'єктивна сторона акту агресії зазнаватиме змін. Ще важливий аспект – суб'єктами агресії як міжнародного злочину мають виступати як фізичні особи, так і держави загалом. Аналіз міжнародно-правової доктрини показує, що акт агресії може розцінювати як злочин, скоєний індивідуально певними особами внаслідок реалізації державної політики, і як злочин, здійснюваний державою чи групами держав.

Міжнародний злочин агресії є одним із найсерйозніших порушень міжнародного права. Міжнародне право є основою для протидії воєнній агресії, але не регулює механізми боротьби з економічними та інформаційними агресіями. У світлі цього міжнародне співтовариство має розвивати норми, що забороняють агресію у всіх її формах. Однак поки такі норми не розроблені, цей вид злочину залишається нерегульованим. Тому необхідно вжити активних заходів для визначення та запобігання міжнародній агресії у всіх її проявах.

Список використаних джерел:

1. Договір про заборону війни як засобу національної політики (Пакт Бріана-Келлога). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_647#Text (дата звернення: 25.04.24).

2. Статут Організації Об'єднаних Націй 1945 р. URL: https://unic.un.org/aroundworld/unics/common/documents/publications/uncharter/UN%20Charter_Ukrainian.pdf (дата звернення: 25.04.24).

3. Yearbook of the International Law Commission. 1951. New York, 1957. URL: https://legal.un.org/ilc/publications/yearbooks/english/ilc_1951_v2.pdf. (дата звернення: 25.04.24).

4. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН 3314 від 14.12.1974 р. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/169633___169633 (дата звернення: 25.04.24).

5. International Court of Justice, Reports of Judg- ments, Advisori Opinion and Orders. Judgment of 27 June 1986. URL: https://www.icj-cij.org/index.php/node/103143 (дата звернення: 25.04.24).

6. Римський статут міжнародного кримінального суду від 17.07.1998. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588 (дата звернення: 25.04.24).

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО

HASHENKO S. V.,
Lieutenant Colonel,
Senior Lecturer at the Departement
of Combined Military Disciplines
*(Military Law Institute of the Yaroslav
Mudryi National Law University)*

UDC 378.091.3:811.111
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.47

IMPROVEMENT OF THE CONTROL SYSTEM BY THE LEVEL OF TRAINING OF PERSONNEL IN FIRE TRAINING

The article examines the principles of improving the system of control over the level of personnel training in fire training, new approaches to teaching fire training during martial law. The main problems in the use and application of firearms by applicants of higher education institutions with specific study conditions are indicated. Circumstances of lawful use of firearms are analyzed; factors affecting the quality of skills in tactical and theoretical actions with weapons.

The process of training students in the effective use of weapons and proper handling of them, which involves pedagogical influence on them with the aim of forming stable shooting skills, is analyzed. It was determined that shooting skills are acquired sequentially, one technique after another, or simultaneously in the form of a whole complex of movements, which is formed by including individual elements in the integral structure of shooting skills.

It was determined that the peculiarity of fire training as a specialized discipline is that it requires a developed material and technical base and the most effective use of training time. That is why such classes require the development of methods, techniques and technologies for presenting the material, as well as a rational distribution of time to cover the attention of all cadets and ensure the continuity of their knowledge, the systematicity of acquired skills. Practical classes, if possible, should be conducted using elements of the competition, which will also encourage you to improve your own results.

The article also mentions the importance of fire training, which is an integral part of officers' professional training. It has been studied and analyzed that the quantitative indicators of practical activity have a greater influence on the efficiency and effectiveness of the final skills – the ability to properly handle weapons and shoot, in various conditions of official activity.

Key words: *fire training, methodology, training of cadets, training under martial law, control over the level of fire training.*

Гашенко С. В. Вдосконалення системи контролю за рівнем підготовки особового складу з вогневої підготовки

У статті розглянуто принципи вдосконалення системи контролю за рівнем підготовки особового складу з вогневої підготовки, нові підходи щодо викладання вогневої підготовки під час воєнного стану. Зазначені головні проблеми у використанні та застосуванні вогнепальної зброї здобувачами закладів вищої освіти зі специфічними умовами навчання. Проаналізовані обставини

правомірного використання вогнепальної зброї; чинники, які впливають на якість навичок тактично-теоретичних дій зі зброєю. Проаналізовано процес навчання здобувачів освіти ефективному застосуванню зброї та правильному поводженню з нею, що передбачає педагогічний вплив на них із метою формування стійких навичок стрільби. Визначено, що стрілецькі навички набуваються послідовно, один прийом за іншим, або одночасно у вигляді цілого комплексу рухів, що утворюється шляхом включення окремих елементів у цілісну структуру стрілецьких навичок.

Визначено, що особливістю вогневої підготовки як спеціалізованої дисципліни є те, що вона потребує розвиненої матеріально-технічної бази та максимально ефективного використання навчального часу. Саме тому такі заняття потребують розробки методів, прийомів і технологій подання матеріалу, а також раціонального розподілу часу для охоплення увагою всіх курсантів і забезпечення неперервності їх знань, системності набутих навичок. Практичні заняття, за можливості, необхідно проводити з використанням елементів змагання, що також спонукатиме до покращення власних результатів.

Також у статті розглянуто важливість вогневої підготовки, яка є складовою частиною професійної підготовки офіцерів. Досліджено та проаналізовано, що кількісні показники практичної діяльності надають більший вплив на ефективність та результативність кінцевих навичок – вміння правильно поводитися зі зброєю та стріляти, в різних умовах службової діяльності.

Ключові слова: *вогнева підготовка, методика, навчання курсантів, навчання в умовах воєнного стану, контроль за рівнем вогневої підготовки.*

Statement of the problem. Today, the issue of fire training of personnel has gained additional relevance. The ongoing Russian aggression against Ukraine prompts scientists to search for new approaches to the training of officer personnel, to create an effective system of personnel training that would be aimed at training a specialist who is able to effectively perform official duties in combat conditions. In order to bring the educational environment closer to the real conditions of solving combat tasks in the process of organizing tactical classes for trainees according to reserve officer programs, it is advisable to implement the following provisions: to introduce into the educational methodology the solution of situational tasks; carry out simulation of the situation at the site of hostilities; use real weapons and combat vehicles; to give students the opportunity to independently model a situational task and choose a way to solve it with further practical training, which will make it possible to significantly increase the educational motivation of future officers of the Armed Forces of Ukraine and contribute to the development of the ability to make the right decisions in various service and combat situations. The issue of improving the forms and methods of fire training among cadets is relevant because it emphasizes the ability to correctly use firearms. In addition, such skills can be considered a guarantor of the officer's personal safety.

Analysis of recent research and publications. The works of such scientists as V. I. Semenyuk, O. V. Kryvosheev, O. Yu. Lavrov, M. V. Gryshin, M. M. Rudenko, A. M. Kravchuk, V. D. Shadrykov, are devoted, in particular, to the problems of improving the system of training cadets of higher military educational institutions, the organization and methodology of fire training classes, as well as a comprehensive approach to training fire training using innovative technologies.

In their works, these authors focused on issues of development and implementation of advanced teaching methods using innovative technologies, which are aimed at increasing the level of knowledge of those who study. The scientists noted the need to introduce into the educational process a comprehensive approach to fire training, which provides for educational and training support, which allows, without unnecessary expenditure of money, to implement an automated computer study of the structure of weapons and the sequence of their disassembly, to develop the skills of learning to shoot small arms and to bring them to a normal battle, providing the necessary theoretical and reference information, introduction of individual computer testing [2–4]. Paying

tribute to the contribution of scientists to the study of the problems of introducing innovative technologies into fire training, we note, however, that this issue has not yet been worked out enough.

Currently, the issue of theoretical learning of the structure of weapons and the rules for firing them, the use of computer technologies for this purpose, mostly designed not for practical, but for remote interactive educational support, testing and viewing of videos, while for obtaining sustainable skills in the correct handling of weapons practical exercises are necessary, which effectively use the latest technologies and improve the system of control over the level of personnel training in fire training [2].

The purpose of the article is to research innovative forms and methods of fire training as a necessary component of competence formation and improvement of the system of control over the level of personnel training in fire training.

Summary of the main material: The role of fire training in the professional training of future officers, as a result of the advantages of qualitative learning of material from this discipline, is extremely important. Undoubtedly, a cadet must not only shoot accurately, correctly and perfectly comply with regulations, but also know the legal principles of storing and carrying, using and using weapons, the material part of both a pistol and another type of weapon that is in service.

The system of joint military training is a set of functionally interrelated elements that, interacting with each other, contribute to the achievement of the main goal of joint military training – the training of comprehensively developed, morally stable, disciplined, highly professional future officers who possess the knowledge, skills and abilities in joint military matters necessary for successful performance of tasks as assigned.

The organization of fire training is the activity of the subjects of training aimed at well-thought-out, planned, systematic and comprehensive training and education of citizens of Ukraine who are studying under the training program of reserve officers, future employees of the VSP, etc. The organization of fire training includes: planning and conducting fire training; comprehensive provision of fire training; management of fire training. The organization of fire training in the system of combined military training of officers is influenced by the following factors:

Factors related to fire training planning:

– compliance of the content and results of training with the military training program and the qualification characteristics of the officer of the relevant military accounting specialty;

– conformity of classes with thematic plans and schedule of the educational process;

– complete implementation of educational plans and training programs;

– complete and high-quality implementation and sequence of study of sections, modules (content modules) of the military training program with rational use of the educational and material base;

– planning of classes on fire training in a complex with the study of issues of combat use of units in modern combined arms combat;

– quality planning of independent work;

– timely organization of a planned training system using educational material and technical base.

Factors related to the comprehensive provision of fire training:

– availability, capacity and remoteness of objects of the field educational material and technical base;

– availability of modern weapons and small arms;

– introduction of innovative computer programs into the educational process;

– insufficiently high level of professional and methodical training of scientific and pedagogical workers and the existing level of their professionalism.

Factors related to fire training management:

– the effectiveness of the use of pedagogical and information technologies;

– a combination of different forms, methods of training and types of classes, their constant development based on the analysis of training results and implementation of best practices;

– completeness and quality of educational and methodological support for fire training;

– constant generalization of best training experience and its implementation in the practical component of training.

Taking into account the above factors allows:

– qualitatively carry out the planning of fire training classes;

– to establish the most appropriate forms and methods of training;

– to consolidate the achieved results and determine the ways of improving the level of competences in fire training.

The process of teaching students to use weapons effectively and properly handle them involves pedagogical influence on them with the aim of forming stable shooting skills. Shooting skills are acquired sequentially, one technique after another, or at the same time in the form of a whole complex of movements, which is formed by including individual elements in the integral structure of shooting skills [1].

During training, the sequential execution of one movement with a weapon after another should not only be combined, but also automated to form stable shooting skills. At the same time, the formation of shooting skills should be accompanied by physiological and psychological preparation for the shooter's negative defensive reactions to the phenomena inherent in the shooting process: the noise effect from the sound of the shot, the physical impact of recoil forces and the blinding effect of the flash behind the muzzle of the weapon, which during handling the weapon cause a feeling of anxiety. uncertainty, anxiety, fear.

When determining the advantages and dynamism of fire training using modern interactive technologies, it should be taken into account that training on certain types of electronic simulators, for example, laser or pneumatic ones, is carried out without bullets (blank) or plastic bullets, and therefore with models of pistols that are not capable form stable skills of waiting for a shot (sound and recoil), take into account ballistics when calculating the distance to a real target.

Thus, it is only with the help of traditional means of training that it is possible to inculcate in the acquirers the skills of compliance by police officers with safety measures when handling weapons, knowledge of the material part of weapons and compliance with standards of fire training (assembly-disassembly of weapons, store equipment), detection and elimination in case of use or use firearms, possible malfunctions or delays during firing, etc. Objectively speaking, the lack of skills in the actual execution of techniques and actions with combat weapons and ammunition inevitably leads to mistakes and misses in shooting in practice, that is, reduces the effectiveness of using weapons in a specific tactical situation [3].

The above shows that the main thing in fire training is the conscious assimilation of the actions performed by the student and, based on them, the formation of basic skills in handling firearms: correct holding, pressing the trigger, working out the elements of aiming "shooter – weapon" without bullets (target – front sight – rear sight), which are first explained and corrected by the instructor (teacher), and then practiced with the help of shooting simulators, which allow to analyze and visually demonstrate the causes and consequences of the obtained shooting results.

It is the interrelationship of pedagogical constructive and interactive methods in fire training that makes it possible to introduce an individual approach in training recruits in accurate shooting and to level skills and abilities in groups with different levels of fire training at the final control stage.

There is no doubt the advantage of using multimedia simulators to practice rapid fire shooting exercises. At the same time, their use is appropriate only after the stable skills of holding (grip) the weapon for preparation for shooting, standing-preparation for shooting, control of the alignment of the front sight as a whole and smoothly pressing the trigger in the shortest possible time have been fully formed. With the help of such classes with a teacher (instructor), the shooter's muscle memory is formed, which later during shooting, including with the help of interactive shooting ranges, makes it possible to focus the main attention on controlling the operational situation.

It should be noted that the wide implementation of interactive tools in the educational process, primarily in fire training, requires from specialists in this field the skills of working with appropriate simulators, as well as the development of methodological recommendations for the use of interactive multimedia shooting ranges during scenario-oriented classes in the training disciplines of fire and tactical special training. Only complex and complete knowledge will give the cadet the opportunity to react quickly, accurately and correctly prepare for the use of weapons, warn about it, use and use weapons in exceptional cases, as well as provide assistance to victims.

Therefore, higher military educational institutions have adopted a number of legal acts that regulate the content of fire training. The peculiarity of fire training as a specialized discipline is that it requires a developed material and technical base and the most effective use of training time. That is why such classes require the development of methods, techniques and technologies for presenting the material, as well as a rational distribution of time to cover the attention of all cadets and ensure the continuity of their knowledge, the systematicity of acquired skills.

The statement that a well-trained fighter will shoot perfectly and after a year or so a certain Vogneva needs systematic training is false [5]. In the absence of this aspect, the fighter's performance significantly deteriorates. A purely psychological factor is at work here: the actions, at first glance, of a confident and well-prepared fighter, become less precise; there is an increased tension of conscious control over work techniques; inaccuracies appear and increase, etc. [4].

In our opinion, fire training should be one of the main disciplines of a cadet's training, classes on which should be held no less than two or three times a week. Only in this way will it be possible to systematize the acquired theoretical knowledge and, most importantly, bring regular practice, in particular, shooting, to the fore. Discipline should develop:

– the ability to quickly make decisions and act in an extreme situation;

– the ability to quickly prepare for shooting;

– self-confidence, poise, endurance, ability to control one's emotions, discipline; the ability to act correctly in difficult situations and solve them rationally, etc.

Therefore, fire training plays an important role in the professional training of future specialists, because the discipline actually forms an officer, laying the foundation of his competence.

Modern conditions of distance education of students require new approaches to methodical provision of classes and require the use of the latest pedagogical technologies.

The problem of methodological support is key to the organization and implementation of new forms and methods of education. Three main elements of these training methods should be distinguished: software and technical tools, information environment (Internet) and methodical support of the training process. In order to implement new approaches to the study of the discipline and the use of active methods of proving information, an interactive educational and training complex of computer programs on fire training was developed, which uses the idea of a unified approach to the standard of training and studying the main sections of fire training.

The complex consists of interactive programs of theoretical and practical orientation and allows you to: study sections of the Shooting Course and the structure of the AK-74 assault rifle; observe the operation of machine parts and mechanisms in 3D; conduct interactive disassembly and assembly of AK-74; carry out bringing weapons to normal combat; perform interactive shooting according to the conditions of shooting exercises and conduct calculations of ballistic data of the shot; independently assess learners through an interactive testing program.

The principle of visuality and interactive learning allows you to dramatically increase the percentage of assimilation of the material, as it affects not only the consciousness of the learner, but also affects his feelings, actions and practice. The implementation of new approaches to learning and general assessment criteria during distance learning allows students to be provided with the necessary theoretical and practical knowledge and, with the help of the "Moodle" system, to control the level of their assimilation of the educational material.

In connection with the above, it should be noted that currently the practical exercises for fire training classes, which are regulated and recommended by the relevant legal acts, do not correspond to the real conditions and situations of using firearms in practice. In this regard, it is necessary to take into account and develop special exercises of a professional and applied nature that correspond to the conditions of operational-service and service-combat activities under martial law:

– exercises with the conditions of rapid fire contact (aimed at the timely removal of weapons, their transfer to a combat position and the execution of 249 shots);

− exercises using short distances of the firing line (1–3 meters);

– shooting exercises in personal protective equipment (body armor and helmets);

– shooting in conditions of limited visibility.

It is also possible to indicate some methods of increasing the effectiveness of fire training classes, namely:

– it is recommended to divide a large group (25–30 people) into subgroups (12–15 people) according to the level of preparation:

1) successfully catching up;

2) barely keeping up.

The first group works collectively, in the second, more attention is paid to individual work with applicants;

– to achieve the goals of the training process in fire training, the following means must be used: physical exercises; imaginary exercises; technical means, modeling means.

Therefore, scientific and pedagogical workers of the departments of military training face the task of implementing modern approaches to training officers with increasing the practical component, taking into account the experience of the combat use of units of the Armed Forces of Ukraine in the zone of anti-terrorist operation (ATO). The specified task, in addition to increasing the time for teaching the "Fire Training" module, requires a systematic expansion and improvement of the educational and material base in accordance with modern models of small arms and weapons of combat vehicles.

The indicated educational and training tools fully simulate the dimensions, mass and tactical and technical characteristics of small arms and weapons of combat vehicles, ensure the execution of fire training exercises in various scenarios of combat operations. Their significant advantage is the possibility of maintaining the acquired skills without going to the training grounds, saving ammunition, the survivability of barrels and the motor resource of combat vehicles.

It is obvious that without the appropriate motivation of future officers, it is impossible to achieve high rates of fire training, so one of the tasks of the teacher is to activate the educational and independent work of the students, to form interest in fire training, to ensure interdisciplinary connections during the educational process at the department of military training.

Conclusion. Summing up, we can say that the professional training of scientific and pedagogical workers who are involved in fire training classes is a primary factor affecting the effectiveness of classes. In order to improve pedagogical skills and study the latest weapons, to transfer positive experience and the latest techniques, it is advisable to hold meetings of officials who are involved in fire training classes.

In order to motivate students to study fire training, it is advisable to start all classes with providing up-to-date information on events in the OOS zone (what weapons were used, what damage was inflicted on the enemy, etc.). During the study of small arms and armament of combat vehicles, it makes sense to demonstrate video material with the combat application of the model being studied. If possible, practical classes should be conducted using elements of the competition, which will also encourage students to improve their own results.

The implementation of the proposed ways of increasing the effectiveness of teaching fire training at the departments of military training will contribute to the professional growth of scientific and pedagogical workers and the image of the departments of military training as a whole.

References:

1. Бандурка О.М. Юридична деонтологія : навч. посіб. / О. М. Бандурка, О. Ф. Скакун. Харків : Вид-во НУВС, 2002. 336 с.

2. Трегубов Т. В. Вогнева підготовка – складова професійної компетентності майбутніх офіцерів. *Науковий вісник МДУ ім. В. О. Сухомлинського.* 2014. Вип. 1.30. С. 178–190.

3. Семенюк В. І., Кривошеєв О.В. Організація та методика проведення занять з вогневої підготовки: метод. посіб. Харків : ХВУ, 2002. 196 с.

4. Семенюк В. І. Удосконалення системи навчання курсантів вищих військових навчальних закладів з вогневої підготовки. *Сучасна парадигма формування професіоналізму майбутніх фахівців* : науковотеоретичний збірник. Переяслав-Хмельницький : ДПУ, 2011. С. 33–35.

5. Шадриков В. Д. Нова модель спеціаліста: інноваційна підготовка та компетентнісний підхід. *Вища освіта сьогодні.* 2004. № 8. С. 26–31.

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ

КОРНУТА Л. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного
і фінансового права
Національного університету
«Одеська юридична академія»

УДК 342.98:35 (477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.48

МОВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ПОНЯТІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА

Статтю присвячено дослідженню питань, пов'язаних із мовною компетентністю в діяльності державних службовців. Проаналізовано наукові та теоретичні підходи до визначення понять «компетентність» та її видів.

Відмічено, що при співвідношенні мовної та комунікативної компетентностей державного службовця слід враховувати, що в першому випадку йдеться про власне знання державним службовцем мови, лексики, граматики, фонетики і фонології, орфографії, орфоепії, пунктуації, а в другому – застосування мовних знань державним службовцем як інструментарію із налагодження комунікації.

Обґрунтовано, що мовна компетентність є однією із базових професійної компетентності державного службовця та має безпосередній вплив на: 1) реалізацію права на державну службу (через вимогу до володіння державної мови відповідному рівню, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови); 2) професіоналізм державного службовця (зокрема, через призму вільного володіння державною мовою та знання іноземної, регіональної або мови національних меншин); 3) обсяг професійних обов'язків державного службовця (зокрема, використання державної мови під час виконання посадових обов'язків, запобігання дискримінації державної мови і протидія можливим спробам її дискримінації є одним із основних обов'язків державного службовця); 4) компетенцію Центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби (зокрема, через повноваження щодо організації із залученням навчальних закладів навчання державних службовців з метою удосконалення рівня володіння ними державною мовою, регіональною мовою або мовою національних меншин, а також іноземною мовою, яка є офіційною мовою Ради Європи, у встановлених законом випадках); 5) повноваження керівника державної служби (зокрема, щодо здійснення планування навчання персоналу державного органу з метою вдосконалення рівня володіння державними службовцями державною мовою, регіональною мовою або мовою національних меншин, визначеною відповідно до закону, а також іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи, у встановлених законом випадках); 6) формування вимог до осіб, які претендують на вступ на державну службу; 7) перелік документів, що подаються для участі у конкурсі (серед яких копія Державного сертифіката про рівень володіння державною мовою (витяг з реєстру Державних сертифікатів про рівень

володіння державною мовою), що підтверджує рівень володіння державною мовою, визначений Національною комісією зі стандартів державної мови).

Вказано на зміну ролі іноземної мови в діяльності державних органів в умовах інтеграції України в світову спільноту. Європейська мовна політика включає формування у державних службовців соціально-комунікативних та мовних компетенцій, що дозволяють їм з однієї сторони бути конкурентноспроможними на ринку праці, а з іншої – налагоджувати міжнародну співпрацю.

Ключові слова: *компетентність, державний службовець, мовна компетентність, комунікативна компетентність, ораторське мистецтво, вільне володіння, рівень, державна мова, іноземна мова, регіональна мова, мова національних меншин, право на державну службу, обов'язки, Національна комісія зі стандартів державної мови.*

Kornuta L. M. Language competence in the activities of civil servants: conceptual and functional characteristics

Abstract. The article is devoted to the study of issues related to language competence in the activities of civil servants. Scientific and theoretical approaches to defining the concepts of "competence" and its types are analyzed.

It is noted that when comparing the linguistic and communicative competences of a civil servant, it should be taken into account that in the first case it is about the civil servant's own knowledge of language, vocabulary, grammar, phonetics and phonology, spelling, orthography, punctuation, and in the second – the civil servant's use of linguistic knowledge as tools for setting up communication.

It is substantiated that language competence is one of the basic professional competences of a civil servant and has a direct impact on: 1) realization of the right to civil service (due to the requirement to master the state language at the appropriate level determined by the National Commission for State Language Standards); 2) professionalism of a civil servant (in particular, through the prism of fluency in the state language and knowledge of a foreign, regional or minority language); 3) the scope of the civil servant's professional duties (in particular, the use of the state language during the performance of official duties, prevention of discrimination against the state language and countering possible attempts to discriminate against it are one of the main duties of a civil servant); 4) the competence of the Central Executive Body, which ensures the formation and implementation of state policy in the field of civil service (in particular, through the authority to organize with the involvement of educational institutions the training of civil servants in order to improve their proficiency in the state language, a regional language or the language of national minorities, and also in a foreign language that is an official language of the Council of Europe, in cases established by law); 5) the authority of the head of the civil service (in particular, regarding the implementation of training planning for the personnel of the state body with the aim of improving the level of proficiency of civil servants in the state language, a regional language or the language of national minorities, defined in accordance with the law, as well as a foreign language that is one of the official languages of the Council Europe, in cases established by law); 6) formation of requirements for persons applying for entry into the civil service; 7) a list of documents submitted for participation in the competition (including a copy of the State Certificate of Proficiency in the State Language (extract from the register of State Certificates of Proficiency in the State Language), which confirms the level of proficiency in the state language determined by the National Commission for State Language Standards).

The change in the role of a foreign language in the activities of state bodies in the context of Ukraine's integration into the world community is indicated. The European language policy includes the formation of social-communicative and linguistic competences in civil servants, which allow them to be competitive on the labor market on the one hand, and to establish international cooperation on the other.

Key words: *competence, civil servant, language competence, communicative competence, oratory, fluency, level, state language, foreign language, regional language, language of national minorities, right to public service, duties, National Commission on State Language Standards* .

Постановка проблеми. Компетентність є однією із ключових складових в професійній діяльності державних службовців, яка впливає в кінцевому на результати та показники роботи. З огляду на сучасні виклики та загрози, з якими зіштовхнулась в останні роки Україна та євроінтеграційні процеси постала необхідність детального аналізу мовної компетентності та її ролі в діяльності державних службовців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям для подальших напрацювань слугують дослідження окремих аспектів компетентності державних службовців, якими займалися такі вчені, як: О. Андрійко, А. Беніш, І. Бех, Ю. Битяк, О. Бутенко, К. Ващенко, В. Венедіктов, І. Голосніченко, С. Дубенко, М. Канавець, В. Колпаков, В. Купрій, С. Ківалов, В. Коваленко, Т. Коломоєць, М. Коновалова, В. Малиновський, Л. Нечанюк, Н. Нижник, Ю. Старілов, С. Стеценко, О. Субіна, Н. Телеш, В. Тимощук, , І. Чеботарьова, О. Фрицький, М. Шульга й інші.

У більшості випадків наявні наукові дослідження стосувались аналізу «компетентності», «мовної компетентності», «комунікативної компетентності» як окремих загальних категорій, притаманних будь-якій сфері діяльності. З огляду на це, питання ролі мовної компетентності в діяльності державних службовців залишається малодослідженим та зумовлює актуальність обраної теми.

Метою статті є дослідження наукових та теоретичних підходів до визначення ролі мовної компетентності в діяльності державних службовців.

Виклад основного матеріалу. Оскільки єдиного визначення правової категорії «компетентність» досі не вироблено, першочергово проаналізуємо наявні підходи до її розуміння.

На міжнародному нормативному рівні термін «компетентність» розглядається як здатність застосовувати знання та навички для провадження діяльності [1]. Що стосується національного нормативного рівня, то правова категорія «компетентність» розкривається як: здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей [2]; – набута у процесі навчання інтегрована здатність особистості, яка складається із знань, досвіду, цінностей і ставлення, що можуть цілісно реалізовуватися на практиці [3]; – як результат навчання на певному рівні вищої освіти військового фахівця, інтегральний показник якості його підготовки, що характеризується ступенем здатності (готовності) до застосування сформованих знань, умінь, навичок, способів мислення, професійних, світоглядних і громадянських якостей, морально-етичних цінностей, постійного самовдосконалення при виконанні ним службових функцій у звичайних та екстремальних умовах на посаді за призначенням [4]; – як динамічна комбінація знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей, що визначає здатність особи успішно соціалізуватися, провадити професійну та/або подальшу навчальну діяльність [5] та ін.

Призначення компетентності першочергово може бути розкрито через посаду, специфіку службових функцій та завдань. Виокремлюють такі види компетентності: 1) громадянська компетентність; 2) ключова компетентність; 3) комунікативна компетентність;

4) міжпредметна компетентність; 5) естетична компетентність; 6) предметна компетентність; 7) соціальна компетентність; 8) інтегральна компетентність; 9) мовна компетентність; 10) професійна компетентність; 11) адміністративна компетентність; та ін.

В даному дослідженні зупинимось більш детально на аналізові мовної компетентності в діяльності державних службовців, проведемо понятійно-функціональну характеристику.

Мовну компетентність прийнято розглядати як знання мови, її норм, правил та закономірностей функціонування в різних сферах суспільної діяльності. Державний службовець повинен володіти мовною компетентністю, яка передбачає розуміння структури мови, знання особливостей її словникового складу та граматичної будови, правил написання слів та їх використання в різних функціональних стилях, зокрема в офіційно-діловому. Мовна компетентність державного службовця включає знання про функціонування і системну організацію української мови на рівнях лексики, граматики, фонетики і фонології, орфографії, орфоепії, пунктуації [4].

Науковці в деяких випадках заміняють термін «мовна компетентність» на терміни «знання мови», «володіння мовою», під якими вони розуміють не сукупності окремих умінь, а їх цілісні великі блоки. Наприклад, здатність до побудови висловлювання, до розуміння мови та спілкування, слухання як особливі види мовної діяльності [6, с.211].

На конституційному рівні визначено, що державною мовою в Україні є українська мова. Водночас на державу покладено повноваження щодо забезпечення всебічного розвитку і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України, а також сприяння вивченню мов міжнародного спілкування [7].

Згідно Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» регламентовано статус української мови як єдиної державної мови, що передбачає обов'язковість її використання на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування, а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначені цим законом.

Українська мова як єдина державна мова виконує функції мови міжетнічного спілкування, є гарантією захисту прав людини для кожного українського громадянина незалежно від його етнічного походження, а також є фактором єдності і національної безпеки України [8].

У розумінні Закону України «Про державну службу» державною мовою є українська мова, якій Конституцією України надано статус мови офіційного спілкування посадових осіб державних органів та органів місцевого самоврядування під час виконання посадових обов'язків, а також мови діловодства і документації цих органів та посадових осіб [9].

Мовна компетентність є однією із базових професійної компетентності державного службовця та має безпосередній вплив на: 1) реалізацію права на державну службу (через вимогу до володіння державної мови відповідному рівню, визначеного Національною комісією зі стандартів державної мови); 2) професіоналізм державного службовця (зокрема, через призму вільного володіння державною мовою та знання іноземної, регіональної або мови національних меншин); 3) обсяг професійних обов'язків державного службовця (зокрема, використання державної мови під час виконання посадових обов'язків, запобігання дискримінації державної мови і протидія можливим спробам її дискримінації є одним із основних обов'язків державного службовця); 4) компетенцію Центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері державної служби (зокрема, через повноваження щодо організації із залученням навчальних закладів навчання державних службовців з метою удосконалення рівня володіння ними державною мовою, регіональною мовою або мовою національних меншин, а також іноземною мовою, яка є офіційною мовою Ради Європи, у встановлених законом випадках); 5) повноваження керівника державної служби (зокрема, щодо здійснення планування навчання персоналу державного органу з метою вдосконалення рівня володіння державними службовцями державною мовою, регіональною мовою або мовою національних меншин, визначеною відповідно до закону, а також іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи, у встановлених

законом випадках); 6) формування вимог до осіб, які претендують на вступ на державну службу; 7) перелік документів, що подаються для участі у конкурсі (серед яких копія Державного сертифіката про рівень володіння державною мовою (витяг з реєстру Державних сертифікатів про рівень володіння державною мовою), що підтверджує рівень володіння державною мовою, визначений Національною комісією зі стандартів державної мови) [9].

Функціональне призначення мовної компетентності можна розкрити через такі функції: інформаційну, комунікативну, номінативну, творчу, захисну, охорону, безпекову, пізнавальну, експресивну, естетичну, ідентифікаційну, міжкультурну тощо.

Питання щодо визначення рівня володіння державною мовою урегульовано рішеннями, виданими Національною комісією зі стандартів державної мови. Зокрема йдеться про Рішення Національної комісії зі стандартів державної мови від 24.06.2021 р. № 31 «Про затвердження класифікації рівнів володіння державною мовою та вимог до них», яким регламентовано зміст завдань для визначення рівня володіння державною мовою відповідає [10], а також Рішення Національної комісії зі стандартів державної мови «Про затвердження Порядку перевірки рівня володіння державною мовою» від 13.05.2021 р. № 20, яким визначено порядок перевірки рівня володіння державною мовою, встановлено єдині вимоги до процедури проведення іспитів та критеріїв оцінювання [11].

Мовну компетентність не слід ототожнювати з комунікаційною, що розглядається як: сукупність знань про норми і правила ведення природної комунікації – діалогу, суперечки, переговорів і та ін [12]; здатність особистості застосувати у конкретному спілкуванні знання мови, способи взаємодії з навколишніми і віддаленими людьми та подіями, навички роботи у групі, володіння різними соціальними ролями [13]; здатність особи застосовувати знання мови в різних ситуаціях спілкування.

Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України «Про організацію проведення атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою» від 26.04.2017 р. № 301 [4], яка вже втратила чинність вказувалось на обов'язку державного службовця володіти комунікативною компетентністю, яка ґрунтується на знанні структури, норм і функцій української мови у сфері ділового спілкування, а також особливостей мовного оформлення його основних жанрів, що покликано надати змогу посадовій особі ефективно виконувати свої службові обов'язки.

Комунікативна компетентність державного службовця передбачала, володіння такими навичками як: 1) створення текстів різних жанрів усного і писемного мовлення (у тому числі офіційно-ділового стилю); 2) аналіз та реферування текстів різних жанрів, підготовка аналітичних оглядів, довідок, висновків на основі опрацьованих текстів; 3) опрацювання текстів документів відповідно до службової потреби; монологічне та діалогічне (полілогічне) мовлення фахового спрямування (доповідь, звіт, промова, дискусія); 4) дотримання норм української літературної мови в офіційному спілкуванні (організація офіційних заходів, корпоративне та адміністративне спілкування тощо); 5) спілкування українською мовою на засадах соціальної та міжособистісної етики, моделювання комунікативної поведінки відповідно до ситуації у роботі з конфліктними групами (правопорушниками, особами з особливими потребами тощо); 6) обрання та застосування різних комунікативних стратегій для досягнення позитивного результату [4].

З огляду на це, слід відмітити, що при співвідношенні мовної та комунікативної компетентностей державного службовця потрібно враховувати, що в першому випадку йдеться про власне знання державним службовцем мови, лексики, граматики, фонетики і фонології, орфографії, орфоепії, пунктуації, а в другому – застосування мовних знань державним службовцем як інструментарію із налагодження комунікації.

В умовах інтеграції України в світову спільноту також змінюється й роль іноземної мови в діяльності державних органів. Європейська мовна політика включає формування у державних службовців соціально-комунікативних та мовних компетенцій, що дозволяють їм з однієї сторони бути конкурентноспроможними на ринку праці, а з іншої – налагоджувати міжнародну співпрацю.

Згідно з мовною політикою Європейського Союзу, громадянин ЕС має знати тримови: рідну та дві іноземні. В Україні мовна політика також має проводитися згідно курсу євроінтеграції [6, с.212].

Наразі вже передбачено вимогу до кандидатів, які претендують на зайняття посади державної служби категорії "А" щодо мовної компетентності, яка передбачає окрім вимоги про вільне володіння державною мовою, ще й вимогу – про володіння іноземною мовою, яка є однією з офіційних мов Ради Європи [9].

Окрім цього, 28.06.2023 р. в Україні зареєстровано Проект Закону про застосування англійської мови в Україні № 9432 [14], згідно якого пропонується офіційно закріпити статус англійської мови як однієї з мов міжнародного спілкування в Україні; визначити посади, кандидати, на зайняття яких зобов'язані володіти англійською мовою; унормувати особливості застосування англійської мови у роботі державних органів, органів місцевого самоврядування, підрозділів екстреної допомоги, під час перетину кордону, у сферах освіти, транспорту та охорони здоров'я [15].

Також в Україні впроваджено інститут Уповноваженого із захисту державної мови, прийнято Постанови Кабінету Міністрів України: «Про затвердження Порядку здійснення Уповноваженим із захисту державної мови контролю за застосуванням державної мови органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування» від 21.08.2019 р. № 817 [16]; «Про затвердження Порядку взаємодії Уповноваженого із захисту державної мови з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування» від 21.08.2019 № 819 [17].

Позитивним прикладом є створення різноманітних платформ для онлайн навчання державних службовців англійської мови на безкоштовній основі. Зокрема, йдеться про проєкт Eng4PublicService з безкоштовного вивчення публічними службовцями англійської мови, що реалізовується Національним агентом з питань державної служби у співпраці з міжнародною освітньою організацією EF Language Learning Solutions. Станом на 1- серпня 2023 року навчання пройшли 17 050 тисяч публічних службовців (з яких – 825 службовці органів державної влади). Навчання здійснюється на освітній платформі EF [18].

Метою онлайн курсу є удосконалення та розвиток мовленевих компетентностей з англійської мови професійного спрямування, поглиблення знання та розуміння відповідної лексики (термінології), а також набуття мовних навичок задля успішного використання англійської мови під час виконання своїх службових обов'язків.

За результатами успішного проходження кожного мовного рівня EF, що орієнтовно дорівнює 30 годинам, учасники навчання отримують сертифікат про підвищення кваліфікації з обсягом 1 кредит ЄКТС (за умови набрання щонайменше 70% правильних відповідей).

За результатами навчання державні службовці мають оволодіти навиками: практичного застосовування знань мовних норм (орфографічних, орфоепічних, акцентологічних, лексико-фразеологічних, граматичних, пунктуаційних, стилістичних) в офіційних і неофіційних комунікативних ситуаціях; спілкування з носіями англійської мови з питань професійної діяльності, використовуючи сучасні управлінські технології; читання, розуміння і перекладання текстів; вести бесіди на профільні теми, передбачені програмою; правильного застосовування лексики тем у реальних ситуаціях; написання резюме, приватних та офіційних листів [19].

Ще одним прикладом є Проєкт USAID «ГОВЕРЛА», згідно якого проводяться курси вивчення англійської мови для державних службовців та посадовців органів місцевого самоврядування. Навчання спрямовано на покращення мовних навичок англійської мови від рівня А1 до В1 та включає живі групові онлайн-зустрічі, які відбуватимуться в інтернаціональних міксованих командах, а також онлайн-вправи зі своєчасним фідбеком. Заплановано використання методики flipped classroom, яка дає гнучкість процесу та можливість виконувати завдання у будь-який зручний час. За результатами успішності навчання видаватимуться сертифікати. Попередньо показник охочих державних службовців та посадовців органів місцевого самоврядування до підвищення кваліфікації у вивченні англійської мови

сягнув до 20 тисяч осіб. В той час як кількість місць обмежена до 2000 осіб. З огляду на що при відборі першочергово буде враховуватись посади кандидатів та сфера діяльності, які дійсно потребують знання англійської мови та впроваджуватимуть отримані знання відразу на практиці [20]. Така кількість охочих свідчить про актуальність проведення таких курсів для державних службовців, та потребу у їх збільшенні. Важливо також мотивувати державних службовців, які покращують рівень мовної компетентності, щоб їх волевиявлення було добровільним, а не тому, що так треба. Саме така модель заохочування – покликана досягнути швидко бажаного результату.

Висновки. З огляду на вищенаведене можна прийти до висновку, що в Україні сформовано доволі потужний механізм для функціонування державної та інших мов, можливостей оволодіння мовами. Однак, що стосується мовної компетенції в діяльності державної служби, то в даному випадку слід приділяти більше уваги проведенню навчань, тренінгів та інших заходів для державних службовців, покликаних підвищити рівень знань державної та іноземних мов, в тому числі в частині формування мовної ділової культури та етики спілкування, діловодства в державних органах, ділового мислення, ораторського мистецтва.

Список використаних джерел:

1. Імплементаційний Регламент Комісії (ЄС) про верифікацію даних і акредитацію верифікаторів згідно з Директивою Європейського Парламенту і Ради 2003/87/ЄС : Міжнародний документ від 19.12.2018 р. № 2018/2067. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_024-18/ed20181219#n54.

2. Про вищу освіту : Закон України від 01.07.2014 р. № 1556-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18/ed20231227#Text.

3. Про затвердження складових галузевих стандартів вищої освіти з напряму 0504 «Туризм»: Наказ МОН України від 14.06.2004 р. № 476. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0863-04/ed20040720/find?text=%CA%EE%EC%EF%E5%F2%E5%ED%F2%ED%B3%F1%F2%FC#Text.

4. Про організацію проведення атестації осіб, які претендують на вступ на державну службу, щодо вільного володіння державною мовою: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2017 р. № 301 (втрата чинності). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/301-2017-п/ed20191203#Text.

5. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1341. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-п/ed20200702#Text.

6. Чеботарьова І.О Комунікативна компетентність: теоретичний аспект. *Наукові записки кафедри педагогіки*. Випуск XXXVI. Харків. 2014. URL: https://periodicals.karazin.ua/pedagogy/article/view/1917/1612

7. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Texthttps://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр#Text

8. Про забезпечення функціонування української мови як державної: Закон України від 25.04.2019 р. № 2704-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19#Text

9. Про державну службу : Закон України від 10.12.2015 р. № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19/ed20231224#Text

10. Про затвердження класифікації рівнів володіння державною мовою та вимог до них: Рішення Національної комісії зі стандартів державної мови від 24.06.2021 р. № 31. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/re36546?an=1

11. Про затвердження Порядку перевірки рівня володіння державною мовою : Рішення Національної комісії зі стандартів державної мови від 13.05.2021 р. № 20. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0897-21/ed20240130#Text

12. Бех І. Д. Особистісно-зорієнтоване виховання: навч.-метод. посіб. Київ. : ІЗМН, 1998. 204 с.

13. Про затвердження Державного стандарту початкової загальної освіти: Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 р. № 462 (втрата чинності). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/462-2011-п/ed20210901#Text.

14. Про застосування англійської мови в Україні : Проект Закону від 28.06.2023 р. № 9432 від URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42201

15. Народні депутати 278 голосами підтримали законопроєкт № 9432 про застосування англійської мови в Україні. URL: https://suspilne.media/622777-rada-pidtrimala-zakonoproekt-pro-zastosuvanna-anglijskoi-movi-v-ukraini/

16. Про затвердження Порядку здійснення Уповноваженим із захисту державної мови контролю за застосуванням державної мови органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 р. № 817. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/817-2019-п#Text

17. Про затвердження Порядку взаємодії Уповноваженого із захисту державної мови з органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.08.2019 № 819. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/819-2019-п#n9

18. Триває проєкт Eng4PublicService з безкоштовного вивчення публічними службовцями англійської мови. URL: https://nads.gov.ua/news/tryvaie-proiekt-eng4publicservice-z-bezkoshtovnoho-vyvchennia-publichnymy-sluzhbovtsiamy-anhliiskoi-movy

19. Англійська мова для публічних службовців. Загальна короткострокова програма. URL: https://pdp.nacs.gov.ua/courses/vyvchennia-anhliiskoi-movy-dostupnym-dlia-vsikh-publichnykh-sluzhbovtsiv-ukrainy

20. Для держслужбовців презентували спеціальні курси англійської мови. URL: https://www.ukrinform.ua/rubric-society/3845768-dla-derzsluzbovciv-prezentuvali-specialni-kursi-anglijskoi-movi.html

БОРОВИК А. В.
кандидат юридичних наук, доцент,
віце-президент з наукової роботи
Науково-дослідного інституту
публічного права
ORCID ID 0000-0003-1834-404X

ПОПИК Ю. І.
студентка 3 курсу факультету
правничих наук
Національного університету «Києво-
Могилянська академія»
ORCID ID 0009-0000-9045-090X

УДК 343.31+343.35
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.49

ПРАВО НЕ СВІДЧИТИ ПРОТИ СЕБЕ: ЗМІСТ, СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ

В роботі докладно розкривається зміст, сфера застосування, а також правові наслідки порушення права не свідчити проти себе. Автор не обмежується кримінальним процесуальним аспектом цього права, а досліджує інші випадки отримання державою показань чи пояснень та їхнє подальше використання. В роботі виокремлено складові права не свідчити проти себе, а також позитивні та негативні зобов'язання держави щодо дотримання цього права. Визначено момент, з якого на державу покладається обов'язок роз'яснити особі її право зберігати мовчання. Встановлено обсяг існуючих гарантій дотримання цього права в межах кримінального провадження. З'ясовано механізм доказування факту здійснення примусу особи до надання показань та наслідків такого примусу. Поширено кримінальні процесуальні гарантії дотримання свободи від самовикриття на провадження у справах про адміністративні правопорушення. Досліджено норми ЦПК України, ГПК України і КАС України, які передбачають обов'язок учасників справи надавати достовірні і повні пояснення, та обґрунтовано їхню часткову невідповідність Конституції України. Також досліджено можливість застосування свободи від самовикриття по відношенню до юридичних осіб. Конкретизовано як безпосередні (в контексті конкретного доказу чи групи доказів), так і опосередковані (в контексті результатів провадження) наслідки порушення права особи не свідчити проти себе. Висловлено позицію щодо неможливості використання показань свідка, одержаних у будь-якому провадженні, як доказу винуватості цього ж свідка у вчиненні правопорушення, за винятком правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України. Надано рекомендації щодо удосконалення чинного законодавства та правозастосовчої практики.

Ключові слова: *відмова від давання показань, недопустимість доказів, обов'язок давати показання, показання, пояснення, право зберігати мовчання, право не свідчити проти себе, примус до надання показань, свобода від самовикриття, справедливий судовий розгляд, роз'яснення прав.*

Borovyk A. V., Popyk Yu. I. The right not to incriminate oneself: contents, scope and legal consequences of violation

Annotation. The article describes in detail the content, scope and legal consequences of violation of the right not to incriminate oneself. The author is not limited by the criminal procedural aspect of this right, but also examines other cases of obtaining testimony or explanations by the state and their further use. The author identifies the components of the right not to incriminate oneself, as well as the positive and negative obligations of the state to respect this right. The author determines the moment when the state is obliged to explain to a person his/her right to remain silent. The scope of the existing guarantees of this right within criminal proceedings is determined. The mechanism of proving the fact of coercion of a person to testify and the consequences of such coercion is clarified.The author extends the criminal procedural guarantees of freedom from self-incrimination to proceedings on administrative offenses. The author analyzes the provisions of the Code of Civil Procedure of Ukraine, the Code of Economic Procedure of Ukraine and the Code of Administrative Court Procedure of Ukraine which provide for the obligation of the parties to a case to provide reliable and complete explanations, and substantiates their partial inconsistency with the Constitution of Ukraine. The author also investigates the possibility of applying the freedom from self-incrimination to legal entities. The author specifies both direct (in the context of a particular piece of evidence or group of evidence) and indirect (in the context of the results of proceedings) consequences of violation of a person's right not to incriminate himself/herself. The author expresses the position that it is impossible to use the testimony of a witness obtained in any proceedings as evidence of the same witness's guilt in committing an offense, with the exception of the offense under Article 384 of the Criminal Code of Ukraine. The author provides recommendations for improvement of current legislation and law enforcement practice.

Key words: *obligation to testify, testimony, explanation, right to remain silent, right not to testify against oneself, compulsion to testify, freedom from self-incrimination, fair trial, explanation of rights.*

Актуальність теми дослідження. Право не свідчити проти себе є основоположним правом. Існує значна кількість досліджень цього права. Зокрема, Т. Фулей справедливо наголошує на тому, що законодавчі гарантії свободи від самовикриття мають стати реальним важелем запобігання порушенням цього принципу на практиці [1, с. 115]. Л. Лобойко слушно зазначає, що діяльність органів кримінального переслідування у переважній більшості випадків спрямовується на отримання зізнання у вчиненні злочину [2, с. 9] (і хоча цитована стаття вийшла ще до набрання чинності новим КПК України, але істинність цього твердження важко заперечити і зараз). Значна кількість порушень цього права та тяжкі наслідки таких порушень зумовлюють потребу в комплексному і детальному міжгалузевому науковому опрацюванні змісту, сфери застосування, а також правових наслідків порушення цього права.

Метою дослідження є конкретизація змісту, сфери застосування, а також правових наслідків порушення права не свідчити проти себе.

Предметом дослідження є зміст, сфера застосування та правові наслідки порушення права не свідчити проти себе.

Об'єктом дослідження є врегульовані нормами права суспільні відносини, в рамках яких здійснюється право особи не свідчити проти себе (свободи від самовикриття) та реалізуються правові наслідки порушення цього права.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що ця робота є міжгалузевим науковим дослідженням, яке комплексно характеризує право не свідчити проти себе, не обмежуючись при цьому кримінальним процесуальним аспектом здійснення цього права. У роботі систематизуються норми законодавства на предмет складових права не свідчити проти себе, а також позитивних і негативних зобов'язань держави щодо дотримання цього

права. Робота містить аналіз релевантної судової практики. Також в роботі виявляються недоліки законодавства та надаються пропозиції щодо їх усунення. Робота зачіпає певні питання, які мають перспективу подальших наукових досліджень, зокрема – поширення свободи від самовикриття на юридичних осіб, а також недопустимість використання уразливого правового становища свідка для створення доказової бази проти цього ж свідка.

Виклад основного матеріалу. З метою лаконічного викладу тексту роботи, під правом не свідчити проти себе і свободою від самовикриття розумітимемо також ту його частину, яка стосується членів сім'ї і близьких родичів особи.

Частиною першою статті 63 Конституції України передбачено, що особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом [3]. У такий спосіб Основний Закон України закріпив право особи на відмову від давання таких показань або пояснень. Важливим є те, що особа має право відмовитися давати показання чи пояснення «щодо себе», а не лише «проти себе», тобто норма Конституції України не зобов'язує особу доводити те, що показання чи пояснення, від давання яких особа відмовляється, могли б стати підставою для підозри чи обвинувачення щодо цієї особи.

Аналіз змісту ст. 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (далі – Конвенція) свідчить про те, що в цій нормі відсутнє текстуальне закріплення права не свідчити проти себе. Разом з тим, Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ) у своїй практиці вважає це право одним зі складових права на справедливий суд. Зокрема, в рішенні у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» ЄСПЛ зазначає, що право на мовчання та право не свідчити проти себе становлять загальновизнані міжнародні стандарти, які лежать в основі поняття справедливого судового розгляду за статтею 6 Конвенції; право не свідчити проти себе передбачає, зокрема, що сторона обвинувачення в кримінальній справі, намагаючись довести свою версію щодо обвинуваченого, не може використовувати докази, здобуті за допомогою методів примусу чи утиску всупереч волі обвинуваченого [4].

У рішенні у справі «Яременко проти України» ЄСПЛ звернув увагу на те, що «слідчий відсторонив захисника заявника від справи після того, як захисник порадив своєму клієнтові мовчати і не свідчити проти себе» і на те, що заявник «давав свої показання за відсутності захисника і відмовився від них одразу після того, як з'явився захисник, вибраний на його власний розсуд»; зважаючи на це, ЄСПЛ дійшов висновку, що «використання таких показань на судовому розгляді порушило право заявника на мовчання та право не свідчити проти себе» [5]. Варто відзначити, що в цій справі йшлося про події, що мали місце до набрання чинності новим КПК України, яким передбачено принцип безпосередності дослідження судом показань. Тому наразі визнання особою своєї вини на досудовому розслідуванні саме по собі не може слугувати підставою для висновку про винуватість особи, якщо в суді особа не визнає себе винуватою.

Свобода від самовикриття та право не свідчити проти близьких родичів та членів сім'ї є однією із загальних засад кримінального провадження згідно з п. 11 ч. 1 ст. 7 КПК України. Її зміст розкрито в ст. 18 КПК України, аналіз якої дає підстави для висновку про те, що ця засада включає в себе чотири складові:

1) заборона примусу особи до *визнання* нею своєї винуватості у вчиненні кримінального правопорушення;

2) заборона примусу особи до *надання показань чи пояснень*, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення цієї особи, її близьких родичів чи членів сім'ї у вчиненні кримінального правопорушення;

3) право особи не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї (в тому числі у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання);

4) право бути негайно повідомленою про права, викладені вище в п. 3 [6].

Буквальне тлумачення ст. 18 КПК України дає підстави вважати, що перші дві складові стосуються будь-яких учасників кримінального провадження, а третя і четверта – лише підозрюваного і обвинуваченого.

Аналіз змісту КПК України дозволяє дійти висновку про те, що кримінальні процесуальні гарантії здійснення свободи від самовикриття ***на стадії досудового розслідування*** містяться, зокрема, в таких нормах КПК України:

– ч. 8 ст. 42, яка передбачає обов'язкове вручення підозрюваному, обвинуваченому пам'ятки про його процесуальні права та обов'язки, п. 2 ч. 3 ст. 212, який передбачає обов'язок службової особи роз'яснити затриманому його права, ч. 3 ст. 224, яка передбачає обов'язкове роз'яснення прав допитуваній особі, а також п. 2 ч. 3 ст. 42, який передбачає кореспондуюче право підозрюваного, обвинуваченого на чітке і своєчасне інформування про права і отримання їх роз'яснень;

– ч. 8 ст. 95, яка передбачає обов'язкове отримання згоди від особи, у якої сторони кримінального провадження отримують пояснення, які не є джерелом доказів;

– ч. 4 ст. 224, яка передбачає обов'язок одразу зупинити допит у разі відмови підозрюваного відповідати на запитання чи давати показання;

– ч. 2 і п. 1 ч. 3 ст. 302, які передбачають обов'язкове роз'яснення підозрюваному наслідків надання згоди на розгляд обвинувального акта щодо кримінального проступку у спрощеному провадженні, обов'язок сторони обвинувачення впевнитися у добровільності такої згоди, а також складення письмової заяви підозрюваного про таку згоду лише в присутності захисника [6].

В свою чергу, кримінальні процесуальні гарантії здійснення свободи від самовикриття ***на стадії судового провадження*** містяться, зокрема, в таких нормах КПК України:

– ч. 1 ст. 348, яка передбачає обов'язкове з'ясування у обвинуваченого, чи бажає він давати показання;

– ч. 3 ст. 349, яка встановлює обов'язок суду з'ясувати, чи є добровільною позиція особи, яка не оспорює певні обставини, та чи правильно ця особа розуміє зміст цих неоспорюваних обставин, перш ніж визнати дослідження доказів щодо цих обставин недоцільним;

– ч. 3 ст. 382, яка надає суду право призначити розгляд у судовому засіданні обвинувального акта щодо вчинення кримінального проступку та викликати для участі в ньому учасників кримінального провадження, якщо суд визнає це за необхідне (наприклад, якщо суд має сумнів у добровільності визнання обвинуваченим своєї вини і добровільності визнання ним встановлених під час досудового розслідування обставин);

– ч. 4-7 ст. 474, які встановлюють обов'язок суду з'ясувати у обвинуваченого розуміння ним своїх прав (зокрема права зберігати мовчання) та розуміння ним наслідків укладення та затвердження угод про примирення чи про визнання винуватості, переконатися у добровільності укладення угоди, а також відмовити в затвердженні угоди, зокрема, в тих випадках, коли укладення угоди не було добровільним чи відсутні фактичні підстави для визнання винуватості [6].

Отже, норми КПК України розкривають зміст свободи від самовикриття крізь призму трьох аспектів: 1) показання; 2) пояснення; 3) визнання вини. В той же час, важливо розуміти, що отримання показань можливе не лише під час допиту, а й під час проведення інших процесуальних дій, наприклад огляду місця події чи слідчого експерименту. До прикладу можна навести постанову Верховного Суду від 18.10.2023 у справі № 722/1818/22. За змістом цієї постанови, предметом розгляду було обвинувачення особи у вчиненні крадіжки. Сторона обвинувачення обґрунтовувала свою позицію посиланням на результати огляду місця події, добровільної видачі предмета злочину та записами з бодікамер. Сторона захисту наполягала, що ці докази отримані внаслідок порушення права не свідчити проти себе. Верховний Суд констатував, що «обставини цієї справи свідчать про те, що працівники поліції, приїхавши на місце, de facto поводились із …, як із підозрюваним. Зокрема, вони одразу відвели його в сторону і просили зізнатися у вчиненні злочину, що підтверджує свідок … (…). При цьому, за результатом такої «розмови», працівники поліції отримали самовикривальні показання від …, тобто вже очевидно підозрювали засудженого, але після цього не роз`яснили йому право на захист і право не свідчити проти себе, а почали фіксувати його показання на відеозапис та документувати їх у протоколах огляду місця події та добровільної

видачі» [7]. Отже, якщо сторона обвинувачення вже визначилася із тим, що вважає певну особу підозрюваною, то незалежно від часу вручення повідомлення про підозру, перед тим як проводити з цією особою будь-які процесуальні дії, які передбачають надання цією особою будь-яких показань чи пояснень (чи дій, які свідчать про визнання нею своєї вини, таких як видача предмету кримінального правопорушення), сторона обвинувачення зобов'язана роз'яснити такій особі зміст права не свідчити проти себе та впевнитися в тому, що особа розуміє зміст цього права.

Норми про права підозрюваного, зокрема вже згаданий вище п. 2 ч. 3 ст. 42 КПК України, слід тлумачити у системному взаємозв'язку із нормами, які визначають момент набуття особою статусу підозрюваного. Так, за змістом ч. 1 ст. 42 КПК України, підозрюваним є, зокрема, особа, яка затримана за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення [6]. В свою чергу, цю норму слід тлумачити у системному взаємозв'язку із нормою, яка визначає момент затримання особи: згідно зі ст. 209 КПК України, особа є затриманою з моменту, коли вона силою або через підкорення наказу змушена залишатися поряд із уповноваженою службовою особою чи в приміщенні, визначеному уповноваженою службовою особою [6]. Системне тлумачення цих норм дозволяє дійти висновку, що з цього моменту у такої особи виникає право бути повідомленою про своє право не свідчити проти себе, а цьому праву кореспондує обов'язок сторони обвинувачення роз'яснити такій особі її права.

На підтвердження викладеного вище висновку наводимо постанову Верховного Суду від 22 березня 2023 року у справі № 759/5613/20. Предметом розгляду було, зокрема, обвинувачення особи у незаконному придбанні та зберіганні психотропної речовини з метою збуту. За обставинами справи, одразу після фактичного затримання особи ця особа, не будучи поінформованою про свої права, видала працівникам поліції наркотичні засоби та повідомила про місцезнаходження інших наркотичних засобів. Суд касаційної інстанції дійшов такого висновку: «огляд місця події був проведений за участю підозрюваного ..., якому слідчий не роз`яснив, зокрема і прав на захист та не говорити нічого з приводу підозри проти нього, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, колегія суддів Верховного Суду вважає правильним висновок судів про недопустимість доказів, отриманих у результаті цієї слідчої дії, оскільки недотримання права особи зберігати мовчання мало прямий вплив на зміст повідомлених підозрюваним даних щодо наявності психотропної речовини, а також місць її зберігання» [8].

Право не свідчити проти себе традиційно асоціюється з засадами кримінального провадження. Разом з тим, постає питання про здійснення цього права в рамках провадження у справах про адміністративні правопорушення. Проведений вище аналіз практики ЄСПЛ свідчить про те, що свобода від самовикриття є не лише національним, а й міжнародним стандартом у сфері прав людини і невід'ємною складовою права на справедливий суд. Тут варто згадати про те, що поняття «кримінальне обвинувачення», вжите в ст. 6 Конвенції, в практиці ЄСПЛ має автономне тлумачення. До прикладу згадаємо справу «Лучанінова проти України», розглянуту ЄСПЛ 9 червня 2011 року, за обставинами якої на заявницю була накладено адміністративне стягнення у вигляді штрафу за вчинення дрібного викрадення чужого майна. ЄСПЛ встановив, що «з огляду на загальний характер законодавчого положення, яке порушила заявниця, а також профілактичну та каральну мету стягнень, передбачених цим положенням, Суд вважає, що провадження, про яке йдеться, є кримінальним для цілей застосування Конвенції» [9]. Висновки про загальний характер законодавчих положень, а також профілактичну та каральну мету стягнень – в цілому є релевантними якщо не до всіх, то до більшої частини норм КУпАП. Отже, провадження у справах про адміністративні правопорушення має передбачати гарантії дотримання права не свідчити проти себе.

Аналіз норм КУпАП свідчить про те, що ним передбачено роз'яснення прав особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, на стадії складання протоколу про адміністративне правопорушення (ч. 4 ст. 256) і на стадії розгляду справи (ч. 2 ст. 279). Разом з тим, норма ч. 4 ст. 256 КУпАП відсилає до переліку прав, передбаченого ст. 268 КУпАП.

В свою чергу, цей перелік, хоча й містить *право* (тобто не обов'язок) особи давати пояснення, однак прямо не закріплює зміст свободи від самовикриття в такий спосіб, як це має місце у ст. 18 КПК України [10]. Це є недоліком застарілого КУпАП, через який на практиці можуть виникати порушення права не свідчити проти себе.

Разом з тим, самовикривальні свідчення особи можуть бути отримані державою не лише під час провадження з притягнення такої особи до адміністративної чи кримінальної відповідальності. Не виключається ситуація, коли показання чи пояснення особи, отримані від неї під час розгляду, наприклад, цивільної справи або під час адміністративної процедури, потім можуть бути використані проти такої особи як підстава притягнення її до відповідальності. В підтвердження цих доводів згадаємо норму ч. 4 ст. 56 Закону України «Про адміністративну процедуру» [11], яка теж містить гарантії дотримання свободи від самовикриття. Згадаємо також, що сфера застосування ст. 63 Конституції України не обмежується лише кримінальним провадженням чи провадженням у справах про адміністративні правопорушення. Зміст будь-яких законів, які передбачають отримання від особи показань чи пояснень, має узгоджуватися із приписами Основного Закону.

З цих підстав постає питання про відповідність Конституції України приписів п. 5 ч. 2 ст. 43 ЦПК України, п. 5 ч. 2 ст. 42 ГПК України, а також п. 5 ч. 5 ст. 44 КАС України, які передбачають обов'язок учасників справи «*надавати суду повні і достовірні пояснення з питань, які ставляться судом, а також учасниками справи в судовому засіданні*» [12; 13; 14]. А оскільки ця норма встановлює процесуальний обов'язок, то слід згадати, що невиконання процесуального обов'язку дає підстави суду для застосування штрафу як заходу процесуального примусу (п. 1 ч. 1 ст. 148 ЦПК України, п. 1 ч. 1 ст. 135 ГПК України, п. 1 ч. 1 ст. 149 КАС України) [12; 13; 14]. Разом з тим, учасник справи, на відміну від свідка, є *за визначенням* зацікавленою особою, а остаточне судове рішення в позовному провадженні завжди буває не на користь того чи іншого учасника справи. Ухвалюючи таке судове рішення, суд де-факто завжди констатує недостовірність пояснень тієї сторони, не на користь якої це судове рішення ухвалено. Згадуючи кримінальне провадження, пригадаємо, що обвинувачений не несе жодної відповідальності за відмову від давання показань чи за надання завідомо неправдивих показань, а потерпілий – за відмову від давання показань. Тож постає риторичне запитання – чому за тих самих обставин учасник цивільної, господарської чи адміністративної справи *зобов'язаний* надавати суду повні і достовірні пояснення? Запроваджуючи *обов'язок* учасника справи надавати лише достовірні пояснення і не передбачивши при цьому право на відмову від надання пояснень, законодавець, на глибоке переконання автора, допустив грубе порушення вимог ст. 63 Конституції України. На думку автора, застосовуючи норми прямої дії, що містяться в ст. 63 Конституції України, суди не можуть зобов'язувати *учасників справ* (за винятком суб'єктів владних повноважень) до надання пояснень, а тим паче застосовувати заходи процесуального примусу в разі відмови учасника справи від надання пояснень чи в разі встановлення судом недостовірності цих пояснень.

Дискусійним питанням є поширення свободи від самовикриття на юридичних осіб, посадові особи яких також можуть надавати показання чи пояснення. На думку автора, виходячи з положень ч. 1 ст. 94 ЦК України, яка передбачає наявність у юридичної особи особистих немайнових прав [15], юридичні особи теж мають бути захищені свободою від самовикриття, зміст якої полягає в тому, що юридична особа не може бути притягнута до відповідальності:

а) на підставі показань чи пояснень її посадової особи, отриманих без роз'яснення їй права не свідчити проти себе, або внаслідок примусу такої посадової особи до надання показань чи пояснень, або в результаті показань цієї посадової особи, яка була допитана в якості свідка;

б) на підставі факту відмови її посадової особи від надання показань чи пояснень.

Аналіз норм КПК України дає підстави для висновку про те, що порушення права не свідчити проти себе (чи окремих складових цього права) має безпосередні негативні правові наслідки в контексті доказування. Зокрема йдеться про такі норми:

– п. 2 та п. 4 ч. 2 ст. 87, яка передбачає обов'язок суду визнати істотним порушенням прав людини і громадянина такі діяння, як отримання доказів внаслідок катування, жорстокого, нелюдського або такого, що принижує гідність особи, поводження або погрози застосування такого поводження, а також отримання показань чи пояснень від особи, яка не була повідомлена про своє право відмовитися від давання показань та не відповідати на запитання, або їх отримання з порушенням цього права (а отже, докази, отримані внаслідок таких діянь, є недопустимими і на них не може посилатися суд);

– п. 1 ч. 3 ст. 87, яка встановлює недопустимість доказів, що були отримані з показань свідка, який надалі був визнаний підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні [6].

У наведеній вище постанові від 22 березня 2023 року у справі № 759/5613/20 Верховний Суд зазначив, що «не будь-яке формальне недотримання вимог кримінального процесуального закону при отриманні доказу автоматично тягне необхідність визнання доказу недопустимим. Натомість закон зобов`язує суд дати оцінку доказу з точки зору його допустимості з урахуванням того, чи було допущене порушення КПК істотним та яким чином воно перешкоджало забезпеченню та реалізації прав і свобод особи» [8]. Істотність такого порушення КПК України, як порушення права не свідчити проти себе, – закріплена на рівні норми самого КПК України, про що вже було сказано вище. Разом з тим, правовий наслідок такого порушення залежить від того, чи має доказ, отриманий внаслідок цього порушення, визначальним та вирішальним для доведення винуватості особи. В цьому контексті застосуванню підлягає також доктрина «плодів отруйного дерева». Наприклад, якщо вилучення предмета злочину чи його добровільна видача відбувається внаслідок порушення свободи від самовикриття (а тому протоколи цих слідчих дій визнаються недопустимими доказами), то недопустимими будуть також висновки експертиз, проведених із вилученим предметом злочину. Разом з тим, якщо інших доказів (без урахування недопустимих) цілком достатньо для визнання особи винуватою, то порушення права не свідчити проти себе буде підставою лише для виключення недопустимих доказів з переліку доказів винуватості особи, однак не відобразиться на підсумковому результаті розгляду кримінального провадження. В той же час, на прикладі справи № 759/5613/20 можна дійти висновку, що якщо сторона обвинувачення *в основу доказової бази* покладає відомості, отримані внаслідок порушення свободи від самовикриття (або завдяки такому порушенню), це є підставою для ухвалення виправдувального вироку.

У вже згаданій вище справі № 722/1818/22 Верховний Суд, виявивши, що в основу висновку про винуватість засудженого були покладені недопустимі докази, отримані з порушенням свободи від самовикриття, скасував вирок суду першої інстанції та ухвалу суду апеляційної інстанції і призначив новий розгляд в суді першої інстанції [7]. Це пов'язано із тим, що суд касаційної інстанції є судом права, а не судом факту. Отже, якщо на стадії касаційного провадження буде виявлено факт засудження особи на підставі її самовикривальних показань чи пояснень, отриманих із порушенням права не свідчити проти себе, це є підставою для скасування вироку суду із призначенням нового розгляду, під час якого належить з'ясувати, чи достатньо інших доказів (крім тих, що визнані недопустимими) для висновку про винуватість особи у вчиненні кримінального правопорушення.

Незважаючи на те, що тягар доведення винуватості особи покладається саме на сторону обвинувачення, судова практика покладає і на сторону захисту певну частину обов'язку доказування, зокрема в частині тверджень про можливе застосування недозволених методів досудового розслідування (які є безумовним порушенням права не свідчити проти себе) задля отримання показань чи пояснень особи. До прикладу можна навести справу № 328/3410/17, переглянуту Верховним Судом 21 лютого 2023 року. За її обставинами, особа була засуджена за умисне вбивство. У своїй касаційній скарзі засуджений стверджував про те, що в період між фактичним затриманням та проведенням слідчого експерименту він був підданий нелюдському поводженню. Відхиляючи ці доводи, суд касаційної інстанції зазначив, що «про застосування до нього тортур та погроз з боку працівників поліції вночі з 01 на 02 жовтня 2017 року засуджений вперше заявив в судовому засіданні 26 березня 2018 року... Висновок

про можливе побиття його невідомими особами він зробив лише на підставі відчуття болю в руках та області ребер зранку. Також він не міг пояснити, що саме вимагали від нього під час застосування катувань та яким чином таке поводження вплинуло на його поведінку під час проведення наступного дня слідчого експерименту *в присутності захисника*... засуджений не послався на обставини, які заважали йому протягом кількох місяців повідомити самостійно або за допомогою свого захисника про стверджуване погане поводження» [16]. Отже, по-перше, сторона захисту повинна своєчасно, без зволікань, заявляти про випадки нелюдського поводження. По-друге, проведення слідчої дії у присутності захисника ставить під сумнів доводи про взаємозв'язок можливого нелюдського поводження напередодні слідчої дії та поясненнями особи, отриманими під час слідчої дії. По-третє, особа, яка посилається на нелюдське поводження, має з певним ступенем детальності описати дії, які з нею вчинялися, а також те, що саме від неї вимагали службові особи під час вчинення таких дій. В іншому випадку самі по собі посилання такої особи на нелюдське поводження – не дають суду підстав стверджувати про порушення права не свідчити проти себе.

Що стосується згаданої вище норми п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України, то принцип, який випливає з її змісту, доцільно екстраполювати на інші форми провадження. Адже процесуальний статус свідка передбачає обов'язок, а не право, надати показання. Маючи гарантоване Конституцією України право відмовитися від надання показань *щодо себе, близьких родичів чи членів сім'ї*, свідок не може відмовитися від давання *інших* показань. Надання свідком показань супроводжується також відповідями на питання учасників процесу, зокрема щодо джерел обізнаності свідка про певні обставини, а відповіді щодо джерел обізнаності – так чи інакше можуть розкрити відомості про самого свідка, наприклад щодо його роду занять, щодо перебування його в певний час в певному місці, щодо його взаємодії з іншими особами тощо. Отже, право свідка на відмову від давання показань *щодо себе, близьких родичів чи членів сім'ї* – не убезпечує свідка від можливості дати такі показання, які опосередковано можуть бути використані згодом проти самого свідка. Цим і викликана норма п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України про недопустимість використання показань свідка як доказів винуватості цього ж свідка *у цьому ж кримінальному провадженні*. В той же час, уточнення «у цьому ж кримінальному провадженні», вжите в п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України, все одно залишає простір для зловживань з боку сторони обвинувачення: наприклад, задля обходу цієї норми може бути зареєстроване нове кримінальне провадження або виділені матеріали досудового розслідування із присвоєнням нового номера кримінального провадження, і формально норма п. 1 ч. 3 ст. 87 КПК України не діятиме.

Разом з тим, слід звернути увагу на те, що перелік істотних порушень прав та свобод людини, визначений у ст. 87 КПК України, не є вичерпним. На думку автора, уразливість процесуального статусу свідка (який несе кримінальну відповідальність за відмову від давання показань) – виключає можливість застосування показань свідка, одержаних у *будь-якому* провадженні (в тому числі, наприклад, у цивільному процесі) як доказ винуватості цього ж свідка у вчиненні правопорушення, за винятком лише того правопорушення, яке безпосередньо випливає з процесуального обов'язку свідка – завідомо неправдиве показання (ст. 384 КК України).

Що стосується наслідків порушення права не свідчити проти себе під час провадження у справах про адміністративні правопорушення, то ці правові наслідки ілюструються судовою практикою. Так, зі змісту постанови Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 25.07.2023 у справі № 357/8070/23 вбачається, що особа обвинувачувалася у здійсненні торгівлі тютюновими виробами без марок акцизного податку (ч. 1 ст. 156 КУпАП). Матеріали справи свідчили про відсутність процедури контрольної закупки, відсутність пояснень свідків, які б підтвердили факт такої торгівлі; виручка від торгівлі не вилучалася, не оглядалася і не встановлювалася. В обгрунтування висновку про вину особи працівник поліції посилався лише на протокол про адміністративне правопорушення, в якому було зазначено про визнання особою своєї вини. В той же час, суд визнав такі доводи недостатніми для визнання особи винуватою і, пославшись на свободу від самовикриття, зазначив, що «визнання своєї винуватості ... у вчиненні правопорушення, передбаченого ч. 1

ст. 156 КУпАП не звільняє особу, яка складала протокол про адміністративне правопорушення надати докази, які б підтверджували її вину у вчиненні правопорушення» [17].

Отже, якщо особа, яка складає протокол про адміністративне правопорушення, не роз'яснивши особі право не свідчити проти себе, отримує її самовикривальні свідчення, то за відсутності інших (допустимих) доказів вчинення такою особою адміністративного правопорушення, особа не може бути визнана винуватою. За цих умов, порушення права не свідчити проти себе під час провадження у справі про адміністративне правопорушення є підставою для закриття провадження у справі у зв'язку з відсутністю події і складу адміністративного правопорушення.

Висновки.

1. Встановлено, що свобода від самовикриття не обмежується кримінальним провадженням, а стосується будь-яких показань чи пояснень, які одержуються державою від особи.

2. З'ясовано, що право не свідчити проти себе включає в себе право на мовчання, право припинити давання показань чи пояснень в будь-який момент, а також право знати про ці права. Цим правам кореспондує позитивне зобов'язання держави роз'яснювати особі зміст свободи від самовикриття та пересвідчуватися у добровільності визнання особою певних обставин, а також негативне зобов'язання утримуватися від будь-яких форм примусу особи до надання показань чи пояснень. Здійснення позитивного зобов'язання пов'язане із початком поводження з особою як з підозрюваною, але не пізніше моменту затримання особи чи набуття нею статусу підозрюваної в інший спосіб.

3. Визначено, що, безпосередність отримання показань судом, участь захисника, а також норми про недопустимість доказів – виступають гарантіями дотримання свободи від самовикриття у кримінальному провадженні.

4. Обґрунтовано, що свобода від самовикриття має здійснюватися на будь-якій стадії кримінального провадження, а сфера її здійснення не обмежується допитом, а включає в себе будь-які слідчі (розшукові) чи інші процесуальні дії, які передбачають можливість отримання від особи певної інформації.

5. З'ясовано, що примус особи до надання показань чи пояснень однозначно свідчить про порушення її свободи від самовикриття. Однак на таку особу фактично покладається обов'язок своєчасно повідомити про випадок примусу і надати докладні пояснення щодо обставин і наслідків цього примусу.

6. Доведено, що з огляду на практику ЄСПЛ, провадження у справах про адміністративні правопорушення має передбачати такі ж гарантії дотримання свободи від самовикриття, як і кримінальне провадження.

7. В ході дослідження виявлено, що зміст норм п. 5 ч. 2 ст. 43 ЦПК України, п. 5 ч. 2 ст. 42 ГПК України, а також п. 5 ч. 5 ст. 44 КАС України, які передбачають обов'язок учасника справи надати повні та достовірні пояснення, в системному взаємозв'язку з п. 1 ч. 1 ст. 148 ЦПК України, п. 1 ч. 1 ст. 135 ГПК України, п. 1 ч. 1 ст. 149 КАС України, які передбачають штраф за невиконання, в тому числі, цього процесуального обов'язку, не відповідає ст. 63 Конституції України, за винятком обов'язку суб'єктів владних повноважень надавати повні та достовірні пояснення.

8. Обґрунтовано, що юридична особа також має бути захищена свободою від самовикриття – в аспекті недопустимості використання свідчень її посадових осіб, отриманих з порушенням такої свободи або отриманих при їхньому допиті як свідків, проти цієї юридичної особи, а також недопустимості використання проти юридичної особи факту відмови її посадової особи від надання свідчень. В цьому питанні є простір для подальшої наукової дискусії.

9. Встановлено, що безпосереднім правовим наслідком порушення права не свідчити проти себе є недопустимість (а отже – неможливість використання) доказу, отриманого з порушенням такого права, з урахуванням доктрини «плодів отруйного дерева».

10. Визначено, що опосередкованим (віддаленим) правовим наслідком порушення досліджуваного права, в контексті кримінального провадження і провадження у справах про адміністративні правопорушення, є ухвалення виправдувального вироку (закриття справи

про адміністративне правопорушення), якщо немає інших доказів, які б самі по собі достатньою мірою доводили вину особи.

11. На думку автора, неможливим є використання показань свідка, одержаних у будь-якому провадженні, як доказ винуватості цього ж свідка у вчиненні правопорушення, за винятком правопорушення, передбаченого ст. 384 КК України.

12. З урахуванням виявлених в ході дослідження недоліків законодавства, рекомендується привести норми п. 5 ч. 2 ст. 43 ЦПК України, п. 5 ч. 2 ст. 42 ГПК України, а також п. 5 ч. 5 ст. 44 КАС України у відповідність зі змістом ст. 63 Конституції України, а також закріпити (по аналогії зі ст. 18 КПК України) в тексті ст. 268 КУпАП всі складові права не свідчити проти себе.

Список використаних джерел:

1. Фулей Т. Свобода від самовикриття як засада кримінального провадження. *Слово Національної школи суддів України*. 2013. № 2 (3). С. 107–115. URL: https://nsj.gov.ua/files/1445846397cln_2013_2_15.pdf.

2. Лобойко Л.М. Реформування кримінально-процесуального законодавства у частині регламентації окремих питань доказування. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. 2011. № 2 (4). URL: https://lj.oa.edu.ua/articles/2011/n2/11llmopd.pdf.

3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996року.URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text.

4. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Нечипорук і Йонкало проти України» (Заява № 42310/04) від 21 квітня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_683#Text.

5. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Яременко проти України» (Заява № 32092/02) від 12 червня 2008 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_405#Text.

6. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text.

7. Постанова Верховного Суду від 18.10.2023 у справі № 722/1818/22 за обвинуваченням у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 4 ст. 185 КК України. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/114357455.

8. Постанова Верховного Суду від 22 березня 2023 року у справі № 759/5613/20 за обвинуваченням у вчиненні кримінальних правопорушень, передбачених ч. 2 ст. 15, ч. 1 ст. 185, частинами 1, 2 ст. 307 КК України. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109810027.

9. Рішення Європейського Суду з прав людини у справі «Лучанінова проти України» (Заява № 16347/02) від 9 червня 2011 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_788#Text.

10. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 7 грудня 1984 року № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

11. Про адміністративну процедуру: Закон України від 17 лютого 2022 року № 2073-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2073-20#Text.

12. Цивільний процесуальний кодекс України від 18 березня 2004 року № 1618-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6543.

13. Господарський процесуальний кодекс України від 6 листопада 1991 року № 1798-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#n6543.

14. Кодекс адміністративного судочинства України від 6 липня 2005 року № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text.

15. Цивільний кодекс України від 16 січня 2003 року № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

16. Постанова Верховного Суду від 21 лютого 2023 року у справі № 328/3410/17 за обвинуваченням у вчиненні кримінального правопорушення, передбаченого пунктами 2 та 4 ч. 2 ст. 115 КК України. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/109211486.

17. Постанова Білоцерківського міськрайонного суду Київської області від 25.07.2023 у справі № 357/8070/23 про адміністративне правопорушення, передбачене ч. 1 ст. 156 КУпАП. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112419931.

ОДУХА М. В.
здобувач
(Науково-дослідний інститут публічного права)
ORCID ID 0009-0001-0898-8477

УДК 339.186
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.50

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ

Адміністративно-правовий статус адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні, має кілька ключових аспектів. Він включає їх місце в системі органів публічної влади, обсяг повноважень, загальний напрямок діяльності та компетенцію. Замовники публічних закупівель як адміністративні органи охоплюють органи державної влади, органи соціального страхування та юридичних осіб, які забезпечують потреби держави або територіальної громади. Їх адміністративно-правовий статус визначається функціями та повноваженнями, які включають організацію та проведення закупівель товарів, робіт і послуг, управління бюджетними коштами, контроль і нагляд за дотриманням законодавства у сфері закупівель, а також координацію дій між різними замовниками. Уповноважений орган у сфері публічних закупівель як центральний орган виконавчої влади, відповідальний за формування та реалізацію державної політики, має адміністративно-правовий статус, що включає функції формування політики, нормативно-правового забезпечення, підготовки звітів, узагальнення та поширення практики, міжнародного співробітництва, надання роз'яснень і консультацій, забезпечення функціонування вебпорталу, розроблення навчальних програм, співпраці з іншими органами щодо запобігання корупції, авторизації електронних майданчиків і взаємодії з громадськістю для вдосконалення системи публічних закупівель. Антимонопольний комітет України є державним органом зі спеціальним статусом, що забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності та сфері публічних закупівель. Його адміністративно-правовий статус визначається завданнями та повноваженнями, включаючи контроль створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель і моніторинг державної допомоги суб'єктам господарювання. Централізовані закупівельні організації в Україні, будучи юридичними особами державної або комунальної власності, визначаються органами влади для організації та проведення тендерів і закупівель за рамковими угодами в інтересах замовників. Їх адміністративно-правовий статус включає функції організації тендерів, нормативно-правового забезпечення, підготовки звітів, узагальнення практики, міжнародного співробітництва, надання роз'яснень і консультацій, розробки навчальних програм.

Ключові слова: *адміністративний орган, замовники публічних закупівель, захист конкуренції, конкурентне середовище, контроль, потреби держави, тендер, уповноважений орган.*

Odukha M.V. The administrative-legal status of administrative bodies responsible for public procurement administration in Ukraine

The administrative-legal status of administrative bodies responsible for public procurement administration in Ukraine includes several key aspects. It encompasses their position within the public authority system, scope of powers, general direction of activity, and competence. Public procurement customers, as administrative bodies, include state authorities, social security bodies, and legal entities that meet the needs of the state or a territorial community. Their administrative-legal status is determined by functions and powers, including the organization and conduct of procurement of goods, works, and services, budget management, control, and oversight of compliance with procurement legislation, as well as coordination between different customers. The authorized body in the field of public procurement, as a central executive authority responsible for forming and implementing state policy, has an administrative-legal status that includes functions of policy formation, regulatory support, report preparation, practice generalization and dissemination, international cooperation, provision of clarifications and consultations, ensuring the functioning of the web portal, development of training programs, cooperation with other bodies to prevent corruption, authorization of electronic platforms, and interaction with the public to improve the public procurement system. The Antimonopoly Committee of Ukraine is a state body with a special status that ensures the protection of competition in entrepreneurial activities and the field of public procurement. Its administrative-legal status is determined by tasks and powers, including the control of the creation of a competitive environment in the field of public procurement and monitoring of state aid to business entities. Centralized procurement organizations in Ukraine, being legal entities of state or communal ownership, are designated by authorities to organize and conduct tenders and procurements under framework agreements in the interests of customers. Their administrative-legal status includes functions of organizing tenders, regulatory support, report preparation, practice generalization, international cooperation, provision of clarifications and consultations, and development of training programs.

Key words: *administrative body, authorized body, competition protection, competitive environment, control, public procurement customers, state needs, tender.*

Вступ. Актуальність дослідження тематики адміністративно-правового статусу адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні, зумовлена кількома ключовими факторами. По-перше, ефективне функціонування системи публічних закупівель є критично важливим для забезпечення раціонального та прозорого використання державних коштів. Адміністративні органи, що здійснюють публічне адміністрування закупівель, відіграють центральну роль у запобіганні корупції, зловживанням та забезпеченні добросовісної конкуренції серед постачальників. По-друге, удосконалення нормативно-правового регулювання та функціонування органів, що здійснюють публічні закупівлі, сприяє підвищенню ефективності державного управління та збільшенню довіри суспільства до державних інституцій. По-третє, розвиток електронних систем закупівель, таких як Prozorro, потребує постійного аналізу та адаптації правового статусу відповідних адміністративних органів для забезпечення їх відповідності сучасним вимогам та викликам. Нарешті, дослідження адміністративно-правового статусу таких органів є важливим з точки зору інтеграції України в міжнародні економічні та правові системи, що вимагає узгодження національного законодавства з європейськими та міжнародними стандартами у сфері публічних закупівель.

Огляд останніх досліджень. До проблематики адміністративно-правового статусу адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні звертали свою увагу такі вчені-юристи: В. Авер'янов, І. Влялько, В. Галунько,

І. Глобенко, Е. Демський, П. Діхтієвський, А. Іванищук, О. Кулак, В. Курило, О. Кузьменко, Т. Куценко, В. Колотій, В. Колпаков, В. Кощеєв, О. Критенко, І. Лагус, З. Максименко, В. Міняйло, О. Мельников, А. Никифоров, О. Овсянюк-Бердадіна, А. Олефір, А. Павловський, Я. Петруненко, Г. Пінькас, В. Смиричинський, Н. Ткаченко, О. Турчинов, Ю. Уманців, К. Хусанова, Ю. Фалко, С. Чистов та інші. Однак вони торкалися цієї проблематики лише побічно, досліджуючи лише суміжні поняття.

Формулювання цілей статті. *Мета* статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права, чинного законодавства, доктринальних поглядів українських учених-правників сформулювати адміністративно-правовий статус адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні.

Виклад основних положень. У попередніх наших наукових працях ми довели, що публічне адміністрування публічних закупівель – це виконання завдань, функцій та здійснення контролю органами публічної адміністрації, які регулюються нормами адміністративного права та пов'язані з вирішенням та виконанням поставлених цілей щодо врегулювання процесу публічних закупівель товарів, робіт і послуг фізичними особами, фізичними особами-підприємцями чи юридичними особами [1].

Чинне законодавства до суб'єктів правових відносин у сфері державних закупівель відносить замовників; учасників процедури закупівлі як фізичних осіб, юридичних осіб (фізичних осіб-підприємців), резидентів (нерезидентів), які подали тендерні пропозиції або взяли участь у переговорах; уповноважений орган; переможців процедури закупівлі; пов'язаних осіб; суб'єкта оскарження як фізичної чи юридичної особи, яка звернулася до органу оскарження з метою захисту своїх прав та інтересів з приводу рішення, дії чи бездіяльності замовника; орган оскарження – Антимонопольний комітет України; уповноважену особу як службову (посадову) чи іншу особу, яка є працівником замовника й визначена відповідальною за організацію та проведення процедур закупівлі/спрощених закупівель; централізовані закупівельні організації [2].

Проте не всі із зазначених суб'єктів правового регулювання публічних закупівель є такими, що мають ознаки адміністративних органів. Такі суб'єкти права, як учасники процедури закупівлі, переможці процедури закупівлі; пов'язані особи є такими, що хоча й беруть участь в адміністративно-правових відношеннях публічних закупівель, проте представляють приватні, а не публічні інтереси. Вони не мають правового статусу адміністративного органу.

Звертаючись до доктринального аналізу теорії адміністративно-правового статусу, слід відзначити, що в юридичній літературі існують певні тенденції до розкриття адміністративно-правового статусу різноманітних адміністративних органів. На прикладі адміністративно правового статусу митної варти Н. Дукова доводить, що «правовий статус» в юридичній літературі є неоднозначним і надається розуміння цього поняття шляхом дослідження правового статусу митної варти. Вчена визначає кілька ключових елементів, необхідних для розуміння адміністративно-правового статусу митної варти як частини системи виконавчої влади. Місце в системі виконавчої влади: галузеве чи міжгалузеве регулювання, визначення положення органу в загальній системі виконавчої влади, рівень органу (загальнодержавний, регіональний або інший рівень). Обсяг повноважень: сфера суспільних відносин, які регулюються органом, перелік об'єктів, безпосередньо підлеглих органу. Завдання, покладені державою: загальний напрямок діяльності органу та його мета. Адміністративні функції: конкретні обов'язки органу щодо виконання поставлених завдань. Права та обов'язки: визначення обсягу допустимих дій органу та його посадових осіб при виконанні своїх функцій (права), а також обсягу належної поведінки (обов'язки). Ці елементи є важливими для всебічного визначення адміністративно-правового статусу органу виконавчої влади, включаючи митну варту [3].

Ю. Аністратенко доводить, що адміністративно-правовий статус працівника державної контрольно-ревізійної служби України є правовою категорією, що характеризує його місце в системі суспільного розподілу праці, визначає межі діяльності працівника щодо інших суб'єктів правовідносин, урегульованих адміністративно-правовими нормами.

Ученим обґрунтовано, що адміністративно-правовий статус регламентується нормами адміністративного та фінансового права, а адміністративно-правовий статус працівників державної контрольно-ревізійної служби України має публічно-правовий характер [4].

На думку І. Долуди, адміністративно-правовий статус суб'єктів публічного адміністрування, які здійснюють правове регулювання експорту та імпорту товарів військового та подвійного призначення в Україні, – це сукупність визначених законодавством України адміністративних обов'язків та прав Кабінету міністрів України, Міністерства економіки України та Державної служби експортного контролю України з метою забезпечення національної безпеки, Збройних Сил та інших сил безпеки і оборони України зброєю та товарами військового призначення для перемоги [5].

Виходячи з таких наукових позицій можна зробити висновок, що змістом адміністративно-правового статусу адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні, є такі юридичні складові: 1) місце в системі органів публічної влади; 2) обсяг повноважень як сфера суспільних відносин, які регулюються адміністративним органом; 3) загальний напрямок діяльності адміністративного органу з визначенням його мети; 4) компетенція адміністративного органу як сукупність його адміністративних обов'язків та прав.

Замовники – це адміністративні органи, які здійснюють закупівлі товарів, робіт і послуг, включаючи органи державної влади, органи соціального страхування та юридичних осіб, що забезпечують потреби держави або територіальної громади. Органи державної влади включають органи законодавчої, виконавчої, судової влади, правоохоронні органи, органи влади Автономної Республіки Крим, органи місцевого самоврядування, об'єднання територіальних громад. Органи соціального страхування включають Пенсійний фонд України, цільові страхові фонди, що забезпечують страхування у зв'язку з тимчасовою втратою працездатності, від нещасних випадків на виробництві та професійних захворювань, медичного страхування та страхування на випадок безробіття. Юридичні особи, що забезпечують потреби держави або територіальної громади, – це підприємства, установи, організації, їх об'єднання, які не здійснюють діяльність на промисловій чи комерційній основі і мають одну з таких ознак: є розпорядниками, одержувачами бюджетних коштів; органи державної влади чи органи місцевого самоврядування володіють більшістю голосів у вищому органі управління юридичної особи; у статутному капіталі юридичної особи державна або комунальна частка акцій перевищує 50 %; юридичні особи та/або суб'єкти господарювання, що здійснюють діяльність у сферах транспортування, розподілу, зберігання та постачання природного газу, виробництва теплової енергії, електричної енергії, питної води, користування інфраструктурою залізничного транспорту, автостанцій, портів, аеропортів, поштового зв'язку, розроблення та видобутку нафти, газу, вугілля та інших видів твердого палива [2].

Уповноважений орган – це центральний орган виконавчої влади, відповідальний за формування та реалізацію державної політики у сфері публічних закупівель; До функцій Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України належать формування та реалізація державної політики у сфері державних та публічних закупівель, нормативно-правове забезпечення державного регулювання, підготовка щорічного звіту до Верховної Ради України, Кабінету Міністрів України, Рахункової палати з результатами аналізу функціонування системи публічних закупівель, узагальнення практики здійснення закупівель та поширення світового досвіду. Орган здійснює міжнародне співробітництво, надає роз'яснення щодо застосування законодавства у сфері державних закупівель, узагальнені відповіді рекомендаційного характеру, безоплатні консультації на власному інформаційному ресурсі, інформує громадськість про політику та правила публічних закупівель. Забезпечує функціонування безоплатного вебпорталу з питань державних закупівель, його наповнення, розробляє навчальні програми з питань організації та здійснення державних і публічних закупівель, співпрацює з державними органами та громадськими об'єднаннями щодо запобігання корупції у сфері закупівель, проводить авторизацію електронних майданчиків, взаємодіє з громадськістю для удосконалення системи публічних закупівель, організовує наради та семінари з питань закупівель [6].

Орган оскарження – це Антимонопольний комітет України. Він є державним органом зі спеціальним статусом, який забезпечує державний захист конкуренції в підприємницькій діяльності та сфері публічних закупівель. Його особливості визначаються завданнями та повноваженнями, що включають формування конкурентної політики, особливий порядок призначення та звільнення керівництва, спеціальні процесуальні засади діяльності, соціальні гарантії та захист прав працівників на рівні з правоохоронними органами. Основні завдання Антимонопольного комітету включають контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції, запобігання, виявлення та припинення порушень, контроль за концентрацією та узгодженими діями суб'єктів господарювання, сприяння розвитку добросовісної конкуренції, методичне забезпечення застосування законодавства про захист економічної конкуренції, контроль щодо створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель і проведення моніторингу державної допомоги суб'єктам господарювання. Антимонопольний комітет діє на засадах законності, гласності, захисту конкуренції, рівності фізичних та юридичних осіб перед законом і пріоритету прав споживачів [7].

Централізовані закупівельні організації (ЦЗО) в Україні є юридичними особами державної або комунальної власності, які визначаються відповідними органами влади, такими як Кабінет Міністрів України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування. Основна їх функція полягає в організації та проведенні тендерів і закупівель за рамковими угодами в інтересах замовників, що регулюється Законом «Про публічні закупівлі». Адміністративно-правовий статус ЦЗО визначається їх функціями та повноваженнями, які включають: організацію та проведення тендерів і закупівель за рамковими угодами, нормативно-правове забезпечення державного регулювання у сфері публічних закупівель, підготовку звітів про результати аналізу функціонування системи публічних закупівель, узагальнення та поширення практики здійснення закупівель, а також міжнародне співробітництво у цій сфері, надання роз'яснень та консультацій щодо застосування законодавства у сфері закупівель, розробку примірних навчальних програм із питань організації та здійснення закупівель. ЦЗО мають певні ознаки адміністративних органів, оскільки виконують функції, спрямовані на забезпечення державного регулювання та управління у сфері публічних закупівель, здійснюють контроль та нагляд за дотриманням законодавства у цій сфері, а також забезпечують координацію дій між різними замовниками на національному та місцевому рівнях [8].

Висновки. Усе вищевикладене дає можливість сформулювати певні узагальнення щодо наукового розуміння адміністративно-правового статусу адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні:

– замовники публічних закупівель як адміністративні органи включають органи державної влади, органи соціального страхування та юридичних осіб, що забезпечують потреби держави або територіальної громади;

– їх адміністративно-правовий статус визначається їх функціями та повноваженнями, включаючи організацію та проведення закупівель товарів, робіт і послуг, управління бюджетними коштами, контроль і нагляд за дотриманням законодавства у сфері закупівель, а також координацію дій між різними замовниками;

– уповноважений орган у сфері публічних закупівель як центральний орган виконавчої влади є відповідальним за формування та реалізацію державної політики, має адміністративно-правовий статус, що включає функції формування політики, нормативно-правового забезпечення, підготовки звітів, узагальнення та поширення практики, міжнародного співробітництва, надання роз'яснень і консультацій, забезпечення функціонування вебпорталу, розроблення навчальних програм, співпраці з іншими органами щодо запобігання корупції, авторизації електронних майданчиків і взаємодії з громадськістю для удосконалення системи публічних закупівель;

– Антимонопольний комітет України є державним органом зі спеціальним статусом, що забезпечує захист конкуренції в підприємницькій діяльності та сфері публічних закупівель;

– його адміністративно-правовий статус визначається завданнями та повноваженнями, включаючи формування конкурентної політики, особливий порядок призначення керівництва, спеціальні процесуальні засади, соціальні гарантії для працівників, контроль за дотриманням законодавства про захист економічної конкуренції, запобігання та припинення порушень, контроль за концентрацією суб'єктів господарювання, розвиток добросовісної конкуренції, методичне забезпечення застосування законодавства, контроль створення конкурентного середовища у сфері публічних закупівель та моніторинг державної допомоги суб'єктам господарювання;

– централізовані закупівельні організації в Україні, будучи юридичними особами державної або комунальної власності, визначаються органами влади для організації та проведення тендерів і закупівель за рамковими угодами в інтересах замовників. Їх адміністративно-правовий статус включає функції організації тендерів, нормативно-правового забезпечення, підготовки звітів, узагальнення практики, міжнародного співробітництва, надання роз'яснень і консультацій, розробки навчальних програм;

– вони мають ознаки адміністративних органів, оскільки забезпечують публічне адміністрування у сфері публічних закупівель, здійснюють контроль за дотриманням законодавства, а також координацію дій між різними замовниками на національному та місцевому рівнях.

Отже, адміністративно-правовий статус адміністративних органів, які здійснюють публічне адміністрування публічних закупівель в Україні, включає їх місце в системі органів публічної влади, обсяг повноважень, загальний напрямок діяльності та компетенцію. Ці органи класифікуються на замовників публічних закупівель (органи державної влади, органи соціального страхування, юридичні особи), уповноважений орган у сфері публічних закупівель (центральний орган виконавчої влади), Антимонопольний комітет України та централізовані закупівельні організації (ЦЗО). Кожний з цих адміністративних органів виконує специфічні функції, спрямовані на ефективне та прозоре адміністрування публічних закупівель, забезпечення дотримання законодавства та координацію діяльності між учасниками процесу закупівель на національному та місцевому рівнях.

Список використаних джерел:

1. Одуха М. Поняття та зміст публічного адміністрування публічних закупівель в Україні. *Юридичний бюлетень*. Випуск 26. 2022. URL: http://www.lawbulletin.oduvs.od.ua/archive/2022/26/22.pdf

2. Про публічні закупівлі. *Відомості Верховної Ради*. 2016. № 9. ст. 89 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/922-19#Text

3. Дукова Н. М. Адміністративно-правовий статус митної варти : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Нац. ун-т «Одес. юрид. акад.». Одеса 2011. 18 с.

4. Аністратенко Ю. І. Адміністративно-правовий статус працівника державної контрольно-ревізійної служби України : автореф. дис. … канд. юрид. наук : 12.00.07. Нац. ун-т держ. податк. служби України. Ірпінь, 2011. 19 с.

5. Долуда І. Адміністративно-правовий статус суб'єктів публічного адміністрування, які здійснюють правове регулювання експорту та імпорту товарів військового призначення та подвійного призначення в Україні. *Право та державне управління*. 2023. № 1. URL: http://www.pdu-journal.kpu.zp.ua/archive/1_2023/28.pdf.

6. Положення про Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України. Затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 20 серпня 2014 р. № 459 (в редакції постанови Кабінету Міністрів України від 11 вересня 2019 р. № 838). *Офіційний вісник України*. Офіційне видання від 27.09.2019. № 74. С. 13. Ст. 2588. код акта 96090/2019.ї

7. Про Антимонопольний комітет України : Закон України від 26 листопада 1993 року № 3659-XII. *Відомості Верховної Ради України.* 1993. № 50. Ст. 472.

8. Діяльність ЦЗО. *PROZORRO.* 2023. URL: https://prozorro.gov.ua/centralizovana-zakupivelna-organizaciya

КОВАЛЬЧУК Я. Л.
ад'юнкт кафедри публічного управління
та адміністрування
(Національна академія
внутрішніх справ)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.51

ЗАВДАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІЗАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОПЕРАТИВНОГО РЕАГУВАННЯ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Стаття присвячена розкриттю завдань підрозділів організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування органів Національної поліції України з позиції порівняльного аналізу центрального та регіонального рівнів. Уточнено, що центральний рівень об'єктивована діяльністю Департаменту організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України, а регіональний – підрозділами організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Головних управлінь Національної поліції України.

Визначено, що різниця між цими суб'єктами полягає в їхньому функціональному призначенні (у співвідношенні: «загальне і конкретне»), що репрезентує також наявність між ними ієрархічних відносин.

Схарактеризовано завдання цих суб'єктів у кореляційному взаємозв'язку. Узагальнено, що законодавчо визначені завдання більш схожі на функціональні напрямки їхньої діяльності та межі сфер відання чим на відповідні завдання. Доречніше їхні завдання узагальнити до вчинення таких дій як: 1) систематичний збір інформації про: а) події, що відбуваються, включаючи злочини, порушення громадського порядку, аварії та інші надзвичайні ситуації; б) процеси та події, як мають місце в системі органів Національної поліції загалом та у контексті діяльності конкретного з таких; 2) аналіз інформації (визначення тенденцій, патернів та потенційних загроз); 3) оцінка ризиків і виявлення пріоритетів (на рівні соціального призначення – встановлення областей/регіонів, які характеризуються підвищеним ризиком та потребують негайного реагування поліцейських сил або ж визначення векторів для подальшого втручання; на рівні організації – ідентифікація чинників, які впливають на діяльність Національної поліції України); 4) планування дій, розробка стратегій та тактик відповідного реагування на виявлені проблеми та загрози; 5) координація та управління діяльністю для забезпечення ефективного впровадження запланованих заходів та досягнення стратегічних цілей органів Національної поліції; 6) виявлення змін та переоцінка стратегій і тактик у відповідь на них.

Ключові слова: *ДОАЗОР, завдання, інформаційно-аналітична діяльність, органи Національної поліції, УОАЗОР.*

Kovalchuk Ya. L. Tasks of the units of organizational and analytical support and operational response of the National Police of Ukraine: a comparative analysis

The article is dedicated to disclosing the tasks of the units of organizational-analytical support and operational response of the National Police of Ukraine from the perspective of comparative analysis of the central and regional levels. It is specified that the central level is objectified by the activity of the Department of Organizational-Analytical Support and Operational Response of the National Police of Ukraine, while the regional level is represented by the subdivisions of organizational-analytical support and operational response of the Main Departments of the National Police of Ukraine.

It is determined that the difference between these entities lies in their functional purpose ("general and specific"), which also represents the presence of hierarchical relations between them. The tasks of these entities are characterized in a correlational relationship. It is generalized that the legislatively defined tasks are more similar to the functional directions of their activities and the boundaries of their areas of responsibility than to specific tasks. It is more appropriate to generalize their tasks to perform such actions as: 1) systematic collection of information about: a) events occurring, including crimes, violations of public order, accidents, and other emergencies; b) processes and events occurring in the system of the National Police overall and in the context of the specific activities of such entities; 2) analysis of information (identification of trends, patterns, and potential threats); 3) risk assessment and prioritization (at the level of social purpose – identifying areas/regions characterized by increased risk and requiring immediate response from police forces or determining vectors for further intervention; at the organizational level – identifying factors affecting the activities of the National Police of Ukraine); 4) action planning, development of strategies and tactics for appropriate response to identified problems and threats; 5) coordination and management of activities to ensure effective implementation of planned measures and achievement of strategic goals of the National Police entities; 6) identifying changes and reassessing strategies and tactics in response to them.

Key words: *DOAZOR, informational-analytical activity, National Police bodies, tasks, UOAZOR.*

Вступ. Завдання органів Національної поліції закріпленні в її статутних актах. У першу чергу йдеться про Закон України «Про Національну поліцію», який визначає основні напрями її діяльності, що відомчими актами надалі розширюються та деталізуються як такі, що є функціональними для органів та підрозділів поліції залежно від специфіки їхньої роботи. Узагальнено ці завдання визначені у статті 2, які зведені до надання поліцейських послуг [1]. Така інтерпретація є достатньо новою, адже лише із проведенням реформи, поліція із карального органу почала перетворюватися на орган, який повинен служити народу України, а отже і надавати поліцейські послуги відповідно до своїх функцій та повноважень.

Однак, окрім загального розуміння призначення органів поліції, вкрай важливо диференціювати його з конкретними завданнями, що ставляться перед ними у сучасних умовах. Зокрема, інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності поліції стає однією з ключових складових її функціонування, яке покладається на чітко визначену систему суб'єктів, іменованих як «підрозділи організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування органів Національної поліції України». Їхня роль наразі визначається як надзвичайно важлива, зважаючи на сучасні тенденції стрімкого зростання інформаційних потоків і дуже короткого терміну прийняття управлінських рішень як у поточних (планових), так і в надзвичайних (позапланових) кризових ситуаціях [2, с. 20].

Тому **метою статті** є аналіз завдань підрозділів організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування органів Національної поліції України з позиції порівняльного аналізу центрального та регіонального рівнів.

Виклад основного матеріалу. Загалом вбачається, що підрозділи організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування у нинішній формі існують відносно нещодавно [3, с. 192]. Вони діють на центральному (у складі апарату Національної поліції) та регіональному (у складі головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві) рівнях [4, с. 154].

Уточнимо, що відповідно до Закону України від 27 лютого 2014 року № 795-VII «Про внесення змін до Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» щодо приведення його у відповідність із Конституцією України» [5], постанови Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877 «Про затвердження Положення про Національну поліцію» [6], постанови Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2017 року № 633 «Про внесення змін до Положення про Міністерство внутрішніх справ України» [7] та з метою організації діяльності підрозділів організаційно-аналітичного забезпечення й оперативного реагування Національної поліції України, наказом Міністерство внутрішніх справ України від 22 січня 2016 року № 39 затверджено Типове положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції України в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві [8]. Цим наказом визнано таким, що втратив чинність, наказ Міністерства внутрішніх справ України від 24 травня 2013 року № 505 «Про організацію діяльності штабних підрозділів Міністерства внутрішніх справ України» [8]. Цим Типовим положенням визначено основні завдання, функції, повноваження управлінь організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування, які є структурними підрозділами Головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим і м. Севастополі, областях та м. Києві [2, с. 35]. Передбачається, що управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування здійснюють координацію, аналіз, планування, контроль та узгодження діяльності структурних підрозділів апарату головних управлінь та відокремлених структурних підрозділів Головних управлінь з питань забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, а також надання в межах, визначених законом, послуг з допомоги особам, які з особистих, економічних, соціальних причин або внаслідок надзвичайних ситуацій потребують такої допомоги [8].

Щодо Департаменту організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України зазначимо, що відповідним положенням від 20 квітня 2021 року № 313 визначено його загальні завдання та функції, основні організаційні та правові засади діяльності як структурного підрозділу центрального органу управління поліції. Відповідно до цього Положення Департамент забезпечує і здійснює в межах своєї компетенції виконання завдань та функції Національної поліції України щодо координації, аналізу, планування, контролю та узгодження діяльності структурних підрозділів центрального органу управління поліції, Головних управлінь Національної поліції в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях та м. Києві, міжрегіональних територіальних органів Національної поліції України, закладів та установ, що належать до сфери управління Національної поліції України, з реалізації державної політики у сфері забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони та захисту прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, а також надання поліцейських послуг [9].

Як бачимо різниця між цими суб'єктами полягає в їхньому функціональному призначенні (у співвідношенні: «загальне і конкретне»), що репрезентує також наявність між ними ієрархічних відносин (Департамент координує діяльність підрозділів організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Головних управлінь Національної поліції України [9]). Для порівняння їхніх завдань нами створена таблиця.

Таблиця 1

	наказ Міністерства внутрішніх справ № 39	**наказ Національної поліції № 313**
1	2	3
1	моніторинг оперативної обстановки на території обслуговування та організація реагування на її зміни	моніторинг оперативної обстановки в державі;
2	вивчення, аналіз і узагальнення результатів та ефективності поліцейської діяльності на території обслуговування, виявлення причин та умов, що сприяють учиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, організація ужиття в межах компетенції заходів щодо їх усунення	моніторинг та аналіз інформації щодо реалізації завдань і функцій Національною поліцією України як центральним органом виконавчої влади, виявлення причин та умов, що призводять до вчинення кримінальних та адміністративних правопорушень, ужиття в межах компетенції заходів щодо їх усунення
3	організація діяльності чергових частин, ситуаційних центрів/відділів, підрозділів «102» Головних управлінь та організація діяльності з прийому повідомлень про кримінальні, адміністративні правопорушення або події за скороченим номером екстреної допомоги поліції «102» та оперативного реагування на них	організація: а) планування діяльності, у тому числі стратегічного, у системі Національної поліції України, методичного забезпечення планування, контролю за станом виконання заходів, визначених планами; б) реагування на заяви і повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події та оперативного інформування в органах (підрозділах) Національної поліції України; в) аналізу ризиків з урахуванням чинників, які впливають на діяльність Національної поліції України; г) діяльності управлінь організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування та підрозділів моніторингу (чергових частин) територіальних (відокремлених) підрозділів Головних управлінь Національної поліції України; д) заходів з контролю за місцем перебування осіб, які у визначеному законом України порядку зобов'язані носити електронні засоби контролю
4	здійснення організаційного та методичного забезпечення аналітичної роботи підрозділів Головних управлінь, організація комплексного аналізу стану забезпечення публічної безпеки і порядку, охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, а також надання поліцейських послуг на території обслуговування, аналіз відповідних результатів роботи підрозділів Головних управлінь	підготовка для керівництва Національної поліції України, Міністерства внутрішніх справ, інших заінтересованих органів державної влади, громадськості інформаційно- аналітичних і довідкових матеріалів з питань формування та реалізації державної політики у сферах забезпечення охорони прав і свобод людини, інтересів суспільства і держави, протидії злочинності, підтримання публічної безпеки і порядку
5	здійснення контролю за виконанням підрозділами Головних управлінь Конституції України та інших законів України, указів Президента України та постанов Верховної Ради України, прийнятих відповідно до Конституції та законів України, актів Кабінету Міністрів України, нормативно-правових актів Міністерства внутрішніх справ, інших актів законодавства України	контроль та перевірка стану: а) реалізації законів України, актів Президента України, Верховної Ради України та Кабінету Міністрів України, виконання наказів та доручень Міністра внутрішніх справ України, наказів Національної поліції України, доручень Голови Національної поліції України, його першого заступника, заступників, контроль за виконанням яких покладено на Департамент;

Закінчення таблиці 1

5 (продовження)		б) дотримання прав затриманих осіб під час поміщення і утримання в кімнатах для затриманих територіальних (відокремлених) підрозділів Головних управлінь Національної поліції України; в) дотримання в органах (підрозділах) поліції законодавства України з питань застосування до підозрюваних та обвинувачених осіб електронних засобів контролю та моніторинг їх місця перебування; г) обліку та умов зберігання озброєння у кімнатах зберігання зброї чергових частин Головних управлінь Національної поліції України і територіальних (відокремлених) підрозділах поліції
1	2	3
6	забезпечення в межах повноважень, передбачених законом, виконання завдань з мобілізаційної підготовки та мобілізаційної готовності, територіальної оборони, організація та проведення заходів щодо рятування людей, забезпечення їх безпеки, охорони майна в разі стихійного лиха, аварій, пожеж, катастроф та ліквідації їх наслідків в підрозділах Головних управлінь, у тому числі в особливий період, їх координація та методичне забезпечення	координація, методичне забезпечення та здійснення контролю за організацією і проведенням заходів з мобілізаційної підготовки, територіальної оборони та цивільного захисту в Національній поліції України, у тому числі в особливий період
7	здійснення в підрозділах Головних управлінь систематичного аналізу та перевірок стану обліково-реєстраційної дисципліни	забезпечення функціонування ефективної системи внутрішнього контролю для досягнення визначених керівництвом Національної поліції України цілей у найбільш ефективний та результативний спосіб, запобігання потенційним подіям, які негативно впливають на досягнення цілей
8		координація: а) діяльності управлінь організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування з приймання екстрених викликів і реєстрації повідомлень про правопорушення або події, що надходять телефоном за скороченим номером екстреного виклику поліції «102», та організації належного реагування на них; б) та організаційно-методичне забезпечення діяльності Ситуаційного центру Національної поліції України та ситуаційних центрів Головних управлінь Національної поліції України з питань виконання ними визначених завдань та функцій, зокрема моніторингу оперативної обстановки в державі чи окремих її регіонах, реагування на її зміни, аналізу стану оперативної обстановки, протидії злочинності, забезпечення публічної безпеки і порядку.

Деталізуючи завдання означених суб'єктів (з урахуванням як положень наказу Міністерства внутрішніх справ № 39, так і наказу Національної поліції № 313) слід вказати про наступне.

Перше завдання, яке визначене у наказі Національної поліції є більш загальним та широким у порівнянні з наказом Міністерства внутрішніх справ, адже моніторинг оперативної обстановки в державі та моніторинг на території обслуговування відрізняються за розміром та обсягом.

Друге завдання – в контексті наказу Міністерства внутрішніх справ знову репрезентує прив'язку до «території обслуговування». В наказі Національної поліції це завдання деталізоване необхідністю здійснення комплексного опрацювання інформації, наданої від регіонального рівня та інших наявних даних. І це слушно, адже провести інформаційно-аналітичну діяльність відокремлено, враховуючи тільки дані, що отримані з території обслуговування не є повною мірою ефективним в контексті масштабів діяльності аналізованого Департаменту. Додатково до цього Департамент здійснює моніторинг зібраної інформації щодо результативності діяльності Національної поліції загалом, що свідчить про акцентуацію нормотворців на необхідності підвищення ефективності роботи цього відомства.

Третє завдання – є організаційним. У контексті діяльності регіонального рівня йдеться про забезпечення належного реагування на повідомлення про злочини, правопорушення та конкретні події, яке попередньо організоване Департаментом і який контролює хід здійснення таких заходів. Окремо Департамент наділяється планово-стратегічними повноваженнями, у тому числі щодо контролю виконання усіх планово-стратегічних завдань, а також повноваженнями щодо встановлення критеріїв ефективності діяльності управлінь організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування, належного управління ризиками, які впливають на діяльність Національної поліції України загалом та у контексті порушення умов порядку носіння електронних засобів контролю.

Четверте завдання – для кожного з аналізованих суб'єктів є власним, однак фактично репрезентує одну задачу, яка здійснюється на різних рівнях. Спочатку регіональний рівень здійснює «обслуговуючі дії» щодо зони своєї відповідальності, збирає необхідні відомості для аналізу, узагальнює їх та передає Департаменту для подальшого опрацювання, зокрема формування інформаційно-аналітичних та довідкових матеріалів. Загалом це завдання сприяє комплексному розумінню ситуації у сфері забезпечення безпеки та порядку та допомагає у прийнятті обґрунтованих рішень з метою підвищення ефективності діяльності поліції та забезпечення безпеки громадян і держави.

П'яте завдання – об'єктивує наявність контрольних повноважень, що мають засвідчити відповідність дотримання законодавства України. Зокрема в контексті регіонального рівня це завдання має виключно наглядову форму (наприклад, перевірка правильності і повноти заповнення документів, а також чи всі події були зареєстровані в системі обліку). Водночас Департамент має значно ширших їхній обсяг, який не обмежується наглядовими функціями. Як визначено вище, він складається із декількох пунктів, а саме: 1) контроль виконання нормативних приписів, що є сферою відповідальності Департаменту; 2) контроль забезпечення прав підозрюваних та затриманих осіб; 3) контроль дотримання режиму зберігання зброї чергових частин.

Шосте завдання – пов'язане з мобілізаційною підготовкою, заходами територіальної оборони та цивільного захисту. В контексті діяльності Департаменту йдеться про: 1) координацію заходів, їхнє планування та впровадження з метою забезпечення готовності поліцейських до виконання завдань у разі мобілізації або екстремальних ситуацій; 2) методичне забезпечення, яке охоплює розробку та поширення методичних матеріалів, стандартів і директив з питань мобілізаційної підготовки, територіальної оборони та цивільного захисту серед персоналу Національної поліції (інструкції, рекомендації та керівні принципи щодо виконання відповідних завдань). Водночас регіональний рівень відповідає за практичне впровадження цих заходів на місцях, ефективність та належність реалізації яких контролюються з боку Департаменту.

Останнє завдання, що визначено для регіонального рівня, має спільну точку перетину по ієрархії та юридичній природі виконуваних дій з Департаментом в контексті об'єктивізації систематичної діяльності, спрямованої на виявлення фактів незареєстрованих заяв і повідомлень задля подальшого проведення службових перевірок. Водночас в контексті діяльності Департаменту воно значно ширше, адже окрім забезпечення належного стану обліково-реєстраційної дисципліни охоплює низку інших важливих аспектів функціонування ефективної системи внутрішнього контролю.

Своєю чергою, останнє завдання, визначене для Департаменту, є управлінським, адже передбачає необхідність забезпечення узгодження дій кожного управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції в контексті ведення єдиної політики реагування на прояви порушення правопорядку чи надзвичайні події, а також узгодження, навчання та апробаційні практики для здійснення комплексного моніторингу оперативної обстановки, призначеного для підтримки управлінських рішень.

Доречно додати, що призначення діяльності підрозділів організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України багато в чому відповідають штабним підрозділам, які завжди відігравали важливу роль у сфері організації та планування діяльності органів та підрозділів правоохоронних органів. Саме на них покладалися завдання зі збору, обробки та узагальнення інформації, необхідної для прийняття у подальшому ефективних управлінських рішень [2, с. 37].

Висновки. У результаті дослідження стає очевидним, що інформаційно-аналітичне забезпечення діяльності органів поліції має вирішальне значення для ефективного функціонування підтримуючої системи правопорядку. Це відображається у здатності вчасно реагувати на загрози, аналізувати ситуацію у сфері безпеки, планувати оптимальні стратегії та координувати дії для запобігання злочинності та забезпечення громадського порядку.

Можемо узагальнити, що центральний та регіональний рівень інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів поліції є взаємопов'язаними ланками однієї системи забезпечувального процесу, диференціація завдань яких дозволяє ефективно вирішувати поставлені задачі. Однак, на нашу думку, законодавчо визначені завдання більш схожі на функціональні напрямки їхньої діяльності та межі сфер відання чим на відповідні завдання. У науковому дискурсі доречніше їхні завдання узагальнити до вчинення таких дій як: 1) систематичний збір інформації про: а) події, що відбуваються, включаючи злочини, порушення громадського порядку, аварії та інші надзвичайні ситуації; б) процеси та події, як мають місце в системі органів Національної поліції загалом та у контексті діяльності конкретного з таких; 2) аналіз інформації (визначення тенденцій, патернів та потенційних загроз); 3) оцінка ризиків і виявлення пріоритетів (на рівні соціального призначення – встановлення областей/регіонів, які характеризуються підвищеним ризиком та потребують негайного реагування поліцейських сил або ж визначення векторів для подальшого втручання; на рівні організації – ідентифікація чинників, які впливають на діяльність Національної поліції України); 4) планування дій, розробка стратегій та тактик відповідного реагування на виявлені проблеми та загрози; 5) координація та управління діяльністю для забезпечення ефективного впровадження запланованих заходів та досягнення стратегічних цілей органів Національної поліції; 6) виявлення змін та переоцінка стратегій і тактик у відповідь на них.

Список використаних джерел:

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради* (ВВР). 2015. № 40-41. Ст. 379.

2. Васюк С. В. Адміністративно-правовий статус підрозділів організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України: дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2022. 216 с.

3. Поліцейська діяльність : підручник / С. С. Вітвіцький, В. С. Тулінов, О. М. Мердова та ін. ; за заг. ред. проф. С. С. Вітвіцького. Київ : ВД Дакор, 2021. 372 с.

4. Негодченко В.О. Завдання та функції підрозділів організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування органів національної поліції україни. *Науковий вісник публічного та приватного права.* 2017. Вип. 1. С. 154–159.

5. Про внесення змін до Закону України «Про центральні органи виконавчої влади» щодо приведення його у відповідність із Конституцією України : Закон України від 27 лютого 2014 року № 795-VII. *Відомості Верховної Ради*. 2014. № 13. Ст. 223.

6. Про затвердження Положення про Національну поліцію: постанова Кабінету Міністрів України від 28 жовтня 2015 року № 877. *Урядовий кур'єр*. № 207.

7. Про внесення змін до Положення про Міністерство внутрішніх справ України : постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2017 року № 633.

8. Про затвердження Типового положення про управління організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування головних управлінь Національної поліції України в Автономній Республіці Крим та м. Севастополі, областях, м. Києві : наказ Міністерства внутрішніх справ України від 22 січня 2016 року № 39. *Офіційний вісник України*. 2016 р., № 16, стор. 400, стаття 668, код акта 80835/2016.

9. Про внесення змін до Положення про Департамент організаційно-аналітичного забезпечення та оперативного реагування Національної поліції України : наказ Національної поліції України від 20 квітня 2021 року № 313.

АГАПОВА О. В.,
кандидат юридичних наук, вчений секретар
(Науково-дослідний центр незалежних судових експертиз Міністерства юстиції України)

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.52

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИТЕРІЇВ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАВДАНЬ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ

Авторкою на основі аналізу наукових підходів, вироблених адміністративно-правовою наукою пропонується авторська позиція до аналізу критеріїв класифікації завдань публічного адміністрування у сфері юстиції. У статті наголошується на існуванні різних підходів до визначення завдань публічного адміністрування у сфері юстиції. Акцентується, що саме Міністерство юстиції України формує та реалізує державну політику у сфері юстиції України, а його завдання впливають на кожного суб'єкта публічної адміністрації, що наповнюють зміст публічного адміністрування. На підставі здійсненого адміністративно-правового аналізу, авторкою пропонується класифікація завдань у сфері юстиції на такі: задоволення соціальних потреб та інтересів у сфері юстиції; забезпечення внутрішньої безпеки у сфері юстиції; створення кадрового потенціалу суб'єктів публічного адміністрування у сфері юстиції; формування та реалізація державної політики у сфері юстиції; контроль за дотриманням прав людини і громадянина, запобігання та протидія правопорушенням та злочинам у випадках визначених законодавством; забезпечення самопредставництва Мін'юсту, представництва інтересів держави у міжнародних і національних судах або інституціях, у випадках визначених законодавством; управління та організація роботи окремих суб'єктів публічної адміністрації, що належать до управління Мін'юсту та ін. У результатах дослідження, авторкою акцентується на необхідності активізації наукових досліджень для вироблення оптимальних критеріїв для класифікації завдань суб'єктів публічної адміністрації спеціальної компетенції. Окрім цього, авторкою описуються завдання публічного адміністрування у сфері позасудової юстиції як інтегровані в структурно-впорядковану єдність основних запланованих для виконання суб'єктами публічної адміністрації спеціальної компетенції специфічних видів діяльності, що виражені в нормативній формі для найбільш повного врегулювання суспільних відносин.

Ключові слова: *сфера юстиції, завдання публічного адміністрування, адміністративно-правове регулювання, Міністерство юстиції України.*

Agapova O. V. Administrative and legal analysis of the classification criteria of public administration tasks in the Justice Area of Ukraine

Based on the analysis of scientific approaches developed by administrative and legal science, the author offers an author's position on the analysis of criteria for the classification of tasks of public administration in the Justice Area of Ukraine. The article emphasizes the existence of different approaches to defining the tasks of public administration in the Justice Area of Ukraine. It is emphasized that

the Ministry of Justice of Ukraine forms and implements the state policy in the Justice Area of Ukraine, and its tasks affect every subject of public administration, filling the content of public administration. On the basis of the performed administrative and legal analysis, the author proposes a classification of tasks of the Justice Area into the following: satisfaction of social needs and interests in the Justice Area; ensuring internal security in the Justice Area; creation of personnel potential of subjects of public administration in the Justice Area, formation and implementation of state policy in the Justice Area; control over the observance of human and citizen rights, prevention and counteraction of offenses and crimes in cases defined by legislation; ensuring self-representation of the Ministry of Justice, representation of state interests in international and national courts or institutions, in cases defined by legislation; management and organization of the work of individual subjects of public administration belonging to the Ministry of Justice, etc. In the results of the study, the author emphasizes the need to intensify scientific research to develop optimal criteria for the classification of tasks of subjects of public administration of special competence. In addition, the author describes the tasks of public administration in the Area of extrajudicial justice as integrated into a structurally ordered unity of the main specific activities planned for the performance of the subjects of public administration of special competence, expressed in a normative form for the most complete regulation of social relations.

Key words: *Justice Area of Ukraine, task of public administration, administrative and legal regulation, Ministry of Justice of Ukraine.*

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Представників адміністративно-правової науки завжди цікавили питання щодо ідентифікації завдань суб'єктів публічної адміністрації у різних сферах державної діяльності, що були предметом наукового розгляду у роботах таких вчених як В. Авер'янов, Ю. Битяк, О. Бандурка, В. Бевзенко, А. Берлач, Л. Біла-Тіунова, М. Віхляєв, В. Гаращук, О. Гусарєва, П. Діхтієвський, Т. Коломоєць, В. Колпаков, Д. Луценко, Н. Матюхіна та багатьма іншими. Проте реалії сьогодення, особливо вплив збройної агресії рф проти України, ставлять нові завдання перед суб'єктами публічної адміністрації, які потребують наукового аналізу.

Суб'єкти публічного адміністрування у сфері юстиції зумовлюють множинність і різноспрямованість його цілей, які розкривають його головні характеристики та завдання з точки зору кінцевого результату управлінського впливу на суспільство. Як слушно зазначає Луїс Карлос Брессер-Перейра, «…у кожній країні ефективність держави залежить, по-перше, від її демократичних політичних інститутів, які роблять верховенство права ефективним, права людини – гарантованими, а уряд та адміністрацію – легітимними» [1].

В. Авер'янов поділяв завдання органів виконавчої влади на декілька груп «…публічні (суспільно значущі) завдання, об'єктні завдання, спеціалізовані завдання й технологічні завдання» [2, с. 262-263]. О. Предместніков аналізуючи завдання Міністерства юстиції України зазначає, що вони «…є невід'ємними складовими його адміністративно-правового статусу, які мають бути органічно поєднані, зумовлені та пов'язані з іншими елементами такого статусу (метою, функціями, повноваженнями тощо)» [3, с. 71]. Слушними вважаємо зауваження професора І. Голосніченко, який розглядав адміністративно-правове забезпечення у сфері юстиції як «… діяльність суб'єктів державного управління, спрямовану на забезпечення законності та правопорядку в державі, захист прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб». Вчений підкреслював, що «…становлення України як демократичної соціально орієнтованої держави супроводжується зростанням ролі та значення органів юстиції, розширенням сфери їхньої діяльності» [4, с. 192].

До основних завдань Міністерства юстиції України, І. Голосніченко відносив: – забезпечення реалізації державної правової політики та політики у сфері адаптації законодавства

України до законодавства Європейського Союзу; – підготовка пропозицій щодо проведення в Україні правової реформи, сприяння розвитку правової науки; – забезпечення захисту прав і свобод людини і громадянина у визначеній сфері; підготовка пропозицій щодо вдосконалення законодавства, його систематизація, розроблення проектів нормативно-правових актів та міжнародних договорів України з правових питань, проведення правової експертизи проектів нормативно-правових актів, державна реєстрація нормативно-правових актів, ведення Єдиного державного реєстру таких актів; – планування за пропозиціями інших центральних органів виконавчої влади законопроектної роботи та роботи з адаптації законодавства України до законодавства Європейського Союзу, координація нормотворчої діяльності [4, с. 182].

Вчена О. Мерза, досліджуючи основні завдання Міністерства юстиції України, запропонувала власну класифікацію та виокремила такі напрями: «…уніфікація законодавства та забезпечення здійснення правової реформи в країні; організація діяльності, спрямованої на ефективне функціонування органів реєстрації актів цивільного стану та нотаріату; забезпечення захисту прав і свобод людини й громадянина; сприяння формуванню у населення правового світогляду на основі розвитку правової інформації; експертне забезпечення правосуддя, кадрова робота та забезпечення виконання судових рішень; реалізація правового співробітництва Української держави на міжнародному рівні» [5, с. 182].

Варто зазначити, що сфера дії публічного адміністрування охоплює всі види публічно-правових відносин, які складаються з приводу управління підпорядкованих Міністерству юстиції України органів і установ та інших суб'єктів, як шляхом вирішення питань, що мають значення для держави та окремих соціальних груп, так і шляхом розгляду індивідуальних публічно-правових спорів, що торкаються суб'єктивних публічних прав окремих суб'єктів, що входять у сферу їх діяльності.

Виклад основного матеріалу. Важливо підкреслити, що саме Міністерство юстиції України формує та реалізує державну політику у сфері юстиції України. У Положенні про Міністерство юстиції України, затвердженому постановою Кабінету Міністрів України від 02.07.2014 № 228 [6] визначено основні завдання Мін'юсту, а також інші повноваження, що здійснюються відповідно до покладених на нього завдань. Так, Положенням визначено, що «…Мін'юст є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує формування та реалізує державну правову політику, державну політику з питань банкрутства, у сфері нотаріату, організації примусового виконання рішень судів та інших органів (посадових осіб), державної реєстрації актів цивільного стану, державної реєстрації речових прав на нерухоме майно та їх обтяжень, державної реєстрації обтяжень рухомого майна, державної реєстрації юридичних осіб, громадських формувань, що не мають статусу юридичної особи, та фізичних осіб – підприємців, реєстрації статуту територіальної громади м. Києва, реєстрації статутів Національної академії наук та національних галузевих академій наук, у сфері виконання кримінальних покарань та пробації, з питань утримання військовополонених, у сфері правової освіти населення; забезпечує формування державної політики у сфері архівної справи і діловодства та створення і функціонування державної системи страхового фонду документації; забезпечує реалізацію державної політики у сфері стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких застосовано санкції» [6].

Всі завдання, що знайшли своє відображення у Положенні, варто поділяти на загальні, що характерні для переважної більшості субєктів публічної адміністрації, як то: 1) задоволення соціальних потреб та інтересів у сфері юстиції; 2) забезпечення внутрішньої безпеки у сфері юстиції; 3) створення кадрового потенціалу суб'єктів публічного адміністрування у сфері юстиції та ін.

При цьому, варто виокремити також і специфіку, і для цього повний перелік завдань визначений у Положенні про Мін'юст, на нашу думку, доцільно об'єднати в умовні групи за певними тотожними властивостями. Таким чином, завдання Мін'юсту пропонуємо об'єднати та класифікувати на такі: 1) формування та реалізація державної політики у сфері юстиції; 2) контроль за дотриманням прав людини і громадянина, запобігання та протидія

правопорушенням та злочинам у випадках визначених законодавством; 3) забезпечення самопредставництва Мін'юсту, представництва інтересів держави у міжнародних і національних судах або інституціях, у випадках визначених законодавством; 4) управління та організація роботи окремих суб'єктів публічної адміністрації, що належать до управління Мін'юсту; 5) проведення перевірок, передбачених законодавством; 6) здійснення міжнародно-правового співробітництва.

Пропонуємо розглянути окремі із перелічених завдань. Під час *задоволення соціальних потреб та інтересів* йдеться про так зване «позитивне» (забезпечувальне) адміністрування. Держава, в особі Міністерства юстиції України здійснює адміністрування організаціями (публічними структурами), які відіграють у житті суспільства важливу політичну та соціально-культурну роль і виконують суспільно-корисні функції (наприклад, адміністрування у сфері експертного забезпечення правосуддя чи управління у сфері охорони здоров'я та освіти засуджених осіб); діяльність суб'єктами публічного адміністрування у сфері юстиції спрямована на виховання і навчання людей, задоволення їхніх інтересів, підвищення добробуту.

Завдання із *забезпечення внутрішньої безпеки* це, наприклад, діяльність із забезпечення безпеки засуджених та інших громадян. Так, в якості прикладу, зазначимо, що деякі особливості утримання осіб, засуджених до обмеження волі, у виправних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби (далі – ДКВС), з моменту введення воєнного стану, який охоплює воєнний час і частково відбудовний період після закінчення воєнних дій, встановлені Тимчасовим порядком тримання осіб, засуджених до обмеження волі у виправних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 19 березня 2022 р. № 320 [7]. На період дії воєнного стану, з метою забезпечення життя та здоров'я засуджених у виправних колоніях мінімального і середнього рівня безпеки ДКВС, можуть утворюватися дільниці для тримання засуджених. Евакуація засуджених з одного виправного центру (дільниці для тримання засуджених) до іншого виправного центру (дільниці для тримання засуджених) здійснюється відповідно до Порядку проведення обов'язкової евакуації окремих категорій населення у разі введення правового режиму воєнного стану, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 7 листопада 2018 р. № 934 [8, с. 36].

Під час *формування та реалізації державної політики*, Міністерство юстиції України здійснює свій владно-організуючий вплив у сфері банкрутства; архівної справи і діловодства; державної реєстрації; примусового виконання рішень; виконання кримінальних покарань та пробації; правової освіти, правової обізнаності, інформування населення, доступу громадян до джерел правової інформації; стягнення в дохід держави активів осіб, щодо яких накладено санкції; утримання військовополонених тощо.

Завдання *щодо контролю за дотриманням прав людини і громадянина, запобігання та протидія правопорушенням та злочинам у випадках визначених законодавством,* передбачають формування системи наглядових, соціальних, виховних та профілактичних заходів, які застосовуються до засуджених та осіб, узятих під варту; дотримання вимог законодавства щодо виконання і відбування кримінальних покарань, реалізацією законних прав та інтересів засуджених та осіб, узятих під варту та ін.

До особливо важливого напряму завдань Міністерства юстиції України *також можемо віднести створення кадрового потенціалу суб'єктів публічного адміністрування у сфері юстиції*, тому що саме працівники сфери юстиції практично виконують функції публічного адміністрування, маючи для цього необхідні повноваження.

Забезпечення самопредставництва Мін'юсту, представництва інтересів держави у міжнародних і національних судах або інституціях, у випадках визначених законодавством. Група завдань, присвячена діяльності Мін'юсту як органу державної влади, який у випадках, передбачених законом, бере участь у справах та діє у судах України від імені та в інтересах держави.

Завдання щодо *здійснення міжнародно-правового співробітництва*, включає діяльність із розвитку міжнародного співробітництва та виконання міжнародних зобов'язань

взятих на себе Україною. Так, до завдань за напрямом міжнародно-правового співробітництва у сфері юстиції належить: забезпечення дотримання і виконання зобов'язань, узятих за міжнародними договорами України з правових питань; підтримання текстів актів законодавства у контрольному стані, ведення їх обліку та здійснення зберігання; підготовка пропозицій щодо укладення міжнародних договорів України; забезпечення виконання міжнародних договорів про правову допомогу та правові відносини у цивільних та сімейних справах; здійснення міжнародного співробітництва у сфері примусового виконання рішень, налагодження і підтримка зв'язків з міжнародними організаціями тощо.

Висновок. З огляду на викладене вище, вважаємо за потрібне зазначити наступні тези.

По-перше, вивчення публічного адміністрування у сфері юстиції потребує активізації наукових досліджень для вироблення оптимальних критеріїв для класифікації завдань суб'єктів публічної адміністрації спеціальної компетенції. Проведений аналіз основних завдань Міністерства юстиції України дозволив умовно класифікувати завдання у сфері юстиції на такі: формування та реалізація державної політики у сфері юстиції; контроль за дотриманням прав людини і громадянина, запобігання та протидія правопорушенням та злочинам у випадках визначених законодавством; забезпечення самопредставництва Мін'юсту, представництва інтересів держави у міжнародних і національних судах або інституціях, у випадках визначених законодавством; управління та організація роботи окремих суб'єктів публічної адміністрації, що належать до управління Мін'юсту; проведення перевірок, передбачених законодавством; здійснення міжнародно-правового співробітництва. Вважаємо, що ця класифікація не є вичерпною і може доповнюватись, в залежності від формування нових завдань.

По-друге, аналіз наявних у фаховій літературі позицій показав, що дослідження завдань публічного адміністрування у сфері юстиції в Україні має проводитися з урахуванням загальної методології дослідження права. При цьому необхідно виходити з того, що завдання у сфері юстиції є багатоаспектним явищем, вони оволодівають специфікою, що притаманна діяльності кожного суб'єкта публічної адміністрації спеціальної компетенції. У генетичному аспекті вони характеризуються змішаною соціально-юридичною природою і є результатом відображення як загально-соціальних, так і специфічних закономірностей діяльності Міністерства юстиції України.

По-третє, систему завдань публічного адміністрування у сфері позасудової юстиції можна описати як інтегровані в структурно-впорядковану єдність основних запланованих для виконання суб'єктами публічної адміністрації спеціальної компетенції специфічних видів діяльності, що виражені в нормативній формі для найбільш повного врегулювання суспільних відносин.

Список використаної літератури:

1. Bresser-Pereira L. C. Practical principles for public administration : Communication to the Fourth Annual Meeting of the Committee of Experts on Public Administration, of the Economic and Social Council (Ecosoc), of the United Nations, New York, 6 April 2005. URL: https://www.bresserpereira.org.br/index.php/other-languages/works-in-english/7969-1531

2. Адміністративне право України. Академічний курс : у 2 т. : [підручник] / ред. Кол.: В.Б. Аверянов (голова). Київ : Юридична думка, 2004. Т. 1: Загальна частина. 2004. 584 с.

3. Предместніков О. Завдання міністерства юстиції України як основа його правового статусу й діяльності. *Jurnalul juridic national: teorie şi practică*. 2016. Т. 18, № 2/2. С. 71–75.

4. Голосніченко І. П., Стахурський М. Ф., Золотарьова Н. І. Адміністративне право України: основні поняття : навч. посіб. Київ : ГАН, 2005. 232 с.

5. Мерза, О. «Організаційно-правові засади державного управління у сфері юстиції України. *Ефективність державного управління.* 61 (2019). С. 137–146. URL: https://epa.nltu.edu.ua/index.php/journal/article/view/119/116

6. Про затвердження Положення про Міністерство юстиції України : постанова Каб. Міністрів України від 02.07.2014 № 228. *Офіційний вісник України*. 2014. № 54. Ст. 1455. Ред. від 09.01.2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/228-2014-%D0%BF#Text

7. Деякі питання тримання осіб, засуджених до обмеження волі, у виправних колоніях Державної кримінально-виконавчої служби України: постанова Каб. Міністрів України від 19.03.2022 № 320. *Офіційний вісник України*. 2022. № 26. Ст. 1405. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/320-2022-п#Text

8. Міжнародне гуманітарне право : посібник для працівників Держ. кримінал.-викон. служби України / Т. Короткий, А. Галай, М. Єлігулашвілі, І. Заворотько, М. Пашковський, В. Пузирний, Н. Хендель ; за заг. ред. віцепрезидента УАМП Т. Короткого ; Пенітенціарна академія України; УГСПЛ. Київ ; Одеса : Фенікс, 2023. С. 36.

ЯРОЩУК О. В.,
здобувач кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет)

УДК 349.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.53

ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЯВИЩА МОБІНГУ В УКРАЇНІ

У статті досліджено поняття та сутність явища мобінгу в Україні. Вказано, що на своєму шляху розбудови та удосконалення чинного законодавства Україна, як правова держава, протистоїть будь-яким негативним явищам, які об'єктивно виникають і існують у суспільстві. Особливо протидія нашої держави триває на шляху проявів насильства у всіх сферах буття українського суспільства.

Констатовано, що у першу чергу насильство асоціюється із фізичним болем, але не менш травматичним може бути і моральне (психологічне) насильство, економічне, сексуальне (кримінально-каране не порівнюється у даному аспекті). Саме до таких форм насильства відноситься проблема мобінгу, яка викликає неабиякий науковий та суспільний інтерес, що потребує не лише вивчення цього явища із точки зору науки, а й вироблення практичних механізмів адміністративно-правового регулювання відповідальності у разі його вчинення. Хоча домагання на робочому місці такі ж давні, як і сама робота, вони стали предметом наукових досліджень і про них частіше повідомлялося лише з 1980-х років. Вивчення феномену мобінгу та його проявів переважно здійснювалось у дослідженнях психологічного спрямування. Загалом, у національному науковому середовищі, цю правову проблему вивчали як міждисциплінарне явище, у переважній своїй більшості через призму трудового права та у журнальних публікаціях, у той час як міжнародні дослідники цією проблемою займаються ще із 80-х років XX століття.

Зроблено висновок, що саме через наявність мобінгу у трудовому колективі можна простежити наявний підхід до прав людини, а саме такий конфлікт свідчить про відсутність визнання та поваги до працівника як до індивідуальної особистості, ігнорується право на людську гідність, що свідчить про заселення у колективі думок про можливу нерівність, залежність від чужої думки чи інших обставин на кшталт матеріального тиску (позбавлення премій), що у цілому призводить до нестабільності у життя, впливає на сімейні стосунки, особистий розвиток, стверджує думку про неповноцінність, та у кінці-кінців може призвести до душевних та психо-емоційних розладів.

Ключові слова: *мобінг, цькування, права людини, адміністративна відповідальність.*

Yaroshchuk O. V. Understanding the essence of the phenomenon of mobing in Ukraine

The article examines the concept and essence of the phenomenon of mobbing in Ukraine. It is indicated that on its way of development and improvement of the current legislation, Ukraine, as a state governed by the rule of law, opposes any negative phenomena that objectively arise and exist in society. Especially the opposition of our state continues on the path of manifestations of violence in all spheres of existence of Ukrainian society.

It is stated that, first of all, violence is associated with physical pain, but moral (psychological) violence, economic, sexual (criminally punishable is not comparable in this aspect) can be no less traumatic. It is to such forms of violence that the problem of mobbing belongs, which is of great scientific and public interest, which requires not only the study of this phenomenon from the point of view of science, but also the development of practical mechanisms for administrative and legal regulation of responsibility in case of its commission. Although workplace harassment is as old as the job itself, it has been the subject of scientific research and has only been reported more frequently since the 1980s. The study of the phenomenon of mobbing and its manifestations was mainly carried out in psychological research. In general, in the national scientific community, this legal problem has been studied as an interdisciplinary phenomenon, for the most part through the prism of labor law and in journal publications, while international researchers have been dealing with this problem since the 80s of the twentieth century.

It is concluded that it is through the presence of mobbing in the labor collective that the existing approach to human rights can be traced, and it is such a conflict that indicates a lack of recognition and respect for the employee as an individual, the right to human dignity is ignored, which indicates the instillation in the team of thoughts about possible inequality, dependence on someone else's opinion or other circumstances such as material pressure (deprivation of bonuses), which generally leads to instability in life, affects family relationships, personal development, affirms the idea of inferiority, and ultimately can lead to mental and psycho-emotional disorders.

Key words: *mobbing, harassment, human rights, administrative liability.*

Постановка проблеми. На своєму шляху розбудови та удосконалення чинного законодавства Україна, як правова держава, протистоїть будь-яким негативним явищам, які об'єктивно виникають і існують у суспільстві. Особливо протидія нашої держави триває на шляху проявів насильства у всіх сферах буття українського суспільства.

Доцільно вказати, що у першу чергу насильство асоціюється із фізичним болем, але не менш травматичним може бути і моральне (психологічне) насильство, економічне, сексуальне (кримінально-каране не порівнюється у даному аспекті). Саме до таких форм насильства відноситься проблема мобінгу, яка викликає неабиякий науковий та суспільний інтерес, що потребує не лише вивчення цього явища із точки зору науки, а й вироблення практичних механізмів адміністративно-правового регулювання відповідальності у разі його вчинення.

Хоча домагання на робочому місці такі ж давні, як і сама робота, вони стали предметом наукових досліджень і про них частіше повідомлялося лише з 1980-х років. Вивчення феномену мобінгу та його проявів переважно здійснювалось у дослідженнях психологічного спрямування. Загалом, у національному науковому середовищі, цю правову проблему вивчали як міждисциплінарне явище, у переважній своїй більшості через призму трудового права та у журнальних публікаціях, у той час як міжнародні дослідники цією проблемою займаються ще із 80-х років XX століття.

Вперше шведський вчений Х. Лейман, який вивчав особливості поведінки людей у трудовому колективі в 1984 році опублікував звіт "The National of Occupational Safety and Health" щодо результатів дослідження, проведеного впродовж 1982–1983 рр. у Швеції і назвав мобінг «психологічним терором», який включає «систематично повторюване вороже і неетичне відношення одного або кількох людей, спрямоване проти іншої людини, в основному однієї».

Психологічний терор (*Worplace Mobbing*) – це термін, який спочатку був введений Конрадом Лоренцом, але з точки зору поведінки людини на робочому місці розроблений і науково вивчений шведським психологом Хайнцом Лейманом[1]. Зокрема, у своєму

[1] Leymann H. The Mobbing Encyclopaedia. URL: www.leymann.se/English/frame.html

дослідженні 1991 року лауреат Нобелівської премії 1973 року К. Лоренц використовував термін «мобінг» для опису моделі поведінки в тваринному світі, коли група менших тварин збирається у вигляді натовпу і нападає на більшу тварину.

У 1972 році Х. Лейман запозичив термін «мобінг» для опису ситуації, в якій весь шкільний клас або його більша частина нападає на окрему дитину. На думку Х. Леймана, психологічний терор або мобінг у трудовому житті включає вороже та неетичне спілкування, яке систематично спрямовується одним або декількома індивідами, головним чином на одного індивіда, який через мобінг заганяється в безпорадне та беззахисне становище та утримується там за допомогою триваючої діяльності мобінгу [1]. Ці дії відбуваються дуже часто (за статистикою не рідше одного разу на тиждень) і протягом тривалого періоду часу (не менше шести місяців). Через високу частоту та тривалу ворожу поведінку таке жорстоке поводження призводить до значних психічних, психосоматичних та соціальних страждань [1].

Також цікавим є той факт, на який звернув Х. Лейман, що мають місце і випадки, коли мобінг взаємний, до того часу, поки один із моберів не становиться аутсайдером. Саме через тривалість ворожої і неетичної поведінки настають значні психічні, психосоматичні та соціальні страждання [2, с. 120]. Усі дослідження Х. Леймана надали поштовху для подальших досліджень, але він проводив їх із точки зору психології. Однак, наше дослідження стосується саме мобінгу як правової проблеми, тому звернімося до досліджень саме у цій сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В межах юридичних публікацій дослідницька увага приділялась питанням кримінально-правової відповідальності за булінг як суміжну із мобінгом категорію. Серед публікацій, представників кримінально-правової науки, присвячених встановленню змісту відповідальності за вчинення мобінгу та булінгу, проявів агресивної та жорстокої поведінки варто виокремити публікації О.В. Олішевського [3], П.П. Сердюка [4]. В межах адміністративно-правових досліджень питання мобінгу вивчалось доволі фрагментарно, і тут варто виокремити окремі наукові статті М.О. Ковальової та І.О. Божук [5], Н.Ю. Щербюк [6]. В.В. Гончарук [7], Т.А. Занфірова [8] досліджували питання мобінгу як складової трудових правовідносин.

Мета статті. Дослідити поняття та сутність явища мобінгу в Україні.

Виклад основного матеріалу. За визначенням Міжнародної організації праці (МОП), домагання на робочому місці – це неприйнятна практика та поведінка, погрози або залякування, які трапляються в одному або кількох випадках і можуть призвести до фізичної, психологічної, сексуальної чи економічної шкоди. Це також може бути формою гендерно зумовленого насильства [9].

Мобінг на робочому місці – це форма дискримінації, яка порушує широкий спектр трудового законодавства та громадянських прав. Це образлива поведінка, яку можна вважати залякуючою, ворожою або образливою, і яку працівник часто вимушений терпіти по відношенню до себе, щоб зберегти свою роботу. Останнім часом, з поширенням цифрових медіа, про переслідування часто повідомляють через електронні комунікації. Такий широкий спектр презентацій вимагає від компаній та організацій постійної пильності, щоб уникнути всіх форм переслідування.

Розуміння терміну «мобінг» походить англійський слів “mob” (натовп) або «бунтуючий натовп». Вчинення дій мобінгу характеризується проявами фізичного чи психічного впливу однієї особи, чи колективу на іншу особу, що є агресивною формою насильства, яка будується на застосуванні авторитетних факторів приниження людини [1].

Мобінг – це мовчазна форма насильства, яка впливає на робочі відносини, дестабілізує жертву та завдає шкоди фізичному та психічному здоров’ю працівників. Це може спричинити моральну, психологічну, фізичну та матеріальну шкоду, а також тимчасову або постійну втрату працездатності. Таким чином, мобінг є явищем, що має юридичне, соціальне та психологічне значення в робочому середовищі. Визнаючи важливість цього явища, МОП прийняла Конвенцію про ліквідацію насильства та домагань у сфері праці, а також додаткову Рекомендацію № 206 до неї. Зокрема, Конвенція визнає право кожного працювати

в середовищі, вільному від насильства та переслідувань, а також важливість культури праці, заснованої на взаємній повазі та людській гідності.

Конвенція МОП № 190 та Рекомендація МОП № 206 є першими міжнародними трудовими нормами, які забезпечують загальну основу для запобігання та викорінення насильства та домагань у сфері праці, включаючи ґендерно-обумовлені насильство та домагання. Вперше в міжнародному праві Конвенція включає в себе конкретне визнання права кожного на вільну від насильства та домагань сферу праці, та визначає обов'язок поважати та сприяти реалізації цього права (ст. 4 (1)).

Вато вказати, що Конвенція та Рекомендація є взаємодоповнюючими документами. При цьому, якщо Конвенція МОП № 190 передбачає низку положень, які мають бути обов'язково імплементовані в трудове, кримінальне та інше законодавство держави, то Рекомендація № 206 передбачає додаткові положення рекомендаційного характеру.

Мобінг як соціальна категорія існував завжди, адже працівники часто стикалися із несправедливістю на роботі, існували робочі конфлікти, приниження, домагання, примус до звільнення чи економічні санкції, але всі ці «гострі» ситуації вирішувалися переважно через призму трудового права або ж шляхом проведення службових розслідувань та вжиття дисциплінарних стягнень. У будь-якому разі, значна перевага і перемога у конфліктних ситуаціях надавалася сильнішій стороні, тобто роботодавцю або ж чисельній перевазі сторін конфлікту. Робота відіграє центральну роль у формуванні людської ідентичності. Тому розуміння його значущості і ступеня прихильності між працівниками і їх роботою має велике значення для розуміння взаємозв'язку між людиною і працею, враховуючи, що люди більшу частину свого часу проводили за роботою.

В онтологічному сенсі праця пов'язана з взаємодією, яку люди встановлюють з природою, діяльністю з соціальною метою, яка в той же час є свідомою. Праця є трансформаційною, оскільки вона дозволяє людині перетворювати природні продукти на засоби існування, але також є продуктивною, оскільки вона породжує товари, послуги та відносини в процесі свого будівництва. У той же час робота змінює міжособистісні стосунки, сприяючи встановленню зв'язків, взаємодії та обміну досвідом, а також позитивному психосоціальному впливу, утверджуючи свою культуру та розкриваючи свою ідентичність і досягнення. Тому праця не може розглядатися тільки як засіб існування.

Протягом багатьох років робота не розглядалася як частина відповідних аспектів людського життя, способу існування або як джерело психологічних страждань. Органічні, генетичні або сімейні аспекти розглядалися як правдоподібні виправдання розладів психічного здоров'я, що розвиваються у працівників. Незважаючи на збільшення кількості досліджень на цю тему, частиною нашої культури є дотримання дистанції між темами здоров'я та психічного здоров'я працівників, ніби обидві теми не можуть бути взаємопов'язані [10].

Рівень домагань зростає і набуває все більшої помітності через зміни в робочому середовищі та розширення комп'ютеризації та комунікації. Насильство на робочому місці визначається як будь-яка подія, під час якої хтось зазнає жорстокого поводження, погроз або нападу в обставинах, пов'язаних з роботою, і розглядається як проблема громадського здоров'я. Він може мати фізичний, моральний або психологічний характер і може здійснюватися роботодавцями, колегами, клієнтами або партнерами. Незважаючи на те, що про насильство дуже мало повідомляють, воно є поширеним явищем.

Мобінг є одним із видів насильства на робочому місці. Воно визначається як будь-яка образлива, повторювана та систематична поведінка, яка ставить під загрозу гідність та фізичну чи психічну недоторканність особи. Концептуалізація мобінгу була розроблена в умовах глобалізації, яка все більше наражає працівників на завищені вимоги, організаційні обмеження, інтенсифікацію праці [10].

Варто вказати, що у спеціальній літературі підкреслюється, що з поширенням технологій та комп'ютеризацією домагання перетнули межі робочого середовища та вторглися в приватний простір. Додатки для обміну повідомленнями надають платформу для

переслідувань. Водночас, використання цих додатків дозволяє документувати образливу поведінку, забезпечуючи підґрунтя для юридичної відповідальності агресора [10].

Робота, крім формування ідентичності, може бути джерелом психологічних страждань і дискомфорту, особливо коли працівник не відчуває, що його цінують, стикається з ворожим або небезпечним середовищем, або коли робота не дає перспектив або не відповідає особистим очікуванням працівника. Робоче середовище складається з систем, ситуацій і умов, в яких працівники виконують свої завдання. Токсичне середовище забезпечує відразливі переживання, які призводять до поганої продуктивності роботи, діючи як ракові пухлини, які завдають шкоди всьому організму. Токсична поведінка може збільшити організаційні витрати, оскільки, крім шкоди іміджу компанії, вона спричиняє низьку самооцінку серед працівників, високу плинність кадрів, прогули та зниження продуктивності.

Жертви мобінгу, як правило, стають ізольованими на робочому місці, оскільки колеги, як правило, мовчать про ситуацію або через страх стати жертвою агресора, або через стосунки, які агресор встановив з рештою команди. Люди схильні захищати тих, з ким у них особисті стосунки, коли вони вчиняють моральні порушення. Ця тенденція не залежить від статі, моральних засад чи чутливості. Така ситуація посилює негативний вплив на жертву, оскільки ізоляція та відчуття самотності часто заважають жертві повідомити про агресію, тим самим продовжуючи цикл домагань.

Домагання можуть спричинити або посилити багато психологічних та поведінкових розладів. Більшість насильницьких ситуацій переживаються мовчки, що суттєво заважає реальному пізнанню взаємозв'язку між домаганнями та психологічною шкодою. Чи то через страх втратити роботу, чи то через тривіалізацію домагань у структурі деяких організацій, харасмент непомітний, хоча всі бачать, якої шкоди воно завдає. Ступінь психологічної шкоди залежить від підтримки, яку отримує працівник, а також від його особистої здатності до витривалості.

При мобінгу на жертву впливає виснаження в середовищі, де вона знаходиться, і ізоляція від оточення.В результаті мобінгу, від якого він страждає, жертва втрачає впевненість у собі. Кінцевою метою, як правило, є звільнення жертви з робочого місця.

Початкові дослідження, проведені в Європі та Америці, показали, що така поведінка спричиняє значну шкоду для організацій. У початкових дослідженнях, проведених у Швеції Х. Лейманом [1], було виявлено, що 3,5 % працездатного населення страждали від мобінгу.

Крім того, було підраховано, що ймовірність того, що працююча людина протягом життя страждатиме від такої поведінки, становила 25 % [1]. Дослідження, проведені в США, показали, що 82 % працівників, які зіткнулися з мобінговою поведінкою, були змушені звільнитися або втратили роботу. З'ясовано, що 34 % з них звільнилися за станом здоров'я, пов'язаним з мобінгом, а 44 % – в результаті системи оцінки діяльності організації, або за власною ініціативою, або через управлінське рішення. Працівники, які не звільняються, хоча й страждають від мобінгу, відчувають падіння своєї продуктивності та втрачають майбутні можливості просування по службі [12].

Дослідження в області мобінгової поведінки показують, що співробітники, які страждають від мобінгу, відчувають біологічні та психологічні проблеми зі здоров'ям. 23 % працівників, які страждають від мобінгу на робочому місці, в результаті відчувають психологічні розлади. Коли мобінгова поведінка сильно впливає на жертву, це може викликати проблеми зі здоров'ям, такі як депресія та серцевий напад у жертви. Така ситуація затягує потерпілого аж до суїциду [12].

Варто вказати, що у спеціальній літературі, у багатьох випадках булінг і мобінг використовуються як синоніми. Проте поняття «булінг» частіше пов'язується з фізичним тиском, а «мобінг» в основному пов'язаний з психологічним тиском на робочому місці [13].

Деякі вчені у правовому аспекті пропонують тлумачити мобінг у широкому розумінні як незаконну, систематичну та довготривалу поведінку осіб, які є членами трудового колективу, скеровану проти окремого члена (інших членів) трудового колективу, що полягає в порушенні їх законних прав та інтересів і створенні нестерпних умов праці

з метою примушення постраждалої особи (групи осіб) до звільнення з місця роботи [14, с. 271].

У більш вузькому значенні Н. Замятіна визначає мобінг як деструктивну стратегію поведінки персоналу, що призводить до гострого міжособистісного конфлікту, який відрізняється своєю специфічністю та тривалістю й спрямований проти окремого співробітника по роботі та/або керівником [15, с. 6].

У своєму дослідженні І. Лагутіна надала визначення мобінгу через призму поділу його за спрямованістю. Так, зазначила науковиця, що мобінг в системі соціально-трудових відносин має або вертикальну, або горизонтальну спрямованість. Горизонтальний мобінг – це моральне переслідування на рівні однієї професійної групи або одного структурного підрозділу. В якості суб'єктів конфліктної взаємодії виступають співпрацівники структурного підрозділу. Моральне переслідування розвивається за однією із схем: «співпрацівник – співпрацівник», «група співпрацівників – співпрацівник». Вертикальний мобінг являє собою моральне переслідування по вертикалі управління персоналом. Як правило, джерелом є безпосередній керівник, роботодавець [16, с. 134].

Із думкою автора ми погоджуємося частково, оскільки не може «вертикального» чи «горизонтального» мобінгу у чистому вигляді. Ми вважаємо, що частіше всього мобінг має характер змішаної участі, тобто участь у цькуванні приймають як рядові працівники, так і керівництво, при цьому керівництво у більшості випадків підтримує такі дії підлеглих. Вважаємо, що такі дії адміністративного персоналу обумовлені тим, що керівництво, якщо воно не є ініціатором мобінгу, спочатку пасивно споглядає за динамічністю ситуації, а у разі, якщо ситуація набуває обертів приймає сторону більшості, тобто прихильників такого цькування. І як правило, все це не на користь жертви. У решті-решт такий мобінг закінчиться або переведенням або взагалі звільненням жертви, оскільки вирішити наявний конфлікт саме так є найкоротшим шляхом. Фактично мобінг досягає своєї цілі.

Висновки. Саме через наявність мобінгу у трудовому колективі можна простежити наявний підхід до прав людини, а саме такий конфлікт свідчить про відсутність визнання та поваги до працівника як до індивідуальної особистості, ігнорується право на людську гідність, що свідчить про заселення у колективі думок про можливу нерівність, залежність від чужої думки чи інших обставин на кшталт матеріального тиску (позбавлення премій), що у цілому призводить до нестабільності у життя, впливає на сімейні стосунки, особистий розвиток, стверджує думку про неповноцінність, та у кінці-кінців може призвести до душевних та психо-емоційних розладів.

Список використаних джерел:

1. Leymann H. The Mobbing Encyclopaedia. URL: www.leymann.se/English/frame.html
2. Leymann, Heinz (1990). Mobbing and Psychological Terror at Workplaces. Violence and Victims 5 (2), pp. 119–126. URL: http://www.mobbingportal.com/LeymannV&V1990 (2).pdf
3. Олішевський О.В. Визначення інформації, що містить пропаганду насильства і жорстокості, у контексті статті 300 Кримінального кодексу України. *Вісник Кримінологічної асоціації України.* 2016. № 2 (13). С. 58–67.
4. Сердюк П. П. Кримінологічні та кримінально-правові проблеми ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості : дис. … канд. юрид. наук : 12.00.08. Одеса, 2005. 271 с.
5. Ковальова М., Божук І. Адміністративна відповідальність за мобінг: перспективи внесення змін до законодавства. *Актуальні проблеми правознавства.* 2020. № 4 (24). URL: http://dspace.wunu.edu.ua/bitstream/316497/41961/1/Ковальова.pdf
6. Щербюк Н.Ю. Соціально-правові аспекти необхідності регулювання протидії мобінгу у сфері трудових відносин. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2021. № 5. С. 100–103
7. Гончарук В.В. Протидія мобінгу у трудових правовідносинах. *Вісник ХНУВС.* 2020. № 3 (90). С. 70–77

8. Занфірова Т.А. Загальні проблеми забезпечення свободи праці в Україні (2014–2017 роки). *Юридичний науковий електронний журнал.* 2017. № 2. С. 48–50.

9. Міжнародна організація праці. Офіційний сайт. URL: https://www.ilo.org/search?search_api_fulltext=mobbing&ilo_date%5Bmin%5D=&ilo_date%5Bmax%5D=&sort_by=search_api_relevance&f%5B0%5D=language%3Aen

10. Adeoye S. O., Egbuta O. U., Abolarin E. O.Workplace mobbing: The causal factor of neurotic personality and employees' intention to leave of selected private institutions in south-west, Nigeria. *International Journal of Humanities and Social Science*. 2019. № 9 (7). P. 70–80. https://doi.org/10.30845/ijhss.v9n7p9

11. Balducci C., Alfano V., & Fraccaroli, F. Relationships between mobbing at work and MMPI-2 personality profile, posttraumatic stress symptoms, and suicidal ideation and behavior. *Violenceand Victims.* 2009. № 24 (1). P. 52–67. https://doi.org/10.1891/0886-6708.24.1.52

12. Einarsen, S.& Raknes, B. I. (). Harassment in the workplace and the victimization of men. *Violence and Victims*, 1997. № 12. P. 247–263

13. Остапенко О. Булінг і мобінг (цькування) як різновиди насильницьких посягань на фізичну особу URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2023/dec/32528/231576maket4-126-135.pdf

14. Мобінг у трудових (службово-трудових) відносинах: до постановки проблеми *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2010. № 2. С. 265–273. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2010_2_37

15. Замятіна Н.В., Долга Г.В. Теоретичні аспекти явища мобінгу у трудових колективах *Вісник Чернівецького торговельно-економічного інституту. Економічні науки*. 2015. Вип. 3. С. 98–106.

16. Лагутіна І.В. Мобінг на робочому місці : правовий аспект URL: http://www.apdp.in.ua/v57/18.pdf.

ТИМЧИШИН А. М.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри права та гуманітарних дисциплін
(Відокремлений структурний підрозділ ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Івано-Франківська філія)

БЕЗПАЛЬКО С. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри права та гуманітарних дисциплін
(Відокремлений структурний підрозділ ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна» Івано-Франківська філія)
полковник поліції

УДК 343.51.98
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.54

ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ НЕЗМІНЮВАНОСТІ СУДДІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД, ПЕРЕВАГИ ТА ВИКЛИКИ

Принцип незмінюваності суддів є фундаментальним аспектом забезпечення незалежності судової влади, що є важливою складовою верховенства права і демократії. У статті проаналізовано застосування принципу незмінюваності суддів у різних країнах, зокрема в Європі, США, Канаді, а також у деяких країнах Азії та Африки. Основна увага приділяється вивченню переваг та викликів цього принципу, а також альтернативним підходам до забезпечення незалежності судової системи.

Успіхи застосування принципу незмінюваності суддів включають захист від політичного тиску, підвищення стабільності та послідовності судових рішень, забезпечення верховенства права та підвищення професійного рівня суддів. Зокрема, в таких країнах, як Німеччина, Франція, Японія та Південна Африка, цей принцип сприяв зміцненню незалежності судової системи та підвищенню довіри громадян до судів.

Водночас, застосування цього принципу супроводжується низкою викликів і недоліків, таких як можливість зловживання владою, недостатня підзвітність суддів, складність процедури імпічменту та високі витрати на утримання суддів. Для подолання цих викликів розглядаються альтернативні підходи, включаючи виборність суддів, комбіновані моделі призначення, ротаційні системи та обмежені терміни призначення.

Стаття також містить рекомендації щодо покращення застосування принципу незмінюваності суддів. Серед них: забезпечення ефективних механізмів контролю та підзвітності, підтримка професійного розвитку суддів, впровадження системи оцінки ефективності роботи суддів, забезпечення незалежності

бюджетного фінансування судової влади та підтримка незалежних органів судової влади.

Дане дослідження вказує на те, що хоча принцип незмінюваності суддів є важливим для забезпечення незалежності судової влади, його застосування має бути збалансованим з іншими механізмами контролю та підзвітності. Альтернативні підходи можуть бути ефективними у різних правових системах, забезпечуючи баланс між незалежністю та підзвітністю суддів, що сприяє підвищенню якості правосуддя та довіри громадян до судової системи.

Ключові слова: *незмінюваність суддів, незалежність судової влади, верховенство права, судова система, підзвітність суддів.*

Tymchyshyn A. M., Bezpalko S. V. Application of the principle of irremovability of judges: international experience, advantages and challenges

The principle of judicial immovability is a fundamental aspect of ensuring the independence of the judiciary, which is an essential component of the rule of law and democracy. This article analyzes the application of the principle of judicial immovability in various countries, particularly in Europe, the USA, Canada, as well as in some countries in Asia and Africa. The main focus is on examining the advantages and challenges of this principle, as well as alternative approaches to ensuring judicial independence.

The successes of the principle of judicial immovability include protection from political pressure, increased stability and consistency of judicial decisions, the assurance of the rule of law, and the enhancement of judges' professional levels. Specifically, in countries such as Germany, France, Japan, and South Africa, this principle has contributed to strengthening the independence of the judiciary and increasing public trust in the courts.

At the same time, the application of this principle is accompanied by a number of challenges and drawbacks, such as the possibility of abuse of power, insufficient accountability of judges, the complexity of the impeachment process, and high costs of maintaining judges. To address these challenges, alternative approaches are considered, including the election of judges, combined appointment models, rotation systems, and limited appointment terms.

The article also includes recommendations for improving the application of the principle of judicial immovability. Among them are ensuring effective mechanisms of control and accountability, supporting professional development of judges, implementing a system for evaluating judges' performance, ensuring the independence of judicial budget financing, and supporting independent judicial bodies.

The article concludes that while the principle of judicial immovability is important for ensuring the independence of the judiciary, its application must be balanced with other mechanisms of control and accountability. Alternative approaches can be effective in various legal systems, providing a balance between judicial independence and accountability, thus enhancing the quality of justice and public trust in the judicial system.

Key words: *irremovability of judges, independence of the judiciary, rule of law, judicial system, accountability of judges.*

Постановка проблеми. Принцип незмінюваності суддів розглядається як ключовий елемент забезпечення незалежності судової влади, що є наріжним каменем демократії та верховенства права. Завдання принципу – гарантувати, що судді можуть ухвалювати рішення, керуючись лише законом і своєю совістю, без страху втратити посаду через політичний тиск

чи інші зовнішні впливи. Незважаючи на важливість цього принципу, його застосування викликає численні дискусії та суперечки.

У різних країнах існують різні підходи до забезпечення незалежності суддів. У деяких державах судді призначаються на довічні посади, що надає їм значну стабільність, але водночас може призводити до зловживань та корупції. В інших країнах обирають суддів на певний термін, що підвищує їх підзвітність перед суспільством, але може призвести до політизації судової системи.

У дослідженні проаналізовано міжнародний досвід застосування принципу незмінюваності суддів, виявлено основні виклики та досягнення у цій сфері. Особлива увага приділяється порівнянню різних моделей призначення суддів та оцінці їх ефективності. Крім того, розглядаються альтернативні підходи, такі як виборність суддів, їхні переваги та недоліки.

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Дослідження принципу незмінюваності суддів та проблем, пов'язаних з необхідністю імплементації законодавства України до міжнародних стандартів є і продовжуватиме бути актуальною темою наукового пошуку для багатьох вітчизняних і зарубіжних науковців, зокрема, О. Абросімової, Д. Андрусенко, В. Веніславського, В. Єгорової, В. Капустинськог, А. Лапкіна, В. Погорілка, О. Скрипнюка, О. Совгирі, В. Федоренка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка, Н. Шукліної та інших. Однак, дана проблематика потребує оновленого наукового обґрунтування у контексті динамічних змін сучасного судочинства як в Україні, так і в зарубіжних країнах.

Метою даного дослідження є надання ґрунтовного аналізу існуючих практик та формулювання рекомендацій для вдосконалення механізмів забезпечення незалежності суддів. Відповідно, результати цього дослідження можуть бути корисними як для законодавців, науковців, так і для практикуючих правозахисників, що займаються питаннями судової реформи.

Виклад основного матеріалу. Принцип незмінюваності суддів є фундаментальною складовою забезпечення незалежності судової влади, що є важливим аспектом верховенства права і демократії. Незмінюваність суддів означає, що судді не можуть бути звільнені або переведені на іншу посаду без їхньої згоди, за винятком випадків, передбачених законом, таких як серйозні порушення службових повноважень або стан здоров'я, що унеможливлює виконання обов'язків [1]. Цей принцип має на меті захистити суддів від свавілля виконавчої влади, політичного тиску та інших форм втручання, які можуть підірвати незалежність судової влади та принцип поділу влад [2, с. 806].

Як зазначає Бабко В.В., аналіз законодавчих актів, якими визначається організація судової влади та здійснення правосуддя в Україні, дозволяє констатувати, що принцип незмінюваності суддів у тій формі, в якій він закріплений в Конституції України та Законі України «Про судоустрій і статус суддів» в першу чергу не тільки визначає часові межі, протягом яких суддя може виконувати свої повноваження та гарантує йому захист від необґрунтованого звільнення чи відсторонення (припинення повноважень, переведення до іншого суду без згоди тощо), а і утворює підстави для формування відповідних положень галузевих законодавств, якими додатково захищаються права та свободи суддів, які є критеріями їх незалежності [3, с. 201-202].

Принцип незмінюваності суддів також закріплений у ряді міжнародних документів, які встановлюють стандарти незалежності судової влади. Зокрема, Основні принципи незалежності судових органів, прийняті Генеральною Асамблеєю ООН у 1985 році, передбачають, що судді мають гарантований термін повноважень, адекватну заробітну плату та умови праці, а також захист від невиправданого звільнення або переведення [4]. Європейська хартія про статус суддів також підкреслює важливість забезпечення незмінюваності суддів як засобу захисту їхньої незалежності [5].

Як слушно зазначає Прилуцький С.В., у більшості цивілізованих країн світу зі сталою демократією, інститут незмінюваності суддів становить одну з ключових основ статусу професійних суддів та є важливим принципом судоустрою, який гарантує безстрокове

перебування судді на посаді, а також на переміщення судді з посади та місця посади без його згоди. Забезпечення терміну перебування на посаді та незмінюваність – ключові елементи незалежності суддів. Відповідно, судді повинні мати гарантований термін перебування на посаді до часу обов'язкового виходу у відставку, де такий існує [6, с. 73-74].

Судова практика також підтверджує важливість принципу незмінюваності суддів. Рішення конституційних судів різних країн часто посилаються на цей принцип як на ключовий елемент забезпечення незалежності судової влади. Наприклад, Конституційний Суд України у своїх рішеннях неодноразово наголошував на важливості цього принципу для функціонування незалежної судової системи.

Теоретично принцип незмінюваності суддів базується на концепції поділу влади, згідно з якою судова влада має бути незалежною від виконавчої та законодавчої гілок влади. Таким чином, принцип незмінюваності суддів є невід'ємною складовою незалежності судової влади. Він закріплений у конституційних нормах, міжнародних стандартах, національному законодавстві та підтверджений судовою практикою.

Вивчаючи міжнародний досвід застосування принципу незмінюваності суддів, слід зазначити, що досвід різних європейських країн у застосуванні цього принципу відрізняється, проте існують загальні тенденції та практики, які варто розглянути.

Так, у Німеччині принцип незмінюваності суддів закріплений у Конституції (Основному законі) та конкретизується у Законі про суддів. Судді призначаються на постійний термін, що гарантує їх незалежність. Відповідно до статті 97 Основного закону, судді федеральних судів можуть бути звільнені лише на підставі судового рішення або за згодою самого судді. Це положення гарантує, що судді не піддаються політичному тиску [7].

У свою чергу у Франції принцип незмінюваності суддів також є основоположним для забезпечення незалежності судової системи. Відповідно до Конституції Франції, судді не можуть бути переведені, звільнені або призначені на інші посади без їхньої згоди, за винятком випадків дисциплінарних заходів, передбачених законом. Вища рада магістратури (Conseil Supérieur de la Magistrature) відіграє ключову роль у забезпеченні цього принципу, контролюючи призначення, переведення та дисциплінарні процедури щодо суддів.

У Великій Британії принцип незмінюваності суддів забезпечується традиціями та законодавством. Судді призначаються на постійний термін до досягнення пенсійного віку, який встановлений на рівні 70 років. Незалежність суддів гарантована Конституційною реформою 2005 року, яка створила Верховний суд Сполученого Королівства, замінивши Палату лордів як вищу судову інстанцію. Закон про конституційну реформу також створив Судову апеляційну комісію, яка відповідає за призначення та переведення суддів.

В Італії принцип незмінюваності суддів закріплений у Конституції та Законі про судову систему. Вища рада магістратури (Consiglio Superiore della Magistratura) забезпечує дотримання цього принципу, контролюючи призначення, переведення та дисциплінарні процедури щодо суддів. Судді призначаються на постійний термін, що гарантує їх незалежність від політичного впливу. Конституція Італії передбачає, що судді не можуть бути переведені або звільнені без їхньої згоди, за винятком випадків, передбачених законом.

Щодо Іспанії, то принцип незмінюваності суддів тут також закріплений у Конституції та Законі про судову систему. Вища рада судової влади (Consejo General del Poder Judicial) відповідає за забезпечення цього принципу, контролюючи призначення, переведення та дисциплінарні процедури щодо суддів. Судді призначаються на постійний термін і можуть бути звільнені лише за рішенням суду у випадках серйозних порушень або за станом здоров'я, що унеможливлює виконання обов'язків судді.

В Угорщині принцип незмінюваності суддів відповідно до європейських стандартів незалежності судової влади та верховенства права зазначає: «Судді, незалежно від того, призначені вони чи обрані, повинні залишатися на посаді до досягнення обов'язкового пенсійного віку або закінчення терміну повноважень» [8, с. 296].

У Польщі принцип незмінюваності суддів закріплений у Конституції та Законі про судову систему. Конституція Республіки Польща чітко прописує у статті 180, що «судді

є незмінними» [9, с. 296]. Судді призначаються на постійний термін і можуть бути звільнені лише на підставі судового рішення або за згодою самого судді. Конституційний Трибунал Польщі неодноразово підтверджував важливість цього принципу для забезпечення незалежності судової влади.

Здійснюючи аналіз практики європейських країн, Консультативна рада європейських суддів у Висновку № 1 (2001) «Про стандарти незалежності судових органів та незмінюваності суддів» (п. 48), вказала, що практика європейських країн, як правило, полягає у тому, щоб судді призначалися на повний робочий термін до досягнення офіційного пенсійного віку [10, с. 118]. Таким чином, досвід європейських країн свідчить про те, що принцип незмінюваності суддів є невід'ємною частиною забезпечення незалежності судової влади. У всіх розглянутих країнах цей принцип закріплений на конституційному рівні та деталізований у відповідних законах. Вища рада магістратури або аналогічні органи відіграють ключову роль у забезпеченні його дотримання, контролюючи процеси призначення, переведення та дисциплінарні заходи щодо суддів. Незмінюваність суддів гарантує, що вони можуть виконувати свої обов'язки без страху політичного тиску або втручання, що є важливим для підтримання справедливості та верховенства права.

У США принцип незмінюваності суддів закріплений на конституційному рівні і є фундаментальним елементом забезпечення незалежності судової системи.

Конституція США, ухвалена у 1787 році, встановлює основи незалежності судової влади. Відповідно до статті III, розділу 1 Конституції, судді Верховного суду та нижчих федеральних судів призначаються довічно «за умов бездоганної поведінки» [11]. Це означає, що судді залишаються на своїй посаді доти, поки не вирішать піти у відставку, не помруть або не будуть піддані імпічменту чи засуджені за порушення закону.

Судді федеральних судів призначаються президентом і затверджуються Сенатом. Цей процес забезпечує ретельну перевірку кандидатів, що сприяє призначенню висококваліфікованих осіб на суддівські посади. Довічне призначення суддів сприяє їх незалежності від політичного тиску, оскільки вони не залежать від переобрання чи перепризначення. Суддів федеральних судів можна усунути з посади лише через процедуру імпічменту, яка передбачає голосування у Палаті представників та судовий розгляд у Сенаті. Це рідкісне явище, і за всю історію США лише кілька суддів було піддано імпічменту і засуджено. У кожному штаті діє своя система призначення суддів, яка може включати призначення губернатором, вибори або комбіновану систему. Наприклад, у штаті Каліфорнія суддів призначає губернатор з подальшим підтвердженням виборцями на періодичних виборах. У штаті Нью-Йорк суддів вищих судів обирають на певний термін, але вони можуть бути переобрані.

У Канаді принцип незмінюваності суддів також є ключовим елементом забезпечення незалежності судової влади і закріплений у конституційних та законодавчих актах.

Конституція Канади 1867 року (Акт про Британську Північну Америку) та Конституційний акт 1982 року встановлюють основи незалежності судової влади. Судді призначаються довічно до досягнення пенсійного віку, який встановлений на рівні 75 років для федеральних суддів.

Суддів Верховного суду Канади та інших федеральних судів призначає Генерал-губернатор за поданням прем'єр-міністра та міністра юстиції. Призначення суддів вищих судів провінцій здійснюється аналогічним чином на рівні провінцій. Судді можуть бути усунені з посади лише через процедуру імпічменту, яка вимагає рішення обох палат парламенту. Закон про судову раду Канади передбачає, що судді можуть бути відсторонені лише за серйозні порушення, такі як недобросовісна поведінка або нездатність виконувати свої обов'язки через стан здоров'я.

Досвід США та Канади у застосуванні принципу незмінюваності суддів демонструє, як цей принцип сприяє незалежності судової системи. У обох країнах судді призначаються на довічний термін, що забезпечує їх незалежність від політичного впливу. Процедури імпічменту гарантують, що суддів можна усунути з посади лише за серйозні порушення.

Це сприяє підтриманню високих стандартів судової діяльності та забезпечує довіру громадян до судової системи.

Принцип незмінюваності суддів є важливим елементом забезпечення незалежності судової влади не лише в Європі та Північній Америці, але і в багатьох країнах Азії та Африки. Відмінності у правових системах та політичних умовах впливають на те, як цей принцип застосовується в різних юрисдикціях. Нижче розглянемо досвід кількох країн Азії та Африки.

В Індії принцип незмінюваності суддів закріплений у Конституції. Стаття 124 Конституції Індії встановлює, що судді Верховного суду Індії призначаються довічно до досягнення пенсійного віку, який встановлений на рівні 65 років [12]. Судді вищих судів штатів також призначаються довічно до досягнення пенсійного віку, встановленого на рівні 62 років.

Судді Верховного суду призначаються Президентом Індії за рекомендацією Колегії Верховного суду, яка складається з головного судді та чотирьох старших суддів. Аналогічний процес застосовується для призначення суддів вищих судів штатів, де колегія включає головного суддю вищого суду штату та кількох старших суддів.

У Японії принцип незмінюваності суддів також закріплений у Конституції. Відповідно до статті 78 Конституції Японії, судді не можуть бути звільнені з посади без судового рішення, якщо не доведено їхню недієздатність або недобросовісність. Судді призначаються довічно до досягнення пенсійного віку, який встановлений на рівні 70 років [13].

Судді Верховного суду Японії призначаються імператором за рекомендацією Кабінету міністрів. Судді нижчих судів призначаються Міністром юстиції за рекомендацією Верховного суду. Призначення суддів підлягає затвердженню виборцями на загальних виборах, що проводяться через певний період після їх призначення.

Суддів можна усунути з посади через процедуру імпічменту, яка здійснюється спеціальним імпічментним трибуналом, що складається з членів парламенту. Судові розгляди щодо імпічменту є рідкісними, і процедура захищає суддів від необґрунтованих звинувачень.

У Південній Африці принцип незмінюваності суддів закріплений у Конституції 1996 року. Стаття 176 Конституції Південної Африки встановлює, що судді призначаються довічно до досягнення пенсійного віку, який встановлений на рівні 70 років або після 12 років служби, в залежності від того, що настане пізніше.

Судді призначаються Президентом Південної Африки за рекомендацією Судової служби Південної Африки (Judicial Service Commission). Це незалежний орган, що складається з представників судової влади, правничої професії, академічних установ та уряду.

У Кенії принцип незмінюваності суддів закріплений у Конституції 2010 року. Відповідно до статті 167 Конституції, судді призначаються довічно до досягнення пенсійного віку, який встановлений на рівні 70 років.

Досвід окремих країн Азії та Африки показує, що принцип незмінюваності суддів є важливим для забезпечення незалежності судової влади. Незважаючи на різні правові системи та політичні контексти, ці країни вдаються до довічного призначення суддів з чіткими процедурами імпічменту, що гарантують захист суддів від політичного тиску. Це сприяє підтриманню високих стандартів судової діяльності та забезпечує довіру громадян до судової системи.

Принцип незмінюваності суддів, незважаючи на свої переваги, має також низку недоліків, які можуть впливати на ефективність судової системи. Розглянемо деякі з них.

– Незважаючи на те, що принцип незмінюваності суддів спрямований на захист від політичного тиску, в деяких країнах цей захист може бути недостатнім. Політичні сили можуть намагатися впливати на судову систему через непрямі методи, такі як вплив на бюджет судів, призначення суддів на адміністративні посади або контроль за дисциплінарними процедурами.

– Довічне призначення суддів також може призводити до ситуацій, коли деякі судді вважають себе невразливими та можуть зловживати своїм становищем. Відсутність ефективного контролю та підзвітності може сприяти корупційним практикам.

– Судді, які мають довічне призначення, можуть втратити мотивацію для постійного професійного розвитку та підвищення кваліфікації. Відсутність загрози втрати посади може призводити до зниження якості правосуддя.

– Довічне призначення може знижувати рівень підзвітності суддів перед суспільством. Виборці та громадські організації можуть не мати достатніх важелів впливу на судову систему для забезпечення прозорості та відповідальності суддів.

– Процедура імпічменту суддів часто є складною та тривалою, що ускладнює усунення суддів, які дійсно не відповідають своїй посаді. Це може призводити до ситуацій, коли неефективні або корумповані судді залишаються на посаді протягом тривалого часу.

– Незважаючи на принцип незмінюваності, судді можуть зазнавати тиску з боку бізнесових структур або організованої злочинності. Це особливо актуально в країнах зі слабкою правовою культурою та низьким рівнем розвитку інститутів громадянського суспільства.

Для мінімізації цих ризиків, на нашу думку, важливо забезпечити належні механізми контролю, підзвітності та професійного розвитку суддів, а також розглянути можливість впровадження гібридних моделей призначення, які поєднують елементи незмінюваності з періодичними оцінками ефективності роботи суддів.

Аналізуючи приклади переважної більшості країн, де застосовується принцип незмінюваності суддів, можна виокремити ряд позитивних досягнень, зокрема, даний принцип допомагає захистити суддів від політичного впливу та тиску. У багатьох країнах, де цей принцип впроваджений, судді можуть виносити рішення, керуючись тільки законом і своєю совістю, не побоюючись втратити свою посаду через невдоволення з боку виконавчої чи законодавчої влади, що забезпечує неупередженість і справедливість судових рішень.

Довічне призначення суддів сприяє стабільності та послідовності судових рішень. Судді, які працюють протягом тривалого часу, накопичують значний досвід і знання, що дозволяє їм виносити більш обґрунтовані і передбачувані рішення. Це, в свою чергу, підвищує довіру громадян до судової системи.

Крім того, принцип незмінюваності суддів, як успішна практика, активно підтримується міжнародними організаціями, такими як ООН та Європейський Союз. Ці організації заохочують країни приймати відповідні законодавчі акти і забезпечувати незалежність судової влади.

Як слушно зауважують Назимко Є.С. та Буга Г.С., незмінюваність складу суду можна з упевненістю розглядати як ще одну гарантію діяльності судів [14, с. 767].

У підсумку, слід зазначити, що незмінюваність суддів є важливим, але не єдиним засобом забезпечення незалежності судової влади. Існує кілька альтернативних підходів, які можуть бути використані для досягнення тієї ж мети, зокрема, виборність суддів. У деяких країнах, таких як США (на рівні окремих штатів), застосовується система виборності суддів. Судді обираються на певний термін виборцями, що дозволяє забезпечити їх підзвітність перед громадськістю. Виборність суддів може сприяти підвищенню прозорості та довіри до судової системи, але також може призводити до політизації судових процесів та залежності суддів від виборців.

Також деякі країни використовують комбіновані моделі, що поєднують елементи призначення та виборів. Наприклад, у Японії судді призначаються, але їх призначення підлягає затвердженню виборцями на загальних виборах через певний час. Такий підхід забезпечує баланс між незалежністю суддів та їх підзвітністю перед суспільством.

Іншою альтернативою є встановлення обмежених термінів призначення суддів з можливістю їх подовження або переобрання на основі оцінки ефективності роботи. Такий підхід може забезпечити незалежність суддів протягом визначеного терміну, водночас стимулюючи їх до постійного професійного розвитку та підвищення якості правосуддя.

Виходячи з матеріалів дослідження, можемо запропонувати деякі рекомендації, щодо удосконалення застосування принципу незмінюваності суддів:

1. Забезпечення ефективних механізмів контролю та підзвітності, наприклад, створення незалежних органів, відповідальних за розгляд скарг на суддів, проведення

періодичних оцінок ефективності їх роботи та забезпечення прозорості дисциплінарних процедур.

2. Застосування комбінованих моделей призначення суддів, що поєднують елементи довічного призначення, виборів та ротації. Така модель може забезпечити баланс між незалежністю суддів та їх підзвітністю перед суспільством, запобігти застою у судовій системі та підвищити її ефективність.

3. Створення та впровадження системи оцінки ефективності роботи суддів, що сприятиме підвищенню якості правосуддя. Оцінка має бути об'єктивною, базуватися на чітких критеріях і враховувати професійні досягнення суддів, їхні етичні стандарти та рівень задоволення громадян правосуддям.

4. Підтримка незалежних органів судової влади, таких як Вищі рада правосуддя, Вища кваліфікаційна комісія суддів. Ці органи повинні мати достатні повноваження для забезпечення незалежності суддів, контролю за їх діяльністю та проведення дисциплінарних процедур.

Список використаних джерел:

1. Про судоустрій і статус суддів : Закон України від 02.06.2016 № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text (дата звернення: 15.04.2024).

2. Тимчишин А.М. Історичні передумови та еволюція принципу незмінюваності суддів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 2. С. 805–809.

3. Бабко В.В. Значення принципу незмінюваності суддів в умовах реформування судової системи. *Гармонізація законодавства України з правом Європейського Союзу: реалії та перспективи* : матеріали всеукр. наук.-практ. конф, (Запоріжжя, 18 травня 2023 р.). Львів – Торунь : Liha-Pres, 2023. С. 201-202.

4. Основні принципи незалежності судових органів : Резолюція ООН, Міжнародний документ від 13.12.1985 URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_201#Text (дата звернення: 15.04.2024).

5. Європейська хартія про статус суддів. (Модельний кодекс) : міжнародний документ від 10 липня 1998 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_a46#Text (дата звернення: 15.04.2024).

6. Прилуцький С.В. Незмінюваність суддів в Україні: конституційно-правове регулювання та проблеми реалізації. *Публічне право.* 2017. № 1 (25). С. 73–82.

7. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland / Bearb. von K. Stollreither. – München : Bayerische Landeszentrale für politische Bildungsarbeit, 2000. 266 S.

8. Aung, N. N. (2019). Principle of Irremovability of Judges: Judicial Independence in Hungary. *Journal of Education Culture and Society*. № 10 (2). P. 293–298.

9. Swiątkowski, A. (2019). Legal dispute over the Constitutionality of Polish regulations and their effects after the amendment of the provisions on reaching the retirement age by the judges of the Polish supreme court. *The lawyer quarterly*. № 9. P. 185–196.

10. Висновок № 1 (2001). Консультативної ради європейських суддів для Комітету Міністрів Ради Європи «Про стандарти незалежності судових органів та незмінюваність суддів». *Міжнародні стандарти незалежності суддів* : збірка документів. Київ : Поліграф-Експрес, 2008. С. 107–125.

11. Конституція Сполучених Штатів Америки. URL: http://lib.rada.gov.ua/static/LIBRARY/catalog/law/usa_const.htm#%D1%81%D1%823 (дата звернення: 18.04.2024).

12. Конституція Індії. URL: https://legalns.com/download/books/cons/india.pdf (дата звернення: 18.04.2024).

13. Конституція Японії. URL: https://legalns.com/download/books/cons/japan.pdf (дата звернення: 18.04.2024).

14. Назимко Є.С., Буга Г.С. Принцип незмінюваності суддів. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 1. С. 765–767.

СИТНИКОВ О. Ф.,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри фінансового
і податкового права
(Державний податковий університет)
ORCID ID: 0000-0002-9637-5557

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.55

ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗВЕРНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ЗА ЗАХИСТОМ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ

Актуальність статті полягає в тому, що важливим завданням України, як демократичної, соціально-спрямованої, сучасної європейської держави, є забезпечення та захист прав громадян у різних сферах суспільного життя. Одним із важливих напрямів є захист від свавілля збоку органів державної влади та їх посадових осіб. Для цього в Україні, як і в більшості провідних країнах світу, такі механізмі знайшли свою реалізацію у функціонуванні інституту адміністративного судочинства. При цьому виконання такого завдання адміністративними судами передбачає, що зацікавлена в цьому особа ініціює звернення до даного органу державної влади за захистом відповідних прав, свобод та інтересів. Основною формою вказаного звернення є позовна заява до адміністративного суду. Відповідний інститут пройшов досить довгий період становлення, втім особливо активно процес його становлення розпочався з моменту набуття Україною статусу незалежної держави. Метою статті є здійснити історико-правовий аналіз становлення та розвитку правових засад звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи. У статті, спираючись на аналіз наукових поглядів вчених та норм законодавства, яке діяло у різні часи, надано характеристику історії становлення та розвитку правових засад звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи з моменту набуття Україною статусу незалежної держави. З'ясовано, що процес прийняття основного кодифікованого нормативно-правового акта з питань адміністративного судочинства виявився досить складним і тривав майже три роки. Поява в українській системі права цього Закону була необхідною та цілком обґрунтованою, адже, як слушно зауважували народні депутати, які ініціювали його прийняття, чинний Закон України «Про звернення громадян» і норми окремих глав Цивільного процесуального кодексу України, що регулюють окреме провадження у сфері судового захисту прав і свобод громадян, є недостатніми для належного правового захисту громадян, а також містять норми, які за своїм змістом виникають з адміністративно-правових відносин, що за своїм походженням і характером прав, регулюють вирішення публічно-правових спорів. Україні під впливом демократичних процесів у період становлення її як незалежної держави, було закладено правові засади звернення до суду як засобу захисту особою своїх прав, свобод та інтересів у публічних правовідносинах, які тривалий час зберігалися та функціонували після проголошення незалежності. І хоча вони розвивалися та періодично вдосконалювалися шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства,

зокрема процесуального, дедалі більше актуалізувалася проблема створення системи адміністративних судів та прийняття єдиного кодифікованого нормативно-правового акта з питань адміністративного судочинства. Напружені дискусії з питань організації та функціонування адміністративного судочинства в Україні, що відбувалися як на науковому, так і політичному рівнях, зумовили прийняття Кодексу адміністративного судочинства України, у якому вперше в історії нашої держави було комплексно й системно викладено основні правові засади звернення до суду для захисту прав, свобод та інтересів особи в публічних правовідносинах.

Ключові слова: *історико-правовий аналіз, становлення, розвиток, правові засади, адміністративний суд, захист прав.*

Sytnykov O. F. Historical and legal analysis of the formation and development of the legal basis of applying to the administrative court for the protection of the rights, freedoms and interests of a person

The relevance of the article lies in the fact that an important task of Ukraine, as a democratic, socially oriented, modern European state, is to ensure and protect the rights of citizens in various spheres of public life. One of the important directions is protection against arbitrariness on the part of state authorities and their officials. For this, in Ukraine, as in most leading countries of the world, such mechanisms have found their implementation in the functioning of the institute of administrative justice. At the same time, the performance of such a task by administrative courts assumes that a person interested in this initiates an appeal to this body of state power for the protection of relevant rights, freedoms and interests. The main form of this appeal is a claim to the administrative court. The corresponding institute has gone through a rather long period of formation, however, the process of its formation began especially actively from the moment Ukraine acquired the status of an independent state. The purpose of the article is to carry out a historical and legal analysis of the formation and development of the legal basis of applying to the administrative court for the protection of the rights, freedoms and interests of a person. The article, based on the analysis of the scientific views of scientists and the norms of legislation that was in effect at different times, provides a description of the history of the formation and development of the legal basis of applying to the administrative court for the protection of the rights, freedoms and interests of a person since Ukraine acquired the status of an independent state. It was found out that the process of adoption of the main codified normative legal act on the issues of administrative proceedings turned out to be quite complicated and lasted almost three years. The appearance of this Law in the Ukrainian legal system was necessary and fully justified, because, as the people's deputies who initiated its adoption rightly noted, the current Law of Ukraine "On Appeals of Citizens" and the norms of certain chapters of the Civil Procedure Code of Ukraine, which regulate separate proceedings in the field of judicial protection of the rights and freedoms of citizens, are insufficient for the proper legal protection of citizens, and also contain norms that, by their content, arise from administrative-legal relations, which, by their origin and nature of rights, regulate the resolution of public-law disputes. In Ukraine, under the influence of democratic processes during the period of its formation as an independent state, the legal foundations of applying to court were laid as a means of personal protection of one's rights, freedoms and interests in public legal relations, which were preserved and functioned for a long time after the declaration of independence. And although they developed and were periodically improved by making appropriate changes to the current legislation, in particular the procedural

one, the problem of creating a system of administrative courts and adopting a single codified normative legal act on issues of administrative justice became more and more relevant. Tense discussions on the organization and functioning of administrative proceedings in Ukraine, which took place both at the scientific and political levels, led to the adoption of the Code of Administrative Proceedings of Ukraine, in which, for the first time in the history of our country, the basic legal principles of applying to court for protection were comprehensively and systematically outlined rights, freedoms and interests of a person in public legal relations.

Key words: *historical and legal analysis, formation, development, legal principles, administrative court, protection of rights.*

Актуальність теми. Важливим завданням України, як демократичної, соціально-спрямованої, сучасної європейської держави, є забезпечення та захист прав громадян у різних сферах суспільного життя. Одним із важливих напрямів є захист від свавілля збоку органів державної влади та їх посадових осіб. Для цього в Україні, як і в більшості провідних країнах світу, такі механізми знайшли свою реалізацію у функціонуванні інституту адміністративного судочинства. При цьому виконання такого завдання адміністративними судами передбачає, що зацікавлена в цьому особа ініціює звернення до даного органу державної влади за захистом відповідних прав, свобод та інтересів. Основною формою вказаного звернення є позовна заява до адміністративного суду. Відповідний інститут пройшов досить довгий період становлення, втім особливо активно процес його становлення розпочався з моменту набуття Україною статусу незалежної держави.

Стан дослідження. Варто відзначити, що окремі проблемні питання, присвячені правовим засадам звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи, у своїх наукових працях розглядали: О.Г. Боднарчук, М.Я. Болдін, В.В. Галунько, Є.А. Гетьман, Т.О. Гуржій, І.Б. Коліушко, Л.І. Миськів, О.М. Музичук, М.І. Смокович, В.В. Стаднік, К.В. Шкарупа та багато інших Втім, незважаючи на значні теоретичні здобутки, в науковій літературі недостатньо опрацьованим є питання ґенези становлення та розвитку правових засад звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи.

Саме тому метою статті є: здійснити історико-правовий аналіз становлення та розвитку правових засад звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи.

Виклад основного матеріалу. 16 липня 1990 року Верховна Рада УРСР прийняла Декларацію про державний суверенітет України, розділом ІІІ якої було вперше на законодавчому рівні було проголошено, що влада в Україні здійснюється за принципом розподілу на законодавчу, виконавчу та судову. Вказаний принцип розподілу гілок влади був у подальшому розвинутий Конституцією України 1996 року. З цього приводу В. С. Стефанюк зазначав, що поділ повноважень між гілками влади є ефективним способом охорони передбаченої Конституцією демократичної системи. Він забезпечує необхідний взаємний контроль обмеження обсягу управлінської діяльності. Згідно з цією системою, кожна галузь державної влади відповідає двом іншим, тобто кожна перебуває в тій самій площині, що й інші, а всі разом вони несуть спільну відповідальність за управління країною [1, с. 64]. Розвиток демократії в Україні розширював права та свободи громадян, до яких належали також права громадян щодо віросповідання. На реалізацію та захист цих прав були спрямовані також зміни в ЦПК УРСР, які були внесені Указом Президії Верховної Ради УРСР від 28 січня 1991 року про доповнення главою 31-Б, якою було визначено порядок оскарження рішень виконавчих комітетів обласних, Київської та Севастопольської міських рад народних депутатів з питань реєстрації, зняття з реєстрації релігійних організацій та інших питань стосовно релігійних організацій. Згідно із Законом України від 23 квітня 1992 року № 2295-XII, право на оскарження розширилося на рішення всіх державних органів з питань реєстрації

статутів (положень) релігійних організацій, володіння та користування культовими будівлями і майном.

Після проголошення 24 серпня 1991 року незалежності України на розвиток судової влади постановою від 28 квітня 1992 року № 2296-XII Верховна Рада України затвердила Концепцію судово-правової реформи в Україні [2]. Уперше в Україні законодавчо було визначено завдання про запровадження адміністративного судочинства в розділі III Концепції судово-правової реформи в Україні, де було передбачено запровадження адміністративного судочинства, метою якого мав би стати розгляд спорів між громадянином та органами державного управління. На рівні району передбачалося запровадження діяльності адміністративних суддів, які б організаційно входили до складу районних (міських) чи міжрайонних судів. В обласних судах передбачалося створити судові колегії в адміністративних справах, як суди першої та апеляційної інстанції; у Верховному Суді України – колегію в адміністративних справах як суд апеляційної та касаційної інстанції. У межах судової реформи суди в адміністративних справах повинні були становити окрему систему.

У червні 1999 року парламент України, прагнучи до ефективної імплементації прав і свобод, гарантованих Конвенцією про захист прав людини і основних свобод (1950) і протоколами до неї, ратифікованими Україною; бажаючи, щоб права та свободи людини, їх гарантії визначали зміст і спрямованість діяльності держави; вважаючи забезпечення прав і основних свобод людини головним обов'язком держави, органів державної влади та органів місцевого самоврядування; стверджуючи універсальність судового захисту прав і основних свобод людини в разі їх порушення, затвердив своєю постановою від 17 червня 1999 року № 0757 основні засади державної політики України в галузі прав людини. У цьому документі, зокрема, ішлося про те, що одним з пріоритетних завдань у сфері захисту прав і основних свобод людини та громадянина є створення системи адміністративної юстиції [3].

Проте вказані концепції впродовж тривалого часу залишалися нереалізованими. Розвиток інститутів захисту прав приватних осіб (як фізичних так і юридичних) у сфері публічно-правових відносин надалі відбувався виключно в контексті цивільного та господарського судочинства, що суттєво звужували можливості захисту цих прав через особливості цивільного й господарського судочинства. У цей період досить динамічно розвивалося законодавство у сфері захисту прав громадян, пов'язаних з виборчим процесом, з огляду на що ЦПК України змінювався або доповнювався переважно нормами, які стосуються виборчих процесів і процесу референдуму.

Відповідно до Закону України «Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям законів «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» і «Про вибори Президента УРСР»» від 3 березня 1993 року № 3039-XII [4], ЦПК УРСР було доповнено главою 30-Б: «Скарги на відмову зареєструвати претендента кандидатом у президенти України і на рішення про визнання виборів Президента України недійсними».

У зв'язку з удосконаленням інститутів виконання судових та інших рішень, прийняттям законів України «Про державну виконавчу службу» та «Про виконавче провадження» Законом України від 19 жовтня 2000 року № 2056-III було доповнено ЦПК України главою 31-Г, яка надала можливість учасникам виконавчого провадження та особам, які залучаються до проведення виконавчих дій, право звернутися до суду із скаргою, якщо вважають, що рішенням, дією або бездіяльністю державного виконавця чи іншої посадової особи державної виконавчої служби порушено їх права чи свободи.

Для становлення судової влади, зокрема адміністративної юстиції, вагоме значення мав процес конституційного будівництва в Україні. Так, у ст. 39 Конституційного договору між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України, ухваленого 8 червня 1995 року [5], було зазначено, що правосуддя в Україні здійснюється у формі судочинства в цивільних, господарських, адміністративних і кримінальних справах, а також у формі прийняття рішень з питань відповідності

чинному законодавству правових актів посадових осіб, місцевих органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування.

З прийняттям Верховною Радою України 28 червня 1996 року Конституції України були встановлені основні засади побудови й існування правосуддя в державі та визначені строки формування системи судів в України. Зокрема, у перехідних положеннях Основного Закону було закріплено, що Верховний Суд України і Вищий арбітражний суд України здійснюють свої повноваження відповідно до чинного законодавства України до сформування системи судів загальної юрисдикції в Україні відповідно до ст. 125 цієї Конституції, але не довше ніж п'ять років [6].

Верховний Суд України у постанові «Про практику розгляду судами справ за скаргами на рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, юридичних, посадових і службових осіб у сфері управлінської діяльності, які порушують права та свободи громадян» від 3 грудня 1997 року № 13 констатував, що Конституція України, а також закони «Про звернення громадян» та «Про внесення змін до статей 235, 236 та глави 31-А Цивільного процесуального кодексу України» значно розширили можливості громадян щодо судового захисту їх прав і свобод від неправомірних рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших юридичних, посадових і службових осіб у сфері управлінської діяльності.

На виконання цих вимог Конституції Верховна Рада України прийняла низку законів, які згодом назвали малою судовою реформою. Зокрема, Законом «Про внесення змін до Закону України «Про судоустрій України»» від 21 червня 2001 року № 2531-III було передбачено створення Вищого адміністративного суду України. На Кабінет Міністрів України покладався обов'язок підготовки та подання на розгляд Верховної Ради України проекту Закону України про адміністративні суди та Адміністративного процесуального кодексу України, а також пропозиції щодо внесення змін до законів України у зв'язку з прийняттям цього Закону. Проте строків реалізації вказаних положень у законі не було.

З огляду на строки, встановлені Конституцією України, прийнятими законами та взятими на себе зобов'язаннями перед Радою Європи щодо проведення судової реформи, Верховна Рада України прийняла 7 лютого 2002 року Закон України «Про судоустрій України», який передбачив запровадження в нашій державі адміністративного судочинства, здійснюваного спеціалізованими судами, якими є адміністративні суди.

У п. 16 розділу VII прикінцевих та перехідних положень було закріплено, що формування системи адміністративних судів здійснюється протягом трьох років. На виконання вимог цього Закону Президент видав укази з питань формування адміністративних судів. Так, Указом Президента України «Про Апеляційний суд України, Касаційний суд України та Вищий адміністративний суд України» від 1 жовтня 2002 року № 889/2002 в Україні було створено Вищий адміністративний суд України. Наступним Указом, тобто від 7 листопада 2002 року № 995/2002, Президент України визначив кількісний склад суддів Вищого адміністративного суду України. Указом від 16 листопада 2004 року № 1417/2004 Президент України утворив місцеві та апеляційні адміністративні суди, затвердив їх мережу та визначив кількісний склад суддів цих судів.

Проте, практичне завершення процесу організації адміністративної юстиції відбулося лише з прийняттям Верховною Радою України та введенням в дію Кодексу адміністративного судочинства України, який надав Україні правове забезпечення існування та функціонування системи адміністративних судів як самостійного виду судочинства. Слід зауважити, що прийняття цього Кодексу – результат роботи не лише законодавчого органу, а й численного кола науковців, які здійснили ґрунтовне науково-теоретичне вивчення проблематики адміністративної юстиції та адміністративного судочинства. Зазначений нормативно-правовий акт став результатом напруженої і тривалої наукової та політичної дискусії, означеної протистоянням правових концепцій і моделей адміністративної юстиції.

Так, 1996 року на виконання постанови Верховної Ради України «Про Концепцію судово-правової реформи в Україні» від 28 квітня 1992 року № 2296-XII було створено

робочу групу з розроблення Адміністративного процесуального кодексу України, яку очолив перший заступник голови Верховного Суду України В. Стефанюк. У праці «Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України» І. Б. Коліушко зазначає: «Аналіз проекту Адміністративного процесуального кодексу, підготовлений робочою групою Верховного Суду України, показав, що запропонована редакція Кодексу не завжди передбачає ефективні та доступні для пересічних громадян механізми судового захисту прав у публічно-правовій сфері» [7, с. 25]. Науковці стверджували, що загалом проект Кодексу складний для розуміння, перевантажений нормативним матеріалом, який не має регулятивного значення, що ускладнюватиме використання його норм [7, с. 25].

З метою усунення цих недоліків експерти Центру політико-правових реформ підготували низку концептуальних зауважень і пропозицій до проекту, передусім щодо системи адміністративних судів, їхніх повноважень та принципів адміністративного судочинства. Ці пропозиції стосувалися покращення доступності правосуддя в адміністративних справах для громадян, посилення гарантій судового захисту їхніх прав [7, с. 25]. У зв'язку з недосягненням згоди щодо цих та деяких інших концептуальних питань з робочою групою Верховного Суду експерти Центру політико-правових реформ підготували пропозиції у вигляді нової редакції проекту Адміністративного процесуального кодексу, у якому намагалися усунути недоліки проекту, підготовленого робочою групою Верховного Суду [7, с. 25].

Редакцію проекту, запропоновану Центром політико-правових реформ, після доопрацювання з урахуванням зауважень представників Верховного Суду України 4 лютого 2002 року було внесено на розгляд парламенту третього скликання, однак до парламентських виборів законопроект так і не було розглянуто [8]. 9 липня 2002 року народні депутати Верховної Ради України четвертого скликання В. Мусіяка, В. Онопенко, Т. Стецьків і В. Стретович внесли на розгляд Верховної Ради України проект Адміністративного процесуального кодексу України, зареєстрований за № 1331-1 від 25 жовтня 2002 року [8]. Вказаний законопроект став базовим для розгляду Верховною Радою України процесуального закону, який покликаний регулювати порядок звернення до суду осіб приватного права за захистом своїх прав у сфері публічно-правових відносин від порушень з боку органів виконавчої влади та місцевого самоврядування.

Згодом ще двічі вносилися доопрацьовані проекти Адміністративного процесуального кодексу України. 9 липня 2003 року доопрацьований проект було прийнято в першому читанні за основу і доручено Комітету Верховної Ради України з питань правової політики доопрацювати зазначений законопроект з урахуванням пропозицій суб'єктів права законодавчої ініціативи і внести його на розгляд Верховної Ради України в другому читанні.

Майже через рік, 1 липня 2004 року вказаний законопроект процесуального кодексу прийняли в другому читанні. Згідно з постановою Верховної Ради України від 1 липня 2004 року № 1950-IV, розгляд ст. 1, 2, 3 розділу I, статті 20 розділу II глави 1 «Адміністративна юрисдикція і підсудність адміністративних справ», ст. 172, 173, 174 та 175 розділу III глави 6 «Особливості провадження в окремих категоріях адміністративних справ», а також розділу VII «Прикінцеві та перехідні положення» зазначеного проекту Адміністративного процесуального кодексу України було перенесено на третє читання.

З огляду на вагому роль адміністративної юстиції в житті громадянського суспільства, у процесі доопрацювання вказаного законопроекту за пропозицією народного депутата С. Головатого відбулася зміна назви «Адміністративний процесуальний кодекс України» на «Кодекс адміністративного судочинства України».

17 березня 2005 року законопроект Кодексу адміністративного судочинства (далі – КАС) України було прийнято в третьому читанні. Однак 20 квітня 2005 року Президент України В. А. Ющенко скористався своїм правом на вето та повернув КАС України до парламенту зі своїми пропозиціями, які були сприйняті депутатським корпусом неоднозначно. Зокрема, І. Коліушко та Р. Куйбіда, розмірковуючи про причини цього вето, наголосили на надуманості більшості з них [7]. За результатами повторного голосування в парламенті

чотири пропозиції Президента України було відхилено і лише одну – враховано, з огляду на що 06 липня 2005 року законопроект було прийнято Верховною Радою України.

Викладене вище засвідчує, що процес прийняття основного кодифікованого нормативно-правового акта з питань адміністративного судочинства виявився досить складним і тривав майже три роки. Поява в українській системі права цього Закону була необхідною та цілком обґрунтованою, адже, як слушно зауважували народні депутати, які ініціювали його прийняття, чинний Закон України «Про звернення громадян» і норми окремих глав Цивільного процесуального кодексу України, що регулюють окреме провадження у сфері судового захисту прав і свобод громадян, є недостатніми для належного правового захисту громадян, а також містять норми, які за своїм змістом виникають з адміністративно-правових відносин, що за своїм походженням і характером прав, регулюють вирішення публічно-правових спорів. Судочинство щодо публічно-правових відносин має свої особливості, яких немає в цивільному процесі та які потребують окремого правового регулювання. Крім того, специфіка розгляду справ, що випливають із публічно-правових відносин, вимагає створення нових організаційно-правових форм і наявності особливої суддівської кваліфікації в цій сфері [9].

Висновки. Таким чином, в Україні під впливом демократичних процесів у період становлення її як незалежної держави, було закладено правові засади звернення до суду як засобу захисту особою своїх прав, свобод та інтересів у публічних правовідносинах, які тривалий час зберігалися та функціонували після проголошення незалежності. І хоча вони розвивалися та періодично вдосконалювалися шляхом внесення відповідних змін до чинного законодавства, зокрема процесуального, дедалі більше актуалізувалася проблема створення системи адміністративних судів та прийняття єдиного кодифікованого нормативно-правового акта з питань адміністративного судочинства. Напружені дискусії з питань організації та функціонування адміністративного судочинства в Україні, що відбувалися як на науковому, так і політичному рівнях, зумовили прийняття КАС України, у якому вперше в історії нашої держави було комплексно й системно викладено основні правові засади звернення до суду для захисту прав, свобод та інтересів особи в публічних правовідносинах.

Список використаних джерел:

1. Стефанюк В. С. Судова система України та судова реформа. Київ : Юрінком Інтер, 2001. 176 с.

2. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні : постанова Верховної Ради України від 28 квіт. 1992 р. № 2296-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2296-12.

3. Про Засади державної політики України в галузі прав людини : постанова Верховної Ради України від 17 черв. 1999 р. № 757-XIV. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/757-14.

4. Про внесення змін і доповнень до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям законів «Про всеукраїнський та місцеві референдуми» і «Про вибори Президента УРСР» від 3 берез. 1993 р. № 3039-XII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/ru/3039-12.

5. Конституційний договір між Верховною Радою України та Президентом України про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України від 8 червня 1995 року. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1%D0%BA/95-%D0%B2%D1%80.

6. Конституція України : від 28 черв. 1996 р. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80.

7. Коліушко І. Б., Куйбіда Р. О. Адміністративна юстиція: європейський досвід і пропозиції для України. Київ : Факт, 2003. 536 с.

8. Проект Адміністративного процесуального кодексу України № 1331-1 від 25 жовт. 2002 р. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?id=&pf3511=13028.

9. Пояснювальна записка до проекту Адміністративного процесуального кодексу України. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc34?id=&pf3511=13028&pf35401=23684

10. Ситников О. Ф. Позовна заява як основна форма звернення до адміністративного суду за захистом прав, свобод та інтересів особи : дис. … канд. юрид. наук. Київ : Науково-дослідний інститут публічного права. 2019. 272 с.

КОШТУРА Б. В.,
магістр у сфері права,
(Академія Адвокатури України)

УДК 343
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.56

ПРАВОВІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ

Перевищення меж необхідної оборони є складним і багатоаспектним правовим інститутом, що викликає значну увагу науковців та практиків у галузі кримінального права. Це питання є актуальним у зв'язку з необхідністю забезпечення прав осіб, які змушені захищатися від протиправних посягань, одночасно попереджаючи зловживання цим правом. Українське законодавство визначає право на необхідну оборону, проте встановлення чітких меж допустимих дій оборони часто стає проблематичним для суддів і правоохоронців. Основні труднощі виникають при оцінці співмірності дій особи, яка обороняється, з небезпекою посягання та тяжкістю завданої шкоди.

Ця стаття присвячена аналізу правових аспектів перевищення меж необхідної оборони в Україні та міжнародному контексті. В роботі розглядаються ключові проблеми та пропонуються шляхи їх вирішення. Аналізуються законодавчі норми, судова практика, а також психологічні аспекти поведінки особи в стані необхідної оборони. Особлива увага приділяється факторам, які впливають на прийняття рішень під час оборони, таким як стрес, страх та інші емоційні стани.

Практичні випадки перевищення меж необхідної оборони, розглянуті в українських судах, ілюструють різноманітність підходів до оцінки дій осіб, які захищалися. Це свідчить про необхідність вдосконалення правозастосовної практики та процедур доказування.

Одним із важливих аспектів роботи є рекомендації щодо підвищення правової обізнаності населення стосовно необхідної оборони та покращення кваліфікації правоохоронних органів і суддів у питаннях застосування цього інституту. Вдосконалення правового регулювання необхідної оборони повинно включати як законодавчі зміни, так і покращення процедур доказування, що забезпечує справедливість та ефективність судових рішень.

Висновки роботи підкреслюють важливість комплексного підходу до аналізу проблем перевищення меж необхідної оборони. Необхідно враховувати всі обставини справи, психічний та фізичний стан особи, яка обороняється, а також характер та інтенсивність суспільно небезпечного посягання. Лише такий підхід дозволить забезпечити справедливе та об'єктивне правове регулювання інституту необхідної оборони в Україні.

Ключові слова: *необхідна оборона, межі необхідної оборони, перевищення меж необхідної оборони, самозахист, норми права.*

Koshtura B. V. Legal, psychological, and practical aspects of exceeding the limits of necessary defense

Exceeding the Limits of Necessary Defense is a complex and multifaceted legal institute that attracts significant attention from scholars and practitioners in the field of criminal law. This issue is pertinent due to the need to ensure the rights of individuals compelled to defend themselves against unlawful encroachments

while simultaneously preventing the abuse of this right. Ukrainian legislation defines the right to necessary defense, but establishing clear boundaries for permissible defensive actions often becomes problematic for judges and law enforcement officers. The main difficulties arise when assessing the proportionality of the defender's actions relative to the danger of the encroachment and the severity of the harm caused.

This article is dedicated to analyzing the legal aspects of exceeding the limits of necessary defense in Ukraine and in an international context. The work addresses key problems and proposes solutions. Legislative norms, judicial practices, as well as the psychological aspects of behavior in a state of necessary defense, are analyzed. Special attention is given to factors that influence decision-making during defense, such as stress, fear, and other emotional states.

Practical cases of exceeding the limits of necessary defense, considered in Ukrainian courts, illustrate the diversity of approaches to evaluating the actions of individuals who defended themselves. This highlights the need for improving law enforcement practices and evidence procedures.

One of the important aspects of the work is the recommendations for increasing public legal awareness regarding necessary defense and enhancing the qualifications of law enforcement and judiciary officials in applying to this institute. The improvement of legal regulation of necessary defense should include both legislative changes and enhancements in evidence procedures to ensure fairness and effectiveness in judicial decisions.

The conclusions of the work emphasize the importance of a comprehensive approach to analyzing the problems of exceeding the limits of necessary defense. It is necessary to consider all circumstances of the case, the mental and physical state of the defender, as well as the nature and intensity of the socially dangerous encroachment. Only such an approach will ensure fair and objective legal regulation of the institute of necessary defense in Ukraine.

Key words: *necessary defense, limits of necessary defense, exceeding the limits of necessary defense, self-defense, legal norms.*

Актуальність теми. Перевищення меж необхідної оборони є важливим і актуальним питанням сучасного кримінального права. Законодавство України, як і багатьох інших країн, визнає право громадян на захист свого життя та здоров'я, але водночас встановлює межі допустимої оборони. Проблема полягає у визначенні, коли саме оборонні дії стають надмірними і перетворюються на кримінально каране діяння. Це питання є надзвичайно актуальним, оскільки включає як правові, так і психологічні аспекти, що впливають на поведінку людини у стресовій ситуації.

Актуальність теми підтверджується численними випадками судових помилок та різними підходами до тлумачення законодавчих норм, що призводить до неоднозначних судових рішень. Дослідження перевищення меж необхідної оборони є необхідним для вдосконалення законодавства, підвищення правової обізнаності населення та забезпечення справедливості судових процесів. Важливо розробити чіткі критерії оцінки правомірності оборонних дій та створити ефективні механізми для запобігання перевищенню меж оборони. Це дозволить зменшити кількість судових помилок і забезпечити належний захист прав громадян.

Стан дослідження. Тема перевищення меж необхідної оборони в науковій спільноті є активною і багатогранною. Теоретичні та практичні дослідження аналізують основні ознаки, правові наслідки та психологічні аспекти. Порівняльно-правові дослідження дозволяють вивчати різні підходи у різних країнах, а інтердисциплінарні дослідження охоплюють правові, соціальні та психологічні аспекти. Пропозиції щодо вдосконалення законодавства та правозастосовної практики включають рекомендації з уточнення норм і процедур

доказування. Подальші дослідження необхідні для забезпечення справедливості та ефективності правового регулювання цього інституту.

Не зважаючи на законодавче закріплення меж необхідної оборони, залишаються актуальними певні теоретичні проблеми. Вчені та правознавці, такі як Ю. В. Баулін, І. М. Гатаулін, І. С. Тишкевич, А. Ф. Істомін та М. І. Якубович, пропонують різні гіпотези та пропозиції щодо вдосконалення цього інституту.

Мета та завдання дослідження. Стаття є дослідженням перевищення меж необхідної оборони з урахуванням теоретичних, практичних та психологічних особливостей даного інституту. Для цього було дослідження законодавство, судову практику, а також проведено порівняння інституту необхідної оборони США та України.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до ч. 3 ст. 36 Кримінального кодексу України, перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Перевищення меж необхідної оборони, як правило, тягне за собою кримінальну відповідальність у випадках, спеціально передбачених у статтях 118 та 123 цього Кодексу [1].

Важливо розглянути основні ознаки, які характеризують це правове поняття. Особа, яка обороняється, діє з метою відвернення суспільно небезпечного посягання, що загрожує її життю, здоров'ю або іншим законним інтересам. Це посягання повинно бути наявним і реальним. Під тяжкою шкодою розуміється завдання нападнику смерті або тяжких тілесних ушкоджень. Це визначення є важливим, оскільки саме такий рівень шкоди свідчить про перевищення меж оборони. Шкода, завдана нападнику, повинна явно перевищувати небезпечність посягання або обстановку захисту. Це означає, що розумна особа на місці того, хто обороняється, могла б оцінити таку шкоду як надмірну. Перевищення меж необхідної оборони відбувається тоді, коли особа свідомо та навмисно завдає шкоду нападнику, розуміючи, що ця шкода є надмірною.

Згідно з законодавством, перевищення меж необхідної оборони є кримінально караним. Проте відповідальність настає не в загальному порядку, а за спеціальними кримінально правовими нормами. Наприклад: 1) Умисне вбивство: ст. 118 ККУ. 2) Умисне тяжке тілесне ушкодження: ст. 124 ККУ. 3) Завдання середніх та легких тілесних ушкоджень: не є кримінально караним. 4) Завдання матеріальної та іншої шкоди: не є кримінально караним [2, с. 91].

На практиці виникають численні проблеми, пов'язані з застосуванням положень про необхідну оборону, особливо щодо визначення її меж та випадків їх перевищення. До основних проблем належать:

Несвоєчасність оборони – це ситуація, коли оборона є або запізнілою, або передчасною. Запізніла оборона: Коли шкода завдається нападнику після того, як посягання вже закінчилося. В такому випадку дії оборонця не можуть бути виправдані як необхідна оборона, оскільки небезпека вже минула. Передчасна оборона: Коли шкода завдається нападнику до початку посягання. Такі дії теж не можуть бути визнані правомірними, оскільки напад ще не почався і загроза ще не стала реальною [3, с. 152].

Встановлення факту співрозмірності шкоди є важливим аспектом у визначенні правомірності необхідної оборони. Особа, яка обороняється, може бути в стані сильного душевного хвилювання, що впливає на її здатність адекватно оцінити міру необхідної оборони. В таких випадках суди повинні враховувати психологічний стан оборонця, а також інші обставини, які могли вплинути на його дії.

Визначення інтенсивності оборони є складним питанням при судовому розгляді справи. Для встановлення інтенсивності нападу та оборони можуть використовуватися різні джерела доказів, такі як відеозаписи, свідчення свідків, результати слідчих експериментів та експертиз. Суд має враховувати всі ці фактори для справедливого вирішення питання про правомірність оборони [3, с. 598].

Згідно з законодавством, перевищення меж необхідної оборони є кримінально караним. Проте відповідальність настає не в загальному порядку, а за спеціальними

кримінально-правовими нормами. Наприклад, умисне вбивство при перевищенні меж необхідної оборони кваліфікується за ст. 118 ККУ, а умисне тяжке тілесне ушкодження – за ст. 124 ККУ. Завдання середніх та легких тілесних ушкоджень при перевищенні меж необхідної оборони не є кримінально караним, як і завдання матеріальної шкоди. Це свідчить про необхідність чіткого законодавчого розмежування видів відповідальності залежно від тяжкості заподіяної шкоди [4].

Основними причинами перевищення меж необхідної оборони є надмірність або несвоєчасність оборонних дій. Надмірність може бути зумовлена панічною реакцією оборонця, його фізичними можливостями, а також іншими обставинами. Встановлення факту надмірності потребує ретельного аналізу всіх обставин справи, включаючи психічний стан оборонця, фізичні можливості нападника, обстановку, в якій відбувалося посягання, та інші фактори.

При розгляді справ про перевищення меж необхідної оборони важливу роль відіграє психологічний стан особи, яка обороняється. Психологічний аспект включає такі фактори: 1) Стан страху або паніки; особи, які опинилися в ситуації загрози їхньому життю або здоров'ю, можуть діяти під впливом сильного страху або паніки. Цей стан може спотворювати їхню оцінку реальної загрози та міри необхідної оборони. В таких випадках суди повинні враховувати психологічний стан оборонця та його вплив на його дії; 2) Емоційний стан: Під впливом сильних емоцій, таких як гнів, страх, шок, особа може діяти імпульсивно та непередбачувано. Це може призводити до надмірних дій, які перевищують межі необхідної оборони. Врахування емоційного стану оборонця є важливим при оцінці правомірності його дій. 3) Реакція на небезпеку: Психологічні дослідження показують, що реакція на небезпеку може бути різною залежно від особистісних характеристик, життєвого досвіду та інших факторів. Деякі особи можуть адекватно реагувати на загрозу, тоді як інші можуть діяти надмірно агресивно або, навпаки, паралізовані страхом. Ці фактори повинні бути враховані при розгляді справ про перевищення меж необхідної оборони [5, с. 166].

Визначення небезпечності посягання є складним завданням, оскільки кожна ситуація є унікальною. Це включає аналіз дій нападаючого, його намірів, наявності зброї та інших факторів, які можуть впливати на оцінку небезпечності посягання.

Психологічний стан особи, яка обороняється, є важливим фактором у визначенні правомірності її дій. Стрес, страх та інші емоції можуть впливати на здатність особи оцінити ситуацію та прийняти правильне рішення. Це може призводити до перевищення меж необхідної оборони.

Фізичні особливості осіб, які беруть участь у конфлікті, також можуть впливати на оцінку правомірності оборони. Наприклад, особа з обмеженими фізичними можливостями може бути змушена використовувати більш інтенсивні заходи для захисту свого життя та здоров'я [6, с. 76].

Доказування факту перевищення меж необхідної оборони є складним завданням. Це включає збирання та аналіз доказів, таких як свідчення свідків, експертизи, відеозаписи тощо. Суд повинен враховувати всі обставини справи та приймати рішення на основі об'єктивних даних.

У практиці українських судів зустрічається чимало випадків, пов'язаних з перевищенням меж необхідної оборони. Наприклад, один з таких випадків стосується особи, яка, захищаючи своє життя, завдала нападнику смертельного удару ножем. Суд визнав дії особи перевищенням меж необхідної оборони, оскільки нападник не мав зброї та не представляв реальної загрози для життя. В іншому випадку, особа, захищаючи своє майно, використала вогнепальну зброю та завдала нападнику тяжких тілесних ушкоджень. Суд також визнав ці дії перевищенням меж необхідної оборони, оскільки шкода, завдана нападнику, явно не відповідала небезпечності посягання [7, с. 323].

Перевищення меж необхідної оборони в США є складним питанням, яке потребує глибокого розуміння законодавства, судової практики та концепції самозахисту. У США законодавство про самозахист значно варіюється між штатами, але існують деякі загальні принципи, які можна виділити.

Самозахист визнано легітимним засобом захисту від нападу в усіх штатах США. Проте застосування сили має відповідати певним критеріям: 1) Пропорційність – використання сили повинно бути пропорційним загрозі. Це означає, що смертельна сила може бути застосована лише у випадках, коли загроза є смертельною або загрожує серйозними тілесними ушкодженнями; 2) Неминучість – загроза повинна бути неминучою, тобто напад має бути таким, що неможливо уникнути без застосування сили; 3) Розумність – дії захисника повинні бути розумними з точки зору середньої людини в такій ситуації [8].

Перевищення меж необхідної оборони відбувається, коли застосовується більше сили, ніж це необхідно для відвернення загрози. У таких випадках особа може бути притягнута до кримінальної відповідальності. Наприклад, якщо нападник вже знешкоджений і більше не становить загрози, але захисник продовжує застосовувати силу, це може бути розцінено як перевищення меж необхідної оборони [9].

У деяких штатах діють закони про "Stand Your Ground", які дозволяють застосовувати силу без обов'язку відступати, навіть якщо є можливість уникнути конфлікту. Ці закони є особливо контроверсійними, оскільки вони можуть призводити до ситуацій, де межі необхідної оборони легко перевищуються. Наприклад, у штаті Флорида діє один з найвідоміших законів про "Stand Your Ground", який дозволяє особам застосовувати смертельну силу для захисту себе, свого житла або автомобіля без обов'язку відступати.

Судова практика також відіграє важливу роль у визначенні меж необхідної оборони. Наприклад, у справі State v. Abbott Верховний суд Нью-Джерсі постановив, що захисник повинен використовувати мінімально необхідну силу для відвернення загрози. Якщо застосована сила є надмірною, це може призвести до кримінальної відповідальності за перевищення меж необхідної оборони [10].

Проблема перевищення меж необхідної оборони в США є складною і залежить від багатьох факторів, включаючи законодавство конкретного штату, судову практику та обставини конкретної ситуації. Розуміння цих аспектів є ключовим для правильного застосування закону та уникнення неправомірного використання сили.

Ці випадки свідчать про необхідність чіткого визначення меж необхідної оборони та врахування всіх обставин справи при ухваленні судових рішень. Правильне застосування правових норм та об'єктивна оцінка фактичних обставин дозволять забезпечити справедливість та ефективність правового регулювання необхідної оборони.

Висновки. Перевищення меж необхідної оборони є складним та багатогранним правовим інститутом, який потребує подальшого вдосконалення як на теоретичному, так і на практичному рівні. Існує необхідність чіткого визначення меж допустимої оборони, врахування фактичних обставин кожної конкретної ситуації, а також психічного та фізичного стану особи, яка обороняється. Важливо також розробити механізми для зменшення ризиків перевищення меж необхідної оборони, такі як підвищення правової обізнаності населення, надання психологічної підтримки жертвам насильства та підвищення кваліфікації правоохоронних органів та суддів.

Практичні випадки показують, що інтерпретація закону та визначення меж допустимої оборони можуть значно варіюватися в залежності від суб'єктивного розуміння суддів та експертів, що призводить до різних результатів у схожих справах. Це свідчить про необхідність спрощення процедур доказування та вдосконалення процедур аналізу фактичних обставин справи.

Комплексний підхід до аналізу всіх факторів, що впливають на необхідну оборону, дозволить забезпечити справедливість та ефективність правового регулювання цього інституту в Україні. Правильне застосування правових норм та об'єктивна оцінка обставин справи є ключовими для досягнення цієї мети.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний Кодекс України. Редакція від 19.05.2024. Документ 2341-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

2. Столяр Т. В. Перевищення меж необхідної оборони: поняття, ознаки та види відповідальності в разі виникнення ексцесу. *Юридичний часопис Національної Академії Внутрішніх Справ*. 2015. № 2 (10). С. 98.

3. Хавронюк М. І. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 року. 2001. 1104 с.

4. Необхідна оборона та наслідки її перевищення за Кримінальним Кодексом.URL: https://www.unian.ua/rights/373781-samozahist-obmejeniy-zakonom-neobhidna-oborona-ta-naslidki-perevischennya-jiji-mej.html

5. Баулін Ю. В. Звільнення від кримінальної відповідальності, К., 2004. ст. 211

6. Кармазіна Ю. О. , Стрельцова Є. Л. Кримінальний кодекс України : Коментар / під ред… 2-е вид. Харків : Одісей, 2012. 960 с.

7. Бажана М. П. Перевищення меж необхідної оборони: Українська енциклопедія, 2002. Т. 4 : Н – П. 720 с.

8. Self-Defence in Criminal Law Cases. URL: https://www.justia.com/criminal/defenses/self-defense/

9. National Conference of State Legislatures – Self-Defense and Stand Your Ground. URL: https://www.ncsl.org/civil-and-criminal-justice/self-defense-and-stand-your-ground

10. Justia US Law. State v. Abbot. URL: https://law.justia.com/cases/new-jersey/supreme-court/1961/36-n-j-63-0.html

СЕРГЄЄВ Ю. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри морського
та митного права
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

КОВАЛЬ Н. О.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри морського
та митного права
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 342.951:349.6:347.799.15(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.57

ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ПОРТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: КРАЩІ ПРАКТИКИ ТА ОНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ

У статті проаналізовано найбільш вдалі управлінські практики провідних портів світу у напрямку екологізації та досягнення Цілей сталого розвитку через декарбонізацію, використання відновлювальних та альтернативних джерел енергії, впровадження енергозберігаючих технологій. Відзначено, що концепція «зеленого порту» підтримується портами світу та охоплює значну кількість напрямів, спрямованих на зменшення негативного впливу як на окремі компоненти навколишнього середовища, так і на прибережні екосистеми у цілому. Підкреслюється, що питання підвищення екологічності морських портів перебувають на порядку денному провідних міжурядових та неурядових наддержавних акторів морської галузі – Міжнародної морської організації, ЄС, Міжнародної асоціації портів та гаваней тощо. Розглянуто досвід впровадження концепції «зеленого порту» у найбільших портах світу та виокремлено основні напрями, за якими реалізуються її ініціативи: чисте повітря і транспорт, висока якість води та земельних ділянок, впровадження технологічних рішень, спрямованих на досягнення нульових викидів, впровадження берегового живлення для суден, що перебувають у портах, тощо. Акцентовано увагу на недостатності програмного правового регулювання екологізації портової діяльності у Стратегії розвитку морських портів України на період до 2038 року та відсутності урахування в її нормах сучасних практик екологічного управління портами. Запропоновано оновлення напрямів удосконалення роботи портів України з урахуванням найбільш вдалих зарубіжних практик. Підсумовано, що впровадження концепції «зелених портів» часто обумовлює необхідність додаткових інвестицій, проте декарбонізація, перехід на ощадливі джерела енергії, скорочення викидів, протидія пиловому та шумовому забрудненню, удосконалення процедур управління відходами та екологічного контролю допоможуть зменшити негативний вплив на довкілля, сприятимуть збереженню прибережних водних та наземних екосистем.

Ключові слова: *морська діяльність, публічне адміністрування, морський порт, екологічний імператив, портова діяльність, екологічний контроль, правове регулювання, сталий розвиток.*

Sergeyev Yu. V., Koval N. O. Ecologization of port operations: trends in management practices and Ukrainian legislation

The article contains analysis of the best management practices of the leading ports in the world aiming at ecologization and Sustainable Development Goals achievement through decarbonization, renewable and alternative energy sources utilization, as well as energy efficient technologies implementation. It was noted that the "green port" concept found support by the ports across the world and covers a significant number of fields, aiming at elimination of detrimental effects on particular elements of the environment, as well as on coastal ecosystems as a whole. It is emphasized that the issue of seaports' environmental friendliness increase is actively discussed by leading intergovernmental and non-governmental supranational maritime field's actors, such as International Maritime Organization, the European Union, International Association of Ports and Harbors, etc. The experience of the "green port" concept implementation in the world's largest ports was researched and the main areas of its introduction, such as clean air and transport, high quality of water and land plots, zero-waste technological decisions implementation, shore power for vessels at ports, etc., were distinguished. The issues of insufficiency of program legal regulation of port operations' ecologization in the Strategy for the Development of Seaports of Ukraine for the period up to 2038 and non-compliance with the modern practices of ecological port management in its provisions have been discussed. Update of ways of Ukrainian Seaports operations improvement with respect to the best foreign practices was proposed. It was concluded that "green ports" concept implementation often requires additional investments, however, decarbonization, transfer to efficient energy sources, elimination of waste, dust and noise pollution counteraction, improvement of waste management procedures, as well as ecological control will allow to eliminate detrimental effects on environment and encourage aquatic and terrestrial ecosystems preservation.

Key words: *maritime activity, public administration, seaport, ecological imperative, port activity, ecological control, legal regulation, sustainable development.*

Вступ. Порти сучасного світу прагнуть екологічності та впровадження управлінських практик дружнього ставлення до навколишнього середовища задля досягнення Цілей сталого розвитку [1]. Концепція «зеленого порту» активно сприймається та використовується судноплавною галуззю, забезпечуючи поступовий перехід до стійкого управління вантажними операціями, забезпечення більшої ефективності та прибутковості контейнерних терміналів, зниження їх негативного впливу на довкілля. Суть концепції полягає в інтеграції екологічно чистого способу діяльності, експлуатації та управління портом [2, p. 270]. Компоненти концепції поєднують відмову від викопної вуглеводневої енергії на користь електрики, відновлювальних та берегових джерел живлення, палива з низьким або нульовим рівнем викидів, інтермодальність, цифровізацію, захист навколишнього середовища, кризовий менеджмент та екологічний контроль, дотримання міжнародних угод та національного законодавства, управління якістю морської води, світлом, шумовим та пиловим забрудненням, підвищення ефективності планування [3; 4]. Вона також стосується питань забезпечення якості як окремих складників навколишнього середовища (ґрунт, вода, повітря), так і сприяння захищеності прибережних екосистем у цілому. Концепцію спрямовано на пом'якшення наслідків зміни клімату та адаптацію до них, участь зацікавлених сторін і корпоративну соціальну відповідальність, а також співпрацю з приватним і державним секторами, неурядовими організаціями, науковими установами та іншими акторами [5].

Постановка завдання. Метою статті є означення сучасних тенденцій у практиках управління портовою діяльністю, спрямованих на її екологізацію, та вироблення пропозицій щодо їх впровадження і закріплення у законодавстві України. Досягнення зазначеної мети досягатиметься через визначення найбільш ефективних рішень у сфері декарбонізації, протидії забрудненню акваторій та збереження рівноваги екосистем у практиці провідних морських портів світу, окреслення можливостей їх використання та правового врегулювання в Україні.

Результати дослідження. Тенденції декарбонізації морської галузі, впровадження глобальних і регіональних механізмів зменшення впливу від судноплавства та портової діяльності на навколишнє середовище перебувають на порядку денному найбільших міжурядових та неурядових наддержавних акторів – Міжнародної морської організації (International Maritime Organization, далі – IMO) [6], ЄС [7], Міжнародної асоціації портів та гаваней [8], Європейської організації морських портів [9], Всесвітньої мережі портових міст [10] тощо. Ще у 2014 році найстаріша міжнародна організація у сфері технічних аспектів судноплавства [11, p. 809] – Всесвітня асоціація інфраструктури водного транспорту (первісно – *Permanent International Association of Navigation Congresses*, далі – PIANC) – опублікувала звіт «Сталі порти – Посібник для портових адміністрацій» [12], наголошуючи на важливості сталого розвитку та екологічного зростання для портів і відповідних логістичних ланцюгів. У звіті вказувалося, як забезпечити екологічність портів за допомогою нових заходів і стратегій, здійснити перехід до довгострокового бачення з урахуванням впливу портових операцій на довкілля, запровадити ефективне управління територіями портів, впроваджуючи мультимодальність та модернізуючи адміністрування різноманітних напрямків портової діяльності (контроль якості повітря, поверхневих та ґрунтових вод, днопоглиблювальні роботи, пом'якшення наслідків зміни клімату тощо). Відзначалося, що сталим портом може бути визнаний порт, у якому адміністрація разом із користувачами активно та відповідально розвиваються і діють на основі стратегії економічного зеленого зростання, філософії природи та участі зацікавлених сторін із довгостроковим плануванням розвитку території, урахуванням привілейованого положення порту у логістичному ланцюжку, забезпеченням зростання і передбаченням потреб майбутніх поколінь та процвітання портового регіону (p. 12).

Ще раніше – у 2008 р. – Міжнародна асоціація портів та гаваней звернулася до свого портового комітету з питань навколишнього середовища з пропозицією розробити «дорожню карту» допомоги портам у боротьбі зі зміною клімату у партнерстві з регіональними портовими організаціями. За результатами цієї роботи було схвалено Декларацію клімату C40World Ports Climate та створено Всесвітню портову кліматичну ініціативу (World Port Climate Initiative, WPCI), яка наразі охоплює 55 портів по всьому світу, що впроваджують різноманітні «зелені» ініціативи [2, p. 271].

Оскільки близько 80 % світової торгівлі обслуговується морським транспортом, на судноплавство припадає близько 3 % глобальних викидів парникових газів. За даними Європейської комісії, до 2050 р. на судноплавство може припадати вже до 17 % світових викидів, якщо в цьому секторі не буде запроваджено більш імперативного регулювання [13]. Це зумовлює активізацію реалізації ініціатив «зелених портів» для зниження впливу на навколишнє середовище та досягнення стійкості. Такі ініціативи підтримуються портами у всіх регіонах світу, їх спрямовано не лише на сьогодення, а й на перспективне дотримання екологічного імперативу. Найвідомішим портом, що успішно реалізував перші «зелені» ініціативи, став Лонг-Біч (США) [14]. Впровадження вдалих управлінських рішень та кращих технологій із захисту навколишнього середовища та населення від шкідливого впливу портової діяльності, підкреслення ролі порту як лідера у сфері охорони довкілля та відповідності екологічним вимогам, сприяння сталому розвитку, залучення та навчання громади [15] обумовили його визнання «Найкращим зеленим морським портом» у 2018 р. за рейтингом Asian Freight and Supply Chain Awards у Шанхаї [16]. У 2022 та 2023 р.р. кращими зеленими портами визнані HAROPA, порт Гавр (Франція) [17] та Лонг-Біч [18] відповідно. Ці порти демонструють високі показники відповідності стандартам екологічності транспорту та інфраструктури у цілому, інвестують у «зелені» ініціативи, технології та плани дій, включають екологічні вимоги у стратегічне планування, скорочують викиди від вантажно-розвантажувальних операцій, навчають персонал «зеленим» ініціативам і заходам для зниження вуглецевого сліду [19]. У вересні 2023 р. викиди порту Лонг-Біч були значно нижчими, ніж у 2022 р., завдяки чому всі цілі Плану дій щодо чистого повітря портів затоки Сан-Педро були виконані на рік раніше запланованого терміну [20], а проєкти для чистого транспорту, забезпечення високої якості води та земельних ділянок і впровадження

технологічних рішень, спрямованих на досягнення нульових викидів, обумовлюють високі показники екологічності його діяльності.

Інші порти також зосереджені на впровадженні «зелених» рішень. Зокрема, порти Гамбурга та Лос-Анджелеса використовують відновлювані джерела енергії, екологічно чисті будівельні матеріали, вживають заходи для зниження забруднення повітря та води, інвестують в електричні вантажівки та реалізацію стратегії управління відходами [21; 22].

Пошук нових рішень часто призводить до співпраці між портами різних регіонів світу. Так, Сінгапур створив п'ять двосторонніх зелених і цифрових транспортних коридорів (з портом Роттердама, Лос-Анджелеса та Лонг-Біч, Тяньцзінем, Японією та Австралією) з метою підтримки декарбонізації морської галузі та підвищення ефективності шляхом цифровізації та мобілізації попиту з боку приватного сектора [23]. 15 травня 2024 р. Container Management [24] повідомила про підписання угоди між портом Барселони та Шанхаєм щодо вивчення співпраці в інноваційних проектах. Обидва порти обмінюватимуться знаннями та досвідом у сфері інновацій та стандартизації цифрових процесів. Ця співпраця також охоплює спільні навчальні проєкти щодо управління портами, цифровізації, декарбонізації, зелених коридорів та безпеки. Адміністрація порту Роттердама та Yokogawa Electric Corporation оголосили у вересні 2023 р. про початок співробітництва щодо ефективного використання енергії та комунальних послуг у промисловому кластері Роттердама з метою регіональної декарбонізації. Перші дослідження засвідчили, що оптимізація використання електроенергії та комунальних послуг компаніями може дати економію до 5 % [25].

Одним із напрямів екологізації та забезпечення стійкого розвитку портів є інвестування у декарбонізацію та перехід на нові, альтернативні, види палива та гібридні технології з використанням водню. Також порти все частіше використовують берегову енергію, коли судно під час перебування у порту використовує електроенергію з електромережі порту, а не від бортових генераторів. Це знижує витрати палива за рахунок відключення двигунів судна та усунення необхідності вироблення власної енергії. Крім того, це також покращує якість повітря у портових містах, оскільки викиди суднових генераторів є основним джерелом забруднення повітря. У рамках ініціативи «зелених портів» переобладнання суден для використання берегової енергії є простим та ефективним способом скорочення викидів та підвищення енергоефективності [3]. У цілому, ініціативи «зелених портів» пропонують портам по всьому світу можливість знизити вплив на навколишнє середовище та досягти стійкості. Інвестуючи у «зелені» технології, відновлювані джерела енергії, автоматизацію контейнерних терміналів та ефективні стратегії управління відходами, порти можуть зробити значний внесок у боротьбу зі зміною клімату, зменшити антропогенне навантаження на прибережні території та зберегти аквакультуру.

В Україні питання екологізації морських портів порушено у програмних документах довгострокового планування – Морській доктрині на період до 2035 року [26], Стратегії розвитку морських портів до 2038 року (далі – Стратегія) [27], Національній транспортній стратегії України на період до 2030 року [28], Морській природоохоронній стратегії України [29]. Проте, як свідчать дослідження, рівень нормативно-правового забезпечення енергетичного переходу у морській портовій галузі досі є недостатнім та вимагає комплексного оновлення [30], а питання контрольних екологічних процедур було одним із найбільш резонансних у системі кларування суден у портах України [31].

Оскільки однією з цілей Стратегії визначено «забезпечення екологічної безпеки відповідно до міжнародних стандартів та недопущення суб'єктами господарювання і суднами забруднення навколишнього природного середовища, дотримання вимог щодо використання та охорони водних об'єктів у межах території та акваторії морського порту», то екологізація портової діяльності, впровадження відповідних управлінських практик та оновлення контрольних механізмів має бути передбачено цим програмним документом для уникнення надмірного регулювання та необхідності погодження з іншими подібними нормативними інструментами. На теперішній час Стратегія обмежується визначенням завдання впровадження смарт-інфраструктури (новітніх технологій, що сприяють автоматизації та роботизації перевантажувальних процесів морських терміналів), екологічно безпечних технологій,

спрямованих на зменшення шкідливих викидів від виробничих процесів у портах та отримання енергії з альтернативних джерел (Розділ «Збалансований розвиток та ефективне використання портових потужностей»). При цьому, досвід функціонування морських портів світу свідчить про більш різноманітні можливості впровадження екологічних рішень та інновацій, і норми про них з більшою деталізацією, на наше переконання, можуть доповнити текст поточної редакції Стратегії через додання напрямів, зокрема, щодо протидії пиловому та шумовому забрудненню, береговому живленню, інтегрованому управлінню приморськими та, зокрема, припортовими територіями і населеними пунктами, удосконаленню процедур управління відходами та екологічного контролю, багатовекторного міжнародного співробітництва портів та портових адміністрацій з метою досягнення Цілей сталого розвитку через екологізацію портової та пов'язаної з нею транспортної діяльності.

Висновки. Таким чином, впровадження концепції «зелених портів» часто обумовлює необхідність додаткових інвестицій на модернізацію портової інфраструктури, суден та механізми забезпечення дотримання екологічних норм. Проте декарбонізація, перехід на ощадливі джерела енергії, скорочення викидів, протидія пиловому та шумовому забрудненню, удосконалення процедур управління відходами та екологічного контролю допоможуть зменшити негативний вплив на довкілля, сприятимуть збереженню прибережних водних та наземних екосистем. В Україні питання екологізації портової діяльності та оновлення концепції здійснення екологічних контрольних процедур поки що перебувають у процесі формування національної моделі, що враховуватиме як природні особливості, так й кращі практики публічного адміністрування дотримання екологічного імперативу у законодавстві та правозастосуванні в умовах мирного часу і в умовах триваючого збройного конфлікту.

Список використаних джерел:

1. The 17 Goals. URL: https://sdgs.un.org/goals (дата звернення: 30.04.2024).
2. Ibrahim I., Jalil S., Salwa Salleh S. A Conceptual Model for Sustainable Green Port Practices: A Case Study of Northport (Malaysia) Berhad. *Information Management and Business Review.* 2023. Vol. 15. P. 267–279. https://doi.org/10.22610/imbr.v15i3(SI).3483
3. Buzinkay M. Green port initiative worldwide and how terminals contribute. https://www.identecsolutions.com/news/green-port-initiative-worldwide-and-how-terminals-contribute (дата звернення: 01.05.2024).
4. Magli D. What is a Green Port? URL: https://www.porttechnology.org/news/what-is-a-green-port-2/#:~:text=Green%20ports%20aim%20to%20minimise,transportation%20and%20managing%20waste%20effectively. (дата звернення: 30.04.2024).
5. Buzinkay M. The green port concept. URL: https://www.identecsolutions.com/news/the-green-port-concept (дата звернення: 02.05.2024 р.).
6. 2023 IMO Strategy on Reduction of GHG Emissions from Ships. URL: https://www.imo.org/en/OurWork/Environment/Pages/2023-IMO-Strategy-on-Reduction-of-GHG-Emissions-from-Ships.aspx (дата звернення: 04.05.2024).
7. Reducing emissions from the shipping sector. URL: https://climate.ec.europa.eu/eu-action/transport/reducing-emissions-shipping-sector_en (дата звернення: 04.05.2024).
8. Climate & Energy. URL: https://www.iaphworldports.org/themesarchives/climate-energy/ (дата звернення: 03.05.2024).
9. ESPO. URL: https://www.espo.be (дата звернення: 05.05.2024).
10. AIVP. URL: https://www.aivp.org/en/ (дата звернення: 05.05.2024).
11. Nersesian R., Mahmood S. Permanent International Association Of Navigation Congresses. *Handbook of Transnational Economic Governance Regimes*. Leiden, The Netherlands: Brill, Nijhoff. 2010. P. 809–813. https://doi.org/10.1163/ej.9789004163300.i-1081.726
12. Sustainable Ports – A Guide for Port Authorities, 2014. URL: https://sustainableworldports.org/wp-content/uploads/EnviCom-WG-150-FINAL-VERSION.pdf (дата звернення: 10.05.2024).

13. Sailing towards net zero at the IMO-UNEP Innovation Forum. URL: https://nextgen.imo.org/news/68 (дата звернення: 07.05.2024).

14. The Green Port Through the Years. URL: https://polb.com/port-info/green-port/ (дата звернення: 07.05.2024).

15. Improving the environment for future years. URL: https://polb.com/environment (дата звернення: 05.05.2024).

16. Winners Crowned at 2018 Aflas Awards in Shanghai. URL: https://www.asiacargonews.com/en/news/detail?id=2611 (дата звернення: 07.05.2024).

17. 2022 AFLAS Awards. URL: https://www.aflasawards.com/2021aflaswinners (дата звернення: 15.05.2024).

18. 2023 AFLAS Awards. URL: https://www.aflasawards.com/copy-of-2022-recap-winners-announced (дата звернення: 15.05.2024).

19. HAROPA PORT voted Best green seaport 2022. URL: https://www.haropaport.com/en/actualites/haropa-port-voted-best-green-seaport-2022 (дата звернення: 16.05.2024).

20. Magli D. Port of Long Beach hits green targets ahead of schedule. URL: https://www.porttechnology.org/news/port-of-long-beach-hits-green-targets-ahead-of-schedule/ (дата звернення: 16.05.2024).

21. Sadiq M. et al. Future Greener Seaports: A Review of New Infrastructure, Challenges, and Energy Efficiency Measures. *IEEE Access*. 2021. https://doi.org/10.1109/ACCESS.2021.3081430

22. Parhamfar M., Sadeghkhani I., Adeli A. M. Towards the application of renewableenergy technologies in green ports: Technical andeconomic perspectives. *IET Renewable Power Generation*. 2023. Vol. 17 (12). P. 3120–3132. https://doi.org/10.1049/rpg2.12811

23. An Environmentally Sustainable Maritime Singapore. URL: https://www.mot.gov.sg/what-we-do/green-transport/maritime-environment-responsibility (дата звернення: 16.05.2024).

24. Ports of Barcelona and Shanghai collaborate on innovation and decarbonisation projects. (May 15, 2024). URL: https://container-mag.com/2024/05/15/ports-of-barcelona-and-shanghai-collaborate-on-innovation-and-decarbonisation-projects/ (дата звернення: 17.05.2024).

25. Port of Rotterdam and Yokogawa Kick Off Study to Increase Energy and Resource Efficiency Across Industries. URL: https://www.yokogawa.com/news/press-releases/2023/2023-09-25/ (дата звернення: 15.05.2024).

26. Морська доктрина України на період до 2035 року, затверджена постановою Кабінету Міністрів України від 7.10.2009 р. № 1307 (у редакції постанови Кабінету Міністрів України від 18.12.2018 р. № 1108). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1307-2009-п#Text (дата звернення: 08.05.2024)

27. Стратегія розвитку морських портів України на період до 2038 року, затверджена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.07.2013 р. № 548-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 23.12.2020 р. № 1634-р). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/548-2013-р#Text (дата звернення: 08.05.2024).

28. Національна транспортна стратегія України на період до 2030 року, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 30.05.2018 р. № 430-р. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/430-2018-р#Text (дата звернення: 08.05.2024).

29. Морська природоохоронна стратегія України, схвалена розпорядженням Кабінету Міністрів України від 11.10.2021 р. № 1240-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1240-2021-р#Text (дата звернення: 18.05.2024).

30. Єременко К. С. Адміністративно-правові основи стимулювання використання альтернативних джерел енергії у морській галузі : дис. … докт. філос. 081 «Право». Одеса, 2023. 190 с.

31. Serafimov V. Supervision (control) in the sphere of marine environment protection in Ukraine: new institutional transformations. *Lex Portus.* 2020. No. 1. P. 23–36. https://doi.org/10.26886/2524-101X.1.2020.2

СПІВАК О. М.
адвокат

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.58

ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ТА ОН-ЛАЙН ІГРИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПИТАННЯ ЗАХИСТУ

У статті представлено результати системного аналізу правового регулювання та захисту майнових прав на віртуальні активи споживачів он-лайн ігор. З'ясовано наукові підходи до розмежування понять «віртуальні активи» та цифрові активи. Встановлено, що проведення ігор із придбанням віртуальних активів можливе за умови, якщо законодавство не містить заборон на використання віртуальних активів як засобу платежу або як об'єкту обміну на майно (товари), роботи (послуги). Звернуто увагу на питання захисту віртуальної ігрової власності.

Визначено власний підхід до розуміння поняття «віртуальне середовище (або віртуальний світ)», а також зауважено, що на практиці одними з найбільш популярних і комерційно успішних віртуальних просторів є масові багатокористувацькі рольові онлайн-ігри. У таких іграх користувач керує діями вигаданого персонажа, взаємодіючи з іншими персонажами, як керованими комп'ютером, так і іншими користувачами.

Можливість отримання прибутку у віртуальному світі визначається політикою конкретної гри. Розробники онлайн-ігор захищають свої права як власники ліцензій за допомогою Ліцензійної угоди з кінцевим користувачем (EULA) та Умов обслуговування (ToS), складених для гравців. У онлайн-іграх найбільш поширеним є використання трьох віртуальних валют, що відрізняються методом обміну: «система із закритим потоком», «система із відкритим потоком» та «гібридна система».

Підтримано позицію, що об'єкти віртуального світу мають такі ознаки: нетілесний характер; зовнішні впливи аватарів; незалежність; придатність/сприйнятливість до контролю аватарів; використання та цінність.

Доведено, що віртуальними предметами, які можуть бути віртуальним майном у грі є артефакти (екіпірування віртуальних персонажів), віртуальні простори (наприклад, острови) та віртуальні персонажі (аватари).

Ключові слова: *віртуальні активи, он-лайн ігри, правові засади, захист прав, персональні дані.*

Spivak O.M. Virtual assets and online gaming: legal regulation and security issues

The article presents the results of a systematic analysis of legal regulation and protection of property rights to virtual assets of consumers of online games. Scientific approaches to distinguishing the concepts of «virtual assets» and digital assets have been clarified. It has been established that playing games with the purchase of virtual assets is possible provided that the legislation does not prohibit the use of virtual assets as a means of payment or as an object of exchange for property (goods), work (services). Attention was drawn to the issue of protection of virtual gaming property.

An own approach to understanding the concept of «virtual environment (or virtual world)» is defined, and it is also noted that in practice one of the most popular

and commercially successful virtual spaces are massive multiplayer online role-playing games. In such games, the user controls the actions of a fictional character, interacting with other characters, both computer-controlled and other users.

The possibility of making a profit in the virtual world is determined by the policy of a particular game. Online game developers protect their rights as licensees through an End User License Agreement (EULA) and Terms of Service (ToS) drawn up for players. In online games, the most common is the use of three virtual currencies that differ in the method of exchange: «closed flow system», «open flow system» and «hybrid system».

The position is supported that the objects of the virtual world have the following characteristics: incorporeal character; external influences of avatars; independence; suitability/susceptibility to control of avatars; use and value.

It has been proven that virtual items that can be virtual property in the game are artifacts (equipment of virtual characters), virtual spaces (eg islands) and virtual characters (avatars).

Key words: *virtual assets, online games, legal principles, protection of rights, personal data.*

Вступ. Актуальність теми дослідження обумовлена не тільки прискореними процесами цифровізації, але і значним зростанням охоплення он-лайн грами різновікових верств населення. Масштаби вказаної сфери та отриманні прибутки просто вражають, а відповідно виникає чимало питань про захист прав споживачів при користуванні різними послугами у віртуальному вимірі, придбанні віртуальних активів.

При цьому досліджень у вказаній сфері обмаль. Дмитрик Ольга Олександрівна дослідила співвідношення понять «віртуальні активи» та цифрові активи [1]. О. І. Кулик проаналізував правове регулювання азартних ігор із використанням віртуальних активів. Було встановлено, що проведення таких ігор можливе за умови, якщо законодавство не містить заборон на використання віртуальних активів як засобу платежу або як об'єкту обміну на майно (товари), роботи (послуги) [2]. Дмитро Кобильнік та Марія Никонова проаналізували особливості використання віртуальних активів. Науковці спробували дослідити норми Закону України «Про віртуальні активи», що будуть чинними після набрання чинності ЗУ «Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо особливостей оподаткування операцій з віртуальними активами». Вчені визначили, що крім криптовалют під поняття «віртуальні активи» потрапляють також віртуальні товари, невзаємозамінні токени (NFT). Підкреслено важлиий досвід використання NFT для зборів гуманітарної допомоги [3]. У колективній монографії «Правова природа особистих немайнових прав особи та прав на віртуальні активи в умовах цифровізації» (за редакцією С. Булеци та М. Менджул) окремі аспекти присвячені налізу правового режиму віртуального майна, яке використовується в онлайн-грах [4]. Крім того, досліджено захист віртуальної ігрової власності у порівняльно-правовому аспекті. Науковиці дійшли висновку, що: «Блокчейн-ігра є децентралізованим додатком, що не тільки робить користувача повноцінним власником віртуального ігрового майна, але й дозволяє усунути посередника у відносинах «користувач - розробник гри» та дозволяє понизити витрати на утримання сервера» [5]. Водночас чимало аспектів правового регулювання та захисту майнових прав на віртуальні активи споживачів он-лайн ігор не досліджено.

Постановка завдання. Поставлено за мету здійснити системний аналіз правового регулювання та захисту майнових прав на віртуальні активи споживачів он-лайн ігор.

Результати дослідження. Віртуальне середовище (або віртуальний світ) – це інтерактивна комп'ютерна симуляція, яка дає змогу учасникам бачити, чути, взаємодіяти з змодельованими об'єктами та навіть змінювати їх у створеному комп'ютером просторі [6]. Комп'ютерно кероване середовище означає, що комп'ютер контролює всі аспекти віртуального простору. Це здійснюється за допомогою програми (або набору заздалегідь визначених інструкцій чи правил), яка вказує комп'ютеру, як створювати та підтримувати віртуальний світ. Програму,

звісно, розробляють програмісти або розробники програмного забезпечення, які є реальними людьми, тому комп'ютерно кероване середовище фактично модерується людьми. Цікаво, що хоча комп'ютер завжди виконує певні команди програми, щоб відповідати вимогам розробників, точні наслідки часто залишаються непередбачуваними [7].

Щоб вважати онлайн-гру віртуальним світом, вона повинна мати наступні характеристики: включати змодельований світ (середовище), дозволяти участь кількох користувачів, які можуть бути ідентифіковані, і забезпечувати можливість взаємодії між ними.

Одними з найбільш популярних і комерційно успішних віртуальних просторів є масові багатокористувацькі рольові онлайн-ігри (Massively Multiplayer Online Role-Playing Games, або MMORPG). У таких іграх користувач керує діями вигаданого персонажа, взаємодіючи з іншими персонажами, як керованими комп'ютером, так і іншими користувачами. Користувач отримує винагороди та досвід від цієї взаємодії. Отриманий досвід дозволяє гравцеві покращувати навички та вміння свого героя, а винагороди (у вигляді ігрової валюти або внутрішньоігрових цінних предметів) формують основу економічних відносин між учасниками гри. Вартість окремих внутрішньоігрових об'єктів (наприклад, елементів екіпіровки героя або моделі танка) може варіюватися від кількох десятків до десятків тисяч доларів США [8].

Заробляти на віртуальних онлайн-іграх можна не лише через продаж скінів та персонажів. Користувач може створити пістолет у грі, яка дозволяє розробку віртуальних предметів, і отримати за це прибуток. Хтось може заробляти, контролюючи персонажа іншого гравця протягом години, а інші можуть вигравати мільйони доларів призових за перемогу на віртуальному острові перед мільйонами глядачів. Це є частиною віртуальної економіки — складної сукупності платформ, молодих та часто сумнівних торгових майданчиків, досвідчених гравців, мінливих активів та амбітних новаторів, які діють виключно у цифровому середовищі. Ця економіка знаходиться за цифровою завісою, невидимою для більшості з нас, але всередині неї кипить діяльність і відкриваються нові можливості. Цей новий економічний рубіж може стати рішенням для подолання розриву у рівні добробуту між поколіннями [9].

Можливість отримання прибутку у віртуальному світі визначається політикою конкретної гри. Розробники онлайн-ігор захищають свої права як власники ліцензій за допомогою Ліцензійної угоди з кінцевим користувачем (EULA) та Умов обслуговування (ToS), складених для гравців. У кожній Умові обслуговування зазначається, що програмне забезпечення, веб-сайт та інші засоби, надані розробником, є його власністю. Однак на практиці ця віртуальна власність часто продається між онлайн-гравцями в реальному світі за реальні гроші. Онлайн-гравці вважають, що віртуальна власність, якою вони володіють, є їхньою, тому вони укладають договори купівлі-продажу, де об'єктом є віртуальна власність. Ця практика продажу з використанням реальної валюти називається торгівлею реальними грошима (RMT) [10].

У онлайн-іграх найбільш поширеним є використання трьох віртуальних валют, що відрізняються методом обміну: «система із закритим потоком», «система із відкритим потоком» та «гібридна система»:

1) «Система із закритим потоком» передбачає, що віртуальні кошти можливо обміняти тільки на віртуальні товари/послуги, а також навпаки. Більшість рольових ігор працюють саме по замкнутій (чи закритій) системі. У 2015 році WoW запровадили «квазізамкнену систему», яка дозволяє купувати токени за реальні кошти через гру, потім можливо купити жетони на ігрових аукціонах в обмін на золото, яке є віртуальним і набувається за вбивство монстра під час гри. Гравець, що продає жетони WoW може купити золото у грі. Крім того, гравець має право використати віртуальні кошти для придбання зброї/ремонту пошкоджених обладунків персонажів. Надаються також опції по використанню жетоні WoW через аукціонні будинки для доповнення для свого облікового запису 30 днів безкоштовної гри.

2) «Система із відкритим потоком» передбачає, що віртуальні кошти можна обмінювати на реальні гроші/товари/послуги, а також на віртуальні товари/послуги. Такі системи доволі гнучкі, наприклад як гра Second Life, що дозволяє гравцю продати внутрішньоігрову валюту за реальні кошти, здійснити віртуальний обмін самостійно або через треті особи, або за допомогою PayPal.

3) «Гібридна система» передбачає обмін реальних грошей на віртуальні кошти/товари та навпаки. Основна особливість гібридних систем, що гравець не використовує віртуальні

кошти для придбання реальних товарів/послуг у третіх осіб. Проте право обміну реальних грошей на віртуальну валюту є, а реальні кошти/віртуальні гроші можна обміняти на віртуальні товари та послуги (наприклад, опції «підвищення сили», «додаткове життя») [11].

Щодня гравець у MMORPG виконує певні дії, але не від себе, а від імені «віртуальної особи» (персонажу/аватару), тим самим породжуючи правові наслідки і для себе, можливо і в реальному світі, через наприклад використання реальних коштів у віртуальному світі.

У. Ерланк здійснив дослідження та дійшов висновку, що об'єкти віртуального світу мають такі ознаки:

1. Нетілесний характер, (не є тілесними із позиції фізики реального світу, проте мають цифрову тілесність у віртуальному просторі).

2. Зовнішні впливи аватарів (у віртуальному просторі діє саме аватар, який є не суб'єктом прав, а об'єктом. Аватар має обліковий запис та уособлює користувача у віртуальному світі).

3. Незалежність. У віртуальному просторі така ознака забезпечується через коди, які є набором символів, що передаються із сервера зберігання та відтворюються у вигляді об'єктів).

4. Придатність/сприйнятливість до контролю аватарів, що передбачають контроль не з боку комп'ютера, хоч програма дозволяє гравцю вчиняти певні дії, але саме він вибирає алгоритм дій та цілі в грі.

5. Використання та цінність, означає, що як і речі реального світу, віртуальні речі можуть бути тим, що здатна контролювати людина. Хоч віртуальна власність часто не має економічної цінності, здатність її перетворитися на реальні гроші, додає їм ознаки – цінності [7].

Висновки. Таким чином, віртуальні предмети, які можуть бути віртуальним майном у грі, включають артефакти (екіпірування віртуальних персонажів), віртуальні простори (наприклад, острови) та віртуальні персонажі (аватари). Набути віртуальні власність у грі можна через придбання за віртуальні чи реальні кошти, а також через певні дії у грі.

Список використаних джерел:

1. Дмитрик О. О. Віртуальні активи і цифрові активи: до питання про співвідношення понять. *Право та інноваційне суспільство*. 2021. № 2 (17) . С. 248-254.

2. Кулик О. І. Правове регулювання проведення азартних ігор з використанням віртуальних активів. *Вісник ЛТЕУ. Юридичні науки*. 2023. № 14. С. 43-49.

3. Кобильнік Д. А., Никонова М. Р. Особливості використання віртуальних активів: фінансово-правовий аспект. *Публічне право*. 2022. № 4 (48). С. 117-125.

4. Правова природа особистих немайнових прав особи та прав на віртуальні активи в умовах цифровізації. / За ред. С. Б. Булеци та М. В. Менджул. Ужгород, 2023. 272 с.

5. Булеца С., Тегза А. Захист віртуальної ігрової власності: національний та зарубіжний досвід. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право.* 2022. № 69. С. 89-93.

6. Erlank W. Law and property in virtual worlds. Research Handbook on the Law of Virtual and Augmented Reality / ed. W. Barfield, M. Blitz. UK, Cheltenham : *Edward Elgar Publishing*, 2018. pp. 636-661.

7. Erlank W. Property in Virtual Worlds : Dissertation the degree of Doctor of Laws. Stellenbosch University, 2012. P. 47-48.

8. Full level 13 Runes price. Allods Online. Forum. URL: https://allods.my.games/forum/index.php?page=Thread&threadID=24638.

9. The Virtual Econimy. L'Atelier BNP Paribas. URL: https://atelier.net/virtual-economy/ (accessed 15.02.2024).

10. Salsabilla A., Mufidi M., Supriatna R. Aspek Hukum Kebendaan Virtual Propertydalam Real Money Trading Ditinjau dari Buku II KUH Perdata dan Akibat Hukumnya terhadap Para Pihak. Bandung Conference Series: Law Studies. 2022. Vol. 2. No. 1. H. 488.

11. Darakjian S. Online Gaming and the P Online Gaming and the Pay-To-Win Pr o-Win Problem: Legal Deterr oblem: Legal Deterrence or ence or Industry Self-Regulation? Loyola of Los Angeles Entertainment Law Review. 2016. Vol. 36. No. 3. P. 222.

ІЛЬІНА Г. В.
аспірантка кафедри морського
та міжнародного права
*(Міжнародний гуманітарний
університет)*

УДК 342.733:341.231.14
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.59

РЕАЛІЗАЦІЯ ЖІНКАМИ ПРАВА НА ОСВІТУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ

Стаття присвячена аналізу фундаментальних міжнародних договорів в сфері прав людини, які гарантують жінкам право на освіту.

Позначено, що освіта є правом людини та важливим інструментом для досягнення цілей рівності, розвитку та миру.

Проаналізовано положення Загальної декларації прав людини щодо реалізації права на освіту. Так, Загальна декларація прав людини закріплює принцип недискримінації в освіті, формулюючи, що це право застосовується до «всіх на основі недискримінаційних положень» і без відмінностей, серед іншого, на підставах статті, соціального походження та релігії.

Підкреслено, що в доктрині міжнародного права, а згодом і на практиці визначили мінімальні соціальні гарантії права на освіту – початкова та середня освіта, яка сприяє розвитку здібностей дорослої людини.

Позначено, що концепція прав є важливою для жінок не лише тому, що вона створює можливості користування правом власності, а й тому, що вона дозволяє жінкам користуватись правом на захист своїх прав, звертатись до суду. Подібним чином кваліфікована та освічена робоча сила цілком може підвищити продуктивність та збільшити національний дохід.

Зроблено акцент на певні події на міжнародній арені щодо реалізації права на освіту жінок. Важливим кроком на міжнародній арені в цьому напрямку стала Віденська декларація Всесвітньої конференції з прав людини 1993 р.

Позначено, що чотири всесвітні конференції з питань прав жінок, скликані ООН в останній чверті двадцятого століття, відіграли важливу роль у винесенні питання гендерної рівності на глобальний порядок денний. Конференції об'єднали міжнародне співтовариство навколо низки спільних цілей і ефективного плану дій для покращення становища жінок у всьому світі.

Підкреслено завдання освіти в розрізі гендерної рівності та проаналізовано положення, які підкреслюють недискримінацію та державні зобов'язання в цій сфері. Право кожної людини і дітей, зокрема, на отримання освіти є фундаментальним згідно з міжнародним правом.

Зроблено висновок, що право на освіту є настільки фундаментальним, що від нього не можна відступати. Сьогодні це важливе завдання для нашої країни.

Ключові слова: *права людини, право на освіту, міжнародні договори, ООН, гендерна рівність, захист прав жінок, рівність, недискримінація.*

Ilina H. V. Implementation of the right to education by women: international legal regulation

The article is devoted to the analysis of fundamental international treaties in the field of human rights, which guarantee women's right to education.

It is noted that education is a human right and an important tool for achieving the goals of equality, development and peace.

The provisions of the Universal Declaration of Human Rights regarding the realization of the right to education have been analyzed. Thus, the Universal Declaration of Human Rights enshrines the principle of non-discrimination in education.

It is emphasized that in the doctrine of international law, and later in practice, the minimum social guarantees of the right to education were defined - primary and secondary education, which contributes to the development of the abilities of an adult.

It is noted that the concept of rights is important for women not only because it creates opportunities to use the right to property, but also because it allows women to use the right to protect their rights, to go to court. Similarly, a skilled and educated workforce may well increase productivity and increase national income.

Emphasis is placed on certain events in the international arena regarding the realization of women's right to education. An important step in the international arena in this direction was the Vienna Declaration of the World Conference on Human Rights in 1993.

It is noted that the four world conferences on women's rights, convened by the UN in the last quarter of the twentieth century, played an important role in bringing the issue of gender equality to the global agenda. The conferences united the international community around a set of common goals and an effective plan of action to improve the status of women around the world.

The task of education in terms of gender equality is emphasized and the provisions emphasizing non-discrimination and state obligations in this area are analyzed. The right of every person and children, in particular, to receive education is fundamental according to international law.

It was concluded that the right to education is so fundamental that it cannot be waived. Today, this is an important task for our country.

Key words: *human rights, right to education, international treaties, UN, gender equality, protection of women's rights, equality, non-discrimination.*

Освіта є правом людини та важливим інструментом для досягнення цілей рівності, розвитку та миру. Недискримінаційна освіта приносить користь як дівчатам, так і хлопчикам і, таким чином, зрештою сприяє більш рівним стосункам між жінками та чоловіками. Рівність у доступі та отриманні освітніх послуг необхідна для розвитку міжнародних відносин.

За останнє десятиліття глобальні заяви та спроби держав зробити право на освіту для всіх доступним викликали позитивні тенденції та дали змогу говорити про розвиток цього права. Однак ні сьогодні існують країни, де питання гендерної рівності та доступу до освіти викликають багато питань. Усунення гендерних розривів є важливим орієнтиром для прояву прогресу в освіті та показником її корисності як інструменту для розширення можливостей людини. Окремої уваги заслуговує аналіз міжнародно-правових норм, які гарантують жінкам право на освіту.

Дискурси щодо гендеру та доступу жінок до освіти, а також ролі жінок у розвитку права на доступ до освіти в країнах, що розвиваються, і в менш розвинених країнах відіграли важливу роль у просуванні освіти для жінок і формуванні уявлень про гендерну справедливість. У перші кілька десятиліть після Другої світової війни жінки, по суті, були обмежені тільки роллю дружин і матерів, як це позначено в Загальній декларації прав людини [1].

Так, стаття 26 Загальної декларації прав людини позначає, що кожен має право на освіту [1]. Освіта має бути відповідно до Декларації спрямована на повний розвиток людської особи і збільшення поваги до прав людини і основоположних свобод. З цієї статті

випливає, що всі особи, незалежно від статті, мають рівні можливості доступу до освіти та право на освіту. Гендерна рівність в доступі до освіти є міжнародно-правовою нормою.

В доктрині міжнародного права в 1950-х і 1960-х рр. відбувається перехід до концепції розширення можливостей та гарантування прав жінок. Проаналізуємо деякі концепції та думки. Як позначає О. Мозер: «у рамках вирішення структурних нерівностей ця система прагнула задовольнити стратегічні гендерні потреби через мобілізацію на місцевому рівні та також висунула теорію, що просування жінок не обов'язково повинно вимірюватися у порівнянні з чоловіками» [2, p. 58-75].

У загальному дискурсі щодо розвитку поняття «можливостей» і «прав» жінок на освіту, використовувався першочергово підхід до цього права як можливості жінки/дівчини отримати освіту. Дж. Дрезе та А. Сен, наприклад, наголошували на праві жінок на освіту і просували цю теорію. Вони наголошували, що право жінок на освіту принесе їм користь як особам, дасть можливості для розвитку, а не просто дасть можливість досягнути певних соціальних цілей. Ця перспектива вимагала створення певного підґрунтя, де поняття рівності та нерівності стають доречними, де індивіди виходять за межі пасивності, щоб еволюціонувати як «соціально корисні та впливові» [3, p. 12].

М. Нуссбаум, розглядаючи складні ситуації, в яких існує гендерна нерівність, розширює розуміння права на освіту до «порогу здібностей», без якого людське функціонування неможливе, охоплюючи основну мету соціальних цілей. Це передбачає узгодження нормативних приписів, таких як конституційні принципи, які всі громадяни мають право вимагати від своїх урядів. Мінімальні соціальні права включають початкову та середню освіту, яка сприятиме розвитку здібностей дорослої людини, і є центральною для прав людини, прав жінок, оскільки доступ жінок до правосуддя розглядався периферійно [4, p. 38-39].

Концепція прав є важливою для жінок не лише тому, що вона створює можливості користування правом власності, наприклад, а й тому, що вона дозволяє жінкам користуватись правом на захист своїх прав, звертатись до суду. Подібним чином кваліфікована та освічена робоча сила цілком може підвищити продуктивність та збільшити національний дохід. Хоча в ідеалі правові норми мають впливати на соціальні простори, це не завжди обов'язково так.

Ю. Хаузерман позначає, що держава має певні зобов'язання в гарантуванні доступу до освіти. Це забезпечується нормативному, конституційному закріпленню таких прав [5, p. 122].

Протягом 80-90-х рр. аргументи на підтримку освіти для жінок оберталися навколо підходів, які зосереджувалися на питаннях доступу до освіти та народжуваності. Це пов'язувалось і з прискоренням розвитку економіки та загальним прогресом у розвитку держави та нації. На основі даних було продемонстровано, що країни, які інвестують в освіту прискорюють своє економічне зростання, оскільки вища народжуваність передбачає більший приріст населення та менший національний дохід [6]. Дійсно, інвестиції в освіту жінок також займають важливе місце в стратегіях скорочення бідності міжнародних фінансових установ. Результуюча «інтеграція гендерної проблематики» з проблемами здоров'я та меншого розміру сім'ї в основному спрямована на теорії високих прибутків, тобто залучення жінок як робочої сили у вільній ринковій економіці. Таким чином, запроваджується базове навчання в школі, щоб відстрочити материнство, а також пропагуються заходи з планування сім'ї, щоб жінки могли знайти місце роботи та отримувати дохід [7, p. 258].

Як позначає М. Сур, з одного боку, чим більше аргументів на користь освіти, тим краще, з іншого боку, ми повинні пам'ятати, хто їх висуває і з якою метою. Пов'язуючи право жінок на освіту з більш масштабними цілями, припускаючи, що досягнення таких цілей автоматизуватиме права жінок, є сумнівним, як через нехтування особистими свободами, так і через слабкі емпіричні докази. Наприклад, заперечується зв'язок права жінок на освіту з контролем за народжуваністю та національним доходом. Такі пропозиції часто перетворюються на державну демографічну політику, яка націлена на жінок і забезпечує різноманітні форми соціального контролю. Дані з Південної Азії показують, що зв'язок між навчанням у школі та автономією не є ані випадковим, ані послідовним; а вища освіта та нижча народжуваність не обов'язково відображають більшу свободу для жінок [7, p. 258-259].

В сучасному світі дискурс розвитку та гарантування прав людини розкриває переваги у сприянні освіті жінок. Важливим кроком на міжнародній арені в цьому напрямку стала Віденська декларація Всесвітньої конференції з прав людини 1993 р., яка відбувалась у Відні. Головним підсумком конференції стало прийняття Віденської декларації та Програми дій, спільного плану щодо зміцнення діяльності у галузі прав людини у світі [8].

В межах конференції було розроблено конкретні рекомендації щодо зміцнення та гармонізації потенціалу моніторингу системи ООН. Учасники конференції закликали Генеральну Асамблею створити посаду Верховного комісара з прав людини, яка була згодом заснована 20 грудня 1993 року.

Крім того, на конференції було здійснено нові кроки щодо заохочення та захисту прав жінок. Віденська декларація та Програма дій стали кульмінацією тривалого процесу розгляду та обговорення статусу правозахисного механізму у світі. Віденська конференція також започаткувала активізацію зусиль щодо зміцнення та подальшого впровадження набору інструментів у галузі прав людини, які ретельно розроблялися на основі Загальної декларації прав людини з 1948 року.

Зобов'язання щодо розширення прав і можливостей жінок знайшли своє гідне визнання в рамках ООН, зокрема, завдяки так званим «жіночим конференціям» ООН. Треба підкреслити, що знаковою була Четверта Всесвітня конференція з питань жінок у Пекіні. Вона була найважливішою з чотирьох конференцій з питань жінок, що відбулися в період з 1975 по 1995 рр., оскільки вона спиралася на політичні домовленості, досягнуті на трьох попередніх глобальних конференціях з питань жінок, і об'єднала п'ять десятиліть правових досягнень, спрямованих на забезпечення рівності жінок із чоловіками на конституційному рівні та на практиці. Понад 17 000 учасників відвідали конференцію, у тому числі 6 000 урядових делегатів на переговорах, понад 4 000 акредитованих представників неурядових організацій, безліч міжнародних державних службовців і близько 4 000 представників ЗМІ.

Конференція ознаменувала важливий поворотний момент у глобальному порядку денному гендерної рівності. Пекінська декларація, була ухвалена одноголосно 189 країнами [9]. Ця програма забезпечила розширення прав і можливостей жінок, і зараз вважається ключовим глобальним політичним документом щодо гендерної рівності. Вона встановлює стратегічні цілі та дії для покращення становища жінок і досягнення гендерної рівності в 12 найважливіших сферах, що викликають занепокоєння. Однією з ключових сфер – освіта і навчання.

Відділ ООН у справах жінок у своєму огляді чотирьох Всесвітніх конференцій зазначив: «Фундаментальна трансформація, яка відбулася в Пекіні, полягала у визнанні необхідності зміщення уваги з жінок на концепцію статі, визнання того, що вся структура суспільства, і всі стосунки між чоловіками та жінками в ньому повинні бути переоцінені. Тільки завдяки такій фундаментальній перебудові суспільства та його інституцій жінки можуть отримати повну силу, щоб зайняти належне їм місце рівноправних партнерів з чоловіками в усіх аспектах життя. Ця зміна стала рішучим підтвердженням того, що права жінок є правами людини і що гендерна рівність є проблемою загального занепокоєння, яка приносить користь усім» [10].

Як позначає український дослідник В. Г. Кремень, то сьогоднішні глобальні тенденції, з одного боку, підвищують рівень демократизації освіти, сприяють реальному забезпеченню права на освіту всім бажаючим, з іншого боку – «відчувається значний вплив соціально-економічних і політичних чинників на здобуття освіти, зростання ринку освітніх послуг» зумовлюють появу та розвиток міжнародних проєктів і програм [11, с. 49-50].

Як позначає О. С. Якушина: «При дослідженні проблематики міжнародних стандартів у галузі освіти слід звернути увагу і на інтерпретацію права особи на освіту у розумінні Європейського суду з прав людини» [12, с. 62]. Відповідно до ст. 2 Першого протоколу до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод: «Нікому не може бути відмовлено у праві на освіту. Держава при виконанні будь-яких функцій, узятих нею на себе в галузі освіти і навчання, поважає право батьків забезпечувати таку освіту і навчання відповідно до їхніх релігійних і світоглядних переконань» [13].

ЄСПЛ в своїх рішеннях неодноразово підкреслював важливість ролі освіти для розвитку демократичного суспільства, звертаючи увагу на положення ст. 2 зазначеного Протоколу, де позначено гарантування плюралізму в освіті. Це положення є життєво необхідним для забезпечення розвитку демократичного суспільства [14, с. 72].

Варто підкреслити, що у міжнародному праві право на освіту лежить в основі реалізації інших прав, також вказуючи на їх взаємозв'язок і взаємозалежність.

Хоча жоден із основних міжнародних документів в сфері прав людини не визначає значення освіти, мета освіти в міжнародному праві пояснюється розширено. Не обмежуючись тільки навчанням, воно спрямоване на «повний розвиток людської особистості та зміцнення поваги до прав людини та основних свобод» [1]. 18-та Генеральна конференція ЮНЕСКО (1974) підкреслила, що освіта є процесом свідомого розвитку. У ньому також зазначено, що освіта має «дозволити кожній людині активно сприяти забезпеченню основних прав і свобод» [15].

Право кожної людини і дітей, зокрема, на отримання освіти є фундаментальним згідно з міжнародним правом. У світовому масштабі перше правозахисне посилання на право дитини на освіту було закріплено в параграфі 1 Декларації прав дитини 1959 року, де було зазначено, що «дитина має право на освіту». Подібним чином Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права стверджує, що держави-учасниці, визнаючи право кожного на освіту, також повинні поважати свободу батьків/законних опікунів вибирати для своїх дітей школи, надавати релігійну та моральну освіту відповідно до власних переконань. Крім того, існують положення щодо забезпечення невтручання у свободу окремих осіб і органів засновувати навчальні заклади та керувати ними [16].

Конвенція про права дитини, яка надає дітям статус носіїв прав, чітко окреслює широкі цілі освіти. Держави-учасниці Конвенції зобов'язані спрямовувати освіту дітей на оптимальний розвиток їхньої особистості, талантів, розумових і фізичних здібностей, а також на повагу до культурної самобутності, національних цінностей та заохочення, серед іншого, рівність статей. Конвенція про права дітей, особливо щодо права дівчаток на освіту, не допускає відступу від цього положення, враховуючи його елементарний характер. Стаття 28 заохочує право на освіту, включаючи право на обов'язкову безкоштовну початкову освіту та доступ до неї, а також на середню, професійну та вищу освіту [17]. Це основна передумова Конвенції про права дитини, яка повторює, що право дітей на розвиток є пріоритетом на рівні з правами на життя та захист.

Неодмінною умовою реалізації права на освіту для дівчат/жінок є рівний доступ до освітніх закладів. Базуючись на принципах недискримінації та рівності, це є мінімальним орієнтиром не лише для реалізації економічних, соціальних і культурних прав, але й для підтримки гендерної рівності. Загальна декларація прав людини закріплює принцип недискримінації в освіті, формулюючи, що це право застосовується до «всіх на основі недискримінаційних положень» і без відмінностей, серед іншого, на підставах статті, соціального походження та релігії.

У 1960 році, коли ЮНЕСКО прийняла Конвенцію проти дискримінації в освіті, вона закликала держави сприяти «рівності можливостей і ставлення» в освіті. Її головні цілі включали усунення практики, яка позбавляє будь-яку особу чи групу доступу до освіти, обмеження доступу будь-якої особи чи групи до освіти або надання освіти нижчого рівня.

Інші положення міжнародного права, які забороняють дискримінацію в освіті, включають Конвенцію про ліквідацію расової дискримінації 1965 року. У Конвенції ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок особливо підкреслюється дискримінація жінок [18]. Рівність в освіті вимагає як для жінок, так і для дівчат через спеціальні державні зобов'язання. Це включає усунення стереотипних ролей, однакові умови доступу до навчання на всіх рівнях освіти.

Отже, міжнародне право зобов'язує держави забезпечувати право на освіту шляхом позитивних дій. Згідно міжнародних договорів, позначених вище, ці зобов'язання визначаються як «прогресивні зобов'язання», тобто кожна держава-учасниця вживає заходів

виходячи з «максимуму своїх наявних ресурсів» з метою поступового досягнення повної реалізації цих прав.

Оскільки Україна є учасницею основних пактів і конвенцій ООН у сфері прав людини та освіти, то в межах міжнародного співробітництва в національному законодавстві розроблено і ухвалено низку нормативно-правових актів щодо забезпечення права особи на освіту. Загальний підхід міжнародних угод, окреслених вище, полягає в тому, що вони вважають право на освіту настільки фундаментальним, що від нього не можна відступати. В сьогоднішніх реаліях – це одне з першочергових завдань нашої країни.

Список використаних джерел:

1. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_015 (дата звернення: 22.02.2024).
2. Moser O.N. Caroline. Gender, Planning and Development: Theory, Practice and Training. London: Routledge, 1994. 298 p.
3. Drèze J., Sen A. Hunger and Public Action. Oxford: Clarendon Press, 1991. 392 p.
4. Nussbaum C. Martha. Women and Human Development. Cambridge: Cambridge University Press, 2000. 336 p.
5. Hausserman J. A Human Rights Approach to Development. London: Rights and Humanity, 1988, 260 p.
6. Dollar D. Gatti R. Gender Inequality, Income and Growth: Are Good Times Good for Women? *Policy and Research Report on Gender and Development, Working Paper Series*. *World Bank.* 1999. № 1. URL: https://www.researchgate.net/publication/238237787_Gender_Inequality_Income_and_Growth_Are_Good_Times_Good_for_Women (дата звернення: 22.02.2024).
7. Sur M. Women's Right to Education: A Narrative on International Law. *Indian Journal of Gender Studies.* 2004. № 11. P. 255-274.
8. Vienna Declaration and Programme of Action. 25 June 1993. URL: https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/vienna-declaration-and-programme-action (дата звернення: 22.02.2024).
9. Report of the Fourth World Conference on Women. Beijing, 4-15 September 1995. URL: https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n96/273/01/pdf/n9627301.pdf?token=wMDIETErS8DZm6dnwq&fe=true (дата звернення: 22.02.2024).
10. Fourth World Conference on Women, 4-15 September 1995, Beijing, China. URL: https://www.un.org/en/conferences/women/beijing1995 (дата звернення: 22.02.2024).
11. Кремень В.Г. Освіта і наука в Україні – інноваційні аспекти: Стратегія. Реалізація. Результати. К.: Грамота, 2005. 448 с.
12. Якушина О.С. Міжнародно-правове регулювання права на освіту. *Європейські перспективи*. 2017. № 3.С. 58-63.
13. Протокол до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод від 20.03.1952. URL: https://www.un.org/en/conferences/women/beijing1995 (дата звернення: 22.02.2024).
14. Європейський суд з прав людини. Матеріали практики (1993–2003 р.р.) / редкол. П.М. Рабінович. К.: Фенікс, 2004. 448 с.
15. Генеральна конференція ЮНЕСКО, 1974. URL: https://unesdoc.unesco.org/ (дата звернення: 22.02.2024).
16. Міжнародний пакт про економічні, соціальні та культурні права від 16.12.1966. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_042 (дата звернення: 22.02.2024).
17. Конвенція про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_021 (дата звернення: 22.02.2024).
18. Конвенція ООН про ліквідацію всіх форм дискримінації щодо жінок від 18.12.1979. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/card/995_207 (дата звернення: 22.02.2024).

ГРИГОРАЩЕНКО О. В.
аспірант
(Одеський державний університет внутрішніх справ)
ORCID ID: 0009-0006-8934-5401

УДК 34.343
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.60

АНАЛІЗ СХЕМ ЩОДО УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА ТА НЕВЖИТТЯ ЗАХОДІВ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ ДПС УКРАЇНИ

У статті здійснено аналіз схем щодо ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) у сфері будівництва та невжиття заходів посадовими особами ДПС України.

Податки та збори є важливим джерелом фінансування державного бюджету та бюджетів територіальних громад, а тому невиконання податкових зобов'язань підриває фінансову стабільність країни, особливо в умовах російсько-української війни та передбачає настання фінансової, адміністративної і кримінальної відповідальності. До схем ухилення від сплати податків у сфері будівництва можна віднести проведення безтоварних операцій, мінімізацію податкових зобов'язань шляхом завищення цін на товари та послуги, отримання доходів від продажу нерухомості як власності фізичної особи, використання нелегальної праці, фальсифікація фінансових документів, укладання фіктивних угод та/або заниження їх вартості, діяльність фіктивних компаній-постачальників, зловживання податковими пільгами, подання недостовірних даних для отримання преференцій, що суперечать законодавству та інші.

Статистичні дані свідчать про низький рівень розкриття та направлення до суду кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, що обумовлено складністю доведення складу злочину, тривалим терміном розслідування, наявність судових рішень по справі в адміністративній юрисдикції, який має вплив на ухвалення виправдувального вироку у кримінальній справі та ін. Для викриття та попередження ухилення від сплати податків у сфері будівництва ДПС України повинні здійснювати комплекс податкових розслідувань, проводити контрольно-перевірочні заходи, використовувати аналітичні інформаційні системи, підвищувати кваліфікацію податкових інспекторів, залучати громадськість та бізнес-спільноту до подолання такого явища, як уникнення сплати податків, ініціювати зміни до податкового законодавства та впроваджувати позитивний зарубіжний досвід, брати участь у міжнародних ініціативах та програмах з протидії ухиленню від сплати податків, що сприятиме ефективнішому вирішенню проблеми на національному рівні.

***Ключеві слова**: податок, уникнення від сплати податків (податкове шахрайство), ДПС, податкове розслідування.*

Hryhorashchenko O. V. Analysis of schemes regarding the evasion of payment of taxes, fees (mandatory payments) in the field of construction and failure to take measures by officials of the STS of Ukraine

The article analyzes the schemes for evasion of taxes, fees (mandatory payments) in the field of construction and failure to take measures by officials of the STS of Ukraine.

Taxes and fees are an important source of financing the state budget and the budgets of territorial communities, and therefore non-fulfillment of tax obligations undermines the financial stability of the country, especially in the conditions of the Russian-Ukrainian war, and implies the onset of financial, administrative and criminal liability. Tax evasion schemes in the field of construction include conducting non-commodity transactions, minimizing tax liabilities by inflating the prices of goods and services, receiving income from the sale of real estate as property of an individual, using illegal labor, falsifying financial documents, concluding fictitious agreements and /or underestimating their value, activities of fictitious supplier companies, abuse of tax benefits and others.

Statistical data indicate a low level of disclosure and referral to court of criminal offenses related to tax evasion, which is due to the complexity of proving the nature of the crime, the long duration of the investigation, the presence of court decisions on the case in the administrative jurisdiction, which has an impact on the adoption of an acquittal in a criminal case, etc. In order to expose and prevent tax evasion in the field of construction, the STS of Ukraine should carry out a complex of tax investigations, carry out control and verification measures, use analytical information systems, improve the qualifications of tax inspectors, involve the public and the business community in overcoming such a phenomenon as tax evasion , initiate changes to tax legislation and implement positive foreign experience, participate in international initiatives and programs to combat tax evasion, which will contribute to a more effective solution to the problem at the national level.

Key words: *tax, tax evasion (tax fraud), STS, tax investigation.*

Постановка проблеми. Питання виконання обов'язку з сплати податків та обов'язкових платежів фізичним особами-підприємцями та юридичними особами суб'єктами підприємницької діяльності завжди залишається актуальним, оскільки податки та збори в значній мірі формують бюджет держави та бюджети територіальних громад. Особливого значення дане питання набуло з моменту повномасштабного вторгнення рф на територію України, адже економіка України зазнала суттєвих обмежень у зв'язку із необхідністю збільшення військових витрат на оборону держави, імміграції українців та переміщення бізнесу за кордон, що зумовили відтік великої кількості платників податків за межі держави. Також, російсько-українська війна призвела до зниження економічної активності, що в свою чергу зменшило базу оподаткування, а також, зумовила руйнування виробничих потужностей, транспортних шляхів та інфраструктури, збільшення тіньової економіки через відсутність контролю та регуляції за дотриманням законодавства в сфері сплати податків і зборів, ускладнення роботи податкових органів, що призводить до труднощів з адміністрування ефективного виконання податкових зобов'язань, в т.ч. і в сфері будівництва, та є особливо актуальним в аспекті відновлення зруйнованої інфраструктури України тощо. Так, за даними Державної податкової служби України станом на 01.06.2024 р. сума надходжень податків до державного бюджету склала 482 356 395,4 тис.грн., з них в сфері будівництва 10 085 831, 7 тис.грн. [1].

Теоретичну основу дослідження склали положення нормативно-правових актів, статистичні дані Офісу генерального прокурора України та Державної податкової служби, публіцистичні статті та наукові праці **(**О.В. Григоращенко «Ухилення від сплати податків: економічно-правовий аналіз» та К. Дорошенко «Ухилення від сплати податків: актуальна судова практика у кримінальних справах»).

Мета статті полягає у аналізі схем щодо ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) у сфері будівництва та невжиття заходів посадовими особами ДПС України.

Виклад основного матеріалу. Ст. 67 Конституції України закріплює конституційний обов'язок платника податків у відповідності до якого «кожен зобов'язаний сплачувати

податки і збори в порядку і розмірах, встановлених законом» [2]. Податковим кодексом України визначається сукупність загальнодержавних та місцевих податків і зборів, а також закріплюється поняття податку – «податком є обов'язковий, безумовний платіж до відповідного бюджету або на єдиний рахунок, що справляється з платників податку відповідно до цього Кодексу» [3]. У ч. 1 ст. 180-1 Податкового кодексу України «Платники податку» визначено, що платником податку є «будь-яка особа, яка провадить або планує провадити господарську діяльність і реєструється за своїм добровільним рішенням як платник податку у порядку, визначеному статтею 183 цього розділу» [3].

Невиконання обов'язку щодо сплати податків передбачає настання юридичної відповідальності (фінансової, адміністративної), а у випадку наявності складу злочину передбаченого ст. 212 «Ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів)» Кримінального кодексу України тягне за собою настання кримінальної відповідальності [4]. Відповідно до положення даної статті передбачено, що «умисне ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), що входять в систему оподаткування, введених у встановленому законом порядку, вчинене службовою особою підприємства, установи, організації, незалежно від форми власності або особою, що займається підприємницькою діяльністю без створення юридичної особи чи будь-якою іншою особою, яка зобов'язана їх сплачувати, якщо ці діяння призвели до фактичного ненадходження до бюджетів чи державних цільових фондів коштів у значних розмірах» [4]. Зауважена стаття КК України включає три склади кримінальних правопорушень, які з поміж іншого диференціюються за ознакою розміру несплачених податків, які особа зобов'язана сплачувати (значний, великий або особливо великий розмір несплачених податків [4]).

Ухилення від сплати податків (податкове шахрайство) передбачає вчинення матеріальних дій, фінансових операцій, правових актів, шахрайських дій тощо, які використовують платники податків та треті особи з метою ухилення від сплати податків [5, с. 242]. Ненавмисні чи необережні дії з ухилення від сплати податків не вважається ухиленням від оподаткування, оскільки в такому випадку дії особи не мали умислу щодо отримання вигоди, а могли бути вчиненні під дією помилки чи не достатнього знання податкового законодавства.

Важливим для дослідження питання ухилення від сплати податків є розуміння наступних аспектів даного виду правопорушення:

– мотив діяльності фізичної особи підприємця чи юридичної особи суб'єкта господарювання в сфері уникнення від сплати податків;

– діяльність органів Державної податкової служби в сфері розкриття фактів ухилення від сплати податків;

– ефективність державної податкової та превентивної політики [5, с. 244].

У відповідності до статистичних даних оприлюднених на сайті Офісу Генерального прокурора України за період повномасштабного вторгнення рф на територію України було обліковано та направлено до суду наступну кількість кримінальних справ за ст. 212 КК України (таб. 1).

Зокрема, за показниками Державної податкової служби України тільки за період січень-березень 2023 р. передано до правоохоронних органів аналітичних досліджень щодо ухилення від сплати податків на загальну суму 10,6 млрд. грн. [6].

При цьому, з початку повномасштабне вторгнення рф на територію України та станом на жовтень 2023 р. судами було винесено 3 виправдувальних вироки та 1 обвинувальний вирок в якому «хоч особу і визнано винуватою у вчиненні злочину, передбаченого ч. 2 ст. 212 КК України, втім, на підставі ст. 49, ч. 5 ст. 74 КК України звільнено від кримінального покарання у зв'язку із закінченням строків давності притягнення до кримінальної відповідальності» [7].

Враховуючи зазначене вище зауважимо, що вказані статистичні дані відображають невисокий рівень злочинності в сфері ухилення від сплати податків та свідчать, що відсоток кримінальних правопорушень, за якими провадження направлені до суду обумовлено в т.ч.

низьким рівнем розкриття даного виду кримінального правопорушення, складністю доведення його складу злочину, тривалим терміном розслідування, наявність судових рішень по справі в адміністративній юрисдикції, який має вплив на ухвалення виправдувального вироку у кримінальній справі та ін.

Таблиця 1

Статистичні показники кримінальних правопорушень за ст. 212 КК України за період 2022-2024 р. (станом на червень 2024 р.)

	2022		2023		2024	
	Кіл-ть кримінальних правопорушень	**% від загальної кількості**	**Кіл-ть кримінальних правопорушень**	**% від загальної кількості**	**Кіл-ть кримінальних правопорушень**	**% від загальної кількості**
Обліковано кримінальних правопорушень у звітному періоді	390	0,1 %	914	0,19 %	485	0,18 %
Кримінальні правопорушення, за якими провадження направлені до суду	6	0,005%	35	0,02 %	25	0,03%

Серед схем щодо ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) у сфері будівництва можна виділити наступні:

1. *Проведення безтоварних операцій*. Найчастіше застосовується імпортерами, підприємствами торгівлі, що реалізують товар за готівкову оплату без відображення в бухгалтерському обліку та мають надлишок податкового кредиту [6] («до податкового кредиту входять суми фактичних витрат на придбання товарів, підтвердженням угоди, що відбулася, стають товарні накладні, фіскальні та товарні чеки, касові ордери, договори та інша документація, що підтверджує купівлю товару» [8]). Суть схеми полягає у наступному – підприємство реального сектору економіки укладає т.з. «фіктивну угоду» на поставку товарів або послуг, відслідкувати які по ланцюгу постачання не вбачається можливим, а в подальшому неіснуючі товарно-матеріальні цінності не реалізуються та обліковуються тільки на запасах підприємства [6]. Наприклад, в будівельні сфері така схема ухилення від сплати податків реалізується шляхом придбання у великих обсягах товарно-матеріальних цінностей, які номінально необхідні для виконання будівельних робіт, проте не відповідають специфікації та змісту реалізованих послуг (серед таких товарно-матеріальних цінностей можна виділити будівельні інструменти, сантехніку, фурнітуру та ін.).

Також, дана схема застосовується для мінімізації податкових зобов'язань постачальників при постачанні товарно-матеріальних цінностей по завищеним цінам, особливо в сфері розпорядження бюджетними коштами, зокрема «штучно завищується очікувана вартість закупівлі в умовах попередньої змови потенційного постачальника та посадових осіб замовника з метою незаконного збагачення та привласнення бюджетних коштів. Націнка під час постачання таких товарів може досягати 300 %» [6].

2. *Отримання доходів від продажу нерухомості не як товарів, що створено в результаті підприємницької діяльності* (розмір податку 18 %), *а як приватної власності фізичної особи* (розмір податку 5 %). Суть схеми ухилення від сплати податків в даному випадку полягає у наступному: фізична особа-підприємець на етапі отримання дозвільних документів на будівництво, в процесі будівництва, введення в експлуатацію житлових багатоквартирних будинків, реєстрації майнових прав та продажу квартир і нежитлових приміщень

та ін. залучає повірених фізичних осіб та укладає угоди з різноманітними господарськими товариствами на виконання окремих видів робіт.

Наприклад, фізична особа-підприємець усвідомлюючи, що його діяльність, направлена на будівництво та подальший продаж об'єктів нерухомості з метою отримання прибутку, що фактично є підприємницькою діяльністю дохід від якої має оподатковуватись за правилами, встановленими для фізичних осіб-підприємців, приймає рішення зареєструвати в подальшому право власності на зведені об'єкти будівництва на власне ім'я як фізичної особи. Дана обставина надасть фізичній особі-підприємцю можливість задекларувати доходи, отримані від реалізації об'єктів нерухомості, не як доходи від підприємницької діяльності фізичної особи-підприємця, а як доходи фізичної особи від продажу власної нерухомості. Важливою складовою даної схеми ухилення від податків в сфері здійснення будівельної діяльності є уникнення особою державної реєстрації в статусі «фізичної особи-підприємця» (ч. 1 ст. 58 Господарського кодексу України «суб'єкт господарювання підлягає державній реєстрації як юридична особа чи фізична особа-підприємець у порядку, визначеному законом» [9]) або не внесення відповідних змін до переліку видів підприємницької (економічної) діяльності за КВЕД 41.10 «Організація будівництва будівель» та за КВЕД 68.10 «Купівля та продаж нерухомого майна» (відповідно до ДК 009:2010 чи відповідні їм види економічної діяльності згідно ДК 009:2005). В зауваженому прикладі особа має злочинний умисел на здійснення діяння, яке кваліфікується за ст. 212 КК України, оскільки діяння склало комплекс послідовних цілеспрямованих дій, метою яких є будівництво, набуття у власність, продаж ряду однотипних об'єктів нерухомості з метою отримання прибутку та ухилення від сплати податків.

Також, до схем ухилення від податків в сфері будівництва можна віднести:

– незадекларовані доходи (наприклад, за частину послуг будівельна компанія отримує оплату готівкою та не відображає ці доходи у податковій звітності);

– діяльність фіктивних компаній-постачальників (через фіктивні компанії-постачальників будівельна компанія купує товарно-матеріальні цінності та оплачує підрядні роботи по завищеним цінам, що штучно збільшує суму витрат, та зменшує оподатковуваний прибуток компанії);

– фальсифікація фінансових документів (підробка рахунків-фактури, актів виконаних робіт та інших фінансових документів з метою відображення збільшення витрат, тим самим зменшуючи суму прибутку з якої нараховуються податки);

– неподання відповідних документів для обрахунку податків;

– заниження вартості угод (наприклад, у договорі купівлі-продажу вказується занижена вартість об'єкту будівлі, що зменшує суму податків, які підлягають сплаті при укладанні угоди);

– використання нелегальної праці (використання нелегальної праці без належного офіційного працевлаштування працівників, що дозволяє уникнути сплати податків і соціальних внесків до пенсійного фонду та фонду соціального страхування);

– зловживання податковими пільгами (наприклад, будівельна компанія використовує податкові пільги без достатніх на те правових підстав), подання недостовірних даних для отримання преференцій, що суперечать законодавству;

– відсутність перерахунків сум податку на доходи до відповідних бюджетів та ін.

Для подолання такого негативного явища, як ухилення від сплати податків, в т.ч. і в сфері будівництва, збільшення податкової ефективності платників податків та відмови від схем мінімізації платежів до бюджету Державною податковою службою було створено Департамент податкових розслідувань. Як зауважив Є.Олейніков «Такий департамент стане тією інституційною одиницею, на яку покладено повноваження з комплексно-аналітичної діяльності по дослідженню найбільш актуальних та небезпечних моделей (схем) з ухилення від сплати податків та зборів. При цьому, зауважу, він не буде органом, який провадитиме кримінальне розслідування податкових правопорушень» [10]. Департамент включає в.ч. підрозділи центру галузевої компетенції, а саме, фахівців з вуглеводнів, ритейлу, будівництва.

Зокрема, з метою викриття та попередження ухилення від сплати податків, в т.ч. і в сфері будівництва, посадові особи ДПС України повинні вживати наступні заходи:

1) вжиття комплексу дій податкового розслідування (здійснення відповідних адміністративних заходів та реалізація аналітичних дій) і супроводження його результатів;

2) включення платника податків до переліку ризикових на основі рішення комісії;

3) проведення контрольно-перевірочних заходів щодо виявлення ознак правопорушень, в т.ч і кримінальних правопорушень, зокрема, аналіз фінансової звітності, контрактів, рахунків-фактур та ін. документів, проведення перевірок на об'єктах будівництва для виявлення незадекларованих доходів та нелегальної праці;

4) використання аналітичних інформаційних систем, впровадження автоматизованих систем моніторингу та аналізу фінансових транзакцій;

5) підвищення кваліфікації та професійного рівня податкових інспекторів, шляхом проведення регулярних тренінгів та семінарів, ознайомлення із новими схемами ухилення від сплати податків та методами їх виявлення тощо;

6) залучення громадськості та бізнес-спільноти для подолання уникнення сплати податків та сприяння добровільному виконанню податкових зобов'язань;

7) ініціювання змін до податкового законодавства для подолання законодавчих прогалин та усунення можливостей для ухилення від сплати податків;

8) впровадження позитивного зарубіжного досвіду в сфері подолання такого негативного явища, як ухилення від сплати податків, та екстраполяції конструктивного досвіду в правовий простір України;

9) участь у міжнародних ініціативах та програмах з протидії ухиленню від сплати податків та ін.

Висновки. Податки та збори є важливим джерелом фінансування державного бюджету та бюджетів територіальних громад, а тому невиконання податкових зобов'язань підриває фінансову стабільність країни, особливо в умовах російсько-української війни та передбачає настання фінансової, адміністративної і кримінальної відповідальності. До схем ухилення від сплати податків у сфері будівництва можна віднести проведення безтоварних операцій, мінімізацію податкових зобов'язань шляхом завищення цін на товари та послуги, отримання доходів від продажу нерухомості як власності фізичної особи, використання нелегальної праці, фальсифікація фінансових документів, укладання фіктивних угод та/або заниження їх вартості, діяльність фіктивних компаній-постачальників, зловживання податковими пільгами та інші.

Статистичні дані свідчать про низький рівень розкриття та направлення до суду кримінальних правопорушень, пов'язаних з ухиленням від сплати податків, що обумовлено складністю доведення складу злочину, тривалим терміном розслідування, наявність судових рішень по справі в адміністративній юрисдикції, який має вплив на ухвалення виправдувального вироку у кримінальній справі та ін. Для викриття та попередження ухилення від сплати податків у сфері будівництва ДПС України повинні здійснювати комплекс податкових розслідувань, проводити контрольно-перевірочні заходи, використовувати аналітичні інформаційні системи, підвищувати кваліфікацію податкових інспекторів, залучати громадськість та бізнес-спільноту до подолання такого явища, як уникнення сплати податків, ініціювати зміни до податкового законодавства та впроваджувати позитивний зарубіжний досвід, брати участь у міжнародних ініціативах та програмах з протидії ухиленню від сплати податків, що сприятиме ефективнішому вирішенню проблеми на національному рівні.

Список використаних джерел:

1. Надходження податків і зборів. *Єдиний державний вебпортал електронних послуг. Державна податкова служба України*. URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/pokazniki-roboti/nadhodjennya-podatkiv-i-zboriv--obovyaz/nadhodjennya-podatkiv-i-zboriv/

2. Конституція України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#n4387

3. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. № 2755-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17#Text

4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 р. № 2341-ІІІ. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1447

5. Григоращенко О.В. Ухилення від сплати податків: економічно-правовий аналіз. *Південноукраїнський правничий часопис*. №4-2022, Ч. 1. С. 241-245. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2022/4/part_1/37.pdf

6. Ухилення від оподаткування ПДВ. *Єдиний державний вебпортал електронних послуг. Державна податкова служба України.* URL: https://tax.gov.ua/diyalnist-/rezalt/660569.html

7. Дорошенко К. Ухилення від сплати податків: актуальна судова практика у кримінальних справах. *LIGA ZAKON*. URL: https://biz.ligazakon.net/analitycs/222542_ukhilennya-vd-splati-podatkv-aktualna-sudova-praktika-u-krimnalnikh-spravakh

8. Податковий кредит. URL: https://online.novaposhta.education/blog/podatkovij-kredit

9. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. № 436-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436-15#n425

10. ДПС створила Департамент податкових розслідувань: які його функції? *ДЕБЕТ-КРЕДИТ*. URL: https://news.dtkt.ua/law/inspections/69619-dps-stvorila-departament-podatkovix-rozsliduvan-iaki-iogo-funkciyi

КУРКОВА К. М.
доктор юридичних наук, професор
завідувач відділу науково-правових
експертиз
та законопроектних робіт
*(Науково-дослідний інститут
публічного права)*
ORCID ID: 0000-0002-4259-5511

ЛУЦЕНКО-МИСЬКІВ Л. І.
доктор юридичних наук, професор
головний науковий співробітник
*(Науково-дослідний інститут
публічного права)*
ORCID ID: 0000-0002-2939-7457

УДК 341.456
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.61

РОЛЬ ДЕПАРТАМЕНТУ МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ

Відзначено, що Департамент міжнародного поліцейського співробітництва відіграє ключову роль у координації та взаємодії між національними та міжнародними правоохоронними агенціями, що забезпечує необхідний рівень реагування на трансграничні та міжнародні злочини. В умовах воєнного стану, коли традиційні механізми правопорядку часто порушуються, здатність швидко і ефективно реагувати на злочини, зокрема тероризм, воєнні злочини, торгівлю людьми та інші серйозні правопорушення, стає вирішальною.

Визначено, що для удосконалення діяльності Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України можна запропонувати кілька ключових напрямків, які допоможуть підвищити ефективність його роботи у міжнародному контексті та зміцнити спроможності у боротьбі з транснаціональною злочинністю, особливо в умовах воєнного стану: 1) посилення технологічної бази та аналітичних можливостей. Сучасна криміналістика та кіберзахист мають вирішальне значення у боротьбі з організованою злочинністю, особливо в контексті використання цифрових даних і мереж. Інвестиції в передові аналітичні системи, які дозволяють обробляти великі масиви даних та ефективно виявляти злочинні зв'язки, можуть значно покращити результативність розслідувань. Окрім того навчання персоналу з питань кібербезпеки та використання сучасних цифрових інструментів стане додатковою перевагою; 2) розширення мережі міжнародних партнерств. Боротьба з транснаціональною злочинністю вимагає глобальної координації та співпраці. Україна може активніше взаємодіяти не тільки з Європолом та Інтерполом, а й з іншими міжнародними та регіональними організаціями для забезпечення ширшого обміну інформацією та ресурсами. Це також включає підписання двосторонніх договорів з країнами, які можуть бути важливими у контексті розслідування транснаціональних злочинів, пов'язаних із Україною; 3) удосконалення законодавчої бази. Ревізія національного законодавства з метою його узгодження з міжнародними стандартами та конвенціями є критично важливою. Удосконалення

законодавчих актів, що регулюють міжнародне поліцейське співробітництво, допоможе забезпечити легітимність та ефективність міжнародних оперативних дій; 4) фокус на превентивні програми. Інвестиції в програми превенції злочинності, особливо серед молоді та вразливих груп, в довгостроковій перспективі дозволять знизити рівень злочинності та її транснаціональний вимір. Розвиток освітніх та соціальних ініціатив, спрямованих на зменшення привабливості злочинних шляхів, стане важливою складовою в стратегії безпеки.

Ключові слова: *міжнародна злочинність, міжнародне співробітництво, Національна поліція, Національне центральне бюро Інтерполу в Україні, Інтерпол, Європол, організація діяльності, правове регулювання, воєнний стан, воєнні злочини.*

Kurkova K. M., Lutsenko-Myskiv L. I. The role of the department of international police cooperation in the investigation of war crimes

It was noted that the Department of International Police Cooperation plays a key role in coordination and interaction between national and international law enforcement agencies, which ensures the necessary level of response to cross-border and international crimes. In martial law, when traditional mechanisms of law and order are often broken, the ability to respond quickly and effectively to crimes, including terrorism, war crimes, human trafficking and other serious crimes, becomes crucial.

It was determined that in order to improve the activities of the Department of International Police Cooperation of the National Police of Ukraine, it is possible to propose several key directions that will help to increase the efficiency of its work in the international context and strengthen the capabilities in the fight against transnational crime, especially in the conditions of martial law: 1) strengthening the technological base and analytical opportunities Modern forensics and cyber security are crucial in the fight against organized crime, especially in the context of the use of digital data and networks. Investing in advanced analytics systems that can process large amounts of data and efficiently identify criminal links can significantly improve the effectiveness of investigations. In addition, staff training on cyber security and the use of modern digital tools will be an additional advantage; 2) expanding the network of international partnerships. The fight against transnational crime requires global coordination and cooperation. Ukraine can interact more actively not only with Europol and Interpol, but also with other international and regional organizations to ensure a wider exchange of information and resources. This also includes the signing of bilateral agreements with countries that may be important in the context of the investigation of transnational crimes related to Ukraine; 3) improvement of the legislative framework. Revision of national legislation in order to harmonize it with international standards and conventions is critically important. Improving the legislative acts regulating international police cooperation will help ensure the legitimacy and effectiveness of international operational actions; 4) focus on preventive programs. Investing in crime prevention programs, especially among youth and vulnerable groups, will in the long run reduce the level of crime and its transnational dimension. The development of educational and social initiatives aimed at reducing the attractiveness of criminal paths will become an important component of the security strategy.

Key words: *international crime, international cooperation, National Police, National Central Bureau of Interpol in Ukraine, Interpol, Europol, organization of activities, legal regulation, martial law, war crimes.*

Постановка проблеми. Департамент міжнародного поліцейського співробітництва відіграє ключову роль у розслідуванні воєнних злочинів, зокрема завдяки своїм можливостям

міжнародного обміну інформацією та ресурсами. Під час воєнного стану, коли правопорядок і звичайні механізми справедливості часто порушуються, важливість Департаменту зростає через потребу в швидкому і ефективному реагуванні на транснаціональні злочини, включаючи тероризм, торгівлю людьми та воєнні злочини. Забезпечення ефективної взаємодії між національними правоохоронними органами та міжнародними організаціями є критичним для розслідування таких злочинів. Інтеграція зусиль на міжнародному рівні дозволяє не тільки використовувати досвід та технології інших країн, але й ефективно переслідувати злочинців, які можуть перетинати кордони або використовувати глобальні мережі для приховування своєї діяльності.

Питання міжнародного поліцейського співробітництва в умовах воєнного стану вимагає глибокого дослідження різних аспектів: від юридичних рамок співробітництва до оперативної взаємодії та використання спеціалізованих баз даних та інформаційних систем. Окрім того важливим є аналіз ефективності існуючих механізмів обміну даними та знаннями, а також розробка нових підходів до міжнародного правопорядку в умовах кризи.

Враховуючи наведене, **метою статті** є дослідження впливу воєнного стану на функціонування міжнародних поліцейських відносин та визначення шляхів оптимізації роботи Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва для підвищення його ефективності в контексті розкриття та запобігання транснаціональним злочинам.

Стан дослідження проблеми. Питання компетенції та повноважень Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва були предметом наукових досліджень таких вітчизняних науковців як Анісімова С., Богатир В., Вичугова А., Кузьменко О., Моісєєва А., Чередніченко Н., Чорний С., Федулова Л., Паніотов Є. та ін.

Виклад основного матеріалу. Міжнародний збройний конфлікт, викликаний агресією російської федерації проти України, що триває з 2014 року та 24 лютого 2022 року переріс в повномасштабне збройне вторгнення рф в Україну, супроводжується масовими порушеннями міжнародного гуманітарного права та прав людини, що підтверджується висновками міжнародного контролю, зокрема Незалежною міжнародною комісією з розслідування порушень, створеною Радою з прав людини ООН, яка уповноважена розслідувати всі ймовірні порушення та утиски прав людини й порушення міжнародного гуманітарного права, а також пов'язані з ними злочини, в контексті агресії проти України з боку російської федерації [1; 2].

Лише у 2023 році слідчими Національної поліції розпочато понад 54,6 тис. кримінальних проваджень за фактами вчинення на території України злочинів військовослужбовцями збройних сил рф, рб і їх пособниками [3]. За даними Офісу Генерального прокурора України щодо документування злочинів, вчинених в період широкомасштабної агресії росії проти України, станом на 2024 рік зареєстровано уже 130269 злочинів агресії та воєнних злочинів, 17236 злочинів проти національної безпеки України. І ці цифри не є остаточними, оскільки триває робота з їх встановлення в місцях ведення активних бойових дій, на тимчасово окупованих та звільнених територіях [4].

Діяльність Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва є надзвичайно важливою в умовах воєнного стану, зокрема Департамент відіграє ключову роль у координації та взаємодії між національними та міжнародними правоохоронними агенціями, що забезпечує необхідний рівень реагування на трансграничні та міжнародні злочини.

Головними завданнями Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва є такі [5]:

1. участь у межах компетенції в реалізації державної політики щодо протидії злочинності, яка має транснаціональний характер;

2. участь у формуванні та реалізації державної політики у сфері забезпечення співробітництва Національної поліції України з правоохоронними органами іноземних держав та міжнародними організаціями, розробленні проектів міжнародних договорів України з питань, що належать до компетенції поліції, та їх укладанні;

3. забезпечення представництва України в Інтерполі та Європолі;

4. координація, організація та забезпечення співробітництва органів та підрозділів поліції, інших державних органів України з компетентними органами іноземних держав у сфері протидії злочинності з використанням можливостей Інтерполу, Європолу, інших міжнародних організацій та структур, з якими співпрацює Національна поліція України;

5. забезпечення участі національного персоналу з працівників Національної поліції України в міжнародних операціях з підтримання миру і безпеки, оперативне управління та контроль за його діяльністю, а також організація взаємодії з міжнародними організаціями, які несуть відповідальність у сфері підтримання міжнародного миру і безпеки, згідно з положеннями глави VIII Статуту Організації Об'єднаних Націй.

Законом України «Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану» від 15 березня 2022 року № 2123-IX [6] було внесено зміни до Закону України «Про Національну поліцію» в частині закріплення повноважень Національної поліції щодо співробітництва з Інтерполом та Європолом. Так відповідно до ч.ч. 42-44 ст. 23 Національна поліція здійснює представництво та забезпечує виконання зобов'язань України в Міжнародній організації кримінальної поліції – Інтерполі та виступає як Національне центральне бюро Інтерполу; здійснює співробітництво з Європейським поліцейським офісом (Європолом) та діє як Національний контактний пункт між компетентними органами України та Європолом; організовує взаємодію правоохоронних та інших державних органів України з Інтерполом, а також компетентними органами інших держав з питань, що належать до сфери діяльності Інтерполу та Європолу [7].

Водночас прикінцевими та перехідними положеннями Закону № 2123-IX [6] встановлено, що зазначені зміни діють тимчасово, на період введення в Україні воєнного стану, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії російської федерації та/або інших держав проти України та 60 днів після цього.

Взаємодія України з Європолом здійснюється на підставі Угоди між Україною та Європолом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14 грудня 2016 р. (набрала чинності 12 липня 2017 р.) [8]. Згідно з Угодою співробітництво включає як обмін інформацією, так і обмін спеціальними знаннями, загальними зведеннями, результатами стратегічного аналізу, інформацією щодо процедур кримінальних розслідувань, інформацією про методи запобігання злочинності, участь у навчальних заходах, а також надання консультацій та підтримки в окремих кримінальних розслідуваннях (ст. 4).

У рамках міжнародного співробітництва України з Європолом у 2015 році було ратифіковано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку [9]. Завдяки встановленню захищеного каналу зв'язку SIENA інформаційний обмін між правоохоронними органами України та Європолом суттєво збільшився. Окрім того, у 2017 році підписано Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збереження інформації [10]. У 2018-2019 роках Національною поліцією України опрацьовано методологію Європолу з оцінки загроз організованої злочинності SOCTA. На сьогодні розроблена методологія адаптована до українських реалій застосовується в практичній діяльності Національної поліції України [11].

За останні роки в результаті співпраці українських правоохоронних органів, Європолу та правоохоронних органів інших країн було проведено ряд операцій в результаті яких, зокрема, було викрито нелегальний обіг вогнепальної зброї, вилучено підроблені товари та готівку, викрито незаконне ввезення мігрантів та нелегальну міграцію, зупинено роботу злочинної групи, причетної до шахрайства з бінарними опціонами, затримано кіберакторів, операторів програм-вимагачів, знешкоджено мережу VPN-сервісу, призначену для атак вірусами-шифрувальниками, порушено роботу бот-мереж EMOTET, припинено роботу нелегального ринку у темній мережі DarkMarket та ін. Також, правоохоронні органи України були залучені до таких операцій як «Operation In Our Sites» (боротьба зі злочинами у сфері

інтелектуальної власності в мережі Інтернет), «Shield» (боротьба з обігом підроблених ліків, допінгових речовин), «Retrovirus» (боротьба з неправильною обробкою та утилізацією санітарних відходів), «Silver Axe» (боротьба з торгівлею підробленими та незаконними пестицидами), «30 Days at Sea» (боротьба з екологічною злочинністю), «Aphrodite» (боротьба з контрафактними товарами) [12], «Smoke» (протидія незаконному виробництву, обігу та контрабанді тютюнових виробів), «MISMED» (боротьба з незаконним обігом підроблених медикаментів), «European Money Mule Action» (боротьба зі схемами відмивання коштів за участю «мулів» – звичайних громадян, що за винагороду надають свої банківські рахунки для відмивання коштів, не усвідомлюючи кримінального характеру таких дій) [13].

Слід також відмітити, що Європол здійснює активну підтримку України після повномасштабного вторгнення росії на територію України. Так, 11 квітня 2022 року Європол спільно з державами-членами ЄС, Євроюстом та Frontex розпочали операцію «Oscar» [14], спрямовану на розшук та арешт активів фізичних та юридичних осіб, які потрапили під санкції у зв'язку з російським вторгненням в Україну. Операція також спрямована на підтримку кримінальних розслідувань держав-членів щодо спроб обійти торгові та економічні санкції ЄС.

Також було створено оперативну робочу групу OSINT для надання допомоги у розслідуванні воєнних злочинів, скоєних росією в Україні [15]. Основним завданням OSINT є ідентифікація підозрюваних та встановлення їх причетності до воєнних злочинів, злочинів проти людяності чи злочинів геноциду шляхом збору та аналізу інформації з відкритих джерел. Групу очолюють підрозділи боротьби з міжнародними злочинами поліції Нідерландів (Nationale Politie) та Федерального управління кримінальної поліції Німеччини (Bundeskriminalamt) за підтримки Європолу та його проекту з аналізу основних міжнародних злочинів (Analysis Project Core International Crimes, AP CIC). У проекті загалом беруть участь 14 країн, серед яких Бельгія, Франція, Німеччина, Ірландія, Італія, Литва, Нідерланди, Португалія, Словацька Республіка, Словенія, Іспанія, Норвегія, Сполучене Королівство, Сполучені Штати Америки.

Європолом також було сформовано спеціальний віртуальний командний пункт для боротьби з торгівлею людьми (SPRING) [16] для забезпечення оперативного обміну інформацією в режимі реального часу між Україною, Румунією, Австрією, Угорщиною, Німеччиною, Словацькою Республікою, Молдовою та Польщею.

Продовжується й співпраця з Європолом в рамках багатопрофільної європейської платформи проти кримінальних загроз EMPACT [17], зокрема щодо мобілізації ресурсів та адаптації оперативних дій до загроз, пов'язаних із війною в Україні.

Відповідно до постанови Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 року № 220 «Про Національне центральне бюро Інтерполу» взаємодія правоохоронних органів України з компетентними органами зарубіжних держав щодо вирішення питань боротьби із злочинністю, що має транснаціональний характер або виходить за межі країни, здійснюється лише через Національне центральне бюро Інтерполу [18], яким виступає Національна поліція. Забезпечення представництва України в Інтерполі здійснює саме Департамент міжнародного поліцейського співробітництва.

Ключовими напрямками співробітництва Національного центрального бюро Інтерполу по лінії міжнародної кримінальної поліції є [19]:

– установлення місцезнаходження осіб, які розшукуються, з метою їх затримання, арешту, обмеження свободи пересування та подальшої видачі (екстрадиції);

– установлення місцезнаходження осіб чи об'єктів, що становлять інтерес для правоохоронних органів України чи інших держав-членів Інтерполу;

– надання чи отримання інформації, що стосується розслідування злочинів, кримінального минулого або злочинної діяльності осіб;

– надання чи отримання інформації з метою попередження про осіб, події, об'єкти, способи вчинення злочинів, що становлять реальну загрозу публічній безпеці та порядку й можуть завдати істотної шкоди майну чи громадянам;

– ідентифікація осіб чи невпізнаних трупів;

– проведення криміналістичних досліджень;

– надання чи отримання інформації з питань публічної безпеки і порядку;

– ідентифікація загроз, організованих груп та злочинних організацій, тенденцій розвитку злочинності;

– обмін досвідом з питань боротьби із злочинністю та правоохоронної діяльності.

10 березня 2022 року Генеральний секретаріат Інтерполу оприлюднив заяву у зв'язку з конфліктом в Україні, згідно з якою для запобігання переслідування осіб, які беруть участь у конфлікті в Україні або за його межами, були запроваджені посилені заходи нагляду та моніторингу щодо росії [20]. Так звані дифузії більше не могли надсилатися безпосередньо з Національного центрального бюро москви до країн-членів. Увесь обмін інформацією з рф був організований через Генеральний секретаріат, який здійснював попередню перевірку. Очевидно через це зменшилася і загальна кількість опрацьованих в Україні звернень по лінії Інтерполу – з 81,3 тис. у 2021 році до 77,2 тис. у 2023 році [21].

Після лютого 2022 року три ключові напрями співробітництва за кількістю опрацьованих документів залишилися незмінними, але обмін інформацією за ними дещо зменшився. Найпоширенішими злочинами, щодо яких у 2023 році йшов обмін інформацією в українському Національному центральному бюро Інтерполу, є [21]:

– шахрайство – 5106 (у 2021 році – 5461). При цьому отримано від правоохоронних органів іноземних держав каналами Інтерполу – 3212 та від правоохоронних органів України – 1894;

– розшук транспортних засобів – 4100 (у 2021 р. – 4902). Від іноземних органів – 1722, органів України – 2378;

– грабіж, крадіжка – 3022 (у 2021 р. – 4751). В тому числі від іноземних правоохоронців – 1562, вітчизняних органів – 1460.

При цьому замість убивств (2021 р. – 2804) – безвісти зниклі дорослі (2023 – 1986). В цілому з 2022 року інтенсивність взаємодії іноземних країн з Україною впала, хоча ключові напрями залишилися майже тими самими [21; 22].

Слід констатувати й наявність проблемних аспектів щодо міжнародного розшуку воєнних злочинців рф. Так жодного росіянина, пов'язаного з воєнними злочинами в Україні, Інтерпол у розшук не оголосив. Проблема полягає в тому, що відповідно до ст. 3 Статуту Інтерпол не розглядає запити політичного, військового, релігійного або расового характеру [23]. Відповідно запити щодо війни в Україні він може відхиляти офіційно. Коли країна подає запит на розшук, Комісія з контролю за файлами Інтерполу перевіряє його на відповідність Статуту. І якщо комісія визначає, що це, наприклад, політичне переслідування, то розшук не оголошують. Водночас після створення міжнародних трибуналів щодо Югославії та Руанди, Спецсуду щодо Сьєрра-Леоне, а також Міжнародного кримінального суду до Інтерполу стали надходити численні запити на міжнародний розшук воєнних злочинців. Вже тоді між країнами-членами точилися суперечки, чи підпадають ці злочинці під захист ст. 3 Статуту. Тому у 2010 році Інтерпол ухвалив Резолюцію «Про кооперацію з новими запитами щодо злочину геноциду, злочинів проти людяності і воєнних злочинів» AG-2010-RES-10 відповідно до якої Інтерпол може оголосити в розшук підозрюваних і звинувачених у воєнних злочинах, злочинах проти людяності та в геноциді лише в трьох випадках [24; 25]:

1) якщо запит подає міжнародний трибунал, спецсуд чи Міжнародний кримінальний суд;

2) якщо запит подає Рада Безпеки ООН чи інший суб'єкт, якому вона дала відповідний мандат;

3) якщо країна, громадянина якої подають у розшук, дає згоду на це.

Враховуючи поточну ситуацію, розраховувати Україна можна лише на перший варіант.

Водночас за зверненням українських журналістів «Бабель» до офісу Міжнародного кримінального суду щодо того чи збирається МКС звертатися до Інтерполу, в офісі відповіли, що «не коментують питання щодо поточних розслідувань» [25].

Висновки. Підсумовуючи, слід констатувати, що повномасштабне вторгнення росії в Україну стало потужним каталізатором розвитку, розширення меж та можливостей

міжнародного співробітництва для України в правоохоронній сфері, а тому діяльність Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України в умовах воєнного стану є критично важливою для України з метою відновлення справедливості та притягнення до відповідальності винних у злочинах агресії та воєнних злочинах.

Для удосконалення діяльності Департаменту міжнародного поліцейського співробітництва Національної поліції України можна запропонувати декілька ключових напрямків, які можуть підвищити ефективність його роботи у міжнародному контексті та зміцнити спроможності у боротьбі з транснаціональною злочинністю, особливо в умовах воєнного стану:

1) посилення технологічної бази та аналітичних можливостей – сучасна криміналістика та кіберзахист мають вирішальне значення у боротьбі з організованою злочинністю, особливо в контексті використання цифрових даних і мереж. Інвестиції в передові аналітичні системи, які дозволяють обробляти великі масиви даних та ефективно виявляти злочинні зв'язки, можуть значно покращити результативність розслідувань. Окрім того навчання персоналу з питань кібербезпеки та використання сучасних цифрових інструментів стане додатковою перевагою;

2) розширення мережі міжнародних партнерств – боротьба з транснаціональною злочинністю вимагає глобальної координації та співпраці. Україна може активніше взаємодіяти не тільки з Європолом та Інтерполом, а й з іншими міжнародними та регіональними організаціями для забезпечення ширшого обміну інформацією та ресурсами. Це також включає підписання двосторонніх договорів з країнами, які можуть бути важливими у контексті розслідування транснаціональних злочинів, пов'язаних із Україною;

3) удосконалення законодавчої бази – ревізія національного законодавства з метою його узгодження з міжнародними стандартами та конвенціями є критично важливою. Удосконалення законодавчих актів, що регулюють міжнародне поліцейське співробітництво, допоможе забезпечити легітимність та ефективність міжнародних оперативних дій;

4) фокус на превентивні програми – інвестиції в програми превенції злочинності, особливо серед молоді та вразливих груп в довгостроковій перспективі дозволять знизити рівень злочинності та її транснаціональний вимір. Розвиток освітніх та соціальних ініціатив, спрямованих на зменшення привабливості злочинних шляхів, стане важливою складовою в стратегії безпеки.

Список використаних джерел:

1. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine. Geneva: UN, 2023. 19 p. URL: https://digitallibrary.un.org/ record/4027584

2. Пашковський М. Структурні розслідування міжнародних злочинів: досвід німеччини. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2023. №. 11. С. 656–661.

3. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2023 році. URL: https://media-www.npu.gov.ua/npu-pre-prod/sites/1/%20%D0%9D%D0%9F%D0%A3%20%D0%B7%D0%B0%202022%20%D1%80%D1%96%D0%BA_.pdf

4. Злочини вчинені в період повномасштабного вторгнення РФ. Офіс Генерального прокурора. URL: https://www.gp.gov.ua/

5. Департамент міжнародного поліцейського співробітництва. Офіційний вебпортал Національної поліції України. URL: https://www.npu.gov.ua/pro-policiyu/strukturanacionalnoyi-policiyi/departament-mizhnarodnogo-policejskogo-spivrobitnictva

6. Про внесення змін до законів України «Про Національну поліцію» та «Про Дисциплінарний статут Національної поліції України» з метою оптимізації діяльності поліції, у тому числі під час дії воєнного стану: Закон України від 15 березня 2022 року № 2123-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2123-20#Text

7. Про Національну поліцію: Закон України від 2 липня 2015 року № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради.* 2015. № 40-41. ст. 379.

8. Угода між Україною та Європейським поліцейським офісом про оперативне та стратегічне співробітництво від 14 грудня 2016 року (угоду ратифіковано Законом № 2129-VIII від 12 липня 2017 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_001-16#Text

9. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом щодо встановлення захищеної лінії зв'язку (ратифіковано Законом № 507-VIII від 4 червня 2015 року). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_a12#Text

10. Меморандум про взаєморозуміння між Україною та Європейським поліцейським офісом стосовно конфіденційності та забезпечення збереження інформації (Меморандум ратифіковано із заявою Законом № 1823-IX від 21 жовтня 2021). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_013-17#n2

11. Співробітництво з ЄС. Міністерство внутрішніх справ. URL: https://mvs.gov.ua/ministry/projekti-mvs/jevropeiska-integraciya-ukrayini/spivrobitnictvo-z-jes-23626

12. Моісєєва А. Що потрібно знати про Європол та його співпрацю з Україною? URL: https://golaw.ua/ua/insights/publication/shho-potribno-znati-pro-yevropol-ta-jogo-spivpraczyu-z-ukrayinoyu/

13. Гальчинський С. Як Україна співпрацює з Європолом та Євроюстом. *Юридична газета online.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/yak-ukrayina-spivpracyue-z-evropolom-ta-evroyustom.html

14. EU-wide operation targeting criminal assets in relation to the Russian invasion of Ukraine Operation Oscar to support the freezing of criminal assets owned by EU-sanctioned individuals and entities. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/eu-wide-operation-targeting-criminal-assets-in-relation-to-russian-invasion-of-ukraine

15. Europol sets up OSINT taskforce to support investigations into war crimes committed in Ukraine. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/europol-sets-osint-taskforce-to-support-investigations-war-crimes-committed-in-ukraine

16. Europol's solidarity with Ukraine. URL: https://www.europol.europa.eu/europol%E2%80%99s-solidarity-ukraine

17. A common response to serious and organised crime linked to the war in Ukraine. The EMPACT community gathered at Europol to discuss coordinated operational actions for evolving threats linked to the war in Ukraine. URL: https://www.europol.europa.eu/media-press/newsroom/news/common-response-to-serious-and-organised-crime-linked-to-war-in-ukraine

18. Про Національне центральне бюро Інтерполу: постанова Кабінету Міністрів України від 25 березня 1993 року № 220. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/220-93-%D0%BF#Text

19. Інструкція про порядок використання правоохоронними органами України інформаційної системи Міжнародної організації кримінальної поліції – Інтерпол: затверджено наказом Міністерства внутрішніх справ України, Офісу Генерального прокурора, Національного антикорупційного бюро України, Служби безпеки України, Державного бюро розслідувань, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 17 серпня 2020 року № 613/380/93/228/414/510/2801/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0849-20#Text

20. Ukraine: INTERPOL General Secretariat statement. 10 March 2022. URL: https://www.interpol.int/News-and-Events/News/2022/Ukraine-INTERPOL-General-Secretariat-statement

21. Богатир В. Як воєнний стан в Україні вплинув на роботу Нацбюро Інтерполу. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/mizhnarodne-pravo-investiciyi/yak-voenniy-stan-v-ukrayini-vplinuv-na-robotu-nacbyuro-interpolu.html

22. Богатир В. Як працює українське НЦБ Інтерполу. URL: https://yur-gazeta.com/publications/practice/inshe/yak-pracyue-ukrayinske-ncb-interpolu.html

23. The Constitution of the ICPO-INTERPOL adopted by the General Assembly at its 25th session (Vienna, Austria, 1956). URL: https://www.interpol.int/Who-we-are/Legal-framework/Legal-documents

24. Resolution AG-2010-RES-10 Co-operation with new requests concerning genocide, crimes against humanity and war crimes. URL: https://www.interpol.int/content/download/6052/file/AG-2010-79-RES-10%20-%20Co-operation%20with%20new%20requests%20concerning%20genocide,%20crimes%20against%20humanity%20and%20war%20crimes%20.pdf

25. Коваленко О., Раєвський Д. Російські воєнні злочинці спокійно подорожують світом, а Інтерпол не хоче їх розшукувати. Чому так і що із цим робити – пояснюємо. «Бабель». 20 червня 2024. URL: https://babel.ua/texts/108282-rosiyski-voyenni-zlochinci-spokiyno-podorozhuyut-svitom-a-interpol-ne-hoche-jih-rozshukuvati-chomu-tak-i-shcho-iz-cim-robiti-poyasnyuyemo

МІНКА Т. П.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри публічного
та приватного права
*(Університет митної справи
та фінансів)*

УДК 347.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.62

НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ

У статті висвітлюється навколишнє природне середовище, як об'єкт адміністративно-правового регулювання. Звертається увага на те, що сучасне суспільство стикається з численними екологічними проблемами, які ставлять під загрозу здоров'я людей, стабільність екосистем та стійкий розвиток країн. У цьому контексті наукове дослідження навколишнього природного середовища як об'єкту адміністративно-правового регулювання набуває особливої актуальності. У статті зазначається, що у науці адміністративного права існує ряд питань стосовно адміністративно-правового регулювання навколишнього природного середовища, які потребують додаткового дослідження та висвітлення. До таких питань належать: потреба у гармонізації українського екологічного законодавства з міжнародними стандартами та нормами, враховуючи специфіку національного правового поля; недостатнє висвітлення методів підвищення ефективності адміністративного контролю та нагляду за дотриманням екологічного законодавства; дослідження процесуальних аспектів адміністративних процедур у сфері екології, зокрема, щодо видачі дозволів, ліцензій, проведення перевірок та накладення санкцій тощо. Обґрунтовується, що висвітлення та дослідження цих питань є необхідним для удосконалення адміністративно-правового регулювання навколишнього природного середовища. Робиться висновок, що навколишнє природне середовище є важливим об'єктом адміністративно-правового регулювання, яке вимагає комплексного, динамічного та міждисциплінарного підходу. Врахування особливостей навколишнього середовища у правовому регулюванні сприяє забезпеченню його збереження, раціонального використання та відновлення, що є необхідною умовою для стійкого розвитку суспільства. Звертається увага на те, що розвиток і вдосконалення адміністративно-правових механізмів охорони навколишнього природного середовища є одним з пріоритетних завдань державної політики України, спрямованої на забезпечення екологічної безпеки та збереження природної спадщини для майбутніх поколінь.

Ключові слова: *навколишнє природне середовище, природні ресурси, довкілля, адміністративно-правове регулювання, нагляд (контроль).*

Minka T. P. The surrounding natural environment as an object of administrative and legal regulation

The article highlights the surrounding natural environment as an object of administrative and legal regulation. Attention is drawn to the fact that modern society is faced with numerous environmental problems that endanger people's health, the stability of ecosystems and the sustainable development of countries. In this context, the scientific study of the natural environment as an object of administrative and legal regulation

acquires special relevance. The article states that in the science of administrative law there are a number of issues related to the administrative-legal regulation of the natural environment that require additional research and clarification. Such issues include: the need to harmonize Ukrainian environmental legislation with international standards and norms, taking into account the specifics of the national legal field; insufficient coverage of methods of increasing the efficiency of administrative control and supervision of compliance with environmental legislation; study of procedural aspects of administrative procedures in the field of ecology, in particular, regarding the issuance of permits, licenses, inspections and imposition of sanctions, etc. It is justified that the coverage and research of these issues is necessary for the improvement of administrative and legal regulation of the natural environment. It is concluded that the natural environment is an important object of administrative and legal regulation, which requires a complex, dynamic and interdisciplinary approach. Taking into account the features of the environment in legal regulation helps to ensure its preservation, rational use and restoration, which is a necessary condition for the sustainable development of society. Attention is drawn to the fact that the development and improvement of administrative and legal mechanisms for the protection of the natural environment is one of the priority tasks of the state policy of Ukraine aimed at ensuring environmental safety and preserving the natural heritage for future generations.

Key words: *natural environment, natural resources, environment, administrative and legal regulation, supervision (control).*

Постановка проблеми. Сучасне суспільство стикається з численними екологічними проблемами, які ставлять під загрозу здоров'я людей, стабільність екосистем та стійкий розвиток країн. У цьому контексті наукове дослідження навколишнього природного середовища як об'єкту адміністративно-правового регулювання набуває особливої актуальності. Існує кілька ключових аспектів, які підкреслюють важливість цього напряму досліджень.

Екологічна безпека є однією з головних умов збереження життя на планеті. Розробка та впровадження ефективних адміністративно-правових заходів сприяє попередженню та мінімізації негативних впливів людської діяльності на навколишнє середовище. Наукові дослідження в цій сфері дозволяють розробляти нові підходи до охорони природи, зокрема, вдосконалювати законодавчу базу та механізми контролю за її дотриманням.

Природні ресурси є основою економічного розвитку та благополуччя суспільства. Однак їх нераціональне використання призводить до виснаження та деградації екосистем. Наукове дослідження адміністративно-правового регулювання у сфері використання природних ресурсів дозволяє розробляти ефективні методи їх раціонального використання та відновлення, що є необхідним для забезпечення стійкого розвитку.

Дослідження навколишнього природного середовища як об'єкту адміністративно-правового регулювання дозволяє виявити прогалини та недоліки в чинному законодавстві, а також в практиці його застосування. Це сприяє розробці пропозицій щодо вдосконалення правових норм, що регулюють охорону та використання природних ресурсів, а також підвищення ефективності контролю за їх дотриманням.

Наукові дослідження сприяють підвищенню екологічної свідомості та освіти населення. Розуміння важливості охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів сприяє формуванню екологічно відповідального суспільства. Це, в свою чергу, позитивно впливає на стан навколишнього середовища та якість життя людей.

Отже, актуальність наукового дослідження навколишнього природного середовища як об'єкту адміністративно-правового регулювання обумовлена необхідністю забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання природних ресурсів, вдосконалення законодавства, підвищення екологічної свідомості та впливу на міжнародну екологічну політику. Ці дослідження сприяють формуванню ефективної системи правового регулювання у сфері

охорони природи, що є необхідним для стійкого розвитку суспільства та збереження природної спадщини для майбутніх поколінь.

Стан опрацювання цієї проблеми. Наукові дослідження в сфері адміністративно-правового регулювання навколишнього природного середовища в Україні проводили численні вчені-юристи. Ось деякі з них: О. Андрійко, С. Ківалов, М. Кресін, В. Мельничук, Т. Бондарчук, Л. Шевченко та інші. Ці науковці зробили значний внесок у розвиток адміністративного права та його застосування в сфері охорони навколишнього природного середовища в Україні. У науці адміністративного права існує ряд питань стосовно адміністративно-правового регулювання навколишнього природного середовища, які потребують додаткового дослідження та висвітлення. До таких питань належать: потреба у гармонізації українського екологічного законодавства з міжнародними стандартами та нормами, враховуючи специфіку національного правового поля; недостатнє висвітлення методів підвищення ефективності адміністративного контролю та нагляду за дотриманням екологічного законодавства; дослідження процесуальних аспектів адміністративних процедур у сфері екології, зокрема, щодо видачі дозволів, ліцензій, проведення перевірок та накладення санкцій тощо. Висвітлення та дослідження цих питань є необхідним для удосконалення адміністративно-правового регулювання навколишнього природного середовища, підвищення ефективності правозастосовної діяльності та забезпечення екологічної безпеки в Україні.

Мета статті – розкрити зміст навколишнього природного середовища, як об'єкту адміністративно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Навколишнє природне середовище є важливим елементом життєдіяльності людини, який впливає на всі аспекти її існування. Збереження і охорона навколишнього середовища є ключовими завданнями сучасного суспільства, що вимагають належного адміністративно-правового регулювання. У зв'язку з цим важливо визначити поняття та особливості навколишнього природного середовища як об'єкту адміністративно-правового регулювання.

Навколишнє природне середовище включає в себе сукупність природних умов та природних ресурсів, що впливають на життя і діяльність людини. В юридичному контексті це поняття охоплює такі компоненти, як повітря, води, грунти, рослинний та тваринний світ, а також інші природні ресурси, які разом формують екосистеми.

Відповідно до Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», навколишнє природне середовище визначається як сукупність природних і антропогенних факторів, які впливають на життя і здоров'я людей, стан екосистем, об'єкти природно-заповідного фонду та інші природні об'єкти. Ця дефініція підкреслює комплексний характер навколишнього середовища та необхідність його захисту на різних рівнях управління [1].

Особливості навколишнього природного середовища як об'єкту адміністративно-правового регулювання полягають у наступному. По-перше, це комплексний характер. Навколишнє природне середовище включає різні компоненти, які взаємодіють між собою, утворюючи складні екосистеми. Це вимагає комплексного підходу до його адміністративно-правового регулювання, який охоплює всі аспекти взаємодії між природними елементами та антропогенними факторами. По-друге, динамічність. Стан навколишнього природного середовища постійно змінюється під впливом природних процесів та людської діяльності. Тому адміністративно-правове регулювання має бути гнучким і здатним оперативно реагувати на ці зміни. По-третє, інтердисциплінарність. Охорона навколишнього середовища вимагає знань і методів з різних наукових сфер, включаючи екологію, географію, біологію, хімію, економіку та право. Це обумовлює необхідність міждисциплінарного підходу до розробки та впровадження адміністративно-правових заходів. По-четверте, значущість для суспільства. Стан навколишнього природного середовища безпосередньо впливає на якість життя людей, їх здоров'я та благополуччя. Це підвищує соціальну значущість адміністративно-правового регулювання у сфері охорони природи.

Адміністративно-правове регулювання навколишнього природного середовища в Україні здійснюється через систему правових норм та заходів, спрямованих на забезпечення охорони, раціонального використання та відновлення природних ресурсів.

Базовими законодавчими актами у цій сфері є: Конституція України (28 червня 1996 року) – основний закон, який визначає загальні принципи охорони навколишнього природного середовища та екологічні права громадян (стаття 50). Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (25 червня 1991 року) – базовий закон, що визначає правові, економічні та соціальні основи охорони навколишнього природного середовища в Україні. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» (16 червня 1992 року) – регулює правовий статус, порядок створення та функціонування об'єктів природно-заповідного фонду. Закон України «Про екологічну експертизу» (9 лютого 1995 року) – встановлює правові та організаційні основи проведення екологічної експертизи. Закон України «Про відходи» (5 березня 1998 року) – регулює відносини у сфері поводження з відходами, визначає основні вимоги до їх збирання, зберігання, транспортування, обробки та утилізації. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» (16 жовтня 1992 року) – встановлює правові та організаційні основи охорони атмосферного повітря. Закон України «Про забезпечення санітарного та епідемічного благополуччя населення» (24 лютого 1994 року) – регулює питання санітарного та епідемічного благополуччя населення, що впливає на навколишнє середовище. Закон України «Про рослинний світ» (9 квітня 1999 року) – визначає правові основи охорони, використання та відтворення рослинного світу. Закон України «Про тваринний світ» (13 грудня 2001 року) – регулює правові відносини у сфері охорони, використання та відтворення тваринного світу. Закон України «Про питну воду та питне водопостачання» (10 січня 2002 року) – визначає правові, організаційні та економічні основи діяльності у сфері питної води та питного водопостачання. Водний кодекс України (6 червня 1995 року) – регулює правовідносини у сфері охорони та використання водних ресурсів. Земельний кодекс України (25 жовтня 2001 року) – встановлює правові основи використання та охорони земельних ресурсів. Кодекс України про надра (27 липня 1994 року) – визначає правові основи використання та охорони надр. Лісовий кодекс України (21 січня 1994 року) – регулює правовідносини у сфері охорони, використання та відтворення лісів. Кодекс України про адміністративні правопорушення (7 грудня 1984 року) – встановлює адміністративну відповідальність за порушення законодавства у сфері охорони навколишнього середовища.

Адміністративно-правове регулювання навколишнього природного середовища забезпечується системою заходів та засобів. Заходи та засоби адміністративно-правового регулювання навколишнього природного середовища спрямовані на забезпечення ефективної охорони, раціонального використання та відтворення природних ресурсів, а також на підтримання екологічної безпеки. В Україні ці заходи та засоби включають: ліцензування та дозволи; екологічні експертизи; нагляд та контроль; адміністративну відповідальність; економічні стимули; освітні та інформаційні заходи тощо. Важливими серед яких можна назвати нагляд та контроль, які здійснюються у формах: державного екологічного моніторингу стану навколишнього середовища; проведення перевірок та інспекцій контролюючими органами для виявлення та припинення порушень екологічного законодавства; збір, аналіз та поширення даних про стан навколишнього середовища; незалежної оцінки діяльності підприємств та організацій щодо дотримання екологічних норм (екологічний аудит); регулярних перевірок суб'єктів господарювання на предмет дотримання екологічного законодавства тощо.

Адміністративно-правове регулювання навколишнього природного середовища є комплексною діяльністю, що включає законодавчі, організаційні, економічні, інформаційні та контрольні заходи. Ефективність цього регулювання залежить від узгодженості дій усіх зацікавлених сторін, належного фінансування та постійного вдосконалення правової бази відповідно до сучасних екологічних викликів.

Адміністративно-правове регулювання навколишнього природного середовища в Україні має велике значення для забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку. Основні напрями такого регулювання включають:

1. Правове забезпечення охорони навколишнього середовища. Прийняття та вдосконалення законодавчих актів є фундаментом для встановлення правил і норм поведінки, які

сприяють захисту природних об'єктів. Закони, такі як «Про охорону навколишнього природного середовища», Водний кодекс та Лісовий кодекс України, забезпечують правову основу для охорони довкілля.

2. Державний екологічний контроль. Функціонування спеціалізованих органів, таких як Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, є ключовим елементом для забезпечення дотримання екологічного законодавства. Інспекційні перевірки, моніторинг та застосування адміністративних санкцій за порушення сприяють підвищенню екологічної відповідальності.

3. Ліцензування та дозвільна система. Встановлення порядку видачі дозволів та ліцензій на діяльність, що впливає на навколишнє середовище, є необхідним для контролю та регулювання використання природних ресурсів. Це дозволяє забезпечити раціональне використання ресурсів та зменшення шкідливого впливу на довкілля.

4. Екологічна експертиза та оцінка впливу на довкілля. Проведення екологічної експертизи та оцінки впливу на довкілля є важливими процедурами, що забезпечують оцінку проектів та діяльності з точки зору їх екологічної безпеки. Це дозволяє попереджувати негативні екологічні наслідки та сприяє сталому розвитку.

5. Економічні механізми. Використання економічних інструментів, таких як екологічні платежі, штрафи та податкові пільги, сприяє стимулюванню раціонального використання природних ресурсів та зменшенню негативного впливу на довкілля. Ефективне застосування цих механізмів сприяє розвитку екологічно відповідальної поведінки суб'єктів господарювання.

Таким чином, комплексний підхід до адміністративно-правового регулювання навколишнього природного середовища, що включає правове забезпечення, контроль, ліцензування, екологічну експертизу та економічні механізми, є ключовим для забезпечення екологічної безпеки та сталого розвитку України.

Висновки. Навколишнє природне середовище є важливим об'єктом адміністративно-правового регулювання, яке вимагає комплексного, динамічного та міждисциплінарного підходу. Врахування особливостей навколишнього середовища у правовому регулюванні сприяє забезпеченню його збереження, раціонального використання та відновлення, що є необхідною умовою для стійкого розвитку суспільства. Розвиток і вдосконалення адміністративно-правових механізмів охорони навколишнього природного середовища є одним з пріоритетних завдань державної політики України, спрямованої на забезпечення екологічної безпеки та збереження природної спадщини для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел:

1. Про охорону навколишнього природного середовища. Закон України від 25.06.1991р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#Text.

КАСАПОГЛУ С. О.
доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри публічного права
(Національний технічний університет «Дніпровська політехніка»)
ORCID ID: 0000-0003-2887-6701

УДК 343.137
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.63

ЗАСТАВА: ЕФЕКТИВНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ ЧИ НЕДОСКОНАЛІСТЬ НОРМ (НА ПРИКЛАДІ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ)

Використовуючи методи історико-правовий, порівняльний, статистичного аналізу й узагальнення, автор зупинився на ключових положеннях. Це актуальність під час війни застосування застави, обмеження для окремої категорії осіб та щодо конкретних кримінальних правопорушень, що вчинюються. На основі цього зроблено висновок про можливу ефективну складову призначення застави у порівнянні з іншим запобіжними заходами, пов'язаними із обмеженням волі особи.

Для обґрунтованого підходу до висвітлення обраної теми дослідження наведено історичні аспекти застави, її появу, здійснено порівняння на міжнародному рівні на прикладі США із зазначенням ефективності застосування чи недосконалості норм та питань, що потребують врегулювання у правозастосовчій практиці.

На прикладі корупційних правопорушень за 2023 рік, автор проаналізував найбільш гучні топ-корупційній справи України із зазначенням розміру застави, підозрюваних й обвинувачених у цих справах. Таким чином, більш предметно проаналізовано понятійний апарат, наведено різні точки зору науковців, практиків. Наголошено на важливості дотримання законодавчих норм та їх відповідність із нормативно-правовими актами (на прикладі діючих положень кримінального процесуального законодавства щодо визначення розміру застави та відомчих актів Кабінету Міністрів України щодо порядку внесення коштів на спеціальний рахунок у разі застосування застави як запобіжного заходу.

Автором здійснено спробу з'ясувати зміст застави як запобіжного заходу, процесуальні підстави застосування, скасування або зміни, історичний розвиток, а також зроблено висновок, що застава найбільш поширений кримінально-процесуальний запобіжний захід європейських країн, а тому може слугувати ефективним засобом запобігання для України за умов нормативного врегулювання процедури застосування.

Ключові слова: *запобіжні заходи, застава, визначення розміру застави, процесуальна характеристика, теоретико-правовий підхід, корупційні правопорушення, механізм запобігання.*

Kasapohlu S. O. Bail: effective mechanism of prevention or imperfect norms (based on corruption offenses)

Using the methods of historical and legal, comparative, statistical analysis and generalization, the author focused on the key provisions. This is the relevance during the war of the use of bail, restrictions for a separate category of persons and in relation to specific criminal offenses committed. On the basis of this, a conclusion was

made about a possible effective component of the appointment of bail in comparison with other preventive measures related to the restriction of a person's will.

For a reasoned approach to the coverage of the selected research topic, the historical aspects of the pledge, its appearance are given, a comparison is made at the international level using the example of the United States, indicating the effectiveness of the application or imperfection of the norms and issues that need to be resolved in law enforcement practice.

Using the example of corruption offenses for the year 2023, the author analyzed the most high-profile top corruption cases of Ukraine, indicating the size of the bail, the suspects and the accused in these cases. Thus, the conceptual apparatus was analyzed in more detail, and different points of view of scientists and practitioners were given. The importance of compliance with legislative norms and their compliance with normative legal acts was emphasized (on the example of the current provisions of criminal procedural legislation regarding the determination of the amount of bail and departmental acts of the Cabinet of Ministers of Ukraine regarding the procedure for depositing funds into a special account in the event of the application of bail as a preventive measure.

The author made an attempt to find out the meaning of bail as a preventive measure, procedural grounds for application, cancellation or changes, historical development, and also concluded that bail is the most common criminal procedural preventive measure in European countries, and therefore can serve as an effective means of prevention for Ukraine under conditions of regulatory regulation of the application procedure.

Key words: *preventive measures, bail, determining the amount of bail, procedural characteristics, theoretical and legal approach, corruption offenses, prevention mechanism.*

Постановка проблеми. Одним з ефективних засобів, що міг би скоротити використання тримання під вартою, є застосування застави. Актуальність теми полягає в тому, що застосування застави, поступово обертає все більш практичну обгрунтованість, і дослідження даної теми важливе, оскільки багато питань правозастосовчого характеру залишились не вирішеними.

Метою статті є висвітлення, систематизація та вивчення проблем застосування застави, як міри запобіжного заходу в судово-слідчій практиці, визначення ефективності застосування чи недосконалості норм.

Виклад основного матеріалу. Як відображено в судовій статистиці, у 2023 році тільки в межах здійснення правосуддя в антикорупційній сфері значаються гучні топ-корупційні кейси.

Справа Лозинського – визначено заставу у розмірі 50 млн грн. За декілька місяців сума застави зменшилась з 50 до 2,5 мільйонів — і 21 липня Лозинському скасували тримання під вартою, залишивши лише заставу.

Справа Князєва – визначено заставу у розмірі 107 млн грн застави, проте за час тримання під вартою заставу вже зменшили вп'ятеро — тепер це 27 млн грн.

Справа Одарченка – 15 млн грн застави, яку він сплатив за декілька днів і вийшов з СІЗО.

Справа Лабазюка – сплачено заставу у майже 40 млн грн та вийшов з-під варти [1].

Загалом, згідно офіційної статистики Державної судової адміністрації за 2023 рік слідчі судді у 2023 р. розглянули (без урахування повернутих) клопотання про застосування застави – 713 [600], із них задоволено 514 [434], або 72,1 % [72,3 %]. Під заставу місцеві загальні суди звільнили 275 [139] осіб. Сума внесеної застави склала 47 млн 917 тис. грн. [2].

Для порівняння в 2006 році було звільнено під заставу тільки 110 осіб. За висновками Верховного Суду, суди недостатньо використовують такий запобіжний захід у зв'язку з «нестабільним матеріальним становищем громадян» [3].

Розглядаючи історичний аспект застосування запобіжних заходів у кримінальному процесі та на практиці, важливо відзначити, що застава мала досить широке поширення в період непа, коли заставниками були представники різних соціальних прошарків суспільства, що мали можливість і кошти для внесення застави. Сутність застосування застави як запобіжного заходу полягала у внесенні грошей або іншого майна на депозит суду як самим обвинуваченим, так і іншими особами, організаціями для забезпечення явки обвинуваченого до слідчих органів чи суду [4].

Застава – це відносно новий запобіжний захід в українському кримінальному судочинстві, оскільки відповідна стаття з'явилася лише в 1996 р. В епоху існування матеріальної відповідальності застава, а також майнова порука порівняно з іншими засобами примусу застосовувалася найчастіше. В подальшому, коли майнову відповідальність змінила особиста, ці запобіжні заходи повністю втратили своє значення.

Крім цього слід зазначити, що історична батьківщина застави – це середньовічна Англія. В ту епоху в'язні могли роками чекати на розгляд своєї справи приїжджими суддями. З метою розвантаження в'язниць шерифи почали практикувати залучення третьої сторони. Також велика увага застосування застави приділяється у США, в яких застосовується так звана готівкова застава, коли обвинувачений надає повну суму застави з власних коштів або коштів своїх родичів чи друзів. Ще передбачено і 10-відсотковий план застави, згідно якого обвинувачений сплачує безпосередньо до суду 10 % суми застави і повертає собі 90 % цього депозиту за умови його явки до суду. Причому процедура звільнення під заставу розпочинається після арешту [5].

Можна зробити висновок з даного питання, що у будь-якому випадку запобіжний захід це істотне обмеження прав і волі, а без достатніх на те основ – порушення Конституції України. Застосувати запобіжний захід при наявності для цього достатніх підстав – це право, а не обов'язок слідчого органу дізнання, прокурора чи суду і судді [6].

Відповідно до ст. 183 КПК України застава полягає у внесенні коштів у грошовій одиниці України на спеціальний рахунок, визначений в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України, з метою забезпечення виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків, під умовою звернення внесених коштів у дохід держави в разі невиконання цих обов'язків. Можливість застосування застави щодо особи, стосовно якої вжито запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, може бути визначена в ухвалі слідчого судді, суду у випадках, передбачених ч.ч. 3, 4 статті 184 КПК України [7].

Якщо визначати заставу для широкого загалу, то це внесення коштів на рахунок, щоб забезпечити виконання обов'язку підозрюваного чи обвинуваченого під час досудового розслідування та судового розгляду. Цей запобіжний захід не слід плутати із покаранням, а розглядати виключно як захід виконання підозрюваним/обвинуваченим покладених на нього обовязків, що може застосовуватись за наявності обгрунтованої підозри та ризиків, перелік яких визначено у статті 177 КПК України (переховуватися від органів досудового розслідування та/або суду; знищити, сховати або спотворити будь-яку із речей чи документів, які мають істотне значення для встановлення обставин кримінального правопорушення; незаконно впливати на потерпілого, свідка, іншого підозрюваного, обвинуваченого, експерта, спеціаліста у цьому ж кримінальному провадженні; перешкоджати кримінальному провадженню іншим чином; вчинити інше кримінальне правопорушення чи продовжити кримінальне правопорушення, у якому підозрюється, обвинувачується). А у разі невиконня – кошти, що входять до розміру застави скеровуються у бюджет держави.

Маючи за мету застави – забезпечення належної поведінки особи, щодо якої обрано заставу, законодавчо визначені підстави застосування аналогічні із загальними підставами застосування запобіжних заходів, тоді як спеціальні умови відсутні. Я б все ж таки розглядав спеціальну мету застави через фінансовий еквівалент для держави.

Закінчуючи аналізувати в межах даного виду робіт процесуальну характеристику застави слід зазначити, що такий запобіжний захід набув широкої популярності в Західних країнах, зокрема в США. Щодо України, то наразі в цій сфері, як показує аналіз практики,

застава обирається часто щодо злочинів проти власності (крадіжки, грабежі, знищення і пошкодження майна), зловживанням владою чи службовим становищем і до деякої міри при здійсненні злочинів проти особи. Якщо виокремлювати особливий період дії воєнного стану, законодавцем передбачено право слідчого судді, суду при постановленні ухвали про застосування запобіжного заходу у вигляді тримання під вартою, враховуючи підстави та обставини, передбачені статтями 177 та 178 цього Кодексу, не визначити розмір застави у кримінальному провадженні щодо злочину, передбаченого ст.ст. 109-114^{-2}, 258-258^{-6}, 260, 261, 402-405, 407, 408, 429, 437-442 Кримінального кодексу України (зміни внесені *згідно із Законами № 2531-IX від 16.08.2022, № 2997-IX від 21.03.2023)* [7].

Окремі сторони, що характеризують предмет застави, знайшли відображення в дослідженнях, присвячених теорії і практиці застосування даного запобіжного заходу. Зокрема, докладно вивчене питання про те, чи можуть складати предмет застави тільки гроші і недобірні види іншого коштовного рухомого майна чи ж і різна нерухомість, (у т.ч. будівлі), а також іноземна валюта. Висловлено обґрунтовані судження про нормативні підстави і методику визначення розміру коштів, внесених як заставу.

Випливає, однак, що практично без уваги залишилося питання про походження грошей чи інших цінностей, внесених як застава, однак це найперше що слід зясовувати суду, особилво коли підозрбваний чи обвинувачений за корупційні або пов'язані з корупцією правопорушення.

В.М. Тертишник наголошує, що недоцільно її застосування у злочинах проти власності, у сфері службової діяльності, при розкраданні в особливо великих розмірах, фінансовому шахрайстві і в інших аналогічних справах [8].

Заслуговує на увагу виклад практичного матеріалу з науковим обгрунтуванням щодо теоретико-правового підходу до розуміння застави у системі запобіжних заходів. Так, В.В. Назаров, О.І. Ситайло, надаючи порівняльний аналіз вважають, що застава, на відміну від інших запобіжних заходів, є найбільш доцільною з погляду забезпечення виконання обов'язків підозрюваним, обвинуваченим. Під час її застосування не обмежується особиста свобода та недоторканність особи, держава не несе витрат на утримання осіб в умовах ізоляції. Проте існує можливість своєрідного ризику щодо невиконання підозрюваним своїх обов'язків та уникнення ним покарання. У зв'язку з цим має бути розумне співвідношення між запобіжним заходом, який обирається, та майбутнім покаранням, яке передбачене за вчинене діяння згідно із санкції кримінально-правової норми. Насамперед необхідно зважати на особу підозрюваного чи обвинуваченого та передбачити ймовірність невиконання ним визначених обов'язків [9, С. 194-195].

Позиція практиків щодо ефективності застави базується, перш за все, на тому, що суди по суті визначають право органів досудового розслідування визначати/обгрунтовувати/доводити можливі ризики.

Така формальна позиція дає суддям можливість легалізувати будь-яке рішення, яке може мати шаблонний, абстрактний і загальний характер, що суперечить принципу верховенства права.

Адвокатеса Т. Козаченко детально аналізує проблеми, що виникають при обранні застави та визначає ефективність запобіжного заходу залежно від розміру та можливих ризиків. У її статті зазначено з-поміж іншого таке: «слідчий суддя для визначення запобіжного заходу зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини. Але проблема в тому, що при зразковій поведінці особи, наявності місця постійного проживання, примарності ризиків тощо суд все одно здатен винести будь-яке рішення виключно на власний розсуд, жодної обізнаності у сторони захисту немає, практика в Україні не має преюдиційного значення, норми права будуть дотримані судом лише формально. Судді не відносяться прискіпливо до перевірки дотримання прав і свобод особи, вони благоволять стороні обвинувачення, і адвокати практики добре про це знають. Водночас при розгляді клопотання слідчого про застосування запобіжних заходів у судді є право не визначити заставу (ч. 4 ст. 183 КПК), зокрема у насильницькому злочині, наркозлочині, під час дії воєнного стану щодо злочинів проти національної безпеки тощо.

Слідчий суддя в ухвалі, застосовуючи до особи тримання під вартою, зобов'язаний визначити розмір застави (ч. 3 ст. 183 КПК) та врахувати: обставини кримінального правопорушення; майновий та сімейний стан підозрюваного, обвинуваченого; інші дані про особу та ризики, передбачені ст. 177 КПК. Щодо розміру застави, відповідно до положень ч. 5 статті 182 КПК України, розмір застави визначається у межах прожиткового мінімуму для працездатних осіб (ПМПО): від 1 до 20 ПМПО — нетяжкі злочини; від 20 до 80 ПМПО — тяжкі злочини; від 80 до 300 ПМПО — особливо тяжкі злочини [10].

Так, вчений Донченко Ю.В. у своїй дисертації пропонує визначати розмір застави в кожному конкретному випадку з урахуванням обставин справи з внесенням відповідних змін до законодавства [11].

При внесенні застави підозрюваному, обвинуваченому роз'яснюється його обов'язки та наслідки їх невиконання, а заставодавцю – у вчиненні якого злочину підозрюється чи обвинувачується особа, щодо якої застосовано запобіжний захід застава, передбачене законом покарання за його вчинення і що в разі невиконання нею своїх обов'язків застава буде звернена в дохід держави. Заставодавець може відмовитися від узятих на себе зобов'язань до виникнення підстав для такого звернення. У цьому випадку він забезпечує явку підозрюваного, обвинуваченого до органу розслідування чи суду для заміни йому запобіжного заходу на інший. Застава повертається лише після обрання нового запобіжного заходу.

Суттєвим недоліком регулювання застави є те, що сума застави залежить від можливої суми матеріальних претензій потерпілого, оскільки частина 4 статті 182 передбачає: Розмір застави визначається слідчим суддею, судом з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного, обвинуваченого, інших даних про його особу та ризиків, передбачених статтею 177 КПК України. Розмір застави повинен достатньою мірою гарантувати виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків та не може бути завідомо непомірним для нього [7].

Ільченко О.В. та Шульга М.О. у своїй науковій праці взяли за основу заставу як запобіжний захід у кримінальному провадежнні для того, щоб дослідити чому відсутні чіткі критерії встановлення розміру застави та перевірки легальності походження коштів, чому існує недостатність збалансованого підходу до визначення застави, врахування індивідуальних обставин та матеріального стану заставодавця, що може сприяти виникненню тиску на підозрюваних чи обвинувачених.

Як вказують науковці, певні ризики можуть виникнути у зв'язку із впливом на справедливість судового процесу та створювати небезпеку недостатнього забезпечення прав тих, хто залучений до кримінальної справи [12, С. 89, 93].

У продовження теми щодо розміру застави Р. Шай вказує про важливість визначення у практичній площині граничних розмірів застави, підстав застосування та питання щодо з'ясування легальності походження коштів, що вносяться під заставу, розширення переліку об'єктів застави, правового статусу заставодавця та можливості застосування застави у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків [13]. Проте в межах означеної статті не дає практичних порад і висновків як діяти, щоб ефективно застосовувати заставу як запобіжний захід, а не переводити у ракурс недосконалості норм.

Постановою Кабінету Міністрів України від 11 січня 2012 року за № 15 затверджено Порядок внесення коштів на спеціальний рахунок у разі застосування застави як запобіжного заходу [14]. Цим Порядком визначено механізм внесення, повернення та звернення у дохід держави коштів у разі застосування запобіжного заходу у вигляді застави, який обраний з метою забезпечення належної поведінки особи, щодо якої застосовано запобіжний захід, її явки за викликом до органу дізнання, слідчого, прокурора або суду, а також виконання інших покладених на неї обов'язків, передбачених положеннями Кримінально-процесуального кодексу України.

Застава вноситься у національній грошовій одиниці на спеціальний рахунок суду, який обрав такий запобіжний захід, відкритий в органах Казначейства в установленому законодавством порядку, тобто на депозитний рахунок.

Суми застави, що реально може внести велика частина громадян настільки незначні, що не приходиться всерйоз говорити про засіб припинення. У резонансних корупційних злочинах суди, обираючи запобіжний захід фігурантам, часто призначають мільйонні застави. Найбільшими заставами на сьогоднішній день є 523 млн гривень для Романа Насірова і 402 млн для В'ячеслава Шаповалова. При визначенні суми застави суддя має враховувати, зокрема, обставини правопорушення та майновий стан підозрюваного. Іноді, як у випадку з Насіровим, застава може бути зменшена. «Слово і діло» склало рейтинг найбільших застав, призначених під час повномасштабної війни [15].

Резюмуючи вищезазначене і те, що залишилось поза увагою читача, слід вказати, що заставу можна розглядати як ефективний механізм запобігання злочинам, (кошти від застави можуть йти у дохід держави, але не відшкодовувати завданих збитків потерпілій особі). З іншого боку ряд питань потребують нормативного врегулювання (щодо заставних сум, які надходять на депозитний рахунок суду, видача довідки Державної судової адміністрації України виключно після офіційного підтвердження Управлінням державного казначейства надходження таких коштів тощо).

Висновок. Під час роботи над цією статтею здійснено спробу з'ясувати зміст застави як запобіжного заходу, процесуальні підстави застосування, скасування або зміни, історичний розвиток.

Формулювання проблематики щодо застави у кримінальному провадження як запобіжного заходу, вказане адвокатесою Т. Козаченко, вважаю за доцільне процитувати і спробувати вирішити ці питанняв у подальших наукових працях: «проблематика застосування застави в кримінальному судочинстві вимагає уваги та ретельного вирішення відповідно до визначених принципів правосуддя та забезпечення балансу інтересів всіх сторін, які беруть участь у цьому процесі. Крім цього, у законодавстві відсутній єдиний перелік підстав та умов застосування застави як запобіжного заходу» [10].

Тому можна підсумувати, що застава полягає у внесенні на спеціальний рахунок підозрюваним, обвинуваченим, іншими фізичними чи юридичними особами (заставодавцем) коштів з метою забезпечення належної поведінки, виконання забов'язань, покладених на підозрюваного, обвинуваченого.

Як підсумок по даному питанню, цінність застави як запобіжного заходу полягає у тому, що вона із високою імовірністю гарантує дотримання учасниками кримінального судочинства встановлених щодо них кримінально-процесуальним законодавством заборон і обмежень. В той же час застава практично не обмежує учасників кримінального судочинства, щодо якого вона застосована, в конституційних правах. Застава є найбільш поширеним кримінально-процесуальним запобіжним заходом розвинутих європейських країн.

Тому, законодавче врегулювання застосування застави, на мою думку, можна визначити як ефективний важіль запобігання, проте слід напрацювати практику, щоб вибудувати механізм (алгоритм) застосування застави, усуваючи будь-які спроби її призначення як спосіб відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом та можливість відкупитись, особливо якщо мова йде про корупційні правопорушення.

Список використаних джерел:

1. Антикорупційний 2023 рік: які «великі риби» потрапили до рук набу-сап? URL: https://ti-ukraine.org/news/antykoruptsijnyj-2023-rik-yaki-velyki-ryby-potrapyly-do-ruk-nabu-sap/ (дата звернення: 16.06.2024).

2. Статистичний звіт ДСА форми № 1-к «Звіт судів першої інстанції про розгляд матеріалів кримінального провадження» / Аналіз стану здійснення правосуддя у кримінальних провадженнях та справах про адміністративні правопорушення у 2023 році С. 14–16.

3. Судова статистика щодо запобіжних заходів за 2006 рік / *Вісник Верховного Суду України*. № 3. 2007. С. 12–13.

4. Захарко А.В. Розвиток застави, як запобіжного заходу у вітчизняному кримінальному процесі. *Державна політика у сфері кримінальної юстиції та забезпечення право-*

порядку в Україні : матеріали наук.-практ. семінару (28 лютого 2008 р.). Дніпропетровськ, 2008. С. 177–179.

5. Садова Т. Застава в контексті англо-американської правової традиції. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 7. С. 141–144.

6. Л.М. Лобойко: *Кримінально-прцесуальне право: Курс лекцій:* навчальний посібник. Київ: Істина, 2005 р.

7. Кримінальний процесуальний кодекс України : офіц. текст. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/4651-17/print (дата звернення: 17.06.2024).

8. Тертишник В.М. *Кримінальний процес України. Загальна частина*: підручник. 8-ме вид., доповн. і перероб. Київ: Алерта, 2020. 452 с.

9. Застава в системі запобіжних заходів: теорія та практика *Прикарпатський юридичний вісник* Випуск 6 (47), 2022 С. 191–197.

10. Козаченко Т. Як визначається розмір застав як запобіжних заходів і що пішло не так. URL: https://yur-gazeta.com/publications/sferi-praktiki/antikorupciyna-praktika/yak-viznachaetsya-rozmir-zastav-yak-zapobizhnih-zahodiv-i-shcho-pishlo-ne-tak.html (дата звернення 18.06.2024).

11. Донченко Ю.В. Застава як запобіжний захід в кримінальному процесі України: Автореф. дис. … канд.. юрид. наук. К., 2003. 19 с.

12. Ільченко О.В. та Шульга М.О. Застава як запобіжний захід у кримінальному провадженні: процесуально-правові аспекти. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*. 2024. Серія ПРАВО. Випуск 81: частина 3. С. 89-94.

13. Шай Р. Застава як один із видів запобіжних заходів у кримінальному провадженні: проблеми застосування. *Вісник Національного університету "Львівська політехніка"*. Серія: "*Юридичні науки*" № 3 (35), 2022. С. 385–390.

14. Порядок внесення коштів на спеціальний рахунок у разі застосування застави як запобіжного заходу: Постанова КМУ від 11 січня 2012 р. № 15. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/15-2012-%D0%BF#Text (дата звернення 21.06.2024).

15. Топ найбільших застав підозрюваним під час повномасштабної війни. URL: https://www.slovoidilo.ua/2023/06/19/infografika/pravo/top-najbilshyx-zastav-pidozryuvanym-povnomasshtabnoyi-vijny (дата звернення 23.06.2024).

ТІЩЕНКО Ю. В.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри загальної теорії права
і держави
*(Національний університет «Одеська
юридична академія»)*

УДК 340.12:165.191
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.64

ПЛЮРОЛІСТИЧНІСТЬ БУТТЯ ПРАВА

В статі розглядаються питання особливостей розвитку юридичної науки і філософії права сьогодення, застосування нових методологічних засобів осягнення правової реальності. Важливого значення надається міждисциплінарному підходу в дослідженні правових явищ та ідей, що дає змогу розширити горизонти наукових пошуків. Відбувається активний розвиток герменевтики права, філософії права, юридичної антропології, правової аксіології, юридичної лінгвістики та інших напрямів юридичного пізнання. Виявлення філософських, культорологічних та соціологічних засад правової дійсності дозволяють розглянути багатоплановість та плюролістичність буття права, його зв'язок із загальною культурою людства, збагатити уяву про сутність права та його специфічні риси у системі інших соціальних явищ.

Зокрема звертається увага на те, що різні види мовної художньої творчості, зокрема художня література, являють собою багатий матеріал для осягнення сутності і значення права, пошуку в її текстах правових та державознавчих ідей.

Взаємовідносини, взаємовплив художньої літератури і права, відображення правових поглядів людства у різні історичні епохи яскраво відбивається у міфологічних сказах та легендах, у давнішній літературі, у літературі середньовіччя, у літературі періоду раннього Нового часу, а також в сучасній літературі.

Взаємозв'язок між правом та художньою літературою зумовлюються тим, що художня література здійснює вплив на правову культуру, тому що є дієвим засобом формування останньої; в свою чергу правова культура зумовлює теми і зміст художніх творів, а її особливості у конкретні епохи розвитку людської цивілізації знаходять своє відображення у творах художньої літератури.

З одного боку, художня література надає інформацію про процеси, які відбуваються у суспільній свідомості, про історичні реалії та про правові міфи, у створенні яких вона бере безпосередню участь.

З іншого боку, не тільки у творах художньої літератури відображуються явища правового і державного життя, але образи, правові цінності й життєві установки з художніх творів впливають на появу й укорінення правових ідей, уявлень, ідеалів у життєдіяльності суспільства, певним чином обумовлюють вибір людиною варіанта поведінки у правовій сфері та слугують формуванню правової культури особистості та суспільства.

Таким чином, художня література та інші види художнього мистецтва несуть, накопичують та відображають правові погляді, історію їх трансформування, різноманітні правови ідеї і цінності, впливають на формування правосвідомості, відображають процеси, які відбуваються у суспільстві та в житті окремої людини, збагачують правову культуру.

Ключові слова: *плюролдістичність буття права, право і література, право у літературі, право як література.*

Tishchenko Yu. V. Plurolisticity of the establishment of law

The article examines the specifics of the development of legal science and the philosophy of law today, the use of new methodological means of understanding legal reality. Important importance is attached to the interdisciplinary approach in the study of legal phenomena and ideas, which makes it possible to expand the horizons of scientific research. There is an active development of legal hermeneutics, legal philosophy, legal anthropology, legal axiology, legal linguistics and other areas of legal knowledge. The identification of the philosophical, cultural and sociological foundations of legal reality allows us to consider the multifaceted and pluralistic existence of law, its connection with the general culture of humanity, to enrich the imagination of the essence of law and its specific features in the system of other social phenomena.

In particular, attention is drawn to the fact that various types of linguistic creativity, in particular fiction, represent rich material for understanding the essence and meaning of law, searching for legal and political science ideas in its texts. The relationship, the mutual influence of fiction and law, the reflection of the legal views of mankind in different historical eras is clearly reflected in mythological tales and legends, in ancient literature, in the literature of the Middle Ages, in the literature of the early modern period, as well as in modern literature.

The relationship between law and fiction is determined by the fact that fiction has an impact on legal culture, because it is an effective means of forming the latter; in turn, legal culture determines the themes and content of artistic works, and its features in specific eras of the development of human civilization are reflected in works of fiction. On the one hand, fiction provides information about the processes taking place in public consciousness, about historical realities and about legal myths, in the creation of which it takes a direct part.

On the other hand, not only the works of fiction reflect the phenomena of legal and state life, but the images, legal values, and life attitudes from the works of art influence the emergence and rooting of legal ideas, ideas, and ideals in the life of society, in a certain way determine the choice of a person's behavior in the legal sphere and serve to form the legal culture of the individual and society.

Thus, fiction and other types of art carry, accumulate and reflect legal views, the history of their transformation, various legal ideas and values, influence the formation of legal awareness, reflect the processes that take place in society and in the life of an individual, enrich legal culture.

Key words: *pluralism of the existence of law, law and literature, law in literature, law as literature.*

Сучасний етап розвитку юридичної науки і філософії права характеризується пошуком нових методологічних засобів осягнення правової реальності. У цьому контексті актуалізуються междисциплінарні підходи в дослідженні правових явищ та ідей, що призводить до зростання кількості досліджень міждисциплінарного характеру та розширює горизонти наукових пошуків.

Так, відбувається активний розвиток герменевтики права, філософії права, юридичної антропології, правової аксіології, юридичної лінгвістики та інших напрямів юридичного пізнання. Виявлення філософських, культорологічних та соціологічних засад правової дійсності дозволяють розглянути багатоплановість та плюролістичність буття права, його зв'язок із загальною культурою людства, збагатити уяву про сутність права та його специфічні риси у системі інших соціальних явищ.

Актуалізація дослідницького напряму «право і література», яке еволюціонує і розширюється протягом останніх трьох десятиріч, зумовлена необхідністю виявлення глибинних

соціокультурних пластів правової реальності, пов'язаних із художнім осмисленням правових ідей та їх метафоризацією в літературних творах.

У широкому значенні терміном «література» визначають всякі твори людської думки, закріплені у писемному слові (у тому разі надруковані), що мають суспільне значення, залежно від змісту яких розрізняють літературу художню, наукову, філософську, історичну (історичні хроніки та літописи), релігійну (богословську), публіцистичну, технічну, довідкову, мемуарну та ін. Однак у вужчому сенсі літературою називають лише твори художньої писемності. Художня література є одним з видів мистецтва - особливої форми суспільної свідомості, в основі якої лежить образне відтворення дійсності. Вона естетично відображує суспільну свідомість, а з іншого боку впливає на її формування. Специфічна ж ознака літератури порівняно з іншими видами мистецтва полягає в тому, що її образи створюються засобами мови. Таким чином, література у такому значенні уявляється як мистецтво слова [1, http://izbornyk.org.ua/ulencycl/ule85.htm].

Відомо, що право і мистецтво (включаючи художню літературу) є невід'ємними складовими загальної культури людства, частиною якої є правова культура.

Правові питання знаходять відображення у різних за змістом видах літературної творчості - перш за все у літературі науково-історичній, філософській, релігійній, а також художній. Розглянемо зв'язок між правом і художньою літературою, їх взаємовплив та значення такого феномену.

Взаємозв'язок права та художньої літератури зумовлюються тим, що художня література здійснює вплив на правову культуру, є дієвим засобом формування останньої; з іншого боку, правова культура окреслює ідею і зміст художніх творів, оскільки особливості правової культури конкретної епохи віддзеркалюються у творах художньої літератури.

Спорідненість права і художньої літератури пояснюється не тільки їхнім взаємним впливом, але і схожістю їх знакового вираження – відображенням думок і подій за допомогою слова і письмового текста.

Наука, що вивчає мову і літературну творчість - філологія - оперує поняттям тексту. Текст - первинна даність (реальність) і вихідна точка будь-якої гуманітарної дисципліни. Текст являє собою суб'єктивне відображення об'єктивного світу, вираження свідомості, яка цей світ відображає. Наука, що вивчає право як суспільне явище - юриспруденція - також оперує поняттям тексту. Правову реальність відображає правосвідомість, а вираз правосвідомості ми знаходимо в правових текстах. Їхньому практичному використанню передує вивчення правових текстів, яке починається з їх осмислення, усвідомлення і тлумачення (праворозуміння).

Об'єктом дослідження гуманітарних наук, у тому числі юриспруденції, є суспільство і людина як його невід'ємна складова. Але людина, разом з тим, є і суб'єктом пізнання і творцем правової реальності, що говорить, пише, фіксує свої думки щодо правових явищ і свого ставлення до них за допомогою різних засобів. Вивчення суспільства, його правового буття, правових норм, що регулюють суспільні відносини, стає можливим, за допомогою створюваних людиною знакових текстів. Будь-яка дія людини має бути зрозуміло як вчинок, але не можна зрозуміти вчинки поза можливого (відтворюваного нами) знакового вираження. Тому в юриспруденції при вивченні правової поведінки і правових вчинків досліджуються мотиви, цілі, стимули, ступені усвідомленості та ін., які мають значення для оцінки і кваліфікації правомірності чи неправомірності правової поведінки в юридичній діяльності. І вчені-юристи, і юристи-практики стикаються з дійсним або можливим текстом і його розумінням.

У юридичної науковій діяльності, а також у законодавчій діяльності правові тексти створюються, досліджуються та інтерпретуються. У правозастосовчій діяльності, крім вивчення текстових документів, тексти відтворюються як діалог, конструюються важливі свідчення конкретного суб'єкта права, даються його пояснення, робиться фактична і правова оцінка т. п. Виникає дійсний або потенційний текст, його розуміння і тлумачення. Вивчення будь-яких правових текстів здійснюється вченими-юристами і юристами-практиками

завдяки використання елементів співучасті, бесіди або діалогу. Одже, досліджуючи правові тексті, ми всюди шукаємо і знаходимо знаки, які намагаємося зрозуміти і тлумачити.

Головним засобом відображення літературної творчості і правотворчості є слово. Утворення вербальної інформації про зміст і характер регулювання суспільних відносин і втілення її у формі правових норм багато у чому схоже з процесом створення літературних джерел за допомогою використання вербальних форм висловлення думок і почуттів їх автора.

У межах сфери «право і література» сформувалися дві гілки – «право у літературі» і «право як література». Виникнення цих гілок не було спонтанним чи безпідставним, причини їх зародження і розвитку беруть початок у самій історії розвитку права. Виникненню першої гілки сприяли міркування в наукових колах із приводу того, чи може право бути ізольованою системою чи має розглядатися в культурному, філософському, соціальному контекстах. Гілка «право як література» сформувалася в результаті зростаючого інтересу до безлічі значень тексту, у тому числі правового та літературного. Представники першої гілки вивчають відображення правового життя суспільства в літературі, а прихильники другої – розглядають правові тексти як твори літератури і застосовують в роботі із цими текстами методи літературної інтерпретації, аналізу і критики. Обидві підходи мають право на існування, є вельми продуктивними і відзначаються діалектичним поєднанням, а тому далеко не завжди можливо чітко їх розмежувати. Існуюче між ними взаємодоповнююче співвідношення – це факт, на який звертається увага вчених [2, с. 612- 618].

Напрямок наукових досліджень «право як література» частково сформувалася під впливом ідеї про можливість і ефективність застосування принципів літературної інтерпретації до законів і положень Конституції, а напрямок «право в літературі» пропонує вивчати і використовувати той багатий матеріал правових ідей, поглядів, уявлень, які відображаються в творах словесної художньої творчості.

Правова тематика у літературній творчості (напрям “право у літературі”) пов’язана з характером відображення юридичних питань і правових ситуацій у літературних творах. До правової тематики письменники зверталися на протязі усієї історії мовного жанру. Проблем права, пов’язаних з сутністю і призначенням державного закону, його розумнням і реалізацією, співвідношенням з моральним законом, з ідеалами любові, добра, свободи і справдливості, торкається і давнішна література, і література середньовіччя, і література періоду раннього Нового часу, і сучасна література.

Так, ідея кари і покарання, як засіб правового і державного примусу, знаходить вираз в такому літературному жанрі як міфологічні скази та легенди. Часто засобом покарання у міфічних уявленнях архаїчної людини є Вогонь (або його різновид – вогняна блискавка) У грецькій міфології могутній громовержець Зевс у боротьбі з титанами також використовує вогонь. Полум’яною блискавкою Зевс карає і людей, зокрема неправедних суддів, які порушують порядок, встановлений Зевсом на землі, і не дотримуються його законів [3, с. 25–32]. У балтійській і слов’янській міфологіях найбільш активним, грізним і потужним міфологічним персонажем виступає Перкунас (у балтійській міфології) і Перун (у слов’янській міфології) – бог грому і блискавки. Переслідуючи свого противника Вельняса (у словян – Велеса), котрий викрав його дружину, людей, худобу, громовержець на колісниці, запряженій кіньми, з мідною або кам’яною зброєю нападає на нього, метає блискавку і її вогнем вбиває противника. Після цього йде дощ, який приносить урожай, що можна розглядати як виправдання цих дій і справедливої відплати [4, с. 130–147]. Із цим міфом можна співвіднести розуміння законності необхідної оборони і крайньої необхідності у кримінальній сфері.

Категорія рухомого і нерухомого майна, родового майна, спадщини зустрічається в міфах стародавніх слов’ян, які відображають родовий культ. У слов’янській міфології Род – персоніфікація, втілення кровної єдності нащадків одного спільного предка. Рід був одним з сполучних елементів космічного цілого. У XI-XII ст. у східних слов’ян зберігалося міфологічне осмислення єдності княжого роду як суб’єкта та об’єкта права руських князів, територіальної одиниці і родової землі, що не підлягає поділу. В давньоруських списках

язичницьких божеств Рід і пов'язані з ним міфологічні істоти – рожаниці зазвичай слідують безпосередньо за головними богами [4, с. 196–200].

Поняття суду і правосуддя, судді, закону («писаного права»), витоки системи принципів, яким повинні відповідати судді та правові основи, на яких має здійснюватись судова діяльність - чесність, справедливість, законність; ідея рівності всіх перед законом втілені у персоніфікації цих понять, що існувала у давніх слов'ян. У слов'янській міфології Суд – істота, котра управляє долею, роздає частки долі. Звідси виник і образ Частки, яка втілює щастя, удачу або ж – нещастя, лихо, горе, журбу [4, с. 196 - 200].

Міфологічну основу має також ідеї договору, договірних відносин, таких як купівля-продаж, позика, застава, дарування, що регулюються зобов'язуючими нормами цивільного кодексу. Договір як угода двох або більше сторін про настання, зміну або припинення відповідних прав та обов'язків [5, с. 104] походить від ідеї договору, згоди в міфологіях різних світових культур. Наприклад, в древньоіранській культурі зустрічається міфологічний персонаж Мітра, своїм ім'ям пов'язаний з ідеєю договору, а також іменований богом сонця. Мітра належить за своїм походженням до індоіранського пантеону. Саме ім'я від індоєвропейського кореня mi-: mei-, позначає ідею посередництва, взаємності, обміну, закономірності, злагоди, стану миру, дружби, симпатії. Мітра розуміється і як персоніфіковане абстрактне поняття договору, і як ім'я власне для позначення угоди між двома або більше сторонами, і як присутність при складанні договору, і як гарантія його відповідності космічному закону [6, с. 154–157].

Правові ідеї, авторські ставлення до державно-правових явищ можна знайти у текстах давньо-руської літератури, перш за все у літописах. Серед таких джерел треба відзначити, насамперед, «Повість минулих літ», «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Руську правду», «Остромирове Євангеліє», «Ізборники Святослава», «Слово о полку Ігоревім», «Послання» Климентія Смолятича, «Повчання» Володимира Мономаха та ін. В них переплітаються політико-правові ідеї, історичні факти, моралістичні міркування та релігійні проповіді. Так, наприклад, у «Слові про закон і благодать» митрополіта Київського Іларіона піднімаються правові питання про походження, сутність і форми верховної влади у державі, про способи її реалізації; закладаються основні принципи, яким слід відповідати носителю верховної влади християнської держав - Великому князю. На його думку, великий київський князь відповідальний і перед Богом, і перед людьми. Він зобов'язаний відповідати перед Богом «за працю пастви людій його», забезпечувати мир у державі і хороше управління. Рядки «Слова» звучать тут як головні пункти політичної програми для київських князів. За Іларіоном, Володимир – зразок для київських князів. Він – «честен муж», «в правду одягнений, міцністю препоясан, в істину взутий, розумом увінчаний і милосердям, як гривнею і золотою прикрасою красується». Іншими словами, розум і сила, управління «по правді», тобто за законом, милосердя і справедливість до підданих – необхідні якості верховної влади[7].

Автор «Слова» виступає за легітимність, моральність великокнязівської влади, її династичний характер, централізм управління в державі; стверджується християнська рівність людей, єдність «благовір'я» із владою, її силою. Вирішуючи гостре для Середньовіччя питання про пріоритет влади в державі, автор «Слова» порівнює великого князя з римським імператором Костянтином, який на Нікейському соборі оформив союз між імператорською владою і церквою. Джерело верховної влади в державі мислитель бачить у божественній волі, називає Володимира «причастником Божественного царства». Іларіон стояв за союз, співпрацю світської і духовної влади. Він – прихильник їх спільної законотворчості, «симфонії» влади[7].

Твори художньої літератури Нового часу - Франца Кафки, Альберта Камю, Германа Мелвілла, Федора Достоєвського, Чарльза Діккенса - цікавлять юристів «незалежністю» точки зору, з якої письменник уявляє і бачить закон та трактує його зміст. Взяті з реального життя або вигадані сюжети, описані в літературі, можуть багато чого розповісти про політичні та соціальні ситуації, а також про людину, яка часто з'являється перед судом. В цьому

можна помітити цінність використання літератури як засобу обговорення юридичних питань для з'ясування політичного і соціального контексту, відображеного в епічних літературних формах, який дає можливість бачення і розуміння правових явищ, а також критичного ставлення до існуючих соціальних інститутів і правових норм.

Цікавий матеріал для вивчення правових поглядів, ідей, почуттів та їх відображенні у людської правосвідомості постає у такому жанрі літературної мовної творчості як фольклор.

О. Л. Чорнобай, застосовуючи історико-парадигмальний підхід до наукового осмислення жанрової специфіки фольклору, акцентувала увагу на таких малих вербальних жанрах народної творчості як прислів'я та приказки. На основі аналізу історико-культурного контексту, що сприяв їх формуванню, а точніше – їх текстовому оформленню, їх змістовній наповненості, вона зробила спробу показати як ідейно-пізнавальний потенціал цих фольклорних текстів долучається до важливих чинників створення моральності, а, отже, і засобів регулювання людських відносин [8, с. 12].

Констатуючи реальність взаємозв'язків моральних і правових інтенцій на численних прикладах фольклору, можна зробити висновок, що саме моральні витоки юридичних прислів'їв і приказок є основоположними критеріями для природного, звичайного і навіть позитивного права. Цей зв'язок, як уявляється, має міфологічний характер, оскільки саме за допомогою мови здійснюється доступ до глибинних верств свідомості і підсвідомості, проявляється зв'язок між моральними та юридичними імперативами, з одного боку, і колективним несвідомим, з іншого.

Упродовж усієї своєї історії український народ склав приказки та прислів'я, спрямовані на виховання у людини таких характеристик правосвідомості, як толерантність, справедливість, індивідуалістичність: «Спершу розсуди, а потім засуди», «Краще відмовчатися, чим огризатися», «Нічого не знаю – моя хата з краю». У юридичних прислів'ях концентрується також викриття дій влади, чиновництва, правоохоронних органів. Наприклад: «У кого гаманець повніший, у того і суд правіший», «Бюрократ будь-якому папірцеві рад», «В протоколі – густо, а в справі – пусто» [9, с. 15]. Тобто прислів'я здійснюють оцінну і виховну функції, впливають на правосвідомість суспільства. Використовуючи ті чи інші приказки та прислів'я, людина демонструє своє розуміння права, виявляє певний рівень правосвідомості. Прислів'я і приказки виступають формою комунікації, оскільки містять у собі глибинні правові ідеї.

Народна мудрість концентрує в собі історичний досвід переосмислення права, про що свідчать такі прислів'я: «Не спіши карати, спіши вислухати», «Шахрая помилувати – добро загубити», «Не за те вовка б'ють, що він сірий, а за те, що овечку з'їв», «Бережи порядок – і порядок збереже тебе» [10, с. 135]. З їхнього змісту випливає, що ці прислів'я розкривають важливі риси правосвідомості українського суспільства, висвітлюють особливості правового менталітету українців. По-перше, це розсудливість і прагнення до порядку як основи збереження національного буття. Використання прислів'їв і приказок як певних «готових формул» поведінки, своєрідних заклинань, повторюваних у певних ситуаціях, наводить на думку, що ті міфологічні структури, які в них містяться, спрямовані також на конструювання реальності, а не тільки на її відображення.

По-друге, важливим сюжетом українських прислів'їв і приказок є пошук справедливості в судочинстві, встановлення гармонії соціального устрою без втручання ззовні. Низка прислів'їв описує окремі аспекти соціально-правового життя: необхідність наявності доказів скоєного злочину – «Не спійманий – не злодій», «Без тіла немає діла»; високу соціальну оцінку доброго імені людини – «Добра слава лежить, а худа – біжить», «Спочатку бреше, потім потилицю чеше»; характеристику психології злочинця – «Не лякай злодія тюрмою, бо то його хата» [11, с. 78].

Таким чином, різні види мовної художньої творчості, зокрема художня література, являють собою багатий матеріал для осягнення сутності і різних аспектів права, для пошуку в ній правових та державних ідей.

Яскравим прикладом напряму «Право в література» є аналіз проблем права у творах художньої української літератури.

Темі злочинності, вини, кари і покарання присвячена книга «Злочин і покарання в українській прозі». Вона являє собою збірку творів українських письменників, в яких відображено названу проблематику. Упорядники включили до книги твори таких авторів, як Т. Шевченко, І. Франко, О. Кобилянська, В. Винниченко, О. Стороженко. У вступній статті до збірки В.С. Ковальский, коротко аналізуя розвиток уявлень людини про злочин і покарання, починаючи з формули таліону, вказує, що злочин і кара є одвічними питаннями суперечливого життя, яке оточує людську натуру. Ще на початку людської цивілізації формулою, якою передбачалася споконвічна рівність протидіючих сторін, був принцип таліона. За ним, якщо одній людині завдавалася шкода, то відшкодована вона могла бути лише аналогічною, співрозмірною шкодою. Таліон робить людину заручницею неупередженої відповіді, обмежує її вибір нормативними рамками завданих умов - око за око, зуб за зуб, вухо за вухо, життя за життя… За його застосуванням помста строго унормовувалася. Це усвідомлене почуття справедливості домінувало у психіці людини досить тривалий час й відомо сучасності. «Терези справедливості», що стали символом таліону, міцно вкоренилися у психіку й логіку міркувань багатьох поколінь. Абсолютна природа таліону дозволила йому стати базовим принципом виміру моральних, релігійних та правових цінностей. Завдяки йому виникав бар'єр на шляху вседозволеності. Але з розвитком людського суспільства спостерігається процес формування та розвитку кримінального права як системи поглядів щодо злочину та покарання, процес еволюції розуміння його предмета як публічної галузі, сенс якої полягає в охороні суспільних цінностей від злочинів та їх наслідків. Саме завдяки появі цієї гуманістичної парадигми стає можливим з'явлення нового погляду на мету і зміст покарань з урахуванням причин та умов вчинення особою злочину [12, с. 4 -5]. Хоча у психіці окремої людини та у психології спільнот ідеї таліону зберігаються й досі, вони трансформуються й переходять у інші, більш гуманні, співвідносини злочину і кари.

Тема злочину і кари, покарання і соціального контролю як методів жорстокого утримання людини в межах певної правової дійсності , нові порядки, за якими держава бере на себе обов'язок охороняти суспільство від небезпечних посягань, те, наскільки справедливою або жорстокою стає подібна охорона, які причини штовхають людину у прірву злочину, тавруючи й ломаючи її - все це відображено у творах українських письменників, що увійшли до вказаної збірки, сповнено глибокими роздумами, насичено яскравими літературними образами [12, с. 4 -5].

О. В. Козаченко зазначає, що в українській художній літературі зверталась увага не на принцип невідворотності покарання, а на доцільність його трансформації у принцип невідворотності застосування кримінально-правових заходів [13, с. 350].

Одже, художня література містить в собі, накопичує та відображає різні погляди на сутність і значення права, історію їх трансформування, різноманітні правови ідеї, що впливають на формування правосвідомісті, відображають процеси, які відбуваються у суспільстві та у житті окремої людини, спонукають до роздумів щодо цінностей права, збагачують правову культуру.

Список використаних джерел:

1. Дзеверін І. О. Література. *Українська літературна енциклопедія:* В 5 т. / Редкол.: І. О. Дзеверін (відповід. ред.) та ін. – К.: Голов. ред. УРЕ ім. М. П. Бажана, К., 1995. Т. 3: К-Н. 496 с: іл.

2. Оборотов Ю.М., Бочаров Д.О., Хижняк Ю.В. Право і література. *Велика українська юридична енциклорпедія.* Т. 2: Філософія права. Харків: Право, 2017. 1128 с.

3. Кун М. Легенди та міфи Давньої Греції. Боги і герої. К.: Vivat, 2021. 352 с.

4. Гейштор О. Слов'янська міфологія. К.: Кліо, 2024. 416 с.

5. Сучасна правова енциклопедія / за заг. ред. О.В. Зайчука; НДІ приватного права і підприємництва НАП рН України, НДІ інтелектуальної власності НПрН України. - 3-тє вид., перероб. і допов. К.: Юрінком Інтер, 2015. 408 с.

6. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х томах. – Том 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / За ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. О. : Юрид. л-ра, 2002. 464 с.

7. Іларіон Київський. Слово про закон і благодать. URL: http://litopys.org.ua/oldukr/ilarion.htm

8. Чорнобай О. Л. Філософія фольклорного права : автореф. дис. на здобут. наук. ступ. канд. юрид. наук ; спец. : 12.00.12 – філософія права. Львів, 2011. 22 с.

9. Права людини і громадянина в афоризмах та прислів'ях / Рредкол. : П.М. Рабінович та ін. К. : Атіка, 2001. 112 с.

10. Тертишник В. Юридичні прислів'я – вказівні пальці юриспруденції *Юридичний журнал.* 2005. № 4(34). С. 134–135.

11. Калиновський Ю. Ю. Прикази та прислів'я як індикатори повсякденної правосвідомості. *Гуманітарний часопис*. 2006. № 3. С. 75–80.

12. Злочин і кара в українській прозі : зб. творів / упоряд. Л.Ф. Ковальська ; вступ. ст. В.С. Ковальського. К. : Юрінком Інтер, 2008. 648 с.

13. Козаченко О.В. Духовні засади сучасного кримінально-правового впливу в українській класичній літературі. 2013. Том 13. С. 342 - 351. URL: http://www.naukovipraci.nuoua.od.ua/arhiv/tom13/36.pdf

КУЛИК М. С.,
аспірант кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
(Київський університет
інтелектуальної власності та права
Національного університету
«Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0002-9826-4957

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.65

ОСОБЛИВОСТІ ОБІГУ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ СЕРЕД ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена особливостям обігу вогнепальної зброї серед цивільних осіб в умовах дії правового режиму воєнного стану в Україні. Автор спрямовує увагу на розширення спроможностей здійснення стримування та відсічі збройної агресії російської федерації.

В статті акцентується увага на розробці та набранні чинності значної кількості нормативно-правових актів, зокрема спрямованих на упорядкуванні відносин щодо застосування зброї цивільними особами.

Автором аргументує, що легалізація зброї серед цивільних осіб є вимушеним кроком з урахуванням стрімкого просування ворога територією України. Крім того, автор акцентує увагу на фактичному прирівнянні окремої категорій цивільних осіб до військовослужбовців Збройних сил України.

Автором пов'язує подальший розвиток нормативно-правових актів із прийняттям низки Законів, яким відповідно до статті 65 Конституції України встановлено обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність кожного громадянина. З урахуванням такої динаміки розвитку національного законодавства в умовах війни автором актуалізовано проблематику узгодження приписів основних нормативно-правових актів, що стосуються адміністративно-правового забезпечення обігу зброї серед цивільних осіб та пропонує певні зміни у частині визначення цілі застосування зброї до Постанови Кабінету Міністрів України № 1448, у частині виправлення логічної неузгодженості, котра міститься у пункті 11 Постанови Кабінету Міністрів України № 828 щодо прийняття військовослужбовцем на власний розсуд рішення про застосування зброї та/або бойової техніки відповідно до вимог даного порядку та у положенні Постанови Кабінету Міністрів України № 1448 щодо прийняття аналогічного означеного рішення членом ДФТГ шляхом внесення змін до пункту 12 Постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня № 1448 «Про затвердження порядку застосування членами добровольчих формувань територіальних громад особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони» тощо.

На переконання автора статті наведені зміни нададуть можливість враховувати не лише виробництво – створення вогнепальної зброї, а й процес відтворення, котрий у кінцевому результаті призводить до виготовлення нової одиниці зброї за старими кресленнями, макетами, тощо.

Ключові слова: *обіг вогнепальної зброї, вогнепальна зброя, цивільні особи, умови дії правового режиму воєнного стану, мисливська зброя, добровольчі формування, адміністративно-правове забезпечення обігу зброї серед цивільних осіб.*

Kulyk M. S. Peculiarities of firearms circulation among citizens of Ukraine in the context of the martial law regime

The article is devoted to the peculiarities of firearms circulation among civilians under the legal regime of martial law in Ukraine. The author focuses on expanding the capacity to deter and repel the armed aggression of the Russian Federation.

The article focuses on the development and entry into force of a significant number of legal acts, in particular those aimed at regulating relations regarding the use of weapons by civilians.

The author argues that the legalization of weapons among civilians is a necessary step given the rapid advance of the enemy through the territory of Ukraine. In addition, the author focuses on the de facto equation of certain categories of civilians with military personnel of the Armed Forces of Ukraine.

The author links the further development of regulatory legal acts with the adoption of a number of laws which, pursuant to Article 65 of the Constitution of Ukraine, establish the obligation to defend the Motherland, independence and territorial integrity of every citizen. Given such dynamics of development of national legislation in times of war, the author updates the issue of harmonization of the provisions of the main legal acts relating to administrative and legal support of arms circulation among civilians and proposes certain amendments to Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1448 in terms of defining the purpose of use of arms, and in terms of correcting the logical inconsistency contained in paragraph 11 of Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 828 regarding the decision of a serviceman to make a decision at his/her own discretion to use weapons and/or military equipment in accordance with the requirements of this procedure and the provisions of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine No. 1448 on the adoption of a similar decision by a member of the VFTH by amending paragraph 12 of the Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine of 29 December No. 1448 "On Approval of the Procedure for the Use of Personal Hunting Weapons, Small Arms, Other Weapons and Ammunition by Members of Volunteer Formations of Territorial Communities in the Performance of Tasks on the Territory of Ukraine".

According to the author, these changes will make it possible to take into account not only the production - creation of firearms, but also the reproduction process, which ultimately leads to the manufacture of a new firearm based on old drawings, models, etc.

Key words: *firearms trafficking, firearms, civilians, conditions of the martial law regime, hunting weapons, volunteer formations, administrative and legal support for the trafficking of weapons among civilians.*

Постановка проблеми. 24 лютого 2022 року увійде в сучасну світову історію, як день початку Російсько-Української війни. Після нанесення російськими військами артилерійських, авіаційних та ракетних ударів по військовим, а також цивільним об'єктам вітчизняної інфраструктури та фактичного розв'язання збройної агресії проти України, Указом Президента України від 24.02.2022 року № 64/2022 «Про введення воєнного стану в Україні» [1]. У подальшому, дія воєнного стану неодноразово продовжувалась Указами Президента України від 14.03.2022 року № 133/2022, від 18.04.2022 року № 259/2022 від 17.05.2022 року № 341/2022 [2, 3, 4]. Продовження воєнного стану здійснюється після закінчення дії означених нормативно-правових актів й по даний час.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти піднятої у статті проблематики обігу вогнепальної зброї серед цивільних осіб в Україні розглядали такі науковці, як: А. Кофанова, В. Юсупова, Т. Михальчук, сучасний стан та перспективи вдосконалення нормативно-правового забезпечення обігу вогнепальної зброї розкрито в публікаціях:

К. Бугайчука, М. Войцеховського, В. Галунька, О. Дрозда, В. Дулгера, С. Дудкевича, С. Ківалова, О. Кваші, В. Курила, А. Корнійця, В. Літошко, О. Тильчик, В. Тильчика, П. Фріса, Н. Ченшової, у тому числі й з урахуванням міжнародного досвіду: Є. Кобрусьєвої, Р. Миронюка, С. Миронюк, О. Мисливої, Н. Щербини, під час дії правового режиму воєнного стану: О. Джафарової, В. Кузнецова, правового положення суб'єктів обігу: С. Кузніченка та інших.

Виклад основного матеріалу дослідження. Під «воєнним станом» варто розуміти термін приведений в Законі України «Про оборону України», як особливий правовий режим, що вводиться в Україні або окремій її місцевості в разі збройної агресії чи загрози нападу, небезпеки державній незалежності України, її територіальної цілісності та передбачає надання відповідним органам державної влади, військовому командуванню та органам місцевого самоврядування повноважень, необхідних для відвернення загрози та забезпечення національної безпеки, а також тимчасове, зумовлене загрозою, обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина та прав і законних інтересів юридичних осіб із зазначенням строку дії цих обмежень (абзац чотирнадцятий статті 1 «Визначення основних термінів») [5].

Повномасштабне вторгнення російських військ в Україну, загальна мобілізація [6], введення воєнного стану, активні бойові дії та масова фактична видача вогнепальної зброї громадянам України без її належної процесуальної фіксації зумовили виникнення правового вакууму щодо адміністративно-правового регулювання суб'єктами владних повноважень обігу зброї серед цивільного населення.

Варто констатувати й збільшення кількості випадків застосування зброї цивільними особами в наслідок її потрапляння в сферу так званого «нелегального цивільного обороту». Підтвердженням є аналіз статистичних даних низкою дослідників. Наприклад: Г. Шведова, досліджуючи сучасний вимір незаконного обігу зброї зазначає, що у 2020 році за даними військової прокуратури українці володіють 400 тисячами незареєстрованої вогнепальної зброї. Незаконне поводження з вогнепальною зброєю як один із видів кримінального правопорушення зафіксовано в Дніпропетровській області – 51 %, Київській – 46%, м. Києві 47% з усього масиву протиправних діянь. Основними причинами такого росту визначено: – ввезення зброї з місць проходження служби; – незаконне придбання зброї не територіях де органи державної влади не тимчасово не здійснюють контроль, тощо. Причому: кожен 6-й випадок – був скоєний групою осіб, у тому числі; злочинними організаціями; кожен 7-й випадок – особу було поранено; кожен 9-й випадок – відбувся обстріл домогосподарства, автомобіля, торгівельного приміщення; кожен 10-й випадок – злочин було вчинено раніше судимими особами чи під час побутового конфлікту; кожен 11-й випадок – особу було вбито [7].

Зазначимо, що перед самим початком збройної агресії, 23 лютого 2022 року Верховна Рада України ухвалила у першому читанні законопроект «Про цивільний обіг зброї» № 5708. Метою законопроекту є посилення дотримання режиму законності в питаннях визначення правового режиму власності на зброю, закріплення основних прав та обов'язків громадян і юридичних осіб щодо виробництва, набуття, володіння, розпорядження та використання зброї і боєприпасів, врегулювання інших суспільних відносин, що безпосередньо з цим пов'язані. Також, законопроектом пропонується, зокрема: визначити поняття права власності на цивільну вогнепальну зброю; визначити умови та порядок отримання громадянами України та юридичними особами документів про право власності на цивільну вогнепальну зброю; здійснити класифікацію цивільної вогнепальної зброї; тощо [8].

Станом на червень 2022 року, законопроект досі не пройшов друге читання. Поряд із цим, початок війни, часткова окупація російськими військами 9 областей України, видача автоматичної бойової нарізної вогнепальної зброї населенню в перші дні війни, формування добровольчих формувань територіальних громад (далі – ДФТГ) та масова участь цивільного населення у відсічі збройної агресії Російської Федерації створили нові, унікальні умови обігу зброї серед громадян. Варто наголосити, що така унікальність пов'язується із тим, що масив норм, який діяв до повномасштабного вторгнення встановлював низку жорстких

обмежень щодо обігу вогнепальної зброї. Логічно, що законодавець у найкоротші терміни розробив нові правові норми щодо контролю за обігом зброї.

Разом із тим, як зазначає В. Кузнєцов, аналіз названого Законопроєкту дає можливість говорити про «невиправдані сподівання» прихильників легалізації вогнепальної зброї. Зокрема, ним, з одного боку, надається право на придбання у власність короткоствольної вогнепальної зброї (пістолетів, оскільки придбання й використання револьверів забороняється), а з іншого – такі можливості надані лише обмеженій групі громадян (спортсменам) і фактично лише для занять спортом, а не для самозахисту, а це пояснюється тим, що зберігання такої зброї передбачене лише у стрілецькому тирі або на стрільбищі; надання травматичної зброї пропонується обмежити; транспортування зброї має відбуватися з розрядженими магазинами, що унеможливлює її застосування під час необхідної оборони; персоналу охорони дозволяється протидіяти можливому збройному нападу шляхом використання лише довгоствольної гладкоствольної вогнепальної зброї, тобто мисливських рушниць, що призначені для стрільби дробом і спеціальними кулями на порівняно короткі відстані, при цьому не дозволяється навіть використання травматичної зброї [9, с. 52].

Як засвідчила практика перших днів супротиву російській агресії участь цивільних осіб у захисті України в більшості передбачає доступ та застосування вогнепальної зброї. До цього часу не сформовано відповідне законодавство з метою упорядкування відносин у сфері обігу вогнепальної зброї. Важливо наголосити, що наявні проєкти Законів України не враховують особливості дії правового режиму воєнного стану. Натомість, правове забезпечення щодо обігу вогнепальної зброї концентрується навколо здійснення національного супротиву, відсічі, стримування збройної агресії, і у даному контексті, рефлекторно законодавець змушений встановлювати спрощені процедури доступу цивільних осіб до зброї. Більше того, поза увагою не залишаються й засоби кримінально-правової охорони таких відносин, оскільки без відповідно лібералізації, застосування вогнепальної (стрілецької) зброї, передусім цивільними особами, неможливе. Прикладом цього є положення Закону України «Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують «бойовий імунітет» в умовах дії воєнного стану» від 21 березня 2022 року № 2124. Означене поняття вводиться з метою звільнення від відповідальності осіб, у тому числі й цивільних, за застосування зброї (озброєння), які здійснюють відсіч збройної агресії проти України [10]. Такі зміни до кримінального законодавства, на нашу думку, опосередковують неготовність до такої відсічі, оскільки формування нормативного масиву відбулося в екстрені строки. Більше того, проєкти Законів, зокрема «Про право на цивільну вогнепальну зброю», як вже зазначалося, не врахував реалізації право-обов'язку громадянина щодо захисту Вітчизни.

Варто погодитися із твердженнями вчених, що термін «бойовий імунітет» запроваджено з урахуванням складності планування бойових дій в умовах обмеженої інформації та стислих строків для прийняття рішення [11, с. 17]. Причому, запровадження даного терміну є більше наслідком аніж причиною. Наведена теза пояснюється аргументами про спільний зміст понять «виконання обов'язку із захисту Вітчизни» та «бойовим імунітетом».

Варто наголосити на тому, що діючими (в тому числі й перспективними) нормативно-правовими актами не встановлено порядок використання зброї цивільними особами котра є трофейною, чи такою, котра отримана в інший спосіб, тобто не легалізована. Щодо означеного питання, то як справедливо зауважує В. Кузнєцов, в Україні практика правозастосування складається не на користь обставин, що виникли. Мається на увазі, що незаконне поводження зі зброєю інкримінується особам, які до прийняття низки діючих нормативно-правових актів, в умовах відсічі, застосували вогнепальну зброю названого виду (трофейну, нелегалізовану). Неоднозначною є і практика розгляду й судових справ [12, с. 198]. Попередньо, термін «бойовий імунітет», мав би формулюватися не як принцип, а як обставина (підстава) звільнення від відповідальності конкретну особу, котра застосувала зброю з метою відсічі, стримування збройної агресії.

Закон України «Про основи національного спротиву» від 16.07.2021 року (№ 1702-IX) перший «довоєнний» закон, який започаткував базові принципи створення озброєного опору громадян військовій агресії ворожої держави, ввів таке поняття як «Добровольче формування територіальної громади», заклав основи для публічної організації цивільного населення у парамілітарні формування та отримання громадянами бойової зброї, у тому числі, армійських зразків. Приналежно, що цим Законом встановлюється перелік осіб відповідно складників: військовий, цивільний та військово-цивільний [13].

На виконання вказаного Закону та, з метою реалізації його окремих положень Кабінетом Міністрів України прийнято низку постанов, «Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад» від 29 грудня 2021 р. № 1449 [14] та «Про затвердження Порядку застосування членами добровольчих формувань територіальних громад (далі – ДФТГ) особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони» від 29 грудня 2021 р. № 1448 [15].

Наведеними нормативно-правовими актами визначено підстави застосування зброї цивільними особами, зокрема й під час здійснення окремих заходів. Ними є: 1) посилення охорони та захисту державного кордону; 2) участь у захисті населення, територій, навколишнього природного середовища та майна від надзвичайних ситуацій; 3) підготовка громадян до національного супротиву; 4) охорона та оборона важливих об'єктів і комунікацій, об'єктів підвищеної небезпеки, тощо; 5) заходи тимчасової заборони або обмеження руху транспортних засобів поблизу зон надзвичайних ситуацій або воєнних дій разом із Національною поліцією; 6) забезпечення громадської безпеки та громадського порядку разом із Національною поліцією [16].

Право на застосування вогнепальної зброї в осіб учасників ДФТГ виникає у порядку визначеному названою вище Постанови Кабінету Міністрів України. Означене право застосовувати вогнепальну зброю реалізується крізь призму терміну самооборона. Так, наведеним нормативно-правовим актом визначено наступні особливості, зокрема: застосування вогнепальної зброї здійснюється виключно у межах виконання завдань територіальної оборони, здійснення індивідуальної самооборони, самооборони (абзац другий пункту 2 Постанови КМУ № 1448); застосування вогнепальної зброї членом ДФТГ здійснюється виключно для захисту свого життя і здоров'я або загрози нападу, якщо в інший спосіб і за допомогою інших заходів захистити себе в такій ситуації не можливо (абзац третій пункту 2 Постанови КМУ № 1448); вогнепальна зброя застосовується виключно до особи, причетної до збройної агресії (абзац четвертий пункту 2 Постанови КМУ № 1448). Відразу варто зазначити, що абзацом шостим пункту 2 Постанови КМУ № 1448 застосування вогнепальної зброї також допускається під час виконання завдань територіальної оборони для захисту від нападу або загрози нападу на об'єкти, що охороняються чи обороняються учасниками ДФТГ. Разом із тим, в останньому випадку видається незрозумілим чи можуть такі особи здійснювати летальне застосування вогнепальної зброї. Більше того, абзацом сьомим пункту 2 Постанови КМУ № 1448, ціллю визначено будь-які об'єкти або особи, виявлені під час виконання завдань територіальної оборони членом добровольчого формування [17].

В означеному контексті названий порядок термін «особи, причетні до збройної агресії» вживається у значенні Постанови Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил під час виконання ними завдань щодо відсічі збройної агресії проти України» від 10 жовтня 2018 року № 828 під яким розуміється особовий склад регулярних з'єднань і підрозділів іноземних держав, підрозділів та спеціальних формувань, підпорядкованих іншим силовим відомствам іноземних держав, іррегулярних незаконних збройних формувань, створених, підпорядкованих, керованих та фінансованих іноземною державою, їх радники та інструктори, а також персонал окупаційної адміністрації іноземної держави (яку становлять її державні органи і структури, функціонально відповідальні за управління тимчасово окупованими територіями України, та підконтрольні іноземній державі

самопроголошені органи, які узурпували виконання владних функцій на тимчасово окупованих територіях України) [18].

Відповідно, уточнення потребують положення, котрі визначають право ідентифікувати таку особу (причетну до збройної агресії) членом ДФТГ з метою застосування стрілецької, тобто вогнепальної зброї. У такому випадку доцільно передбачити положення, спрямоване на визначення так званої «легальної цілі» застосування зброї цивільними особами. Мається на увазі той факт, що нормами Постанови КМУ № 1448 встановлено участь в перелічених заходах з виконання завдань територіальної оборони цивільними особами разом із Національною поліцією чи представниками Збройних Сил, інших уповноважених органів. Відтак, вважаємо за доцільне внести зміни до абзацу шостого пункту 2 Постанови Кабінету Міністрів України № 1448 та викласти його у наступній редакції:

«*ціль – будь-які об'єкти або особи, виявлені з метою летального застосування особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони членом добровольчого формування, військовослужбовцем військової частини Сил територіальної оборони Збройних Сил та/або представниками інших правоохоронних органів і військових формувань, що створюють або можуть створити небезпеку нападу*»

Наведені зміни нададуть змогу окреслити мету застосування вогнепальної зброї цивільними особами під час виконання завдань територіальної оборони у межах визначеної цілі та у зв'язку зі здійсненням самооборони. Означене питання актуалізується у зв'язку із положенням пункту 11 Постанови КМУ № 828, яким визначено, що виконуючи завдання з відсічі збройної агресії проти України, а також під час здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, тощо військовослужбовець має право самостійно прийняти рішення про застосування зброї та/або бойової техніки відповідно до вимог даного порядку [19]. Постанова КМУ № 1448 містить аналогічну норму щодо застосування членом ДФТГ зброї (пункт 12) [18]. Разом із тим, останнє положення містить логічну неузгодженість, оскільки конструкція норми прямо не вказує мету застосування зброї. Більше того незрозумілим видається ким може бути прийнято рішення про застосуванням зброї членом добровольчого формування, у разі коли останній діє під час виконання завдань територіальної оборони. Зважаючи на зазначене пропонується пункту 12 Постанови Кабінету Міністрів України від 29 грудня № 1448 «Про затвердження порядку застосування членами добровольчих формувань територіальних громад особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони» та викласти його у наступній редакції:

«*12. Член добровольчого формування під час виконання завдань територіальної оборони у складі добровольчого формування, у випадку індивідуальної самооборони, має право самостійно прийняти рішення про застосування особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них відповідно до вимог цього Порядку з подальшим обов'язковим повідомленням командирові добровольчого формування*».

Наведені зміни упорядкують відносини щодо застосування зброї членами ДФТГ (цивільними особами) для цілей виконання завдань територіальної оборони, інших (відсічі та оборони). Вважаємо, що наявність нормами у запропонованому вигляді мінімізує безпідставне застосування зброї членами ДФТГ до осіб, котрі не визначені як «ціль», відповідним абзацом пункту 2 цієї ж Постанови Кабінету Міністрів України.

В цілому, характеризуючи наявність названого нормативно-правового акту (мається на увазі Постанова КМУ № 1448) можливо констатувати, що його зміст спрямований на розширення спроможностей здійснення стримування та відсічі збройної агресії. Більше того, такий крок є вимушений (прийняття документу) з урахуванням стрімкого просування ворога по території України. Підставою такого твердження вважаємо прирівняння окремої категорій цивільних осіб до військовослужбовців Збройних сил України.

У подальшому, розвиток законодавчого забезпечення щодо відсічі збройній агресії росії ознаменовано прийняттям Закону України «Про забезпечення участі цивільних осіб

у захисті України» від 03 березня 2022 року № 2114, яким у відповідності до статті 65 Конституції України встановлено обов'язок захищати Вітчизну, незалежність та територіальну цілісність кожного громадянина. Так, статтею 1 встановлено, що громадяни, особи без громадянства, іноземці, які законно перебувають на території України (цивільні особи) можуть отримати вогнепальну зброю і боєприпаси до неї відповідно до, у разі коли такі особи беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії в період дії воєнного стану. Статтею 2 аналізованого Закону встановлено, що застосування вогнепальної зброї цивільними особами здійснюється аналогічно до застосування зброї військовослужбовцями під час виконання завдань останніми щодо відсічі та стримування збройної агресії проти України. Громадяни котрі отримали зброю для відсічі зобов'язані її здати протягом 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану [20].

Варто окремо наголосити, що з метою використання зареєстрованої особистої мисливської вогнепальної зброї цивільними особами для відсічі збройної агресії Наказом МВС України від 18 березня 2022 року № 195 було продовжено строки дії дозволів на період до 10 днів після припинення або скасування дії воєнного стану в Україні [22].

Отримання зброї цивільними особами здійснюється у порядку затвердженого Наказом МВС України від 07 березня 2022 року № 175 «Про затвердження порядку отримання вогнепальної зброї і боєприпасів цивільними особами, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав». Особливостями наведеної процедури є: по-перше, вогнепальна зброя видається цивільній особі на підставі рішення керівників уповноважених органів в адміністративно-територіальних одиницях територій, на якій оголошено воєнний стан та чи уповноваженими особами; по-друге, цивільні особи звертаються із відповідною заявою до якої додаються: документи, які підтверджують навички володіння зброєю та морально-ділові якості (копія військового квитка осіб рядового, начальницького складу, посвідчення працівника правоохоронного органу, члена ДФТГ, дозволу на придбання, зберігання та носіння мисливської вогнепальної зброї, тощо); по-третє, розгляд заяви здійснюється протягом доби після її надходження; по-четверте, видача вогнепальної зброї заборонено особам, які не досягли 18 річного віку, недієздатним/обмежено дієздатним, особами, що вже отримали зброю, окрім, у разі коли вона була втрачена в наслідок відбиття чи стримування збройної агресії; по-п'яте, вогнепальна зброя та боєприпаси підлягають поверненню до припинення або скасування дії правового режиму воєнного стану, якщо така особа: самоусунулася від відсічі, змінила місце проживання, неспроможна продовжувати участь у відсічі, вчинила кримінальне правопорушення із застосування вогнепальної зброї або погрозою її застосування, тощо [23].

Варто закцентувати увагу на формулюванні, котре потребує уточнення. Йдеться про підставу, за наявності якої зброя цивільним особам не видається чи підлягає поверненню. Означене питання особливо актуальне під час воєнного стану. Такою підставою є вчинення кримінального правопорушення із застосуванням вогнепальної зброї чи погрозою її застосування. Наведена підстава доповнюється низкою інших, зокрема тими, що передбачені абзацами з другого по дев'ятий пункту 2 Наказу МВС України від 02 березня 2022 року № 170 «Про особливості видачі громадянам України дозволу на придбання зберігання та носіння мисливської зброї та набоїв до неї під час дії воєнного стану», зокрема: фактом притягнення особи до адміністративної відповідальності за статтями 130, 44, 173 з позначкою 2, повідомлення про підозру особі, судимості за тяжкий, особливо тяжкий злочин, рішення суду про конфіскацію чи оплатне вилучення зброї в особи [24]. Таким чином, незрозумілим видається дублювання названої «підстави, з подальшим її звуженням, оскільки кримінальні правопорушення із застосуванням зброї чи її погрозою становлять лише частину перелічених підстав у названому Наказі МВС України № 175. Такий факт, вважаємо, призводить до різночитань та неоднакового правозастосування уповноваженими органами. А тому, підставами отримання зброї цивільними особами, котрі виявили бажання прийняти участь у відсічі та стримування збройної агресії щодо України, мають бути виключно підстави визначені Наказом МВС України № 170.

Висновки. У цілому, варто погодитися із авторами статті «Закон про зброю в Україні: воєнна необхідність чи вимога часу?», котрі наголошують, дух і контекстний зміст правового регулювання у період дії правового режиму воєнного стану вказують на розуміння цього явища як особливого, вимушеного на період воєнного стану відносно вільного отримання і застосування зброї цивільними особами з метою захисту від збройного агресора, по суті – в умовах партизанської або близької до неї за сутністю війни. Таке розуміння, безперечно, є продуктом жорсткої воєнної необхідності першого етапу спротиву України агресії РФ та обумовлено суттєвою кількісною перевагою російських збройних сил [25, с. 253]. Дана теза знову ж таки окреслює очевидність незавершеності процесу правового впорядкування обігу зброї серед цивільного населення у наступні періоди війни та необхідності продовження законотворчої роботи на підставі сформованої моделі розвитку ситуації у повоєнний період, прорахуванням особливостей реінтеграції деокупованих територій.

Список використаних джерел:

1. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 64/2022 від 24 .02.2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/642022-41397

2. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 133/2022 від 14.03.2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/1332022-41737

3. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 259/2022 від 18.04.2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/2592022-42237

4. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України № 341/2022 від 17.05.2022 URL: https://www.president.gov.ua/documents/3412022-42617

5. Про оборону України : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1932-12#Text

6. Про загальну мобілізацію: Указ Президента України №69/2022 від 24.02.2022. URL: https://www.president.gov.ua/documents/692022-41413

7. Шведова Г.Л. Незаконний обіг зброї в сучасній Україні: кримінологічний вимір. URL: https://dspace.chmnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/565/1/VII%20%D0%AE%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%B8%D1%87%D0%BD%D1%96%20%D0%9C%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%BB%D1%8F%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96%20%D1%87%D0%B8%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F.pdf#page=26

8. Про право на цивільну вогнепальну зброю: проект Закону України № 5708 від 25.06.2021. Інформаційне управління Апарату Верховної Ради України. URL:https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27190

9. Кузнєцов В.В. Формування нормативно-правового забезпечення участі цивільних осіб у захисті України. Нове українське право. Випуск 4. 2022. С. 50-56.

10. Про внесення змін до Кримінального кодексу України та інших законодавчих актів України щодо визначення обставин, що виключають кримінальну протиправність діяння та забезпечують бойовий імунітет в умовах дії воєнного стану : Закон України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2124-20#Text

11. Баулін Ю.В. Бойовий імунітет як обставина, що виключає кримінальну відповідальність. Кримінально-правові й процесуальні відповіді на виклики воєнного стану в Україні : матеріали круглого столу, проведеного в межах Днів науки на факультеті правничих наук Національного університету «Києво-Могилянська академія» (27 січня 2023 р.). Київ : НаУКМА, 2023. С. 17–24

12. Кузнецов В.В. Обмеження державної монополії на застосування сили: нові виклики в умовах воєнного стану. URL: https://lawmaking.academy/wp-content/uploads/ZBIRNYK_06.10.2022.pdf#page=195

13. Про основи національного спротиву: Закон України від 16.07.2021 1702-IX, *Відомості Верховної Ради* (ВВР), 2021, № 41, ст. 339. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1702-20#Text.

14. Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України № 1449 від 29.12.2021. URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#Text

15. Про затвердження Порядку застосування членами добровольчих формувань територіальних громад особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1448. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1448-2021-%D0%BF#n12

16. Про затвердження Положення про добровольчі формування територіальних громад: Постанова Кабінету Міністрів України № 1449 від 29.12.2021. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1449-2021-%D0%BF#Text

17. Про затвердження Порядку застосування членами добровольчих формувань територіальних громад особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1448. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1448-2021-%D0%BF#n12

18. Про затвердження Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил під час виконання ними завдань щодо відсічі збройної агресії проти України : Постанова Кабінету Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/828-2018-%D0%BF#n10

19. Про затвердження Порядку застосування зброї і бойової техніки з'єднаннями, військовими частинами і підрозділами Збройних Сил під час виконання ними завдань щодо відсічі збройної агресії проти України : Постанова Кабінету Міністрів України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/828-2018-%D0%BF#n10

20. Про затвердження Порядку застосування членами добровольчих формувань територіальних громад особистої мисливської зброї, стрілецької зброї, інших видів озброєння та боєприпасів до них під час виконання завдань територіальної оборони: Постанова Кабінету Міністрів України від 29.12.2021 № 1448. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1448-2021-%D0%BF#n12

21. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті цивільних осіб у захисті України:ЗаконУкраїни.URL:https://ips.ligazakon.net/document/view/t222114?an=1&ed=2022_03_03

22. Про продовження строку дії дозволів у сфері обігу зброї, пристроїв та вибухових матеріалів під час дії воєнного стану в Україні : Наказ МАС України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/RE37681?an=2

23. Про затвердження порядку отримання вогнепальної зброї і боєприпасів цивільними особами, які беруть участь у відсічі та стримуванні збройної агресії Російської Федерації та/або інших держав : Наказ МВС України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/re37631?an=1

24. Про особливості видачі громадянам України дозволу на придбання зберігання та носіння мисливської зброї та набоїв до неї під час дії воєнного стану : Наказ МВС України. URL: https://ips.ligazakon.net/document/view/re37609?an=21&ed=2022_03_01

25. Мельник С.В., Грецьких О.В. Закон про зброю в Україні: воєнна необхідність чи вимога часу? Електронне наукове видання «Аналітичне порівняльне правознавство». URL: http://journal-app.uzhnu.edu.ua/article/view/264973/260951

ВАРГУЛЯК О. Г.,
доктор філософії,
в.о. завідувача кафедри соціального адміністрування та гуманітарних комунікацій
(Чернівецький інститут Міжнародного гуманітарного університету)

УДК 342.9:342.7:304
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.66

АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ВИБУХОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРЕДМЕТІВ

У цій статті приділено увагу питанню природи адміністративно-правового статусу осіб, які постраждали від вибухонебезпечних предметів. На підтвердження актуальності задекларованої теми наведено статистичну інформацію про жертв війни, зокрема тих, хто постраждав після повномасштабного вторгнення в Україну. Процитовано закріплені в українському законодавстві дефініції та сформульовано авторське визначення понять, дотичних до теми, яка розкривається. Зокрема, йдеться про категорії «постраждалі від вибухонебезпечних предметів особи», «правовий статус», «адміністративно-правовий статус» та «адміністративно-правовий статус особи, постраждалої від вибухонебезпечних предметів». Запропоновано розуміти адміністративно-правовий статус особи, постраждалої від вибухонебезпечних предметів як систему визначених та гарантованих державою прав, обов'язків і відповідальності осіб зазначеної категорії, що відображає їх індивідуальні особливості та реальне становище в суспільстві. Виокремлено два адміністративно-правові статуси, яких можуть набути постраждалі особи, а саме: постраждалого внаслідок дії вибухонебезпечних предметів та особи з інвалідністю внаслідок війни. Зауважено на можливості оформлення кожного з цих статусів військовими та цивільними особами. Особливий акцент зроблено на правах, похідних від кожного зі статусів, які витікають із закріплених у національному законодавстві гарантій. Зауважено на процедурах встановлення відповідних адміністративно-правових статусів із зазначенням нормативно-правових актів, якими вони регламентуються, а також на ролі в цих процесах медико-соціальних експертних та лікарсько-консультативних комісій. Акцентовано на наділенні постраждалих осіб правами, гарантованими особам з інвалідністю загалом. Відзначено потребу в удосконаленні законодавства в досліджуваній сфері та практики його реалізації.

Ключові слова: *вибухонебезпечний предмет, адміністративно-правовий статус, постраждала особа, особа з інвалідністю, права, гарантії, законодавство.*

Varhuliak O. G. Administrative and legal status of victims of explosive objects
This article focuses on the issue of the nature of the administrative and legal status of persons injured by explosive objects. Statistical information about war victims, in particular those who suffered after the full-scale invasion of Ukraine, is provided to confirm the relevance of the declared topic. Definitions enshrined in Ukrainian legislation are quoted and the author's definition of concepts related to the topic being disclosed is formulated. In particular, it refers to the categories «persons injured by

explosive objects», «legal status», «administrative-legal status» and «administrative-legal status of a person injured by explosive objects». It is proposed to understand the administrative-legal status of a person injured by explosive objects as a system of rights, duties and responsibilities of persons of the specified category defined and guaranteed by the state, which reflects their individual characteristics and real situation in society. There are two administrative and legal statuses that can be acquired by injured persons, namely: injured as a result of the action of explosive objects and a person with a disability due to war. The possibility of registration of each of these statuses by military and civilian persons is noted. Special emphasis is placed on the rights derived from each of the statuses, which flow from the guarantees enshrined in national legislation. The procedures for establishing the relevant administrative-legal statuses with an indication of the normative-legal acts that regulate them, as well as the role of medical-social expert and medical-advisory commissions in these processes, are noted. Emphasis is placed on granting the affected persons the rights guaranteed to persons with disabilities in general. The need to improve the legislation in the researched area and the practice of its implementation was noted.

Key words: *explosive object, administrative and legal status, injured person, person with disability, rights, guarantees, legislation.*

Вступ. У сучасних воєнних умовах, в яких перебуває Україна з 2014 року, актуальним є питання змісту адміністративно-правового статусу осіб, які постраждали від вибухонебезпечних предметів (далі – постраждалі особи), адже від наявності чи відсутності в постраждалої особи відповідного законодавчо визначеного статусу залежить рівень її соціальної і правової захищеності та задоволеності її прав і потреб.

За інформацією Міністерства внутрішніх справ України станом на січень 2024 року з початку повномасштабної війни 887 людей постраждало внаслідок підривів на вибухонебезпечних предметах, зокрема: 610 людей (з яких 74 дитини) дістали травми, 277 осіб загинули (із них 14 дітей) [1].

За твердженням представників громадянського суспільства з 2014 року правовий статус особи з інвалідністю внаслідок війни вдалося отримати менш ніж 300 цивільним особам. Водночас тільки з лютого 2022 року Організація Об'єднаних Націй зафіксувала понад 32,1 тис. жертв серед цивільного населення по всій Україні, з яких 21 154 особи були поранені, інші померли [14].

Постановка завдання. Наведені цифри красномовно свідчать на користь твердження про актуальність теми адміністративно-правового статусу постраждалих осіб, в якій спробуємо розібратися в цій статті.

Результати дослідження. Відповідно до пункту 11 частини першої статті 1 Закону України «Про протимінну діяльність в Україні» постраждалі від вибухонебезпечних предметів особи – окремі особи або групи осіб, які зазнали фізичних і психологічних травм, фінансових втрат або законні права та інтереси яких були порушені використанням та (або) наявністю вибухонебезпечних предметів або діями чи бездіяльністю відповідальних осіб, або члени сімей осіб, загиблих від вибухонебезпечних предметів [11].

Процитоване визначення вбачається таким, що потребує корегування оскільки вжите в ньому формулювання «зазнали … фінансових втрат або законні права та інтереси яких були порушені» не відповідає ознаці реалістичності, оскільки відповідні негативні наслідки жодним чином не впливають на вирішення питання зі статусом постраждалої особи та наслідки його набуття.

Що ж таке – адміністративно-правовий статус постраждалої особи?

О.Ф. Скакун сформульовано таке визначення правового статусу: це – система закріплених у нормативно-правових актах і гарантованих державою прав, свобод, обов'язків, відповідальності, згідно з якими індивід як суб'єкт права (тобто, володіючий правосуб'єктністю)

координує свою поведінку в суспільстві [13, с. 409]. Своєю чергою, як стверджує О.В. Ніцевич, адміністративно-правовий статус – це сукупність взаємопов'язаних та обумовлених прав, обов'язків та інших елементів, що врегульовані нормами адміністративного права [5, с. 188].

Звідси вважаємо, що адміністративно-правовий статус особи, постраждалої від вибухонебезпечних предметів – це система визначених та гарантованих державою прав, обов'язків і відповідальності осіб зазначеної категорії, що відображає їх індивідуальні особливості та реальне становище в суспільстві.

Аналізуючи національне законодавство, можна виокремити два статуси, яких можуть набути постраждалі особи, а саме:

– постраждалий внаслідок дії вибухонебезпечних предметів;

– особа з інвалідністю внаслідок війни.

Важливо відзначити, що встановлення зазначених статусів можливе як військовим особам, так і цивільним. Який статус набути особа обирає самостійно.

Принагідно зазначимо, що ключовим елементом адміністративно-правового статусу постраждалої особи є її права, які в цьому конкретному випадку дають уяву про природу такого статусу. Саме правам, які витікають із державних гарантій, і буде приділено увагу далі.

Стосовно адміністративно-правового статусу постраждалої внаслідок дії вибухонебезпечних предметів особи, він встановлюється медико-соціальними експертними комісіями щодо повнолітніх осіб та лікарсько-консультативними комісіями щодо дітей віком до 18 років на підставі витягу з Єдиного реєстру досудових розслідувань про відкриття кримінального провадження стосовно факту одержання постраждалою особою поранення чи інших ушкоджень здоров'я від вибухонебезпечних предметів. Зазначене передбачено пунктом 19-5 Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317 «Питання медико-соціальної експертизи» та підпунктом 10 пункту 7 постанови Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 917 «Деякі питання встановлення лікарсько-консультативними комісіями інвалідності дітям» [2; 6].

Особа, яка набула зазначеного статусу, може розраховувати на такі гарантії, визначені в законодавстві:

– на медичну допомогу;

– на психологічну допомогу;

– на професійну допомогу;

– на соціальну допомогу. Цей вид допомоги включає надання постраждалим особам одноразової компенсації за шкоду, заподіяну здоров'ю, розмір якої сягає від 7 083 грн до 11 805 гривень; надання постраждалим особам щорічної допомоги на оздоровлення; проходження постраждалими особами безоплатної психологічної, медико-психологічної реабілітації у відповідних центрах з відшкодуванням вартості проїзду до таких центрів і назад та вартості проживання протягом проходження реабілітації (у разі, якщо проживання не надається); позачергове обов'язкове забезпечення постраждалих дітей місцями у закладах дошкільної освіти незалежно від відомчої підпорядкованості; виплату постраждалій дитині в підвищеному розмірі державної соціальної допомоги, призначеної дітям з інвалідністю віком до 18 років [3; 7; 11].

Що стосується адміністративно-правового статусу особи з інвалідністю внаслідок війни, який також може набути постраждала особа, то рішення про надання цього статусу приймається органами соціального захисту населення на підставі висновку міжвідомчої комісії з питань встановлення факту отримання особами поранень чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння на території проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, проведення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України. Підставами для цього є норми та положення Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» (абзац шостий пункту 4 частини другої статті 7), Положення про порядок, умови та критерії встановлення інвалідності, затвердженого

постановою Кабінету Міністрів України від 3 грудня 2009 р. № 1317 (пункт 19-3), постанови Кабінету Міністрів України від 21 листопада 2013 р. № 917 «Деякі питання встановлення лікарсько-консультативними комісіями інвалідності дітям» (підпункт 9 пункту 7) та Порядку надання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в АТО, здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх проведення, під час безпосередньої участі у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2015 р. № 685 [2; 6; 8; 9;12].

Гарантії для осіб з інвалідністю внаслідок війни визначено статтею 13 Закону України «Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту» [12]. До них належать, окрім іншого, такі:

– безплатне одержання ліків, лікарських засобів, імунобіологічних препаратів та виробів медичного призначення за рецептами лікарів;

– позачергове безплатне зубопротезування (за винятком протезування з дорогоцінних металів), безплатне забезпечення іншими протезами і протезно-ортопедичними виробами;

– позачергове обслуговування амбулаторно-поліклінічними закладами, а також позачергова госпіталізація;

– користування при виході на пенсію (незалежно від часу виходу на пенсію) чи зміні місця роботи поліклініками та госпіталями, до яких вони були прикріплені за попереднім місцем роботи;

– щорічне медичне обстеження і диспансеризація із залученням необхідних спеціалістів [12];

– виплата пенсії або щомісячного довічного грошового утримання чи державної соціальної допомоги, що виплачується замість пенсії, у підвищених розмірах (особам з інвалідністю I групи – 50 % прожиткового мінімуму для осіб, які втратили працездатність, II групи – 40 %, III групи – 30 %);

– щорічна виплата разової грошової виплати до Дня Незалежності України (I група – 3 100 грн, II група – 2 900 грн, III група – 2 700 гривень);

– позачергове обслуговування закладами та установами, що надають соціальні послуги з догляду;

– позачергове обслуговування підприємствами, установами, організаціями служби побуту, громадського харчування, житлово-комунального господарства, міжміського транспорту [12];

– позачергове забезпечення продовольчими товарами поліпшеного асортименту та промисловими товарами підвищеного попиту згідно зі встановленими переліком та нормами;

– 100-процентна знижка плати за користування житлом (квартирна плата) в межах встановлених норм (зокрема й члени сім'ї, які проживають разом);

– 100-процентна знижка плати за користування комунальними послугами (газом, електроенергією та іншими послугами) та скрапленим балонним газом для побутових потреб в межах середніх норм споживання (зокрема й члени сім'ї, які проживають разом);

– 100-процентна знижка вартості палива, в тому числі рідкого, в межах норм, встановлених для продажу населенню, для осіб, які проживають у будинках, що не мають центрального опалення (зокрема й члени сім'ї, які проживають разом) [12];

– позачергове забезпечення житлом осіб, які потребують поліпшення житлових умов;

– одержання позики на будівництво, реконструкцію або капітальний ремонт жилих будинків і подвірних будівель, приєднання їх до інженерних мереж, комунікацій, а також позики на будівництво або придбання дачних будинків і благоустрій садових ділянок;

– позачерговий безплатний капітальний ремонт власних жилих будинків і квартир та першочерговий поточний ремонт жилих будинків і квартир [12];

– державна цільова підтримка для здобуття такими особами та їх дітьми професійної (професійно-технічної), фахової передвищої та вищої освіти у державних та комунальних закладах освіти;

– позачергове працевлаштування за спеціальністю відповідно до підготовки та висновків медико-соціальної експертизи [12];

– переважне право на залишення на роботі при скороченні чисельності чи штату працівників у зв'язку із змінами в організації виробництва і праці та на працевлаштування у разі ліквідації підприємств, установ, організацій;

– виплата допомоги по тимчасовій непрацездатності працюючим особам з інвалідністю внаслідок війни в розмірі 100 % середньої заробітної плати незалежно від стажу роботи [12];

– виплата працюючим особам з інвалідністю допомоги по тимчасовій непрацездатності до 4 місяців підряд або до 5 місяців протягом календарного року, а також допомоги по державному соціальному страхуванню за весь період перебування в санаторії [12];

– використання чергової щорічної відпустки у зручний для них час, а також одержання додаткової відпустки із збереженням заробітної плати строком 14 календарних днів на рік;

– безплатний проїзд усіма видами міського пасажирського транспорту, автомобільним транспортом загального користування в сільській місцевості, а також залізничним і водним транспортом приміського сполучення та автобусами приміських і міжміських маршрутів (зокрема й супроводжуючий особи з інвалідністю I групи);

– безоплатний проїзд осіб з інвалідністю I та II груп один раз на рік (туди і назад) залізничним, водним, повітряним або міжміським автомобільним транспортом, а супроводжуючим осіб з інвалідністю I групи (не більше одного супроводжуючого), – 50 % знижка вартості проїзду. Особам з інвалідністю III групи – із 50 % знижкою вартості проїзду. Користування міжміським транспортом зазначених видів у період з 1 жовтня до 15 травня з 50 % знижкою вартості проїзду без обмеження кількості поїздок особами з інвалідністю внаслідок війни та супроводжуючими осіб з інвалідністю I групи (не більше одного супроводжуючого) [12];

– позачергове безоплатне забезпечення автомобілем, виплата компенсації на бензин (пальне), ремонт, технічне обслуговування автомобілів або на транспортне обслуговування;

– звільнення від орендної плати за нежилі приміщення, що орендуються під гаражі для спеціальних засобів пересування та безплатне надання для цих засобів гаражів-стоянок [12].

Окремо потрібно зупинитися на гарантіях для осіб з інвалідністю внаслідок війни з числа працівників об'єктів критичної інфраструктури, державних службовців, посадових осіб місцевого самоврядування. Їм законодавством гарантована одноразова грошова допомога за шкоду життю та здоров'ю в таких розмірах: 1) особам з інвалідністю I групи – 800 тис. грн; 2) особам з інвалідністю II групи – 500 тис. грн.; 3) особам з інвалідністю III групи – 200 тис. грн.; 4) у разі загибелі (смерті) – 1 млн гривень [4; 10].

Насамкінець зазначимо, що на постраждалих осіб, яким встановлено один із охарактеризованих адміністративно-правових статусів, за фактом наявності інвалідності поширюються гарантій, передбачені для осіб з інвалідністю, зокрема права: на соціальні виплати; на безоплатну медичну допомогу в державних і комунальних закладах охорони здоров'я; на безплатне забезпечення санаторно-курортними путівками чи грошову компенсацію замість них і вартості самостійного санаторно-курортного лікування; на забезпечення соціальними послугами; на забезпечення допоміжними засобами реабілітації і виробами медичного призначення; на забезпечення реабілітаційними послугами; на преференції в питаннях зайнятості та працевлаштування; на пільговий проїзд; на поліпшення житлових умов; на надання безоплатної правничої допомоги тощо.

Висновки. Наявність у постраждалої особи одного з охарактеризованих вище адміністративно-правових статусів є запорукою підвищення її соціальної та правової захищеності. Однак практика свідчить, що отримати відповідні статуси, особливо коли йдеться про особу з інвалідністю внаслідок війни, вкрай складно, якщо не неможливо. У людей йдуть роки на збір документів та отримання позивного рішення. У зв'язку з цим потребують вдосконалення законодавство, яким регламентується процедура встановлення статусів постраждалого внаслідок дії вибухонебезпечних предметів та особо з інвалідністю внаслідок війни, а також практика його виконання.

Список використаних джерел:

1. Від початку вторгнення майже 900 людей постраждало через вибухонебезпечні предмети. URL: https://lb.ua/society/2024/01/11/593180_vid_pochatku_vtorgnennya_mayzhe_900.html

2. Деякі питання встановлення лікарсько-консультативними комісіями інвалідності дітям : постанова Кабінету Міністрів України від 21 листоп. 2013 р. № 917. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/917-2013-%D0%BF#Text

3. Деякі питання призначення і виплати одноразової компенсації та щорічної допомоги, передбачених Законом України «Про протимінну діяльність в Україні» : постанова Кабінету Міністрів України від 29 верес. 2021 р. № 1020. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1020-2021-%D0%BF#Text

4. Деякі питання соціального захисту осіб, які мають особливі та особливі трудові заслуги перед Батьківщиною, ветеранів війни та осіб, що працюють в спеціальних умовах : постанова Кабінету Міністрів України від 27 груд. 2023 р. № 1396. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1396-2023-%D0%BF

5. Ніцевич О.В. Адміністративно-правовий статус журналіста в умовах воєнного стану // *Вісник* Луганського навчально-наукового інституту імені Е.О. Дідоренка. № 1. 2024. DOI: https://doi.org/10.33766/2786-9156.105.186-194

6. Питання медико-соціальної експертизи : постанова Кабінету Міністрів України від 3 груд. 2009 р. № 1317. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1317-2009-%D0%BF#Text

7. Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю : Закон України від 16 листоп. 2000 р. № 2109-III. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2109-14#Text

8. Про затвердження Положення про міжвідомчу комісію з питань встановлення факту отримання особами поранень чи інших ушкоджень здоров'я, одержаних від вибухових речовин, боєприпасів і військового озброєння на території проведення антитерористичної операції, здійснення заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації у Донецькій та Луганській областях, проведення заходів, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : наказ Міністерства у справах ветеранів України від 03 серп. 2023 р. № 184. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1607-23#Text

9. Про затвердження Порядку надання статусу особи з інвалідністю внаслідок війни особам, які отримали інвалідність внаслідок поранення, контузії, каліцтва або захворювання, одержаних під час безпосередньої участі в АТО, здійсненні заходів із забезпечення національної безпеки і оборони, відсічі і стримування збройної агресії Російської Федерації в Донецькій та Луганській областях, забезпеченні їх проведення, під час безпосередньої участі у заходах, необхідних для забезпечення оборони України, захисту безпеки населення та інтересів держави у зв'язку з військовою агресією Російської Федерації проти України : постанова Кабінету Міністрів України від 08 верес. 2015 р. № 685. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/685-2015-%D0%BF#Text

10. Про одноразову грошову допомогу за шкоду життю та здоров'ю, завдану працівникам об'єктів критичної інфраструктури, державним службовцям, посадовим особам місцевого самоврядування внаслідок військової агресії Російської Федерації проти України : Закон України від 20 берез. 2023 р. № 2980-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2980-20#Text

11. Про протимінну діяльність : Закон України від 6 груд. 2018 р. № 2642-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2642-19#Text

12. Про статус ветеранів війни, гарантії їх соціального захисту : Закон України від 22 жовт. 1993 р. № 3551-XII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3551-12#Text

13. Скакун О.Ф. Теория государства и права : [учебн.] / Скакун О.Ф. Х. : Консум; Ун-т внутр. дел, 2000. 704 с.

14. Ukraine. Protection Analysis Update. The Critical Need for Protection amongst Armed Conflict and Violence. July. 2024. URL: https://www.globalprotectioncluster.org/sites/default/files/2024-07/ukraine_protection_analysis_update_-_july_2024.pdf

ВІХЛЯЄВ М. Ю.,
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного,
фінансового та інформаційного права
(ДВНЗ «Ужгородський національний університет»)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.67

ПРОБЛЕМАТИКА ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В КОНТЕКСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ

В статті розглядаються актуальні теоретичні питання щодо застосування заходів дисциплінарної відповідальності публічних службовців та наведені правові позиції Верховного Суду в контексті звільнення особи з публічної служби. Звертається увага на окремі моменти проблематики інституту дисциплінарної відповідальності публічних службовців та висвітлені шляхи їх вирішення із урахуванням усталеної практики Верховного Суду. Доведено, що звільнення з державної служби, як різновид дисциплінарного стягнення може бути застосоване в разі здійснення таких правопорушень, як: несправедливе виконання Присяги державного службовця; прояви неповаги до держави, її символів та українського народу; неналежне використання службових повноважень, за умови, що такі дії не містять ознак кримінального або адміністративного правопорушення. На підставі аналізу судової практики застосування дисциплінарних стягнень, зроблено висновок, що є випадки, коли за вчинення дисциплінарного проступку до публічного службовця застосовується, попри існування менш суворих заходів впливу, звільнення з посади державної служби. Встановлено, що розгалужена система законодавства у сфері публічної служби супроводжується певними невідповідностями та суперечностями. Це може створювати плутанину у практичному застосуванні законодавства й ускладнювати його виконання. Наголошено, що перелік дисциплінарних правопорушень, що наведений у Законі України «Про державну службу» потребує осучаснення. Таким чином, наголошується про необхідність провести детальну ревізію даних норм для усунення неузгодженостей і покращення правозастосування. Визначено, що існуючі недоліки в законодавстві, що стосується звільнення особи з публічної служби, безпосередньо впливають на систему дисциплінарної відповідальності публічних службовців; в сучасних умовах, проблеми, пов'язані зі звільненням з посад, вельми успішно вирішуються завдяки правозахисній позиції Верховного Суду; існує нагальна необхідність удосконалення законодавчих норм, що регулюють дисциплінарну відповідальність публічних службовців; обговорення теоретичних аспектів цього питання потребує більш глибокого аналізу, особливо у контексті нинішніх соціальних змін в Україні. Це обумовлено тим, що такі дослідження є ключовим елементом адміністративно-правової науки та створюють фундамент для подальшого розвитку наукових концепцій.

Ключові слова: *дисциплінарна відповідальність, підстави дисциплінарної відповідальності, юридична відповідальність публічних службовців, підстави дисциплінарної відповідальності публічних службовців, звільнення з посади, звільнення особи з публічної служби, незаконне звільнення, адміністративні суди, судовий захист.*

Vikhliaiev M. Yu. The problem of dismissal from public service in the context of disciplinary liability of public officers

The article considers topical theoretical issues regarding the application of measures of disciplinary responsibility of public servants and the legal positions of the Supreme Court in the context of the dismissal of a person from public service. Attention is drawn to certain aspects of the issue of the institution of disciplinary responsibility of public servants and the ways of solving them are highlighted, taking into account the established practice of the Supreme Court. It has been proven that dismissal from public service, as a type of disciplinary penalty, can be applied in the event of such offenses as: unfair performance of the Oath of a civil servant; manifestations of disrespect for the state, its symbols and the Ukrainian people; improper use of official powers, provided that such actions do not contain signs of a criminal or administrative offense. Based on the analysis of the practice of applying disciplinary sanctions, it was concluded that there are cases when, despite the existence of less severe measures of influence, dismissal from the civil service position is applied to a public servant for committing a disciplinary offense. It was established that the extensive system of legislation in the field of public service is accompanied by certain inconsistencies and contradictions. This can create confusion in the practical application of the law and complicate its implementation. It was emphasized that the list of disciplinary offenses specified in the Law of Ukraine «On Civil Service» needs to be updated. Thus, it is emphasized the need to carry out a detailed revision of these norms to eliminate inconsistencies and improve law enforcement. It was determined that the existing shortcomings in the legislation related to the dismissal of a person from public service directly affect the system of disciplinary responsibility of public employees; in modern conditions, problems related to dismissal from positions are very successfully solved thanks to the human rights position of the Supreme Court; there is an urgent need to improve legislative norms regulating disciplinary responsibility; the discussion of the theoretical aspects of this issue requires a deeper analysis, especially in the context of current social changes in Ukraine. This is due to the fact that such studies are a key element of administrative and legal science and create a foundation for the further development of scientific concepts.

Key words: *disciplinary liability, grounds for disciplinary liability, legal liability of public officials, grounds for disciplinary liability of public officials, dismissal from office, dismissal of a person from public service, illegal dismissal, administrative courts, judicial protection.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Однією з найпоширеніших категорій судових справ, які розглядаються адміністративними судами в Україні, є спори, що виникають у зв'язку з прийомом (обранням, призначенням) громадян на посади в публічній службі, а також питаннями проходження служби та звільнення з неї. Звісно, звільнення з посади публічної служби за власним бажанням, як правило не породжує публічно-правові спори. Велика кількість таких спорів пов'язано із тим, що припинення державної служби здійснюється за ініціативою суб'єкта призначення за вчинення державним службовцем дисциплінарного проступку, який передбачає звільнення (п. 4 ч. 1 ст. 87 Закону України « Про державну службу» [1] (далі – Закон № 889-VIII) і в деяких випадках це здійснюється з порушення вимог законодавства, що дозволяє говорити про незаконне звільнення. Оскільки ці питання є серйозними для забезпечення стабільності та ефективності інститутів публічного адміністрування, їх розгляд в судах має велике значення для правозахисної практики в Україні.

Дійсно, гарантією ефективного захисту прав людини та громадянина від можливих порушень з боку суб'єктів владних повноважень (далі – СВП) є забезпечення єдності судової

практики в адміністративних справах. Як зазначено в пункті 4 частини 4 статті 17 Закону України «Про судоустрій та статус суддів» [2], дана позиція становить одну з основних засад національної судової системи, що безпосередньо впливає на зміст і напрямок діяльності судових органів.

Також, останнім часом загострюється попит на розуміння правових наслідків відновлення на посаді у випадках незаконного звільнення особи з публічної служби. Це пов'язано із тим, що питання, які стосуються прийняття громадян на публічну службу, її проходження та підстав, умов звільнення, підпадають під дію різних спеціальних нормативно-правових актів, які залежать від характеру та виду цієї служби. Проте варто зазначити, що на практиці ці нормативно-правові документи часто є неоднозначними у своїй регуляції стосовно причин, підстав і процедур звільнення, відновлення на посаді в випадках незаконного звільнення, а також нарахування та виплати середньої зарплати за час вимушеного прогулу. Більш того, деякі з цих актів мають значні прогалини, що ускладнює їх застосування і може призводити до правової невизначеності.

У Висновку № 20 (2017) Консультативної ради європейських судів (КРЄС) « Про роль судів у забезпеченні єдності та застосуванні закону від 10.10.2017 р., зазначено, що « Єдине застосування закону обумовлює довіру громадськості до судів, покращує громадську думку щодо справедливості та правосуддя» [3].

У зв'язку з цим, що останнім часом збільшилося кількість публічно-правових спорів, пов'язаних із звільнення осіб з публічної служби в наслідок застосування заходів дисциплінарної відповідальності та прискорення євроінтеграційних процесів, то і актуалізувалися дослідження в зазначені сфері.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Повернення до аналізу проблем функціонування публічної служби обумовлено різноманітними чинниками, зокрема істотними прогалинами в законодавстві, які усуваються за рахунок рекомендацій науковців на підставі досліджень проведених українськими вченими, такими як В.Б. Авер'янов, Л.Р. Біла-Тіунова, Ю. П. Битяк, І.П. Голосніченко, О.І. Миколенко, Н.С. Панова, В. П. Тимощук, А. М. Школик, М. А. Баламуш та інші. Незважаючи на широкий внесок у дослідження публічної служби, в тому числі і питань пов'язаних із дисциплінарною відповідальністю публічних службовців, багато теоретичних аспектів потребують глибшого аналізу, особливо в умовах сучасних змін в Україні. Це важливе для розвитку адміністративно-правової науки, ґрунтуючись на нових наукових підходах, які відповідають сучасним реаліям.

Постановка завдань. Основними завданнями, розв'язанню яких присвячена дана стаття, є наступні: а) виявити проблемні моменти застосування заходів дисциплінарної відповідальності публічних службовців; б) показати правові позиції суду по певним питанням в контексті звільнення особи з публічної служби.

Виклад основного матеріалу. Правовий статус осіб, що займають публічну службу, включає в себе кілька ключових компонентів: процес вступу до публічної служби, умови та процедури її проходження, механізми звільнення, а також соціально-економічний статус. Цей статус регулюється нормами різних правових систем, зокрема, конституційного, адміністративного, трудового, цивільного, кримінального і фінансового права, переважна частина яких належить до домену публічного права. Ця складна і специфічна структура свідчить про важливість та багатогранність інституту публічної служби, що в свою чергу, зумовлює розширення юрисдикції адміністративних судів на розгляд справ, пов'язаних із прийомом на службу, її проходженням і звільненням (відповідно до п. 2 ч. 1 статті 19 Кодексу адміністративного судочинства України [4], далі – КАСУ). Конструкція цієї норми є визначальною для формулювання предмету позову у досліджуваній категорії справ.

Згідно з приписами ч. 2 ст. 2 КАС, адміністративні суди зобов'язані перевіряти законність рішень, дій або бездіяльності суб'єктів владних повноважень. Ця перевірка передбачає, що усі рішення повинні бути прийняті на основі законодавчих норм, у межах наданих

повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Важливо, щоб такі дії здійснювались з належним врахуванням всіх обставин, які можуть вплинути на прийняття рішення, із забезпеченням неупередженості та добросовісності.

Враховуючи виклики сучасності, сучасне українське законодавство зазнає важливих змін, спрямованих на розширення судового захисту. Це охоплює, зокрема, посилення контролю за правомірністю рішень, прийнятих органами влади, що суттєво впливає на формування правової держави в Україні.

Наприклад, у Постанові від 03.06.2019 р. № 2140/1304/18 зазначено, «що однією з найважливіших тенденцій розвитку сучасного законодавства України є розширення сфери судового захисту, в тому числі судового контролю за правомірністю і обґрунтованістю рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень» [5].

І це пов'язано із тим, що публічна служба охоплює різноманітні аспекти діяльності на державних політичних посадах, членство в колегіальних органах, професійну діяльність суддів і прокурорів, військову службу, альтернативну (невійськову) службу, а також інші форми державної служби. До цієї категорії також відноситься патронатна служба в державних органах, а також службова діяльність в органах влади АРК та в органах місцевого самоврядування.

В той же час, наявність розгалуженої системи законодавства у сфері публічної служби обумовлює і наявність певних неузгодженостей та протиріч. Наприклад, огляд переліку дисциплінарних правопорушень, визначений у Законі України «Про державну службу», виявляє низку недоліків у його складанні та формулюванні. Ці недоліки мають істотне значення для інституту дисциплінарної відповідальності державних службовців у цілому. Так, існує загальноприйнята практика класифікації правопорушень (як кримінальних, так і адміністративних) за об'єктами посягання. Однак у даному випадку цей підхід законодавцем не враховано, а альтернативні підходи визначити майже неможливо, що свідчить про відсутність системності в класифікації видів дисциплінарних проступків, викладених у статті 65 Закону № 889-VIII. Також не прослідковується й залежність від тяжкості цих проступків або суворості дисциплінарних стягнень.

«Поняття дисциплінарного проступку можна визначити через наступні дії: неналежне виконання службових обов'язків; недотримання правил службової етики порушення встановлених для державних службовців обмежень та заборон. Дисциплінарний проступок може виражатися як у протиправних діях, так і в бездіяльності державних службовців – невиконанні службових обов'язків, які визначені у законодавстві чи в посадових інструкціях. Наслідком вчинення дисциплінарного проступку є застосування заходів дисциплінарної відповідальності» [10, с. 2].

Відповідно до ч. 1 ст. 66 Закону України № 889-VIII, до державних службовців застосовується один із таких видів дисциплінарного стягнення: 1) зауваження; 2) догана; 3) попередження про неповну службову відповідність; 4) звільнення з посади державної служби [1].

На підставі аналізу практики застосування дисциплінарних стягнень, можливо говорити про непоодинокі випадки, коли за вчинення дисциплінарного проступку до публічного службовця застосовується, попри існування менш суворих заходів впливу, звільнення з посади державної служби.

Згідно з положеннями частини 5 статті 66 Закону № 889-VIII, звільнення з державної служби є особливим заходом дисциплінарного впливу. Дане положення корелюється із положеннями Касаційного адміністративного суду Верховний Суд (далі – КАС ВС). Так, у Постанові КАС ВС від 20.05.2019 р., обґрунтовується висновок, « що звільнення зі служби … як вид стягнення є крайнім заходом дисциплінарного впливу … застосовуючи крайню міру дисциплінарного стягнення відповідач повинен .. належним чином обґрунтувати необхідність застосування такої міри та неможливість застосування інших видів дисциплінарного стягнення» [6] .

Звільнення з державної служби, як різновид дисциплінарного стягнення може бути застосоване в разі скоєння таких порушень як: а) не виконання Присяги державного

службовця; б) прояву неповаги до держави, її символів та українського народу; неналежне використання службових повноважень, за умови, що такі дії не містять ознак кримінального або адміністративного правопорушення.

На підставі аналізу судової практики, можливо говорити, що однією з найбільш поширених причин, з яких працівники добиваються поновлення на своїй посаді, є недоказовість грубого дисциплінарного порушення, яке стало причиною їх звільнення. Це означає, що відповідач, на якого покладено тягар доказування, не зміг довести факти, що стосуються вчинення порушення з боку позивача. Це повність корелюється із нормами ч. 2 ст. 77 КАСУ, що в адміністративних справах про протиправність рішень, дій чи бездіяльності суб'єкта владних повноважень обов'язок щодо доказування правомірності свого рішення, дії чи бездіяльності покладається на відповідача. Враховуючи імперативи ч. 1 ст. 90 КАСУ, суд оцінює докази, які є у справі, за своїм внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх безпосередньому, всебічному, повному та об'єктивному дослідженні.

При формуванні стратегії захисту прав і свобод позивача, в контексті дисциплінарної відповідальності публічних службовців, існує ряд важливих аспектів, які слід обов'язково брати до уваги. Так, потрібно розуміти, що наявність судового рішення, яке б констатувало вину особи у скоєнні кримінального правопорушення, не є необхідною умовою для притягнення до дисциплінарної відповідальності. Такий підхід підтримується Великою Палатою Верховного Суду, котра вказала на відсутність правових перешкод для дисциплінарних проваджень, навіть якщо особа не була визнана винною у кримінальному контексті. Це питання детально розкрито в ряді постанов Великої Палати Верховного Суду, зокрема у справах № 800/547/17 (П/9901/87/18) від 25 квітня 2018 року [7] і № 800/454/17 (П/9901/141/18) від 22 січня 2019 року [8] та інших, де підкреслюється важливість розмежування підстав для притягнення до дисциплінарної та кримінальної відповідальності.

В науковій літературі, в національному законодавстві неодноразово наголошується про реалізації правила « застосування дисциплінарного стягнення лише за дисциплінарне правопорушення в межах чинного законодавства».

І в цьому контексті, Н. Кайда зазначає, що «Дисциплінарне стягнення може бути накладено тільки у разі встановлення факту вчинення дисциплінарного проступку та вини державного службовця» [9].

Цікавою є правова позиція Верховного суду, яка закріплена у постанові від 25 серпня 2020 року у справі № 826/19766/16, « звільнення працівника з підстав, не передбачених законом, або з порушенням установленого законом порядку, свідчить про незаконність такого звільнення і тягне за собою поновлення порушених прав працівника [10].

На нашу думку, не менш важливою є ще одна підстава для задоволення позову адміністративними судами – це випадки, коли звільнення визнається судом непропорційним або надмірно суворим покаранням за дисциплінарне правопорушення. В таких ситуаціях суд може дотримується позиції, що хоча особа й вчинила проступок, його серйозність не виправдовує найжорсткішого покарання у вигляді звільнення. Таким прикладом є справа № 821/1180/18, де суд розглянув обставини справи і ухвалив рішення на користь позивача [11].

Враховуючи велику кількість спорів щодо припинення публічної служби на підставі вчинення публічним службовцем дисциплінарного проступку, який звільнена особа оскаржує, сформована правова позиція судів в цьому питання. «Під час визначення виду дисциплінарного стягнення необхідно враховувати характер дисциплінарного проступку, обставини, за яких він був вчинений, настання тяжких наслідків, добровільне відшкодування заподіяної шкоди, попередню поведінку державного службовця та його ставлення до виконання посадових обов'язків» [12].

Варто підкреслити, що ці обставини, пов'язані з дисциплінарними правопорушеннями, часто залишаються поза увагою дисциплінарних комісій. Тенденція ігнорувати їх у висновках службового розслідування може привести до неповного або однобічного аналізу ситуації. Часто на такі деталі не звертають уваги, що підриває віру у об'єктивність і справедливість застосування дисциплінарних стягнень.

Потребує уточнення і правова позиція Верховного Суду стосовно вирішення питання строку у справах щодо звільнення з публічної служби – один місяць, який є достатнім строком для того, щоб у справах цієї категорії особа визначилася, чи звертатиметься вона до суду з позовом за захистом своїх прав і законних інтересів чи ні. Подібні висновки у справах цієї категорії, закріплено у постановах Верховного Суду від 17 липня 2019 р. у справі № 821/2004/17 [13], від 20 травня 2020 р. у справі № 826/14598/16, від 16 листопада 2022 р. у справі № 240/19150/20 [14] та інших.

Наведене вище дозволяє визнати, що є широкий спектр питань, пов'язаних із звільненням особи з публічної служби, особливо незаконного звільнення, багато теоретичних аспектів все ще потребують глибшого дослідження, особливо в контексті сучасних політико-правових трансформацій в Україні. Ці дослідження є важливим елементом в адміністративно-правовій науці і створюють необхідну базу для подальшого розвитку наукових ідей. Однак, в умовах швидкоплинних змін в державних процесах, існує нагальна потреба у нових наукових підходах, які б відповідали актуальним реаліям сьогодення

Висновки та перспективи подальших розвідок. На підставі проведеного дослідження можна зробити висновок, що: 1) недоліки законодавства в контексті звільнення особи у публічної служби мають істотне значення для інституту дисциплінарної відповідальності публічних службовців; 2) в сучасних умовах вирішення проблемних питань, які виникають у зв'язку із звільненням з посади особи вирішуються завдяки сформованої правової позиці Верховного Суду; 3) є потреба та необхідність удосконалення законодавства в контексті застосування заходів дисциплінарної відповідальності; 4) дискурси, що стосуються теоретичних аспектів, вимагають подальшого поглибленого аналізу, зокрема в умовах сучасних суспільних трансформацій, які відбуваються в Україні. І це пов'язано із тим, що такі дослідження становлять важливий компонент адміністративно-правової науки та формують необхідне підґрунтя для подальшого розвитку наукових концепцій та ідей.

Список використаних джерел:

1. Про державну службу: Закон України від 10.12.2015 № 889-VIII. URL: https: // zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

2. Про судоустрій та статус суддів: Закон України від 02.06.2016 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#Text

3. Про роль судів у забезпеченні єдності та застосуванні закону : Висновок № 20 (2017) Консультативної ради європейських судів від 10.10.2017 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/vysnovok_kryes_20.pdf

4. Кодекс адміністративного судочинства України : Закон України від 06.07.2005 № 2747-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

5. Постанова П'ятого апеляційного адміністративного суду у справі № 2140/1304/18 від 03.06. 2019 р. № 2140/1304/18. URL: https: //verdictum.ligazakon.net/document/82140617

6. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду у справі № 821/1180/18 від 20.05.2019 р. URL: https: //verdictum.ligazakon.net/document/81818189

7. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі № 800/547/17 (провадження П/9901/87/18) від 25 квітня 2018 р. URL: https: //zakononline.com.ua/court-decisions/show/73837584

8. Постанова Великої Палати Верховного Суду у справі усправі № 800/454/17 (П/9901/141/18) від 22 січня 2019 р. URL: https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/79958086

9. Кайда Н. Припинення державної служби. URL: https: //www.hsa.org.ua/blog/prohodzhennya-publichnoyi-sluzhby-u-period-diyi-voyennogo-stanu

10. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду у від 25 серпня 2020 року у справі № 826/19766/16 (провадження № К/9901/19705/19). URL: https:// verdictum.ligazakon.net/document/88027882

11. Правове регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців (досвід країн Європейського Союзу). Інформаційна довідка, підготовлена Європейським інформаційно-дослідницьким центром на запит Комітету Верховної Ради України. URL: https: //infocenter.rada.gov.ua/uploads/documents/29411.pdf

12. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду у справі № 821/1180/18 (провадження № К/9901/2305/19) від 20.05.2019 р. URL : https: //verdictum.ligazakon.net/document/81818189

13. Огляд судової практики Верховного Суду у галузі пенсійного забезпечення за липень 2023 року (процесуальні аспекти). URL: https: //www.hsa.org.ua/lectors/podkopajeva-irina/articles/ogliad-sudovoyi-praktiki-verxovnogo-sudu-u-galuzi-pensiinogo-zabezpecennia-za-lipen-2023-roku-procesualni-aspekti

14. Постанова Касаційного адміністративного суду Верховного Суду у справі № 240/19150/20 від 16 листопада 2022 р. URL: https: //protocol.ua/ua/postanova_kas_vp_vid_16_11_2022_roku_u_spravi_240_19150_20/

САФОНЧИК О. І.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри цивільного права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0001-6781-8219

УДК 347.440:625.7/8(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.68

ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН ЗА ДОГОВОРОМ НА КАПІТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ

В представленій статті розглянуто окремі аспекти цивільно-правової відповідальності сторін за договором на капітальне будівництво за законодавством України. Визначено, що цивільно-правова відповідальність є формою юридичної відповідальності, що передбачає застосування державного або приватного примусу (в межах дозволеного самозахисту) до правопорушника через позбавлення певних благ або накладення додаткових майнових обов'язків.

В статті акцентовано увагу на тому, що у контексті дорожньо-будівельного підряду найбільш поширеними правопорушеннями є ті, що виникають через невиконання умов договору. Якщо одна зі сторін порушує умови договору підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, вона зобов'язана відшкодувати контрагенту завдані збитки.

Зазначено, що сторони договору мають можливість самостійно визначити умови, при порушенні яких настає відповідальність, а також вид відповідальності, що може бути узгоджений між сторонами.

В статті акцентовано увагу на тому, що договір підряду також може передбачати додаткову відповідальність замовника, наприклад, штрафи за затримку оплати або відшкодування збитків, завданих внесенням змін до проєктно-кошторисної документації. Окрім порушень умов договору, замовник може також нести відповідальність за порушення законодавства у сфері будівництва.

Зазначено, що відповідальність підрядника регулюється низкою нормативно-правових актів і є важливою для забезпечення належного функціонування автомобільної дороги. Це сприяє безперешкодному, безпечному і швидкісному руху, а також забезпечує якість виконаних робіт і безпеку дорожнього руху.

Ключові слова: *цивільне право, цивільне законодавство, цивільні правовідносини, зобов'язання, договірні зобов'язання, цивільно-правовий договір, договір підряду, договір про виконання робіт, договір на капітальне будівництво, автомобільні дороги.*

Safonchyk O. I. Civil liability of the parties under the contract for capital construction of highways under the legislation of Ukraine

The present article considers individual aspects of the civil liability of the parties under the contract for capital construction of highways under Ukraine's legislation. It is defined that civil liability is a form of legal liability that involves the use of public or private coercion (within the limits of permissible self-defense) against an offender through the deprivation of certain benefits or the imposition of additional property obligations.

The article focuses on the fact that in the context of road construction contracting, the most common offenses arise from failure to fulfill the contract's terms. If one

of the parties violates the terms of a contract for the construction, overhaul, or reconstruction of a highway, it is obliged to compensate the counterparty for the damages incurred.

It is noted that the parties to the contract are empowered to independently determine the conditions in case of violation of which liability arises, as well as the liability type that may be agreed between the parties.

The author emphasizes that the contractor agreement may also provide for additional liability of the customer, e.g., penalties for late payment, or compensation for damages caused by changes to the design and estimate documentation. In addition to contract breach, the customer may also be liable for violations of construction law.

It is marked that the contractor's liability is regulated by a set of legal acts and is important for ensuring the proper functioning of the road. This contributes to unobstructed, safe, and high-speed traffic and ensures the quality of work performed and road safety.

Key words: *civil law, civil legislation, civil law relations, obligations, contractual obligations, civil law contract, contractor agreement, work performance agreement, capital construction contract, highways*

Вступ. Будівництво автомобільних доріг є сферою діяльності, що вимагає високого рівня відповідальності, оскільки якість дорожньо-будівельних робіт безпосередньо впливає на безпеку руху транспорту, а отже, і на життя мільйонів людей. Стан вітчизняних доріг значною мірою визначає можливість швидкого пересування і покращення логістичних процесів, що є вкрай важливим у сучасному світі. Тому важливо мати чітке регулювання і невідворотність цивільно-правової відповідальності сторін договору підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію доріг, а також забезпечити правові умови для реалізації їхніх цивільних прав та законних інтересів. Це буде сприяти загальному благу суспільства і стимулювати сторони до належного виконання своїх зобов'язань.

Цивільно-правова відповідальність являє собою вид юридичної відповідальності, що передбачає застосування до правопорушника державного або приватного примусу (в межах дозволеного самозахисту) через позбавлення певних благ або накладення додаткових обов'язків майнового характеру. Відповідно до чинного законодавства України, до суб'єкта відповідальності застосовуються санкції, які завжди мають майновий характер. Вони спрямовані на відновлення порушених суб'єктивних цивільних прав учасників правовідносин і передбачають відшкодування завданих збитків [1, с.161-162].

Серед науковців, що приділили свою увагу питанню цивільно-правовій відповідальність, у тому числі і за за договором на капітальне будівництво за законодавством України можна зазначити таких як: Банасевич І.І., Біленко М.С., Васильєва В.В., Голубєва Н.Ю., Гриняк А.Б., Гуцуляк В. К., Давидова І.В., Кузнєцова Н.С, Майданник Р.А, Савицька А.М., Є.О. Харитонов та багато ін.

Виклад основного матеріалу. Проблема цивільно-правової відповідальності підрядника за договором підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги полягає в тому, що чинне цивільне законодавство України майже не містить специфічних норм, які регулюють конкретні види, умови, порядок та розміри санкцій за порушення умов договору. В результаті, визначення конкретних санкцій за такі порушення часто залишається на розсуд сторін договору.

Розглянемо найбільш поширені правопорушення, які можуть виникати у правовідносинах дорожньо-будівельного підряду. Найчастіше сторони договору порушують його умови шляхом невиконання або неналежного виконання своїх обов'язків, які є частиною договору [2, с. 15]. Одним із найпоширеніших видів порушень умов договору є прострочення боржника або кредитора. Відповідно до статті 612 Цивільного кодексу України, боржник вважається таким, що прострочив, якщо він не розпочав виконання зобов'язання або

не виконав його у встановлений договором чи законом термін. Прострочення боржника не виникає, якщо зобов'язання не може бути виконане через прострочення кредитора. Згідно зі статтею 613 Цивільного кодексу України, кредитор вважається таким, що прострочив, у таких випадках: якщо він відмовляється прийняти належне виконання, запропоноване боржником; якщо він не виконує дії, передбачені договором чи цивільним законодавством, або дії, що випливають із суті зобов'язання чи ділових звичаїв, які необхідні для виконання зобов'язання боржником; або якщо затримує повернення боржнику боргового документа чи відмовляється видати розписку відповідно до статті 545 ЦК України [3, с. 145].

Прострочення замовника може статися, якщо він не може надати земельну ділянку для будівництва дороги, не надає підряднику вчасно затверджену проєктно-кошторисну документацію, або не виконує інші умови договору, без яких підрядник не може розпочати роботи.

Прострочення підрядника відбувається при несвоєчасному виконанні дорожньо-будівельних робіт. Це стосується не лише кінцевої здачі завершеного об'єкта будівництва, ремонту чи реконструкції дороги, але й прострочення проміжних етапів робіт, передбачених договором. Отже, відповідальність за прострочення будь-якої сторони може бути застосована в будь-який момент виконання договору, враховуючи тривалий характер таких договірних відносин.

Відповідальність сторін за невиконання договору полягає в тому, що сторона, яка порушила договір підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, повинна відшкодувати контрагенту збитки, завдані внаслідок цього порушення. Загальними ознаками правопорушень у сфері договірних підрядних відносин є: по-перше, дія або бездіяльність учасника підрядних відносин, що проявляється у невиконанні або неналежному виконанні зобов'язання; по-друге, невиконання або неналежне виконання умов договору чи вимог цивільного законодавства, які становлять зміст підрядного зобов'язання; по-третє, порушення вимог Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, інших нормативно-правових актів, ділових звичаїв або умов підрядних договорів (протиправність) і по-третє, порушення суб'єктивних цивільних прав контрагента за договором або інших осіб (наприклад, субпідрядників), що проявляється у невиконанні боржником передбачених договором дій або вчиненні дій, від яких він за договором повинен був утриматися [4, с.349-350].

Стосовно договору підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, можна провести певну аналогію з раніше зазначеними характеристиками та визначити ряд правопорушень, які виникають у цих правовідносинах. Зокрема, варто звернути увагу на порушення, пов'язані з недотриманням підрядником вимог, що містяться в технічних завданнях, інших технічних вимогах і будівельних нормах. Такі порушення можна класифікувати як неналежне виконання зобов'язання, оскільки підрядник зобов'язується не лише виконати роботи, але й зробити це якісно, вчасно і згідно з проєктно-кошторисною документацією. Отже, йдеться про дотримання якості, усіх технічних вимог і будівельних норм, а також про дотримання строків та недопущення перевищення домовлених сум витрат на необхідні ресурси.

Постає питання: чи є неналежним виконанням лише фактична невідповідність робіт, чи недоліки, виявлені після передачі робіт замовнику, також вважатимуться наслідками порушення зобов'язання? Наскільки доцільно відносити безоплатні зусилля підрядника щодо усунення виявлених недоліків робіт до правових наслідків порушення зобов'язання? Зазвичай, такий наслідок не передбачений у загальних положеннях про відповідальність за порушення зобов'язань. Проте законодавець у статті 611 ЦК України не намагався надати вичерпний перелік таких наслідків, залишивши їх на розсуд сторін [5].

Оскільки цивільно-правова відповідальність полягає в накладенні на боржника додаткових майнових обтяжень, таких як відшкодування збитків і сплата неустойки, то безоплатне усунення недоліків, на думку автора, не є додатковим обов'язком підрядника, а належить до виконання основного зобов'язання [6, с. 6]. Тому безоплатне проведення додаткових робіт за договором дорожньо-будівельного підряду не слід розглядати як форму відповідальності [7, с.55-56].

З цим твердженням варто погодитися, оскільки, як зазначено раніше, договір підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги не припиняється в момент підписання акту прийому-передачі результатів робіт. Окремі обов'язки в межах цього договору існують тривалий час, зокрема, протягом терміну гарантійного ремонту дорожнього покриття.

Наступні види правопорушень притаманні саме досліджуваному питанні. Правопорушення, пов'язані з непогодженням результатів із замовником, а за потреби – з уповноваженими органами державної влади та органами місцевого самоврядування.

Правопорушення, пов'язані з непереданням або простроченням передання замовнику результатів робіт. У цьому контексті непереданням вважається непідписання акта про передачу автомобільної дороги в експлуатацію, яке включає обстеження замовником результату. У разі виявлення недоліків можуть бути висунуті вимоги щодо їх усунення.

Гуцуляк В.К. також вказує на правопорушення, пов'язані з переданням результатів пошукових робіт іншим особам без згоди замовника [7, с. 56].

У нашому випадку передача результату робіт, таких як якісно збудована, капітально відремонтована або реконструйована автомобільна дорога, третім (неуповноваженим) особам здається малоймовірною. Однак, у контексті досліджуваного договору підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, існують інші можливі правопорушення, пов'язані з третіми особами. Наприклад, це може бути відновлення руху на дорозі, яка була закрита для капітального ремонту чи реконструкції, без погодження із замовником.

Також можливі правопорушення, пов'язані з неповідомленням замовника про наявність у інших осіб права перешкоджати або обмежувати виконання подальших робіт (проєктних, будівельних тощо) на основі переданих за договором результатів робіт.

Ще одним можливим правопорушенням є ухилення підрядника від участі у справі за позовом, пред'явленим до замовника іншою особою у зв'язку з недоліками результатів робіт. Відтак, підрядник зобов'язаний брати участь у вирішенні подібних спорів.

Згідно з частиною 3 статті 14 та частиною 1 статті 16 Закону України «Про дорожній рух», учасники дорожнього руху мають право на безпечні умови дорожнього руху і на відшкодування збитків, завданих через невідповідність стану автомобільних доріг, вулиць і залізничних переїздів вимогам безпеки руху. Водій має право отримати компенсацію за збитки, спричинені неналежним станом доріг, вулиць та залізничних переїздів [8].

Крім того, відповідно до частини 1 статті 24 Закону, власники доріг, вулиць та залізничних переїздів або уповноважені ними органи несуть відповідальність за забезпечення безпечних умов руху на об'єктах дорожньої інфраструктури, що знаходяться у їх віданні [8].

Згідно зі статтею 10 Закону України «Про автомобільні дороги», державне управління автомобільними дорогами загального користування здійснює Державна служба автомобільних доріг України. Цей центральний орган виконавчої влади координується Кабінетом Міністрів України через керівника центрального органу виконавчої влади у сфері транспорту та має свої місцеві підрозділи [9].

Згідно з пунктами 2 та 4 статті 11 Закону, до повноважень центрального органу виконавчої влади, який відповідає за державну політику у сфері дорожнього господарства та управління автомобільними дорогами загального користування державного значення, входять організація будівництва, реконструкції, ремонту та утримання автомобільних доріг відповідно до державних будівельних норм і стандартів, а також визначення переліків об'єктів та обсягів бюджетних коштів на ці роботи, затверджених Кабінетом Міністрів України. Окрім того, цей орган забезпечує сталу експлуатацію автомобільних доріг загального користування державного значення [9].

Згідно зі статтею 13 Закону України «Про автомобільні дороги», орган державного управління автомобільними дорогами загального користування несе відповідальність за відшкодування збитків користувачам доріг у порядку, визначеному законом, а також за санітарний та екологічний стан автомобільних доріг та їх смуг відведення [9].

Отже, можна зробити висновок, що орган державного управління автомобільними дорогами, який може виступати замовником за договором підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги, несе відповідальність перед користувачами за фактичні збитки, завдані, зокрема, через неналежну якість дорожнього полотна.

Відповідальність за відшкодування збитків, завданих фізичним або юридичним особам унаслідок дорожньо-транспортних пригод, пов'язаних із незадовільними умовами на дорогах, визначається відповідно до чинного законодавства. У цьому контексті Підрядник несе відповідальність за забезпечення безпеки дорожнього руху на переданій ділянці автомобільної дороги. Якщо порушення, що призвели до дорожньо-транспортної пригоди, сталися з вини Підрядника, то він зобов'язаний врегулювати спори, пов'язані з ДТП, разом із Замовником, а також компенсувати завдані збитки.

Підрядник та Замовник ведуть облік дорожньо-транспортних пригод і беруть участь у їх розслідуванні, включаючи випадки з матеріальними збитками, що сталися на ділянці дороги, переданій за актом [10].

Аналогічні умови передбачені в договорах, що вже виконані та розміщені на платформі державних закупівель «Прозорро». Зокрема, в них зазначено, що на період дії договору та протягом гарантійного періоду Підрядник відповідно до Закону України «Про дорожній рух» та норм Глави 82 ЦК України повністю відповідає за утримання дороги, забезпечення безпеки руху, а також несе повну безумовну майнову та іншу юридичну відповідальність. Це включає відшкодування матеріальної та моральної шкоди, а також компенсацію витрат власникам транспортних засобів та іншим учасникам дорожнього руху у випадку дорожньо-транспортної пригоди, що сталася через незадовільний стан автомобільної дороги під час дії договору. Підрядник також зобов'язаний забезпечити повне майнове відшкодування Замовнику у разі завдання збитків користувачами доріг або в процесі використання смуги відведення юридичними чи фізичними особами на автомобільній дорозі [11].

Необхідно зазначити, що для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності мають бути виконані певні умови, які потрібно підтвердити. Загальні умови виникнення цивільно-правової відповідальності включають: наявність шкоди у потерпілого; протиправна поведінка особи, яка завдала шкоду; причинний зв'язок між протиправною поведінкою і шкодою; наявність вини у особи, що завдала шкоду. Якщо хоча б одна з цих умов відсутня, це свідчить про відсутність підстав для притягнення порушника до відповідальності [12, с.56].

Оскільки правопорушення розглядається як протиправне діяння, слід звернути особливу увагу на наявність шкоди. У контексті договору підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги основним є результат виконання робіт. Недотримання зобов'язань за таким договором може призвести до завдання матеріальної та моральної шкоди не тільки сторонам договору, але й третім особам.

Тож у будь-якому договорі підряду важливим є пункт про відповідальність сторін, який визначає санкції майнового характеру, що застосовуються для відновлення порушених прав постраждалої сторони, яка виконувала свої зобов'язання добросовісно, і компенсації завданої їй матеріальної шкоди. Окрім матеріальної шкоди, варто також враховувати можливість завдання шкоди діловій репутації сторін. Наприклад, якщо підрядник виконує будівельно-ремонтні роботи неякісно, це може призвести до проблем з експлуатацією автомобільної дороги або навіть до дорожньо-транспортних пригод та травмування третіх осіб. У такому випадку, підрядник може завдати шкоди діловій репутації замовника, який є відповідальним за належний експлуатаційний стан дороги.

Аналогічно, замовник, затримуючи оплату, може завдати шкоди діловій репутації підрядника, який не може взяти нові замовлення або своєчасно розрахуватися з постачальниками та субпідрядниками.

У договорі сторони можуть самостійно визначити умови, за порушення яких наступатиме відповідальність, а також вид відповідальності, який може бути визначений за згодою сторін. Найчастіше використовуються штрафи або неустойки. Залучення юристів та адвокатів для складання договору підряду може допомогти забезпечити правомірність договору,

зокрема в частині застосування кількох форм відповідальності за порушення договірних зобов'язань.

Розглянемо відповідальність обох сторін: замовника та підрядника. Щодо відповідальності замовника, А.Б. Гриняк зазначає, що відповідальність органів державної виконавчої влади або місцевого самоврядування, як замовників різних робіт, зазвичай передбачена у вигляді штрафних або оперативних санкцій у договорі підряду. Питання відповідальності таких замовників регулюється на основі загальних та спеціальних норм Цивільного кодексу України (ЦКУ) та Господарського кодексу України (ГКУ), з деталізацією умов у договорах відповідно до конкурсних вимог. Ці кодифіковані акти не містять, і в силу їхньої приватно-правової спрямованості (до ГКУ це твердження застосовується з певними застереженнями), як зазначають Н.С. Кузнєцова та Р.А. Майданик, не допускають застосування конфіскаційних санкцій. Зокрема, йдеться про санкції, передбачені статтею 2 Закону України «Про майнову відповідальність за порушення умов договору підряду (контракту) про виконання робіт на будівництві об'єктів» від 6 квітня 2000 року. Згідно з цим законом, у разі недотримання зобов'язань щодо стягнення неустойки, сума неустойки (пені), що не була стягнена в установленому порядку з винної сторони, стягувалася за рішенням суду до державного бюджету зі сторони, яка не виконала договірних зобов'язань [13, с. 95].

Замовник, який є юридичною особою, несе відповідальність за порушення умов договору підряду в таких випадках: по-перше, несвоєчасна оплата виконаних робіт. Якщо замовник не сплачує вчасно за виконані роботи, підрядник має право вимагати відшкодування збитків, включаючи відсотки за користування чужими коштами. По-друге, внесення неузгоджених змін до проєктно-кошторисної документації. Замовник може вносити зміни до проєктно-кошторисної документації лише за згодою підрядника. Якщо зміни вносяться без згоди підрядника, підрядник має право відмовитися від виконання робіт. По-третє, неприйняття результату робіт. Замовник зобов'язаний прийняти об'єкт будівництва, ремонт або завершену реконструкцію в строк, визначений договором підряду. Якщо замовник відмовляється прийняти результат робіт, підрядник може вимагати відшкодування збитків.

У договорі підряду на будівництво, ремонт або реконструкцію автомобільної дороги може бути передбачена додаткова відповідальність замовника, наприклад, штраф за порушення строків оплати або відшкодування збитків, завданих внесенням змін до проєктно-кошторисної документації.

Крім порушень умов договору, замовник може нести відповідальність за порушення законодавства у сфері будівництва. Це може включати відповідальність за порушення вимог містобудівної документації або правил безпеки під час будівельних робіт. Замовник передає будівельний майданчик підряднику для виконання робіт і в деяких випадках повинен здійснювати авторський нагляд, якщо це є обов'язковим згідно з законодавством [14].

Таким чином, загальна юридична відповідальність замовника за договором підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги є доволі широким поняттям. Вона може охоплювати як цивільно-правову, так і адміністративно-правову відповідальність.

Водночас відповідальність підрядника за договором підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги регулюється такими нормативно-правовими актами: ЦК України; Закон України «Про регулювання містобудівної діяльності»; Постанова Кабінету Міністрів України від 20.04.2011 № 450 «Деякі питання здійснення державного контролю за якістю будівництва»; Наказ Міністерства регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України від 17.06.2014 № 201 «Про затвердження Порядку прийняття в експлуатацію закінчених будівництвом об'єктів».

Відповідно до нормативно-правових актів, підрядник несе відповідальність за порушення умов договору підряду в таких випадках: 1. Неякісне виконання робіт. У разі неякісного виконання робіт замовник має право вимагати від підрядника усунення недоліків або відшкодування збитків. 2. Несвоєчасне виконання робіт. Якщо роботи виконані несвоєчасно, замовник може вимагати від підрядника відшкодування збитків, включаючи

відсотки за користування чужими коштами. 3.Відмова від виконання робіт. Якщо підрядник без обґрунтованих причин відмовляється виконувати роботи, замовник має право вимагати відшкодування збитків. Сторони можуть відмовитися від виконання договору в односторонньому порядку лише за наявності обґрунтованих підстав.

Відповідальність підрядника може також бути визначена в самому договорі. Наприклад, у договорі може бути передбачено штраф за неякісне виконання робіт або відшкодування збитків, завданих замовником через несвоєчасне виконання робіт.

Крім порушень умов договору, підрядник може нести відповідальність за порушення законодавства у сфері будівництва, зокрема, за порушення будівельних норм і правил або правил безпеки під час будівництва.

Замовник теж може нести цивільно-правову відповідальність за порушення правил безпеки під час будівництва. Наприклад, якщо він є балансоутримувачем і знав про певні особливості об'єкта робіт (автомобільної дороги) та не повідомив про це підрядника, і цей зв'язок буде доведено, на нього покладається обов'язок відшкодування шкоди.

Приклади відповідальності підрядника за договором підряду включають такі ситуації: якщо виявлено недоліки в роботах, які роблять дорогу непридатною для експлуатації, замовник може вимагати їх усунення. Якщо підрядник не виправить недоліки у визначені терміни, замовник може зробити це сам або запросити іншого підрядника з відшкодуванням витрат на виконання цих робіт за рахунок підрядника.

За несвоєчасне виконання робіт підрядник зобов'язаний сплатити замовнику штраф, передбачений договором підряду.

У разі відмови підрядника від виконання робіт замовник має право вимагати відшкодування збитків, включаючи витрати на підготовку до будівництва.

Відповідальність підрядника є важливою гарантією забезпечення функціонування автомобільної дороги, що сприяє безперешкодному, безпечному та швидкісному руху, забезпечуючи якість робіт та безпеку дорожнього руху.

Згідно з примірним договором підряду на будівництво, встановлюються обов'язкові гарантійні строки для окремих елементів дорожнього покриття. Підрядник гарантує якість виконаних робіт і можливість експлуатації об'єкта відповідно до умов проєкту протягом гарантійного терміну, який визначається чинним законодавством. Гарантійний термін починається з дати видачі зареєстрованого інспекцією державного архітектурно-будівельного контролю свідоцтва і продовжується на час, протягом якого об'єкт не міг використовуватися через вади, відповідальність за які несе підрядник [15].

Юридична сутність цивільної відповідальності підрядника після виконання сторонами всіх зобов'язань за договором має двояку природу. З одного боку, усі умови договору між підрядником та замовником виконані: підписані акти виконаних робіт, результат передано замовнику, здійснено оплату, і зобов'язання сторін вважаються припиненими. З іншого боку, замовник або третя особа, якщо їм завдано шкоду з вини підрядника, має право звернутися до нього в будь-який час після припинення договору його виконанням. Це може викликати питання щодо природи таких відносин, адже договірні відносини вже припинені. Наприклад, через два роки після завершення договору до підрядника можуть звернутися треті особи або сам замовник з вимогами про відшкодування збитків [7, с.55].

Висновки. У сучасних умовах, коли важко прогнозувати своєчасне виконання зобов'язань – як з боку підрядника через постійні обстріли з боку країни-агресора, так і з боку замовника через перебої у фінансуванні будівельних проєктів, що також є наслідком агресії російської федерації, питання затримки виконання зобов'язань, його регламентування та практичне застосування набуває особливої актуальності.

З огляду на це, для притягнення особи до цивільно-правової відповідальності необхідно вжити заходів для захисту своїх прав і вибрати ефективний спосіб захисту. Тому питання відповідальності та захисту суб'єктивних цивільних прав і законних інтересів сторін договору підряду на будівництво, капітальний ремонт або реконструкцію автомобільної дороги є ключовими для реалізації договірних правовідносин.

Здатність сторін цього договору захистити свої суб'єктивні цивільні права є важливою умовою для розвитку економіки та інвестиційної привабливості країни. Вдосконалення правових механізмів притягнення порушників до цивільно-правової відповідальності та забезпечення державних гарантій захисту цих прав є одними з основних чинників перспективного економічного розвитку та правового зростання нашої країни.

Список використаних джерел:

1. Комарницька І., Буцяк М. Поняття, ознаки та види цивільно-правової відповідальності. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. №2. С. 159-162.
2. Диба О. Поняття та ознаки порушення умов договору підряду на проведення проектних робіт. *Підприємництво, господарство і право.* № 2. 2018. С. 14-19.
3. Банасевич І.І. Договори на виконання підрядних робіт за державним замовленням: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. К.: НДІ приватного права і підприємництва АПрН України. 2007. 181 с.
4. Гриняк А.Б. Договірні зобов'язання з виконання робіт у цивільному праві України : дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03 ; Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва Національної академії правових наук України. Київ, 2013. 494 с.
5. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text
6. Савицька А.М. Суть цивільно-правової відповідальності. Юридична відповідальність (цивілістичні аспекти). За ред. к.ю.н., доц. Н.І. Титової. Львів: «Вища школа», 1975. С. 5-6
7. Гуцуляк В.К. Особливості відповідальності підрядника за порушення умов договору підряду на проведення пошукових робіт. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія : Право.* 2016. Вип. 39(1). С. 53 -57.
8. Про дорожній рух:Закон України від 30.06.1993 р. № 3353-XII із змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3353-12#Text
9. Про автомобільні дороги: Закон України від 08.09.2005 р. № 2862-IV р. зі змінами. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2862-15#Text
10. Про затвердження Примірного договору підряду на будівництво (капітальний ремонт, реконструкцію) автомобільної дороги: Наказ Державної служби автомобільних доріг в Україні від 28.04.2009 р. № 188. URL: https://zako№nline.com.ua/documents/show/98972___98972
11. Капітальний ремонт автомобільної дороги загального користування державного значення Н-14 Олександрівка-Кропивницький-Миколаїв, на ділянці км 153+196 – км 161+204, Миколаївська область (додаткові роботи). Матеріали тендерної документації. Prozorro. URL: https://prozorro.gov.ua/tender/UA-2021-09-24-002152-a
12. Коваленко І.А. Умови цивільно-правової відповідальності: загальнотеоретичний підхід. *Слово Національної школи суддів України*. 2021. № 1 (34). С. 53-63.
13. Гриняк А. Б. Договірна відповідальність як різновид цивільно-правової відповідальності сторін у підрядних зобов'язаннях. *Приватне право і підприємництво.* С. 93-97. URL: http://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2013/12/24.pdf
14. Про відповідальність за правопорушення у сфері містобудівної діяльності: Закон України від 14.10.1994 р. № 208/94-ВР зі змінами. URL: господарства України від 27.09.2005 р. № 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr062667-05#Text
15. Про затвердження Примірного договору підряду в капітальному будівництві: Наказ Міністерства будівництва, архітектури та житлово- комунального господарства України від 27.09.2005 р. № 3. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/vr062667-05#Text

УЗУНОВ С. О.
аспірант кафедри цивільного права
(Національний університет «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0003-1513-1321

УДК 347.66
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.69

ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ УПРАВЛІННЯ СПАДЩИНОЮ В ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ

Стаття має на меті висвітлення особливостей правового регулювання управління спадковим майном у різних країнах світу. У статті детально аналізуються механізми управління спадщиною у європейських континентальних правових системах (Німеччина, Франція) та англосаксонському праві (Велика Британія, США).

Автор зосереджується на вивченні принципів трасту, який є центральним елементом у правових системах англосаксонського типу. Траст базується на довірі, яка покладається на довірчу особу, що зобов'язана діяти в інтересах вигодоотримувачів. Особливу увагу приділено порівнянню юридичних підходів до управління спадщиною в Україні та зарубіжних країнах. Зокрема, розглядаються проблеми українського законодавства, зокрема недосконалість правового регулювання договору про управління спадщиною та відсутність чітко визначених умов такого договору.

У статті також піднімається питання необхідності вдосконалення українського цивільного законодавства з урахуванням досвіду зарубіжних країн, де управління спадковим майном на підставі договору довірчого управління здобуло широке застосування. У цьому контексті аналізуються перспективи впровадження в українське законодавство елементів трасту та довірчої власності, які дозволяють більш ефективно управляти спадковим майном і забезпечувати інтереси спадкоємців.

Автор доходить висновку, що існує значна потреба у модернізації законодавчих норм в Україні, щоб зробити інститут управління спадщиною більш ефективним та відповідним європейським стандартам. Цей крок сприятиме не тільки поліпшенню управління спадковим майном, але й гармонізації українського права з міжнародними правовими стандартами.

Ключові слова: *траст, довірче управління, договір про управління спадщиною, спадковий фонд, спадкове майно.*

Uzunov S. O. Comparative legal analysis of the inheritance management in foreign legal systems

The article aims to highlight the peculiarities of legal regulation concerning the management of inherited property in various countries worldwide. The paper provides an in-depth analysis of the inheritance management mechanisms within European continental legal systems (Germany, France) and Anglo-Saxon law (the United Kingdom, the United States).

The author focuses on the study of trust principles, which serve as a central element in Anglo-Saxon legal systems. A trust is based on confidence placed in the trustee, who is obliged to act in the best interests of the beneficiaries. Special attention is given to comparing the legal approaches to inheritance management in Ukraine and foreign countries. Specifically, the article addresses the challenges

within Ukrainian legislation, including the imperfections in the legal regulation of inheritance management agreements and the lack of clearly defined terms for such agreements.

The article also raises the issue of the necessity to improve Ukrainian civil legislation, taking into account the experience of foreign countries where inheritance management based on trust agreements has been widely applied. In this context, the prospects for introducing elements of trust and fiduciary ownership into Ukrainian legislation are analyzed, which would allow for more effective management of inherited property and the protection of heirs' interests.

The author concludes that there is a significant need to modernize legislative norms in Ukraine to make the inheritance management institution more effective and aligned with European standards. This step will not only improve the management of inherited property but also contribute to the harmonization of Ukrainian law with international legal standards.

Key words: *trust, trust management, contract for the management of inherited property, inheritance fund, inheritance property.*

Вступ. Після відкриття спадщини в більшості випадків для забезпечення збереження спадкового майна достатньо здійснити такі дії, як опис та прийняття його на зберігання. Проте на практиці виникають ситуації, коли до складу спадщини входить певне майно (підприємство, частка в статутному капіталі юридичної особи, цінні папери, виключні права тощо), яке потребує управління, оскільки невиконання юридичних дій з таким майном призведе до його зменшення або втрати.

Норма ст.1285 Цивільного кодексу України (далі - ЦК України) надає можливість укладення договору про управління спадщиною, однак не регламентує умов укладення, виконання, правових наслідків невиконання або неналежного виконання такого договору, що не дає можливість однозначно визначити правову природу цього договору.

З метою удосконалення концепції договору про управління спадщиною необхідно проаналізувати різні підходи до питання управління майном спадкодавця за законодавством країн, в яких цей інститут отримав найбільше поширення на практиці. Зазначеним обумовлена актуальність дослідження особливостей управління спадщиною у зарубіжних країнах з метою вироблення підходів до удосконалення цивільного законодавства України щодо управління спадковим майном.

Стан дослідження теми. У доктрині приватного права України спадкові правовідносини були предметом досліджень таких правників, як Т.В. Боднар, В.І. Борисова, В. В. Васильченко, М.К. Галянтич, А.В. Гончарова, С.Д. Гринько, А.Б. Гриняк, О.В. Дзера, А.С. Довгерт, І.В. Жилінкова, Ю.О. Заіка, Л.В. Козловська, В.М. Коссак, О.О. Кот, О.В. Кохановська, Л.В. Красицька, Н С. Кузнєцова, В.В. Луць, Р.А. Майданик, К.Г. Некіт, О.П. Печений, М.Д. Пленюк, С.О. Погрібний, З.В. Ромовська, С.Я. Рабовська, Є.О. Рябоконь, М.М. Сібільов, Н.Б. Солтис, І.В. Спасибо-Фатєєва, С.Я. Фурса, Є.О. Харитонов, В.Л. Яроцький та інші. Проте правова природа та особливості управління спадщиною за цивільним законодавством України все ще залишаються недостатньо дослідженими, що вимагає звернення до напрацювань у цій сфері у зарубіжних країнах.

Постановка завдання. Метою цього дослідження є визначення особливостей правового регулювання відносин з управління спадковим майном в деяких зарубіжних країнах з метою формування концептуального підходу до правового регулювання договору про управління спадщиною в цивільному праві України.

Результати дослідження. Оновлення приватного права як в Україні, так і в європейських країнах, разом із зростанням міжнародних приватних відносин, підкреслює необхідність перегляду та вдосконалення чинного цивільного законодавства України, особливо в частині, що стосується правового регулювання управління спадщиною. Наразі лише деякі

країни передбачають можливість укладення спеціальних договорів про управління спадщиною. У багатьох іноземних юрисдикціях ці питання вирішуються через надання повноважень щодо управління спадщиною судам або спеціально призначеним особам. Відмінності у підходах різних країн до правового регулювання управління спадщиною створюють колізії та викликають потребу у виборі відповідного права, особливо у випадках, коли спадкове майно розташоване в іншій державі [1].

Відносини трасту займають особливе місце в європейському приватному праві. Вони базуються на принципах довіри та відповідальності, які мають забезпечувати ефективне управління активами для досягнення визначених цілей.

Одним з ключових джерел для вивчення та розуміння таких відносин є Принципи Європейського приватного права (DCFR) [2], які надають узагальнені правила та рекомендації щодо різних аспектів приватного права.

У країнах континентального права «розщеплення» власності не відбувається. Довірча власність у країнах континентального права характеризується як «обмежена договірна власність» («limited contractual ownership»), яка має цільовий характер [3].

В європейських країнах спостерігається тенденція до врегулювання відносин з управління спадковим майном в рамках інституту трасту. Зокрема, у DCFR закріплено можливість встановлення, так званого, спадкового трасту (ст. ст. X. – 2:103 X. – 2:403). Так, відповідно до ст. X. – 2:403 DCFR, спадкоємець може бути призначений довірчим власником щодо спадкового майна установника трасту [4].

Інститут управління спадщиною є ключовим елементом спадкового права, забезпечуючи збереження та ефективне використання спадкового майна до його остаточного розподілу між спадкоємцями. В різних правових системах існують свої особливості та підходи до управління спадщиною. У цій статті ми зупинимося на основних характеристиках управління спадщиною в європейській континентальній (на прикладі Німеччини та Франції) та англосаксонській (на прикладі Великої Британії та США) правових системах.

Законодавство Німеччини (п. 1947 Німецького цивільного кодексу [5]) передбачає, що всі права та обов'язки переходять до спадкоємців у момент смерті спадкодавця автоматично, без необхідності вчинення ними будь-яких спеціальних дій. Суд може видати спадкоємцям за їхньою заявою свідоцтво про право на спадкування або про розмір їхньої частки в спадковому майні.

У Німеччині управління спадковим майном може бути встановлене судом за спільною заявою спадкоємців або на вимогу кредитора спадкодавця, якщо є підстави вважати, що дії спадкоємця або його фінансовий стан можуть призвести до того, що вимоги кредиторів спадкодавця не будуть задоволені за рахунок спадкового майна (п. 1981 Німецького цивільного кодексу). З моменту встановлення управління спадщиною спадкоємець втрачає право управляти та розпоряджатися спадковим майном. Управління спадком здійснює призначений управитель, який також відповідає за задоволення вимог кредиторів спадкодавця. Після виконання всіх відомих зобов'язань, управитель передає залишок спадкового майна спадкоємцю (п. п. 1981, 1986 Німецького цивільного кодексу).

Крім того, управління спадковим майном може здійснюватися у випадку призначення виконавця заповіту. Згідно з п. 2197 Німецького цивільного кодексу, спадкодавець може вказати у заповіті одного або кількох виконавців, які будуть виконувати управлінські функції щодо спадщини (п. 2205 Німецького цивільного кодексу). Виконавець заповіту має право володіти та розпоряджатися спадковим майном, причому це можуть бути як усі активи спадщини, так і окремі об'єкти (п. 2208 Німецького цивільного кодексу). Він також може приймати зобов'язання спадкодавця, управляти спадщиною та розпоряджатися нею.

Спадкоємець не має права розпоряджатися тим майном, яке знаходиться під управлінням виконавця заповіту, оскільки це майно має особливий статус. Відповідно, кредитори спадкоємця, які не є кредиторами спадкодавця, не можуть претендувати на задоволення своїх вимог за рахунок спадкового майна, яке знаходиться в управлінні виконавця заповіту (п. 2206, п. 2208, п. 2211, п. 2214 Німецького цивільного кодексу).

В Німеччині управління спадковим майном може також здійснюватися за допомогою заснування спадкових фондів. Відповідно до п.80 Німецького цивільного кодексу, фонд є юридичною особою, наділеною майном для постійного та стабільного виконання мети, визначеної засновником.

Однак, спадковий фонд відрізняється від спадкового трасту тим, що вигодонабувачами трастів є бенефіціарні власники, тоді, як у спадковому фонді права вигодонабувачів мають зобов'язально-правову природу. Також за рахунок спадкового фонду відбуваються розрахунки з кредиторами, а спадковий траст не відповідає за боргами спадкодавця протягом строку, на який його засновано.

Згідно з законодавством Франції, спадкоємці за законом і універсальні легатарії набувають право сезина (saisine), тобто автоматично стають власниками спадкового майна з моменту смерті спадкодавця без необхідності додаткового спеціального акту судових органів.

Цивільний кодекс Франції [6] містить кілька статей, які стосуються управління спадковим майном. У ст. 779 зазначається про те, що дії, які мають виключно охоронний характер і стосуються нагляду та тимчасового управління (спадковим майном), не є діями, що свідчать про прийняття спадщини, якщо особа (яка здійснила ці дії) не прийняла звання чи статус спадкоємця.

Відповідно до ст. 815-б Цивільного кодексу Франції голова суду великої інстанції стосовно спадщини може призначати або дозволяти будь-які термінові заходи, які вимагає загальний інтерес. Зокрема, він може або призначити керуючим одного з спадкоємців неподільного майна, зобов'язавши його, за необхідності, надати гарантії, або призначити секвестра.

Управління спадковим майном також може здійснювати виконавець заповіту у разі його призначення спадкодавцем у заповіті. Виконавець заповіту зобов'язаний управляти спадковим майном, виконувати заповіт та розподіляти майно між спадкоємцями. Виконавець заповіту має повноваження для вчинення необхідних правочинів з управління спадковим майном, включаючи продаж активів для покриття боргів спадкодавця.

Також у Франції існує механізм «fiducie» (довірче управління), який дозволяє передавати активи в управління довірчій особі (fiduciaire) на користь певного бенефіціара. Однак цей інститут не є спадковим фондом у вузькому розумінні, оскільки його використання може бути більш широким і не обмежується лише питаннями спадщини.

Варто зазначити, що у німецькому та французькому цивільному законодавстві відсутній договір управління майном у тому вигляді, в якому він існує в українському законодавстві. Проте такі елементи, як судове встановлення управління спадщиною, відокремлення спадкового майна, відсторонення спадкоємців від управління, управління в інтересах спадкової маси, покриття витрат з управління за рахунок спадкового майна, а також продовження управління після прийняття спадщини спадкоємцями, дозволяють виявити спільні риси з довірчим управлінням майном або навіть довірчою власністю [7].

У країнах, що відносяться до загальної системи права, важливою особливістю є перехід спадкової маси після відкриття спадщини не безпосередньо до спадкоємців, а до спеціальної особи – особистого представника (personal representative) спадкодавця. Залежно від того, зазначений особистий представник в заповіті чи призначений судом, він іменується відповідно виконавцем заповіту (executor of the will) або адміністратором (administrator). Заповідач має право обрати виконавцем заповіту будь–яку особу або корпорацію, що професійно займається управлінням майном. У випадку призначення адміністратора, перевага зазвичай надається особі, заінтересованій в належному управлінні спадщиною. За відсутності родичів адміністратором може бути призначена спеціальна посадова особа (public officer).

У країнах англо-американської правової системи всі спадкоємці, як за законом, так і за заповітом, не вважаються універсальними правонаступниками. Вони успадковують лише майно спадкодавця, яке було звільнене від боргів. Через це встановлюється особливий порядок прийняття спадщини та реалізації спадкових прав спадкоємцями.

У країнах англо-саксонської правової системи траст широко використовується для спадкових цілей. По-перше, він слугує юридичним інструментом, через який активи та інші блага передаються від спадкодавця до спадкоємців, включаючи ті, що були отримані від використання активів спадкодавця. По-друге, траст виступає як альтернатива заповіту.

У державах загального права основною метою спадкування є передача активів спадкодавця. У цьому полягає різниця у підході до спадкування у країнах континентальної правової системи, де спадкування розглядається як універсальне правонаступництво, що означає, що успадковуються як права, так і обов'язки.

При використанні трасту в першому випадку основна мета полягає в тому, щоб передати право власності на активи (спадкове майно) довіреному власнику (trustee, трасті), який керує цими активами згідно з чіткими законодавчими вимогами. Він сплачує податки та розраховується з кредиторами за борги спадкодавця. Фактично, траст забезпечує розподіл активів померлого між спадкоємцями та кредиторами.

Спадкове майно передається особистому представникові спадкоємця на умовах довірчої власності (трасту), де він виступає як довірчий власник і управляє цим майном в інтересах спадкоємців (бенефіціаріїв) згідно з волею спадкодавця.

На відміну від країн континентальної системи права, у країнах англо-саксонського права у довірчого власника виникає особливе право власності на передане йому в управління майно, яке відрізняється від «абсолютного» права власності лише тим, що довірчий власник обмежений у своїх діях щодо майна обов'язком його повернення.

Довірчий власник виконує всі необхідні дії для управління довіреним йому майном, зокрема: погашає борги спадкодавця відповідно до встановленої законом черговості, пред'являє вимоги до боржників спадкодавця, укладає угоди, необхідні для нормального функціонування майна (наприклад, підприємства), за потреби звітує перед судом про всі вчинені ним дії, а також передає спадкоємцям звільнене від боргів майно відповідно до заповіту або за законом, з урахуванням належної кожному спадкоємцю частки.

Таким чином, траст, якщо він створений за заповітом або виникає в процесі реалізації спадкових прав на підставі закону, дозволяє спадкоємцям отримувати вигоди від майна, звільняючи їх від обов'язків щодо його управління до того часу, поки всі зобов'язання спадкодавця не будуть виконані.

Такі трасти слід відрізняти від тих, що були засновані і почали діяти за життя довірителя (спадкодавця) з метою уникнення розподілу власності після його смерті. Такі трасти можуть бути відкличними (коли довіритель має право скасувати його в будь-який час) і безвідкличними. Якщо траст не був відкликаний до моменту смерті засновника, майно не буде частиною спадкової маси, оскільки правовий титул вже був переданий довіреній особі за життя довірителя.

Переваги використання трасту для спадкових цілей включають: 1) можливість засновника трасту уникнути вимоги про обов'язкову частку спадкоємців; 2) оптимізацію оподаткування активів, що передаються у траст.

Засновник трасту може обрати одну з двох моделей: 1) заповідальний траст ((testamentary trust), що набуває чинності після смерті засновника; 2) прижиттєвий траст (inter-vivos trust), який створюється засновником ще за його життя та визначає долю майна трасту на випадок його смерті.

У Великій Британії (Англії та Уельсі) управління спадщиною здійснюється відповідно до норм загального права та законодавства. Процес спадкування у Великій Британії починається шляхом затвердження судом заповіту чи отримання спеціального повноваження (дозволу) на управління майном померлої особи у разі відсутності заповіту.

Клопотання (заява) про надання законного права розпоряджатися чиєюсь власністю, грошима, майном (нерухомістю) після смерті особи називається клопотанням (заявою) про затвердження заповіту судом (applying for probate). За наявності заповіту видається судом «затвердження заповіту» (grant of probate). У разі відсутності заповіту до суду звертаються спадкоємці з метою отриманням повноваження (дозволу) на управління майном померлої особи (letters of administration).

Особа може звернутися до суду для затвердження заповіту, якщо її ім'я та прізвище зазначені в заповіті як виконавця (executor) або в кодицилі (codicil) – додатковому розпорядженні до заповіту. Якщо така особа не бажає затверджувати заповіт, а інших виконавців не визначено, їй слід звернутися до місцевого офісу по спадкових справах (local probate office) для отримання подальших інструкцій.

Якщо померла особа не залишила заповіту, можна подати клопотання про призначення заявника адміністратором (administrator). Це прохання можуть подавати чоловік, дружина (навіть якщо вони проживали окремо), цивільний партнер або дитина померлого. Процедура подання документів у цьому випадку аналогічна до тієї, що використовується при зверненні за затвердженням заповіту. У обох випадках заявник отримує повноваження на управління майном померлої особи (letters of administration), які видаються судом. Цей документ підтверджує, що саме ця особа має законне право розпоряджатися майном померлого. Якщо особа не входить до вказаного переліку, вона автоматично не отримує права на майно померлого.

Перш ніж розпорядитися майном, виконавець заповіту або адміністратор повинен сплатити всі борги та непогашені платежі, такі як неоплачені рахунки, податкова заборгованість, надмірно або помилково отримані пільги тощо. Далі необхідно розмістити оголошення в газеті, щоб надати кредиторам можливість пред'явити свої вимоги [8].

Виконавець має право використовувати кошти з майна померлого для оплати послуг адвоката, якщо той надає юридичні послуги з переоформлення спадкового майна. Після сплати всіх боргів і податків виконавець може розділити майно згідно з положеннями заповіту або відповідно до закону, якщо заповіт відсутній. Бенефіціари повинні сплатити відповідний податок, якщо активи, які вони успадкували, приносять їм дохід. Після цього готуються фінансові звіти, які затверджуються та підписуються виконавцем заповіту і основними бенефіціарами [9].

У Сполучених Штатах Америки порядок затвердження заповіту та управління спадщиною відзначається більш активною функцією суду. Особливістю американської системи права є і наявність судового органу спеціальної юрисдикції. У більшості штатів він називається Судом затвердження заповітів (Probate Court), в деяких штатах – Surrogate's Court (Нью–Йорк) або Orphan's Court (Пенсільванія).

Управління спадщиною в США регулюється законами окремих штатів, але загальні принципи схожі з британськими:

- Executor (виконавець заповіту): Виконавець заповіту призначається спадкодавцем для управління спадковим майном, виконання заповіту та розподілу майна між спадкоємцями. У разі відсутності призначеного виконавця, суд може призначити адміністратора. Виконавець має обов'язок забезпечити правильний розподіл майна та задоволення вимог кредиторів.
- Probate Court (суд з питань спадкування): Виконавець заповіту повинен звернутися до суду з питань спадкування для отримання права на управління спадковим майном (letters testamentary). Процедура probate включає оцінку майна, сплату боргів та податків, а також розподіл залишку майна між спадкоємцями відповідно до заповіту або закону про спадкування.
- Trust (довірча власність): Як і у Великій Британії, в США широко використовуються трасти для управління спадковим майном на користь бенефіціарів. Трасти можуть бути створені як за життя спадкодавця (inter vivos trust), так і після його смерті (testamentary trust). Трастовий документ визначає права та обов'язки довірчого власника, а також умови розподілу майна між бенефіціарами.

Висновки. У більшості іноземних країн не передбачається укладення спеціальних правочинів щодо управління спадщиною. Замість цього, такі питання вирішуються через делегування влади на управління спадщиною суду або спеціально призначеним особам, таким як адміністратори спадщини, куратори або спеціальні органи. Щодо можливості управління чи розпорядження таким майном, яке швидко псується або потребує постійного

догляду, законодавство інших країн надає таким особам право самостійно чи за згодою суду укладати різні види угод, наприклад, на зберігання чи купівлю-продаж. Інститут управління спадщиною має істотні відмінності в європейських континентальних правових системах та англосаксонському праві. У країнах континентальної системи (Німеччина, Франція) управління спадщиною часто пов'язане з інститутом нерозділеного співволодіння та активною участю нотаріусів. В англосаксонській системі (Велика Британія, США) ключовими елементами є інститут виконавця заповіту, процедура probate та використання трастів.

Ці відмінності відображають різні правові традиції та культурні підходи до управління спадковим майном.

Список використаних джерел:

1. Михайлів М.О. Правова природа управління спадщиною в міжнародному приватному праві. *Юридичний науковий електронний журнал.* № 2/2022. С. 55-58. URL: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2022-2/12

2. Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law. Draft Common Frame of Reference (DCFR). URL: https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/2009_02_DCFR_OutlineEdition.pdf

3. Adelle J.-Fr. Introduction of Fiducie: Impact on Assignment of Receivables as Security. URL: http://www.internationallawoffice.com/newsletters/detail.aspx?g=f3b70b56-da1e-49b0-89ac-8f128be98432/.

4. Некіт К.Г. Правовий статус суб'єктів відносин довірчої власності за цивільним законодавством україни та принципами європейського приватного права (DCFR). URL: https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/65f67802-8495-468e-9a18-a41768368fd6/content

5. Bürgerliches Gesetzbuch. URL: https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/index.html

6. Сирко М. В. Цивільний кодекс Франції 1804 року та його вплив на цивільне законодавство країн Європи (на прикладі Польщі та Румунії). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за спеціальністю 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень. Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2015. 215 с.

7. Некіт К. Г. Управління спадковим майном: українські та європейські реалії. *Часопис цивілістики.* 2016. Вип. 20. С. 157-161.

8. Place a Deceased Estates notice. (n.d.). thegazette.co.uk. URL: https://www.thegazette.co.uk/wills-and-probate/place-a-deceased-estates-notice

9. Ільченко Г. Особливості спадкування за англійським правом. *Зовнішня торгівля: економіка, фінанси, право.* 2020. № 1. С. 54-62.

ГАЛУНЬКО В. В.
доктор юридичних наук, професор,
академік Академії АПН,
професор кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0003-1619-5028

БОРОДІН І. Л.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0002-1874-3238

ДРАГАН О. В.
доктор юридичних наук, професорка,
професорка кафедри кримінального
права, процесу та криміналістики
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0002-5696-6360

ГАЛУНЬКО В. В.
доктор філософії з галузі права,
доцент кафедри адміністративного
права, інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0002-8133-6766

УДК 342:351.753
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.70

ІСТОРИЧНІ, БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ОБІГУ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ СЕРЕД ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ

У статті на основі наукового аналізу вітчизняного історичного, міжнародного та сучасного досвіду України в умовах повномасштабного російського терористичного вторгнення розкрито засади адміністративно-правового обігу вогнепальної зброї серед цивільних осіб.

Зроблено висновок, що український народ вміє використовувати зброю для захисту Вітчизни. Запропоновано, що право на придбання, володіння, зберігання, носіння та застосування вогнепальної зброї цивільними особами має розглядатися через положення статті 65 Конституції України.

Визначено, що калібр та види вогнепальної зброї, які можуть бути у праві приватної власності цивільних осіб, мають бути значно розширені. Виходячи з необхідності, що цивільні особи територіальної громади певний час могли вести бій з окупантами (терористами) до прибуття допомоги Збройних сил чи інших сил оборони України за зразком Республіки Ізраїль.

Визначено, що особи, які отримали дозвіл та легально набули зброю на праві власності, мають право відкрито її носити без додаткового дозволу, з суворим дотриманням правил безпеки, крім місць, визначених законом та територіальними громадами.

Підкреслено, що потребує посилення первинна та подальші психологічні перевірки для виявлення психічних та інших порушень, які унеможливлюють володіння та зберігання вогнепальної зброї або будь-який доступ особи до неї. В цій царині має застосовуватися засада, що будь-який сумнів щодо психічної адекватності особи, яка хоче володіти вогнепальною зброєю або вже володіє нею, має трактуватися як категорична заборона на реалізацію такого права – презумпція психологічної невідповідності для володіння вогнепальною зброєю.

Військовослужбовці Збройних сил, інших сил оборони України, а також учасники бойових дій мають право на набуття права володіння будь-якою дозволеною вогнепальною зброєю з 18 років.

Держава має забезпечити можливість придбання військовозобов'язаними вогнепальної зброї за пільговими доступними цінами. Загалом зроблено пропозицію, що держава в особі Верховної Ради України має допрацювати закон про цивільний обіг зброї для того, щоб практично всі військовозобов'язані в Україні мали її в цивільному обігу з постійною готовністю застосувати її щодо агресора та терористів.

Ключові слова: *військовослужбовці Збройних сил України, заборона, застосування зброї, захисту Вітчизни, зберігання та носіння, конституційний обов'язок, постійна готовність, право приватної власності, придбання та володіння, психологічна перевірка, російське вторгнення, терористи, Український народ.*

Halunko V. V., Borodin I. L., Drahan O.V., Halunko V. V. Historical, security aspects and international experience of the administrative and legal framework for the circulation of firearms among civilians

Based on scientific analysis of domestic historical, international, and contemporary experiences of Ukraine during the full-scale Russian terrorist invasion, the article reveals the principles of administrative and legal circulation of firearms among civilians. It concludes that the Ukrainian people are skilled in using weapons to defend their homeland.

It is proposed that the right to purchase, own, store, carry, and use firearms by civilians should be considered through the provisions of Article 65 of the Constitution of Ukraine.

It is determined that the caliber and types of firearms that can be privately owned by civilians should be significantly expanded. Given the necessity that civilian members of a territorial community may need to engage in combat with occupiers (terrorists) for some time before the arrival of assistance from the Armed Forces or other defense forces of Ukraine, similar to the example of the State of Israel, it is determined that those who have obtained a permit and legally acquired firearms in

private ownership have the right to carry them openly without additional permission, with strict adherence to safety rules, except in places designated by law and local communities.

It is emphasized that there is a need to strengthen initial and subsequent psychological checks to identify mental and other disorders that make it impossible to own and store firearms or have any access to them. In this area, the principle should apply that any doubt about the mental adequacy of a person who wants to own firearms or already owns them should be treated as a categorical prohibition on the realization of such a right—the presumption of psychological unfitness to own firearms. Servicemen of the Armed Forces, other defense forces of Ukraine, as well as combatants, should have the right to acquire the right to own any permitted firearms from the age of 18. The state should ensure that military personnel can purchase firearms at preferential and affordable prices. In general, it is proposed that the state, represented by the Verkhovna Rada of Ukraine, should finalize the law on civilian arms circulation so that almost all military conscripts in Ukraine have them in civilian circulation with constant readiness to use them against aggressors and terrorists.

Key words: *acquisition and ownership, constitutional duty, defense of the homeland, permanent readiness for use, private property rights, prohibition, psychological examination, russian invasion, servicemen of the armed forces of Ukraine, storage and carrying, terrorists, Ukrainian people, use of weapons.*

Постановка проблеми. Повномасштабне російське терористичне вторгнення однозначно показало, що український народ лише тоді має можливість зберегти свою національну ідентичність та жити в мирі та достатку, якщо він зможе захистити свою рідну Незалежну Суверенну Державу – Україну.

Оборона Вітчизни від зовнішнього вторгнення (захоплення) є комплексною справою уряду України, Збройних сил, інших сил оборони України, інших органів публічної влади, суб'єктів громадянського суспільства (волонтерів) та всього українського народу. В умовах гібридної та одночасно гарячої війни, яка ведеться на значній території України та країни-агресора, для захисту територіальної цілісності та недоторканості Української держави необхідні не лише високотехнологічні засоби, однак, як показав досвід останніх років російсько-української війни, також і масові засоби знищення окупанта. Такими засобами захисту для українського народу вже понад чотири століття є вогнепальна зброя. Адже українські козаки здавна були озброєні мушкетами, що дозволяє розглядати їх як своєрідних мушкетерів. Військова реконструкція, представлена в рамках проекту «Людина війни» на Волині (2019 р.), наочно демонструвала, що козаки, які воювали з Московією, використовували саме це вогнепальне озброєння. Мушкети були важливою складовою арсеналу козаків і робили їх ефективними в бойових діях проти ворога. Таким чином, козаки не лише використовували шаблі та іншу традиційну зброю, але й активно застосовували вогнепальну зброю, що свідчить про їхню адаптацію до новітніх технологій війни того часу і дозволяє асоціювати їх із мушкетерами [1]. Водночас треба розуміти, що в більшості випадків мушкет належав козакові на праві власності. Він його купував за власні кошти, отримував у подарунок від побратимів, або здобував у бою.

Однак тема нашого предмета аналізу залишається актуальною. Знищення російськими більшовиками Української Народної Республіки в 20-ті роки XX століття призвело до багатьох трагічних наслідків. Найстрашнішим з яких був Голодомор 1932/1933 років, коли було вбито голодом більш ніж п'ять з половиною мільйонів українців. Підготовчим етапом до скоєння цього страшного злочину було вилучення в українців вогнепальної зброї [2].

На жаль, після відновлення Незалежності України, нормативно-правові акти високої дії, норми яких дозволяли б українцям вільно набувати, зберігати, носити та застосовувати зброю для знищення агресора (відбиття небезпечного нападу), не були прийняті. Як

наслідок, на початку повномасштабного вторгнення після 24 лютого 2022 року, вогнепальна зброя роздавалась громадянам за паспортом [3; 4; 5], однак і її було недостатньо. У результаті, в нерівних за озброєнням боях гинули наші герої-добровольці, адже вони не мали достатньої за кількістю та якістю вогнепальної зброї [6; 7]. В умовах сьогодення закони про зброю ще не прийняті. Тільки на третій рік війни Верховна Рада України розглянула їх у першому читанні [8; 9].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До проблеми засад адміністративно правового забезпечення обігу вогнепальної зброї серед цивільних осіб звертали свою увагу вчені та фахівці О. Виноградов, А. Г'ан, С. Діденко, Н. Кава, С. Кізілова, М. Кулик, І. Малка, К. Новосвітня, Д. Шеремет та ін. Проте безпосередньо до аналізованого нами предмета наукового дослідження зазначені вчені не зверталися на сучасному етапі розвитку українського суспільства. Отже, виходячи з нагальних засад постійної та швидкої готовності громадян України до відбиття військового та іншого небезпечного для життя нападу на сім'ю, громаду та Україну в цілому, наявність у цій сфері як концептуальних, так і законодавчих прогалин обґрунтовує актуальність статті.

Виклад основного матеріалу. Досвід Ізраїлю вказує на потребу чітко регламентованого порядку, який має охоплювати всі аспекти отримання дозволу на вогнепальну зброю, її зберігання, носіння та застосування. Це включає ліцензування, яке надається громадянам Ізраїлю або постійним жителям, які досягли 27 років (або 21 року, якщо вони проходили службу в ЦАХАЛ або національній/цивільній службі). Необхідно також проходження медичного огляду для підтвердження відсутності психічних чи фізичних захворювань, які можуть вплинути на безпечне користування зброєю, а також участь в обов'язковому курсі з безпечного поводження зі зброєю та особисту співбесіду. Зберігання вдома передбачає обов'язкове використання стандартного сейфу, прикріпленого до стіни або бетонної підлоги, у прихованому місці, недоступному для дітей або сторонніх осіб, із суворою забороною залишати зброю без нагляду. Щоденне носіння зброї здійснюється в кобурі, яка розташовується біля тіла або в спеціально призначеній сумці. Застосування вогнепальної зброї допускається лише у випадках крайньої необхідності для захисту життя або здоров'я від протиправного нападу, коли вичерпано всі інші можливі заходи. Воно повинно бути прицільним та одиничним з урахуванням заходів для уникнення шкоди невинним людям. Застосування зброї для захисту майна заборонено, якщо це не становить безпосередньої небезпеки для життя [10;11;12].

Отже, такі засади відображають суворий регламентований нормами права підхід Ізраїлю до обігу зброї, спрямований на забезпечення максимальної безпеки громадян та запобігання випадковим або неправомірним діям із використанням вогнепальної зброї. Слушним для українських реалій буде досвід Ізраїлю щодо права громадян на зберігання зброї у домогосподарствах та носіння вогнепальної зброї, яка належить їм на праві приватної власності, ретельний психологічний відбір та контроль за таким станом на протязі всього періоду володіння громадянином вогнепальною зброєю.

Закон Швейцарії від 20 червня 1997 року «Про зброю, аксесуари до зброї та боєприпаси» (Waffengesetz, WG) визначає засади придбання, зберігання, носіння та застосування вогнепальної зброї в Швейцарії. Для придбання вогнепальної зброї необхідно отримати дозвіл на придбання зброї (Waffenerwerbsschein). Придбати зброю можуть лише особи, які досягли 18-річного віку, не мають обмежень у правоздатності та не мають записів у кримінальному реєстрі, що свідчать про схильність до насильства або інших серйозних правопорушень. Вогнепальна зброя повинна зберігатися у безпечних умовах, зокрема у спеціальних сейфах або інших сховищах, які забезпечують її надійний захист від несанкціонованого доступу. Право на носіння вогнепальної зброї також регламентується. Для носіння зброї в громадських місцях необхідно отримати відповідний дозвіл (Waffen-Tragschein), який видається лише в разі обґрунтованої необхідності, наприклад, для самозахисту або професійної діяльності. Застосування зброї можливе лише в чітко визначених умовах, таких як самооборона, полювання або спортивні заходи, що проводяться в офіційно затверджених

місцях. Незаконне придбання, носіння або застосування зброї тягне за собою суворі правові наслідки, включаючи штрафи та позбавлення волі [13].

Отже, Швейцарія має добру регуляцію обігу вогнепальної зброї, що включає необхідність отримання дозволів на придбання, зберігання та носіння зброї, а також обмежує її застосування до чітко визначених законодавством ситуацій. При цьому, власник зброї має отримувати право на носіння вогнепальної зброї тільки в громадських місцях.

Друга поправка Конституції США визначає, що добре врегульована міліція (Militia), необхідна для безпеки вільної держави, право людей зберігати та носити зброю не повинно порушуватися [14]. При цьому кожний штат має своє законодавство про зброю. Наприклад, засади та правила купівлі, зберігання, носіння та застосування вогнепальної зброї в штаті Невада є досить ретельно регламентованими законами штату. Купівля зброї дозволена особам, що досягли 18 років або 21 року (для пістолетів). Придбати зброю можна лише після успішного проходження перевірки на наявність судимостей. Носіння зброї в Неваді може бути як відкритим, так і прихованим. Для прихованого носіння необхідно отримати спеціальний дозвіл від шерифа округу, який видається після проходження відповідного курсу безпеки та надання дійсного посвідчення особи. Невада визнає дозволи на приховане носіння, видані іншими штатами, але лише в межах певного переліку штатів, зокрема Аляска, Арізона, Флорида та інші. Відкрите носіння зброї в штаті дозволено, але з певними обмеженнями: зброя повинна бути видимою, і її заборонено носити у школах, на території дитячих закладів, у федеральних будівлях та в деяких інших визначених місцях. Крім того, закони штату забороняють носіння зброї у нетверезому стані. Для володіння деякими типами зброї, такими як повністю автоматичні гвинтівки або короткоствольні рушниці, необхідна додаткова реєстрація в федеральних органах. Окремо регулюється володіння глушниками, які дозволені лише відповідно до федерального законодавства. Заборонено продавати або передавати зброю особам, які підпадають під категорію «заборонених осіб», зокрема тим, хто має судимості або був направлений до психіатричних установ. Законодавство штату також регулює публічне використання вогнепальної зброї, забороняючи стрілянину в громадських місцях та безпідставне використання зброї. Порушення цих правил може призвести до серйозних кримінальних санкцій [15].

Отже, у США право на носіння зброї гарантується Другою поправкою до Конституції США, яка закріплює право громадян зберігати та носити зброю, що є необхідним для забезпечення прав людини та безпеки вільної держави. При цьому, кожен штат має свої окремі закони, які регламентують особливості правил купівлі, зберігання, носіння та застосування вогнепальної зброї. Це включає право на купівлю зброї, для чого необхідно досягти віку 18 років для довгоствольної зброї та 21 року для пістолетів, обов'язковою є перевірка на наявність судимостей та інших обмежень. Використовується майже вільне відкрите та після отримання відповідного дозволу приховане носіння зброї. Із класичними заборонами на здійснення цього у школах, публічних будівлях тощо, та в стані алкогольного або наркотичного сп'яніння. Застосування зброї дозволяється лише у випадках самооборони або захисту майна, і повинно відповідати принципам необхідності та пропорційності.

Відповідно до законодавства Литовської Республіки, яке регулює обіг вогнепальної зброї та боєприпасів, основними засадами купівлі, зберігання, носіння та застосування вогнепальної зброї є наступні. Право на купівлю вогнепальної зброї мають фізичні та юридичні особи, які отримали відповідний дозвіл від поліції. Для отримання дозволу необхідно пройти медичний огляд та підтвердити відсутність судимостей та інших обмежень. Зброя повинна зберігатися у спеціально обладнаних місцях, які забезпечують безпеку зберігання. Власники зобов'язані гарантувати, що зброя буде недоступною для сторонніх осіб. Носіння зброї дозволяється лише особам, які отримали на це окремий дозвіл. Зброя повинна бути належним чином заряджена та зберігатися у відповідних умовах для безпечного носіння. Вогнепальна зброя може бути використана тільки у випадках, передбачених законодавством, таких як самооборона, спортивні заходи або полювання. Використання зброї для захисту має бути обґрунтованим і відповідати принципам необхідності та пропорційності [16;17].

Отже, у Литовської Республіки використовується класичний європейський підхід до обігу цивільної зброї, який включає те, що право на придбання вогнепальної зброї мають лише особи, які отримали відповідний дозвіл після проходження медичного огляду та перевірки судимостей. Зброя повинна зберігатися у спеціально обладнаних місцях, які гарантують її недоступність для сторонніх осіб. Носіння зброї дозволяється лише за наявності окремого дозволу. Використання зброї дозволяється у випадках, виключно передбачених законом, зокрема для самооборони, на спортивних заходах чи полюванні, дотримуючись принципів необхідності та пропорційності.

Звертаючись до змісту вітчизняних законопроектів про зброю, слід відзначити, що проєкт закону «Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України» визначає, що цивільні особи, які володіють вогнепальною зброєю, зобов'язані задекларувати її в органах Національної поліції України. Декларуванню підлягає нарізна вогнепальна зброя калібру не більше 12,7 мм, гладкоствольна вогнепальна зброя калібру не більше 23 мм та боєприпаси до неї. Зброя, яка не задекларована, не може бути використана поза територіями, де ведуться бойові дії. Задекларована або отримана цивільними особами вогнепальна зброя є державною власністю, яка може бути у володінні та користуванні цивільних осіб лише на визначений період і на визначених законом підставах. Цивільні особи не мають права передавати задекларовану або отриману вогнепальну зброю іншим особам, окрім органів Національної поліції України. Носіння, зберігання і перевезення вогнепальної зброї здійснюється згідно з правилами, встановленими Міністерством внутрішніх справ України. Забороняється носіння, зберігання, перевезення та застосування незареєстрованої або не задекларованої зброї на території, де не ведуться бойові дії. Цивільні особи, які порушують правила носіння, зберігання або використання незареєстрованої або не задекларованої зброї, несуть кримінальну відповідальність. Цивільні особи зобов'язані здати задеклароване зброю до органів Національної поліції України не пізніше 90 днів з дня оголошення відповідного наказу. Зброя, яка здана або знайдена, підлягає обліку, зберіганню, реалізації або утилізації відповідно до порядку, встановленого Міністерством внутрішніх справ України. Цивільні особи, які знайшли зброю або боєприпаси, повинні повідомити про це органи Національної поліції протягом 24 годин та передати знайдене [8].

Отже, законопроект «Про забезпечення участі цивільних осіб в обороні країни» створює належні умови для участі громадян у захисті України, регулюючи придбання, декларування, носіння та зберігання вогнепальної зброї. Він забезпечує правову базу для використання зброї на визначених територіях, водночас накладаючи обмеження та відповідальність за порушення правил.

Згідно із проєктом закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю», для того, щоб придбати вогнепальну зброю, фізична особа повинна відповідати певним вимогам, які визначаються законодавством: має бути встановлений мінімальний вік для придбання зброї 21 рік для гладкоствольної мисливської зброї та 25 років для нарізної; для придбання зброї необхідно отримати дозвіл від відповідного органу внутрішніх справ. Для цього потрібно пройти медичне обстеження, яке підтверджує відсутність психічних захворювань та залежностей; особа, яка бажає придбати зброю, повинна пройти курс навчання з безпечного поводження з нею та скласти відповідний екзамен; після придбання зброї її необхідно зареєструвати в органах внутрішніх справ протягом встановленого законом терміну. Правила зберігання зброї є ключовими для забезпечення безпеки як власника, так і оточуючих: вогнепальна зброя повинна зберігатися в металевому сейфі або іншому надійному місці, яке забезпечує її безпеку та недоступність для сторонніх осіб; боєприпаси повинні зберігатися окремо від зброї в іншому сейфі або у спеціальному відсіку, щоб уникнути випадкових пострілів; власник зброї зобов'язаний вести облік наявної зброї та боєприпасів, а також забезпечити їх регулярний огляд і підтримку в належному технічному стані [9].

Носіння вогнепальної зброї також регулюється аналізованим законопроєктом і передбачає суворі правила: для того, щоб носити зброю, потрібно отримати окремий дозвіл на носіння від органів внутрішніх справ, який видається після додаткового навчання і перевірки;

вогнепальна зброя цивільними особами повинна носитися приховано, щоб не викликати паніку або дискомфорт у громадських місцях; передбачається заборона на носіння зброї в окремих зонах, таких як школи, лікарні, місця масових заходів та інші громадські місця. Застосування вогнепальної зброї дозволяється лише в суворо визначених випадках. Зброя може бути застосована для захисту життя та здоров'я власника або інших осіб у разі загрози їхньому життю, але тільки якщо інші засоби захисту виявилися неефективними (самооборона); вогнепальна зброя може використовуватися для захисту власності у разі прямої загрози злочинних посягань (захист власності). Законодавство передбачає суворі обмеження щодо застосування зброї, щоб уникнути перевищення меж необхідної самооборони або заподіяння шкоди третім особам. Незаконне застосування зброї карається згідно з нормами Кримінального кодексу України, що передбачає відповідальність за перевищення меж самооборони або вбивство [9].

Отже, проєкт закону України «Про право на цивільну вогнепальну зброю» запроваджує позитивні обмежувальні заходи, спрямовані на забезпечення безпеки суспільства та недопущення використання зброї на шкоду людині. До таких заходів належать вимоги щодо отримання дозволу на придбання і носіння зброї, проходження медичного обстеження, навчання з безпечного поводження зі зброєю, а також суворі правила зберігання і обліку боєприпасів. Однак деякі положення законопроєкту, такі як відсутність права на відкрите носіння зброї та надмірні вимоги до зберігання й обліку боєприпасів, не враховують українські традиції та реалії тривалої російсько-української війни. Враховуючи сучасні виклики, ці аспекти потребують перегляду для забезпечення ефективнішого захисту громадян.

Висновки: Виходячи з розкритого історичного українського та зарубіжного досвіду, критичного аналізу законопроектів а також тривалої на виснаження російсько-української війни ми вважаємо що:

По-перше, право на придбання, володіння, зберігання, носіння та застосування вогнепальної зброї цивільними особами має розглядатися через положення статті 65 Конституції України, яку пропонується доповнити частиною другою у редакції «Громадяни для захисту Вітчизни незалежності та територіальної цілості України мають право володіти (користуватися), носити та застосовувати вогнепальну зброю».

По-друге, виходячи з таких засад, калібр та види вогнепальної зброї, які можуть бути правом приватної власності цивільних осіб має бути значно розширеним. Виходячи з необхідності, що цивільні особи територіальної громади певний час могли вести бій з окупантами (терористами), до приходу допомоги Збройних сил, чи інших сил оборони України за зразком республіки Ізраїль.

По-третє, особи, які отримали дозвіл та легально набули її на праві власності, мають право відкрито її носити без додаткового дозволу, з суворим дотриманням правил безпеки, крім місць визначених законом та територіальними громадами.

По-п'яте, потребує посилення первинна та послідуючі психологічні перевірки виявлення психічних та інших порушень, які унеможливлюють володіння, зберігання вогнепальної зброї, або будь-який допуск особи до неї. В цій царині має застосовуватись засада, що будь-який сумнів щодо психічної адекватності особи, яка хоче володіти вогнепальної зброї або вже володіє нею, має трактуватися як категорична заборона щодо реалізації такого права – презумпція психологічної не відповідності для володіння вогнепальною зброєю.

По-шосте, військовослужбовці Збройних сил, інших сил оборони України, а також учасники бойових дій мають право на набуття права володіння будь-якою дозволеною вогнепальною зброєю з 18 років.

По-сьоме, держава має забезпечити купівлю військовозобов'язаними вогнепальної зброєю за пільговими доступними цінами.

Отже, вітчизняний історичний, міжнародний та сьогоденний досвід України в умовах повномасштабного російського терористичного вторгнення, коли через ведення у великій кількості громад бойових дій у володінні громадян України знаходиться велика кількість різноманітної вогнепальної зброї, при цьому зафіксована мізерна кількість випадків

її використання з злочинною метою. Тим самим, український народ вміє використовувати зброю для захисту Вітчизни. Держава в особі Верховної Ради України має допрацювати закон про цивільний обіг зброї для того, щоб практично всі військовозобов'язані в Україні мали її у цивільному обігу з постійною готовністю застосувати її щодо агресора та терористів.

Список використаних джерел:

1. Козаки без шароварів, мушкетери та легіонери: як насправді виглядали «люди війни» в Україні. Волинські новини. 2019. URL: https://www.volynnews.com/news/society/kozaky-bez-sharovariv-mushketery-ta-lehionery-iak-naspravdi-vyhliadaly-/

2. Голодомор. Український інститут національної пам'яті. 2023. URL: https://uinp.gov.ua/tegy/golodomor

3. Кізілова С. Київ: людям за кілька годин роздали 10 тисяч автоматів для спротиву РФ. Українська правда. 24 лютого 2022. URL: https://www.pravda.com.ua/news/2022/02/24/7325565/.

4. Новосвітня К. В перший день війни мав одну гранату, потім забрали зброю розбитих росгвардійців, — історія захисника Києва. Вечірній Київ. 14 квітня 2022. URL: https://vechirniy.kyiv.ua/news/64846/

5. Кава Н. Поліція не забиратиме у громадян роздану на початку війни зброю. Але буде реєстр. РБК-Україна. 22 січня 2024. URL: https://www.rbc.ua/rus/news/politsiya-zabiratime-gromadyan-rozdanu-pochatku-1705935313.html

6. Виноградов О. Захищати Херсон готові були тисячі: не було чим. Як обороняли Південь у лютому 2022-го. Спецпроєкт. Донбас. Реалії. 23 лютого 2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/oborona-pivdnia-zsu/32284572.html

7. Шеремет Д. Останній бій перед окупацією Херсону. Роковини загибелі українських бійців у Бузковому парку. Новини Приазов'я. 28 лютого 2023. URL: https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovya-rozstril-buzkovyy-park-kherson-foto/32291376.html

8. Про забезпечення участі цивільних осіб у захисті України. Проєкт Закону про внесення змін до Закону України щодо вдосконалення порядку отримання, декларування та поводження з вогнепальною зброєю. Верховна Рада України. 2014. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/42398

9. Про право на цивільну вогнепальну зброю. Проєкт Закону України від 25 червня 2021 р. № 5708. *Верховна Рада України*. 2024. URL: https://itd.rada.gov.ua/billInfo/Bills/Card/27190

10. Малка І. Посібник з отримання приватної ліцензії на зброю. Malka Law Firm. 2023. URL: http://surl.li/euwsru (на Івриті)

11. Г'ан А. Полегшення у видачі ліцензії на зброю в Ізраїлі: повний посібник. Адвокат Авраам Г'ан. 2023. URL: https://www.maariv.co.il/news/law/Article-1046716 (на Івриті)

12. יטרפ הייריי ילכל ווישיר .תוחיטבו הרשכה .שאב החיתפ תוארוהו קשנב שומיש להונ ,קשנב תוחיטב תוארוה .ילכ ווישיר.2021. URL: ttps://www.gov.il/he/pages/safety-rules-and-when-to-open-fire

13. Про зброю, аксесуари до зброї та боєприпаси № SR 514.54 (Waffengesetz, WG) Закон Швейцарії від 20 червня 1997 року. Офіційне видання Федеральної асамблеї Швейцарської Конфедерації. URL: https://www.fedlex.admin.ch/de/page-not-found (на німецькій мові)

14. Second Amendment. Constitution of the United States. Congress.gov. 2023. URL: https://constitution.congress.gov/constitution/amendment-2/

15. Gun Laws in Nevada. The Range 702, March 7. 2024. URL: https://www.therange702.com/blog/guide-to-nevada-gun-laws/

16. Lietuvos Respublikos ginklų ir šaudmenų kontrolės įstatymo pakeitimo įstatymas 2010 m. lapkričio 18 d. Nr. XI-1146

17. Vilnius: Lietuvos Respublikos Seimas. Žin., 2010, Nr. 142-7261. URL: https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAD/TAIS.387017/fCOcdeBzYU

СИЛЕНКО Л. М.,
директор
(ТОВ «Юридична фірма «Право та справедливість»)
ORCID ID: 0009-0007-4753-7074

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.71

ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОХОВАННЯ МАСОВИХ ЖЕРТВ ВІЙНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД

З початком збройного конфлікту на сході України в 2014 році країна стикнулася з серйозними викликами, які охоплюють не лише військову сферу, але й правові та гуманітарні аспекти. Первинно обмежений регіоном Донбасу, конфлікт переріс у повномасштабну війну в 2022 році, що охопила всю територію України. Ця ситуація породила нові виклики, зокрема щодо організації поховань масових жертв війни. Складність полягає у забезпеченні гідного поховання як військовослужбовців, так і цивільних, що загинули внаслідок бойових дій.

Зі збільшенням кількості жертв, особливо після початку повномасштабної агресії у 2022 році, Україна зіштовхнулася з необхідністю розробки та вдосконалення правових механізмів, які регулюють поховання загиблих. Проблема стала не лише національною, але й міжнародною, адже багато поховань потребують особливої уваги з боку як українських, так і міжнародних правозахисних організацій. Важливість цього питання посилюється необхідністю врахування прав людини та гуманітарних стандартів, які визначають порядок поводження з тілами загиблих у військових конфліктах.

Національне законодавство України містить певні положення, що стосуються поховань, але вони не завжди враховують специфіку масових поховань у контексті сучасної війни. Масштабність і тривалість конфлікту, який з 2014 року перетік у повномасштабну війну в 2022 році, вимагають адаптації існуючих норм та розробки нових підходів. Це особливо актуально в умовах, коли кількість жертв постійно зростає, і необхідно забезпечити не лише ідентифікацію загиблих, але й гідне ставлення до їх пам'яті.

Організація поховань масових жертв війни є складним завданням, що вимагає синергії національного та міжнародного права. Положення міжнародного гуманітарного права, зокрема Женевські конвенції, відіграють важливу роль у визначенні прав та обов'язків сторін конфлікту щодо загиблих. Водночас, національне законодавство має бути удосконалене, щоб забезпечити ефективну реалізацію цих норм у післявоєнний період. Особливо важливими є питання створення належних умов для поховання, збереження місць масових поховань та забезпечення догляду за ними.

Актуальність теми організації поховання масових жертв війни особливо гостро проявилася після зростання кількість загиблих внаслідок повномасштабних бойових дій 2022 року, що створює значні виклики для правової системи України. У цих умовах правове регулювання процесу поховання набуває критичного значення, адже воно впливає не лише на дотримання прав загиблих, але й на збереження національної пам'яті та моральних цінностей українського суспільства в післявоєнний період.

Ключові слова: *збройний конфлікт, поховання жертв війни, гуманітарне право, національне законодавство, міжнародні норми, ідентифікація загиблих, місця масових поховань, права людини, юридична відповідальність, післявоєнний період.*

Silenko L. M. Legal aspects of the organization of the burial of the mass victims of war in the post-war period

With the onset of the armed conflict in eastern Ukraine in 2014, the country faced serious challenges that encompass not only the military sphere but also legal and humanitarian aspects. Initially confined to the Donbas region, the conflict escalated into a full-scale war in 2022, spreading across the entire territory of Ukraine. This situation has given rise to new challenges, particularly concerning the organization of burials for the mass casualties of the war. The complexity lies in ensuring the dignified burial of both military personnel and civilians who perished as a result of hostilities.

With the increasing number of casualties, especially after the onset of full-scale aggression in 2022, Ukraine has encountered the necessity of developing and improving legal mechanisms that regulate the burial of the deceased. The issue has become not only a national concern but also an international one, as many burials require special attention from both Ukrainian and international human rights organizations. The importance of this issue is heightened by the need to respect human rights and humanitarian standards that dictate the handling of the bodies of those killed in armed conflicts.

Ukraine's national legislation contains certain provisions related to burials, but these do not always take into account the specifics of mass burials in the context of the current war. The scale and duration of the conflict, which escalated from 2014 into full-scale war in 2022, necessitate the adaptation of existing norms and the development of new approaches. This is particularly relevant in a situation where the number of casualties continues to grow, requiring not only the identification of the deceased but also the respectful treatment of their memory.

Organizing the burial of mass casualties of war is a complex task that requires the synergy of national and international law. Provisions of international humanitarian law, particularly the Geneva Conventions, play a crucial role in determining the rights and obligations of the parties to the conflict concerning the deceased. At the same time, national legislation must be improved to ensure the effective implementation of these norms in the post-war period. Particularly important are issues related to the creation of appropriate conditions for burial, the preservation of mass burial sites, and ensuring their proper care.

The relevance of the topic of organizing the burial of mass war casualties has become especially acute following the increase in deaths due to the full-scale hostilities of 2022, creating significant challenges for Ukraine's legal system. Under these circumstances, the legal regulation of the burial process becomes critically important, as it affects not only the observance of the rights of the deceased but also the preservation of national memory and the moral values of Ukrainian society in the post-war period.

Key words: *armed conflict, war casualties' burial, humanitarian law, national legislation, international norms, identification of the deceased, mass burial sites, human rights, legal responsibility, post-war period.*

Постановка проблеми. Проблема організації поховання масових жертв війни є однією з найгостріших в умовах сучасного збройного конфлікту в Україні. Із загостренням бойових дій та значним збільшенням кількості загиблих виникає необхідність у впорядкуванні процесу поховання, що потребує чіткого та всеохоплюючого правового регулювання та координації між різними органами публічної влади. Проблема ускладнюється відсутністю достатньо деталізованих законодавчих норм, які б враховували специфіку сучасної війни та особливості масових поховань. До того ж, питання дотримання міжнародних стандартів та

норм гуманітарного права в організації поховань загиблих стає все більш актуальним, враховуючи зобов'язання України перед світовою спільнотою.

Необхідність ідентифікації загиблих, збереження місць поховань, забезпечення гідних умов для останнього спочинку кожного загиблого – все це вимагає не лише відповідних законодавчих змін, але й належної організації на місцевому рівні. Водночас постає питання про юридичну відповідальність за неналежне виконання цих процесів, що також потребує додаткового правового обґрунтування. Іншою важливою проблемою є врахування морально-етичних аспектів у процесі організації поховань, що додає складності у врегулюванні цієї проблеми.

З огляду на тривалість і масштабність конфлікту, питання організації поховань вимагає всебічного дослідження та розробки нових підходів, які б відповідали сучасним реаліям та потребам суспільства. Відсутність єдиних стандартів і процедур у цій сфері призводить до виникнення численних правових колізій, що ускладнюють процес організації поховань і створюють додаткове навантаження на правову систему України. Усе це підкреслює необхідність пошуку ефективних правових рішень та адаптації існуючого законодавства до умов воєнного часу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій свідчить про зростаючий інтерес науковців різних спеціалізацій до проблематики публічного адміністрування ритуальних послуг в умовах особливого періоду. Значний внесок у цю сферу зробили Є. М. Мойсеєва та О. В. Розгон, які досліджували правові аспекти ритуальних послуг, а також Б. І. Сташків та А. О. Гунда, які зосередилися на соціальних і культурних аспектах. О. В. Ушакова обговорювала питання санітарно-гігієнічного стану кладовищ. Незважаючи на існуючі дослідження, питання комплексного підходу до публічного адміністрування ритуальних послуг в умовах воєнних дій потребує подальшого аналізу.

Метою статті є дослідження правових аспектів організації поховання масових жертв війни в умовах тривалої збройної агресії. У статті аналізуються існуючі правові норми та виявляються прогалини у законодавстві, що стосуються процесу поховання загиблих під час війни. Дослідження спрямоване на розробку пропозицій щодо вдосконалення правового регулювання для забезпечення гідного поховання масових жертв військових дій.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Поняття «масові жертви війни» має особливе значення у міжнародному праві, оскільки воно охоплює не лише кількісні характеристики втрат серед населення, але й визначає правові зобов'язання держав щодо поводження з тілами загиблих у контексті збройних конфліктів. У міжнародних документах цей термін розглядається через призму гуманітарного права, що має на меті забезпечити належне поводження з жертвами збройних конфліктів та гарантувати їхні права навіть після смерті.

Основоположними міжнародними документами, що регулюють питання масових жертв війни, є Женевська конвенція від 12 серпня 1949 року (Женевські конвенції про захист жертв війни від 12 серпня 1949 є об'єднувальною назвою чотирьох Женевських конвенцій, кожна з яких забезпечує захист окремих категорій жертв війни (поранених та хворих комбатантів, військовополонених, цивільного населення) [1] та Додаткові протоколи до них від 8 червня 1977 року (перші два набули чинності для України 25 липня 1990, третій набув чинності 19 липня 2010 р.): [2]. Даною Конвенцією встановлено, що під її захист підпадають особи, хто в будь-який момент та за будь-яких обставин опиняються, у разі конфлікту чи окупації, під владою сторони конфлікту або окупаційної держави, громадянами яких вони не є. Також вона передбачає обов'язок сторін конфлікту забезпечити належне поховання загиблих і зберігання їхніх тіл у відповідних умовах. Протокол встановлює обов'язок конфліктуючих сторін забезпечувати захист цивільного населення під час воєнних дій, незалежно від їхньої раси, кольору шкіри, мови, релігійних чи політичних переконань. Важливо, що сторони конфлікту зобов'язані охороняти людей, які не беруть участі у бойових діях. Додатково, Протокол забороняє здійснювати напади на медичний персонал, який виконує суто медичні функції, що передбачено у пункті «е» статті 8 Протоколу І. До заборон Протоколу також

входять: вбивства військовополонених; захоплення полонених з використанням обману; нецільове використання символів Червоного Хреста, Червоного Півмісяця або Червоного Лева і Сонця, емблеми Організації Об'єднаних Націй, прапора перемир'я, захисного знаку культурних цінностей, а також інших міжнародно визнаних захисних емблем, знаків і сигналів; використання прапорів нейтральних держав; видача наказів на масові вбивства або погрози ворогу такими діями. Додатковий протокол І до Женевських конвенцій встановлює обов'язок забезпечити ідентифікацію загиблих і належне поводження з їхніми тілами, що є основними елементами, які характеризують поняття масових жертв війни.

Отже, під жертвами війни (підзахисними особами) розуміють усіх тих, кого захищають Женевські конвенції 1949 року. Треба зауважити, що в самій Конвенції поняття «масові жертви війни» відсутнє. У контексті міжнародного права «масові жертви» вживається для вказівки на ситуації, які потребують особливих заходів реагування, таких як масові поховання, спеціальні процедури ідентифікації та забезпечення правових вимог до відшкодування збитків.

Щодо національного законодавства України, воно також не містить чіткого визначення «масових жертв війни», але включає різні норми, що стосуються захисту і прав цивільних осіб та військовополонених у воєнний час, що базуються на зобов'язаннях згідно з Женевською конвенцією та іншими міжнародними угодами[3].

Треба зазначити, що для поняття «масові жертви війни» характерні наступні ознаки : велика кількість загиблих, що виникає в результаті бойових дій; складність проведення ідентифікації тіл; необхідність організації масових поховань у короткі терміни; залучення державних органів, збройних сил та міжнародних організацій до процесу управління загиблими. Особливістю роботи з масовими жертвами війни є також врахування морально-етичних аспектів та вимог гуманітарного права, які передбачають забезпечення гідного ставлення до пам'яті загиблих.

Отже, масові жертви війни - це велика кількість цивільних осіб та військовослужбовців, які гинуть або зазнають серйозних травм у результаті збройних конфліктів.

Треба також зазначити, що термін «масові жертви» не має точного кількісного визначення в міжнародному праві та не закріплений за певним числом в жодному офіційному документі. Цей термін частіше використовується для опису ситуацій, де кількість загиблих або травмованих є значною та виходить за рамки звичайного локального інциденту, що потребує особливих зусиль для реагування, включно з медичною допомогою, похованням, ідентифікацією та іншими заходами реагування.

У контексті Женевських конвенцій та інших міжнародних правових документів фокус робиться більше на обов'язках сторін конфлікту щодо захисту та допомоги жертвам, аніж на точному визначенні кількісних параметрів «масових жертв».

Згідно з положеннями Женевських конвенцій 1949 року, зокрема статтями 15 та 16 першої та другої Конвенцій, а також статтею 33 Додаткового протоколу І, сторони конфлікту зобов'язані вживати всіх можливих заходів для пошуку, збору та евакуації загиблих, забезпечуючи їхню належну ідентифікацію та подальше поховання з дотриманням встановлених процедур. Це передбачає організацію систематичного обліку загиблих, ведення відповідних реєстрів та баз даних, що є важливим елементом забезпечення правової відповідальності держави. Інформування відповідних органів про місцезнаходження поховань є обов'язковим, так само як і забезпечення охорони таких місць для збереження фізичних доказів і захисту від несанкціонованих втручань.

Ці заходи мають критичне значення не тільки для забезпечення гідного поховання, але й для підтримання міжнародних стандартів прав людини. Ідентифікація тіл загиблих є важливою складовою, яка забезпечує можливість для їхніх родин отримати інформацію про долю близьких, що є частиною загального права на встановлення істини. Держави-учасниці Женевських конвенцій зобов'язані створювати необхідні правові механізми, які забезпечують належну реєстрацію та збереження інформації про загиблих, що дозволяє відстежувати їхні останки і, у разі необхідності, надавати цю інформацію відповідним органам та родинам.

Міжнародне право також передбачає детальні процедури розслідування масових поховань, що мають на меті забезпечити встановлення істини, відновлення справедливості та притягнення винних до відповідальності. Зокрема, Декларація основних принципів правосуддя для жертв злочинів та зловживання владою ООН встановлює вимоги до розслідувань, які повинні бути ретельними, незалежними та прозорими. Держави зобов'язані вживати всіх необхідних заходів для того, щоб ці розслідування відповідали високим стандартам справедливості та неупередженості, що є основоположним елементом захисту прав жертв. У цьому контексті важливо забезпечити, щоб результати розслідувань ґрунтувалися на об'єктивному та неупередженому аналізі всіх наявних доказів.

Крім того, Протокол до Женевських конвенцій передбачає необхідність уніфікації підходів до захисту та розслідування масових поховань. Це спрямовано на забезпечення збереження всіх наявних доказів і дотримання правової процедури на всіх етапах розслідування. Збереження фізичних доказів на місці поховань є критично важливим для забезпечення успішного розслідування та притягнення винних до відповідальності. Держави-учасниці Протоколу зобов'язані створити такі правові умови, які дозволяють забезпечити безпеку всіх осіб, залучених до процесу розслідування, включаючи свідків, експертів і родини загиблих.

У цьому контексті, стандарти, встановлені міжнародними правовими документами, вимагають від держав створення належних правових рамок для проведення розслідувань масових поховань. Це включає не тільки забезпечення безпеки місць поховань, але й дотримання всіх процесуальних норм, що забезпечують справедливий і неупереджений процес розслідування. Держави повинні вживати відповідних заходів для забезпечення ефективного захисту прав жертв та їхніх родин, а також для притягнення до відповідальності осіб, винних у порушеннях міжнародного гуманітарного права.

На сьогоднішній день закон України «Про поховання та похоронну справу»[4], не містить жодних норм щодо організації масових поховань, порядку їх здійснення, переміщення останків або ідентифікації загиблих в умовах масових втрат, які виникають під час збройних конфліктів або інших надзвичайних ситуацій. Цей закон зосереджений на питаннях, пов'язаних із традиційними похоронними процедурами, які передбачають окреме поховання для кожної особи, і не враховує специфіку масових поховань, які потребують особливого підходу та правового регулювання. Відсутність відповідних норм створює значні правові прогалини, що можуть призвести до хаосу та неефективного управління під час післявоєнного періоду, коли Україна зіштовхнеться з великою кількістю жертв війни. Крім того, відсутність регулювання масових поховань в інших нормативних актах України поглиблює цю проблему. Ні на рівні законів, ні на рівні підзаконних актів не встановлено чітких процедур щодо створення масових місць поховання, проведення ексгумацій, ідентифікації останків та переміщення тіл загиблих у випадках масових смертей. Це створює додаткові виклики для державних органів, які будуть відповідальні за управління цими процесами, а також для родичів загиблих, які не зможуть отримати належної інформації про долю своїх близьких.

Враховуючи ситуацію, що склалася, Україна після закінчення війни неминуче зіткнеться з великими проблемами щодо організації масових поховань та управління процесами, пов'язаними з ними. Ці питання потребують негайного вирішення, оскільки відсутність відповідного правового регулювання може призвести до значних соціальних і гуманітарних наслідків. Важливо, щоб відповідні норми були розроблені та впроваджені якомога швидше, аби забезпечити належне поводження з тілами загиблих, їхню ідентифікацію та гідне поховання відповідно до міжнародних стандартів.

Організація масових поховань повинна базуватися на міжнародних практиках, які враховують як гуманітарні аспекти, так і правові зобов'язання держав щодо забезпечення прав загиблих та їхніх родичів. Зокрема, процес ексгумації, ідентифікації та переміщення тіл повинен здійснюватися за суворими процедурами, які гарантують збереження доказів, дотримання гідності загиблих і безпеку всіх залучених осіб. Це включає попереднє документування місць поховань, забезпечення їхньої охорони, а також ведення детальної реєстрації всіх дій, пов'язаних з управлінням масовими похованнями.

Для того щоб ефективно врегулювати ці питання, на наше переконання, необхідно розробити комплексний підзаконний акт (постанова Кабінету Міністрів України), який би

регулював усі аспекти організації масових поховань в Україні, умовна назва якого: «Про організацію масових поховань та управління процесами ексгумації, ідентифікації та переміщення тіл загиблих внаслідок збройних конфліктів», повинна стати основним документом, що врегулює цю сферу. Ця постанова має встановити чіткі процедури для всіх етапів процесу, включаючи виявлення місць масових поховань, їхню охорону, ексгумацію, ідентифікацію останків, а також забезпечення їх належного зберігання або перепоховання.

Зокрема, постанова повинна передбачати створення міжвідомчої комісії, яка відповідатиме за координацію дій усіх залучених органів та організацій, включаючи органи місцевої влади, правоохоронні органи, судово-медичні установи та міжнародні організації. Комісія повинна мати повноваження для прийняття рішень щодо проведення ексгумацій, а також для залучення необхідних експертів, які будуть забезпечувати якісне виконання всіх процедур.

Важливим елементом постанови повинні стати положення щодо захисту інформації та конфіденційності, що забезпечить належне зберігання даних про загиблих, їхні особисті речі та інші докази. Це включатиме вимоги до створення і ведення централізованих баз даних, які міститимуть інформацію про місцезнаходження поховань, результати ексгумацій та ідентифікації, а також про статус повернення тіл родичам.

Крім того, постанова повинна передбачати особливі заходи для забезпечення безпеки місць масових поховань та процесів ексгумації, що включає охорону місць поховань від несанкціонованого доступу та забезпечення безпеки працівників, які беруть участь у процесах. Це має включати не лише фізичну охорону, але й заходи з мінімізації ризиків, пов'язаних з можливими залишками небезпечних матеріалів, таких як міни чи вибухонебезпечні предмети.

Нарешті, постанова повинна встановлювати порядок комунікації з родичами загиблих, а також забезпечення їхніх прав на отримання інформації про місце поховання та доступ до останків. Це має включати надання їм психологічної підтримки, юридичної допомоги та забезпечення їх участі у процесах, що стосуються ідентифікації та поховання їхніх близьких. Важливо, щоб ця комунікація була прозорою, своєчасною та чітко організованою, що сприятиме збереженню довіри та забезпеченню гідного ставлення до жертв.

Запровадження такої постанови дозволить Україні ефективно впоратися з викликами, що виникнуть у післявоєнний період у сфері організації масових поховань, забезпечить дотримання міжнародних стандартів та прав жертв війни, а також створить правову основу для подальшого розвитку похоронної справи в умовах, що виникають внаслідок масштабних конфліктів.

Висновок. З огляду на виклики, які постануть перед Україною у післявоєнний період, очевидною стає потреба у терміновому вдосконаленні правового регулювання процесів, пов'язаних з масовими похованнями загиблих унаслідок збройного конфлікту. Відсутність чітких норм у чинному законодавстві, що стосуються організації масових поховань, ідентифікації останків, їх переміщення та збереження, створює суттєві ризики для ефективного та гуманного вирішення цих питань. Українське правове поле наразі не містить необхідних механізмів та процедур, які б відповідали міжнародним стандартам і забезпечували належне поводження з масовими жертвами війни. Це може призвести до хаосу, порушення прав жертв та їхніх родин, а також до невиконання міжнародних зобов'язань України. Таким чином, створення та впровадження відповідних правових інструментів є нагальною необхідністю для забезпечення правопорядку та справедливості в умовах післявоєнної відбудови.

Список використаних джерел:

1. Женевські конвенції від 12 серпня 1949 року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

2. Протокол І до Женевських конвенцій, 1977 р., ратифікований Указом Президії Верховної Ради УРСР № 7960-XI від 18 серпня 1989року URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text

3. Жертви війни – Енциклопедія Сучасної України. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=19082

4. Про поховання та похоронну справу: закон України від 10 липня 2003 року № 1102-IV. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. № 7. Ст.47

ТОРБАС О. О.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу
(Національний університет «Одеська юридична академія»)

ЧЕБАНОВ А. В.,
прокурор другого відділу процесуального керівництва при провадженні досудового розслідування територіальними органами поліції та підтримання публічного обвинувачення
(Одеська обласна прокуратура)

УДК 342.716:343.1
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.72

СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ ВІД САМОВИКРИТТЯ ТА ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ВИКРИТИ СПІВУЧАСНИКІВ ПРИ УКЛАДЕННІ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ

У статті проаналізовано сутність свободи від самовикриття у кримінальному проваджені та можливості застосування даного права відносно осіб, які погодились надати обвинувальні показання відносно співучасників вчинення кримінального правопорушення при укладенні угоди про визнання винуватості. В статті автори зазначають, що в цілому судді приймають показання таких свідків, які в інших провадженнях уклали угоди про визнання винуватості, попередньо повідомивши їм про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань. Однак наявність даної судової практики ще не означає, що проблема є вирішена, адже свобода від самовикриття багатьма розглядається як абсолютне право, яке не повинно бути обмежене, а тим більше не повинно залежати від того, в якому саме процесуальному статусі виступає особа в кримінальному провадженні – у статусі обвинуваченого або свідка. Якщо особа в процесі надання показань може повідомити інформацію, яка може бути використана проти неї, то така особа може скористуватися своїм правом не свідчити проти себе на будь-якому етапі допиту в будь-якому статусі. Очевидна проблема полягає в тому, що тоді інститут угод в кримінальному процесі значно втрачає свою ефективність та актуальність, адже, як вже було зазначено, однією (і на практиці вкрай популярною) з підстав укладення угоди про визнання винуватості є викриття інших кримінальних правопорушень та осіб, які їх вчинили.

В якості одного із способів вирішення проблеми автори пропонують внести зміни до КПК України та передбачити нового суб'єкта кримінального процесу – «свідок, який співпрацює зі слідством». В першу чергу ведеться мова саме про підозрюваних та обвинувачених, які уклали угоду про визнання винуватості та взяли на себе зобов'язання співпрацювати зі слідством. Відповідно, до КК України має бути внесена нова стаття, яка передбачає кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання такої особи, але не передбачено відповідальність за відмову від надання показань.

Ключові слова: *кримінальне провадження, угоди, засади, свобода від самовикриття, показання, свідок.*

Torbas O. O., Chebanov A. V. Correlation between freedom from self-disclosure and the obligation to disclose accomplices when entering into a plea agreement

The article analyzes the essence of freedom from self-incrimination in criminal proceedings and the possibility of applying this right to persons who agreed to provide incriminating statements regarding accomplices in the commission of a criminal offense when entering into a plea agreement. In the article, the authors note that, in general, judges accept the testimony of such witnesses who have entered into plea agreements in other proceedings, having previously informed them of the criminal liability for refusing to testify and for giving knowingly false testimony. However, the existence of this judicial practice does not mean that the problem has been solved, because freedom from self-disclosure is considered by many as an absolute right that should not be limited, and even more so should not depend on the procedural status in which a person appears in criminal proceedings – in the status of accused or witness. If a person in the process of testifying may disclose information that could be used against him, that person may exercise his right not to testify against himself at any stage of the interrogation in any capacity. The obvious problem is that then the institution of agreements in the criminal process significantly loses its effectiveness and relevance, because, as already mentioned, one of the (and in practice extremely popular) reasons for concluding a plea agreement is the exposure of other criminal offenses and persons, who committed them.

As one of the ways to solve the problem, the authors suggest making changes to the Code of Criminal Procedure of Ukraine and providing for a new subject of the criminal process – «a witness who cooperates with the investigation». First of all, we are talking about suspects and accused persons who entered into a plea agreement and undertook to cooperate with the investigation. Accordingly, a new article should be added to the Criminal Code of Ukraine, which provides for criminal liability for knowingly false testimony of such a person, but does not provide for liability for refusing to testify.

Key words: *criminal proceedings, agreements, principles, freedom from self-disclosure, testimony, witness.*

Вступ. Якщо аналізувати лише специфіку побудови та формулювання нормативно-правових актів, то можна помітити, що кримінальне процесуальне законодавство вирізняється з-поміж інших значно вищим ступенем забюрократизованості. В першу чергу це пояснюється тим, що в процесі розслідування, розгляду та вирішення кримінальних правопорушень можуть суттєво обмежуватися найбільш базові права людини та громадянина, які передбачені міжнародними нормативно-правовими актами та Конституцією України. В той же час існують і такі права, які по-перше можуть реалізовуватись лише в межах кримінального провадження, та, по-друге, не повинні бути обмежені задля виконання завдань, які передбачені ст. 2 КПК України. Одним з таких прав є свобода особи від самовикриття.

Постановка завдання. Метою статті є визначення специфіки свободи від самовикриття та можливості застосування даного права щодо осіб, які погодились надати обвинувальні показання відносно співучасників вчинення кримінального правопорушення при укладенні угоди про визнання винуватості.

Результати дослідження. Відповідно до ст. 63 Конституції України, особа не несе відповідальності за відмову давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів, коло яких визначається законом. Аналогічне право продубльовано в ст. 18 КПК України: «жодна особа не може бути примушена визнати свою винуватість у вчиненні кримінального правопорушення або примушена давати пояснення, показання, які можуть стати підставою для підозри, обвинувачення у вчиненні нею кримінального правопорушення.

Кожна особа має право не говорити нічого з приводу підозри чи обвинувачення проти неї, у будь-який момент відмовитися відповідати на запитання, а також бути негайно повідомленою про ці права» [1].

Формулюючи визначення даного права, В.В. Бережанська зазначає, що «конституційне право особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї та близьких родичів – це гарантований Конституцією України, законодавчо визначений правовий привілей, що полягає у передбаченому за певних умов (відносному) праві особи, незалежно від її процесуального статусу, відмовитися від давання будь-яких свідчень, які можуть прямо чи опосередковано стати підставою для підозри або обвинувачення особи, членів її сім'ї та близьких родичів у вчиненні правопорушення, так само як і право не бути притягненим до відповідальності за відмову від давання таких свідчень або відмову в добровільному порядку надати будь-які докази на підтвердження власної винуватості» [2, с. 38].

«Свобода від самовикриття як засада кримінального провадження охоплює ряд суб'єктивних прав: право мовчати (не говорити нічого) як з приводу підозри чи обвинувачення, так і з будь-яких інших питань, які, наприклад, можуть стати підставою для підозри, право відмовитися відповідати на запитання, право не свідчити проти себе, право бути поінформованим про ці права тощо. Ці права випливають з поняття людської гідності і є важливою гарантією обвинуваченого в кримінальному провадженні. Вони є засадничими, тобто визначають суть і спрямованість правового регулювання у кримінально-процесуальній сфері й є одним із загальновизнаних міжнародних стандартів. Свобода від самовикриття, як неодноразово наголошував ЄСПЛ у своїх рішеннях, є основою права на справедливий суд, гарантованого ст. 6 Конвенції. Важливість цього принципу обґрунтовується захистом обвинуваченого від неправомірного примусу органами влади, а його неухильне дотримання дозволяє уникнути судових помилок і досягати цілей ст. 6 Конвенції» [3, с. 108].

Розкриваючи сутність права особи не давати показання проти себе, Р.В. Бараннік та В.П. Шибіко приходять до висновку, що «воно, не дивлячись на його конституційне закріплення, походить саме з кримінального процесу, головною метою якого є притягнення до відповідальності винних осіб та упередження скоєння злочинів у майбутньому. З огляду на це свобода особи від самовикриття об'єктивується в двох аспектах:

– для доведення вини особи доказова база має бути достатньою навіть за умови відсутності свідчень будь-якого учасника процесу, якщо такі свідчення особа дає проти себе чи проти своїх родичів;

– морально-психологічний контент свідчень особи проти себе чи своїх близьких обумовлює можливість викривлення об'єктивних обставин, що за формальними ознаками тягне за собою відповідальність за надання неправдивих свідчень та викривляє істину до справи» [4].

Власне можна було б стверджувати, що свобода від самовикриття є абсолютним правом, адже вона не може бути обмежена ні за яких обставин. І хоча такий висновок виглядає цілком логічно, необхідно зазначити, що чинне кримінальне процесуальне законодавство якщо не обмежує дане право, то як мінімум змушує правозастосувачів ставити самім собі питання щодо правильності його застосування по відношенню до відносно нових інститутів кримінального процесу, в першу чергу – при укладенні угоди про визнання винуватості.

Так, законодавець визначив обставини, які враховуються при укладенні угоди про визнання винуватості, зокрема, п.п. 3, 4 ч. 1 ст. 470 КПК України, зобов'язують враховувати наявність суспільного інтересу в забезпеченні швидшого досудового розслідування і судового провадження, викритті більшої кількості кримінальних правопорушень та наявність суспільного інтересу в запобіганні, виявленні чи припиненні більшої кількості кримінальних правопорушень або інших більш тяжких кримінальних правопорушень. В ч. 1 ст. 472 КПК України зазначено, що в угоді про визнання винуватості зазначаються обов'язки підозрюваного чи обвинуваченого щодо співпраці у викритті кримінального правопорушення, вчиненого іншою особою (якщо відповідні домовленості мали місце).

Таким чином, сукупність вищезазначений норм КПК України імпліцитно свідчить про одну з головних цілей укладення угод у кримінальному провадженні, що закладалась

у зміст процесуальних норм, а саме – викриття максимальної кількості кримінальних правопорушень або інших правопорушників через співпрацю підозрюваного або обвинуваченого у кримінальному провадженні.

Ч. 8 ст. 469 КПК України передбачає, що у разі якщо кримінальне провадження здійснюється щодо кількох осіб, які підозрюються чи обвинувачуються у вчиненні одного або кількох кримінальних правопорушень, і згода щодо укладення угоди досягнута не з усіма підозрюваними чи обвинуваченими, угода може бути укладена з одним (кількома) з підозрюваних чи обвинувачених. Кримінальне провадження щодо особи (осіб), з якими досягнуто згоди, підлягає виділенню в окреме провадження.

У зв'язку із вказаними положенням КПК України на практиці виникає прямо не унормоване питання щодо процесуального статусу особи, яка готова співпрацювати із стороною обвинувачення, у виділеному кримінальному провадженні щодо інших співучасників злочину, та, відповідно, специфіка реалізації такою особою права не свідчити проти себе.

Особа, з якою укладено угоду про визнання винуватості та яка готова співпрацювати із стороною обвинувачення щодо викриття інших співучасників, має відповідний правовий статус підозрюваного, обвинуваченого або засудженого, що залежить від стадії кримінального провадження. У зазначеному провадженні вказана особа може надавати показання щодо обставин вчиненого нею злочину, а так саме й обставин вчинення злочину іншими співучасниками. Однак під час судового розгляду обвинувального акту щодо інших співучасників злочину, внаслідок необхідності дотримання судом принципу безпосередності дослідження доказів та усного отримання показань осіб, прокурор не може використовувати викривальні показання особи, яка співпрацює, надані під час досудового розслідування.

Разом з тим, відповідно до роз`яснень, які містяться в абз. 3 п. 9 постанови Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод», вирок, ухвалений на підставі угоди, (стосовно однієї із декількох осіб) не має преюдиційного значення для кримінального провадження відносно інших осіб, а визнання винуватості першою не є доказом вини останніх [5]. Згідно з правовим висновком щодо застосування норм права, викладеним у постанові ККС ВС, обставини, встановлені вироком суду на підставі угоди про визнання винуватості або про примирення, не можуть мати преюдиціального значення при розгляді кримінального провадження щодо іншої особи [6].

Крім того, в тексті КПК України лише двічі використовується поняття преюдиції, зокрема у ст. 90 КПК України, яка передбачає, що рішення національного суду або міжнародної судової установи, яке набрало законної сили і ним встановлено порушення прав людини і основоположних свобод, гарантованих Конституцією України і міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, має преюдиціальне значення для суду, який вирішує питання про допустимість доказів, та ч. 1 ст. 198 КПК України, в якій зазначено, що висловлені в ухвалі слідчого судді, суду за результатами розгляду клопотання про застосування запобіжного заходу висновки щодо будь-яких обставин, які стосуються суті підозри, обвинувачення, не мають преюдиціального значення для суду під час судового розгляду або для слідчого чи прокурора під час цього або іншого кримінального проваджень.

Очевидно, що за таким обставин показання підозрюваного, обвинуваченого, а після затвердження угоди – засудженого, надані у виділеному кримінальному провадженні, не можуть бути доказами у іншому кримінальному провадженні, яке стосується співучасників вчиненого злочину.

Постає практичне питання: чи можливо засуджену особу, яка бажає надавати показання, допитувати у кримінальному провадженні щодо інших співучасників злочину? І якщо можна, то в якому саме процесуальному статусі має перебувати така особа та чи користується вона захистом від самовикриття?

Очевидно, що допитати таку особу в статусі підозрюваного чи обвинуваченого неможливо, адже це прямо суперечить вимогам КПК України, а саме ч. 1 ст. 42 КПК України

(підозрюваним є особа, якій, повідомлено про підозру), ч. 2 ст. 42 КПК України (обвинуваченим (підсудним) є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду), ст. 19 КПК України (ніхто не може бути двічі обвинуваченим або покараним за кримінальне правопорушення, за яким він був виправданий або засуджений на підставі вироку суду, що набрав законної сили. Кримінальне провадження підлягає негайному закриттю, якщо стане відомо, що по тому самому обвинуваченню існує вирок суду, який набрав законної сили). Тобто стає очевидним, що у виділеному кримінальному провадженні особа не може повторно набути статусу підозрюваного, обвинуваченого, засудженого, оскільки за аналогічних обставин, особу вже притягнуто до кримінальної відповідальність в іншому провадженні.

Відповідно, в такому випадку особа має бути допитана в якості свідка, що і виглядає найбільш логічним висновком. Проте визначення саме такого процесуального статусу не вирішує тих проблем, які виникають в процесі допиту такого учасника кримінального провадження, найбільш важливою з яких можна виділити можливість (чи неможливість) покладення обов'язку на такого свідка давати правдиві показання. Так, ч. 2 ст. 66 КПК України визначає, що свідок зобов'язаний давати правдиві показання, а ч. 1 ст. 384 КК України передбачає кримінальну відповідальність за завідомо неправдиве показання свідка.

В той же час в контексті укладеної раніше з такою особою угоди та його зобов'язання активно співпрацювати зі слідством та викрити співучасників виникає проблема саме в можливості використання ним права від самовикриття, про яке велася мова вище. Так, відповідно Постанови Пленуму Верховного суду України «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ» [7], співучасники вчиненого злочину, навіть при окремому розгляді справ, допитуються щодо обставин спільного вчинення злочинних дій без попередження їх про кримінальну відповідальність за відмову від дачі або за дачу завідомо неправдивих показань. Очевидно, що у разі надання особою показань щодо вчинення іншими співучасниками злочину спільного кримінального правопорушення, особа неодмінно буде надавати викривальні покази відносно самого себе, що надає їй можливість відмовитись від надання показань або спотворити їх без остраху отримати покарання.

ЄСПЛ розглядав справу із подібними правовідносинами, зокрема в рішенні «Адамчо проти Словаччини» [8] було встановлено порушення ст. 6 Європейської конвенції з прав людини та основоположних свобод – права на справедливий суд. Справа стосувалася стверджуваної несправедливості кримінального провадження, в межах якого заявника було визнано винним за двома епізодами обвинувачення у співучасті у вбивстві, вчиненому в контексті організованої злочинності, з огляду на роль, яку в цьому провадженні відіграли показання співучасників, які погодилися співпрацювати зі стороною обвинувачення в обмін на імунітет або інші переваги. У зазначеному рішенні ЄСПЛ повторив, що Конвенція не забороняє національному суду покладатися на викривальні показання, надані співучасником, навіть якщо відомо, що цей свідок відомий у кримінальних колах. Однак використання показань, наданих свідками в обмін на імунітет або інші переваги, може поставити під сумнів справедливість провадження проти обвинуваченого та може порушити складні питання тією мірою, в якій за своїм характером такі показання є відкритими для маніпуляцій та можуть надаватися виключно для того, аби отримати переваги, запропоновані в обмін, або для особистої помсти. Таким чином, не можна недооцінювати ризик того, що особу можуть звинуватити та судити на підставі неперевірених показань, які не обов'язково є безкорисливими.

Таким чином ЄСПЛ наголосив, що використання в якості доказів обвинуваченням показань надані співучасником злочину, повинні неодмінно супроводжуватись ретельним аналізом достовірності зазначених показань. При цьому необхідно підкреслити, що ЄСПЛ не зазначав, що такі показання мають автоматично визнаватися недопустимими, а лише наголосив, що необхідно ретельно вивчати співвідношення між викривальними показаннями, які надає співучасник, та імунітетом чи перевагами, які йому гарантує держава. На жаль ЄСПЛ не роз'яснив, як саме має оцінюватися таке співвідношення, залишивши вирішення цієї проблеми на рівні національних судів. В одному з рішень Пирятинський районний суд

Полтавської області, посилаючись саме на дане рішення ЄСПЛ, зазначив: «при розгляді вказаного провадження встановлено, що свідок ОСОБА_19 попередньо мав статус обвинуваченого у кримінальному провадженні та йому було висунуте обвинувачення за ч.1 ст.115 КК України (умисне протиправне заподіяння смерті ОСОБА_17). Під час розгляду кримінального провадження Гадяцьким районним судом Полтавської області обвинувачення щодо ОСОБА_19 було змінено та виділено в окреме провадження. Вироком Гадяцького районного суду Полтавської області від 16.10.2019 на підставі укладеної з ОСОБА_19 угоди про визнання винуватості, його було визнано винним у вчиненні злочину, передбаченого ч.5 ст.27, ч.1 ст.122 КК України… Суд зазначає, що вказаний вирок не має преюдиційного значення для суду, що розглядає справу, в частині встановлення обставин кримінального правопорушення та вини осіб, які не були учасниками відповідної угоди. Водночас, не може бути залишений без уваги суду той факт, що внаслідок укладання угоди з ОСОБА_331, обсяг пред`явленого йому обвинувачення по епізоду вбивства судді ОСОБА_17 було зменшено з вчинення особливо тяжкого злочину та нетяжкий, що може вказувати на певні переваги для обвинуваченого та мати вплив на достовірність його показань по цьому обвинуваченню. Таким чином, показання ОСОБА_332 щодо обставин умисного протиправного заподіяння ОСОБА_10 смерті ОСОБА_17 … без сукупності інших доказів, не можуть слугувати доказом винуватості обвинувачених у вчиненні інкримінованих їм кримінальних правопорушень» [9]. В даному випадку суд досить чітко зазначив, що хоча показання такого свідка є прийнятними, вони не можуть бути єдиними чи ключовими доказами винуватості особи, а мають вказувати на винуватість в сукупності з іншими доказами, які мають бути отримані стороною обвинувачення.

Аналізуючи судову практику, можна помітити, що в цілому судді приймають показання таких свідків, які в інших провадженнях уклали угоди про визнання винуватості, попередньо повідомивши їм про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань. Однак наявність даної судової практики ще не означає, що проблема вирішена, адже як попередньо було зазначено, свобода від самовикриття багатьма розглядається як абсолютне право, яке не повинно бути обмежене, а тим більше не повинно залежати від того, в якому саме процесуальному статусі виступає особа в кримінальному провадженні – у статусі обвинуваченого або свідка. Якщо особа в процесі надання показань повідомляє інформацію, яка може бути використана проти неї, то така особа може скористуватися своїм правом не свідчити проти себе на будь-якому етапі допиту в будь-якому статусі. Очевидна проблема полягає в тому, що тоді інститут угод в кримінальному процесі значно втрачає свою ефективність та актуальність, адже, як вже було зазначено, однією (і на практиці вкрай популярною) з підстав укладення угоди про визнання винуватості є зобов'язання викрити інших осіб, які вчинили кримінальні правопорушення.

В той же час аналіз судової практики свідчить, що інколи на особу покладається обов'язок не лише активно співпрацювати зі слідством, а надати конкретні обвинувальні показання щодо інших осіб в іншому провадженні. Так, можна знайти наступні формулювання, які судді використовують у вироках, якими затверджуються угоди: «згідно даної угоди обвинувачений ОСОБА_3 згоден з кваліфікацією дій, саме за ч. 2 ст. 110 КК України … та ч. 2 ст. 260 КК України… Крім того, ОСОБА_3 зобов`язується сприяти правоохоронним органам та суду при здійсненні процесуальних та слідчих дій у кримінальних провадженнях щодо інших співучасників вчиненого ним кримінального правопорушення, а саме шляхом надання показань у якості свідка під час досудового слідства та в суді про участь у діяльності незаконних збройних формувань т.зв. «Народної міліції «ЛНР» [10]. В інших судових рішеннях такий обов'язок ще більше конкретизується, адже там вказується номер провадження, в якому особа повинна дати такі показання: «згідно укладеної угоди ОСОБА_4 зобов`язується сприяти судовому провадженню, беззастережно визнати обвинувачення в обсязі повідомленої підозри, у скоєнні кримінального правопорушення, передбаченого ч. 5 ст. 27, ч. 2 ст. 204 КК України та співпрацювати з органом досудового розслідування шляхом надання показань в якості свідка у кримінальному провадженні № 12022170000000501

щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 204 КК України іншими особами» [11].

Хоча слід зазначити, що не всі судді дозволяють затверджувати угоди за подібних умов. Так, в одному судовому рішенні було зазначено, що «таким чином, прокурором у обвинуваченні, яке він вважає встановленим, викладаючи фактичні обставини, що в угоді про визнання винуватості визнаються ОСОБА_2 у повному обсязі, зазначено інших конкретних осіб, а саме ОСОБА_7 та ОСОБА_6 , які не є обвинуваченим у цьому провадженні, їх дії мають ознаки іншого кримінального правопорушення. Отже, обвинувачений, визнаючи ці фактичні обставини, підтверджує вчинення діянь указаними особами, які не є учасниками цього кримінального провадження, у розумінні ст. 3 КПК України, що має наслідком порушення презумпції невинуватості, визначеного ст. 62 Конституції України. Також, указані особи: ОСОБА_7 та ОСОБА_6 позбавлені права на особисту присутність при розгляді цього кримінального провадження, що свідчить про порушення права цих осіб на захист. Неприпустимість зазначення в формулюванні обвинувачення осіб, яким не пред`явлено обвинувачення, узгоджується і практикою ЄСПЛ, у висновках якого закріплено принцип, що забороняє формування передчасної позиції суду, яка б відображала думку про те, що особа, обвинувачена у вчиненні злочину, є винуватою ще до того, коли її вина буде доведена відповідно до закону» [12]. В даному випадку суд використав дещо радикальний підхід, відмовивши у затвердженні угоди через те, що в обвинуваченні фігурують особи, які не є учасниками кримінального провадження, тому мова ведеться про порушення презумпції невинуватості.

Власне повертаючись до проблема затвердження угоди та використання показань в іншому кримінальному провадженні, то слід констатувати, що складається дещо абсурдна ситуація: в одному кримінальному провадженні особа зобов'язується дати показання проти свої співучасників і такий обов'язок є умовою укладення угоди, проте у виділеному провадженні щодо співучасників така особа вже має право відповідні показання не давати, користуючись правом не свідчити проти себе. І навіть якщо така особа погодиться дати показання, перед судом виникає інша дилема: чи можна такій особі повідомити про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань, адже це фактично суперечить свободі від самовикриття?

Власне можна було б зазначити, що укладаючи угоди та зобов'язуючись надати показання проти інших осіб підозрюваний чи обвинувачений добровільно відмовляється від свободи проти самовикриття, адже такий обов'язок і є умовою отримання привілей від держави, на які особа добровільно погоджується. В той же час ні Конституція України, ні КПК, ні жоден інший міжнародний нормативно-правовий акт не вказує на способи обмеження свободи від самовикриття в обмін на імунітет від кримінального переслідування або подібні привілеї. Власне це і створює правову та процесуальну колізію, яка ставить під сумнів легітимність самого інституту угод в кримінальному процесі.

Висновки. Ми вважаємо, що в даному випадку можна спробувати розробити два шляхи вирішення даної проблеми. Перший – концептуальний. Як вже було зазначено в даній статті, дача показань особою в іншому кримінальному провадженні щодо співучасників обов'язково також стосується і права не свідчити проти себе. Проте ми вважаємо, що для того, щоб уникнути тим проблем, які були описані вище, з мінімальними витратами, необхідно дещо переглянути зазначений підхід. Дійсно, особа, надаючи обвинувальні показання відносно своїх співучасників, теоретично може також надавати показання, які можуть бути використані проти неї самої. В той же час ми вважаємо, що для уникнення будь-яких суперечок суд має чітко розмежовувати, які саме показання він отримує. Якщо відомості, які надаються свідком, стосуються виключно дій співучасників, то відносно них не поширюється гарантія права не свідчити проти себе. Якщо ж в ході отримання таких показань також будуть отримані відомості, які можуть бути використані проти самого свідка, то суд зобов'язаний не брати їх до уваги, адже: 1) особа вже була притягнута до кримінальної відповідальності за ці дії, тобто діє заборону двічі притягуватись до кримінальної відповідальності за

одне і те саме правопорушення; 2) особа могла скористуватися своїм правом не свідчити проти самого себе, проте це було неможливо в силу тісного зв'язку між показаннями щодо самого себе та щодо співучасників. Враховуючи таку логіку, суд має повне право повідомити такому свідку про кримінальну відповідальність за відмову від дачі показань та за дачу завідомо неправдивих показань, адже це буде стосуватися показань щодо інших осіб. Дійсно, така логіка є надто хиткою, але як мінімум вона пропонує вирішення даної фундаментальної проблеми виключно на рівні аналітики самої ситуації.

Другий спосіб вирішення даної проблеми – законотворча. Ми пропонуємо внести зміни до КПК України та передбачити нового суб'єкта кримінального процесу – «свідок, який співпрацює зі слідством». В першу чергу ведеться мова саме про підозрюваних та обвинувачених, які уклали угоду про визнання винуватості та взяли на себе зобов'язання співпрацювати зі слідством. Відповідно, до КК України має бути внесена нова стаття, яка передбачає кримінальну відповідальність за завідомо неправдиві показання такої особи, але не передбачено відповідальність за відмову від надання показань. В такий спосіб можна мінімізувати ризик порушення основних прав людини, в першу чергу – право не свідчити проти себе.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України* (ВВР), 2013, № 9-10, № 11-12, № 13, ст.88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

2. Бережанська В.В. Поняття та зміст конституційного права особи не давати показання або пояснення щодо себе, членів сім'ї чи близьких родичів. *Науковий* вісник публічного та приватного права. 2016. Випуск 6, том 1. С. 33-39.

3. Фулей Т. Свобода від самовикриття як засада кримінального провадження. Слово Національної школи суддів України. 2013. № 2 (3). С. 107-115.

4. Бараннік Р.В., Шибіко В.П. Право особи на свободу від самовикриття, викриття членів її сім'ї чи близьких родичів у кримінальному процесі України: монографія. К.: КНТ, 2008. 212 с.

5. Постанова Пленуму Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ «Про практику здійснення судами кримінального провадження на підставі угод» від 11.12.2015 № 13. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0013740-15#Text

6. Постанова ККС ВС від 19.11.2019, справа № 759/10575/16-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/85966705

7. Постанова Пленуму Верховного Суду України «Про додержання судами України процесуального законодавства, яке регламентує судовий розгляд кримінальних справ» від 27.12.1985 № 11 (зі змінами та доповненнями). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0011700-85#Text

8. CASE OF ERIK ADAMČO v. SLOVAKIA (Application № 19990/20). URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng/#{«itemid»:[«001-224992»]}

9. Вирок Пирятинський районний суд Полтавської області від 03.05.2024, справа № 532/308/15-к. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/118913702

10. Вирок Павлоградського міськрайонного суду Дніпропетровської області від 01.08.2023, справа № 185/7767/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/112831678

11. Вирок Карлівського районного суду Полтавської області від 16.11.2022, справа № 531/2316/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/107403805

12. Ухвала Криворізького районного суду Дніпропетровської області від 23.02.2022, справа № 177/249/22. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/103569598

СТОЦЬКИЙ Р. М.,
адвокат

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.73

ОЦІНКА ДОКАЗІВ СУБ'ЄКТАМИ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВ

У статті здійснено аналіз оцінки доказів суб'єктами доказування в адміністративному судочинстві.

Визначено, що судове доказування проявляється у виявленні (зборі), процесуальному оформленні, дослідженні та подальшій оцінці доказів.

Доказами в адміністративному судочинстві виступають будь-які дані, згідно яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, фактів, що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників адміністративної справи, а також інші обставини, що мають значення для справи. Такі дані встановлюються: письмовими, речовими та електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків. Способи встановлення таких даних іменуються засобами доказування.

Учасники адміністративної справи подають докази безпосередньо до суду. Позивач, а також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, мають подати докази одночасно із поданням позовної заяви. Відповідач та третя особа, що не заявляє самостійних вимог на предмет спору, зобов'язані подати суду докази одночасно із поданням відзиву або ж письмових пояснень третьої особи. Докази може також витребувати суд, який наділений повноваженнями також оглянути їх за місцем знаходження. Адміністративний суд також може надавати судові доручення щодо збирання доказів.

Після відкриття розгляду справи по суті суд заслуховує вступне слово учасників справи, допитує свідків, досліджує письмові, речові та електронні докази, відтворює звукозапис, здійснює демонстрацію відеозапису, досліджує висновок експерта, заслуховує роз'яснення спеціаліста тощо.

Суд під час розгляду справи зобов'язаний безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з електронними та письмовими доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, які можуть також бути викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази.

Адміністративний суд оцінює докази по справі за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх всебічному, безпосередньому, повному та об'єктивному дослідженні. Ніякі докази не мають для адміністративного суду наперед встановленої сили.

Ключові слова: *докази, оцінка доказів, етапи доказування, суб'єкти доказування, адміністративне судочинства.*

Stotskyi R. M. Evaluation of evidence by subjects of evidence in administrative proceedings

The article analyzes the evaluation of evidence by the subjects of evidence in administrative proceedings.

It was determined that forensic evidence is manifested in the discovery (collection), procedural design, research and further evaluation of evidence.

Evidence in administrative proceedings is any data according to which the court establishes the presence or absence of circumstances, facts that substantiate the claims and objections of the participants in the administrative case, as well as other

circumstances that are relevant to the case. Such data are established by: written, physical and electronic evidence; conclusions of experts; testimony of witnesses. Methods of establishing such data are called means of proof.

Participants in an administrative case submit evidence directly to the court. The plaintiff, as well as persons who are legally entitled to apply to the court in the interests of other persons, must submit evidence simultaneously with the filing of the statement of claim. The defendant and the third party, which does not make independent claims on the subject of the dispute, are obliged to submit evidence to the court simultaneously with the submission of the response or written explanations of the third party. The evidence can also be demanded by the court, which is empowered to examine it at the place of its location. The administrative court can also issue court orders for the collection of evidence.

After opening the substantive proceedings, the court listens to the opening statements of the participants in the case, interrogates witnesses, examines written, material and electronic evidence, plays a sound recording, shows a video recording, examines the opinion of an expert, listens to the explanation of a specialist, etc.

During the hearing of the case, the court is obliged to directly examine the evidence in the case: get acquainted with electronic and written evidence, expert opinions, explanations of the participants in the case, which may also be presented in statements on the merits of the case, testimony of witnesses, examine physical evidence.

The administrative court evaluates the evidence in the case based on its internal conviction, which is based on its comprehensive, direct, complete and objective investigation. No evidence has a predetermined force for the administrative court.

Key words: *evidence, evaluation of evidence, stages of evidence, subjects of evidence, administrative proceedings.*

Вступ. Завдання адміністративного судочинства є неупереджене, справедливе, а також своєчасне вирішення судом публічно-правових спорів задля ефективного захисту свобод, прав та інтересів фізичних осіб, прав та інтересів юридичних осіб від порушень суб'єктів владних повноважень. Таке завдання адміністративного судочинства реалізується через доказування. Оцінка доказів визначеними суб'єктами як завершальний етап процесу доказування відіграє вагоме процесуальне значення для ухвалення законного та обґрунтованого судового рішення в справі.

Постановка завдання. Метою написання статті є дослідження питання оцінки доказів суб'єктами доказування в адміністративному судочинстві. Для досягнення таких цілей важливим є з'ясування поняття та етапів доказування, визначення сутності оцінки доказів в адміністративному судочинстві та встановлення суб'єктів доказової діяльності.

Оцінка доказів суб'єктами доказування в адміністративному судочинстві не була предметом широкого наукового дослідження серед вчених-адміністративістів. Виключення становлять окремі публікації таких вчених як В.Б. Авер'янов, В.М. Бевзенко, Ю.П. Битяк, М.В. Джафарова, О.М. Дубенко, Я.С. Калмикова, Т.О. Коломоєць, В.К. Колпаков, В.В. Король, О.В. Кузьменко, О.М. Нечитайло, М.І. Смокович, О.В. Умнова, М.І. Цуркан та інші.

Результати дослідження. Доказування – це визначений процес збирання та наступного подання до адміністративного суду з метою аналізу інформації щодо обставин справи, яку надають суб'єкти адміністративного процесу, або ж витребування судом такої інформації на підставі власної ініціативи для її дослідження та подальшої оцінки [1, с. 155].

Доказування у сфері проваджень в адміністративних справах – це певна врегульована правовими нормами діяльність адміністративного суду, а також учасників адміністративного процесу, спрямована на виявлення, подальше збирання і закріплення, перевірку та оцінку доказів задля отримання достовірного знання. Указане слід розглядати у двох аспектах: як правову процедуру та як розумовий процес [2, с. 99 - 103].

Більшість авторів схиляються до думки, що судове доказування проявляється у виявленні (зборі), процесуальному оформленні, дослідженні та подальшій оцінці доказів [3, с.313].

КАС України встановлює способи збирання доказів. Так, ст.72 визначено, що доказами в адміністративному судочинстві виступають будь-які дані, згідно яких суд встановлює наявність чи відсутність обставин, фактів, що обґрунтовують вимоги і заперечення учасників адміністративної справи, а також інші обставини, що мають значення для справи. Такі дані встановлюються: письмовими, речовими та електронними доказами; висновками експертів; показаннями свідків. Способи встановлення таких даних іменуються засобами доказування.

Учасники адміністративної справи подають докази безпосередньо до суду. Позивач, а також особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб, мають подати докази одночасно із поданням позовної заяви. Відповідач та третя особа, що не заявляє самостійних вимог на предмет спору, зобов'язані подати суду докази одночасно із поданням відзиву або ж письмових пояснень третьої особи. Докази може також витребувати суд, який наділений повноваженнями також оглянути їх за місцем знаходження. Адміністративний суд також може надавати судові доручення щодо збирання доказів.

Процесуальним законом визначено порядок дослідження доказів. Так, після відкриття розгляду справи по суті суд заслуховує вступне слово учасників справи, допитує свідків, досліджує письмові, речові та електронні докази, відтворює звукозапис, здійснює демонстрацію відеозапису, досліджує висновок експерта, заслуховує роз'яснення спеціаліста тощо.

Суд під час розгляду справи зобов'язаний безпосередньо дослідити докази у справі: ознайомитися з електронними та письмовими доказами, висновками експертів, поясненнями учасників справи, які можуть також бути викладеними в заявах по суті справи, показаннями свідків, оглянути речові докази. Докази, які не досліджувалися судом в засіданні, не можуть бути покладені ним в основу ухваленого судового рішення. Письмові, речові та електронні докази, за загальним правилом, оглядаються у судовому засіданні та пред'являються учасникам справи за їхнім клопотанням, а в разі необхідності - також експертам, свідкам, спеціалістам. Відтворення відео та аудіозапису проводиться в судовому засіданні чи в іншому приміщенні, яке спеціально обладнане для цього. Учасники справи можуть також давати свої пояснення щодо речових, письмових і електронних доказів або ж протоколів їх огляду, ставити питання експертам. Зауважимо, першою ставить питання особа, за чиїм клопотанням було викликано експерта.

Важливе значення в процесі доказування належить дослідженню доказів, зокрема в безпосередньому вивченні та сприйнятті судом певної інформації про факти, що містяться у визначених законом джерелах доказів. Не слід плутати дослідження доказів з їх оцінкою, адже останнє передбачає розгляд на підставі власного переконання кожного доказу окремо та всієї сукупності, визначаючи їх достатність, допустимість, достовірність та відносність щодо висновків по справі [4, с. 382].

Адміністративний суд оцінює докази по справі за внутрішнім переконанням, що ґрунтується на їх всебічному, безпосередньому, повному та об'єктивному дослідженні. Ніякі докази не мають для адміністративного суду наперед встановленої сили. Суд оцінює допустимість, належність, достовірність окремо кожного доказу, а також взаємний зв'язок і достатність доказів у їх сукупності, надає оцінку як зібраним у справі доказам в цілому, так і кожному окремо, мотивує відхилення чи, навпаки, врахування кожного доказу.

Зауважимо, внутрішнє переконання суду заздалегідь не існує, а формується поступово під час розгляду справи на основі дослідження доказів. Вивчаючи всі докази окремо та аналізуючи доказовий матеріал у взаємозв'язку, суддя відтворює обставини справи, крізь призму їх доведеності. Внутрішнє переконання суду має суб'єктивні та об'єктивні начала. Його об'єктивна сторона базується на результатах дослідження доказів у справі, яке має бути повним, всебічним, об'єктивним та безпосереднім. Об'єктивна ж сторона внутрішнього переконання суду пов'язана з тим, чи досяг суд однозначних висновків щодо кожної з обставин справи, чи впевнений суд у неможливості наявності будь-яких інших висновків

про обставини справи. Суб'єктивна сторона внутрішнього переконання судді формується під впливом його правосвідомості. У час між відкриттям провадження у справі та ухваленням рішення суддя є членом суспільства, він не ізольований від спілкування з ним, від ознайомлення з публікаціями в засобах масової інформації, які в певний спосіб можуть впливати на нього. Правосвідомість є тим єдиним засобом, що дозволяє суду протистояти імовірності стороннього зовнішнього впливу на його власне внутрішнє переконання [5, с.119].

Оцінка доказів – це завершальний етап доказування, що полягає в логічній, розумовій та процесуальній діяльності адміністративного суду та учасників справи, їх представників щодо визначення допустимості, належності, достовірності, достатності доказів згідно вимог КАС України.

Суд є обов'язковим суб'єктом оцінки доказів у адміністративному судочинстві України.

Варто зазначити, що ще на етапі збору доказів може здійснюватися попереднє дослідження та оцінка доказів щодо виявлення таких рис у доказів як допустимість та належність. Указане робиться у силу вимог того щоб розгляд справи не затягувалася через дослідження непотрібних для її вирішення доказів [6, с.37].

Указані дії уповноважені вчиняти, окрім суду, також деякі учасники судового процесу. На думку В. Гордєєва, суб'єктами доказової діяльності в адміністративному судочинстві є суд та особи, що зацікавлені у вирішенні справи (сторони, треті особи, представники сторін та третіх осіб) [7, с.10]. Переконані, указані суб'єкти можуть здійснювати попередню оцінку доказів. Остаточну оцінку доказів здійснює суд в нарадчій кімнаті.

Висновки. Оцінка доказів – це завершальний етап доказування, що полягає в логічній, розумовій та процесуальній діяльності суду та учасників справи, їх представників щодо визначення допустимості, належності, достовірності, достатності доказів згідно вимог КАС України. Суд є обов'язковим суб'єктом оцінки доказів у адміністративному судочинстві України, яку остаточно здійснює в нарадчій кімнаті. Сторони, треті особи, їх представники можуть здійснювати попередню оцінку доказів.

Список використаних джерел:

1. Гордєєв В. В. Поняття юридичних фактів в адміністративному судочинстві України : монографія. Одеса : Видавничий дім «Гельветика». 2021. 324 с.

2. Косик В.В. Деякі аспекти поняття доказування у сфері проваджень в адміністративних справах. *Вісник ХНУВС*. 2012. № 4 (59). Ч. 2. С. 99 - 103

3. Н.Л. Лях Отримання, дослідження та оцінка доказів в адміністративному судочинстві. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 35. С.312-316

4. Колеснікова М.В. Докази та доказування в адміністративному судочинстві. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. 2024. №4. С. 378-383.

5. Анна Штефан. Оцінка доказів у цивільному процесі. *Слово національної школи суддів України*. 2017. №1 (18). С. 118 – 129.

6. Андрійцьо В.Д. Докази як об'єкт збору на етапі збирання доказів у цивільному процесі. *Право і суспільство*. 2013. № 4. С.33 – 38.

7. Гордєєв В.В. Суб'єкти доказування в адміністративному судочинстві України. *Форум Права.* 2022. №72(1). С. 6–12.

КУРІННИЙ Є. В.,
доктор юридичних наук, професор
професор кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет)

КОЛПАКОВ В. К.,
доктор юридичних наук, професор
завідувач кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет)

ШАРАЯ А. А.,
доктор юридичних наук, професор
професор кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.74

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ

Ключовою складовою соціальної політики держави є захист дітей, який здійснюється численними владними суб'єктами державного та самоврядного походження, з використанням різноманітних норм права, що насамперед репрезентують такі галузі права як – міжнародне, конституційне, сімейне, цивільне, адміністративне, кримінальне право. У наукових працях стосовно сфери, що розглядається, найбільш часто зустрічаються три категорійних словосполучення, а саме "державна політика у сфері захисту дітей", "соціальний захист дітей" та "захист прав дітей". Державну політику у сфері соціального та правового захисту дітей, можна визначити як комплекс об'єктивно затребуваних, послідовних та скоординованих заходів, що здійснюються передусім державно-владними суб'єктами згідно до законодавчо визначених пріоритетів та відповідного матеріально-фінансового забезпечення. Особливістю реалізації зазначеної державної політики є її бівекторний формат, що фактично складається з двох частин – "соціального захисту дітей" та "захисту прав дітей". Вітчизняне законодавство, яке регламентує виконання функцій правового регулювання та правової охорони у сфері соціально-правового захисту дітей умовно можна поділити на дві групи – загальну та спеціальну. Першу (загальну) групу згаданого законодавства складають нормативно-правові акти базової спрямованості, норми яких визначають сутність та стратегію державної політики у цій сфері. До другої (спеціальної) групи, слід віднести нормативні акти, що безпосередньо регулюють відносини соціального та правового захисту дітей. Констатується, що загальні характеристики законодавства у сфері соціально-правового захисту дітей в Україні полягають у тому, що воно: формується зі значного за своїми обсягами нормативно-правового масиву, який складають акти міжнародного права, Конституція України, закони України, відповідні урядові постанови

та інші підзаконні акти центральних органів виконавчої влади; відзначається домінуванням у ньому адміністративно-правової частини правових норм, що забезпечують реалізацію як регулятивної так й охоронної функцій права; значною питомою вагою урядових нормативно-правових актів, які в умовах дії режиму воєнного стану в Україні, шляхом відповідної нормотворчості, дозволяють оперативно та дієво реагувати на виникаючі суспільні потреби та запити у сфері соціально-правового захисту дітей.

Ключові слова: *законодавство, нормативно-правовий акт, захист, діти, регулювання, правова охорона, воєнний стан.*

Kurinnyi Ye. V., Kolpakov V. K., Sharaia A. A. General characteristics of legislation in the field of social and legal protection of children in Ukraine

A key component of the state's social policy is child protection, which is carried out by numerous governmental and self-governing entities, using various legal norms, primarily representing such branches of law as international, constitutional, family, civil, administrative and criminal law. The most commonly used categorical phrases in the scientific literature on the area under consideration are 'state policy in the field of child protection', 'social protection of children' and 'protection of children's rights'. The state policy in the area of social and legal protection of children can be defined as a set of objectively demanded, consistent and coordinated measures implemented primarily by state authorities in accordance with legally defined priorities and appropriate material and financial support. The peculiarity of the implementation of this state policy is its bivectoral format, which actually consists of two parts - 'social protection of children' and 'protection of children's rights'. Domestic legislation that regulates the performance of legal regulation and legal protection functions in the area of social and legal protection of children can be divided into two groups - general and special.

The first (general) group of the above-mentioned legislation consists of normative legal acts of basic orientation, the norms of which define the essence and strategy of the state policy in this area. The second (special) group includes normative acts that directly regulate the relations of social and legal protection of children. The author notes that the general characteristics of legislation in the area of social and legal protection of children in Ukraine are as follows: it is formed from a large body of legislation which includes international law, the Constitution of Ukraine, laws of Ukraine, relevant governmental regulations and other by-laws of central executive authorities; it is characterised by the dominance of the administrative and legal part of legal provisions which ensure the implementation of both regulatory and protective functions of law; a significant proportion of government regulations, which, in the context of the martial law regime in Ukraine, through appropriate rulemaking, allow for a prompt and effective response to emerging social needs and demands in the area of social and legal protection of children.

Key words: *legislation, legal act, protection, children, regulation, legal protection, martial law.*

Втуп. Однією з найважливіших складових соціальної політики держави є захист дітей, який здійснюється численними владними суб'єктами державного та самоврядного походження, з використанням різноманітних норм права, що насамперед репрезентують такі галузі права як – міжнародне, конституційне, сімейне, цивільне, адміністративне, кримінальне право.

Після широкомасштабної агресії рф проти України 24 лютого 2022 року, питання соціального та правового захисту прав українських дітей набули ще більшої актуалізації.

Тільки за попередніми підсумками на середину 2024 року, понад півтисячі дітей було вбито, майже півтори тисячі поранено, понад двох тисяч дітей вважаються зниклими безвісті, сотні тисяч стали біженцями та внутрішньопереміщеними особами, у десятки разів збільшилась кількість дітей-сиріт, а майже двадцять тисяч малолітніх та неповнолітніх українців було депортовано на територію країни-агресора, з метою подальшого асимілювання та занурення у "російській світ".

Безпосереднім вивченням проблем організації та функціонування державно-владних органів у сфері соціального та правового захисту дітей в Україні займалась значна кількість правників, зокрема й представники науки адміністративного права, серед яких насамперед – Боднарчук О. І., Джуган В.О., Волкова І.І., Коломоєць Н.В., Князєва Ю. А, Лесько Н.В., Навроцький О.О., Опацький Р.М. та ін.

Тривале перебування нашої країни в умовах воєнного стану, не могло не позначитись на роботі виконавчо-розпорядчих структур, що здійснюють безпосереднє соціальне забезпечення та правовий захист дітей, з'явилися нові важливі напрямки їх діяльності, які потребують свого належного кадрового, матеріального та нормативно-правового забезпечення. Наприклад, до пріоритетного євроінтеграційного вектору роботи зазначених інститутів додався не менш важливий – організація ефективного фізичного та правового захисту українських дітей під час гарячої фази війни.

Об'єктивно зумовлені нові пріоритетні напрями у роботі виконавчих органів у зазначеній сфері ще більше вказують на дуалізм її структури – соціальне забезпечення та правовий захист дітей, що актуалізує питання додаткового дослідження їх організаційних та функціональних ознак, які закріпленні у положеннях відповідних нормативно-правових актів, тому визначення загальних характеристик законодавства у сфері соціально-правового захисту дітей в Україні – є **метою** даної праці.

На початку викладення основного матеріалу, необхідного зазначити, що аналізуючи наукові праці у сфері, що розглядається, найбільш часто зустрічаються три категорійних словосполучення, а саме "державна політика у сфері захисту дітей", "соціальний захист дітей" та "захист прав дітей".

Найбільш широким та об'ємним за своїм змістом є перше словосполучення, що об'єднує наступні три складових – забезпечення правової та соціальної захищеності різних категорій дітей; надання їм державою гарантованого мінімуму соціальних послуг з навчання, виховання, духовного й фізичного розвитку, охорони здоров'я; забезпечення збалансованого поєднання державних, суспільних інтересів та прав особистості у формуванні й реалізації політики щодо захисту прав дітей [1, с.61].

Виходячи з цього, державну політику у сфері соціального та правового захисту дітей, можна визначити як комплекс об'єктивно затребуваних, послідовних та скоординованих заходів, що здійснюються передусім державно-владними суб'єктами (виконавчими органами держави та органами місцевого самоврядування) згідно з законодавчо визначеними пріоритетами та відповідного матеріально-фінансового забезпечення.

Якщо у формуванні згаданої політики першочергова роль має покладатись на законодавчий орган держави – парламент, то її безпосередня реалізація, здійснюється насамперед – урядовими та виконавчими інституціями місцевого самоврядування.

Структурною особливістю реалізації зазначеної державної політики є її бівекторний формат, що фактично складається з двох частин – "соціального захисту дітей" та "захисту прав дітей".

Перша проекція – "соціальний захист дітей", не дивлячись на використання у ній терміну "захист", переважно характеризується своєю регуляторною сутністю. У змісті даної складової фактично відсутня реалізація охоронної функції права, навпаки домінує інша основна його функція – регулятивна, що має забезпечувати повне та своєчасне втілення відповідних суспільних інтересів, зафіксованих у різноманітних правових нормах, дія яких спрямовується на належну реалізацію прав дітей у соціальній сфері. Тому соціальний захист дітей, по суті є їх соціальним забезпеченням, термін "захист" у цьому випадку

використовується насамперед для підкреслення важливості та значущості соціальної сфери взагалі та соціальної сфери забезпечення прав дітей – зокрема.

Друга складова – "захист прав дітей", насамперед стосується реалізації охоронної функції права та відзначається у значній мірі високим ступенем реального порушення прав дітей, а також скоєння відносно них та ними адміністративних чи кримінальних правопорушень, за які винні особи мають нести відповідну правову відповідальність.

Чинне вітчизняне законодавство, яке регламентує виконання функцій правового регулювання та правової охорони у сфері соціально-правового захисту дітей умовно можна поділити на дві групи – загальну та спеціальну.

Першу групу згаданого законодавства складають нормативно-правові акти базової, загальної спрямованості, норми яких визначають сутність та стратегію державної політики, а також містять ключові поняття та основні напрямки забезпечення соціально-правового захисту дітей.

За ступенем важливості та рівнем юридичної сили, очолює перелік даної групи законодавства "Конвенція про права дитини" (далі – Конвенція), яка ратифікована Постановою Верховної Ради УРСР №789-XII від 27 лютого 1991 року та є чинною у редакції зі змінами, схваленими резолюцією 50/155 Генеральної Асамблеї ООН від 21 грудня 1995 року.

Згідно ст. 1 Конвенції – для цілей цієї Конвенції дитиною є кожна людська істота до досягнення 18-річного віку, якщо за законом, застосовуваним до даної особи, вона не досягає повноліття раніше.

У нормах частини 1 ст. 2 цього документу, проголошується, що держави-учасниці поважають і забезпечують всі права, передбачені цією Конвенцією, за кожною дитиною, яка перебуває в межах їх юрисдикції, без будь-якої дискримінації незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних або інших переконань, національного, етнічного або соціального походження, майнового стану, стану здоров'я і народження дитини, її батьків чи законних опікунів або яких-небудь інших обставин.

А у частині 2 ст.2 зазначається, що держави-учасниці вживають всіх необхідних заходів для забезпечення захисту дитини від усіх форм дискримінації або покарання на підставі статусу, діяльності, висловлюваних поглядів чи переконань дитини, батьків дитини, законних опікунів чи інших членів сім'ї.

Стаття 3 Конвенція містить 3 частини, де у першій вказано, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

У другій частині цієї статті зафіксовано, що держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя, беручи до уваги права й обов'язки її батьків, опікунів чи інших осіб, які відповідають за неї за законом, і з цією метою вживають всіх відповідних законодавчих і адміністративних заходів.

А в третій – держави-учасниці забезпечують, щоб установи, служби і органи, відповідальні за піклування про дітей або їх захист, відповідали нормам, встановленим компетентними органами, зокрема, в галузі безпеки й охорони здоров'я та з точки зору численності і придатності їх персоналу, а також компетентного нагляду.

Також, слід зазначити, що 2002 році набули чинності два факультативних протоколи до Конвенції: Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо торгівлі дітьми, дитячої проституції і дитячої порнографії та Факультативний протокол до Конвенції про права дитини щодо участі дітей у збройних конфліктах.

Наступним за юридичною силою засадничим законодавчим актом, можна вважати Конституцію України, у ст. 51 якої проголошується, що батьки зобов'язані утримувати дітей до їх повноліття. Повнолітні діти зобов'язані піклуватися про своїх непрацездатних батьків. Сім'я, дитинство, материнство і батьківство охороняються державою. А у ст. 52 зазначено, що діти рівні у своїх правах незалежно від походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним. Будь-яке насильство над дитиною та її експлуатація переслідуються

за законом. Утримання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, покладається на державу. Держава заохочує і підтримує благодійницьку діяльність щодо дітей.

Окрім наведених норм Основного Закону України, до загального блоку законодавства у сфері соціально-правового захисту дітей, слід віднести Сімейний кодекс України від 10 січня 2010 року, у ст. 6 якого, зафіксовано, що: правовий статус дитини має особа до досягнення нею повноліття; малолітньою вважається дитина до досягнення нею чотирнадцяти років; неповнолітньою вважається дитина у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років.

Норми Цивільного кодексу України від 16 січня 2003 року, які містяться у ст. 31 цього Кодексу визначають часткову цивільну дієздатність фізичної особи, яка не досягла 14 років (малолітня особа). Неповну дієздатність неповнолітньої особи (від 14 до 18 років) – ст. 32. Та фіксацію, що повну цивільну дієздатність має фізична особа, яка досягла вісімнадцяти років (повноліття) – частина 1 ст. 34 вказаного Кодексу.

Крім того, до групи загального законодавства можна віднести – закони України: "Про охорону дитинства" від 26 квітня 2006 року (із змінами), положення якого визначають охорону дитинства в Україні як стратегічний загальнонаціональний пріоритет, що має важливе значення для забезпечення національної безпеки України, ефективності внутрішньої політики держави, і з метою забезпечення реалізації прав дитини на життя, охорону здоров'я, освіту, соціальний захист, всебічний розвиток та виховання в сімейному оточенні встановлює основні засади державної політики у цій сфері, що ґрунтуються на забезпеченні найкращих інтересів дитини; "Про основні засади молодіжної політики" від 27 квітня 2021 року (із змінами), який визначає мету, завдання, основні засади, напрями та механізми реалізації молодіжної політики в Україні, гарантії участі молоді у її формуванні та реалізації, особливості організаційних і правових засад утворення та діяльності молодіжних та дитячих громадських об'єднань; "Про соціальну роботу з сім'ями, дітьми та молоддю" від 21 червня 2001 року (із змінами), що визначає організаційні і правові засади соціальної роботи з сім'ями, дітьми та молоддю; "Про оздоровлення та відпочинок дітей" від 4 вересня 2008 року (із змінами), що містить норми стосовно основних засади державної політики у сфері оздоровлення та відпочинку дітей, повноваження органів виконавчої влади і органів місцевого самоврядування, правові, фінансові та організаційні засади утворення і діяльності дитячих закладів оздоровлення та відпочинку, права, обов'язки та відповідальність усіх учасників процесу.

Наведений перелік не є вичерпним, бо існує ще низка законодавчих актів, положення яких теж присвячені засадам соціально-правового захисту дітей.

Окрім законів, до даної групи законодавства можна віднести окремі нормативно-правові акти Президента України, насамперед, Указом Президента України від 11 серпня 2011 року №811/2011 "Питання Уповноваженого Президента України з прав дитини", затверджено Положення про Уповноваженого Президента України з прав дитини. Уповноважений Президента України з прав дитини (далі – Уповноважений) забезпечує здійснення Президентом України конституційних повноважень щодо забезпечення додержання конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері.

Основними завданнями Уповноваженого є: постійний моніторинг додержання в Україні конституційних прав дитини, виконання Україною міжнародних зобов'язань у цій сфері та внесення в установленому порядку Президентові України пропозицій щодо припинення і запобігання повторенню порушень прав і законних інтересів дитини; внесення Президентові України пропозицій щодо підготовки проектів законів, актів Президента України з питань прав та законних інтересів дитини; здійснення заходів, спрямованих на інформування населення про права та законні інтереси дитини.

До спеціальної групи законодавства слід віднести нормативні акти, що безпосередньо регулюють відносини соціального та правового захисту дітей.

Насамперед, це такі законодавчі України як: Закон України "Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування" від 13 січня 2005 року (із змінами), що визначає правові, організаційні, соціальні засади та гарантії державної підтримки дітей-сиріт та дітей, позбавлених

батьківського піклування, а також осіб із їх числа, і є складовою частиною законодавства про охорону дитинства; Закон України "Про державну соціальну допомогу особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю" від 16 листопада 2000 року (із змінами), норми якого відповідно до Конституції України гарантують особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю право на матеріальне забезпечення за рахунок коштів Державного бюджету України та їх соціальну захищеність шляхом встановлення державної соціальної допомоги на рівні прожиткового мінімуму; Закон України "Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей" від 24 січня 1995 року (із змінами), що визначає правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку; Закон України "Про запобігання та протидію домашньому насильству" від 7 грудня 2017 року (із змінами), який визначає організаційно-правові засади запобігання та протидії домашньому насильству, основні напрями реалізації державної політики у сфері запобігання та протидії домашньому насильству, спрямовані на захист прав та інтересів осіб, які постраждали від такого насильства; Закон України "Про державну допомогу сім'ям з дітьми" від 21 листопада 1992 року (із змінами), що встановлює гарантований державою рівень матеріальної підтримки сімей з дітьми шляхом надання державної грошової допомоги з урахуванням складу сім'ї, її доходів та віку дітей і спрямований на забезпечення пріоритету державної допомоги сім'ям з дітьми у загальній системі соціального захисту населення.

Також, до законодавчих актів, що безпосередньо регулюють відносини соціального та правового захисту дітей, слід віднести положення відповідних кодексів України, які встановлюють кримінальну, адміністративну та цивільно-правову відповідальність як за порушення прав дітей, так й за вчинення неповнолітніми адміністративних проступків та злочинів. Наприклад, це: ст. 164 Сімейного кодексу України "Підстави позбавлення батьківських прав"; статті КУпАП – 173-2 " Вчинення домашнього насильства, насильства за ознакою статі, невиконання термінового заборонного припису або неповідомлення про місце свого тимчасового перебування", ст.173-4 "Булінг (цькування) учасника освітнього процесу", ст. 180 "Доведення неповнолітнього до стану сп'яніння", ст. 183-1 "Несплата аліментів", ст. 184 "Невиконання батьками або особами, що їх замінюють, обов'язків щодо виховання дітей", ст.184-2 "Порушення порядку або строків подання інформації про дітей-сиріт і дітей, які залишилися без опіки (піклування) батьків", ст. 188-50 "Невиконання законних вимог посадових (службових) осіб органу опіки та піклування", ст. 188-55 "Невиконання законних вимог освітнього омбудсмена" та інші статті КУпАП; статті Кримінального кодексу України – ст.150-1 **"**Використання малолітньої дитини для заняття жебрацтвом", ст. 164 "Ухилення від сплати аліментів на утримання дітей", ст. 304 "Втягнення неповнолітніх у протиправну діяльність".

Крім того, до цієї групи законодавства слід віднести склади правопорушень передбачених статтями КУпАП, за скоєння яких особи з 16 до 18 років несуть адміністративну відповідальність на загальних підставах (ст. ст. 44, 51, 89, 121-127, 130, 139, частина 3 ст. 154, частина 2 другою ст. 156, ст. ст. 173, 173-4, 174, 183-1, 185, 190-195). До того ж слід враховувати, що у разі вчинення неповнолітніми особами інших адміністративних правопорушень, до них застосовуються заходи впливу, передбачені ст. 24-1 КУпАП (частина 1 ст.13 КУпАП).

Також, потрібно зважати на особливості кримінальної відповідальності неповнолітніх (Розділ XV КК України) та склади злочинів, передбачених КК України, за вчинення яких настає кримінальна відповідальність осіб у віці з 14 років до 16 років (частина 2 ст. 22 КК України), а саме – умисне вбивство; умисне тяжке тілесне ушкодження; умисне середньої тяжкості тілесне ушкодження; диверсія; бандитизм; терористичний акт; захоплення заручників; згвалтування; сексуальне насильство; крадіжка; грабіж; розбій; вимагання; умисне знищення або пошкодження майна та ін.

Ще однією з особливостей чинного законодавства даної групи, є наявність численних підзаконних нормативно-правових актів уряду та відповідних центральних органів виконавчої влади, що безпосередньо регулюють відносини у сфері соціально-правового захисту дітей. Наприклад, це постанови Кабінету Міністрів України: від 27 грудня 2005 року № 1291

“Про затвердження Типового положення про соціально-реабілітаційний центр (дитяче містечко)” (із змінами); від 24 вересня 2008 року № 866 “Питання діяльності органів опіки та піклування, пов’язаної із захистом прав дитини” (із змінами), якої було затверджено Порядок провадження органами опіки та піклування діяльності, пов’язаної із захистом прав дитини та Типове положення про комісію з питань захисту прав дитини; від 8 жовтня 2008 року № 905 “Про затвердження Порядку провадження діяльності з усиновлення та здійснення нагляду за дотриманням прав усиновлених дітей”(із змінами).

Прикладом відповідних відомчих нормативно-правових актів у сфері соціально-правового захисту дітей можна вважати Наказ МВС України № 1044 від 19 грудня 2017 року “Про затвердження Інструкції з організації роботи підрозділів ювенальної превенції Національної поліції України” або наказ Міністерства соціальної політики України № 518 від 16 вересня 2021 року “Про затвердження примірних положень про службу у справах дітей”, яким були затверджені примірне положення про службу у справах дітей міської, районної у місті ради та примірне положення про службу у справах дітей сільської, селищної ради.

Безперечно наведений перелік нормативно-правових актів, норми яких безпосередньо регламентують діяльність владних суб’єктів щодо забезпечення соціально-правового захисту дітей, не є вичерпним, однак, на підставі викладеного, цілком можливо здійснити необхідні характеристики спеціальної групи законодавства у зазначеній сфері.

З початку повномасштабної агресії рф 24 лютого 2022 року, правотворча робота у сфері соціально-правового захисту дітей набула нових, більш інтенсивних ознак, особливо це можна спостерігати на рівні підзаконних урядових нормативно-правових актів, які на відміну існуючих законодавчих процедур, мають можливість більш оперативно реагувати на виникаючі потреби у зазначеній важливій сфері.

Результатом такої урядової роботи можна вважати постанову Кабінету Міністрів України від 17 березня 2022 року № 302 “Про утворення Координаційного штабу з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану”, також даною Постановою було затверджене відповідне Положення.

Зокрема, Координаційний штаб з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану (далі – Координаційний штаб) є тимчасовим консультативно-дорадчим органом Кабінету Міністрів України і утворюється з метою сприяння координації діяльності центральних і місцевих органів виконавчої влади, інших державних органів, органів місцевого самоврядування з питань захисту прав дитини в умовах воєнного стану.

Основними завданнями Координаційного штабу є: координація дій центральних та місцевих органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування щодо організації евакуації дітей, зокрема дітей з інвалідністю та дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, які не досягли 18-річного віку та проживають або зараховані до закладів різних типів, форм власності та підпорядкування на цілодобове перебування, які влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім’ї, дитячого будинку сімейного типу, які перебувають під опікою, піклуванням, які влаштовані до сімей патронатних вихователів (далі - діти), з небезпечних територій, створення безпечних умов для їх перебування; координація дій центральних та місцевих органів виконавчої влади щодо розміщення та задоволення потреб дітей, евакуйованих у безпечні регіони України, та тих, які переміщені у держави тимчасового перебування; координація заходів щодо забезпечення розміщення та задоволення потреб дітей, евакуйованих у безпечні регіони України, та тих, які переміщені у держави транзитного перебування; здійснення контролю за постановкою на консульський облік дітей в державі їх тимчасового влаштування і визначення шляхів, механізмів та способів вирішення проблемних питань, що виникають під час постановки на консульський облік дітей, та забезпечення повернення дітей до України після припинення воєнних дій; визначення шляхів і способів вирішення проблемних питань щодо захисту прав дитини в умовах воєнного стану; прийняття оперативних рішень щодо захисту прав дітей; моніторинг дотримання соціальних стандартів та прав дітей в Україні у державах їх тимчасового перебування, які виїхали за межі України, а також організація їх повернення в Україну; інформування громадян України та міжнародної спільноти про становище та потреби в захисті дітей в умовах воєнного стану; поширення інформації про діяльність Координаційного штабу.

Також, прикладами належного реагування урядових структур на розв'язання проблем у сфері захисту прав дітей може слугувати засідання українського уряду 1 червня 2023 року, на якому було ухвалено три постанови, розроблені за ініціативою Міністерства соціальної політики. Прийняті акти спрямовані на створення додаткового соціального захисту дітей, які постраждали від війни, а також – на попередження порушення прав дітей, які є тимчасово переміщеними (евакуйованими), і суттєве посилення контролю за діями всіх сторін, залучених до евакуації.

Задля безпеки українських дітей, уряд своєю постановою рекомендував військовим адміністраціям евакуювати дітей, які проживають в закладах на цілодобовій основі, не менше ніж за 100 км від тимчасово окупованої території і зони бойових дій та 50 км від кордону з російською федерацією і республікою білорусь, а також не менше 2 км від об'єктів критичної інфраструктури [2].

Крім того, достатньо цікавим та потенційно ефективним рішенням на рівні центральних структур виконавчої влади, може вважатися запровадження з вересня 2024 року у навчальних закладах роботи офіцерів служби освітньої безпеки (СОБ). Про це повідомила заступниця Міністра внутрішніх справ України Катерина Павліченко**.**

Вона наголосила на тому, що забезпечення безпеки учасників освітнього процесу в умовах повномасштабного вторгнення залишається одним із пріоритетних завдань для МВС. Для цього, відомство спільно із Національною поліцією України, Державною службою із надзвичайних ситуацій та Міністерством освіти і науки України вибудовує модель безпеки закладів загальної середньої освіти, зокрема і удосконалюють нормативно-правову базу у сфері посилення безпеки у навчальних закладах. Правоохоронна функція офіцерів СОБ включає в себе забезпечення правопорядку, патрулювання території та попередження правопорушень [3]

На підставі викладеного можна **констатувати**, що загальні характеристики законодавства у сфері соціально-правового захисту дітей в Україні полягають у тому, що воно відзначається: значним нормативно-правовим масивом, який складають акти міжнародного права, Конституція України, закони України, відповідні урядові постанови та інші підзаконні акти центральних органів виконавчої влади; умовним поділом на два блоки – загальний та спеціальний, перший – утворюють базові акти, у нормах яких фіксується пріоритетні вектори та функціональні особливості державної політики щодо реалізації завдань соціально-правового захисту дітей, другий – складається з нормативно-правових актів, норми яких безпосередньо регулюють відносини у вказаній сфері; фактичною бівекторністю спеціальної групи законодавства, один напрямок утворюють акти "соціального захисту дітей", які характеризуються своєю регулятивною сутністю, другий – відрізняється превалюванням у їх положеннях норм охоронного призначення, які стосуються "захисту прав дітей"; домінуванням у ньому адміністративно-правової частини правових норм, що забезпечують реалізацію як регулятивної так й охоронної функцій права; значною питомою вагою урядових нормативно-правових актів, які в умовах дії режиму воєнного стану в Україні, шляхом відповідної нормотворчості, дозволяють оперативно та дієво реагувати на виникаючі суспільні потреби та запити у сфері соціально-правового захисту дітей.

Список використаних джерел:

1. Алла Дакал. Державна політика у сфері захисту прав дітей: принципи, завдання та засоби реалізації. *Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. Вип.3(30) С. 59-65.

2. Уряд ухвалив низку постанов для забезпечення захисту дітей. Урядовий портал. 2 червня 2023. URL: https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-ukhvalyv-nyzku-postanov-dlia-zabezpechennia-zakhystu-prav-ditei

3. В школах з наступного місяця працюватимуть офіцери служби освітньої безпеки – МВС. Юридична газета. 15 серпня 2024. URL: https://sud.ua/uk/news/ukraine/308252-v-shkolakh-so-sleduyuschego-mesyatsa-budut-rabotat-ofitsery-sluzhby-obrazovatelnoy-bezopasnosti-mvd#google_vignette

УШКАНЕНКО Е. О.
здобувач
(Науково-дослідний інститут публічного права)
ORCID ID: 0009-0008-1057-8531

УДК 343.98
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.75

КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ СУДДЯМИ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ

Ефективність досягнення завдань кримінального провадження під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди залежить від комплексного поєднання кримінальної процесуальної форми кримінального провадження та його криміналістичного забезпечення. Запорукою успішного вирішення вказаних завдань є формування актуальної та інформативної криміналістичної характеристики кримінального правопорушення, яка є основою побудови плану розслідування. Виходячи із аналізу наукових точок зору та емпіричних даних підсумовано, що криміналістична характеристика прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди складається із таких основних елементів: особа правопорушника; спосіб підготовки, безпосереднього вчинення та приховування кримінального правопорушення; слідова картина; обстановка вчинення кримінального правопорушення; предмет посягання. Важливим є аналіз кількісно-якісних характеристик, що складають зміст криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. Це кримінально-правова складова (аналіз складу кримінального правопорушення), кримінологічна складова (вивчення причин, умов, якісно-кількісних показників, що відображають структуру та динаміку вчинення кримінальних правопорушень), оперативно-розшукова складова (зміст типової моделі оперативно-розшукових заходів щодо виявлення та документування фактів прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди); власне криміналістична складова (ґрунтується на відображенні криміналістично значимої інформації і виокремленні закономірностей роботи з нею). Оперативно-розшукова складова прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди: характеристика особистості та обставин поведінки особи, яка надає неправомірну вигоду; характеристика ознак, що вказують на підготовку або вчинення кримінального правопорушення, у тому числі й даних про матеріальні статки судді; типова характеристика корупційних та інших зв'язків правопорушників відповідно до сфер життєдіяльності; характеристика типової організаційно-тактичної моделі оперативно-розшукових заходів щодо виявлення, запобігання та документування фактів прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Ключові слова: *кримінальне правопорушення, криміналістична характеристика, спосіб вчинення, особа правопорушника, предмет неправомірної вигоди.*

Ushkanenko E. O. Forensic characteristics of acceptance of an offer, promise or receipt of an illegal benefit by judges

The effectiveness of achieving the tasks of criminal proceedings during the investigation of the acceptance of an offer, promise or receipt of undue benefit

by judges depends on a complex combination of the criminal procedural form of the investigation and its forensic support. The key to the successful solution of the specified tasks is the formation of informative forensic characteristics of the specified criminal offense, which is the purpose of the scientific article. Based on the analysis of scientific points of view and empirical data, it was concluded that the forensic characteristics of the acceptance of an offer, promise or receipt of an undue benefit by judges consists of the following main elements: the person of the offender; the method of preparation, direct commission and concealment of a criminal offense; trace picture; the circumstances of the commission of a criminal offense; object of encroachment, etc. It is important to analyze the quantitative and qualitative characteristics of the forensic characteristics of acceptance of an offer, promise, or receipt of undue benefit by judges. This is a criminal-legal component (analysis of the composition of a criminal offense), a criminological component (study of the causes, conditions, qualitative and quantitative indicators that reflect the structure and dynamics of criminal offenses), an operational-investigative component (the content of a typical organizational-tactical model of operational-investigative measures regarding the detection, prevention and documentation of facts of acceptance of an offer, promise or receipt of undue benefit by judges); actually a forensic component (it is based on the display of forensically significant information and is the basis of the investigation). Operative and investigative component of acceptance of an offer, promise or receipt of undue benefit by judges: characteristics of the personality and circumstances of the behavior of the person who provides the undue benefit; description of signs indicating the preparation or commission of a criminal offense, including data on the judge's financial assets; typical characteristics of corruption and other connections of offenders according to spheres of life activity; characteristics of a typical organizational-tactical model of operative-investigative measures to identify, prevent and document the facts of acceptance of an offer, promise or receipt of undue benefit by judges.

Key words: *criminal offense, forensic characteristics, method of commission, person of the offender, object of unlawful gain.*

Постановка проблеми. Ефективність досягнення завдань кримінального провадження під час розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди залежить від оптимального поєднання процесуальних дій, організаційних і тактичних засобів, а отже, комплексного поєднання кримінальної процесуальної форми кримінального провадження та її криміналістичного забезпечення. Запорукою успішного вирішення вказаних завдань є формування актуальної та інформативної криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у наукову розробку різноманітних аспектів розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди зробили провідні вітчизняні вчені. (Д.А. Бондаренко, О.Ю. Бусол, В.М. Трепак, Д.О. Шумейко та інші науковці). Однак, у зв'язку із змінами суспільного життя, нормативно-правового регулювання, механізму злочинної діяльності – проблематика не втрачає своє актуальності і потребує нового погляду на вирішення поставлених завдань.

Мета статті полягає у формуванні криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Виклад основного матеріалу. Більшість дослідників криміналістичну характеристику кримінальних правопорушень визначає як: 1) інформаційну модель типових ознак певного виду (групи) кримінальних правопорушень; 2) ідеальну модель типових зв'язків і джерел доказової інформації; 3) вірогідну модель події; 4) систему даних (відомостей) про кримінальне правопорушення, які сприяють розслідуванню; 5) систему узагальнених фактичних

даних, знання яких необхідно для організації розслідування; 6) систему особливостей виду кримінальних правопорушень, що мають значення для розслідування; 7) систему опису криміналістичних значимих ознак кримінальних правопорушень із метою забезпечення їх розслідування та запобігання тощо. Практична значущість цих даних полягає в тому, що при розслідуванні конкретного кримінального правопорушення співставлення наявних даних (що, де, коли, яким чином, за яких обставин тощо) із системою узагальнених відомостей (наукових даних) про кримінальні правопорушення цього виду дозволяє виділити аналогічні за криміналістичні значущими ознаками події та на цій підставі висунути вірогідні версії, врахувати криміналістичні рекомендації щодо подальшого плану розслідування тощо [1, с. 429].

На думку Р.Л. Степанюка, вивчення особи злочинця всіма юридичними науками повинно здійснюватися із обов'язковим урахуванням положень кримінального права щодо загального та спеціального суб'єкта злочину [2, с. 78], відтак не можемо з'ясувати відомості про типову особу судді правопорушника без урахувань положень кримінального законодавства і теорії кримінального права. У ході дослідження службової особи як особи правопорушника, Д.А. Бондаренко дійшов висновку про сукупність особистих ознак, які є специфічними для злочинців такого виду, що відображають: 1) відомості про ознаки, які характеризують службове становище особи; 2) дані про форму вини службової особи та інші ознаки (мотив, ціль та інші обставини); 3) дані про обставини, які характеризують особу злочинця та відображують причини і умови, які сприяли вчиненню злочину [3, с. 77].

Поняття службових осіб наводиться відповідно до абз. 1 ч. 1 примітки до ст. 364 КК України, що розглядаються відповідно до контексту відповідальності за злочини, передбачені ст.ст. 364, 368, 368-2, 369 КК України та ч. 2-3 примітки до ст. 368 КК України [4]. Власне правовий статус судді визначений у Законі України «Про судоустрій і статус суддів». Правові засади статусу судді були розкриті за змістом попередніх публікацій, а криміналістична характеристика, базуючись на даних із кримінального права, виокремлює низку криміналістично значимих ознак судді як суб'єкта досліджуваного кримінального правопорушення, виходячи із його індивідуальних ознак і їх відображення у навколишньому середовищі внаслідок реалізації механізму протиправної діяльності.

Метою створення криміналістичної характеристики окремого виду кримінальних правопорушень є розробка науково обґрунтованих, апробованих практикою рекомендацій, а також найбільш раціональних напрямів слідчого пошуку на основі виявлених взаємозв'язків між окремими криміналістично значущими даними певного виду кримінальних правопорушень [5, с. 52].

Як аргументує Г.О. Гончарук, елементами криміналістичної характеристики пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди можна вважати особу злочинця, предмет злочинного діяння, спосіб його скоєння та низку обставин, за яких учинено злочин (за що було надано, запропоновано, обіцяно предмет злочину), адресат неправомірної вигоди [6, с. 22]. С.В. Олійник до елементів криміналістичної характеристики злочину, передбаченого ст. 368 КК України, зараховує такі елементи: 1) предмет посягання; 2) спосіб злочину; 3) особу типового злочинця; 4) особу типового потерпілого; 5) обстановку вчинення злочину (місце і час, знаряддя і засоби) [7, с. 311]. О.В. Пчеліна, зважаючи на особливості механізмів вчинення злочинів у сфері службової діяльності, запропонувала включити у криміналістичну характеристику указаних злочинів перелік таких елементів, як особа злочинця; спосіб і протиправні технології; обстановка їх вчинення й предмет посягання; сліди злочину [8, с. 191-192]. Л.М. Казанська у структуру криміналістичної характеристики злочинів, скоєних у сфері корупції, запропонувала долучити такі складові: 1) особа злочинця; 2) спосіб учинення та приховування злочину; 3) обстановка (час і місце вчинення); 4) предмет; 5) мета і мотиви; 6) завдана шкода; 7) потерпілі і треті особи [9, с. 171]. І.В. Федоренко аргументує, що основними елементами криміналістичної характеристики провокації підкупу можна розглядати: особу злочинця; способи провокації підкупу й предмет посягання; обстановку вчинення та низку типових слідів [10, с. 111].

Виходячи із вказаних наукових точок зору та емпіричних даних слід підсумувати, що криміналістична характеристика прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди складається із таких основних елементів: 1) особа правопорушника; 2) спосіб підготовки, безпосереднього вчинення та приховування кримінального правопорушення; 3) слідова картина; 4) обстановка вчинення; 5) предмет посягання.

Вважаємо, що теоретичні положення криміналістичної характеристики мають важливе значення для методики розслідування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. Криміналістична характеристика слугує орієнтиром для слідчого, детектива при обранні ними правильного напрямку розслідування, висуванні версій і виборі тактичних прийомів при проведенні окремих слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) дій за умов конкретної ситуації.

Кримінально-правова складова у структурі криміналістичної характеристики визначає межі кримінального правопорушення (ст. 368 КК України), виділяє його стадії, визначає механізм події, досліджує їх із позиції суспільної небезпеки, протиправності й відповідальності суддів як спеціального суб'єкта за вчинене.

В основі – положення ст. 368 КК України «Прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою» [4]. Дані кримінально-правової характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди суддею прямо впливають на процес розслідування, адже визначають кваліфікацію і початок кримінального провадження за даних умов. Так, залежно від того, яку посаду займає суддя, є службовою особою, яка займає відповідальне становище або особливо відповідальне становище (відповідно до тлумачення ч. 2, ч. 3 Примітки до ст. 368 КК України) – початок досудового розслідування буде розпочинатися із внесення даних до ЄРДР за ч. 3 ст. 368 КК України або ч. 4 ст. 368 КК України.

Із кримінально-правової характеристики можна отримати дані про об'єкт і предмет кримінального правопорушення. Визначення поняття «неправомірна вигода» є ключовим. Згідно примітки до ст. 364-1 КК України, за умови кваліфікації протиправних дій судді за ч. 3 або ч. 4 ст. 368 КК України, «під неправомірною вигодою слід розуміти грошові кошти або інше майно, переваги, пільги, послуги, нематеріальні активи, будь-які інші вигоди нематеріального чи негрошового характеру, які пропонують, обіцяють, надають або одержують без законних на те підстав» [4].

Як свідчить правозастосовна практика, предметом кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 КК України, є:

– кошти або майно (гроші, цінності й інші речі), у тому числі вилучене з вільного обігу (найбільш поширена група, згідно емпіричних даних);

– право на майно (документи, що надають право отримати майно, користуватися ним або вимагати виконання зобов'язань тощо);

– будь-які дії майнового характеру (передача майнових вигод, відмова від них, відмова від прав на майно, безоплатне надання послуг, санаторних або туристичних путівок, проведення будівельних чи ремонтних робіт тощо).

– предмет неправомірної вигоди нематеріального характеру.

У результаті проведених емпіричних досліджень з'ясовані характеристики предмета кримінального правопорушення – прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. Таким предметом були: грошові кошти (долари США (75,8%), гривні (53,9%), євро (43,4%), матеріальні цінності (вироби з дорогоцінних металів, побутова техніка, будівельні матеріали (36,8%), матеріальні послуги (ремонт службового кабінету, квартири тощо) (26,3%), право на майно (14,5%), предмет неправомірної вигоди мав нематеріальний характер (2,6%). Нерідко предмет кримінального правопорушення об'єднував речі і послуги із кількох груп. Розмір предмету у грошовому еквіваленті теж був значним. Так, на прикладі долару США – від 3000 до 5000 дол. (1,3% кримінальних проваджень), від 10 000 до 20 000 дол. (6,6% випадків), більше 20 000 дол. (92,1% кримінальних проваджень).

Виходячи із проведених досліджень можна підсумувати, що гроші як основний предмет кримінального правопорушення є видом коштів [11], можуть виражатися як національна (гривня) чи іноземна валюта, та виступати як законний платіжний засіб [12].

Вважаємо доцільним звернути увагу на актуальну проблему, пов'язану отриманням як предмету неправомірної вигоди грошових коштів у електронній формі, і зокрема – криптовалюти. З електронними коштами пов'язано поняття криптовалюти та її різновиду – біткоїна. На нинішній час, слід керуватися роз'ясненням Національного Банку України щодо правомірності використання в Україні «віртуальної валюти – криптовалюти Bitcoin» від 10 листопада 2014 року. Згідно якого, Національний банк України визначив, що «випуск та обіг на території України інших грошових одиниць і використання грошових сурогатів як засобу платежу забороняються (ч. 2 статті 32 Закону України «Про Національний банк України». Ураховуючи зазначене вище Національний банк України розглядає «віртуальну валюту/криптовалюту» Bitcoin як грошовий сурогат, який не має забезпечення реальною вартістю і не може використовуватися фізичними та юридичними особами на території України як засіб платежу, оскільки це протирічить нормам українського законодавства. Крім того, під час використання «віртуальної валюти/криптовалюти» Bitcoin є фактор підвищеного ризику, пов'язаного із цією послугою, операцією або каналом постачання, зокрема анонімність операції (які можуть включати готівку), децентралізованість операції» [13]. Таким чином, правове регулювання віртуальної валюти нині – відсутнє, що є приводом для різноманітних зловживань.

Кроком до нормативно-правового врегулювання ситуації з криптовалютою є прийнятий Закон України «Про віртуальні активи» [14], яким узаконюються віртуальні активи, в тому числі, криптовалюта, прирівнюючи її до об'єкту цивільних прав. Однак, незважаючи на те, що вказаний законодавчий акт прийнятий 2022 року, законної сили він ще не набрав, залишаючи законодавчі прогалини й практичні проблеми. Адже, можна констатувати, що згідно законодавства України криптовалюта не є грошовими коштами у повному розумінні цього терміну. В той же час, криптовалюта використовується як предмет прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди і така ситуація вимагає невідкладного законодавчого врегулювання.

Отже, грошові кошти й досі залишаються основним предметом прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди. Оскільки від розміру неправомірної вигоди залежить кваліфікація кримінального правопорушення, предмет неправомірної вигоди повинен отримати грошову оцінку в національній валюті України. Це є необхідним і тоді, коли як неправомірну вигоду було передано майно, у тому числі викрадене, подароване, знайдене тощо. Обов'язковим у кримінальному провадженні є призначення та проведення товарознавчої експертизи.

Акцентуємо увагу на тому, що законодавець не обмежує перелік благ, як предмету неправомірної вигоди, передбачаючи їх розширення через розвиток суспільних відносин та поліфонічність прагнень і бажань службових осіб, які отримують неправомірну вигоду. У процесі аналізу ст. 368 КК України розглянуто примітку цієї статті, у якій диференційовано розмір неправомірної вигоди на значний (розмір отриманої неправомірної вигоди в 100 і більше разів перевищує неоподатковуваний мінімум доходів громадян (НМДГ), великий (розмір отриманої неправомірної вигоди у 200 і більше разів перевищує НМДГ) та особливо великий (отримана неправомірна вигода в 500 і більше разів перевищує НМДГ) [15, с. 332].

Кримінологічна складова криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди містить відомості про стан, структуру, географію, динаміку та криміногенні чинники отримання неправомірної вигоди, передбачає обставини, зокрема ті, що впливають на обрання предмета посягання, часу, місця, способу й інших умов підготовки до вчинення кримінального правопорушення; сприяє формуванню особи правопорушника, визначенню злочинної цілі, мотиву протиправної діяльності. На підставі кримінологічної характеристики розробляють головні напрями й засади виявлення цих кримінальних правопорушень та їх припинення.

У контексті проблематики виявлення, документування, розслідування та запобігання кримінального правопорушення – прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, характеристики актуальності проблематики, слід навести приклади з практики.

Так, за матеріалами із відкритих джерел, до прикладу наведемо такі випадки. У 2007 році на хабарі у розмірі 100 тисяч доларів було затримано голову Львівського апеляційного адміністративного суду Ігоря Зварича. Суддя стверджував, що частина грошей потрапила до нього в кабінет від «колядників на Різдво». У вересні 2011 року Оболонський районний суд Києва засудив Зварича до 10 років позбавлення волі. У 2016 році його було звільнено за «законом Савченко».

У серпні 2016 року суддю Дніпровського суду Києва Миколу Чауса затримали на хабарі у розмірі 150 тисяч доларів – таку суму він просив за «правильне» рішення у кримінальному провадженні, пов'язаному із розповсюдженням наркотиків. Хабар Чаус зберігав у скляних банках, закопаних на городі. Після викриття Чаус втік і ховався, але його затримали у Молдові, де потім викрали. Через деякий час колишній суддя з'явився на Вінниччині. Суд у його справі досі триває.

Навесні 2017 року «на гарячому» було затримано суддів Кіровського суду Дніпра Наталію Овчаренко та Олега Ходасевича: вони вимагали 30 тисяч доларів за ухвалення «потрібного рішення» у кримінальній справі. Після цього Овчаренко та голова Кіровського суду Геннадій Підберезний намагалися підкупити тодішнього голову САП Назара Холодницького – їх затримали під час передачі частини хабара у 50 тисяч доларів. У березні 2023 року Овчаренко засудили до 10 років позбавлення волі [16] та ін.

Запобігання таким резонансним кримінальним правопорушенням має бути системним, і передумовою ефективної діяльності є формування криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди як повної інформаційної моделі події.

У контексті проблематики слід навести аналіз дослідження О. Ю. Бусол, що основними видами корупційних зловживань у судовій гілці влади в Україні є: 1) зловживання, пов'язані з корисливою зацікавленістю судді, насамперед, хабарництво (неправомірна вигода), тобто отримання суддею грошей чи інших матеріальних благ в обмін на використання суддею своїх владних повноважень з метою виконання прохання особи, що дає хабара. Існує також «корупція за правилами», коли суддя внаслідок усталених традицій (презумпція необхідності «подяки») отримує «хабар» за «належне» (згідно із законом) виконання обов'язків (ухвалення за хабар законного судового рішення чи вироку); 2) зловживання, прямо не пов'язані з корисливою зацікавленістю судді, а саме: а) зловживання «під тиском обставин» – порушення закону (ухвалення свідомо неправосудного рішення чи вироку, навмисні процесуальні правопорушення), що вчиняються суддею на прохання особи, від якої суддя певним чином залежить у службових питаннях (народні депутати, посадові особи органів виконавчої влади, члени кваліфікаційних комісій суддів, голова суду) без винагороди або в обмін на отримання матеріальних благ, передбачених судді за законом (обрання на посаду, надання житла, оплата санаторно-курортного лікування тощо); б) зловживання з особистих міркувань – використання суддею своєї посади для отримання особистих немайнових благ, як-то отримання інформації, до якої законодавчо встановлено обмежений доступ, безкоштовне сприяння родичам та знайомим та ряд інших механізмів злочинної поведінки [17, с. 239 – 240].

Ще однією особливістю корупції в судових органах є її латентність, не зацікавленість як хабаронадавача, так і хабароотримувача у розголошенні компрометуючої інформації. Практично виключається ситуація, коли суддя сам особисто натякає на пропозицію йому якоїсь неправомірної вигоди й отримує її від безпосередньо зацікавленої особи.

Переходимо до питання щодо з'ясування ознак ключового елементу криміналістичної характеристики – особи правопорушника.

Наведемо зведені дані вивчення кримінальних проваджень за одержання неправомірної вигоди суддями. Кримінальні правопорушення цього виду вчиняються здебільшого

чоловіками (96,1% суддів) віком від 35-40 років (26,3%) та 40-45 років (23,7%), що мають вищу освіту (100 % правопорушників). Також ці особи володіють знаннями у правоохоронній діяльності, у тому числі щодо способів приховування своєї протиправної діяльності.

Особливістю особи правопорушника є специфічний правовий статус судді. Правовий статус судді становлять такі елементи, що відрізняють його від інших публічних суб'єктів-носіїв державної влади. Передусім мова йде про суддівський імунітет – інститут недоторканності суддів, що виражається в наявності специфічного порядку притягнення суддів до кримінальної та адміністративної відповідальності.

Перейдемо до визначення й вивчення основних чинників, що детермінують корупційні процеси в судових органах, що дозволить сформулювати пропозиції, спрямовані на попередження таких кримінальних правопорушень.

Об'єктивні чинники пов'язані з недосконалістю вітчизняного законодавства, що регламентує проходження судовий розгляд справи: неточність існуючих у законі формулювань, зумовлених недосконалістю законодавчої техніки, що, своєю чергою, створює передумови неоднозначності підходів до їх системного тлумачення й до різного використання оціночних понять; брак єдиних стандартів правової технології забезпечення якості судових рішень; допустимість дискреційних повноважень, непрозорість механізму прийняття певних процесуальних рішень і вчинення процесуальних дій; недоліки в організації діловодства в суді з питань розподілу справ між суддями, направлення рішень до Єдиного державного реєстру судових рішень, а також вжиття інших організаційних заходів; недоліки правової регламентації статусу суддів і працівників суду, особливо стосовно зобов'язань суддів щорічно подавати для оприлюднення декларації про майно, доходи, витрати й зобов'язання фінансового характеру та ін.

Суб'єктивні чинники, що детермінують корупційні процеси в судовій владі, пов'язуються з низьким рівнем професійної культури загалом і правової, зокрема, із правосвідомістю носіїв владних повноважень – суддів, а також працівників апарату суду. Ключовою засадою протидії корупції вбачається оптимальна кадрова політика в суді, а саме: упровадження ефективного оцінювання наявних професійних якостей у кандидата на ту чи іншу посаду в суді з висновком про можливість учинення ним корупційного правопорушення чи схильність до цього; використання ефективного системного внутрішнього й зовнішнього контролю за професійністю діючих кадрів; утілення в життя відповідних стандартів професійної поведінки; наявність дієвої системи підвищення кваліфікації (професійної якості) суддів і працівників суду тощо.

Ключове значення у структурі криміналістичної характеристики має спосіб вчинення кримінального правопорушення.

Є різні способи одержання неправомірної вигоди. Це може бути передавання предмета хабара (неправомірної вигоди) «з рук у руки», перерахування грошових коштів на поточні рахунки в банках, передавання хабара у вигляді подарунка на день народження, у вигляді виконання ремонтних робіт без сплати, надання путівки без сплати її вартості, під виглядом трудової угоди та ін. КК України визначає, що закінченим складом кримінального правопорушення вважається прийняття службовою особою пропозиції чи обіцянки надати неправомірну вигоду.

Способи одержання неправомірної вигоди можуть бути різними і для кваліфікації цього кримінального правопорушення значення не мають. Водночас можна виділити дві головні форми його вчинення:

– просту (полягає в безпосередньому наданні неправомірної вигоди судді, його родичам, членам сім'ї, передавання її через посередника чи третіх осіб);

– завуальовану (факт одержання неправомірної вигоди маскується під зовні законну угоду та виглядає цілком законною операцією як, наприклад, нарахування й виплата заробітної плати чи премії, оплата послуг, консультації, експертизи тощо).

Варто зазначити, що це не вичерпний перелік, оскільки способи передавання неправомірної вигоди постійно вдосконалюються.

До числа елементів криміналістичної характеристики належать способи приховування кримінального правопорушення. Спосіб приховування як сукупність прийомів, спрямованих на протидію правоохоронним органам по боротьбі зі злочинністю, є частиною протиправної дії і здійснюється в процесі вчинення кримінального правопорушення або після нього. Спосіб приховування обумовлений й особистісними якостями суб'єкта – вмінням знайти засоби маскування, фальсифікації, інсценування, поширення неправдивих відомостей про подію.

Таким чином, знання способів учинення та приховування прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди мають значення для розуміння тих процесів, що відбуваються в судових і правоохоронних органах, апараті державної влади, державного управління та місцевого самоврядування.

Висновок. Отже, важливим є аналіз кількісно-якісних характеристик криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Власне криміналістична характеристика, як ми зазначали, складається за своїм змістом із кількох блоків інформації. Це кримінально-правова складова: характеристика об'єктивної сторони, предмета кримінального правопорушення; суб'єкта кримінального правопорушення, мотиваційної складової вчинення кримінального правопорушення, причинно-наслідкових зв'язків та інших обставин пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Кримінологічна складова: характеристика сфер службової діяльності, об'єктів, де найбільш поширені факти отримання пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди; соціально-психологічна характеристика обставин прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, типова соціально-психологічна характеристика особи правопорушника (одержувача, посередника, надавача неправомірної вигоди); характеристика причин, умов, якісно-кількісних показників, що відображають структуру та динаміку вчинення кримінальних правопорушень, відомостей про типову особистість суддів, які притягаються до кримінальної відповідальності за прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди.

Оперативно-розшукова складова прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди: характеристика особистості та обставин поведінки особи, яка надає неправомірну вигоду; характеристика ознак, що вказують на підготовку або вчинення кримінального правопорушення, у тому числі й даних про матеріальні статки судді; типова характеристика корупційних та інших зв'язків правопорушників відповідно до сфер життєдіяльності; характеристика типової організаційно-тактичної моделі оперативно-розшукових заходів щодо виявлення, запобігання та документування фактів прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди.

Власне криміналістична складова прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди (ґрунтується на відображенні криміналістично значимої інформації і виокремленні закономірностей роботи з нею). Виражається у характеристиці способу та умов прийняття пропозиції, обіцянки або одержання суддями неправомірної вигоди, способів маскування та приховування злочинних дій, утворюваній слідовій картині; характеристиці типової моделі організації та здійснення слідчих (розшукових) дій, у тому числі негласних, під час кримінального провадження та ін.

Список використаних джерел:

1. Криміналістика : підручник / [В. В. Пясковський, Ю. М. Чорноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін.]. Київ : Центр учбової літератури, 2015. 544 с.

2. Степанюк Р. Л. Криміналістичне забезпечення розслідування злочинів, вчинених у бюджетній сфері України: монографія; за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. А. Ф. Волобуєва. Х. : НікаНова, 2012. 382 с.

3. Бондаренко Д. А. Розслідування зловживань владою або службовим становищем та перевищень влади або службових повноважень (криміналістична характеристика та початковий етап розслідування): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. Харків, 2009. 16 с.

4. Кримінальний кодекс України від 05.04.2001 № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/2341-14#Text.

5. Самойленко С. В. Основи методики розслідування провокації підкупу: дис. … доктора філософії, спец. «Право». Львів, 2023. 232 с.

6. Гончарук Г. О. Криміналістична характеристика пропозиції, обіцянки або надання неправомірної вигоди: предмет злочину. *Юридична наука*. № 1(103). 2020. С. 19–25.

7. Олійник С. В. Деякі елементи криміналістичної характеристики прийняття пропозиції, обіцянки або одержання неправомірної вигоди службовою особою. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія»*. 2016. Вип. 1. С. 307–317.

8. Пчеліна О. В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.09. Харків, 2017. 571 с.

9. Казанська Л. М. Криміналістична характеристика злочинів, пов'язаних із корупцією. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер. : Юриспруденція. 2014. № 10-2. Том 2. С. 169–172.

10. Федоренко І. В. Структура криміналістичної характеристики провокації підкупу. *Актуальні проблеми правознавства*. 2017. № 1. Т. 2. С. 107–111.

11. Про банки і банківську діяльність : Закон України від 7 груд. 2000 р. № 2121-III. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2121-14#n117.

12. Цивільний кодекс України : затв. Законом України від 16 січ. 2003 р. № 435-IV. *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

13. Роз'яснення Національного банку України щодо правомірності використання в Україні «віртуальної валюти/криптовалюти Bitcoin» від 10 листопада 2014 року. URL: http://zakon2.rada. gov.ua/laws/show/n0435500-14.

14. Про віртуальні активи : Закон України від 17 лют. 2022 р. № 2074-IX (не набрав чинності, редакція від 01.01.2024 року). *Верховна Рада України* : [сайт]. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-20#Text

15. Неклеса О., Юр'єв Д. Актуальна характеристика кримінального правопорушення, передбаченого ст. 368 КК України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 2. С. 330-336. DOI: 10.31733/2078-3566-2022-2-330-336

16. На яких максимальних хабарях викривали українських суддів. *Слово і діло : аналітичний портал*. 17 травня 2023. https://www.slovoidilo.ua/2023/05/17/infografika/suspilstvo/yakyx-maksymalnyx-xabaryax-vykryvaly-ukrayinskyx-suddiv

17. Бусол О. Ю. Протидія корупційній злочинності в Україні у контексті сучасної антикорупційної стратегії: дис. … доктора юридичних наук. Національна академія наук України. Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ. 2015. 479 с.

ІЛЬЧИШИН В. В.
аспірант
(Київський університет інтелектуальної власності та права)
ORCID ID: 0009-0004-0097-2739

УДК 351.86:342.9(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.76

ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УКРАЇНІ

У статті розкрито наукові положення стосовно правового статусу військових адміністрацій в Україні. З'ясовано, що військові адміністрації створюються з метою виконання конкретних завдань, що визначені законодавством, зокрема щодо забезпечення національної безпеки, організації оборони та мобілізації, захисту населення та територій і забезпечення громадського порядку в умовах воєнного стану. Доведено, що особливостями правового статусу військових адміністрацій є багатомірність предмета відання, коли вони виконують широкий спектр завдань, зумовлених правовим режимом воєнного стану. Це включає заходи з відвернення загрози, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також обмеження конституційних прав і свобод громадян відповідно до закону. Узагальнено, що нормативне регулювання адміністративної правосуб'єктності військових адміністрацій в Україні визначається головним чином Законом України «Про правовий режим воєнного стану», що регулює утворення, діяльність, повноваження, а також припинення діяльності військових адміністрацій, які створюються на територіях, де введено воєнний стан. Начальники військових адміністрацій призначаються та звільняються з посади Президентом України. Адміністрації формуються з військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та цивільного захисту, які відряджаються для виконання завдань в інтересах оборони держави. Діяльність військових адміністрацій фінансується з місцевих та державного бюджетів. Визначено, що компетенція військових адміністрацій – це сукупність функцій, завдань і прав, закріплених нормативно-правовими актами, що визначає коло питань, які перебувають у веденні військової адміністрації. Компетенція охоплює не лише права й обов'язки, але й предмет відання, тобто конкретні сфери, в яких адміністрація має діяти. Повноваження військових адміністрацій визначають конкретні права та обов'язки, надані для реалізації компетенції. Повноваження є юридичним інструментом, через який адміністрація виконує свої функції. Повноваження військових адміністрацій мають різноманітний зміст і можуть бути класифіковані за групами, такими як правотворчі, мобілізаційні, забезпечувальні, організаційні, інформаційно-аналітичні та фіскально-регламентарні. Актуалізовано, що начальники військові адміністрації несуть відповідальність за належне виконання своїх повноважень. Це включає можливість застосування щодо них юридичних санкцій або засобів політичної відповідальності у випадку неналежного виконання обов'язків.

Ключові слова: *адміністративний орган, відсіч збройної агресії, військовослужбовці, воєнний стан, громадський порядок, завдання, законодавство, захист населення та територій, компетенція, національна безпека, начальник, організація оборони та мобілізації, права й обов'язки, працівники правоохоронних органів, предмет відання, режим воєнного стану, санкції.*

Ilchyshyn V. V. Legal status of military administrations in Ukraine

In the article, the scientific principles regarding the legal status of military administrations in Ukraine are explored. It is established that military administrations are created with the purpose of executing specific tasks defined by law, particularly in ensuring national security, organizing defense and mobilization, protecting the population and territories, and maintaining public order during martial law. It is demonstrated that the legal status of military administrations is characterized by the multidimensionality of their jurisdiction, where they perform a wide range of tasks dictated by the legal regime of martial law. This includes measures to avert threats, repel armed aggression, ensure national security, as well as restrict constitutional rights and freedoms in accordance with the law. It is summarized that the regulatory framework governing the administrative legal personality of military administrations in Ukraine is primarily defined by the Law of Ukraine "On the Legal Regime of Martial Law." This law regulates the establishment, activities, powers, and termination of military administrations, which are created in territories where martial law has been declared. The heads of military administrations are appointed and dismissed by the President of Ukraine. The administrations are composed of military personnel, law enforcement officers, and civil protection workers who are seconded to fulfill tasks in the interest of state defense. The activities of military administrations are funded by both local and state budgets. It is determined that the competence of military administrations includes a set of functions, tasks, and rights enshrined in legal acts, which define the range of issues under the administration's purview. Competence encompasses not only rights and obligations but also the subject matter jurisdiction, meaning the specific areas in which the administration is to operate. The powers of military administrations define the specific rights and obligations granted to implement their competence. Powers are the legal tools through which the administration fulfills its functions. The powers of military administrations have varied content and can be classified such as legislative, mobilization, provisioning, organizational, informational-analytical, and fiscal-regulatory in nature. It is highlighted that the heads of military administrations are responsible for the proper execution of their powers. This includes the possibility of legal sanctions or political accountability in the event of improper performance of their duties.

Key words: *administrative authority, repelling armed aggression, military personnel, martial law, public order, tasks, legislation, protection of the population and territories, competence, national security, commander, organization of defense and mobilization, rights and duties, law enforcement personnel, subject matter, martial law regime, sanctions.*

Вступ. Актуальність наукового дослідження правового статусу військових адміністрацій в умовах ведення воєнного стану є надзвичайно важливою у зв'язку з повномасштабним російським вторгненням. Україна та український народ не лише захищають свою націю, а й європейські народи від російської шовіністичної загрози. Одним із ключових елементів забезпечення оборони України є надійний тил, а головним адміністративним органом, що відповідає за його функціонування, є військові адміністрації. Військові адміністрації були створені на початку повномасштабного вторгнення і вже продемонстрували успішність своєї адміністративної діяльності. Проте новітні виклики російсько-української війни на виснаження ставлять перед ними нові завдання, які потребують глибокого наукового аналізу й розроблення ефективних правових механізмів для їх виконання.

Огляд останніх досліджень. До питання правового регулювання правового статусу військових адміністрацій звертали свою увагу вчені-правники О. Берлач, О. Буханевич, Ю. Бураков, В. Галунько, В. Дулгер, О. Забожчук, М. Загородній, В. Зінкевич, В. Капустян,

Ю. Кириченко, Л. Коваленко, О. Мельник, С. Мельник, Н. Пушкарьова, В. Сафір, А. Сердюк, С. Ситников, С. Стеценко, В. Швець, О. Зозуля та інші. Проте безпосередньо предметом їхнього аналізу зазначена нами проблематика не була; вони зосереджували свої наукові зусилля на більш загальних чи спеціальних наукових викликах.

Отже, важливість для всіх громадян України та юридичних осіб в умовах воєнного стану належного функціонування військових адміністрацій, досягнення ними високого рівня ефективності та справедливості, а також недостатня довіра громадян до державного апарату і наявність у цій сфері певних законодавчих прогалин обґрунтовують актуальність цієї статті.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі теорії адміністративного права, чинного законодавства та доктринальних думок на цю проблематику вчених розкрити наукові положення щодо правового статусу військових адміністрацій в Україні.

Виклад основних положень: Н. Пушкарьова доводить, що спеціальний адміністративно-правовий статус охоплює осіб, наділених спеціальними правами та обов'язками у певній сфері публічного адміністрування. Він відрізняється від загального адміністративно-правового статусу, який властивий усім особам, тим, що виникає на підставі зайняття певної посади або за наявності спеціального дозволу. Важливо, що спеціальний адміністративно-правовий статус може бути встановлений без волі особи, як це відбувається у випадках, коли особа проживає на території з особливим правовим режимом. Наявність такого статусу може як розширювати, так і обмежувати права особи [1].

Правовий статус військових адміністрацій в Україні регулюється низкою законодавчих актів, насамперед Законом України «Про правовий режим воєнного стану». Згідно з останнім Законом від 12 травня 2015 р. № 389-VIII військові адміністрації можуть бути утворені на територіях, де введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України, запровадження заходів правового режиму воєнного стану, забезпечення оборони, цивільного захисту, громадської безпеки та порядку, а також охорони прав, свобод і законних інтересів громадян. Рішення про утворення військових адміністрацій ухвалюється Президентом України за поданням обласних державних адміністрацій або військового командування. Військові адміністрації населених пунктів утворюються у випадках, коли органи місцевого самоврядування не здійснюють своїх повноважень або в інших випадках, передбачених законом. Начальники військових адміністрацій призначаються та звільняються з посади Президентом України. Військові адміністрації також формуються з військовослужбовців, працівників правоохоронних органів і цивільного захисту, які відряджаються для виконання завдань в інтересах оборони держави. Фінансування діяльності військових адміністрацій здійснюється за рахунок місцевих та державного бюджетів. Військові адміністрації виконують свої повноваження упродовж дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування [2].

Наприклад, Указом Президента України № 68 від 24 лютого 2022 року було утворено обласні та районі військові адміністрацій на території України. Згідно з цим Указом усі обласні та Київська міська державні адміністрації, а також районні державні адміністрації набули статусу відповідних військових адміністрацій, а голови адміністрацій стали начальниками військових адміністрацій. Генеральному штабу Збройних Сил України та відповідним адміністраціям було доручено здійснити необхідні заходи для створення цих адміністрацій та забезпечити контроль за їх діяльністю [3].

Військові адміністрації утворюються на базі обласних, районних державних адміністрацій, а також на рівні окремих населених пунктів для забезпечення конституційного устрою, захисту національної безпеки, громадського порядку та цивільного захисту в умовах воєнного стану. Особливістю правового статусу військових адміністрацій є їхній тимчасовий характер, що зумовлено потребою забезпечення правового режиму воєнного стану. Ці адміністрації мають широкі повноваження, включаючи забезпечення оборони, мобілізації, цивільного захисту та громадського порядку. Вони виконують функції місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування в умовах, коли останні не можуть

виконувати свої повноваження. На думку В. Зінкевич, вагомою проблемою є розмежування повноважень між військовими адміністраціями та органами місцевого самоврядування, що може викликати правову невизначеність і порушення в реалізації реформ децентралізації. Крім того законодавство передбачає можливість припинення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану, що також є суперечливим і потребує більш чітких критеріїв [4].

Військові адміністрації в Україні є тимчасовими державними органами, що утворюються на територіях, де введено воєнний стан, для забезпечення дії Конституції та законів України. Вони належать до сектору безпеки й оборони України й виконують заходи правового режиму воєнного стану, включаючи оборону, цивільний захист, громадський порядок і безпеку, охорону прав і свобод громадян. В. Дуглер уважає, що за своїм правовим статусом військові адміністрації є розпорядницько-виконавчими органами. Їхня діяльність полягає в управлінні на певній території в інтересах ефективного вирішення поставлених перед ними завдань. Вони також застосовують методи військового управління, що включають регулювання фінансово-економічних відносин, організацію цивільно-військових відносин та здійснення контролю над політичною активністю і конституційними правами громадян на відповідній території [5].

Наукові положення, сформовані М. Мельником щодо правового статусу військових адміністрацій, зокрема виділяють декілька ключових особливостей їхнього адміністративно-правового статусу. Першою особливістю є багатомірність предмета відання, оскільки військові адміністрації виконують цілий спектр завдань, які зумовлені правовим режимом воєнного стану. Це включає відвернення загрози, відсіч збройної агресії, забезпечення національної безпеки та обмеження конституційних прав і свобод громадян відповідно до закону. До завдань військових адміністрацій належать також здійснення заходів оборони, цивільного захисту, забезпечення громадської безпеки й порядку та захист критичної інфраструктури. Другою особливістю є тимчасовість функціонування військових адміністрацій, яка зумовлена тимчасовим характером воєнного стану й відповідними обмеженнями прав і свобод людини і громадянина. Третьою особливістю є чітке розмежування адміністративних повноважень військових адміністрацій залежно від територіальних меж їх компетенції, що відповідає адміністративно-територіальному поділу України. Четверта особливість полягає в специфіці передбачених законодавством повноважень, які мають багатоманітний зміст і можуть бути класифіковані за різними групами залежно від їх характеру, включаючи правотворчий, мобілізаційний, забезпечувальний, організаційний, інформаційно-аналітичний та фіскально-регламентарний характер. П'ятою особливістю адміністративно-правового статусу є відмінність військових адміністрацій від військово-цивільних адміністрацій, які мають різні правові підстави для функціонування та різні часові параметри припинення повноважень. Ці особливості підкреслюють специфічний характер правового статусу військових адміністрацій, який визначається умовами функціонування в період правового режиму воєнного стану та передбачає особливий порядок взаємовідносин з органами державної влади і військовим командуванням, а також специфіку фінансового забезпечення та кадрового комплектування [6].

М. Загородній виділяє як позитивні, так і негативні чинники інституту військових адміністрацій і підкреслює, що вони є важливим інструментом публічного адміністрування в умовах війни, оскільки забезпечують швидке реагування на кризові ситуації, підтримуючи громадський порядок і безпеку на територіях, де вони функціонують. Це дозволяє відновлювати контроль над територіями, де місцеві органи влади не можуть виконувати свої функції через бойові дії чи інші причини. Військові адміністрації можуть швидко адаптуватися до змін на фронті або в регіоні, впроваджуючи необхідні заходи для підтримки стабільності. Однак М. Загородній звертає увагу, що існують і негативні аспекти функціонування військових адміністрацій. Відсутність належного контролю з боку громадськості та місцевого самоврядування може призводити до зловживань владою, непрозорого використання бюджетних коштів та корупційних дій. Військові адміністрації також можуть обмежувати повноваження

місцевих рад, що підриває реформу децентралізації та знижує рівень демократії на місцях. Зростання кількості військових адміністрацій сприяє централізації влади, що суперечить принципам децентралізації та посилює контроль з боку центрального уряду. Нечіткі критерії щодо утворення й функціонування військових адміністрацій створюють правову невизначеність і провокують конфлікти між центральною та місцевою владою. Після завершення воєнного стану можуть виникати труднощі з відновленням діяльності місцевого самоврядування, що може залишити громади без належного публічного адміністрування на тривалий час. місцевого самоврядування [7].

Ю. Кириченко доводить, що адміністративно-правовий статус специфічного адміністративного органу включає кілька ключових елементів. Основною метою його утворення та функціонування є визначення цілей, для яких цей орган створений, а також його ролі у системі управління. Завдання адміністративного органу охоплюють основні напрямки його діяльності, передбачені законодавством. Його функції визначають конкретні дії, що виконуються для реалізації поставлених завдань. Повноваження цього органу встановлюються законодавством і включають права та обов'язки, необхідні для виконання його функцій. Для забезпечення ефективного виконання цих функцій та повноважень існують спеціальні гарантії діяльності, які створюють необхідні умови для його роботи. У разі порушення законодавства або невиконання обов'язків адміністративний орган може бути притягнутий до юридичної відповідальності, що включає заходи реагування на такі порушення [8].

На думку А. Сердюк, адміністративно-правовий статус спеціального правоохоронного органу включає кілька основних елементів. До них належать: цільовий блок, що визначає основну мету, завдання і функції спеціального правоохоронного органу у сфері забезпечення публічної безпеки, прав і свобод громадян; структурно-організаційний блок, який закріплює організаційну структуру спеціального правоохоронного органу, порядок його створення, реорганізації та ліквідації, а також підпорядкованість; і компетенційний блок, що визначає сукупність прав і обов'язків спеціального правоохоронного органу, його владні повноваження щодо певних предметів ведення, а також підвідомчість, яка визначає коло об'єктів, на які поширюються ці повноваження. Ці елементи забезпечують функціонування спеціального правоохоронного органу як суб'єкта публічного адміністрування, надаючи йому можливість виконувати свої завдання ефективно та законно [9].

На нашу думку, основою адміністративно-правового статусу військових адміністрацій є поставлені їм законодавством завдання (обов'язки) та з метою їх виконання – адміністративні права та відповідний предмет відання – компетенція (повноваження). Компетенція та повноваження є двома ключовими елементами правового статусу суб'єктів землекористування, проте вони мають різний зміст і функції. Компетенція визначається як закріплена нормативно-правовими актами сукупність функцій, завдань та прав адміністративного у певній сфері, що забезпечують виконання цих завдань. Це широкий термін, який включає не тільки права і обов'язки, але й предмет відання, тобто коло питань, що знаходяться у веденні конкретного органу або суб'єкта. Повноваження ж є складовою компетенції і визначають конкретні права та обов'язки органу або суб'єкта, які надаються для реалізації його функцій. Тобто повноваження є юридичним засобом, за допомогою якого орган здійснює свою компетенцію [10]. Додатковими елементами правового статусу військових адміністрацій є підстави, порядок та способи виникнення їх адміністративної правосуб'єктності, а також їх юридична відповідальність за належне виконання наданих законом повноважень.

Згідно із Законом від 12 травня 2015 р. № 389-VIII військові адміністрації в Україні мають широкі повноваження, спрямовані на забезпечення обороноздатності та безпеки країни, особливо в умовах воєнного стану. Вони здійснюють управління об'єктами комунальної власності, координують мобілізаційні заходи, контролюють виконання законів та актів Президента, керують соціально-економічним розвитком і ресурсами на відповідній території. Також вони забезпечують дотримання правового режиму воєнного стану, організовують роботу з відновлення інфраструктури, вирішують питання управління земельними та природними ресурсами, а також здійснюють взаємодію з державними органами,

підприємствами і населенням. Особливості юридичної відповідальності військових адміністрацій в умовах воєнного стану полягають у тому, що особи, уповноважені на виконання функцій держави, не несуть відповідальності, включаючи кримінальну, за рішення, дії чи бездіяльність, якщо негативні наслідки неможливо було передбачити або вони були необхідні для відсічі збройної агресії чи ліквідації збройного конфлікту. Проте використання правового режиму воєнного стану для захоплення влади або порушення прав і свобод громадян та законних інтересів юридичних осіб є неприпустимим і тягне за собою відповідальність згідно із законом [2].

Висновки: Усе вищенаведене дає можливість сформулювати певні узагальнення щодо наукового розуміння правового статусу військових адміністрацій в Україні:

1) військові адміністрації створюються з метою виконання конкретних завдань, що визначені законодавством, зокрема щодо забезпечення національної безпеки, організації оборони та мобілізації, захисту населення та територій, забезпечення громадського порядку в умовах воєнного стану.

2) особливостями правового статусу військових адміністрацій є багатомірність предмета відання, коли вони виконують широкий спектр завдань, зумовлених правовим режимом воєнного стану. Це включає заходи з відвернення загрози, відсічі збройної агресії, забезпечення національної безпеки, а також обмеження конституційних прав і свобод громадян відповідно до закону;

3) нормативне регулювання адміністративної правосуб'єктності військових адміністрацій в Україні визначається головним чином Законом України «Про правовий режим воєнного стану», що регулює утворення, діяльність, повноваження, а також припинення діяльності військових адміністрацій, які створюються на територіях, де введено воєнний стан;

4) начальники військових адміністрацій призначаються та звільняються з посади Президентом України. Адміністрації формуються з військовослужбовців, працівників правоохоронних органів та цивільного захисту, які відряджаються для виконання завдань в інтересах оборони держави. Діяльність військових адміністрацій фінансується з місцевих та державного бюджетів;

5) компетенція військових адміністрацій – це сукупність функцій, завдань і прав, закріплених нормативно-правовими актами, що визначає коло питань, які перебувають у веденні військової адміністрації. Компетенція охоплює не лише права і обов'язки, але й предмет відання, тобто конкретні сфери, в яких адміністрація має діяти;

6) повноваження військових адміністрацій визначають конкретні права та обов'язки, надані для реалізації компетенції. Повноваження є юридичним інструментом, через який адміністрація виконує свої функції. Повноваження військових адміністрацій мають різноманітний зміст і можуть бути класифіковані за групами, такими як правотворчі, мобілізаційні, забезпечувальні, організаційні, інформаційно-аналітичні та фіскально-регламентарні;

7) начальники військових адміністрацій несуть відповідальність за належне виконання своїх повноважень. Це включає можливість застосування щодо них юридичних санкцій або засобів політичної відповідальності у разі неналежного виконання обов'язків. Військові адміністрації виконують свої повноваження упродовж дії воєнного стану та 30 днів після його припинення чи скасування.

Список використаних джерел:

1. Пушкарьова Н. Ф. Поняття та види спеціального адміністративно-правового статусу. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право*. 2021. Вип. 68. С. 195-199. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2021.68.33.

2. Про правовий режим воєнного стану. Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII. *Відомості Верховної Ради*. 2015. № 28. Ст. 250. *Голос України*, офіційне видання від 10.06.2015. № 101. *Верховна Рада України. Законодавство України*, 2024. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/389-19/card6#Public.

3. Про утворення військових адміністрацій. Указ Президента України № 68 від 24 лютого 2022 р. *Верховна Рада України*. 2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/68/2022#Text

4. Зінкевич В. К. Проблеми правового статусу військових адміністрацій. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія Право. 2023. Вип. 79, ч. 2. С. 64-65. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.9.

5. Дулгер В. В. Військові адміністрації як тимчасові державні органи з елементами військової організації управління у складі сектору безпеки й оборони України. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2018. № 4, ч. 2. С. 33-37.

6. Мельник С. М. Адміністративно-правовий статус військових адміністрацій в Україні в умовах правового режиму воєнного стану. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*. 2022. Вип. 6. С. 100-104. DOI: https://doi.org/10.51547/ppp.dp.ua/2022.6.15.

7. Загородній М. Військові адміністрації: повзуча централізація чи необхідний інструмент під час війни? *ЧЕСНО*. 2023. URL: https://www.chesno.org/post/5792/

8. Кириченко Ю.М. Поняття та структура адміністративно-правового статусу органів місцевого самоврядування. *Юридичний бюлетень*. Випуск 7. Ч. 2. 2018. С. 41-46.

9. Сердюк А.М. Поняття та елементи адміністративно-правового статусу патрульної поліції України. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Юридичні науки»*. 2016. Випуск 1. Том 3. С. 76-81.

10. Швець В. Д. Поняття компетенції і повноважень суб'єктів землекористування. *Європейські перспективи*. 2015. № 2. С. 105-113.

САВЧЕНКО Б. Г.
магістр права,
адвокат, арбітражний керуючий,
партнер (головний радник)
(ТОВ «Селепей, Волковецький і Партнери»)

УДК 94:355.311.97:342](477)“1917”
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.77

ДО ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ «ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА» В УКРАЇНІ В 1917 РОЦІ

У статті досліджується розвиток «Вільного козацтва» в Україні в 1917 році як добровільних, національних військово-міліційних формувань. На основі аналізу документів констатовано, що формування «Вільного козацтва» стали результатом революційної творчості мас, створювалися за територіальним принципом, базувались на традиціях запорозького козацтва і виконували функції охорони правопорядку, боротьби з анархією, запобігання грабежам, захисту громадян і їхньої власності. Аргументовано, що рух «Вільного козацтва» знаходився в полі зору Української Центральної Ради, Генерального Секретаріату та його структур. Визначено ключові сегменти нормативно-правового регулювання розвитку «Вільного козацтва», підготовки, обговорення проєктів нормативно-правових актів. Подано авторське бачення впливу громадських структур на нормативно-правове регулювання розвитку «Вільного козацтва». Вивчено діяльність Генерального Секретаріату по підготовці «Статуту «Вільного козацтва» України», обставини його затвердження та нормативно-правового наповнення. Детально проаналізовано структуру та зміст «Статуту «Вільного козацтва» України», зокрема, в частині мети діяльності «Вільного козацтва», членства в товаристві, його організації (у тому числі військової організації) тощо. Підкреслюється, що положення Статуту були демократичними і регламентували всі сфери створення та діяльності формувань. Акцентовано увагу на тому, що нормативно-правове регулювання розвитку «Вільного козацтва» в Україні в 1917 році за своєю правовою суттю співпадає із окремими положеннями чинного законодавства України і є прикладом сталості вітчизняних правотворчих традицій.

Ключові слова: *«Вільне козацтво», Українська Центральна Рада, Генеральний Секретаріат, нормативно-правовий акт, проєкт, статут, формування.*

Savchenko B. H. To the issue of legal regulation of the development of the «Free Cossacks» in Ukraine in 1917

The article examines the development of the «Free Cossacks» in Ukraine in 1917 as a voluntary, national military and militia formation. Based on the analysis of documents, it was established that the formation of the «Free Cossacks» was the result of the revolutionary creativity of the masses, was created according to the territorial principle, was based on the traditions of the Zaporizhzhya Cossacks, and performed the functions of law enforcement, fighting anarchy, preventing robberies, and protecting citizens and their property. It is argued that the «Free Cossacks» movement was in the field of view of the Ukrainian Central Council, the General Secretariat and its structures. The key segments of regulatory and legal regulation of the development of the «Free Cossacks», preparation and discussion

of projects of regulatory and legal acts were determined. The author's vision of the influence of public structures on the regulatory and legal regulation of the development of the «Free Cossacks» is presented. The activity of the General Secretariat on the preparation of the «Statute of the «Free Cossacks» of Ukraine», the circumstances of its approval and legal content were studied. The structure and content of the «Statute of the «Free Cossacks» of Ukraine», in particular, in terms of the purpose of the «Free Cossacks», membership in the community, its organization (including military organization), etc., were analyzed in detail. It is emphasized that the provisions of the Statute were democratic and regulated all spheres of creation and activity of formations. Attention is focused on the fact that the regulatory and legal regulation of the development of the «Free Cossacks» in Ukraine in 1917, in its legal essence, coincides with certain provisions of the current legislation of Ukraine and is an example of the permanence of domestic law-making traditions.

Key words: *«Free Cossacks», Ukrainian Central Rada, General Secretariat, legal act, project, Statute, formation.*

Вступ. В умовах Української революції 1917-1921 років постали численні громадські організації і товариства, що були проявом народної революційної творчості. У розмаїтті новостворених структур особливе місце посідають формування «Вільного козацтва» – воєнізовані громадські організації, що були покликані «для охорони правопорядку» та «оборони вольностей українського народу» [1, с. 474].

Нормативно-правове забезпечення розвитку «Вільного козацтва» в умовах революційної стихії є важливою науковою проблемою. Тема актуалізується сучасною війною російської федерації проти України, коли, як в 1917-1918 роках, ми вкотре ведемо боротьбу проти агресора. Елементи громадянської активності та самоорганізації революційної доби багато в чому перегукуються з чинним законодавством України.

Тема нормативно-правових основ розвитку «Вільного козацтва» в Україні в 1917 році не нова в колі як істориків права, так і істориків загалом. Низка робіт вітчизняних дослідників В.Лободаєва [2], В.Верстюка [3, 4], О.Мироненка [1], В.Солдатенка [5], В. Голубка [6], М.Кравчука [7] присвячені заявленій проблематиці чи опосередковано стосуються її певних аспектів. Відзначимо напрацювання щодо відтворення загальної картини формування нормативно-правових основ розвитку «Вільного козацтва» та окремих її складників.

Проте, на наш погляд, у наукових розвідках практично відсутнє дослідження підготовки та прийняття нормативно-правових актів щодо «Вільного козацтва», їх детальний аналіз, що збіднює розуміння створення правового поля досліджуваної проблеми.

Постановка завдання. Дослідити нормативно-правове регулювання розвитку «Вільного козацтва» в Україні в 1917 році.

Результати дослідження. Зародилося «Вільне козацтво» навесні 1917 року у селах Гусаківської волості Звенигородського повіту Київської губернії. 23 квітня 1917 року відбулися установчі збори Гусаківської волосної вільнокозачої громади, яка складалася із 350 вільних козаків. Вільнокозаче товариство, яке мало діяти в межах волості, назвали відповідно до запорозьких традицій – «Перший Кіш Вільного Козацтва Звенигородського повіту на Київщині».

Заснований Гусаківський волосний козачий курінь поділявся на шість сотень на чолі з сотниками. У сотнях запроваджувалися козацько-демократичні порядки. Козаки мали можливість самостійно, незалежно від позиції козацького товариства, брати участь у вирішенні загальногромадських справ, відвідувати зібрання, лекції [2, с. 65, 66, 67].

За спогадами Ю.Тютюнника, був вироблений Статут Звенигородського козацтва, де мова йшла про те, що: «1. Вільне козацтво організовується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу; 2. Воно є територіальною військовою організацією, в яку

мають право вступати громадяни не молодші вісімнадцяти років; 3. Не приймаються до організації люди, ворожі до України, та люди, покарані судом за кримінальні злочини; 4. Всіма справами організації відають командири з радами козацької старшини; 5. На командні посади старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників» [8, с. 98].

Отже, можна вважати, що маємо приклад першого документу статутного характеру, який започаткував ідею нормативно-правового регулювання вільнокозачого руху. Більш детальну інформацію щодо забезпечення розвитку вільного козацтва подає «Інструкція формування Вільного козацтва по Звенигородському повіті» (01 червня 1917 року), яка, за задумом авторів, була б основою для формування Вільного козацтва загалом в Україні. Всі сформовані вільнокозачі товариства мали підпорядковуватися Українському Генеральному Військовому Комітету [2, с. 71, 72].

08 червня 1917 року на засіданні ІІ Всеукраїнського військового з'їзду представником Звенигородського повіту, одним із організаторів Вільного козацтва С.Гризлом вперше у всеукраїнському масштабі було заявлено про створення загонів вільного козацтва, які виконували функції міліції. Промовець зазначив: «Мета нашої організації, яка налічує 1700 душ (з них 350 кінних) озброєних людей, захищати місцеве населення від грабіжників, боротися з прихильниками старого ладу, дивитися за тим аби пани не лишали незасіяної землі, щоб ліси не нищились. Окрім того ми освідомлюємо населення з національного боку, ширимо українську літературу, закладаємо «Просвіти», «Спілки», і т.п.» [2, с. 73].

Член президії з'їзду І.Гаврилюк [9, с. 204], привітавши вільне козацтво від імені делегатів як силу, що буде протистояти анархії в краї, запропонував, щоб їхня організація підлягала Українському Генеральному Військовому Комітету [10, с. 39]. Реєстрацією Вільного козацтва, за пропозицією С.Петлюри, мав займатися інспекторський відділ УГВК [2, с.73].

Не пізніше 01 вересня 1917 року Український Генеральний Військовий Комітет підготував проєкт Статуту Українського Вільного Козацтва. У ньому зазначалося, що Вільне Козацтво об'єднує громадян України без різниці стану і віри. Метою товариства були питання культурно-просвітнього, політичного розвитку його членів, їх громадянське виховання, боротьба з контрреволюційними і дезорганізуючими силами: «В час війни – боротися з дезертирством, а при демобілізації вільне козацтво вживає всіх заходів, аби був ненарушен порядок та спокій населення, охороняє маєтки та добро мешканців од знищення їх і грабування і взагалі стоїть на сторожі покою та порядку на Вкраїні».

У проєкті акцент робився на дисципліні – «кожен Козак, пам'ятаючи, що тільки в демократичній дісципліні сила, повинен ставити її, а також свій обов'язок перед громадянством, вище всього».

Козацька громада мала виховувати своїх членів в інтересах до демократії і національних прав українського народу. В проєкті наголошувалося про підготовку національно-свідомої молоді для оборони інтересів рідного краю.

Організовувалися піші та кінні загони добровольців для охорони спокою від різних безпорядків.

Членами громади «Вільне козацтво» могли стати мешканці України не молодше 16 років, не обмежені в правах, які визнавали політичну платформу і Статут громади. Застерігалося, що колишні поліції і жандарми у «Вільне Козацтво» не приймаються. Визначалися права членів громади, їхні обов'язки, зокрема, підкреслювалося, що вони мають «поширювати історичну свідомість і січеву ідею в громадянстві».

У кожному селі чи місті, незалежно від кількості дворів у ньому і кількості членів громади, засновувалися сотні. Три-чотири волості об'єднувалися в курінь, всі куріні повіти об'єднувалися в кіш, а повіти – в Губернську Генеральну Раду.

Важливо, що на чолі губернських рад мав стояти Український Військовий Генеральний Комітет. Військовими справами мав відати Український Військовий Генеральний Комітет.

Мова йшла про склад та вибори старшини. Полкова старшина мала затверджуватися Генеральним секретарем внутрішніх справ, якому вона підпорядковувалася. Зазначався

порядок проведення зборів товариств різних рівнів, порядок формування і використання бюджету.

І найважливіший акцент проєкту: «Українське Вільне Козацтво во всьому повинно підлягати Українській Центральній Раді і Генеральному Секретареві ії як Вищим Урядовим органам на Вкраїні» [2, с. 331-334].

Не виключено, що проєкт Статуту «Вільного Козацтва», запропонований УГВК, та дії Генерального секретаріату з метою підпорядкування собі вільнокозачого руху слугували однією з причин скликання в м. Чигирині на Київщині 03-06 жовтня 1917 року І Всеукраїнського з'їзду Вільного козацтва.

Ключовим рішенням з'їзду було створення Генеральної Козацької Ради на чолі з наказним отаманом. Відповідно до постанови цей новостворений орган мав перебрати на себе все керівництво вільнокозачим рухом. Слушним є зауваження дослідника В.Лободаєва про те, «що з'їзд у Чигирині і вибори Генеральної козацької ради – це авантюрна витівка, яка не несла в собі жодного позитиву. Легітимність Генеральної ради була сумнівною від самого початку: з'їзд не був достатньо представницьким і повноважним…» [2, с. 114].

У постанові З'їзду після розгляду проєкту Статуту УВГК щодо формування вільного козацтва З'їзд, «вважаючи на те що в цілому він не може бути прийнятий, змінив його зміст і надав право Генеральній Козацькій Ради оголосить його в цій ухвалі, як дійсний статут до організації козацтва на Україні. Крім цього З'їзд надає право Генеральній Раді огошивать всякі ухвалені нею інструкції накази, які стосуються до козацької справи» [2, с. 365].

У Декларації Генерального Секретаріату України (29 вересня 1917 року) наголошувалося, що на «… ґрунті війни і економічної руїни в краю поширюється епідемія грабежів, самосудів, анархістичних виступів безвідповідальних груп. Генеральне секретарство внутрішніх справ вважає за найкращий спосіб боротьби з цим лихом активну, організовану самодіяльність і самооборону людності. Для того Секретарство виробляє законопроект про організації «Вільного козацтва», які силою самого життя, здорового інстинкту широких демократичних мас стали виникати по всіх усюдах України. Правильно організоване, організаційно зв'язане з вищим органом влади революційної демократії краю – Генеральним секретаріатом, «Вільне козацтво», що буде в розпорядженні органів місцевого самовря дування, має стати твердою опорою Секретарству внутрішніх справ у боротьбі з елементами безчинства і злодіяцтва» [11, с. 323, 324].

З приводу згаданої Декларації звернемо увагу на тогочасне національне правотворення. На наш погляд, достатньо важливим є твердження вітчизняних істориків права, що здобутком першого етапу законотворення можна вважати декларації Генерального Секретаріату, які «були по суті планами законопроектних робіт, розрахованими на широкий громадський розголос» [12, с. 67].

Справа заснування організацій «Вільного козацтва» обговорювалася 09 жовтня 1917 року на засіданні Генерального Секретаріату. У протокольній постанові уряд ухвалив: «повести сю справу шляхом законодатним і доручити спеціальній комісії виправити проект статуту «Вільного козацтва» [11, с. 339].

Прийняття Статуту «Вільного козацтва» Генеральний Секретаріат вважав своїм одним із першочергових завдань. 11 жовтня 1917 року було ухвалено до засідання Центральної Ради 29 жовтня 1917 року «подати справоздання по всім секретарствам і статут «Вільного козацтва». На засіданні комісії Малої ради 14 жовтня 1917 року, де вироблявся порядок денний засідання Центральної ради на 29 жовтня, обстоювати пропозиції Секретаріату мали його представники – Абрамович і Садовський [11, с. 340-341].

У меморандумі Генерального Секретаріату України Тимчасовому уряду Російської республіки від 13 жовтня 1917 року підкреслювалося: «Україна в складі губерній, які підлягають Генеральному секретаріатові, несе на собі як прифронтова полоса весь тягар воєнних умов, котрий особливо збільшується через дезорганізованість військових частин. Загальний заколот, який і без того дається прикро відчувати завдяки близості фронту, особливо ускладнюється повним незабезпеченням майна й навіть самого життя внаслідок сваволі

проходящих солдатів і частих анархічних виступів. При таких обставинах зовсім неможливі нормальне життя й нормальна праця місцевого населення, яке, однак, має давати армії допомогу своїми силами і засобами» [11, 342].

Зауважимо, що в документі, окрім констатації загрозливої ситуації в Україні, наголошувалося на важливому моменті законодавчого характеру. Небезпідставно Генеральний Секретаріат вважав, що «необхідні рішучі заходи для встановлення ладу, необхідна послідовно видержана система управління краєм і передусім повнота влади крайового органу управління – Генерального секретаріату». Адже «згідно з угодою з Тимчасовим урядом з 3 липня й з інструкцією Генеральному секретаріатові з 4 серпня , він є вищим органом влади на Вкраїні. При сьому не можна випускати з уваги ту дуже важну обставину, що сей останній акт – інструкція Генеральному секретаріатові – значно обмежуючий компетенцію крайового органу управління в порівнянні з обсягом її відповідно угоді з 3 липня, є тим мінімумом прав Генерального секретаріату, далі яких не можна було йти й на який українська демократія пристала з великими труднощами в переконанні, що в будуччині революційний уряд Росії не зможе не піти назустріч необхідним потребам життя краю».

Маємо також важливий акцент про перешкоди, які чинить Тимчасовий уряд Генеральному Секретаріату: «Головною з них є відношення Тимчасового уряду до Генерального секретаріату, яке в значній мірі не відповідає ним же затвердженій інструкції Секретаріатові. Відповідно п. 5 інструкції, уповноваження Тимчасового уряду переводяться в життя за посередництвом генеральних секретарів, як і відповідно п. 6 тієї ж інструкції, місцеві власті краю звертаються до Генерального секретаріату, який по порозумінні з Тимчасовим урядом передає розпорядження й вказівки уряду місцевим властям».

У меморандумі зроблено важливий наголос, що діяльність Генерального Секретаріату відбувається у правовому полі: «Інструкція Генеральному секретаріатові 4 серпня сего року офіціально видана за підписом міністра – голови Тимчасового правительства і з контрасигновкою міністра юстиції, має без сумніву характер акту законодавчого, обов‘язкового до виконання для всіх, в тому числі і перш за все для Тимчасового правительства.

Систематичне порушення Тимчасовим правительством виданого ним самим законодавчого акту не може бути переконуюче обґрунтовано на тому формальному міркуванні, що ще не видано докладну інструкцію Генеральному секретаріатові з ближчим означенням його діяльності. Ця остання інструкція має визначити окремі сторони діяльності Генерального секретаріату, в загальних же. але досить ясно закреслених рисах, ця діяльність вказана в офіціальному акті 4 августа і має переводитись негайно в напрямкові, зазначеному згаданим актом» [11, с. 341-343].

Отже, таке тлумачення Генеральним Секретаріатом перебігу подій дає підстави вважати, що його діяльність носила правовий характер і не протирічила законодавчим ухвалам Тимчасового уряду. Це стосується, зокрема, і вироблення нормативно-правових основ розвитку «Вільного козацтва».

14 жовтня 1917 року на засіданні Генерального Секретаріату вчергове було «…вислухано і коротко обговорено доклад комісіїї про вироблення проекту статуту «Вільного козацтва». Доручено комісії внести певні зміни в статуті і подати на ухвалу Секретарства» [2, с. 115].

Важливим чинником підготовки нормативно-правових актів щодо «Вільного козацтва» була підтримка українського уряду українцями-військовими діючої армії. У наказі делегатам на 3-й Всеукраїнський військовий з’їзд Український комітет 9-ї армії (18 жовтня 1917 року) наголошував (мова документу – Б.С.): «Вільне козацтво», як народня збройна сила, що підтрімує свої революційні установи, які творитимуть Республіку Україну, повинно буть організоване в кожному селі на підставах, які виробить вищий військовий орган. Об’єднане “В.к.” має ввійти в тісний контакт з українськими військовими частинами і тими військовими відділами кубанців, що на основі згоди ЦР з Кубанською Республікою, мають підтримувати визволення України» [13, арк. 29].

Проведена робота щодо редакції статуту не влаштувала українських урядовців. На одному з наступних засідань Генерального Секретаріату (16 жовтня 1917 року) було

«обговорено справу з статутом «Вільного козацтва» і доручено комісії остаточно переробити проект статуту» [11, с. 345].

Відповідно до протоколу від 20 жовтня 1917 року на засіданні Генерального Секретаріату було «вислухано і обговорено перероблений, згідно з вказівками Генерального сек ретаріату, проект статуту «Вільного козацтва».

Ухвалено: роздати примірники статуту усім секретарям і остаточно переглянути статут в засіданні 21 жовтня» [11, с.355].

21 жовтня 1917 року Генеральний Секретаріат констатував, що Статут «Вільного козацтва» остаточно переглянуто і проєкт ухвалено. Документ було вирішено передати на розгляд Центральної Ради.

На час відсутності В.Винниченка доручалося виконувати обов'язки генерального секретаря внутрішніх справ і голови Секретаріату – генеральному писару О.Лотоцькому [11, с. 346]. Саме на нього в найближчий час покладалося завдання подальшого розгляду цього акту.

Отже, можемо констатувати, що проєкт Статуту «Вільного козацтва» фактично пройшов процедуру прийняття нормативно-правових актів – підготовку та обговорення.

Між тим, стан, в якому перебували українські землі, потребував невідкладних дій щодо забезпечення правопорядку. На засіданні Малої Ради 24 жовтня 1917 року розглядалося питання про погроми. В.Рудницький, який представляв Польський демократичний централ, вніс Генеральному Секретаріату запитання: «чи відомо йому про ті погроми, убивства та грабежі, які тепер так часто робляться дикими юрбами солдатів, і яких заходів думає Генеральний секретаріат вжити для того, щоб цей безлад припинити. Годі уже засипати край відозвами та іншими бумажками! Треба взятися за справжнє діло, бо інакше всі здобутки нашої культури загинуть від диких вандалів, котрі насувають з фронту... І тут лишились уже не місяці і навіть не тижні, а може дні...». У відповіді від імені Генерального Секретаріату О.Лотоцький, зокрема, повідомив «про ті заходи до забезпечення в краю ладу, які робить Генеральний секретаріат. Мається на думці цілковито реорганізувати міліцію, для якої мають бути заведені осібні школи. Також покладаються надії на «Вільне козацтво».

В.Рудницький на пояснення заявив, що вони його цілком не задовольняють: «Треба якихось реальних заходів. Сама міліція тут нічого не поможе... Ті люди, котрі тепер проходять через Україну, лишать на ній тільки голу землю, бо вони з Україною нічим не зв'язані. Нам і нашим дітям тут треба жити і ми повинні боронити свій край. Коли ті харцизи будуть почувати, що на Україні вони зустрінуть не тільки опір міліції, а опір збройної сили місцевої людності, то тоді вони не будуть так сміливо руйнувати нашого краю» [11, с. 358].

Остаточне рішення про затвердження Статуту, не зважаючи на загрозливе становище, дещо загальмувалося. Проте, у цьому випадку маємо і певний позитивний момент. Українська Центральна Рада ІІІ Універсалом 07 листопада 1917 року проголосила Українську Народну Республіку. Отже, з цього часу нормативно-правові акти приймалися від імені УНР, що й визначало їх юридичну силу.

У пояснювальній записці до Статуту «Вільного козацтва» директора адміністративно-політичного відділу зазначалося: «Населення на Україні само намітило шлях і форму організації, котра зможе багато допомогти в справі запровадження спокою та доброго ладу в країні і захистить його до певної міри від небезпекі – ся організація – «Вільне Козацтво». На думку авторів записки, Статут є проявом того, що «Вільне Козацтво» є одночасно організацією як «приватно-правною», так і «публічно-правною» [2, с. 393].

Врешті Статут було затверджено Генеральним Секретаріатом 13 листопада 1917 року.

Статут «Вільного козацтва» України структурно складається з преамбули та семи розділів, у яких послідовно викладені мета і територія діяльності товариства, питання членства в товаристві, створення та внутрішня організація товариства (в окремому розділі – організаційні аспекти військових формувань вільних козаків), питання фінансування та діловодства, а також порядок скасування (припинення) товариства.

В преамбулі Статуту визначено, що назву «Вільне козацтво» мають виключно ті організації, які засновуються на підставі ухваленого Генеральним секретаріатом Української Народної Республіки Статуту «Вільного козацтва».

У цьому проявляється нормативно-правовий характер Статуту як формалізованого документа, яким регламентується діяльність «Вільного козацтва» – особливої форми «об'єднання громадян України» (§ 1 Статуту).

В § 1 Статуту своєю метою товариство визначає «фізичний і духовний розвиток своїх членів, громадське виховання їх і підтримування спокою на Україні». Такі завдання товариство ставило перед собою у тому числі, вочевидь, і на очікуване мирне післявоєнне майбутнє, а на час війни «Вільне козацтво» декларує також боротьбу з дезертирством, вжиття заходів при демобілізації («щоб не був порушений порядок та спокій населення»), охорону громадян та майна мешканців від знищення та грабежів.

Передбачалося, що вищенаведені цілі будуть досягнуті як через суто соціально-культурну діяльність товариства (організація зібрань, лекцій, читань, видавництво та поширення газет, журналів, книжок, влаштування концертів та вистав, проведення заходів спортивного виховання), так і через створення «кінних і піших муштрових козаків і козачої молоді, пожарних дружин» для «охорони громадського спокою і добробуту» (§ 2 Статуту).

Товариства є юридичними особами, наділеними відповідними (зокрема, майновими) правами: «… можуть всіма законними способами здобувати і відчужувати права маєткові, в тім числі право власності і інші права і майні нерухомім, зав'язувати умови, приймати на себе обов'язки, позивати і відповідати на суді, а також приймати жертви і одержувати спадщину по заповітах» (§ 3 Статуту).

Члени товариства поділяються на дійсних та почесних («з правом рішучого голосу в усіх зібраннях і закладах громади товариства», тобто з правом вирішального голосу) і співробітників (з правом «дорадчого голосу»).

Відповідно до § 5 Статуту до товариства може бути обраний кожний мешканець України (хоча у § 1 Статуту йдеться саме про «громадян України») не молодше 16 років, не обмежений в правах «карним законом», який визнає Статут і буде його виконувати. Додатково § 1 Статуту гарантує право на участь у товаристві «без різниці національності і полу».

Єдиний виняток щодо членства, який міститься у Статуті, – це те, що «козаки, що на дійсній військовій службі, можуть біти тільки співробітниками, котрі працюють в товаристві в часи вільні від службових обов'язків». Тобто такі особи позбавляються права вирішального голосу та безпосереднього впливу на товариства і можуть долучатися до діяльності товариств на фактично волонтерських засадах.

Заснування товариства «Вільного козацтва» у певній місцевості можливе за наявності не менше 20 «членів-учредителів», кандидатури яких підлягають затвердженню волосною народною управою (в містах – міською управою).

§ 8-10 Статуту врегульовано порядок набуття членства в товаристві, яке здійснюється за рішенням зборів товариства, та припинення членства.

Варто відмітити, що окрім добровільного виходу з товариства, виключення з товариства через несплату членських внесків чи за постановою загальних зборів громади товариства у зв'язку з порушенням Статуту або іншими вчинками, особа може бути виключена з товариства постановою повітової народної управи (в містах – міської управи), тобто органу державної влади. У той же час за мотивованою заявою одного з членів товариства, волосної народної управи (в містах – міської управи) або повітового чи губерніального комісара питання про виключення члена може бути зняте з розгляду загальними зборами громади товариства.

Тобто вести мову про абсолютну самоврядність (один з основоположних принципів утворення і діяльності громадських об'єднань за Законом України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572-VI) «Вільного козацтва» як об'єднання громадян не доводиться. Зазначене, ймовірно, зумовлено парамілітарним характером діяльності «Вільного козацтва» та особливостями воєнного часу.

Розділ ІІІ Статуту визначає компетенцію, склад і порядок організації роботи органів управління (загальних зборів та ради громади) та контролю (ревізійна комісія) товариства.

Загальні збори є по суті вищим органом управління товариства, який визначає «характер і напрямок діяльності громади в своїому районі згідно з завданням § 1; … вибирають урядових осіб і вирішують питання про вибори і виключення членів». § 14-18 Статуту визначають порядок скликання зборів, кворум, порядок голосування та прийняття рішень зборами.

Виконавчим органом товариства є рада громади у складі п'яти осіб, а ревізійна комісія «має право, коли найде потрібним, робити ревізію грошових сум, книжок і всього майна громади і обов'язково не менше одного разу на рік» (§ 19-27 Статуту).

Крім того, у розділі ІІІ Статуту окремі положення присвячені питанням об'єднання заснованих по селах і містах громад в волосні, повітові і губерніальні громади «Вільного козацтва», організації їх діяльності.

Військова складова діяльності «Вільного козацтва» врегульована у розділі ІV Статуту.

Так, відповідно до § 37 Статуту «в кожній громаді можуть закладатися з членів громади товариства, кінні і піші отряди вільних козаків, котрі звуться муштровою сотнею незалежно від кількості козаків».

Для набуття статусу дійсного козака сотні кандидат має скласти урочисту присягу, а перед цим – іспит «в знанні статуту та інструкцій», зарекомендувати себе як активний і корисний для громади.

Управління сотнею здійснюється сотенними козацькими зборами та сотенною старшиною (у складі сотника, підсотника і писаря). Також обирається «бунчужний, скарбник, складник і на випадок походу обозний і кашовар».

Кожна сотня ділиться на чоти (на чолі з чотником – старшим або молодим урядником), чоти – на рої (на чолі з ройовим – молодшим урядником або приказним), а рої – на зони (на чолі з зонним – приказним). В склад зони входить 4-6 осіб.

Сотні в межах волості об'єднуються в курінь (§ 46 Статуту), курені повіту (§ 50 Статуту) – в полк, а полки губернії – в кіш (§ 54 Статуту). Управління куренями, полками та кошами здійснюється зборами представників козаків відповідно куреня, полку чи коша, а також старшиною куреня, полковою або кошовою старшиною. Згідно з § 58 Статуту на чолі всіх об'єднаних кошів стоїть генеральний секретар внутрішніх справ або його товариш, призначений Генеральним секретаріатом.

Про заснування муштрової соті «Вільного козацтва», а також про об'єднання у курені, полки і коші потрібно повідомити органи державної влади – по адміністративній вертикалі аж до Генерального секретарства внутрішніх справ.

За загальним правилом діяльність муштрових сотень по охороні порядку проводиться під керівництвом місцевих органів влади. У виняткових випадках («у випадках негайних») «сотня виступає самостійно під керівництвом своєї старшини», а старшина при цьому повинна повідомити про це місцеву адміністрацію і діяти за її вказівками та розпорядженнями. Обшуки («трус») та арешти здійснюються виключно за дорученням органів адміністративної або судової влади.

Діяльність козаків «за допомогу по охороні громадського спокою» не оплачується.

Очікувалося, що деталізація прав і обов'язків козаків та козацької старшини буде встановлено особливою інструкцією, затвердженою генеральним секретарем внутрішніх справ (§ 67 Статуту). Проте цього так і не сталося аж до моменту ліквідації вільнокозачого руху як такого.

Відповідно до розділу V Статуту фінансування діяльності товариств «Вільного козацтва» здійснюється за рахунок членських внесків, пожертв та доходів від соціально-культурних заходів і роботи.

Діловодство як «цивільних» рад товариств, так і військових підрозділів товариств (сотень, куренів, полків, кошей) керується писарем (розділ VI Статуту).

Останнім VI розділом Статуту врегульовано порядок скасування товариств, що може відбутися як за рішенням загальних зборів громади (потребувало 2/3 голосів), так і за

постановою повітової народної управи, губерніальної народної управи, генеральним секретарем внутрішніх справ або Генеральним секретаріатом (в залежності від рівня громади – сільська, волосна, повітова чи губерніальна).

Статут було оприлюднено 09 грудня 1917 року на сторінках «Вістника Генерального секретаріяту Української Народньої Республіки» [11, с. 435-440].

Висновки. Підготовка і прийняття Статуту з повним правом можна вважати правотворчим та нормотворчим процесом. Він пройшов відповідні стадії, які диктували підготовку нормативно-правового акту, попередній розгляд проєкту, його обговорення, доопрацювання та прийняття. Статут був затверджений та оприлюднений. Він відіграв позитивну роль у розвитку вільнокозачого руху та боротьбі вільних козаків за українську державність в 1917-1918 роках в умовах війни радянської росії проти Української Народної Республіки.

Крім того, детально проаналізувавши зміст Статуту «Вільного козацтва», варто констатувати, що товариствам «Вільного козацтва» загалом були притаманні ознаки громадських об'єднань за чинним законодавством України, які утворюються і діють відповідно до Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року № 4572-VI, з окремими елементами та особливостями, які характерні громадським формуванням з охорони громадського порядку і державного кордону за Законом України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 року № 1835-III або окремим суб'єктам з питань підготовки і ведення національного спротиву за Законом України «Про основи національного спротиву» від 16 липня 2021 року № 1702-IX.

І надалі вітчизняне суспільство зможе звертатися до ключових ідей і підходів, закріплених Статутом «Вільного козацтва», при розробці сучасних форм протидії зовнішнім загрозам суверенітету України.

Список використаних джерел:

1. Мироненко О. Вільне козацтво. Юридична енциклопедія: в 6 т. / за ред. Ю.С. Шемшученка. Київ: «Укр. енциклопедія» ім. М.П. Бажана, 1999. Т. 1. С. 474.
2. Лободаєв В. Революційна стихія, Вільнокозацький ррух в Україні 1917-1918 рр. К. 2010. 672 с.
3. Верстюк В. «Вільне козацтво» в полоні історіографічної традиції. *Український гуманітарний огляд.* К., 2001. Вип. 6. С. 40 – 84.
4. Верстюк В. «Вільне козацтво» в Українській революції 1917 - 1921 рр. Історія українського козацтва: Нариси у двох томах / Відп. ред. В.А. Смолій. К. 2011. Т. 2. С. 415-460.
5. Солдатенко В.Ф. Українська революція. Історичний нарис: Монографія. К. 1999. 976 с.
6. Голубко В.Є. Армія Української Народної Республіки. 1917–1918: утворення та боротьба за державу. Львів, 1997. 275 с.
7. Мельничук К. Вільне козацтво України періоду Центральної Ради. *Збірник наукових праць Харківського державного педагогічного інституту ім. Г.С. Сковороди. Серія «Історія та географія».* Харків. 2001. Вип. 8. С. 130 – 139.
8. Тютюнник Ю. Революційна стихія. *Дзвін.* 1991. № 8. С. 92 – 107.
9. Гаврилюк Ілько. Другий військовий з'їзд. Збірник пам'яти Симона Петлюри (1879 – 1926). К., 1992. С. 203-209.
10. Щусь О. Й. Всеукраїнські військові з'їзди. Історичні зошити. К. 1992. 86 с.
11. Українська Центральна Рада: Документи і матеріали. У 2 т. – Т. 1. 4 березня – 9 грудня 1917 р. К., 1996. 590 с.
12. Копиленко О.Л., Копиленко М.Л. Історія держави і права України, 1917–1920: навчальний посібник. К., 1997. 208 с.
13. ЦДАВО України. Ф. 4078. Оп. 1. Спр. 19.

АНДРУХІВ О. І.
доктор юридичних наук, професор,
професор кафедри права та публічного управління,
(ЗВО «Університет Короля Данила»)
ORCID ID: 0000-0003-4871-0143

УДК 347
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.78

ФІЗИЧНА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ

Стаття присвячена комплексному дослідженню правового статусу фізичної особи в рамках цивільного права. У статті детально розглянуто концепції правоздатності та дієздатності фізичних осіб, а також обмеження, які можуть виникати у зв'язку з цими правами. Автор аналізує законодавчі норми, що визначають обсяг і зміст прав та обов'язків фізичних осіб, а також механізми їх захисту в правовій системі України.

Особлива увага приділяється характеристиці правосуб'єктності, яка є однією з ключових складових правового статусу фізичної особи. У статті розглядаються такі аспекти правосуб'єктності, як здатність особи бути носієм цивільних прав і обов'язків з моменту народження і до смерті. Описано особливості правоздатності неповнолітніх, осіб з обмеженою дієздатністю, а також повністю недієздатних осіб. Автор також досліджує законодавчі підстави та умови встановлення опіки та піклування над особами, що не мають повної дієздатності.

У статті аналізуються різні аспекти правового статусу фізичних осіб, включаючи право на ім'я, місце проживання, честь та гідність. Окремий розділ присвячено розгляду прав фізичних осіб у контексті міжнародного права, зокрема, захисту прав людини на міжнародному рівні та впливу європейського права на національне законодавство.

Автор розглядає судову практику щодо захисту прав фізичних осіб, що дозволяє проілюструвати, як теоретичні положення втілюються у практичній діяльності. Використовуючи приклади конкретних судових справ, автор показує, як захищаються права фізичних осіб у різних ситуаціях, і які виклики можуть виникати в процесі правозастосування.

Стаття також досліджує важливість правової визначеності та стабільності правового статусу фізичної особи для забезпечення ефективного захисту її прав та інтересів. Автор підкреслює, що чітке визначення правового статусу фізичної особи є необхідним для забезпечення справедливості та правопорядку в суспільстві.

Висновки статті акцентують на важливості удосконалення законодавства з метою забезпечення більш ефективного захисту прав фізичних осіб, а також на необхідності постійного моніторингу та аналізу судової практики для виявлення прогалин та недоліків у правовому регулюванні правового статусу фізичних осіб.

Ключові слова: *фізична особа, правосуб'єктність, правоздатність, дієздатність, права фізичних осіб, цивільне право, захист прав, неповнолітні, обмежена дієздатність, правовий статус, міжнародне право, право на ім'я, місце проживання, честь, гідність.*

Andrukhiv O. I. A natural person as a subject of civil rights

The article is devoted to a comprehensive study of the legal status of individuals within the framework of civil law. The article thoroughly examines the concepts of legal capacity and legal competence of individuals, as well as the limitations that may arise in connection with these rights. The author analyzes the legislative norms that define the scope and content of the rights and obligations of individuals, as well as the mechanisms for their protection within the legal system of Ukraine.

Particular attention is paid to the characterization of legal subjectivity, which is one of the key components of the legal status of an individual. The article discusses aspects of legal subjectivity, such as the ability of a person to be the bearer of civil rights and obligations from birth until death. It describes the specifics of the legal capacity of minors, persons with limited legal capacity, as well as those who are completely incapacitated. The author also examines the legislative grounds and conditions for establishing guardianship and care for persons who do not have full legal capacity.

The article analyzes various aspects of the legal status of individuals, including the right to a name, place of residence, honor, and dignity. A separate section is devoted to the examination of the rights of individuals in the context of international law, in particular, the protection of human rights at the international level and the influence of European law on national legislation.

The author reviews judicial practices concerning the protection of individuals' rights, illustrating how theoretical provisions are implemented in practical activities. Using examples from specific court cases, the author shows how the rights of individuals are protected in various situations and what challenges may arise in the process of law enforcement.

The article also explores the importance of legal certainty and the stability of the legal status of an individual to ensure effective protection of their rights and interests. The author emphasizes that a clear definition of the legal status of an individual is necessary to ensure justice and legal order in society.

The conclusions of the article highlight the importance of improving legislation to provide more effective protection of individuals' rights, as well as the necessity of continuous monitoring and analysis of judicial practice to identify gaps and deficiencies in the legal regulation of the legal status of individuals.

Key words: *individual, legal subjectivity, legal capacity, legal competence, rights of individuals, civil law, protection of rights, minors, limited legal capacity, legal status, international law, right to a name, place of residence, honor, dignity.*

Фізична особа, як суб’єкт цивільних прав, займає центральне місце в правовій системі будь-якої держави, оскільки саме фізичні особи є основними носіями прав та обов’язків, що виникають у сфері цивільних правовідносин. Для повного розуміння правового статусу фізичної особи необхідно розглянути основні елементи, що визначають її правосуб'єктність, правоздатність та дієздатність, а також специфічні аспекти правового регулювання різних категорій фізичних осіб.

Правосуб'єктність є фундаментальним поняттям у цивільному праві, яке визначає здатність фізичної особи бути носієм цивільних прав та обов'язків. Вона складається з двох основних елементів: правоздатності та дієздатності. Кожен з цих елементів відіграє ключову роль у визначенні обсягу та змісту правового статусу фізичної особи [1].

Правоздатність — це здатність фізичної особи мати цивільні права та обов’язки. Правоздатність виникає з моменту народження людини і припиняється з її смертю. Вона є універсальною і рівною для всіх фізичних осіб, незалежно від їхнього віку, статі, національності або інших обставин. Правоздатність включає право на життя, здоров'я, честь, гідність, ім'я, авторські права, право власності та інші немайнові та майнові права. Це означає, що

кожна людина від народження має потенційну можливість бути суб'єктом різних правовідносин, зокрема мати майно, укладати договори, виступати у суді тощо [1].

Дієздатність — це здатність фізичної особи своїми діями набувати цивільних прав і створювати для себе цивільні обов'язки. Дієздатність поділяється на повну, часткову та обмежену. Повна дієздатність настає з досягненням повноліття (18 років). З цього моменту особа має право самостійно укладати будь-які правочини та нести відповідальність за свої дії. Проте існують випадки, коли неповнолітні можуть мати часткову дієздатність. Так, особи у віці від 14 до 18 років можуть укладати деякі угоди за згодою їхніх законних представників, зокрема укладати трудові договори, розпоряджатися заробітком або стипендією [1].

Обмежена дієздатність може бути встановлена судом для осіб, які через психічний стан або зловживання алкоголем, наркотичними засобами не можуть самостійно керувати своїми діями. У таких випадках для них призначається опікун, який допомагає здійснювати їхні цивільні права та обов'язки. Також існує категорія повністю недієздатних осіб, які за рішенням суду визнані недієздатними через психічний розлад. Для таких осіб встановлюється опіка, і всі правочини за них здійснюють опікуни.

Правосуб'єктність фізичних осіб також регулюється спеціальними нормами, які визначають особливості правового статусу різних категорій осіб. Наприклад, для неповнолітніх встановлені особливі правила щодо укладення правочинів, здійснення трудової діяльності, навчання та виховання. Особи з обмеженою дієздатністю або повністю недієздатні особи мають право на захист своїх прав через опікунів або піклувальників, які представляють їх інтереси у правовідносинах [1].

Важливим аспектом правосуб'єктності є право на захист своїх прав та інтересів у суді. Фізичні особи мають право звертатися до суду за захистом своїх прав та інтересів, подавати позови, брати участь у судових засіданнях, надавати докази, оскаржувати рішення суду та виконувати інші процесуальні дії. Це право забезпечує можливість ефективного захисту прав та інтересів фізичних осіб у разі їх порушення [2, с. 24].

Крім того, правосуб'єктність фізичних осіб включає право на свободу діяльності та вибір сфери застосування своїх здібностей і можливостей. Це означає, що кожна людина має право самостійно обирати свій життєвий шлях, займатися будь-якою законною діяльністю, обирати місце проживання, пересування, вступати у шлюб та створювати сім'ю, народжувати дітей та виховувати їх, здобувати освіту та професійні навички.

Таким чином, правосуб'єктність фізичної особи є комплексним поняттям, яке охоплює правоздатність та дієздатність, а також різні аспекти правового статусу особи, її права та обов'язки, механізми захисту цих прав та реалізацію своїх можливостей у суспільстві. Правосуб'єктність забезпечує фізичній особі можливість бути активним учасником цивільних правовідносин, захищати свої права та інтереси, а також вільно здійснювати свою життєву діяльність у межах, визначених законом для виявлення прогалин та недоліків у правовому регулюванні [3, с. 67].

Правовий статус фізичної особи є багатогранним і охоплює різні аспекти, серед яких важливе місце займають такі фундаментальні права, як право на ім'я, місце проживання, честь та гідність. Кожне з цих прав має свої особливості та є невід'ємною частиною правосуб'єктності фізичної особи.

Право на ім'я є одним із основних особистих немайнових прав фізичної особи, яке захищається національним законодавством та міжнародними нормами. Ім'я індивідуалізує особу в суспільстві, є засобом її ідентифікації та може включати прізвище, власне ім'я та по батькові. Це право передбачає можливість особи обирати, змінювати своє ім'я, а також вимагати від інших осіб його належного використання. Важливим аспектом цього права є захист від неправомірного використання чи викривлення імені, що може завдати моральної шкоди [4].

Право на місце проживання гарантує кожній фізичній особі свободу вибору та зміни місця свого постійного або тимчасового проживання. Це право включає також право на недоторканність житла, що означає, що без законних підстав та згоди особи ніхто не має права проникати в її житло. Право на місце проживання забезпечує особі можливість вільно

обирати, де вона бажає проживати, створювати комфортні умови для свого життя, а також гарантує захист від будь-яких посягань на її житлові права.

Право на честь та гідність є одними з найважливіших особистих немайнових прав фізичної особи. Честь особи відображає її соціальну оцінку, репутацію, а гідність пов'язана з внутрішнім усвідомленням своєї цінності та самоповаги. Законодавство захищає ці права від будь-яких форм посягань, таких як образа, наклеп, поширення неправдивої інформації, яка може завдати шкоди репутації чи моральному стану особи. У випадку порушення цих прав фізична особа має право на захист, зокрема через суд, а також на відшкодування завданої моральної шкоди [4].

Крім зазначених, існують й інші аспекти правового статусу фізичних осіб, які також є важливими для їх повсякденного життя та діяльності. Серед них можна виділити право на свободу пересування, яке гарантує можливість вільно пересуватися територією держави та за її межі; право на приватне життя, що включає захист особистих даних та конфіденційної інформації; право на особисту недоторканність, що гарантує захист від фізичного насильства та примусу; право на вільний вибір професії та місця роботи, яке забезпечує можливість реалізації своїх професійних здібностей та кар'єрного зростання [4].

Правовий статус фізичної особи, включаючи такі аспекти, як право на ім'я, місце проживання, честь та гідність, є комплексним і важливим елементом правової системи, що забезпечує захист основних прав та свобод кожної людини. Ці права є невід'ємними і охороняються як національним законодавством, так і міжнародними нормами, що забезпечує їх ефективну реалізацію та захист у випадку порушення. Забезпечення правового статусу фізичної особи є ключовою умовою для побудови справедливого і правового суспільства, де кожна людина може вільно та безпечно реалізовувати свої права та інтереси [5, с. 33-34].

Судова практика відіграє ключову роль у захисті правового статусу фізичної особи, забезпечуючи реалізацію та захист конституційних і законодавчих прав. Це стосується як національних судів, так і міжнародних судових органів. Нижче розглянуто детально кілька аспектів цього питання.

Однією з основних функцій судової практики є забезпечення права на справедливий судовий розгляд, гарантованого як національним законодавством, так і міжнародними угодами (наприклад, стаття 6 Європейської конвенції з прав людини). Судові органи забезпечують, щоб особи мали доступ до правосуддя, могли захищати свої права та отримувати обґрунтовані й справедливі рішення [4].

Вдосконалення законодавства для підвищення охорони правового статусу фізичної особи вимагає комплексного підходу, що включає як зміни в законодавчих актах, так і вдосконалення правозастосовної практики. Нижче наведено основні напрями, які можуть сприяти покращенню захисту прав фізичних осіб, а саме

– оновлення та гармонізація законодавства;
– вдосконалення процедур правозахисту;
– захист прав в цифровому середовищі;
– посилення відповідальності за порушення прав;
– підвищення рівня правової освіти та обізнаності;
– підтримка діяльності громадських організацій;
– зміцнення незалежності судової влади;
– вдосконалення механізмів альтернативного вирішення спорів;
– посилення міжвідомчої координації;
– підвищення ефективності правоохоронних органів [6, с. 28-37].

У процесі дослідження фізичної особи як суб'єкта цивільних прав було виявлено декілька ключових аспектів, які є визначальними для розуміння її правового статусу, ролі та значення у цивільно-правових відносинах. Фізична особа є основним і найважливішим суб'єктом цивільного права. Її правовий статус визначається системою прав, свобод і обов'язків, закріплених у Конституції України, Цивільному кодексі України та інших нормативно-правових актах. Фізична особа наділена загальноцивільною правоздатністю

з моменту народження і зберігає її протягом усього життя. Фізична особа має правоздатність, яка включає можливість мати цивільні права та обов'язки, а також дієздатність, яка визначає здатність своїми діями набувати для себе права та створювати обов'язки. Дієздатність фізичної особи розпочинається з досягнення повноліття, але може бути обмежена або припинена за рішенням суду в окремих випадках. Захист прав фізичної особи здійснюється через систему судів загальної юрисдикції, а також через міжнародні механізми, такі як Європейський суд з прав людини. Важливу роль у цьому процесі відіграє забезпечення права на справедливий судовий розгляд та можливість апеляційного оскарження рішень.

Список використаних джерел:

1. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV: станом на 28 черв. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text

2. Форманюк В. Поняття правового статусу фізичної особи. *Юридичний вісник*. 2014. Вип. 5. С. 23-26.

3. Трихліб К.О. Правовий статус фізичної особи. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. Вип. 8. С. 66-68.

4. Поняття фізичної особи в цивільному праві зарубіжних країн і джерела її цивільно-правового статусу. *Букліб.* URL: https://buklib.net/books/23293/

5. Хаустова М. Суб'єкт права як елемент правової системи суспільства. *Вісник Академії правових наук України.* 2009. № 3 (58). С. 29–38.

6. Hart H. L. A. Definition and Theory in jurisprudence. *The law Quarterly Reviow.* Vol. 70. London. 1954. P. 45

СОЛОМАХА А. Г.
кандидат юридичних наук, адвокат

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.79

ІМАНЕНТНИЙ КОНЦЕПТ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

Стаття присвячена дослідженню поняття «правова держава» та особливостей впливу цієї концепції на розвиток адміністративного права. З'ясовано, що більшість науковців згодні, що правова держава – це форма організації та функціонування державної влади для забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів людей та громадян, а також окремих груп та громадянського суспільства загалом, на основі чинного законодавства. Зазначено, що основними ознаками правової держави є: верховенство права і закону в усіх сферах громадського життя. єдність і розподіл державної влади (повноважень); дотримання прав людини і громадянина, забезпечення їхнього розвитку; взаємна відповідальність людини і громадянина. Зроблено висновок, що концепція правової держави має вплив на адміністративне право, яке сприяє реалізації на практиці основних його положень через реалізацію правових механізмів забезпечення дотримання принципів верховенства права, захисту прав і свобод громадян, а також належного функціонування інститутів державної влади. Наголошено, що адміністративне право відіграє ключову роль у забезпеченні функціонування публічної адміністрації та захисті прав і свобод громадян: конкретизує способи захисту прав осіб, уніфікує юридичні процедури та вдосконалює контроль за діяльністю публічної адміністрації та інше. Визначено, що під впливом сучасного розуміння сутності та ознак правової держави змінюється і фокус правого регулювання адміністративного права, а саме: у сфері посилення громадського контролю за діяльністю публічної адміністрації; публічної служби як суб'єкта надання публічних послуг; засобів запобігання корупційним проявам у публічній службі тощо. Звертається увага на вплив положень правової держави на інститут адміністративного судочинства, який забезпечує захист прав громадян. Наголошено, що Концепція «правової держави» визначає верховенство права і закону як основоположний принцип, що має вплив на всі сфери суспільного життя. Визнано, що реалізація цього імперативу сприяє створенню і функціонуванню нових інститутів адміністративного права, які забезпечують справедливість і порядок у суспільстві. Наприклад, інституту адміністративної процедури тощо. Обґрунтовано, що дослідження характеристик правової держави та створення ефективних механізмів її реалізації є актуальним завданням у сучасному правовому контексті, що потребує подальшого аналізу через виклики, які постають перед суспільством.

Ключові слова: *правова держава, ознаки правової держави, соціальна функція держави, адміністративне право, наука адміністративного права.*

Solomakha A. H. Imminent concept of the rule of law and its impact on the transformation of administrative law

The article is dedicated to the study of the concept of «rule of law» and the specific characteristics of its influence on the development of administrative law. It has been established that most scholars agree that the rule of law is a form of organization and functioning of state power to ensure the realization of the rights, freedoms,

and legitimate interests of individuals and citizens, as well as specific groups and civil society as a whole, based on current legislation.It is noted that the main features of the rule of law are: the supremacy of law and legality in all spheres of public life, unity and distribution of state power (competencies), adherence to the rights of individuals and citizens, ensuring their development, and mutual responsibility of the individual and the citizen. It is concluded that the concept of the rule of law impacts administrative law, which facilitates the practical realization of its fundamental provisions through the implementation of legal mechanisms that ensure compliance with the principles of the rule of law, the protection of citizens' rights and freedoms, as well as the proper functioning of state authority institutions.

It is emphasized that administrative law plays a key role in ensuring the functioning of public administration and the protection of citizens' rights and freedoms: it specifies ways to protect individuals' rights, unifies legal procedures, and improves control over the activities of public administration, among others. It is determined that under the influence of modern understanding of the nature and characteristics of the rule of law, the focus of legal regulation in administrative law is also shifting, particularly in the areas of enhancing public oversight over the activities of public administration, public service as a subject of providing public services, and means of preventing corruption in public service, etc. Attention is drawn to the influence of the provisions of the rule of law on the institution of administrative justice, which ensures the protection of citizens' rights. It is emphasized that the concept of «rule of law» defines the supremacy of law as a fundamental principle that influences all spheres of public life. It is recognized that the realization of this imperative contributes to the creation and functioning of new institutions of administrative law that ensure justice and order in society, such as the institution of administrative procedure, etc. It is argued that researching the characteristics of the rule of law and creating effective mechanisms for its implementation is a pressing task in the contemporary legal context, necessitating further analysis in light of the challenges facing society.

Key words: *rule of law, characteristics of the rule of law, social function of the state, administrative law, science of administrative law.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Одним із найголовніших завдань, яке стоїть перед Україною в нинішніх умовах, є досягнення успішної інтеграції в ЄС. Цей процес передбачає комплексний підхід, що включає в себе не лише економічні та культурні аспекти, а й політичну складову співпраці з європейськими державами. Водночас, недостатній рівень юридичного захисту прав і свобод громадян може істотно стримувати ці інтеграційні зусилля. Забезпечення належного рівня правового статусу та гарантій для населення є обов'язком органів влади. Мета України на сучасному етапі розвитку полягає у забезпеченні глибокої європейської інтеграції. Це стратегічне завдання охоплює ряд аспектів, зокрема культурну, економічну та політичну інтеграцію. Важливість цього процесу визначається не лише прагненням до співпраці з європейськими країнами, але й бажанням адаптувати українські цінності та стандарти до європейських норм. Через цю інтеграцію Україна прагне зміцнити своє місце на міжнародній арені, відкрити нові можливості для розвитку та забезпечити стабільність і добробут для своїх громадян. «Відсутність юридично закріпленого та фактичного забезпечення прав і свобод громадян знижує ефективність інтеграційних процесів» [1, с. 202].

Тому, дослідження сутнісних ознак правової держава і розробка дієвих механізмів для формування правової держави набуває надзвичайної актуальності для сучасного правового простору, в контексті адміністративного права, і потребують подальшого наукового розвитку із урахуванням викликів сьогодення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковане розв'язання проблеми та виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. Слід підкреслити, що деякі питання еволюції озуміння сутності та ознак правової держави вже стали предметом дослідження серед фахівців у сферах конституційного, адміністративного та інших правових наук. Серед дослідників можна назвати таких вчених, як В. Авер'янов, О. Бандурка, О. Бачеріков, В. Бевзенко, В. Бойко П. Вовк, В. Галунько, Л. Глущенко, О. Дубенко, А. Іванищук, В. Кравчук, О. Кузьменко, Б. Маменко, О.А. Соломіна, С. Стеценко, А. Олійник та інші. Пошук ефективних шляхів формування правової держави в Україні був предметом досліджень О. Пархоменко-Куцевіл, М. Козюбри, В. Козака та інших.

Пошуки оптимальних шляхів формування правової держави в Україні стали об'єктом численних досліджень, що охоплюють різні аспекти правової системи та суспільного розвитку. Ці дослідження спрямовані на вивчення механізмів, які можуть забезпечити дотримання принципів верховенства права, захисту прав і свобод громадян, а також належного функціонування інститутів державної влади. Акцент робиться на аналізі існуючих законодавчих ініціатив, міжнародного досвіду та можливостей адаптації успішних моделей в Україні. Важливими питаннями є також формування правосвідомості населення, активізація участі громадян у процесах ухвалення рішень та зміцнення довіри до судової системи. У результаті цих зусиль, країна має шанс на стійкий розвиток і реалізацію демократичних цінностей. Отже, питання сутності правової держави в аспекті адміністративного права в Україні потребують подальшого наукового розвитку на сучасному етапі розвитку Україна.

Постановка завдань. Основним завданням, розв'язанню якого присвячена дана стаття, є дослідження поняття «правова держава» та визначення ключових точок впливу концепції правової держави на трансформацію адміністративного права.

Виклад основного матеріалу. Для того, що визначити ключові точки впливу концепції « правова держава» на адміністративне права, зокрема науки адміністративного права, спочатку потрібно визначитися з основними положеннями цієї концепції. Стосовно загального розуміння сутності концепції «правової держави», її основних ознак у більшості дослідників не виникає сумнівів та заперечень.

Більшість науковців згодні, що правова держава – це форма організації та функціонування державної влади для забезпечення реалізації прав, свобод і законних інтересів людей та громадян, а також окремих груп та громадянського суспільства загалом, на основі чинного законодавства. У такій державі як уряд, так і громадяни несуть взаємну відповідальність згідно з правовими нормами. Тобто, концепція правової держави передбачає, що в такій державі, за допомогою правових механізмів, реально гарантується реалізація, охорона і захист первинних прав людини. Тому, ця концепція є одним із найважливіших загальнолюдських політико-правових ідеалів. Дійсно, концепція «правової держави» гарантує реалізацію, охорону та захист прав людини за допомогою правових механізмів і є важливим політико-правовим ідеалом.

Ключовим моментом концепції «правова держава» є панування закону, який виступає вищою над усіма формами влади інстанцією. Згідно зі статтею 19 Конституції України, « органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України» [2].

Закони не лише визначають способи діяльність державних органів, а й охороняють права й обов'язки кожної особи, громадянина. Тому, дотримання принципу верховенства права і є запорукою суспільного порядку і стабільності держави.

В.Д. Левчук звертає увагу, що «режим правової держави реально затверджує вищі моральні цінності людини, забезпечує їх визначальну роль у житті суспільства, виключає свавілля і насильство над особистістю.

Конкретно це знаходить свій вираз у демократичних методах державного управління, справедливості правосуддя, у пріоритеті прав і свобод особи у взаєминах із державою, захисту прав менших, терпимості до різних релігійних поглядів і т.п.» [3, с.121].

Як вже було зазначено, правова держава – це держава, де правові норми визначають основи функціонування державних інститутів. У такій державі гідність, життя та добробут людини визнаються найвищою суспільною цінністю. Права і свободи громадян є гарантованими, що створює умови для забезпечення справедливого правосуддя. Влада в правовій державі діє на засадах принципу поділу на законодавчу, виконавчу та судову гілки, що є важливим фактором для запобігання зловживанням і концентрації влади в одних руках. Тобто, « сутнісними передумовами правової державності є демократичний устрій держави, легітимність державної влади і правовий характер закону» [4, с. 467].

Конституційні механізми, які обмежують державні повноваження, сприяють підтримці демократії та захисту прав людини. Важливо, щоб у всіх аспектах діяльності держави панувала правова визначеність і дотримання законодавства.

«Правова держава не тільки проголошує права і свободи особи, а й створює розгалужений механізм їхнього захисту. Насамперед це суд і прокуратура. Також у багатьох розвинених державах є омбудсман – спеціальна посадова особа, яку обирають або призначають для контролю за дотриманням людських прав і свобод. Важливу роль у їхньому захисті також відіграють інститути громадянського суспільства, національні й міжнародні правозахисні організації» [5, с. 5].

Основними ознаками правової держави є: верховенство права і закону в усіх сферах громадського життя. єдність і розподіл державної влади (повноважень); дотримання прав людини і громадянина, забезпечення їхнього розвитку; взаємна відповідальність людини і громадянина.

О. Р. Михайленко наголошує на важливості розгляду питання пов'язаного із ознаками правової держави, бо « зазначені ознаки … зумовлюють вектори її побудови. Фактори, що визначають правову державу знаходяться не лише в законодавчій, а й в соціальних, культурних, економічних та політичних сферах. Реалізація лише правових заходів, які не базуються на інших життєвих засадах, зумовлює появу нежиттєздатної правової держави з формальним декларуванням забезпечення прав та свобод громадян [6].

Останнім часом все більше науковців стверджують та доводять, що класична концепція «правова держава» трансформується на сучасну концепцію правової держави. І в цьому контексті доречним буде навести позицією В. П. Бойко, який зазначає, що «сучасна концепція правової держави Україна це система принципів, інститутів, що висловлюють демократичну ідею народного суверенітету. Суверенітет народу означає, що лише народ – єдине джерело всієї влади; лише він має невідчужуване право визначати та змінювати форми державно-правового життя. Саме це і має бути відображено в конструкції сучасної правової держави. Правова держава це суверенна політико-територіальна організація влади, яка існує і функціонує в громадянському демократичному суспільстві на підставі соціально-справедливого права і в якій на його основі реально забезпечується здійснення прав, свобод, законних інтересів людини і громадянина, окремих груп людей та громадянського суспільства в цілому, де держава й людина несуть взаємну відповідальність»[7, с.17].

Розуміння того, що соціальною основою правової держави виступає розвинене громадянське суспільство, а політичною основою є консолідований демократичний режим, сприяє доповненню класичної концепції правової держави новими складовими. І, тому доречним буде уточнення, що сучасний зміст поняття «правова держава» повинен включати не лише чинні засади функціонування органів влади, а й «прогресивні напрями розвитку суспільних відносин зі справедливим, правовим і гуманним суспільним ладом у державі» [5]. Досліджуючи питання впливу концепції правової держави на розвиток адміністративного права, можливо зазначити, що дана концепція визначає теоретичні засади, які вже на рівні адміністративного права концептуальні положень переводяться в практичну площину.

Безсумнівну, адміністративне право є фундаментальним механізмом, що забезпечує реалізацію виконавчої влади через публічне управління. Воно встановлює правові межі для формування і функціонування одного з найважливіших елементів державної системи – державного апарату управління. З іншого боку, адміністративне право відіграє ключову роль

у захисті прав та свобод людини, сприяючи налагодженню відносин між громадянами та органами виконавчої влади. Це гармонізується з конституційними принципами, що проголошують необхідність забезпечення та охорони прав і свобод особи.

Наприклад, В. Середа, Ю. Назар, К. Костовська зазначають, що «безпосередньо нормами адміністративного права встановлюються державновладні управлінські правовідносини та закріплюються права і обов'язки громадян, а також інших суб'єктів, які не мають владних повноважень у відносинах з представниками публічної адміністрації; визначаються принципи, методи, форми публічно-управлінської діяльності; закріплюються обов'язки суб'єктів публічної адміністрації щодо надання адміністративних послуг; встановлюються заходи адміністративного примусу тощо» [8, с. 3].

Постулат концепції правової держави про те, що «гідність, життя та добробут людини визнаються найвищою суспільною цінністю, а права і свободи громадян є гарантованими» впливає на формування сучасних поглядів, які знаходять відображення у новітніх засобах забезпечення законності та відновлення правопорядку у публічному адмініструванні його формах та методах тощо. Це положення впливає і на трансформацію призначення адміністративного права, яке полягає в створенні та регулюванні відносин між громадянами та суб'єктами публічної адміністрації. Завдяки цьому забезпечуються належні умови, за яких кожен має право на реальну підтримку та захист своїх свобод під час комунікації із органами публічної адміністрації.

«Призначення адміністративного права полягає у конкретизації способів та методів забезпечення прав та свобод людини та громадянина у(в) взаємовідносинах із суб'єктами владних повноважень (реалізація конституційної формули «утвердження прав і свобод людини»); формуванні досконалих механізмів реалізації прав та свобод людини і громадянина (реалізація конституційної формули «забезпечення прав і свобод людини»); уніфікації та закріпленні на законодавчому рівні процедури прийняття юридичних актів суб'єктами публічної адміністрації; поліпшенні механізмів контролю інституцій громадянського суспільства за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації; удосконаленні інституту юридичної відповідальності суб'єктів публічної адміністрації» [9, с. 14-15].

Постулат концепції правової держави, що « правова держава не тільки проголошує права і свободи особи, а й створює розгалужений механізм їхнього захисту» на рівні адміністративного права реалізується через інститут адміністративного права – інститут адміністративного судочинства. На рівні адміністративних судів здійснюється захист прав і свобод осіб, громадян від свавілля суб'єктів владних повноважень, забезпечується охорона та захист прав, свобод та інтересів осіб у сфері публічного управління під час вирішення публічно-правових спорів. Дійсно, адміністративне судочинство, виступає важливим інструментом для ефективного захисту цих прав, забезпечуючи нагляд діями органів публічної влади щодо дотримання законодавства. Це відкриває можливості для розвитку правової держави, де панують принципи верховенства права, законності, правової визначеності та справедливості.

Під впливом сучасного розуміння сутності та ознак правової держави змінюється і фокус правого регулювання адміністративного права. «Адміністративне право України, з урахуванням європейських традицій публічно-правових відносин, зазнало докорінних змін, особливої уваги приділено таким важливим його питанням, як: роль громадських формувань як суб'єкта публічного адміністрування; посилення громадського контролю за діяльністю публічної адміністрації; публічна служба як суб'єкт надання публічних послуг; засоби запобігання корупційним проявам у публічній службі. Важливість цифровізації та діджиталізації усіх сфер суспільного життя і налагодження партнерської взаємодії між публічною адміністрацією і приватними суб'єктами набули свого відображення при функціонуванні таких інститутів, як: адміністративний договір, надання публічних послуг, звернення громадян» [9, с. 11-12].

Не можливо оминути і влив ключового положення концепції «правової держави» – верховенство права і закону в усіх сферах громадського життя. Реалізація цього імперативу

правової держави обумовлює виникненню та функціонуванню зовсім нових інститутів адміністративного права. Зокрема, інститут адміністративної процедури відіграє ключову роль у формуванні діалогу між публічною адміністрацією та приватними особами. Впровадження основ адміністративної процедури сприяє орієнтації діяльності адміністративного органу на задоволення потреб громадян, що, в свою чергу, забезпечує ефективне розв'язання адміністративних справ. Це дозволяє уникати конфліктних ситуацій і зменшує навантаження на судову систему, створюючи сприятливі умови для взаємодії між органами публічної влади та громадянами. І. Бойко робить висновок про значення адміністративної процедури в публічному адмініструванні - «це стандарт діяльності публічної адміністрації з вирішення справ щодо приватної особи шляхом прийняття актів, якими таким особам надаються права або на них покладаються обов'язки; … вміщує найкращі принципи, практики діяльності публічної адміністрації, що дозволяють впровадити концепцію належного (доброго) адміністрування у практичну діяльність; … дозволяє захистити особу від свавілля публічної адміністрації; … упереджує від конфліктів, дозволяє ефективно вирішити їх, а також знижує навантаження на судову систему…» [10, с. 229].

Висновки. На підставі дослідження щодо впливу концепції правої держави на трансформацію адміністративного права можливо зробити певні висновки. Концепція правової держави суттєво впливає на розвиток адміністративного права, оскільки визначає теоретичні основи, які реалізуються потім на рівні практики. Адміністративне право забезпечує реалізацію основних положень правової держави, а саме: : 1) встановлює та сприяє реалізації правових механізмів функціонування органів публічної адміністрації; 2) конкретизує способи захисту прав і свобод громадян; 3) уніфікує юридичні процедури та удосконалює механізми контролю за діяльністю суб'єктів публічної адміністрації та інше. Тому, дослідження ключових характеристик правової держави та створення ефективних механізмів для її реалізація є надзвичайно важливими у сучасному правовому контексті, особливо у сфері адміністративного права і потребує подальшого наукового аналізу, зважаючи на актуальні виклики, що постають перед суспільством сьогодні.

Список використаних джерел:

1. Заєць А.П. Правова держава в контексті новітнього українського досвіду. К.: Парламент. вид-во, 1999. С. 201-204.
2. Конституція України : Закон України від 28.06.2019 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/ show/254к/96-вр
3. Левчук В. Д, Поняття та ознаки правової держави. .2019. С.121-123. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/57.pdf
4. Колпаков В.К. Адміністративне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 736 с.
5. Соломін О.А. Концепція правової держави: сучасний контекст концепція правової держави: сучасний контекст. *Наукові записки НаУКМА*. Том 134. Політичні науки. С.1-5. URL: https://core.ac.uk/download/pdf/149238551.pdf
6. Михайленко О.Р. До питання про концепцію системи ознак правової держави. URL: http: //77.244.44. 155/cgibin/irbis64r_01/
7. Бойко В. П. Сутність правової держави в аспекті засад правосуддя в Україні. *Juris Europensis Scientia.* 2023. Вип. 3, С. 16-18.
8. Середа В. В., Назар Ю. С., Костовська К. М Адміністративне право України (у схемах та коментарях): навч. посібн. Львів: ЛьвДУВС, 2016. 300 с.
9. Загальне адміністративне право України : підручник / за заг. ред.: акад. С. Ківалова і проф. Л. Білої-Тіунової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 792 с.
10. Бойко І.В. Роль і значення адміністративної процедури у публічному адмініструванні. *Науковий вісник Ужгородського Національного Університету*, Серія Право. 2022. Вип. 69. С. 229-236.

ТИЛЬЧИК В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
проректор з наукової роботи
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0001-5964-3439

ГАЛУНЬКО В. В.,
доктор юридичних наук, професор,
академік Академії АПН, професор
кафедри адміністративного права,
інтелектуальної власності
та цивільно-правових дисциплін
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0003-1619-5028

ХАРЬ І. О.
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач відділу аспірантури
та докторантури
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0002-7676-8273

УДК 351.745
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.80

ПРАЦІВНИКИ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ ТА ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЗАСОБАМИ ПРАВООХОРОННОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ

Стаття присвячена характеристиці правоохоронної функції Бюро економічної безпеки України як елемента його правового статусу.

Автори статті зосереджують свою увагу на правоохоронній функції Бюро економічної безпеки України та актуалізують її.

В контексті заданої тематики автори статті зупиняються на працівниках Бюро економічної безпеки України як суб'єктах запобігання корупції та тінізації економіки засобами правоохоронної та інформаційно-аналітичної функції. Особливу увагу автори статті зосереджують на забезпеченні державними органами протидії загрозам економічній безпеці України, зокрема й внаслідок здійснення правоохоронної діяльності таким уповноваженим суб'єктом як Бюро економічної безпеки України.

Автори статті забезпечення державними органами економічної безпеки в державі розкривають через їх основну функцію – правоохоронну, як гарантування безпеки кожному окремому учаснику економічних відносин.

Перед тим, як провести детальний аналіз правоохоронної функції, зокрема такого органу як Бюро економічної безпеки України, автори статті звертаються до довідкової літератури, такої як тлумачний словник української мови під редакцією академіка Білодіда І.К., та юридичної літератури і розглядають термін «функція» в соціологічній та правовій площині.

Узагальнюючи численні погляди на термін «функція» з точки зору права, автори статті доходять висновку, що до «функції права», як соціальне призначення права, або його напрями правового впливу на суспільні відносини.

В подальшому автори статті розглядають основні завдання Бюро економічної безпеки України, закріплені в законодавстві через площину змісту правоохоронної функції.

Аналіз правоохоронної функції БЕБ проводиться через аналіз низки нормативно-правових актів, таких як: Стратегія економічної безпеки України на період до 2025 року, Закон України «Про Бюро економічної безпеки України» та ін.

З метою проаналізувати правоохоронну функцію Бюро економічної безпеки України в статті приділяється увага правоохоронним відносинам, зокрема у сфері економічної безпеки. Компетенційний спектр Бюро економічної безпеки України науковцями розглядається через його правовий статус. Автори статті роблять аналіз правоохоронної функції Бюро економічної безпеки України через призму Кримінального процесуального кодексу України та Кримінального кодексу.

Робиться авторське визначення правоохоронної функції Бюро економічної безпеки як державного органу виконавчої влади.

Ключові слова: *інформаційна безпека, захист інформації, інформаційні відносини, інформаційні загрози, кібербезпека, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правова форма, правоохоронні органи, повноваження працівника правоохоронного органу, тіньова економіка, тінізація економіки, корупція, протидія корупції, інформаційно-аналітична функція.*

Tylchyk V. V., Halunko V. V., Khar I. O. Employees of the Bureau of Economic Security of Ukraine as subjects of the prevention of corruption and economic definition by means of law enforcement and information and analytic function

The article is devoted to the characterisation of the law enforcement function of the Bureau of Economic Security of Ukraine as an element of its legal status.

The authors of the article focus on the law enforcement function of the Bureau of Economic Security of Ukraine and bring it up to date.

In the context of this topic, the authors focus on the functioning of the Bureau of Economic Security of Ukraine as a law enforcement agency and directly address the issue of a purely theoretical definition of the concept of 'function' and its role in shaping the law enforcement activities of the Bureau of Economic Security of Ukraine.

The authors of the article focus on the provision by the State authorities of counteraction to threats to economic security of Ukraine, in particular, as a result of law enforcement activities of such an authorised entity as the Bureau of Economic Security of Ukraine.

The authors of the article explain the provision of economic security by state authorities in the State through their main function – law enforcement – as a guarantee of security for each individual participant of economic relations.

Before conducting a detailed analysis of the law enforcement function, in particular, of such a body as the Bureau of Economic Security of Ukraine, the authors of the article refer to the reference literature, such as the Explanatory Dictionary of the Ukrainian Language edited by Academician Bilodid I.K., and legal literature and consider the term 'function' in the sociological and legal context.

Summarizing the numerous views on the term 'function' from the point of view of law, the authors of the article come to the conclusion that the 'function of law' is the social purpose of law or its areas of legal influence on social relations.

Subsequently, the authors of the article examine the main tasks of the Bureau of Economic Security of Ukraine enshrined in the legislation through the plane of the law enforcement function.

The analysis of the law enforcement function of the BES is carried out through the analysis of a number of legal acts, such as: The Strategy of Economic Security of Ukraine for the period up to 2025, the Law of Ukraine 'On the Bureau of Economic Security of Ukraine', etc.

With a view to analyzing the law enforcement function of the Bureau of Economic Security of Ukraine, the article focuses on law enforcement relations, in particular, in the area of economic security. The competence of the Bureau of Economic Security of Ukraine is considered by scholars through its legal status. The authors analyze the law enforcement function of the Bureau of Economic Security of Ukraine through the prism of the Criminal Procedure Code of Ukraine and the Criminal Code.

The author's own definition of the law enforcement function of the Bureau of Economic Security as a state executive body is made.

Key words: *information security, information protection, information relations, information threats, cyber security, administrative and legal support, administrative and legal form, law enforcement bodies, powers of a law enforcement officer, shadow economy, shadow economy, corruption, anti-corruption, information and analytical function .*

Постановка проблеми. Відповідно до статті 17 Конституції України захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього Українського народу [1]. Дані функції в забезпеченні безпеки держави покладаються на правоохоронні органи, одним з яких є Бюро економічної безпеки України (надалі – БЕБ України). Відповідно до ст. 1 Закону України «Про Бюро економічної безпеки» даний орган – це центральний орган виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави. Відповідно до покладених завдань Бюро економічної безпеки України виконує правоохоронну, аналітичну, економічну, інформаційну та інші функції [2].

Незважаючи на реформування правоохоронної системи у сфері економічної безпеки, правоохоронна функція БЕБ України є досить актуальною.

В контексті заданої тематики хотілося б окремо зупинитися на функціонуванні БЕБ України як правоохоронного органу та безпосередньо торкнутися питання суто теоретичного: поняття «функція» та його роль у формуванні правоохоронної діяльності БЕБ України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правовому статусу, повноваженням та функціонуванню БЕБ України приділяли увагу такі вчені як: Л.І. Аркуша, В.В. Карелін, Д.А. Лісов, Н.С. Пузирна, О.М. Рєзнік, А.М. Рубель, А.В. Стеблянко, та ін. Натомість питанню дослідження поняття «функція» та його законодавчого забезпечення в контексті діяльності правоохоронних органного органу приділяли увагу: В.Б. Авер'янов, В.К. Бабаєв, І.В. Дашутін, П.В. Діхтієвський, М.С. Кельман, В.С. Ковальський, М.І. Козюбра та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Реалізація та захист національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз лежить в площині забезпечення економічної безпеки України та є її визначальним фактором функціонування БЕБ України [3, с. 90]. На особливу увагу заслуговує питання забезпечення державними органами протидії загрозам економічній безпеці України, зокрема й внаслідок здійснення правоохоронної діяльності такими уповноваженими суб'єктами як БЕБ. Забезпечення державними органами економічної безпеки в державі розкривається через їх основні функції, перш за все правоохоронна функція – гарантування безпеки кожному окремому учаснику економічних відносин [4, 30-31].

Перед тим, як провести детальний аналіз правоохоронної функції, зокрема такого органу як БЕБ, важливо зрозуміти, що саме являє собою термін «функція». Сам термін «функція» з латинської «functio» – означає «виконання, звершення» [4, с. 35]. Тлумачний словник української мови під редакцією академіка Білодіда І.К. розглядає даний термін як: «1) явище, яке залежить від іншого явища, є формою його виявлення і змінюється відповідно до його змін; 2) робота кого-, чого-небудь, обов'язок, коло діяльності когось, чогось» [5, с. 651].

Термін «функція» часто зустрічається в різних галузях наук. Така наук як соціологія трактує цей термін як: «роль, яку певний соціальний інститут (або соціальний процес) виконує відносно потреб соціальної системи більш високого рівня організації або інтересів соціальних груп, які її складають» [4, с. 36]. Філософський словник під редакцією Шинкарука В.І. трактує поняття «функція» як: «…здійснення, виконання, звершення – спосіб дії елемента системи, спрямований на досягнення певного ефекту…» [6, с. 784].

З точки зору діяльності того чи іншого політико-правового інституту, термін «функція» розкриває нам зміст цієї діяльності, її забезпечення через функції держави, уряду, міністерства, інших державних органів [7, с. 17]. Існує думка, що з точки зору юридичної науки термін «функція» «характеризує соціальну роль насамперед самого права» [8, с. 4]. Якщо узагальнити численні погляди на термін «функція» з точки зору права, то можемо дійти висновку, що «…під «функцією права» розуміють або соціальне призначення права, або його напрями правового впливу на суспільні відносини, або і те, і інше разом» [8, с. 4].

Таким чином, мова йде про «…напрями державного впливу за допомогою легальних інструментів на певне коло суспільних відносин із метою досягнення бажаного результату – успішне виконання поставленого завдання», зокрема завдання БЕБ України [4, с. 37]. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про бюро економічної безпеки» основними завданнями Бюро економічної безпеки України є: 1) виявлення зон ризиків у сфері економіки шляхом аналізу структурованих і неструктурованих даних; 2) оцінювання ризиків і загроз економічній безпеці держави, напрацювання способів їх мінімізації та усунення; 3) надання пропозицій щодо внесення змін до нормативно-правових актів з питань усунення передумов створення схем протиправної діяльності у сфері економіки; 4) забезпечення економічної безпеки держави шляхом запобігання, виявлення, припинення, розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави; 5) збирання та аналіз інформації про правопорушення, що впливають на економічну безпеку держави, та визначення способів запобігання їх виникненню в майбутньому; 6) планування заходів у сфері протидії кримінальним правопорушенням, віднесеним законом до його підслідності; 7) виявлення та розслідування правопорушень, пов'язаних з отриманням та використанням міжнародної технічної допомоги; 8) складання аналітичних висновків і рекомендацій для державних органів з метою підвищення ефективності прийняття ними управлінських рішень щодо регулювання відносин у сфері економіки [2].

Змістом правоохоронної функції є «сприяння забезпеченню економічної безпеки країни, шляхом охорони прав та законних інтересів усіх учасників правовідносин» [4, с. 37]. Можна стверджувати, що «правоохоронна функція передбачає: захист права і правопорядку, боротьбу зі злочинністю та її профілактику; діяльність правоохоронних органів; здійснення правосуддя; захист прав і свобод громадян у тій мірі, настільки це стосується конкретного політичного режиму. Ця функція також спрямована на охорону життя, здоров'я, честі та гідності громадян, а також на охорону державного і громадського майна, приватної власності. Оскільки кожний

із зазначених напрямів має притаманну йому специфіку, доцільно говорити про підфункції в межах правоохоронної функції або ж про форми її реалізації» [8, с. 3].

Значення ж правоохоронної функції полягає в її меті – це реалізація цілого спектру конституційних засад: верховенство права, захист прав і свобод людини, територіальної цілісності, забезпечення економічної безпеки тощо.

Що стосується правоохоронних відносин, зокрема у сфері економічної безпеки (оскільки в центрі нашої уваги лежить правоохоронна функція БЕБ) – то на думку Терехова В.Ю. «це вид правової взаємодії між суб'єктами публічного адміністрування, наділеними правоохоронними повноваженнями (в даному випадку БЕБ), та іншими невладними особами, що виникла в результаті вчинення правопорушення, яке посягає на економічні інтереси держави (в тому числі, за її межами)…» [10, с. 30]. Між тим, компетенційний спектр такого правоохоронного органу як БЕБ варто розглядати через його правовий статус [11, с. 15]. Відповідно до п. 5 Постанови КМУ «Деякі питання організації діяльності Бюро економічної безпеки України», БЕБ виконує правоохоронну, аналітичну, економічну, інформаційну та інші функції [12]. Відповідно до ч. 3 ст. 216 КПК України детективи органів Бюро економічної безпеки України здійснюють досудове розслідування кримінальних правопорушень, передбачених стст. 199, 200, 201-1, 201-3, 201-4, 203-2, 204, 205-1, 206, 212, 212-1, 218-1, 219, 220-1, 220-2, 222, 222-1, 223-1, 224, 229, 231, 232, 232-1, 232-2, 233 КК України [13], тобто за детективами БЕБ закріплюється повноваження із розслідування правопорушень, предметом яких є злочинне посягання на відносини у сфері господарської діяльності [14].

Таким чином, що стосується повноважень БЕБ у захисті економіки від кримінально-правових посягань, то за ним (як за правоохоронним органом) фактично закріплені всі норми Розділу VII Кримінального кодексу України. Але, щоб мати повну уяву сутності правоохоронної функції БЕБ, ми повинні виходити із положень Закону України «Про бюро економічної безпеки» які екстраполюють основні завдання БЕБ України на їх компетенцію, що як раз і є ключовим механізмом правоохоронної функції означеного органу.

Висновки. Виходячи з вище викладеного та означеного Закону України «Про Бюро економічної безпеки України» до компетенції БЕБ як центрального органу виконавчої влади, на який покладаються завдання щодо протидії правопорушенням, що посягають на функціонування економіки держави, відноситься перш за все аналіз ризиків, тобто інформаційно-аналітична діяльність щодо оцінки загроз економічній безпеці, ступеня її вразливості та рівня негативного впливу на неї. У рамках цієї інформаційно-аналітичної діяльності БЕБ: 1) формує банки (бази) даних та створює на їх основі на базі сучасних інформаційно-телекомунікаційних технологій єдину інформаційну систему Бюро економічної безпеки України; 2) отримує, обробляє та користується інформацією з автоматизованих інформаційних і довідкових систем, реєстрів, банків (баз) даних органів державної влади, органів місцевого самоврядування, доступ до яких здійснено з урахуванням положень статті 7 цього Закону; 3) здійснює інформаційно-пошукову та інформаційно-аналітичну роботу.

Крім того, відповідно до ч. 2 ст. 9 Закону, БЕБ України може створювати власні системи (мережі) обміну інформацією з обмеженим доступом, бази даних, необхідні для забезпечення щоденної діяльності підрозділів Бюро економічної безпеки України у сфері трудових, фінансових, управлінських відносин, документообігу, а також брати участь у створенні та функціонуванні міжвідомчих інформаційно-аналітичних систем, необхідних для виконання покладених на правоохоронні органи завдань.

До компетенції БЕБ як правоохоронного органу, входить і кримінальний аналіз – інформаційно-аналітична діяльність, спрямована на встановлення взаємозв'язків між даними про злочинну діяльність та іншими даними, потенційно з ними пов'язаними, їх оцінювання та інтерпретацію, прогнозування розвитку досліджуваних подій з метою їх використання для виявлення, припинення та розслідування кримінальних правопорушень, що посягають на функціонування економіки держави, проведення аудиту, в тому числі камерального. Результатом роботи інформаційно-аналітичних підрозділів Бюро економічної безпеки України є аналітичні продукти та інформаційні документи.

Список використаних джерел:

1. Конституція України : Закон України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/254%D0%bA/96-%D0%b2%D1%80

2. Про Бюро економічної безпеки України : Закону України від 28 січня 2021 р. № 1150-IX. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1150-20#Text .

3. Чубенко А.Г. Теоретико-правовий аспект забезпечення економічної безпеки. *Науковий* вісник Національної академії внутрішніх справ, 2014. № 3. С. 88-101.

4. Гаруст Ю.В., Мельник В.І. Правоохоронні органи на захисті економічної безпеки України: адміністративно-правовий аспект: монографія. Суми : видавничо-виробниче підприємство «Мрія», 2019. 256 с.

5. Білодід І.К., Бурячок А.А. Словник української мови: в 11 т. К. : Наукова думка, 1979. Т. 10. 657 с.

6. Шинкарук В.І. Філософський словник : 2-ге вид., перероб. і допов. К. : Головна редакція Української рад. енциклопедії, 1986. 800 с.

7. Приходько Х.В. Представницька функція Верховної Ради – парламенту України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2004. 199 с.

8. Заморська Л.І. Функції права: змістовно-теоретичний аналіз. Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції, 2015. Вип. 6. – С. 3-9.

9. Ботвінов Р.Г. Правоохоронна функція держави: сутність та форми реалізації. Публічне управління: теорія та практика : електрон. зб. наук.пр., 2016. № 1 (15). 14 с.

10. Терехов В.Ю. Правоохоронні відносини у сфері економічної безпеки (в контексті роботи бюро економічної безпеки України). Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право. Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: юридичні науки. Том 33 (72) № 3 2022. С. 29-33.

11. Рубель А.М. Правовий статус та роль Бюро економічної безпеки України у сфері запобігання та протидії економічній злочинності. Економічна безпека держави в контексті національних інтересів : зб. тез доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 23 квіт. 2021 р.) / МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків : ХНУВС, 2021. 174 с.

12. Деякі питання організації діяльності Бюро економічної безпеки України : Постанова Кабінету Міністрів України; Положення, Умови, Схема від 06.10.2021 № 1068. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1068-2021-%D0%BF#Text

13. Кримінальний кодекс України : Закон України від 5.04.2001 р. № 2341-III. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text

14. Кримінальний процесуальний кодекс України : Закон України від 13.04.2012, № 4651-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#Text

БОЙКОВ В. С.
аспірант відділу проблем цивільного,
трудового та підприємницького права
(Інститут держави і права
імені В.М. Корецького НАН України)
ORCID ID: 0009-0002-1677-0969

УДК 347.6
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.81

ОСОБЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ УКЛАДЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ДІЇ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ В УКРАЇНІ

Статтю присвячено визначенню умов укладення та припинення дії шлюбних договорів в Україні. Серед іншого, у процесі дослідження з'ясовано, що в контексті укладення шлюбного договору, додаткові умови, що вносяться сторонами, мають значний вплив на регулювання їхніх майнових відносин. Такі умови можуть охоплювати широкий спектр питань, включаючи, але не обмежуючись, правила користування житлом. Специфікація угод про виселення або виплату компенсації одній із сторін у разі розірвання шлюбу є ключовим аспектом, який може бути передбачений у договорі. Це дозволяє забезпечити заздалегідь визначеність і прогнозованість майбутнього фінансового стану обох сторін.

Виявлено, що тексти договорів також можуть визначати права та обов'язки подружжя щодо проживання родичів у житлових приміщеннях, що стає їхньою спільною або особистою власністю. Це допомагає уникнути потенційних конфліктів щодо користування житловою площею та забезпечує правову ясність у відносинах між сторонами договору та їхніми родичами.

Ще однією важливою складовою шлюбного договору може бути надання утримання одній із сторін, незалежно від її працездатності або потреб у матеріальній допомозі. Можливість припинення такого утримання в обмін на майнову (грошову) компенсацію відкриває шлях для гнучких фінансових угод між сторонами, водночас забезпечуючи фінансову незалежність та стабільність. Важливо, щоб всі ці умови були сформульовані таким чином, аби не суперечити основним моральним засадам суспільства. Це забезпечує не тільки юридичну чинність домовленостей, але й підтримує суспільне визнання та повага до взаємних прав та обов'язків сторін шлюбного договору.

Окремої уваги дослідників заслуговує проблематика оптимізації законодавчих норм, що регулюють порядок укладення та розірвання шлюбних договорів таким чином, щоб вони максимально відповідали національним інтересам українського народу.

Ключові слова: *шлюбний договір, сімейне право, цивільне право, умови укладення договору, умови припинення дії договору, економічні інтереси, судовий розгляд, права людини.*

Boikov V. S. Features and limitations of conclusion and termination of a marriage contracts in Ukraine

The article is devoted to determining the conditions for the conclusion and termination of marriage contracts in Ukraine. Among other things, the research revealed that in the context of concluding a marriage contract, additional conditions entered by the parties have a significant impact on the regulation of their property relations. Such terms may cover a wide range of matters, including, but not limited

to, rules for the use of the accommodation. The specification of eviction agreements or the payment of compensation to one of the parties in the event of a divorce is a key aspect that can be stipulated in the contract. This makes it possible to ensure that the future financial status of both parties is predetermined and predictable.

It was found that the texts of contracts can also determine the rights and obligations of spouses regarding the residence of relatives in residential premises, which becomes their joint or personal property. This helps to avoid potential conflicts regarding the use of living space and provides legal clarity in the relationship between the parties to the contract and their relatives.

Another important component of the marriage contract can be the provision of maintenance to one of the parties, regardless of her ability to work or her need for financial assistance. The ability to terminate such withholding in exchange for property (monetary) compensation opens the way for flexible financial arrangements between the parties, while ensuring financial independence and stability. It is important that all these conditions are formulated in such a way as not to contradict the basic moral principles of society. This ensures not only the legal validity of the agreements, but also supports social recognition and respect for the mutual rights and obligations of the parties to the marriage contract.

The issue of optimization of legislative norms regulating the procedure for concluding and terminating marriage contracts in such a way that they maximally correspond to the national interests of the Ukrainian people deserves special attention of researchers.

Key words: *marriage contract, family law, civil law, terms of conclusion of the contract, terms of termination of the contract, economic interests, court proceedings, human rights.*

Актуальність теми дослідження. Шлюбний договір у правовій системі України представляє собою важливий механізм регулювання майнових відносин подружжя, надаючи сторонам можливість самостійно визначати правовий режим своїх активів. Враховуючи соціальне значення шлюбних договорів, правовий аналіз їх укладення та припинення вимагає глибокого розуміння як законодавчих рамок, так і судової практики, з метою виявлення існуючих прогалин та можливостей для їх удосконалення.

Перша нормативна закріпленість шлюбного договору в українському законодавстві датується 1992 роком, коли до Кодексу про шлюб і сім'ю України були внесені суттєві зміни та доповнення, що передбачали можливість подружжя укладати шлюбний контракт. Розвиток цього інституту значно прискорився з прийняттям Сімейного кодексу України, який вступив у дію з 1 січня 2004 року, оскільки він не тільки розширив категорію осіб, що мають право на укладення такого договору, але й деталізував його зміст, встановив формальні вимоги до контракту, окреслив процедуру внесення змін і доповнень до документу, а також визначив умови, за яких шлюбний договір може бути анульований чи визнаний недійсним [1].

Актуальність проблематики дослідження особливостей укладання та припинення дії шлюбного договору посилюється, серед іншого євроінтеграційними та євроатлантичними прагненнями України. На українців ще чекає поширення інституту шлюбних договорів, що загострює потребу підвищення обізнаності з цим інститутом як серед наукової спільноти, так і серед населення.

Мета публікації: аналіз особливостей укладення та припинення дії шлюбного договору в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі аспекти проблематики правового регулювання укладення шлюбних договорів уже аналізували українські вчені. Зокрема, М. Байрачна досліджувала правову природу шлюбного договору, Л. Шевчук зосередив свої дослідження на регулюванні майнових відносин між подружжям під час розлучення

через шлюбний договір. Інші дослідники, такі як Г. Гаро, А. Гриняк, Л. Єніна, Л. В. Липець, О. Розгон, Я. Яцута також вносили свій вклад у вивчення цієї тематики.

Проте, висока динаміка євроінтеграційних процесів та відповідне реформування чинного українського законодавства, обумовлюють потребу нових досліджень в галузі сімейного права, у тому числі - й стосовно особливостей правового регулювання укладення та припинення шлюбних договорів.

Основний зміст дослідження. Шлюбний договір, згідно із законодавством, не має компетенції в регулюванні особистих взаємин між подружжям, а також у відносинах між ними та їхніми дітьми, підкреслюючи його фокус на матеріально-правових аспектах. Важливим є момент набуття чинності таким договором: якщо він укладений до моменту реєстрації шлюбу, то чинним він стає з дня офіційної реєстрації цього шлюбу. У ситуації, коли договір укладено вже у зареєстрованому шлюбі, він набуває чинності з моменту його нотаріального посвідчення. Ключова роль шлюбного договору полягає у визначенні правового режиму майнових відносин між подружжям. Законодавство категорично забороняє односторонні дії з боку одного з подружжя щодо відмови або зміни умов шлюбного договору. Розірвання договору можливе за ініціативою однієї зі сторін, але тільки через судове рішення і за умови, що існують вагомі підстави, наприклад, неможливість його виконання. Водночас, підстави для визнання шлюбного договору недійсним визначаються відповідно до положень Цивільного кодексу України [2]. Таким чином, можна вести мову про те, що шлюбний договір в Україні є консенсуальним договором.

Необхідно підкреслити, що процес укладення шлюбного договору передбачає його оформлення в письмовому вигляді у трьох екземплярах, кожен з яких має оригінальний статус, і подальше нотаріальне посвідчення цих документів. Ця процедура є обов'язковою відповідно до норм Цивільного кодексу України, який чітко стверджує, що відсутність нотаріального посвідчення робить договір недійсним [2]. Така вимога, звісно, дещо обмежує доступність до процедури укладення шлюбного договору. Проте, вона ж підвищує безпеку цього процесу та надає гарантію автентичності екземплярів.

У рамках шлюбного договору сторони мають можливість визначити специфіку правового режиму свого майна, включаючи майно, призначене для задоволення спільних потреб сім'ї, а також майно, одержане в подарунок у зв'язку з реєстрацією шлюбу. Додатково, договір може встановлювати правила користування житлом та умови утримання одного з подружжя. Існує також можливість домовленості про зміну правового статусу майна, набутого під час шлюбу, з визначенням його як особистої власності однієї зі сторін або ж розподілу цього майна як спільної власності [3]. Також, в контексті шлюбного договору можуть бути регламентовані не лише умови користування житлом одним із подружжя, яке належить другому, але й правила спільного проживання в житлі, що є їх спільною власністю, включно з правами на проживання їхніх родичів.

У рамках шлюбного договору можуть бути визначені різноманітні умови, що стосуються правового режиму майна подружжя. До ключових положень відносяться визначення майна, яке дружина та чоловік передають на загальні потреби сім'ї, а також правила щодо майна, отриманого в подарунок під час реєстрації шлюбу. Шлюбний договір може встановлювати, що майно, набуте під час шлюбу, не підпадає під дію статті 60 Сімейного кодексу України, та може визначати це майно як спільну часткову або особисту приватну власність подружжя [1].

Також можливо визначити порядок поділу майна у разі розірвання шлюбу, умови використання майна для забезпечення потреб дітей та інших осіб. Додаткові умови можуть включати правила користування житлом, зокрема угоди про виселення та/або виплату компенсації одному з подружжя у разі розлучення. Угоди можуть також стосуватися прав та обов'язків подружжя щодо проживання родичів у житлових приміщеннях, які є їхньою власністю.

Важливим аспектом є можливість домовленостей про надання утримання одному з подружжя, незалежно від його працездатності або потреби в матеріальній допомозі,

з можливістю припинення такого утримання в обмін на майнову (грошову) компенсацію. Всі ці умови мають бути сформульовані таким чином, щоб не суперечити моральним засадам суспільства.

Відповідно до ч. 1 ст. 55 Сімейного кодексу України: «Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги» [1]. Характерно, що законодавство не деталізує, якими саме інструментами має реалізовуватися така побудова. Але водночас, відповідно до ст. 111 Сімейного кодексу України «суд вживає заходів щодо примирення подружжя, якщо це не суперечить моральним засадам суспільства» [1]. На жаль, зазначена юридична конструкція на практиці не завжди має реальний прояв, оскільки саме визначення «моральних засад суспільства» вітчизняним законодавцем не деталізоване.

Варто зазначити, що законотворець надає членам подружжя час для роздумів, у випадку появи бажання розірвання шлюбу. При цьому, мова йде про примусове надання такого часу. Згідно з частиною 7 статті 240 Цивільного процесуального кодексу України, оновленою станом на 6 квітня 2022 року, суд має право призупинити процес розгляду справи про розірвання шлюбу і встановити для подружжя період для примирення, тривалість якого не може бути довшою за шість місяців [2]. Цей часовий проміжок вважається достатнім для того, щоб сторони могли вирішити, чи є можливим продовження їхніх шлюбно-сімейних відносин.

В теорії, головною метою призначення терміну для примирення є збереження сімейних зв'язків та відновлення необхідного балансу для стабільного функціонування сім'ї [4]. Така процедура служить запобіжним заходом на початковому етапі виникнення конфлікту між подружжям і має на меті попередити розлучення.

Звісно ж, на практиці трапляються випадки, коли процедура примирення використовується однією зі сторін, зокрема відповідачем, як засіб для затягування процесуальних дій з розірвання шлюбу, що може ускладнювати розгляд справи та призводити до затримок у вирішенні конфлікту. На підставі чого, деякі дослідники навіть пропонують виключити статтю 111 Сімейного кодексу України та ч. 7 ст. 240 Цивільного процесуального кодексу України [5]. З такою позицією складно погодитися з ряду причин. Зокрема - з огляду на роль шлюбних відносин для держави в умовах демографічної кризи. Водночас, сам термін, який надається судом для примирення сторін, можна було б переглянути. Адже аналіз практики свідчить про те, що в сучасних умовах в Україні подружжя звертається до суду вкрай неохоче (у тому числі, з огляду на війну в країні, значні терміни розгляду справ і навіть фізичні можливості доступу до суду), а отже - рішення про звернення до суду, найчастіше є виваженим.

Окремої уваги заслуговує питання дотримання прав і свобод людини і громадянина, як у процесі укладення, так і в процесі припинення дії шлюбного договору. Права і свободи людини і громадянина, безумовно, є найважливішим пріоритетом держави [6]. Проте, дискусійним є тлумачення механізму реалізації цих прав і свобод. Адже особи, які укладають шлюб, здійснюють це відповідно до встановлених законом вимог.

Цивільний кодекс України (зокрема, Ст. 203) окреслює загальні вимоги, додержання яких є необхідним для чинності правочину: 1. Зміст правочину не може суперечити цьому Кодексу, іншим актам цивільного законодавства, а також інтересам держави і суспільства, його моральним засадам. 2. Особа, яка вчиняє правочин, мусить мати необхідний обсяг цивільної дієздатності. 3. Волевиявлення учасника правочину має бути вільним і відповідати його внутрішній волі. 4. Правочин має вчинятися у формі, встановленій законом. 5. Правочин має бути спрямований на реальне настання правових наслідків, що зумовлені ним. 6. Правочин, що вчиняється батьками (усиновлювачами), не може суперечити правам та інтересам їхніх малолітніх, неповнолітніх чи непрацездатних дітей [2]. В даному контексті український законотворець доволі ретельно підійшов до захисту прав людини і громадянина. Водночас, чинне законодавство лишає чимало підстав для перегляду укладених договорів.

Аналізуючи судову практику, можна ідентифікувати ключові підстави, які часто призводять до визнання шлюбних договорів недійсними. Перш за все, важливо, що зміст

шлюбного договору не повинен суперечити чинному законодавству або моральним принципам суспільства. Це означає, що при укладанні договору необхідно дотримуватися не тільки загальних законодавчих вимог до договорів, але й специфічних положень, зокрема тих, що містяться в Сімейному кодексі. Зокрема, наголошується на неможливості передачі майна, яке вимагає обов'язкової державної реєстрації, через шлюбний договір.

Оцінка відповідності шлюбного договору моральним нормам суспільства здійснюється судом на основі аналізу всіх обставин конкретної справи. Оскільки шлюбний договір стосується, переважно, майнових відносин, довести його недійсність виключно за цією підставою може бути дуже складно. Таким чином, під час оцінки змісту договору суди враховують як законодавчі норми, так і ширший контекст суспільно прийнятних моральних цінностей, що дозволяє забезпечити справедливий і збалансований підхід до кожного конкретного випадку.

У такому разі, мова йде про відповідність укладення договору внутрішній волі сторін. Для оскарження договору на цій основі, сторони мають надати переконливі докази того, що їхні дії були здійснені під тиском, через обман або без повного усвідомлення значення своїх дій.

Друга категорія підстав виникає тоді, коли сторона стверджує, що вона перебувала під впливом сильних емоцій або душевних хвилювань і через це не усвідомлювала повністю значення своїх дій чи не могла ними керувати, необхідно надання беззаперечних доказів цих обставин. У випадку, коли такі докази відсутні, суди, як правило, не визнають договір недійсним за цією підставою [7]. Більшість шлюбних договорів містять положення, які підтверджують, що сторони діяли свідомо та з власної волі. Вони є додатковим аргументом проти визнання договору недійсним лише на основі стверджень про тиск чи обман. Таким чином, для успішного оскарження шлюбного договору з цих причин потрібно надати переконливі докази того, що воля однієї або обох сторін була суттєво спотворена в момент укладення договору.

Третьою суттєвою підставою для визнання шлюбного договору недійсним є відсутність наміру сторін отримати реальні правові наслідки від його укладення. Якщо метою укладення договору було не врегулювання майнових відносин між подружжям, а, наприклад, приховування майна від кредиторів або уникнення інших юридичних зобов'язань, такий договір може бути визнаний фіктивним [8]. Більше того, у такому випадку може виникнути ряд питань до членів подружжя. Особливо, якщо один із них перебуває на державній службі, і його майно підлягає декларуванню.

Фіктивний договір — це угода, що була укладена без наміру створити реальні правові наслідки, тобто сторони не мали наміру створювати, змінювати чи припиняти майнові права та обов'язки [9]. Судова практика показує, що в більшості випадків треті особи, чиї права були порушені внаслідок укладення такого фіктивного договору, можуть ініціювати процес його визнання недійсним.

Визнання договору фіктивним має серйозні правові наслідки, зокрема, вважається, що договір не створював жодних правових наслідків з моменту його укладення. Таке визнання може бути здійснене судом після ретельного аналізу обставин справи, намірів сторін та наявності доказів, що підтверджують фіктивність договору.

Таким чином, ключові засади укладення та припинення дії шлюбних договорів є врегульованими законодавством України. Проте, особливості та обмеження цих правочинів обумовлені рядом факторів, і часто реалізуються шляхом судового розгляду.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Хоча шлюбні договори в Україні ще не набули масового поширення, ключові засади їх укладення та припинення дії в Україні наразі врегульовано чинним законодавством. Проте, особливості та обмеження цих правочинів обумовлені рядом факторів, і часто реалізуються шляхом судового розгляду. Наукова спільнота має доволі різні погляди на дискусійні моменти, такі як терміни розгляду справ щодо розірвання договору.

У рамках шлюбного договору можуть бути визначені різноманітні умови, що стосуються правового режиму майна подружжя. Шлюбний договір може містити різноманітні додаткові умови, які регулюють майнові відносини подружжя, включаючи використання

житлової нерухомості. Договір може передбачати конкретні положення про правила користування житлом, умови виселення одного з подружжя у разі розірвання шлюбу та виплати компенсацій за таке виселення.

Також у договорі можуть бути визначені правила щодо проживання родичів у житлових приміщеннях, що належать подружжю. Це може включати умови надання житлового простору для проживання членів сім'ї, що не є стороною шлюбного договору. Щодо утримання, договір може містити положення про зобов'язання однієї сторони надавати фінансову підтримку іншій, незалежно від її працездатності або потреб у матеріальній допомозі. Важливо, що такі умови можуть передбачати можливість припинення утримання в обмін на одноразову майнову або грошову компенсацію. Зазначені умови повинні бути сформульовані з урахуванням законодавства та не порушувати моральних норм суспільства, щоб забезпечити їхню юридичну чинність та відповідність основним принципам справедливості та розумності.

Окремої уваги дослідників заслуговує проблематика оптимізації законодавчих норм, що регулюють порядок укладення та розірвання шлюбних договорів таким чином, щоб вони максимально відповідали реалізації прав і свобод людини і громадянина, а в ідеалі - сприяли національним інтересам українського народу.

Список використаних джерел:

1. Сімейний Кодекс України: Закон України від 10 січня 2002. № 2947-III. *Офіційний Веб-портал Верховної Ради України*. URL : https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text

2. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003р. № 435-IV. *Офіційний Веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text.

3. Самілик Л. О., Довга М. О. Шлюбний договір в Україні: практичний аспект укладання та аналіз судової практики. *Центральноукраїнський вісник права та публічного управління* Випуск/Issue 4, 2023. С. 19-30. DOI https://doi.org/10.32782/cuj-2023-4-3

4. Яцута Я. М. Проблеми та перспективи укладання шлюбного договору. *Науковий журнал Одеської юридичної академії*. 2021. С. 1–4.

5. Резникова М.О., Боровик К.В. Проблемні питання розірвання шлюбу в судовому порядку. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство»*. С. 61-65. DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2022.03.11.

6. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996. № 254к/96-ВР. *Офіційний Веб-портал Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text

7. Рішення Приморського районного суду м. Одеси від 19 жовтня 2017 року у справі № 522/13665/16-ц. *Єдиний реєстр судових рішень*. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/70039506.

8. Самілик Л. О., Шостак М. О., Шлюбний договір в Україні: актуальні питання розірвання та визнання недійсним. *Право та державне управління*. 2019 р., № 3 (36) том 1. С. 79-84. DOI https://doi.org/10.32840/pdu.3-1.12

9. Байрачна М. І. Правова природа шлюбного договору. Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: юридичні науки*. Том 30 (69). № 3. 2019. С. 45–50.

КИСЬКО А. І.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри оперативно-розшукової
діяльності та інформаційної безпеки
факультету № 3
*(Донецький державний університет
внутрішніх справ)*
ORCID ID: 0009-0008-0758-1641

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.82

ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ

В дослідженні йде мова про погляди дослідників з теорії держави і права та різних галузей права (наприклад, дослідників з адміністративного права) на таке поняття, як «принципи». Наводяться погляди вчених на загальне зазначене поняття, а також на твердження про принципи діяльності органів державної влади тощо. Розглядається питання класифікації принципів. Зазначено, що принципи державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку це – керівні засади або ідеї, які визначають зміст зазначеної державної політики, це система цінностей, на основі яких така політика має формуватися і реалізовуватися, принципи такої мають міститися не лише у нормативно-правових актах, які визначають адміністративно-правовий статус органів державної влади, на яких покладене завдання із реалізації такої політики, вони мають дотримуватися у діяльності, тобто у процесі виконання посадовими особами своїх повноважень. Перелік принципів не є вичерпним, я їх групування є відносним та умовним. До основних принципів, на яких має формуватися політика у сфері підтримання публічної безпеки і порядку відносяться принципи правової держави, демократизму, верховенства права, цивільного контролю над органами, на які покладені завдання із підтримання публічної безпеки і порядку, принцип пріоритету інтересів суспільства та громадян над державними інтересами. До спеціальних принципів варто віднести ті, що містяться у Законі України «Про державну службу» а також ті, що притаманні виключно органам державної влади, на які покладені завдання із підтримання публічної безпеки і порядку, яких вони мають дотримуватися безпосередньо у процесі виконання своїх обов'язків – принцип взаємодії з населенням на засадах партнерства (в нашій державі новий принцип, який є проявом зміни загальних підходів до діяльності правоохоронних органів), безперервності, відкритості та прозорості та ін.

Ключові слова: *правоохоронні органи, правопорядок, взаємодія на засадах партнерства, поліція, пріоритет інтересів суспільства, верховенство права.*

Kysko A. I. Principles of the formation and implementation of state policy in the sphere of maintenance of public security and order

The study deals with the views of researchers in the theory of the state and law and various branches of law (for example, researchers in administrative law) on such a concept as "principles". The views of scientists on the general mentioned concept, as well as on statements about the principles of activity of state authorities, etc., are given. The question of classification of principles is considered. It is noted that the principles of state policy in the field of maintaining public safety and order

are guiding principles or ideas that determine the content of the specified state policy, it is a system of values on the basis of which such a policy should be formed and implemented, such principles should be contained not only in normative legal acts that determine the administrative-legal status of state authorities, which are tasked with the implementation of such a policy, they must adhere to in their activities, that is, in the process of the performance of their powers by officials. The list of principles is not exhaustive, their grouping is relative and conditional. The main principles on which the policy in the field of maintaining public security and order should be formed include the principles of the rule of law, democracy, the rule of law, civil control over bodies entrusted with the task of maintaining public security and order, the principle of priority of the interests of society and citizens over state interests interests Special principles should include those contained in the Law of Ukraine "On Civil Service" as well as those that belong exclusively to state authorities, which are assigned the tasks of maintaining public safety and order, which they must observe directly in the process of performing their duties relations - the principle of interaction with the population on the basis of partnership (a new principle in our country, which is a manifestation of the change in general approaches to the activities of law enforcement agencies), continuity, openness and transparency, etc.

Key words: *law enforcement agencies, law and order, interaction on the basis of partnership, police, priority of public interests, rule of law.*

Постановка проблеми. В теорії держави і права принципам приділено важливу роль, в галузях права вони відіграють орієнтири, яким мають відповідати правові норми. Загалом державна політика має базуватися, реалізовуватися і, що головне, формуватися на основі саме певних принципів. Наприклад, неможливо реалізувати політику із підтримання та забезпечення правопорядку без врахування принципу поваги до прав людини (як визнання обов'язків щодо дотримання, сприяння та забезпечення гарантій прав і свобод людини усіма органами державної влади), принципів демократизму, конституційного принципу правової держави, принципу публічного права діяти виключно в межах наданих законом повноважень тощо. Сфера підтримання публічного безпеки та порядку потребує особливо побудови таких суспільних відносин, що регулюватимуться на принципах, зазначених вище, та ряду інших принципів як своєрідним надбанням довготривалої історії держави і права в питанні взаємовідносин держави і громадянина. Така особлива потреба виникає внаслідок того, що основними суб'єктами реалізації державної політики із підтримання публічної безпеки і порядку виступають правоохоронні органи (наприклад, Національна поліція України, на яку покладені завдання із забезпечення публічної безпеки і порядку) та державні органи спеціального призначення із правоохоронними функціями, які займаються питаннями безпеки. Це у свою чергу означає, що такі органи наділені особливими повноваженнями, що виділяють їх з-поміж інших органів державної влади, головне, органів виконавчої влади. Такі органи мають у своєму складі озброєні формування, спецзасоби, можуть застосовувати силу примусу на притягувати до правопорушників до адміністративної відповідальності. Щоб такі органи влади діяли в рамках правової демократичної держави заради служінню інтересам усього суспільства, вони мають у тому числі спиратися на ряд принципів. Здійснювати таку діяльність вони мають, наприклад, на основі принципу взаємодії з населенням на засадах партнерства. С. Шевченко наголошує, що взаємодія між громадянами та, наприклад, поліцією є необхідною умовою для побудови довірливих відносин між громадянами та правоохоронними органами [15, с. 165].

Стан опрацювання. У питання поняття принципів в теорії держави і права, принципів правоохоронної діяльності в Україні правовій науці здійснили внесок науковці: І. Балаклицький, І. Бахновська, І. Гриценко, Д. Денисюк, В. Грохольський, А. Колодій, Р. Мельник, С. Погребняк, О. Проневич, А. Пухтецька та інші.

Метою статті є визначити принципи державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку.

Виклад основного матеріалу. Таке поняття і явище, як принципи, розглядається у різних сферах наукового пізнання. Поняття, класифікацію та перелік принципів, яких має будуватися державна політика, розглядають вчені у сфері політології, державного управління. Про визначні принципи, які є фундаментом різних галузей права, пишуть дослідники з теорії держави і права, адміністративного права, поліцеїстики, кримінального права тощо.

О. Старчук поділяє дослідників у поглядах на розуміння змісту принципів відповідно до прихильності до двох основних концепцій. Прихильники першої спираються на принципи позитивізму: «принципи права – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства. Прихильниками такої ідеї є Л. С. Явич, А. М. Васильєв, В. М. Ронжин та інші. Відповідно до другої концепції, яка бере початок від ідеї природного права, принципи права розуміють як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставлять до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації. Дотримуються такого розуміння принципів права О. Ф. Скакун, П. М. Рабінович, В. А. Козлов, К. Є. Ліванцев, Ю. А. Ведерніков, В. С. Грекул та інші» [13, с. 40].

Дослідники різних сфер галузі адміністративного права можуть розглядати принципи, наприклад, на основі яких будується діяльність органів виконавчох влади. Так, наприклад, В, Репело під принципами права в адміністративній діяльності Державної міграційної служби називає «фундаментальні засадничі ідеї та положення, на основі яких побудовані норми інституту Державної міграційної служби, які визначають зміст її адміністративно-наглядової, адміністративно-юрисдикційної, профілактичної, публічно-сервісної, правотворчої, правоохоронної та внутрішньо-організаційної діяльності» [11, с. 68]. Р. Ващілін під принципами громадського контролю за діяльністю поліції називає керівні та фундаментальні засади, ідей та положення, які містяться в нормах інституту громадянського контролю за діяльністю поліції, визначають зміст механізму участі громадськості за діяльністю поліції [2, с. 391–392].

Якщо говорити про загальні поняття принципів, то М. Цвік та О. Петришин їх вважають як: «найбільш загальні вимоги, що ставляться до суспільних відносин та їх учасників, а також як вихідні керівні засади, відправні усталення, що виражають сутність права і випливають з ідей справедливості та свободи, визначають загальну спрямованість і найістотніші риси чинної правової системи» [3, с. 197]. В. Василенко характеризує принципи права «як основу правового регулювання, що визначає подальший розвиток правової системи та основні напрями врегулювання суспільних відносин, шляхом закріплення в чинному законодавстві правил і вимог до поведінки суб'єктів або їх безпосередньої діяльності» [1, с. 95]. О. Уварова принципи називає як: «система вимог до належної і можливої поведінки людей, які відображають визнані у суспільстві цінності і утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність» [14, с. 55].

О. Зайчук пише про принципи права як «вихідні, визначальні ідеї, положення, установки, які складають моральну та організаційну основу виникнення, розвитку і функціонування права» [4, с. 23]. Є. Алексєєв розглядає принципи права як керівні ідеї, на основі яких характеризується правовий зміст, його сутність, суспільне призначення. Натомість С. Погребняк пише про принципи, що це: «система найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права і визначають її характер і напрями подальшого розвитку» [6, с. 37]; П. Рабінович: «керівні засади (ідеї), які визначають зміст, спрямованість правового регулювання суспільних відносин» [10, с. 98].

Тобто, принципами державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку є керівні засади або ідеї, які визначають зміст зазначеної державної політики, це

система цінностей, на основі яких така політика має формуватися і реалізовуватися. Принципи державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку мають міститися не лише у нормативно-правових актах, які визначають адміністративно-правовий статус органів державної влади, на яких покладене завдання із реалізації такої політики, вони мають дотримуватися у діяльності, тобто у процесі виконання посадовими особами своїх повноважень.

Якщо говорити про поділ принципів, то А. Неугодніков виділяє загальні та спеціальні принципи (в контексті діяльності органів виконавчої влади). До загальних він відносить принципи верховенства права; принцип доцільності; принцип своєчасності; принцип ефективності; принцип об'єктивності. До спеціальних відносить ті принципи. Які визначають діяльність органів державної влади у конкретно-визначених суспільних відносинах (наприклад, під спеціальними принципами контролю у сфері господарської діяльності він відносить принцип пріоритетності безпеки над будь-якими іншими інтересами і цілями у сфері господарської діяльності та ін.) [5, с. 65–66].

Ми можемо запропонувати поділяти принципи державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку на загальні принципи, на основі яких має формуватися державна політика у сфері підтримання публічної безпеки і порядку, які мають бути закріплені у нормативно-правових актах. До другої групи варто віднести ті спеціальні принципи, якими керуються органи виконавчої влади безпосередньо в процесі виконання власних повноважень.

На конституційному рівні закріплені такі загальні принципи, як демократичної, соціальної, правової держави, рівності громадян перед законом тощо. В Законі України «Про національну безпеку України» зазначаються принципи державної політики у сферах національної безпеки і оборони. Загалом тут вказано, що «державна політика у сферах національної безпеки і оборони спрямована на захист: людини і громадянина – їхніх життя і гідності, конституційних прав і свобод, безпечних умов життєдіяльності; суспільства - його демократичних цінностей, добробуту та умов для сталого розвитку; держави - її конституційного ладу, суверенітету, територіальної цілісності та недоторканності; території, навколишнього природного середовища - від надзвичайних ситуацій» [8]. В ч. 2 ст. 3 Закону України «Про національну безпеку України» містяться принципи, які визначають порядок формування державної політики у сферах національної безпеки і оборони: «1) верховенство права, підзвітність, законність, прозорість та дотримання засад демократичного цивільного контролю за функціонуванням сектору безпеки і оборони та застосуванням сили; 2) дотримання норм міжнародного права, участь в інтересах України у міжнародних зусиллях з підтримання миру і безпеки, міждержавних системах та механізмах міжнародної колективної безпеки; 3) розвиток сектору безпеки і оборони як основного інструменту реалізації державної політики у сферах національної безпеки і оборони» [8].

Принцип верховенства права означає якраз рівність усіх перед законом і невідворотність покарання за порушення такого принципу, принцип підзвітності та законності важливий у контексті специфіки повноважень, які притаманні тим органам виконавчої влади, на які покладені завдання з реалізації державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку. Надважливим постає принцип цивільного контролю над правоохоронними органами (який уособлюється в інституті громадського контролю за діяльністю поліції), оскільки в демократичних правових державах повинні існувати важелі впливу громадянського суспільства на правоохоронні органи. До речі, ми виділимо, на нашу думку, один з пріоритетних принципів, який маж визначати формування та реалізацію державної політики у сфері публічної безпеки і порядку як принцип пріоритету інтересів суспільства та громадян над державними інтересами. На території України тривалий час існували недемократичні режими, такий як, наприклад, радянський більшовицький, де існував пріоритет державних інтересів (себто комуністичної партії) над суспільними інтересами та інтересами громадян, і такий стан речей призводив до того, що громадяни ставали ресурсом для держави, яким в рамках державних інтересів можна було пожертвувати або витратити його

задля якоїсь мети, навіть яка в кінцевому випадку мала позитивний результат для цього суспільства. Щодо контексту зазначеного принципу В. Середа, С. Єсімов зазначають принципи правопорядку, без яких правопорядок як стан суспільних відносин, в якому дотримуються права і свободи людей: підконтрольності, гарантованості та стабільності; демократизму, справедливості, ефективності [12, с. 59].

Принципи, якими мають керуватися органи державної влади безпосередньо в рамках своєї діяльності, і мають законодавче закріплення, містяться в Законі України «Про державну службу» [7]: «1) верховенства права – забезпечення пріоритету прав і свобод людини і громадянина відповідно до Конституції України, що визначають зміст та спрямованість діяльності державного службовця під час виконання завдань і функцій держави; 2) законності – обов'язок державного службовця діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України; 3) професіоналізму – компетентне, об'єктивне і неупереджене виконання посадових обов'язків, постійне підвищення державним службовцем рівня своєї професійної компетентності, вільне володіння державною мовою і, за потреби, англійською мовою, а також мовою корінних народів або мовою національних меншин, визначеною відповідно до закону; 4) патріотизму – відданість та вірне служіння Українському народові; 5) доброчесності – спрямованість дій державного службовця на захист публічних інтересів та відмова державного службовця від превалювання приватного інтересу під час здійснення наданих йому повноважень; 6) ефективності – раціональне і результативне використання ресурсів для досягнення цілей державної політики; 7) забезпечення рівного доступу до державної служби - заборона всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження; 8) політичної неупередженості – недопущення впливу політичних поглядів на дії та рішення державного службовця, а також утримання від демонстрації свого ставлення до політичних партій, демонстрації власних політичних поглядів під час виконання посадових обов'язків; 9) прозорості – відкритість інформації про діяльність державного службовця, крім випадків, визначених Конституцією та законами України; 10) стабільності – призначення державних службовців безстроково, крім випадків, визначених законом, незалежність персонального складу державної служби від змін політичного керівництва держави та державних органів» [7].

Серед спеціальних принципів виділимо принцип, який є відносно новим в Україні та в діяльності органів державної влади, на які покладені завдання із забезпечення публічної безпеки і порядку, є принцип взаємодії з населенням на засадах партнерства. Ст. 11 Закону України «Про Національну поліцію» зазначається, що діяльність поліції здійснюється в тісній співпраці та взаємодії з населенням, територіальними громадами та громадськими об'єднаннями на засадах партнерства і спрямована на задоволення їхніх потреб а головним критерієм оцінки ефективності діяльності поліції є рівень довіри населення [9].

Висновки. Отже, можна зробити наступні висновки:

1. принципи принципами державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку це – керівні засади або ідеї, які визначають зміст зазначеної державної політики, це система цінностей, на основі яких така політика має формуватися і реалізовуватися, принципи такої мають міститися не лише у нормативно-правових актах, які визначають адміністративно-правовий статус органів державної влади, на яких покладене завдання із реалізації такої політики, вони мають дотримуватися у діяльності, тобто у процесі виконання посадовими особами своїх повноважень;

2. принципи державної політики у сфері підтримання публічної безпеки і порядку можна умовно поділити на загальні принципи, на основі яких має формуватися державна політика у сфері підтримання публічної безпеки і порядку, які мають бути закріплені у нормативно-правових актах. До другої групи варто віднести ті спеціальні принципи, якими керуються органи виконавчої влади безпосередньо в процесі виконання власних повноважень.

3. Перелік принципів не є вичерпним, я їх групування є відносним та умовним. До основних принципів, на яких має формуватися політика у сфері підтримання публічної

безпеки і порядку відносяться принципи правової держави, демократизму, верховенства права, цивільного контролю над органами, на які покладені завдання із підтримання публічної безпеки і порядку, принцип пріоритету інтересів суспільства та громадян над державними інтересами. До спеціальних принципів варто віднести ті, що містяться у Законі України «Про державну службу» а також ті, що притаманні виключно органам державної влади, на які покладені завдання із підтримання публічної безпеки і порядку, яких вони мають дотримуватися безпосередньо у процесі виконання своїх обов'язків – принцип взаємодії з населенням на засадах партнерства, безперервності, відкритості та прозорості та ін.

Список використаних джерел:

1. Василенко В. М. Принципи громадського контролю за діяльністю національної поліції. *Європейські перспективи*. 2018. № 4. С. 93–99

2. Ващілін Р. Принципи громадського контролю за діяльністю Національної поліції України. *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2022. № 4 (119). С. 386–392

3. Загальна теорія держави і права: підручник / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко [та ін.]; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с.

4. Зайчук О.В. Принципи права в контексті розвитку загальної теорії держави і права. *Альманах права*. 2012. Вип. 3. С. 22–28.

5. Неугодніков А. Контроль як функція публічного адміністрування: поняття та принципи реалізації. *Вісник Чернівецького факультету Національного університету «Одеська юридична академія».* № 4. 2019. 58-69. URL: http://chernvisn.onua.edu.ua/index.php/chern/issue/view/1.

6. Погребняк С.П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика): монографія. Харків: Право, 2008. 240 с.

7. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text

8. Про національну безпеку України: Закон України від 21 червня 2018 року № 2469-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2469-19#Text

9. Про Національну поліцію: Закон України від 2 лип. 2015 р. № 580-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#n1123

10. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: навчальний посібник. Київ: Атіка. 2001. 176 с.

11. Репело В.В. Адміністративно-правові засади діяльності Державної міграційної служби України. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право». Дніпропетровський державний університет внутрішніх справ, Дніпро, 2021. 260 с.

12. Середа В.В., Єсімов С.С. Поняття механізму забезпечення правопорядку під час проведення масових заходів. *Науковий вісник* Львівського державного університету внутрішніх справ. 2023, №2. С. 57–65.

13. Старчук О.В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. №2. С. 40–43

14. Уварова О.О. Принципи права у правозастосуванні: загальнотеоретична характеристика: монографія. Харків: «Друкарня Мадрид», 2012. 196 с.

15. Шевченко С.І. Особливості взаємодії Національної поліції з громадськістю в процесі забезпечення публічного порядку. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2017. Випуск 6. С. 123-128.

ФОРОСТЯН О. С.
аспірант кафедри публічного управління та адміністрування
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 342.3
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.83

ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті досліджено шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Автором доводиться позиція про те, що із загального напряму міжнародної співпраці, як одного з актуальних інструментів оптимізації функціонування адміністративно-правового механізму діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану, слід також виділити потребу імплементації набутого національного та міжнародного досвіду у систему освіти поліцейських.

Також слід підкреслити, що на процеси інтеграції механізмів антикорупційної превенції в практичну роботу підрозділів поліції та окремих поліцейських не може впливати правовий режим воєнного стану оскільки ця вимога, перш за все, характеризується, як обов'язкова та непорушна умова інтеграції України до ЄС.

Крім цього, слід врахувати, що організація робочого процесу окремих підрозділів Національної поліції України, щодо запобігання корупційним проявам всередині відомства мають свої особливості та в деяких підрозділах, що тимчасово змінили місце дислокації або несуть службу в особливих обставинах та умовах, наприклад на прифронтовій території чи в адміністративно-територіальній одиниці, що має близьке географічне розташування до державного кордону з агресором.

Належить також зауважити, що правовий режим воєнного стану безпосередньо та суттєво вплинув на процеси кооперації з іншими державними органами в частині не лише запобігання корупційних проявів в поліції, а й спільного виконання поставлених завдань, щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина на території держави, підтримання публічної та громадської безпеки і порядку, а також забезпечення відсічі агресору в умовах інтенсивних бойових дій, в тому числі у спосіб забезпечення дотримання контрольно-пропускного режиму на прифронтовій території, реалізації стабілізаційних заходів пов'язаних із профілактикою серед населення на прифронтовій та деокупованій території України.

Перспектива подальшого дослідження інституту адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану полягає в необхідності структурно-правового аналізу відповідного утворення, в частині наданні характеристики міжнародному досвіду функціонування зазначеного інституту.

Ключові слова: *забезпечення прав людини, механізм регулювання, поліція, адміністративне право, правоохорона та правопорядок, внутрішньоорганізаційна діяльність, компетенція в умовах війни, правове регулювання, режим воєнного стану.*

Forostian O. S. Foreign experience of administrative and legal regulation of the activities of the National Police of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law

The article examines ways to improve the administrative and legal regulation of the activities of the National Police of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law.

The author proves the position that from the general direction of international cooperation, as one of the relevant tools for optimizing the functioning of the administrative and legal mechanism of the National Police of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law, it is also necessary to highlight the need to implement the acquired national and international experience in the system of education of police officers.

It should also be emphasized that the processes of integrating anti-corruption prevention mechanisms into the practical work of police units and individual police officers cannot be affected by the legal regime of martial law, since this requirement, first of all, is characterized as a mandatory and inviolable condition for Ukraine's integration into the EU.

In addition, it should be taken into account that the organization of the work process of individual units of the National Police of Ukraine to prevent corruption within the agency has its own characteristics in some units that have temporarily changed their place of deployment or serve in special circumstances and conditions, for example, in the frontline territory or in an administrative-territorial unit that has a close geographical location to the state border with the aggressor.

It should also be noted that the legal regime of martial law has directly and significantly affected the processes of cooperation with other state bodies in terms of not only preventing corruption in the police, but also joint implementation of tasks to ensure human and civil rights and freedoms on the territory of the state, maintaining public and public safety and order, as well as repelling the aggressor in conditions of intense hostilities. including in the way of ensuring compliance with the checkpoint regime in the frontline territory, the implementation of stabilization measures related to prevention among the population in the frontline and de-occupied territory of Ukraine.

Prospect for further research of the institute of administrative and legal regulation of the activities of the National Police of Ukraine in the conditions of the legal regime of martial law lies in the need for structural and legal analysis of the relevant entity, in terms of characterizing the international experience of the functioning of this institution.

Key words: *ensuring human rights, regulatory mechanism, police, administrative law, law enforcement and law enforcement, internal organizational activities, competence in wartime, legal regulation, martial law regime.*

Актуальність тематики. Удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності будь-яких органів порядку в умовах надзвичайних правових режимів, перш за все зумовлено існуванням об'єктивних безпекових факторів, що безпосередньо покладають додаткові обов'язки на зазначені органи державної влади та формують необхідність більш комплексного й ґрунтовного утвердження та захисту інституту прав і свобод людини і громадянина. На вашу думку, посилаючись на позиції вчених і дослідників, безперечно, основними шляхами удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану, є посилення та укріплення структури нормативно-правового забезпечення діяльності відповідного органу державної влади та загальних конструкційних особливостей дії відповідного правового

режиму, а також оптимізація процесів ефективного правозастосування регламентованих законодавством України норм, під час практичної діяльності із охорони публічної безпеки і порядку, захисту прав і свобод людини і громадянина та виконання інших завдань покладених на Національну поліцію України.

Водночас, у процесі окреслення шляхів удосконалення зазначеного інституту адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану, на нашу думку, належить використати позиції авторитетних українських вчених та дослідників, а також міжнародний досвід проаналізований у попередньому підрозділі, що дозволить суттєво укріпити та обґрунтувати нашу позицію, щодо реалізації окресленого процесу.

Метою статті є аналіз шляхів удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану. Це в свою чергу зумовлює необхідність розв'язання таких дослідницьких завдань, як: 1. Окреслення підходів до розуміння понятійно-категоріального апарату, щодо вивчення адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану; 2. Обґрунтування низки ефективних інструментів, щодо удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності органів правопорядку та розкриття шляхів імплементації їх у правозастосовну практику; 3. Підведення підсумків щодо оптимізації змістовного апарату інституту адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Об'єктом статті виступають суспільні відносини, в сфері адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України.

Предметом дослідження є шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу статті. Вдосконалення діяльності Національної поліції України у військовій сфері є важливим завданням, оскільки поліція може виконувати ряд функцій, пов'язаних з підтриманням правопорядку та безпеки в умовах воєнного конфлікту. Ось декілька можливих напрямків вдосконалення діяльності поліції у військовій сфері: співпраця з військовими: Поліція повинна розвивати ефективну співпрацю з військовими структурами для координації дій і обміну інформацією. Це може включати спільні навчання, розробку спільних стратегій та тактик, а також обмін досвідом; удосконалення кваліфікації персоналу: Поліцейський персонал, який працює в військовій сфері, повинен мати відповідну підготовку та кваліфікацію. Це включає знання військової термінології, стратегій та тактик, а також навички роботи в умовах воєнного конфлікту. Регулярна підвищення кваліфікації та тренування можуть допомогти поліцейському персоналу бути готовим до викликів, що стоять перед ними. 3. Збільшення ролі в розслідуванні воєнних злочинів: У військовій сфері поліція може брати участь в розслідуванні воєнних злочинів, таких як злочини проти цивільного населення,злочини військових осіб тощо. Вдосконалення правових механізмів та процедур для розслідування цих злочинів може забезпечити заборону безкарності та притягнення винних осіб до відповідальності; забезпечення безпеки громадян: В умовах воєнного конфлікту безпека громадян є пріоритетним завданням поліції. Поліція повинна брати активну участь у забезпеченні безпеки населення, включаючи охорону громадського порядку, патрулювання, забезпечення безпеки інфраструктури тощо; розвиток співробітництва з міжнародними партнерами: В умовах воєнного конфлікту важлива роль належить співпраці з міжнародними правоохоронними структурами та організаціями. Взаємодія з ними може включати обмін розвідувальною інформацією, надання допомоги та підтримки, а також спільне проведення операцій. Ці напрямки можуть допомогти вдосконалити діяльність Національної поліції України у військовій сфері та забезпечити ефективне функціонування поліційних органів під час воєнного конфлікту [1]. На нашу думку, належить цілком і повністю погодитися з позицією автора, щодо запропонованих шляхів оптимізації адміністративно-правового регулювання діяльності Національної поліції України, оскільки

спираючись на вже зазначене слід додатково обґрунтувати, що, як посилення внутрішнього механізму управління діяльністю поліцією, так і розширення зовнішньої комунікації є надзвичайно важливими аспектами, з огляду на сучасні безпекові виклики, що стоять перед правоохороною, а також амбітні державницькі цілі, що мають бути досягнуті силами всієї держави.

Серед основних переваг адміністративно-правового регулювання міжнародного співробітництва поліції в досліджених державах, які, на нашу думку, повинні бути обов'язково враховані під час удосконалення механізму адміністративно-правового регулювання міжнародного співробітництва в діяльності Національної поліції України з метою більш якісного та ефективного забезпечення їх діяльності, є такі: запровадження спеціальних міжнародних програм із підготовки, перепідготовки, підвищення кваліфікації (стажування) поліцейських кадрів з питань налагодження інституту міжнародного співробітництва в різних сферах їхньої діяльності; налагодження тісних партнерських міжнародних взаємовідносин у сфері експертно-криміналістичного забезпечення між науково-дослідними експертно-криміналістичними центрами МВС України; створення розгалуженої мережі консультативних центрів при закладах зі специфічними умовами навчання системи МВС України з метою імплементації в навчальний процес механізмів міжнародної взаємодії курсантів та слухачів магістратури й представників іноземних поліцейських (правоохоронних) організацій, установ та служб; забезпечення глибокої та системної взаємодії Департаменту міжнародного співробітництва МВС України з іншими міжнародними поліцейськими відомствами та службами; посилення ролі Департаменту міжнародного співробітництва Національної поліції України як координаційного центру взаємодії органів та підрозділів Національної поліції України з іншими міжнародними правоохоронними організаціями, іноземними поліцейськими органами та службами; активне впровадження електронної взаємодії між підрозділами протидії кіберзлочинності; налагодження міжнародних механізмів щодо проведення оперативно-розшукової діяльності; започаткування етичного кодексу для поліцейських з питань етичних стандартів міжнародного поліцейського співробітництва [2; 1]. Слід звернути увагу на тому, що міжнародна співпраця Національної поліції України, з огляду на необхідність інституційного посилення механізму адміністративно-правового регулювання її діяльності крізь призму норм, що регулюють дію правового режиму воєнного стану на території України, перш за все, передбачає комплексний підхід, що охоплює не лише процеси управління Національною поліцією України під час безпосереднього виконання нею завдань, а й освітні аспекти, що охоплюють процеси підготовки поліцейських та їх післядипломної освіти.

Переважна більшість соціологічних досліджень стверджують, що вдосконалення антикорупційного законодавства є пріоритетною, першочерговою сходинкою в напрямку покращення результативності у боротьбі з проявами корупції, підвищення її ефективності. Також, однією з найбільш важливих антикорупційних засад превентивного характеру є конкурсний відбір на посади в Національній поліції України. У статті 52 Закону України «Про Національну поліцію» вказано, що конкурс проводиться відповідно до Типового порядку проведення конкурсу на службу до поліції та/або зайняття вакантної посади, що затверджується Міністром внутрішніх справ України [3; 4]. Таким чином, одним із найбільш пріоритетних напрямів оптимізації адміністративно-правового механізму функціонування Національної поліції України, у тому числі під час дії правового режиму воєнного стану, має бути удосконалення антикорупційної діяльності, оскільки цей напрям прямопропорційно впливає на здатність всієї поліції ефективно виконувати покладені завдання. Крім цього, посилаючись на позицію автора слід зауважити, що кадровий добір до лав Національної поліції України також проводиться з урахуванням вимог антикорупційного законодавства, що має бути безумовно дотримано, в тому числі під час дії правового режиму воєнного стану.

У залежності від змісту дій, що виконуються, представляється доцільним виділити напрями вдосконалення адміністративно-правового забезпечення управлінської діяльності органів Національної поліції України з реалізації правозахисної функції держави, як от вдосконалення правотворчої (нормотворчої), правозастосовної і правоохоронної діяльності.

Будучи основними складовими частинами адміністративно-правового забезпечення управлінської діяльності органів Національної поліції України, ці категорії виступають як юридичні способи зовнішнього вираження і внутрішньої організації адміністративно-управлінської діяльності. Вони спрямовані на організацію виконання конкретними суб'єктами своїх прав і обов'язків. Разом із тим кожна з них відрізняється специфічним змістом і особливим юридичним оформленням відповідних дій [5]. Слід зауважити, що оскільки поліція зобов'язана діяти виключно в межах і у спосіб прямо передбачені нормами законодавства України важливість чіткого та логічного нормативно-правового забезпечення адміністративно-правового регулювання її діяльності, зокрема і в умовах дії правового режиму воєнного стану, прямопропорційно впливає на її ж здатність до виконання визначених до кола компетенції завдань, зокрема щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина під час дії правового режиму воєнного стану на території України, а також забезпечення правопорядку та виконання завдань із відсічі збройної агресії проти України.

Слід наголосити на тому, що втіленню в життя механізму адміністративно-правового регулювання запобігання корупції в органах Національної поліції України має бути притаманний комплексний характер, необхідно обов'язково враховувати всі без виключення рівні оцінювання корупційних ризиків, зокрема на таких стадіях: створення та прийняття відомчих актів; інтеграція механізмів антикорупційної превенції в практичну роботу підрозділів поліції та окремих поліцейських; організація робочого процесу окремих підрозділів Національної поліції України щодо запобігання корупційним проявам всередині відомства; кооперація з іншими державними органами в частині запобігання корупційних проявів в поліції; громадський контроль за діяльністю органів Національної поліції України [3]. На нашу думку окреслені автором аспекти необхідно дещо деталізувати з урахуванням особливостей та безпекових вимог в умовах дії правового режиму воєнного стану. Так, до прикладу, особливості створення та прийняття відомчих актів на період дії правового режиму воєнного стану характеризується неабиякою динамікою, що потребує необхідності встановлення додаткових механізмів їх перевірки на внутрішню відповідність іншим нормам законодавства України та законодавства Європейського союзу з огляду на подальший вступ нашої країни до цього міждержавного утворення.

Висновки. Отже, на нашу думку, із загального напряму міжнародної співпраці, як одного з актуальних інструментів оптимізації функціонування адміністративно-правового механізму діяльності Національної поліції України в умовах дії правового режиму воєнного стану, слід також виділити потребу імплементації набутого національного та міжнародного досвіду у систему освіти поліцейських.

Також слід підкреслити, що на процеси інтеграції механізмів антикорупційної превенції в практичну роботу підрозділів поліції та окремих поліцейських не може впливати правовий режим воєнного стану оскільки ця вимога, перш за все, характеризується, як обов'язкова та непорушна умова інтеграції України до ЄС. Крім цього, слід врахувати, що організація робочого процесу окремих підрозділів Національної поліції України, щодо запобігання корупційним проявам всередині відомства мають свої особливості та в деяких підрозділах, що тимчасово змінили місце дислокації або несуть службу в особливих обставинах та умовах, наприклад на прифронтовій території чи в адміністративно-територіальній одиниці, що має близьке географічне розташування до державного кордону з агресором.

Належить також зауважити, що правовий режим воєнного стану безпосередньо та суттєво вплинув на процеси кооперації з іншими державними органами в частині не лише запобігання корупційних проявів в поліції, а й спільного виконання поставлених завдань, щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина на території держави, підтримання публічної та громадської безпеки і порядку, а також забезпечення відсічі агресору в умовах інтенсивних бойових дій, в тому числі у спосіб забезпечення дотримання контрольно-пропускного режиму на прифронтовій території, реалізації стабілізаційних заходів пов'язаних із профілактикою серед населення на прифронтовій та деокупованій території України.

Список використаних джерел:

1. Дракохруст Т.В., Герасимів В.М. Перспективи вдосконалення діяльності Національної поліції України в умовах збройної агресії росії проти України. № 14 (2023): *Наукові* записки. Серія : Право. URL: https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/257/259

2. Ангеліна Калайда, Зарубіжний досвід адміністративно-правового регулювання міжнародного співробітництва в діяльності поліції. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/11/20.pdf

3. Кирюха К.І., Напрями підвищення ефективності адміністративно-правового регулювання запобігання корупції в органах Національної поліції України. *Науковий* вісник Ужгородського Національного Університету, 2022. Серія ПРАВО. Випуск 73: частина 2. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2022/11/7-1.pdf

4. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII : станом на 1 січ. 2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

5. Грохольський В. Л. Адміністративно-правове забезпечення діяльності органів Національної поліції України з удосконалення реалізації правозахисної функції держави. Південноукраїнський правничий часопис. URL: http://www.sulj.oduvs.od.ua/archive/2019/4/part_3/32.pdf

ВОРОБЕЙ П. А.
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0003-2470-1920

КОВАЛЬЧУК С. О.
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінального процесу та криміналістики
(Івано-Франківський навчально-науковий юридичний інститут Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0001-6285-099X

МІРОШНИЧЕНКО С. С.
професор кафедри кримінального права,
процесу та криміналістики
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0000-0002-4215-1603

УДК 343.13
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.84

ПОНЯТТЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ СЛІДЧОГО ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ

Актуальність теми статті зумовлена тим, що, незважаючи на ґрунтовність проведених наукових розвідок із проблематики процесуального статусу слідчого, низка питань, зокрема й теоретико-правового характеру, потребує подальшого дослідження. Актуальність зазначеної проблематики зумовила постановку як мети статті розкрити на основі норм кримінального процесуального закону, інших нормативно-правових актів і доктринальних підходів поняття процесуального статусу слідчого. Розкрито поняття правового статусу, сформульовані в загальнотеоретичній юриспруденції та доктрині кримінального процесу, і вказано на притаманний їм уніфікований характер. Звернено увагу на широке використання терміна «процесуальний статус» і встановлено співвідношення правових категорій «правовий статус» і «процесуальний статус». Схарактеризовано доктринальні підходи до визначення поняття «процесуальний статус слідчого» та звернено увагу на доцільність його розкриття з урахуванням таких уточнень: 1) відображення правової природи процесуального статусу слідчого як системи елементів, що складають його структуру; 2) недоцільність обмеження його регламентації виключно нормами

кримінального процесуального закону; 3) наведення у визначенні всіх елементів структури процесуального статусу слідчого. За результатами проведеного дослідження у структурі процесуального статусу слідчого виокремлено такі елементи: 1) кримінальну процесуальну функцію, виконувану ним; 2) процесуальну компетенцію слідчого (предмет його відання і сукупність наданих йому процесуальних повноважень); 3) процесуальні гарантії діяльності слідчого; 4) його відповідальність. З урахуванням наведеної структури і висловлених зауважень до розуміння поняття наведено авторське визначення поняття «процесуальний статус слідчого» як нормативно закріпленої системної характеристики, що відображає його процесуальну компетенцію та гарантії діяльності слідчого, надані йому задля виконання кримінальної процесуальної функції з досудового розслідування кримінальних правопорушень, і його відповідальність у разі невиконання або неналежного виконання покладених на нього обов'язків.

Ключові слова: *слідчий, правовий статус, процесуальний статус, повноваження, процесуальні повноваження, компетенція, предмет відання, учасники кримінального провадження.*

Vorobei P. A., Kovalchuk S. O., Miroshnychenko S. S. The concept of procedural status of an investigator as a participant in criminal proceedings

The relevance of the topic of the article is due to the fact that despite the thoroughness of the scientific research conducted on the issues of the procedural status of an investigator, a number of issues, including those of a theoretical and legal nature, require further research. The relevance of this issue has led to the aim of the article to elaborate on the concept of procedural status of an investigator based on the provisions of the criminal procedure law, other legal acts and doctrinal approaches. The author reveals the concepts of legal status formulated in the general theoretical jurisprudence and the doctrine of criminal procedure and points out their inherent unified nature. Attention is drawn to the widespread use of the term «procedural status» and the author establishes the correlation between the legal categories «legal status» and «procedural status». The author characterizes the doctrinal approaches to the definition of the concept of «procedural status of an investigator» and draws attention to the expediency of its disclosure with due regard to the following clarifications 1) reflection of the legal nature of the procedural status of an investigator as a system of elements which constitute its structure; 2) inexpediency of limiting its regulation to the provisions of the criminal procedure law only; 3) inclusion in the definition of all elements of the structure of the procedural status of an investigator. Based on the results of the study, the following elements are distinguished in the structure of the investigator's procedural status 1) criminal procedural function performed by him; 2) procedural competence of the investigator (the subject matter of his jurisdiction and the totality of procedural powers granted to him); 3) procedural guarantees of the investigator's activity; 4) his responsibility. Given the above structure and the comments made on the understanding of the concept, the author provides the author's definition of the concept of «procedural status of an investigator» as a statutory systemic characteristic which reflects his procedural competence and guarantees of investigator's activities provided to him for the purpose of performing the criminal procedural function of pre-trial investigation of criminal offenses, and his liability in case of non-performance or improper performance of his duties.

Key words: *investigator, legal status, procedural status, powers, procedural powers, competence, subject matter of jurisdiction, participants to criminal proceedings.*

Постановка проблеми. Учасником кримінального провадження з боку обвинувачення є слідчий – службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу Державного бюро розслідувань, органу Бюро економічної безпеки України, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень (пункт 19 частини 1 статті 3 КПК України) [1]. Правовому регулюванню процесуальної діяльності слідчого в нормах кримінального процесуального закону присвячена істотна увага як у контексті закріплення загальних положень кримінального провадження та визначення процесуального статусу його учасників, так і в контексті визначення механізму збирання, перевірки та оцінювання доказів, порядку проведення слідчих (розшукових), негласних слідчих (розшукових) та інших процесуальних дій. При цьому правове регулювання процесуальної діяльності слідчого здійснюється законодавцем через визначення його повноважень під час здійснення досудового розслідування кримінальних проваджень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню процесуального статусу слідчого присвячено наукові праці О. Бауліна, І. Гловюк, М. Городецької, В. Гринюка, І. Зіньковського, О. Кіпера, Н. Карпова, О. Лисецького, Л. Лобойка, О. Марочкіна, В. Сидорчука, М. Стоянова, М. Цуцкірідзе та інших вітчизняних учених. Проведені ними наукові розвідки закладають теоретичні підвалини для визначення як теоретичних основ, пов'язаних із розкриттям поняття та структури процесуального статусу слідчого, так і практичних проблем здійснення його діяльності з досудового розслідування кримінальних проваджень. Незважаючи на ґрунтовність проведених наукових розвідок, низка питань, зокрема й теоретико-правового характеру, потребують подальшого дослідження, що повною мірою стосується поняття процесуального статусу слідчого.

Метою статті є розкриття на основі норм кримінального процесуального закону, інших нормативно-правових актів і доктринальних підходів поняття процесуального статусу слідчого.

Виклад основного матеріалу. Для характеристики учасників кримінального провадження вчені використовують терміни «правовий статус» і «процесуальний статус», що зумовлює необхідність їх дослідження задля встановлення співвідношення їх понять.

Поняття правового статусу загалом ґрунтується на його дефініції, сформульованій у загальнотеоретичній юриспруденції. Так, О. Скакун, оперуючи поняттям «правовий статус людини», визначає його як «юридично закріплене становище людини в суспільстві, відповідно до якого фізична особа як суб'єкт права вступає у правовідносини, координує свою діяльність і поведінку в суспільстві» [2, с. 57]. З уточненнями стосовно структури правового статусу наведена дефініція використовується в доктрині кримінального процесу. Так, О. Лисецький указує, що «правовий статус – це юридично унормоване становище суб'єкта у правотворчому та правореалізаційному процесі, структуру якого становлять права, завдання і відповідальність» [3, с. 25]. Схоже визначення правового статусу наводить В. Сидорчук, на думку якого, «правовий статус – це регламентовані діючими нормативно-правовими актами функції, права, обов'язки та відповідальність, які формально визначають становище суб'єкта у взаємодії його із іншими суб'єктами правового життя» [4, с. 21]. Звертаючись до аналізу наведених визначень, потрібно відзначити, що вони надають загальне розуміння статусу, зокрема й конкретного суб'єкта як учасника відповідних правовідносин, у зв'язку з чим мають уніфікований характер. Водночас дефініції правового статусу не дозволяють сформувати уявлення стосовно особливостей сфери правового регулювання, в якій формуються ті або інші правовідносини, зокрема й кримінального провадження.

Поряд із терміном «правовий статус» учені широко оперують терміном «процесуальний статус» у контексті дослідження статусу учасників провадження загалом або конкретних учасників правовідносин, зокрема кримінальних процесуальних. Здійснюючи аналіз цих правових категорій у контексті кримінального провадження, І. Гловюк вказує, що «категорію «кримінально-процесуальний статус» слід розглядати як спеціальну щодо категорії

«правовий статус»» [5, с. 58]. Поділяючи таку позицію щодо співвідношення зазначених правових категорій, потрібно уточнити, що стосовно слідчого, який може бути учасником лише кримінального процесу, доречно використовувати термін «процесуальний статус», поряд з яким виокремлювати адміністративно-правовий статус слідчого.

Загалом поняття процесуального статусу поза конкретизацією до застосування до певного учасника провадження (кримінального, цивільного, адміністративного, господарського) визначає В. Сидорчук, який відзначає, що «процесуальний статус – регламентована відповідним процесуальним законодавством характеристика суб'єкта щодо виконання покладених на нього функцій через реалізацію закріплених у профільному законодавстві повноважень, які визначають його місце у відповідній системі суб'єктів процесу, з метою виконання завдань того виду провадження, в якому він бере участь» [4, с. 24]. Наведена дефініція по суті є міжгалузевим визначенням процесуального статусу учасника провадження і в її межах міститься вказівка на: 1) систему елементів, які становлять процесуальний статус; 2) визначення за допомогою виокремлення цих елементів місця учасника провадження в системі його учасників; 3) нормативну регламентацію елементів процесуального статусу у процесуальному законодавстві.

У доктрині кримінального процесу значна увага вчених присвячена визначенню поняття процесуального статусу слідчого, хоча серед них відсутній однозначний підхід щодо розкриття як правової природи його процесуального статусу, так і системи тих елементів, які охоплюються ним. Так, О. Литвинчук розглядає процесуальний статус слідчого як «систему закріплених у кримінальному процесуальному законі функцій, прав і обов'язків, процесуальних гарантій діяльності та відповідальності слідчого за порушення норм цього закону, що відображає його фактичне положення у взаємовідносинах з іншими учасниками кримінального процесу в ході провадження досудового слідства» [6, с. 9]. Дещо з інших позицій це поняття визначають В. Сидорчук і М. Стоянов, які відзначають, що «процесуальний статус слідчого – це регламентована КПК діяльність слідчого щодо виконання покладених на нього функцій відповідного органу досудового розслідування через реалізацію закріплених у КПК повноважень, які визначають його місце в системі суб'єктів кримінального процесу, задля виконання завдань кримінального провадження» [7, с. 170]. Аналіз наведених визначень свідчить, що ознаки процесуального статусу слідчого, які виокремлюються вченими, відповідають ознакам процесуального статусу загалом і конкретизуються стосовно цього учасника кримінального провадження. Проте зазначені дефініції поняття процесуального статусу підлягають уточненню з урахуванням декількох зауважень.

По-перше, їх співставлення свідчить про відмінність підходів учених до визначення правової природи процесуального статусу слідчого: в першому випадку мова йде про нього як систему елементів, які визначають його місце в системі учасників кримінального провадження, а в другому – про характеристику діяльності слідчого крізь призму його функцій і повноважень. Водночас процесуальний статус будь-якого учасника кримінального провадження, зокрема й слідчого, відображає його правове становище. Унаслідок цього процесуальний статус слідчого за своєю правовою природою має розглядатися як система елементів, що дозволяє розкрити його правове становище та не може характеризуватися як процесуальна діяльність цього учасника кримінального провадження.

По-друге, у наведених визначеннях процесуальний статус слідчого розглядається в контексті його нормативної регламентації в нормах кримінального процесуального закону – КПК України. Натомість елементи процесуального статусу слідчого знаходять свою конкретизацію в підзаконних нормативно-правових і відомчих актах відповідних правоохоронних органів та інших центральних органів державної влади. Наприклад, Порядок зберігання речових доказів стороною обвинувачення, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19.11.2012 р., визначає повноваження слідчого щодо зберігання речових доказів [8]. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та

використання їх результатів у кримінальному провадженні, затверджена наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5, передбачає права слідчого в ході проведення зазначених процесуальних дій [9]. Розділ VI Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України, затвердженого наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.07.2017 р. № 570 і зареєстрованого в Міністерстві юстиції України 27.07.2017 р. за № 918/30786, закріплює права й обов'язки слідчих та гарантії їх процесуальної незалежності [10]. Відповідно характеристика процесуального статусу слідчого не має обмежуватися регламентацією системи його елементів виключно в нормах кримінального процесуального закону.

По-третє, відстоюючи позицію про доцільність врахування у визначенні процесуального статусу слідчого системи елементів, які його становлять, вчені по-різному розкривають їх коло. Це пов'язано з відсутністю в доктрині кримінального процесу усталеного підходу до розуміння структури процесуального статусу учасників кримінального провадження, зокрема й слідчого. Так, О. Лисецький відзначає, що процесуальний статус слідчого «змістовно містить сукупність таких елементів: функції (основні напрями кримінальної процесуальної діяльності); завдання; повноваження (права та обов'язки); процесуальна самостійність; гарантії законності та обґрунтованості діяльності; процесуально-правова відповідальність» [3, с. 25]. Схожим чином структуру процесуального статусу слідчого визначає В. Сидорчук, на думку якого, він «складається з наступних елементів: кримінально-процесуальна функція, яка реалізується слідчим; компетенція, якою наділений слідчий для реалізації покладених на нього функцій (функції) і завдань кримінального провадження; зв'язок слідчого з іншими суб'єктами кримінального процесу, який залежить від покладених на нього повноважень і щодо слідчого характеризується двома складовими: процесуальною самостійністю і процесуальною незалежністю; відповідальність слідчого, яка передбачена законом» [4, с. 183]. Відзначаючи істотну наближеність наведених підходів, водночас потрібно констатувати неврахування в першому з них предмета відання слідчого та обмеження в ньому відповідальності слідчого виключно процесуальною відповідальністю, а також неврахування в другому з цих підходів інших процесуальних гарантій діяльності слідчого, окрім його процесуальної самостійності та незалежності.

Висновки. У структурі процесуального статусу слідчого доречно виокремлювати такі елементи: 1) кримінальну процесуальну функцію, виконувану ним; 2) процесуальну компетенцію слідчого (предмет його відання і сукупність наданих йому процесуальних повноважень); 3) процесуальні гарантії діяльності слідчого; 4) його відповідальність.

З урахуванням наведеної структури і висловлених зауважень до розуміння поняття процесуальний статус слідчого доцільно визначити як нормативно закріплену системну характеристику, що відображає процесуальну компетенцію та гарантії діяльності слідчого, надані йому задля виконання кримінальної процесуальної функції з досудового розслідування кримінальних правопорушень, і його відповідальність у разі невиконання або неналежного виконання покладених на нього обов'язків.

Список використаних джерел:

1. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 р. № 4651-VI. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17.

2. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: підручник. 2-ге вид. Київ: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 520 с.

3. Лисецький О.О. Слідчий як суб'єкт кримінального провадження: дис… канд.. юр. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність. Київ, 2018. 220 с.

4. Сидорчук В.В. Процесуальний статус слідчого, який розслідує корупційні злочини: дис. … д-ра філософії: 081 – Право. Одеса, 2022. 244 с.

5. Главюк І. В. Кримінальнопроцесуальні функції: теорія, методологія та практика реалізації на основі положень Кримінального процесуального кодексу 2012 р.: монографія. Одеса: Юридична література, 2015. 712 с.

6. Литвинчук О.І. Процесуальний статус слідчого в кримінальному процесі України: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза. Луганськ, 2007. 234 с.

7. Сидорчук В.В., Стоянов М.М. Поняття процесуального статусу слідчого, його складники. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2021. Вип. 2. С. 167-171.

8. Порядок зберігання речових доказів стороною обвинувачення, їх реалізації, технологічної переробки, знищення, здійснення витрат, пов'язаних з їх зберіганням і пересиланням, схоронності тимчасово вилученого майна під час кримінального провадження, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 19.11.2012 р. № 1104. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1104-2012-п.

9. Інструкція про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні, затверджена Наказом Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 р. № 114/1042/516/1199/936/1687/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12.

10. Положення про слідчі підрозділи Національної поліції України, затверджене наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.07.2017 р. № 570 і зареєстроване в Міністерстві юстиції України 27.07.2017 р. за № 918/30786. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0918-17.

КАЗАНЧУК І. Д.
кандидат юридичних наук, професор,
доцент кафедри адміністративного права
та процесу
(Навчально-науковий інститут
№ 3 Харківського національного
університету внутрішніх справ)
ORCID ID: 0000-0003-4269-2749

КОБЗАР О. Ф.
доктор юридичних наук, професор,
начальник факультету забезпечення
державної безпеки
(Київський інститут Національної
гвардії України)
ORCID ID: 0000-0002-5422-235

УДК 351:98
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.85

ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В РАМКАХ ЙОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ В УМОВАХ ДІЇ В УКРАЇНІ ВОЄННОГО СТАНУ

У статті здійснено науковий аналіз змісту та поняття «правовий статус» та «адміністративно-правовий статус» слідчого Національної поліції України в рамках його правоохоронної та адміністративної діяльності в умовах воєнного стану з позиції особливостей діяльності слідчих підрозділів Національної поліції. Визначено специфіку завдань, функцій, адміністративних та правоохоронних повноважень слідчих поліції, які здійснюють досудове розслідування, як ключових елементів правового статусу слідчого, що є важливим для усвідомлення значущості та ролі слідчих підрозділів Національної поліції в правоохоронній системі. Доведено, що, спираючись на норми чинного законодавства України, яким урегульовано діяльність слідчих підрозділів Національної поліції, та аналізуючи основні наукові погляди вітчизняних учених, визначено, що адміністративно-правовий статус слідчих поліції включає в себе завдання та функції слідчих підрозділів, їх повноваження, які включають сукупність прав та обов'язків працівників слідчих підрозділів, що закріплені за ними чинним законодавством України, а також юридичну відповідальність за свої дії. Зроблено висновок про те, що адміністративно-правовий статус слідчого Національної поліції України визначає його важливу роль у забезпеченні правопорядку та боротьбі зі злочинністю в країні. Зазначено, що слідчий поліції має широкі повноваження, але водночас несе високу відповідальність за свої дії та рішення. Ураховуючі це, акцентовано увагу на потребі вдосконалення законодавчого регулювання діяльності та чіткого визначення повноважень слідчих, покращення їх професійної підготовки. При цьому дотримання законодавства та етичних норм (доброчесності) є важливими передумовами для успішного виконання слідчими своїх завдань і функцій на благо суспільства і держави.

Ключові слова: *адміністративно-правовий статус, слідчі підрозділи, Національна поліція України, повноваження, правове регулювання.*

Kazanchuk I. D., Kobzar O. F. Features of the activities of an investigator of the National Police of Ukraine within the framework of his administrative and legal status under the conditions of operation in Ukraine during the state of martial

The article provides a scientific analysis of the content and concept of the "legal status" and "administrative-legal status" of an investigator of the National Police of Ukraine within the framework of their law enforcement and administrative activities during martial law, from the perspective of the specific activities of the investigative units of the National Police. The specific tasks, functions, and administrative and law enforcement powers of police investigators, who conduct pre-trial investigations, are identified as key elements of the legal status of an investigator, which is important for understanding the significance and role of the investigative units of the National Police in the law enforcement system. It is demonstrated that, based on the provisions of the current legislation of Ukraine regulating the activities of investigative units of the National Police, and analyzing the main scientific views of domestic scholars, the administrative-legal status of police investigators includes the tasks and functions of the investigative units, their powers, which include a set of rights and duties of the employees of the investigative units as stipulated by the current legislation of Ukraine, as well as legal responsibility for their actions. It is concluded that the administrative-legal status of an investigator of the National Police of Ukraine defines their important role in maintaining law and order and combating crime in the country. It is noted that police investigators have broad powers but also bear high responsibility for their actions and decisions. Considering this, attention is focused on the need to improve legislative regulation of their activities, clearly define their powers, and enhance their professional training. At the same time, adherence to the law and ethical norms (integrity) are important prerequisites for the successful fulfillment of investigators' tasks and functions for the benefit of society and the state.

Key words: *administrative and legal status, investigative units, National Police of Ukraine, powers, legal regulation.*

Постановка проблеми. Після початку збройного нападу російської федерації на територію України та у зв'язку із запровадженням 24 лютого 2022 року в Україні воєнного стану до чинного законодавства України були внесені значні зміни й доповнення, які значно розшили правовий статус слідчих підрозділів Національної поліції України. У сучасних умовах діяльність слідчих підрозділів поліції здійснюється в умовах підвищеного навантаження, що пов'язано з виконанням як безпосередньо функцій з протидії злочинності, так і з виконанням завдань з відсічі та стримування збройної агресії рф. У діяльності слідчих пріоритету набувають виконання таких повноважень, як розслідування військових злочинів, які вчинені військовими країни-агресора. Зокрема, у 2023 році слідчими Національної поліції розпочато понад 54,6 тис. кримінальних проваджень за фактами вчинення злочинів військовослужбовцями збройних сил рф і їх пособниками. Це порушення законів та звичаїв війни, посягання на територіальну цілісність і недоторканність України, колабораційна діяльність, державна зрада, терористичний акт [1]. За таких обставин відповідно від слідчих вимагається не тільки бути професіоналами своєї справи, але й правильно застосовувати норми чинного законодавства під час виконання покладених на них державою повноважень, зокрема й на деокупованих територіях країни.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У загальнотеоретичному аспекті дослідження питань визначення адміністративно-правового статусу Національної поліції загалом, зокрема специфіки функцій та діяльності слідчих підрозділів Національної поліції у рамках правоохоронної системи України, здійснювали такі українські науковці, як Б. Андрусів, О. Гончарук, В. Курило, В. Коваленко, І. Тимченко. Ці науковці зробили чималий внесок

у розкриття проблемних питань, що стосуються правового регулювання діяльності слідчих Національної поліції України.

Метою статті є дослідження повноважень (прав та обов'язків) слідчого поліції як складових його адміністративно-правового статусу, а також визначення особливостей діяльності слідчих підрозділів Національної поліції в межах законодавства України в умовах дії в країни режиму воєнного стану.

Виклад основного матеріалу. Кажучи про адміністративно-правовий статус слідчого поліції, слід зазначити, що це поняття є похідним від такої комплексної юридичної категорії, як «правовий статус», яка, як відзначає А. Панчишин, має чітку стабільну структуру та встановлює характер і принципи взаємодії суб'єктів суспільних відносин між собою, а також визначення прав, обов'язків та гарантій їх реалізації, що визначає місце суб'єкта в системі правовідносин [2, с. 95]. Як доповнює М. Небеська та Н. Оніщенко, правовий статус є системою законодавчо встановлених і гарантованих державою прав, законних інтересів та обов'язків суб'єкта суспільних відносин [3, с. 73]. Тобто можна стверджувати, що правовий статус не обмежується юридичним описом стану особи, а становить собою активний механізм, що регулює та координує взаємодію суб'єктів у суспільних відносинах.

Одним із головних нормативних актів, яким урегульовано основні завдання, повноваження та організацію діяльності Національної поліції, зокрема і слідчих підрозділів, є Закон України «Про Національну поліцію» [4]. Ураховуючи те, що відповідно до статті 13 Закону України «Про Національну поліцію» слідчі підрозділи функціонують у складі Національної поліції і є органами досудового розслідування, що забезпечують досудове розслідування кримінальних правопорушень [4], віднесених до підслідності слідчих органів Національної поліції згідно з кримінальним процесуальним законодавством, відповідно вони мають правовий статус центрального органу виконавчої влади. Унаслідок цього погоджуємося з думкою В. Галунько та І. Глобенко про те, що адміністративно-правовий статус слідчих підрозділів Національної поліції як державного органу включає законодавчо закріплені адміністративні права й обов'язки як суб'єкта правоохоронної діяльності, за допомогою яких реалізується виконання ним поставлених завдань, а також спроможність нести юридичну відповідальність за ухвалені рішення та ведення суспільно-правової діяльності [5, с. 28], яка спрямована на охорону прав і свобод людини, а також інтересів суспільства і держави, протидію злочинності.

Детальніше правовий статус слідчого поліції регламентовано наказом МВС України від 06.07.2017 № 570 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України», в якому вказано, що слідчий – це службова особа органу Національної поліції України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої КПК України, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень [6].

Якщо загальні (основні) завдання слідчого як представника Національної поліції закріплено в Законі України «Про Національну поліцію» [4], то за спеціальним законодавством, тобто відповідно до вказаного вище наказу МВС України від 06.07.2017 № 570, на слідчі підрозділи поліції в рамках виконання правоохоронної функції покладаються такі спеціальні завдання:

1) захист особи, суспільства і держави від кримінальних правопорушень;

2) охорона прав, свобод та законних інтересів учасників кримінального провадження;

3) забезпечення швидкого, повного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень, віднесених до підслідності слідчих органів Національної поліції;

4) забезпечення відшкодування фізичним і юридичним особам шкоди, заподіяної кримінальними правопорушеннями;

5) виявлення причин і умов, які сприяють учиненню кримінальних правопорушень, і вжиття через відповідні органи заходів щодо їх усунення.

Відповідно до покладених на слідчі підрозділи завдань у рамках своїх повноважень вони виконують такі функції:

– усебічне, повне й неупереджене дослідження обставин кримінального провадження, виявлення обставин, що викривають, та тих, що виправдовують підозрюваного,

обвинуваченого, а також обставин, що пом'якшують чи обтяжують його покарання, надання їм належної правової оцінки та забезпечення ухвалення законних і неупереджених процесуальних рішень;

– аналіз слідчої практики, організації і результатів діяльності слідчих, унесення на основі цього в установленому порядку пропозицій щодо підвищення ефективності функціонування слідчих підрозділів, забезпечення правопорядку, посилення боротьби зі злочинністю, інформування населення із зазначених питань через засоби масової інформації;

– розроблення та реалізація заходів щодо дотримання законодавства, зміцнення службової дисципліни, підвищення якості досудового розслідування і скорочення його строків;

– вивчення, узагальнення позитивного досвіду досудового розслідування, упровадження його на практиці та розроблення сучасних методик розслідування окремих видів кримінальних правопорушень;

– організація взаємодії слідчих підрозділів з Офісом Генерального прокурора, регіональними, місцевими прокуратурами, зокрема прокурорами, які здійснюють нагляд за додержанням законів під час проведення досудового розслідування, у формі процесуального керівництва досудовим розслідуванням, органами та підрозділами, що здійснюють оперативно-розшукову і судово-експертну діяльність;

– вивчення практики застосування слідчими норм права і розроблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства України;

– забезпечення підбору, розстановки і виховання кадрів для слідчих підрозділів, підвищення їх кваліфікації та професійної майстерності;

– організація відповідно до КПК України та законів України розгляду і вирішення скарг і заяв громадян, які надходять у зв'язку з проведенням досудового розслідування кримінальних правопорушень. На слідчі підрозділи можуть бути покладені й інші функції, передбачені законодавством [6].

У свою чергу згідно зі спеціальним законодавством до основних прав слідчого належать такі: здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень; отримувати необхідну інформацію та документи від фізичних та юридичних осіб для розслідування; виносити постанови про затримання, обшук та інші слідчі дії в межах повноважень, передбачених КПК України; проводити допити свідків, потерпілих та підозрюваних, складати протоколи і інші процесуальні документи. Також слідчий має право в порядку, передбаченому КПК України, доручати відповідним уповноваженим оперативним підрозділам поліції проведення слідчих (розшукових) дій та негласних слідчих (розшукових) дій. Такі доручення слідчого є обов'язковими для виконання [6].

Щодо обов'язків слідчого можна зробити висновок, що вони охоплюють: дотримання вимог КПК України та законів України, міжнародних договорів, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, під час проведення досудового розслідування; забезпечення повного та об'єктивного вивчення обставин справи, усебічного та неупередженого розслідування кримінальних правопорушень у межах установлених законодавством строків; забезпечення реалізації в повному обсязі прав і законних інтересів усіх учасників кримінального провадження; нерозголошення відомостей, що становлять державну чи іншу таємницю, що охороняється законом, а також збереження конфіденційності інформації про приватне (особисте і сімейне) життя особи та інші відомості, здобуті при розслідуванні кримінальних правопорушень; уникнення будь-яких дій, що ганьблять звання слідчого й можуть викликати сумнів у його об'єктивності та неупередженості; виконання доручень і вказівок прокурора, які надаються в письмовій формі.

Щодо останнього обов'язку слідчого слід наголосити на тому, що невиконання вказівок прокурора може призвести до настання юридичної відповідальності. Так, згідно з ч. 1 ст. 285-8 Кодексу України про адміністративні правопорушення невиконання посадовою особою законних вимог прокурора може призвести до накладення адміністративного штрафу [7].

Як бачимо, робота слідчого Національної поліції України має свої особливості та повноваження, що відрізняє його спеціальний правовий статус від правового статусу

слідчих підрозділів інших правоохоронних органів, зокрема Державного бюро розслідувань [8, с. 211].

По-перше, слідчий за своєю юридичної основою є фізичною службовою особою Національної поліції, що виконує функції з розслідування кримінальних правопорушень. За своїм правовим статусом, слідчий поліції розпочинає кримінальне провадження, збирає докази, установлює осіб, які підозрюються у скоєнні злочинів, здійснює переважну більшість інших процесуальних дії на стадії досудового розслідування. У результаті цього його діяльність регулюється в основному нормами кримінального процесу, що визначає процедури досудового розслідування та процесуальні права й обов'язки слідчого. Проте вагоме місце в правовому статусі слідчого займають й норми адміністративного та службового права, які встановлюють підстави і порядок виникнення (втрати) спеціальної правосуб'єктності слідчого поліції.

По-друге, слідчий поліції під час виконання своїх функцій взаємодіє з іншими правоохоронними органами та державними установами, такими як прокуратура, суди, експертні установи тощо. Це вимагає від нього знання законодавства, вміння аналізувати ситуацію та ухвалювати оперативні рішення.

По-третє, під час досудового розслідування слідчий самостійно ухвалює процесуальні рішення, крім випадків, коли законом передбачено винесення рішення слідчого судді, суду або згода прокурора чи погодження керівника слідчого підрозділу, або якщо рішення про його проведення ухвалює виключно прокурор, і є відповідальним за законне та своєчасне виконання цих рішень.

По-четверте, слідчий працює в умовах високої відповідальності за кожне ухвалене рішення, адже від правильності та законності його дій залежать не лише результати розслідування, але й права учасників кримінального процесу.

Крім того слідчі Національної поліції зобов'язані дотримуватися етичних норм і стандартів та професійної культури. Це включає повагу до громадян, об'єктивність у веденні розслідування та уникнення конфлікту інтересів. Відповідно адміністративно-правовий статус слідчого також передбачає суворе дотримання норм службової дисципліни та моральної етики. Усе це вказує на важливість інституту юридичної відповідальності як складового елементу адміністративно-правового статусу поліцейського.

Закон України «Про Національну поліцію» передбачає різні види відповідальності для поліцейських. Слідчий як поліцейський у разі порушення законодавства під час виконання своїх обов'язків, вчинення протиправних дій несе кримінальну, адміністративну, цивільно-правову, матеріальну та дисциплінарну відповідальність відповідно до закону, а також з урахуванням бойового імунітету, визначеного Законом України «Про оборону України». Дисциплінарна відповідальність і заохочення для слідчих як поліцейських регулюються Дисциплінарним статутом Національної поліції України [9].

Ураховуючи сказане, варто погодитись з позицією Р. Савчук, згідно з якою адміністративно-правовий статус Національної поліції і зокрема слідчих в системі правоохоронних органів визначається через зміст їх компетенції, прав, обов'язків та відповідальності за дії в межах компетенції [10].

Аналізуючи зміст і ключові позиції українських учених та норми чинного законодавства України, якими регламентовано діяльність слідчих підрозділів поліції, можна визначити, що для адміністративно-правового статусу слідчих Національної поліції України характерні такі особливості:

1) він є складною категорією, що зумовлює одночасно її структурованість та єдність [3, с. 74];

2) визначається як фактичне становище в системі правовідносин, що виникають в професійній діяльності слідчих як посадових осіб;

3) регламентується не тільки нормами КПК України, але й адміністративно-правовими нормами;

4) його основу складають адміністративні повноваження (права та обов'язки, функції);

5) він є стійким соціально-правовим явищем, похідним від загального правового статусу Національної поліції та спеціального статусу підрозділу (посади в слідчому підрозділу), в якому проходить службу посадова особа.

Отже, можна зробити висновок, що адміністративно-правовий статус слідчого Національної поліції охоплюється не тільки виконанням завдань та функцій слідчих підрозділів, але й повноваженнями, які включають сукупність прав та обов'язків працівників слідчих підрозділів, що закріплені за ними чинним законодавством України, зокрема Конституцією України, Законом України «Про Національну поліцію», Кримінальним процесуальним кодексом України, наказом МВС України від 06.07.2017 № 570 «Про затвердження Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України» та іншими нормативно-правовими актами, а також спроможністю нести слідчими Національної поліції юридичну відповідальність за свої дії.

Висновок. Таким чином, можна впевнено сказати, що адміністративно-правовий статус слідчого Національної поліції України визначає його важливу роль у забезпеченні правопорядку та боротьбі зі злочинністю. Слідчий має широкі повноваження, але водночас несе високу відповідальність за свої дії та рішення. Утім в умовах сьогодення простежуються значущі недоліки в законодавчому регулюванні адміністративно-правового статусу слідчих підрозділів Національної поліції, чіткого відмежування їх повноважень і ролі в кримінальному процесі від повноважень інших підрозділів, зокрема дізнавачів. У результаті цього є потреба вдосконалення законодавчого регулювання діяльності та повноважень слідчих, покращення їх професійної підготовки та дотримання прав і свобод учасників кримінального провадження. Від ефективності роботи слідчих залежить якість досудового розслідування та справедливість у кримінальних провадженнях. При цьому дотримання законодавства й етичних норм є важливими передумовами для успішного виконання слідчими своїх завдань на благо суспільства і держави.

Список використаних джерел:

1. Звіт Національної поліції України про результати роботи у 2023 році. *Офіційний сайт Кабінету Міністрів України*. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit2023/zvit_NPU_2023.pdf

2. Панчишин А.В. Поняття, ознаки та структура категорії «правовий статус». *Часопис Київського університету права*. 2010. № 2. С. 95–98.

3. Небеська М.С. Сутність адміністративно-правового статусу працівників Національної поліції в Україні. *Держава та регіони. Серія: Право.* 2021. № 2 (72). С. 72-75.

4. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40-41. стор. 1970, стаття 379. (в ред. від 02.08.2023). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19#Text

5. Галунько В., Глобенко І. Публічна адміністрація в Україні: монографія. Київ : Видавництво «Людмила». 2022. 168 с.

6. Про затвердження Інструкції з організації діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України: наказ МВС України від 06.07.2017 № 570. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України «Законодавство України».* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0919-17#Text

7. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text

8. Організаційно-правові засади діяльності слідчих підрозділів Національної поліції України : монографія / В. Г. Дрозд, А. В. Пономаренко, С. Є. Абламський, Л. В. Гаврилюк та ін. ; Держ. наук.-досл. ін.-т. Херсон : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 352 с.

9. Про Дисциплінарний статут Національної поліції України : Закон України від 15.03.2018 № 2337-VIII // БД «Законодавство України» / ВР України. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/ 2337-19

10. Савчук Р. Поняття та структура адміністративно-правового статусу правоохоронних органів України. *Право та державне управління*. 2022. № 3. С. 81–86.

КАБАНЕНКО А. О.
здобувач кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет)

УДК 342.95
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.86

ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ПРОХОДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Метою роботи визначено здійснення характеристики принципів публічної служби з точки зору нормативно-правового регулювання. Визначено, що інститут публічної служби є тим механізмом, що є уповноваженим на належну реалізацію та впровадження функцій держави та місцевого самоврядування, задоволення суспільних інтересів у досягненні балансу із приватними інтересами та потребами. Підкреслено, що від ефективності функціонування публічної служби залежить реалізація та захист прав людини як в управлінській сфері, так і у сфері приватних суспільних відносин. Наголошено, що належність функціонування публічної служби пов'язується із впровадженням дієвої системи принципів її організації. Підкреслено, що через встановлення системи принципів відображується зміст та сутність публічної служби. Зроблено висновок, що розуміння структури принципів публічної служби має виходити із поділу її на: універсальні принципи, встановлені у Конституції України (принцип верховенства права; принцип законності; принцип демократизму); міжінституційні принципи (принципи, встановлені у Законі України «Про державну службу», що застосовуються для всіх структурних елементів механізму публічно-управлінських правовідносин – принцип служіння народу, принцип вільного володіння державною мовою, принцип доступності інформації про діяльність владного суб'єкта, принцип рівності доступу до публічної служби та принцип персоніфікованої відповідальності посадовців); інституційні принципи (що відображають компетенційну характеристику окремої служби, характер її діяльності та компетенції – наприклад, принцип конспірації здійснення заходів оперативно-розшукової діяльності Служби безпеки України; принцип тісної співпраці із громадськості як принцип діяльності Національної поліції; принцип незалежності як принцип дії судової системи України тощо). Наголошено, що зазначені принципи є взаємопов'язаними, взаємо обумовлюючими один одного, і вимагають їх дотримання у складній сукупності їх системи. Обґрунтовано доцільність відображення системи принципів у єдиному кодифікованому акті про публічну службу.

Ключові слова: *публічна служби, принципи, система, структура, нормативно-правове регулювання, кодифікація, принцип рівності.*

Kabanenko A. O. The system of principles of passing the public service: a modern view

The purpose of the work is to characterize the principles of public service from the point of view of legal regulation. It was determined that the public service institute is the mechanism that is authorized to properly implement and implement the functions of the state and local self-government, to satisfy public interests in achieving a balance with private interests and needs. It is emphasized that the implementation and protection of human rights both in the administrative sphere and in the sphere of private social relations depends on the effectiveness of the functioning of the public

service. It was emphasized that the proper functioning of the public service is connected with the implementation of an effective system of principles of its organization. It is emphasized that the content and essence of public service is reflected through the establishment of a system of principles. It was concluded that the understanding of the structure of the principles of public service should be based on its division into: universal principles established in the Constitution of Ukraine (principle of the rule of law; principle of legality; principle of democracy); inter-institutional principles (principles established in the Law of Ukraine «On Civil Service», applicable to all structural elements of the mechanism of public-administrative legal relations – the principle of serving the people, the principle of fluency in the state language, the principle of availability of information about the activities of a powerful entity, the principle of equal access to public service and the principle of personalized responsibility of officials); institutional principles (reflecting the competence characteristics of a separate service, the nature of its activities and competences – for example, the principle of conspiracy in the implementation of operational and investigative activities of the Security Service of Ukraine; the principle of close cooperation with the public as a principle of the National Police; the principle of independence as a principle of the judicial system of Ukraine, etc.). It is emphasized that these principles are interrelated, mutually determining each other, and require their observance in the complex set of their system. The expediency of displaying the system of principles in a single codified act on public service is substantiated.

Key words: *public service, principles, system, structure, legal regulation, codification, principle of equality.*

Постановка проблеми. Належність функціонування публічної служби пов'язується із впровадженням дієвої системи принципів її організації. Через встановлення системи принципів відображується зміст та сутність публічної служби.

Принципи проходження публічної служби мають обумовлюватися конституційними принципами діяльності органів державної влади та місцевого самоврядування, відображати історико-правову специфіку державного устрою країни, форми її правління та політико-правового режиму.

Принципи публічної служби відображують пануючі у суспільстві ідеї та засади побудови організаційного функціонування суб'єктів державної влади та місцевого самоврядування, особливості взаємодії суб'єктів в межах цієї системи [1, с. 106-107; 2, с. 77-81].

Застосування принципів публічної служби відображають сталість службово-трудових відносин, а також характеризують тенденції їх розвитку.

Стан наукової розробки проблеми. Проблематика функціонування публічної служби на належному рівні досліджувалось представниками: науки адміністративного права та процесу – В.Б. Авер'яновим, М.Ю. Віхляєвим, А.І. Берлачем, В.В. Білоусом, Ю.П. Битяком, О.Ю. Дроздом, О.Ю. Дубинським, Д.В. Журавльовим, Р. А. Калюжним, С.В. Ківаловим, В.К. Колпаковим, Т.О. Коломоєць, О.В. Кузьменко, Є.В. Курінним, Т.О. Мацелик, Д. В. Приймаченко, С.С. Стеценком, А.А. Шарая та ін. Втім питання розгляду системи принципів публічної служби вимагають переосмислення в умовах суспільних трансформацій, обумовлених потребами воєнного часу.

Метою роботи є характеристики принципів публічної служби з точки зору нормативно-правового регулювання.

Виклад основного матеріалу. Принципами мілітаризованої публічної служби є : загальноправові (верховенство право, законність, політична нейтральність, професіоналізм, справедливість, неупередженість); спеціальноправові (взаємодія з громадськістю; як принцип гласності, так і принципу конспірації проведення окремих заходів; субординація) тощо.

Принципи діяльності політичної публічної служби визначаються у Законі України «Про статус народного депутата України» [3], де закріплено: строковість та безперервність

здійснення повноважень; дотримання моральних засад суспільства; несумісність депутатського мандата з іншими видами діяльності; взаємодія народного депутата України з виборцями у порядку персонального представництва, визначеному депутатськими фракціями (групами) Верховної Ради України відповідно до закону, розгляду звернення виборців, а також від підприємств, установ, організацій, органів державної влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, вжиття заходів для реалізації їх пропозицій і законних вимог, інформуванні виборців про свою депутатську діяльність під час особистих зустрічей з ними та через засоби масової інформації; принцип відповідальності за свою депутатську діяльність перед Українським народом як уповноважений ним представник у Верховній Раді України; дотримання депутатської етики.

Принципами роботи парламентських комітетів як органів Верховної Ради України є: принцип верховенства права як основоположний принципом правової держави, «без якого не можливе гарантування прав і свобод особи, а також гарантій, які надаються їй з боку державної влади» [4, с. 256–258]. Як зазначає І.Ю. Кунець сутність принципу верховенства права у діяльності парламентських комітетів означає, що під час законопроектної роботи кожен комітет має керуватися не тільки чинним законодавством, а й загальнолюдськими ідеями справедливості, гуманізму, милосердя, безпеки, поваги до прав людини тощо, суворо дотримуючись правил законодавчої техніки з метою унеможливлення неоднозначної інтерпретації закону у правозастосовній практиці [5, с. 47-50]; принцип законності; принцип гласності; принцип рівноправності; принцип доцільності; принцип плановості; принцип вільного обговорення і вирішення питань [5, с. 47-50; 6, с. 9-12].

У Законі України «Про державну службу» визначено такі принципи діяльності посадової особи адміністративного органу державної влади, як: служіння народу України; демократизм і законність; гуманізм і соціальна справедливість; пріоритет прав людини і громадянина; професіоналізм; компетентність; ініціативність; чесність; відданість справі; персональна відповідальність за виконання службових обов'язків і дисципліни; отримання прав та законних інтересів органів місцевого самоврядування; дотримання прав підприємств, установ і організацій, об'єднань громадян [7].

Принципами діяльності муніципальної публічної служби відповідно до чинного законодавства України є : народовладдя; законність; гласність; колегіальність; поєднання місцевих і державних інтересів; виборність; правова, організаційна та матеріально-фінансова самостійність в межах повноважень, визначених цим та іншими законами; підзвітність та відповідальність перед територіальними громадами їх органів та посадових осіб; державна підтримка та гарантії місцевого самоврядування; судовий захист прав місцевого самоврядування (ст. 4 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні» [8]).

Таким чином, узагальнюючи наведені нормативні підходи до встановлення змісту окремих складових системи публічної служби необхідним є висновок, що здійснення покладеної на відповідного суб'єкта владних повноважень та завдань має враховувати специфіку його діяльності, що найбільш повно має відображатися у основоположних засадах регуляції його компетенції.

Поділ публічної служби на мілітаризовану, судову, державну, муніципальну, політичну обумовлює необхідність поділу принципів організації її діяльності на загальні принципи та принципи спеціальні; в межах останніх відображується відповідна специфіка служби, тоді як перші повинні бути певним вектором розвитку всієї системи публічно-управлінських правовідносин [9, с. 100; 2].

Відсутність єдиного кодифікованого законодавчого акту у сфері публічної служби є певною перешкодою до визначення системи принципів її проходження, що обумовлює за необхідне звернення до здобутків адміністративно-правової доктрини. Адміністративно-правова доктрина оперує таким розумінням системи принципів публічної служби, як: принцип верховенства права (у розумінні пріоритетності прав і свобод людини і громадянина як найвищої соціальної цінності); 2) принцип законності як вимоги неухильного дотримання посадовцем вимог актів чинного законодавства України та ратифікованих міжнародних актів; 3) публічності та патріотизму, що визначає зміст служіння народу, зміст

побудови адміністративно-сервісної держави; 4) професіоналізм, що розуміється як компетентне, неупереджене, об'єктивне, належне виконання покладених на особи завдань, функцій та обов'язків, постійне підвищення службовцем рівня своєї професійної компетентності; 5) політичної нейтральності та неупередженості; 6) прозорості і відкритості, що втілюється у забезпеченні доступу до публічної інформації органом влади в активних та пасивних формах (шляхом реагування на інформаційні запити, а також шляхом оприлюднення відомостей на офіційних інформаційних ресурсах адміністративного органу; 7) стабільності (що реалізується як у механізмах безстрокового призначення посадової особи органу публічної служби, так і у забезпечення незалежності посадовців незалежно від обраного політичного «курсу» розвитку громади, суспільства, країни; 8) доброчесності, що розуміється як збалансованість приватних та публічних інтересів, що має досягатися в ухваленні управлінського рішеннях, діях адміністративного органу чи реалізації допустимих форм бездіяльності; 9) гуманізму та соціальної справедливості [10, с. 235]; 10) структурної підпорядкованості адміністративних органів та їх ієрархічності та наявності субординаційних взаємозв'язків [11]; 11) єдності системи публічної служби (впроваджується єдина державна політика у сфері публічної служби із нормативно-правовою базою, що регулює відносини у сфері публічної служби), що однак без стратегічно важливого нормативного відображення є складним у досягненні; 12) ефективності (раціональне та результативне використання людських, фінансових, соціальних, виробничих, інформаційних ресурсів для досягнення цілей державної політики) [5].

Неухильне дотримання принципів публічної служби вимагається як під час безпосереднього виконання покладеної на адміністративний орган компетенції, так і у час, вільний від такої діяльності [12, с. 21].

Варто підтримати висновок, досягнутий у дисертації В. О. Галая, що полягає у необхідності нормативного відображення у системі принципів публічної служби принципу рівності, тобто обов'язку державного службовця під час виконання своїх службових повноважень застосовувати законодавчі норми та приписи до всіх осіб, із забороною надавати переваги чи привілеї під час вирішення будь-яких питань за такими ознаками, як країна походження, мова, стать, політичні, релігійні чи інші переконання, майновий стан тощо [13, с. 269], та принципу особистої відповідальності на публічній службі із застосуванням персоніфікованого підходу за ухвалені рішення, дії чи бездіяльність [13, с. 270]. Такий підхід є об'єктивним розумінням принципу рівності як принципу проходження публічної служби.

З суб'єктивної точки зору принцип рівності має розумітися як рівнозначність механізмів доступу до посади публічної служби, що, зокрема, відображено у п. 7 ч. 1 ст. 4 Закону України «Про державну службу», відповідно до якого забезпечення рівного доступу до державної служби передбачає заборону всіх форм та проявів дискримінації, відсутність необґрунтованих обмежень або надання необґрунтованих переваг певним категоріям громадян під час вступу на державну службу та її проходження.

На противагу такому підходу, О. В. Селецький та Л. В. Шестак зазначають про те, що доступ до публічної служби пов'язується із застосуванням чисельних обмежень, що є проявом саме відсутності принципу рівності у діяльності адміністративного органу . Добір на посади публічної служби часто вимагає проведення конкурсного відбору, де враховується рівень професійних компетентностей особи, що складається із оцінки рівня його освіти, володіння державною та іноземними мовами, морально-етичної стійкості тощо [14, с. 101].

Неоднозначне розуміння в межах адміністративно-правової доктрини має принцип політичної нейтральності, що повинен відображатися не лише на рівні відсутності перебування службовця в членстві політичної партії, але і у відсутності політичних висловлювань чи публічності його суспільно-політичних поглядів [15, с. 12]. Принцип політичної нейтральності не може бути універсальним принципом, адже перебування на посадах в органах місцевого самоврядування чи обрання народним депутатом парламенту прямо базується на пропорційній політичній системі, де головним є приналежність до певної політичної сили.

Цікавим є підхід, висвітлений у публікаціях П. О. Комірчого, яким виділяється дві групи принципів публічної служби: загальноправові (фундаментальні засади права, що

відображають сьогоденний етап розвитку суспільства й вимог суспільства до правової дійсності) та загальнослужбові (поширюються на всю публічну службу, набуваючи особливих властивостей у контексті їх реалізації публічною службою в певній сфері діяльності держави). До загальноправових він відносить такі принципи: верховенства права; законності; гуманізму; справедливості; правової рівності. До загальнослужбових – принцип забезпечення рівного доступу до публічної служби; прозорості (гласності, відкритості) публічної служби, а також професійності, ефективності, доброчесності, патріотизму, політичної неупередженості [16, с. 428].

Поділ принципів публічної служби на конституційні (принципи, встановлені у Конституції України) та організаційно-функціональні (принципи, встановлені у Законі України «Про державну службу»), здійснено у дослідженнях Т. А. Пузанової [17, с. 53-56].

Такий підхід підтримано у публікаціях С. М. Серьогіна, де він був розширено і додано окрему підгрупу принципів – інституційних принципів, що закріплюються у спеціальних нормативно-правових актах публічної служби [18, с. 51–61]. Наприклад, інституційним принципом публічної служби є принцип конспірації про здійснення оперативно-розшукової діяльності Службою безпеки України.

Висновок. У структурі системи принципів публічної служби необхідно виокремити : універсальні принципи, встановлені у Конституції України (принцип верховенства права; принцип законності; принцип демократизму); міжінституційні принципи (принципи, встановлені у Законі України «Про державну службу», що застосовуються для всіх структурних елементів механізму публічно-управлінських правовідносин – принцип служіння народу, принцип вільного володіння державною мовою, принцип доступності інформації про діяльність владного суб'єкта, принцип рівності доступу до публічної служби та принцип персоніфікованої відповідальності посадовців); інституційні принципи (що відображають компетенційну характеристику окремої служби, характер її діяльності та компетенції – наприклад, принцип конспірації здійснення заходів оперативно-розшукової діяльності Служби безпеки України; принцип тісної співпраці із громадськості як принцип діяльності Національної поліції; принцип незалежності як принцип дії судової системи України тощо).

Список використаних джерел:

1. Державне управління в Україні. (Навчальний посібник). За заг. ред. В.Б. Авер'янова. К., 1999. 265 с.
2. Легеза Ю.О. Розсуд судді адміністративного суду: поняття та класифікація. *Правові новели. Науковий юридичний журнал.* 2022. №18. С. 77-81.
3. Про статус народного депутата України: Закон України від 17 листопада 1992 року № 2790-XII URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2790-12#Text
4. Скрипнюк О.В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики: до 10-річчя незалежності України : монографія. Київ : Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2010. 600 с.
5. Кунець І.Ю. Принципи діяльності парламентських комітетів: теоретико-правовий аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2020. №1. С. 47-50
6. Тернавська В.М. Законотворча політика та її суб'єкти. Актуальні питання розвитку державності та правової системи в сучасній Україні : тези доповідей міжнародної науково-практичної конференції, м. Запоріжжя, 26-27 жовтня 2018 року / За заг. ред. Т.О. Коломоєць. Запоріжжя : ЗНУ, 2018. С. 9 –12
7. Про державну службу: Закон України від 10 грудня 2015 року № 889-VIII. https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР
9. Селецький О. В., Шестак Л. В. До питання про принципи публічної (державної) служби. *Нове українське право.* 2021. Вип. 4. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/86/77

10. Ковальова Д. Державна служба України як суб'єкт професійної соціалізації. Державне управління та місцеве самоврядування. 2015. Вип. 3(26). URL: http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/26.pdf

11. Карпа М. Принципи здійснення публічної служби. Демократичне врядування. *Науковий* вісник. 2010. Випуск 6. URL: https://science.lpnu.ua/sites/default/files/journal-paper/2022/jan/26646/karpa.pdf

12. Битяк Ю. П. Державна служба в Україні: організаційно-правові засади: монографія. Харків: Право, 2005. 304 с.

13. Галай В. О. Сучасна концепція принципів публічної служби в адміністративному праві України: дис. ... д-ра юрид. наук: «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Ірпінь, 2020. 581 с.

14. Селецький О. В., Шестак Л. В. До питання про принципи публічної (державної) служби. *Нове українське право.* 2021. Вип. 4. URL: http://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/86/77

15. Ківалов С. В. Принципи державної служби у новому Законі «Про державну службу». *Актуальні проблеми держави і права.* 2012. № 1. С. 7–16. URL: http://dspace.onua.edu.ua/bitstream/handle/11300/4818/01.pdf?sequence= 1&isAllowed=y 125

16. Комірчий П. О. Адміністративно-правові засади публічної служби у правоохоронній сфері: дис. ... д-ра юрид. наук: «Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право». Київ, 2020. 611с.

17. Пузанова Т. А. Поняття та значення принципів державної служби. *Право і Безпека.* 2009. № 5. С. 53–56.

18. Серьогін С. М. Публічна служба: навчальний посібник / за заг. ред С. М. Серьогіна. Дніпро: Грані, 2018. 384 с.

ГРЕЧАНЮК Р. В.
доктор юридичних наук, доцент,
доцент кафедри адміністративного права
та судочинства
(Західноукраїнський національний університет)
ORCID ID: 0009-0001-5102-3718

УДК 336.2 +346.62
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.87

НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СФЕР РЕАЛІЗАЦІЇ ДПП

У статті детально досліджено сфери, у яких укладені угоди ДПП, та основні перепони на шляху їх реалізації. Автором окремо акцентовано увагу на транспортній галузі, яка, попри світовий досвід її пріоритетного значення для ДПП, в Україні досі є малою мірою задіяна. Як показує міжнародна практика, у багатьох країнах транспортні проєкти, особливо дорожнє будівництво та розвиток портів, становлять значну частину реалізованих ДПП.

Автор аналізує наявне нормативно-правове регулювання ДПП у транспортній сфері, підкреслюючи складність імплементації таких проєктів через неврегульованість певних питань у законодавчих нормах. Важливим, на думку автора, є уточнення інфраструктури, як складової, для створення якої можуть використовуватися ДПП, що дасть можливість залучити більші інвестиції у розвиток транспортної сфери.

У статті розглянуто положення статті 4 Закону України «Про ДПП», яке визначає перелік об'єктів, що підпадають під дію ДПП. Автор звертає увагу на правову невизначеність щодо застосування ДПП для ремонту або реконструкції об'єктів транспортної інфраструктури. Автор пропонує внести уточнення до статті 4 вказаного закону, щоб встановити, що ДПП може охоплювати також інфраструктурні об'єкти, включно з їх модернізацією, і таким чином сприяти підвищенню інвестиційної привабливості транспортної сфери.

Окремо автор аналізує перспективи застосування ДПП у сфері національної безпеки, зокрема кібербезпеки, відзначаючи, що міжнародний досвід вказує на доцільність розвитку такої співпраці. У статті розглянуто британський досвід, де національна безпека забезпечується за допомогою ДПП, включаючи співпрацю з приватним сектором у галузі кібербезпеки через Національний центр кібербезпеки Великої Британії. Аналогічно, на думку автора, запровадження механізмів ДПП у сфері оборони в Україні, включаючи громадську безпеку, цивільний захист та кібербезпеку, може стати ефективним інструментом для зміцнення національної безпеки.

У статті також досліджено положення проєкту Закону України № 7508, який має на меті вдосконалення законодавства для залучення інвестицій у рамках ДПП на етапі післявоєнної перебудови. На думку автора, ухвалення цього закону із чітким визначенням інфраструктурних об'єктів, що можуть створюватися на умовах ДПП, сприятиме ефективнішому використанню потенціалу приватного сектору. Пропонується додати до законодавства перелік усіх типів інфраструктури, зокрема, вказавши можливість застосування ДПП для розвитку інфраструктури транспортних шляхів та об'єктів національної безпеки.

Ключові слова: *державно-приватне партнерство, транспорт, оборона.*

Hrechaniuk R. V. Scientific and practical problems in defining the areas of PPP implementation

The article provides a detailed examination of the sectors where public-private partnership (PPP) agreements are implemented and the main obstacles to their realization. The author specifically highlights the transport sector, which, despite its global prioritization within PPP frameworks, remains underutilized in Ukraine. International experience shows that in many countries, transport projects, in particular, road construction and port development, constitute a significant portion of PPP initiatives.

The author analyses the existing regulatory framework for PPPs in the transport sector, emphasizing the challenges of implementing such projects due to unresolved legislative issues. According to the author, clarifying which types of infrastructure projects may involve PPP arrangements is essential to attract more investment in the transport industry's development.

The article reviews Article 4 of the Law of Ukraine "On PPPs," which outlines the list of objects eligible for PPP application. The author points to legal ambiguities surrounding the application of PPPs for the repair or reconstruction of transport infrastructure objects. The recommendation is to amend Article 4 to clarify that PPPs may also encompass infrastructure modernization, which would improve the investment appeal of the transport sector.

Separately, the author explores the potential for PPP application in national defence, especially in cybersecurity, noting that global experience supports the development of such partnerships. The article examines the UK's approach, where national security is supported through PPPs, including collaboration with the private sector on cybersecurity through the UK's National Cyber Security Centre. Similarly, the author suggests that establishing PPP mechanisms in Ukraine's defence sector, including public safety, civil defence, and cybersecurity, could serve as an effective tool for strengthening national security.

The article also examines provisions of draft Law No. 7508 of Ukraine, aimed at improving legislation to attract investments within the PPP framework for post-war reconstruction. The author suggests that passing this law, with a clear definition of infrastructure projects eligible for PPPs, would facilitate more effective utilization of private sector potential. The recommendation is to expand the legislation to include all infrastructure types, specifying the possibility of PPPs use in the development of infrastructure of transport routes and defence facilities.

Key words*: *public-private partnership, transportation, defence.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. З огляду на масштабну потребу у відновленні критично важливої транспортної інфраструктури України, що включає морські, авіаційні, автомобільні, залізничні та річкові шляхи, залучення приватного капіталу у формі державно-приватного партнерства (ДПП) стає ключовим інструментом. Однак, наявні нормативні положення, що регулюють використання ДПП у транспортній сфері, залишаються неврегульованими належним чином. Це обмежує можливість реалізації інвестиційних проєктів, зокрема тих, що стосуються не лише будівництва, але й реконструкції чи модернізації об'єктів інфраструктури.

Світова практика демонструє, що ДПП найефективніше застосовується в будівництві доріг, морських портів, аеропортів та залізничній інфраструктурі. Однак, у національному законодавстві України чітке формулювання про застосування ДПП у всіх видах транспортної інфраструктури врегульовано не належним чином, що викликає правову невизначеність та суттєво обмежує перспективи розвитку ДПП у транспортній галузі.

Додатково, у законодавстві залишається невизначеність щодо можливостей застосування ДПП у сфері оборони. Попри те, що сучасні загрози безпеці диктують необхідність залучення приватного сектору до розробки та підтримки військової інфраструктури, об'єктів оборонного призначення та кіберзахисту, положення Закону України «Про ДПП» не охоплюють ці аспекти. Зарубіжний досвід свідчить про ефективність ДПП у таких стратегічних сферах, як кібербезпека та розбудова військової інфраструктури, проте в Україні це питання все ще залишається нормативно неврегульованим.

Таким чином, необхідність вдосконалення законодавства щодо сфер реалізації ДПП є нагальною, оскільки наявні прогалини обмежують потенціал залучення приватного капіталу у ключові інфраструктурні та оборонні проєкти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Проблематика правового регулювання ДПП та їх форм й моделей на сучасному етапі є предметом дослідження науковців і експертів, серед яких: Бахуринська М., Бондар Н., Брайловський І., Бригінець О., Василик О., Вінник О., Губанова Т., Дробот І., Дутко Н., Маркєєва О., Медведєва О., Мельник А., Міляков Н., Міщук О., Опаріна В., Оспіщева В., Палажченко К., Підгаєць С., Родіонова В., Сиротюк О., Федосова В., Шаповалова О., Шевчук О.та інші.

Проте, проблемні питання регулювання сфер реалізації ДПП залишаються відкритими і потребують подальшого дослідження.

Метою статті є огляд наукових підходів щодо сфер ДПП, зокрема, методів вдосконалення регулювання застосування ДПП у транспортній сфері та секторі оборони.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. За даними центральних та місцевих органів виконавчої влади в Україні станом на 01.01.2024 на умовах ДПП укладено 198 договорів, з яких реалізується лише 22 договори ДПП.

Статистика Міністерства економіки України відображає, що станом на початок 2024 року реалізовуються 10 концесійних договорів, 6 договорів про спільну діяльність та 6 інших договорів ДПП.

В той же час 166 договорів не реалізується, серед яких 115 договорів не виконуються, 51 – розірвані або закінчився термін дії, а 10 призупинені у зв'язку зі збройною агресією російської федерації [1].

Щодо сфер, у яких реалізовуються договори ДПП, наявні сфери виробництва, транспортування і постачання тепла, та розподіл і постачання природного газу; збір, очищення та розподілення води; управління відходами, крім збирання та перевезення; охорона здоров'я; туризм, відпочинок, рекреація, культура та спорт. Втім, дані Міністерства економіки України не містять згадок про реалізацію транспортних проєктів у сфері ДПП протягом останнього року.

Однією із причин спадаючого попиту на реалізацію проєктів ДПП у сфері транспорту – після реалізації значних пілотних проєктів ДПП у порту Ольвія та Херсон [2] – є проблематика нормативно-правового регулювання щодо ДПП у транспортній сфері.

В той же час, світова практика демонструє, що найбільш активно застосовуються проєкти ДПП у дорожньому будівництві (вони становлять 49,3% від загальної кількості проєктів у транспортній галузі), морських портах (30%), 9,2% на залізничному транспорті та 11,5% - в аеропортах [3]. Відповідно, із врахуванням світового досвіду потенціал розвитку транспортних ДПП в Україні є значним.

Важливо звернути увагу у яких сферах може здійснюватися діяльність у ДПП. Так, у статті 4 Законі України «Про ДПП» у редакції 20.10.2019 (редакції після ухвалення Закону України «Про концесію» та внесення відповідних змін [4]) міститься те ж саме формулювання щодо сфер, у яких здійснюється ДПП, що було наявним у Законі України ЗУ «Про ДПП» до впровадження змін [5].

Мова йде про можливість використання ДПП при будівництві та експлуатації транспортних шляхів. Стаття 4 Закону України «Про ДПП» вказує, що ДПП може застосовуватися

для будівництва та/або експлуатації автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури.

Аналізуючи вказане нормативне положення відкритим залишається питання чи може застосовуватися ДПП, наприклад, для реконструкції або ремонту інфраструктури автострад та доріг.

Питання постає в тому чи формулювання статті 4 ЗУ «Про ДПП» «будівництва та/або експлуатації автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та їх інфраструктури» включає можливість застосування ДПП до створення інфраструктури лише морських і річкових портів, чи також створення інфраструктури автострад, доріг та інших транспортних об'єктів, зазначених у вказаному положенні закону.

Таким чином, статтею не врегульовано належним чином чи може інфраструктура автострад, доріг та інших транспортних об'єктів створюватися, будуватися та експлуатуватися із використанням ДПП.

Більше того, при перерахуванні об'єктів, які можуть будуватися або експлуатуватися із застосуванням ДПП, законодавцем не чітко вказано які проєкти щодо створення транспортної інфраструктури можуть бути реалізовані із застосуванням ДПП.

Проблемою відсутності розуміння правозастосування даної норми є те, що законодавець розмістив слова «…та їх інфраструктури» в кінці нормативного положення, не вказавши чи ці слова стосуються усіх перерахованих об'єктів чи суто морських й річкових портів. В такому разі варто формулювання частини 1 статті 4 ЗУ «Про ДПП» доповнити уточненням яка інфраструктура може створюватися із використанням ДПП – наприклад, «будівництва та/або експлуатації автострад, доріг, залізниць, злітно-посадкових смуг на аеродромах, мостів, шляхових естакад, тунелів і метрополітенів, морських і річкових портів та інфраструктури усіх вказаних об'єктів».

Вказані зміни можуть бути реалізовані у проєкті Закону України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізму залучення приватних інвестицій з використанням механізму державно-приватного партнерства для пришвидшення відновлення зруйнованих війною об'єктів та будівництва нових об'єктів, пов'язаних з післявоєнною перебудовою економіки України» від 01.07.2022 № 7508 [6], оскільки вказаний проєкт Закону готується до ухвалення у другому читанні.

Враховуючи проблематику щодо застосування ДПП у транспортній сфері, важливим є визначення у проєкті Закону № 7508 сфери в цілому, у якій може реалізовуватися ДПП шляхом доповнення його положеннями наступного змісту: «ДПП може застосовуватися у сфері: транспорту, транспортної інфраструктури (залізничної, морської, річкової, автомобільної, трубопровідної, авіаційної, інфраструктури аеродромів та злітно-посадкових майданчиків, міського електротранспорту, метрополітену тощо)». Це змінить підхід, при якому наразі врегульовано лише роботи, при яких може застосовуватися ДПП, щодо будівництва та експлуатації транспортних шляхів.

Альтернативно, при відсутності змін до Закону України «Про ДПП», суттєвим спрощенням регулювання та правотлумачення може стати визначення відповідної дефініції транспортних шляхів України у Законі України «Про транспорт», вказавши, що «складовими транспортних шляхів України є автостради, дороги, залізниці, злітно-посадкові смуги на аеродромах, мости, шляхові естакади, тунелі і метрополітени, морські і річкові порти та їх інфраструктура» [7]. Такий підхід міг би вирішити питання щодо спектру застосування ДПП у сфері транспорту.

Також слід наголосити на необхідності застосування ДПП у сфері оборони. Маркєєва О. та Розвадовський Б. слушно зазначають про важливість запровадження державно-приватного партнерства у військовій сфері, сферах оборони та військового будівництва, державної та громадської безпеки, кібербезпеки та цивільного захисту [8].

Більш того, міжнародний досвід вказує про можливість застосування ДПП у сфері оборони. У Великій Британії положення щодо доцільності зміцнення ДПП закріплено у Стратегії національної безпеки, Антитерористичній стратегії, Стратегії захисту кіберпростору та урядовому Плані розвитку національної інфраструктури. Розвитку ДПП також активно

сприяє Національний центр кібербезпеки Британії, який надає консультативні послуги приватним компаніям та організаціям щодо фізичної безпеки національної інфраструктури [9].

Слід також наголосити, що ключове законодавство у сфері оборони, зокрема, Закон України «Про правовий режим майна у Збройних Силах України» [10] не забороняє використання ДПП для розвитку майна оборони. Проте, відсутність чітких норм у Законі України «Про ДПП» та застосовному законодавстві щодо майна оборони створює неоднозначність щодо можливості застосування ДПП у сфері оборони, кіберзахисту та інших релевантних оборонних галузях. Відповідно, із врахуванням національних передумов та зарубіжного досвіду, законодавчі зміни щодо застосування ДПП у сфері оборони є вкрай необхідними.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших досліджень у даному напрямі. На підставі аналізу статистичних даних, нормативно-правового регулювання та міжнародного досвіду у сфері ДПП можна зробити наступні висновки.

Діюча нормативно-правова база України потребує суттєвих змін для ефективного застосування ДПП у транспортній галузі. Недосконаліть законодавчих положень щодо регулювання застосування ДПП до транспортних проєктів значно звужує можливості реалізації інвестиційних ініціатив. Важливим кроком для вдосконалення є внесення до Закону України «Про ДПП» конкретизованих положень, що стосуються не лише будівництва, й реконструкції та модернізації транспортних шляхів, а також і їх інфраструктури. Такий підхід дозволить залучити іноземні інвестиції та пришвидшити відновлення критичних транспортних об'єктів та їх інфраструктури у післявоєнний період.

Не менш важливим є запровадження ДПП у сфері оборони, особливо у контексті національної безпеки, кіберзахисту та цивільного захисту. Міжнародний досвід, зокрема Великої Британії, свідчить про успішність такого підходу. Відповідно, необхідно внести до національного законодавства положення, що забезпечать можливість розвитку інфраструктури оборонного призначення на засадах ДПП. Це створить правові основи для залучення приватного капіталу у стратегічні проєкти, що суттєво посилить обороноздатність країни.

Список використаних джерел:

1. Стан здійснення ДПП в Україні. URL: https://www.me.gov.ua/documents/detail?lang=uk-ua&id=9fc90c5e-2f7b-44b2-8bf1-1ffb7ee1be26&title=stanzdiisnenniadppvukraini

2. IFC підтримує впровадження перших в Україні проєктів портових концесій задля зміцнення сектору інфраструктури. URL: https://www.ifc.org/uk/pressroom/2021/26562

3. Бондар Н. М. Світовий досвід державно-приватного партнерства у транспортній галузі. К.: Національний транспортний університет, *Ефективна економіка.* 2010. № 6.

4. Про державно-приватне партнерство. Закон України прийнятий 01 лип. 2010 року № 2404-VI (в редакції після внесення змін Законом України «Про концесію» від 03.10.2019 року). *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №40. С. 524.

5. Про державно-приватне партнерство. Закон України прийнятий 01 лип. 2010 року № 2404-VI (в редакції до внесення змін Законом України «Про концесію» від 03.10.2019 року). *Відомості Верховної Ради України*. 2010. №40. С. 524.

6. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо вдосконалення механізму залучення приватних інвестицій з використанням механізму державно-приватного партнерства для пришвидшення відновлення зруйнованих війною об'єктів та будівництва нових об'єктів, пов'язаних з післявоєнною перебудовою економіки України. Проєкт Закону від 01.07.2022 № 7508. URL: https://ips.ligazakon.net/document/ji07649a

7. Про транспорт: Закон України від 10 листопада 1994 р. № 232/94-ВР. *Відомості Верховної Ради*. 1994. № 51. ст.446.

8. Маркєєва О. Д., Розвадовський Б. Л. Теоретичні підходи до державно-приватного партнерства у сфері національної безпеки. Стратегічна панорама, (1), 42-50.

9. National Cyber Security Centre (United Kingdom). URL: https://en.wikipedia.org/wiki/National_Cyber_Security_Centre_(United_Kingdom)

10. Про правовий режим майна у Збройних Силах України. Закон України від 21 вересня 1999 р. № 1075-XIV. *Офіційний вісник України*. 1999. № 42. Ст. 14.

КУБРАК Г. О.
аспірант кафедри господарського права
і процесу
*(Національний університет
«Одеська юридична академія»)*

УДК 346
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.88

ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО БІЗНЕСУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена виокремленню, дослідженню та аналізу перспектив підтримки суб'єктів малого бізнесу, які відіграють ключову роль у стані воєнної та повоєнної економіки. Майже всі ланки господарювання можуть бути опановані діяльністю суб'єктів малого бізнесу та саме вони потребують державної підтримки, якщо опинилися, як правило, у стані фінансової кризи. Доведено, що нормативне програмування, як чинник правового аспекту державної підтримки, може досягти мети та бути ефективним у разі, якщо програми передбачають реальні та практичні заходи зазначеної підтримки, які є своєчасними та відповідають меті розробки й прийняття. В умовах сьогодення бізнес-середовище зазнало впливу багатьох негативних чинників, які заважають його конкурентоздатності і розвитку малого підприємництва в України, що також пов'язано з корупцією та відсутністю або неефективністю підтримки з боку держави.

Важливим перспективним і доцільним напрямком державної підтримки є дефіскалізацію суб'єктів малого бізнесу, яка представляє собою розробку, прийняття та застосування комплексу заходів, спрямованих на зменшення їх податкового навантаження, шляхом зменшення розміру податків на період воєнного стану та одного року після його скасування, можливість розстрочення сплати податків мінімум на 5 років під час воєнного стану та 5 років після його скасування, тощо.

Зроблений акцент на перспективному напрямку державної підтримки у формі консультування, тобто створення його практично-дійових механізмів та визначення кола суб'єктів – надавачів, наприклад, представників бізнес-спільноти, банківські установи, профільні фахівці.

Сучасно-важливим напрямком державної підтримки є прискорення впровадження цифрових технологій серед малого та середнього бізнесу, що також є нагальною умовою повоєнного відновлення економіки країни та відповідне якісне нормативне забезпечення.

Ключові слова: *державна підтримка, суб'єкти малого бізнесу, програмування, дефіскалізація, конкурентоздатність, цифрова трансформація, державний контроль.*

Kubrak H. O. Prospects of state support of small business entities: legal aspect

The article is devoted to the identification, research and analysis of the prospects for supporting small business entities, which play a key role in the state of the war and post-war economy. Almost all branches of the economy can be dominated by the activities of small business entities, and it is they who need state support if they find themselves, as a rule, in a state of financial crisis. It has been proven that normative programming, as a factor of the legal aspect of state support, can achieve

its goal and be effective if the programs provide for real and practical measures of the specified support, which are timely and meet the purpose of development and adoption. In today's conditions, the business environment has been affected by many negative factors that hinder its competitiveness and the development of small entrepreneurship in Ukraine, which is also associated with corruption and the lack or ineffectiveness of support from the state.

An important prospective and expedient direction of state support is the defiscalization of small business entities, which is the development, adoption and application of a set of measures aimed at reducing their tax burden by reducing the amount of taxes for the period of martial law and one year after its abolition, the possibility of deferred tax payments for a minimum of 5 years during martial law and 5 years after its abolition, etc.

Emphasis is placed on the promising direction of state support in the form of consulting, i.e., the creation of its practical and operational mechanisms and the definition of the range of subjects - providers, for example, representatives of the business community, banking institutions, specialized specialists.

A modern and important direction of state support is the acceleration of the implementation of digital technologies among small and medium-sized businesses, which is also an urgent condition for the post-war recovery of the country's economy and the corresponding qualitative regulatory support.

Key words: *state support, small business entities, programming, defiscalization, competitiveness, digital transformation, state control.*

Вступ. Малий та середній бізнес – ключова ланка усіх провідних економік світу, його розвиток має вирішальне значення для повоєнної розбудови України, а його державна підтримка на усіх рівнях є основою для нарощування потенціалу та прискореного зростання економіки та досягнення національних цілей сталого розвитку. Вторгнення у 2022 році викликало різкий спад економічної активності, при цьому ВВП упав майже на 35 %. Згідно з даними Європейського банку реконструкції та розвитку, у період з лютого по грудень 2022 року середній МСП заробляв на 43 % менше та наймав на 22 % менше працівників ніж у попередньому році. Дві третини малого та середнього бізнесу під час повномасштабного вторгнення були змушені повністю або частково припинити діяльність. Станом на початок жовтня 2023 року кількість фізичних осіб-підприємців становила 1 549 858, а кількість юридичних осіб – суб'єктів малого та середнього бізнесу - 1,488,098 [1, с. 20]. Викликає занепокоєння, що бізнес-середовище зазнало впливу багатьох негативних чинників, які заважають його конкурентоздатності і розвитку малого підприємництва в України, що також пов'язано з корупцією та відсутністю або неефективністю підтримки з боку держави.

Метою статті є виокремлення, дослідження та аналіз перспектив підтримки суб'єктів малого бізнесу, які відіграють ключову роль у стані воєнної та повоєнної економіки.

Основний матеріал. Виокремлення та практичний аспект перспектив підтримки суб'єктів малого бізнесу – надалі СМБ є однією із найважливіших стратегічно-економічних цілей сьогодення, яка визначена нормативно, як правило, урядовими актами та є предметом фахових дискусій. Так, чинна Стратегія розвитку малого і середнього підприємництва, яка затверджена у 2024 році – надалі Стратегія, передбачає, що саме «мале і середнє підприємництво - основа української економіки, що забезпечує дві третини доданої вартості і більше ніж 80 відсотків робочих місць. Розвиток малого і середнього підприємництва стимулює конкуренцію на ринку і відповідне зростання конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу економіки, сприяє зміцненню середнього класу в суспільстві» [2]. Стратегія містить стратегічні цілі та показники їх досягнення, а також порядок проведення моніторингу, оцінки результатів реалізації Стратегії та звітування, але, як справедливо зазначає О. П. Подцерковний, реалізація цих завдань ускладнюється тим, що нині спостерігається

практика презентації різними державними інституціями, зокрема Державним агентством відновлення та розвитку інфраструктури України, «поспіхом сформованих програм підтримки бізнесу» [3, с. 10]. З іншого боку саме нормативне програмування може досягти мети та бути ефективним у разі, якщо програми передбачають реальні та практичні заходи підтримки, які є своєчасними та відповідають меті розробки й прийняття.

Найбільшими проблемами малого та середнього бізнесу визнано «зростання цін на сировину та матеріали, складнощі логістики, зменшення попиту на товари та послуги, доступності обігових коштів, доступу до фінансування, нестача кваліфікованих кадрів», які, з великою ймовірністю, залишатимуться актуальними і у період повоєнного відновлення. Вирішення цих проблем віднесено до короткострокової мети Стратегії, а до довгострокових цілей - «зростання та цифрова трансформація малого та середнього бізнесу, його інтеграція у європейський ринок, підвищення конкурентоспроможності та інноваційного потенціалу відповідно до стандартів ЄС». Слід зазначити, що ухвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року є однією із вимог Європейської комісії, вона також адаптована до Принципів Організації економічного співробітництва та розвитку (ОЕСР) [4] та орієнтує на міжнародну практику, викладену у низці документів, серед яких Цифрова стратегія ЄС, Стратегія малого та середнього підприємництва для стабільної та цифрової Європи, Комунікації ЄК «2030 Цифровий Компас: європейський шлях до цифрового десятиліття» та ін. Реалізація цієї Стратегії саме й має покращити взаємодію між усіма зацікавленими сторонами та зробити державну підтримку малого та середнього бізнесу більш ефективною, сучасною та практично-реалізованою.

Результатом публічного обговорення проекту Стратегії, до якого долучилися декілька міністерств, представники бізнес-асоціацій, аналітичних центрів, місцевих органів влади, громадськість, міжнародні партнери, стало формулювання низки пропозицій, які передбачають, наприклад, «взаємодію бізнесу із владою, інклюзивний процес роботи над НПА, повний цикл формування державної політики, та закріплення на бізнес-асоціаціями статусу суб'єкта реалізації Стратегії; осучаснення державно-приватного партнерства; мінімізацію дефіциту робочої сили шляхом бронювання, запуску е-бронювання, відрядження за кордон; прискорення зростання заробітних плат; взаємодія з перевіряючими та правоохоронними органами; інституційна реформа перевіряючих, контролюючих та правоохоронних органів, судової системи; збереження поточної спрощеної системи оподаткування, сприяння легальному мікро- і малому підприємництву; спрощення умов ведення бізнесу» [5]. Відзначена потреба імплементації Директиви ЄС 2019/633 від 17.04.2019 року «Про недобросовісну торговельну практику у відносинах між підприємствами в ланцюзі постачання сільськогосподарської продукції та харчових продуктів», яка передбачає законодавчі обмеження таких практик та забезпечує диференційований за рівнем обороту/товарообігу захист «дрібних/слабких» постачальників від «великих/потужніших» покупців та операторів, шляхом прийняття закону «Про внутрішню торгівлю». На думку експертів, «Україна нині має потужний сегмент малого та середнього бізнесу у сфері роздрібної торгівлі, здатний конкурувати з мережами супермаркетів і, відповідно, створювати альтернативу, конкуренцію. для постачальників, які також належать до цього типу підприємництва. Основною умовою збереження конкуренції у цьому секторі економіки, тим більше з урахуванням нинішніх умов функціонування бізнесу та його перспектив у повоєнний період, є збереження спрощеної системи оподаткування та звітності для мікробізнесу, що, своєю чергою, передбачає перегляд Закону України «Про внесення змін до Закону України «Про застосування реєстраторів розрахункових операцій у сфері торгівлі, громадського харчування та послуг» щодо тотальної фіскалізації I та III груп спрощеної системи оподаткування на користь фіскалізації виключно ризикових категорій платників єдиного податку, які теоретично мають значний ризик перевищення його лімітів» [6, с. 18]. Йдеться про фіскальну децентралізацію, яка успішно застосовувалася в зарубіжних країнах, так, «польські реформи передбачали надання більшої фіскальної самостійності для субнаціональних урядів і формування комплексу фіскальних

правил, пов'язаних з імплементацією середньо – і довгострокового бюджетування» [7, , с. 278, 280], що до певної міри перегукується і з найголовнішими ідеями децентралізації та реформи державного управління в Україні. Показово, що у Польщі до 2014 р. важливу роль у зміні підходів до виробництва суспільних благ відіграли інституції ЄС, які сприяли збалансуванню доходів і видатків субнаціональних урядів через надання комплексної допомоги у межах Регіональних операційних програм, а після 2014 р. – ЄС скоротило допомогу, що призвело до зменшення надходжень і згортання інвестиційної діяльності органів територіального самоврядування [8, с. 156-159]. На думку М. В. Кічурчак, саме «сприяти наданню більшої автономізації субнаціональним урядам через завершення розподілу сфер відповідальності, забезпечення транспарентності і підзвітності місцевим громадам, створення чітких алгоритмів розподілу і перерозподілу акумульованих коштів та активне використання інструментів середньо – і довгострокового бюджетування» [9, с. 146]. Тобто, доцільно говорити про дефіскалізацію СМБ, яка представляє собою розробку, прийняття та застосування комплексу заходів, спрямованих на зменшення податкового навантаження на СМБ, шляхом зменшення розміру податків на період воєнного стану та одного року після його скасування, можливість розстрочення сплати податків мінімум на 5 років під час воєнного стану та 5 років після його скасування, тощо.

На жаль, в період воєнного стану різко скоротилося консультування з бізнес-спільнотою та перспектив вдосконалення законодавства, що врегульовує питання державної підтримки суб'єктів господарювання загалом, та малого та середнього підприємництва зокрема. Хоча, саме це є необхідною умовою його розвитку, як це передбачено Загальними принципами та мінімальними стандартами для консультацій із заінтересованими сторонами, розробленими у 2002 році Європейською Комісією. Основна мета цього документу – створення послідовної та гнучкої основи для консультацій та забезпечення балансу між представниками великого, середнього та малого бізнесу. Цікавим та корисним для України може стати досвід Ірландії, яка при розробці Enterprise 2025 Renewed (DBEI, 2018a) використовувала таке консультування [10].

Перспективним напрямком щодо консультування у контексті державної підтримки створення його механізмів яке, наприклад, здійснюють представники бізнес-спільноти, тобто банківські установи, профільні фахівці, тощо, шляхом «створення унікальних сервісів та мобільних додатків, які розраховані на роботу з бізнес-структурами, та значно пришвидшують і покращують взаємодію та проведення фінансових операцій» [11]. Адже «консалтинг, як комплексний засіб професійно допомагає бізнесменам і менеджерам з'ясування причин існуючих труднощів на підприємстві, здійснювати прогнозування стратегічних перспектив та підготовки до прийняття конкретних рішень галузі діагностики стану бізнесу» [12, с. 77]. Договір про відповідне консультування розуміється як «угода - документ, що юридичне регулює службові взаємини сторін під час виконання консультаційного завдання та містить такі частини: пропозиції, прийняття угоди, винагороду, правомочність» [13, с. 8]. При цьому слід враховувати, що «специфіка консалтингової послуги полягає в її непомітності та у відсутності завершеної матеріальної форми» [14, с. 90]. На думку економістів «бізнес-консалтинг – це урегульована контрактом підприємницька діяльність фахівців з різних галузей знань та їх організацій з надання професійної допомоги суб'єктам господарювання у розв'язанні проблем ведення бізнесу з метою підвищення його ефективності та отримання прибутку» [15, с. 20]. Разом із тим, проблемним є визначення правового статусу бізнес-консультанта як особи незалежної професійної діяльності. Вирішення цього питання у законодавстві дозволить державі унормувати взаємодію бізнес-структур щодо обізнаності, умов, різновидів та порядку надання державної підтримки, у тому числі й МСБ.

Важливою складовою державної підтримки малого та середнього бізнесу нині та у повоєнний період, як видається, має стати удосконалення технічних правил і стандартів його ведення, з метою скасування «неефективних та обтяжливих норм державного контролю, що містить чинний Закон України «Про основні засади державного нагляду (контролю) у сфері господарської діяльності», та уніфікації вітчизняної процедури здійснення заходів

державного нагляду (контролю) до вимог законодавства ЄС. Остання зі спроб модернізувати цю сферу шляхом прийняття окремого законодавчого акту є проект закону № 5837 «Про основні засади державного нагляду (контролю)» від 05.08.2021 року [16]. Слушною слід визнати думку, згідно з якою контрольні провадження не слід розглядати лише як сукупність дій зі встановлення порушень на об'єкті контролю та застосуванню до них юридичних санкцій. Суттєву їх частину становлять допоміжні заходи організаційного характеру [17, с. 92]. Правова регламентація контрольних процедур, як правильно вважає Я. І. Маслова, повинна бути однією з гарантій унеможливлення використання контрольних повноважень для зведення особистих рахунків, задоволення корпоративних інтересів за допомогою посадових осіб та службовців контролюючих органів. Ретельна регламентація процедур контролю має істотне значення [18, с. 75]. Тому, представляється за доцільне продовжити мораторій щодо проведення контролю у формі перевірок відносно МСБ, який був запроваджений з 2016 року.

Потужним інструментом розширення стійкості малого та середнього бізнесу в Україні, підвищення його здатності передбачати, реагувати та адаптуватися до великих потрясінь, є його цифровізація, що визнано у Стратегії. Упровадження цифрових технологій дозволяє компаніям адаптуватися до цифрових змін та отримувати вигоду від нових можливостей. Значне прискорення цифрової трансформації малого та середнього бізнесу спричинила глобальна пандемія Covid-19.

Прискорення впровадження цифрових технологій серед малого та середнього бізнесу є нагальною умовою повоєнного відновлення економіки країни, що «охоплює підтримку електронної комерції, цифрового маркетингу та використання цифрових інструментів для ведення бізнесу» [19].

Однак виникають важливі економіко-правові питання: 1) якими мають бути кроки з удосконалення нормативно-правової бази для цифрової трансформації малого та середнього бізнесу; 2) завдяки яким економічним та правовим інструментам уряд може підтримати малий та середній бізнес, щоб сприяти його цифровій трансформації у складних умовах та обмеженості ресурсів; 3) які правові стимули цифрового впровадження можуть призвести до підвищення стійкості та конкурентоспроможності малого та середнього бізнесу у довгостроковій перспективі. Відповідаючи на ці питання, слід звернути увагу, що за даними дослідження Data Reportal рівень проникнення інтернету в Україні у січні 2024 року становив 79,2 % із 29,64 млн. інтернет-користувачів. Наша країна могла б продемонструвати значно кращі результати, однак повномасштабна війна та спричинені нею перебої з енергопостачанням та руйнування інфраструктурних об'єктів спричинили негативну динаміку у цій сфері. Одночасно з цим, за показниками 2023 року Україна посіла четверте місце серед 223 країн за найнижчою вартістю фіксованого широкосмугового інтернету порівняно з рівнем доходів населення [20]. Отже Україна, попри надскладну ситуацію має потенціал для подальшої цифрової трансформації бізнесу.

Створення нормативно-правової бази у цій сфері передбачає низку кроків, спрямованих на створення умов, що сприяють цьому процесу. Зокрема, запроваджено режим «Дія-Сіті», який представляє собою «унікальний правовий та податковий простір для ІТ-компаній» [21]. Слід вказати на позитивну роль законодавчих актів, зокрема «Про електронні документи та електронний документообіг», «Про електронні довірчі послуги», «Про стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні», «Про електронні комунікації», «Про електронну комерцію» та ін.; внесено зміни у чинні закони, зокрема «Про державну реєстрацію юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань» і додано ст. 25/1 «Особливості проведення реєстраційних дій в автоматичному режимі», що спростило процедуру отримання статусу суб'єкта господарювання [22, с. 83], «Про внесення змін до Податкового кодексу України та інших законів України щодо стимулювання розвитку цифрової економіки в Україні» та ін. Попри ці закони залишаються проблеми впровадження криптовалюти та потреба вирішення неефективних процедур виходу бізнесу в електронній формі. Також потребує вдосконалення порядок реалізації грантів для задоволення нагальних цифрових проблем малого та середнього бізнесу.

Розглядаючи особливості сучасного стану державної допомоги (підтримки) суб'єктів господарювання, дослідники справедливо зазначають, що в умовах «недостатнього державного фінансування наразі держава не виступає як головне джерело фінансових ресурсів» [23, с. 206], підтримка МСБ «надається за рахунок не лише державних, а й місцевих ресурсів (публічних ресурсів)» [24, с. 245]. Також вказується на тенденцію «залучення низки інституцій та агенцій, що надають підтримку та послуги щодо ведення малого та середнього бізнесу, які офіційно або неофіційно пов'язані з державою, до яких належать агенції з кредитування експорту, державні страхові компанії, компанії з гарантування інвестицій, агенції з розвитку та установи з фінансування розвитку тощо» [25]. Це спонукає для застосування в умовах кризового стану економіки, посиленого військовою агресією, а також задля її повоєнного відновлення, у якому малий та середній бізнес має стати рушійною силою, базовим елементом у відбудові країни, концепції стейкхолдер-менеджменту (теорії заінтересованих сторін). Ця концепція розроблена в Стенфордському дослідному інституті у 60-х роках XX ст., в якій зацікавлені сторони представлені як групи, без підтримки яких організація могла би припинити своє існування. Першим, хто розглянув концепцію зацікавлених сторін крізь призму управлінської теорії, був Р. Є. Фріман, для якого зацікавлена сторона – це будь-яка група чи людина, які можуть вплинути на досягнення організацією цілей [26, с. 46, 91]. Дослідники, узагальнювати усі інструменти та механізми стратегічного стейкхолдер-менеджменту, виокремлюють два основні підходи: «ресурсний, який будується на тому, що кожна заінтересована сторона у реалізації своїх інтересів залежна від взаємодії усіх стейкхолдерів; стосунковий, який означає, що у процесі взаємодії створюється певний стосунковий (соціальний) капітал, який сам по собі виступає стратегічним ресурсом, оскільки забезпечує репутацію бізнесу та сприяє отриманню конкурентних переваг» [27, с. 54].

Стейкхолдер (зацікавленна сторона) – це фізична або юридична особа, яка має інтерес – фінансовий чи інший, у бізнесі чи його діяльності. Він може здійснювати певний контроль над діяльністю бізнесу та/або діяльність бізнесу може впливати на зацікавлену сторону. Зацікавлені сторони – це ті, чиї інтереси торкаються проблем або ті, чия діяльність значно впливає на проблему; вони володіють інформацією, ресурсами та досвідом, необхідними для формулювання та реалізації політики [28, с. 14]. Основна відмінність між внутрішніми та зовнішніми стейкхолдерами полягає у тому, що внутрішні мають прямий зв'язок з бізнесом, а зовнішні, зазвичай, не мають прямого відношення до бізнесу, але їхні дії можуть вплинути на бізнес або діяльність бізнесу може вплинути на них.

Застосування теорії стейкхолдер-менеджменту до державного управління пов'язане з появою концепції «нового державного управління», що з'явилася на початку 90-х років XX ст., яка ґрунтувалася на упровадженні бізнес-ідей у державний сектор. У цьому ключі теорію зацікавлених сторін можна розглядати як підхід, за допомогою якого особи, які приймають державні рішення, моніторять своє середовище у пошуках можливостей розвитку та загроз. Розглядаючи питання функцій, які можуть відігравати стейкхолдери для розвитку малого та середнього бізнесу, дослідники звертають увагу на п'ять основних їх взаємодоповнюючих ролей, зокрема радника, аналітика, координатора, спеціаліста та фінансового постачальника [29]. Якщо мова йде про інноваційну сферу бізнесу, до функцій зацікавлених сторін відносять також інформаційне посередництво та інноваційне посередництво, яке використовується для позначення низки організацій, включаючи брокерів, треті сторони та агенції, які беруть участь у підтримці інноваційного процесу [30].

Взаємодія та співпраця державних структур та міжнародних партнерів-інвесторів, агенцій з надання допомоги мають стати запорукою підтримки та успішного розвитку малого та середнього бізнесу в Україні у повоєнний період. Заслуговує на увагу досвід країн, насамперед Японії та Південної Кореї, які у повоєнних реаліях змогли побудувати таку модель правового регулювання державної підтримки малого та середнього бізнесу, що дозволило залучити значний іноземний капітал, і протягом дуже короткого часу вони відновили свої країни, які нині відносяться до економічно найрозвиненіших держав. Так, «набір досконалих інструментів економічної політики, який не можливо створити апріорі, бо він

формується в процесі взаємодії держави та бізнесу. В Японії до такого набору інструментів входили: державні фінансові інституції, широке використання податкових стимулів, які були вузько націленими та вчасно застосованими, індикативне державне планування, численні постійно діючи форуми для обміну інформацією між чиновниками, бізнесом і науковцями, (V) передача деяких регуляторних функцій приватним або напів-приватним асоціаціям, широке використання державних та приватно-державних корпорацій в високо ризикованих секторах, створення окремого «інвестиційного бюджету», антимонопольна політика орієнтована на розвиток конкуренції на міжнародних ринках, а не конкуренції на внутрішньому ринку, державне фінансування наукових досліджень та технологічних розробок, використання регуляторної і дозвільної функції держави для цілей розвитку. Більшість з цих інструментів не є унікальними, вони широко відомі і застосовуються в багатьох країнах, японський досвід цінний комплексним використанням всіх цих інструментів» [31].

Окрім важливості підтримки малого та середнього підприємництва зовнішніми зацікавленими сторонами (стейкхолдерами), бізнес-спільнота до пріоритетних напрямів для свого розвитку відносить «усунення корупції (66,7 %), покращення доступу до кредитів (42,4 %), впровадження судової реформи (36,4 %), впровадження податкової реформи (32,5 %), які підкреслюють важливість спрощення бізнес-процесів, підвищення їх адміністрування та захисту прав бізнесу. Очевидно, що «правові реформи мають вирішальне значення для створення необхідної бази для підтримки малого та середнього бізнесу та сприяння економічному розвитку України» [32, с. 54].

Видається перспективним використання портфельного підходу у правовому забезпеченні основних заходів державної підтримки малого та середнього бізнесу у повоєнний період. Такий підхід складається з аналізу розподілу державних витрат за основними напрямами їх державної підтримки (наприклад, консультування, навчання підприємництву та менеджменту, доступу до фінансів, розвитку ринку та експорту, інновації тощо) та за основними цільовими групами населення (наприклад, новостворений бізнес, нові стартапи, компанії, які швидко розвиваються, інноваційні малі та середні підприємства та ін.). Це є корисним для розуміння того, чи є державні витрати на підтримку малого та середнього бізнесу збалансованими, чи вирішують вони основні проблеми розвитку, з якими стикаються підприємці. Портфельний підхід, що використовується у поєднанні з оцінкою програм фінансування та розвитку, може допомогти спрямувати фінансування на заходи, що приносять найбільші соціальні та економічні вигоди.

Висновки. Таким чином, можливо виділити нормативно-практичні положення державної підтримки СМБ через організаційно-розпорядчі державні рішення фіскального, наглядово-контролюючого, інформаційно-консультуючого, інноваційного та іншого характеру.

Практичні дії державної підтримки СМБ становлять:

– фінансова підтримка, у вигляді кредитного програмування, а також надання державних гарантій, субсидування відсоткових ставок за кредитами для СМБ, гранти, тобто фінансування інноваційних проектів, стартапів, розвитку експорту та розвиток інвестиційних фондів;

– адміністративна підтримка щодо спрощення процедур реєстрації бізнесу, зменшення кількості необхідних документів, скорочення термінів реєстрації, зменшення адміністративного тиску, спрощення податкового законодавства (дефіскалізація), зменшення кількості перевірок та надання консультаційних послуг: створення центрів підтримки підприємництва, надання консультацій з юридичних, фінансових, маркетингових питань: створення центрів підтримки підприємництва, надання консультацій з юридичних, фінансових, маркетингових питань, доступ до державних закупівель, тобто спрощення доступу СМБ до державних закупівель;

– інфраструктурна підтримка через розвиток інфраструктури: будівництво промислових зон, технопарків, інкубаторів, забезпечення доступу до інфраструктури: надання доступу до комунальних послуг, транспортної інфраструктури; підтримка експорту, тобто просування українських товарів і послуг на зовнішніх ринках: участь у міжнародних

виставках, організація торгових місій, надання експортних кредитів і гарантій: сприяння експорту продукції вітчизняних підприємств;

– підтримка інновацій шляхом фінансування наукових досліджень і розробок: створення сприятливого середовища для інновацій, співпраця з науковими установами: сприяння комерціалізації наукових розробок, створення технопарків і інкубаторів: підтримка стартапів та нових технологічних компаній;

– розвиток людського капіталу через розробку та прийняття програми професійної підготовки: надання можливостей для підвищення кваліфікації працівників СМБ та застосування стейкхолдер-менеджменту;

– підтримка освіти через розробку та впровадження спеціальних освітніх програм, спрямованих на підготовку підприємців.

Список використаних джерел:

1. Оцінка впливу війни на мікро-, малі та середні підприємства в Україні / Центр економічного відновлення (CER), ADVANTER GROUP, Програма розвитку ООН (UNDP). Київ, 2024. 86 с.

2. Про схвалення Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого і середнього підприємництва на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації у 2024-2027 роках: Постанова Кабінету Міністрів України від 30 серпня 2024 р. № 821-р. URL: https://www.rada.gov.ua/ (дата звернення: 30.04.2024).

3. Подцерковний О. П. Щодо трансформації договірних та організаційних засобів державної економічної політики воєнного часу. *Право України*. 2023. № 9. С. 9–23.

4. Принципи Організації економічного співробітництва та розвитку. URL: https://www.oecd-events.org/ (дата звернення: 30.04.2024).

5. Печалін О. Пропозиції до Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року / Спілка підприємців «Стіна». URL: https://stina.org.ua/ (дата звернення: 30.04.2024).

6. Черкашин В., Дубровський В., Гетман О. Аналітичий огляд: Міжнародний досвід застосування регуляцій у відносинах виробників харчової продукції та торговельних мереж / USAID, CASE Україна. 2023. 19 с.

7. Report on Public Finance in EMU (2012). European Economy, 4, July. URL: https://ec.europa.eu/economy (дата звернення: 30.05.2024).

8. Wyszkowska, D. (2014). Przyszłość finansów samorządowych w Polce w świete ich potreb rozwojowych. In Acta Universitatis Lodziensis. Folia Oeconomica. Future of Finance: 1 (299) (pp. 151-163).

9. Кічурчак М.В. Фіскальна децентралізація як чинник удосконалення відтворення суспільних благ в економіці України. *Регіональна економіка.* 2016. № 2. С. 141-148.

10. Chapter 4. The strategic framework and delivery system for SME and entrepreneurship policy in Ireland / OECD iLibrary. URL: https://www.oecd-ilibrary.org/sites/9404035a-en/index.html?itemId=/content/component/9404035a-en#endnotea0z22 (дата звернення: 30.05.2024).

11. Стратегії розвитку малого та середнього бізнесу / Команда YC.Market**.** 2024. 26 січня. URL: https://blog.youcontrol.market/stratieghiyi-rozvitku-malogho-ta-sieriednoghobizniesu/ (дата звернення: 30.04.2024).

12. Бестужева С. В. Міжнародна економічна діяльність України: навч. посіб. Х.: ХНЕУ, 2010. 211 с.

13. Методичні вказівки до виконання виконання практичних робіт з курсу «Бізнес-консалтинг» для студентів усіх форм навчання спеціальності 051 «Економіка» / уклад. С.О. Васильцова. Харків : НТУ «ХПІ». 38 с.

14. Основи управлінського консультування: навч. посіб. Б.Г. Шелегеда, О.М. Шарнопольська, Л.М Василишина. Донецьк: ТОВ „ВРА „Епіцентр", 2013. 188 с.

15. Марченко О. С. Економіка та організація консалтингової діяльності: конспект лекцій для студентів другого (магістерського) рівня вищої освіти галузі знань 05 «Соціальні та

поведінкові науки» спеціальності 051«Економіка» спеціалізації «Бізнес-консалтинг» фінансово-правового факультету. Харків: Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, 2019. 90 с.

16. Проект Закону України «Про основні засади державного нагляду (контролю)» від 05.08.2021 року. URL: https:// www.rada.gov.ua (дата звернення: 30.04.2024).

17. Гаращук В.М. Теоретико-правові проблеми контролю та нагляду у державному управлінні: дис... д-ра юрид. наук: 12.00.07; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. Х., 2003. 412 с.

18. Маслова Я. І. Співвідношення понять «нагляд» і «контроль» у державному управлінні України. *Актуальні проблеми держави і права.* 2011. Вип. 62. С. 70-77.

19. Проект Стратегії відновлення, сталого розвитку та цифрової трансформації малого та середнього підприємництва на період до 2027 року / Міністерство економіки України. 2024. 25 січня. URL: https://www.me.gov.ua/ (дата звернення: 30.04.2024).

20. Як повномасштабна війна відобразилася на кількості інтернет-користувачів в Україні / 2024. 15 квітня. URL: https://www.slovoidilo.ua/ (дата звернення: 30.04.2024).

21. Дія Сіті – унікальний правовий та податковий простір для ІТ-компаній в Україні / Головне управління ДПС у Рівненській області. 2023. 19 січня. URL: https://rv.tax.gov.ua/media-ark/news-ark/648470.html (дата звернення: 30.04.2024).

22. Дубняк М. В., Грачова О. Ю. Правове регулювання цифрової економіки. *Інформація і право*. 2023. № 1. С. 79-87.

23. Зятіна Д. В. Вирішення проблем державної підтримки інноваційної діяльності в Україні з урахуванням практики ЄС. Правові засоби стимулювання інноваційного розвитку України в умовах євроінтеграції : монографія / за ред. С. В. Ківалова, О. П. Подцерковного. Одеса : Фенікс, 2015. С. 205–218.

24. Петрова Н. О. Адміністративно-правові засади моніторингу державної допомоги суб'єктам господарювання в Україні : дис. … д-ра філософії за спец.: 081 «Право». Суми, 2021. 293 с.

25. Див. пос. 1.

26. Freeman R. E. Strategic Management: a stakeholder approach. Boston: Pitman, 1984. 276 p.

27. Галушка З. І. Стратегічний стейкхолдер-менеджмент: теоретична концепція й особливості застосування. *Науковий вісник Чернівецького університету. Серія «Економіка»*. 2020. Вип. 829. С. 52–58.

28. Consultation with Stakenholders in the Shaping of National and Regional Policies Affecting Small Business: Final Report of the Expert Group / European Commission. 2005. 129 p.

29. Journeault M., Perron A., Vallières L. The collaborative roles of stakeholders in supporting the adoption of sustainability in SMEs. *Journal of Environmental Management*. 2021. Vol. 28. DOI https://doi.org/10.1016/j.jenvman.2021.112349 (дата звернення: 30.05.2024).

30. Innovation intermediaries and emerging digital technologies / A. Colovic, A. Caloff, F. Rossi, St. Paladini, M. Bagherzadeh. *Technovation*. 2024. Vol. 133. DOI https://doi.org/10.1016/j.technovation.2024.103022 (дата звернення: 30.05.2024).

31. Новіков В. Відновлення Японії після Другої світової війни. Чи допоможе цей досвід Україні? 14.03.2023. URL: https://biz.censor.net/m3405454

32. Див. пос. 1.

ФЕДОТОВ Д. В.
аспірант кафедри публічного управління та адміністрування
(Національна академія внутрішніх справ)

УДК 351.741(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.89

СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ

Актуальність статті полягає в тому, що дія адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в діяльності Національної поліції України реалізується у спосіб втілення в життя повноважень, прав і обов'язків окремих суб'єктів, що прямо відносяться до кола відповідної компетенції. Так, питання аналізу кола суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки в Національній поліції України, а також окреслення змісту їх компетенції на нашу думку, безпосередньо відноситься до об'єкта та предмета цього дослідження й у свою чергу, потребує суттєвого та змістовного аналізу. Крім цього, слід урахувати, що поняття суб'єкта забезпечення інформаційної безпеки в Національній поліції України пропорційно пов'язано з тим, що він безпосередньо може здійснювати та які функції на нього покладаються, в контексті приведення в дію указаного адміністративно-правового механізму, щодо застосування інформаційно-безпекових стандартів у діяльності Національної поліції України, як у внутрішньо-службовій діяльності так і під час взаємодії з інститутами громадянського суспільства. Автор обґрунтовує, що вищі органи державної влади України до кола яких відносяться Верховна Рада України, як єдиний законодавчий орган державної влади Кабінет Міністрів України, як вищий орган виконавчої влади в Україні, а також інститут Президента України та вертикаль судової влади безпосередньо впливають на формування та реалізацію державної політики у сфері забезпечення безпеки інформації у всіх без виключення органа державної влади та поширюється і правовий вплив на всі соціально-правові відносини у суспільстві. Також, кожен окремо взятий центральний орган виконавчої влади, що входить до структури Кабінету Міністрів, що координуються ним через певне Міністерство чи конкретного міністра, має своє виключне коло компетенції, проте всі вони синергетично впливають на адміністративно-правовий механізм забезпечення інформаційної безпеки держави загалом та Національної поліції зокрема, як одного із основних і найбільших органів правопорядку в суспільстві. При цьому, підкреслюється, що враховуючи чисельність Національної поліції України (котра переважає 100 000 осіб), коло структурних підрозділів до кола компетенції яких віднесено забезпечення реалізації відомчої політики інформаційної безпеки в Національній поліції України є досить широким та відноситься до компетенції підрозділів кіберполіції, організаційно-аналітичної роботи та контролю, документального забезпечення, а також режимно-секретних підрозділів.

Ключові слова: *інформація, інформаційна безпека, діяльність поліції, правоохоронна діяльність, захист персональних даних.*

Fedotov D. V. Subjects of ensuring information security in the National Police of Ukraine

The relevance of the article lies in the fact that the action of the administrative-legal mechanism for ensuring information security in the activities of the National Police of Ukraine is implemented in the way of implementing the powers, rights and duties of individual subjects, which are directly related to the sphere of relevant competence. Thus, the question of analyzing the circle of subjects of information security in the National Police of Ukraine, as well as delineating the content of their competence, in our opinion, directly relates to the object and subject of this research and, in turn, requires a significant and meaningful analysis. In addition, it should be taken into account that the concept of an information security subject in the National Police of Ukraine is proportionally related to what it can directly perform and what functions are entrusted to it, in the context of the implementation of the specified administrative and legal mechanism, regarding the application information and security standards in the activities of the National Police of Ukraine, both in internal service activities and during interaction with civil society institutions. The author substantiates that the supreme bodies of state power of Ukraine, which include the Verkhovna Rada of Ukraine, as the only legislative body of state power, the Cabinet of Ministers of Ukraine, as the highest body of executive power in Ukraine, as well as the institution of the President of Ukraine and the vertical of the judiciary, directly influence the formation and implementation of the state policy in the field of ensuring information security in all public authorities without exception, and the legal influence extends to all social and legal relations in society. Also, each individual central executive body that is part of the structure of the Cabinet of Ministers, coordinated by it through a certain Ministry or a specific minister, has its own exclusive range of competence, but all of them synergistically affect the administrative and legal mechanism for ensuring the information security of the state in general and the National Police in particular, as one of the main and largest law enforcement agencies in society. At the same time, it is emphasized that given the number of the National Police of Ukraine (which exceeds 100,000 people), the range of structural units whose competence includes ensuring the implementation of departmental information security policy in the National Police of Ukraine is quite wide and falls within the competence of cyber police units, organizational and analytical work and control, documentary support, as well as regime-secret units.

Key words: *information, information security, police activity, law enforcement, protection of personal data.*

Актуальність теми. Дія адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в діяльності Національної поліції України реалізується у спосіб втілення в життя повноважень, прав і обов'язків окремих суб'єктів, що прямо відносяться до кола відповідної компетенції. Так, питання аналізу кола суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки в Національній поліції України, а також окреслення змісту їх компетенції на нашу думку, безпосередньо відноситься до об'єкта та предмета цього дослідження й у свою чергу, потребує суттєвого та змістовного аналізу.

Крім цього, слід урахувати, що поняття суб'єкта забезпечення інформаційної безпеки в Національній поліції України пропорційно пов'язано з тим, що він безпосередньо може здійснювати та які функції на нього покладаються, в контексті приведення в дію указаного адміністративно-правового механізму, щодо застосування інформаційно-безпекових стандартів у діяльності Національної поліції України, як у внутрішньо-службовій діяльності так і під час взаємодії з інститутами громадянського суспільства.

Крім указаного на суб'єкти забезпечення реалізації адміністративно-правового механізму інформаційної безпеки в Національній поліції України покладаються також і інші

завдання, що прямо чи опосередковано пов'язані із захистом прав і свобод людини і громадянина та мають впливати на рівень демократичності правоохоронних процесів і сприяти укріпленню правової держави в Україні й оптимізувати основні управлінські та державно-владні процеси на шляху інтеграції до Європейського Союзу.

Виклад основного матеріалу. У контексті сучасних викликів та загроз національній безпеці України в інформаційній сфері, особливо важливим стає розробка теоретично обґрунтованої класифікації суб'єктів, що входять до системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки. Хоча класифікація за своєю природою не може бути абсолютно вичерпною через різноманіття інформаційної сфери та постійно мінливі умови, вона має залишатися практичною та функціональною для правозастосування. Вважаємо, що система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки містить у собі кілька основних груп суб'єктів, кожна з яких відіграє свою роль у запобіганні загрозам національній безпеці України в інформаційній сфері. Перша група (державні суб'єкти) – представлена державою в особі Президента України, законодавчих, виконавчих і судових органів, які маючи різну компетенцію в сфері адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки виконують в ній ключові завдання та функції. Другу групу (недержавні суб'єкти) можна поділити на дві підгрупи. До першої ми віднесли суспільство в особі юридичних осіб, а саме: комерційні компанії та недержавні організації (освітні заклади, дослідницькі інститути, науково-аналітичні центри тощо). До другої – фізичних осіб (громадян), які можуть безпосередньо брати участь у забезпеченні інформаційної безпеки, в особі фахівців, експертів, консультантів з інформаційної безпеки тощо. Окремо звернемо увагу, що громадяни можуть розглядатися як суб'єкти аналізованої нами системи лише умовно. Адже найчастіше вони беруть участь у забезпеченні інформаційної безпеки опосередковано [1]. На нашу думку, надважливим елементом механізму адміністративно-правового регулювання діяльності органів державної влади загалом і Національної поліції України, зокрема в контексті забезпечення інформаційної безпеки своєї діяльності та всього суспільства загалом є чітке окреслення суб'єктів, відповідальних за зазначений напрям роботи, їх класифікація та уточнення в розрізі роботи державницького механізму загалом. Так, поділ суб'єктів адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в діяльності Національної поліції України, перш за все можна здійснити, шляхом розподілу їх на зовнішні та внутрішні, що в свою чергу, мають додаткову організаційно-управлінську вертикаль й можуть поділятись за колом компетенції, змістом повноважень, а також масштабом діяльності. Так чи інакше, питання пов'язані з необхідністю чіткого градування всіх суб'єктів відповідного адміністративно-правового механізму, взаємопов'язуються з потребою чіткого розподілу повноважень і гармонізації та розподілу виконання всіх без виключення завдань, покладених на цей механізм.

Суб'єктами адміністративно-правового регулювання діяльності засобів масової інформації виступають різноманітні органи державної влади, з яких можна відокремити як загальні так і спеціальні. Загальні − здійснюють регулювання всіх сфер діяльності держави і є загальнодержавними. Спеціальні суб'єкти здійснюють адміністративно-правове регулювання саме діяльності засобів масової інформації, тому їх повноваження обмежуються цією сферою, Розглянемо основні з них. Так, до загальних суб'єктів адміністративно-правового регулювання діяльності ЗМІ відносять: Верховну Раду України − визначає державну політику щодо ЗМІ, законодавчі основи її реалізації, гарантії соціального і правового захисту працівників цієї сфери; Президента України, який є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина [2; 3]. Належить цілком погодитися із запропонованою конструкцією та віднести до кола вищих органів державної влади, що здійснюють регулювання у сфері дії адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в діяльності Національної поліції зокрема та всіх органів державної влади загалом, такі вищі державні інституції, як Верховна Рада України, Кабінет Міністрів України та інституцію Президента України. Крім цього, належить підкреслити, що кожен із зазначених органів державної влади володіє

виключною компетенцією у відповідній сфері та забезпечує виконання покладених тільки на нього завдань, що унеможливлює не ефективне здійснення визначених законодавством України повноважень.

Окреслені групи формують багаторівневу структуру адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, де кожен рівень робить свій внесок у загальну систему захисту. Держава, в особі своїх органів, відіграє ключову роль в адміністративно-правовому забезпеченні інформаційної безпеки. Володіючи значними ресурсами, вони виконують широкий спектр завдань та функцій, починаючи з розроблення та впровадження правових актів, що стосуються інформаційної сфери, і закінчуючи регулюванням і контролем виконання цих актів. На додачу до цього, держава фінансує освітні програми для підготовки фахівців, співпрацює на міжнародному рівні для захисту від транскордонних інформаційних загроз, стимулює розвиток технологій у сфері інформаційної безпеки тощо. Ефективна державна участь і координація між різними органами та секторами є критично важливою для створення надійної системи із захисту національної безпеки України в інформаційній сфері. Державна участь є невід'ємною та критично важливою у забезпеченні комплексного захисту інформації на всіх рівнях. Державні ініціативи та дії спрямовані на створення надійної та стійкої системи інформаційної безпеки, здатної протистояти сучасним загрозам і викликам. Щодо суспільства та громадян, то вони доповнюють роботу, яку здійснюють державні органи, вносячи інновації та спеціалізовані знання, що допомагають у розв'язанні специфічних завдань і створенні нових технологічних рішень, які сприяють забезпеченню інформаційної безпеки. Отже, важливість кожної з цих груп не може бути недооцінена, оскільки тільки спільні зусилля всіх суб'єктів, які входять до єдиної системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки дають змогу створити ефективну та стійку систему захисту інформаційного простору. У цьому разі розвиток міжсекторальної взаємодії та посилення співробітництва між усіма зацікавленими сторонами, а також залучення громадськості до процесів ухвалення рішень та контролю за дотриманням інформаційної безпеки, стають ключовими елементами у зміцненні національної безпеки України в інформаційній сфері. Розглядаючи можливі напрями організації спільної діяльності суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки, необхідно мати на увазі, що взаємодію в широкому плані можна здійснювати у формах взаємного обміну інформацією, спільного планування та проведення заходів, взаємного використання сил і засобів в інтересах вирішення спільних завдань, організації спеціального моніторингу тощо [1]. Безперечно, слід погодитися з позицією автора про те, що чіткий розподіл суб'єктів, що здійснюють реалізацію адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в тому числі в діяльності Національної поліції України запобігає неефективному здійсненню своїх повноважень та необґрунтованим витратам трудових ресурсів органів державної влади. При цьому слід підкреслити, що поділ вказаних суб'єктів може здійснюватися, як за горизонтальним так і вертикальним принципом, при цьому, враховувати компетенцію відповідних органів державної влади, щодо здійснення правового регулювання того чи іншого аспекту сфери інформаційної безпеки, в тому числі в діяльності Національної поліції України. Так, до одного з найбільш важливих критеріїв також слід віднести, як зовнішньо так і внутрішньо організаційну структуру суб'єктів забезпечення інформаційної безпеки в Національній поліції України, як одному з центральних органів виконавчої влади та безпосередньо в ній самій, як самостійному органі правопорядку.

Національна поліція України, як один із центральних органів виконавчої влади на якого покладено обов'язки, щодо забезпечення прав і свобод людини і громадянина, а також підтримання правопорядку у суспільстві та запобігання вчиненню правопорушень має більш відповідальне становище та коло обов'язків у сфері забезпечення інформаційної безпеки своєї діяльності відносно всіх осіб і громадян, що перебувають на території України чи поза її межами та потребують її захисту. Національна поліція України в своїй діяльності використовує безмежну кількість, як публічної так і непублічної інформації котра не підлягає розголошенню за умов чітко визначених законодавством України.

До системи суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні відносяться: Президент України; Верховна Рада України; Кабінет Міністрів України; Рада національної безпеки і оборони України; Міністерство культури та інформаційної політики України; Міністерство з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій України; Національна поліція України; Служба безпеки України; Служба зовнішньої розвідки України, Державна прикордонна служба України; Державна спеціальна служба транспорту; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Державна служба спеціального зв'язку та захисту інформації України; Збройні Сили України та інші органи виконавчої влади та військові формування, які входять до сектору інформаційної безпеки; органи місцевого самоврядування; судові органи; комерційні компанії; недержавні організації та громадяни [1]. На нашу думку, слід цілком і повністю погодитись із позицією автора та виокремити, що дані суб'єкти можуть характеризуватися, як загальнодержавні, так і спеціальні відомчі, що в свою чергу зумовлює необхідність визначення змісту і сутності їх компетенції та її порівняння з метою науково-теоретичного недопущення взаємо поглинання кіл компетенції та запобігання необґрунтованим державницьким трудовитратам. Водночас, роль і місце Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України, а також Служби безпеки України чітко визначається національним законодавством та впливає на діяльність всіх без виключення органів державної влади, що апелюють інформацією з обмеженим доступом або мають в своєму розпорядженні чи володінні ті чи інші інформаційні бази даних, що апелюють персональною інформацією інших осіб.

У даному контексті доцільно звернути увагу на підхід О.І. Безпалової щодо класифікації суб'єктів реалізації правоохоронної функції держави, яка у результаті аналізу праць вчених-адміністративістів пропонує виокремити такі види суб'єктів: 1) за походженням (ступенем належності до держави): державні (органи державної влади), недержавні (органи місцевого самоврядування, інституції громадянського суспільства); 2) за характером компетенції: загальні (наприклад, Президент України, Кабінет Міністрів України, Верховна Рада України), спеціальні (правоохоронні органи, суд); 3) за кількісним показником (складом): індивідуальні (наприклад, окремі громадяни, посадові особи, журналісти засобів масової інформації), колективні (наприклад, відповідні органи виконавчої влади, суд, громадські організації правоохоронної спрямованості); 4) за терміном дії (або способом призначення суб'єктів): постійні (наприклад, органи внутрішніх справ, органи прокуратури), виборні (або тимчасові) (наприклад, органи місцевого самоврядування, тимчасова слідча комісія Верховної Ради України) [4, с. 67-68]. Цілком погоджуючись із твердженням авторитетної науковиці необхідно звернути увагу на те, що вказані класифікаційні критерії повністю відповідають потребам нашого дослідження та потребують уточнення в контексті його предмета і об'єкта, а тому на нашу думку чинним буде виділити низькокатегорій органів державної влади до кола компетенції, яких віднесено реалізація адміністративно-правового механізму забезпечення інформаційної безпеки в діяльності Національної поліції України та проаналізувати їх окремо.

Висновки. Отже, слід зауважити, що вищі органи державної влади України до кола яких відносяться Верховна Рада України, як єдиний законодавчий орган державної влади Кабінет Міністрів України, як вищий орган виконавчої влади в Україні, а також інститут Президента України та вертикаль судової влади безпосередньо впливають на формування та реалізацію державної політики у сфері забезпечення безпеки інформації у всіх без виключення органа державної влади та поширюється і правовий вплив на всі соціально-правові відносини у суспільстві. Також, кожен окремо взятий центральний орган виконавчої влади, що входить до структури Кабінету Міністрів, що координуються ним через певне Міністерство чи конкретного міністра, має своє виключне коло компетенції, проте всі вони синергетично впливають на адміністративно-правовий механізм забезпечення інформаційної безпеки держави загалом та Національної поліції зокрема, як одного із основних і найбільших органів правопорядку в суспільстві.

При цьому, враховуючи, що чисельність Національної поліції України є значною та переважає понад 100 000 осіб, а відповідно коло структурних підрозділів до кола компетенції

яких віднесено забезпечення реалізації відомчої політики інформаційної безпеки в Національній поліції України є досить широким та відноситься до компетенції підрозділів кіберполіції, організаційно-аналітичної роботи та контролю, документального забезпечення, а також режимно-секретних підрозділів.

Список використаних джерел:

1. Крупнова А.О., Система суб'єктів адміністративно-правового забезпечення інформаційної безпеки в Україні. URL: https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/07/42-1.pdf

2. Шустрова К.В. Адміністративно-правове регулювання діяльності засобів масової інформації в Україні. Сучасні проблеми адміністративного права та процесу. Харків, 2017. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/30_06_2017/pdf/59.pdf

3. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96%D0%B2%D1%80/paran4603#n4603

4. Безпалова О. І. Адміністративно-правовий механізм реалізації правоохоронної функції держави : монографія. Харків : НікаНова, 2014. 544 с.

БЄЛОУСОВА К. О.
аспірантка
(Київський університет інтелектуальної власності та права Національного університету «Одеська юридична академія»)

УДК 336.221.4
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.90

ДОСВІД ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИНИ У ПОДАТКОВИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ

Стаття присвячена компаративному аналізу досвіду окремих зарубіжних країн та України щодо правового регулювання вини у податкових правопорушеннях.

Авторка статті акцентує увагу на тому, що з моменту впровадження концепції «винності» податкових проступків у вітчизняне податкове законодавство питання компаративного аналізу набувають особливого значення. Авторка пов'язує це із чітким орієнтирами України на членство в Європейському Союзі. Відтак, важливою складовою наукових пошуків є дослідження нормативно-правового забезпечення та практики окремих зарубіжних країн світу, передусім у контексті предмету даної статті.

Дисертантка звертається до Федеративної Республіки Німеччина та акцентує увагу на тому, що за правопорушення у сфері оподаткування передбачалася цивільна, адміністративна та кримінальна відповідальність.

Особливістю німецького законодавства, як і в Нідерландах та Фінляндії, авторка статті називає те, що для визначення типу відповідальності використовується вид вини. В Угорщині, для кваліфікації діяння як кримінального правопорушення потрібно одночасно і перевищення порогу несплачених податків, і наявність умислу. За непредставлення товару штрафні санкції застосовуються до юридичної та відповідальної фізичної особи в Латвії, Хорватії, Словенії.

Авторка зазначає, що в Бразилії, Ізраїлі, Канаді, Колумбії, Саудівській Аравії, Словаччині, Румунії, Чехії, Швеції, Японії, вина платника податків може не враховуватися. Також, дисертантка звертається до характеристики податкового законодавства таких країн як Австрія, Республіка Польща, Литовська Республіка, Португалія, Королівство Іспанія та США.

Наприкінці статті робиться авторський висновок про те, що вітчизняний законодавець пішов шляхом покладення додаткових невизначених у ПК України обов'язків на платника податків та зосереджує увагу на необхідності здійснення дій щодо встановлення добросовісності контрагента, а також зберіганні відповідних документальних доказів. Крім того, авторкою статті констатується фактична відсутність можливості довести факт добросовісності контрагента шляхом отримання відповідних документів в останнього зважаючи на відсутність унормованого обов'язку разом із послугою/товаром надавати відповідні документи.

Ключові слова : *вина, податкове правопорушення, фінансова відповідальність, платник податків, податкові відносини, контролюючі органи у сфері оподаткування, податкове законодавство зарубіжних країн.*

Bielousova K. O. Experience of certain foreign countries in legal regulation of guilt in tax offences

The article is devoted to a comparative analysis of the experience of certain foreign countries and Ukraine with regard to legal regulation of guilt in tax offences.

The author emphasises that since the introduction of the concept of 'culpability' of tax offences into the national tax legislation, the issues of comparative analysis have become particularly important. The author attributes this to Ukraine's clear orientation towards membership in the European Union. Therefore, an important component of scientific research is to study the legal framework and practice of certain foreign countries, especially in the context of the subject matter of this article.

The dissertation focuses on the Federal Republic of Germany and emphasises that civil, administrative and criminal liability is provided for offences in the field of taxation.

The author of the article notes that the peculiarity of German legislation, as well as that of the Netherlands and Finland, is that the type of fault is used to determine the type of liability. In Hungary, in order to qualify an act as a criminal offence, both the threshold of unpaid taxes and the presence of intent are required. In Latvia, Croatia, and Slovenia, penalties for failure to submit goods are imposed on legal entities and responsible individuals.

The author notes that in Brazil, Canada, Colombia, Czech Republic, Israel, Japan, Saudi Arabia, Slovakia, Romania, Sweden, and the Czech Republic, the taxpayer's fault may not be taken into account. The dissertation also describes the tax legislation of such countries as Austria, the Republic of Poland, the Republic of Lithuania, Portugal, the Kingdom of Spain and the United States.

The article concludes with the author's conclusion that the national legislator has chosen to impose additional obligations on the taxpayer which are not defined in the Tax Code of Ukraine and focuses on the need to take actions to establish the counterparty's good faith and to keep the relevant documentary evidence. In addition, the author states that it is virtually impossible to prove the fact of good faith of the counterparty by obtaining relevant documents from the latter, given the absence of a regulated obligation to provide relevant documents along with the service/goods.

Key words: *guilt, tax offence, financial responsibility, taxpayer, tax relations, tax authorities, taxation, tax legislation of foreign countries.*

Постановка проблеми. З моменту впровадження концепції «винності» податкових проступків у вітчизняне податкове законодавство питання компаративного аналізу набувають особливого значення. Це пов'язано із чітким орієнтирами України на членство в Європейському Союзі. Відтак, важливою складовою наукових пошуків є дослідження нормативно-правового забезпечення та практики окремих зарубіжних країн світу, передусім у контексті предмету даної статті.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання вини в податковому законодавстві піднімалося О.П. Гетманцем, Л.А. Савченко, А.О. Селівановим, Л.М. Касьяненко, М.П. Кучерявенком, О.В. Покатаєвою, М.О. Федоровим, О.В. Тильчик та іншими. Питання аналізу вини в податковому законодавстві зарубіжних країн піднімали такі науковці, як А.Ю. Бабенко, М.О. Небесна, Є.А. Старинець, Л.Д. Тимченко, С.В. Фед-чук. Разом із тим, комплексного компаративного аналізу вини в податково-правовому полі України та зарубіжних країн не проводилося.

Метою статті є компаративний аналіз досвіду окремих зарубіжних країн та України щодо правового регулювання вини у податкових правопорушеннях.

Виклад основного матеріалу. Варто відзначити, що складність дослідження вини у податкових правопорушеннях, за які передбачена фінансова відповідальність полягає

у тому, що в багатьох країнах використовується власний підхід до ідентифікації такого інституту, зважаючи на особливості податкової системи та дієвої концепції притягнення до юридичної відповідальності платників податків.

Л.Д. Тимченко та С.В. Федчук наголошують, що об'єктивний підхід до визначення вини платника податків притаманний англо-американському та континентальному праву. Наприклад концепція об'єктивної вини домінує в німецькому праві. Такі твердження, на думку дослідників, зводяться до філософської позиції щодо оцінки не психічного ставлення, а реальних справ, тобто дій особи. Таке твердження повністю відповідає положенням низки наукових праць зарубіжних вчених (наприклад: [1]) [2, с. 80]. Вказівка на означеній концепції (підході) до встановлення вини платника податків для дослідження дає можливість обрати варіативність існуючих моделей в розвинених країнах світу та врахувати їх особливості.

Так, у *Федеративній Республіці Німеччина* (далі – ФРН) посилення відповідальності за правопорушення у сфері оподаткування відбулося після початку переходу на так звану «військову економіку» (1915 рік), в результаті чого розширено коло правопорушень, пов'язаних із ухиленням від оподаткування, за які передбачено кримінальну відповідальність. До означеного часу відповідальність платників податків унормовувалася за класичної на той час схемою. Тобто за правопорушення у сфері оподаткування передбачалася цивільна, адміністративна та кримінальна відповідальність [3, с. 121–123]. Що ж до вітчизняного законодавства, то вина, як елемент податкового правопорушення унормована до повномасштабного вторгнення росії на територію України (2021 рік), а це в своєю чергою вказує на поступовість розвитку інституту фінансової відповідальності, відтак запровадження відповідної концепції не варто пов'язувати із необхідністю наповнення Державного бюджету за рахунок сум податків та зборів з метою забезпечення обороноздатності.

Особливістю німецького законодавства, як і в *Нідерландах та Фінляндії,* є те, що для визначення типу відповідальності використовується вид вини. Мається на увазі той факт, що навіть коли фінансові наслідки для бюджету були невеликі, однак діяння було умисним – застосовується кримінальна відповідальність. А порушення зі значними наслідками для бюджету, але вчинене з необережності, буде кваліфіковано як адміністративне. Існують також випадки, коли вид вини поєднується з вартісними показниками, як, наприклад, *в Угорщині,* де для кваліфікації діяння як кримінального правопорушення потрібно одночасно і перевищення порогу несплачених податків, і наявність умислу. Серед країн, що застосовують обидва види відповідальності, є різні механізми їх розмежування. Серед суттєвих – вид вини (умисел або необережність), а також сума несплачених податків або вартість товарів/послуг. У той же час *Європейський Парламент* у свій час висловив позицію, що критерієм розмежування краще обирати суму несплачених податків, оскільки в разі розмежування на підставі вартості товарів будуть надміру каратися незначні злочини з дороговартісними товарами. Окремо слід наголосити, що у залежності від виду правопорушення, враховуючи вину, штрафні санкції застосовуються як до юридичної особи, так і до відповідальної особи такої юридичної особи. Наприклад: за непредставлення товару штрафні санкції застосовуються до юридичної та відповідальної фізичної особи в *Латвії, Хорватії, Словенії* [4, с. 8, 14, 19].

А.Ю. Бабенко та М.О. Небесна зазначають, що в більшості держав під час притягнення до відповідальності за порушення податкового законодавства враховується наявність вини платника податків у скоєнні відповідних правопорушень. В окремих державах, зокрема в *Бразилії, Ізраїлі, Канаді, Колумбії, Саудівській Аравії, Словаччині, Румунії, Чехії, Швеції, Японії,* вина платника податків може не враховуватися. У Канаді незалежно від вини платника податків під час здійснення повторного порушення протягом трьох років особа зобов'язана сплатити штраф у розмірі 10% від суми незадекларованого податку [5 с. 37].

В *Австрії* названі правовідносини регулюються Консолідованим федеральним законом «Про фінансове кримінальне право та кримінально-процесуальне право» від 26 червня 1958 року (зі змінами та доповненнями від 23 січня 2024 року). Параграфом першим встановлено, що фінансові правопорушення – це дії (бездіяльність) фізичних осіб, які караються відповідно розділів 33-52 даного Закону. Частиною третьою даного параграфу визначено, що фінансові злочини визнаються такими, які є якщо вони умисні. У цілому до зазначеного, параграфом шостим встановлено, що до відповідальності притягуються (застосовують

покарання) виключно винні особи. Параграфом восьмим встановлено форми вини: умисел, недбалість, груба недбалість. Під умислом розуміється усвідомлення діяння, за яке передбачена відповідальність даним Законом, при чому порушник має чітко усвідомлювати караність вчиненого діяння. Необережним визнається діяння у разі, коли особа не вжила заходів, яких мала б вжити, з урахуванням обставин психічного та/чи фізичного стану такої особи, а тому не визнає своє діяння правопорушенням. Під грубою необережністю розуміється діяння вчинене особою без належної обачності, зважаючи той факт, що за нього передбачено відповідальність, а особа мала б передбачити настання несприятливих наслідків [6]. Перелічені положення Закону Австрії вказують на концептуальний підхід за якого, як і в низці інших країн, передбачено відповідальність за фінансові правопорушення (злочини), котрі поділяються за критерієм виду (форми) вини.

Приналежно, що відповідальність передбачена не лише за фактично вчинене (закінчене) правопорушення, а й за замах на фінансовий злочин (параграф тринадцятий Закону), причому замах кваліфікується як такий виключно за обставин доведення умисної форми вини в особи. Відсутність умислу, або навпаки дії особи, що спрямовані на перешкоджання вчинення правопорушення, звільняють останню від відповідальності у разі, коли щодо такої/таких осіб не складено акти переслідування чи до фактичного формування документів, котрі є підтвердженням вчинення такого правопорушення (наприклад: прийняття декларації про товари, що підлягають імпорту, під час проведення митних процедур). Важливо вказати на те, що даним Законом встановлено форми співучасті. Відповідно, застосування відповідальності передбачено до усіх учасників вчинення правопорушення, у тому числі й при вчиненні замаху [6]. Резюмуючи, варто наголосити на тому, що окремі елементи правового регулювання вини у податкових правопорушеннях доцільно використати й у вітчизняному ПК України з метою уточнення концептуальних складових вини платника податків.

В Республіці Польща податкові правопорушення кваліфікують як такі відповідно до Кримінального податкового кодексу («фінансового» – у залежності від перекладу), вступними положеннями якого, зокрема параграфами 1, 3 в яких унормовані ознаки податкового правопорушення, серед яких суспільна шкідливість, заборонність діяння. Окремим параграфом встановлюється ознака вини: особа, яка вчинила заборонене діяння, не вчиняє податкове правопорушення, якщо її не можна у цьому звинуватити. Відразу наголосимо, що податкові (фінансові) правопорушення посягають на фінансовий інтерес держави. Відтак, статтею 10 параграфу 1 встановлено можливість сумлінної омани при вчиненні податкового правопорушення чи податкового злочину. Наведена норма включає наступні положення: параграф 3 встановлює, що у разі, коли особа вчинила податкове правопорушення, а ґрунтом такої дії була сумлінна омана, то за відповідного обґрунтування така особа-порушник звільняється від відповідальності. Параграфом 4 визначено: «кожен, хто вчиняє заборонену дію, не вчиняє податкового правопорушення чи злочину через незнання караності такого діяння». Окремо доцільно вказати на тому, що Розділом 2 встановлено підстави які виключають притягнення до відповідальності. Ними є: подання повідомлення про вчинене правопорушення, у разі коли воно подане до моменту наявності в органу розслідування фактів та матеріалів, що підтверджують вчинення правопорушення та/чи початку оперативно-розшукових, контрольних, інших заходів, спрямованих на розкриття правопорушення. Перелічені положення не застосовуються до особи, яка організувала злочинну групу чи організацію з метою вчинення правопорушення, схиляла іншу особу до вчинення правопорушення, керувала діями іншої особи (чи у цілому вчиненням правопорушення), надавала накази щодо вчинення правопорушення, користувалася залежністю особи, інші підстави, встановленні у процесі розслідування [7]. Варто відзначити, що наведені положення свідчать про конструкцію, за якої, по-суті встановлюється відповідальність за умисне податкове правопорушення.

В Литовській Республіці питання відносин платника податків та держави визначається відповідно до Закону Литовської Республіки «Про податкове адміністрування» від 13 квітня 2004 року № IX-2112. Наведеним нормативно-правовим актом визначаються загальні засади та особливості адміністрування податків. Однією із наведених особливостей є те, що на відміну від ПК України, Законом встановлено Мінімальні критерії надійного платника податків (стаття 40 з позначкою 1 Закону Литовської Республіка «Про податкове адміністрування»).

Такими критеріями є відсутність факту застосування штрафів як заходу адміністративної відповідальності до окремих категорій платників податків (юридичних, фізичних осіб, роботодавців або інша відповідальна особа, індивідуальний платник податків або керівник такої особи, за наявності найманих працівників) за вчинення, визначених цією статтею видів правопорушень. Окремо варто наголосити, що обов'язок обчислення сум податків передбачено для платника податків, в окремих передбачених випадках такий обрахунок здійснюється представником уповноваженого органу (податковим керуючим). Наведене положення є цінним з огляду на підстави розрахунку сум, серед яких частинами першою та другою статті 66 аналізованого Закону встановлено, що у разі коли платник податків неправильно обрахував суму податку, має право його перерахувати. Якщо ж, платник податків не здійснив такого перерахунку чи взагалі розрахунку, у такому його здійснює контролюючий орган на основі наявних документів. Статтею 67 даного Закону встановлено правило взаємного узгодження податкового зобов'язання. Варто закцентувати увагу на тому, що статтею 68 Закону встановлено строки для перерахунку сум податкових зобов'язань податковим керуючим для конкретних випадків, наприклад строки збільшуються: у разі коли платник податків не відповідає мінімальним критеріям надійного платника, при стягненні безнадійного податкового боргу, умисне банкрутство платника податків, у разі обчислення шкоди при незакінченому кримінальному провадженні, тощо [8].

В Португалії протидія податковим правопорушенням здійснюється відповідно до Закону «Про загальний режим податкових правопорушень». Статтею 2 «Поняття та види податкових правопорушень» встановлено, що будь яка типова, незаконна та винна дія, визнана караною згідно з діючим податковим законодавством є податковим правопорушенням. Частиною другою даної статті поділ правопорушень здійснюється на два види: злочини та проступки. При чому, у разі коли один і той самий факт містить ознаки злочину та ознаки адміністративного правопорушення, податкового агента буде покарано за злочин. Відповідно Розділу III Частини I статтями 23-34 визначено набір матеріальних норм щодо податкового правопорушення. Так, статтею 23 здійснено поділ правопорушень на види: тяжкі та звичайні. Приналежно, що статтею 24 встановлено, що у разі коли чітко не визначено даним нормативно-правовим актом вид правопорушення, то до податкового агента (*аналог* – платник податків) застосовуються санкції, передбачені до правопорушення як недбалого. Причому, частиною другою даної статті наголошується, що законом встановлено форма вини: умисел та необережність, якщо ж склади відповідних правопорушень не містять чіткої вказівки на такі елементи складу правопорушення – застосовується санкція у вигляді половини суми штрафу, передбаченого за правопорушення за умисну форму вини [9].

В Королівстві Іспанія питання притягнення до відповідальності платників податків унормовано Королівським указом «Про загальну процедуру застосування податкових штрафів» (зважаючи на особливості перекладу «Королівський указ про встановлення загального положення про режим податкових санкцій») № 2063 від 15 жовтня 2004 року. Основні положення даного нормативно-правового акту спрямовані на: – розмежування податкового боргу та штрафу; – застосування загальних принципів встановлених конституцією та принципів адміністративного права (законність, типовість, презумпція невинуватості, пропорційність, інших); – поділ податкових правопорушень на види (незначні, серйозні, тяжкі); – особливості процедури узгодження сум штрафних санкцій та зменшення таких сум (підстави пом'якшення відповідальності), у разі сплати без оскарження; – суб'єктивний елемент складу податкового правопорушення (окрема увага акцентується на особливості вини, ступінь якої впливає на вид правопорушення (у більшості справ штраф передбачено за приховування та шахрайство). Наприклад: кваліфікація серйозного правопорушення вимагає доведення факту приховування, а тяжкого – доведення намірів здійснення шахрайських дій) [10]. Загальні положення щодо наявності вини у правопорушеннях визначається Законом про загальнодержавні податки (General Tax Law). Так, статтею 170 встановлено, що податковими правопорушеннями є, серед інших, винні – навмисні дії чи бездіяльність платника податків у результаті яких є неправомірні наслідки в разі коли одержувач вигоди не має на це права [11]. Розглядаючи питання притягнення платників податків до відповідальності М.В. Кармаліта, із посиланням на Іспанських вчених, наголошує, що особливий інтерес

викликає той факт, що названий вище Закон Іспанії містить велику кількість відсильних норм до положень цивільного законодавства в частині правового регулювання доказів та доказування в податкових процедурах, визначення та оцінювання засобів доказування, які мають значення в податкових правовідносинах. Окремі положення цього Закону присвячені у тому числі й загальному підходу про тягар доказування, котрий покладається на заявника, незалежно від того ним є платник податків чи уповноважений орган [11]. Приналежно, що в Іспанії, як і в Україні, виходячи із особливостей судової практики притягнення платників податків до юридичної відповідальності формуються відповідні доктрини. Так, однією із таких доктрин є доктрина «легкості доказування» (doctrina «de la facilidad de prueba»). Вона стосується тягарю доказування в інтересах податкової справедливості при застосування принципу добросовісності. Причому, варто наголосити на тому, що означена доктрина, попри сформований обов'язок доказування заявника відповідного права, робить виключення щодо збирання доказів з урахуванням можливостей. Мова йде про співрозмірність можливостей по збиранню доказів уповноваженим органом та особою [12, с. 231; 13, с. 103–104].

У США відповідальність платника податків за порушення у сфері оподаткування, як і багатьох інших країнах, передбачено спеціальним фінансовим законодавством (у залежності від перекладу: Законом про внутрішні доходи чи Кодексом внутрішніх доходів), як і у більшості країн. Особливістю відповідальності за податкові правопорушення є об'єктовий підхід до винності такого виду діянь, з урахуванням цивільно-процесуального порядку стягнення шкоди – застосування диференційованих штрафів, інших обмежень (позбавлення волі) у кримінально-процесуальному порядку. Причому, як і в кримінальному праві України концептуально передбачено два моменти, котрі характеризують вину (вольовий (actus reus) та інтелектуальний (mens rea)). Основною гарантією притягнення платника податків до відповідальності є доказування уповноваженими органами його вини на основі стандартів, котрі включають набір критеріїв (наприклад: «критерії безперечності доказів» (beyond a resasonable doubt), «критерії більш вагомих доказів» (preponderance of the evidence), критерій ясності та переконливості доказів (clear and convincing evidence)) [14]. Варто наголосити, що в податковому законодавстві США розмежування податкових кримінальних правопорушень та податкових проступків не здійснюється, у зв'язку із диференціацією покарання за ступенем покарання – до одного року, більше одного року позбавлення волі, незначні правопорушення – диференційований штраф [15, с. 53-55]. За таких умов, забезпечення виконання податкового обов'язку платником податків забезпечується низкою правових засобів, наприклад можливості визнання своєї вини таким платником. Така можливість забезпечується зокрема й при вирішенні цивільно-правового спору під час укладення угоди між платником податків та прокурором [16]. В ПК України питання визнання вини платника податків, котрий вчинив податкове правопорушення не унормовано.

Разом із тим, Є.А. Старинець вказує на тому, що за законодавством США, зокрема статтею 26 Зводу законів виділяються правопорушення, які з необережності порушують податкове законодавство, а також правопорушення з усіченою та формальною конструкцією, коли вчинення лише однієї дії (допущення бездіяльності) є достатнім для того щоб вважати таке правопорушення закінченим [17, с. 25].

Зважаючи на особливості законодавства, яким встановлена відповідальність платника податків, обов'язок доведення його вини покладається на прокурора, як уповноваженого представника у даних справах. Тому Конгресом Сполучених Штатів внесено зміни, які стосуються необхідності доведення лише умислу, як форми вини платника податків – правопорушника [18].

На підставі аналізу справ щодо податкових правопорушень Верховним Судом США сформовано поняття умислу – під яким судам нижчої інстанції варто розуміти та використовувати у межах відповідних проваджень: діяння є умисним, коли наявне усвідомлення добровільність порушення відомого правового обов'язку [19, с. 124]. Наведене тлумачення умислу особи є схожим до поданих обставин, закріплених у ПК України, котрі зобов'язують платника податків діяти розумно та обачно. Однак, у випадку із судовою практикою США в податковому законодавстві закладено так зване «право на помилку» платника податків, що проявляється у незнанні законодавства та допущення арифметичних, юридичних помилок.

Висновки. На підставі вище викладеного можна констатувати, що вітчизняний законодавець пішов шляхом покладення додаткових невизначених у ПК України обов'язків на платника податків. Мається на увазі необхідність здійснення дій щодо встановлення добросовісності контрагента, а також зберігання відповідних документальних доказів. Разом із тим, у ПК України фактично відсутня можливість довести факт добросовісності контрагента шляхом отримання відповідних документів в останнього зважаючи на відсутність унормованого обов'язку разом із послугою/товаром надавати відповідні документи (наприклад: документів, що підтверджують походження товару, чи можливості надання конкретної послуги).

Список використаних джерел:

1. Лахе Й. Суб'єктивна вина як підстава деліктної відповідальності. URL : https://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2001_1_125.pdf

2. Тимченко Л.Д., Федчук С.В. Деякі особливості вини платника податків за Податковим кодексом України. Фінансове право. 2021. № 10. С. 75–86.

3. Ketteler R. Die Denunziation tei Yteurbehorden in Deutschland. Koln, 1969. p. 240.

4. Санкції за порушення митних правил в державах-членах ЄС: порівняльний аналіз. URL : https://ucep.org.ua/wp-content/uploads/2021/12/sankcziyi-za-porushennya-mytnyh-pravyl-v-derzhavah-chlenah-yes-1.pdf

5. Бабенко А.Ю., Небесна М.О. Правове регулювання відповідальнос-ті за порушення митного законодавства у зарубіжних країнах. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2021. № 53. С. 34–39.

6. Про фінансове кримінальне право та кримінально-процесуальне право : Консолідований федеральний закон Австрії. URL : https://www.ris.bka.gv.at/GeltendeFassung.wxe?Abfrage=Bundesnormen&Gesetzesnummer=10003898

7. Кримінальний податковий кодекс : кодекс Республіки Польща. URL: https://www.dziennikustaw.gov.pl/D2016000213701.pdf

8. Про податкове адміністрування : Закону Литовської Республіки від 13 квітня 2004 року № IX-2112 (зі змінами та доповненнями від 01.01.2024 року). URL: https://www.e-tar.lt/portal/lt/legalAct/TAR.3EB34933E485/asr

9. Про загальний режим податкових правопорушень : Закон Португалії. URL : https://info.portaldasfinancas.gov.pt/pt/informacao_fiscal/codigos_tributarios/rgit/Pages/rgit24.aspx

10. Про загальну процедуру застосування податкових штрафів : Королівський указ (Королівство Іспанія) : https://www.boe.es/buscar/act.php?id=BOE-A-2004-18398#top

11. Про загальнодержавні податки : Закон Іспанії. URL : https://www.boe.es/eli/es/l/2003/12/17/58/con

12. Magraner Moreno, Francisco J. Aspectos actualmente controvertidos sobre la prueba en los procedimientos tributarios en España. Currently controversial aspects of evidence in tax procedure in Spain. Revista Boliviana de Derecho. 2017. № 24. pp. 226–261.

13. Кармаліта В.М. Федчук С.В. Правове регулювання відповідальності платників податків за порушення податкового законодавства. URL: https://d1wqtxts1xzle7.cloudfront.net/95178729/2021_II_International_Tax_Congresscq

14. Категорія вини у податковому праві України та США: порівняльно-правовий аналіз. URL: https://ppt-online.org/1011056

15. Каменський Д.В. Кримінальна відповідальність за податкові злочини за федеральним законодавством США : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.08 – кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право. Харків, 2010. 196 с.

16. Tax Division Directives and Memoranda. URL : http://www.usdoj.gov/tax/readingroom/2001ctm/03ctax.htm#52.

17. Регламентація кримінальної відповідальності за ухилення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів): досвід окремих зарубіжних країн загального та континентального права. Південноукраїнський правничий часопис. 2018. № 1. С. 25–27.

18. Townsend J. Federal Tax Crimes / John Townsend. Houston : Townsend & Jones, L.L.P, 2002. 493 p.

19. Податкові системи США і України та розгляд податкових справ в суді. Міжнародний семінар / Верховний Суд України, Вищий Арбітражний Суд України, Консорціум «Верховенство права», Казначейство США. Том II. К., 1999. 132 с.

КОРОВЧЕНКО С. В.
здобувач
(Приватна установа «Науково-дослідний інститут публічного права»)

УДК 342.925
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.91

СУБ'ЄКТИ ПРОВАДЖЕННЯ ІЗ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА НОВОВИЯВЛЕНИМИ ОБСТАВИНАМИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ

У статті досліджено суб'єкти провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві. Вказано, що суб'єктами провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві є учасники справи, під якими відповідно до КАС України розуміють сторони (позивач і відповідач), треті особи у провадженні (треті особи, які заявляють самостійні вимоги до предмета спору та треті особи, які не заявляють самостійних вимог до предмета спору), а також органи та особи, які за законом мають право звертатися до суду в інтересах інших.

Підкреслено, що учасники провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право подати заяву про перегляд судового рішення адміністративного суду будь–якої інстанції (першої, апеляційної чи касаційної інстанцій), яке набрало законної сили, за нововиявленими обставинами.

Вказано, що суб'єктом провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві є потенційний учасник судового адміністративного процесу щодо перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, тобто особа, яка має можливість стати суб'єктом правовідносин, що виникнуть під час здійснення адміністративного судочинства щодо перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами.

Важливою умовою набуття статусу суб'єкта провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві є володіння особою з такою ознакою, як адміністративно-процесуальна правосуб'єктність. Відомо, що наявність адміністративної процесуальної правосуб'єктності є найважливішою передумовою виникнення правовідносин, що формуються під час здійснення адміністративного судочинства. Адміністративно-процесуальна правосуб'єктність є категорією, яка включає адміністративно-процесуальну правоздатність та адміністративно-процесуальну правоздатність.

Ключові слова: *суб'єкт провадження, нововиявлені обставини, адміністративне судочинство, перегляд рішень.*

Korovchenko S. V. Subjects of proceedings for review of court decisions based on newly discovered circumstances in administrative procedure

The article examines the subjects of proceedings on the review of court decisions on the basis of newly discovered circumstances in administrative proceedings. It is specified that the subjects of proceedings for reviewing court decisions due to

newly discovered circumstances in administrative proceedings are the parties to the case, which, according to the Code of Administrative Procedure of Ukraine, are understood as the parties (plaintiff and defendant), third parties in the proceedings (third parties who make independent claims to the subject of the dispute and third parties, who do not make independent claims to the subject of the dispute), as well as bodies and persons who by law have the right to apply to the court in the interests of others.

It is emphasized that participants in the proceedings to review court decisions due to newly discovered circumstances, as well as persons who did not participate in the case, if the court has decided on their rights, freedoms, interests and (or) obligations, have the right to file an application for review of a court decision of an administrative court of any instance (first, appellate or cassation instances), which has entered into force, due to newly discovered circumstances.

It is specified that the subject of proceedings for reviewing court decisions due to newly discovered circumstances in administrative proceedings is a potential participant in the judicial administrative process for reviewing court decisions due to newly discovered circumstances, that is, a person who has the opportunity to become a subject of legal relations that will arise during the implementation of administrative proceedings for reviewing court decisions due to newly discovered circumstances.

An important condition for acquiring the status of a subject of proceedings to review court decisions due to newly discovered circumstances in administrative proceedings is the possession of a person with such a feature as administrative procedural legal personality. It is known that the presence of administrative procedural legal personality is the most important prerequisite for the emergence of legal relations formed during the implementation of administrative proceedings. Administrative procedural legal personality is a category that includes administrative procedural legal capacity and administrative procedural legal capacity.

Key words: *subject of proceedings, newly discovered circumstances, administrative proceedings, review of decisions.*

Постановка проблеми. Суб'єктами провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві є учасники справи, під якими відповідно до КАС України розуміють сторони (позивач і відповідач), треті особи у провадженні (треті особи, які заявляють самостійні вимоги до предмета спору та треті особи, які не заявляють самостійних вимог до предмета спору), а також органи та особи, які за законом мають право звертатися до суду в інтересах інших.

Проте варто підкреслити, що учасники провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, а також особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки, мають право подати заяву про перегляд судового рішення адміністративного суду будь–якої інстанції (першої, апеляційної чи касаційної інстанцій), яке набрало законної сили, за нововиявленими обставинами (ст. 362 КАС України).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання щодо суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами у своїх працях торкалися О. Зельдіна та Р. Колесник [1], В. Лавров [2], Д. Менюк [3], М. Оприско та С. Сеник [4].

Мета статті. Дослідити суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві.

Виклад основного матеріалу. Варто вказати, що в цілому правові аспекти визначення суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, в цілому визначені Кодексом адміністративного судочинства України [5], передбачають здійснення такими суб'єктами адміністративного судочинства відповідних процесуальних дій.

Отже, суб'єктами провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами є адміністративний суд, особа, яка звертається за захистом своїх прав, свобод, законних інтересів із заявою про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами, тобто позивач, відповідач, органи та особи, які уповноважені законом здійснювати захист прав, свобод та інтересів інших осіб (прокурора, уповноваженого з прав людини, органів місцевого самоврядування, органів державної влади, фізичних та юридичних осіб) та інші (ч. 2 ст. 42, ст. 53, ст. 55, ст.ст. 61–71 КАС України). Зокрема, згідно ст. 42 КАС України учасниками справи є сторони, треті особи. У справах можуть також брати участь органи та особи, яким законом надано право звертатися до суду в інтересах інших осіб. Також у випадках, передбачених Кодексом адміністративного судочинства України (ст.ст. 264, 293, 328 КАС України), крім учасників адміністративного процесу, до адміністративної справи можуть долучатися особи, які учасниками адміністративного процесу не були.

Наділення цих суб'єктів процесуальними правами та обов'язками означає, що законодавець встановив для кожного суб'єкта певне місце в адміністративному судочинстві, завдяки чому саме провадження набуває впорядкованого, послідовного характеру. Сторона, третя особа в адміністративній справі, а також особа, якій законом надано право звертатися до суду в інтересах іншої особи, може брати участь у судовому процесі особисто (самопредставництво) та (або) через представника (ч. 1 ст. 55 КАС України).

Разом з тим, правовий статус кожного суб'єкта потребує певного аналізу. Варто вказати, що поняття «суб'єкт» (процесу, провадження, правовідносин,) розкривається через поняття «учасник» (наприклад, предмет пізнання в будь-якому процесі – це складна соціально організована система, яка містить в якості своїх компонентів (органів, індивідів) різних індивідів, які є носіями інформації щодо того чи іншого факту, події або здійснюють її придбання і перетворення в достовірні знання (докази) з метою вирішення завдань адміністративне провадження в установленому законом порядку) і, навпаки, «учасник» – через «суб'єкта» (наприклад, учасниками процесу є суб'єкти з особливою спеціальною процесуальною правоздатністю, яка визнається державою в особливому порядку [6, с. 110]).

Категорія «суб'єкт адміністративного судочинства» включає дві складові: правоздатність набувати статус та адміністративну правосуб'єктність, яка конкретизує правовий статус суб'єкта. Категорія «суб'єкт» є ширшою за змістом, ніж категорія «учасник» адміністративного провадження.

При застосуванні широкого підходу до категорії «суб'єкт провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві» є підстави зазначити, що таким суб'єктом може бути визнана будь-яка фізична чи юридична особа. Разом з тим, для реалізації такою особою конституційного права на звернення до адміністративного суду із заявою про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, вона повинна мати правові можливості, які відтворюються через адміністративну процесуальну правоздатність [7, с. 48].

Отже, суб'єктом провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві є потенційний учасник судового адміністративного процесу щодо перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами, тобто особа, яка має можливість стати суб'єктом правовідносин, що виникнуть під час здійснення адміністративного судочинства щодо перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами.

Важливою умовою набуття статусу суб'єкта провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві є володіння особою з такою ознакою, як адміністративно-процесуальна правосуб'єктність. Відомо, що наявність адміністративної процесуальної правосуб'єктності є найважливішою передумовою виникнення правовідносин, що формуються під час здійснення адміністративного судочинства. Адміністративно-процесуальна правосуб'єктність є категорією, яка включає адміністративно-процесуальну правоздатність та адміністративно-процесуальну правоздатність. Ці ознаки характеризуються наступним чином.

Адміністративно-судова правоздатність – це здатність особи мати процесуальні права та нести процесуальні обов'язки, здатність бути суб'єктом правовідносин у сфері адміністративної юстиції [8, с. 74]. Адміністративно-судова дієздатність - це здатність особи здійснювати права, передбачені КАС України, та виконувати обов'язки учасника судового адміністративного процесу власними діями. На дієздатність фізичних осіб впливають вік (за загальним правилом вона виникає з 18 років) та стан здоров'я (особа може бути визнана недієздатною або з обмеженою дієздатністю) [9].

Питання класифікації суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві має велике значення для суб'єктів адміністративного судочинства. Виходячи з положень розділу КАС України, можна зробити висновок, що законодавець розділив суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві за ознакою їх юридичної належності до вирішення адміністративної справи. Враховуючи зазначене, науковці класифікують суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві за різними ознаками.

Проаналізувавши наукові праці вчених-адміністраторів [10, с. 54], можна виділити кілька підходів щодо класифікації суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві в залежності від правових аспектів.

Так, наприклад, в працях окремих авторів виділяються п'ять груп суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві: громадяни; виконавчі та розпорядчі органи та структурні частини їх апарату; об'єднання громадян та їх органів і органів самоорганізації населення; державні службовці та посадові особи, наділені певними правами та обов'язками адміністративними та процесуальними правами; інші державні органи та їх посадові особи [11, с. 284].

Запропонована класифікація є досить широкою, але недостатньо висвітлює функціональні повноваження, правовий статус та роль окремих учасників провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві.

Деякі дослідники поділяють суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві на дві групи: 1) індивідуальні (громадяни, іноземні громадяни, особи без громадянства); 2) колективні - органи виконавчої влади, підприємства, установи та організації, громадські об'єднання, державні та органи місцевого самоврядування [12]. Ми вважаємо такий поділ не оптимальним.

Класифікація, яка поділяє суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві на організаторів та учасників такого провадження. У свою чергу, цей підхід поділяє учасників на провідних суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, зацікавлених осіб та осіб, які беруть участь у розгляді справи щодо перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві [13, с. 352].

Крім того наявна і така класифікація, згідно якої суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві запропоновано класифікувати на три групи, за їх ролями в судовому процесі: 1) особи, які беруть участь у справі із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві (сторони, треті особи, представники сторін і третіх осіб); 2) особи, які беруть участь у розгляді справи із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві (свідки, експерти, спеціалісти); 3) особи, які обслуговують провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві (перекладач, секретар судового засідання, судовий виконавець). Автор вважає, що така класифікація має не лише теоретичне значення. Це спрощує виклад нормативного матеріалу та визначення правового статусу кожної групи учасників провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві [14, с. 159].

Разом з тим окремі автори вказують на доцільність об'єднання таких категорій суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві у три основні групи (шляхом виокремлення серед них суб'єкта провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, який здійснює адміністративну юстицію – адміністративного суду) за такими критеріями [15, с. 72]:

– залежно від мети участі в адміністративному провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві:

а) суб'єкти, які здійснюють адміністративну юстицію: місцеві (районні) адміністративні суди, апеляційні адміністративні суди.

Відповідно до процесуального законодавства до складу учасників провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві: учасники справи (сторони та треті особи), представники, інші учасники судового процесу (помічник судді, секретар судового засідання, судовий виконавець, свідок, експерт, експерт з права, перекладач, спеціаліст). Очевидно, що особи, які належатимуть до різних груп учасників провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, фактично будуть носіями різних процесуальних прав, які потребують різного змісту гарантій.

б) суб'єкти, безпосередньо зацікавлені в результатах судового провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві. До них належать: суб'єкти провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, які стають учасниками провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, з метою захисту власних прав, свобод та інтересів. Вони мають безпосередній юридичний інтерес до предмета спору. Тому для них завжди характерна наявність як матеріального інтересу в предметі публічно-правового спору, так і процесуального інтересу в результатах справи – це сторони і треті особи. Такі учасники провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві своїми діями активно впливають на хід процесу, сприяючи його виникненню, переміщенню або припиненню; суб'єкти, які стають учасниками провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві з метою захисту прав, свобод та інтересів інших осіб. Вони характеризуються наявністю процесуального інтересу в результатах справи, виступають від імені осіб для захисту прав та інтересів яких подано заяву про перегляд судового рішення за нововиявленими обставинами, це представники сторін і третіх осіб, органів і осіб, які уповноважені законом на захист прав, свобод та інтересів інших осіб у судовому провадженні із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві; спеціальні суб'єкти провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві: експерт, юридичний експерт, перекладач, спеціаліст – ці суб'єкти провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві здійснюють допоміжну діяльність під час розгляду адміністративної справи, вони не наділені повноваженнями приймати рішення, але через свою професійну діяльність впливають на перебіг процесу.

в) суб'єкти провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, які сприяють здійсненню правосуддя – секретар судового засідання, помічник судді, судовий розпорядник, свідок, експерт, спеціаліст, перекладач. Ці учасники правовідносин не здійснюють правосуддя, не мають ані матеріального інтересу до предмета публічно-правового спору, ані процесуального інтересу до результатів вирішення спору на свою користь. Вони здійснюють процесуальні дії допоміжного характеру, які сприяють здійсненню провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві. Тому в процесі реалізації своїх повноважень вони зацікавлені в правильному перебігу провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві та встановленні об'єктивної істини у справі.

Висновки. Отже, як бачимо, що у спеціальній літературі наявні різні підходи до класифікації учасників адміністративного процесу в цілому [16]. Провівши аналіз всіх підходів, доцільно вказати, що зокрема критеріями класифікації суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві є мета та роль їх участі у процесі, а саме:

− обов'язок здійснювати повноваження в адміністративному провадженні із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами; такий обов'язок виконується органами та особами, яким законом надано право звертатися до суду із заявою про перегляд судового рішення у зв'язку з нововиявленими обставинами в інтересах інших осіб, представником, іншими учасниками адміністративного процесу;

− захист власних суб'єктивних прав, свобод, інтересів в адміністративному провадженні із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами;

− захист суб'єктивних прав, свобод, інтересів інших осіб в адміністративному провадженні із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами;

− забезпечення розгляду і вирішення адміністративної справи в адміністративному провадженні із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами.

Відповідно до цих критеріїв учасники адміністративного процесу у провадженні із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами можуть бути поділені на такі групи (види):

1) учасники провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві (сторони – позивач, відповідач; треті особи; органи та особи, які не брали участі у справі, якщо суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки;

2) представники осіб, які мають право подати заяву про перегляд судового рішення суду будь-якої інстанції, яке набрало законної сили, за нововиявленими обставинами;

3) інші учасники адміністративного провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві (помічник судді; секретар судового засідання; судовий розпорядник; свідок; експерт; експерт з питань права; перекладач; спеціаліст;

4) суб'єкти провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, які не були учасниками адміністративного процесу, але долучаються до нього, оскільки мають право подати заяву про перегляд судового рішення суду будь-якої інстанції, яке набрало законної сили, за нововиявленими або виключними обставинами:

− заінтересовані особи, щодо яких застосовано або буде застосовано нормативно-правовий акт, який оскаржується в адміністративному суді (ч. 7 ст. 264 КАС України);

– особи, які не брали участі у справі, якщо апеляційний адміністративний суд вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки (ст.ст. 293, 302 КАС України);

– особи, які не брали участі у справі, якщо суд касаційної інстанції вирішив питання про їхні права, свободи, інтереси та (або) обов'язки (ст.ст. 328, 336 КАС України);

– фахівці Науково-консультативної ради при Верховному Суді щодо підготовки наукового висновку щодо застосування норми права, питання щодо якого стало підставою для передачі справи на розгляд Великої Палати (ст. 347 КАС України).

Отже, проаналізувавши види класифікацій суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві, варто зазначити, що кожен критеріальний поділ залежно від функціональної належності надає тій чи іншій групі суб'єктів провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві свої права та обов'язки.

Права суб'єкта провадження із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві як елемент його правового статусу є гарантована законом міра можливої або допустимої поведінки особи під час її участі в провадженні із перегляду судових рішень за нововиявленими обставинами в адміністративному судочинстві,

яка встановлена для забезпечення приватних інтересів особи, з одного боку, та для досягнення мети адміністративного судочинства, з іншого.

Список використаних джерел:

1. Зельдіна О., Колесник Р. Інститут перегляду рішення суду за нововиявленими обставинами. *Право і суспільство*. 2017. № 4. С. 89–95. URL: http://pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2017/4_2017/part_1/18.pdf.

2. Лавров В. Перегляд судових рішень за нововиявленими обставинами у контексті права на справедливий судовий розгляд цивільних справ. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 6. С. 39–43. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/6/9.pdf.

3. Менюк Д. Перегляд судових рішень за нововиявленими або виключними обставинами у цивільному процесі України : дис. … докт. філос. : 081. Київ, 2021. 237 с. URL: http://idpnan.org.ua/files/2021/menyuk-d.o.-pereglyad-sudovih-rishen-za-novoviyavlenimi-abo-viklyuchnimi-obstavinami-u-tsivilnomu-protsesi-ukrayini.pdf.

4. Сеник С., Оприско М. Проблеми теорії та практики перегляду судових рішень у зв'язку з нововиявленими обставинами в цивільному судочинстві. *Підприємництво, господарство і право.* 2015. № 9. С. 22–26. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/v9/6.pdf.

5. КАС України : Кодекс, Закон від 06.07.2005 № 2747-IV URL:https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text

6. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: підручник / О.Ф. Скакун. 2004. Х.: Консум. 656 с.

7. Желтобрюх І. Л. Критичний аналіз наукових підходів щодо адміністративно-процесуального статусу учасників адміністративного судочинства. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Серія: *Юридичні науки*. 2019. Вип. 39. с. 47-50

8. Токмілова Л. М. Щодо визначення процесуальних прав учасників адміністративного судочинства. *Прикарпатський юридичний вісник.* 2019. Вип. 2(27). Том 2. с. 73-76

9. Лук'янова Л. Суб'єкти адміністративного судочинства: деякі питання правового статусу *Вісник Національного університету "Львівська політехніка". Серія: "Юридичні науки"* № 1 (41), 2024, с. 159-165 http://doi.org/10.23939/law2024.41.159

10. Скочиляс-Павлів О. В., Сидор Н. Т. Підходи до класифікації суб'єктів адміністративного судочинства в Україні *Європейські перспективи.* 2021. №. 1. с. 53-59

11. Колпаков В. К., Кузьменко О. В., Пастух І. Д., Сущенко В. Д. и др. Курс адміністративного права України: підручник. Київ: Юрінком Інтер, 872 с.

12. Остапенко Т. А. Суб'єкти адміністративного судочинства України. Сучасний стан та перспективи розвитку української правової системи: Всеукраїнська науково-практична конференція. Львів: Західноукраїнська організація «Центр правничих ініціатив». 2011. Т. ІІ. URL:http://www.court.gov.Ua/sud5024/9/39/

13. Тищенко Н. М. Адміністративно-процесуальний статус громадянина України: теоретичні проблеми та шляхи його вдосконалення. Харків: Право. 2005. 268 с.

14. Коліушко І. Б., Куйбіда Р. О. Адміністративна юстиція: європейський досвід та пропозиції для України. Київ: Факт. 2003. 536 с.

15. Гончарук С. Т. Адміністративний процес: підручник. К.: НАУ. 2012. 184 с.

16. Салманова О. Ю., Комзюк А. Т., Гусаров С. М. та ін. Адміністративний процес: навчальний посібник. Харків: ХНУВС. 2022. 412 с.

АРІФХОДЖАЄВА Т. Б.
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри національної безпеки
(Інститут безпеки ПрАТ «Вищий навчальний заклад «Міжрегіональна Академія управління персоналом)
ORCID ID: 0000-0002-1827-1699

УДК 342.5
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.92

ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕДІАЦІЇ, В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ

Стаття присвячена дослідженню медіації як невід'ємного інструменту реформування судової системи України з акцентом на її організаційно-правових аспектах. Підкреслюється важливість запровадження альтернативних механізмів вирішення спорів, зокрема в адміністративному судочинстві, для вирішення проблеми зростаючого навантаження та неефективності існуючої судової системи. Дослідження підкреслює, що медіація може значно зменшити тиск на суди, забезпечити швидке вирішення спорів та сприяти підвищенню довіри громадськості до правових інституцій. Історичний контекст та міжнародна практика підкреслюють актуальність цього підходу, демонструючи його доведений успіх у налагодженні співпраці та зменшенні конфліктів між громадянами та органами державної влади.Наголошено на унікальних викликах, з якими стикається українська адміністративна судова система, сформована радянською спадщиною, що часто перешкоджає справжньому дотриманню принципів правосуддя та захисту прав громадян. Це включає в себе надмірно авторитарну систему, яка обмежує права громадян на користь державних інтересів, що зумовлює необхідність альтернативних рішень, таких як медіація. Детально розглянуто, як медіація, що характеризується добровільною участю, конфіденційністю та неупередженістю, може адаптуватися до особливостей адміністративних процесів в Україні, спираючись на позитивні приклади таких країн, як Нідерланди та Німеччина, де медіація сприяла зміцненню суспільної довіри та підвищенню правової ефективності. Зазначено, що для успішної інтеграції медіації в адміністративну судову систему України необхідна міцна правова база та підготовка кваліфікованих медіаторів, здатних вирішувати складні публічно-правові спори. Крім того, вона закликає до освітніх ініціатив та структурованих механізмів контролю якості, щоб забезпечити відповідність медіації високим стандартам справедливості та ефективності. Переймаючи найкращі світові практики та адаптуючи їх до місцевих судових реалій, Україна може створити більш ефективний, доступний та орієнтований на громадян судовий процес.

Окремої уваги заслуговує аналіз правових та організаційних бар'єрів, що перешкоджають впровадженню медіації в адміністративному судочинстві України. На відміну від багатьох країн ЄС, які мають розвинену законодавчу базу для медіації, в Україні все ще бракує комплексних норм, які б дозволяли адміністративним органам ініціювати медіацію. У дослідженні розглядається потенціал для законодавчих реформ, посилаючись на міжнародні норми, такі як рекомендації Європейської Комісії та Типовий закон ЮНСІТРАЛ, які виступають за розробку гнучких процедур вирішення спорів, придатних для публічно-правових конфліктів.

Ключові слова: *медіація, адміністративне судочинство, альтернативне вирішення спорів, правова реформа, міжнародний досвід, публічно-правові спори, правосуддя, реформи системи правосуддя.*

Arifkhodzhaieva T. B. Prospects for the use of mediation in the context of justice system reform in Ukraine: organisational and legal aspect

The article is devoted to the study of mediation as an integral tool for reforming the judicial system of Ukraine with a focus on its organisational and legal aspects. The author emphasises the importance of introducing alternative dispute resolution mechanisms, in particular in administrative proceedings, to address the growing workload and inefficiency of the existing judicial system. The study emphasises that mediation can significantly reduce the pressure on the courts, ensure prompt resolution of disputes and contribute to increasing public trust in legal institutions. The historical context and international practice underscore the relevance of this approach, demonstrating its proven success in establishing cooperation and reducing conflicts between citizens and public authorities.The article highlights the unique challenges faced by the Ukrainian administrative judicial system, shaped by the Soviet legacy, which often hinders the true observance of the principles of justice and protection of citizens' rights. This includes an overly authoritarian system that restricts the rights of citizens in favour of state interests, necessitating alternative solutions such as mediation. The article examines in detail how mediation, characterised by voluntary participation, confidentiality and impartiality, can be adapted to the specifics of administrative processes in Ukraine, drawing on positive examples from countries such as the Netherlands and Germany, where mediation has contributed to strengthening public trust and increasing legal efficiency.The author notes that successful integration of mediation into the administrative judicial system of Ukraine requires a strong legal framework and training of qualified mediators capable of resolving complex public law disputes. In addition, it calls for educational initiatives and structured quality control mechanisms to ensure that mediation meets high standards of fairness and efficiency. By adopting international best practices and adapting them to local judicial realities, Ukraine can create a more efficient, accessible and citizen-oriented judicial process.Special attention should be paid to the analysis of legal and organisational barriers to the introduction of mediation in administrative proceedings in Ukraine. Unlike many EU countries that have a developed legal framework for mediation, Ukraine still lacks comprehensive rules that would allow administrative authorities to initiate mediation. The study examines the potential for legislative reforms, referring to international norms, such as the European Commission's recommendations and the UNCITRAL Model Law, which advocate the development of flexible dispute resolution procedures suitable for public law conflicts.

Key words: *mediation, administrative proceedings, alternative dispute resolution, legal reform, international experience, public law disputes, justice, justice system reforms.*

Обґрунтування актуальності обраної теми. Важливість питання застосування медіації в адміністративному судочинстві України зумовлена потребою в нових ефективних механізмах вирішення спорів між громадянами та органами публічної влади, які часто мають публічно-правовий характер і регулюються нормами адміністративного права. В умовах постійного зростання кількості адміністративних справ, що надходять до судів, необхідність альтернативних процедур стає все більш очевидною, оскільки вони дозволяють знизити навантаження на судову систему, забезпечити швидке й менш конфліктне вирішення справ, а також підвищити рівень задоволеності громадян від результатів розгляду їхніх спорів. Незважаючи на те, що в адміністративному судочинстві в Україні медіація є відносно новим і недостатньо розвинутим інститутом, міжнародний досвід свідчить про її високу ефективність у врегулюванні конфліктів між громадянами та державними структурами.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження та публікації на цю тему підкреслюють зростаючу актуальність медіації як альтернативного методу вирішення спорів в адміністративному судочинстві України. Дослідження авторів (Турлай О., Водоп'ян Т. В., Кисельова Т., Розман Ю. В.) підкреслюють необхідність реформ, спрямованих на інтеграцію медіації для підвищення ефективності, зменшення навантаження на суди та підвищення довіри громадськості до судової системи. Міжнародний досвід, особливо з Європейського Союзу, демонструє, що медіація сприяє менш змагальному та більш кооперативному підходу до вирішення спорів.

Метою статті є дослідження перспектив використання медіації, в контексті реформи системи правосуддя в Україні з точки зору організаційного та адміністративно-правового забезпечення**.**

Основний зміст дослідження. Перспективи застосування медіації в адміністративному судочинстві України відкривають нові можливості для вдосконалення системи правосуддя, яка вже тривалий час потребує фундаментальних реформ. Багаторічна історія судової системи України, успадкована від радянської адміністративно-командної моделі, продовжує створювати труднощі для реалізації правосуддя в повній відповідності до принципів захисту прав і свобод громадян. Система, побудована на авторитарних засадах, значною мірою залишає особу в становищі залежності від інтересів держави, де права та свободи часто стають заручниками політичних або владних потреб. Ця проблема, яка зберігається до сьогодні, стала основною передумовою для пошуку нових підходів у судочинстві, зокрема, запровадження медіації як альтернативного способу вирішення спорів. Як свідчить міжнародний досвід, роль судової системи як гаранта демократичних прав громадян напряму залежить від її спроможності адаптуватися до змін і впроваджувати інноваційні інструменти, які підвищують ефективність процесу правосуддя і задовольняють потреби суспільства.

Медіація, як альтернативний метод вирішення спорів, вже давно застосовується в країнах Європейського Союзу, а також у США, Канаді, Австралії та багатьох інших державах, де вона зарекомендувала себе як ефективний інструмент зниження конфліктності та підвищення ефективності судової системи. Сутність медіації полягає у добровільності, конфіденційності та неупередженості процесу, де нейтральний медіатор сприяє сторонам у знаходженні взаємоприйнятного рішення, що враховує їхні інтереси [1]. У контексті адміністративного судочинства в Україні, медіація може стати важливим інструментом для врегулювання спорів, що виникають між громадянами та органами влади [2]. Як зазначають численні дослідники, включення медіації в адміністративний процес дозволяє не тільки знизити навантаження на суди, але й підвищити рівень довіри громадян до судової системи, оскільки сприяє прозорості та справедливості процесу. Досвід таких країн, як Нідерланди, Німеччина та Великобританія, свідчить про те, що медіація у адміністративних справах значно покращує взаємодію між громадянами та державними органами, що позитивно впливає на рівень правової культури та громадянської свідомості.

Адміністративне судочинство, згідно з КАСУ (Кодекс адміністративного судочинства України), включає розгляд справ, де хоча б одна сторона виконує публічно-владні функції або надає адміністративні послуги. Це надає таким спорам особливого публічно-правового статусу, що формує специфічні вимоги до процедур їх розгляду. Зокрема, згідно зі ст. 19 Конституції України, органи державної влади та місцевого самоврядування повинні діяти виключно на підставі законів, що обмежує можливості державних структур ініціювати медіацію [3]. Проте, як зазначено в Рекомендації Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи, альтернативні процедури, включно з медіацією, можуть бути застосовані для вирішення спорів між адміністративними органами та приватними особами, що підкреслює можливість і потенціал медіації навіть в умовах адміністративного судочинства [4].

Міжнародний досвід демонструє численні приклади успішного застосування медіації в адміністративному судочинстві. У країнах Європейського Союзу, зокрема Нідерландах та Німеччині, медіація активно використовується для розв'язання адміністративних спорів, що дозволяє зменшити навантаження на судову систему і сприяє збереженню позитивних

відносин між громадянами та державою. У цих країнах впроваджено чіткі процедури та регулювання медіації, що надає сторонам можливість скористатися цим методом без порушення правової стабільності та передбачуваності адміністративного процесу [5]. Зокрема, практика показує, що медіація є ефективною в питаннях місцевого самоврядування, оподаткування, надання адміністративних послуг та захисту прав людини, де громадяни можуть висловити свої побажання й потреби, а державні органи мають можливість адаптувати свої рішення відповідно до громадських інтересів.

Історія становлення медіації як альтернативного способу вирішення спорів бере початок у США, де в 70–80-х роках XX століття Гарвардська школа започаткувала основи цього підходу в правозастосуванні. На Паундській конференції 1976 року, де обговорювалися питання невдоволення населення США діяльністю судової системи, було висунуто ідеї щодо необхідності альтернативних методів розв'язання конфліктів, включно з медіацією. Ця конференція стала відправною точкою для поширення ADR (alternative dispute resolution) – системи альтернативних способів вирішення спорів, що включає медіацію, арбітраж та інші процеси позасудового вирішення конфліктів. Одним із ключових концептів цього руху стала доповідь професора Френка Сандера про «будинок правосуддя з багатьма дверима», де позови, що надходили до суду, попередньо розглядалися б спеціальними службовцями. Це дозволяло сторонам вибрати такий метод вирішення спору, який би найбільше відповідав їхнім потребам, сприяючи як економії ресурсів, так і підвищенню рівня задоволення сторін від процесу.

Завдяки своєму потенціалу вирішувати конфлікти без формального судового процесу, медіація отримала широке визнання не лише в США, а й у Європі. Рада Європи прийняла низку рекомендацій, спрямованих на розвиток ADR у правових системах держав-членів. Наприклад, Рекомендація № R (81) 7 містила вказівки щодо полегшення доступу до правосуддя [6], тоді як Рекомендація № R (86) 12 закликала до запровадження заходів, що допоможуть уникати надмірного навантаження на судову систему [7]. Важливою була також Рекомендація Rec (2001) 9, яка підтримувала застосування альтернативних процедур у вирішенні спорів між адміністративними органами і приватними особами. Ці документи відображають прагнення європейських держав розробити гнучкі процедури, які можуть бути застосовані в різних сферах права, включно з адміністративним судочинством, де медіація може відігравати важливу роль у підтриманні довіри громадян до правової системи і забезпеченні більшої ефективності правосуддя.

Особливий акцент на розвиток ADR і медіації в Європі зроблено також через «Зелену книгу з альтернативного вирішення спорів у цивільних та комерційних справах», підготовлену Комісією Європейського Співтовариства у Брюсселі в 2002 році. Ця ініціатива ставила за мету узагальнення національних практик медіації та інших форм альтернативного вирішення спорів для вироблення загальних стандартів і підвищення якості надання послуг у цій сфері. Комісія також наголошувала на необхідності формування спільних підходів до ADR у межах єдиного європейського простору. З цієї перспективи, міжнародна медіація, що регулюється Типовим законом «Про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру» Комісії ООН з права міжнародної торгівлі (ЮНСІТРАЛ), ухваленим у 2002 році, закладає основи для розвитку транскордонної медіації та застосування єдиних принципів у вирішенні міжнародних конфліктів [8]. Цей закон визначає основні принципи процедури медіації для випадків, коли сторони є резидентами різних країн, сприяючи ефективності й стабільності у вирішенні міждержавних спорів.

Перспективи застосування медіації в адміністративному судочинстві України зважають на необхідність реформування судової системи, яка значною мірою залишається спадщиною радянського періоду. Сучасні українські реформи мають на меті забезпечення більшої відкритості судових процесів, зниження конфліктності у відносинах громадян з органами влади та забезпечення швидшого і доступнішого правосуддя. Однак в Україні залишається низка законодавчих та організаційних бар'єрів для повноцінного впровадження медіації в адміністративне судочинство. Зокрема, на відміну від країн ЄС, де вже існує розвинена

правова база для ADR, в Україні відсутнє законодавче регулювання, яке б надавало можливість адміністративним органам виступати ініціаторами медіації.

Одним із важливих кроків у напрямку вдосконалення медіації та підвищення її ефективності на європейському рівні стало ухвалення Європейського кодексу етики медіаторів 2 липня 2004 року, а також Європейського кодексу поведінки для надавачів послуг з медіації в грудні 2018 року. Ці документи встановлюють високі стандарти для медіаторів, зокрема забезпечують дотримання принципів неупередженості, конфіденційності, професійної компетентності та ефективності. Вони також спрямовані на підвищення якості послуг у сфері медіації, що є важливим для забезпечення довіри сторін до процедури, особливо в умовах, коли медіація розглядається як альтернативний інструмент правосуддя. Дотримання цих стандартів є особливо важливим у випадках, де медіація стосується публічно-правових спорів, як у адміністративному судочинстві, адже забезпечення неупередженості та об'єктивності процесу сприяє зміцненню легітимності як самої процедури, так і рішень, досягнутих за її допомогою.

Для того щоб сприяти активному впровадженню медіації у країнах Європейського Союзу, 21 травня 2008 року було ухвалено Директиву 2008/52/ЄС Європейського парламенту «Щодо окремих аспектів медіації в цивільних і комерційних спорах» [9]. Ця Директива є важливим елементом у розвитку загальноєвропейської нормативної бази для медіації, оскільки забезпечує підтримку та сприяння застосуванню медіації на рівні ЄС, одночасно надаючи рекомендації щодо її імплементації на національному рівні. Основна мета Директиви полягає у створенні однакових умов для застосування медіації у всіх країнах-членах, з метою розширення доступу до правосуддя, прискорення розгляду справ і зменшення навантаження на судову систему. У контексті України цей європейський досвід та нормативні стандарти можуть бути використані як основа для розвитку медіації у національному адміністративному судочинстві, що дозволить підвищити ефективність судової системи і сприяти створенню більш прозорого та доступного правосуддя.

Успішна імплементація медіації в адміністративне судочинство України вимагатиме відповідних змін у законодавстві, що забезпечить належне регулювання процесу і визначить роль медіаторів у розв'язанні адміністративних спорів. Важливим аспектом цього процесу є підготовка та навчання кваліфікованих медіаторів, які зможуть ефективно працювати в адміністративному судочинстві. Це включає розробку спеціальних навчальних програм, підвищення рівня компетентності медіаторів і створення сертифікаційних процедур для забезпечення їхньої професійної відповідності встановленим стандартам. Крім того, необхідно впровадити механізми моніторингу та оцінки якості медіації, щоб гарантувати відповідність її процедури найкращим міжнародним практикам та стандартам.

Варто також зауважити, що запровадження медіації в адміністративному судочинстві України може мати позитивний вплив на загальний рівень правової культури в суспільстві. Залучення громадян до процесу медіації, який дозволяє їм активно брати участь у пошуку рішень і враховує їхні інтереси, сприяє формуванню свідомості відповідальності та довіри до правових процедур. Зокрема, громадяни, які беруть участь у медіаційному процесі, мають змогу глибше зрозуміти свої права та обов'язки, а також усвідомити роль державних органів у врегулюванні конфліктів. Це важливо для формування позитивного іміджу судової системи та зміцнення довіри громадян до державних інституцій.

Впровадження медіації у правову систему України, особливо в сферу адміністративного судочинства, є важливим кроком до формування сучасної, гнучкої та ефективної системи врегулювання спорів. Прийнятий 16 листопада 2021 року Закон України «Про медіацію» визначає загальні положення про медіацію, а також закріплює її правові підстави на рівні Конституції України [10]. Це законодавче закріплення, однак, є лише першим кроком, що потребує подальшого вдосконалення та адаптації для ефективного застосування в адміністративних справах, де наявні специфічні вимоги щодо публічно-правового характеру відносин. Законодавство про медіацію, закріплене у ст. 2 цього Закону, враховує норми міжнародних договорів, ратифікованих Україною, що передбачає можливість використання

медіаційних процедур на основі кращих світових практик. Зважаючи на обмеження та особливості адміністративних відносин, впровадження медіації в адміністративне судочинство потребує врахування міжнародного досвіду, включаючи відповідні директиви та рекомендації Ради Європи.

Медіація в адміністративному судочинстві, з огляду на її специфіку, може бути ефективною в питаннях, які потребують гнучкого підходу та врахування інтересів сторін, зокрема у відносинах між громадянами та органами державної влади. Такі спори часто виникають через дискретні повноваження державних органів і включають, наприклад, питання публічних послуг, оподаткування, реалізації адміністративних актів, у яких сторони прагнуть досягти не лише правового, а й соціального компромісу [11]. У таких випадках застосування медіації сприяє налагодженню конструктивного діалогу між сторонами, мінімізує конфлікти і дозволяє знайти взаємовигідне рішення. Досвід країн Європейського Союзу свідчить, що впровадження медіації в адміністративні спори не лише зменшує навантаження на суди, але й підвищує рівень задоволеності громадян результатами процесу, що є ключовим для підвищення довіри до правової системи.

Впровадження медіації також вимагає нормативного забезпечення прозорості та доступності медіаційних процедур, особливо в адміністративних справах, де важливим є дотримання принципів справедливості, законності та відкритості. Необхідно розробити правові механізми, які б дозволили органам публічної влади офіційно брати участь у медіаційних процедурах та забезпечували б взаємодію між медіатором і державними установами. В умовах правової реформи, що проводиться в Україні, розширення повноважень органів влади у сфері ADR є важливим кроком до забезпечення належного правосуддя. Успішний досвід впровадження медіації в адміністративному судочинстві країн ЄС може стати основою для розробки відповідного законодавства в Україні, що забезпечить правові механізми для залучення державних органів до процесу медіації, тим самим підвищуючи гнучкість і ефективність правової системи.

Таким чином, медіація в адміністративному судочинстві України є перспективним інструментом для вдосконалення процесу правосуддя, зокрема в умовах підвищеного навантаження на суди. Однак, для того, щоб медіація стала ефективним механізмом вирішення адміністративних спорів, необхідно створити відповідну правову базу, яка б забезпечувала її інтеграцію у національну систему правосуддя та відповідала міжнародним стандартам і рекомендаціям. Це включає підготовку кваліфікованих медіаторів, розробку механізмів контролю якості їх роботи, забезпечення прозорості процедур та створення ефективної системи доступу громадян до медіації. Тільки завдяки комплексному підходу, який включає адаптацію найкращих світових практик та врахування специфіки національної правової системи, можна досягти позитивних результатів у застосуванні медіації в адміністративному судочинстві України.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Успішне впровадження медіації в адміністративне судочинство вимагає низки структурних змін, включаючи розробку належної нормативної бази, підготовку кваліфікованих медіаторів та забезпечення доступу громадян до інформації про медіацію як альтернативний метод вирішення спорів. Важливим аспектом є також популяризація медіації серед представників судової системи та органів державної влади, оскільки саме їхня підтримка і розуміння переваг медіації можуть стати визначальними у процесі її інтеграції у судову практику. Крім того, застосування медіації потребує зміни суспільного сприйняття ролі судової системи – від інструмента примусу до інституції, що сприяє співробітництву та підтримує баланс між інтересами держави і громадян.

Практичні варіанти застосування медіації в адміністративному судочинстві, вимагають створення спеціалізованих медіаційних центрів, що займатимуться адміністративними спорами. Такі центри можуть функціонувати як незалежні організації, надаючи послуги з медіації на добровільній основі і працюючи під наглядом судової системи.

Окремої уваги дослідників заслуговує питання формування відповідної правової бази, що забезпечить належний рівень правових гарантій для сторін та високу якість послуг

медіаторів. Важливо також узгодити принципи гласності та конфіденційності медіації, створити ефективну систему підготовки медіаторів, які спеціалізуються на адміністративних спорах, та забезпечити належну інфраструктуру для проведення медіаційних процедур.

Список використаних джерел:

1. Турлай О. Історичні аспекти виникнення медіації як форма захисту прав інтелектуальної власності. *Актуальні проблеми правознавства*. 2022. № 4 (32). С. 18–23. URL: https://appj.wunu.edu.ua/index.php/appj/article/view/1490 .

2. Водоп'ян Т. В. До питання історії розвитку медіації в Україні. *Приватне право і підприємництво*. 2020. № 20. С. 45–48. URL: http://ppp-journal.kiev.ua/archive/2020/20/9.pdf.

3 Конституція України: Закон України від 28 червня 1996р. №254к/96-ВР. (*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*, 1996, № 30, ст. 141). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text 4. Рекомендація Rec (2001) 9 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо альтернатив судовому розгляду спорів між адміністративними органами й сторонами - приватними особами, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 762 засіданні заступників міністрів 5 вересня 2001 року. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/Rec_2001_9_2001_09_05.pdf

5. Кисельова Т. Правове регулювання відносин із надання послуг медіації у зарубіжних країнах. *Право України*. 2011. № 11–12. С. 225–245.

6. Рекомендація № R (81) 7 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 68 засіданні заступників міністрів 14 травня 1981 року. URL: https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf.

7. Рекомендація № R (86) 12 Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам щодо заходів з попередження і зменшення надмірного робочого навантаження в судах, ухвалена Комітетом Міністрів Ради Європи на 399 засіданні заступників міністрів 16 вересня 1986 року. URL: https://court.gov.ua/userfiles/06.pdf.

8. Типовий Закон Комісії Організації Об'єднаних Націй з права міжнародної торгівлі «Про міжнародну комерційну погоджувальну процедуру», Нью-Йорк, 24 червня 2002 року. URL: https://zakononline.com.ua/documents/show/219198___219263.

9. Директива 2008/52/ЄС Європейського Парламенту ТА Ради від 21 травня 2008 р. «Про деякі аспекти медіації у цивільних та господарських правовідносинах». URL: https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf.

10. Про медіацію: Закон України від 16.11.2021 р. № 1875-IX. *Офіційний веб-сайт Верховної Ради України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1875-20#Text.

11. Розман Ю. В. Медіація як альтернативний спосіб вирішення приватно-правових спорів. Актуальні проблеми політики : зб. наук. пр. ред. кол.: С. В. Ківалов (голов. ред.), Л. І. Кормич (заст. голов. ред.), Ю. П. Аленін [та ін.]; МОН України, *НУ ОЮА*. Одеса, 2013. Вип. 49. С. 245–256.

ПУСТОВІТ О. А.
аспірантка кафедри адміністративного
та фінансового права
(Національний університет
«Одеська юридична академія»)
ORCID ID: 0009-0000-8382-8521

УДК 342.98
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.93

ДИСЦИПЛІНАРНА КОМІСІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ

Статтю присвячено дослідженню дисциплінарної комісії як елемента механізму правового регулювання державної служби. Встановлено, що проблематика визначення дисциплінарної комісії як елемента механізму правового регулювання державної служби є досить актуальною з огляду як на докорінні зміни у питаннях законодавчого регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців Законом України «Про державну службу», так і на необхідність подальшого розвитку та удосконалення інституту дисциплінарної відповідальності державних службовців. Звернуто увагу на те, що дисциплінарні комісії є обов'язковими суб'єктами практично всіх державно-службових відносин, пов'язаних з притягненням державного службовця до дисциплінарної відповідальності.

Виокремлено два види дисциплінарних комісій: 1) Комісія з питань вищого корпусу державної служби (далі – Комісія) стосовно державних службовців, які займають посади державної служби категорії «А», а її робочим органом з питання дисциплінарної відповідальності державних службовців є комітет з дисциплінарних проваджень; 2) дисциплінарна комісія стосовно: а) державних службовців, які займають посади державної служби категорії «В» та здійснюють повноваження керівників державної служби в державних органах, а також їх заступників, яку утворює суб'єкт призначення; в) інших державних службовців, які займають посади державної служби категорій «Б» і «В», яку утворює керівник державної служби у кожному державному органі.

Встановлено, що спільними ознаками названих дисциплінарних комісій є, зокрема: 1) вимоги/рекомендації/заборони щодо складу комісій; 2) повноваження членів комісії; 3) статус членів комісії; 4) персональна відповідальність членів комісії; 5) порядок здійснення дисциплінарного провадження у разі неможливості утворення або функціонування дисциплінарної комісії у державному органі. Відмінності комісій мають прояв, насамперед, в організаційно-засадничих засадах, тобто у порядкові їхнього формування, що являє собою одну із обов'язкових стадій дисциплінарного провадження.

Ключові слова: *державна служба, державний службовець, дисциплінарне провадження, дисциплінарна комісія, Комісія з питань вищого корпусу державної служби, суб'єкти управління державною службою, дисциплінарна відповідальність, юрисдикційно-дисциплінарні повноваження, механізм правового регулювання державної служби.*

Pustovit O. A. Disciplinary commission as an element of the mechanism of legal regulation of the civil service

The article is devoted to the study of the disciplinary commission as an element of the mechanism of legal regulation of the civil service. It has been determined that the problems of defining the disciplinary commission as an element of the mechanism of legal regulation of the civil service are quite relevant in view of fundamental changes in the issues of legislative regulation of disciplinary responsibility of civil servants by the Law "On Civil Service", as well as the need for further development and improvement of the institution of disciplinary responsibility of civil servants. Attention is drawn to the fact that disciplinary commissions are mandatory subjects of almost all state-service relations associated with bringing a civil servant to disciplinary responsibility.

Two types of disciplinary commissions have been allocated: 1) the Commission on the higher Civil Service Corps (hereinafter referred to as the Commission) in relation to civil servants who occupy the positions of civil service of category "A", and its working body on the disciplinary responsibility of civil servants is the Committee on Disciplinary proceedings; 2) Disciplinary Commission concerning: a) civil servants holding civil service positions of category "C" and exercising the powers of heads of civil service in state bodies, as well as their deputies, which is formed by the subject of destination; в) other civil servants who hold positions of civil service of categories "B" and "C", which is formed by the head of civil service in each state body.

It is established that the common features of the mentioned disciplinary commissions are, in particular: 1) requirements/recommendations/prohibitions to the composition of commissions; 2) the powers of members of the commission; 3) the status of members of the commission; 4) personal responsibility of members of the commission; 5) the procedure for disciplinary proceedings in case of impossibility of formation or functioning of a disciplinary commission in a state body. The differences of commissions are manifested, first of all, in the organizational and fundamental principles, that is, in the order of their formation, which is one of the mandatory stages of disciplinary proceedings.

Key words: *civil service, civil servant, disciplinary proceedings, disciplinary commission, Commission on the higher corps of civil service, disciplinary responsibility, jurisdictional disciplinary powers, mechanism of legal regulation of civil service.*

Вступ. Одним із важливих елементів механізму правового регулювання державної служби є суб'єкти управління державною службою, які являють собою певну систему, тобто сукупність державних органів з визначеними повноваженнями та особливостями інституційно-організаційної взаємодії між собою. Слід зазначити, що відповідно до Закону України «Про державну службу» [1] (далі – Закон «Про державну службу») до системи таких органів належать: Кабінет Міністрів України, Національне агентство України з питань державної служби (далі – НАДС), Комісія з питань вищого корпусу державної служби, керівник державної служби і служба управління персоналом державного органу (ст.ст. 12–18). Попри те, що наведений перелік суб'єктів управління державною службою уперше є законодавчо визначеним, він, як видається, не є вичерпним, що дає підстави зазначити, що є й інші суб'єкти, які також здійснюють функції правового регулювання державною службою з окремих, нормативно визначених, питань. Йдеться, зокрема, про дисциплінарні комісії, тобто суб'єктів, яких наділено відповідними юрисдикційно-дисциплінарними повноваженнями у сфері державної служби, і на яких покладено завдання недопущення необґрунтованого притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності. Проблематика визначення дисциплінарної комісії як елемента механізму правового регулювання державної служби

є досить актуальною з огляду як на докорінні зміни у питаннях законодавчого регулювання дисциплінарної відповідальності державних службовців Законом «Про державну службу», так і на необхідність подальшого розвитку та удосконалення інституту дисциплінарної відповідальності державних службовців.

Слід зазначити, що певні аспекти питання правового статусу дисциплінарних комісій досліджувалися такими науковцями, як: Л. Біла-Тіунова [2-4], С. Ківалов [5], О. Стець [6] та ін. Водночас, питання щодо статусу дисциплінарних комісій як елементу механізму правового регулювання державної служби, у цілому, залишилося поза увагою науковців і потребує подальших наукових доробок.

Метою дослідження є визначення дисциплінарних комісій як елементу механізму правового регулювання державної служби шляхом: виокремлення видів дисциплінарних комісій; характеристики особливостей їхнього правового статусу; надання пропозицій щодо подальших нормативно-доктринальних пошуків зазначеної проблематики.

Результати дослідження. Як уже зазначалося вище, важливим елементом механізму правового регулювання державної служби є суб'єкти управління державною службою, основний перелік яких надано у ст.ст. 12–18 Закону «Про державну службу», які здійснюють свої повноваження щодо практично всіх питань державної служби. Як видається, ефективне, дієве і професійне функціонування державної служби є можливим шляхом, з одного боку, закріплення чинним законодавством: вимог та умов вступу на державну службу; конкретних прав, обов'язків та повноважень державних службовців; обмежень і заборон при проходженні державної служби тощо; а з іншого – забезпечення чіткого і неухильного додержання Присяги державного службовця; сумлінного виконання службових обов'язків та правил внутрішнього службового розпорядку, порушення яких є підставою для настання дисциплінарної відповідальності. Остання і є умовою функціонування дисциплінарних комісії, а дисциплінарні комісії, у свою чергу, є умовою для забезпечення нормативно визначеного провадження щодо притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності.

Таким чином, функціонування дисциплінарних комісій безпосередньо пов'язано із забезпеченням службової дисципліни як невід'ємної правового категорії інституту державної служби, що має прояв у двох аспектах: 1) суб'єктивному, який полягає у свідомому дотриманні встановленого порядку державно-службових відносин їх учасниками; 2) об'єктивному, який полягає у сукупності правил та норм, що визначають порядок державно-службових відносин [7]. Наведене свідчить про те, що серед інших суб'єктів державного управління саме на дисциплінарні комісії покладається основне завдання: забезпечення службової дисципліни у сфері державної служби шляхом реалізації юрисдикційно-дисциплінарних повноважень.

Важливо зазначити, що дисциплінарні комісії є обов'язковими суб'єктами практично всіх державно-службових відносин, пов'язаних з притягненням державного службовця до дисциплінарної відповідальності. Тобто, йдеться про те, що саме дисциплінарні комісії є обов'язковим елементом (суб'єктом дисциплінарної юрисдикції (вирішення справи, санкціонування накладення деяких стягнень на державних службовців [8, с. 78]) існування такого виду державно-службових відносин, як юрисдикційно-дисциплінарних службових відносин.

Як видається, характеристику статусу дисциплінарних комісій слід розпочати із виокремлення двох видів таких комісій у залежності від категорії посади державної служби, яку займає державний службовець, щодо якого здійснюється дисциплінарне провадження (саме такий підхід закріплено у ст. 69 Закону «Про державну службу»):

1) Комісія з питань вищого корпусу державної служби (далі – Комісія) стосовно державних службовців, які займають посади державної служби категорії «А», а її робочим органом з питання дисциплінарної відповідальності державних службовців є комітет з дисциплінарних проваджень;

2) дисциплінарна комісія стосовно: а) державних службовців, які займають посади державної служби категорії «В» та здійснюють повноваження керівників державної служби

в державних органах, а також їх заступників, яку утворює суб'єкт призначення; в) інших державних службовців, які займають посади державної служби категорій «Б» і «В», яку утворює керівник державної служби у кожному державному органі.

Названим вище види дисциплінарним комісіям притаманні як спільні, так і відмінні ознаки. Серед спільних ознак слід, насамперед, звернути увагу на те, що метою їхньої діяльності є визначення: а) ступеня вини державного службовця; б) характеру і тяжкості вчиненого дисциплінарного проступку. Саме так її окреслено у п. 1 ст. 69 Закону «Про державну службу». Водночас слід зазначити, що аналіз названого Закону (особливо ст.ст. 64–79) свідчить про те, що мета діяльності дисциплінарної комісії є набагато ширшою і окрім вищеназваних, її становлять і такі чинники, як встановлення: а) наявності або відсутності у діянні державного службовця складу конкретного дисциплінарного проступку, передбаченого у ст. 65; б) обставин, які виключають протиправність діяння державного службовця (п. 2 ст. 74), тобто йдеться про крайню потребу або необхідну оборону; в) обставин, що пом'якшують або обтяжують дисциплінарну відповідальність (ст. 67). При цьому слід зазначити, що Закон «Про державну службу» уперше визначив невичерпний перелік обставин, що пом'якшують дисциплінарну відповідальність, і вичерпний перелік обставин, що обтяжують її; г) умов та причин вчинення дисциплінарного проступку.

Спільною ознакою названих дисциплінарних комісій також є:

1) вимоги/рекомендації/заборони до складу комісій: а) повинна бути включена щонайменше одна особа, яка має юридичну освіту, а також представник служби управління персоналом, які є працівниками органу, в якому вона утворюється; б) можуть залучатися експерти (фахівці) у відповідній сфері та/або з відповідних питань, а також представники державних органів за згодою їх керівників; в) не можуть бути залучені представники державного органу, які є особисто заінтересованими у результатах дисциплінарного провадження та безпосередньо підпорядкованими особі, стосовно якої здійснюється дисциплінарне провадження;

2) повноваження членів комісії: а) мають право ознайомлюватися з матеріалами, що належать до їх повноважень; б) висловлювати свою позицію під час засідання та брати участь у прийнятті рішень шляхом голосування; в) ініціювати в разі потреби скликання їх засідання; г) одержувати пояснення від державного службовця та від інших осіб щодо обставин справи, одержувати у підрозділах державного органу чи за запитом в інших державних органах необхідні документи або їх копії та долучати до матеріалів дисциплінарної справи, одержувати консультації відповідних спеціалістів з питань, що стосуються дисциплінарного провадження; д) здійснювати інші повноваження, які пов'язані із забезпеченням їхньої діяльності відповідно до Закону «Про державну службу»; ж) повинні формувати дисциплінарну справу тощо;

3) статус членів комісії: а) діяльність в комісії не є державною службою або трудовою діяльністю для експертів або інших представників громадськості, які залучаються до участі у її роботі і не підлягає оплаті за рахунок державного органу або за рахунок коштів державного бюджету. Водночас, така діяльність може бути оплаченою за рахунок грантових проектів; б) не оплачується державним органом саме як «робота у дисциплінарній комісії». У контексті зазначеного, варто погодитися з думкою про те, що участь державних службовців у роботі комісії оплачується як їх діяльність на займаних посадах, тобто на час роботи у комісії, вони не звільняються із займаної посади і, таким чином, їм оплачується час за займаною посадою [2, с. 472];

4) персональна відповідальність членів комісії за: а) повноту і об'єктивність висновків дисциплінарного провадження; б) розголошення інформації про дисциплінарне провадження;

5) порядок здійснення дисциплінарного провадження у випадку неможливості утворення або функціонування дисциплінарної комісії у державному органі у разі: а) неможливості утворення комісії в державному органі – дисциплінарні провадження щодо державних службовців зазначеного органу здійснюються дисциплінарною комісією державного органу вищого рівня в порядку підпорядкування; б) відсутності державного органу вищого

рівня – комісія утворюється одноразово для здійснення конкретного дисциплінарного провадження за рішенням НАДС з урахуванням вимог Порядку здійснення дисциплінарного провадження [9] за поданням особи, яка прийняла рішення про порушення дисциплінарного провадження.

Ще однією спільною ознакою дисциплінарних комісій є те, що діяльність такої комісії закінчується підготовкою відповідного окремого кінцевого документа, який передбачає висновок щодо: 1) наявності у діяннях державного службовця конкретного складу дисциплінарного проступку, передбаченого ст. 65 Закону; обставин, які мають значення для індивідуалізації дисциплінарної відповідальності; оптимального виду дисциплінарного стягнення; або 2) відсутності в діянні державного службовця склад дисциплінарного проступку та необхідності закриття дисциплінарного провадження. Особливостями кінцевого документа є те, що: 1) ним є відповідно пропозиція/подання Комісії/дисциплінарної комісії, які надаються суб'єкту призначення. При цьому важливо зазначити, що законодавець на передбачає ані вимог до названих документів, ані відмінностей між ними, окрім як за суб'єктним складом; 2) і пропозиція Комісії, і подання дисциплінарної комісії мають для суб'єкта призначення *рекомендаційний характер*, тобто вони не є обов'язковими для суб'єкта призначення при вирішенні питання про накладення дисциплінарного стягнення на державного службовця і він вправі прийняти рішення про: а) закриття дисциплінарного провадження або про притягнення до дисциплінарної відповідальності, яке повністю узгоджується з пропозицією/поданням дисциплінарної комісії; б) закриття дисциплінарного провадження за наявності пропозиції/подання дисциплінарної комісії про притягнення державного службовця до дисциплінарної відповідальності; в) про накладення на державного службовця дисциплінарного стягнення за наявності пропозиції/подання дисциплінарної комісії про закриття дисциплінарного провадження [2, с. 473]. При прийнятті суб'єктом призначення рішення, яке не узгоджується з пропозицією/поданням Комісії/дисциплінарної комісії, воно повинно бути належно мотивованим.

Важливо звернути увагу і на відмінності між названими видами дисциплінарних комісій, які мають організаційно-засадничий характер і полягають у порядкові їхнього формування, що являє собою одну із обов'язкових стадій дисциплінарного провадження [8, с. 17]. Так, затвердження складу дисциплінарної комісії залежно від її виду здійснюється:

Комісії – Кабінетом Міністрів України відповідно до порядку визначеного ст.ст. 14, 15 Закону «Про державну службу»;

дисциплінарної комісії стосовно державних службовців, які займають посади державної служби категорії «Б» та здійснюють повноваження керівників державної служби в державних органах, а також їх заступників – суб'єктом призначення. При цьому слід зазначити, що «суб'єкт призначення» являє собою державний орган чи посадову особу, уповноважених відповідно до законодавства призначати на посади державної служби та звільняти із цих посад. Таким чином, суб'єктом призначення можуть бути: а) державний орган; б) посадова особа, тобто керівник державної служби в державному органі (див. наступний абзац). Питання про те, який державний орган або посадова особа у кожному конкретному випадку є суб'єктами призначення, вирішується виключно на законодавчому рівні;

дисциплінарної комісії стосовно інших державних службовців, які займають посади державної служби категорій «Б» і «В» – керівник державної служби у державному органі. У Законі «Про державну службу» уперше використано поняття «керівник державної служби у державному органі», під яким слід розуміти посадову особу, яка займає вищу посаду державної служби у державному органі щодо вирішення питань державної служби у цьому органі. Як видається, для визначення особливостей керівника державної служби слід звернутися до особливостей поняття «керівник». Йдеться про те, що керівник – це не просто державний службовець, а посадова особа, яку характеризує сукупність кваліфікуючих ознак, тобто конкретні державно-владні повноваження виконавчого та розпорядчого характеру у сфері виконавчої влади: а) розподіл обов'язків між своїми заступниками; б) розпорядження матеріально-фінансовими цінностями; в) керівництво та спрямування роботи

виконавчого органу та його апарату; г) вирішення кадрових питань; д) підписання правових актів виконавчого органу; ж) представництво виконавчого органу у відносинах з громадянами, іншими державними органами, підприємствами, установами та організаціями усіх форм власності тощо [2, с. 38]. Для керівника державної служби у державному органі характерним є те, що він: а) здійснюють безпосереднє управління державною службою у державному органі; б) є вищими посадовими особами державного органу, що мають статус державного службовця. До таких осіб належать: Державний секретар КМУ; державний секретар міністерства; керівник відповідного органу (йдеться про такі ЦОВВ, як: служба, інспекція, агентство, ЦОВВ зі спеціальним статусом, інші ЦОВВ), керівник апарату місцевої державної адміністрації, керівник структурного підрозділу зі статусом юридичної особи публічного права, керівник апарату/секретаріату (зокрема, КМУ, Антимонопольного комітету України, суду тощо) та ін.

Висновки. Дисциплінарна комісія є невід'ємним елементом механізму правового регулювання державної служби, оскільки саме її наділено юрисдикційно-дисциплінарними повноваженнями щодо притягнення державних службовців до дисциплінарної відповідальності. Чинним законодавством передбачено створення двох видів дисциплінарних комісій – Комісії і дисциплінарної комісії, які характеризуються як спільними ознаками (вимоги/рекомендації/заборони до складу комісій; повноваження членів комісії; статус членів комісії; персональна відповідальність членів комісії; юридична сила відповідного окремого кінцевого документа комісії), так і відмінностями, зокрема організаційно-засадничого характеру.

Список використаних джерел:

1. Про державну службу: Закон України від 16.12.2015 р. № 3723-XII. Дата оновлення: 04.06.2024 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/889-19#Text.

2. Біла-Тіунова Л.Р. Науково-практичний коментар до Закону України «Про державну службу». Одеса: Фенікс, 2020. 628.

3. Біла-Тіунова Л.Р., Стець О.М. Службове право України: підручник. Одеса: Фенікс, 2022. 771 с.

4. Біла-Тіунова Л.Р. Державні службовці як суб'єкти адміністративного права. Загальне адміністративне право України: підручник / за заг. ред. акад. С. Ківалова, проф. Л. Білої-Тіунової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса: Фенікс, 2023. 792 с. С. 195-272.

5. Ківалов С.В., Біла-Тіунова Л.Р. Публічна служба в Україні: підручник. Одеса: Фенікс, 2009. 688 с.

6. Стець О.М. Державно-службові відносини: сутнісно-понятійна характеристика та галузево-правова ідентифікація: дис. … д-ра юрид. наук. Одеса, 2021. 436 с.

7. Афанасьєв К.К. Дисципліна як важливий чинник забезпечення правопорядку. *Сучасний правопорядок: національний, інтегративний та міжнародний виміри*: тези міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса. 13−14 черв. 2008 р.). Фенікс, 2008. С. 185−187.

8. Новак О.Д. Про учасників дисциплінарного провадження щодо державних службовців. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Сер.: Юриспруденція. 2013. № 6-3. Т. 1. С. 76-80.

9. Про затвердження Порядку здійснення дисциплінарного провадження: Постанова Кабінету Міністрів України від 04.12.2019 р. № 1039. Дата оновлення: 10.08.2022 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/la ws/show/1039-2019-%D0%BF#n8.

ОГУРЦОВ О. П.
кандидат юридичних наук, суддя,
(Окружний адміністративний суд, м. Київ)
ORCID ID: 0009-0002-1550-3973

УДК 342.76
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.94

РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯНИНА

Стаття присвячена дослідженню історичного розвитку правових підходів до захисту цивільних прав, простежуючи їх еволюцію від стародавніх правових джерел до сучасних рамок. Розглядаючи основоположні принципи, викладені в класичних і середньовічних правових системах, вплив Просвітництва та трансформаційні рухи 19 століття, стаття дає комплексне уявлення про те, як правовий захист громадянських прав адаптувався до мінливих суспільних цінностей і політичного контексту. Ця історична перспектива розкриває роль знакових документів, філософських підвалин і ключових правових реформ, які продовжують формувати наше розуміння справедливості, рівності та індивідуальних свобод.

Автор підкреслює важливість цих подій для встановлення принципів, які досі слугують основою захисту громадянських прав у всьому світі. Аналізуючи внесок таких ключових мислителів, як Локк, Руссо і Монтеск'є, а також вплив таких рухів, як скасування рабства і розширення виборчих прав, дослідження ілюструє, як ідеали Просвітництва і правові реформи 19-го століття заклали основу для сучасних стандартів прав людини. Ці історичні висновки підкреслюють неминущу актуальність принципів свободи, рівності та належної правової процедури, які залишаються центральними для верховенства права в демократичних суспільствах.

Було виявлено, що кожна історична фаза привносила унікальні перспективи та правові інструменти, які сприяли ширшому розумінню громадянських прав. Стародавні закони заклали перші ідеї справедливості, мислителі Просвітництва запровадили природні права, а реформи 19-го століття розширили захист від нерівності та нелюдського поводження. У сукупності ці етапи висвітлюють постійну адаптацію громадянських прав до нових викликів, демонструючи динамічну еволюцію, чутливу до контексту та стійку до змін. Таким чином, дослідження поєднує історичні та сучасні питання громадянських прав, підкреслюючи необхідність адаптивних рамок перед обличчям сучасних викликів.

На особливу увагу заслуговує потенціал майбутніх досліджень, спрямованих на вивчення того, як ці історичні принципи можуть вплинути на відповіді на сучасні проблеми, такі як цифрова конфіденційність, глобальна міграція та екологічна справедливість. Визнаючи, що захист громадянських прав повинен розвиватися разом із технологічними та суспільними змінами, автор статті виступає за перспективний підхід, який використовує історичні уроки для формування стійкого та інклюзивного правового захисту. Ця постійна адаптація підтверджує життєво важливу роль історичних знань у створенні надійної правової бази, здатної вирішувати як поточні, так і майбутні проблеми громадянських прав.

Ключові слова: *громадянство, захист прав, правові засади, природні права, права людини, конституційне право, правові реформи, історичний розвиток.*

Ogurtsov O. P. ***A Retrospective of the formation of legal approaches to the protection of civil rights***

The article is devoted to the study of the historical development of legal approaches to protecting civil rights, tracing their evolution from ancient legal codes to modern frameworks. By examining the foundational principles set forth in classical and medieval legal systems, the Enlightenment's influence, and transformative movements of the 19th century, the article provides a comprehensive view of how legal protections for civil rights have adapted to shifting societal values and political contexts. This historical perspective reveals the role of landmark documents, philosophical underpinnings, and pivotal legal reforms that continue to shape our understanding of justice, equality, and individual freedoms.

The author emphasizes the importance of these developments in establishing principles that still serve as the bedrock of civil rights protections worldwide. By analyzing the contributions of key thinkers like Locke, Rousseau, and Montesquieu, as well as the impacts of movements like the abolition of slavery and the expansion of suffrage, the study illustrates how Enlightenment ideals and 19th-century legal reforms laid the groundwork for contemporary human rights standards. These historical insights underscore the enduring relevance of the principles of liberty, equality, and due process, which remain central to the rule of law in democratic societies.

It was found that each historical phase introduced unique perspectives and legal instruments that contributed to a broader understanding of civil rights. Ancient codes established early ideas of justice, Enlightenment thinkers introduced natural rights, and 19th-century reforms expanded protections against inequality and inhuman treatment. Collectively, these stages highlight the continuous adaptation of civil rights to meet emerging challenges, demonstrating a dynamic evolution that is both context-sensitive and resilient. The study thus bridges historical and modern civil rights issues, emphasizing the need for adaptable frameworks in the face of contemporary challenges.

Special attention deserves the potential for future research to explore how these historical principles can inform responses to modern issues such as digital privacy, global migration, and environmental justice. Recognizing that civil rights protections must evolve alongside technological and societal changes, the article advocates for a forward-looking approach, leveraging historical lessons to shape resilient and inclusive legal protections. This ongoing adaptation affirms the vital role of historical insights in fostering a robust legal framework capable of addressing both current and future civil rights challenges.

Key words: *citizenship, protection of rights, legal principles, natural rights, human rights, constitutional law, legal reforms, historical development.*

Обґрунтування актуальності теми дослідження. Дослідження ретроспективи формування правових підходів до захисту громадянських прав є актуальним і необхідним з огляду на еволюцію викликів у сфері захисту громадянських прав у сучасну епоху. Громадянські права, що є основою демократичного суспільства, гарантують свободу та рівність перед законом, безпосередньо впливаючи на соціальну стабільність, справедливість та індивідуальний добробут. Однак, правові рамки, які захищають ці права, розвивалися протягом століть, реагуючи на зміну суспільних цінностей, технологічний прогрес і політичні ландшафти. Розуміючи історичний розвиток цих правових механізмів захисту, ми отримуємо уявлення про фактори, що їх формували, перешкоди, з якими вони стикалися, та успіхи, досягнуті в різні періоди.

У сучасному глобалізованому світі, де такі питання, як цифрова приватність, дискримінація та свобода вираження поглядів, перетинаються з міжнародним правом і національним

законодавством, переосмислення формування системи громадянських прав може стати основою для сучасної політики та правових реформ. Таке дослідження висвітлює, як історичні правові відповіді на виклики громадянських прав забезпечують фундаментальні принципи, що залишаються актуальними для вирішення сучасних складних питань. Більше того, розуміння цієї еволюції сприяє критичній оцінці чинних правових стандартів і міжнародних договорів, заохочуючи постійну адаптацію для ефективного захисту прав. Таким чином, це дослідження має значну актуальність, оскільки воно не лише простежує витоки та розвиток захисту громадянських прав, але й підтримує їхню необхідну еволюцію у відповідь на теперішні та майбутні потреби суспільства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Останні дослідження розвитку правової бази прав громадян підкреслюють історичну важливість основоположних правових документів та філософських концепцій, які сформували сучасний захист громадянських прав. Ключові джерела досліджують стародавні та середньовічні правові системи, які встановили ранні принципи справедливості, відповідальності та індивідуальних прав, забезпечуючи основу для майбутніх правових систем та реформ. Такі дослідники як А. В. Беззубенко, В. О. Качур, О. А. Підопригора, Д. Ю. Стукаленко, М. М. Шевчук, Howard Arthur E. Dick, також проаналізували вплив Просвітництва на громадянські права, висвітливши внесок ключових філософів у розвиток концепцій природних прав, свободи та поділу влади. Водночас, динаміка реформування правовідносин у галузі захисту прав на громадянство в умовах воєнного стану, загострює потребу нового погляду на генезу становлення інституту громадянства та його правового регулювання.

Метою дослідження є аналіз історичного розвитку правових підходів до захисту прав громадян, з'ясування того, як ці підходи розвивалися у відповідь на зміну суспільних цінностей, політичного контексту та нових викликів.

Основний зміст дослідження. Класична та середньовічна правові системи заклали значні підвалини захисту цивільних прав, запровадивши концепції, які згодом стали основоположними для сучасних цивільних прав. Стародавні правові кодекси, такі як Кодекс Хаммурапі з Вавилону близько 1754 року до н.е., встановили одну з найдавніших форм правосуддя, детально описуючи покарання за злочини для забезпечення соціального порядку. Кодекс Хаммурапі містив настанови щодо різних аспектів життя, від торгівлі до сімейних справ, і, хоча він базувався на суворій класовій ієрархії, він сприяв певній формі справедливості, визначаючи правові стандарти для всіх громадян, встановлюючи очікування, що всі люди повинні підкорятися закону [1]. Одним із важливих правил Кодексу Хаммурапі було правило «око за око», яке мало на меті створити баланс між злочином і покаранням, що відображало ранні спроби відстоювати справедливість і запобігати свавільній відплаті.

Римське право також відіграло вирішальну роль у формуванні ранніх рамок індивідуальних прав і правового захисту. Дванадцять таблиць, створені близько 450 року до н.е., стали письмовим кодексом, доступним для громадськості, і допомогли гарантувати, що римські громадяни будуть захищені відомими правовими стандартами, а не залежатимуть від примх правителів. Дванадцять таблиць охоплювали різні сфери, включаючи права власності, сімейні зобов'язання та судочинство, створюючи прецедент концепції публічного правового знання [2]. У римському суспільстві закони також були покликані підтримувати порядок і рівень правосуддя, який застосовувався однаково, запроваджуючи принцип правової рівності в рамках обмежень, що існували в суспільстві [3]. Римські громадяни, незалежно від соціального статусу, могли звертатися до вищої інстанції, що заклало основу для ідеї судового представництва.

Релігійні доктрини та феодальні звичаї в середньовічний період мали значний вплив на уявлення про справедливість і права. У багатьох суспільствах релігійні вчення надавали моральні настанови, які підкреслювали гідність людини та необхідність справедливого ставлення до неї. Наприклад, у середньовічній Англії християнське вчення вплинуло на місцеві звичаї та закони, наголошуючи на милосерді, справедливості та захисті вдів і сиріт. Релігійні цінності пронизували правові принципи, роблячи їх більш гуманними і відображаючи

ідею про те, що всі люди рівні перед божественним порядком, навіть якщо практичне застосування значно відрізнялося. У феодальній Європі правосуддя значною мірою ґрунтувалося на феодальних звичаях і зобов'язаннях між сеньйорами і васалами, створюючи структуровану, але обмежену форму соціального захисту. Ці відносини визначалися взаємними зобов'язаннями, такими як військова служба в обмін на захист і землеволодіння, що включало в себе певну ранню форму соціального забезпечення в ієрархічному суспільстві.

Велика Хартія Вольностей, підписана у 1215 році, є одним з найвідоміших середньовічних документів в історії громадянських прав, який часто розглядається як основоположний документ, що запровадив ключові концепції свободи та правового обмеження влади [4]. Зіткнувшись зі скаргами бунтівних баронів, король Англії Іоанн погодився на хартію, яка обмежувала його владу і надавала певні права дворянству. Хоча спочатку хартія мала на меті захистити привілеї аристократії, вона містила положення, які встановлювали ранні принципи правосуддя та належної правової процедури. Наприклад, у ній містився пункт, який стверджував: «Жодна вільна людина не може бути схоплена або ув'язнена... інакше як за законним рішенням рівних їй за статусом або за законом країни». Це положення заклало основу права на справедливий судовий розгляд і з часом сприяло формуванню ширшого правового принципу «хабеас корпус» (лат. habeas corpus) – права на оскарження незаконного затримання.

Велика хартія вольностей також вплинула на ідею про те, що правителі не повинні накладати довільні податки або порушувати права власності без згоди. Це обмеження влади монарха створило прецедент верховенства права – принципу, згідно з яким суспільством має керувати закон, а не свавільна воля правителя. Пізніше ця ідея надихнула рухи за громадянські права та правовий захист у всьому світі, оскільки суспільства дедалі більше усвідомлювали, що всі люди, включно з лідерами, зобов'язані дотримуватися закону [5].

Через ці ранні кодекси, релігійні цінності та основоположні документи, такі як Велика хартія вольностей, класичні та середньовічні правові системи внесли важливі ідеї, які вплинули на розвиток громадянських прав. Вони заклали основу для встановлення справедливого ставлення, застосування законів до всіх людей і правових стандартів, які пропонували громадянам певну форму захисту від зловживань владою. Ця еволюція заклала основу для подальшого розвитку громадянських прав, закріпивши такі ключові принципи, як рівність перед законом, належна правова процедура та підзвітність правителів, створивши прецедент для сучасних систем, які наголошують на індивідуальних свободах та соціальній справедливості.

Епоха Просвітництва принесла революційний зсув у розумінні прав людини, коли філософи наголошували на понятті природних прав – основоположних і невід'ємних правах, які належать кожній людині. Такі мислителі, як Джон Локк, Жан-Жак Руссо та Шарль Монтеск'є, мали значний вплив на цю концепцію, стверджуючи, що люди народжуються з певними правами, які не можуть бути надані або відібрані урядом. Локк, зокрема, стверджував, що всі люди мають право на «життя, свободу і власність», заклавши основу для сучасного розуміння індивідуальних свобод і ролі держави в їх захисті [6]. Локк вважав, що уряди отримують свою легітимність за згодою керованих, що було радикальною ідеєю на той час, і він виступав за те, що якщо уряд не може захистити природні права, народ має право замінити його. Його ідеї стали невід'ємною частиною розвитку демократичної думки і вплинули на багато пізніших рухів за громадянські права.

Руссо розвинув ці ідеї, наголошуючи на концепції «суспільного договору», в якому люди добровільно укладають угоду про створення суспільства, що керується взаємною згодою і керується «загальною волею» народу. Він стверджував, що легітимний уряд повинен відображати колективну волю і служити загальному благу, а не інтересам правлячої еліти. Філософія Руссо підкреслювала ідею, що свобода і рівність є фундаментальними правами, які повинні бути захищені в будь-якій легітимній політичній системі [7]. Ця ідея була революційною, оскільки передбачала, що всі люди, незалежно від статусу, мають рівне право брати участь в управлінні державою і бути почутими.

Монтеск'є зробив свій внесок у це нове розуміння прав, запровадивши ідею поділу влади в уряді. У своїй праці «Дух законів» Монтеск'є стверджував, що для запобігання

тиранії політична влада повинна бути розділена між різними гілками: законодавчою, виконавчою та судовою [8]. Кожна гілка мала б чітко визначені функції та можливість контролювати повноваження інших, гарантуючи, що жодна з них не зможе отримати абсолютний контроль. Ця система забезпечувала структуру, яка захищала права особистості, обмежуючи зловживання з боку уряду та заохочуючи підзвітність. Теорія Монтеск'є стала основним принципом сучасного демократичного врядування і відіграла важливу роль у розвитку конституційних систем, які цінують індивідуальні свободи і права.

Американська революція стала важливим моментом у застосуванні ідей Просвітництва до реального врядування, кульмінацією якого стала розробка Конституції США та Білля про права у 1791 році. Білль про права став важливою віхою у формальному захисті індивідуальних свобод, закріпивши такі свободи, як свобода слова, віросповідання та преси, а також право на справедливий судовий розгляд. Ці поправки були покликані захистити громадян від свавілля уряду і втілили ідеали Просвітництва Локка, Руссо і Монтеск'є. Наприклад, Перша поправка гарантує свободу вираження поглядів, дозволяючи людям вільно говорити і відправляти релігійні обряди без втручання держави, що відображає віру в невід'ємні права, які належать усім людям. Захищаючи ці свободи, Білль про права створив прецедент захисту громадянських прав, який надихнув подібні рухи в усьому світі.

Французька революція, натхненна подібними ідеалами, створила Декларацію прав людини і громадянина в 1789 році. Цей документ проголосив основні права людини, стверджуючи, що «люди народжуються і залишаються вільними і рівними у своїх правах». Він окреслив основні свободи, такі як свобода слова, рівність перед законом і право чинити опір гнобленню, ґрунтуючи ці права на концепції природного права. Стаття 10, наприклад, стверджує, що «ніхто не може зазнавати занепокоєння через свої переконання, включаючи релігійні погляди», якщо вони не порушують громадський порядок, демонструючи прихильність до особистої свободи. Декларація пішла далі, стверджуючи, що метою будь-якого політичного об'єднання є «збереження природних і невід'ємних прав людини», визначаючи державу як захисника невід'ємних прав людини [9]. Закріпивши ці принципи, Декларація прав людини надихнула майбутні рухи за громадянські права і підкреслила важливість відповідальності держави у забезпеченні індивідуальних свобод.

Американська та Французька революції підкреслили принцип народного суверенітету, ідею, що легітимна влада походить від волі народу. Конституція США та Французька декларація стали основоположними документами, які створили глобальний прецедент, показавши, що уряди можуть бути побудовані на визнанні та захисті прав особистості. Ці революції також запровадили принцип рівності перед законом, який мав трансформаційне значення для суспільств, де правові привілеї традиційно були зарезервовані для еліти. Демонтуючи старі ієрархії та встановлюючи юридичну рівність, обидва документи сприяли формуванню бачення суспільства, в якому громадянські права були б доступними для всіх громадян, незалежно від їхнього соціального статусу.

Вплив цих просвітницьких ідей був далекосяжним, надихаючи рухи за громадянські права та правові реформи в різних країнах. Віра в природні права та ідея підзвітності уряду своїм громадянам стали потужними аргументами проти колоніалізму, рабства та інших форм гноблення, сформувавши майбутній дискурс про права людини. Ця хвиля змін, натхненна Просвітництвом, заклала фундамент для розвитку міжнародних стандартів прав людини, що згодом знайшли своє відображення в таких документах, як Загальна декларація прав людини. Ідеї Локка, Руссо і Монтеск'є про невід'ємні права та роль держави у їх захисті стали наріжними каменями сучасних демократичних суспільств, підкреслюючи важливість громадянських прав у будь-якій легітимній політичній системі.

Спадщина Просвітництва, що зосередила увагу на природних правах, продовжує резонувати в сучасному суспільстві. Неминущу актуальність цих принципів можна побачити в глобальному акценті на правах людини і громадянських свободах як найважливіших складових справедливості і миру. Сьогодні уряди та міжнародні організації продовжують підтримувати та розширювати ці права, забезпечуючи їхній захист від нових викликів, таких як цифрова приватність, свобода від дискримінації та захист від стеження. Завдяки внеску мислителів епохи Просвітництва та трансформаційним революціям, які вони надихнули, було закладено

основу для постійної відданості принципам свободи, рівності та справедливості, що демонструє довготривалий вплив цих ранніх філософських засад на громадянські права.

19 століття ознаменувалося значними правовими реформами, які розширили громадянські права і заклали основу для сучасного захисту прав людини. Однією з найглибших змін стало скасування рабства, яке почало набирати обертів на початку століття і мало далекосяжні наслідки для громадянських прав. Рухи за скасування рабства виникли по всьому світу, кидаючи виклик глибоко вкоріненим соціальним структурам і домагаючись визнання фундаментальних прав поневолених людей. У Сполучених Штатах скасування рабства було закріплено прийняттям 13-ї поправки до Конституції в 1865 році [10], яка офіційно оголосила рабство поза законом. Це ознаменувало значну перемогу прав людини, оскільки гарантувало свободу і рівність перед законом мільйонам раніше поневолених людей. У Великій Британії Акт про скасування рабства 1833 року також став важливою подією, оскільки призвів до ліквідації рабства на всій території Британської імперії. Ліквідувавши інститут рабства, ці реформи кинули виклик уявленню про людину як власність і визнали її невід'ємні права на свободу та гідність.

Розширення виборчих прав у 19 столітті також стало важливим кроком до інклюзивності та демократії. Спочатку виборче право було обмежене певними верствами суспільства, насамперед чоловіками-землевласниками, але впродовж століття відбувалися поступові зусилля, спрямовані на поширення цього права на більшу кількість груп. У Сполучених Штатах 15-та поправка, ратифікована в 1870 році, проголосила, що в праві голосу не може бути відмовлено на підставі раси, кольору шкіри або попереднього перебування в рабстві, і мала на меті розширити можливості колишніх рабів у політичному представництві. Аналогічно, рухи в Європі працювали над розширенням виборчого права, відображаючи зростаючу віру в політичну рівність. У Великій Британії, починаючи з 1832 року, Закони про реформи розширили виборчі права для більшої частини населення, виходячи за межі землевласницької еліти і переходячи до більш репрезентативної демократії [11]. Ці реформи були поступовими, але вони ознаменували зміну суспільних цінностей, визнавши політичну участь фундаментальним правом і життєво важливим елементом справедливого та інклюзивного суспільства.

У 19 столітті також з'явилися міжнародні зусилля, спрямовані на встановлення стандартів прав людини та вирішення гуманітарних проблем, що створило ранній прецедент для пізніших глобальних конвенцій. Женевські конвенції, вперше прийняті в 1864 році, були одним з перших міжнародних договорів, спрямованих на забезпечення правового захисту під час війни. Розроблені Генрі Дюнаном, конвенції встановили керівні принципи лікування поранених солдатів і гуманного поводження з полоненими. Вони запровадили принципи дотримання прав людини під час війни, виступаючи за захист людської гідності незалежно від контексту. Пізніше ці конвенції були розширені за рахунок включення додаткових засобів захисту і стали наріжним каменем міжнародного гуманітарного права, підкреслюючи важливість базових прав навіть під час конфлікту. Женевські конвенції стали першим визнанням того, що права людини є глобальною проблемою, а держави колективно домовилися про стандарти запобігання жорстокому поводженню з людьми під час війни.

Кожен з цих рухів – скасування смертної кари, розширення виборчих прав і укладення міжнародних договорів – відображав зростаюче визнання необхідності формалізованих прав і захисту як на національному, так і на міжнародному рівнях. Вони підкреслили зростаюче розуміння того, що громадянські права є важливими для людської гідності та розвитку справедливих суспільств. Вирішуючи питання свободи, політичної участі та гуманітарних стандартів, реформи 19-го століття заклали важливі підвалини, які вплинули на структуру сучасного захисту громадянських прав і надихнули майбутні рухи за рівність і справедливість у всьому світі.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, ретроспективний аналіз правових підходів до захисту громадянських прав свідчить про багату і складну еволюцію, зумовлену суспільними потребами у справедливості, рівності та повазі до індивідуальних свобод. Від стародавніх кодексів, таких як Кодекс Хаммурапі, які намагалися встановити стандарти справедливості, до новаторської філософії Просвітництва, яка запровадила концепцію невід'ємних прав людини, шлях захисту громадянських прав відображає постійну

адаптацію права у відповідь на мінливі соціальні цінності та політичні виклики. Такі основоположні документи, як Велика хартія вольностей, Білль про права США та французька Декларація прав людини, були не просто правовими досягненнями, а трансформаційними віхами, які вкорінили ідеали особистої свободи, належної правової процедури та рівності в основу державного управління.

Еволюція громадянських прав створила основу для сучасної правової системи, яка зараз стикається з новими викликами, спричиненими глобалізацією, технологічним прогресом і складними геополітичними проблемами. Сьогодні такі питання, як цифрова приватність, нагляд, расова та гендерна рівність, права біженців та переміщених осіб вимагають подальшого вдосконалення та адаптації цих основоположних принципів. Майбутні дослідження можуть заглибитися в те, як ці ранні засоби захисту громадянських прав можуть розвиватися для вирішення сучасних проблем, а також вивчити механізми, необхідні для забезпечення того, щоб нові права - такі як право на конфіденційність даних або екологічні права - визнавалися і захищалися у спосіб, що відповідає принципам, встановленим історичними прецедентами.

Важливість такого ретроспективного погляду полягає не лише в розумінні прогресу правового захисту, але й у визнанні того, що принципи справедливості, свободи та рівності залишаються актуальними сьогодні, як ніколи. Оскільки суспільства продовжують розвиватися, уроки, отримані з минулих рухів за громадянські права та правових реформ, слугують дороговказом. Вони нагадують нам, що подальший розвиток громадянських прав залежить від динамічної, чутливої правової системи, яка прагне захищати індивідуальні свободи та підтримувати справедливість у світі, що змінюється. Вивчення цього розвитку посилює уявлення про те, що громадянські права не є статичними, а повинні постійно переосмислюватися і захищатися, щоб відповідати викликам кожної нової епохи. Таким чином, ми вшановуємо спадщину тих, хто боровся за ці права, і забезпечуємо їх захист для майбутніх поколінь.

Список використаних джерел:

1. Стукаленко Д. Ю. Закони Хаммурапі як історичне джерело. Д. Ю. Стукаленко, А. В. Беззубенко. Наука та освіта в дослідженнях молодих учених. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. для студ., аспірантів, докторантів, молодих учених, Харків, 14 трав. 2020 р. *Харків. нац. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди* ; [редкол.: Ю. Д. Бойчук (голов. ред.) та ін.]. Харків, 2020. С. 334–336.

2. 2. Шевчук М. М. Закони 12 Таблиць як джерело римського права: загальний аналіз. *8 Всеукр. студ. наук.-практ. конф. Правозахисний рух: історія та сучасність.* Полтавський національний педагогічний університет імені В.Г. Короленка. 2015. С. 16-19. URL: http://dspace.pnpu.edu.ua/handle/123456789/4549

3. Підопригора О. А. Римське право. URL: http://eknigi.org/gumanitarnye_nauki/135381-rimske-pravopidruchnik.html.

4. Arthur E. Dick Howard: Magna Charta. Text and Commentary. revised edition, *University Press of Virginia, Charlottesville*. London 1998, ISBN 0-8139-0121-9.

5. Качур, В. О. Велика хартія вольностей 1215 р. та її вплив на формування фундаментальних цінностей європейської правової культури. *Порівняльно-аналітичне право.* Вип. 5 2015. С. 30-33.

6. Джон Лок: про свободу, приватну власність і розподіл влади *Пломінь*. URL: httpsplominclubjohnlockeaboutfreedomprivatepropertyanddistributionofpower.

7. Жан-Жак Руссо. Про суспільну угоду, або принципи політичного права. К., 2001. С. 217-232.

8. The Complete Works of M. de Montesquieu. London: *T. Evans*, 1777, 4 vols. Vol. 1. URL: https://oll.libertyfund.org/titles/montesquieu-complete-works-vol-1-the-spirit-of-laws

9. Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen de 1789. *Conseil constitutionnel*. URL: httpswwwconseilconstitutionnelfrleblocdeconstitutionnalitedeclarationdesdroitsdelhommeetducitoyende.

10. 13th Amendment. LII Legal Information Institute. URL: httpswwwlawcornelleduconstitutionamendmentxiii.

11. Cap. XLV: An Act to amend the Representation of the People in England and Wales. The statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland. T. 2 & 3 William IV. London: *His Majesty's statute and law printers*. 1832. c. 154-206

СТЕФАНЧИШЕН Р. В.
доктор філософії в галузі права

УДК 342
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.95

ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМЕНДАНТСЬКОЇ ГОДИНИ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО РЕЖИМУ СВІТЛОМАСКУВАННЯ ЯК ЗАХІД ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ

Стаття присвячена дослідженню запровадженняю комендантської години, а також встановленню спеціального режиму світлового та інших видів маскування як заходу правового режиму воєнного стану. Зауважено, що віднесення цього заходу до тих, що мають охоронний характер опосередковано тим, що в першу чергу він спрямований на забезпечення безпеки громадян та зменшення чи уникнення факторів, що негативно можуть впливати на їх безпеку.

Обґрунтовано, що встановлення комендантської години є заходом забезпечення безпеки та охорони громадян, що застосовується через обмеження перебування в громадських місцях під час наявності підвищеної загрози життю та безпеки населення. Зазначено, що наказ про введення комендантської години та встановлення спеціального режиму світлового та інших видів маскування є різновидом інструментів публічного адміністрування – нормативно-правовим актом муніципального рівня. Обов'язковими елементами його змісту будуть: а) призначення коменданта; б) визначення часових меж, протягом яких триває комендантська година та спеціальний режим світломаскування; в) визначення просторових меж дії комендантської години; г) способи здійснення заходів щодо підтримання правопорядку, порядок руху залізничного, автомобільного, морського, річкового, повітряного транспорту, порядок створення, функціювання і місцезнаходження комендатури та її склад.

Негативним чинником забезпечення комендантської години та спеціального режиму світломаскування є відсутність встановленої юридичної відповідальності за порушення умов цього заходу. Зазначено, що результатом порушення комендантської години та встановленого режиму світломаскування, що має юридичне значення може бути: 1) відсутність притягнення до будь-якого виду юридичної відповідальності; 2) притягнення до юридичної відповідальності за адміністративні проступки або кримінальні правопорушення, що були виявленні або вчиненні в результаті порушення комендантської години. Запропоновано зміни до адміністративного деліктного законодавства в частині встановлення відповідальності за порушення комендантської години.

Ключові слова: *захід правового режиму воєнного стану, охоронний характер, комендантська година, режим світломаскування, відповідальність.*

Stefanchyshen R. V. Introduction of a curfew and establishment of a special light masking regime as a measure of the legal regime of martial law

The article is devoted to the study of the introduction of a curfew, as well as the establishment of a special regime of light and other types of camouflage as a measure of the legal regime of martial law. It is noted that the attribution of this measure to those of a protective nature is indirectly due to the fact that it is primarily aimed at ensuring the safety of citizens and reducing or avoiding factors that may negatively affect their safety. It is substantiated that the establishment of a curfew is a measure to ensure the safety and protection of citizens, which is applied

by restricting stay in public places during the presence of an increased threat to the life and safety of the population. It is noted that the order to introduce a curfew and establish a special regime of light and other types of camouflage is a type of public administration instrument - a regulatory legal act of the municipal level. The mandatory elements of its content will be: a) appointment of a commandant; b) determination of the time limits during which the curfew and the special regime of light camouflage last; c) determination of the spatial limits of the curfew; d) methods of implementing measures to maintain law and order, the procedure for the movement of railway, automobile, sea, river, air transport, the procedure for the creation, operation and location of the commandant's office and its composition.

A negative factor in ensuring a curfew and a special light-masking regime is the absence of established legal liability for violating the conditions of this measure. It is noted that the result of violating a curfew and the established light-masking regime, which has legal significance, may be: 1) the absence of any type of legal liability; 2) legal liability for administrative offenses or criminal offenses that were detected or committed as a result of violating a curfew. Amendments to the administrative tort law are proposed in terms of establishing liability for violating a curfew.

Key words: *measure of the legal regime of martial law, protective nature, curfew, blackout regime, responsibility.*

Актуальність дослідження. Встановлення спеціального режиму світлового та інших видів маскування може впроваджуватись не лише в період дії воєнного стану, але й в період надзвичайного стану за національним законодавством. Проте, наявні прогалини в правозастосуванні та відсутність юридичної відповідальності за порушення дотримання вимог цього заходи створюють додаткові перешкоди для його дієвості. З огляду на тривалість дії правового режиму воєнного стану, необхідним та доречним є проведення доктринального дослідження цього заходу. При цьому, до наявних комплексних наукових робіт з означеної проблематики не має. Тому, ***метою статті*** є здійснення характеристики такого заходу правового режиму воєнного стану як запровадження комендантської години, а також встановлення спеціального режиму світлового та інших видів маскування.

Виклад основного змісту. Заходом, що має охоронний характер є запровадження комендантської години, а також встановлення спеціального режиму світлового та інших видів маскування. Віднесення цього заходу до тих, що мають охоронний характер опосередковано тим, що в першу чергу він спрямований на забезпечення безпеки громадян та зменшення чи уникнення факторів, що негативно можуть впливати на їх безпеку. Практика його використання в інших державах свідчить, що він не має первинної втручальної правової природи. Наприклад, у Сполучених Штатах Америки комендантську годину вводили в різних містах: у Чикаго в 2020 році у зв'язку з протестами після смерті Джорджа Флойда, в Маямі в 2017 році після урагану «Ірма», в Нью-Йорку під час заворушень 1991 року; У Великій Британії комендантські години вводились під час Другої світової війни та під час надзвичайних ситуацій, таких як епідемії чуми та поліомієліту; у Франції комендантські години вводилися під час терактів у Парижі в листопаді 2015 року, а також у 2020 році у зв'язку з пандемією COVID-19 [1].

Про первинно охоронне спрямування застосування комендантської години та спеціального режиму світломаскування свідчить висновки, яких зроблено Комісаровим О.Г. та Ілюха Р.М. Авторами стверджено, що головною метою встановлення цього заходу є введення державою обмежень для більш ефективної протидії ворогу та забезпечення безпосередньої безпеки громадян. При цьому «комендантська година» розглядається як запобіжний захід, спрямований на забезпечення правопорядку та полегшення роботи державних органів з боку коменданта та забезпечення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування на території, де запроваджено

комендантську годину та/або встановлено спеціальний режим світломаскування, координації дій сил і засобів підрозділів та органів військового управління Збройних Сил та інших утворених відповідно до законів військових формувань, правоохоронних органів (підрозділів), органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій (у разі їх утворення) на такій території [2].

Отже, встановлення комендантської години є заходом забезпечення безпеки та охорони громадян, що застосовується через обмеження перебування в громадських місцях під час наявності підвищеної загрози життю та безпеки населення.

Нормативне регулювання запровадження комендантської години, а також встановлення спеціального режиму світлового та інших видів маскування здійснюється відповідно до Закону України «Про правовий режим воєнного стану», указів Президента України «Про впровадження правового режиму воєнного стану» та «Про продовження дії правового режиму воєнного стану», законів країни «Про затвердження Указу Президента України про введення правового режиму воєнного стану» та «Про затвердження Указу Президента України про продовження дії правового режиму воєнного стану», Постанови Кабінету Міністрів України «Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану» [3], рішень військового командування або військових адміністрацій (в разі їх утворення) про особливості введення комендантської години на певній території.

Примітно, що процедурною підставою комендантської години та встановлення спеціального режиму світлового та інших видів маскування є наказ військового командування або військових адміністрацій (в разі їх утворення). Тобто, один з цих двох суб'єктів має прийняти рішення. При цьому, реалізація спеціальних повноважень в період дії комендантської години покладена на військове командування, військові адміністрації (в разі їх утворення) або ради оборони Автономної Республіки Крим, областей, мм. Києва та Севастополя, органи виконавчої влади, Ради міністрів Автономної Республіки Крим та органи місцевого самоврядування [3].

Наказ про введення комендантської години та встановлення спеціального режиму світлового та інших видів маскування є різновидом інструментів публічного адміністрування – нормативно-правовим актом муніципального рівня. Обов'язковими елементами його змісту будуть: а) призначення коменданта, який наділяється повноваженнями щодо організації та забезпечення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування на відповідній території, здійснення координації дій сил і засобів підрозділів та органів військового управління Збройних Сил та військових формувань, правоохоронних органів (підрозділів), органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, військових адміністрацій (у разі їх утворення) на такій території; б) визначення часових меж, протягом яких триває комендантська година та спеціальний режим світломаскування; в) визначення просторових меж дії комендантської години; г) способи здійснення заходів щодо підтримання правопорядку, порядок руху залізничного, автомобільного, морського, річкового, повітряного транспорту, порядок створення, функціювання і місцезнаходження комендатури та її склад [3].

Запровадження комендантської години у період дії воєнного стану в Україні застосоване в усіх областях та окремих територіальних громадах нижчого рівня, що супроводжувалось прийняттям відповідних наказів. Наприклад, в Одеській області діє Розпорядженням начальника Одеської обласної військової адміністрації від 1 березня 2023 року про запровадження на території Одеси та Одеської області комендантської години з 00.00 години до 05.00 години ранку [4]; в Лівівській області діє наказ начальника Львівської військової адміністрації про запровадження комендантської години на території Львівської області з 23 години 00 хвилин до 06 години 00 хвилин та встановлення спеціального режиму світломаскування у цей період [5]; в Хмельницькій області діє наказ начальника Хмельницької військової адміністрації про встановлення комендантської години на території Хмельницької області 05 травня 2024 року з 00.00 до 03.00 години [6]; у Херсоні діє наказ начальника Херсонської міської військової адміністрації Херсонського району Херсонської області щодо

встановлення комендантської годин на вказаній території від 01 квітня 2024 року з 21:00 до 05:00 години [7]. Таким чином, часові межі встановлення комендантської години в різних областях та містах різняться в задежності від безпекової ситуації в конкретній територіальній громаді.

Негативним чинником забезпечення комендантської години та спеціального режиму світломаскування є відсутність встановленої юридичної відповідальності за порушення умов цього заходу. Наявна судова практика демонструє настання для особи, яка порушує комендантську годину юридичні наслідки у вигляді:

а) притягнення до адміністративної відповідальності, яка застосовується за вчинення адміністративного правопорушення, передбаченого ст. 185 Кодексу України про адміністративні правопорушення («Злісна непокора законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця» [8];

б) притягнення до кримінальної відповідальності, яка застосовується за вчинення кримінального правопорушення, передбаченого ст. 342 Кримінального кодексу України («Опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю, приватному виконавцю, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві, уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб») [9].

Крім того, притягнення до юридичної відповідальності може здійснюватись за іншими статтями КУпАП та ККУ, а порушення комендантської години слугуватиме підставою для зупинення, наприклад, транспортного засобу. Так, у справі про притягнення до адміністративної громадянина України за ч. 5 ст. 126 КУпАП, ч. 3 ст. 130 КУпАП у судовому рішенні вказується, що: «… у зв`язку з порушенням комендантської години, наряд з реагування патрульної поліції мав право зупинити транспортний засіб під керуванням громадянина, який здійснював рух під час комендантської години; відповідно до ч. 4 ст. 8 Закону України «Про Національну поліцію» під час дії воєнного стану поліція діє згідно із призначенням та специфікою діяльності з урахуванням тих обмежень прав і свобод громадян, а також прав і законних інтересів юридичних осіб, що визначаються відповідно до Конституції України та Закону України «Про правовий режим воєнного стану»; згідно п. 24 ч. 1 ст. 23 Закону України «Про Національну поліцію» поліція відповідно до покладених на неї завдань бере участь відповідно до повноважень у забезпеченні та здійсненні заходів правового режиму воєнного або надзвичайного стану, зони надзвичайної екологічної ситуації у разі їх введення на всій території України або в окремій місцевості; відповідно до підпунктів 2, 4 п. 16 Порядку здійснення заходів під час запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування в окремих місцевостях, де введено воєнний стан затвердженого Постановою КМУ № 573 від 8 липня 2020 року, патрулям на території, де запроваджено комендантську годину та встановлено спеціальний режим світломаскування, в установленому законодавством порядку надано право тимчасово обмежувати або забороняти на вулицях та дорогах, окремих ділянках місцевості та в інших громадських місцях перебування або пересування осіб, рух транспортних засобів, зокрема транспортних засобів іноземних, консульських установ чи представництв міжнародних організацій; виводити осіб з окремих ділянок місцевості та об`єктів, евакуйовувати транспортні засоби» [10].

В результаті, суд зробив висновок, що працівники поліції під час запровадженого воєнного стану в України у комендантську годину діяли у спосіб та в межах наданих їм законодавством України службових повноважень, а також виконали усі дії, у тому числі з метою проведення огляду громадянина на стан алкогольного сп`яніння в установленому законом порядку, від якого водій відмовився. В сою чергу, громадянина було притягнуто до відповідальності за вчинення адміністративних правопорушень, передбачених ч.5 ст. 126 КУпАП та ч. 3 ст. 130 КУпАП [11].

Одночасно є випадки закриття судом порушених справ через відсутність нормативної підстави притягнення до юридичної відповідальності. Наприклад, у судовому рішенні

Октябрського районного суду м. Полтави про притягнення до адміністративної відповідальності за вчинення адміністративного проступку, передбаченого ст. 185 КУпАП зазначається, що: «громадянин перебував без спеціальної відповідної перепустки на вулиці, де запроваджено комендантську годину з 00:00 год. до 04:00 год., а відтак вчинив злісну непокору законному розпорядженню Полтавського ОВА №196 від 04.04.2023 р.; особа, відносно якої правоохоронними органами складено протокол про адміністративне правопорушення, перебувала під час комендантської години на вулиці без спеціальної виданої перепустки, що є безумовним порушенням встановлених правил; дії особи, щодо якої складений протокол, не охоплюються диспозицією статті 185 КУпАП, що регулює суспільні відносини в області непокори законному розпорядженню або вимозі поліцейського, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону, військовослужбовця. Для таких дій притаманно безпосередні розпорядження або вимога та безпосередня непокора. При цьому такі дії повинні відбуватись особисто в умовах спостереження однією особою іншої; на даний час жодної юридичної відповідальності за наслідками порушення комендантської години законом не передбачено і Кодекс України про адміністративні правопорушення не містить норми, яка б встановлювала відповідальність за таке порушення; суд приходить до висновку, що викладені факти є обставинами, які виключають провадження по справі, оскільки відсутній склад адміністративного правопорушення, тому даний матеріал на підставі п. 1 ст. 247 КУпАП підлягає закриттю» [12].

Отже, результатом порушення комендантської години та встановленого режиму світломаскування, що має юридичне значення може бути: 1) відсутність притягнення до будь-якого виду юридичної відповідальності; 2) притягнення до юридичної відповідальності за адміністративні проступки або кримінальні правопорушення, що були виявленні або вчиненні в результаті порушення комендантської години.

Доцільним є внесення змін до Кодексу України про адміністративні правопорушення шляхом доповнення Глави 14 «Адміністративні правопорушення, що посягають на громадський порядок та громадську безпеку» ст. 182^1 «Порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо дотримання комендантської години та встановленого режиму світломаскування» такого змісту:

«Порушення вимог законодавчих та інших нормативно-правових актів щодо встановленої комендантської години (заборони перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень) та встановленого режиму світломаскування –

тягне за собою попередження або накладення штрафу на громадян від ста до п'ятисот неоподатковуваних мінімумів доходів громадян і накладення штрафу на посадових осіб та громадян – суб'єктів господарської діяльності – від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян.

Дії, передбачені частиною першою цієї статті, вчинені особою, яку протягом року було піддано адміністративному стягненню за такі ж порушення,

тягнуть за собою накладення штрафу на громадян від однієї тисячі до двох тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян та громадян – суб'єктів господарської діяльності – від трьох тисяч до шести тисяч неоподатковуваних мінімумів доходів громадян».

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо, що до характеристик заходу правового режиму воєнного стану – запровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму світломаскування віднесемо: 1) універсальність цього заходу як міри забезпечення безпеки громадян в період підвищеної загрози їх життю та безпеці; 2) наявність спеціального правового регулювання як загальнодержавному рівні, так і муніципальному; 3) спрямованість на максимальне пристосування до забезпечення безпеки на певній території, що має прояв у варіативності часових меж встановлення комендантської години в різних територіальних громадах по-різному; 4) можливість запровадження за наявності сукупності підстав: а) нормативна підстава – Закон України «Про правовий режим воєнного стану», б) фактична підстава – наявність реальної загрози життю і безпеці осіб, інтересам суспільства або

держави, а також для забезпечення громадського порядку; в) процедурна підстава – наказ військового командування або військової адміністрації (в разі їх утворення) про введення комендантської години на певній території; 5) відсутність діючих підстав притягнення до юридичної відповідальності безпосередньо за порушення комендантської години та встановленого спеціального режиму світломаскування тощо.

Запропоновано зміни до адміністративного деліктного законодавства в частині встановлення відповідальності за порушення комендантської години.

Список використаних джерел:

1. Ковбас І., Крайній П. Комендантська година: що це таке, чому запроваджується та як врегульовується. URL: https://law.chnu.edu.ua/komendantska-hodyna-zaprovadzhennia-ta-vrehuliuvannia/

2. Комісаров О.Г., Ілюха Р.М. Впровадження комендантської години та встановлення спеціального режиму пересування під час дії правового режиму воєнного стану. Південноукраїнський правничий часопис. 2024. № 2. С. 252-256. DOI https://doi.org/10.32850/sulj.2024.2.44

3. Питання запровадження та здійснення деяких заходів правового режиму воєнного стану: Постанова Кабінету Міністрів України від 6.07.2020 р. № 573. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/573-2020-%D0%BF#Text

4. Розпорядження начальника Одеської обласної військової адміністрації від 1 березня 2023 року запроваджено на території Одеси та Одеської області комендантську годину з 00.00 години до 05.00 години ранку. URL: https://omr.gov.ua/ua/news/231865/

5. Наказ начальника Львівської військової адміністрації «Про внесення змін до наказу начальника обласної військової адміністрації від 25.02.2022 № 1/22» від 12.04.2022 р. № 3. URL: https://old.loda.gov.ua/upload/doc/2022/04/61_1649777260.pdf

6. Про встановлення комендантської години на території області: наказ начальника Хмельницької військової адміністрації від 26.04.2024 р. № 83. URL: https://www.adm-km.gov.ua/doc/orders/2024/04/083n_260424.pdf

7. Про внесення змін до наказу начальника Херсонської міської військової адміністрації від 12.11.2022 р. № 25.: наказ начальника Херсонської міської військової адміністрації Херсонського району Херсонської області щодо встановлення комендантської годин на вказаній території від 01 квітня 2024 року № 21. URL: https://miskrada-ks.gov.ua/wp-content/uploads/2024/03/21-n-vid-26.03.2024-pro-vnesennia-zmin-do-nakazu-nachalnyka-khmva-vid-12.11.2022-25-n.pdf

8. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/card6#Public

9. Кримінальний кодекс України: Закон України від 28.12.1960 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2002-05#Text

10. Постанова Оратівського районного суду Вінницької області від 04 червня 2024 року у справі № 141/252/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119534946

11. Постанова Оратівського районного суду Вінницької області від 04 червня 2024 року у справі № 141/252/24. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/119534946

12. Постанова Октябрського районного суду м. Полтави від 5.09.2023 р. у справі № 554/7714/23. URL: https://reyestr.court.gov.ua/Review/113233924

БІЛОУС Я. В.,
здобувач
(Науково-дослідний інститут публічного права)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.96

ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ

Наукова публікація присвячена дослідженню перспективних напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій в Україні як необхідної передумови інтеграції держави у глобальний цифровий простір та забезпечення її конкурентоспроможності в умовах цифрової трансформації.

Підкреслюється, що швидкий розвиток інновацій вимагає від України безперервного оновлення та вдосконалення законодавства у сфері інформаційних технологій, так як більшість чинних нормативних документів мають лише декларативний характер або не враховують новітніх технологічних реалій, що ускладнює їхню практичну реалізацію.

Проаналізовано сучасний стан правового забезпечення інформаційних технологій в Україні, виявлено основні прогалини та запропоновано перспективні напрями удосконалення нормативно-правової бази.

Наголошується, що для ефективного використання потенціалу сфери інформаційних технологій необхідне належне адміністративно-правове регулювання, яке відповідатиме європейським та світовим стандартам у сфері захисту персональних даних, сучасним викликам цифрової трансформації та охоплюватиме регулювання новітніх технологій, таких як штучний інтелект, блокчейн та Інтернет речей.

Досліджуються основні виклики України, пов'язані з регулюванням інформаційних технологій, зокрема, гармонізація законодавства України з нормами ЄС, правове регулювання блокчейну, штучного інтелекту та Інтернету речей.

Наголошується на необхідності уніфікації та кодифікації законодавства в сфері інформаційних технологій в Україні як важливого етапу на шляху до побудови розвиненого цифрового суспільства в Україні.

Ключові слова: *адміністративно-правове регулювання, інформаційні технології, цифрова трансформація, Загальний регламент захисту даних (GDPR), блокчейн, штучний інтелект, Інтернет речей, Цифровий кодекс України.*

Bilous Ya. V. Prospective directions for improving administrative and legal regulation of information technologies in Ukraine

This scientific publication is dedicated to the study of promising directions for improving the administrative and legal regulation of information technologies in Ukraine as a necessary prerequisite for the country's integration into the global digital space and ensuring its competitiveness in the conditions of digital transformation.

It is emphasized that the rapid development of innovations requires Ukraine to continuously update and improve legislation in the field of information technologies, as most existing regulatory documents are merely declarative or do not take into account the latest technological realities, making their practical implementation difficult.

The current state of legal regulation of information technologies in Ukraine is analyzed, key gaps are identified, and prospective directions for improving the regulatory framework are proposed.

It is highlighted that effective utilization of the potential of the information technology sector requires proper administrative and legal regulation that aligns with European and global standards in personal data protection, addresses modern challenges of digital transformation, and covers the regulation of emerging technologies such as artificial intelligence, blockchain, and the Internet of Things.

The study explores Ukraine's key challenges related to the regulation of information technologies, including the harmonization of Ukrainian legislation with EU norms, legal regulation of blockchain, artificial intelligence, and the Internet of Things.

The necessity of unification and codification of legislation in the field of information technologies in Ukraine is emphasized as an important step towards building a developed digital society in the country.

Key words: *administrative and legal regulation, information technologies, digital transformation, General Data Protection Regulation (GDPR), blockchain, artificial intelligence, Internet of Things, Digital Code of Ukraine.*

Вступ. Розвиток цифрових технологій відіграє визначальну роль у сучасному суспільстві, сприяючи економічному зростанню та інтеграції України у світовий інформаційний простір. Проте ефективне використання потенціалу сфери інформаційних технологій неможливе без належного адміністративно-правового регулювання, яке відповідало б сучасним викликам та потребам.

На даний момент в Україні діє низка нормативно-правових актів, що регулюють сферу інформаційних технологій. Однак швидкий розвиток інновацій вимагає безперервного оновлення та вдосконалення законодавства. Деякі існуючі нормативні документи мають декларативний характер або не враховують новітніх технологічних реалій, що ускладнює їхню практичну реалізацію.

Таким чином, дослідження перспективних напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій в Україні має як теоретичне, так і практичне значення.

Особливої актуальності вказана тема набуває в контексті євроінтеграційних та глобалізаційних процесів, адже завданням національних органів публічної адміністрації є приведення національного законодавства у відповідність до норм та принципів права ЄС.

Чимало українських дослідників, серед яких О. Баранов, Д. Бєлов, М. Бєлова, О. Головко, М. Гребенюк, І. Забара, І. Костенко, В. Фурашев, Є. Харитонов та інші наголошують на тому, що правові механізми регулювання інформаційних технологій в Україні поки що є недостатньо розвиненими, що обмежує можливості розвитку цифрового сектора.

Проте перспективні напрямки удосконалення адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій в Україні потребують окремого дослідження, враховуючи останні євроінтеграційні здобутки України, нові глобалізаційні виклики, які постали перед українським суспільством, а також об'єктивну необхідність удосконалення чинного національного законодавства та юридичної практики у даній сфері суспільних відносин.

Постановка завдання. Метою наукової публікації є дослідження перспективних напрямів удосконалення адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій в Україні

Методологія даної публікації ґрунтується на розумінні необхідності використання сучасних наукових підходів (цивілізаційного, синергетичного) та класичних методів наукового пізнання: законів та принципів діалектики, системного та структурно-функціонального методів, прийомів логіки, юридичної статистики, методології порівняльного законодавства, формально-юридичного методу та методу юридичного моделювання тощо.

Результати дослідження. Однією з основних проблем, що стоїть на заваді розвитку сфери використання інформаційних технологій є недостатня гармонізація національного законодавства з європейськими стандартами. Це перешкоджає входженню України до єдиного цифрового ринку Європейського Союзу та створює труднощі у міжнародній співпраці. Окрім цього, в українському законодавстві недостатньо врегульовані питання, що стосуються таких інноваційних технологій, як блокчейн, штучний інтелект та Інтернет речей. Відсутність відповідних правових норм створює правову невизначеність для учасників цифрового ринку. Крім того, недостатній рівень захисту інтелектуальної власності у сфері інформаційних технологій може гальмувати розвиток інноваційних рішень та стримувати залучення інвестицій в Україну.

Для подолання зазначених викликів необхідно здійснити комплексні заходи щодо вдосконалення нормативно-правового регулювання інформаційних технологій.

Першою нагальною задачею України, яка взяла непохитний курс на євроінтеграцію, є адаптація національного законодавства до стандартів Європейського Союзу (далі – ЄС).

Гармонізація українського законодавства з європейськими нормами є важливим кроком на шляху до повноцінної інтеграції України в глобальний цифровий простір. У сучасному світі, де інформація відіграє ключову роль, захист персональних даних стає не лише правовим питанням, а й важливим елементом довіри між державою, бізнесом та громадянами.

Однією з головних європейських ініціатив у цій сфері є Загальний регламент захисту даних (GDPR), який було ухвалено в ЄС у 2016 році та запроваджено у 2018 році. Цей документ став стандартом у сфері захисту персональних даних та встановив жорсткі вимоги до їх обробки, зберігання та передачі. Важливо, що дія цього регламенту поширюється не лише на країни ЄС, а й на будь-які компанії чи організації, які працюють з даними громадян Євросоюзу. Тобто, якщо українська IT-компанія, банк або інтернет-магазин обробляє дані європейських користувачів, вона автоматично повинна відповідати вимогам GDPR [6].

З огляду на курс на євроінтеграцію, Україна прагне гармонізувати своє законодавство з європейськими нормами, і GDPR тут відіграє важливу роль. Впровадження його положень допоможе вирішити одразу кілька ключових завдань.

По-перше, це дасть змогу підвищити рівень довіри до українських цифрових сервісів. В епоху цифрових технологій кожен із нас щодня залишає чималу кількість персональних даних в інтернеті — від банківської інформації до звичайних реєстрацій у соціальних мережах. Однак через кібератаки та витоки інформації, є ризик втрати персональних даних або використання їх третіми особами без дозволу суб'єкта цих даних. Впровадження стандартів GDPR гарантує прозорість та відповідальність у роботі з персональною інформацією, що автоматично підвищує рівень довіри з боку громадян.

По-друге, це суттєво зміцнить рівень захисту персональних даних громадян. GDPR передбачає чіткі правила щодо обробки персональної інформації. Наприклад, суб'єкт має право знати, які саме дані про неї збирають, як вони використовуються та з ким можуть бути поділені. Також кожен отримує право вимагати видалення своїх даних, якщо вони більше не потрібні компанії або були отримані незаконним шляхом. Запровадження таких правил в Україні допоможе більш усвідомлено керувати своєю цифровою приватністю.

По-третє, це значно підвищить конкурентоспроможність українського IT-сектору. Україна — один із найбільших постачальників IT-послуг у світі, і багато українських компаній працюють із європейськими замовниками. Однак для виходу на міжнародний ринок вони повинні відповідати жорстким вимогам щодо захисту даних. Якщо держава імплементує GDPR, це значно полегшить українським компаніям доступ до європейських клієнтів та інвесторів. Вони не тільки відповідатимуть міжнародним стандартам, але й отримають репутацію надійних партнерів, що позитивно вплине на розвиток цифрової економіки.

По-четверте, це дасть можливість долучитися до загальноєвропейських цифрових ініціатив. GDPR є лише одним із елементів глобальної цифрової стратегії Європейського Союзу. В ЄС активно розвивається концепція Єдиного цифрового ринку (Digital Single Market), яка спрямована на створення спільного простору для цифрових послуг, електронної

комерції та інновацій. Інтеграція України до цієї ініціативи відкриє нові можливості для бізнесу, спростить взаємодію між українськими та європейськими компаніями та зробить Україну повноцінним гравцем на цифровому ринку ЄС [7].

Проте на шляху імплементації GDPR в Україні стоїть чимало викликів, серед яких основним вбачається критична необхідність оновлення законодавства.

Наразі українське законодавство у сфері захисту персональних даних не відповідає стандартам GDPR. Тому першочерговим завданням є прийняття нових законодавчих актів, які б гармонізували національні норми із європейськими.

Окрім того, більшість українських компаній ще не до кінця розуміють вимоги GDPR або не готові до цих змін, оскільки дотримання регламенту вимагає значних фінансових та організаційних ресурсів зі сторони держави. Не зайвим буде й розроблення на державному рівні спеціальних освітніх програм та тренінгів для бізнесу, щоб допомогти їм адаптуватися до нових правил.

Варто зазначити, що GDPR передбачає жорстку відповідальність за порушення правил. Так, Регламентом передбачено двоступеневу систему штрафів, що залежить від рівня серйозності порушення. Менш значні порушення можуть каратися штрафами до 10 мільйонів євро або 2% від річного світового обороту компанії, залежно від того, яка сума є більшою (за недотримання вимог щодо повідомлення контролюючих органів про витік персональних даних; відсутність чіткої політики захисту даних у компанії; недостатній рівень безпеки під час обробки персональних даних). Серйозні порушення караються штрафами до 20 мільйонів євро або 4% від глобального річного доходу компанії (за незаконний збір, обробку чи передачу персональних даних без згоди користувача; недотримання основних принципів GDPR, таких як прозорість обробки даних або право на забуття; використання персональних даних для цілей, не передбачених законодавством [4].

Яскравим прикладом реального застосування штрафних санкцій є випадки з великими технологічними компаніями. Так, Amazon у 2021 році був оштрафований на 746 мільйонів євро за порушення правил обробки персональних даних. Google у 2019 році отримав штраф у 50 мільйонів євро за недостатню прозорість у використанні персональних даних користувачів. Meta (Facebook) у 2023 була оштрафована на 1,2 мільярда євро за незаконну передачу даних користувачів до США.

Крім того, однією з ключових проблем є те, що в Україні немає незалежного органу, який би відповідав за нагляд за дотриманням норм захисту персональних даних на рівні, аналогічному до європейських моделей. У країнах ЄС такі органи є: Data Protection Commission (DPC) в Ірландії, CNIL (Commission Nationale de l'Informatique et des Libertés) у Франції, ICO (Information Commissioner's Office) у Великій Британії [3].

Ці установи здійснюють моніторинг дотримання GDPR, розглядають скарги громадян, проводять розслідування та накладають штрафи. В Україні цю роль частково виконує Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, однак цей орган не має таких повноважень та ресурсів, як його європейські аналоги.

Отже, запровадження норм GDPR в Україні — це не лише питання законодавства, а й свідомий стратегічний крок до зміцнення цифрової економіки, захисту персональних даних громадян та інтеграції у європейський цифровий простір. Впровадження європейських стандартів підвищить рівень довіри до українських цифрових сервісів, сприятиме розвитку бізнесу та відкриє нові можливості для міжнародної співпраці. Україна вже робить перші кроки у цьому напрямку, і гармонізація законодавства з європейськими нормами стане вагомим етапом на шляху до цифрового майбутнього країни.

Іншим перспективним напрямом України є правове регулювання інноваційних технологій, зокрема, розробки законодавчих механізмів для регулювання блокчейн-технологій, штучного інтелекту та інтернету речей. Створення чітких правових засад у цих сферах забезпечить прозорість роботи цифрового ринку, сприятиме інвестиціям та розвитку стартап-екосистеми.

Україна вже намагалась здійснити певні кроки у цьому напрямку, зокрема, ухваливши Закон України «Про віртуальні активи». Водночас цей нормативний акт не набув чинності

через необхідність додаткових змін до Податкового кодексу, що визначатимуть механізми оподаткування операцій з цифровими активами. Відсутність врегульованого підходу до оподаткування віртуальних активів стримує розвиток крипторинку в країні [5].

Історія Закону України «Про віртуальні активи» наглядно показала, як складно поєднати інновації, економічну стабільність та міжнародні зобов'язання. Однак є сподівання, що у майбутньому, з урахуванням досвіду інших країн та власних уроків, Україна має шанс створити ефективне правове середовище для крипторинку, яке сприятиме його розвитку та водночас захищатиме інтереси держави і громадян.

Актуальним й водночас перспективним напрямом України є правове регулювання Штучного інтелекту.

Штучний інтелект (далі - ШІ) є однією з найперспективніших технологій сучасності, яка може суттєво вплинути на економіку, державне управління, освіту, медицину та багато інших сфер. Україна, яка активно розвиває цифрову економіку, має всі передумови для того, щоб стати лідером у розробці та впровадженні ШІ-рішень. Однак для цього необхідно створити сприятливі умови як на рівні державної підтримки, так і у правовому полі.

Штучний інтелект вже давно перестав бути просто концепцією з наукової фантастики. Він став частиною повсякденного життя людини: від голосових помічників у смартфонах до систем прогнозування у фінансовій сфері та навіть самокерованих автомобілів. Однак, разом із цими можливостями постає низка складних юридичних та етичних питань, на які суспільству ще належить знайти відповіді.

На сьогодні в більшості країн немає єдиного підходу до визначення відповідальності за дії автономних систем. У деяких випадках, як-от з самокерованими автомобілями, обов'язок покладається на виробника, якщо несправність сталася через технічну помилку. Але якщо рішення ухвалював алгоритм, створений на основі машинного навчання, визначити винного стає набагато складніше.

Так, Є. Харитонов зазначає, що при сприятливих умовах розвитку людства проблема визнання штучного інтелекту суб'єктом права вже в недалекому майбутньому може постати на повний зріст. Тому маємо бути готовими до такого перебігу подій. У кожному разі вже зараз має бути встановлена принципова можливість і методологічне підґрунтя «суб'єктивізації» Штучного інтелекту, тобто визнання за ним властивостей суб'єкта (квазі-суб'єкта) правовідносин. [1].

Один із можливих підходів – принцип «людиноцентричного» штучного інтелекту, який передбачає, що остаточні рішення, які мають значний вплив на людину (наприклад, у медицині, фінансах чи правосудді), повинні ухвалюватися не лише алгоритмом, а й людиною. Це дозволить уникнути ситуацій, коли ШІ ухвалює рішення, які можуть негативно вплинути на права громадян, без можливості людського втручання.

На сьогодні в Україні немає спеціального законодавства, яке б визначало правила використання ШІ, відповідальність за його дії та механізми захисту персональних даних.

Водночас у Європейському Союзі 13 березня 2024 року було ухвалено Закон про штучний інтелект (Artificial Intelligence Act), який передбачає обов'язкову прозорість для високоризикових систем ШІ. Це означає, що розробники повинні пояснювати, як працює алгоритм, які дані він використовує та які можуть бути потенційні ризики його застосування. [8].

Україна, прагнучи інтегруватися до ЄС, повинна розробити національну стратегію регулювання ШІ, що має охоплювати такі важливі аспекти як: 1) визначення відповідальності за дії ШІ (якщо штучний інтелект ухвалює рішення, які призводять до негативних наслідків, має бути чітко визначено, хто несе відповідальність: розробник програмного забезпечення, власник або оператор системи або ж держава (якщо ШІ використовується у державному управлінні); 2) захист персональних даних (ШІ-системи працюють на основі великих масивів даних, що включають персональну інформацію користувачів, тому важливо гарантувати, що дані збиратимуться та оброблятимуться відповідно до міжнародних стандартів (наприклад, норм GDPR (General Data Protection Regulation), які вже діють в ЄС); 3) запровадження етичних стандартів (для того щоб уникнути дискримінації та упередженості у рішеннях ШІ,

потрібно розробити етичні стандарти для його використання, що особливо важливо у сферах фінансів, правосуддя та медицини. Наприклад, алгоритми не повинні приймати рішення, які можуть порушувати права людини або бути упередженими за статтю, расою чи соціальним статусом).

Деякі країни, такі як Канада, США та Китай, уже розробили свої національні стратегії розвитку Штучного інтелекту. Україна також має рухатися в цьому напрямку та ухвалити Національну стратегію розвитку штучного інтелекту, яка визначатиме ключові пріоритети та напрями підтримки цієї технології.

Штучний інтелект відкриває перед Україною широкі можливості для економічного та технологічного зростання. Однак для повноцінного використання цього потенціалу необхідно створити ефективну систему правового регулювання, яка гарантуватиме прозорість, безпеку та відповідальність за її використання.

Окремої уваги в розрізі перспектив удосконалення нормативно-правового регулювання інформаційних технологій України заслуговує питання правового регулювання Інтернету речей.

Простими словами Інтернет речей (Internet of Things, IoT) це мережа пристроїв, що з'єднані між собою через Інтернет для збору, передачі та аналізу даних. IoT є частиною повсякденного життя людини. Впровадження IoT дозволяє оптимізувати процеси, економити ресурси і створювати нові сервіси. Смартфони, смарт-годинники, «розумні» камери спостереження, «розумні» будинки, системи управління енергоспоживанням і навіть автономні транспортні засоби — усе це приклади IoT, які поступово стають звичними. Однак разом із розвитком цих технологій виникає потреба у створенні відповідного нормативно-правового регулювання. Україна, прагнучи інтегруватися в європейський цифровий простір, також повинна звернути увагу на цей виклик.

В той же час, необхідно визнати, що існують певні бар'єри та ризики на шляху розвитку технологій Інтернету речей в Україні.

Так, О. Баранов зазначає, що до основних проблем на шляху розвитку IoT слід віднести відсутність державної стратегії та лідерів змін, недостатнє розуміння цінностей IP політичним істеблішментом країни, керівниками галузей та бізнес-структур. Крім того, існує ще певна низка бар'єрів та ризиків: політичні, техніко-технологічні, правового регулювання, освітянські та мотиваційні, фінансово-економічні, правового регулювання, безпекові, конфіденційності, сумісності, стандартизації. Кожен з перелічених видів бар'єрів потребує ретельного дослідження для формування програми заходів щодо їх подолання [2].

На сьогодні в Україні відсутній єдиний нормативно-правовий акт, який регулює сферу IoT. Хоча окремі аспекти цієї технології регулюються законами про електронні комунікації, кібербезпеку та захист персональних даних, комплексного підходу немає. Це створює прогалини, які можуть бути використані недобросовісними компаніями.

Так, М. Бєлова зазначає, що законодавство України повинно вимагати від виробників IoT-пристроїв дотримання базових стандартів безпеки, таких як шифрування даних та регулярне оновлення програмного забезпечення. А сертифікація IoT-пристроїв гарантуватиме їхню безпеку та відповідність стандартам. Це все підвищить довіру користувачів до нових технологій [3].

Таким чином, Інтернет речей відкриває перед Україною величезні можливості, але водночас ставить серйозні виклики. Без належного регулювання впровадження IoT може стати джерелом ризиків для приватності, безпеки та економіки. Проте, якщо створити ефективне нормативно-правове середовище, Україна зможе стати лідером у впровадженні IoT у регіоні, залучаючи інвестиції, розвиваючи інновації та підвищуючи якість життя своїх громадян.

З огляду на необхідність створення, удосконалення та узгодження між собою норм у сфері інформаційних технологій перспективним напрямом удосконалення адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій в Україні вбачається уніфікація та кодифікація національного законодавства, що регулює сферу інформаційних технологій.

Ще одним важливим напрямком удосконалення адміністративно-правового регулювання використання інформаційних технологій в Україні може стати уніфікація та кодифікація законодавства у цій сфері.

Україна, прагнучи інтегруватися до глобального цифрового простору, активно розвиває нормативно-правову базу у цій сфері. Однак, наявні законодавчі акти часто розпорошені, що ускладнює їх застосування та створює правову невизначеність. У цьому контексті постає питання про необхідність створення Цифрового кодексу України як єдиного кодифікованого акту, який би систематизував та унормував правовідносини у цифровій сфері.

Фрагментарність чинного законодавства призводить до прогалин та колізій, що можуть стримувати інновації та створювати ризики для учасників цифрового ринку. Цифровий кодекс дозволить об'єднати розрізнені нормативні акти, забезпечивши цілісність та узгодженість правового регулювання. Такий підхід сприятиме підвищенню правової визначеності, прозорості та передбачуваності у сфері інформаційних технологій.

Деякі країни вже зробили кроки до кодифікації цифрового законодавства. Наприклад, Європейський Союз прийняв Європейський кодекс електронних комунікацій, який об'єднує основні положення щодо електронних комунікацій та встановлює єдині правила для країн-членів [9].

Україна, орієнтуючись на європейський досвід, може розробити власний Цифровий кодекс, враховуючи національні особливості та потреби.

Варто зазначити, що запровадження Цифрового кодексу України матиме низку переваг, серед яких: 1) систематизація законодавства (об'єднання розрізнених нормативних актів у єдиний документ спростить їх застосування та підвищить ефективність правового регулювання); 2) гармонізація з міжнародними стандартами (адаптація європейського досвіду сприятиме інтеграції України до глобального цифрового простору та підвищенню конкурентоспроможності на міжнародному ринку); 3) захист прав громадян та бізнесу (чітке визначення цифрових прав та обов'язків забезпечить захист інтересів усіх учасників цифрових відносин); 4) стимулювання інновацій (створення сприятливого правового середовища сприятиме розвитку новітніх технологій та залученню інвестицій у ІТ-сектор).

З огляду на вищевикладене, створення Цифрового кодексу України є необхідним кроком для забезпечення ефективного та сучасного правового регулювання у сфері інформаційних технологій. Такий кодифікований акт стане важливим етапом на шляху до побудови розвиненого цифрового суспільства в Україні.

Таким чином, перспективи нормативно-правового забезпечення інформаційних технологій в Україні базуються на необхідності комплексної модернізації законодавства, його гармонізації з міжнародними стандартами, уніфікації та кодифікації законодавства, а також, запровадженні сучасних технологічних рішень та розвитку правової культури у цифровій сфері. За таких умов Україна матиме шанс стати повноцінним учасником глобального цифрового суспільства.

Висновки. Проведене дослідження дозволяє визначити перспективні напрями удосконалення адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій в Україні шляхом внесення відповідних змін до чинного національного законодавства та приведення його у відповідність до норм та принципів права ЄС.

Зокрема, об'єктивною є потреба у подальшій гармонізації українського законодавства з європейськими нормами, що є необхідною передумовою на шляху до повноцінної інтеграції України в глобальний цифровий простір.

Перспективні напрями адміністративно-правового регулювання інформаційних технологій в Україні, окрім адаптації національного законодавства до стандартів Європейського Союзу, включають створення ефективних механізмів регулювання інноваційних технологій та захист персональних даних. Також, об'єктивною є потреба в уніфікації та кодифікації законодавства у сфері інформаційних технологій. Все це разом сприятиме розвитку цифрової економіки та інтеграції України у світовий інформаційний простір.

Перспектива подальшого дослідження даної теми обумовлена необхідністю

формулювання конкретних пропозицій щодо внесення змін до чинного національного законодавства у сфері інформаційних технологій.

Список використаних джерел:

1. Харитонов Є. О., Харитонова О. І. Правовідносини та штучний інтелект: «суб'єктивізація» об'єкту. Збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 23–30. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/maket_ot_20.11.19._1.pdf.
2. Баранов О. А. Інтернет речей і право: погляд у майбутнє. Інтернет речей: проблеми правового регулювання та впровадження: Збірник наукових праць. Київ, 2019. С. 7–12. URL: https://ippi.org.ua/sites/default/files/maket_ot_20.11.19._1.pdf.
3. Бєлова М. В., Бєлов Д. М. Виклики та загрози захисту персональних даних у роботі зі штучним інтелектом. *Науковий* вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право. 2023. Вип. 79, ч. 2. С. 17-22. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2023.79.2.2.
4. General Data Protection Regulation (GDPR): що це означає для України? *Закон і Бізнес*: Юридична газета. 2018. URL: https://zib.com.ua/ua/133137-general_data_protection_regulation.html.
5. Про віртуальні активи: Закон України від 17 лютого 2022 р. № 2074-IX. Дата оновлення: 16.03.2022. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2074-IX.
6. General Data Protection Regulation (GDPR). Регламент ЄС 2016/679. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A32016R0679.
7. Європейська комісія. Digital Single Market Strategy. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en.
8. Artificial Intelligence Act. Європейський Союз. Офіційний портал законодавства ЄС, 2024. URL: https://digital-strategy.ec.europa.eu/en/library/artificial-intelligence-act.
9. Європейський кодекс електронних комунікацій (European Electronic Communications Code). Європейський Союз, 2024. EUR-Lex. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A32018L1972.

ЗУБКО В. О.
здобувач кафедри конституційного
та адміністративного права
(Запорізький національний університет)

УДК 342
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.97

ПРОДОВОЛЬЧА СФЕРА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ

Стаття присвячена дослідженню продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу. Зазначено, що в наявних дослідженнях, присвячених впорядкуванню питань продовольчої сфери поняття «продовольча сфера» тлумачиться через категорію «продовольчої безпеки». Відмічено, що поняття «продовольча сфера» та «продовольча безпека» співвідноситимуться як «об'єкт захисту» та «зміст захисту». Встановлено, що продовольча сфера є сукупністю суспільних відносин, що складаються під час забезпечення безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності.

Визначено, що вплив адміністративно-правового регулювання на продовольчу сферу характеризуватиметься сукупністю загальних ознак, опосередкованих загальними механізмами дії адміністративно-правових норм та спеціальних ознак, що специфікують їх прояв в продовольчій сфері. Констатовано, що в межах продовольчої сфери, норми адміністративно-правового характеру матимуть вплив лише на конкретні суспільні відносини до яких може бути застосовано адміністративний вплив та, які попередньо можуть визначатись як правовідносини в продовольчій сфері. Встановлено, що до продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу буде застосовано відповідні інструменти та методи публічного адміністрування, що відображатимуть виконавчо-розпорядчий вплив держави через діяльність уповноважених нею суб'єктів.

Виокремлено правовідносини в межах продовольчої сфери, що є об'єктом адміністративно-правового впливу, а саме, ті, що пов'язані з: а) здійсненням владно-розпорядчого впливу на провадження продовольчої діяльності; б) створенням умов для забезпечення продовольчої безпеки в державі; в) наданням адміністративних послуг; г) здійсненням контрольно-наглядової діяльності; д) юрисдикційно-деліктною діяльністю. Виділено специфічні ознаки, що характеризують продовольчу сферу як об'єкт адміністративно-правового впливу.

Ключові слова: *продовольча сфера, продовольча безпека, адміністративно-правовий вплив, публічне адміністрування, адміністративно-правове регулювання.*

Zubko V. O. Food sector as an object of administrative and legal influence

The article is devoted to the study of the food sector as an object of administrative and legal influence. It is noted that in existing studies devoted to the regulation of food sector issues, the concept of "food sector" is interpreted through the category of "food security". It is noted that the concepts of "food sector" and "food security" will be related as "object of protection" and "content of protection". It is established that the food sector is a set of social relations that are formed during the provision of unhindered economic access of a person to food products in order to maintain his usual life activities.

It is determined that the impact of administrative and legal regulation on the food sector will be characterized by a set of general features mediated by the general mechanisms of action of administrative and legal norms and special features that specify their manifestation in the food sector. It is stated that within the food sector, administrative and legal norms will have an impact only on specific social relations to which administrative influence can be applied and which can be previously defined as legal relations in the food sector. It is established that the food sector as an object of administrative and legal influence will be subject to appropriate tools and methods of public administration, which will reflect the executive and administrative influence of the state through the activities of its authorized entities.

Legal relations within the food sector that are the object of administrative and legal influence are identified, namely, those related to: a) the exercise of power and administrative influence on the implementation of food activities; b) the creation of conditions for ensuring food security in the state; c) the provision of administrative services; d) the implementation of control and supervisory activities; e) jurisdictional and tortious activities. Specific features that characterize the food sector as an object of administrative and legal influence are highlighted.

Key words: *food sector, food security, administrative and legal influence, public administration, administrative and legal regulation.*

Актуальність дослідження. Станом на теперішній час, національна модель адміністративно-правового регулювання суспільних відносин перебуває на етапі реформування відповідно до загальноприйнятих міжнародних стандартів. Безперечно, вказане торкнулось і продовольчої сфери. Держава в особі уповноважених суб'єктів має впроваджувати політику та конкретні заходи, яких спрямовано на створення сприятливих умов для забезпечення продовольством населення, включно в умовах дії правового режиму воєнного стану. Проблема визначення продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу охоплює такі аспекти: виділення суб'єктів публічного адміністрування, наділених повноваженнями в продовольчій сфері; визначення регулювання суспільних відносин в продовольчі сфері шляхом застосування визначених форм впливу; виокремлення методів, що застосовуються для регулювання продовольчої сфери. При цьому, слід враховувати дію правового режиму воєнного стану, що підвищує актуальність обраної проблематики.

Теоретичною основою дослідження є висновки вчених-адміністративістів щодо здійснення публічного адміністрування, наприклад, : В.Б. Авер'янова, В.М. Бевзенко, Л.Р. Білої-Тіунової, Т.І. Білоус-Осінь, В.В. Галунька, П.В. Діхтієвського, С.В. Ківалова, В.К. Колпакова, О.В. Кузьменко, Р.С. Мельника, І.П. Яковлєва та ін. У той же час, значна кількість питань, пов'язаних з визначенням впливу адміністративно-правових норм на продовольчу сферу залишається невирішеною, що свідчить про актуальність обраної теми дослідження.

Метою статті є дослідження продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу.

Виклад основного змісту. В чинному законодавстві України категорія «продовольча сфера» не використовується. В окремих дослідженнях, присвячених впорядкуванню питань продовольчої сфери категорія «продовольча сфера» тлумачиться через категорію «продовольчої безпеки». Наприклад, О.В. Скидан під час характеристики продовольчої сфери в умовах глобалізації оперує до визначення продовольчої безпеки [1]. Аналогічно, в ході дослідження сутності агропромислової сфери О. Павлов звертає увагу саме на безпеку агропромисловості як основну складову визначення сутності категорії «агропродовольча сфера» [2]. В свою чергу, А. Тригуб пропонує структурувати продовольчу безпеку через виокремлення таких елементів: 1) сутність продовольчої безпеки полягає в захисті життєво важливих інтересів людини, суспільства та держави, а також в економічній і фізичній доступності продовольства; 2) інструментом забезпечення продовольчої безпеки є продукти харчування;

3) основні характеристики цього інструменту – якість і життєва важливість; 4) суб'єктом забезпечення виступає держава; 5) мета забезпечення полягає в тому, щоб держава гарантувала безперешкодний економічний доступ людини до продуктів харчування для підтримки звичайної життєдіяльності, забезпечення соціально-економічної та політичної стабільності в суспільстві, сталого розвитку нації, сім'ї та особистості, а також економічної стійкості держави та продовольчої незалежності; 6) умови забезпечення базуються на науковій обґрунтованості [3]. Наявним є й нормативне закріплення поняття «продовольча безпека» у Законі України «Про державну підтримку сільського господарства України», шо визначається як: «…захищеність життєвих інтересів людини, що виражається у гарантуванні державою безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності» [4].

Отже можна відмітити, що поняття «продовольча сфера» та «продовольча безпека» співвідносяться як «об'єкт захисту» та «зміст захисту». Таким чином, продовольча сфера є сукупністю суспільних відносин, що складаються під час забезпечення безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності. Щодо впливу адміністративно-правового регулювання на продовольчу сферу, то йому буде притаманно загальних ознак, опосередкованих загальними механізмами дії адміністративно-правових норм та спеціальних ознак, що специфікують їх прояв в продовольчій сфері.

Дія адміністративно-правових норм на суспільні відносин трансформує ці відносин на адміністративно-правові. При цьому, не всі відносини набувають ознак адміністративно-правових відносин. Відповідно, в межах продовольчої сфери, норми адміністративно-правового характеру матимуть вплив лише на конкретні суспільні відносини до яких може бути застосовано адміністративний вплив та, які попередньо можуть визначатись як правовідносини в продовольчій сфері. Правовідносини, які складаються під час діяльності суб'єктів публічної адміністрації мають прояв у погодженому впливові на продовольчу сферу за допомогою конкретно визначених методів, інструментів, форм, яких спрямовано на забезпечення публічних інтересів адміністративними заходами. Адміністративні правовідносини, опосередковуючи перенесення суспільних відносин у правову площину в той же час є способом конкретизації як їх змісту, так і деталізаційним проявом їх галузевого впорядкування [5, с. 7]. При цьому, застосування адміністративно-правових норм означатиме, що ці правовідносини набуватимуть певних детермінуючих ознак [6, с. 64; 7]:

1) обов'язковим учасником цих відносин є суб'єкт публічної адміністрації, який здійснює регулювання діяльності керованого суб'єкта;

2) кожна із сторін має право вимагати від іншої такої поведінки, яка передбачена правовою нормою. Правам однієї сторони кореспондують обов'язки іншої, і навпаки;

3) у цих відносинах завжди присутній публічно-правовий інтерес;

4) це є управлінські правові відносини, оскільки вони виникають у зв'язку з функціонуванням і діяльністю органів виконавчої влади чи органів місцевого самоврядування;

5) реалізація цих відносин забезпечується можливістю застосування адміністративного примусу;

6) у разі порушення однією із сторін своїх обов'язків, відповідальність настає не перед іншою стороною, а перед державою в особі її державних органів або посадових осіб;

7) спір, що виникає між учасниками цих відносин, розглядається як у судовому, так і в адміністративному порядку, тощо.

Узагальнивши думки вчених щодо трактування адміністративно-правових відносин [8, с. 34; 9, с. 22], правовідносини, що складаються під час адміністративно-правового впливу на продовольчу сферу можливо визначити як врегульовані нормами адміністративного права суспільні відносини управлінського характеру, що виникають, розвиваються та припиняються між суб'єктами публічної адміністрації та іншими суб'єктами права в ході забезпечення безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності шляхом реалізації ними своїх прав та виконання юридичних обов'язків, установлених і гарантованих державою.

До продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу буде застосовано відповідні інструменти та методи публічного адміністрування, що відображатиме виконавчо-розпорядчий вплив держави через діяльність уповноважених нею суб'єктів. Окремого значення в цьому аспекті матиме визначення функціональних можливостей суб'єктів публічного адміністрування, що підкріплено адміністративно-правовим механізмами в продовольчій сфері.

Виходячи з існуючих підходів до публічного адміністрування [10; 11], зазначимо, що продовольча сфера є об'єктом публічного адміністрування в межах тих суспільних відносин, яких може бути впорядковано відповідно до норм законодавства за допомогою конкретно визначених форм, інструментів, методів та у визначеному порядку з метою забезпечення публічного інтересу. Проаналізувавши нормативно-правові акти, які тим чи іншим чином стосуються продовольчої сфери, приходимо до висновку, що як об'єкт адміністративно-правового впливу її необхідно трактувати через виокремлення суспільних відносин, пов'язаних із:

а) здійсненням владно-розпорядчого впливу на провадження продовольчої діяльності (наприклад, в частині державного регулювання безпечності харчових продуктів для забезпечення захисту життя, здоров'я та інтересів споживачів [12]);

б) створенням умов для забезпечення продовольчої безпеки в державі (наприклад, через вироблення стратегії державної політики продовольчої безпеки та відповідної безпекової продовольчої політики [13]);

в) наданням адміністративних послуг (наприклад, видача ліцензії на провадження господарської діяльності з виробництва ветеринарних препаратів [14]);

г) здійсненням контрольно-наглядової діяльності (наприклад, анулювання, тимчасове припинення, переоформлення та поновлення дії експлуатаційного дозволу для операторів ринку, що провадять діяльність, пов'язану з виробництвом та/або зберіганням харчових продуктів тваринного походження [15]);

д) юрисдикційно-деліктної діяльності (наприклад, притягнення до адміністративної відповідальності за порушення, передбачене ст. 167 КУпАП «Введення в обіг або реалізація продукції, яка не відповідає вимогам стандартів» [16]).

До специфічних ознак продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу слід віднести: наявність спеціально уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, що наділені повноваженнями в продовольчій сфері; змістовне орієнтування застосовуваних інструментів публічного адміністрування на впорядкування продовольчої сфери; можливість застосування контрольно-наглядових заходів, що визначають порядок дотримання законності в продовольчій сфері; можливість притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення в продовольчій сфері. Наприклад, до спеціально уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, що наділені повноваженнями в продовольчій сфері можемо віднести Мінагрополітики, Мінекономіки, Мінфін, Держпродспоживслужбу. Так, щодо змістовного орієнтування застосовуваних інструментів публічного адміністрування на впорядкування продовольчої сфери, то це стосується як нормативно-правових актів [13; 15], так і індивідуальних актів (видача ліцензії на провадження господарської діяльності з виробництва ветеринарних препаратів) [17].

Висновки. Підсумовуючи, можна стверджувати, що продовольча сфера є самостійним об'єктом адміністративно-правового впливу. Продовольча сфера визначається як сукупність суспільних відносин, що складаються під час забезпечення безперешкодного економічного доступу людини до продуктів харчування з метою підтримання її звичайної життєвої діяльності. До специфічних ознак продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу можливо віднести: наявність спеціально уповноважених суб'єктів публічної адміністрації, що наділені повноваженнями в продовольчій сфері; змістовне орієнтування застосовуваних інструментів публічного адміністрування на впорядкування продовольчої сфери; можливість застосування контрольно-наглядових заходів, що визначають порядок дотримання законності в продовольчій сфері; можливість притягнення до адміністративної відповідальності за правопорушення в продовольчій сфері. Доцільним є подальше дослідження специфічних ознак продовольчої сфери як об'єкта адміністративно-правового впливу.

Список використаних джерел:

1. Скидан О.В. Продовольча сфера України в умовах глобалізаційних викликів. *Економіка України*. 2009. № 11. С. 53–64.

2. Павлов О. Агропродовольча сфера України як об'єкт національної безпеки. *Продовольча та економічна безпека України*. 2013. С. 82-88.

3. Тригуб А. Адміністративно-правове забезпечення продовольчої безпеки України: дис. канд. юрид. наук: спец. 12.00.07. К., 2012. 206 с

4. Про державну підтримку сільського господарства України: Закон України від 24.06.2004 р. № 1877. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1877-15#Text

5. Андріїв В.М. Сутність і зміст правовідношення. *Форум права*. 2007. № 1. С. 4-8.

6. Адміністративне право України: навч. посіб. / за заг. ред. С.В. Ківалова. Х. : Одіссей, 2004. 880 с.

7. Загальне адміністративне право України : підручник / за заг. ред.: акад. С. Ківалова і проф. Л. Білої-Тіунової ; Нац. ун-т «Одеська юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2023. 792 с. URL: https://doi.org/10.32837/11300.25545

8. Адміністративне право України : підруч. / В.К. Колпаков, О.В. Кузьменко. К. : Юрінком Інтер, 2003. 544 с.

9. Харитонова О.І. Адміністративно-правові відносини: концептуальні засади та правова природа : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: спец. 12.00.07 / О.І. Харитонова. О., 2004. 36 с.

10. Адміністративне право України: підручник. Галунько В., Діхтієвський П., Кузьменко О., Стеценко С. та ін. Видання друге. Херсон : ОЛДІ-ПЛЮС, 2019. 520 с.

11. Яковлєв І.П. Форми і методи публічного адміністрування у державній митній справі: дис. ... канд. юрид. наук. Одеса, 2016. 224 с.

12. Про основні принципи та вимоги до безпечності та якості харчових продуктів: Закон України від 23.12.1997 р. № 771. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/771/97-%D0%B2%D1%80#Text

13. Про схвалення Стратегії продовольчої безпеки України на період до 2027 року та затвердження операційного плану заходів з її реалізації: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 23 липня 2024 р. № 684-р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/684-2024-%D1%80#Text

14. Ліцензія на провадження господарської діяльності з виробництва ветеринарних препаратів. Портал «Дія». URL: https://guide.diia.gov.ua/view/vydacha-litsenzii-na-provadzhennia-hospodarskoi-diialnosti-z-vyrobnytstva-veterynarnykh-preparativ-dfa114bf-d106-4e69-ad33-b8d51fc57aed

15. Про затвердження Порядку видачі, відмови у видачі, анулювання, тимчасового припинення дії, переоформлення та поновлення дії експлуатаційного дозволу, форми експлуатаційного дозволу та визнання такими, що втратили чинність, деяких постанов Кабінету Міністрів України: Постанова Кабінету Міністрів України від 12 січня 2024 р. № 27. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/27-2024-%D0%BF#Text

16. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/card6#Public

17. Про затвердження технологічної картки адміністративної послуги: наказ Державної служби України з питань безпечності харчових продуктів та захисту прав споживачів від 08.12.2022 р. № 528. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0528876-22#Text

ОКСЕНТЮК А. М.
здобувач
(Науково-дослідний інститут публічного права)

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.98

АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ І ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОСТУПКИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ

Стаття присвячена аналізу законодавства України, яке регулює адміністративне оскарження і виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення у сільськогосподарській галузі. Робиться акцент на з'ясуванні змісту підзаконних нормативно-правових актів, які регулюють діяльність суб'єктів, наділених адміністративно-юрисдикційними повноваженнями. Зокрема, досліджено адміністративно-юрисдикційну діяльність Держгеокадастру, Держпродспоживслужби, Держекоінспекції та інших органів, на стадіях оскарження і виконання постанови. Перегляд постанови є факультативною стадією провадження у справах про адміністративні правопорушення. Регулювання процедури адміністративного оскарження постанов є неоднорідним: наприклад, відсутній підзаконний нормативно-правовий акт, який би визначав процедуру оскарження постанов виконавчих комітетів і виконавчих органів місцевих рад у справах про адміністративні правопорушення. В той же час, наявність загальних норм КУпАП, які регламентують порядок оскарження постанови, робить можливою процедуру адміністративного оскарження навіть за відсутності такої в підзаконних нормативно-правових актах. Виконання постанови є обов'язковою, завершальною стадією провадження. Стадія виконання постанови є менш врегульованою ніж стадія її перегляду, це пов'язано з тим, що адміністративні стягнення виконуються однаково залежно від виду стягнення і незалежно від органу, який наклав це стягнення. Досліджені у статті підзаконні акти переважно передбачають порядок звернення постанови до виконання і порядок контролю за виконанням постанови, а не безпосередньо порядок її виконання.

Ключові слова: *адміністративне оскарження, виконання постанови, Держгеокадастр, Держекоінспекція, Держпродспоживслужба, перегляд, постанова у справі про адміністративне правопорушення, сільське господарство.*

Oksentiuk A. M. Administrative appeal and enforcement of decisions in cases of administrative misconduct in the agricultural industry

The article is devoted to the analysis of Ukrainian legislation regulating administrative appeal and enforcement of decisions in cases of administrative offences in the agricultural sector. The emphasis is placed on clarifying the content of by-laws and regulations governing the activities of entities vested with administrative and jurisdictional powers. In particular, the article examines the administrative and jurisdictional activities of the State Service of Ukraine for Geodesy, Cartography and Cadastre, the State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, the State Environmental Inspectorate of Ukraine and other bodies at the stages of appeal and enforcement of the resolution. Review of a resolution is an optional stage of proceedings in cases of administrative offences. Regulation of the procedure

for administrative appeal of resolutions is not uniform: for example, there is no bylaw that would define the procedure for appealing resolutions of executive committees and executive bodies of local councils in cases of administrative offences. At the same time, the existence of general norms of the Code of Administrative Offences regulating the procedure for appealing against a resolution makes it possible to appeal against administrative decisions even in the absence of such a procedure in bylaws. Enforcement of the decision is a mandatory, final stage of the proceedings. The stage of execution of the resolution is less regulated than the stage of its review, due to the fact that administrative penalties are enforced in the same way depending on the type of penalty and regardless of the body that imposed the penalty. The bylaws studied in this article mainly provide for the procedure for applying for enforcement and the procedure for monitoring the enforcement of a decision, rather than the procedure for its execution.

Key words: *administrative appeal, agriculture, enforcement of a resolution, resolution on an administrative offence, review, State Environmental Inspectorate of Ukraine, State Service of Ukraine for Food Safety and Consumer Protection, State Service of Ukraine for Geodesy, Cartography and Cadastre.*

Актуальність проблеми. Дотримання законності у сільському господарстві вимагає наявності дієвих заходів юридичної відповідальності, зокрема – адміністративної, за правопорушення, що посягають на встановлені правила ведення сільського господарства. Ефективність адміністративної відповідальності безпосередньо залежить від можливості виконання остаточної постанови у справі. Крім того, необхідно забезпечувати дотримання принципу законності під час провадження. Гарантією дотримання цього принципу є наявність можливості оскаржити постанову у справі та встановлення прозорих та зрозумілих правил її оскарження. Саме тому актуальним є такий напрям наукового дослідження, як аналіз норм адміністративно-деліктного законодавства, що регулюють оскарження і виконання постанов.

Метою статті є дослідити процедуру адміністративного оскарження і виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення у сільськогосподарській галузі.

У цій статті під адміністративними проступками у сільськогосподарській галузі розуміються адміністративні правопорушення, відповідальність за які передбачена статтями 52, 53, 53-1, 53-3, 53-4, 55, 56, 77-1, 83-1, 90, 104, 104-1, 106-1, 106-2, 107-1, 107-2 і 108 Кодексу України про адміністративні правопорушення (далі – КУпАП).

Однією зі стадій провадження у справах про адміністративні правопорушення в сільськогосподарській галузі є перегляд постанови. Ця стадія є факультативною та розпочинається виключно за ініціативою суб'єкта, який наділений правом оскаржити постанову – тобто особи, яка притягається до адміністративної відповідальності або потерпілого (ст. 287 КУпАП), законного представника, захисника особи, яка притягається до адміністративної відповідальності, представника потерпілого (ч. 2 ст. 294 КУпАП) [1]. Існує дві процедури оскарження – адміністративне і судове (в порядку КАС України). Для оскарження постанов суду у справах про адміністративні правопорушення оскарження здійснюється виключно в апеляційному порядку.

Далі розглянемо особливості процедури перегляду постанов по кожному органу окремо. При цьому виносимо «за дужки» питання процедури судового оскарження постанов адміністративних органів, адже воно врегульоване для всіх органів однаково. Основу правового регулювання процедури судового оскарження становлять норми п. 3, 6 ч. 1 ст. 288 КУпАП, а також п. 1 ч. 1 ст. 20, ст.ст. 268-269, 271, 286 КАС України, при цьому немає жодних особливостей такої процедури залежно від конкретного складу правопорушення. Оскільки дослідження стосується процедурних питань, а процедура судового оскарження не має особливостей, які стосуються предмета дослідження, то немає необхідності детально

досліджувати процедуру судового оскарження, адже це має бути предметом наукових досліджень у галузі адміністративного судочинства, а не в адміністративно-деліктній сфері. З подібних міркувань (відсутність особливостей, які мають значення для мети дослідження) немає потреби в окремому науковому опрацюванні процедури апеляційного оскарження постанов судів у справах про адміністративні правопорушення. Тож перейдемо безпосередньо до процедури адміністративного оскарження.

Щодо постанов Держгеокадастру нормами Інструкції з оформлення державними інспекторами у сфері державного контролю за використанням та охороною земель і дотриманням вимог законодавства України про охорону земель матеріалів про адміністративні правопорушення, затвердженої наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 19.01.2017 № 6, передбачено можливість адміністративного оскарження державному інспектору вищого рівня. За результатами розгляду скарги приймається рішення, форма якого залежить від результату розгляду скарги і затверджена як додаток 5 і додаток 6 до зазначеної вище Інструкції. Повноваження скасовувати або змінювати постанови у справах про адміністративні правопорушення мають Головний державний інспектор України з контролю за використанням і охороною земель чи його перший заступник (особи, що їх заміщують), а також головний державний інспектор у сфері державного контролю за використанням та охороною земель і дотриманням вимог законодавства України про охорону земель в Автономній Республіці Крим, області, містах Києві та Севастополі, районі його їх перший заступник (особи, що їх заміщують) [2].

Особливості адміністративного оскарження постанов виконавчих комітетів і виконавчих органів місцевих рад визначено п. 2 ч. 1 ст. 288 КУпАП, яким передбачено, що їхні рішення можуть бути оскаржені у відповідну раду [1]. В той же час залишається неврегульованим питання адміністративного оскарження постанов державних інспекторів з контролю за використанням та охороною земель, що діють від імені виконавчих комітетів і виконавчих органів місцевих рад. Крім того, сам факт забезпечення місцевою радою можливості розгляду скарг у встановлений ст. 292 КУпАП десятиденний строк є сумнівним, оскільки мінімальна черговість проведення сесій місцевих рад встановлена «не менше одного разу на квартал» (ч. 5 ст. 46 Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні») [3], а закон не передбачає такої підстави для обов'язкового скликання позачергової сесії, як надходження скарги на постанову виконавчого органу у справі про адміністративне правопорушення. До того ж, законом не передбачено особливої форми рішення ради за такою скаргою, зокрема – щодо наявності в такому рішенні мотивувальної частини. Отже маємо констатувати, що порядок розгляду скарг місцевими радами наразі законодавчо не встановлений та підлягає врегулюванню, а щодо оскарження постанов державних інспекторів (які виконують делеговані повноваження і діють від імені виконавчих органів і виконавчих комітетів) – взагалі існує прогалина у визначенні суб'єкта, уповноваженого на розгляд скарги, що ставить під сумнів дієвість інституту адміністративного оскарження в цій частині.

Переходячи до адміністративного оскарження постанов Держпродспоживслужби, відзначимо, що серед усіх підзаконних нормативно-правових актів, які врегульовують адміністративно-юрисдикційну діяльність цього органу, процедуру адміністративного оскарження передбачає лише наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10.04.2019 № 182. Тобто серед досліджуваної групи правопорушень, підвідомчих Держпродспоживслужби, процедура адміністративного оскарження врегульована лише для проступку, передбаченого ст. 107-2 КУпАП. Згідно з п. 2 розділу IV Інструкції, затвердженої цим нормативно-правовим актом, оскарження постанови про накладення адміністративного стягнення у справі про адміністративне правопорушення в адміністративному (досудовому) порядку здійснюється шляхом подання скарги до територіального органу компетентного органу, який виніс оскаржувану постанову [4], отже компетенцію з розгляду скарг мають головні управління Держпродспоживслужби, а не її центральний апарат.

Що стосується інших адміністративних правопорушень, підвідомчих Держпродспоживслужбі, то загальні приписи п. 3 ч. 1 ст. 288 КУпАП дозволяють оскаржити її

постанову у вищестоящий орган (вищестоящій посадовій особі) [1], а загальні норми щодо процедури розгляду скарг визначені ст.ст. 289, 292-293, 295-296 КУпАП, отже процедура адміністративного оскарження є можливою навіть за відсутності такої в підзаконних нормативно-правових актах, які врегульовують адміністративно-юрисдикційну діяльність Держпродспоживслужби.

Далі проаналізуємо адміністративне оскарження постанов Держекоінспекції. Його порядок достатньо детально врегульовано Інструкцією, затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 05.07.2004 № 264. Не вдаючись до цитування норм, які повторюють приписи КУпАП, звернемо увагу на те, що цим нормативно-правовим актом визначені вимоги до скарги. Так, у відповідності до п. 4.12 Інструкції, скарга повинна містити: прізвище, ім'я, по батькові особи, яка оскаржує постанову за справою; фактичне місце проживання; відомості щодо постанови, яка оскаржується (номер, дата винесення, посаду особи, яка наклала стягнення); мотиви, з яких особа звернулась зі скаргою [5].

Щодо адміністративного оскарження постанов адміністративних комісій, то загальновідомим є те, що вони оскаржуються до виконавчих комітетів чи виконавчих органів місцевих рад: про це зазначається в п. 1 ч. 1 ст. 288 КУпАП. Дослідження деяких місцевих нормативно-правових актів з питань діяльності адміністративних комісій [6; 7] показало, що ці акти врегульовують лише строк оскарження, подання скарги через адміністративну комісію і порядок пересилання матеріалів суб'єкту розгляду скарги, а також містять переписані з нечинного «Положення про адміністративні комісії Української РСР» 1988 року норми про те, що питання поновлення строку подання скарги вирішується самою адміністративною комісією. Ці норми є застарілими, адже суперечать приписам ст. 289 КУпАП, за змістом яких строк може бути поновлено органом (посадовою особою), правомочним розглядати скаргу [1], тобто в даному випадку – виконавчим комітетом чи виконавчим органом місцевої ради. Крім того, аналіз місцевої нормотворчості не виявив нормативно-правових актів, якими би врегульовувалася сама процедура розгляду скарг виконавчими комітетами (виконавчими органами) на постанови адміністративних комісій; отже така процедура врегульована лише загальними нормами КУпАП, які мають доволі лаконічний характер.

Порядок адміністративного оскарження постанов Державної служби України з надзвичайних ситуацій (далі – ДСНС) врегульовано Інструкцією з оформлення посадовими особами ДСНС матеріалів про адміністративні правопорушення, затвердженою наказом Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2016 № 725, а саме – її розділом V, пункт 1 якого передбачає право оскаржити постанову, зокрема, до вищої посадової особи ДСНС [8], не конкретизуючи конкретних назв посад суб'єктів розгляду скарг. В іншій частині зміст цього розділу Інструкції фактично повторює норми КУпАП про адміністративне оскарження постанов у справах про адміністративні правопорушення.

Адміністративне оскарження постанов Національної поліції врегульовано Інструкцією, затвердженою наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.11.2015 № 1376 [9], а саме її пунктами 16-18, які фактично повторюють норми КУпАП. Особливістю є те, що додатками 10-13 до цієї Інструкції передбачено чотири різних форми рішень, які можуть прийматися за наслідками розгляду скарг (залежно від результату розгляду скарги).

Завершальною стадією провадження у справах про адміністративні правопорушення є виконання постанови. Надаючи характеристику цій стадії, слід згадати, що існують три види постанов: про накладення адміністративного стягнення; про застосування заходів впливу, передбачених статтею 24-1 КУпАП; про закриття справи (ч. 1 ст. 284 КУпАП) [1]. Другий вид постанов застосовується виключно до неповнолітніх, тоді як досліджувана група правопорушень, за невеликим винятком, вчиняється повнолітніми особами. Третій вид постанов не передбачає заходів з їхнього примусового виконання, оскільки постанова про закриття справи має лише констатуючий характер. Питанням, пов'язаним із виконанням постанов про накладення адміністративних стягнень, присвячено розділ V КУпАП, тобто за структурою це окремий розділ, відмінний від розділу IV, що має назву «Провадження

в справах про адміністративні правопорушення» [1]. Втім, в правовій доктрині вчені мають одностайну точку зору щодо того, що виконання постанови є завершальною стадією провадження у справі, тож це питання не є дискусійним.

В ході дослідження було встановлено, що за вчинення адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі можуть бути накладені 4 адміністративних стягнення, такі як: попередження (лише ст. 83-1 КУпАП), штраф (усі без винятку досліджувані статті), позбавлення спеціального права (лише ст. 108 КУпАП), а також конфіскація предмета, який став безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення (лише ст.ст. 90 і 106-2 КУпАП). З них – попередження і позбавлення спеціального права застосовуються лише Держпродспоживслужбою, а конфіскація – лише судом.

Виходячи із системного аналізу ст.ст. 299, 306 і 307 КУпАП і ч. 2 ст. 13 Закону України «Про судоустрій і статус суддів»:

- попередження виконується негайно шляхом оголошення постанови порушнику або вручення йому копії постанови;

- штраф – або виконується негайно шляхом стягнення його на місці вчинення правопорушення, або виконується добровільно упродовж 15 днів з дня вручення постанови (а в разі її оскарження – з дня повідомлення про залишення скарги без задоволення), а в разі невиконання добровільно – виконується примусово у подвійному розмірі;

- позбавлення спеціального права – виконується з моменту винесення постанови, а в разі її оскарження – після залишення скарги без задоволення;

- конфіскація – виконується після набрання законної сили постановою суду [1; 10].

Процедура виконання постанов Держгеокадастру про накладення штрафу визначена нормами вже зазначеної вище Інструкції, яка затверджена наказом Міністерства аграрної політики та продовольства України від 19.01.2017 № 6, яка в цілому повторює відповідні норми КУпАП. Пунктом 8 розділу V цієї Інструкції визначено, що контроль за правильним і своєчасним виконанням постанови про накладення адміністративного стягнення здійснюється державним інспектором, який виніс постанову, та іншими органами державної влади в порядку, встановленому законом [2].

Що стосується постанов, винесених державними інспекторами у сфері державного контролю за використанням та охороною земель від імені виконавчих комітетів і виконавчих органів місцевих рад у справах про адміністративні правопорушення, передбачені ч. 2 ст. 52, ст. 53, ст. 53-1 і ч. 1 ст. 56 КУпАП, то на їх виконання поширює свою дію зазначена вище Інструкція. Щодо постанов виконавчих комітетів і виконавчих органів за ст. 104 КУпАП, то на теперішній час відсутній загальнодержавний нормативно-правовий акт, який би передбачав особливості звернення таких постанов до примусового виконання, отже, це питання віднесено до сфери місцевої нормотворчості, під час якої мають бути додержані загальні приписи розділу V КУпАП.

Відносно процедури виконання постанов Держпродспоживслужби, то перш за все слід відзначити, що окрім штрафу, цей орган уповноважений накладати за вчинення адміністративних правопорушень у сільськогосподарській галузі такі адміністративні стягнення як попередження і позбавлення спеціального права. Порядок виконання постанов цього органу визначено лише приписами наказу Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10.04.2019 № 182 (тобто лише щодо адміністративного проступку, передбаченого ст. 107-2 КУпАП). Цим нормативно-правовим актом затверджена форма супровідного листа до органу державної виконавчої служби щодо примусового виконання постанови про накладення штрафу (додаток 8 до наказу) [4]; в іншому норми цього наказу повторюють приписи КУпАП щодо виконання штрафів. Щодо інших адміністративних проступків, підвідомчих Держпродспоживслужбі (ст.ст. 83-1, 104-1 і 108 КУпАП) бракує нормативно-правової бази з питання виконання адміністративних стягнень, особливо це стосується такого стягнення як позбавлення права керування сільськогосподарською технікою, оскільки в главі 30 КУпАП теж немає жодної спеціальної норми, яка врегульовувала б особливості виконання цього адміністративного стягнення.

Процедура виконання постанов Держекоінспекції про накладення штрафів врегульована вже зазначеною вище Інструкцією, затвердженою наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 05.07.2004 № 264. Особливістю є уточнення положень ст. 305 КУпАП щодо суб'єкта, уповноваженого здійснювати контроль за виконанням постанови. Таким суб'єктом, згідно з п. 4.21 Інструкції, є посадова особа, що винесла постанову, або посадова особа, яка відповідає за ведення адміністративного провадження у відповідному органі Держекоінспекції України [5].

Правове регулювання виконання постанов адміністративних комісій про накладення штрафів не має суттєвих особливостей порівняно із виконанням інших постанов у досліджуваній групі правопорушень. Аналіз положень двох досліджених місцевих нормативно-правових актів [6; 7] виявив лише часткове повторення норм КУпАП, а також безпосереднє відсилання до норм КУпАП, які врегульовують виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення.

Виконання постанов ДСНС, як і інші аспекти адміністративно-юрисдикційної діяльності цього органу, регулює Інструкція з оформлення посадовими особами ДСНС матеріалів про адміністративні правопорушення, затверджена наказом Міністерства внутрішніх справ України від 27.07.2016 № 725. Її розділ IV повторює відповідні приписи КУпАП, за винятком п. 6, де конкретизується, що документи, що засвідчують виконання постанови про накладення адміністративного стягнення (копія квитанції про сплату штрафу, постанова про закінчення виконавчого провадження тощо), або інші матеріали, що зупиняють провадження в адміністративній справі, підшиваються до адміністративної справи [8].

Виконання постанов Національної поліції врегульовано розділом V Інструкції, затвердженої наказом Міністерства внутрішніх справ України від 06.11.2015 № 1376, яка переважно повторює норми КУпАП, а в пункті 2 цього розділу визначає, що контроль за виконанням постанов про накладення адміністративних стягнень здійснюється керівниками органів поліції [9].

Процедура виконання постанов судів у справах про адміністративні правопорушення регламентована безпосередньо нормами КУпАП та не передбачає прийняття спеціальних підзаконних нормативно-правових актів саме щодо виконання постанов судів.

Серед інших законодавчих актів, про які слід згадати в контексті виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення, є Закон України «Про виконавче провадження» [11] (який регламентує виконання постанов про накладення штрафу та конфіскацію предметів), а також Інструкція з організації примусового виконання рішень, затверджена наказом Міністерства юстиції України від 02.04.2012 № 512/5 на виконання положень цього Закону [12].

Висновки. Перегляд постанови є факультативною, а виконання постанови – завершальною стадією провадження у справах про адміністративні правопорушення у сільськогосподарській галузі. Проведений аналіз нормативно-правової бази дає підстави стверджувати, що процедура адміністративного оскарження і виконання постанов у справах про адміністративні правопорушення у сільськогосподарській галузі врегульована нормами КУпАП та для більшості суб'єктів – також підзаконними нормативно-правовими актами (інструкціями), які переважно повторюють норми КУпАП. Регулювання процедури адміністративного оскарження постанов є неоднорідним: наприклад, відсутній підзаконний нормативно-правовий акт, який би визначав процедуру оскарження постанов виконавчих комітетів і виконавчих органів місцевих рад у справах про адміністративні правопорушення. В той же час, наявність загальних норм КУпАП, які регламентують порядок оскарження постанови, робить можливою процедуру адміністративного оскарження навіть за відсутності такої в підзаконних нормативно-правових актах. При цьому стадія виконання постанови є менш врегульованою ніж стадія її перегляду, це пов'язано з тим, що адміністративні стягнення виконуються однаково залежно від виду стягнення і незалежно від органу, який наклав це стягнення. Досліджені у статті підзаконні акти переважно передбачають порядок звернення постанови до виконання і порядок контролю за виконанням постанови, а не безпосередньо порядок її виконання.

Список використаних джерел:

1. Кодекс України про адміністративні правопорушення від 07.12.1984 № 8073-X. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10#Text.

2. Про затвердження Інструкції з оформлення державними інспекторами у сфері державного контролю за використанням та охороною земель і дотриманням вимог законодавства України про охорону земель матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 19 січня 2017 року № 6. URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/z0173-17#Text.

3. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року № 280/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/280/97-%D0%B2%D1%80#Text.

4. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сферах безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, ветеринарної медицини: наказ Міністерства аграрної політики та продовольства України від 10 квітня 2019 року № 182. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0661-19#Text.

5. Про затвердження Інструкції з оформлення Державною екологічною інспекцією України та її територіальними органами матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства охорони навколишнього природного середовища України від 5 липня 2004 року № 264. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0934-04#Text.

6. Про адміністративну комісію при виконавчому комітеті Новоушицької селищної ради: рішення Новоушицької селищної ради від 29 вересня 2022 року № 1. URL: https://novagromada.gov.ua/sites/novagromada.gov.ua/files/document_files/29.09.2022.1%2C.%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D1%96%D0%BD%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%96%D1%8F.doc.

7. Положення про адміністративну комісію при виконавчому комітеті Понінківської селищної ради, затверджене рішенням виконавчого комітету Понінківської селищної ради від 08 липня 2020 року № 697. URL: https://poninkivska-gromada.gov.ua/polozhennya-pro-administrativnu-komisiju-11-47-24-22-07-2020/.

8. Про затвердження Інструкції з оформлення посадовими особами ДСНС матеріалів про адміністративні правопорушення: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 27 липня 2016 року № 725. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1162-16#Text.

9. Про затвердження Інструкції з оформлення матеріалів про адміністративні правопорушення в органах поліції: наказ Міністерства внутрішніх справ України від 6 листопада 2015 року № 1376. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1496-15#Text.

10. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 2 червня 2016 року № 1402-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1402-19#n17.

11. Про виконавче провадження: Закон України від 2 червня 2016 року № 1404-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1404-19#Text.

12. Про затвердження Інструкції з організації примусового виконання рішень: наказ Міністерства юстиції України від 02 квітня 2012 року № 512/5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0489-12#Text.

ДЕРЗСЬКА В. Ю.,
ад'юнкт наукової лабораторії
з проблем превентивної діяльності
та запобігання корупції
*(ННІ № 3 Національної академії
внутрішніх справ)*

УДК 342.9 (477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.99

ОСОБЛИВОСТІ ТА ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ`ЄКТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ

У статті розкрито, що діяльність органів Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності становить собою сукупність уповноважених, правомірних та регламентованих державою дій, спрямованих на реалізацію та охорону правових норм у сфері публічної безпеки, правопорядку та захисту прав і свобод людини, адже виконуючи свої завдання, Національна поліція виступає не лише суб'єктом застосування права, але й одночасно об'єктом контролю з боку держави, суспільства та відповідних органів правопорядку щодо дотримання законності у процесі здійснення владних повноважень. Законність у цій площині передбачає, що усі управлінські, процесуальні та превентивні дії поліцейських мають здійснюватися виключно у межах визначених законом повноважень, із дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності, недопущення зловживання владою, а також поваги до конституційних прав особи.

У статті визначено, що особливості діяльності органів Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності полягають у поєднанні широкого спектра публічно-владних повноважень із високим рівнем правової відповідальності перед державою, суспільством та особою, оскільки поліція функціонує у межах чітко визначеного правового поля, де кожен її крок регламентований нормами Конституції України, галузевого законодавства та міжнародних правових стандартів. Специфіка цієї діяльності виявляється у її багатофункціональності, яка охоплює як профілактику правопорушень, підтримання публічного порядку, охорону громадської безпеки, так і здійснення слідчої, адміністративної, оперативно-розшукової та правозастосовної функцій. Водночас, здійснення поліцейських повноважень супроводжується особливим контролем законності дій працівників поліції з боку державних органів нагляду, судових інституцій, органів прокуратури та громадськості, що виступає важливим гарантом дотримання прав людини.

У статті сформовано, що, види діяльності Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності умовно можна класифікувати на кілька основних напрямів. По-перше, це превентивно-профілактична діяльність, що спрямована на запобігання правопорушенням та усунення причин їх виникнення. По-друге, правоохоронна діяльність, яка передбачає виявлення, припинення та розслідування кримінальних і адміністративних правопорушень. По-третє, охоронна функція, що забезпечує публічний порядок у місцях масового перебування людей та в умовах надзвичайних ситуацій. По-четверте, діяльність із забезпечення безпеки дорожнього руху, контролю за дотриманням правил експлуатації транспортних засобів. По-п'яте, сервісна діяльність, що реалізується у формі надання допомоги громадянам, забезпечення домедичної

допомоги, встановлення особи, підтримки громадської взаємодії. Кожен із цих видів діяльності є невід'ємним елементом забезпечення загальної законності, стабільності правопорядку та захисту основоположних прав людини.

Ключові слова: *адміністративне регулювання, адміністративний інструментарій, адміністративний механізм, адміністративно-правове забезпечення, адміністративно-правові засади, законність, законодавство, поліція, права, публічна адміністрація.*

Derzska V. Yu. Features and types of activities of the National Police of Ukraine as an object of ensuring legality

The article reveals that the activities of the National Police of Ukraine as an object of ensuring legality constitute a set of authorized, lawful and state-regulated actions aimed at the implementation and protection of legal norms in the field of public security, law and order and the protection of human rights and freedoms, because in performing its tasks, the National Police acts not only as a subject of law enforcement, but also as an object of control by the state, society and relevant law enforcement agencies regarding compliance with the law in the process of exercising authority. Legality in this area implies that all administrative, procedural and preventive actions of police officers must be carried out exclusively within the limits of the powers specified by law, in compliance with the principles of proportionality, legal certainty, prevention of abuse of power, as well as respect for the constitutional rights of the individual.

The article determines that the peculiarities of the activities of the National Police of Ukraine as an object of ensuring legality consist in the combination of a wide range of public and governmental powers with a high level of legal responsibility to the state, society and the individual, since the police operates within a clearly defined legal field, where each of its steps is regulated by the norms of the Constitution of Ukraine, sectoral legislation and international legal standards. The specificity of this activity is manifested in its multifunctionality, which includes both the prevention of offenses, maintaining public order, protecting public safety, and the implementation of investigative, administrative, operational-search and law enforcement functions. At the same time, the exercise of police powers is accompanied by special control over the legality of the actions of police officers by state supervisory bodies, judicial institutions, prosecutors and the public, which acts as an important guarantor of compliance with human rights.

The article establishes that the types of activities of the National Police of Ukraine as an object of ensuring legality can be conditionally classified into several main areas. Firstly, this is preventive and prophylactic activity aimed at preventing offenses and eliminating the causes of their occurrence. Secondly, law enforcement activity, which involves the detection, suppression and investigation of criminal and administrative offenses. Thirdly, the security function, which ensures public order in places of mass gathering of people and in emergency situations. Fourthly, activities to ensure road safety, control over compliance with the rules for the operation of vehicles. Fifthly, service activities, which are implemented in the form of providing assistance to citizens, providing home medical care, establishing identity, supporting public interaction. Each of these activities is an integral element of ensuring general legality, stability of law and order and protection of fundamental human rights.

Key words: *administrative regulation, administrative tools, administrative mechanism, administrative and legal support, administrative and legal principles, legality, legislation, police, rights, public administration.*

Актуальність теми. Питання забезпечення законності в діяльності органів Національної поліції України є одним із ключових елементів функціонування правової держави та ефективного механізму захисту прав і свобод людини і громадянина. В умовах демократичного розвитку української державності діяльність поліції виступає важливим інструментом реалізації завдань публічного управління у сфері забезпечення правопорядку, безпеки та прав людини, а відтак забезпечення законності у цій сфері потребує не лише суворого дотримання норм права, а й системного врахування принципів верховенства права, правової визначеності, пропорційності та юридичної відповідальності.

Національна поліція України здійснює багатовекторну діяльність, що охоплює як превентивні, охоронні, так і процесуально-правові функції. Кожен з видів такої діяльності пов'язаний із реалізацією владних повноважень, які мають відповідати встановленим правовим межам та стандартам. Особливої уваги вимагає питання належної організації правового регулювання діяльності поліції, адже ефективність виконання покладених на неї завдань безпосередньо залежить від ступеня дотримання законності у процесі прийняття управлінських рішень, застосування заходів примусу та взаємодії з іншими суб'єктами владних повноважень.

У цьому контексті актуальним є дослідження особливостей та видів діяльності Національної поліції України саме як об'єкта забезпечення законності, що дозволяє визначити специфіку правового статусу органів поліції, проаналізувати напрями їхньої діяльності у світлі дотримання правових норм та сформулювати пропозиції щодо вдосконалення правозастосовної практики.

Огляд останніх досліджень. Адміністративно-правові аспекти діяльності поліції в України ставали предметом досліджень таких вчених, як: В. Авер'янов, О. Бандурка, Ю. Битяк, А. Галай, І. Грицяк, В. Дашутін, О. Дрозд, О. Дьяченко, О. Костюченко, В. Колпаков, В. Куйбіда, С. Максимов, О. Пєтухов, О. Попович, Р. Сербин, С. Серьогін, В. Шкляр та інших.

При цьому, сучасні правові засади поліції, особливо питання, повязані із гарантуванням законності діяльності є особливо важливим в умовах реформування цієї публічної інституції в Україні, що обумовлює важливість відповідних наукових пошуків.

Мета статті полягає у тому, щоб дослідити особливості та види діяльності органів Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності.

Виклад основних положень. Безсумнівно, найширше коло обов'язків щодо забезпечення публічної безпеки та порядку покладено на органи поліції, а це відповідно, збільшує відповідальність означеного органу виконавчої влади перед суспільством. Стабільне та ефективне функціонування Національної поліції України є важливим фактом та необхідною умовою захисту конституційного ладу, забезпечення законності і правопорядку, дотримання прав і свобод людини та громадянина. Суть законності полягає в необхідності суворого, точного і неухильного дотримання всіма без винятку суб'єктами права положень Конституції та законів України, а також приписів інших нормативно-правових актів. Побудова дієвої загальнодержавної системи забезпечення законності вимагає від правоохоронних органів України чіткого визначення державної політики у цій сфері та випереджального реагування на всі динамічні зміни [1].

Калєніченко Л.І. розглядає поняття законності з різних кутів та зазначає, що сутність законності як режиму полягає у тому, що всі суб'єкти права, незалежно від сфери життєдіяльності та виду правового статусу, добросовісно виконують нормативно-правові приписи діючого законодавства. Правовий режим законності є можливим лише за умови реалізації приписів норм права як державою, посадовими особами, державними службовцями, суб'єктами права, які наділені державно-владними повноваженнями, так і суспільством, громадянами, іноземцями, особами без громадянства. Законність (як режим) передбачає дотримання приписів чинного законодавства учасниками суспільних відносин, що виникають і реалізуються у сфері діяльності Національної поліції України. Режим законності у діяльності Національної поліції України передбачає встановлення атмосфери практичного втілення ідеї верховенства права у життя, поваги до законних інтересів прав та свобод громадян. Законність

як принцип права є ідеєю, установкою (є відправною точкою), що закладає основу розвитку і функціонування права. Законність як принцип поведінки суб'єктів права, законність як принцип функціонування державних органів, посадових осіб за своєю сутністю є вимогою добровільного виконання суб'єктами права своїх обов'язків та реалізації ними прав, законних інтересів у межах правової системи [2].

Законність як принцип права у діяльності Національної поліції України передбачає, що працівники Національної поліції України діють на підставі, у межах повноважень та у спосіб, що визначені Конституцією та законами України. Працівники Національної поліції України під час виконання своїх повноважень повинні не лише дотримуватися вимог чинного законодавства, а й забезпечувати режим законності та правопорядку у суспільстві та державі. Режим законності має забезпечуватися законним шляхом, законними методами, способами. Суть законності як методу державного управління полягає в тому, що держава через свої органи управляє суспільством лише правовими засобами і у рамках права. Метод законності проявляється у діяльності державних органів, посадових осіб, і полягає у реалізації ними змісту норм права дозволяючого, забороняючого, зобов'язуючого характеру. Суб'єкти права, наділені державно-владними повноваженнями, з однієї сторони, у межах своєї компетенції мають створювати умови для реалізації громадянами їх прав, законних інтересів та обов'язків, а, з іншої сторони, - у межах своїх повноважень повинні захищати такого роду права, у випадку їх порушення [2].

Тобто, діяльність органів Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності становить собою сукупність уповноважених, правомірних та регламентованих державою дій, спрямованих на реалізацію та охорону правових норм у сфері публічної безпеки, правопорядку та захисту прав і свобод людини, адже виконуючи свої завдання, Національна поліція виступає не лише суб'єктом застосування права, але й одночасно об'єктом контролю з боку держави, суспільства та відповідних органів правопорядку щодо дотримання законності у процесі здійснення владних повноважень. Законність у цій площині передбачає, що усі управлінські, процесуальні та превентивні дії поліцейських мають здійснюватися виключно у межах визначених законом повноважень, із дотриманням принципів пропорційності, правової визначеності, недопущення зловживання владою, а також поваги до конституційних прав особи.

При цьому, характерними ознаками діяльності органів Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності є:

1) Юридична визначеність та нормативна регламентація, оскільки діяльність поліції ґрунтується виключно на положеннях Конституції України, законів України, міжнародних правових актів та підзаконних нормативно-правових актів, що чітко визначають межі, процедури, підстави та форми реалізації поліцейських повноважень.

2) Суспільно-владний характер діяльності, адже органи поліції реалізують делеговані державою владні повноваження, що передбачають право ухвалювати обов'язкові для виконання рішення, застосовувати адміністративний примус, заходи забезпечення безпеки та правопорядку у межах компетенції.

3) Спрямованість на забезпечення прав, свобод та законних інтересів особи, бо згідно норм чинного законодавства ключовим орієнтиром поліцейської діяльності є захист і забезпечення основних прав людини, що передбачає створення безпечних умов життєдіяльності та ефективне реагування на порушення правопорядку.

4) Контрольований характер здійснення функцій, адже діяльність Національної поліції підлягає системному контролю та нагляду з боку уповноважених державних органів, судових інституцій, органів прокуратури, а також громадському контролю, що забезпечує запобігання зловживанню владними повноваженнями.

5) Забезпечення балансу публічного інтересу і законності методів діяльності, оскільки реалізація поліцейських функцій повинна здійснюватися з дотриманням принципів правомірності, пропорційності, обґрунтованості застосування заходів впливу, недопущення надмірного обмеження прав та свобод особи під час забезпечення публічного порядку.

Як зазначають вітчизняні дослідники М. Гурковський і С. Єсімов, діяльність поліції із захисту прав і свобод людини пронизує цілісний комплекс покладених на неї завдань, зумовлюючи і конкретизуючи їх, а всі завдання загалом виступають як похідні від головного завдання – захисту прав і свобод людини та суспільства [3, с. 173].

Дійсно, аналізуючи Закон України «Про Національну поліцію»? можна стверджувати, що основною метою роботи цієї державної інституції є забезпечення прав і свобод людини, захист інтересів суспільства і держави, протидія злочинності та підтримка національної безпеки України [4].

Як уточнює З. Кісіль, діяльність Національної поліції, зокрема, спрямовано на посилення законності і комунікативно-правової культури органу поліції завдяки удосконаленню підходів до організації правозахисної діяльності. Суттєвим завданням поліцейської діяльності визначено й сприяння державотворенню, зміцнення службової дисципліни, контролю і відповідальності [5, с. 123]. Слід наголосити, що робота Національної поліції має забезпечувати тісну взаємодію з громадою у напрямі надання послуг із допомоги особам, які внаслідок соціально- економічних або особистісно-психологічних причин чи складних життєвих ситуацій її потребують [4].

Відповідно до приписів Закону України «Про Національну поліцію», поліція відповідно до покладених на неї завдань, зокрема [4]: 1) здійснює превентивну та профілактичну діяльність, спрямовану на запобігання вчиненню правопорушень; 2) виявляє причини та умови, що сприяють вчиненню кримінальних та адміністративних правопорушень, вживає у межах своєї компетенції заходів для їх усунення; 3) вживає заходів з метою виявлення кримінальних, адміністративних правопорушень; припиняє виявлені кримінальні та адміністративні правопорушення; 4) вживає заходів, спрямованих на усунення загроз життю та здоров'ю фізичних осіб і публічній безпеці, що виникли внаслідок учинення кримінального, адміністративного правопорушення; 5) здійснює своєчасне реагування на заяви та повідомлення про кримінальні, адміністративні правопорушення або події; 5-1) здійснює екстрені комунікації за телефонним номером 102, оброблення та використання інформації, переданої поліції постачальниками електронних комунікаційних мереж та/або послуг у випадках та порядку, передбачених Законом України «Про електронні комунікації»; 6) здійснює досудове розслідування кримінальних правопорушень у межах визначеної підслідності; 7) розшукує осіб, які переховуються від органів досудового розслідування, слідчого судді, суду, ухиляються від виконання кримінального покарання або від виконання обов'язків, визначених законом для суб'єктів пробації, пропали безвісти, та інших осіб у випадках, визначених законом; 8) у випадках, визначених законом, здійснює провадження у справах про адміністративні правопорушення, приймає рішення про застосування адміністративних стягнень та забезпечує їх виконання; 9) доставляє у випадках і порядку, визначених законом, затриманих осіб, підозрюваних у вчиненні кримінального правопорушення, та осіб, які вчинили адміністративне правопорушення; 10) вживає заходів для забезпечення публічної безпеки і порядку на вулицях, площах, у парках, скверах, на стадіонах, вокзалах, в аеропортах, морських та річкових портах, інших публічних місцях; 11) регулює дорожній рух та здійснює контроль за дотриманням Правил дорожнього руху його учасниками та за правомірністю експлуатації транспортних засобів на вулично-дорожній мережі; 12) здійснює супроводження транспортних засобів у випадках, визначених законом; 13) видає відповідно до закону дозволи на рух окремих категорій транспортних засобів; у випадках, визначених законом, видає та погоджує дозвільні документи у сфері безпеки дорожнього руху; 14) вживає всіх можливих заходів для надання домедичної допомоги особам, які постраждали внаслідок кримінальних чи адміністративних правопорушень, нещасних випадків, а також особам, які опинилися в ситуації, небезпечній для їхнього життя чи здоров'я; 15) вживає заходів для визначення осіб, які не здатні через стан здоров'я, вік або інші обставини повідомити інформацію про себе; встановлює особу за невпізнаним трупом; здійснює відбір біологічного матеріалу осіб та встановлює його генетичні ознаки (геномну інформацію) у випадках, передбачених законодавством; 16) забезпечує безпеку взятих під захист осіб на підставах та в порядку, визначених законом [4].

Таким чином, особливості діяльності органів Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності полягають у поєднанні широкого спектра публічно-владних повноважень із високим рівнем правової відповідальності перед державою, суспільством та особою, оскільки поліція функціонує у межах чітко визначеного правового поля, де кожен її крок регламентований нормами Конституції України, галузевого законодавства та міжнародних правових стандартів. Специфіка цієї діяльності виявляється у її багатофункціональності, яка охоплює як профілактику правопорушень, підтримання публічного порядку, охорону громадської безпеки, так і здійснення слідчої, адміністративної, оперативно-розшукової та правозастосовної функцій. Водночас, здійснення поліцейських повноважень супроводжується особливим контролем законності дій працівників поліції з боку державних органів нагляду, судових інституцій, органів прокуратури та громадськості, що виступає важливим гарантом дотримання прав людини.

В свою чергу, види діяльності Національної поліції України як об'єкта забезпечення законності умовно можна класифікувати на кілька основних напрямів. По-перше, це превентивно-профілактична діяльність, що спрямована на запобігання правопорушенням та усунення причин їх виникнення. По-друге, правоохоронна діяльність, яка передбачає виявлення, припинення та розслідування кримінальних і адміністративних правопорушень. По-третє, охоронна функція, що забезпечує публічний порядок у місцях масового перебування людей та в умовах надзвичайних ситуацій. По-четверте, діяльність із забезпечення безпеки дорожнього руху, контролю за дотриманням правил експлуатації транспортних засобів. По-п'яте, сервісна діяльність, що реалізується у формі надання допомоги громадянам, забезпечення домедичної допомоги, встановлення особи, підтримки громадської взаємодії. Кожен із цих видів діяльності є невід'ємним елементом забезпечення загальної законності, стабільності правопорядку та захисту основоположних прав людини.

Список використаних джерел:

1. Чорноус В.О. Роль Національної поліції України у забезпеченні безпеки та правопорядку серед населення. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави. 2020. URL: https://dspace.univd.edu.ua/server/api/core/bitstreams/29c2df60-f1e8-4175-b5b6-1372ad44333e/content

2. Калєніченко Л.І. Сутність законності в організації та діяльності Національної поліції України. Правоохоронна функція держави: теоретико-методологічні та історико-правові проблеми. Харків. 2019. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/17_05_2019/pdf/42.pdf

3. Гурковський М.П., Єсімов С.С. Основні форми та методи діяльності поліції у сфері забезпечення прав людини та громадянина України. Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. 2016. №4. С. 171–186.

4. Про Національну поліцію: Закон України від 02.07.2015 №580-VIII. *Відомості Верховної Ради*, 2015, № 40-41, ст. 379. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/580-19

5. Кісіль З.Р. Адміністративно-правовий статус працівника міліції як фактор протидії професійній деформації. Південноукраїнський правничий часопис, 2008. № 2. С. 123–126. 6.

СОЛОМАТІНА О. С.,
аспірантка
(Харківський національний університет внутрішніх справ)

УДК 343.98(477)
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.100

ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ В ХОДІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ

Розглянуто питання організації взаємодії слідчих та оперативних підрозділів в ході розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми. Зазначено, що роль взаємодії слідчих з оперативними підрозділами Національної поліції України у вирішенні завдань щодо розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, обумовлена їх безпосередніми завданнями протидії загально-кримінальній злочинності. Охарактеризовано погляди вітчизняних науковців щодо визначення поняття та сутності взаємодії. Проаналізовано наукові доробки вчених щодо теоретичних та практичних проблем взаємодії. Визначено стан правового регулювання взаємодії підрозділів Національної поліції України. Акцентовано увагу на основних положеннях законодавства та нормативних актів щодо завдань, принципів та форм взаємодії при розслідуванні незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми. Охарактеризовано процесуальні та організаційні форми взаємодії слідчих та оперативних підрозділів. Наголошено, що на відомчому рівні центральне місце в організації взаємодії при розслідуванні злочинів посідає слідчий, який здійснює процесуальні й координуючі функції. Розглянуто особливості взаємодії у складі слідчо-оперативних груп з працівниками: оперативних підрозділів, спеціалістами-криміналістами органів досудового розслідування, експертних підрозділів НДЕКЦ МВС України, оперативно-технічних підрозділів, з дільничними офіцерами, кінологами та ін. Акцентовано увагу на взаємодії в період діяльності слідчо-оперативних груп на початковому етапі розслідування, в ході проведення слідчих (розшукових) дій: огляду місця події, допитів, обшуків, впізнання та інших. Окреслено особливості використання спеціальних знань за допомогою спеціалістів-криміналістів та експертів. Визначено, що слідчі взаємодіють з усіма підрозділами Національної поліції України, зокрема: оперативної служби, оперативно-технічних заходів, стратегічних розслідувань, підрозділами по боротьбі з кіберзлочинністю, по боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів та ін. Акцентовано увагу на необхідності взаємодії при підготовці та проведенні негласних слідчих (розшукових) дій таких, як: аудіоконтроль особи; контроль за телефонними розмовами; зняття інформації з каналів зв'язку; обстеження публічно недоступних місць, житла чи іншого володіння особи шляхом негласного проникнення в них; відеоконтроль особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; зняття інформації з електронних інформаційних мереж; аудіо- та відеоконтроль місця. Висвітлена роль прокуратури в організації координації діяльності правоохоронних органів та здійсненні процесуального керівництва в ході кримінального провадження.

Ключові слова: *взаємодія, досудове розслідування, незаконне заволодіння транспортними засобами, неповнолітні, слідчі та оперативні підрозділи, злочини.*

Solomatina O. S. Interaction between investigative and operational units during the investigation of illegal possession of vehicles committed by minors

The issue of organizing the interaction of investigative and operational units during the investigation of illegal possession of vehicles committed by minors is considered. It is noted that the role of interaction of investigators with operational units of the National Police of Ukraine in solving tasks related to the investigation of illegal possession of vehicles committed by minors is determined by their direct tasks of combating general criminal crime. The views of domestic scientists on the definition of the concept and essence of interaction are characterized. The scientific achievements of scientists on theoretical and practical problems of interaction are analyzed. The state of legal regulation of interaction of units of the National Police of Ukraine is determined. Attention is focused on the main provisions of legislation and regulatory acts regarding the tasks, principles and forms of interaction in the investigation of illegal possession of vehicles committed by minors. The procedural and organizational forms of interaction between investigative and operational units are characterized. It is emphasized that at the departmental level, the central place in the organization of interaction during the investigation of crimes is occupied by the investigator, who performs procedural and coordinating functions. The features of interaction within investigative and operational units with employees of: operational units, forensic specialists of pre-trial investigation bodies, expert units of the Scientific Research Expert and Criminalistic Center of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine, operational and technical units, with district officers, canine units, etc. are considered. Attention is focused on interaction during the activity of investigative and operational units at the initial stage of the investigation, during the conduct of investigative (search) actions: inspection of the scene of the incident, interrogations, searches, identification, etc. The features of the use of special knowledge with the help of forensic specialists and experts are outlined. It was determined that investigators interact with all units of the National Police of Ukraine, in particular: operational service, operational and technical measures, strategic investigations, units for combating cybercrime, for combating illicit drug trafficking, etc. Attention is focused on the need for interaction in the preparation and conduct of covert investigative (search) actions such as: audio surveillance of a person; monitoring of telephone conversations; extracting information from communication channels; examination of publicly inaccessible places, housing or other possessions of a person by secretly entering them; video surveillance of a person; determining the location of a radio-electronic device; extracting information from electronic information networks; audio and video surveillance of a place. The role of the prosecutor's office in organizing the coordination of the activities of law enforcement bodies and implementing procedural guidance during criminal proceedings is highlighted.

Key words: *interaction, pre-trial investigation, illegal possession of vehicles, minors, investigative and operational units, crimes.*

Постановка проблеми. В сучасних умовах протидія незаконним заволодінням транспортними засобами залишається одним із пріоритетних і водночас складних завдань, що ставиться перед підрозділами Національної поліції України. Вирішення цього завдання можливе лише за умови спільної та злагодженої роботи органів і підрозділів, найголовнішою функцією яких є виявлення та розслідування кримінальних правопорушень [1, с. 8]. Відповідно до нормативних актів це завдання «досягається шляхом поєднання зусиль усіх органів та підрозділів поліції, забезпечення належного рівня їх взаємодії відповідно до вимог законодавства щодо отримання, збирання, накопичення та використання інформації про осіб, які вчинили кримінальні правопорушення, а також про події і факти, які можуть сприяти їх розслідуванню

і розкриттю, що є невід'ємним завданням для всіх працівників поліції» [2]. Важлива роль у вирішенні завдань щодо розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, належить взаємодії слідчих з оперативними підрозділами Національної поліції України, оскільки це обумовлено їх безпосередніми цілями протидії загально-кримінальній злочинності. Для ефективного розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, необхідна спільна, чітка, узгоджена діяльність правоохоронних органів, оскільки одних лише зусиль слідчих підрозділів не завжди достатньо для вирішення цього завдання. Відомо, що правильно організований зв'язок, своєчасний обмін інформацією, чіткий розподіл обов'язків, кінцевою метою яких є досягнення позитивного результату, дозволяє отримати його швидше і з меншими витратами сил і засобів. Тому, швидке виявлення і розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, можливо лише при належній організації спільної діяльності, що передбачена законодавчими та відомчими нормативними актами.

Мета дослідження. Метою статті є висвітлення проблемних питань правового регулювання, організації і тактики взаємодії підрозділів Національної поліції України під час розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, а також визначення напрямків підвищення її ефективності в розкритті та розслідуванні зазначених кримінальних правопорушень.

Стан опрацювання проблематики. У юридичній літературі проблемні питання взаємодії слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України між собою та з іншими підрозділами правоохоронних органів, що протидіють злочинності, досліджувалися багатопланово такими науковцями як: О. О. Алексєєв, О. М. Бандурка, М. В. Борисенко, Є. Ю. Бузоверя, В. К. Весельський, А. Ф. Волобуєв, М. Л. Грібов, В. А. Журавель, М. П. Климчук, В. О. Коновалова, М. В. Корнієнко, В. О. Коновалова, Д. А. Патрелюк, С. Є. Петров, В. Д. Пчолкін, В. В. Пясковський, М.В. Салтевський, В. В. Седакова, С.Р. Тагієв, В. В. Тіщенко, О. В. Федосова, М. С. Цуцкірідзе, К. О. Чаплинський, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітько, О. О. Юхно та інші. Науковці вважають, що питання взаємодії у протидії злочинності мають міждисциплінарний характер. Останнім часом значна увага цим питанням приділяється фахівцями в галузях кримінального процесу, криміналістики й оперативно-розшукової діяльності.

Вчені-криміналісти, серед яких В. А. Журавель, В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько та інші, вважають, що «взаємодія – це одна з форм організації розслідування. Взаємодія правоохоронних та інших державних органів і службових осіб під час розкриття та розслідування злочинів – це узгоджена діяльність різноманітних ланок однієї або кількох організованих систем, спрямована на досягнення спільної мети з найменшими затратами сил, засобів і часу» [3, с. 429]. На думку М. В. Салтевського, у криміналістичному аспекті «взаємодію можна інтерпретувати як: а) погоджену діяльність двох і більше суб'єктів, що вирішують ту саму проблему (завдання) різними методами і засобами правоохоронних органів, суб'єкти яких здійснюють розкриття і розслідування злочинів; б) організаційно-тактичний прийом одержання нового знання, одержати яке окремо кожному суб'єкту взаємодії не завжди вдається; в) організаційно-розпорядчу діяльність, засновану на взаємній довірі сторін, об'єднаних єдиним завданням розкриття і розслідування злочинів і боротьби із злочинністю взагалі» [4, с. 441-442]. Інші вчені криміналісти під взаємодією розуміють «процес спільної діяльності двох або більше суб'єктів, які здійснюють вплив один на одного, що змінює якісні характеристики діяльності кожного з них, та який в умовах взаємозв'язку пов'язує їх між собою для досягнення спільної мети» [5, с. 59].

К. О. Чаплинський і М. М. Єфімов визначають взаємодію органів досудового розслідування та оперативних підрозділів «як засновану на нормативно-правових актах, а також узгоджену за метою та умовами, діяльність незалежних один від одного в адміністративному відношенні окремих підрозділів, яка відображається в максимально ефективному поєднанні властивих їм методів та засобів, що спрямовані на попередження і розслідування протиправних діянь під єдиним управлінням уповноваженої особи» [6, с. 630-633]. М. В. Борисенко

вважає, що «під взаємодією слідчого з підрозділами та службовими особа органів Національної поліції України розуміється узгоджена, підпорядкована єдиному задуму діяльність, яку здійснюють шляхом використання оптимальних та притаманних суб'єктам взаємодії засобів і методів з метою найбільш ефективного вирішення завдань, що виникають під час виявлення та розслідування кримінальних правопорушень» [7, с. 67].

Аналіз наукових праць зазначених та інших вчених свідчить про те, що характер і сутність взаємодії слідчих та оперативних підрозділів зумовлюється їх формами [8, с. 61; 9, с. 249]. Форми взаємодії – це способи співробітництва, що забезпечують узгоджений характер діяльності, конкретні способи зв'язку між взаємодіючими суб'єктами, які прийнято поділяти на процесуальні і організаційні [10, с. 125].

До процесуальних форм взаємодії слід віднести: надання слідчому матеріалів, зібраних під час оперативно-розшукової діяльності, для вирішення питання щодо відкриття кримінального провадження; виконання доручень слідчого щодо проведення першочергових слідчих (розшукових) дій; виконання оперативним підрозділом доручень слідчого щодо проведення негласних слідчих (розшукових) дій; проведення заходів за дорученням слідчого щодо встановлення місця перебування особи, яка ухиляється від притягнення до кримінальної відповідальності.

Найбільш поширеними організаційними формами взаємодії слідчих і оперативних підрозділів в ході розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми є: «ознайомлення слідчого з оперативними матеріалами в межах, установлених КПК України та відомчими нормативними актами; спільне обговорення й оцінка даних, отриманих у результаті документування за оперативно-розшуковими справами; спільне планування гласних та негласних слідчих (розшукових) дій і тактичних операцій, спрямованих на виявлення доказової інформації; спільна діяльність слідчих та оперативних підрозділів після реєстрації матеріалів в Єдиному реєстрі досудових розслідувань, на первісному і наступних етапах розслідування; створення слідчо-оперативної групи за конкретним кримінальним провадженням; взаємний обмін усною і письмовою інформацією з питань, що стосуються їхньої діяльності; спільні виїзди для проведення гласних та негласних слідчих (розшукових) дій тощо» [11, с. 98].

Водночас, Ю. М. Чорноус звертає увагу, що «в сучасних умовах «спостерігається активізація багатосторонньої взаємодії (співробітництва) уповноважених службових осіб, що здійснюється у різних формах. Однак під час практичної реалізації поставлених завдань вони зіштовхуються з наявністю проблемних питань, які стосуються правового, організаційного, криміналістичного, матеріального, технічного, кадрового забезпечення та іншого характеру. Безумовно, ці проблемні питання заслуговують додаткового розгляду» [12, с. 232].

Виклад основного матеріалу. Стосовно правової регламентації слід зазначити, що термін «взаємодія» застосовується в законах України «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» та в Кримінальному процесуальному кодексі України (далі – КПК України) [13; 14; 15], а також у відомчих нормативних актах. Так, згідно з Інструкцією з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України, затвердженою наказом МВС України від 07.07.2017 № 575 (далі - Інструкція), «основним завданням взаємодії органів досудового розслідування Національної поліції України з іншими структурними підрозділами апарату центрального органу управління поліцією, міжрегіональними територіальними органами Національної поліції та їх територіальними (відокремленими) підрозділами, територіальними органами поліції та їх територіальними (відокремленими) підрозділами є запобігання кримінальним правопорушенням, їх виявлення та розслідування, притягнення до встановленої законодавством відповідальності осіб, які їх учинили, відшкодування завданої кримінальними правопорушеннями шкоди, відновлення порушених прав та інтересів фізичних і юридичних осіб» [16].

В Інструкції наведено алгоритм дій працівників поліції, після надходження до підрозділу поліції інформації про вчинення кримінального правопорушення, зокрема, і незаконного

заволодіння транспортним засобом. Він передбачає після внесення інформації до ЄРДР здійснення комплексу першочергових заходів та невідкладних слідчих (розшукових) дій, у тому числі за дорученням слідчого, спрямованих на встановлення особи, яка вчинила кримінальне правопорушення, та з'ясування всіх обставин події.

Слід погодитись з М. П. Климчук, що за таким алгоритмом «взаємодія: надає діяльності суб'єктів цілеспрямований характер; дає можливість зосередити зусилля на найбільш актуальних поточних і перспективних завданнях виявлення, розслідування і розкриття конкретного кримінального правопорушення; допомагає визначити шляхи і засоби досягнення поставленої мети і створює умови для ефективного використання сил і засобів, якими розташовують взаємодіючі суб'єкти; сприяє найбільш раціональному використанню робочого часу, позитивно впливає на стиль роботи взаємодіючих сторін; нормалізує психологічну міжособистісну ситуацію» [17, с. 54].

Згідно Інструкції до цього алгоритму входять «першочергові заходи та невідкладні слідчі (розшукові) дії, які можуть передбачати: проведення огляду місця події; переслідування і затримання правопорушників за слідами або указаними потерпілими і очевидцями напрямками переміщення правопорушника, або за результатами роботи службового собаки, організація загороджувальних заходів, у тому числі в місцях можливого перебування або появи правопорушників; проведення розшукових заходів у місцях перебування осіб, схильних до вчинення правопорушень (у тому числі збуту викраденого майна); виявлення свідків та очевидців події, опитування з цією метою осіб, які проживають або працюють поблизу місця вчиненого діяння, а також осіб, які могли перебувати на можливих шляхах руху правопорушника до та від місця події; установлення базових станцій операторів мобільного (рухомого) зв'язку, що обслуговують територію, на якій знаходиться місце вчинення злочину, та можливих напрямків руху особи, яка його вчинила, а також інших місць з урахуванням обставин кримінального правопорушення; проведення подвірного обходу для збирання відомостей про подію, обстеження місцевості в районі вчинення кримінального правопорушення, виявлення загублених, викинутих правопорушником знарядь учиненого діяння, інших предметів, отримання додаткової інформації про подію та осіб, які вчинили кримінальне правопорушення; орієнтування особового складу органів та підрозділів поліції на території обслуговування, на якій учинено кримінальне правопорушення, та суміжних територіях, а також (за необхідності) представників громадськості та ін. [16].

У зв'язку з цим, слід зауважити, що згідно з КПК України центральне місце в організації розслідування злочинів посідає слідчий, який здійснює процесуальні й координуючі функції взаємодії. Це передбачено його процесуальним статусом. Чинне кримінальне процесуальне законодавство надає слідчому право у справах, що знаходяться у його провадженні, доручати проведення слідчих (розшукових) та негласних слідчих (розшукових) дій оперативним підрозділам (п. 3 ч. 2 ст. 40 КПК України) [15]. Процесуальні й координуючі функції взаємодії проявляються в організації слідчим ефективної діяльності слідчо-оперативної групи (далі – СОГ).

Завданням СОГ є виявлення, фіксація, вилучення та пакування слідів кримінального правопорушення, речових доказів, установлення свідків та потерпілих, з'ясування обставин кримінального правопорушення, що мають значення для всебічного, повного і неупередженого їх дослідження та встановлення осіб, які його вчинили [16].

Особливо важливу роль взаємодія в період діяльності СОГ відіграє на початковому етапі розслідування, в ході проведення слідчих (розшукових) дій: огляду місця події, обшуків, допитів, впізнання та інших. Тому, прибувши на місце події слідчому (залежно від слідчої ситуації, що склалася) необхідно отримати первинну інформацію щодо незаконного заволодіння транспортним засобом і організувати роботу членів СОГ щодо виявлення та фіксації доказів та встановлення особи злочинця [18, с. 137-138].

В контексті наведеного, слід погодитись з позицією Д. А. Патрелюка, щодо важливості детального допиту потерпілого на початковому етапі розслідування незаконного заволодіння транспортними засобами, вчиненими неповнолітніми. Він вважає, що «до числа

першочергових слідчих (розшукових) дій, безумовно, варто віднести допит потерпілого. У процесі допиту потерпілого може бути уточнена й конкретизована первісна інформація про автомашину, її зовнішні особливості, устаткування салону, наявність у ній речей потерпілого. Особливо варто приділяти увагу більш повному описові предметів, що перебувають у машині, що дозволить надалі довести винність підозрюваного у незаконному заволодінні [19, с. 37].

Результати, отримані в процесі огляду місця події, допиту потерпілого й можливих очевидців злочину, дозволяють висунути версії про незаконне заволодіння транспортним засобом, що вчинене неповнолітніми, які повинні бути внесені у спільний план слідчих (розшукових) дій та інших заходів, складений за участі слідчого і працівників кримінальної поліції.

Паралельно проводиться робота з виявлення викраденого транспорту. При цьому слід пам'ятати, що неповнолітні, втамувавши свою жагу до керування, найчастіше залишають машину неподалік від місця свого проживання. Як відомо, незаконне заволодіння транспортним засобом найчастіше вчиняється підлітками, котрі проживають неподалік від місця його стоянки, в нічний час та, як правило, під впливом алкогольних чи наркотичних речовин. Для перевірки висунутих версій щодо осіб, котрі можуть бути причетними до злочину, необхідно повніше використовувати інформацію, отриману від дільничного офіцера поліції та співробітників ювенальної превенції, котрі у своєму розпорядженні мають великий масив відомостей про дітей, які мають пристрасть до транспортних засобів та схильні до вчинення незаконних заволодінь. Це дозволить значно збільшити обсяг орієнтуючої інформації, забезпечити максимальний пошуковий ефект, який сприятиме встановленню й затриманню підлітків, що вчинили злочин, та розшуку викраденого транспортного засобу» [19, с. 86-87].

З метою одержання допомоги з питань, що потребують спеціальних знань, слідчий для участі в огляді місця події може залучити спеціалістів-криміналістів органів досудового розслідування Національної поліції України й Експертної служби МВС України. Згідно ч. 1 ст. 71 КПК України «спеціалістом у кримінальному провадженні є особа, яка володіє спеціальними знаннями та навичками і може надавати консультації, пояснення, довідки, висновки та інші документи під час досудового розслідування і судового розгляду з питань, що потребують відповідних спеціальних знань і навичок» [15]. В процесі взаємодії зі слідчим, відповідно до ч. 2 ст. 71 КПК України «спеціаліст може бути залучений для надання безпосередньої технічної допомоги (фотографування, складення схем, планів, креслень, відбір зразків для проведення експертизи тощо)…» [15]. Наприклад, «його участь у проведенні огляду також буде доцільною в ситуаціях, коли злочин учинено з проникненням у гараж чи інше приміщення, де знаходився викрадений транспортний засіб, що передбачає збереження запахових слідів з метою подальшої перевірки версій стосовно дій конкретних осіб, місць перебування учасників події, їхньої кількості і ролей, причетності до вчинення злочину конкретної особи тощо» [18, с. 142].

В ході розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами виникає необхідність у взаємодії з оперативними підрозділами кримінальної поліції. У процесі такої взаємодії оперативні працівники надають допомогу слідству у: виявленні очевидців і свідків; збереженні і забезпеченні і захисту носіїв доказової інформації; встановленні всіх учасників групи неповнолітніх й епізодів злочинної діяльності, одержанні доказів їхньої провини; перевірці причетності підозрюваних до вчинення нерозкритих злочинів; виявленні намірів підозрюваних та їхніх зв'язків щодо здійснення протидії слідству; забезпеченні захисту учасників кримінального процесу, попередженні протиправних дій з боку обвинувачених та їхнього оточення; визначенні оптимального часу і тактики проведення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій; своєчасному реагуванні на спроби уникнення підозрюваних від притягнення до кримінальної відповідальності. Слідчі доручають працівникам кримінальної поліції перевірку окремих фактів причетності до злочину неповнолітніх осіб: з'ясування способу їхнього життя, зв'язків, визначення місця їх перебування, затримання злочинців, виявлення свідків, проведення обшуків як під керівництвом слідчого, так і за його дорученням.

Науковці звертають увагу, що взаємодія оперативних працівників зі слідчими потребує врахування специфіки вчинення незаконних заволодінь транспортними засобами та визначення системи проведення першочергових слідчих (розшукових) дій та їх техніко-криміналістичного забезпечення. На стадії підготовки та здійснення слідчих (розшукових) і негласних слідчих (розшукових) дій найбільш важливими формами взаємодії є стійкий взаємний зв'язок і постійний обмін інформацією. Вдало організоване проведення комплексу гласних та негласних слідчих (розшукових) дій, у відповідності до діючих нормативно-правових актів, дозволяє виявити й інші епізоди злочинів, окрім тих, що розслідуються у кримінальному провадженні [20, с. 97; 21].

Акцентуємо увагу на тому, що слідчі підрозділи тісно взаємодіють з усіма підрозділами Національної поліції, зокрема, оперативною службою; підрозділами оперативно-технічних заходів; протидії наркозлочинності; кіберполіції, а також внутрішньої безпеки. Важлива роль у вирішенні завдань ефективної протидії незаконним заволодінням транспортними засобами, що вчиняються неповнолітніми належить взаємодії слідчих з підрозділами кримінальної поліції і Департаментом оперативної служби.

М. С. Цуцкірідзе з цього приводу стверджує, що під час взаємодії слідчих підрозділами оперативної служби основними завданнями останньої є: «участь у проведенні негласних слідчих (розшукових) дій відповідно до вимог статті 269 КПК України; проведення підрозділами Національної поліції України заходів, направлених на збір інформації щодо підготовки особою або групою осіб тяжкого або особливо тяжкого злочину, а також для отримання відомостей, які вказують на ознаки такого злочину; надання практичної допомоги в реалізації оперативно-розшукових справ відносно осіб, які переховуються від слідства й суду за вчинення тяжких та особливо тяжких злочинів, засуджених, що ухиляються від відбуття покарання за такі злочини» [22, с. 14].

У ході виявлення та розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, що вчиняються неповнолітніми, візуальне спостереження за особою проводиться для пошуку, фіксації та перевірки відомостей про факти вчинення кримінальних правопорушень. Підрозділи оперативної служби залучаються для проведення візуального спостереження за особою на підставі ухвали слідчого судді, а у випадках проведення негласної слідчої (розшукової) дії до постановлення ухвали слідчого судді (ст. 250 КПК України) – за постановою слідчого, прокурора. У дорученнях відповідно до положень ч. 1 ст. 269 КПК вказується інформація про необхідність проведення візуального спостереження з використанням відеозапису, фотографування, спеціальних технічних засобів для спостереження або без них. У разі необхідності виконання доручення або завдання з використанням спеціальних технічних засобів для спостереження, до доручень та завдань додаються електронні носії інформації, зареєстровані згідно з вимогами секретного діловодства, для збереження додатків за результатами проведення негласної слідчої (розшукової) дії [23, с. 323].

На думку М. Л. Грібова, «візуальне спостереження є одним з ефективних засобів інформаційно-пізнавальної діяльності для пошуку і фіксації фактичних даних про протиправні діяння окремих осіб і груп, щодо яких є інформація про незаконне заволодіння автотранспортом, відповідальність за які передбачена КК України. Аналіз практики свідчить, що при розкритті незаконного заволодіння автотранспортними засобами з подальшим поверненням їх власнику за викуп, доцільно візуальне спостереження комбінувати зі зняттям інформації з транспортних телекомунікаційних мереж (ст. 263 КПК України) та іншими НСРД [24, с. 73].

В структурі Національної поліції України до підрозділів, які безпосередньо проводять НСРД, належать підрозділи Департаменту оперативно-технічних заходів (ДОТЗ). Взаємодія слідчих з підрозділами ДОТЗ, що залучаються до проведення таких заходів, здійснюється відповідно до чинного законодавства та відомчих нормативно-правових актів [25]. З метою розкриття та розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, що вчиняються неповнолітніми, доцільно проводити такі НСРД як: аудіоконтроль особи; контроль за телефонними розмовами; зняття інформації з каналів зв'язку; обстеження публічно недоступних

місць, житла чи іншого володіння особи шляхом негласного проникнення в них; відеоконтроль особи; установлення місцезнаходження радіоелектронного засобу; зняття інформації з електронних інформаційних мереж; аудіо- та відеоконтроль місця.

Враховуючи викладене, під взаємодією підрозділів Національної поліції України в ході розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, вчинених неповнолітніми, слід розуміти засновану на чинному законодавстві сумісну діяльність спеціально уповноважених суб'єктів щодо належного застосування сил та засобів, з метою виявлення ознак правопорушень та створення оптимальних умов для подальшого повного й об'єктивного процесу досудового розслідування.

Висновки. У підсумку слід зазначити, що взаємодія слідчих та оперативних підрозділів є найбільш поширеним та важливим видом спільної діяльності, що і є необхідною передумовою успіху у виявленні та розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, що вчиняються неповнолітніми. Цілком логічно, що для ефективного розслідування злочинів необхідна спільна, чітка, узгоджена діяльність всіх підрозділів кримінальної поліції, оскільки одних лише зусиль слідчих підрозділів не завжди достатньо для організації досудового розслідування. У зв'язку із цим потребують постійної уваги і удосконалення питання взаємодії в діяльності підрозділів Національної поліції України, зокрема, при розслідуванні незаконних заволодінь транспортними засобами, що вчиняються неповнолітніми.

Список використаних джерел:

1. Взаємодія учасників кримінального провадження під час досудового розслідування: правові аспекти та основні форми : навч. посіб. / кол. авт. ; за заг. ред. В. В. Сокуренка ; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Вид. 3-тє, допов. і перероб. Харків : ХНУВС, 2024. 208 с.

2. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: Наказ МВС України від 07.07.2017 року №575. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text

3. Криміналістика: підруч. / В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін. / за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид., переробл. і допов. К. : ін. Юре, 2016. 640 с.

4. Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі) : підручник. К.: Кондор, 2008. 588 с.

5. Алексєєв О. О. Розслідування окремих видів злочинів : навч. посібник. / О. О. Алексєєв, В. К. Весельський, В. К. Пясковський. 2-ге вид. перероб. та доп. К. : Центр учбової літератури, 2014. 320 с.

6. Чаплинський К. О., Єфімов М. М. *Наукові* диспути щодо сутності взаємодії органів досудового розслідування та оперативних підрозділів кіберполіції у процесі доказування при розслідування злочинів у сфері інтелектуальної власності. *Юридичний науковий електронний журнал*. № 4, 2023. С. 630-633.

7. Борисенко М.В. Взаємодія слідчого з оперативними та іншими підрозділами органів Національної поліції під час досудового розслідування: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09. К., 2021. 260 с.

8. Взаємодія слідчих та оперативних підрозділів під час досудового розслідування : навч. посіб. / Р. І. Благута, М. П. Климчик, В. М. Сакал, М. С. Цуцкірідзе. Львів : ЛьвДУВС, 2014. 216 с.

9. Чаплинський К. О. Проблемні питання взаємодії слідчих та оперативних підрозділів Національної поліції України під час розслідування кримінальних правопорушень. *Вісник ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка*. 2022. Вип.4 (100). С. 247-258.

10. Борисенко М. В. Види та форми взаємодії слідчого з посадовими особами та підрозділами органів Національної поліції. *Knowledge. Education. Law. Management.* 2020. № 3 (31). С. 124–129.

11. Федосова О. В. Організація взаємодії слідчих та оперативних підрозділів під час досудового розслідування. *Оперативно-розшукова діяльність та кримінальний процес: теоретико-праксеологічний дискурс щодо їх співвідношення в умовах реформування органів внутрішніх справ України* : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (м. Одеса 22-23 квітня 2015 року) / ОДУВС. Одеса. 2015. С. 98-99.

12. Чорноус Ю. М. Особливості взаємодії при розслідуванні злочинів міжнародного характеру. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 231–237. С. 232

13. Про оперативно-розшукову діяльність : закон України від 18 лютого 1992 р. №2135–XII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.*URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2135-12#Text

14. Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю : закон України від 30 червня 1993 р. №3341–XII. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3341-12#Text

15. Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13 квітня 2012 року № 4651-VI. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.*URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651-17

16. Про затвердження Інструкції з організації взаємодії органів досудового розслідування з іншими органами та підрозділами Національної поліції України в запобіганні кримінальним правопорушенням, їх виявленні та розслідуванні: наказ МВС України від 07.07.2017 року №575. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0937-17#Text

17. Климчук М. П. Виконання доручень, як форма взаємодії слідчих та оперативних підрозділів. *Вісник кримінального судочинства*. 2015. Вип. № 1. С. 292-296.

18. Протидія незаконному заволодінню транспортними засобами підрозділами Національної поліції України: практичний порадник з елементами інтерактивних технологій / Бондар В. С., Бочковий О. В., Дудоров О. О., Кривонос М. В., Скляніченко Д. В. та ін. / за ред. д-ра юрид. наук, проф., заслуженого діяча науки і техніки України О. О. Дудорова. Сєвєродонецьк: РВВ ЛДУВС ім. Е.О. Дідоренка, 2020. 311 с.

19. Патрелюк Д. А. Розслідування незаконних заволодінь транспортними засобами, що вчиняються неповнолітніми : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Донецьк. юрид. ін-т МВС України. Донецьк, 2014. 250 с.

20. Пчолкін В. Д. Взаємодія слідчих та працівників оперативних підрозділів під час розслідування злочинів. *Теорія та практика судової експертизи та криміналістики* : зб. наук. праць. Харків : Право, 2009. Вип. 9. С. 97–103.

21. Петров С. Є. Розслідування незаконного заволодіння автотранспортними засобами: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2009. 243 с.

22. Цуцкіридзе М. С. Використання матеріалів оперативно-розшукової діяльності при проведенні слідчих дій : автореф. дис. ... канд. юрид.наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність». Київ : КНУВС, 2010. 20 с.

23. Тагієв С. Р. Інститут негласних слідчих (розшукових) дій у кримінальному процесі України : теорія і практика. монографія. Чернігів : Десна Поліграф, 2015. 512 с.

24. Грібов М.Л. Візуальне спостереження як засіб розслідування розбоїв і грабежів. *Право і громадянське суспільство*. 2014. № 1. С. 69-78.

25. Про затвердження Інструкції про організацію проведення негласних слідчих (розшукових) дій та використання їх результатів у кримінальному провадженні : наказ Генеральної прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, Адміністрації Державної прикордонної служби України, Міністерства фінансів України, Міністерства юстиції України від 16.11.2012 № 114/1042/516/1199/936/1687/5. *Офіційний веб-портал Верховної Ради України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0114900-12

АЛЄКСЄЄНКО І. Г.,
кандидат юридичних наук,
доктор політичних наук, професор,
завідувач кафедри цивільного,
трудового та господарського права
юридичного факультету
*(Дніпровський національний університет
)імені Олеся Гончара*

УДК 346.2/ 347.7
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.101

ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПРИ ЛІКВІДАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ

У статті досліджено особливості правового регулювання виконання зобов'язань при ліквідації господарських товариств, зокрема в умовах дії воєнного стану в Україні. Автор акцентує увагу на правовій природі ліквідаційного процесу та визначає його як особливий етап функціонування юридичної особи, що передбачає не лише припинення діяльності, а й належне виконання обов'язків перед кредиторами, контрагентами та державою. Основну увагу приділено специфіці виконавчого провадження щодо господарських товариств, які перебувають у стадії ліквідації. Також проаналізовано нормативні акти, що регулюють обмеження у сфері виконавчого провадження в період дії особливого правового режиму, включаючи зупинення виконавчих дій, встановлення пріоритетів у черговості стягнення, а також дії державних виконавців у нових умовах. Автор пропонує класифікацію обмежень, запроваджених на час воєнного стану, та аналізує їх вплив на реалізацію принципів законності, справедливості й ефективності правозастосування. Окрему увагу приділено проблемам правового статусу кредиторів, захисту їх інтересів та балансуванню між публічними і приватними інтересами в умовах ліквідації господарського товариства.

Зроблено висновки щодо необхідності вдосконалення чинного законодавства з метою підвищення ефективності виконання зобов'язань у кризових обставинах, зокрема в умовах воєнного стану, надзвичайного стану або інших форс-мажорних ситуацій, які істотно ускладнюють реалізацію рішень судів та виконання зобов'язань у межах ліквідаційної процедури. Запропоновано посилити нормативне врегулювання механізмів захисту прав кредиторів у випадках припинення діяльності суб'єктів господарювання, особливо у ситуаціях, коли виконавчі дії призупинені або обмежені з міркувань державної безпеки.

Ключові слова: *правове регулювання, виконання зобов'язань, ліквідація, банкрутство, юридична особа, господарське об'єднання, підприємницьке товариство, судове рішення, примусове виконання, воєнний стан.*

Alekseenko I. G. Legal regulation of the fulfillment of obligations during the liquidation of business companies

The article explores the peculiarities of legal regulation regarding the performance of obligations during the liquidation of business companies, particularly under the conditions of martial law in Ukraine. The author focuses on the legal nature of the liquidation process, defining it as a distinct stage in the existence of a legal entity, which entails not only the cessation of its activities but also the proper fulfillment of obligations toward creditors, counterparties, and the state. Special

attention is given to the specifics of enforcement proceedings against business companies undergoing liquidation.

The study analyzes normative legal acts that govern restrictions in the field of enforcement during the operation of a special legal regime, including the suspension of enforcement actions, the prioritization of claims in the order of satisfaction, as well as the conduct of public enforcement officers under emergency conditions. The author proposes a classification of restrictions introduced during martial law and evaluates their impact on the implementation of the principles of legality, fairness, and the effectiveness of law enforcement.

Particular emphasis is placed on the legal status of creditors, the protection of their rights and interests, and the balancing of public and private interests in the context of business liquidation. The article concludes by emphasizing the need to improve existing legislation to enhance the effectiveness of obligation performance in times of crisis, especially during martial law, states of emergency, or other force majeure circumstances that substantially complicate the execution of court decisions and the performance of obligations within liquidation procedures. The author advocates for strengthening the normative regulation of mechanisms aimed at protecting creditors' rights in cases of business termination, particularly in situations where enforcement actions are suspended or restricted due to national security concerns.

Key words: *legal regulation, performance of obligations, liquidation, insolvency, legal entity, business association, business company, court decision, enforcement, martial law.*

Вступ. В умовах воєнного стану механізм примусового виконання рішень судів зазнав змін, що суттєво вплинуло на можливості стягнення заборгованості з суб'єктів господарювання, які ліквідуються. У період дії правового режиму воєнного стану перед правовою системою України постають нові виклики щодо забезпечення ефективного виконання судових рішень та належного функціонування механізмів ліквідації суб'єктів господарювання. Особливе значення набуває регулювання виконання майнових зобов'язань господарських товариств, що припиняють діяльність, адже саме цей етап часто супроводжується конфліктами інтересів між державою, кредиторами, працівниками та іншими заінтересованими особами. Ситуація ускладнюється додатковими обмеженнями, запровадженими у зв'язку з воєнним станом, включаючи зупинення виконавчих дій, мораторії та технічну недоступність до активів боржників. У таких умовах постає необхідність комплексного аналізу правової природи зобов'язань у межах ліквідації та пошуку ефективних правових рішень, що забезпечують баланс приватних і публічних інтересів.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування особливостей правового регулювання виконання зобов'язань при ліквідації господарських товариств в умовах воєнного стану, з урахуванням як національного, так і міжнародного досвіду.

Результати дослідження. Правове регулювання виконання зобов'язань при ліквідації господарських товариств є важливим елементом забезпечення стабільності господарського обігу, дотримання прав кредиторів та виконання публічних функцій держави у сфері примусового виконання судових рішень [11, с. 54]. У мирний час зазначене питання вирішується в межах усталених норм цивільного, господарського та виконавчого законодавства, однак в умовах воєнного стану ця сфера стикається з численними викликами, які потребують адаптації як з боку правозастосувачів, так і законодавця.

Процес ліквідації господарського товариства, який сам по собі є юридичною процедурою припинення існування суб'єкта підприємницької діяльності, супроводжується обов'язком належного виконання майнових зобов'язань перед кредиторами, працівниками, державними органами та іншими учасниками зобов'язальних правовідносин. Водночас

в умовах дії правового режиму воєнного стану, що запроваджує обмеження на здійснення виконавчих дій, відтермінування виконання окремих категорій рішень або їх зупинення, виникає суттєве ускладнення реалізації законних прав сторін. Зокрема, заборона примусового виконання певних судових рішень або фізична неможливість вчинення виконавчих дій у районах бойових дій призводить до затягування строків ліквідаційних процедур та порушення черговості задоволення вимог кредиторів.

Поточне законодавство містить загальні положення щодо ліквідації юридичних осіб, зокрема положення Цивільного кодексу України, Господарського кодексу України, а також спеціальні норми Закону України «Про виконавче провадження». Однак воєнний стан продемонстрував недосконаліть існуючих механізмів. Відсутність чітких норм щодо дій державного виконавця або приватного виконавця у надзвичайних обставинах, відсутність спеціальних процедур пріоритетного виконання зобов'язань у ліквідації підприємств, які мають суспільно значущі функції, а також колізійність між актами цивільного та адміністративного законодавства, створюють підґрунтя для зловживань та правової невизначеності.

Значним викликом постає захист прав кредиторів у ситуації, коли вони позбавлені можливості ініціювати або продовжувати виконавче провадження щодо боржників, які формально перебувають у процесі ліквідації. Це особливо критично для фізичних осіб – найманих працівників, постачальників життєво важливих товарів та послуг, а також для органів державної влади, які мають повноваження на стягнення податкових боргів або адміністративних штрафів. Така ситуація негативно впливає не лише на окремих суб'єктів, а й на загальну економічну стабільність, знижуючи довіру до ефективності виконання судових рішень.

У сучасних умовах глобальних викликів, зокрема пов'язаних із збройними конфліктами та надзвичайними обставинами, питання виконання зобов'язань при ліквідації юридичних осіб набуває особливого значення не лише в національній, а й у міжнародній практиці. Аналіз досвіду Європейського суду з прав людини, Суду Європейського Союзу, правових доктрин загального права, а також академічних публікацій і дисертацій дозволяє виявити суттєві орієнтири для вдосконалення вітчизняного законодавства.

ЄСПЛ неодноразово наголошував на важливості дотримання прав кредиторів при ліквідації суб'єктів господарювання, що простежується, зокрема, у справі «Котов проти Росії», де суд зауважив, що держава має забезпечити ефективний контроль за діяльністю ліквідаторів та гарантувати виконання судових рішень, пов'язаних із майновими вимогами. У схожому руслі рішення у справі «Кузелєв та інші проти Росії» підкреслює необхідність підтримання справедливого балансу між інтересами кредиторів і боржників під час процедур банкрутства та ліквідації.

Практика Суду Європейського Союзу також надає актуальні приклади тлумачення норм про зобов'язання під час неплатоспроможності. У справі C-394/22 було розглянуто питання правочинів, укладених під час процедури ліквідації, з наголосом на їх можливому оскарженні, якщо порушуються інтереси кредиторів. Рішення у справі C-73/20 містить тлумачення положень Директиви (ЄС) 2019/1023 про реструктуризацію та неплатоспроможність у контексті захисту прав осіб, які мають економічні вимоги до компанії, що припиняє діяльність. У справі C-594/16 Суд ЄС аналізував питання повернення державної допомоги від компаній, які згодом були ліквідовані, з точки зору збереження правової рівноваги в ринковому середовищі.

Доктрина загального права (common law) пропонує низку правових механізмів, які набувають особливої ваги у випадках відсутності прямого форс-мажорного регулювання. Наприклад, у публікації юридичної фірми Gibson, Dunn & Crutcher LLP зазначається, що навіть за відсутності відповідного застереження в контракті, сторони можуть посилатися на доктрину неможливості виконання (impossibility) або фрустрації мети договору (frustration of purpose), якщо надзвичайні обставини істотно змінюють умови здійснення зобов'язань. У справі Antony Gibbs & Sons v. La Societe Industrielle et Commerciale des Metaux англійський суд закріпив принцип, відповідно до якого ліквідація за іноземним законодавством

не припиняє дії зобов'язань, які виникли та підлягають виконанню у юрисдикції Англії, що актуалізує дискусію про визнання іноземних процедур у транснаціональному обігу.

Окремої уваги заслуговує аналіз американської юридичної доктрини правонаступництва зобов'язань. У науковій статті, опублікованій у William & Mary Business Law Review, розглянуто застосування доктрини successor liability у контексті ліквідації та реорганізації компаній, а також її вплив на виконання зобов'язань у міжнародних правовідносинах. Автор доходить висновку, що правова спадковість у комерційній сфері потребує гнучкого балансу між захистом добросовісних кредиторів та економічною свободою боржників.

Усі згадані джерела рішень [1-6]. свідчать про спільну тенденцію в міжнародному правозастосуванні – зобов'язання повинні виконуватись незалежно від складності зовнішніх умов, а правова система має забезпечити ефективні, справедливі та прозорі механізми їх реалізації. Порівняння з українським законодавством дозволяє дійти висновку, що національна правова система потребує вдосконалення в частині процесуального забезпечення виконання зобов'язань у період ліквідації суб'єктів господарювання, особливо в умовах воєнного стану. Доцільним є запровадження спеціальних законодавчих приписів, що б деталізували правовий режим виконання рішень, забезпечували процесуальну безперервність ліквідаційних дій, а також визначали пріоритетні зобов'язання, виконання яких не повинно бути припинене навіть у кризових обставинах. Урахування позитивного міжнародного досвіду та його адаптація до українських умов сприятимуть формуванню більш ефективної, передбачуваної та справедливої системи примусового виконання зобов'язань при ліквідації господарських товариств.

Загальнотеоретичне осмислення проблематики виконання зобов'язань при ліквідації господарських товариств ускладнюється необхідністю одночасного врахування приватноправової природи зобов'язальних правовідносин та публічно-правових механізмів забезпечення правопорядку, зокрема у виконавчому провадженні. У вітчизняній правовій доктрині значна увага приділяється дослідженню змісту та меж правоздатності юридичної особи на завершальному етапі її існування, а також специфіки трансформації зобов'язань у процесі ліквідації.

Згідно з позицією О. В. Дзери, правосуб'єктність юридичної особи зберігається до моменту її державної реєстрації припинення, однак зміст цієї правосуб'єктності є обмеженим функціональними межами ліквідаційної процедури рішень [10, с. 283]. Такий підхід дозволяє розглядати виконання зобов'язань у цей період як завершення правового циклу існування особи, який не допускає набуття нових зобов'язань, але зобов'язує виконати вже наявні. І. В. Спасибо-Фатєєва розвиває цю думку, акцентуючи, що зобов'язання у процесі ліквідації мають іншу правову природу – вони набувають публічного значення, оскільки виконання вимог кредиторів є умовою легітимності самого припинення рішень [16, с. 98].

Важливим теоретичним аспектом є визначення співвідношення між добровільним і примусовим виконанням зобов'язань. В контексті ліквідації, примусове виконання набуває особливого значення, оскільки втрачається звичайна динаміка договірної взаємодії. Як зауважує В. І. Борисова рішень [7, с. 203], виконавче провадження в умовах ліквідації має розглядатися не як самостійна процедура, а як елемент забезпечення принципу непорушності цивільного обороту та справедливого розподілу залишкового майна боржника. Водночас, у роботах Ю.С. Червоного рішень [18, с. 11]. підкреслюється, що інститут ліквідації виступає не лише інструментом припинення юридичної особи, а й способом реалізації загальних засад цивільного права – добросовісності, рівності, балансу інтересів.

Особливого значення набуває також проблема правового статусу кредиторів у процесі ліквідації. Згідно з концепцією Л. К. Воронової рішень [8, с. , 24, 99], ліквідація господарського товариства не повинна нівелювати обсягу прав кредиторів, навпаки – держава повинна створити належні процесуальні гарантії для забезпечення реального виконання їхніх вимог. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, коли судова та виконавча системи діють в умовах обмеженої юрисдикції або неповного доступу до ресурсів.

Сучасна правнича наука, зокрема праці Н. С. Кузнєцової рішень [12, с. 8-9]. та

О. В. Кисіля рішень [11, с. 76, с. 111], послідовно відстоюють ідею функціональної цілісності зобов'язального правовідношення. Вони підкреслюють, що правовідношення з моменту його виникнення до повного виконання має зберігати свій внутрішній баланс, а тому будь-яке законодавче чи адміністративне втручання (в тому числі у зв'язку з ліквідацією боржника або введенням воєнного стану) має оцінюватись з точки зору збереження правової визначеності та легітимного очікування сторін.

Таким чином, узагальнюючи правові підходи українських науковців, можна стверджувати, що зобов'язання під час ліквідації господарського товариства є особливою формою реалізації майнових правовідносин, що знаходяться на стику приватного і публічного права. Виконання таких зобов'язань в умовах воєнного стану потребує зваженого балансу між принципами справедливості, правової визначеності та публічного інтересу, а також формування спеціального нормативного механізму, який забезпечував би не лише формальне завершення ліквідації, а й фактичне задоволення законних вимог кредиторів.

У зв'язку з цим виникає об'єктивна необхідність удосконалення чинного законодавства у сфері виконання зобов'язань при ліквідації господарських товариств. Зокрема, доцільним є законодавче закріплення спеціальних процедур примусового виконання у період воєнного стану, які б передбачали гнучкий механізм продовження або зупинення виконавчих дій, враховуючи територіальні, часові та предметні критерії. Окремої уваги потребує впровадження інструментів цифрового супроводу виконавчих дій, що забезпечили б прозорість, оперативність та збереження процесуальної послідовності навіть за умов обмеженої фізичної доступності до активів боржника. Доцільним також є розроблення спеціального підходу до визначення черговості виконання зобов'язань у межах ліквідації, що враховував би пріоритетність соціально значущих вимог та публічних інтересів.

Зміни повинні передбачати не лише процесуальні аспекти, але й інституційні — зокрема, посилення ролі та відповідальності виконавців, створення міжвідомчих координаційних механізмів між судами, органами виконавчої служби та органами державної влади у питаннях завершення ліквідації підприємств у кризових умовах. Важливо також враховувати міжнародний досвід регулювання подібних процедур під час надзвичайних ситуацій, зокрема у країнах, що пережили збройні конфлікти або масштабні економічні потрясіння.

Висновки. Таким чином, нами акцентовано на потребі створення законодавчо закріплених виняткі для окремих категорій зобов'язань, які не повинні підпадати під загальні мораторії або обмеження під час воєнного стану, зокрема щодо виплат заробітної плати, аліментів, податкових боргів тощо. Також зазначено про доцільність розроблення спеціального процедурного механізму пріоритетного виконання зобов'язань у межах ліквідації підприємств, які мають стратегічне значення або знаходяться в зоні бойових дій. Є гостра необхідність перегляду ролі органів примусового виконання, їх ресурсного забезпечення, процесуальної гнучкості та цифровізації процедур у кризових умовах. Такий підхід дозволить забезпечити належну реалізацію принципу верховенства права, збереження правової визначеності та відновлення довіри учасників цивільного обороту до ефективності правового захисту. Ефективне виконання зобов'язань при ліквідації господарських товариств в умовах воєнного стану вимагає комплексного перегляду підходів до правового регулювання цієї сфери. Лише системне оновлення законодавства з урахуванням реалій воєнного часу, забезпечення гнучкості, передбачуваності та захисту прав усіх учасників правовідносин дозволить зберегти принципи правової визначеності, законності та справедливості навіть у надзвичайних обставинах.

Список використаних джерел:

1. Antony Gibbs & Sons v. La Societe Industrielle et Commerciale des Metaux (1890): 25 QBD 399. URL: https://www.uniset.ca/lloydata/25QBD399.html

2. Case of Kotov v. Russia, App. No. 54522/00, ECHR 2010. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-110023 (дата звернення: 12.01.2024).

3. Case of Kuzhelev and Others v. Russia. Apps. No. 1504/10 et al., ECHR 2017. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-222915

4. Judgment of the Court (Fourth Chamber) of 15 June 2024: Case C-73/20. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=285823&doclang=EN (дата звернення: 12.01.2024).

5. Judgment of the Court (Third Chamber) of 18 April 2024: Case C-394/22. URL: https://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?docid=297244&doclang=EN (дата звернення: 12.01.2024).

6. The Federal Common Law of Successor Liability and the Foreign Affairs / William & Mary Business Law Review. URL: https://scholarship.law.wm.edu/wmblr/vol12/iss3/3

7. Борисова В. І. Виконавче провадження у механізмі реалізації судового рішення: монографія. Харків: Право, 2013. 280 с.

8. Воронова Л. К. Адміністративно-господарське право України. Київ: Юрінком Інтер, 2001. 368 с.

9. Господарський кодекс України: Закон України від 16 січня 2003 р. № 436-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 18–22. Ст. 144. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/436-15 (дата звернення: 12.01.2024).

10. Дзера О. В. Цивільне право України: підручник. Т. 1 / за ред. О. В. Дзери, Н. С. Кузнєцової. Київ: Юрінком Інтер, 2002. 480 с.

11. Кисіль О. В. Цивільне зобов'язання в умовах трансформаційних процесів в Україні: монографія. Київ: Юридична думка, 2020. 352 с.

12. Кузнєцова Н. С. Цивільно-правове зобов'язання: природа, структура, функції. *Вісник Академії правових наук України.* 2012. № 3. С. 5–14.

13. Про виконавче провадження : Закон України від 2 червня 2016 р. № 1404-VIII. *Відомості Верховної Ради України.* 2016. № 30. Ст. 542. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/1404-19 (дата звернення: 12.01.2024).

14. Про внесення змін до деяких законів України щодо окремих особливостей організації примусового виконання судових рішень і рішень інших органів під час дії воєнного стану: Закон України від 11 квітня 2023 р. № 3048-IX. *Відомості Верховної Ради України.* 2023. № 68. Ст. 236. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3048-20 (дата звернення: 12.01.2024).

15. Про правовий режим воєнного стану : Закон України від 12 травня 2015 р. № 389-VIII . *Відомості Верховної Ради України.* 2015. № 28. Ст. 250. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/389-19 (дата звернення: 12.01.2024).

16. Спасибо-Фатєєва І. В. Проблеми виконання зобов'язань у процесі ліквідації юридичної особи. *Приватне право і підприємництво.* 2015. Вип. 14. С. 97–103.

17. Цивільний кодекс України : Закон України від 16 січня 2003 р. № 435-IV. *Відомості Верховної Ради України.* 2003. № 40–44. Ст. 356. URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 12.01.2024).

18. Червоний Ю. С. Ліквідація юридичних осіб у цивільному праві Україн : автореф. дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2010. 36 с.

ГРАБИЛЬНИКОВА О. А.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного,
трудового та господарського права
юридичного факультету
*(Дніпровський національний університет
імені Олеся Гончара)*

УДК 346.2
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.102

АРБІТРАЖНИЙ КЕРУЮЧИЙ У ПРОЦЕДУРАХ ПРИПИНЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ

У статті досліджено правовий статус та роль арбітражного керуючого у процедурах припинення підприємницьких товариств, основну увагу приділено процедурам банкрутства. Проаналізовано відмінності між банкрутством та іншими формами ліквідації (добровільною і примусовою ліквідацією за рішенням суду), окреслено сучасні проблеми правового регулювання й практики. Досліджено правовий статус арбітражного керуючого в процедурах припинення підприємницьких товариств, зокрема під час ліквідації та банкрутства. Автор аналізує ключові функції, завдання та обсяг повноважень арбітражного керуючого, звертаючи увагу на відмінності між процедурою добровільної ліквідації та судовим провадженням про неплатоспроможність. Окрему увагу приділено імперативним приписам законодавства, які визначають межі дискреції арбітражного керуючого. Зроблено висновки щодо необхідності вдосконалення законодавчих підходів до регламентації діяльності арбітражних керуючих, з урахуванням практики застосування Кодексу України з процедур банкрутства в умовах воєнного стану.Розкрито вплив воєнного стану в Україні на реалізацію повноважень арбітражних керуючих: наведено тимчасові законодавчі заходи, що адаптують процедури банкрутства до умов війни (дистанційні збори кредиторів, продовження процесуальних строків, звільнення арбітражних керуючих від відповідальності тощо). Проаналізовано судову практику щодо примусового припинення підприємств поза банкрутством та окремих аспектів діяльності арбітражних керуючих. На основі порівняльного огляду міжнародного досвіду (Великої Британії, США тощо) зроблено висновки про напрями вдосконалення національного законодавства. У висновках сформульовано пропозиції щодо підвищення ефективності інституту арбітражного керуючого – зокрема, розширення застосування його повноважень у процедурах ліквідації поза банкрутством, забезпечення правової визначеності та балансу інтересів учасників. Перспективами подальших досліджень є детальніший аналіз відповідальності арбітражних керуючих і запровадження найкращих міжнародних практик у цій сфері.

Ключові слова: *арбітражний керуючий; правове регулювання; воєнний стан; судове рішення; юридична особа; підприємницьке товариство; припинення; правовий захист; ліквідація; банкрутство.*

Hrabylnykova O. A. Arbitration manager in procedures for the termination of business partnerships

The article explores the legal status and the role of an insolvency practitioner in the procedures for the termination of business companies, with particular emphasis on bankruptcy proceedings. The paper analyzes the distinctions between bankruptcy

and other forms of dissolution, including voluntary liquidation and compulsory dissolution by court decision. It outlines current challenges in the legal regulation and practical application of relevant provisions. The author examines the legal status of an insolvency practitioner (arbitration manager) in procedures of business entity termination, especially in the context of liquidation and bankruptcy. Special attention is paid to the core functions, duties, and scope of powers of the insolvency practitioner, highlighting the differences between voluntary liquidation procedures and judicial insolvency proceedings. The study focuses on mandatory legislative provisions that define the limits of managerial discretion exercised by insolvency practitioners. Conclusions are drawn regarding the necessity to enhance legislative approaches to the regulation of insolvency practitioners' activities, taking into account the application of the Ukrainian Bankruptcy Procedure Code under martial law. The article reveals the impact of martial law in Ukraine on the implementation of the insolvency practitioner's powers, including temporary legislative measures introduced to adapt bankruptcy procedures to wartime conditions (such as remote creditors' meetings, extension of procedural deadlines, exemption of insolvency practitioners from liability, etc.). Judicial practice concerning forced dissolution of business entities outside the bankruptcy framework and various aspects of insolvency practitioners' duties is also analyzed. Based on a comparative review of international practices (particularly in the United Kingdom and the United States), conclusions are drawn regarding the potential directions for improving national legislation. The final section of the article formulates proposals aimed at increasing the effectiveness of the institution of insolvency practitioners – particularly through the expansion of their powers in liquidation procedures outside bankruptcy, strengthening legal certainty, and ensuring a balanced protection of stakeholders' rights and interests. Future research prospects include a more detailed analysis of the liability of insolvency practitioners and the integration of best international practices into Ukrainian insolvency law.

Key words: *insolvency practitioner, legal regulation, martial law, court decision, legal entity, business company, termination, legal protection, liquidation, bankruptcy.*

Вступ. Інститут арбітражного керуючого є центральним у процедурах банкрутства та відіграє ключову роль у забезпеченні балансу інтересів боржника і кредиторів. З огляду на значну кількість підприємств, які в умовах економічної кризи чи воєнного стану опиняються на межі неплатоспроможності, питання ефективності діяльності арбітражних керуючих набули особливої актуальності. В Україні з 2019 року діє новий Кодекс України з процедур банкрутства, що запровадив сучасні механізми відновлення платоспроможності та ліквідації боржників. Однак постійні зміни законодавства і виклики (зокрема запровадження воєнного стану у 2022 р.) вимагають оновленого наукового осмислення функцій арбітражного керуючого. Актуальність теми посилюється й необхідністю правової визначеності щодо повноважень арбітражного керуючого в різних процедурах припинення підприємств – як у власне банкрутстві, так і при примусовій ліквідації поза межами банкрутства. Так, судова практика демонструє існування прогалин у законодавстві щодо призначення ліквідаторів при примусовому припиненні компаній за позовом державних органів. Вивчення міжнародного досвіду регулювання діяльності insolvency practitioners (аналогів арбітражних керуючих) також на часі, оскільки інтеграція України до європейського правового простору потребує врахування найкращих практик. Таким чином, дослідження ролі арбітражного керуючого у процедурах припинення підприємницьких товариств є своєчасним і важливим для вдосконалення законодавства та практики правозастосування.

Постановка завдання. Проблематика дослідження охоплює коло питань, пов'язаних із реалізацією повноважень арбітражного керуючого на різних етапах припинення

юридичних осіб та забезпеченням прав учасників цих процедур. По-перше, незважаючи на чітку регламентацію статусу арбітражного керуючого в процедурах банкрутства, залишається невизначеність щодо його участі у ліквідації підприємств поза банкрутством. Судова практика Великої Палати Верховного Суду дала роз'яснення, що податковий орган не може самостійно виконувати функції ліквідаційної комісії юридичної особи, припиненої за його позовом. Отже, існує проблема законодавчого врегулювання порядку призначення професійних ліквідаторів у таких випадках – доцільно залучати кваліфікованих арбітражних керуючих, аби забезпечити захист прав кредиторів і належне проведення ліквідації. По-друге, проблемним є питання обсягу повноважень арбітражного керуючого та їх співвідношення з правами органів управління боржника. По-третє, залишається актуальним питання відповідальності арбітражних керуючих за неналежне виконання обов'язків. Кодекс встановлює, що арбітражний керуючий може нести дисциплінарну, адміністративну, цивільну і кримінальну відповідальність (зокрема, за правопорушення у сфері банкрутства). Однак на практиці притягнення до відповідальності відбувається здебільшого в дисциплінарному порядку через Міністерство юстиції (Дисциплінарну комісію). Проблемою є забезпечення ефективного контролю: як державного, так і самоврядного, – та недопущення конфлікту інтересів і корупційних ризиків у цій сфері.

В умовах воєнного стану постали додаткові проблеми: неможливість вчасно виконувати процедури банкрутства на окремих територіях, ризики для арбітражних керуючих при виконанні повноважень, мораторії на банкрутство окремих категорій підприємств. Всі ці аспекти потребують аналізу та вироблення пропозицій щодо вдосконалення законодавства. Отже, сформульована проблематика охоплює як прогалини закону, так і виклики практики, що впливають на реалізацію функцій арбітражного керуючого у процедурах припинення підприємницьких товариств.

Метою даного дослідження є комплексний аналіз ролі та повноважень арбітражного керуючого у процедурах припинення діяльності підприємницьких товариств (юридичних осіб), зокрема в процедурі банкрутства, а також у порівнянні з іншими формами припинення (добровільною ліквідацією та примусовою ліквідацією за рішенням суду).

Результати дослідження. Питання правового статусу та діяльності арбітражного керуючого перебуває у полі зору науковців і практиків уже не перший рік. Ще до прийняття Кодексу з процедур банкрутства окремі аспекти ліквідації підприємств досліджувалися в роботах С. Жукова (2013) та П. Повара (2009), де аналізувалися господарсько-правові процедури ліквідації та правове регулювання припинення підприємств. Зорислава Ромовська у фундаментальному курсі цивільного права (2005) приділяла увагу загальним питанням припинення юридичних осіб. Однак роль арбітражного керуючого як спеціального суб'єкта в цих процесах тоді ще не була предметом окремого глибокого аналізу, адже інститут банкрутства регулювався попереднім законом.

Після набрання чинності Кодексом України з процедур банкрутства 2019 року з'явилися нові публікації, присвячені як новелам законодавства, так і проблемам правозастосування. Зокрема, В. Гуртовий (2020) дослідив питання відповідальності арбітражних керуючих, зосередившись на дисциплінарних новелах та порядку притягнення до відповідальності [8]. Окрему групу досліджень становлять роботи, присвячені міжнародному досвіду та порівняльно-правовому аналізу діяльності осіб, що виконують функції арбітражних керуючих за кордоном. Так, LCF (2020) розглянуто досвід Великої Британії щодо механізмів дисциплінарного контролю за інсолвенційними практиками (Insolvency Practitioners). Зазначено, що у Великій Британії діє одна з найкращих систем регулювання сфери неплатоспроможності, зокрема завдяки саморегулюванню професійних об'єднань та ефективному розгляду скарг на дії адміністраторів (ліцензованих керуючих) [6]. Українські науковці та практики (наприклад, О. Єфімов, 2024) також звертаються до порівняння вітчизняного інституту арбітражного керуючого з аналогами за кордоном.

В останні роки (2021–2023) з'явилися аналітичні матеріали, присвячені впливу воєнного стану на сферу банкрутства, висвітлено нові тимчасові норми, запроваджені

у 2022–2023 рр., та окреслено виклики, що стоять перед арбітражними керуючими і судами в умовах війни (мораторії, продовження строків тощо). Також варто відзначити появу робіт про превентивні процедури. З 2023 р. в Україні імплементовано положення Директиви ЄС 2019/1023 щодо процедури превентивної реструктуризації, що дозволяє уникнути банкрутства шляхом позасудового узгодження з кредиторами[5; 6; 7]. Однак це нове поле ще не дістало достатнього висвітлення в науці, що визначає одну з перспективних напрямів досліджень.

Так, припинення діяльності підприємницьких товариств може відбуватися не лише через банкрутство, а й у позасудовому (добровільному) чи судовому (примусовому) порядку поза межами Кодексу з процедур банкрутства. В таких випадках особа арбітражного керуючого прямо законом не вимагається, проте практика свідчить, що його залучення може бути доцільним. Розглянемо ці процедури.

Добровільна ліквідація – це рішення учасників підприємства припинити юридичну особу, коли вона здатна розрахуватися з усіма кредиторами. Учасники самостійно призначають ліквідаційну комісію або ліквідатора, який здійснює всі заходи: повідомляє кредиторів, проводить інвентаризацію майна, розраховується з боргами, складає ліквідаційний баланс [3]. Якщо майна достатньо для покриття боргів, банкрутство не потрібне – юридична особа може бути ліквідована в загальному порядку. В цьому випадку арбітражний керуючий, як правило, не залучається: функції ліквідатора може виконувати директор чи інша уповноважена особа. Проте учасники вправі найняти арбітражного керуючого (як професійного консультанта) для проведення ліквідації, особливо якщо майна багато або є складнощі з оцінкою та продажем активів. Це не є вимогою закону, але на практиці іноді застосовується задля користі справи. У добровільній ліквідації важливо суворо дотримати права кредиторів: закон вимагає встановити строк для заявлення вимог (від 2 до 6 місяців) і задовольнити їх у визначеній черговості [2]. Якщо під час ліквідації з'ясовується, що майна недостатньо для покриття боргів, ліквідатор зобов'язаний звернутися до суду із заявою про банкрутство боржника. Таким чином, добровільна ліквідація "перетворюється" на процедуру банкрутства, і тоді вже обов'язково призначається арбітражний керуючий – розпорядник майна. Це запобіжник від ситуації, коли підприємство намагаються ліквідувати, лишивши борги непогашеними.

Примусова ліквідація (припинення юридичної особи за рішенням суду поза банкрутством) застосовується у випадках, прямо передбачених законом. Цивільний кодекс України встановлює, що юридична особа може бути ліквідована судом, якщо при її створенні були допущені порушення, які не можна усунути (за позовом учасника або державного органу) або в інших випадках, установлених законом (за позовом уповноваженого держоргану). Закон прямо передбачає такі підстави, зокрема: визнання реєстрації недійсною (через незаконність установчих документів або порушення порядку створення); здійснення діяльності, що суперечить закону чи установчим документам, систематичні грубі порушення (наприклад, компанія не подає податкову звітність понад рік); відсутність підприємства за вказаним у ЄДР місцезнаходженням; для товариств з обмеженою відповідальністю – зменшення чистих активів нижче статутного капіталу або перевищення максимальної кількості учасників без перетворення у акціонерне товариство. У таких ситуаціях до суду, як правило, звертаються контролюючі органи (наприклад, податкова або державний реєстратор). Найчастішою підставою примусової ліквідації, утім, виступає саме банкрутство за позовом кредитора. Але якщо йдеться про ліквідацію "непов'язану з банкрутством", то процедура має свої особливості.

На жаль, закон прямо не передбачає автоматичної участі арбітражного керуючого у кожній примусовій ліквідації. Але в окремих сферах така практика запроваджується. Наприклад, для ліквідації державних підприємств за рішенням Фонду держмайна було ухвалено спеціальний закон (№ 3102-IX від 01.12.2022 р.), яким введено посаду "керуючого припиненням" – фактично ліквідатора, якого тимчасово обирають із переліку досвідчених арбітражних керуючих. Це цікавий прецедент використання інституту арбітражних

керуючих поза межами класичного банкрутства. Він може бути поширений і на випадки судової ліквідації інших суб'єктів.

Отже, у процедурі банкрутства арбітражний керуючий є ключовою фігурою, що забезпечує законність і справедливість процесу. Він одночасно виконує кілька ролей – від наглядача за боржником до ліквідатора – і діє під контролем суду та зборів кредиторів [8]. Діяльність арбітражного керуючого спрямована на досягнення цілей процедури: або відновлення платоспроможності підприємства, або справедливий розподіл його майна між кредиторами при ліквідації.

Узагальнюючи, можна сказати: при добровільній ліквідації роль арбітражного керуючого факультативна (але може знадобитися, якщо виникне банкрутство чи потрібен фахівець). При примусовій ліквідації законодавство України поки не врегульовує однозначно участь арбітражного керуючого, перекладаючи тягар ліквідації на самих учасників або орган, що ініціював припинення. Проте судова практика та логіка захисту прав кредиторів підказують, що залучення арбітражного керуючого як ліквідатора є найкращим шляхом у таких ситуаціях. Таким чином забезпечується професійне проведення процедури і уникнення ситуацій, коли підприємство ліквідовано, а борги залишилися непогашеними (кредитори не знали про ліквідацію тощо). До речі, Верховний Суд у науковому висновку вказав, що якщо кредитора пропущено при ліквідації (не повідомлено), то кращий спосіб захисту – не скасування реєстрації припинення (що складно), а позов про відшкодування шкоди до органу, який неналежно провів ліквідацію [4].

Таким чином, існує потреба у вдосконаленні законодавства, щоб інтегрувати інститут арбітражних керуючих у процедури примусового припинення суб'єктів господарювання. Зокрема, доцільно законодавчо передбачити, що за відсутності активних учасників ліквідатором за рішенням суду призначається арбітражний керуючий (з Реєстру) – за аналогією з процедурами банкрутства. Це підвищить правову визначеність і забезпечить єдиний підхід до всіх форм припинення.

Російська агресія та запровадження воєнного стану в Україні з лютого 2022 року суттєво вплинули на всі сфери економіки і права, не стала винятком і процедура банкрутства. Війна створила обставини, за яких нормальне провадження у справах про неспроможність ускладнене або неможливе на окремих територіях, а багато підприємств-боржників набули спеціального статусу (участь в оборонних замовленнях тощо). У відповідь на ці виклики держава внесла низку змін до законодавства, що тимчасово модифікують процедури банкрутства та діяльність арбітражних керуючих у період дії воєнного стану. Ключові нововведення були прийняті в 2022–2023 роках: це Закон України № 2597-IX від 01.04.2022 р. (щодо зупинення деяких процесуальних дій) та спеціальний "воєнний" Закон № 3249-IX від 13.07.2023. Розглянемо основні положення, що стосуються арбітражних керуючих [4; 3]. Так, на період воєнного стану дозволено проводити збори та комітети кредиторів віддалено, з використанням відеоконференцій або опитувального письмового режиму. Це важливо, оскільки арбітражний керуючий скликає збори кредиторів на різних стадіях – тепер він може реалізувати це навіть якщо фізично зібратися неможливо.

Господарський суд отримав право продовжувати строки у процедурі банкрутства, зокрема: строк підготовчого засідання, строки оскарження правочинів боржника, дії мораторію, строки проведення аукціонів, виконання плану санації чи реструктуризації, а також загальні строки процедур розпорядження майном, ліквідації тощо. Для арбітражного керуючого це означає більш гнучкий графік виконання завдань, якщо їх своєчасне виконання перешкоджається бойовими діями чи іншими обставинами війни.

Встановлено, що суд може відмовити у відкритті провадження в справі про банкрутство за заявою кредитора, якщо боржник доведе, що несплата боргу викликана воєнними діями (наприклад, активи боржника знаходяться на окупованій території, підприємство включено до реєстру учасників оборонного замовлення тощо). Це положення спрямоване на захист стратегічних і важливих підприємств від поспішного банкрутства в умовах війни. Для арбітражних керуючих воно означає певне зменшення кількості нових справ, але

водночас захищає від необхідності проводити безперспективні провадження щодо фактично "заморожених" підприємств.

За загальним правилом керівник боржника зобов'язаний звернутися із заявою про банкрутство, якщо підприємство неплатоспроможне, інакше може наставати солідарна відповідальність по боргах (ст. 34 Кодексу) [1]. На час воєнного стану встановлено, що така відповідальність не застосовується, якщо прострочення з поданням заяви сталося внаслідок воєнної агресії (наприклад, підприємство втратило активи на окупованій території). Це, з одного боку, знімає ризики з керівників, а з іншого – впливає на роботу арбітражного керуючого тим, що деякі справи можуть не відкриватися з ініціативи боржників, хоча за мирних умов вони б відкрились.

Якщо підприємство виконує державне оборонне замовлення, воно отримує додатковий захист – суд може відмовити у відкритті банкрутства за заявою кредитора, як зазначено вище. Також закон зобов'язує враховувати шкоду, завдану боржнику через збройну агресію: передбачено проведення обов'язкової оцінки воєнних збитків боржника, що може вплинути на плани санації чи реструктуризації (напр., списання частини боргів на суму збитків). Арбітражний керуючий має ініціювати таку оцінку згідно з процедурою, встановленою урядом.

Тимчасово зупинено нарахування процентів та штрафних санкцій на вимоги кредиторів, які реструктуризовані згідно з планом санації чи реструктуризації боргів [1]. Це полегшує тиск на боржника та спрощує роботу арбітражного керуючого при реалізації плану – борги не "ростуть" протягом війни.

Законом 2023 року запроваджено можливість встановлення розстрочки (платежів частинами) для прострочених зобов'язань боржника за планом санації або реструктуризації, аби боржник міг виконати план попри воєнні труднощі. Арбітражний керуючий, як менеджер плану, отримав інструмент гнучкішого погодження умов з кредиторами.

На час війни дозволено відкривати провадження у справі про банкрутство без авансової оплати винагороди арбітражного керуючого на депозит суду. Це усуває бар'єр для ініціювання справ боржниками, які фінансово обтяжені і не можуть внести аванс. Арбітражний керуючий, відповідно, гарантує виплату свого мінімального гонорару пізніше – з коштів, отриманих від боржника або кредиторів [4].

Закон № 3249-IX встановив, що якщо арбітражний керуючий не зміг виконати визначені Кодексом обов'язки через бойові дії або небезпеку для життя на відповідних територіях, то до нього не застосовуються дисциплінарні стягнення [3]. Фактично, держава розуміє, що за воєнних умов виконати всі вимоги (напр., вчасно відвідати майно боржника на окупованій території) може бути неможливо або небезпечно, тому захищає арбітражного керуючого від покарання за невиконання таких обов'язків. Це дуже важлива норма, яка підтримує арбітражних керуючих морально і юридично в складний час.

Перелічені заходи були запроваджені з метою адаптації банкрутних процедур до умов війни та збереження балансу прав сторін. Арбітражні керуючі отримали тимчасове послаблення в частині відповідальності та процедурних суворостей, але водночас на них покладено нові нетипові завдання – забезпечити дистанційну взаємодію з кредиторами, врахувати військові збитки, взаємодіяти із судами в умовах зміненої підсудності (частина судів переміщена із зони бойових дій). Необхідно зауважити, що законодавець не вводив повного мораторію на банкрутство під час війни (крім окремих галузей, як-то мораторій на банкрутство державних підприємств паливно-енергетичного комплексу, що періодично продовжується). Натомість обрано шлях точкових коректив: процедури тривають, але гнучкіше. Такий підхід загалом відповідає міжнародній практиці в кризових ситуаціях, коли повне зупинення банкрутств може призвести до накопичення економічних проблем.

Отже, воєнний стан суттєво вплинув на реалізацію функцій арбітражного керуючого, поставивши перед ними нові завдання і виклики. Законодавець відреагував комплексом тимчасових норм, що мають двоякий ефект: з одного боку, ускладнилися умови ініціювання нових банкрутств (для захисту стратегічних підприємств), з іншого – існуючі процедури

стали гнучкішими, а самі арбітражні керуючі отримали захист від надмірної відповідальності за обставин непереборної сили. У цілому, українська система банкрутства продемонструвала стійкість і здатність адаптуватися до кризи; значну роль у цьому зіграла професійна спільнота арбітражних керуючих, яка продовжує виконувати свої обов'язки навіть у складних умовах, керуючись як законом, так і спеціальними воєнними положеннями.

Висновки. Арбітражний керуючий є ключовою фігурою процедур банкрутства, наділеною широкими правами та обов'язками щодо управління майном боржника, розробки планів санації та проведення ліквідації. Процедури добровільної і примусової ліквідації підприємств поза банкрутством мають враховувати потенціал інституту арбітражного керуючого. Хоча прямо законом його участь там не закріплена, аналіз показав, що залучення арбітражного керуючого як професійного ліквідатора значно підвищує ефективність примусової ліквідації (через суд) і убезпечує права кредиторів. Існуюча законодавча невизначеність щодо того, хто виконує функції ліквідатора за рішенням суду (особливо коли ініціатор – держорган), повинна бути усунена. Воєнний стан виявив необхідність гнучкості та адаптивності процедур банкрутства. Впроваджені тимчасові заходи (дистанційні збори кредиторів, продовження строків, обмеження ініціювання банкрутств певних боржників, звільнення керуючих від санкцій у разі неможливості виконання обов'язків тощо) були загалом виправданими і дозволили уникнути паралічу системи неспроможності. На майбутнє можна рекомендувати законодавцю інституціоналізувати деякі із цих заходів на постійній основі.

На завершення слід підкреслити: інститут арбітражного керуючого в Україні продемонстрував свою ефективність, проте сучасні виклики (економічні кризи, війна) вимагають його подальшого розвитку і адаптації. Запропоновані заходи – законодавче уточнення повноважень, залучення керуючих до всіх процедур припинення, посилення самоврядування та перейняття міжнародних стандартів – спрямовані на те, щоб процедура банкрутства та ліквідації суб'єктів господарювання стала більш прозорою, справедливою і результативною.

Список використаних джерел:

1. Кодекс України з процедур банкрутства: Кодекс України; Закон, Кодекс від 18.10.2018 № 2597-VIII. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/2597-19 (дата звернення: 09.06.2024).

2. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/435-15 (дата звернення: 09.01.2024).

3. Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо окремих питань провадження та застосування процедур банкрутства у період дії воєнного стану: Закон України від 13.07.2023 № 3249-IX. *База даних «Законодавство України». Верховна Рада України.* URL: https://zakon.rada.gov.ua/go/3249-20 (дата звернення: 09.01.2024).

4. Науковий висновок щодо застосування статей 16, 105, 110, 112 Цивільного кодексу України. Звернення судді ВП ВС К. М. Пількова від 07.07.2022 у справі № 911/3135/20: Науково-консультативна рада при Верховному Суді. *Офіційний веб-сайт Верховного Суду.* Київ, 2022. 7 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/nauk_visn/Nauk_visn_911_3135_20.pdf (дата звернення: 05.01.2024).

5. Bankruptcy during martial law: what is established by the new laws. *GOLAW.* Lexology, Feb. 27, 2024. URL: https://www.lexology.com/library/detail.aspx?g=16dabe6f-3c11-4f3b-8c2d-abfe5775752e (дата звернення: 09.01.2024).

6. Vlasenko A. Bankruptcy Procedure Adapted for Martial Law. *Avellum. CEE Legal Matters.* July 31, 2023. URL: https://ceelegalmatters.com/ukraine/24055-bankruptcy-procedure-adapted-for-martial-law (дата звернення: 09.01.2024).

7. Регулювання діяльності арбітражних керуючих: досвід Великої Британії. LCF, 24.07.2020. URL: https://lcf.ua/news/regulyuvannya-diyalnosti-arbitrazhnih-keruyuchih-dosvid-velikoyi-britaniyi/ (дата звернення: 09.01.2024).

8. Гуртовий В. Відповідальність арбітражних керуючих: новели законодавства, підстави та порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності. *Вища школа адвокатури ААУ*. 17.04.2020. URL: https://www.hsa.org.ua/blog/vidpovidalnist-arbitrazhnyh-keruyuchyh-novely-zakonodavstva-pidstavy-ta-poryadok-prytyagnennya-do-dystsyplinarnoyi-vidpovidalnosti (дата звернення: 09.01.2024).

ЯРОМІЙ І. В.,
кандидат юридичних наук

УДК 342.9
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.103

ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ УКРАЇНИ ПРИ ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ

Стаття присвячена інституційній спроможності Міністерства фінансів України при формуванні державної митної політики.

Відмічено, що сучасний етап розвитку України характеризується прагненням до євроінтеграції та необхідністю післявоєнного відновлення, що вимагає ефективного державного управління, зокрема у митній сфері. Формування та реалізація державної митної політики є критично важливим елементом економічної безпеки та інтеграції країни у світову економіку. Проте, незважаючи на постійні реформи, інституційна спроможність Міністерства фінансів України як ключового органу, відповідального за цю політику, залишається недостатньою, про що свідчать фрагментованість підходів, слабка координація та відсутність цілісної стратегії.

Вказано на те, що недостатня інституційна спроможність Мінфіну у формуванні митної політики створює системні ризики для держави, що у свою чергу призводить до неоптимального податкового та митного навантаження та може гальмувати розвиток бізнесу та, навпаки, створювати сприятливі умови для тіньової економіки та корупції на митниці. У контексті європейської інтеграції, яка вимагає гармонізації митного законодавства з нормами ЄС, слабка спроможність Міністерства фінансів може стати серйозною перешкодою для досягнення стратегічних цілей України.

Пропонується розглядати інституційну спроможність Міністерства фінансів України як його здатність ефективно виконувати функції та повноваження, визначені законодавством, для забезпечення сталого розвитку економіки, ефективного управління державними фінансами та реалізації державної фінансової політики. Складовими інституційної спроможності Міністерства фінансів України виступатимуть організаційна структура, кадровий потенціал, інформаційні технології, нормативно-правова база та міжнародне співробітництво.

Відмічено, що низький рівень інституційної спроможності Міністерства фінансів України у контексті митної політики проявляється через недостатню аналітичну базу та прогностичну спроможність, а також проблеми кадрового потенціалу, що в свою чергу призводить до прийняття рішень без належного аналізу наслідків та знижує якість розроблюваних нормативно-правових актів. Зазначене підкреслює нагальну потребу в посиленні інституційної спроможності Мінфіну для забезпечення економічної безпеки та розвитку міжнародної торгівлі.

Ключові слова*: державна митна політика, митна справа, інституційна спроможність, формування, організаційна структура, кадровий потенціал, інформаційні технології, нормативно-правова база, міжнародне співробітництво.*

Yaromii I. V. Institutional capacity of the ministry of finance of Ukraine in forming state customs policy

The article is devoted to the institutional capacity of the Ministry of Finance of Ukraine in the formation of state customs policy.

It is noted that the current stage of Ukraine's development is characterized by the desire for European integration and the need for post-war recovery, which requires effective public administration, in particular in the customs sector. The formation and implementation of state customs policy is a critically important element of the country's economic security and integration into the world economy. However, despite constant reforms, the institutional capacity of the Ministry of Finance of Ukraine as a key body responsible for this policy remains insufficient, as evidenced by the fragmentation of approaches, weak coordination and the lack of a coherent strategy.

It is indicated that the insufficient institutional capacity of the Ministry of Finance in the formation of customs policy creates systemic risks for the state, which in turn leads to a suboptimal tax and customs burden and can inhibit business development and, conversely, create favorable conditions for the shadow economy and corruption at customs. In the context of European integration, which requires harmonization of customs legislation with EU norms, the weak capacity of the Ministry of Finance may become a serious obstacle to achieving Ukraine's strategic goals.

It is proposed to consider the institutional capacity of the Ministry of Finance of Ukraine as its ability to effectively perform the functions and powers defined by the legislation to ensure sustainable economic development, effective management of public finances and implementation of state financial policy. The components of the institutional capacity of the Ministry of Finance of Ukraine will be the organizational structure, human resources, information technologies, regulatory and legal framework and international cooperation.

It is noted that the low level of institutional capacity of the Ministry of Finance of Ukraine in the context of customs policy is manifested through an insufficient analytical base and predictive capacity, as well as problems with personnel potential, which in turn leads to decision-making without proper analysis of the consequences and reduces the quality of the developed regulatory and legal acts. This emphasizes the urgent need to strengthen the institutional capacity of the Ministry of Finance to ensure economic security and the development of international trade.

Key words: *state customs policy, customs, institutional capacity, formation, organizational structure, human resources, information technologies, regulatory framework, international cooperation.*

Постановка проблеми. Сучасний етап розвитку України, що характеризується євроінтеграційними прагненнями та необхідністю економічного зростання, післявоєнного відновлення вимагає ефективного та прозорого державного управління у всіх сферах, в тому числі у митній. Формування та реалізація державної митної політики є одним із ключових елементів економічної безпеки та інтеграції країни у світовий економічний простір. Однак, незважаючи на постійні реформи та спроби оптимізації, інституційна спроможність Міністерства фінансів України як центрального органу, відповідального за формування цієї політики, залишається предметом дискусій та вимагає поглибленого аналізу. Нерідко спостерігається фрагментованість у підходах, недостатня координація з іншими органами влади та відсутність цілісної стратегії, що негативно позначається на ефективності митного регулювання, боротьбі з контрабандою та наповненні бюджету.

Відсутність достатньої інституційної спроможності Міністерства фінансів України у формуванні державної митної політики створює системні ризики для держави, що в свою чергу призводить до неоптимального податкового та митного навантаження, що може гальмувати розвиток легального бізнесу та, водночас, створювати сприятливі умови для функціонування тіньової економіки та корупційних схем на митниці. У контексті європейської інтеграції, яка вимагає гармонізації митного законодавства та процедур з нормами ЄС,

слабка інституційна спроможність Міністерства фінансів України може стати серйозною перешкодою для досягнення стратегічних цілей країни та забезпечення її конкурентоспроможності на міжнародній арені.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Окремі питання інституційної спроможності в публічному секторі досліджувались науковцями у сфері публічних фінансів, державного управління, митної справи. Так, засади державного управління, правові і управлінські аспекти, бюджетні процеси в діяльності органів влади, митна безпека, державна митна політика були предметом дослідження українських науковців, серед яких: В.В. Коваленко, О. В. Кузнєцова, А. П. Заєць, О. М. Бандурка, Н.І. Білак, І. Я. Чугунов, О. Д. Василик, Л. К. Воронова, В. Г. Дем'яненко, О. С. Ватаманюк, Г. Л. Попова, С. В. Приймаченко, Д. В. Рудич, Ю. Ж. Шайгородський та ін.

Що стосується зарубіжних дослідників, то методологічною основою можуть слугувати наукові праці у сфері інституційного розвитку, управління, антикорупційних стратегій, зокрема: М. Джонстона, Р. Куттінга, Дж. Бойля, П. Сєкерка, Б. Гай Пітерса та ін.

Аналіз наукових досліджень та публікацій свідчить про постійну увагу до питань інституційної спроможності органів державної влади, зокрема у сфері фіскальної та митної політики. Значна кількість праць вітчизняних та зарубіжних науковців присвячена реформуванню державного управління, впровадженню принципів належного врядування, підвищенню ефективності роботи міністерств та відомств. Зокрема, науковцями досліджуються проблеми формування кадрового потенціалу, використання аналітичних інструментів для прийняття рішень, координації міжвідомчої взаємодії та імплементації міжнародних стандартів. Однак, попри значний обсяг загальних досліджень, конкретні аспекти інституційної спроможності саме Міністерства фінансів України у контексті формування державної митної політики залишаються недостатньо висвітленими, особливо з урахуванням динамічних змін у європейському та світовому економічному просторі.

Більшість доступних публікацій здебільшого концентруються на загальних питаннях митної реформи, боротьби з корупцією в митних орагнах або ж аналізують окремі аспекти державної митної політики. Недостатньо уваги приділяється комплексному аналізу ресурсного, функціонального та управлінського потенціалу Міністерства фінансів України саме як ключового суб'єкта у розробці стратегічних управлінських рішень в митній сфері. Таким чином, існує потреба у поглибленому дослідженні інституційних бар'єрів, які перешкоджають ефективному виконанню Міністерством фінансів України своїх функцій у митній сфері, а також у розробці конкретних рекомендацій щодо посилення його спроможності з урахуванням європейського досвіду та сучасних викликів.

Виклад основного змісту. Ефективність функціонування держави в сучасних умовах значною мірою залежить від інституційної спроможності центральних органів виконавчої влади, особливо тих, що відповідають за формування та реалізацію ключових видів політики. У контексті України, яка перебуває на шляху європейської інтеграції, в умовах воєнного стану та потребує стабільного економічного розвитку, особливого значення набуває функція Міністерства фінансів України як головного суб'єкта формування державної економічної та, зокрема, митної політики. Якість та дієвість митного регулювання безпосередньо впливають на наповнення державного бюджету, розвиток зовнішньоекономічної діяльності, інвестиційний клімат та, зрештою, на економічну безпеку держави. Однак, незважаючи на постійні реформаторські зусилля, питання інституційної спроможності Міністерства фінансів України у цій сфері залишається відкритим і потребує системного аналізу, оскільки від його вирішення залежить успішність реалізації стратегічних цілей країни.

З огляду на що виникає потреба у здійсненні комплексного аналізу інституційної спроможності Міністерства фінансів України при формуванні державної митної політики, а також розгляді ключових аспектів, що визначають ефективність цього процесу (нормативно-правове забезпечення, кадрову політику, аналітичні інструменти, а також механізми взаємодії з іншими державними органами та громадськістю, в тому числі на міжнародному рівні). При цьому, особливу увагу слід приділяти ідентифікації наявних проблем та

визначенню шляхів їх подолання, з урахуванням європейського досвіду та сучасних викликів. Очікується, що результати дослідження дозволять сформулювати практичні рекомендації, спрямовані на посилення ролі Міністерства фінансів України як центрального суб'єкта у розробці та впровадженні прогресивної митної політики, що відповідатиме національним інтересам та міжнародним стандартам.

Першочергово слід відмітити, що термін «інституційна спроможність» набув активного поширення у сферах державного управління, політології, економіки. Існує декілька підходів до його визначення, що відображає комплексність явища. Зокрема, Г.І. Зеленько розглядаючи інституційну спроможність держави під час війни звказує, що вона забезпечується поєднанням адекватної реакції органів державної влади на різноманітні виклики воєнного часу і мобілізації суспільства. Однак для підтримання дієвості такого поєднання необхідною умовою є створення ефективних інститутів суспільного залучення, які ґрунтуються на довірі громадян до державних органів різних рівнів — від інституту президента до органів місцевого самоврядування, здатності державних інституцій бути ефективними та їх спроможності гарантувати безпеку [1, с. 49].

Водночас О.І. Омельчук трактує визначення «інституційна спроможність громади» як одного із ключових аспектів спроможності громади, основними складовими частинами якого визначено інституційну спроможність органів місцевого самоврядування та інституційну спроможність самих жителів громади. При цьому, інституційна спроможність органів місцевого самоврядування розглядається як здатність таких органів ефективно здійснювати свою діяльність [2, с. 94].

У свою чергу, Т. Захаров інституційну спроможність держави розглядає крізь призму конституційних принципів та як здатність приймати компетентні рішення відповідно до нормативно-правових документів і процедур, що передбачають конкретний алгоритм втілення владних рішень [3, с. 295].

Соболєв В. М., Соболєва М. В. розглядають категорію «інституційна спроможність» у контексті системи вищої освіти. Автори виходять із власного визначення для системи вищої освіти, формулюючи її головні ознаки як: внутрішня комплементарність інституційної системи; її зовнішня комплементарність; спряження внутрішньої та зовнішньої комплементарності. Варто відмітити, що хоча наведене визначення є вузькогалузевим, однак воно відображає підхід до розуміння спроможності через взаємодоповнюваність елементів [4, с. 64].

Таким чином проведений аналіз наукових підходів до визначення терміну «інституційну спроможність» дає підстави говорити, що в більшості випадків це поняття пов'язують зі здатністю інституту (чи системи інститутів) ефективно виконувати свої функції, досягати поставлених цілей, реагувати на виклики та адаптуватися до змін, спираючись на свою структуру, ресурси та правові засади.

Водночас пропонуємо під терміном «*інституційна спроможність Міністерства фінансів України»* розглядати здатність Міністерства фінансів України ефективно виконувати функції та повноваження, визначені законодавством, для забезпечення сталого розвитку економіки України, ефективного управління державними фінансами та реалізації державної фінансової політики.

Інституційна спроможність Міністерства фінансів України може включати такі складові:

1) організаційну структуру, яка повинна бути ефективною та прозорою, забезпечуючи чіткий розподіл функцій та повноважень;

2) кадровий потенціал, зокрема наявність висококваліфікованих та мотивованих працівників, які володіють необхідними знаннями та навичками для виконання своїх обов'язків;

3) інформаційні технології, що використовуються для збору, обробки та аналізу даних, необхідних для прийняття обґрунтованих рішень;

4) чітко визначену нормативно-правову базу, якою врегульовано діяльність Міністерства фінансів України;

5) міжнародне співробітництво, що передбачає активну участь з метою обміну досвідом та залучення кращих практик у сфері управління митними органами.

Розкриваючи значення кожного елемента інституційної спроможності Міністерства фінансів України слід вказати на наступне.

Організаційна структура Мінфіну має бути ефективною та прозорою. Чіткий розподіл функцій запобігає дублюванню роботи, плутанині та створює умови для швидкого й безперешкодного прийняття рішень. І навпаки, якщо структура заплутана або надмірно бюрократична, це гальмує роботу.

Кадровий потенціал Мінфіну включає висококваліфікованих та мотивованих працівників, які мають необхідні знання та навички. Якщо персонал професійний і зацікавлений у результаті, він здатний ефективно розробляти та впроваджувати складні політики, навіть у кризових умовах. Недостатня кваліфікація або низька мотивація кадрів призводять до неефективності.

Що стсоується сучасних інформаційних технологій, то вони дозволяють швидко та якісно збирати, обробляти й аналізувати величезні обсяги даних, що є критично важливо для прийняття обґрунтованих рішень, прогнозування, виявлення ризиків та оптимізації процесів, зокрема у митній сфері.

Зрозуміла та добре прописана нормативно-правова база є фундаментом діяльності Мінфіну Вона визначає повинна чітко визначати повноваження Мінфіну, процедури та обов'язки, забезпечуючи законність і передбачуваність. Нечіткі або застарілі норми створюють правові колізії, можливості для зловживань та ускладнюють роботу.

Міжнародна співпраця дозволяє Міністерству фінансів України обмінюватися досвідом з іншими країнами, переймати найкращі практики у сфері управління митними органами, а також залучати міжнародну підтримку та експертизу.

Низький рівень інституційної спроможності Міністерства фінансів України у контексті формування державної митної політики можна охарактеризувати через призму таких аспектів: 1) недостатня аналітична база та прогностична спроможність для оцінки впливу митних рішень на економіку та бізнес-середовище (як правило рішення приймаються без належного аналізу наслідків, що може призводити до неочікуваних негативних ефектів або неефективності впроваджених механізмів); 2) проблема кадрового потенціалу, що включає недостатній рівеньекспертизи у специфічних питаннях митного регулювання, ротацію кадрів та відсутність системи безперервного професійного розвитку (зазначені чинники знижують якість розроблюваних нормативно-правових актів та стратегічних документів).

Загалом слід вказати на необхідність посилення інституційної спроможності Міністерства фінансів України при формуванні державної митної політики, що є важливим для забезпечення сталого розвитку економіки та економічної безпеки України, наповнення державного бюджету, а також розвитку міжнародної торгівлі.

Серед проблем, пов'язаних із діяльністю Міністерства фінансів України у забезпеченні державної митної політики можна виокремити: недосконалість законодавства та недостатньо налагоджену координацію з іншими органами державної влади, що наділені компетенцією у забезпеченні державної митної політики.

Висновки. Інституційна спроможність Міністерства фінансів України у формуванні державної митної політики є критично важливою для економічної безпеки, наповнення державного бюджету та розвитку міжнародної торгівлі, особливо в умовах євроінтеграції та післявоєнної відбудови. Проведений аналіз показав, що попри постійні реформи, існує низка системних проблем, які перешкоджають ефективному виконанню Мінфіном своїх функцій у митній сфері. З огляду на що, видається за необхідне розробити стратегію удосконалення діяльності Міністерства фінансів України у сфері державної митної політики, яка включатиме наступні ключові напрями: 1) нормативно-правове забезпечення та гармонізація українського митного законодавства з правом ЄС; 2) посилення аналітичної та прогностичної спроможності для прийняття обґрунтованих та ефективних рішень; 3) розвиток кадрового потенціалу; 4) оптимізація взаємодії та міжвідомчої координації; 5) міжнародне співробітництво та обмін досвідом.

Розробка та послідовна реалізація стратегії удосконалення діяльності Міністерства фінансів України у сфері державної митної політики дозволить Міністерству фінансів України не лише ефективніше виконувати свої поточні функції, а й стати дієвим інструментом для формування прогресивної та конкурентоспроможної державної митної політики, що відповідатиме національним інтересам та сприятиме сталому економічному розвитку України.

Список використаних джерел:

1. Зеленько Г.І. Інституційна спроможність України в умовах війни. Стенограма доповіді на засіданні Президії НАН України 23 серпня 2024 року. *Вісник НАН України*. 2024. № 9 URL: file:///Users/user/Downloads/Visn_9-2024+10_Zelenko.pdf

2. Омельчук О. І. Інституційна спроможність об'єднаних територіальних громад в Україні. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського.* Серія "Державне управління". 2020. Т. 31 (70). № 6 URL: http://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2020/6_2020/17.pdf

3. Захаров Т. Переосмислення концепту «інституційна спроможність»: євроінтеграційний аспект. *Вісник Львівського університету.* Серія філософсько-політологічні студії. 2024. Вип. 55. URL: http://fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/55_2024/37.pdf

4. Соболєв В. М., Соболєва М. В. Інституційна спроможність системи вищої освіти та чинники її забезпечення. *Проблеми економіки*. 2021. № 2. С. 63-69. URL: https://www.problecon.com/export_pdf/problems-of-economy-2021-2_0-pages-63_69.pdf

КОНОНЕЦЬ В. П.,
доктор юридичних наук, професор,
завідувачка Навчально-наукової
лабораторії з дослідження проблем
протидії організованій злочинності
та корупції
*(Дніпровський державний університет
внутрішніх справ)*

УДК 346.6:347.7: 342.9; 340.5
DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2024.2.104

ВАЛЮТНЕ РЕГУЛЮВАННЯ І ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ УНІФІКАЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОРМ В КОНТЕКСТІ ЄС

У статті досліджено особливості правового регулювання валютних правовідносин в Україні з урахуванням процесів європейської інтеграції та гармонізації національного законодавства з правом Європейського Союзу. Автор здійснює порівняльний аналіз нормативно-правових актів України та ЄС у сфері валютного регулювання, акцентуючи увагу на системних суперечностях, прогалинах та колізіях, що виникають у процесі уніфікації правових норм. Визначено ключові виклики, пов'язані з імплементацією acquis communautaire у сфері фінансового моніторингу, валютного контролю, лібералізації капітальних операцій та захисту валютного суверенітету держави. Окреслено сучасні тенденції розвитку валютного права, серед яких: поступовий перехід від адміністративно-дозвільної до декларативної моделі регулювання, посилення ролі НБУ як органу валютного нагляду та необхідність адаптації валютного законодавства до вимог цифрової економіки. Проаналізовано сучасні наукові підходи та позиції фахівців щодо правового регулювання валютних відносин, охарактеризовано чинну нормативно-правову базу України (Закон України «Про валюту і валютні операції», акти НБУ та інші). Особливу увагу приділено практиці застосування нових норм у світлі викликів воєнного стану і впровадження європейських стандартів (зокрема принципу свободи руху капіталу за Директивою 88/361/ЄЕС і Угодою про асоціацію). Аналіз судової практики (зокрема постанови Верховного Суду від 27.02.2025 у справі №520/2941/24) дозволяє окреслити тенденції тлумачення нових положень валютного законодавства в контексті захисту прав платників. Розглянуто також вплив норм Європейського Суду з прав людини та Суду ЄС на формування національної практики. Подано висновки про необхідність подальшого удосконалення механізму валютного регулювання та уніфікації положень законодавства відповідно до стандартів ЄС. У межах дослідження обґрунтовано необхідність розробки нових підходів до інтерпретації валютних норм з урахуванням практики Суду ЄС та стандартів FATF. Зроблено висновок про потребу вдосконалення нормативно-правової бази шляхом системного оновлення законодавства, розвитку доктрини валютного права та підвищення правової культури суб'єктів валютних операцій. Рекомендації включають пропозиції щодо з'ясування колізій, гармонізації термінології та розробки методичних роз'яснень для органів державної влади та судів.

Ключові слова: *правове регулювання, правова система, судова практика, інтерпретація судових рішень, європейська інтеграція, механізм валютного регулювання, національна валюта, валютна операція, валютна система, режим валютного курсу.*

Kononets V. P. Currency Regulation and the Legal System of Ukraine: Challenges of Norm Unification and Interpretation in the Context of the EU

The article explores the specific features of the legal regulation of currency relations in Ukraine in the context of European integration and the harmonisation of national legislation with the law of the European Union. The author conducts a comparative analysis of the regulatory legal acts of Ukraine and the EU in the field of currency regulation, with particular emphasis on systemic contradictions, legislative gaps, and legal conflicts arising during the unification of legal norms. The study identifies key challenges associated with the implementation of the acquis communautaire in the areas of financial monitoring, currency control, liberalisation of capital transactions, and the protection of national monetary sovereignty. Current trends in the development of currency law are outlined, including the gradual shift from an administrative-permissive to a declarative model of regulation, the strengthening of the role of the National Bank of Ukraine as the currency supervision authority, and the necessity to adapt monetary legislation to the requirements of the digital economy. The article analyses contemporary academic approaches and expert positions on the legal regulation of currency relations, and describes the current normative legal framework of Ukraine (including the Law of Ukraine "On Currency and Currency Transactions", acts of the NBU, and other relevant instruments). Special attention is paid to the practical application of new legal norms under martial law and in light of the implementation of European standards, particularly the principle of free movement of capital under Directive 88/361/EEC and the Association Agreement. Case law analysis — in particular, the ruling of the Supreme Court dated 27 February 2025 in case No. 520/2941/24 — highlights trends in the judicial interpretation of recent monetary legislation in the context of protecting taxpayers' rights. The article also examines the influence of case law of the European Court of Human Rights and the Court of Justice of the European Union on the formation of national legal practice. The study concludes that there is a pressing need to improve the currency regulation mechanism and unify legislative provisions in accordance with EU standards. The author substantiates the need to develop new interpretative approaches to currency norms, taking into account the practice of the CJEU and FATF standards. It is concluded that the normative framework requires systematic revision, further doctrinal development of currency law, and a general improvement in the legal culture of participants in currency transactions. The recommendations include proposals for resolving legal conflicts, harmonising terminology, and drafting methodological guidelines for public authorities and courts.

Key words: *legal regulation, legal system, case law, judicial interpretation, European integration, currency regulation mechanism, national currency, currency transaction, monetary system, exchange rate regime.*

Вступ. Валютне регулювання є важливим елементом державної економічної політики, що забезпечує стабільність національної валюти та захист фінансової безпеки країни. Після тривалого періоду обмежень на валютному ринку ухвалено Закон України «Про валюту і валютні операції» (2018) [2], який в рамках євроінтеграційного процесу прокладає шлях до ліберальної моделі валютного регулювання. Актуальність теми зумовлена необхідністю адаптації національної правової системи до стандартів ЄС у сфері руху капіталу і гармонізації норм валютного законодавства.

У сучасних умовах геополітичної нестабільності та активного руху України до Європейського Союзу питання валютного регулювання набуває особливої значущості. Українська валюта – гривня – є єдиним законним платіжним засобом на території держави (ст. 99 Конституції України [1]) і її стійкість безпосередньо впливає на макроекономічну стабільність.

Національний банк України (НБУ) та уряд прагнуть упровадити ліберальні принципи руху капіталу, що відповідають нормам свободи руху капіталу ЄС. Військовий конфлікт, посилення санкційних режимів та економічні виклики останніх років продемонстрували, що цілісність і зрозумілість валютного законодавства є критичною для інвесторів та бізнесу. У цьому контексті вивчення перспектив гармонізації національних і європейських норм у сфері валютних операцій, а також інтерпретації нових положень національних судів, є надзвичайно актуальним.

Незважаючи на прийняття Закону України «Про валюту і валютні операції» (2018) та комплекс нормативних актів НБУ у 2019 р., в українському правовому полі залишаються суперечності та неоднозначності. З одного боку, законодавець запровадив принцип рівності резидентів і нерезидентів у валютних операціях, проте тривалий перехідний період створює невизначеність у практиці застосування цих норм. З іншого боку, державна та судова влада повинні забезпечити поєднання національних інтересів з обов'язковою гармонізацією з вимогами Угоди про асоціацію з ЄС, що передбачає поступове скасування адміністративних валютних обмежень. У рішенні проблеми слід також враховувати вплив європейської судової практики, оскільки ЄСПЛ гарантує захист майна (що може стосуватися й валютних заощаджень), а Суд ЄС визначає, які обмеження на рух капіталу є виправданими в інтересах держави. Тому ключовою проблемою є забезпечення зрозумілого механізму застосування норм валютного законодавства, що уніфікує правила для різних суб'єктів, і виключає довільні інтерпретації з боку чиновників та судів.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний аналіз чинної системи валютного регулювання в Україні з урахуванням євроінтеграційного курсу, визначення викликів уніфікації правових норм та тлумачення їх національними судами. Завданнями дослідження є узагальнення позицій вітчизняних науковців щодо валютного права, огляд основних законодавчих та підзаконних актів, вивчення прикладів судової практики, а також формулювання пропозицій щодо вирішення виявлених проблем у світлі стандартів ЄС.

Результати дослідження. Питання валютного регулювання викликає інтерес як українських, так і зарубіжних дослідників. У науковій літературі висловлено різні підходи до сутності цього явища. Наприклад, Л.В. Товкун і А.С. Зозуля аналізували принципи валютного регулювання в умовах лібералізації в Україні, виділяючи ключові завдання державного контролю над валютними потоками [12]. В.О. Онищенко зосереджувався на структурі системи валютного регулювання та її функціях, відзначаючи тісний зв'язок з іншими галузями права (адміністративним, фінансовим, міжнародним). Дослідники Н.О. Місяць та Р. Степаненко розглядали інструменти регулювання (зокрема валютні інтервенції та адміністративні обмеження) і роль валютного курсу у підтримці стабільності економіки. Латковський П.П. порівнював українську валютну політику із міжнародними практиками, вказуючи на поступовий рух до ліберального режиму під впливом глобалізації та євроінтеграції. У цих працях учені проаналізували загальні засади регулювання валютних операцій, але значна частина проблем залишається малодослідженою. Зокрема, бракує глибокого юридичного аналізу адаптації національних норм до стандартів ЄС та їх консистентності у судовій практиці. У статті спираємося на зазначені результати, наукові розробки інших авторів і останні публікації (зокрема [8]–[11]), використовуючи їх для узагальнення сучасної картини досліджень.

Починаючи з 2019 року основним нормативним актом у сфері валютних операцій став Закон України «Про валюту і валютні операції» №2473-VIII від 21.06.2018, який скасував старий Декрет КМУ 1993 року «Про систему валютного регулювання та валютного контролю». Закон закріпив, що валютне регулювання ґрунтується на принципах свободи операцій з валютними цінностями, однак з урахуванням норм, визначених актами НБУ та інших органів (обов'язкове ліцензування діяльності з торгівлі валютою, декларування готівки, дотримання граничних строків розрахунків). Наприклад, введено поняття «валютна операція» – будь-яка операція, під час якої відбувається рух валюти за участі резидента та нерезидента [2]. Значна новація полягає у встановленні рівності прав резидентів і нерезидентів: «до прийняття закону щодо нерезидентів існували суворі обмеження щодо купівлі та переказу за кордон іноземної валюти, що ставило їх у дискримінаційне становище. Цей Закон відновив

пряму дію норм Конституції України у сфері валютного регулювання». Також закон продовжує за статусом гривню як єдину національну валюту України. На базі закону Правління НБУ було зобов'язане прийняти низку постанов, що визначили детальні правила функціонування валютного ринку (положення про валютні операції, валютний ринок, захисні заходи тощо). В цілому правова система валютного регулювання формується як комплекс державних заходів, спрямованих на організацію та контроль валютних операцій, підтримку стабільності національної валюти і запобігання незаконному відтоку капіталу.

Європейська інтеграція визначила новий етап для української валютної політики. Після 2014 року, зокрема з підписанням Угоди про асоціацію з ЄС, Україна взяла курс на повну лібералізацію валютних відносин. Законодавець запровадив принцип «дозволено все, що прямо не заборонено», відповідаючи Директиві Ради ЄС 88/361/ЄЕС 1988 р. про вільний рух капіталу [4]. Концепція валютної реформи, представлена НБУ ще у 2016–2017 роках, базувалася на гармонізації з європейським досвідом і передбачала максимальне спрощення обмежень. Зокрема, ліквідовано обов'язкову конвертацію валютних надходжень, скасовано значну частину валютних ліцензій, розширено права банків здійснювати операції з валютними цінностями. У Стратегії інтеграції з ЄС передбачено приведення українського регулювання у відповідність до Директив та Регламентів ЄС (зокрема щодо руху капіталу та послуг). Однак рівень відповідності все ще оцінюється як неповний, адже деякі заходи захисту (тимчасові валютні обмеження) застосовуються й надалі. Таким чином, важливим завданням є подальше усунення адміністративних бар'єрів, зокрема у валютних переказах і інвестиційних платежах, відповідно до статті 63 Договору про функціонування ЄС, що гарантує свободу руху капіталу [6]. Це пов'язано і з необхідністю перегляду внутрішніх нормативів (наприклад, граничних строків розрахунків) задля їх гармонізації із стандартами ЄС [4].

Після набрання чинності нового законодавства виникли питання тлумачення оновлених правил. Судова практика поступово формує єдині підходи. Наприклад, питання щодо зупинення нарахування пені за порушення строків розрахунків у разі форс-мажору. Суд наголосив, що наявність сертифіката Торгово-промислової палати про форс-мажор не звільняє резидента від обов'язку повернути валютну виручку або сплатити штраф за порушення строків, якщо ці норми прямо не припиняються законом. Таким чином, інтерпретація судом «форс-мажорного» застереження в ст. 13 Закону про валюту була відмінною від очікуваної заявником [15]. Це свідчить про обережне ставлення правозастосовчої практики до виральних ліберальних преференцій за старих боргових зобов'язань. Загалом суди намагаються забезпечити пріоритет дотримання валютного законодавства з огляду на стабільність фінансової системи. Однак це створює виклики: з одного боку, фіксується обов'язок строгого дотримання норм (як зазначено в рішенні ВС), а з іншого — напрацьовується практика реалізації права України на забезпечення сталого курсу гривні (ст. 99 Конституції) через валютні обмеження і контроль [1]. Важливою є роль адміністративних судів у роз'ясненні положень щодо обов'язкового декларування валюти та санкцій за його невиконання – чинне законодавство часто доповнюється підзаконними актами НБУ, тож для судів залишається відкритим завдання узгодженого тлумачення цих положень [7].

Україна, як сторона Європейської конвенції з прав людини (ЄКПЛ), зобов'язана дотримуватися гарантій захисту власності [12]. ЄСПЛ у своїй практиці визнає, що збереження фізичних валютних цінностей може підпадати під захист ст. 1 Протоколу №1 Конвенції (право власності). З іншого боку, у сфері фінансового регулювання суди ЄС (Суд справедливості ЄС) визначають критерії допустимості обмежень на рух капіталу. Наприклад, Суд ЄС традиційно розглядає будь-які адміністративні валютні бар'єри як потенційні обмеження вільного руху капіталу, допустимі лише за умови обґрунтованої мети та пропорційності. Нормативний курс України має просуватися таким чином, щоб не суперечити європейській практиці: при цьому обов'язок забезпечити стабільність гривні зараховується до сфери державної політики, і будь-які обмеження мають виправдовуватися саме цим завданням [5]. Таким чином, в інтерпретації національних норм потрібно враховувати досвід СЄС, зокрема рішення по спорах про уповноважені установи та контроль над валютними потоками.

Валютне регулювання має публічно-правовий характер: основні повноваження зосереджені в державних органах. Президент забезпечує стабільність гривні, а НБУ визначає зміст і засоби регулювання валютного ринку. Крім того, Верховна Рада і Кабінет Міністрів затверджують нормативно-правову базу, а судові органи контролюють її застосування. У воєнний час значну роль відіграють також органи контролю – Фіскальна служба, правоохоронні відомства та спеціалізовані регулятори – які мають реалізовувати валютні обмеження, передбачені законодавством і розпорядженнями Президента (воєнний стан тощо). Ефективність валютного регулювання багато в чому залежить від узгодженості дій вищезгаданих органів і послідовності в тлумаченні норм [3]. Створюється необхідність розробки методичних рекомендацій або роз'яснень (в т.ч. на рівні Конституційного суду чи касаційних палат) щодо застосування окремих статей Закону про валюту, що б сприяло уніфікації судової практики та правової визначеності для бізнесу.

Висновки. Враховуючи теоретичні аспекти та практичні виклики валютного регулювання, робимо такі висновки. По-перше, Закон «Про валюту і валютні операції» відкрив шлях до побудови ліберальної моделі валютного ринку, заснованої на принципі вільного руху капіталу. Водночас, державний контроль та тимчасові валютні обмеження залишаються суспільно необхідними у перехідний період війни, що вимагає чіткого їх регулювання на законодавчому рівні. По-друге, нові норми законодавства вже набули застосування у судовій практиці – наприклад, Верховний Суд у справі №520/2941/24 відстояв принцип неприпустимості миттєвого звільнення від відповідальності за порушення строків розрахунків навіть у разі фіксованого форс-мажору. Це свідчить про консервативний підхід судів до «ленти-валюти», який має бути врахований при подальших коригуваннях закону. По-третє, вчені-правники наголошують на необхідності постійного перегляду та уніфікації термінології й принципів валютного регулювання, що співпадає з європейськими стандартами (забезпечення прозорості, недискримінації суб'єктів, пропорційність заходів).

На основі проведеного аналізу пропонуємо такі рекомендації. По-перше, провести перевірку та гармонізацію термінології валютного законодавства (систематизувати поняття «валютна операція», «валютне обмеження», «об'єкт валютного регулювання» тощо) задля уникнення колізій між законами та Положеннями НБУ. По-друге, удосконалити положення Закону про валюту та підзаконних актів з урахуванням практичних висновків судів (зокрема положення ст. 13 закону про форс-мажор, ч. 2 ст. 13 про строки розрахунків) з метою чіткого визначення обставин звільнення від відповідальності. По-третє, активізувати міжвідомчу комунікацію між НБУ, ДПС і правоохоронцями для забезпечення єдиної практики контролю за валютними операціями, а також розробити методичні рекомендації Верховного Суду або Ради суддів щодо тлумачення нових норм. По-четверте, продовжувати приведення норм у відповідність до Договору про асоціацію та законодавства ЄС, зокрема шляхом поступового скасування обмежень, що не мають обґрунтованої економічної необхідності. Реалізація цих пропозицій сприятиме підвищенню прозорості валютних відносин в Україні, зменшенню регуляторних ризиків та прискоренню інвестиційної привабливості країни.

Список використаних джерел:

1. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

2. Про валюту і валютні операції: Закон України від 21 червня 2018 р. № 2473-VIII. *Голос України*. 2018. № 129. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2473-19

3. Про систему валютного регулювання та валютного контролю: Декрет Кабінету Міністрів України від 19 лютого 1993 р. № 15-93. *Відомості Верховної Ради України*. 1993. № 17. Ст. 184. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/15-93

4. Directive 88/361/EEC for the implementation of Article 67 of the Treaty of 24 June 1988. *Official Journal of the European Communities*. 1988. L178. P. 5–18. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX%3A31988L0361

5. Угода про асоціацію між Україною та Європейським Союзом: підписана 27 червня 2014 р., ратифікована 16 вересня 2014 р. *Офіційний вісник України*. 2014. № 75. Т. 1. Ст. 2125. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011

6. Договір про Європейський Союз (Лісабонський договір). *Official Journal of the European Union*. 2007. C306. URL: https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=celex%3A12007L%2FTXT

7. Про Національний банк України: Закон України від 20 травня 1999 р. № 679-XIV. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 29. Ст. 238. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/679-14

8. Фінансове право: підручник / за ред. О.О. Дмитрик. Харків: Право, 2022. 520 с.

9. Кузнєцова А.Я., Місяць Н.О. Концептуальні засади формування механізму валютного регулювання в Україні. *Бізнес Інформ.* 2017. № 9. С. 215–220.

10. Antoniuk O., Koval N., Savitska S., Mulyk Y., Kuzyk N., Koshchynets M. Development of internal control and audit in Ukraine. *Independent Journal of Management & Production.* Vol. 12. No. 6. 2021. P. 376–390. URL: https://doi.org/10.14807/ijmp.v12i6.1761

11. Товкун Л.В., Зозуля А.С. Правовий аналіз принципів валютного регулювання в умовах валютної лібералізації. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 11. С. 529–532. URL: http://www.lsej.org.ua/index.php/journal/article/view/488

12. Європейська конвенція про захист прав людини і основоположних свобод від 4 листопада 1950 р. Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004

13. Внутрішній ринок Європейського Союзу: свобода руху капіталу. *Фактшити Європейського Парламенту*. 2020. URL: https://www.europarl.europa.eu/factsheets/en/sheet/82/free-movement-of-capital

14. Рішення Конституційного Суду України (приклад щодо валютного регулювання). *Офіційний вебсайт Конституційного Суду України*. URL: https://ccu.gov.ua

ЗМІСТ

РОЗБУДОВА ДЕРЖАВИ І ПРАВА: ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА КОНСТИТУЦІЙНОЇ ПРАКТИКИ

ГАНЖА О. Г. ЛАТИНІЗАЦІЯ СУДОВИХ РІШЕНЬ В УКРАЇНІ: ПОНЯТТЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ 3

КІРІН Р. С. ЕТАПИ СТАНОВЛЕННЯ СТРАТЕГІЧНИХ ЗАСАД МЕХАНІЗМУ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІДКРИТОСТІ МІСТА 15

КОТЕНКО М. В. ІСТОРИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ЗАРОДЖЕННЯ УЯВЛЕНЬ ПРО ІНТЕЛЕКТУАЛЬНУ ВЛАСНІСТЬ В ПРАВОВИХ ВЧЕННЯХ СТАРОДАВНЬОЇ ГРЕЦІЇ 25

КОТЕРЛІН І. Б. ПРИНЦИПИ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВА ВЛАСНОСТІ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 32

ОМАРОВА А. А. ПІДГОТОВКА КОНВЕНЦІЇ ООН ПРО ПРАВА ДИТИНИ ТА УЧАСТЬ У НІЙ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕЛЕГАЦІЇ 38

ONISHCHENKO N. M., SUNIEHIN S. O., KLESCHENKO N. O. THE LEVEL OF LEGAL AWARENESS IN THE RUSSIA IN THE CONTEXT OF THE VIEWS OF REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN SCIENCE 48

ПІКУЛЯ Т. О. ДОКТРИНАЛЬНИЙ АНАЛІЗ СИСТЕМИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ 57

ПРОДИВУС С. В. ПРОПОРЦІЙНІСТЬ ЯК КОНСТИТУЦІЙНИЙ КРИТЕРІЙ ПРАВОМІРНОСТІ ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ ТА СВОБОД ЛЮДИНИ: СТАН РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМИ В УКРАЇНСЬКІЙ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ 63

ЦИВІЛІСТИКА

БЕЛЬО Л. Ю. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ НАЦІОНАЛЬНИХ ІНТЕРЕСІВ УКРАЇНИ В СФЕРІ МОРСЬКОЇ БЕЗПЕКИ 73

БІЛОУСОВ О. І. ЕЛЕКТРОННИЙ ДОГОВІР – ДІЄВИЙ РЕГУЛЯТОР СУСПІЛЬНИХ ВІДНОСИН 79

КИРПАНЬ Б. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ФОРМИ РЕОРГАНІЗАЦІЇ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 85

РЯБКО Є. О. ҐЕНЕЗА МЕДІАЦІЇ У ЦИВІЛЬНОМУ СУДОЧИНСТВІ 93

ТАРАНЕНКО О. М., ЯЦЕНКО Ю. В. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ ЯК «ТВОРЦЯ» ОБ'ЄКТІВ АВТОРСЬКОГО ПРАВА 102

ФІРЧУК В. Р. ГЕНЕЗИС ДОГОВОРУ БУДІВЕЛЬНОГО ПІДРЯДУ У СТАРОДАВНІ ЧАСИ 109

ЧУПРІЙ-БАКШЕЄВА Д. Ю. ОСОБЛИВОСТІ РЕГУЛЮВАННЯ ЦИФРОВОГО СПАДКУВАННЯ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ США ТА ДЕРЖАВ-ЧЛЕНІВ ЄС 115

ЯВОР О. А., ТУПИЦЬКА Є. О., МАСЛОВА-ЮРЧЕНКО К. О. ОСОБЛИВОСТІ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДОГОВІРНИХ ВІДНОСИН ВЕНЧУРНОГО ІНВЕСТУВАННЯ В УКРАЇНІ 122

ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО ТА ПРОЦЕС

КУРЕПІНА О. Ю. СТИМУЛЮЮЧИЙ ПРАВОВИЙ РЕЖИМ ГОСПОДАРЮВАННЯ З УМОВОЮ НАБУТТЯ СУБ'ЄКТОМ ГОСПОДАРЮВАННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО ПРАВОВОГО СТАТУСУ 128

НЕСТЕРОВ Г. Г. ОСОБЛИВОСТІ ЗАСТОСУВАННЯ РЕЧОВО-ПРАВОВИХ СПОСОБІВ ЗАХИСТУ ПРАВА КОМУНАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ 137

ПРОСКУРНЯ Т. В. ЄДНІСТЬ СУДОВОЇ ПРАКТИКИ В УМОВАХ РОЗВИТКУ ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ 149

ЮДІН О. Ю. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА БЕЗГОТІВКОВИХ РОЗРАХУНКІВ 155

ТРУДОВЕ ПРАВО, ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

СЕРЕДА О. Г., СІЛЬЧЕНКО С. О. ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРАЦІ ПРОФЕСІЙНИХ СПОРТСМЕНІВ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ВІТЧИЗНЯНІ РЕАЛІЇ 164

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ШЕВЧЕНКО М. Г., ЛУЦ Д. М. ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОГРАМ ЩОДО ВИКОРИСТАННЯ ТА ОХОРОНИ ЗЕМЕЛЬ, ПІДВИЩЕННЯ РОДЮЧОСТІ ҐРУНТІВ 170

АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І АДМІНІСТРАТИВНИЙ ПРОЦЕС, ІНФОРМАЦІЙНЕ ПРАВО

БЕХТЕР Л. В. ДО ПИТАННЯ ПРО ВИЗНАЧЕННЯ ПРИНЦИПІВ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ НА РЕГІОНАЛЬНОМУ РІВНІ У ВЗАЄМОДІЇ МІЖНАРОДНИХ БЛАГОДІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ЩОДО РЕАЛІЗАЦІЇ МІЖНАРОДНИХ ПРОЕКТІВ 177

ГОРДІЄНКО А. В. НОРМАТИВНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ БЕЗПЕКИ АТМОСФЕРНОГО ПОВІТРЯ ТА ВИКОРИСТАННЯ ПОВІТРЯНОГО ПРОСТОРУ 183

ГРОМ Н. О. ПРАВОВІ ОСНОВИ РОЗМЕЖУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВОПОРУШЕННЯ, ЯКЕ ВСТАНОВЛЮЄ ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ ЗА ДОМАШНЄ НАСИЛЬСТВО ВІД СУМІЖНИХ (АДМІНІСТРАТИВНИХ) ПРОСТУПКІВ 188
ДЖАФАРОВА М. В. ПРАВО НА ЗВЕРНЕННЯ ДО СУДУ В ПОРЯДКУ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОЧИНСТВА ТА СПОСОБИ ЙОГО СУДОВОГО ЗАХИСТУ 196
КИРГІЗОВА В. С., ШОВКОПЛЯС О. В. КЛАСИФІКАЦІЯ УЧАСНИКІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДОВОГО ПРОЦЕСУ: ДОКТРИНАЛЬНИЙ ПІДХІД 202
КРАЙНІЙ П. І. ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРОХОДЖЕННЯ СУДДІВСЬКОЇ КАР'ЄРИ В УКРАЇНІ 209
МАКСЮТА А. О. ЩОДО ДЕЯКИХ ПИТАНЬ ВЗАЄМОДІЇ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ З ІНШИМИ ОРГАНАМИ ДЕРЖАВНОЇ ВЛАДИ 216
ЯВОРСЬКИЙ Р. І. ВПЛИВ ДИРЕКТИВ ЄС НА ФОРМУВАННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО МЕХАНІЗМУ ТУРИСТИЧНО-РЕКРЕАЦІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В КРАЇНАХ-ЧЛЕНАХ ОБ'ЄДНАНОЇ ЄВРОПИ 222

ПИТАННЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА, КРИМІНОЛОГІЇ ТА КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧОГО ПРАВА
ЗАДОРОЖНИЙ Н. М. САМОГУБСТВО ЯК ФОНОВЕ ДЛЯ ЗЛОЧИННОСТІ ЯВИЩЕ ТА ТЕОРІЯ ПОТОКОВОЇ АНАЛОГІЇ 230
ПРИБИЛЬСЬКА С. О., БАЙДА А. О., ГЕРАСИМОВ В. Ю. КРАЙНЯ НЕОБХІДНІСТЬ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 236

РЯБЧУК М. І., БАЙДА А. О., ДУНАЄВА А. М. ОСОБЛИВОСТІ КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ТА ПОКАРАННЯ НЕПОВНОЛІТНІХ 241

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНАЛІСТИКА
ВАХЛІС І. В. ПРАВОВА ПРИРОДА ТА СПІВВІДНОШЕННЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО КЕРІВНИЦТВА, КОНТРОЛЮ ТА НАГЛЯДУ У КРИМІНАЛЬНОМУ ДОСУДОВОМУ ПРОВАДЖЕННІ 247
ВОЛОБУЄВА О. О. ВЕРСІЇ КВАЛІФІКАЦІЇ ПРИ РОЗСЛІДУВАННІ СТАТЕВИХ КРИМІНАЛЬНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ 255
НИРКА Є. О. ДОПИТ, ЩО ПЕРЕДУЄ ПРЕД'ЯВЛЕННЮ ДЛЯ ВПІЗНАННЯ: ПСИХОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ 262
САВЧЕНКО Р. С., ЧАСОВА Т. О. ПРОЦЕДУРНИЙ МЕХАНІЗМ ПРОВЕДЕННЯ МІЖНАРОДНОГО РОЗШУКУ ЯК ЕЛЕМЕНТ СПЕЦІАЛЬНОГО ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ 268
СЕНИК Т. Б. ОКРЕМА УХВАЛА ЯК МЕХАНІЗМ РЕАГУВАННЯ НА ПРОЦЕСУАЛЬНІ ЗЛОВЖИВАННЯ УЧАСНИКАМИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ 273
ТАВАКАЛЯН М. Б. ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ЗАСАДИ ПРАВА НА ЗАХИСТ В ОСОБЛИВОМУ РЕЖИМІ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ, СУДОВОГО РОЗГЛЯДУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ 279
ТАРАНЕЦЬ К. О. СУБ'ЄКТНА ПРОЦЕСУАЛЬНА ОСОБЛИВІСТЬ АДМІНІСТРАТОРА ЗА ВИПУСКОМ ОБЛІГАЦІЙ ЯК ЦИВІЛЬНОГО ПОЗИВАЧА У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ 285
ТИТАРЕНКО О. О., ШАМАРА О. В. РАДІАЦІЙНІ, ХІМІЧНІ, БІОЛОГІЧНІ, ЯДЕРНІ ЗАГРОЗИ (CBRN-DEFENCE) В КОНТЕКСТІ ДОКТРИНИ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА УКРАЇНИ 293

МІЖНАРОДНЕ ПРАВО
КУЧИНСЬКА О. Ю. СТРАТЕГІЇ НОРМОПРОЕКТУВАННЯ В УКРАЇНІ НА ШЛЯХУ ВСТУПУ ДО ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 305
ЛЕГКА О. В. ОСОБЛИВОСТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД СЕКСУАЛЬНОГО НАСИЛЬСТВА, ПОВ'ЯЗАНОГО З КОНФЛІКТОМ: ВІТЧИЗНЯНИЙ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД 311
РЖЕВСЬКА В. С. ЕЛЕМЕНТИ ІДЕЇ СВІТОВОГО СПІВТОВАРИСТВА У ТВОРАХ МАРСІЛІЯ ПАДУАНСЬКОГО 318
РУДЕНКО О. В., ВАЙЦЕХОВСЬКА О. Р. ПРАВО НА ВІЛЬНЕ ПЕРЕСУВАННЯ ТА ПРОЖИВАННЯ ГРОМАДЯН ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЮЗУ 325
ШАБАН Ю. ПОНЯТТЯ АГРЕСІЇ В МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ 331

ВІЙСЬКОВЕ ПРАВО
HASHENKO S. V. IMPROVEMENT OF THE CONTROL SYSTEM BY THE LEVEL OF TRAINING OF PERSONNEL IN FIRE TRAINING 337

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ЮРИДИЧНОЇ НАУКИ
КОРНУТА Л. М. МОВНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ В ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ СЛУЖБОВЦІВ: ПОНЯТІЙНО-ФУНКЦІОНАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА 343

БОРОВИК А. В., ПОПИК Ю. І. ПРАВО НЕ СВІДЧИТИ ПРОТИ СЕБЕ: ЗМІСТ, СФЕРА ЗАСТОСУВАННЯ ТА ПРАВОВІ НАСЛІДКИ ПОРУШЕННЯ……351
ОДУХА М. В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС АДМІНІСТРАТИВНИХ ОРГАНІВ, ЯКІ ЗДІЙСНЮЮТЬ ПУБЛІЧНЕ АДМІНІСТРУВАННЯ ПУБЛІЧНИХ ЗАКУПІВЕЛЬ В УКРАЇНІ……361
КОВАЛЬЧУК Я. Л. ЗАВДАННЯ ПІДРОЗДІЛІВ ОРГАНІЗАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ОПЕРАТИВНОГО РЕАГУВАННЯ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ……367
АГАПОВА О. В. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ КРИТЕРІЇВ КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАВДАНЬ ПУБЛІЧНОГО АДМІНІСТРУВАННЯ У СФЕРІ ЮСТИЦІЇ В УКРАЇНІ……375
ЯРОЩУК О. В. ПОНЯТТЯ ТА СУТНІСТЬ ЯВИЩА МОБІНГУ В УКРАЇНІ……381
ТИМЧИШИН А. М., БЕЗПАЛЬКО С. В. ЗАСТОСУВАННЯ ПРИНЦИПУ НЕЗМІННОСТІ СУДДІВ: МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД, ПЕРЕВАГИ ТА ВИКЛИКИ……388
СИТНИКОВ О. Ф. ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ ЗАСАД ЗВЕРНЕННЯ ДО АДМІНІСТРАТИВНОГО СУДУ ЗА ЗАХИСТОМ ПРАВ, СВОБОД ТА ІНТЕРЕСІВ ОСОБИ……396
КОШТУРА Б. В. ПРАВОВІ, ПСИХОЛОГІЧНІ ТА ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ ПЕРЕВИЩЕННЯ МЕЖ НЕОБХІДНОЇ ОБОРОНИ……404
СЕРГЄЄВ Ю. В., КОВАЛЬ Н. О. ЕКОЛОГІЗАЦІЯ ПОРТОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ: КРАЩІ ПРАКТИКИ ТА ОНОВЛЕННЯ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ……410
СПІВАК О. М. ВІРТУАЛЬНІ АКТИВИ ТА ОН-ЛАЙН ІГРИ: ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПИТАННЯ ЗАХИСТУ……416
ІЛЬИНА Г. В. РЕАЛІЗАЦІЯ ЖІНКАМИ ПРАВА НА ОСВІТУ: МІЖНАРОДНО-ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ……420
ГРИГОРАЩЕНКО О. В. АНАЛІЗ СХЕМ ЩОДО УХИЛЕННЯ ВІД СПЛАТИ ПОДАТКІВ, ЗБОРІВ (ОБОВ'ЯЗКОВИХ ПЛАТЕЖІВ) У СФЕРІ БУДІВНИЦТВА ТА НЕВЖИТТЯ ЗАХОДІВ ПОСАДОВИМИ ОСОБАМИ ДПС УКРАЇНИ……426
КУРКОВА К. М., ЛУЦЕНКО-МИСЬКІВ Л. І. РОЛЬ ДЕПАРТАМЕНТУ МІЖНАРОДНОГО ПОЛІЦЕЙСЬКОГО СПІВРОБІТНИЦТВА У РОЗСЛІДУВАННІ ВОЄННИХ ЗЛОЧИНІВ……433
МІНКА Т. П. НАВКОЛИШНЄ ПРИРОДНЄ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ……441
КАСАПОГЛУ С. О. ЗАСТАВА: ЕФЕКТИВНИЙ МЕХАНІЗМ ЗАПОБІГАННЯ ЧИ НЕДОСКОНАЛІСТЬ НОРМ (НА ПРИКЛАДІ КОРУПЦІЙНИХ ПРАВОПОРУШЕНЬ)……446
ТІЩЕНКО Ю. В. ПЛЮРОЛІСТИЧНІСТЬ БУТТЯ ПРАВА……453
КУЛИК М. С. ОСОБЛИВОСТІ ОБІГУ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ СЕРЕД ГРОМАДЯН УКРАЇНИ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ……461
ВАРГУЛЯК О. Г. АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИЙ СТАТУС ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ВИБУХОНЕБЕЗПЕЧНИХ ПРЕДМЕТІВ……470
ВІХЛЯЄВ М. Ю. ПРОБЛЕМАТИКА ЗВІЛЬНЕННЯ З ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ В КОНТЕКСТІ ДИСЦИПЛІНАРНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ПУБЛІЧНИХ СЛУЖБОВЦІВ……476
САФОНЧИК О. І. ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ СТОРІН ЗА ДОГОВОРОМ НА КАПІТАЛЬНЕ БУДІВНИЦТВО АВТОМОБІЛЬНИХ ДОРІГ ЗА ЗАКОНОДАВСТВОМ УКРАЇНИ……483
УЗУНОВ С. О. ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ІНСТИТУТУ УПРАВЛІННЯ СПАДЩИНОЮ В ЗАРУБІЖНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМАХ……491
ГАЛУНЬКО В. В., БОРОДІН І. Л., ДРАГАН О. В., ГАЛУНЬКО В. В. ІСТОРИЧНІ, БЕЗПЕКОВІ АСПЕКТИ ТА МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ ЗАСАД ОБІГУ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ СЕРЕД ЦИВІЛЬНИХ ОСІБ……498
СИЛЕНКО Л. М. ПРАВОВІ АСПЕКТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ПОХОВАННЯ МАСОВИХ ЖЕРТВ ВІЙНИ В ПІСЛЯВОЄННИЙ ПЕРІОД……506
ТОРБАС О. О., ЧЕБАНОВ А. В. СПІВВІДНОШЕННЯ СВОБОДИ ВІД САМОВИКРИТТЯ ТА ЗОБОВ'ЯЗАННЯ ВИКРИТИ СПІВУЧАСНИКІВ ПРИ УКЛАДЕННІ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ……512
СТОЦЬКИЙ Р. М. ОЦІНКА ДОКАЗІВ СУБ'ЄКТАМИ ДОКАЗУВАННЯ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ……520
КУРІННИЙ Є. В., КОЛПАКОВ В. К., ШАРАЯ А. А. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЗАКОНОДАВСТВА У СФЕРІ СОЦІАЛЬНО-ПРАВОВОГО ЗАХИСТУ ДІТЕЙ В УКРАЇНІ……524
УШКАНЕНКО Е. О. КРИМІНАЛІСТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЙНЯТТЯ ПРОПОЗИЦІЇ, ОБІЦЯНКИ АБО ОДЕРЖАННЯ СУДДЯМИ НЕПРАВОМІРНОЇ ВИГОДИ……532
ІЛЬЧИШИН В. В. ПРАВОВИЙ СТАТУС ВІЙСЬКОВИХ АДМІНІСТРАЦІЙ В УКРАЇНІ……541

САВЧЕНКО Б. Г. ДО ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ «ВІЛЬНОГО КОЗАЦТВА» В УКРАЇНІ В 1917 РОЦІ……548
АНДРУХІВ О. І. ФІЗИЧНА ОСОБА ЯК СУБ'ЄКТ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВ……557
СОЛОМАХА А. Г. ІМАНЕНТНИЙ КОНЦЕПТ ПРАВОВОЇ ДЕРЖАВИ ТА ЙОГО ВПЛИВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА……562
ТИЛЬЧИК В. В., ГАЛУНЬКО В. В., ХАРЬ І. О. ПРАЦІВНИКИ БЮРО ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ УКРАЇНИ ЯК СУБ'ЄКТИ ЗАПОБІГАННЯ КОРУПЦІЇ ТА ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ ЗАСОБАМИ ПРАВООХОРОННОЇ ТА ІНФОРМАЦІЙНО-АНАЛІТИЧНОЇ ФУНКЦІЇ……568
БОЙКОВ В. С. ОСОБЛИВОСТІ ТА ОБМЕЖЕННЯ УКЛАДЕННЯ І ПРИПИНЕННЯ ДІЇ ШЛЮБНОГО ДОГОВОРУ В УКРАЇНІ……574
КИСЬКО А. І. ПРИНЦИПИ ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЇ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ У СФЕРІ ПІДТРИМАННЯ ПУБЛІЧНОЇ БЕЗПЕКИ І ПОРЯДКУ……580
ФОРОСТЯН О. С. ШЛЯХИ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В УМОВАХ ДІЇ ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ……586
ВОРОБЕЙ П. А., КОВАЛЬЧУК С. О., МІРОШНИЧЕНКО С. С. ПОНЯТТЯ ПРОЦЕСУАЛЬНОГО СТАТУСУ СЛІДЧОГО ЯК УЧАСНИКА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ……592
КАЗАНЧУК І. Д., КОБЗАР О. Ф. ОСОБЛИВОСТІ ДІЯЛЬНОСТІ СЛІДЧОГО НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ В РАМКАХ ЙОГО АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО СТАТУСУ В УМОВАХ ДІЇ В УКРАЇНІ ВОЄННОГО СТАНУ……598
КАБАНЕНКО А. О. ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИНЦИПІВ ПРОХОДЖЕННЯ ПУБЛІЧНОЇ СЛУЖБИ: НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ……604
ГРЕЧАНЮК Р. В. НАУКОВО-ПРАКТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ СФЕР РЕАЛІЗАЦІЇ ДПП……610
КУБРАК Г. О. ПЕРСПЕКТИВИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ СУБ'ЄКТІВ МАЛОГО БІЗНЕСУ: ПРАВОВИЙ АСПЕКТ……615
ФЕДОТОВ Д. В. СУБ'ЄКТИ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ БЕЗПЕКИ В НАЦІОНАЛЬНІЙ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ……624
БЄЛОУСОВА К. О. ДОСВІД ОКРЕМИХ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН ЩОДО ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ВИНИ У ПОДАТКОВИХ ПРАВОПОРУШЕННЯХ……630
КОРОВЧЕНКО С. В. СУБ'ЄКТИ ПРОВАДЖЕННЯ ІЗ ПЕРЕГЛЯДУ СУДОВИХ РІШЕНЬ ЗА НОВОВИЯВЛЕНИМИ ОБСТАВИНАМИ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ СУДОЧИНСТВІ……637
АРІФХОДЖАЄВА Т. Б. ПЕРСПЕКТИВИ ВИКОРИСТАННЯ МЕДІАЦІЇ, В КОНТЕКСТІ РЕФОРМИ СИСТЕМИ ПРАВОСУДДЯ В УКРАЇНІ: ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ……644
ПУСТОВІТ О. А. ДИСЦИПЛІНАРНА КОМІСІЯ ЯК ЕЛЕМЕНТ МЕХАНІЗМУ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ……651
ОГУРЦОВ О. П. РЕТРОСПЕКТИВА ФОРМУВАННЯ ПРАВОВИХ ПІДХОДІВ ДО ЗАХИСТУ ПРАВ ГРОМАДЯНИНА……657
СТЕФАНЧИШЕН Р. В. ЗАПРОВАДЖЕННЯ КОМЕНДАНТСЬКОЇ ГОДИНИ ТА ВСТАНОВЛЕННЯ СПЕЦІАЛЬНОГО РЕЖИМУ СВІТЛОМАСКУВАННЯ ЯК ЗАХІД ПРАВОВОГО РЕЖИМУ ВОЄННОГО СТАНУ……664
БІЛОУС Я. В. ПЕРСПЕКТИВНІ НАПРЯМИ УДОСКОНАЛЕННЯ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ІНФОРМАЦІЙНИХ ТЕХНОЛОГІЙ В УКРАЇНІ……670
ЗУБКО В. О. ПРОДОВОЛЬЧА СФЕРА ЯК ОБ'ЄКТ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО ВПЛИВУ……678
ОКСЕНТЮК А. М. АДМІНІСТРАТИВНЕ ОСКАРЖЕННЯ І ВИКОНАННЯ ПОСТАНОВ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРОСТУПКИ У СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКІЙ ГАЛУЗІ……683
ДЕРЗСЬКА В. Ю. ОСОБЛИВОСТІ ТА ВИДИ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПОЛІЦІЇ УКРАЇНИ ЯК ОБ`ЄКТА ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЗАКОННОСТІ……690
СОЛОМАТІНА О. С. ВЗАЄМОДІЯ СЛІДЧИХ ТА ОПЕРАТИВНИХ ПІДРОЗДІЛІВ В ХОДІ РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННИХ ЗАВОЛОДІНЬ ТРАНСПОРТНИМИ ЗАСОБАМИ, ВЧИНЕНИХ НЕПОВНОЛІТНІМИ……696
АЛЄКСЄЄНКО І. Г. ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ ВИКОНАННЯ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ ПРИ ЛІКВІДАЦІЇ ГОСПОДАРСЬКИХ ТОВАРИСТВ……705
ГРАБИЛЬНИКОВА О. А. АРБІТРАЖНИЙ КЕРУЮЧИЙ У ПРОЦЕДУРАХ ПРИПИНЕННЯ ПІДПРИЄМНИЦЬКИХ ТОВАРИСТВ……711
ЯРОМІЙ І. В. ІНСТИТУЦІЙНА СПРОМОЖНІСТЬ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ УКРАЇНИ ПРИ ФОРМУВАННІ ДЕРЖАВНОЇ МИТНОЇ ПОЛІТИКИ……718
КОНОНЕЦЬ В. П. ВАЛЮТНЕ РЕГУЛЮВАННЯ І ПРАВОВА СИСТЕМА УКРАЇНИ: ВИКЛИКИ УНІФІКАЦІЇ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЇ НОРМ В КОНТЕКСТІ ЄС……724

CONTENTS

DEVELOPMENT OF STATE AND LAW: ISSUES OF THEORY AND CONSTITUTIONAL PRACTICE

HANZHA O. H. LATINIZATION OF COURT DECISIONS IN UKRAINE: CONCEPTS AND FEATURES……3

KIRIN R. S. STAGES OF FORMATION OF THE STRATEGIC FOUNDATIONS OF THE MECHANISM FOR ENSURING THE OPENNESS OF THE CITY……15

KOTENKO M. V. HISTORICAL AND LEGAL ASPECTS OF THE EMERGENCE OF IDEAS ABOUT INTELLECTUAL PROPERTY IN THE LEGAL TEACHINGS OF ANCIENT GREECE……25

KOTERLIN I. B. PRINCIPLES OF PROPERTY RIGHTS LIMITATION IN TIMES OF MARTIAL LAW……32

OMAROVA A. A. PREPARATION OF THE UN CONVENTION ON THE RIGHTS OF THE CHILD AND THE PARTICIPATION OF THE UKRAINIAN DELEGATION IN IT……38

ONISHCHENKO N. M., SUNIEHIN S. O., KLESCHENKO N. O. THE LEVEL OF LEGAL AWARENESS IN THE RUSSIA IN THE CONTEXT OF THE VIEWS OF REPRESENTATIVES OF UKRAINIAN SCIENCE……48

PIKULIA T. O. DOCTRINAL ANALYSIS OF THE NATIONAL SECURITY SYSTEM OF UKRAINE……57

PRODYVUS S. V. PROPORTIONALITY AS A CONSTITUTIONAL CRITERION FOR THE LEGALITY OF RESTRICTIONS ON HUMAN RIGHTS AND FREEDOMS: THE STATE OF DEVELOPMENT OF THE PROBLEM IN UKRAINIAN JURISPRUDENCE……63

CIVILISTICS

BELO L. YU. CIVIL-LEGAL ANALYSIS OF NATIONAL INTERESTS OF UKRAINE IN THE SPHERE OF MARITIME SECURITY……73

BILOUSOV A. I. AN ELECTRONIC CONTRACT IS AN EFFECTIVE REGULATOR OF SOCIAL RELATIONS……79

KYRPAN B. V. TO THE QUESTION OF THE FORMS OF REORGANIZATION OF BUSINESS PARTNERSHIPS UNDER THE LEGISLATION OF THE EUROPEAN UNION……85

RIABKO YE. O. THE GENESIS OF MEDIATION IN CIVIL PROCEEDINGS……93

TARANENKO O. M., YATSENKO YU. V. THE CONCEPT AND ESSENCE OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE AS A “CREATOR” OF COPYRIGHT OBJECTS……102

FIRCHUK V. R. GENESIS OF THE CONSTRUCTION CONTRACT IN ANCIENT TIMES……109

CHUPRII-BAKSHEIEVA D. YU. THE REGULATION OF DIGITAL INHERITANCE UNDER THE LAWS OF THE USA AND EU MEMBER STATES……115

YAVOR O. A., TUPYTSKA E. O., MASLOVA-YURCHENKO K. O. PECULIARITIES OF CIVIL LAW REGULATION OF CONTRACTUAL RELATIONS OF VENTURE INVESTING IN UKRAINE……122

ECONOMIC LAW AND PROCEDURE

KUREPINA O. YU. LEGAL REGIME STIMULATING ECONOMIC ACTIVITIES WITH THE CONDITION THAT THE ECONOMIC ENTITY ACQUIRES A SPECIAL LEGAL STATUS……128

NESTEROV H. H. SPECIFIC FEATURES OF THE APPLICATION OF PROPERTY LAW METHODS OF COMMUNAL PROPERTY RIGHTS PROTECTION……137

PROSKURNYA T. V. UNITY OF JUDICIAL PRACTICE IN THE DEVELOPMENT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE……149

YUDIN O. YU. GENERAL CHARACTERISTICS OF NON-CASH SETTLEMENT……155

EMPLOYMENT LAW, SOCIAL SECURITY LAW

SEREDA O. H., SILCHENKO S. O. SOME ASPECTS OF LEGAL REGULATION OF LABOUR OF PROFESSIONAL ATHLETES: FOREIGN EXPERIENCE AND DOMESTIC REALITIES……164

ENVIRONMENTAL LAW

SHEVCHENKO M. G., LUTS D. M. LEGAL ANALYSIS OF REGIONAL PROGRAMS REGARDING THE USE AND PROTECTION OF LAND, INCREASING SOIL FERTILITY……170

ADMINISTRATIVE LAW AND ADMINISTRATIVE PROCEDURE, INFORMATION LAW

BEKHTER L. V. TO THE ISSUE OF DETERMINING THE PRINCIPLES OF ACTIVITY OF PUBLIC AUTHORITIES AT THE REGIONAL LEVEL IN THE INTERACTION OF INTERNATIONAL CHARITABLE ORGANIZATIONS REGARDING THE IMPLEMENTATION OF INTERNATIONAL PROJECTS……177

HORDIIENKO A. V. NORMATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL MECHANISM OF ATMOSPHERIC AIR SAFETY AND AIR SPACE USE……183
HGOM N. O. LEGAL BASES FOR DISTINGUISHING AN ADMINISTRATIVE OFFENSE THAT ESTABLISHES RESPONSIBILITY FOR DOMESTIC VIOLENCE FROM RELATED TORTS AND LEGAL CONFLICTS……188
DZHAFAROVA M. V. THE RIGHT TO APPEAL TO COURT IN THE PROCEDURE OF ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS AND METHODS OF ITS LEGAL PROTECTION……196
KYRHIZOVA V. S., SHOVKOPLIAS O. V. THE CLASSIFICATION OF PARTICIPANTS IN THE ADMINISTRATIVE COURT PROCESS: DOCTRINAL APPROACH……202
KRAINII P. I. IMPROVING THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE PROCEDURE FOR THE JUDICIAL CAREER IN UKRAINE……209
MAKSIUTA A. O. REGARDING SOME ISSUES OF INTERACTION OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE WITH OTHER STATE AUTHORITIES……216
YAVORSKYY R. I. THE IMPACT OF EU DIRECTIVES ON THE FORMATION OF THE ADMINISTRATIVE-LEGAL MECHANISM OF TOURISM AND RECREATIONAL ACTIVITIES IN THE MEMBER COUNTRIES OF THE EUROPEAN UNION……222

ISSUES OF CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, AND EXECUTIVE LAW
ZADOROZHNYI N. M. SUICIDE AS A BACKGROUND PHENOMENON OF CRIME AND THE THEORY OF STREAM ANALOGY……230
BAYDA A. O., PRYBYLSKA S. O., GERASIMOV V. YU. AN EXTREME NECESSITY IN THE CONDITIONS OF MARTIAL LAW……236
RIABCHUK M. I., BAIDA A. O., DUNAIEVA A. M. FEATURES OF CRIMINAL RESPONSIBILITY AND PUNISHMENT OF MINORS……241

CRIMINAL PROCEDURAL LAW AND FORENSIC SCIENCE
VAKHLIS I. V. LEGAL NATURE AND CORRELATION OF PROCEDURAL MANAGEMENT, CONTROL AND SUPERVISION IN CRIMINAL PRETRIAL PROCEEDINGS……247
VOLOBUIEVA O. O. VERSIONS OF QUALIFICATIONS IN THE INVESTIGATION OF SEXUAL CRIMINAL OFFENSES……255
NYRKA YE. O. INTERROGATION PRECEDING PRESENTATION FOR IDENTIFICATION: A PSYCHOLOGICAL ASPECT……262
SAVCHENKO R. S., CHASOVA T. O. PROCEDURAL MECHANISM FOR CONDUCT OF INTERNATIONAL SEARCH AS AN ELEMENT OF A SPECIAL PRE-TRIAL INVESTIGATION……268

SENYK T. B. SEPARATE RESOLUTION AS A MECHANISM OF RESPONSE TO PROCEDURAL ABUSE BY PARTICIPANTS IN CRIMINAL PROCEEDINGS……273
TAVAKALIAN M. B. ENSURING THE IMPLEMENTATION OF THE PRINCIPLE OF THE RIGHT TO DEFENSE IN A SPECIAL REGIME OF PRE-TRIAL INVESTIGATION AND JUDICIAL PROCEEDINGS IN CONDITIONS OF A STATE OF WAR……279
TARANETS K. O., THE SUBJECTIVE PROCEDURAL FEATURE OF THE BOND ISSUE ADMINISTRATOR AS A CIVIL CLAIMANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS……285
TYTARENKO O. O., SHAMARA O. V. RADIATION, CHEMICAL, BIOLOGICAL, NUCLEAR THREATS (CBRN-DEFENCE) IN THE CONTEXT OF THE DOCTRINE OF CRIMINAL LAW OF UKRAINE……293

INTERNATIONAL LAW
KUCHYNSKA O. YU. STRATEGIES OF LAW-MAKING TECHNIQUES IN UKRAINE ON THE WAY OF ACCESSION TO THE EUROPEAN UNION……305
LEHKA O. V. FEATURES OF THE PROTECTION OF THE RIGHTS OF VICTIMS OF CONFLICT-RELATED SEXUAL VIOLENCE: DOMESTIC AND INTERNATIONAL EXPERIENCE……311
RZHEVSKA V. S. ELEMENTS OF THE IDEA OF WORLD COMMUNITY IN THE WORKS OF MARSILIUS OF PADUA……318
RUDENKO O. V., VAITSEKHOVSKA O. R. THE RIGHT TO FREE MOVEMENT AND RESIDENCE OF EUROPEAN UNION CITIZENS……325
SHABAN YU. THE MEAN OF AGGRESSION IN INTERNATIONAL LAW……331

MILITARY LAW
HASHENKO S. V. IMPROVEMENT OF THE CONTROL SYSTEM
BY THE LEVEL OF TRAINING OF PERSONNEL IN FIRE TRAINING……337

TOPICAL ISSUES OF JURIDICAL SCIENCE
KORNUTA L. M. LANGUAGE COMPETENCE IN THE ACTIVITIES OF CIVIL SERVANTS:
CONCEPTUAL AND FUNCTIONAL CHARACTERISTICS…… 343
BOROVYK A. V., POPYK YU. I. THE RIGHT NOT TO INCRIMINATE ONESELF: CONTENTS,
SCOPE AND LEGAL CONSEQUENCES OF VIOLATION…… 351
ODUKHA M. V. THE ADMINISTRATIVE-LEGAL STATUS
OF ADMINISTRATIVE BODIES RESPONSIBLE FOR PUBLIC PROCUREMENT
ADMINISTRATION IN UKRAINE…… 361
KOVALCHUK YA. L. TASKS OF THE UNITS OF ORGANIZATIONAL
AND ANALYTICAL SUPPORT AND OPERATIONAL RESPONSE
OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE: A COMPARATIVE ANALYSIS……367
AGAPOVA O. V. ADMINISTRATIVE AND LEGAL ANALYSIS
OF THE CLASSIFICATION CRITERIA OF PUBLIC ADMINISTRATION TASKS
IN THE JUSTICE AREA OF UKRAINE…… 375
YAROSHCHUK O. V. UNDERSTANDING THE ESSENCE
OF THE PHENOMENON OF MOBING IN UKRAINE……381
TYMCHYSHYN A. M., BEZPALKO S. V. APPLICATION OF THE PRINCIPLE
OF IRREMOVABILITY OF JUDGES: INTERNATIONAL EXPERIENCE,
ADVANTAGES AND CHALLENGES…… 388
SYTNYKOV O. F. HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS OF THE FORMATION
AND DEVELOPMENT OF THE LEGAL BASIS OF APPLYING
TO THE ADMINISTRATIVE COURT FOR THE PROTECTION
OF THE RIGHTS, FREEDOMS AND INTERESTS OF A PERSON……396
KOSHTURA B. V. LEGAL, PSYCHOLOGICAL, AND PRACTICAL ASPECTS
OF EXCEEDING THE LIMITS OF NECESSARY DEFENSE…… 404
SERGEYEV YU. V., KOVAL N. O. ECOLOGIZATION OF PORT OPERATIONS:
TRENDS IN MANAGEMENT PRACTICES AND UKRAINIAN LEGISLATION……410
SPIVAK O. M. VIRTUAL ASSETS AND ONLINE GAMING: LEGAL REGULATION
AND SECURITY ISSUES……416
ILINA H. V. IMPLEMENTATION OF THE RIGHT TO EDUCATION BY WOMEN:
INTERNATIONAL LEGAL REGULATION……420
HRYHORASHCHENKO O. V. ANALYSIS OF SCHEMES REGARDING THE EVASION
OF PAYMENT OF TAXES, FEES (MANDATORY PAYMENTS) IN THE FIELD
OF CONSTRUCTION AND FAILURE TO TAKE MEASURES BY OFFICIALS
OF THE STS OF UKRAINE……426
KURKOVA K. M., LUTSENKO-MYSKIV L. I. THE ROLE OF THE DEPARTMENT
OF INTERNATIONAL POLICE COOPERATION IN THE INVESTIGATION
OF WAR CRIMES……433
MINKA T. P. THE SURROUNDING NATURAL ENVIRONMENT
AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION……441
KASAPOHLU S. O. BAIL: EFFECTIVE MECHANISM OF PREVENTION
OR IMPERFECT NORMS (BASED ON CORRUPTION OFFENSES)……446
TISHCHENKO Yu. V. PLUROLISTICITY OF THE ESTABLISHMENT OF LAW…… 453
KULYK M. S. PECULIARITIES OF FIREARMS CIRCULATION AMONG CITIZENS
OF UKRAINE IN THE CONTEXT OF THE MARTIAL LAW REGIME……461
VARHULIAK O. G. ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS OF VICTIMS
OF EXPLOSIVE OBJECTS……470
VIKHLIAIEV M. Yu. THE PROBLEM OF DISMISSAL FROM PUBLIC SERVICE
IN THE CONTEXT OF DISCIPLINARY LIABILITY OF PUBLIC OFFICERS……476
SAFONCHYK O. I. CIVIL LIABILITY OF THE PARTIES UNDER THE CONTRACT FOR CAPITAL
CONSTRUCTION OF HIGHWAYS UNDER THE LEGISLATION OF UKRAINE……483
UZUNOV S. O. COMPARATIVE LEGAL ANALYSIS OF THE INHERITANCE
MANAGEMENT IN FOREIGN LEGAL SYSTEMS……491
HALUNKO V. V., BORODIN I. L., DRAHAN O.V., HALUNKO V. V. HISTORICAL,
SECURITY ASPECTS AND INTERNATIONAL EXPERIENCE
OF THE ADMINISTRATIVE AND LEGAL FRAMEWORK FOR THE CIRCULATION
OF FIREARMS AMONG CIVILIANS…… 498
SILENKO L. M. LEGAL ASPECTS OF THE ORGANIZATION OF THE BURIAL
OF THE MASS VICTIMS OF WAR IN THE POST-WAR PERIOD…… 506
TORBAS O. O., CHEBANOV A. V. CORRELATION BETWEEN FREEDOM
FROM SELF-DISCLOSURE AND THE OBLIGATION TO DISCLOSE ACCOMPLICES
WHEN ENTERING INTO A PLEA AGREEMENT……512

STOTSKYI R. M. EVALUATION OF EVIDENCE BY SUBJECTS OF EVIDENCE IN ADMINISTRATIVE PROCEEDINGS.....520
KURINNYI Ye. V., KOLPAKOV V. K., SHARAIA A. A. GENERAL CHARACTERISTICS OF LEGISLATION IN THE FIELD OF SOCIAL AND LEGAL PROTECTION OF CHILDREN IN UKRAINE.....524
USHKANENKO E. O. FORENSIC CHARACTERISTICS OF ACCEPTANCE OF AN OFFER, PROMISE OR RECEIPT OF AN ILLEGAL BENEFIT BY JUDGES.....532
ILCHYSHYN V. V. LEGAL STATUS OF MILITARY ADMINISTRATIONS IN UKRAINE.....541
SAVCHENKO B. H. TO THE ISSUE OF LEGAL REGULATION OF THE DEVELOPMENT OF THE «FREE COSSACKS» IN UKRAINE IN 1917.....548
ANDRUKHIV O. I. A NATURAL PERSON AS A SUBJECT OF CIVIL RIGHTS.....557
SOLOMAKHA A. H. IMMINENT CONCEPT OF THE RULE OF LAW AND ITS IMPACT ON THE TRANSFORMATION OF ADMINISTRATIVE LAW.....562
TYLCHYK V. V., HALUNKO V. V., KHAR I. O. EMPLOYEES OF THE BUREAU OF ECONOMIC SECURITY OF UKRAINE AS SUBJECTS OF THE PREVENTION OF CORRUPTION AND ECONOMIC DEFINITION BY MEANS OF LAW ENFORCEMENT AND INFORMATION AND ANALYTIC FUNCTION.....568
BOIKOV V. S. FEATURES AND LIMITATIONS OF CONCLUSION AND TERMINATION OF A MARRIAGE CONTRACTS IN UKRAINE.....574
KYSKO A. I. PRINCIPLES OF THE FORMATION AND IMPLEMENTATION OF STATE POLICY IN THE SPHERE OF MAINTENANCE OF PUBLIC SECURITY AND ORDER.....580
FOROSTIAN O. S. FOREIGN EXPERIENCE OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF THE ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....586
VOROBEI P. A., KOVALCHUK S. O., MIROSHNYCHENKO S. S. THE CONCEPT OF PROCEDURAL STATUS OF AN INVESTIGATOR AS A PARTICIPANT IN CRIMINAL PROCEEDINGS.....592
KAZANCHUK I. D., KOBZAR O. F. FEATURES OF THE ACTIVITIES OF AN INVESTIGATOR OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE WITHIN THE FRAMEWORK OF HIS ADMINISTRATIVE AND LEGAL STATUS UNDER THE CONDITIONS OF OPERATION IN UKRAINE DURING THE STATE OF MARTIAL.....598
KABANENKO A. O. THE SYSTEM OF PRINCIPLES OF PASSING THE PUBLIC SERVICE: A MODERN VIEW.....604
HRECHANIUK R. V. SCIENTIFIC AND PRACTICAL PROBLEMS IN DEFINING THE AREAS OF PPP IMPLEMENTATION.....610
KUBRAK H. O. PROSPECTS OF STATE SUPPORT OF SMALL BUSINESS ENTITIES: LEGAL ASPECT.....615
FEDOTOV D. V. SUBJECTS OF ENSURING INFORMATION SECURITY IN THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE.....624
BIELOUSOVA K. O. EXPERIENCE OF CERTAIN FOREIGN COUNTRIES IN LEGAL REGULATION OF GUILT IN TAX OFFENCES.....630
KOROVCHENKO S. V. SUBJECTS OF PROCEEDINGS FOR REVIEW OF COURT DECISIONS BASED ON NEWLY DISCOVERED CIRCUMSTANCES IN ADMINISTRATIVE PROCEDURE.....637
ARIFKHODZHAIEVA T. B. PROSPECTS FOR THE USE OF MEDIATION IN THE CONTEXT OF JUSTICE SYSTEM REFORM IN UKRAINE: ORGANISATIONAL AND LEGAL ASPECT.....644
PUSTOVIT O. A. DISCIPLINARY COMMISSION AS AN ELEMENT OF THE MECHANISM OF LEGAL REGULATION OF THE CIVIL SERVICE.....651
OGURTSOV O. P. A RETROSPECTIVE OF THE FORMATION OF LEGAL APPROACHES TO THE PROTECTION OF CIVIL RIGHTS.....657
STEFANCHYSHEN R. V. INTRODUCTION OF A CURFEW AND ESTABLISHMENT OF A SPECIAL LIGHT MASKING REGIME AS A MEASURE OF THE LEGAL REGIME OF MARTIAL LAW.....664
BILOUS Ya. V. PROSPECTIVE DIRECTIONS FOR IMPROVING ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN UKRAINE.....670
ZUBKO V. O. FOOD SECTOR AS AN OBJECT OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL INFLUENCE.....678
OKSENTIUK A. M. ADMINISTRATIVE APPEAL AND ENFORCEMENT OF DECISIONS IN CASES OF ADMINISTRATIVE MISCONDUCT IN THE AGRICULTURAL INDUSTRY.....683
DERZSKA V. Yu. FEATURES AND TYPES OF ACTIVITIES OF THE NATIONAL POLICE OF UKRAINE AS AN OBJECT OF ENSURING LEGALITY.....690
SOLOMATINA O. S. INTERACTION BETWEEN INVESTIGATIVE AND OPERATIONAL UNITS DURING THE INVESTIGATION OF ILLEGAL POSSESSION OF VEHICLES COMMITTED BY MINORS.....696
ALEKSEENKO I. G. LEGAL REGULATION OF THE FULFILLMENT OF OBLIGATIONS DURING THE LIQUIDATION OF BUSINESS COMPANIES.....705
HRABYLNYKOVA O. A. ARBITRATION MANAGER IN PROCEDURES FOR THE TERMINATION OF BUSINESS PARTNERSHIPS.....711
YAROMII I. V. INSTITUTIONAL CAPACITY OF THE MINISTRY OF FINANCE OF UKRAINE IN FORMING STATE CUSTOMS POLICY.....718
KONONETS V. P. CURRENCY REGULATION AND THE LEGAL SYSTEM OF UKRAINE: CHALLENGES OF NORM UNIFICATION AND INTERPRETATION IN THE CONTEXT OF THE EU....724

ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО **2 • 2024**

Науковий журнал

Науковий журнал Виходить шість разів на рік

Українською та англійською мовами

Підписано до друку 28.06.2024 р. Формат 70x100/16. Папір офсетний. Замовлення 0624/399.
Обл.-вид. арк. 33,51. Ум. друк. арк. 30,06. Наклад 300 прим. Ціна договірна.

ВНПЗ «Дніпровський гуманітарний університет»
49046, м. Дніпро, вул. Орловська, 1-Б, т. (056) 371-51-42

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1
Телефон +38 (095) 934 48 28, +38 (097) 723 06 08
E-mail: mailbox@helvetica.ua
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 7623 від 22.06.2022 р.